

(श्रीः)

अथ प्रस्तावना ।

यद्भासा प्रविभाति विश्वमिदमत्याश्चर्य्यमुञ्चावचं
ना यद्भासयितुं क्षमन्त इतरज्योतींषि यच्छाश्रितम् ।
श्रूयन्ते यत उद्भवस्थितिलया ब्रह्मेति जेगीयते
वेदैस्तज्जागतोऽखिलस्य तमसः पारं परं भातु नः ॥ १ ॥
दृष्यद्घोरपराक्रमोरुवलवद्वैत्येन्द्रवज्रस्थल-
क्षोभोत्तिन्नप्रतदन्वपाटलसटादंग्राकरालाननः ।
श्रीमान्नोहमतङ्गजान्दलयितुं सोऽस्मन्मनस्तम्भतः
प्रेदूयात् प्रणतार्तितापशमनो-मायामृगेन्द्रो-हरिः ॥ २ ॥
कौवेय्यां दिशि काशिकाङ्गनगराद्दूरे श्रियात्रास्पदं
धन्या श्री-‘हयुञ्जा’ इति स्तुतगुणश्री-राजधानी चिरात् ।
जाजागर्त्यनिशं समस्तवसुधालङ्कार-रत्नायिता
वेङ्गन्मत्तकरीन्द्रसुन्दरघटाघण्टारवैः पूरिता ॥ ३ ॥
उच्चैरम्बरचुम्बिचारुमुपमासस्मेरसौधावली-
लग्नस्तम्भगवान्नजालविजितस्वर्गीयशोभाग्रहा ।
उद्यानोपवनोपकण्ठविलसद्गम्भीरनीराशय-
स्फारश्रीभि-रसौ तनोति मियतामन्तः सदाऽऽनन्दयुम् ॥ ४ ॥
यस्यां राजपथाश्चकासतितरामाराममालाकुलाः
भाद्यद्दन्तिमदप्रयाहसलिलप्रक्लिन्नसीमान्तरा ।
आकीर्णा नरपुङ्गवैः प्रविलसत्पण्यै रगण्यैश्चते
केपां न स्पृहणीयतामुपगताः स्वान्तोत्सवं तन्वते ॥ ५ ॥
स्पृहामद्य कुतो निलिम्पनगरी साङ्गं दधात्वैतथा
यस्याः स्तव्यगुणालयो विजयते कृष्णप्रतापः प्रभुः ।
यस्यास्तिक्यलवप्रवर्तितसदायज्ञाद्भुतिप्रोत्थितै-
र्यन्तान्नयसुपारसैर्दिविपदानीयोऽपि कुक्षिभरि ॥ ६ ॥

नानाशिल्पविकल्पिताश्मविशदप्रासादसत्कुट्टिम-
प्रान्तोत्फुल्लनिकुञ्जमञ्जुलसरस्सुस्मेरलीलावनम् ।
वञ्चैर्गौपुरयामतूर्परवभृत्सङ्गीतनृत्योल्लस-
* श्रीगोपालनिकेतनं विजयतेऽस्यां नित्यनूत्नोत्सवम् ॥ ७ ॥

नीलाम्बोदाच्छकान्तिच्छुरितमृदुतडिद्वामशोभाभिरामं
मूर्त्तं तद्वाम राधान्वितमतिमधुरं दैन्यहृद्वीक्षकाणाम् ।
कृष्णाख्यं भक्तवृन्दोन्मदविमलतरप्रेमपीयूषपत्रं
नित्यं तत्रैव वृन्दावन इव रमते घूर्णमानं रसेन ॥ ८ ॥

दुर्गान्तर्ध्वनयन् स्वमन्त्रविसरेणापूरयद्भस्वरम्
कार्यव्यापृतचेतसां प्रतिदिशं स्थातुं क्षणं सूचयन् ।
मध्याह्नं प्रतिबोधयन् प्रथयते राज्ञः प्रतापस्वनम्
नित्यं यत्र शतघ्निकापृथुमुखोच्चैरुच्चर-ह्वांघ्वनिः ॥ ९ ॥

सङ्घत्तस्य निकेतनं, प्रतिभटक्षीणीभूतां दुर्गमम्
स्थानं सद्गुणगौरवस्य महती, वीरश्रियां जीवितम् ।
कल्याणं कलिताकृति, श्रुतवतां कीर्तिप्रकाशास्पदं
धत्तेऽस्याः परितोऽपि राष्ट्रवलयं केषां न हर्षोदयम् ॥ १० ॥

आसीद् यत्सविधेषु कृत्स्ननिगमाकूपारमन्याचलः
सद्योगीश्वरवृन्दवन्दितपदः श्रीयाञ्जवल्क्यो मुनिः ।
स्वाध्यायाध्ययनावबोधविहितानुष्ठाननिष्ठावतां
विप्राणामधुनाऽपि विभ्रति धुरं धर्मस्य यत्राश्रमाः ॥ ११ ॥

ब्रह्मानन्दपद्याध्वनीनपरिपद्वन्द्यः समस्तागम-
ज्ञानार्क्षोदयलीनदीनजगदज्ञानान्धकारोद्गमः ।
आवेलं नरभृत्किरीटकिरणैर्नाराजिताङ्घ्रिद्वयो-
यत्प्रान्तादुदगाद् यतिर्भुवि महादेवाश्रमाख्यो हरिः ॥ १२ ॥

आसीदस्य पितामहोबुधवरी यस्याः सदेशे पुरा
धन्यो रामधनः स मिश्रपदभाक् साङ्गत्रयीमार्मिकः ।
दुर्वारोपसरद्भवार्त्तिहुतभुक्संतापनिर्वाण-
श्रीमद्रामकयामृतोर्मिसुहितो वेदान्तशान्ताग्रयः ॥ १३ ॥

• श्रीनाथानन्दिरामदे हयुषायामातरप्रणीयं प्रसिद्धं स्थानं त्रिमंशय चेतत् श्रीमहाराजकृष्णप्रताप-
वननी परया श्रुत्या श्रीपादकृष्णकिशोरमूर्तिमवप्रतिष्ठितम् ।

नित्यानन्दघनं जगत्प्रसवितुर्व्यातिर्वरेण्यं खिरा-
 द्यायन्नात्मकुलेऽभ्यलप्यदयतां विष्णोर्जगत्पावनीम् ।
 भूतिं द्रष्टुमसीमधीगुणजुषं स्वप्नादवेदीदसौ
 पौत्रं भाविनमीश्वरांशकलत्रैषा किं वदन्ती स्थितिः ॥ १४ ॥

यत्रे तत्तनयो गुणैकनिलयो धर्मार्थकर्मोन्नति-
 ब्राह्मीविभ्रमरङ्गभूर्धुधजनैर्गीतावदानस्तुतिः ।
 श्रीमद्रामपदाद्ब्रुचिन्तनमनुप्राप्तो मिलिन्दश्रियं
 ज्येष्ठः शिष्टवरिष्ठधीहंरपुरी नारायणाख्यः कृती ॥ १५ ॥

एतस्माद्घृतकौशिकान्वयसुधासिन्धौ द्विजिन्द्रोऽपरः
 पुष्पांसर्वकला दिशः सितयशोज्योत्स्नाभिरापूरयन् ।
 लोकेऽनेन धृतः सदा स्वशिरसा सन्मार्गमुद्द्योतयन्
 धीरो रामनिरञ्जनोऽजनि बुधश्रेणीशिरोभूषणम् ॥ १६ ॥

हेलाभ्यस्तसमस्तशास्त्रगह्वनी यो बाल्य एवाचिरात्
 जातस्तर्कवितर्ककङ्कशमतिः साङ्गत्रयीपारगः ।
 लोकास्तस्मिन्निरावर्ती कवलयन् ज्ञानप्रभां वर्द्धय-
 न्नामोदं स तदा विदामजनयंतुपण्डिताखण्डलः ॥ १७ ॥

व्याकृत्यर्णवमन्दरः स्वयमसावान्धीन्निक्वीप्यक्षपा-
 न्नीमांसास्वतिजैमिनिः कपिलवागान्दोलने कोविदः ।
 योगे पारगतिः श्रुतिस्मृतिकथाधोरन्धरीगीप्यतिः
 वेदान्ते तु विवेद तत्त्वविषयं यत्प्राप्य नाप्यं परम् ॥ १८ ॥

विन्दन्नास्तिकनास्तिकोभयविधे तन्त्रे स्वतन्त्रस्थितिं
 तत्तन्नतनकल्पनाकुमुदिनीपूर्वगुरुस्यद्भ्युतिः ।
 व्यातेनेऽत्र समुद्रमुद्रितमहीपृष्ठे सुधास्कन्दिनीं
 कीर्त्तिं योऽखिलशास्त्रसर्वविषयोऽखिद्युधौघमध्यापयन् ॥ १९ ॥

प्रालेपाद्रिविजृम्भितामरधुनीधाराभिरानेऽस्यया-
 ग्युम्फे भिन्नसमयशास्त्रगह्वनग्रन्थुद्गतिं विभ्रति ।
 विद्वांसः खलु केन जातपुलकाश्चित्रीयमाणा भूयं
 यस्मिन्कर्णपथातिथावगमयन्नास्पन्दशून्यं मयः ॥ २० ॥

येन प्रावृद्धनगंलामरनदीरंहःप्रतिस्पर्द्धिभि-
 र्वाक्पीयूषभरैः सुसिक्तहृदयच्छात्रालवालस्यले ।
 विद्याकल्पलतास्त्वलौकिकचमत्कृत्युक्तिभिः पुष्पिताः
 हृद्योपासनवल्लरीषु कलिताः स्वानन्दकन्दैः फलैः ॥ २१ ॥
 यद्वक्तृत्वविलासलुब्धहृदयैस्तत्त्वावमर्शात्सुकैः
 नानादेशसमागतैः शमदमप्रष्टैः सुविद्यार्थिभिः ।
 तत्रत्यैरपि धर्मकर्मनिरतैर्विज्ञानशीलैर्जनैः
 स्थित्या तस्यविदस्तपोवनमिवाकीर्णा तदाभूरभूत् ॥ २२ ॥
 शास्त्रायकाकलयन्स नित्यविहिताचारैश्चनिर्वर्तयन्
 भक्त्या श्रीहृद्युग्मावनीन्द्रविदुषा स्वाराध्यमानोऽनिशम् ।
 यतद्विश्रपथं विचिन्त्य वितथं निर्विद्य देशात्ततः
 काश्यां तत्समये युसिन्धुपुलिने संन्याससेवाकरोत् ॥ २३ ॥
 आरब्धं न परेण केनचिदहो स्वाज्ञानतो विस्तृतम्
 स्वस्मिन्नेव निरूप्य फल्गुषिययान् वन्यान्विधत्तेवहून् ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मि तदहं ब्रह्मेति जाजानतो
 यस्याग्रे न तदाऽस्फुरज्जगदिदं भानोरिवान्यं तमः ॥ २४ ॥
 विद्युत्ताण्डवहन्वरं जगदिदं स्वामप्रपञ्चोपमं-
 सत्यज्ञानसुखैकरूपममलं ब्रह्मैव नित्यं श्रुतम् ।
 तस्मिन्नेव विवर्तितं त्वितिमहत् यत्पादपद्मेक्षणा-
 त्साक्षात्को न चकार तस्य सविधं गत्वा विमुक्तात्मनः ॥ २५ ॥
 नानामार्गविघूर्णितोऽपि कुमतिस्त्यक्तस्वधर्मोऽपि यो-
 विश्वेशाङ्घ्रिसरोरुहेऽपि रहितः संवन्धगन्धेन यः ।
 स्वेच्छाचाररतोऽपि नास्तिकमतिर्यावज्जसारान्तरः
 सोऽपि ब्रह्मपथप्रवृत्तिरभवद्यत्सूक्तिमृष्टाशयः ॥ २६ ॥
 देशाः सन्ति च केन येऽस्य सुयशश्चन्द्रांशुभिर्भासिताः
 भूपाः केऽङ्घ्रिविसप्रसूनयुगलं सूद्भ्राऽस्य ये नाचिपुः ।
 कोऽद्याप्यस्ति सुधीर्न चेदृगिह यन्नामामृताकर्णना-
 त्स्यान्नानन्दभरेण कम्पितशिराः प्रोद्भूतरोमोद्गमः ॥ २७ ॥

यं भान्तं चानुभाति प्रथितमिदमलं नश्वरं दृश्यमानं
 तद्ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनुभवपरमानन्दमग्नोयतीन्द्रः ।
 निर्वन्द्वो नित्यदम्पो विगलितजगदाकारभानोऽप्यथासा-
 यासीदासिन्धुभूमीवलयनृपशिरोरत्ननीराजिताङ्घ्रिः ॥ २८ ॥
 राजद्राजेन्द्रमौलिस्फुरदमलमणिश्रेणिवेणीप्ररोह-
 द्रोचिर्वीचिप्रतानच्चुरितपदंनखोद्भिद्रचन्द्रांशुजालैः ।
 प्रह्वीभूतद्विजालीहृदयकुवलयोल्लासलीलां दधानोऽ-
 विन्दद्वैराग्यमूर्त्तिः स्मरहरनगरे यो यतीन्द्रप्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥
 धन्यास्ते दिवसाश्चयेष्वयमभूद्विश्वैकवन्द्यो यति-
 विश्वेशांशइवोरुकीर्त्तिलहरीप्रज्ञालिताशान्तरः ।
 यस्य श्लाघ्यगुणस्त्रजो युधजनैः कण्ठेऽवतंसीकृताः
 स्तुत्वातं हृदिगद्गदाक्षरपदं मूढध्नां नमामो मुहुः ॥ ३० ॥
 धन्येयं तत्पदकमलयोर्भक्तिपीयूषसिक्ता
 रिक्तांऽहोभिर्जयति ह्युज्ज्वलक्षणा राजधानी
 यस्यां राजत्यनुपमघनस्त्रैहसंश्लेषलीला-
 वल्लद्रत्नक्षयितविभवा सन्ततं राजलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥
 तन्नाभूत्प्रवलारिवारणचटाविद्रावणः केसरी
 श्रीराजेन्द्रप्रतापसाहिनृपतिः सन्नीतिरत्नाकरः ।
 श्रीमत्स्वामिपदाद्भवेनलसन्निस्सीमकीर्त्तिच्छटा-
 विच्छादीकृतपूर्णशीतकिरणो भूपेन्द्रचूडामणिः ॥ ३२ ॥
 तत्सुनुर्यविक्रमैकनिलयः प्रोद्दामसारस्वत-
 स्फारस्वारसिकप्रसादविशदस्वान्तः सतामग्रणीः ।
 जागर्त्तिं प्रतिपन्न्यपार्थिवचमूपाथोधिमन्थोद्गुरः
 कीर्त्तिंप्रीणितविश्वकर्णहृदयः कृष्णप्रतापो नृपः ॥ ३३ ॥
 यः सत्यस्य निधिर्हरेः प्रतिनिधि-विश्वम्भरारक्षणे
 श्रौतस्मार्त्तपथप्रचारसविता विशालतावारिदः ।
 यस्मिन्ल्लासति मेदिनीं कलिरपिन्नासात्परित्यज्य तां
 मन्ये क्वाऽपि गतो-रणादपगतैः प्रत्यर्थिसार्थैः समम् ॥ ३४ ॥

तच्छ्रीमहामहिमभारतभूषणश्री-
 'कृष्णप्रताप'-नरदेवमहोदयेषु ।
 जलपेदमन्दतरकन्दलितानुरागं
 तन्नव्यकाव्यमिह कीन कविवर्धुभूषुः ॥ ३५ ॥
 यस्यामलं कवयितुं गुणचक्रवालं
 थाचालतां नयति संप्रति कौतुकं मे ।
 वाणीमिहाम्बुभरसान्द्रघनोदयर्तु-
 माद्यन्मयूररमणीमिव सप्रमोदम् ॥ ३६ ॥
 तत्काव्यमल्पमतिजल्पितमप्यनल्प-
 स्वान्ते सतां तु गुणगौरवभाजनं स्यात् ।
 स्वान्तां हि मुक्तमुदकं जलदेन नूनं
 मुक्ताफलत्वमुपगच्छति गुक्तिगर्भे ॥ ३७ ॥
 वक्तुं गुणान्मुलकितावयवानिवाद्य
 यत्कीर्त्तिरेवसुजनान्मुखरीकरोति ।
 प्राप्ते मधावविरतं मधुरं विरीति
 यत्कीकिलस्तदतिशौरभपुष्पवीर्यम् ॥ ३८ ॥
 यं सर्वदेशजनता विनता नितान्त-
 मास्तिक्यहेमनिकपोपलतां दधानम् ।
 भक्त्या सभाजयति संप्रति साधुवादं
 कः श्लाघितुं पटुरमुष्य गुणानुवादम् ॥ ३९ ॥
 प्रौढप्रतापतपनेऽरिसुदुस्सहांशु-
 र्यस्यानिशं ज्वलति नीतितरङ्गिणीषु ।
 वेल्लक्ष्मींऽम्युजवनानि विकासयन्स-
 द्रक्षीपकारमनिशं प्रदिशज्जगत्याम् ॥ ४० ॥
 सद्गर्भचिन्तनविमृत्वरकीर्त्तिवल्ली-
 फुल्लत्प्रसूनसुरभीकृतदिग्मुखश्रीः ।
 विद्योतते विबुधसद्गसु यस्य चञ्च-
 त्क्षीराश्रितुङ्गलहरीललिता गुणश्रीः ॥ ४१ ॥

आस्वाद्य यस्य सुयशोऽमृतसिन्धुभङ्गान्
के नारुचिं विदधते विवुधाः सुधासु ।
प्रच्योतन्मरन्दसहकारनवप्ररोह-
मुत्सृज्य रज्यति मधौ क्व नु पट्पदाली ॥ ४२ ॥

यत्कीर्त्तिकल्पलतिका प्रतिकालमेव
व्याजृम्भते वलिरिपोरिव वभुमूर्त्तिः ।
नेा माति सातिलघुतां गमितेषु तेषु
मर्त्यारिगोन्द्रसुमनोभुवनोदरेषु ॥ ४३ ॥

निःशेषनिर्जितजगच्चितयोपमानाः
यत्कीर्त्तिकुन्दकालिकाः कलिकालगन्धम् ।
व्याधुन्वतीरिह न के तदसीमधीम-
दुन्याः स्वकर्णपुलिनेष्ववतंसयन्ति ॥ ४४ ॥

स्फूर्ज्वत्प्रतापचकिताः प्रकृतीरदशां
वृद्धिं निनाय निजनीतिभिरञ्जसा यः ।
विस्तारयन् मुजनरञ्जनवन्धुतायाः
ख्यातिं जयत्यधिगुणस्तवनीयकीर्त्तिः ॥ ४५ ॥

अस्तं कदाचिदपि नैति न वास्ति गम्यो-
राहोर्म्यस्य न घनोदरमण्डलस्य ।
कृत्स्नं जगद्वलितवैरितमा पदीयोऽ-
पूर्वः प्रतापतपनो विशदीकरोति ॥ ४६ ॥

यस्य प्रतापहरिदश्वकरैरुदारै-
रुद्दीपिते जगति वासरशर्वरीषु ।
नन्दन्ति चात्मपतिभिः सह धीरथाङ्गी-
मुह्यन्ति मीलितदृशोऽपि कुनीत्यनूक्यः ॥ ४७ ॥

यस्य प्रतापदहनज्वलितात्मवर्ग-
दुष्कीर्त्तिभूमकलुषा इव वाप्यनीरेः ।
मुक्ताफलैरिव सपन्नयधूदृशोऽपि
स्वाराधयन्त्यधिदुन्नत-शम्भुयुरमन् ॥ ४८ ॥

कल्पान्तविद्युदधिकद्युतिमत्कृपाण-
 धाराजले गजघटावलिदुर्गमेऽपि ।
 किन्नाययावसकृदस्य गुणौघलुब्धा
 लब्धुं स्वशुद्धिमिव तत्प्रतिपन्नलक्ष्मीः ॥ ४९ ॥
 यत्पुण्यशैलभवकीर्त्तितरङ्गिणीयं
 संसारसिन्धुमनुभात्यभितो विशन्ती ।
 यत्रावगाह्य कतिचित्कृतिनः सलीलं
 दैन्यौघ्यपातनकृते कुशली भवन्ति ॥ ५० ॥

बुद्ध्या गुरुप्रतिमया च मुहुः प्रशास-
 न्नीत्यान्यवीविशदयं जनताः स्वधर्मम् ।
 यस्य प्रसादंलवमेत्य भृशं कृतार्थाः
 के वार्थिनो न विजहु-र्निजमर्थिभावम् ॥ ५१ ॥

धर्मार्थविभ्रमनुधारसपानभूमि
 वेदान्ततर्कगुणडम्बरडिण्डिमश्रीः ।
 यत्संसदुल्लसति देवसभाभिरामा,
 कामादिजिद्गुणगणैकविकासधामा ॥ ५२ ॥

यः स्वान्तिकं गतवतः सुजनानमन्द-
 मानन्दसान्द्रहृदयोस्तनुतेऽनुतर्पम् ।
 अल्पस्मितैर्मुहुरपारकृपाप्रवाह-
 पूरेर्मितामिव गतैर्निजवाग्बिलासैः ॥ ५३ ॥

श्रीजोऽन्विता सरसमञ्जुलरीतिराज-
 दौदार्यभृद्गुणिजनेषु धृतप्रसादा ।
 आभात्यलङ्कृतिचमत्कृतिशालिमूर्त्ति-
 र्यद्धारती सुकवितेव मनोऽभिरामा ॥ ५४ ॥

श्रीदार्यशैलविषये भुवि कर्णकल्पो
 धीर्यधनञ्जय इवाद्दित्तवैरिवर्गः ।
 यो धर्मसूत्रिव राजति सत्यसन्धः
 सिन्धुधिषां श्रुतिकथागमजागरूकः ॥ ५५ ॥

चित्रं किमत्र विषयैर्यदि नानुनीतं
 चित्तं विकारपथमस्य महामहर्षेः ।
 नानोकहोन्मथनशक्तिभृताऽनिलेन
 प्रोन्मूल्यतेऽतिगुरुविन्ध्यनगेन्द्रशृङ्गम् ॥ ५६ ॥
 किं वर्णये तमिह यस्य गुणप्रदाने
 विश्वान्तगेऽनुगतमद्भुतधालिपुञ्जान् ।
 गुम्फन्ति पाण्डुरपशस्सुमनीभिरेव
 हाराद्भवात्किरचनाचतुराः कवीन्द्राः ॥ ५७ ॥
 के सन्ति भूमिवलये हृदयालवो वै
 ये तद्गुणश्रुतिचमत्कृतश्रेमुपीकाः ।
 नव्यायंभव्यरचनैर्वचनैरजस्रम्
 गायन्ति संप्रति न तस्य यशो विचित्रम् ॥ ५८ ॥
 कर्पूरकुन्दशरदिन्दुजयप्रगल्भा
 यत्कीर्त्तयस्त्रिजगतीमपि लङ्घयन्ति ।
 या एनमप्रतिमनीश्वरमाश्रयन्ति
 कस्ताः प्रकाममवरोद्दुमलं चरन्तीः ॥ ५९ ॥
 एतद्यशोऽमृतपयोधितरङ्गपूर्व्यै
 लोकेऽखिलेऽधिगगनं सुरसुन्दरीभिः ।
 जानेऽत्र मुक्तमवगाहनकेलिहेतोः
 पीपूयते रजततुम्बकमिन्दुविम्बम् ॥ ६० ॥
 निर्व्याजभक्तिरसभावितविश्रनाथ-
 माविम्वतो विविधवैदिकधर्मवृत्तम् ।
 यस्याद्य शारदसुधांगुमयूखलेखा-
 निष्कलमपाणि चरितानि जगत्पुनन्ति ॥ ६१ ॥
 प्रीणाति यद्यतियरागद्य बुद्धिबुद्धान्
 शुद्धानिहास्रयसनादिभिरन्वहं यः ।
 तेनास्य कुत्र भुवने न यशःपताका
 राकामृगाङ्गधवलाकृतयो लवन्ति ॥ ६२ ॥

सोऽयं जयत्यखिलभूतलवन्दनीय-
 चारित्ररुक्मनिकपो नृपमौलिरत्नम् ।
 संदर्शयन्निखिलभारतसारवत्तां
 सद्भ्यातिगैर्गुणगणैर्ह्युश्रावनीन्द्रः ॥ ६३ ॥
 विकासिताशेषसुहृत्सरोरुहो
 निमीलितारातिकदम्बकैरवः ।
 प्रकाशते श्रीह्युश्रावनीपतिः
 कृष्णप्रतापाभिध स्य भानुमान् ॥ ६४ ॥

देवः सोऽयं प्रथितमहिमा सर्वविद्यानदीनां
 स्वैरकीडोल्लसितविविधज्ञानवैदग्ध्यलक्ष्मीः ।
 हर्षोत्कण्ठं निखिलजगतीगीयमानावदानो
 नित्यं दानोत्तरलितमना राजति प्रौढवीर्य्यः ॥ ६५ ॥

द्रूमः सारस्वतकुलभुवां किं निधेः श्रेमुधीनां
 भूयोऽनेकाद्भुतगुणकथाकीर्णकण्ठोत्सवस्य ।
 यस्याचामरत्यमलमनसः सज्जनाः शारदेन्दु-
 स्वन्दस्पृतामृतमदहरीं कीर्त्तिसिन्धुं सतर्पम् ॥ ६६ ॥
 यः श्रीमांश्छुतिवर्त्मवर्द्धनचनश्रद्धानुवद्दाशयो
 देवांस्तर्पयितुं विदेह इव धीमान्नव्यह्व्यामृतैः ।
 चातुर्मास्यमखं चकार विधिवत्काश्यामसीमै-र्धना-
 सारैर्यत्र जिगाय धर्मजनुपस्तं राजसूयाध्वरम् ॥ ६७ ॥

श्रीतस्मात्तपयाध्वनीनधिषण्णैः श्रीकाशिराजेन त-
 त्पौरैर्धीरवरैः स यज्वऋषभः साङ्गं प्रमोदावृतः ।
 व्यात्युत्तीनतनोत्तदात्ववभृथेनाशेषदोषैः कले-
 मुक्तः श्रीसुरनिम्नगामलज्जले ज्ञापावि कस्को जनः ॥ ६८ ॥

यस्मिन् यागमहे महेशनगरी चञ्चत्पताकाञ्चिता
 रम्भास्तम्भविलम्बितारखलसद्यसादमालाकुला ।
 आसीद्वेदपथप्रवृत्तविदुषां संमानविस्त्राणने
 सद्भ्योत्तीर्णवितीर्णकाञ्चनभणत्कारैः परं पूरिता ॥ ६९ ॥

तत्सामर्ग्यजुषां मुदाग्रजनुषां पुण्यः समुद्घोषणैः
काश्यां कस्य न लीचनीत्ववमुदं धत्तेऽग्निहोत्रालयः ।
सायं प्रातरुपाहिताहुतिहसद्वैश्वानरप्रोल्लस-
ज्ज्वालैर्यस्य समन्ततः कलिमलं प्रोत्सारयन् राजते ॥ ०० ॥

नद्वा दृष्टिविलोमिचित्रपटलैर्यत्तुङ्गमितिस्थली
वद्वा बन्दनमालिकास्तत इतः प्रान्तेषु माध्वीमुचः ।
यत्रेष्टिं प्रति देवतार्चनचमत्कारिप्रसूनावली-
ह्वयामोदभरैर्विभक्तिं खलु यः स्पृष्ट्वाऽसमुद्दिं दिवः ॥ ०१ ॥

यस्याश्चर्यमतेर्नयाध्वनिरतस्याचारपूतात्मन-
स्तर्कान्ते न विचित्रमन्त्रगतयः स्वरन्तरङ्गैरपि ।
दाक्षिण्येन समर्थयन्त इह तानर्थानसाध्यानपि
ज्ञायन्ते फलदर्शनेन निपतेर्वैदग्ध्यसीमा इव ॥ ०२ ॥

कामं सन्तु सहस्रशोऽवनिभृतो धन्या वदान्याः क्षिती ।
तेषां कोऽपि विलङ्घ्योऽयमुदभूमध्ये स्फुरन्नुद्गुणैः ।
स्मारं स्मारमसीमगौरववर्ती यदूरिदानावलीम्
वारं वारमहो भवन्ति कृतिनो धाचंयमा वर्णने ॥ ०३ ॥

यः काश्यां प्रतिमन्दिरं प्रतिपथं प्रत्यापथं नागरे-
रित्यं धार्मिकसत्तमैर्गुणजनैः संकीर्त्यतेऽहर्निशम् ।
चारित्रैरवतारयन्कृतपुगं योगं कलेर्लङ्घयन्
मन्ये संहरतीति भूनिवलये कालव्ययस्यामपि ॥ ०४ ॥

वेदान्तार्थविशुद्धयोधविकसत्तत्तत्प्रमेयांशके
सारासारविचारमार्मिकतया राजर्षितां विभ्रतः ।
मर्ष्यादामवतोऽम्बुधेरिव भुवो गम्भीरताशालिनः
पृथ्वीयं सुयशोभिरस्य वलिता राजन्वती राजते ॥ ०५ ॥

लोका येन कृतार्थिताः नुचरितैः संपाविताः पूर्वजा
यज्ञस्तम्भवती कृता शिवपुरी वीतापदो विद्वराः ।
किञ्चाभाति सपत्नदर्पदलनोद्दामैकदेशीजसा
धन्या धर्मधुरन्परेण धरणीयं स्वर्गतोऽप्यर्हिता ॥ ०६ ॥

आयत्ता यद्गुणौघैरखिलजनशुभारम्भसम्भावनीयैः
सत्कृतुं सा व्यतारीत्प्रमुदितहृदया भारताधीश्वरी यम् ।
तत् “के सी आई ई” मत्पदमथ स महीपालमालार्चिताऽपि
श्रीमांस्तस्या-मुदेऽशूशुभदुदितमुदो-नीवृतो निर्मिमाणः ॥ ७७ ॥

यस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुप्रत्यर्थिकान्त्याखिले
लेखानां सद्नेऽधुना धवलतां कीर्त्या समासादिते ।
स्वर्लोकाधिपतिं पुलोमतनया सोऽप्यभमोर्वल्लभम्
सोऽपि स्वर्गतरङ्गिणीजलरूहां नालं समन्विष्यति ॥ ७८ ॥

संत्यक्तान्कलभाषिभिर्द्विजगणैः सन्नद्धवैरिद्रुमान्
दग्ध्वा तद्बहुदुर्यशोभिरभितो धूमैर्दिशः पूरयन् ।
अप्यश्रान्तदुरन्तधारनिपतन्नेत्राम्बुपूरयुते
तत्कान्ताहृदये ज्वलत्यनुदिनं यस्य प्रतापानलः ॥ ७९ ॥

मुक्ताविद्रुमगुच्छसच्छविहरौ कुन्दारविन्दोज्ज्वलौ
सूर्याचन्द्रमसावयो विदधतौ व्यर्थोदयार्थौ किमु ।
पातुं किन्नु कृतोत्सवौ शिवविधी यस्य त्रिलोकीमयम्
तर्क्षः संप्रति पश्यतामुदयते कीर्त्तिप्रतापावुभौ ॥ ८० ॥

उद्यत्पूर्णशरत्सुधांशुमुपमामल्पीयसीं तन्वती-
मानन्दोदधिवीचिकां खलु दिवः कूलङ्कपां कुर्वतीम् ।
यत्कीर्त्तियुतिमद्गुतामधिजगत् सून्मीलनं जग्मुषी-
मन्तः शीलयते चकोरचरितान्यालीक्य चेतः सताम् ॥ ८१ ॥

मुक्ताजालमृणालपाण्डुररूचां मालिन्यमातन्वती
मानध्वंसमनारतं विदधती सौधाकरीणां त्विषाम् ।
निन्दन्ती घनसारशारदघनप्रोत्फुल्लमल्लीरुचो
यत्सत्कीर्त्तिरियं चकास्ति जगतामानन्दसन्दोहिनी ॥ ८२ ॥

यत्स्वर्गायमृगीदृशं स्तनतटे कर्पूरपङ्कायते
रिङ्गद्व्योमधुनीतरङ्गनिकरे यद्राजहंसायते ।
लोकालोकवनीतमस्ततिपु यज्ज्योत्स्नाप्रवाहायते-
यत्तुं तस्य यशोऽमलं सुविपुलं कस्यास्ति वाग्विस्तरः ॥ ८३ ॥

दैन्योदग्रदवाग्निकर्कशमहःसंपर्कतप्राशयः
 को नैवेशजटाटवीपरिपतत्स्वर्गापगासोदरे ।
 यस्य श्लाघ्ययशःसुधासुधिरसे मङ्गला विधूय व्यथा-
 मानन्दोदयगृङ्गसौधपदवीमारोढुमाकाङ्क्षति ॥ ५४ ॥
 चेतो यस्य भवाटवीपटुतरङ्गेशान्धकारच्छटा-
 चण्डांशुश्रुतिबोधनष्टनिखिलद्वैतप्रतिष्ठास्पदम् ।
 श्रीमत्साम्बशिवाङ्घ्रिपङ्कजनखप्रेङ्गत्प्रभामालिनी-
 पूरस्मेरतरङ्गसङ्घि परमानन्दान्बुधिं गाहते ॥ ५५ ॥
 यस्मिन्नाश्रितपालनैकनिरतौ धर्मार्थनोक्षस्थितौ
 स्फारीभूतनितान्तनिर्मलमतौ दिग्ब्याप्तकीर्त्तौ स्थिताः ।
 मन्ये सत्यदयातपःप्रभृतयः सम्भूय सर्वे गुणाः
 स्पृहन्तेऽथ मिथो निसर्गमलिनं जित्वां करालं कलिम् ॥ ५६ ॥
 प्रायो भूपेध्विदानीं कलिमलिनतया लङ्घिताचारमार्गो-
 ध्वन्येध्वाभाति नायं वत हवनविधिर्भस्मनीव प्रयुक्तः ।
 श्रेयोधाम्नि त्वमुष्मिन् मणिरिव मुकुटे धम्मंसूनूपमाने
 सम्यक्सन्मार्गरत्नाव्रतमुकृतनिधौ भाजते राजशब्दः ॥ ५७ ॥
 श्रीविश्वेशाङ्घ्रिपद्मद्वितयमधुकरस्तत्कृपापाङ्गभङ्गी-
 संपल्लव्यात्मविद्याऽन्बुधिविमलजलक्षालिताज्ञानपङ्कः ।
 चञ्चत्कीराब्धिवेलावनिवनललितोत्फुल्लमल्लीमतल्ली-
 माविध्वत्कीर्त्तिवल्लीं नरपतिमुकुटाध्यासिनीं राजते यः ॥ ५८ ॥
 कीर्त्तिर्जागर्ति यस्य प्रवरकविवचोभङ्गिरङ्गे स्फुरन्ती
 यद्दानोत्कर्षवात्ता मुखयति निखिलज्ञानभाजां समाजम् ।
 श्रीमत्कृष्णप्रतापक्षितिपतितिलकायाथ तस्मै चिरायुः
 सौख्यं दद्यादधिद्यातिमिरदिनकरः क्रेशहारी स्मरारिः ॥ ५९ ॥

स एव खलु परमास्तिको लोकहितावतारो महाराजः सांप्रतं देशस्यास्य त्रैव-
 र्णिकानां चावस्थाः पूर्वापेक्षया प्रायः क्रमशो गुणैर्हीयमाना दीनाः शोचनीयतामु-
 पगताश्चाभिपश्यन् तन्मूलकारणं तु संस्कारहास-गिज्ञाह्रास-प्रभृतिप्रज्ञापराधजो-
 ऽधर्म एव भवितुमर्हतीति मन्वानः, तथाहि यदा यद्देशनगरजनपदमण्डलप्रधाना

नियन्तारो धर्मपथमुक्तम्याधर्म्येण प्रजां वर्त्तयन्ति तदा तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजा-
नपदा व्यवहारोपजीविनोऽपि तमधर्मं क्रमशोऽभिवर्द्धयन्ति ततश्च शनैर्वर्द्धमानः
सोऽधर्मः प्रसभं धर्मपादमन्तर्धत्ते । ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणः प्राणिनो वर्णाश्रमानुसारं
विहितप्रतिपिदुर्कर्मणांमाचरणपरीहाराववमत्य निर्मर्यादां यथाकाममाचरन्तस्त्रिव-
र्गात्परिच्यवन्ते । तादृशां हि प्राणिनामनिष्टफलभूयिष्ठत्वात् सत्वगुणकर्मणां पृथि-
व्यादीनामपि गुणपादपरिभ्रंशः संपद्यते तेन च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणपादांशपरिभ्रंशः संजायते । ततोहीयमानगुणैराहारैर्हीनगुणैर्विहारैश्च य-
थापूर्वमुपपन्थमानानि जलाग्निमारुतपरीतानि जनताशरीराणि बलवीर्यप्रज्ञोत्सा-
ह्यव्यवसायादिभिर्हीयमानतामभिप्रपद्यन्ते । अतोऽस्य कृत्स्नवसुधामण्डलमण्डनाय-
मानस्य देशस्यावस्थाः प्राणिनश्च श्रेयःसंपदामायुपश्च क्रमशो ह्रासमुपलभन्ते । इति
निर्दिष्टक्रमेण संस्कारह्रास-शिक्ताह्रासाद्यपराधजन्मनोऽधर्मस्यैव महिम्ना देशेऽस्मिन्-
गुभोत्पत्तिरभूत् । अथ प्रागपि यथावत्संस्कारादिजन्यधर्मसद्भावप्रभावादेव अमरस-
मौजसो ऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवार्पयज्ञविधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंह-
तस्त्रिरशरीरा भारततुल्यजघनपराक्रमा दयादानदमनियमतपस्तत्परा व्यपगतभ-
यरागद्वेषमोहादिदोषा अमितायुपः पुरुषा अभूवन् । इति विमर्शशालिनां मनीषाव-
तामतिरोहितमेव सर्वम् । तथा च विहितसंस्काराद्यभावहेतुकेनाधर्म्येण अभिभूयमाने
धर्मे पुनरपि तदनुष्ठानमेव वर्णानामाश्रमिणाञ्च संपादयिष्यत्यैहिकमामुष्मिकं च श्रेयो-
ऽनुत्तमं तेजस्त्रिवादिक्ञ्चात्मनो गौरवभावम् । तदनुष्ठानं च तज्ज्ञानप्रचारमन्तरा न
संभवति, तर्हि निरुक्तविषयज्ञानसम्पत्तये स्मार्त्ताग्निकर्मपद्धतिप्रदर्शकं षोडशसंस्का-
रादिगृह्यकर्मणां प्रतिपादकं मूलभूतमेतदेव पारस्करगृह्यसूत्रं नाम । एतदनुरोधि-
नैव वाजसनेयिनां द्विजानां गर्भाधानादियावत्संस्कारा जगति प्रवर्त्तन्ते, ग्रन्थेऽत्र
यथाश्रमांशचोद्दिश्य विहितोऽभ्युदयार्थः संस्कारादिरूपः प्रवृत्तिलक्षणो हि धर्मः स
च देवादिस्थानसुखप्राप्तिहेतुरपि सन् परनेश्वरात्पश्युद्धानुगृहीयमानः फलाभिस-
न्धिरहितो भवत्यन्तःकरणशुद्धये । शुद्धसत्यस्य चात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारा
ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुतामपि प्रतिपद्यते । इति सूक्ष्मतरमौक्तमाणां
प्रेक्षावतामपरोक्षमेव रहस्यम् । इत्यादिकमनुसंधानो जगदुपचिकीर्षया केवलं
विदुषां महात्मनां चरणयोः सनत्पयितुमधिकारिजनेभ्यश्च वितरीतुमेव सुखेन
तत्कृतस्मार्थावबोधहेतवे भाष्यचतुष्टयसंबलितं कात्यायननिर्मितैरेव परिशिष्टक-

शिल्पा-शौचसूत्र-स्नानसूत्र-श्राद्धसूत्र-भोजनसूत्रैः सहालङ्कृतम् उक्तविपरत्नप्रचुरप्रचारार्थं ग्रन्थमेतमीश्वरो-मायया विश्वमिष मुद्रायन्त्रालये तमेकमपि शीघ्रमनेकतां प्रापयितुमाज्ञया मुद्रापयामास । अद्यैतस्य प्रणेतारं पारस्करनामा महर्षिः किं कात्यायनाद्विन्न आहोस्वित् स एव ? अत्र प्रमाणान्तरानुपलम्भात् वृद्धपरं परोपदेशप्रसिद्ध्या कात्यायन एव वररुचिनाम्ना पारस्करनाम्ना च ख्यात इत्यध्यवसीयते । (वाक्कारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम्) इत्यभियुक्तोक्तेः । अथायं विश्वामित्रगोत्रोत्पन्न उक्तो हरिवंशे यथा (विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः । विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मेषुणु ॥ देवश्रवाः कतश्चैव यतः कात्यायनाः स्मृताः) अत्र गगादिभ्यो यज् ' यजन्तत्वात् यूनि लोहितादिकतन्तेभ्यः फक् ' तस्यायनादेशे निष्पन्नः कतर्पि-गोत्रापत्यं युवा कात्यायन इति । अनेनैव महर्षियाञ्चवल्क्यप्रधानशिष्येण शुक्लयजुर्वेदकर्मणामनुष्ठानपद्धतिबोधकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यं स्मार्त्तसूत्रञ्च प्रणीतं तथा अष्टादशपरिशिष्टानि पाणिनिसूत्रवार्त्तिकानि च निरमापिपत इति ।

सौज्यं ग्रन्थः श्रीहृद्युआधीशस्याज्ञया काशीकुम्भजतीर्थत्रीधीवसतेद्विवे-
दोपाख्यश्रीयुतपरिडतवरहनुमद्वृत्तशर्म-महात्मनो महता साहाय्येन तदीयपुण्यरा-
शिलेशलव्यावतारेण तदात्मजात-द्विवेदपरिडतदेवनाथशर्मचातुर्मास्ययाजिना तथा
गणुर्करीपाख्य पं० बालमुकुन्दशर्मभट्टेन च संशोध्यमुद्रयित्वा प्रकाशतां नीतः । यदत्र
यत्नतः शोधितेऽपि क्वचिद् अनात्मसादादृष्टिदोषाद्वा विषमं स्थितं मर्त्यस्वभावसु-
लभमशुद्धादिकं तत्सारसारविचारपारदृष्टमिर्दयामयाशयैः कृपादृष्ट्या विशोध्य
समीकरणीयं करणीयञ्च निजाशीराशिभिरास्तिकप्रवरस्यास्य महाराजस्य सर्वान्त-
र्यामिचैतन्यापरिच्छिन्नानन्दस्वरूपपरमेश्वरप्रसादसंपदा चतुर्वर्गविषये मुहुरभीष्ट-
साफल्यम् ।

शाश्विल्यान्ययसिन्धुचन्द्र-सरयूपारीणविप्राग्रणी-
रायुर्वेदमहाधियमन्दरगिरी-रोगार्त्तचिन्तामणिः ।
विश्वव्यापियशाः शिवाङ्गप्रिरतगोपालत्रिपाट्याह्वयः
सूरिभूरिदयार्णवो-विजयते सदैवचूडामणिः ॥ ८० ॥

विषयाः ।	पृ.	पं.	विषयाः ।	पृ.	पं.
अग्निश्यापनम्	६	२७	पवित्रकरणम्	११	७
ब्रह्मासनम्	७	२	प्रोक्षणीसंस्कारः	"	८
प्रणयनम्	"	७	पात्रादिप्रोक्षणम्	"	१०
परिस्तरणम्	"	११	आज्यादीनामावापः	"	११
पदार्थासादनम्	"	१२	आज्याद्यधिश्रयणम्	"	१२
पवित्रकरणम्	"	२१	पर्यग्निकरणम्	"	१४
प्रोक्षणीसंस्कारः	"	२२	स्रुवसंस्कारः	"	१६
आसादितप्रोक्षणम्	"	२५	तत्प्रयोजनम्	"	१७
आज्यनिर्वापः	"	२७	स्रुवसंस्कारविस्मरणे इतिकर्तव्यता	"	१८
अधिश्रयणम्	८	१	आज्याद्युद्वासनन्तत्संस्कारश्च	"	१९
आज्यचर्वादीनां पर्यग्निकरणम्	"	२	पुनःप्रोक्षणीसंस्कारप्रयोजनम्	"	२३
उद्वासितानां श्यापनक्रमः	"	७	समिदाधानप्रकारः	"	२६
आज्योत्पवनादिसंस्कारनिरूपणम्	"	११	समिद्धक्षणम्	"	२८
प्रोक्षणीश्च पूर्ववदितिसूत्रार्थः	"	१२	समिदादिप्रमाणम्	१२	४
उपयमनकुशादानम्	"	१२	एष एव विधिरित्यादिसूत्रार्थः	"	६
समिदाधानम्	"	१३	द्वितीयकण्डिका मूलम् ।	"	११
पर्युक्षणादि	"	१४	द्वितीयकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
उक्तहोमविधेः सार्वत्रिकत्वकथनम्	"	१६	आवसथ्याधानकालनिरूपणम्	१२	२२
प्रथमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।			दारकालशब्दार्थः	"	२३
मङ्गलाचरणम्	८	२०	आधानकालविषये केचिन्मतम्	"	२४
भाष्यकृतः प्रतिज्ञा प्रार्थनाच	"	२१	तत्त्वएडनं स्वसिद्धान्तश्च	"	२६
अथ शब्दार्थः	"	२४	दायाचकालनिरूपणम्	१३	९
अतःशब्दार्थः	"	२७	आधानकालविकल्पव्यवस्था	"	१२
श्रौतस्मार्तयोः पौर्वापर्यव्यवस्था	९	१	वैश्यादिगृहादग्न्याहरणनिरूपणम्	"	१३
गृहस्थ्यालीपाकशब्दार्थः	"	५	अरण्यज्याग्निपक्षनिरूपणम्	"	१५
परिसमूहनादीनां सार्वत्रिकत्व- निरूपणम्	"	१३	चातुष्प्राश्यपचनवदितिकर्तव्यता- विचारः	"	१७
उल्लेखने मतविचारः	१०	२	श्यालीपाकेनाग्न्याधेयदेवताहोम- निरूपणम्	१४	३
स्मार्तेषु अथर्वयुज्यमानयोः कस्य कर्तृत्वमिति विचारः	"	३	यहिं होमः	"	१४
ब्रह्मासनविचारः	"	१५	ब्राह्मणभोजनम्	"	१५
अपाम्प्रणयनम्	"	२८	द्वितीयकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
परिस्तरणम्	"	२९	आवसथ्याधाननिरूपणम्	१४	१७
पात्राद्यासादनम्	११	१	दारकालशब्दार्थविचारः	"	२०

विषयाः ।	पृ.	पं.
अपूर्वञ्चेत्यादिना सम्प्रदायमंत- प्रदर्शनम्	१४	२८
दायाद्यकालविचारस्तद्व्यवस्था च चातुष्प्राश्यपचनवदितिकर्तव्यता- विचारः	१५	३
तत्र केपाश्विदाचार्याणाम्मतम्	"	१२
ये ते शतमितिमन्त्रार्थः	"	१८
अथाश्रापे इतिमन्त्रार्थः	१६	५
अथास्यग्नैरितिमन्त्रार्थः	"	१२
अथास्यग्नैरितिमन्त्रार्थः	"	२७
ब्राह्मणभोजनमितिसूत्रार्थः	१७	३
द्वितीयकण्डिका हरिहरभाष्यम् ।		
आवसथ्याधानम्	१७	५
दारकालनिर्णयः	"	८
आधानाधिकारनिरूपणम्	"	६
आहरणपक्षे आधाननिरूपणम्	"	१७
कालातिक्रमप्रायश्चित्तकथनम्	"	२३
आवसथ्यप्रशंसावाक्यानि	१८	१
प्रायश्चित्तसङ्कल्पवाक्यम्	"	५
ततो ब्रह्मवरणम्	"	६
वैश्यगृहादग्न्यानयननिरूपणम्	"	१२
आरण्येयाग्निसंज्ञनिरूपणम्	"	२१
आरण्येयाग्रेः प्राशस्त्यम्	"	२४
अग्न्धाधेयदेवतानिरूपणम्	"	२८
आधानप्रकरणे देवतानिरूपणप्रयो- जनम्	१६	४
स्विपृक्षानिरूपणप्रयोजनकथनम्	"	१८
वर्हिर्होमानन्तरं प्राशनविचारः	"	२२
प्राशनान्ते वैश्वदेवाधिकारचिन्तनम्	"	२३
ब्राह्मणभोजनम्	२०	२
आधानपद्धतिः	"	७
कालातिक्रमे प्राजापत्यादिप्राय- श्चित्तनिरूपणम्	"	११
प्रायश्चित्तानां सङ्कल्पवाक्यानि	"	१७
होमद्रव्यदाने सङ्कल्पवाक्यानि	"	२३
ऋष्यादिस्मरणम्	२१	१

विषयाः ।	पृ.	पं.
ततो ब्रह्मवरणम्	२१	२
वैश्यादिगृहादाहरणविधिः	"	५
अरण्यादीनां लक्षणादितिरूपणम्	"	१२
मुख्यकालातिक्रमे विशेषः	"	२८
मन्यनविधिनिरूपणम्	२२	३
अपूर्वहोमाद्याधानप्रयोगः	"	२३
अथ पुनराधाननिमित्तानि	२४	२
जन्तुभक्षणदिना अरण्योर्मन्यना- योग्यतायां नवीनारण्यविधानम्	२५	१०
अथ पक्षहोमविधिः	"	१७
कठश्रुतिपक्षे पक्षहोमविधानम्	२६	४
पिण्डपितृयज्ञपद्धतिः	"	१५
पिण्डोपरि यजमानवक्षःस्थलो- मदानम्	"	२२
लुप्तुडादियुक्तस्य होमनिषेधः	२७	१८
द्वितीयकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
आवसथ्याधानशब्दार्थः	२७	२३
दारकालशब्दार्थविचारः	"	२५
दायाद्यकालकथनम्	"	२७
दारकालदायकालयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था	२८	२
साङ्ख्यायनश्रुते आधानकालः	"	५
अत्र छन्दोगश्रुते विशेषः	"	७
तत्र कारिकायां विशेषः	"	६
गृहपतौ श्रुते पुत्रादीनामाधानकालः	"	२०
कालातिक्रमे चान्द्रायणादिप्राय- श्चित्तकथनम्	"	२४
आधानसुहृत्तादिकथनम्	"	२७
अथाधिकारिनिरूपणम्	२६	२८
अधानधिकारिणः	३०	११
अग्न्याहरणार्थं योनिकथनम्	३१	१५
अरण्यप्रदानमित्यत्र प्रशब्दार्थकथनम्	"	१७
योनिकथने साङ्ख्यायनादिमतान्त- रकथनम्	"	१६
गृहान्तरोक्तयोनेराहरणनिषेधः	"	२६

विषयाः ।	पृ.	पं.
चातुर्व्यारयपचनेतिकर्तव्यतायाम्पूर्वपक्षस्तखण्डनादि च	३२	४
श्रौतस्मार्त्तार्थानार्थारणिलक्षणम्	॥	१२
मानप्रकारो यज्ञपार्थ्वे	॥	२८
इतरसंस्कारेष्वरणिलक्षणम्	३३	१६
कुमाराग्निशिद्धयर्थं जातारणिलक्षणविधानम्	॥	१७
यजमानाङ्गुलादिमानग्रहणम्	॥	२५
सूत्रोक्तपक्षकथनम्	३४	१
अथ पात्रलक्षणम्	॥	४
अग्न्याधेयदेवताकथनम्	३५	४
स्यालीपाकादौ व्रीहोष्णमेव चरुर्नयवानामित्यादिकथनम्	॥	६
अपृथिवितिग्रहणप्रयोजनकथनम्	॥	२१
अग्न्याधेयदेवताभ्य इत्यस्य प्रयोजनकथनम्	॥	२६
बर्हिर्होमोत्तरं हुतशेषद्रव्यभक्षणादिविचारः	३६	६
बर्हिर्होमे प्रजापतेर्देवतात्वकथनम्	॥	१५
ततो ब्राह्मणभोजनम्	॥	१८
गर्भोधानादिकर्माङ्गभोजनीयब्राह्मणसङ्ख्यानियमः	॥	२४
आवसथ्याधाने पदार्थक्रमः	३७	६
मृतपितृकस्य एकादशे द्वादशे वाऽहनि मातृपूजादिरहितमाधानम्	॥	७
कालातिक्रमे प्राजापत्यादिप्रायश्चित्तानां सङ्ख्येयवाक्यानि	॥	१३
देयहोमद्रव्यप्रमाणकथनम्	॥	१८
तत्र सङ्ख्येयः	॥	१६
होमद्रव्यविषये भतान्तरनिरूपणम्	॥	२२
कर्माङ्गगणपतिपूजनपुण्याहवाचनादीनाम्भूलयाक्यानि	॥	२५
पुण्याहवाचनप्रयोगः	३८	४
अथाभ्युदयिकश्राद्धविधिः	४०	२६

विषयाः ।	पृ.	पं.
एककर्तृकेष्वनेकसंस्कारेषु युगपदुपस्थितेषु मातृपूजनाभ्युदयिकश्राद्धयोः सङ्घटनकथनम्	४१	२
वसोर्धारांनिरूपणम्	॥	८
गौर्यादिशोडशमातृनामानि नवदैवत्यं पार्वणेत्रयात्मकं वृद्धिश्राद्धं तत्क्रमश्च	॥	१२
वृद्धिश्राद्धकालनिरूपणम्	॥	२६
सङ्ख्येयपादौ प्रथमाविभक्तेरावश्यकत्वकथनम्	४२	३
तत्रैव नामगोत्रादिविषये आश्वलायनादिमतम्	॥	५
वृद्धिश्राद्धे पिष्टदानादिव्यवस्था	॥	१०
आभ्युदयिके कर्तृनिर्णयः	॥	१६
सङ्ख्येयविधिना प्रयोगः	४३	१
मातृपूजाप्रकारः	॥	३
नान्दीश्राद्धं त्रिविधम्	॥	१७
निमित्तभेदात्कालभेदनिरूपणम्	॥	१८
आधानाङ्गसविस्तराभ्युदयिकश्राद्धप्रयोगः	॥	२४
स्यार्ताग्न्याधानसङ्ख्येयवाक्यम्	४६	२४
वैकल्पिकावधारणम्	॥	२६
हरिहरमते ब्रह्मवरणभरणप्रदानप्रकारश्च	॥	२८
हरिहरमतनिराकरणम्	४७	२
ततः समेखलवृत्तकुण्डनिर्माणम्	॥	४
ततःपरिसमूहनादिसंस्कारनिरूपणम्	॥	६
अरण्येपक्षे मन्थनकर्तृनिर्णयः	॥	८
ऋष्यादिसरणविचारः	॥	१०
ततो ब्रह्मवरणाव्याधानप्रयोगकथनम्	॥	१४
मणिकावधानन्तत्क्रमश्च	४८	१८
आधानसिद्धेऽग्नौ नैमित्तिकहोमादिसम्भवासम्भवादिचिन्तनम्	॥	२४
आधानमध्ये पत्न्यां रजस्वलायां विशेषः	४९	५

विषयाः ।	पृ.	पं.
तत्र पत्न्यां रजस्वलायाम्प्रायश्चित्त- कथनम्	५६	१०
अथ पुनराधाननिमित्तानि	"	१७
अथ पुनराधाने पदार्थक्रमो निमित्त- भेदेन प्रायश्चित्तनिरूपणम्	५५	१३
प्रायश्चित्तसङ्कल्पवाक्यानि	"	२३
पुनराधानसङ्कल्पः	"	२८
सभार्यस्य प्रवासप्रसक्तोऽग्निस्मा- रोपविधिः	५६	१
तृतीयकण्डिकाशूलम्	"	२०
तृतीयकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
दाराहरणकथनम्	५८	१
आचार्यादिपटुर्घ्यकथनम्	"	४
आचार्यादीनां लक्षणानि	"	५
अर्हणकालनिरूपणम्	"	६
आसनाहरणार्घ्याध्येपणे	"	११
विपूराद्याहरणनिरूपणम्	"	१२
विपूरादिशब्दार्थः	"	१४
विपूरादिशब्दोच्चारणनिरूपणम्	"	१६
वर्ष्मांसीतिमन्त्रविनियोगचिन्तनम्	"	२१
द्वितीयविष्टरदानप्रयोजननिरूपणम्	"	२४
पादप्रक्षालने वामस्य प्राथम्य- कथनम्	"	२६
ब्राह्मणश्चेदुर्घ्यस्तदादक्षिणप्राधान्यम्	५६	१
अर्घ्यग्रहणादि	"	३
मधुपर्कप्रतीक्षणम्	"	६
मधुपर्कस्य सव्यपाणिकरणम्	"	७
मधुपर्कस्य त्रिनिर्गुह्यम्	"	१०
तत्प्राशनम्	"	१२
पुत्रादीनां शेषदानम्	"	१४
प्राणायामभिमर्शनम्	"	१६
आचान्तोदकायेतिसूत्रार्थविचारः	"	१६

विषयाः ।	पृ.	पं.
मातारुद्राणामित्यादिमन्त्रान्ते		
पदान्तरोहविचारः	५६	२३
यद्यप्यसकृदिति सूत्रार्थः	६०	३
तृतीयकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
दाराहरणविधानम्	६०	७
पटुर्घ्यविभागस्तल्लक्षणानि च	"	८
संवत्सराद्यर्हणकालनिरूपणम्	"	१३
विष्टराहरणम्	"	१८
अर्घ्यशब्दार्थः	"	२०
मधुपर्कप्रपञ्चः	"	२२
वर्ष्मांसीति मन्त्रार्थः	"	२७
द्वितीयविष्टरप्रदानकालः	६१	५
विराजो दोहोऽसीतिमन्त्रार्थः	"	१०
आपःस्थेति मन्त्रार्थः	"	१७
समुद्रं वदति मन्त्रार्थः	"	२०
आमागश्निति मन्त्रार्थः	"	२५
नमःस्थायेत्यादिमन्त्रार्थः	६२	६
त्रिःप्राभातीत्यत्रत्रिर्ग्रहणप्रयोजन- कथनम्	"	१३
मधुपर्कोच्छिष्टभक्षणे उच्छिष्टदो- षाभावकथनम्	"	१६
यन्मधुन इति मन्त्रार्थः	"	१७
मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिविधानम्	"	२२
तत्र मतान्तरकथनम्	"	२४
वाद्यइत्यादि मन्त्रार्थः	६३	१
मातारुद्राणामिति मन्त्रार्थः	"	८
उत्सर्गपक्षकथनम्	"	१४
पञ्चालम्भविषये मतान्तरप्रदर्शनम्	"	१७
यद्यपीतिसूत्रार्थप्रदर्शनम्	"	२०
तृतीयकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
पटुर्घ्यपुरुषकथनम्	६३	२४
आचार्यादिलक्षणम्	"	२६
संवत्सराद्यर्हणकालविधानम्	६४	४

सूत्रकर्कादिभाष्यचतुष्टयविषयाणां

विषयाः ।	पृ.	प.
अर्हणप्रकारप्रदर्शनम्	६४	७
विपुरादिपदार्थलक्षणानि	"	१५
विपुप्रतिग्रहः	"	२२
पादप्रक्षालनम्	६५	४
ब्राह्मणे विशेषः	"	६
अर्थप्रतिग्रहणम्	"	८
मधुपर्कप्रतीक्षणम्	"	१७
तद्ग्रहणम्	"	१६
त्रिनिर्लक्षणम्	"	२३
प्राशनम्	"	२५
मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिविधानम्	६६	४
प्राणादिसम्भर्शनम्	"	१०
पश्चालम्भकथनम्	"	१७
उत्सर्गकथनम्	"	२५
यद्यालभेतेत्यादिस्मृतिविरोधे व्य- वस्थाप्रदर्शनम्	६७	३
गवालम्भनिषेधनिरूपणम्	"	७
यद्यप्यसकृदिति सूत्रार्थः	"	१०
तृतीयकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
पद्येति सूत्रकथनम्	"	१५
आचार्याद्यर्घ्यलक्षणकथनम्	"	१८
संवत्सराद्यर्हणकालविचारः	"	२३
अर्हणप्रकारनिरूपणम्	"	२८
विपुलक्षणं तत्र मतान्तरप्रदर्शनम्	६८	५
पथलक्षणं तत्र मतान्तरप्रदर्शनम्	"	८
अर्घशब्दार्थस्तत्र मतान्तरञ्च	"	१०
मधुपर्ककथनम्	"	१३
विपुप्रतिग्रहः	"	१६
वर्ष्मांसीतिमन्त्रस्य विनियोग- विचारः	"	२०
वर्ष्मांसीति मन्त्रार्थः	"	२२
द्वितीयविपुप्रयोजनकथनम्	६८	२७
चिराजोदाहोसीति मन्त्रार्थः	६९	६
आपःश्वेतिमन्त्रार्थः	"	११

विषयाः ।	पृ.	प.
समुद्रं वदिति मन्त्रार्थः	६९	१६
आभाग्निति मन्त्रार्थः	"	२२
पारिभाषिको हिंसाशब्दार्थः	"	२७
दक्षिणस्थानामिकपेत्यत्रदक्षिण- पदग्रहणप्रयोजनम्	७०	६
नमःश्यावेति मन्त्रार्थः	"	७
उच्छिष्टपृथ्वैव मन्त्रोच्चारणम्	"	१६
यन्मधुनदिति मन्त्रार्थः	"	१८
अध्याहारानुपङ्गयोर्विशेषः	७१	४
प्राणायतनस्पर्शविषये हरिहर- मतप्रदर्शनन्तत्खण्डनञ्च	"	१२
वाञ्छइत्यादि मन्त्रार्थः	"	१५
मातारुद्राणामिति मन्त्रार्थः	"	२७
गवालम्भनिषेधकथनम्	७२	११
यद्यप्यसकृदिति सूत्रार्थविचारः	"	१७
वरशाल्या मधुपर्कदानम्	"	२६
तत्र याज्ञिकादिमतकथनम्	७३	१
चतुर्थकण्डिकाकुलम्	"	६
चतुर्थकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
पाकयज्ञकथने संगतिप्रदर्शनम्	७४	६
हुतादिपाकयज्ञानां स्वरूपम्	"	९
उपलेपनादिसंस्काराणां कथने मता- न्तराणि	"	१४
उदगपनादिविवाहकालकथनम्	"	२६
कुमार्यादिति सौत्रपदप्रयोजनम्	७५	४
शूद्रास्त्रीविचारः	"	८
वस्त्रपरिधापनकर्तृविचारः	"	१२
आदायगृहीतव्येति सौत्रपदयोः प्रयोजनम्	"	२८
चतुर्थकण्डिकाजयरानभाष्यम् ।		
पाकयज्ञकथनाभिसन्धि निरूपणम्	७६	६
हुतादिपाकयज्ञलक्षणानि	"	८
उद्धतावोक्षितग्रहणविषये मतान्तर- प्रदर्शनम्	"	१३

विषयः ।	पृ.	प.
तत्र सूत्रकूटविधायप्रदर्शनम्	७६	१७
निर्मन्ध्याग्नेर्विकल्पप्रदर्शनम्	"	२१
उदगयनादिविवाहकालकथनम्	"	२३
नक्षत्रकथनम्	"	२८
शुद्धापरिणयविचारः	७७	३
वस्त्रपरिधापनकर्तृविचारः	"	६
जराङ्गच्छेति मन्त्रार्थः	"	१८
याञ्चकृन्तन्निति मन्त्रार्थः	"	२४
समञ्जन्विति मन्त्रपाठविचारः	७८	४
समञ्जन्विति मन्त्रार्थः	"	६
यदैपीति मन्त्रार्थः	"	१३
अधोरेति मन्त्रार्थः	"	२१
चतुर्थकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
पाकयज्ञशब्दार्थः	७९	१६
हुतादिभेदेन पाकयज्ञविभागस्त- क्षेपश्च	"	१९
विवाहादिपञ्चकर्मस्तु यहिःशालावि- धानम् ।	"	२४
उदगयनादिविवाहकालकथनम्	८०	८
विवाहनक्षत्रनियमः	"	१३
अमन्त्रकशुद्धाविवाहविचारः	"	२१
शुद्धाविवाहनिषेधः	"	२६
उत्तरीयपरिधापनकर्तृविचारः	८१	१२
गोश्रोधारणम्	८२	५
कन्यादानप्रयोगः	"	७
कन्यादानाधिकारिनिरूपणम्	"	२६
चतुर्थकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
हुतादिपाकयज्ञचातुर्विध्यन्त- क्षेपश्च	८३	११
प्रकारकथने भर्तृयज्ञमतप्रदर्शनम्	"	१५
विवाहमण्डपलक्षणम्	"	२२
विवाहवेदीलक्षणम्	"	२४
उपलेपनायाग्निसंस्कारकथनप्रयो- जनम्	८४	२

विषयः ।	पृ.	प.
विवाहे निर्मन्ध्याग्निविचारः	८४	११
उदगयनादिविवाहकालकथनम्	"	१४
आपूर्वमाणपक्षविचारः	"	१७
नक्षत्रकथनम्	"	२७
संवत्सरादिकन्याविवाहकालनि- रूपणम्	८५	३
गौर्यादिसंज्ञाविधानम्	"	११
विवाहोपयुक्तमासविचारः	"	२४
ज्येष्ठमासजन्ममासयोर्ज्येष्ठापत्य- विवाहनिषेधः	८६	१
तदपवादः पराशरस्मृतौ	"	८
अथ युवादिबलम्	"	१६
लुप्तसंवत्सरलक्षणम्	८७	२
सिंहस्थगुरोरपवादः	"	३
घातचन्द्रकथनम्	"	९
अकालवृष्ट्यादिकथनम्	"	१५
अस्यापवादः	"	२६
प्रतिकूलविचारः	८८	१
तत्रसङ्घटे मेधातिथिमत्	"	१०
मासिकविषये शाय्यापन्यादिम- तम्	"	२२
वृद्धिं विनाऽपकर्षं दोषकथनम्	"	२४
शुद्धाविवाहविचारः	८९	७
अहतवस्त्रलक्षणम्	"	१४
जराङ्गच्छेति मन्त्रार्थः	"	१६
या ऋकृन्तन्निति मन्त्रार्थः	"	२५
समञ्जनपदार्थविचारः	९०	६
समञ्जन्विति मन्त्रार्थः	"	९
आदापशुद्धीत्वेतिसौत्रपदविचारे कर्ममतोपन्यासः	"	१७
कन्याद्रव्यस्याप्रतिग्रहयोग्यत्ववि- चारः	"	२०
यदैपीति मन्त्रार्थः	"	२७
कन्यादातृकथनकथनम्	९१	६

ससूत्रकर्कादिभाष्यचतुष्टयविषयाणां

विषयाः ।	पृ.	पं.
अप्रकृतित्वादित्रादिकर्तृकविवाह- सिद्ध्यसिद्धिविचारः	६१	१०
अघोरेतिमन्त्रार्थः	"	२३
पञ्चमकण्डिका मूलम्	६२	१७
पञ्चमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
आधारादिपदार्थकथनम्	६४	१
जयामन्त्रेषु चतुर्थ्यन्तप्रयोगवि- चारः	६४	१३
जयान्यातानहोमयोरैच्छिकत्वक- थनम्	"	१५
पञ्चमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
आधारादिपदार्थकथनम्	"	२३
सर्वप्रायश्चित्तेतिसौत्रपदप्रयोजनप्र- दर्शनम्.	६५	६
जयामन्त्रार्थः	"	१८
अभ्यातानमन्त्रार्थः	६६	१०
अग्निरैत्वित्यादिमन्त्रार्थः	"	१६
पञ्चमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
सर्वकर्मसाधारणपरिभाषाकथ- नम्	६७	२३
स्विष्टकृद्गोमस्य कर्मविशेषे स्वत्वा- न्तरकथनम्	६८	१३
आवापपदार्थप्रदर्शनम्	"	२०
राष्ट्रभृदादिमन्त्रप्रदर्शनम्	"	२८
पञ्चमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
उपवेशनविचारः	६९	२४
आधारादिपदार्थकथनम्	"	४
राष्ट्रभृदाद्यनुष्ठानकालप्रदर्शनम्	१००	२०
राष्ट्रभृदादिमन्त्रप्रदर्शनम्	"	२४
जयामन्त्रार्थः	१०१	८
चतुर्थ्यन्तजयामन्त्रोच्चारणविचारः	"	२३
अभ्यातानमन्त्रार्थः	१०२	४
अग्निरैत्वित्यादिमन्त्रार्थः	"	२३
षष्ठकण्डिका मूलम्	१०३	२५

विषयाः ।	पृ.	पं.
षष्ठकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
लाजाहोमविधानम्	१०४	१२
षष्ठकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
लाजाहोमविधिः	१०४	१६
अर्थमणमित्यादिमन्त्रार्थः	"	२१
गृष्णामीतिमन्त्रार्थः	१०५	८
षष्ठकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
लाजाहोमविधानम्	१०६	४
कुमारीदक्षिणहस्तग्रहणम्	"	१६
षष्ठकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
कुमार्या भ्रातेतिसूत्रार्थः	१०६	२४
लाजाहोमे कारिकाकारमत- प्रदर्शनम्	१०७	७
भ्रातृविचारः	"	६
अर्थमणमित्यादिमन्त्रार्थः	"	१२
गृष्णामीतिमन्त्रार्थः	१०८	५
सप्तमकण्डिका मूलम्	"	२७
सप्तमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
अशमारोहणविधानम्	१०९	१०
त्रिःपरिणीतामितित्रिःपदप्रयो- जनप्रदर्शनम्	"	१६
सप्तमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
ओरोहेमनिति मन्त्रार्थः	"	२०
सरस्वतीत्यादि गाथार्थः	"	२६
तुभ्यमग्रइत्यादि मन्त्रार्थः	११०	८
सप्तमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
अशमारोहणविधानम्	"	२१
परिक्रमणानन्तरमितरथावृत्ति- निषेधः	१११	८
सप्तमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
अशमारोहणे वधूदक्षिणपाद- ग्रहणविचारः	"	१६

विषयाः ।	पृ.	प.
आरोहेमिति मन्त्रार्थः	१११	२२
सरस्वतीत्यादिगाथामन्त्रार्थः	११२	२
तुभ्यमग्रइति मन्त्रार्थः	"	१३
इतरथावृत्तिविषये हरिहर- मतप्रदर्शनम्	"	२२
तत्त्वखण्डनञ्च	"	२७
अष्टमकण्डिका मूलम्	११३	२१
अष्टमकण्डिका कर्मभाष्यम् ।		
सप्तपदीविधानम्	११४	२१
ग्रामशब्दार्थकथनम्	११५	११
त्रिरात्रनियमः	"	२२
अष्टमकण्डिका जयरातभाष्यम् ।		
एकमिपइत्यादि मन्त्रार्थः	११५	२७
आपःशिवाइति मन्त्रार्थः	११६	३
ममव्रते इति मन्त्रार्थः	"	१४
सुमङ्गलीरिति मन्त्रार्थः	"	२०
इहगावइति मन्त्रार्थः	"	२८
ध्रुवमसीति मन्त्रार्थः	११७	११
अष्टमकण्डिका हरिहरभाष्यम् ।		
सप्तपदीविधानम्	११७	२५
दृढपुरुषविचारः	११६	३
अभ्रातृककन्याविवाहविचारः	"	८
वरशब्दार्थः	"	१६
त्रिरात्रादिनियमकथनम्	"	२६
अथ पद्धतिः	१२०	७
मधुपर्कप्रयोगः	"	११
कन्यादानप्रयोगः	१२२	७
होमप्रयोगः	१२३	१३
लाजाहोमादिर्भुवदर्यान्तः प्रयोगः	१२५	२४
अष्टमकण्डिका गदाधरभाष्यम् ।		
एकमिपइत्यादि मन्त्रार्थः	१२८	६
आपःशिवाइति मन्त्रार्थः	"	१६

विषयाः ।	पृ.	प.
हृदयात्मन्मनमन्त्रार्थः	१२६	३
सिन्दूरदानरूपमङ्गलकरणम्	"	६
सुमङ्गलीरिति मन्त्रार्थः	"	११
दृढपुरुषविचारः	"	२१
इह गाव इति मन्त्रार्थः	"	२५
मङ्गलसूत्रादिलौकिकाचारप्रदर्श- नम्	१३०	१
वरशब्दार्थविचारः	"	१४
अभ्रातृककन्याविवाहविचारः	"	१६
ध्रुवप्रदर्शने कर्ममतोपन्यासः	"	२४
ध्रुवमसीति मन्त्रार्थः	१३१	१
त्रिरात्रादिनियमः	"	८
अथ विवाहे पदार्थक्रमः ।		
तत्र गृहस्थाभ्रमावर्यकृता	१३१	१५
कन्यालक्षणविचारः	"	१७
कन्याया अभ्यन्तरलक्षणयोपकर्मा- श्वलायनगृहसूत्रम् ।	"	२४
शान्दलायनगृहसूत्रार्थः	१३२	१
अत्रैयं क्रमः	"	८
अनन्यपूर्थिकेत्यादिपदानामर्थः	"	१४
सापिण्डविचारः	"	१७
संक्षिप्तगोत्रप्रवरनिर्णयः	१३३	१
समानार्थगोत्रजाविवाहे प्राय- श्चित्तम्	"	६
अथ सापन्नविषये सापिण्डम्	"	१५
अथ वरगुणाः	"	२५
वरदोषाः	१३४	१
पुरुषत्वपरीक्षोपायकथनम्	"	३
वृद्धत्पतिशान्तिविधानम्	"	८
अपरिह्यार्थकन्यावैषम्ययोगे तत्रिरा- साधे कुम्भविवाहविधानम्	"	१८
अथ मूर्तिदानविधानम्	"	२७
विवाहकाले कन्या ऋतुमती भेत्	१३५	८
विवाहे आशौचनिर्णयः	"	१३

विषयाः ।	पृ.	पं.
आवरणकवे नान्दीश्राद्धानुष्ठान- कालकथनम्	१३५	२५
अथमातृजोदोषे निर्णयः	१३६	२
मुहूर्तान्तरालाभे श्रीशान्तिवि- धानम्	"	१३
अथ विवाहभेदाः	"	१५
ब्राह्मादिविवाहलक्षणानि	"	१८
वाग्दानोत्तरं वरमरणे विशेषः	"	२७
देशान्तरगमने विशेषः	"	२८
धर्मार्थविवाहकरणे फलम्	१३७	३
अथ वाग्दानविधिः	"	७
अथ श्रुदाहरणम्	"	२३
अङ्कुरार्पणम्	"	२८
विवाहात्पृथक्दिनकृत्यम्	१३८	१
मण्डपप्रतिष्ठाप्रकारः	"	७
नान्दीश्राद्धकर्तृविचारः	"	१५
चरवरणप्रयोगः	"	२७
विवाहदिनकृत्यं तत्र घटीस्थाप- नादिविधिः	१३९	३
अथ मधुपर्कप्रयोगः	"	१०
अथ कन्यादानप्रयोगः	१४१	३
होमप्रयोगः	१४२	८
सप्तपदीप्रमुखः प्रयोगः	१४४	१५
देवकोत्थापनमण्डपोद्भासन- विधिः	१४५	१
वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशविधिः	"	५
गर्भमते पदार्थकमे विशेषः	"	१९
अथ पुनर्विवाहः	१४६	२०
अधिषेदनीयस्त्रीकथनम्	"	२८
रत्यर्थं विवाहान्तरे विशेषः	१४७	४
साग्निकस्य द्वितीयादिविवाहे- ऽग्निनियमकथनम्	"	१९
द्वितीयादिविवाहे चरकर्तृकनान्दा- श्राद्धकथनम्	"	२२

विषयाः ।	पृ.	पं.
द्वितीयादिविवाहे कालविशेषः	१४८	१
अर्कविवाहविधिः	"	९
तत्र शौनकमते विशेषः	१४९	९
सञ्चेपतोऽर्कविवाहप्रयोगः	"	२४
अथैकक्रियानिर्णयः	१५०	४
अथ कन्यागृहे भोजननिषेधः	१५१	८
नान्दीश्राद्धानन्तरं धर्माः	"	१२
नवमकण्डिका मूलम्	१५२	४
नवमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
श्रीपासनाग्निपरिचरणविधानम्	१५२	११
गर्भकामनायां पूर्वाहुतौ द्वियः कर्तृत्वम्	"	१८
नवमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
श्रीपासनाग्निपरिचर्षाकथनम्	१५२	२१
उत्तराहुतौ यजमानमुत्पत्यवि- चारः	१५३	४
स्वयं होमाशक्तौ	"	६
नवमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
श्रीपासनाग्न्युपासनाविधानम्	१५३	११
तत्र कालनियमः	"	१४
अस्तामितकाललक्षणम्	"	१६
अनुदितकालद्वैविध्यं, तल्लक्ष- णञ्च	"	१७
वाजसनेयिनामनुदितस्य मुख्यत्व- निरूपणम्	"	२१
होमद्रव्यनियमकथनम्	"	२७
अस्यैव कर्मणः काम्यत्वकथनम्	१५४	१२
पूर्वाङ्गर्भकामेत्यत्र पूर्वशब्दार्थवि- चारः	"	१५
विवाहान्नेरौपासनत्वविचारः	१५५	२
अथ प्रयोगः	"	२४
नवमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
श्रीपासनाग्निपरिचरणम्	१५६	६

विषयाः ।	पृ.	प.
परिचरणाशब्दप्रयोजनकथनम्	१५६	६
होमकालनियमः	"	११
अस्तामितलक्षणम्	"	१६
अनुदितद्वैविध्यं तल्लक्षणम् च	"	१७
मुख्यकालासम्भवे गौणकालविधिः	"	२१
गौणकालपरिमाणप्रदर्शनम्	"	२३
प्रत्यादीनां गौणकर्तृत्वविचारः	"	२८
त्यागे विशेषः	१५७	६
शाखान्तरगृह्यपरिशिष्टोक्तानि होमद्रव्याणि	"	११
सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रप्रणवोच्चारण- नियेषः	"	२६
पुमांसाविति मन्त्रार्थः	१५८	२
अथ पदार्थक्रमः	"	७
सायंहोमविधिः	"	६
अथ प्रातर्होमे विशेषः	"	१६
आपत्कालानुष्ठेयहोमद्रव्यसमा- सप्रयोगः	"	२३
अथ सुर्वापदिपक्षहोमविधानम्	"	२७
अनापदिपक्षहोमे प्रायश्चित्तक- थनम्	१५९	६
दशमकण्डिकामूलम्	"	१२
दशमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
राज्ञोऽक्षमेदे इत्यादिना नैमित्तिक- प्रायश्चित्तनिरूपणम्	१५९	२०
दशमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
राज्ञोऽक्षमेदे इत्यादिना नैमित्तिक- कप्रायश्चित्तनिरूपणम्	१६०	३
दशमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
अथनैमित्तिकप्रायश्चित्तनिरूपणम्	१६०	१५
तदितिकर्त्तव्यताकथनम्	"	२२
अथ प्रयोगः	१६१	६
दशमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
राज्ञोऽक्षमेदइत्यादि सूत्रार्थः	१६१	२१

विषयाः ।	पृ.	प.
अक्षमेदादिनिमित्ते नैमित्तिक- प्रायश्चित्तकथनम्	१६१	२५
अन्यव्यानमित्यादि सूत्रार्थः	१६२	३
अथ पदार्थक्रमः	"	१६
एकादशकण्डिकामूलम्	"	२४
एकादशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
चतुर्थीकर्माख्यविवाहरोपकथनम्	१६३	२५
दुत्यादुत्पेत्यादिसूत्रार्थः	१६४	६
गर्माधानाख्यर्तुप्रवेशकर्मकथनम्	"	१३
एकादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
विवाहरोपकथनम्	१६४	२२
अग्रे प्रायश्चित्ते इत्यादिमन्त्रार्थः	"	२७
यातेपतिघ्नोत्यादि मन्त्रार्थः	१६५	१२
प्राणैस्त इति मन्त्रार्थः	"	१७
अनुप्रवेशकथनम्	"	२२
हृदयालम्भनविचारः	"	२७
यत्ते सुस्तीमइतिमन्त्रार्थः	१६६	३
एकादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
चतुर्थ्यामित्यादिसूत्रार्थः	१६६	११
स्यात्तीपाकप्राशनविधानम्	१६७	६
अथर्तुप्रवेशविधानम्	"	११
तत्र पर्वोदिनियेषपालनम्	"	१८
अतायनभिगमने दोषः	"	२३
यथाकामपक्षसमर्थनम्	"	२७
हृदयालम्भनविधानम्	१६८	१
अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः	"	५
अनुकालाभिगमनविचारः	१६९	३
एकादशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
चतुर्थ्यामित्यादिसूत्रार्थः	१७०	३
अग्रे प्रायश्चित्तइत्यादिमन्त्रार्थः	"	१३
याते पतिघ्नोत्यादिमन्त्रार्थः	१७१	४
चरुोपप्राशनस्य चधूसंस्कारत्व- कथनम्	"	१०
विवाहादौ स्त्रियासहभोजनस्या- दोषत्वकथनम्	"	२३

विषयाः ।	पृ.	प.
प्राणैस्तद्वादि मन्त्रार्थः	१७१	१३
स्वभार्याभिगमनम्	"	२१
तत्र याज्ञवल्क्यवचनम्	"	२३
ऋतौ निषिद्धदिनकथनम्	"	२५
रजस्वलाशुद्धिकथनम्	१७२	१
ऋतुरात्रीणां समविषमभेदेन फलभेदकथनम्	"	७
चतुर्ध्यादितत्तद्रात्रिभेदेन फलप्रदर्शनम्	"	६
स्त्रीणां बहुत्वे ऋतुयोगपद्ये च गमनक्रमः	"	१८
अगमने दोषकथनम्	"	२०
अस्यापवादः	"	२२
रजस्वलोपयोगी निर्णयः	"	२८
रजस्वलायाः सवर्णादिरजस्वला- न्तरस्पर्शे प्रायश्चित्तविधानम्	१७३	१६
रजस्वलास्नानविधिः	"	२४
रजस्वलाव्रतनिरूपणम्	"	२६
पथाकामपक्षकथनम्	१७४	१
हृदयालम्भनविधानम्	"	१३
यत्ते सुसीमइति मन्त्रार्थः	"	२०
अथ पदार्थक्रमः	"	२८
अथ गर्गमते विशेषः	१७५	१०
गर्भाधाने पदार्थक्रमः	"	१५
प्रथमरजोदर्शने विशेषः	"	२१
तत्र दृष्टमासादिशुभाशुभविचारः	"	२२
अथ शान्तिविधानं तत्र शौनकः	१७६	१६
तत्र नारदः	१७७	१०
अथ शान्तिप्रयोगः	"	१२
ग्रहणे रजोदर्शने शान्तिविशेष- कथनम्	१८०	५
अथ प्रयोगः	"	१५
द्वादशकण्डिकामूलम्	१८१	२५
द्वादशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
पञ्चादिकर्मकथनम्	१८२	६

विषयाः ।	पृ.	प.
वैश्वदेवचरोः पृथक्त्वविचारः	१८२	१५
द्वादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
पञ्चादिकर्मकथनम्	१८३	१
वैश्वदेवचरोः पृथक्त्वविचारः	"	६
नमःस्त्रियाइति मन्त्रार्थः	"	१६
द्वादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
पञ्चादिकर्मकथनम्	१८४	४
यागकालनिर्णयः	"	४
वैश्वदेवपाकविचारः	"	१६
रूपादिभ्यो बलिहरणम्	१८५	३
अथ प्रयोगः	"	६
दर्शविशेषकथनम्	१८६	३
द्वादशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
पञ्चादिकर्मविधानम्	१८६	११
स्मृत्यन्तरोक्तयागकालनिरूपणम्	"	१६
स्थालीपाकारम्भविचारः	१८७	५
तत्र कालविचारः	"	१४
बलिहरणकथनम्	"	२५
अग्नौ जुहोतीत्यादिसौत्रपद- विचारः	१८८	१०
रूपादिभ्यो बलिहरणम्	"	२१
नमःस्त्रियाइति मन्त्रार्थः	"	२३
अथ पदार्थक्रमः	१८९	७
पिण्डपितृयज्ञकालनिर्णयः	१९०	१
तत्र पदार्थक्रमः	"	१६
नीचीवन्धनविचारः	"	१७
स्थालीपाकवैश्वदेवयोः पौर्वापर्य- विचारः	१९१	२०
गर्गमते स्थालीपाके विशेषः	"	२५
स्वस्वकालेस्थालीपाकपिण्डपितृ- यज्ञयोरकरणे विशेषः	१९२	१२
त्रयोदशकण्डिकामूलम्	"	२४
त्रयोदशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
गर्भधारणोपायकथनम्	१९३	३

विषयः ।	पृ०	पृ०
त्रयोदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
गर्भधारणोपायकथनम्	१६३	८
इयमोपधीतिमन्त्रार्थः	"	१२
त्रयोदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
गर्भधारणोपायकथनम्	१६३	२१
त्रयोदशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
गर्भधारणोपायकथनम्	१६४	४
इयमोपधीतिमन्त्रार्थः	"	११
चतुर्दशकण्डिका मूलम्	"	१८
चतुर्दशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
पुंसवनसंस्कारकथनम्	१६४	२६
चतुर्दशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
पुंसवनसंस्कारकथनम्	१६५	१२
तदुपयोगिकालादिनिरूपणम्	"	१४
चतुर्दशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
पुंसवनसंस्कारकथनम्	१६५	२७
समयादिकथनम्	१६६	२
अत्र काम्यकथनम्	"	१५
अथ प्रयोगः	"	२०
चतुर्दशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
पुंसवनसंस्कारकथनम्	१६६	२८
तदुपयुक्तमासादिनिरूपणम्	१६७	२
तत्र दिननियमादि	"	११
पुत्रक्षत्रनिरूपणम्	"	१७
काम्यकथनम्	"	२३
अथ पदार्थक्रमः	१६८	४
पञ्चदशकण्डिका मूलम्	"	१७
पञ्चदशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
सीमन्तोन्नयनसंस्कारकथनम्	१६६	१
तत्र मासनिरूपणम्	"	४
तदितिकर्तव्यताविधानम्	"	८
पञ्चदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
सीमन्तोन्नयनसंस्कारकथनम्	१६६	२३
तत्र स्यात्तीपाकादिविधिकथनम्	२००	२

विषयः ।	पृ०	पृ०
अयमूर्जेतिमन्त्रार्थः	२००	१२
सोमएवेतिगाथार्थः	"	१६
पञ्चदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
सीमन्तोन्नयनम्	२००	२४
मासादिनिरूपणम्	"	२६
तत्र विशयकथनम्	२०१	४
विनयनादिविधिः	"	१०
अथ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः	२०२	७
पञ्चदशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
सीमन्तोन्नयनम्	२०३	६
तस्य गर्भसंस्कारत्वकथनम्	"	७
स्त्रीसंस्कारत्वकथनम्	"	११
प्रथमगर्भविचारः	"	१६
द्वितीयादिगर्भसंस्कारविचारः	"	२०
स्यात्तीपाकादीतिकर्तव्यताविचारः	२०४	१
सीमन्तशब्दव्याख्यानम्	"	१२
शङ्कुविचारः	"	१५
अयमूर्जेतिमन्त्रार्थः	"	२१
सोमइत्यादिमन्त्रार्थः	२०५	६
अत्र भोजने प्रायश्चित्तम्	"	१२
सीमन्तोन्नयने पदार्थक्रमः	"	१६
तत्र मुहूर्तविचारः	"	१७
सङ्कल्पवाक्यादिस्पृष्टप्रयोगकथनम्	"	२४
अथ गर्गमते विशेषः	२०६	१७
अथ गर्भिणीधर्माः	२०७	२
गर्भिणीपतिधर्माः	"	१५
षोडशकण्डिका मूलम्	"	२३
षोडशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
प्रसवकाले अभ्युत्थणविधानम्	२०८	१६
जाते कुमारो मेधाजननायुष्यादिविधानम्	"	२५
षोडशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
प्रसवकाले अभ्युत्थणविधानम्	२११	१

विषयाः ।	पृ.	पृ.	विषयाः ।	पृ.	पृ.
अवरावपतनमन्त्रार्थः	२११	५	द्विविधाशौचमध्ये पुत्रजनने जात-		
भूस्त्वयीत्यादिमन्त्रार्थः	"	१४	कर्मविचारः	२२०	५
अग्निरायुष्मानित्यादिमन्त्रार्थः	"	१६	मेधाजननकथनम्	"	१५
मेधाजननस्य गौणकालनिषेधः	"	२७	तत्र माघ्यन्दिनश्रुतौ विशेषः	"	२०
जन्मभूम्यभिमन्त्रणमन्त्रार्थः	२१२	११	स्वकाले मेधाजननासम्भवे का-		
अरमा भवेति मन्त्रार्थः	"	१६	लान्तरे तद्विषेधः	"	२५
इडासीति मन्त्रार्थः	"	२४	श्रायुष्यकरणम्	२२१	१
यालकस्य स्तनदानम्	"	२६	अग्निरायुष्मानित्यादिमन्त्रार्थः	"	१३
आपोदेवेपु, इति मन्त्रार्थः	२१३	५	वात्सप्रेण कुमारभिमन्त्रणम्	"	२२
शण्डामर्का इति मन्त्रार्थः	"	११	प्राणेत्यादिमन्त्रार्थः	२२२	१०
बालग्रहोपद्रवे तदुपायकथनम्	"	२४	वेदते इत्यादि मन्त्रार्थः	"	२२
कूर्कुरइति मन्त्रार्थः	"	२६	अरमा भवेति मन्त्रार्थः	२२३	४
पोडशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।			इडासीति मन्त्रार्थः	"	१३
प्रसवशूलवत्यभिमन्त्रणम्	२१४	११	आपोदेवेष्विति मन्त्रार्थः	"	२७
अवरावपतनम्	"	१३	सूतिकाश्रीसायंप्रातर्होमविधानम्	२२४	७
मेधाजननम्	"	१६	शण्डामर्काइति मन्त्रार्थः	"	१३
मन्त्रवाक्यसमुदायस्यैकमन्त्रत्व-			कूर्कुरइति मन्त्रार्थः	२२५	७
विचारः	"	२४	अथ पदार्थक्रमः	"	१८
अथायुष्यकरणम्	२१५	८	जातकर्मप्रयोगः	"	२३
कुमाराभिमन्त्रणम्	२१६	८	तत्र सुवर्णादिदानम्	२२६	१३
सूतिकाग्रिस्थापनम्	"	२३	अथ गर्गमते विशेषः	"	२५
नैमित्तिककथनम्	"	२७	पट्टीपूजाप्रयोगः	२२७	५
प्रसवशूलवत्यभिमन्त्रणादिकु-			तत्र मिताचारायां विशेषः	"	१७
मार्गोपद्रवशमनान्तानां			यमलयोर्ज्येष्ठकनिष्ठभावविचारः	"	२४
चतुर्दशानां प्रयोगः	२१७	५	अथ यमलजननशान्तिः	"	२८
पोडशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।			स्मृत्युक्ता यमलजननशान्तिः	२२८	१४
प्रसवशूलवत्यभिमन्त्रणम्	२१८	२७	अथ जन्मनि दुष्टकालाः तत्र मूल-		
अवरावपतनमन्त्रार्थः	२१९	६	फलम्	२२९	१
जातकर्मविधिः	"	१५	अथ मूलवृत्तफलम्	"	८
तत्राभ्युदयिकश्राद्धस्य हिरण्य-			मूलादिदुष्टनक्षत्रफलम्	"	१८
मात्रादिसाध्यत्वविचारः	"	२०	एकनक्षत्रजननफलम्	२३०	६
नैमित्तिकरात्रिस्नानकथनम्	"	२४	अथ गण्डान्तः	"	१०
नैमित्तिकदानकथनम्	"	२६	गण्डान्तफलम्	"	१७
			गण्डान्तानां दानानि	"	२०

विषयाः ।	पृ.	प.
अथ ब्रह्मेशफलम्	२३०	२३
अथ मूलशान्तिपरिशिष्टम्	२३१	१
मात्स्ये अकालप्रसवादिविशेषः	"	२४
ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः	२३२	१
अथ त्रिकशान्तिः	"	१८
अथ दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः	२३३	१
एकमात्रपुत्रदानप्रतिग्रहनिषेधः	"	१०
स्त्रीशुद्धप्रोर्दत्तकपरिग्रहविचारः	"	११
दत्तके विशेषः	"	१७
सूक्तिकास्नानम्	"	२१
सप्तदशकण्डिका मूलम्	"	२६
सप्तदशकण्डिकाकार्कभाष्यम् ।		
नामकरणविधानम्	२३४	५
द्व्यक्षरादिपुत्रासविधानम्	"	७
निष्कमणविधानम्	"	१८
सप्तदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
एकादशेऽहनिनामकर्मविधानम्	२३४	२०
द्व्यक्षरादिपुत्रासविधानम्	"	२२
निष्कमणम्	२३५	१
सप्तदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
सूक्तिकोत्थापनम्	२३४	४
नामकरणम्	"	७
तत्रद्व्यक्षरादिविशेषः	"	८
नामान्ते शर्मादिशब्दविचारः	"	२०
नामकरणप्रयोगः	"	२५
निष्कमणम्	"	२८
निष्कमणप्रयोगः	२३६	३
सप्तदशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
नामकरणम्	२३६	६
तत्कालकथनम्	"	१२
सूक्ष्मकालातिक्रमेणौषुकालः	"	१६
द्व्यक्षरादिनामस्वरूपकथनम्	"	२२
स्त्रिया नाम्नि विशेषः	२३७	४

विषयाः ।	पृ.	प.
निष्कमणकालनिरूपणम्	२३७	३३
निष्कमणे वृद्धिश्राद्धानुष्ठानः		
विचारः	"	१६
अथ पदार्थक्रमः	"	२५
सङ्कल्पवाक्यादिनामकरणः		
प्रयोगः	२३८	१
अथ खट्वारोहः	"	१७
अथ दुरध्वानम्	"	२५
अथ ताम्बूलमल्लणम्	"	२७
चन्द्रदर्शनादिदेवप्रार्थना	२३९	१
अथोपवेशनविधिः	"	४
कर्णवेधपरिशिष्टसूत्रम्	"	१३
तत्रमासतिथ्यादिनिरूपणम्	"	१४
कर्णवेधार्थं सूचीकथनम्	"	२९
अष्टादशकण्डिका मूलम्	२४०	३
अष्टादशकण्डिकाकार्कभाष्यम् ।		
प्रवासादागतस्य साग्नेर्गृहोपस्था-		
नविधिः	२४०	१४
पुत्रशिरोवधघ्राणादि	"	१६
अष्टादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
गृहोपस्थानविधिः	२४१	२१
अज्ञादज्ञादिति मन्त्रार्थः	"	२५
प्रजापतेर्पूत्वेति मन्त्रार्थः	२४१	३
अस्मिप्रयन्धीति मन्त्रार्थः	"	८
इन्द्रश्रेष्ठानीति मन्त्रार्थः	"	१६
अष्टादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
प्रवासादागतस्य साग्नेर्गृहोपस्था-		
नम्	२४१	२९
पुत्रस्यमूर्ध्वघ्राणम्	२४२	१
पुत्रदक्षिणकर्णैजपः	"	८
कन्यायां विशेषः	"	१३
अष्टादशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
गृहानुपतिष्ठत इति सूत्रार्थः	२४२	१५

विषयाः ।	पृ.	प.
सांश्रिकस्य प्रवासप्रयोजनप्रदर्शनम्	२४२	१८
अङ्गादङ्गादिति मन्त्रार्थः	"	२२
प्रजापतेष्टेति मन्त्रार्थः	"	२७
अस्मै प्रयन्धीति मन्त्रार्थः	२४३	६
इन्द्रश्रेष्ठानीति मन्त्रार्थः	"	१७
कन्यायां विशेषः	"	२२
एकोनविंशकण्डिकामूलम्	"	२७
एकोनविंशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
अन्नप्राशनम्	२४४	१३
कामनाविशेषेण मांसादिभक्ष्ये विशेषः	"	२०
एकोनविंशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
अन्नप्राशनम्	२४५	३
देवींवाचमिति मन्त्रार्थः	"	६
कामनायां विशेषः	"	१५
एकोनविंशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
अन्नप्राशनम्	२४५	२४
तदितिकर्त्तव्यताविशेषः	"	२६
कामनायां विशेषः	२४६	१४
भारद्वाज्या इत्यादिसूत्रतात्पर्यकथनम्	"	१७
अन्नप्राशनप्रयोगः	२४७	१
एकोनविंशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
अन्नप्राशनम्	२४७	२०
अत्र पष्ठादिमासनिरूपणम्	"	२१
तिथिनक्षत्रादिनिरूपणम्	"	२४
स्यालीपाकश्रवणम्	२४८	३
देवींवाचमिति मन्त्रार्थः	"	६
प्राप्येनेत्यादि मन्त्रार्थः	"	१८
भारद्वाज्या इत्यादिसूत्रेण शु- णफलकथनम्	२४९	१
अथ पदार्थक्रमः	"	१७
सङ्ख्यपवाक्यम्	"	२१

विषयाः ।	पृ.	प.
अग्निस्थापनादिप्रयोगः	२४९	२४
जीविकापरीक्षा	२५०	७
गर्भाधानादीनाम्भलमासे क- र्त्तव्यताविचारः	"	११
तत्र गर्गमतम्	"	१३
अथ वर्धापनविधिः	"	१५
वर्धापनप्रयोगः	"	१८
गणपत्यादिपूजाप्रयोगः	"	२२
मार्कण्डेयादिपूजनम्	२५१	८
तिलादिदानम्	"	२४
तिलगुडसहितदुग्धपानम्	२५२	३
अश्वत्थामादिस्मरणम्	"	६
ग्रन्थान्तरेवर्धापनविधिः	"	११
प्रथमकाण्डं समाप्तम् ।		
द्वितीयकाण्डम् ।		
प्रथमकण्डिकामूलम्	२५३	१
प्रथमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
चूडाकरणकालनिरूपणम्	२५४	१
केशान्तकालनिरूपणम्	"	३
चूडाकरणकेशान्तेतिकर्त्तव्यताक- थनम्	"	७
गोदानशब्दपरिभाषा	"	१३
केशशेषविचारः	२५५	१
प्रथमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
चूडाकरणकालः	२५५	७
केशान्तसंस्कारकालविचारः	"	९
चूडाकरणकेशान्तेतिकर्त्तव्यता उत्पन्नेनेतिमन्त्रार्थः	"	१२
प्रसूता, इतिमन्त्रार्थः	"	१६
येनावपदिमन्त्रार्थः	"	२१
येनभूरिश्नरेति मन्त्रार्थः	२५६	३
यत्तूरेणेति मन्त्रार्थः	"	११
अक्षयप्रतिमन्त्रार्थः	"	१८
"	"	२४

विषयाः ।	पृ.	प.
प्रथमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
चूडाकरणकालः	२५७	२
यथामङ्गलशब्दार्थः	"	४
केशान्तकालः	"	८
चूडाकेशान्तयोरितिकर्त्तव्यता	"	१४
शिखास्थापनम्	२५६	२
तत्र कुलाचाराः	"	४
केशान्तानन्तरं ब्रह्मचर्यादिव्रतम्	"	१४
विहितवपनम्	"	१७
गर्भाधानादिसंस्कारकर्तृत्वविचारः	"	२२
शूद्रसंस्कारकथनम्	"	२६
अनुपनीतधर्माः	२६०	६
बालाद्यवस्थासङ्केतः	"	८
संस्कारप्रयोजनम्	"	१३
गर्भाधानादीनां फलम्	"	१५
चत्वारिंशत्संस्काराः	"	२१
ब्राह्मदैवभेदेन संस्कारद्वैविध्यम्	"	२८
तयोः फलम्	"	२६
अथ चूडाकरणप्रयोगः	२६१	३
केशान्तप्रयोगे विशेषः	२६२	७
प्रथमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
चूडाकरणकालः	२६२	१३
केशान्तकालः	"	१७
स्मृत्यन्तरोक्तचूडाकरणकालः	"	२६
उदगयनादिसमयनिरूपणम्	२६३	२
विहितानि नक्षत्राणि	"	४
वर्णविशेषेण वाराः	"	७
तिथयः	"	८
चूडाकरणेतिकर्त्तव्यता	"	१५
मातरि रजस्वलायां विशेषः	"	१८
सुहृत्तान्तरालाभे शान्तिकथनम्	"	२१
मातरि गर्भिण्यां निषेधः	"	२३
तदपवादः	"	२६

विषयाः ।	पृ.	प.
कुमारस्य ज्वरोत्पत्तौ	२६४	१
उष्णेनेति मन्त्रार्थः	"	८
सचित्रेति मन्त्रार्थः	"	१८
शिवोनामेति मन्त्रार्थः	"	२८
निवर्तयामीत्यस्यार्थः	२६५	१
येनावपदिति मन्त्रार्थः	"	१२
त्रयायुपमिति मन्त्रार्थः	"	२६
येनभूरिश्चरेति मन्त्रार्थः	२६६	२
यत्क्षुरेणेति मन्त्रार्थः	"	१२
अक्षुण्णिति मन्त्रार्थः	"	२०
शिखास्थापनविचारः	"	२३
शूद्रे विशेषः	"	२८
दक्षिणात्मकवरविचारः	२६७	७
ब्रह्मचर्यादिव्रतकथनम्	"	१०
वपने विधिनिषेधश्च	"	१६
तत्र दिङ्निषयः	"	२३
यतीनां विशेषः	"	२६
अथ पदार्थक्रमः	२६८	१
तत्र सङ्कल्पवाक्यम्	"	७
संस्कारभोजने प्रायश्चित्तम्	२६९	६
केशान्ते पदार्थक्रमः	"	८
तत्र विशेषः	"	१२
कन्यासंस्कारे विशेषः	"	१५
शूद्रस्य संस्कारः	"	१८
पाण्डशसंस्काराः	"	२०
वर्णभेदेन संस्कारव्यवस्था	"	२७
ब्राह्मणः शूद्रप्रतिनिधिश्चेत्	२७०	६
अथानुपनीतधर्माः	"	११
शिशुप्रभृत्यनुपनीतानां चण्डाला- दिस्पर्शं शौचादितिरूपणम्	"	१४
अथ गर्भमते पदार्थक्रमः	"	१६
द्वितीयकण्डिकाशूलम्	२७१	७
द्वितीयकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
द्विजोपनयनकालः	२७२	१२

विषयाः ।	पृ.	पं.	विषयाः ।	पृ.	पं.
ब्राह्मणान् भोजयेदिति सूत्रार्थः	२७२	१७	पक्षान्तरप्रदर्शनम्	२७८	२०
वासःपरिधानादि	"	२४	अथ काम्यानि	"	२४
दीक्षावदेके इत्यादिसूत्रार्थः	२७३	१	तत्र ऋतुकथनम्	२७६	१
द्वितीयकण्डिकाजपरामभाष्यम् ।			अथ मासविचारः	"	२
उपनयनकालः	२७३	१४	जन्ममासादिनिषेधस्तदपवादश्च	"	५
येनेन्द्रायेति मन्त्रार्थः	"	२५	गुरुवलविचारः	"	१२
इयन्दुरुक्तमितिमन्त्रार्थः	२७४	५	ब्राह्मणक्षत्राणि	"	१७
पुत्रासुवासा इति मन्त्रार्थः	"	११	पुनर्वसुनिषेधः	"	१६
अहृतवासोलक्षणम्	"	१२	तिथयः	"	२०
यज्ञोपवीतमितिमन्त्रार्थः	"	२३	नान्दीश्राद्धोत्तरमकालिका-		
यो मे दण्ड इति मन्त्रार्थः	२७५	३	नध्याये	"	२३
दीक्षावदिति सूत्रार्थः	"	८	पुनःसंस्कारनिमित्तानि	"	२७
द्वितीयकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।			गलग्रहरस्वरूपम्	२८०	१
ब्राह्मणोपनयनकालः	२७५	२२	सोपपदास्तिथयः	"	४
क्षत्रियोपनयनकालः	"	२३	प्रदोषस्वरूपम्	"	७
वैश्योपनयनकालः	"	२७	शास्त्राधिपाः	"	१६
पक्षान्तरम्	२७६	१	ग्रहणादौ त्याज्यदिनानि	"	१७
अथ काम्यानि	"	४	उपनयनकर्मकथनम्	"	२१
उपनयनकर्मनिरूपणम्	"	१०	आनयनप्रयोजनम्	"	२३
ध्याचार्यलक्षणम्	"	१४	ब्रह्मचर्यमागामित्यादिमन्त्रार्थः	२८१	५
वासःपरिधानादि	"	२१	येनेन्द्रायेति मन्त्रार्थः	"	१२
यज्ञोपवीताजिनधारणविचारः	"	२६	मेखलाबन्धनप्रकारः	"	२४
दण्डधारणम्	२७७	११	अन्यिनियमः	"	२७
दीक्षावदित्यादिसूत्रार्थः	"	१३	इयन्दुरुक्तमितिमन्त्रोच्चारणयित्-		
अथात्रलिधूरणम्	"	१७	विचारः	२८२	१
सूर्यप्रदर्शनम्	"	१६	यज्ञोपवीताजिनधारणम्	"	८
हृदपालम्भनादि	"	२२	यज्ञोपवीतलक्षणम्	"	१६
द्वितीयकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।			धारणप्रकारः	"	२२
ब्राह्मणोपनयनकालः	२७८	७	सव्यापसव्यलक्षणम्	"	२६
उपनयनशब्दार्थः	"	८	कृष्णाजिनलक्षणम्	२८३	२
उपनेतृग्रामः	"	११	इयन्दुरुक्तमितिमन्त्रार्थः	"	५
क्षत्रियोपनयनकालः	"	१७	पुत्रासुवासा इति मन्त्रार्थः	"	१०
वैश्योपनयनकालः	"	२८	यज्ञोपवीतमन्त्रार्थः	"	१५
			दण्डप्रतिग्रहः	"	२७

विषयाः ।	पृ.	पं.
गो.मे दण्डइतिमन्त्रार्थः	२८४	४
दीक्षावदितिसूत्रार्थः	"	६
अञ्जलिपूरणादि	"	१४
इन्द्रस्येतिमन्त्रार्थः	२८५	३
तृतीयकण्डिकामूलम्	"	१६
तृतीयकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
ब्रह्मचारिणोऽनुशासनम्	२८६	१
गायत्र्युपदेशप्रकारः	"	६
उपदेशकालः	"	१२
गायत्रीभेदप्रदर्शनम्	"	१६
तृतीयकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
कुमारोपवेशनम्	२८६	१८
अनुशासनम्	"	२०
गायत्र्युपदेशप्रकारः	"	२७
गायत्रीप्रदाने कालभेदाः	२८७	१
गायत्रीभेदाः	"	४
तृतीयकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
कुमारोपवेशनम्	२८७	१०
कुमारानुशासनम्	"	१६
गायत्र्युपदेशः	"	२४
उपवेशने पक्षान्तरम्	"	२८
उपदेशप्रकारः	२८८	२
सावित्रीप्रदानकालविकल्पः	"	६
ब्राह्मणस्य विशेषः	"	१४
गायत्रीभेदाः	"	१७
तृतीयकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
कुमारोपवेशनम्	२८८	२२
अनुशासनम्	"	२८
अनुशासनप्रकारः	२८९	३
सावित्र्युपदेशः	"	१२
सावित्रीप्रदानप्रकारः	"	२४
उपदेशकालविकल्पाः	"	२६
ब्राह्मणस्य कालः	२९०	७

विषयाः ।	पृ.	पं.
गायत्रीभेदाः	२९०	१२
चतुर्थकण्डिकामूलम्	"	२१
चतुर्थकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
समिदाधानम्	२९१	१४
ततःपरिसमूहनम्	"	१५
समिदाधानादिकर्मनिरूपणम्	"	१६
चतुर्थकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
समिदाधानप्रकारः	२९२	१
अग्नेसुश्रवइत्यादिमन्त्रार्थः	"	४
अग्नये समिधमितिमन्त्रार्थः	"	१३
मुखमार्जनम्	"	१६
मेधामित्यस्यार्थः	"	२३
अङ्गालम्भनादिविचारः	"	२७
चतुर्थकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
समिदाधानम्	२९३	७
परिसमूहनम्	"	९
अग्नेसुश्रवइत्यादीनां मन्त्राणां		
विभागविचारः	"	१३
समिल्लक्षणम्	"	१६
याज्ञिका वृक्षाः	"	२२
निषिद्धाः समिधः	"	२३
समिदाधानमन्त्रविकल्पः	२९४	४
मुखप्रोञ्चनम्	"	११
अङ्गालम्भनम्	"	१५
त्र्यायुपकरणम्	"	१६
अभिवादनम्	"	२५
तत्प्रयोगः	"	२६
अभिवाद्याः	२९५	२
अनभिवाद्याः	"	१२
अनभिवाद्याभिवादाने प्राय- श्चित्तम्	"	२०
चतुर्थकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
समिदाधानम्	२९५	२४

विषयाः ।	पृ.	प.	विषयाः ।	पृ.	प.
अत्रशब्दार्थविचारः	२६५	२५	व्रात्यस्योपनयनादिकर्मनिषेधः	३०२	११
समिदाधानेतिकर्त्तव्यता	"	२७	व्रात्यप्रायश्चित्तम्	"	१२
परिसमूहनम्	२६६	२	पञ्चमकण्डिकाजयरानभाष्यम् ।		
तत्रविशेषः	"	४	भिच्चाचरणम्	३०२	१६
अग्ने सुश्रव इत्यादिमन्त्रार्थः	"	७	भिच्चानिवेदनम्	"	२३
वत्यायेतिसौत्रपदप्रयोजनम्	"	२०	अधःशयनादिब्रतम्	"	२६
अग्नयेसमिधमितिमन्त्रार्थः	"	२४	मध्वादिवर्जनम्	३०३	३
समिदाधाने मन्त्रविकल्पः	२६७	८	ब्रह्मचर्यचरणकालः	"	५
मुखमार्जनम्	"	१६	वर्षक्रमेण वस्त्रादिकथनम्	"	८
मेधामित्यस्यार्थः	"	२१	आचार्यैकताहाने	"	१८
शङ्खालम्बनादि	"	२४	स्नातकत्रैविध्यन्तत्तद्व्यञ्जकम्	"	२२
अथाभिवादाने प्रकारः	२६८	२	व्रात्यत्वसम्भवकालः	"	२५
प्रथमाभिवाद्याविचारः	"	३	कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	"	२७
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते, इत्यस्यार्थः	"	११	व्रात्यप्रायश्चित्तम्	"	३०४
नामग्रहणनिषेधः	"	१५	पञ्चमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
अन्यथाऽभिवादाने	"	१७	भिच्चाचर्यचरणम्	३०४	७
एकहस्तेनाभिवादाननिषेधः	"	१८	भिच्चावाक्यम्	"	१०
अनभिवाद्याः	"	२१	भिच्चानिवेदनम्	"	२०
अभिवादनप्रशंसा	२६९	६	समिदाहरणम्	"	२४
अभिवाद्याः	"	८	ब्रह्मचारिणो यमनियमाः	३०५	२
पञ्चमकण्डिकामूलम्	"	१८	ब्रह्मचर्यकालः	"	१२
पञ्चमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।			ब्रह्मचर्यकालानुक्त्वः	"	१५
भिच्चाचरणम्	३००	२४	वर्षक्रमेणवासःप्रभृतीनि	"	१८
मातृभिच्चायाः प्रथमत्वम्	३०१	२	शजिनम्	"	२२
अधःशयनादिब्रतम्	"	७	मेखला	३०६	४
निषेध्याः पदार्थाः	"	१०	दण्डः	"	१०
ब्रह्मचर्यकालः	"	१३	दण्डमानम्	"	१३
वर्षभेदेनाजिनम्	"	१७	आचार्यैणाहृतश्चेत्	"	१८
मेखला	"	२३	स्नातकत्रैविध्यम्	३०७	२
दण्डः	"	२५	उपनयनकालस्यपरमावधिः	"	१२
आचार्यैणाहृतश्चेत्	"	२७	व्रात्यानामुपनयनादिनिषेधः	"	२०
स्नातकत्रैविध्यम्	३०२	४	संस्कारकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	"	२५
गौणकालः	"	८	पतितसावित्रीकथिपये संस्कार-		
			प्रतिप्रसवः	३०८	११

विषयाः ।	पृ.	प.	विषयाः ।	पृ.	प.
स्मृत्यन्तरोक्तपण्डादिसंस्कार्य- निरूपणम्	३०८	२१	कालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	३१८	२६
उपनयनशब्दार्थः	"	२६	क्षुतादिसम्भवेकर्तव्यम्	३१६	१६
द्वादशविधपुत्रनिरूपणम्	"	२८	पतितसावित्रीकस्यसंस्कारादि- निषेधः	"	१६
कुण्डगोलकाद्युपनयनविचारः	३०६	३	पण्डमूकादीनां विशेषः	"	२६
उपनयनप्रयोगः	"	७	रथकारस्योपनयनम्	३२०	६
यज्ञोपवीतलक्षणम्	"	२५	अथपदार्थक्रमः	"	१०
यज्ञोपवीतसङ्ख्याविचारः	३१०	११	तत्राधिकारसिद्धाङ्गं प्रायश्चित्तम्	"	१३
शिष्टाचारप्राप्ताः पदार्थाः	३१२	१२	सङ्कल्पादिरूपनयनप्रयोगः	"	२१
अभिवादनप्रकारः	"	१६	अभिवादनप्रयोगः	३२२	१६
भिक्षाचरणम्	"	२५	अथभिक्षाचर्यचरणम्	"	२०
उपनयनदिनमारभ्य आसमावर्त्त- नात् ब्रह्मचारिणः कर्त्तव्यनि- रूपणम्	३१३	५	मध्याह्नसंध्याकालः	"	२२
कालातिक्रमोक्तप्रायश्चित्तेतिक- तन्वयता	"	१६	उपनयनाग्निधारणकालः	"	२५
वेदारम्भकालस्तत्प्रयोगश्च	३१४	३	असंस्कृतस्यविशेषः	"	२७
पञ्चमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।			प्रायश्चित्तहोमप्रयोगः	३२३	१
भिक्षाचर्यचरणम्	३१४	२२	गर्भाधानादिसंस्काराणां कालाति- क्रमे प्रायश्चित्तम्	"	१४
तत्रविशेषः	"	२३	प्रायश्चित्तानन्तरमतीतसंस्काराणां पुनरनुष्ठानविचारः	"	१८
भिक्षावाक्येभवत्पदप्रयोगवि- चारः	३१५	१	अथब्रह्मचारिधर्माः	"	२२
भिक्षाणांयेषु विशेषः	"	८	स्मृत्यन्तरोक्ता नियमाः	"	२६
समिदाहरणादिनित्यङ्कर्म	"	२०	तत्र गुर्वाद्युच्छिष्टपृभोजनविचारः	३२४	३
मध्वादिनिषेधपदार्थनिरूपणम्	३१६	१	ताम्बूलादिनिषेधः	"	८
ब्रह्मचर्यधारणकालः	"	५	ब्रह्मचारिव्रतलोपेप्रायश्चित्तम्	"	१०
वर्णक्रमेणपरिधानवस्त्राणि	"	१२	अथपुनरुपनयनं तत्रमनुः	३२५	१
अजिनलक्षणम्	"	२०	अगम्यादेशाः	"	२
मेखलाविचारः	३१७	१	प्रव्रजितादीनां पुनर्गृहस्थाश्रमेच्छायां प्रायश्चित्तम्	"	५
दण्डविचारः	"	६	पुनः संस्कारेऽजिनादिनिषेधः	"	१२
आचार्येणाहूतश्चेत्	"	१८	मेखलादीनां भङ्गेप्रतिपत्तिः	"	१७
स्नातकलक्षणम्	३१८	३	गर्गमते पदार्थक्रमः	"	१६
उपनयनकालस्यपरमावधिः	"	१५	अथ सावित्रव्रतादेशः	"	२६
पतितसावित्रीकनिरूपणम्	"	२०	अथान्नेयव्रतम्	३२६	२२
			अथान्नेयव्रतोत्सर्गः	३२७	१५

विषयाः ।	पृ.	प.
अथ शुक्रियव्रतादेशः	३२७	२१
अथौपनिषद्गतम्	३२८	६
अथ शैलभ्रतादेशः	"	१६
अथ गोदानव्रतादेशः	"	२८
वेदारम्भेपदार्थकमः	३२६	६
तत्रादिनविचारः	"	१०
सङ्कल्पादिः प्रयोगः	"	१४
उपसङ्ग्रहणविचारः	"	२७
अध्ययनप्रकारः	"	२६
वेदाभ्यासविभागः	३३०	५
वेदार्थज्ञानप्रशंसा	"	८
वेदाध्ययनप्रशंसा	"	१०
शिष्याणां ताडनम्	"	१२
शास्त्रारण्डलक्षणम्	"	१७
पष्टकण्डिका मूलम्	"	१६
पष्टकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
ब्रह्मचारिणः स्नानकालः	३३२	१३
वेदशब्दार्थः	"	१६
स्नानशब्दार्थः	"	२३
कल्पशब्दार्थः	"	२४
याज्ञिके विशेषः	"	२७
शुरूपादोपसङ्ग्रहणादीतिकर्त- व्यता	३३३	१
पष्टकण्डिकाजयराभभाष्यम् ।		
ब्रह्मचारिणः स्नानकालविचारः	३३४	७
वेदशब्दार्थविचारः	"	६
पङ्क्तानि	"	१३
याज्ञिके विशेषः	"	१८
समिदाधानात्पूर्वं वेदाहुतिविचारः	"	२१
स्नानेतिकर्तव्यता	"	२६
येऽप्यन्तरिति मन्त्रार्थः	३३५	३
अभिप्रेक्यमन्त्रार्थः	"	१४
अथोपस्थानमन्त्रव्याख्या	"	२६
अन्नायायेतिमन्त्रार्थः	३३६	५

विषयाः ।	पृ.	प.
प्राणापानावितिमन्त्रार्थः	३३६	११
सुचक्षाइतिमन्त्रार्थः	"	१७
परिधास्ये, इति मन्त्रार्थः	"	२१
यशसामेति मन्त्रार्थः	"	२८
यात्राहरदिति मन्त्रार्थः	३३७	८
ययशइतिमन्त्रार्थः	"	१३
अलङ्करणमिति मन्त्रार्थः	"	१८
वृहस्पतेरिति मन्त्रार्थः	"	२३
प्रतिष्ठेत्थइति मन्त्रार्थः	"	२८
विश्वाभ्यइति मन्त्रार्थः	३३८	१
पष्टकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
ब्रह्मचारिणः स्नानकालः	३३८	६
वेदपदार्थविचारः	"	१३
तर्कशब्दार्थविचारः	"	१७
तर्कशब्दस्यार्थवादपरत्वम्	३३९	५
कल्पशब्दार्थः	"	१३
याज्ञिकस्यस्नानकालः	"	१७
स्नानकालपक्षाः	"	१८
उपसङ्ग्रहणादिस्नानेतिकर्तव्यता	"	२६
समिदाधानकालविचारः	३४०	१
उदकुम्भस्थापनम्	"	७
स्नानमन्त्राः	"	१७
मेखलादिपरित्यागः	"	२४
दधिप्राशनादि	"	२८
दन्तधावनकाष्ठपरिमाणं वर्ण- भेदेन	३४१	३
दन्तधावनकालः	"	५
सुगन्धिद्रव्येणोद्गर्तनम्	"	८
नववस्त्रपरिधानादि	"	१७
उत्तरीयधारणम्	"	२०
गुप्पपरिग्रहादि	"	२४
शिरोवेषणम्	"	२८
कर्णभूषणधारणादि	३४२	२
स्नातकस्यदन्तधावनादिसमञ्चकम्	"	१७

विषयाः ।	पृ.	प.
पट्टकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
समावर्तनसंस्कारनिरूपणम्	३४२	२२
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षावसानादिः		
स्नानकालः	"	२४
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षावसानरूपस्नानकालानङ्गीकर्तृभ्रीमांसकमतप्रदर्शनम्	"	२६
विध्यादीनां वेदपदार्थत्वम्	३४३	६
तर्कशब्दार्थो मतान्तरानुसारेण	"	१२
पडङ्गसहितस्य वेदत्वपक्षः	"	१३
याज्ञिके विशेषः	"	१६
समावर्तनकालपक्षाः	"	२१
स्नानप्रकारः	"	२४
वेदाहुतिकालविचारः	३४४	२
उदकुम्भस्थापने दिङ्निरूपणम्	"	८
येऽप्यन्तरितिजलग्रहणमन्त्रार्थः	"	१२
तन्नेत्याद्यभिप्रेक्यमन्त्रार्थः	"	१६
यैनाश्रियमित्यादिमन्त्रार्थः	"	२६
मेखलादीनां त्यागः	३४५	६
उच्यन्ति मन्त्रार्थः	"	६
दध्यादिप्राशनम्	"	१७
अन्नाचायेति मन्त्रार्थः	"	२१
अङ्गोद्वर्तनपुनःस्नानादिप्राणापानावितिमन्त्रार्थः	३४६	२
सुचक्ष्णइतिमन्त्रार्थः	"	१०
परिधास्यै, इतिमन्त्रार्थः	"	१५
यशसामेतिमन्त्रार्थः	"	२३
वस्त्रैक्ये उत्तरीयविचारः	"	२८
यात्राहरदितिमन्त्रार्थः	३४७	७
यद्यशइतिमन्त्रार्थः	"	१२
अलङ्करणमन्त्रार्थः	"	१६
नेत्राञ्जनम्	"	२१
द्वयग्रहणमन्त्रार्थः	३४८	१
प्रतिष्ठेत्थइतिमन्त्रार्थः	"	६

विषयाः ।	पृ.	प.
दण्डग्रहणमन्त्रार्थः	३४८	१०
दन्तधावनादीनां समन्त्रकत्वकथनम्	"	१२
अथपदार्थकमः, तत्रसमावर्तनसुहूर्तम्	"	१८
समावर्तनसङ्कल्पादिः प्रयोगः	"	२५
समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रारौचविधानम्	३५०	१४
सप्तमकण्डिका मूलम्	"	२१
सप्तमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
विवाहपर्यन्तं स्नातकव्रतकथनम्	३५१	१०
तत्र शूद्रस्याप्यधिकारकथनम्	"	११
नृत्यादिनिषेधः	"	१२
तत्प्रतिप्रसवः	"	१३
क्षेमे रात्रौ ग्रामान्तरगमनादिनिषेधः	"	१६
उदपानावेक्षणेत्यादिसूत्रार्थः	"	१६
भिक्षाप्रतिषेधः	"	२२
अजातलोभ्रीमित्यादिसूत्रार्थः	"	२६
सत्यवत्यान्भूमौमूत्रपुरीषादिनिषेधः	३५२	५
विकृतवस्त्रनिषेधः	"	८
सप्तमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
यावद्विवाहंस्नातकव्रतानि	३५२	११
तेपुशूद्रस्याप्यधिकारः	"	१२
नृत्यगीतादीनां निषेधप्रतिप्रसवौ	"	१३
स्नानोत्तरं भिक्षानिषेधः	"	२०
अयम्मे इत्यादिमन्त्रार्थः	"	२४
अजातलोभ्रीमित्यादिसूत्रार्थः	"	२६
सप्तमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
यावद्विवाहं स्नातकव्रतनिरूपणम्	३५३	६
तत्रशूद्रस्याप्यधिकारकथनम्	"	१०
नृत्यगीतादिनिषेधः	"	१२
नृत्यादौप्रतिप्रसवः	"	१७

विषयाः ।	पृ०	प०
अप्रमित्यादिनाप्रतिप्रसवान्तरम्	३५३	२१
कालविशेषे ग्रामान्तरगमनादिनि- पेधः	"	२५
उदपानावेक्षणेत्यादिसूत्रार्थः	३५४	१
मिच्चानिपेधे श्रुतिः	"	६
जले मुखदर्शनादिनिपेधः	"	१४
गर्भिणीमित्यादिसूत्रार्थः	"	१८
विकृतवस्त्रधारणनिपेधः	३५५	१
स्नातकव्रतलोपे प्रायश्चित्तम्	"	८
सप्तमकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।		
स्नातकव्रतरूपणम्	३५५	१०
नृत्यगायनादिनिपेधः	"	१४
तदपवादः	"	१६
उदपानावेक्षणेत्यादिसूत्रार्थः	"	२७
भेक्षणनिपेधेश्रुतिवचनम्	३५६	६
अयम्येवप्रहितमन्त्रार्थः	"	१२
गर्भियादीनां पर्यायशब्देनोच्चा- रणम्	"	१६
तिष्ठता मूत्रपुरीपादिनिपेधः	"	२५
विकृतवस्त्रधारणादिनिपेधः	३५७	१
अष्टमकण्डिकामूलम्	"	८
अष्टमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
स्नातकस्य त्रिरात्रं व्रतचर्णा	३५७	१५
स्त्रीशूद्रादीनां दर्शनादिनिपेधः	"	१७
शयशूद्रायन्नभक्षणनिपेधः	"	१९
अन्वकारे भोजननिपेधः	"	२३
अष्टमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
स्नातकस्य त्रिरात्रव्रतानि तत्रमां- सभोजनादिनिपेधः	३५८	१
सत्यभाषणप्राधान्यम्	"	७
सोमेदीक्षितस्य नियमविशेषाः	"	८
अष्टमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
स्नातकस्य त्रिरात्रव्रतम्	३५८	१०

विषयाः ।	पृ०	प०
मांसभक्षणादिनिपेधः	३५८	१३
आतपे मूत्रपुरीपादिनिपेधः	"	२३
सूर्यादात्मनोऽन्तर्धाननिपेधः	"	२५
सत्यभाषणविधानम्	३५९	१
प्रवर्ग्यस्यनियमादि	"	३
अथसमावर्तनप्रयोगः	"	७
अष्टमकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।		
स्नातकस्य त्रिरात्रव्रतम्	३६१	१८
मांसभक्षणादिनिपेधः	"	२१
उक्तनियमासम्भवे सत्यभाषण- विधानम्	३६२	७
प्रवर्ग्यस्य नियमादि	"	८
नवमकण्डिकामूलम्	"	१३
नवमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
पश्वमहायज्ञनिरूपणम्	३६३	३
देवपित्रादीनां देवतात्वविचारः	"	८
देवयज्ञः	"	१३
भूतयज्ञः	"	१५
पितृयज्ञः	"	२०
मनुष्ययज्ञः	"	२५
ब्रह्मयज्ञावसरनिरूपणम्	"	२६
भिक्षुकादिभ्योऽन्नदानम्	३६४	२
शुद्धस्यवात्वादीनां भोजनकाल- निर्णयः	"	४
देवयज्ञादीनामावश्यकत्वम्	"	८
नवमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
देवयज्ञादिपश्वमहायज्ञानां स्वरू- पप्रदर्शनम्	३६४	१२
स्वाहाकारैरितिसौत्रपदप्रयो- जनम्	"	१८
भूतशुद्धाणां स्थानविभागप्रदर्शनम्	"	२१
ब्रह्मयज्ञकालनिर्णयः	३६५	२
तस्माद् इत्यादिसौत्रार्थः	"	८

विषयाः ।	पृ.	पं.
नवमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		१
पश्चमहायज्ञनिरूपणम्	३६५	१२
देवयज्ञादीनां पृथक्स्वरूपप्रदर्शनम्	"	१४
तत्प्रकारनिरूपणम्	"	१८
देवभूतादीनां देवतात्वनिरूपणम्	"	१९
पृथुक्षोपदेशप्रयोजनम्	"	२३
स्वाहाकारोपदेशप्रयोजनम्	"	२४
भूतयज्ञादीनां स्थानप्रदर्शनम्	३६६	१
मनुष्ययज्ञनिरूपणम्	"	१९
ब्रह्मयज्ञावसरप्रदर्शनम्	"	२१
तत्रकात्यायनादीनां वाक्यानि-	"	२४
भिन्नुकादिभ्योयथायोग्यमन्नादि-	३६७	८
दानम्		
गृह्णाणां चालादीनां भोजना-		
वसरनिरूपणम्	"	१२
तस्माद्. इत्यादिभ्रुत्यर्थाः	"	१७
अहरहरित्यादिद्वयार्थाः	"	१९
पश्चमहायज्ञपद्धतिः	"	२३
तत्रदेवयज्ञप्रयोगः	"	२६
भूतयज्ञप्रयोगः	३६८	२
पितृयज्ञप्रयोगः	"	१४
काकादिवलिदानम्	"	१७
मनुष्ययज्ञप्रयोगः	"	२४
नित्यश्राद्धप्रयोगः	"	२८
नवमकण्डिकागदाधरभाष्यम्		
पश्चमहायज्ञनिरूपणम्	३६९	८
देवयज्ञादीनां पृथक् स्वरूपप्रदर्शनम्	"	९
एषामनुष्ठानप्रकारः	"	१३
बलिहरणस्थाननिरूपणम्	"	२७
पितृयज्ञविधिः	३७०	८
मनुष्ययज्ञविधानम्	"	१६
ब्रह्मयज्ञावसरकथनम्	"	१८

विषयाः ।	पृ.	पं.
भिन्नुकादिभ्योऽन्नदानम्	३७०	२३
चालादीनाम्भोजनकालनिरूपणम्	३७१	२
पश्चमहायज्ञानामापर्यकत्वकथनम्	"	८
अथ पदार्थकमः	"	१४
स्नानानुनुष्ठानकालनिरूपणम्	"	१५
देवयज्ञप्रयोगः	"	२०
भूतयज्ञप्रयोगः	"	२३
अथ पितृयज्ञप्रयोगः	३७२	८
काकादिवलिदानप्रयोगः	"	१३
अथ ब्रह्मयज्ञः	"	२२
अनुध्यायेष्वपि तद्विधिः	३७३	२
तत्र कारिकायां विशेषः	"	३
निरग्निः कसाग्निः कयोर्नित्यश्राद्धा-		
धिकारनिर्णयः	"	१०
अथनित्यश्राद्धविशेषः	"	१८
तत्र आवाहनादिनिषेधः	"	२४
दैनिककर्मणां दिवाऽसम्भवे गौण-		
कालविचारः	"	२६
अथ वैश्वदेवनिर्णयः	"	२८
तत्र साग्नेः श्राद्धादौ वैश्वदेवनि-		
र्णयः	३७४	१
अथ पक्वाभावे वैश्वदेवकर्तव्यता-		
विधानम्	"	२२
स्नातकादीनां वैश्वदेवाधिकारनि-		
र्णयः	"	२४
अथ निरग्निः कस्य विशेषः	"	२८
गर्गमते वैश्वदेवविशेषः	३७५	६
दशमकण्डिका मूलम्	"	११
दशमकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
अध्यायोपाकर्मनिरूपणम्	३७६	५
उपाकरणकालः	"	९
उपाकरणानुष्ठानप्रकारः	"	१२

विषयाः ।	पृ.	प.
तत्रब्रह्मचारिणः समिदाधाने वि- शेषः	३७६	२४
तिलहोमः	३७७	२
कर्माङ्गनियमाः	"	८
दशमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
उपाकरणनिरूपणम्	३७७	११
उपाकर्म्मशब्दार्थः	"	१२
उपाकर्म्मकालनिरूपणम्	"	१६
उपाकरणेतिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	१८
समिदाधाने ब्रह्मचारिणो विशेषः	"	२६
वेदाध्यध्यापनप्रकारः	३७८	५
सहनोऽस्त्वित्यादिमन्त्रार्थः	"	८
दशमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
उपाकर्म्मनिरूपणम्	३७८	१६
तत्र साग्नेरध्यापनप्रवृत्तस्यैवा- धिकारनिरूपणम्	"	१७
उपाकरणकालनिरूपणम्	"	२८
आज्यभागविष्ट्वेत्यादिसूत्र- व्याख्यानम्	३७९	१२
तत्र वेदभेदेन शिष्याणामध्यापन- प्रकारः	३८०	१५
त्रिरात्रादिनियमनिरूपणम्	"	२४
अधोपाकर्म्मपद्धतिः	"	२७
अनध्यायेवध्ययनेबुद्धिनाशादिफ- लनिरूपणम्	३८१	२५
दशमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
उपाकर्म्मनिरूपणम्	३८२	३
साग्नेरध्यापयतोऽधिकारनिरूपणम्	"	७
निरग्नेरधिकारविचारः	"	८
आवणपूर्णिमायाउपाकर्म्ममुख्य- कालत्वनिरूपणम्	"	१३
तत्रग्रह्यादिसम्भवेकालान्तर- निरूपणम्	"	२१

विषयाः ।	पृ.	प.
कालविशेषानुरोधेनतदपवादः	३८२	२६
ककस्थेरवौतन्निषेधापवादौ	"	२७
प्रथमोपाकृतौशुकास्तादिनिषेधः	३८३	६
उपाकर्म्मणिपूर्वाह्लादिकालविचारः	"	८
तत्रवनस्यादीनामधिकारनिरूप- णम्	"	२१
आज्यभागविष्ट्वेत्यादिसूत्रार्थः	३८४	२
सहनोऽस्त्वित्यादिमन्त्रार्थः	३८५	१३
उपाकर्म्मोत्तरं त्रिरात्रादिनियमाः	"	१८
अथपदार्थक्रमः	"	२४
तत्र प्रथमप्रयोगेमातृपूजादिवि- धानम्	"	२५
अक्षतधानाद्यासादनादिः प्रयोगः	"	२७
आवणपूर्णिमायां रक्षाबन्धनका- लनिरूपणम्	३८६	१८
रक्षाकर्म्मणिभद्रानिषेधः	"	१९
रक्षाबन्धनमन्त्रः	"	२२
एकादशकण्डिका मूलम्	"	२५
एकादशकण्डिकार्कभाष्यम् ।		
अनध्यायननिरूपणम्	३८७	१०
सर्वानध्यायइत्यत्रसर्वशब्दार्थनि- र्णयः ।	"	११
श्राद्धाशनाद्याकालिकानध्यायाः	"	१५
अभ्रदर्शनादावनध्यायननिरूपणम्	"	२१
धावतइत्यादिनातात्कालिकान- ध्यायननिरूपणम्	३८८	४
गुरुमरणादावनध्यायननिरूपणम्	"	७
एकादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
अनध्यायननिरूपणम्	३८८	१६
सर्वशब्दार्थनिर्णयः	"	१७
आकालिकानध्यायननिरूपणम्	"	२०
अतुसन्धित्वरूपनिर्णयः	"	२४
धन्दसामुत्सर्गोऽनध्यायननिरूपणम्	"	२७
अभ्रदर्शनादावनध्यायननिरूपणम्	"	२८

विषयाः ।	पृ.	प.
तात्कालिकानध्यायनिरूपणम्	३८६	८
शुर्वादिमरणेऽनध्यायनिरूपणम्	"	१२
उभाकवीतिमन्त्रार्थः	"	१६
एकादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
अनध्यायनिरूपणम्	३८६	२६
प्रचण्डवातादिनिमित्तेऽनध्यायः	"	२७
सर्वशब्दार्थनिर्णयः	"	२९
आकालिकानध्यायनिरूपणम्	३९०	७
मध्यनिशास्वरूपम्	"	२३
तात्कालिकानध्यायनिरूपणम्	३९१	४
शुर्वादिमरणेऽनध्यायनिरूपणम्	"	१४
अर्धपष्ठान्तासानित्यादिसूत्रार्थः	"	२२
एकादशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
अनध्यायनिरूपणम्	३९२	३
सर्वशब्दार्थनिर्णयः	"	४
आकालिकानध्यायनिरूपणम्	"	६
निशाशब्दार्थनिर्णयः	"	२१
अन्तर्दिवाकीर्त्तय, इत्यस्यार्थनिर्णयः	"	२६
धावतइत्यादिनातात्कालिका- नध्यायनिरूपणम्	३९३	२
नीहारादावनध्यायनिरूपणम्	"	७
शुर्वादिमरणेऽनध्यायनिरूपणम्	"	११
अर्धपष्ठानित्यादिसूत्रार्थः	"	२०
उभाकवीति मन्त्रार्थः	"	२६
द्वादशकण्डिकामूलम्	३९४	८
द्वादशकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
अध्यायोत्सर्गनिरूपणम्	३९४	१५
उदकान्तामित्यादिनाऽनुष्ठानप्र- कारः	"	१७
द्वादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
अध्यायोत्सर्गनिरूपणम्	३९४	२१
उत्सर्गप्रकारनिरूपणम्	"	२२
द्वादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
उत्सर्गकालनिरूपणम्	३९५	५

विषयाः ।	पृ.	प.
उत्सर्गानुष्ठानप्रकारः	३९५	९
नदीस्नानपूर्वपक्षः	"	१०
तत्समाधानम्	"	१२
सावित्रीमित्यादिसूत्रार्थः	"	१६
द्वादशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
उत्सर्गकालः	३९५	२८
उत्सर्गप्रकारकथनम्	३९६	२
वेदतदङ्गानामध्ययनकालदर्शनम्	"	११
अथ पदार्थक्रमः	"	१५
तत्रश्चपिपूजननिरूपणम्	"	२८
देवादीनां तर्पणप्रकारः	३९७	४
सावित्र्यादिपाठनम्	"	८
त्रयोदशकण्डिकामूलम्	"	१४
त्रयोदशकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
लाङ्गल्योजनकर्मनिरूपणम्	३९७	२२
पुण्याहपदप्रयोजनम्	"	२३
ज्येष्ठ्यावेत्यादिनापदान्तरकथनम्	"	२४
इन्द्रमित्यादिनातदनुष्ठानप्रकारः	"	२६
त्रयोदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
लाङ्गल्योजनतत्कालनिरूपणम्	३९८	१०
ज्येष्ठानक्षत्रस्यमुष्यत्वकथनम्	"	१३
तदनुष्ठानप्रकारः	"	१४
त्रयोदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
लाङ्गल्योजनकर्मनिरूपणम्	३९८	२६
पुण्याहपदप्रयोजनम्	"	२७
पदान्तरप्रदर्शनम्	"	२८
तदनुष्ठानप्रकारः	३९९	४
साग्निकस्यकृपिकर्मणिविधेयः	"	२३
अथ प्रयोगः	"	२७
त्रयोदशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
लाङ्गल्योजनकर्मनिरूपणम्	४००	६
कर्मकालः	"	१०

विषयाः ।	पृ.	पं.	विषयाः ।	पृ.	पं.
ज्येष्ठयेत्यादिनाकालान्तरनिरूपणम्	४००	१३	द्वारदेशोमार्जनादिनिरूपणम्	४०८	१३
यागशब्दार्थः	"	१८	धानादिप्राशनम्	४०६	१
अनुष्ठानप्रकारः	"	१६	अथश्रवणाकर्मणः प्रयोगः	"	३
अथपदार्थक्रमः	४०१	६	अथ प्रत्यहं बलिहरणप्रयोगः	४१०	१८
चतुर्दशकण्डिका मूलम्	"	२३	चतुर्दशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
चतुर्दशकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।			श्रवणाकर्मनिरूपणम्	४१०	२३
श्रवणाकर्मनिरूपणम्	४०३	७	तत्कालनिरूपणम्	"	२४
स्वालीपाकमित्यादिनाकर्माङ्गहोमनिरूपणम्	"	८	अस्य कर्मणोर्गौणकालनिषेधः	"	२५
प्राशनान्ते इत्यादिनासर्पावनेजनम्	"	१६	स्वालीपाकचरुश्रवणाद्यनुष्ठानप्रकारः	४११	३
यथाचनिकामित्यादिनाबलिहरणविधानम्	"	१६	अथस्वेतेत्यादिमन्त्रद्वयार्थः	"	१३
सक्तुशेषमित्यादिनासर्पोपस्थानादिनिरूपणम्	"	२६	तत्र सप्तकुलजानां निरूपणम्	"	१७
बलिहरणसमयेऽन्तरागमननिषेधनिरूपणम्	४०४	८	आग्नेयपाण्डित्यादिमन्त्रत्रयार्थः	४१२	४
धानाप्राशनम्	"	१०	पुरोडाशहोमादिनिरूपणम्	"	१०
चतुर्दशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।			शूर्पविचारः	"	२४
श्रवणाकर्मनिरूपणम्	४०४	१२	उल्काविचारः	"	२५
तदनुष्ठानप्रकारनिरूपणम्	"	१३	सयावत्कामयेतेत्यत्रतच्छब्दार्थविचारः	४१३	१८
अथस्वेतेत्यादिमन्त्रद्वयार्थः	"	१६	अनुगुप्तेत्यादिसूत्रार्थः	४१४	४
तत्रसप्तकुलजानां निरूपणम्	"	२१	अथ पदार्थक्रमः	"	१५
आग्नेयपाण्डित्यादिमन्त्रत्रयार्थः	४०५	६	अथगर्गमते विरोपः	४१५	२६
सर्वभूतमित्यादिसूत्रार्थः	"	१३	कारिकायां विरोपः श्रवणाकर्माकरणे	४१६	१६
चतुर्दशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।			पञ्चदशकण्डिका मूलम्	"	२३
श्रवणाकर्मनिरूपणम्	४०६	६	पञ्चदशकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
तत्कालनिर्देशः	"	१०	इन्द्रपञ्चकर्मनिरूपणम्	४१७	३
स्वालीपाकादिश्रवणम्	"	१२	तदितिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	४
स्वालीपाकादिभिर्होमनिरूपणम्	"	१६	तत्र बलिहरणनिरूपणम्	"	८
अयनेजननिरूपणम्	४०७	७	पञ्चदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
बलिहरणम्	"	१७	इन्द्रपञ्चकर्मनिरूपणम्	४१७	१४
बलिकयहूपनादिनिरूपणम्	"	२३	तत्रमरुत्योबलिहरणादिनिरूपणम्	"	१६
सर्पानामुपस्थानादिनिरूपणम्	४०८	२	पञ्चदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
			इन्द्रपञ्चकर्मनिरूपणम्	४१७	२५

विषयाः ।	पृ.	प.
तदनुष्ठानप्रकारः	४१७	२७
तत्रमरुतां होमसम्बन्धरहितत्व- पलिदानार्हत्वयोर्विचारः	४१८	६
अथ प्रयोगः	"	२२
षोडशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
इन्द्रयज्ञकर्मनिरूपणम्	४१९	२२
पायसचरुश्रपणायनुष्ठानविधिः	"	२४
तत्रमरुतां देवतात्वादिविचारः	४२०	४
अथपदार्थकमः	"	१८
मुख्यासम्भवेगौणकालविधिः	४२१	१२
गर्गमते विशेषः	"	१३
षोडशकण्डिकामूलम्	"	१३
षोडशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
शृपातकाकर्मनिरूपणम्	४२१	२३
तदनुष्ठानप्रकारः	"	२४
षोडशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
शृपातकाकर्मनिरूपणम्	४२२	५
तदनुष्ठानविधिः	"	६
जनम्मे इतिमन्त्रार्थः	"	८
षोडशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
शृपातकाकर्मनिरूपणम्	४२२	१७
तदनुष्ठानप्रकारः	"	१९
शृपदाज्यस्वरूपम्	"	२५
अथप्रयोगः	४२३	८
जनम्मे इत्यादिहोमीयदेवतावि- चारः	"	१७
षोडशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
साग्नेः शृपातकाकर्मनिरूपणम्	४२४	१
तत्र शृपदाज्यहोमेदेवताविचारः	"	६
जनम्मे इतिमन्त्रार्थः	"	१८
अन्नात्यशब्दार्थः	"	२०
अथपदार्थकमः	४२५	१
गर्गमतेविशेषः	"	११

विषयाः ।	पृ.	प.
सप्तदशकण्डिकामूलम्	४२५	१८
सप्तदशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
सीतायज्ञनिरूपणम्	४२६	२३
श्रीहियवयोः स्थालीपाकनिरूपणम्	"	२४
यावचरोर्निवृत्तिनिरूपणम्	४२७	३
आस्तरणेविशेषः	"	८
मन्त्रवत्प्रदानपक्षः	"	१४
बलिहरणम्	"	२०
सप्तदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
सीतायज्ञनिरूपणम्	४२८	१
श्रीहियवानामित्यादिसूत्रार्थः	"	२
पृथिवीत्यादिपञ्चमन्त्रार्थः	"	१५
मन्त्रपुवपदकारस्वाहाकारायुचा- रणविचारः	४२९	११
पुरस्ताद्यैतद्व्यादिमन्त्रार्थः	"	२२
स्त्रीणां बलिकर्मनिरूपणम्	४३०	४
सप्तदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
सीतायज्ञकर्मनिरूपणम्	४३०	७
श्रीहियवयोरन्यतरस्थालीपाक- विचारः	"	१४
ग्रामेनोभयेत्यादिसूत्रार्थः	"	२७
पुनरुपलेपनोपदेशविचारः	४३१	६
स्वाहाकारेत्यादिश्रुत्यर्थः	"	१७
स्मात्तस्वाहाकारविचारः	"	२२
बलिकर्मनिरूपणम्	४३२	४
अथसीतायज्ञप्रयोगः	"	१२
सप्तदशकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
सीतायज्ञनिरूपणम्	४३३	२५
तदनुष्ठानप्रकारः	"	२६
कामादीजानइत्यादिसूत्रार्थः	४३४	२
पृथिवीत्यादिमन्त्रार्थः	४३५	३
स्मात्तुपस्वाहाकारविचारः	"	२४
पुरस्तादित्यादिमन्त्रार्थः	४३६	८

विषयाः ।	पृ.	प.
अनिमियाइतिमन्त्रार्थः	४३६	१४
आशुवइतिमन्त्रार्थः	"	१८
भीमाइतिमन्त्रार्थः	"	२२
अथपदार्थक्रमः	४३७	७

द्वितीयकाण्डं समाप्तम् ।

तृतीयकाण्डम् ।

प्रथमकण्डिकामूलम्	४३६	१
प्रथमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
अनाहिताग्नेर्नवप्राशनकर्मनि- रूपणम्	४३६	१८
नवमित्यादिनाऽनुष्ठानप्रकारः	"	२१
अन्नपतीययेति सूत्रार्थः	४४०	१०

प्रथमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।

नवप्राशनकर्मनिरूपणम्	४४०	४
अत्र नवशब्दार्थविचारः	"	६
शतायुधायैतिमन्त्रद्वयार्थः	"	१३
स्विष्टमग्नइत्यस्यार्थः	४४१	५
अग्निः प्रथमइतिमन्त्रार्थः	"	१५
अन्नपतीययावेति सूत्रार्थः	"	२६
यवानां प्राशनेविशेषः	४४२	३
एतमुत्पमितिमन्त्रार्थः	"	४

प्रथमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।

आवसधिकस्यनयाऽप्राशनकर्म- निरूपणम्	४४२	१६
नवान्ननिरूपणम्	"	१६
नवमित्यादिनातदनुष्ठानप्रकारः	"	२४
पयप्राशनेविशेषकथनम्	४४३	८
अथास्य प्रयोगः	"	११
द्वितीयकण्डिकामूलम्	४४४	३

द्वितीयकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।

मार्गशीर्षपूर्णिमायानाग्रहायणी- कर्मनिरूपणम्	४४५	६
---	-----	---

विषयाः ।	पृ.	प.
स्यालीपाकमित्यादिनाऽनुष्ठान- प्रकारः	४४५	७
अस्तरारोहणकर्मनिरूपणम् ।	"	१३
द्वितीयकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
मार्गशीर्ष्यामाग्रहायणीकर्मनि- रूपणम्	४४५	२६
अनुष्ठानप्रकारः	"	२७
याज्ञनाइतिमन्त्रद्वयार्थः	४४६	३
संवत्सरायेतिमन्त्रद्वयार्थः	"	१३
अस्तरारोहणकर्मनिरूपणम्	"	२७
अयमग्निरितिमन्त्रार्थः	४४७	३
आरोहणविधानकथनम्	"	१०
सुहेमन्तमितिमन्त्रार्थः	"	१४
उदायुपेतिमन्त्रार्थः	"	१७

द्वितीयकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।

मार्गशीर्ष्यामाग्रहायणीकर्मनिरू- पणम्	४४७	२२
अनुष्ठानप्रकारः	"	२४
अस्तरारोहणम्	४४८	६
तत्रग्रहपत्यादीनामारोहणप्रकारः	"	१२
अस्तरस्वापप्रकारः	४४९	३
ततोमासचतुष्टयपर्यन्तमघःशुभ- नविधानम्	"	११
आग्रहायणकर्मपद्धतिः	"	१३
अस्तरारोहणपद्धतिः	४५०	४
मुख्यकालाननुष्ठितानाम्प्रातरा- हुत्यादिकर्मणां गौणकालनि- र्णयः	"	२४
तृतीयकण्डिकामूलम्	४५१	१३
तृतीयकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
अशुकानिरूपणम्	४५२	२४
तासां संज्ञानिरूपणम्	"	२६
साधनभूतद्रव्यनिरूपणम्	४५३	२

विषयाः ।	पृ.	प.
अष्टकाकालनिरूपणम्	४५३	४
तासामनुष्ठानप्रकारः	"	५
अष्टकाद्वितीयेऽह्निकर्मविशेषनिरूपणम्	"	१२
तर्पणशब्दार्थः	"	१५

द्वितीयकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।

अष्टकारव्यसंस्कारनिरूपणम्	"	१८
तासां संज्ञानिरूपणम्	"	१९
तत्साधनद्रव्यनिरूपणम्	"	२१
प्रथमाष्टकेतिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	२३
त्रिशस्त्वसारइत्यादिमन्त्रदशकार्यः	"	२५
शान्ताष्टयिवीत्यादिमन्त्रचतुष्टयार्थः	४५६	८
पौषकृष्णाष्टम्यान्मध्यमाष्टकानिरूपणम्	"	२६
बहवपामितिमन्त्रार्थः	"	२८
द्वितीयेऽह्न्यन्वष्टकाकर्मनिरूपणम्	४५७	२
तत्रविशेषः	"	३

द्वितीयकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।

मार्गशीर्ष्युत्तरमष्टकात्रयनिरूपणम्	४५७	८
तासां संस्कारत्वसाधनम्	"	१०
संस्कारार्थां संकृदसकृदनुष्ठेयताविचारः	"	१२
अष्टकाद्रव्यदेवतानिरूपणम्	"	१९
अष्टकाशब्दस्य कालोपलक्षणत्वनिरूपणम्	४५८	१
प्रथमाष्टकाकालनिरूपणम्	"	१०
तदतिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	१४
प्रथानाहुतिकालविचारः	"	१९
द्वितीयाष्टकाविशेषनिरूपणम्	"	२२
तत्रगोपशुनिषेधसङ्गनकलियज्यधर्मनिरूपणम्	"	२७
वपाहोमविचारः	४५९	९

विषयाः ।	पृ.	प.
अष्टकाद्वितीयेऽह्न्यन्वष्टकाकर्मनिरूपणम्	४५९	१६
अन्वष्टकेतिकर्तव्यतायां स्त्रीपिण्डदानादिविशेषनिरूपणम्	"	२२
तुरीयाष्टकानिरूपणम्	४६०	६
प्रथमाष्टकापद्धतिः	"	९
तत्राभ्युदधिकेतिकर्तव्यताविचारः	"	११
तत्रासादनादिः प्रयोगः	"	१२
तद्यथेत्यादिना प्रथमान्वष्टकाप्रयोगः	४६१	२०
उपानिर्णयः	४६२	२३
अथद्वितीयाष्टकाप्रयोगः	"	२६
द्वितीयाष्टकासमयादिनिरूपणम्	४६५	१०
तुरीयाष्टकासमयादिनिरूपणम्	"	१३
चतुर्थकण्डिकाशूलम्	"	१९
चतुर्थकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		

अथ शालाकर्मनिरूपणम्	४६८	१
तस्याश्वत्थमित्यादिनेतिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	३
संश्लेषप्राशनान्तोविशेषकर्मकथनम्	"	२०
चतुर्थकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
शालाकर्मनिरूपणम्	४६९	४
श्वत्थहोमाद्यनुष्ठानविधिः	"	६
अच्युतायेतिमन्त्रार्थः	"	९
इमामुच्छ्यामीत्यादिमन्त्रार्थः	"	११
शतमितिमन्त्रार्थः	४७०	११
वास्तोष्पतइत्यादिमन्त्रार्थः	"	१३
अग्निमिन्द्रमित्यादिमन्त्रार्थः	४७१	७
श्रीश्वत्येतिमन्त्रार्थः	"	२१
धर्मशृणेत्यादिमन्त्रद्वयार्थः	"	२८
चतुर्थकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
शालाकर्मनिरूपणम्	४७२	१०
गृहनिर्माणमूर्तकथनम्	"	१३

विषयाः ।	पृ.	प.
स्वशास्त्रानुक्तस्यापिकर्मणः पर- शास्त्रतो ब्राह्मत्वविचारः.	४७२	१८
गृहभूमिनिर्णयोपपुक्तं गोभिल- सूत्रं समाप्यम्	"	२१
गृहभूमिनिरूपणम्	४७३	१
गृहद्वारनिरूपणम्	"	२
गृहचतुर्दिक्षुवृत्तविचारः	"	४
अषट्कोमादिक्रियाकलापनिरू- पणम्	"	११
स्तम्भोच्छ्रयणम्	"	१७
गृहान्धन्तरे श्रावसध्याग्निस्थापनम्.	४७५	२३
आधाराद्वाग्वाज्याहुतिविशेषः	४७५	८
सन्भारप्रोक्षणम्	"	१९
शालासन्ध्यभिमर्शनम्	"	२२
दिगुपस्थानादि	"	२५
अपथशालाकर्मप्रयोगः	४७६	१
पञ्चमकण्डिका मूलम्	४७८	११
पञ्चमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
मणिकावधानकर्मनिरूपणम्	४७८	१८
अषट्खननादितत्कर्तव्यतानिरू- पणम्	"	२१
पञ्चमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
मणिकावधाननिरूपणम्	४७९	१
आपोरेवंतीतिमन्त्रार्थः	"	७
पञ्चमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
मणिकावधाननिरूपणम्	४७९	१३
अवदननिर्माणादिनिरूपणम्	"	१६
मणिकावधानपद्धतिः	"	२५
षष्ठकण्डिका मूलम्	४८०	७
षष्ठकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
शीर्षरोगौषधनिरूपणम्	४८०	१२
षष्ठकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
शीर्षरोगभेषजनिरूपणम्	४८०	१५

विषयाः ।	पृ.	प.
चक्षुर्भ्यामितिमन्त्रार्थः	४८०	१७
अवभेदकेतिमन्त्रार्थः	"	२१
षष्ठकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
शीर्षरोगौषधनिरूपणम्	४८१	१
अर्घशीर्षरोगभेषजम्	"	६
सप्तमकण्डिका मूलम्	"	१३
सप्तमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
दासवशीकरणयोपायनिरूपणम्	४८१	२१
कृतोपायस्यपुनर्भ्रमणे विशेषक- र्मनिरूपणम्	"	२५
सप्तमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
दासवशीकरणम्	४८२	३
परित्वेतिमन्त्रार्थः	"	६
परित्वाहलनेतिमन्त्रार्थः	"	१३
सप्तमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
दासवशीकरणम्	४८२	२१
तदुपायनिरूपणम्	"	२३
वशीकृतस्यपुनर्विकारेकमान्तर- निरूपणम्	४८३	३
अष्टमकण्डिका मूलम्	"	११
अष्टमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
शूलगदाक्षयकर्मनिरूपणम्	४८४	५
तत्रवपान्नपणविचारः	"	११
वनस्पतिहोमादितत्कर्तव्यता	"	१७
पापसस्यगाप्रतिनिधित्वनिरूपणम्.	"	२६
अष्टमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
शूलगवकर्मनिरूपणम्	४८५	१
अपणपदार्थविचारः	"	६
रुद्रापेत्यादिनाऽनुष्ठानप्रकारः	"	१०
अत्र पायसस्यप्रतिनिधित्वविचारः.	"	२०
अष्टमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
शूलगदाक्षयकर्मनिरूपणम्	४८५	२३

विषयाः ।	पृ.	प.
तत्रपञ्चालम्भनविधानम्	४८६	१
पशुशब्देनगोर्ग्रहणम्	"	४
वपाश्रपणाद्यनुष्ठानविधिः	"	६
तत्रदिग्वाधारनिरूपणम्	"	१८
ततः पत्नीसंयाजनिरूपणम्	"	२५
गोयज्ञनिर्देशः	४८७	१२
पायसस्य पशुप्रतिनिधित्वम्	"	१३
अथ शूलगवप्रयोगः	"	१७
आहवनीयादिकुरण्डरचनाप्रकारः	"	२३
ततः पञ्चभूसंस्कारायनुष्ठान- विधिः	४८८	१२
अथ गोयज्ञपद्धतिः	४६२	२४
नयमकण्डिका मूलम्	४६३	३
नवमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
वृषोत्सर्गनिरूपणम्	४६३	१८
वृषोत्सर्गकालः	"	१६
आज्यसंस्कारायनुष्ठानविधिः	"	२२
वृषलक्षणम्	"	२५
नन्पस्यमित्यादिसूत्रार्थः	४६४	५
नवमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
वृषोत्सर्गनिरूपणम्	४६४	८
उत्सर्गकालः	"	६
पूपागाइतिमन्त्रार्थः	"	१३
एतमिति मन्त्रार्थः	"	२१
नवमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
वृषोत्सर्गनिरूपणम्	४६५	१
वृषोत्सर्गफलम्	"	२
उत्सर्गकालनिरूपणम्	"	६
अग्निप्रज्वालनादितत्कर्तव्यतानि- रूपणम्	"	१२
रुद्रजपविधेरपूर्वविधित्वनिरूपणम्	"	२५
वृषस्य शुक्लादिवर्णविचारः	"	२८
वृषपरिमाणादिविशेषनियमक- धनम्	४६६	१

विषयाः ।	पृ.	प.
नन्पस्यमित्यादिसूत्रार्थः	४६६	१३
पायसप्राशनाख्यकर्मनिरूपणम्	"	१५
अथवृषोत्सर्गपद्धतिः	"	२२
संवत्सराभ्यन्तरेप्रतिनिमित्तकवृषो- त्सर्गमातृपूजनाद्यङ्गनिषेधः	४६७	११
अस्य कालः	"	१४
फलश्रुतिः	"	२१
अथवृषवृषरूपम्	४६८	२
ब्राह्मणादिवर्णानांश्राव्यावृषाः	"	६
नान्दीमुख्यादिवृषलक्षणानि	"	१३
नीलवृषलक्षणम्	"	१७
अथवर्जनीयावृषाः	"	२३
"	"	२७
"	४६९	१८
वृषोत्सर्गाङ्गं पितृत्पणम्	"	२४
उत्सृष्टवृषादीनामौपादानिक- स्वत्वविचारः	५००	२
पायसप्राशनाख्यकर्मनिरूपणम्	"	१६
प्रतिनिमित्तकवृषोत्सर्गसाग्नि- निरग्निभेदेनविशेषः	"	२१
क्षत्रियादीनामेकादशोऽग्निवृषोत्स- र्गकर्तव्यताविचारः	"	२८
दशमकण्डिका मूलम्	५०१	८
दशमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
उक्कर्मनिरूपणम्	५०२	२४
ऊनद्विवर्षेप्रतस्यपित्रादिसप्तिरहा- नामेकरात्राद्याशौचविचारः	५०३	२३
अदत्तकन्यामरणे आशौचविचारः	"	२०
सूतकेसूतकप्राप्ती विचारः	"	२५
शावाशौचेशावाशौचपाते विचारः	"	२८
उन्मियाविक्रमेते उक्कर्मनिषेधः	५०४	५
प्रेतानुगमनविचारः	"	६
उपनीतेप्रेतेदाहादिक्रियाविचारः	"	१२

विषयाः ।	पृ.	प.
उदकदानकालेशालकाज्ञाग्रहण- विचारः	५०४	१६
ततोऽग्रहप्रवेशसमयेनिम्बदशनादि- विधिः	५०५	४
आशौचिनां त्रिरात्रधर्माः	"	६
चौरौदकदानविधिः	"	११
त्रिरात्राद्याशौचकालविचारः	"	१३
एकाहाद्याशौचापकर्षविचारः	"	१७
सूतके शावाशौचधर्मातिदेशविचारः	"	२३
आशौचमध्ये नित्यकर्मविचारः	५०६	८
प्रेतस्पर्शनामाशौचविचारः	"	१४
आचार्यादौप्रेते उदकदानादिकर्म- विचारः	"	१८
प्रोपितमरणे आशौचविचारः	"	२२
कामोदकाः	"	२७
एकादशाहश्राद्धविचारः	५०७	१
तत्र साग्नेरधिकारविचारः	"	८
संवत्सरंशुभगेके, इति सूत्रार्थः	"	१२
सपिण्डीकरणोत्तरं पार्वणश्राद्ध- विचारः	"	२२
दशमकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
उदककर्मनिरूपणम्	५०८	१२
ऊनद्विचर्पेप्रेते पित्रादिसपिण्डा- नामाशौचविचारः	"	१३
अकृतकृतचूलत्वेन एकरात्राया- शौचविचारः	"	१६
असंस्कृतकन्याऽऽशौचविचारः	५०९	३
ऊनद्विचर्पेप्रेते दाहखननयोर्विचारः	"	६
आशौचशब्दार्थः	"	११
आशौचेआशौचान्तरसम्पातेनिर्णयः	"	१३
जननाशौचमध्येपालमरणेआशौ- चविचारः	"	१६
ऊनद्विचर्पेप्रेते उदकदानादिनि- षेधः	"	२१

विषयाः ।	पृ.	प.
उपनीतमरणेदाहादिविचारः	५०९	२५
उपनयनोत्तरं सपिण्डानां दाशहा- द्याशौचविचारः	५१०	१६
तत्र वृत्तस्वाध्यायापेक्षयाऽऽशौ- चापकर्षविचारः	"	१९
तत्रहीत्यादिना जननाशौचेदशा- हमात्रातिदेशविचारः	"	२४
आशौचमध्येनित्यकर्मविचारः	५११	६
प्रेतस्पर्शनामाशौचविचारः	"	१४
क्षत्रियादीनामाशौचम्	"	१६
आचार्यादौप्रेते उदकदानादिकर्म- विचारः	"	१८
अतिक्रान्ताशौचविचारः	"	२२
एकादशाहश्राद्धम्	"	२५
श्राद्धाधिकारविचारः	५१२	२
सपिण्डीकरणोत्तरं पार्वणैकोदि- पृश्राद्धविचारः	"	४
दशमकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
उदककर्मनिरूपणम्	५१३	१०
ऊनद्विचर्पेप्रेते पित्रादिसपिण्डा- नामेकरात्राद्याशौचविचारः	"	१३
जननाशौचेजननाशौचान्तरस- म्पातेनिर्णयः	"	२४
मरणाशौचेमरणाशौचपातेनिर्णयः	"	२७
तत्रमातापित्रोर्विशेषः	"	२८
द्विचर्पेभृतिप्रेते आशौचम्	५१४	१४
दाहादिमरणदिनकृत्यनिरूपणम्	"	२५
विभाणान्दशहादिद्याशाशौच- निरूपणम्	५१६	२४
वृत्तस्वाध्यायापेक्षयाऽऽशौचा- पकर्षनिरूपणम्	५१७	१
आशौचमध्येश्रीतस्मातांदिनित्य- कर्मानुष्ठानविचारः	"	११

विषयाः ।	पृ०	प०
प्रेतस्पर्शानांश्रामप्रवेशादिकर्मनिरूपणम्	५१७	२३
त्रयियादीनामाशौचकालनिर्यायः	५१८	३
अविवाहितकन्यामरणेश्राशौचनिर्यायः	"	१०
वियाहितानां विशेषः	"	१६
प्रोषितमरणेश्राशौचकालविचारः	"	२१
अतिक्रान्ताशौचनिर्यायः	"	२५
अथ कामोदकनिरूपणम्	५१९	१
एकादशाहश्राद्धनिरूपणम्	"	८
साग्नेःपुत्रस्य द्वादशाहेसपिण्डनम्	"	१३
साग्नेरपिसंबत्सरं यावदेकोद्विष्टनिरूपणम्	"	२१
तत्सपिण्डनम्	"	२६
संबत्सरं यावदन्नोदकुम्भदाननिरूपणम्	५२०	६
साग्निनिर्गन्निभेदेनपार्वणैकोद्विष्टविचारः	"	९
आशौचापवादनिरूपणम्	"	२५
यज्ञादावारम्भपदार्थनिरूपणम्	"	२८
अथ प्रेतकर्मपद्धतिः	५२१	१
कृष्णपक्षेसाग्नेर्मरणशङ्कायामाहुतिनिरूपणम्	"	८
अथ साग्नेर्दाहक्रियापद्धतिः	"	११
संसारान्तिपत्यपराण्यपवादवाक्यानि	५२२	७
प्रेतस्यपिण्डोदकदानादिप्रयोगः	५२४	५
यतेःप्रेतक्रियानिषेधः	"	२९
ब्रह्मचारिणः प्रेतक्रियाधिकारनिर्यायः	५२५	४
अस्विसंचयननिरूपणम्	"	८
चिताभूमौवृक्षाचारोपणम्	"	२४
गङ्गादितीर्थेष्वस्त्रिनयनम्	"	२७
तत्र फलश्रुतिवाक्यानि	५२६	४

विषयाः ।	पृ०	प०
अन्यकुलास्त्रिनयने प्रायश्चित्तम्	५२६	१२
साग्नेःपत्नीमरणेतत्क्रियाविचारः	"	१४
साग्नेर्देशान्तरमरणेतत्क्रियाविधानम्	"	२०
आत्मघातिनां विशेषः	५२७	२
प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पर्शतत्प्रायश्चित्तम्	"	३
एकादशकण्डिकाकर्ममूलम्	"	१०
एकादशकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
गोभिन्नपशुयागनिरूपणम्	५२७	१९
पलाशशाखायोजनादितदितिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	२०
नवश्राद्धाङ्गपशुनिरूपणम्	५२८	७
एकादशकण्डिकाजघरामभाष्यम् ।		
स्मार्त्तपशुनिरूपणम्	५२८	११
गोभिन्नपशोःस्नापनम्	"	१२
पलाशशाखानिखननकालः	"	१५
नवश्राद्धेगोपशुनिरूपणम्	"	२६
नवश्राद्धशन्दार्थः	"	२८
एकादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
स्मार्त्तपशुनिरूपणम्	५२९	१
तत्रगोभिन्नपशोः स्नापनादिनिरूपणम्	"	२
परिच्यपणादितदितिकर्तव्यतानिरूपणम्	"	७
हृदयाचयदानम्	"	२२
अवदानहोमः	"	२९
पशुयन्धदक्षिणा	५३०	१
शाचार्याद्यर्घ्यदेवतानिरूपणम्	"	५
प्रेताहंशेनगोपशुनिरूपणम्	"	९
द्वादशकण्डिकाकर्ममूलम्	"	१४
द्वादशकण्डिकाकर्मभाष्यम् ।		
यवकीर्णं प्रायश्चित्तनिरूपणम्	५३०	२४

विषयाः ।	पृ.	प.
अवकीर्णशब्दार्थः	५३०	२५
गर्दमपश्चालम्भनादितत्कर्तव्य- तानिरूपणम्	५३१	१
गर्दमंघ्रविपरिधानप्रकारः	"	५
अथ प्रायश्चित्तान्तरनिरूपणम्	"	८
द्वादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
अवकीर्णप्रायश्चित्तनिरूपणम्	५३१	१३
पाकयज्ञेनेतिसौत्रपदप्रयोजनम्	"	१५
अथ प्रायश्चित्तान्तरनिरूपणम्	"	२०
कामावकीर्णांस्वीत्यादिमन्त्रव्यर्थः	"	२२
अधोपस्थानमन्त्रार्थः	"	२५
प्रायश्चित्तशब्दार्थः	"	२८
द्वादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
अवकीर्णप्रायश्चित्तनिरूपणम्	५३२	१
प्रायश्चित्तकालनिरूपणम्	"	४
देवतानिरूपणादितत्कर्तव्यता- निरूपणम्	"	७
अवदानहोमेविशेषः	"	९
पुरोडाशभ्रपणेविशेषः	"	११
गर्दभत्यक्षपरिधानादिनिरूपणम्	"	१४
प्रायश्चित्तान्तरनिरूपणम्	"	२०
त्रयोदशकण्डिकामूलम्	५३३	६
त्रयोदशकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
सभाप्रवेशनिरूपणम्	५३३	२०
त्रयोदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
सभाप्रवेशनिरूपणम्	५३३	२२
सभाङ्गिरीसंज्ञितिमन्त्रार्थः	"	२३
अथ प्रवेशनमन्त्रार्थः	५३४	१
अभिभूरितिमन्त्रार्थः	"	६
यातएपेतिमन्त्रार्थः	"	१३
तान्तइतिमन्त्रार्थः	"	२३
त्रयोदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
सभाप्रवेशनिरूपणम्	५३५	३

विषयाः ।	पृ.	प.
सभागमनमन्त्रः	५३५	५
सभाप्रवेशमन्त्रः	"	८
समेशकोधापनयनमन्त्रः	"	१२
समेशद्रोहापनयनमन्त्रः	"	१७
चतुर्दशकण्डिकामूलम्	"	२२
चतुर्दशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
रथारोहणकर्मनिरूपणम्	५३६	१०
चक्राभिमर्शनमन्त्रार्थः	"	१३
अक्षौन्यक्लावितिमन्त्रार्थः	"	१६
नमोमाण्डिचरापेतिवाहप्रैरण- मन्त्रार्थः	"	२४
इहरतिरितिमन्त्रार्थः	५३७	१
अयं वेतिमन्त्रार्थः	"	५
एपवामितिमन्त्रार्थः	"	९
चतुर्दशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
रथारोहणकर्मनिरूपणम्	५३७	११
चक्रादिरथाचयवाचभिमर्शन- प्रकारः	"	१४
प्रत्यवरोहादिनिरूपणम्	"	२५
रथद्वीकरणमन्त्रः	५३८	५
पुनारथभ्रमणेतदुपायनिरूपणम्	"	८
अश्वमोचनादिनिरूपणम्	"	१३
पञ्चदशकण्डिकामूलम्	"	१८
पञ्चदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
हस्त्यारोहणकर्मनिरूपणम्	५४०	७
हस्तिपशुसमिति हस्त्यभिमर्शन- मन्त्रार्थः	"	८
इन्द्रस्वत्वेतिहस्त्यारोहणमन्त्रार्थः	"	११
अश्वारोहणेमन्त्रोहकथनम्	"	१३
रासभारोहणमन्त्रार्थः	"	१६
चतुष्पथाचभिमन्त्रणम्	"	१८
पञ्चप्रान्तैकदेशोत्थवायोरमद्गल- त्वकथनम्	"	२३

विषयः ।	पृ.	प.
शिवानइतिमन्त्रार्थः	५४०	२७
हिरण्यपर्णैतिमन्त्रार्थः	५४१	४
मात्वेतिवृक्षाभिमन्त्रणमन्त्रार्थः	"	६
यौस्त्वेति दक्षिणाग्रहणमन्त्रार्थः	"	१६
प्रतिग्रहेदोपनिरूपणम्	"	२८
प्रतीकम्भेइत्यङ्गालम्भनमन्त्रार्थः	५४२	२
आलम्भनीयाङ्गनिरूपणम्	"	१५
ग्रन्थकर्तुःप्रार्थना	"	२०
पञ्चदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
हस्त्यारोहणकर्मनिरूपणम्	५४३	१
हस्त्यभिमन्त्रणमन्त्रः	"	३
आरोहणमन्त्रः	"	५
अश्वभिमन्त्रणमन्त्रः	"	७
उष्ट्राभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१०
रासभाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१२
चतुष्पथाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१४
नद्याभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१७
नौकाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१९
वनाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	२२
पर्वताभिमन्त्रणमन्त्रः	"	२४
श्मशानाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	२५
गोष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रः	५४४	१
वस्त्रदशाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	५
मेघाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	८
शिवाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१०
शङ्कुन्यभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१२
वृक्षाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१५
लब्धप्रतिग्रहणमन्त्रः	"	१९
श्रोदनादिलाभेशिरोपः	"	२५
प्रतीकम्भेइत्यङ्गालम्भनमन्त्रार्थः	५४५	१६
सुत्रयीप्लाप्रयोजनम्	५४६	१०
परिशिष्टोक्तभृष्टादिविधिधानम्	"	१२
तृतीयकाण्डसमाप्तिः ।		
अथ परिशिष्टकण्डिकामूलम्	५४७	१

विषयः	पृ.	प.
दीक्षितकामदेवकृतम्परिशिष्टकण्डिकाभाष्यम् ।		
चापीकूपादिप्रतिष्ठाविधिः	५४७	१४
अथातःशब्दार्थः	"	१५
प्रतिष्ठाकालः	"	२१
कर्कादिसङ्क्रान्तिभेदेन फलभेद- निरूपणम्	"	२६
सौत्रवारूपपदप्रयोजनम्	५४८	६
अनन्तदेवमतेन प्रयोजनान्तरनि- रूपणम्	"	१२
दशर्चोद्भूत्वेतिसौत्रानुवादप्रयो- जननिरूपणम्	"	१९
जलाशयेजलचरप्रक्षेपादिनिरू- पणम्	५४९	१२
मत्स्यादीनां विशोपोमदनरत्ने	"	२६
दक्षिणाद्रव्यविचारः	"	२८
कर्माङ्गम्राक्षणभोजनम्	५५०	८
अथ प्रयोगः । तत्रकालविशेषः	"	१३
प्रह्वचरणदिः स्पष्टःप्रयोगः	"	२८
ततोगतारणेशिरोपः	५५२	१९
गोपुच्छाग्रेतर्पणप्रयोगः	"	२४
अथ गोप्रार्थना	५५३	१५
अथ गोदानप्रयोगः	"	२०
पौराणिकोत्सर्गप्रकारः	५५४	२
जलमातृपूजा	"	१३
पाराशरस्मृतीगोदानेशिरोपः	"	१७
विशेषभ्यावच्छादिदाननिरूपणम्	"	२६
विप्रप्रार्थनामन्त्राः	५५५	१
प्राक्षणभोजनसङ्ख्याविचारः	"	३
आरामादिप्रतिष्ठायां विशोपः	"	८
परिशिष्टकण्डिकासमाप्तिः ।		
अथ शौचसूत्रम्	५५६	१

विषयाः ।	पृ.	प.
श्वकीर्णशब्दार्थः	५३०	२५
गर्दभपश्वालम्भनादितत्कर्तव्य- तानिरूपणम्	५३१	१
गर्दभञ्चविपरिधानप्रकारः	"	५
अथ प्रायश्चित्तान्तरनिरूपणम्	"	८
द्वादशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
श्वकीर्णप्रायश्चित्तनिरूपणम्	५३१	१३
पाकपद्मेनेतिसौत्रपदप्रयोजनम्	"	१५
अथ प्रायश्चित्तान्तरनिरूपणम्	"	२०
कामावकीर्णोऽस्मीत्यादिमन्त्रार्थः	"	२२
अथोपस्थानमन्त्रार्थः	"	२५
प्रायश्चित्तशब्दार्थः	"	२८
द्वादशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
श्वकीर्णप्रायश्चित्तनिरूपणम्	५३२	१
प्रायश्चित्तकालनिरूपणम्	"	४
देवतानिरूपणादितत्कर्तव्यता- निरूपणम्	"	७
श्वदानहोमेश्वरोपः	"	९
पुरोडाशश्रपणेश्वरोपः	"	११
गर्दभन्तृकरणपरिधानादिनिरूपणम्	"	१४
प्रायश्चित्तान्तरनिरूपणम्	"	२०
त्रयोदशकण्डिकामूलम्	५३३	६
त्रयोदशकण्डिकाकर्कभभाष्यम् ।		
सभाप्रवेशनिरूपणम्	५३३	२०
त्रयोदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
सभाप्रवेशनिरूपणम्	५३३	२२
सभाङ्गिरसीतिमन्त्रार्थः	"	२३
अथ प्रवेशनमन्त्रार्थः	५३४	१
अभिभूरितिमन्त्रार्थः	"	६
यातएपेतिमन्त्रार्थः	"	१३
तान्तइतिमन्त्रार्थः	"	२३
त्रयोदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
सभाप्रवेशनिरूपणम्	५३५	३

विषयाः ।	पृ.	प.
सभागमनमन्त्रः	५३५	५
सभाप्रवेशमन्त्रः	"	८
समेशकोघापनयनमन्त्रः	"	१२
समेशद्रोघापनयनमन्त्रः	"	१७
चतुर्दशकण्डिकामूलम्	"	२२
चतुर्दशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
रथारोहणकर्मनिरूपणम्	५३६	१०
चक्राभिमर्शनमन्त्रार्थः	"	१३
अङ्गान्यङ्गावितिमन्त्रार्थः	"	१६
नमोमायिचरायेतिवाह्येरण्यम- न्त्रार्थः	"	२४
इहुरतिरितिमन्त्रार्थः	५३७	१
अयं वेतिमन्त्रार्थः	"	५
एषवामितिमन्त्रार्थः	"	९
चतुर्दशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
रथारोहणकर्मनिरूपणम्	५३७	११
चक्रादिरथोवयवाद्यभिमर्शन- प्रकारः	"	१४
प्रत्यवरोहादिनिरूपणम्	"	२५
रथद्वीकरणमन्त्रः	५३८	५
पुनारथप्रमणेतदुपायनिरूपणम्	"	८
अश्वमोचनादिनिरूपणम्	"	१३
पञ्चदशकण्डिकामूलम्	"	१८
पञ्चदशकण्डिकाजयरामभाष्यम् ।		
हस्त्यारोहणकर्मनिरूपणम्	५४०	७
हस्तियशसमिति हस्त्यभिमर्शन- मन्त्रार्थः	"	८
इन्द्रस्यत्वेतिहस्त्यारोहणमन्त्रार्थः	"	११
अश्वारोहणमन्त्रोक्तकथनम्	"	१३
रासमारोहणमन्त्रार्थः	"	२६
चतुष्पाद्यभिमन्त्रणम्	"	१८
वस्त्रप्रान्तैकदेशोत्थवायोरमङ्गल- त्वकथनम्	"	२३

विषयाः ।	पृ.	प.
शिवानहृतिमन्त्रार्थः	५४०	२७
हिरण्यपर्णैतिमन्त्रार्थः	५४१	४
मात्वेतिवृक्षाभिमन्त्रणमन्त्रार्थः	"	६
द्यौस्त्वेति दक्षिणाग्रहणमन्त्रार्थः	"	१६
प्रतिग्रहेदोपनिरूपणम्	"	२८
प्रतीकम्भेइत्यङ्गालम्भनमन्त्रार्थः	५४२	२
आलम्भनीयाङ्गनिरूपणम्	"	१५
ग्रन्थकर्तुःप्रार्थना	"	२०
पञ्चदशकण्डिकाहरिहरभाष्यम् ।		
हस्त्यारोहणकर्मनिरूपणम्	५४३	१
हस्त्यभिमन्त्रणमन्त्रः	"	३
आरोहणमन्त्रः	"	५
अश्वभिमन्त्रणमन्त्रः	"	७
उष्ट्राभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१०
रासभाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१२
चतुष्पथाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१४
नद्याभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१७
नौकाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१६
वनाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	२२
पर्वताभिमन्त्रणमन्त्रः	"	२४
श्मशानाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	२५
गोष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रः	५४४	१
वस्त्रदशाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	५
मेघाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	८
शिवाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१०
शङ्कुन्याभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१२
वृक्षाभिमन्त्रणमन्त्रः	"	१५
लब्धप्रतिग्रहणमन्त्रः	"	१६
ओदनादिलाभेविशेषः	"	२५
प्रतीकम्भेइत्यङ्गालम्भनमन्त्रार्थः	५४५	१६
सुश्रयीप्साप्रयोजनम्	५४६	१०
परिशिशोक्तम्पृष्ठोदिविधिधानम्	"	१२
द्वितीयकाण्डसमाप्तिः ।		
अथ परिशिष्टकण्डिका मूलम्	५४७	१

विषयाः	पृ.	प.
दीक्षितकामदेवकृतम्परिशिष्टकण्डिकाभाष्यम् ।		
वापीकूपादिप्रतिष्ठाविधिः	५४७	१४
अथातःशब्दार्थः	"	१५
प्रतिष्ठाकालः	"	२१
कर्त्तादिसङ्कान्तिभेदेन फलभेदेनिरूपणम्	"	२६
सौत्रचारुण्यपदप्रयोजनम्	५४८	६
अनन्तदेवमतेन प्रयोजनान्तरनिरूपणम्	"	१२
दशर्चैर्दुत्वेतिसौत्रानुवादप्रयोजननिरूपणम्	"	१६
जलाशयेजलचरप्रक्षेपादिनिरूपणम्	५४९	१२
मत्स्यादीनां विशेषोपमदनरत्ने	"	२६
दक्षिणाद्रव्यविचारः	"	२८
कर्माङ्गभ्राह्मणभोजनम्	५५०	८
अथ प्रयोगः । तत्रकालविशेषः	"	१३
ब्रह्मवरणादिः स्पष्टःप्रयोगः	"	२८
ततोगोतारण्येविशेषः	५५२	१६
गोपुच्छाग्नेतर्पणप्रयोगः	"	२४
अथ गोप्रार्थना	५५३	१५
अथ गोदानप्रयोगः	"	२०
पौराणिकोत्सर्गप्रकारः	५५४	२
जलमातृपूजा	"	१३
पाराशरस्मृतौगोदानेविशेषः	"	१७
विभ्रम्भोयस्त्रादिदाननिरूपणम्	"	२६
विभ्रप्रार्थनामन्त्राः	५५५	१
ब्राह्मणभोजनसङ्ख्याविचारः	"	३
आरामादिप्रतिष्ठायां विशेषः	"	८
परिशिष्टकण्डिकासमाप्तिः ।		
अथ सौचवृत्रम्	५५६	१

विषयाः	पृ.	प.
अथ ज्ञानसूत्रम् ।		
प्रथमकण्डिका मूलम्	५५८	१
प्रथमकण्डिका हरिहरभाष्यम् ।		
मङ्गलाचरणम्	५५८	१८
अथातः शब्दार्थः	"	२०
नदीनां रजस्वलात्वनिरूपणम्	"	२४
तदपवादः	"	२६
नयादिस्वरूपनिरूपणम्	५५९	२
स्नानेतिकर्तव्यताविधानम्	"	८
यज्ञोपवीतप्रक्षालनप्रकारः	"	२१
वद्वशिखीयज्ञोपवीतीतिसौत्रप्रद- द्वयप्रयोजननिरूपणम्	"	२७
सूर्याभिमुखमज्जनविधानम्	५६०	२६
मज्जनप्रकारनिरूपणम्	५६१	६
पावनमग्ननिरूपणम्	"	१९
अथमर्षणप्रकारः	"	२५
अथ स्नानप्रयोगपद्धतिः	५६२	६
द्वितीयकण्डिका मूलम्	५६४	२
द्वितीयकण्डिका हरिहरभाष्यम् ।		
वस्त्रपरिधाननिरूपणम्	५६५	१
नीलीवस्त्रनिषेधः	"	२
प्राणायामप्रकारः	"	१७
अर्घ्यप्रदानप्रकारः	"	२१
अथ सूर्यापस्थाननिरूपणम्	"	२७
ब्रह्मयज्ञप्रकारः	५६६	९
ब्रह्मयज्ञकालनिरूपणम्	"	१८
अथ सन्ध्याप्रयोगः	"	२२
अथ ब्रह्मयज्ञप्रयोगः	५६८	२७
तृतीयकण्डिका मूलम्	५६९	८
तृतीयकण्डिका हरिहरभाष्यम् ।		
ब्रह्मादिदेवतातर्पणम्	५७०	४
मनुष्यतर्पणम्	"	९
दिव्यपितृतर्पणम्	"	१२

विषयाः	पृ.	प.
यमतर्पणम्	५७०	१८
यमतर्पणफलश्रुतिः	"	२३
जीवत्पितृ काधिकारविचारः	"	२५
प्रसेकाख्यकर्मनिरूपणम्	५७१	१
प्रसेकमन्त्राणामञ्जलिदानकरण- त्वेपूर्वपक्षः	"	५
तत्खण्डनम्	"	६
मातामहादितर्पणम्	"	१३
आचार्यलक्षणम्	"	१६
तर्पणाकरणेऽनिष्टापत्तिवचनम्	"	१९
वस्त्रनिष्पीडनविचारः	"	२२
वस्त्रनिष्पीडननिषेधः	५७२	१
तर्पणकालनिरूपणम्	"	३
स्नानाद्गतर्पणकालः	"	६
देवतापूजानिरूपणम्	"	७
सूर्योपस्थानादिनिरूपणम्	"	१७
एषस्नानविधिरिति सूत्रतात्पर्य- वर्णनम्	"	२३
गृहानुष्ठेयवारुणस्नानप्रकारः	५७३	३
स्नातस्यैयकर्माधिकारनिरूपणम्	"	६
वारुणस्नानासम्भवेऽग्नेयादि- स्नाननिरूपणम्	"	८
साग्नेः प्रातर्वेधस्नाननिषेधः	"	२८
साग्नेः प्रातःस्नानप्रकारः	५७४	१
जव्यादीनां स्नानप्रकारः	"	४
सार्ववर्षिकस्नाननिरूपणम्	"	८
अथ तर्पणप्रयोगः	"	१२
देवतापूजनप्रयोगः	५७६	१
अथ प्रातराह्निकम्	"	२५
अथ आहुतसूत्रम् ।		
प्रथमकण्डिका मूलम्	५७८	१
प्रथमकण्डिकाकार्कभाष्यम् ।		
मङ्गलाचरणम्	५७८	१५

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
श्राद्धनिर्णयः	५७८	१६	मृततिथौश्राद्धनिरूपणम्	५८३	७
श्राद्धशब्दस्य समुदायकर्मवाच- कत्वपक्षः	"	१८	ब्राह्मणनिमज्जणम्	"	११
श्राद्धशब्दस्य पियडदानवाचकत्व- पक्षः	"	२०	राजन्यवैश्ययोर्विशेषः	"	२१
अपरपक्षशब्दार्थः	५७९	१५	अपरपक्षप्रतिदिनश्राद्धेतिध्यादि- दोषाभावनिरूपणम्	"	२३
श्राद्धाधिकारिविचारः	"	१८	श्राद्धार्हब्राह्मणाः	"	२६
तत्र सागनेरेवाधिकारनिरूपणम्	"	२०	कलौदीर्घकालब्रह्मचर्यादिनिषे- धनिरूपणम्	५८४	५
प्रेतपितृकजीवत्पितृकयोःश्रा- द्धाधिकारनिरूपणम्	"	२६	श्रोत्रियलक्षणम्	"	१२
पितरिमृतेपितामहेजीवति पियड- दानविचारः	५८०	१	ब्राह्मणादिसंज्ञोत्पत्तिकालनिरू- पणम्	"	१४
चतुर्थ्यादिपक्षनिरूपणम्	"	५	ब्राह्मणानुकरणः	"	१८
ब्राह्मणानामामज्जणम्	"	७	ब्रह्मचारिणोनिमज्जणीयत्वविचारः	"	१९
ब्राह्मणोपवेशनक्रमनिरूपणम्	"	१२	वर्ज्यब्राह्मणनिरूपणम्	"	२३
मातामहश्राद्धनिरूपणम्	"	१९	द्विर्गनलक्षणम्	"	२६
वैश्वदेविककर्मनिरूपणम्	"	२६	विक्रिभलक्षणम्	"	२८
ब्राह्मणाभावे तत्पदेऽग्नियोगनि- रूपणम्	५८१	१	वर्ज्यब्राह्मणोपदेशप्रयोजनवि- न्तनम्	५८५	५
यजमानब्राह्मणानां नियमाः	"	१०	ब्राह्मणानां श्राद्धार्थनिमज्जणव्य- तिक्रमेदोषकथनम्	"	१४
प्रथमकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।			यजमानस्यापित्राब्रह्मणातिक्रमे दोषः	"	१६
मङ्गलाचरणम्	५८१	१५	निमज्जितस्यान्यप्रतिग्रहदोषः	"	१९
श्राद्धकर्मनिरूपणम्	"	१७	निमज्जितस्यान्यश्राद्धग्रहणेदोषः	"	२१
श्राद्धशब्दस्य पियडदानमात्रवा- चकत्वादिपक्षाः	"	२०	अयोपवेशनम्	"	२४
अपरपक्षशब्दार्थः	"	२४	अयुग्मसङ्ख्याविचारः	५८६	१
आग्निनकृष्णपक्षेप्रतिपदादिदे- नन्दिनश्राद्धनिरूपणम्	५८२	८	निमज्जितब्राह्मणानां चौरादि- विधिः	"	३
श्राद्धाधिकारविचारः	"	१३	आयमनेविशेषः	"	८
तत्रसागनेरेवश्राद्धाधिकारपरकर्म- मतोपन्यासः	"	१७	उपवेशनेविशेषः	"	१२
तन्निराकरणम्	"	२४	पक्षान्तरम्	"	१४
चतुर्थ्यादिपक्षान्तरनिरूपणम्	"	२८	तत्र ब्राह्मणसङ्ख्याप्रमाणम्	"	१७
तिथिविधियकरूपक्षान्तरनिरूपणम्	५८३	४	ब्राह्मणयाहुत्येदोषः	"	२१
			देशपनापभावेपक्षान्तरम्	"	२३

विषयाः	पृ.	प.
मातामहश्राद्धेतिकर्तव्यताविचारः	५८६	२५
मातामहं विनापितृपार्वणानुष्ठानेनापः	"	२८
तन्नेषुष्विद्वेवानुष्ठानविचारः	५८७	३
श्राद्धावश्यकताकथनम्	"	१०
अथ यजमानधर्माः	"	१४
दातृभोक्तृः स्मृत्यन्तरोक्तधर्मकथनम्	"	२०
दन्तधावनेप्रायश्चित्तम्	"	२५
अध्वादिगमनेदोषकथनम्	"	२६
अगृविधमैयुनम्	५८८	२
श्राद्धं कृत्वापरश्राद्धभोजनेदोषः	"	४
श्राद्धभेदेननियमभेदनिरूपणम्	"	५
श्राद्धमध्येमौनादिभङ्गप्रायश्चित्तम्	"	१०
द्वितीयकण्डिका मूलम्	"	२०

द्वितीयकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।

श्राद्धस्य दैवपूर्वकत्वकथनम्	५८९	६
श्राद्धेपिण्डपितृयज्ञक्रियातिदेशः	"	१०
दर्भास्तरणविचारः	"	१५
दैवेयवायकिरणपक्षण्डनम्	"	२४
आवाहनप्रश्नवाक्यविचारः	५९०	१
दैवेयवायपनपक्षनिराकरणम्	"	११
वैश्वदेविकेपात्रसङ्ख्याविचारः	"	२०
विग्रहस्तेष्वर्घप्रदानकालेदीयमानपवित्रविचारः	"	२५
अर्घप्रदानेसकृन्मन्त्रयचनपक्षनिरूपणम्	"	२८
तन्निराकरणम्	५९१	५
दैवपात्रपूरणोत्तरं पितृपात्रपूरणविचारः	"	७

द्वितीयकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।

श्राद्धकर्मनिरूपणम्	५९१	१३
---------------------	-----	----

विषयाः	पृ.	प.
श्राद्धस्य दैवपूर्वकत्वनिर्णयः	५९१	१८
श्राद्धेपिण्डपितृयज्ञक्रियातिदेशकथनम्	"	१९
एतदपवादः	"	२१
द्विगुणदर्भविचारः	"	२७
दर्भलक्षणम्	५९२	२
दर्भाभावेकाशादिविनियोगविन्तनम्	"	१०
वामहस्तेदर्भधारणनिषेधः	"	१८
पङ्क्तिमूर्धन्यप्रश्नविचारः	"	२१
आसनानि	"	२६
देवविग्रपुरतोयवावकिरणविचारः	५९३	६
चमसानां लक्षणम्	"	१७
पवित्रलक्षणम्	"	२०
देवादिपात्रेषु पवित्रसङ्ख्याविचारः	"	२२
आवाहनार्घ्यपूरणादिक्रियासुकाण्डानुसमयपदार्थानुसमयविचारः	"	२४
एकैकस्मिन्निति सौत्रपदविचारः	५९४	१६
पात्रनिरूपणम्	"	२०
आसुरपात्रनिषेधः	"	२३
आसुरपात्रलक्षणम्	५९५	१
पत्रपुटनिरूपणम्	"	३
"असावित्यपनादे" इतिपरिभाषार्थः	"	१३
अर्घदानप्रकारः	"	१६
पवित्रान्तरोपन्यासमतविचारः	"	२२
दर्भादीनामनिर्माणत्वकथनम्	"	२४
वैश्वदेविकेपात्रसङ्ख्याविचारः	५९६	२
द्विजहस्तधृतपवित्रस्य पुनर्ग्रहणनिषेधः	"	५
यादिव्याइतिमन्त्रार्थः	"	६

विषयाः ।	पृ.	प.
पितृपात्रेपात्रान्तरसंख्यवनिच्छे- पणम्	५६६	१५
संख्यवजलैर्धुंखलेचनं काम्यम्	"	२०
न्युञ्जीकरणस्थाननिरूपणम्	"	२२
गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तोविशेषः	"	२६
मण्डलविचारः	५६७	१४
तृतीयकण्डिका मूलम्	"	२२
तृतीयकण्डिकाकार्कभाष्यम् ।		
अनौकरणविचारः	५६८	१७
तत्रपिण्डपितृयज्ञक्रियातिदेश- निरूपणम्	५६९	३
पर्युपितान्नापवादः	"	१४
तृतिप्रश्नविचारः	"	२७
पिण्डदानसमयनिरूपणम्	६००	६
आचान्तानां ब्राह्मणानामुदक- दानादिविचारः	"	१७
तृतीयकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
अनौकरणादिविधिनिरूपणम्	६०१	३
साग्निकस्यानौकरणहेमविचारः	"	१७
अन्यभावेविप्रपाणी तद्विधिः	"	२५
द्विजाभावेमत्स्यपुराणेश्विरोपः	"	२८
द्वुत्तशेषदानेविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्	६०२	२
पात्रस्याद्यालम्भविचारः	"	८
आलम्भेन्नक्षत्रपुराणेश्विरोपः	"	१०
पृथिवीतेपात्रमित्यस्यार्थः	"	१२
परिवेषणनिरूपणम्	"	२३
सस्यादिलक्षणम्	"	२८
परिवेषणसव्याप्रसव्यादिवि- चारः	६०३	३
अन्नसङ्कल्पप्रयोगः	"	७
भोजनकालेगायत्र्यादिमन्त्रपाठक्रमः	"	१८
मत्स्यपुराणेश्विरोपः	"	२५
विष्णुहृदयमन्त्रपाठफलश्रुतिः	६०४	४

विषयाः ।	पृ.	प.
विष्णुहृदयमन्त्रस्वरूपम्	६०४	५
चतुर्भिश्चेतिमन्त्रार्थः	"	७
अन्नविकिरदानविचारः	"	१५
पिण्डदाननिरूपणम्	"	२७
पिण्डदानेपदार्थक्रमः	६०५	६
आचान्तेपुत्रिषु जलपुष्पादि- दाननिरूपणम्	"	११
आशीःप्रार्थनाप्रपञ्चः	"	२७
स्वधावाचनविचारः	६०६	५
उदकनिषेकः	"	१४
दक्षिणाविचारः	"	१८
पित्रादिविसर्जनविचारः	"	२६
अथप्रयोगपद्धतिः, तत्रआहु- कालाः	६०७	७
अथ आहुधाधिकारिनिर्णयः	"	१०
पुत्रिकापुत्रआहुदेश्विरोपः	६०८	५
द्वामुष्यायणेषुपुत्रिकापुत्रेश्विरोपः	"	६
क्षेत्रजेष्वामुष्यायणेश्विरोपः	"	८
अन्नक्रमविरोपः	"	११
जीवत्पितृकस्य आहुधाधिकारवि- चारः	"	१४
आश्विनप्रतिपदिदौहित्रआहुदम्	"	१६
अथआहुर्हर्षब्राह्मणलक्षणम्	"	१८
एकस्यापित्राह्मणस्यालाम्भेअनुक- ल्पान्तरप्रदर्शनम्	६०९	१
अथकर्तृनियमाः	"	२
द्विजनियमाः	"	११
उभयनियमाः	"	१२
आहुदिनात्पूर्वदिनकृत्यम्	"	१६
अथ आहुदिनकृत्यम्	"	२८
साग्निकनिरग्निकादीनांदर्शादि- आहुर्निमित्ततः पिण्डदान- निषेधः	६१३	१
अथसांवत्सरिकेश्विरोपः	"	११

विषयाः ।	पृ.	पं.
अयमहालयेश्वरोपः	६१३	१८
अथापरपक्षेभरणीश्राद्धेश्वरोपः	"	२२
अपरपक्षचतुदश्यांश्राद्धादिहत- श्राद्धम्	"	२८
अथतीर्थश्राद्धेश्वरोपः	६१४	२
अथनित्यश्राद्धेश्वरोपः	"	७
चतुर्थकण्डिका मूलम्	"	१४
चतुर्थकण्डिका कर्कभाष्यम् ।		
एकोद्दिपृथाद्दिवधिरूपणम्	६१५	१८
तस्यादैवत्वनिरूपणम्	"	२५
सपिण्डीकरणोत्तरं पार्ष्णविधि- निरूपणम्	६१५	१
चतुर्थकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
एकोद्दिपृथाद्दिवधिरूपणम्	६१५	८
तत्राशौकरणा निषेधः	"	१६
एकोद्दिपृथाद्दिवधिरूपणम्	"	२०
अन्त्येष्टिक्रियापद्धतिः	६१६	८
मरणोत्तरकर्मनिरूपणम्	"	२५
मरणस्थाने एकोद्दिपृथिविना- श्राद्धम्	६१७	१
वितानसाधनादिकर्मनिरूपणम्	"	१६
आयसध्यसम्बन्धिपात्रप्रतिप- त्तिनिरूपणम्	६१८	१८
स्मृतिकादिमरणेश्वरोपः	"	२६
अथ स्मार्तौदककर्मनिरूपणम्	६१९	५
तत्र प्रथमदिनेपिण्डदानादिविधिः	"	२५
द्वितीयदिनमारभ्यदशमदिनपर्यन्तं पिण्डदानादिविधिनिरूपणम्	६२०	२०
दशाहमभ्येदशपात्रेप्रतिक्रियाविचारः	६२२	३
पतेः प्रतिक्रियानिषेधः	"	६
ब्रह्मचारिणः प्रेतनिर्हारादिक्रिया- निषेधः	६२३	१०
अपेकादशाहविधिः	"	२६

विषयाः ।	पृ.	पं.
तत्रवृषोत्सर्गः	६२३	२६
एकादशाहे अत्यमासिकश्राद्ध- विधिः	६२४	२८
पञ्चमकण्डिका मूलम्	६२५	१८
पञ्चमकण्डिका कर्कभाष्यम् ।		
सपिण्डीकरणकालनिर्णयः	६२५	२७
अपुत्रस्यसपिण्डीकरणनिषेधः	६२६	६
पञ्चमकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
सपिण्डीकरणनिरूपणम्	६२६	१८
साप्तेः सपिण्डनसमयः	"	२२
निरप्तेः सपिण्डनसमयः	"	२३
संवत्सरादर्वाक्सपिण्डनपक्षेत्तद- द्भ्रपोदशश्राद्धानुष्ठानकालवि- चारः	"	२५
पितृपात्रेपुत्रेत्तपात्रासंकेतप्रकारः	६२७	१५
पित्रादिपिण्डत्रयेपुत्रेत्तपिण्डमेलन- प्रकारः	"	२२
विभक्तोष्वपिपितृपुत्रात्पुण्यस्यैवः सपिण्डनाधिकारः	"	२५
मातुः पिण्डदानादौगोत्रेविप्रति- पत्तिः	"	२७
अपुत्रायाः सपिण्डनविचारः	६२८	२
श्राद्धादिकर्मभेदेन चान्द्रादिमास- व्यवस्था	"	११
अथ सपिण्डनप्रयोगः	"	१४
षष्ठकण्डिका मूलम्	६२९	१५
षष्ठकण्डिका कर्कभाष्यम् ।		
आभ्युदयिकश्राद्धनिरूपणम्	६२९	२४
मज्जुदर्भादिनिरूपणम्	६३०	२
षष्ठकण्डिकागदाधरभाष्यम् ।		
वृद्धिश्राद्धनिरूपणम्	६३०	१८
वैदिककर्मणिमातृपूजनवृद्धिश्रा- द्धयोरायस्यकल्पनिरूपणम्	"	२१
मात्रादिपार्ष्णिकनिरूपणम्	६३१	१

विषयाः ।	पृ०	प०
वैदिककर्मसुप्रतिप्रयोगं मातृपूजनवृ- द्धिआहुतृप्तिप्रसक्तौ तन्निरूपणः ६३१	१	२
अपृकादिवैदिककर्मणिवृद्धिआहु- निषेधः	"	४
पूर्वाह्नादिकालनिरूपणः	"	६
मातृपूजाप्रयोगः	"	२५
अथ वसोर्धारापूजनप्रयोगः ६३२	५	
सपिण्डकापिण्डकभेदेनानन्दी- आहुतिरूपणम्	"	८
अपिण्डके अग्नौकरणादिनिषेध- कथनम्	"	१०
सपिण्डकाभ्युदयिकआहुतिप्रयोगः	"	१४
सप्तमकण्डिकामूलम् ६३४	१३	
सप्तमकण्डिकाकर्कभाष्यम् ।		
तृप्तिरूपणम् ६३४	२०	
सप्तमकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।		
ओषध्यादिभित्तृप्तिरूपणम् ६३४	२२	

विषयाः ।	पृ०	प०
वार्धीणसलक्षणम् ६३५	८	
अष्टमकण्डिका मूलम्	"	१२
अष्टमकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।		
अथाक्षय्यतृप्तिरूपणम् ६३५	१६	
मन्त्राध्याय्यादिब्राह्मणस्वरूप- कथनम् ६३६	१	
नवमकण्डिकामूलम्	"	११
नवमकण्डिकागादाधरभाष्यम् ।		
काम्यआहुतिरूपणम् ६३६	१८	
प्रतिपदादितिथिभेदेनफलविशेष- निरूपणम्	"	२३
आहुसूत्रं समाप्तम् ।		
माजनसूत्रम् ६३७	७	
योगीश्वरद्वादशनामानि ६३८	१५	

पारस्कारगृह्यसूत्रम् ।

मूलम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसमुद्योपलि-
 प्योल्लिख्योद्गत्याभ्युद्व्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासन-
 नास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः
 संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निपुर्यात् ॥ २ ॥
 सुवं प्रतप्य सम्मृज्याभ्युद्व्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आ-
 ज्यमुद्वास्योत्पूयावेद्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनान्कुशाना-
 दाय समिधोऽभ्याधाय पर्युद्व्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ स्य स्य वि-
 धिर्यत्र क्वचिद्दोमः ॥ ५ ॥ * ॥ ॥ १ ॥ * ॥

(१) कर्कोपाध्यायप्रणीतपारस्कारकृतस्मार्तसूत्रव्याख्या ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ पारस्कारकृतस्मार्तसूत्रव्याख्या गुरुक्तिः । कर्कोपाध्यायकेनेयं
 तेने नत्वा जगद्गुरुम् ॥ १ ॥ श्रौतान्याधानादीनि कर्माण्युक्तानि तदनन्तरं स्मार्ता-
 न्यनुविधीयन्ते तत्रैतदादिमं सूत्रम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मति व्याख्या-
 स्यतइति सूत्रशेषः । तत्रायमथशब्द आनन्तर्यं द्रष्टव्यः श्रौतानुविधानानन्तरं स्मार्ता-
 न्यनुविधीयन्त इति, आनन्तर्यप्रज्ञप्तिप्रयोजनं श्रौतेष्वधिकाराद्युपस्यशेदप इत्येवमन्तं
 सर्वकर्मसाधारणं यत्तस्यात्रापि प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ पूर्वं प्रवृत्तं श्रौतानामुपनिव-
 न्यनमित्येतत्सूत्रकारप्रवृत्त्या ज्ञायते प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति श्रौतेषु
 गृहोपस्थानं विहितं तत्पूर्ववदित्यनेनातिदिश्यते ॥ तथाच प्रोक्षणीश्च पूर्वव-
 दिति ॥ अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माच्छ्रौतान्यभिहितानि स्मार्तान्येवानुशिष्यन्ते
 अतस्तानि वक्तव्यानीति ॥ ननु च पूर्वं स्मार्तानां गर्भाधानादीनामनुष्ठानं पश्चाच्छ्रौ-
 तानामित्यतोऽनुष्ठानक्रमेण स्मार्तान्येव पूर्वमभिधेयानीति ॥ अत्रोच्यते, नैतदेवम्
 प्रत्यक्षश्रुतित्वात् । प्रत्यक्षाहि श्रुतयः श्रौतेषु, स्मार्तेषु च पुनः कर्तव्यामान्यादनु-
 मेयाः श्रुतयः, स्मार्तानामपि हि वेदमूलत्वमुक्तम् ॥ तस्मात्प्रत्यक्षश्रवणात्तान्येव
 पूर्वमभिधीयन्ते न गर्भाधानादीनि ॥ अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति, स्मरणादेव स्मृ-
 तीनाम्प्रामाण्यम् । अव्यवच्छिन्नं हि स्मरणमष्टकादीनामष्टकाः कर्तव्या इति ॥

अनादिरयं संसारः । स्मरणमप्येषामनाद्येवेति ॥ ननु चोक्तमापस्तम्बेन तेषामनु-
 च्छिन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्तइति यतो वेदमूलकत्वम् ॥ नैतदेवम् । शाखानां
 सतीनामुत्सादो भवति नासतीनाम्, तत्रायं दोषः स्यात् य एव कश्चित्काञ्चिच्छाखां
 न पठति तस्यैव तद्विहितं स्मार्त्तं स्यात् यस्तु पुनः पठेत्तस्य श्रौतमिति ॥ तत्र
 पुरुषापेक्षया तदेव श्रौतं स्मार्त्तञ्चेत्युक्तंरूपता स्यात् ॥ स्मरणात्स्मृतिरिति चान्वयिकी
 संज्ञा, युक्तकर्मानुष्ठानं स्मरणां स्यात् ॥ मनुगौतमवसिष्ठापस्तम्बादिभिर्ग्रन्थेनोपनि-
 वद्धम् । तस्मात्कर्तृसामान्यादनुष्ठेयोऽयमर्थ इत्यनुमीयते । तथाच लिङ्गम् ॥ नैमि-
 त्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्यामनन्ति ॥ यद्युक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गा-
 ह्यपत्ये जुहवथ । यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये अन्वाहार्यपचने वा हविर्यजे । यदि
 सामतः स्वरित्याहवनीयइति प्रकृत्याह यद्यविज्ञातं तत्सर्वाग्यनुद्गत्याहवनीये
 जुहवथेति ॥ अविज्ञातं च यत्र विज्ञायते किमागर्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं चेति
 विनष्टं कर्म तस्मात्तंमविज्ञातमित्युच्यते ॥ वेदमूलत्वं ह्यवश्यमेवान्विष्यमाणं ज्ञायते
 तत्किं मूलमिति, तस्मात्स्मृतिप्रवाहादेवायमर्थोऽनुष्ठेय इति गम्यते ॥ गृह्यस्थाली-
 पाकानां कर्मेति ॥ गृह्यः शालाग्निः आवसथ्य श्रौपासन इत्यनर्थान्तरं, तत्र
 ये स्थालीपाकाः ते गृह्यस्थालीपाकाः, स्थालीपाकग्रहणं चाज्यपुरोडाशधानासक्ताद्यु-
 पलक्षणार्थम् । कथं ज्ञायते । येन स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति निरुप्याज्यमधि-
 श्रित्येत्येवमादि । आज्यग्रहणमपि स्थालीपाकाद्युपलक्षणार्थमेव ॥ सर्वपामेवेदं साधा-
 रणं कर्माच्यते ॥ नह्यत्र प्रकृतिविकारभाव इति ॥ विध्यादिविध्यन्तवती प्रकृतिरि-
 त्युच्यते, यत्र पुनर्विध्यादिमात्रं विध्यन्तो नास्ति सा विकृतिरिति ॥ न चात्र विध्यादि-
 विध्यन्तस्वरूपता, सर्वाण्येव स्थालीपाकादीनि प्रकृत्य धर्मविधानम् ॥ परिसमु-
 ह्योपलिप्योल्लिख्योद्गत्याभ्युद्ध्याग्निमुपसमाधायेत्येवमादिपर्यग्निकुर्यादित्ये-
 वमन्तं सूत्रम् ॥ परिसमूहनादयः पञ्च पदार्था भूमिशुद्ध्या इति केचित् ॥ तद-
 युक्तम् । नह्यगृहे देशेऽग्नेः स्थापनप्रवृत्तिर्भवेत्तेति, तस्मादग्न्यर्था एव । यत्र यत्राग्नेः
 स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्या इति ॥ न च गृह्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एवाम्, येनैष
 एव विधिर्मात्रं क्वचिद्दोम इत्यभिहितेऽपि पुनरभिधीयते उपलिप्तउद्गतावोक्षितेऽग्नि-
 मुपसमाधायेति । नूनमनेनाप्रवृत्तिस्तत्रेति । तस्मादग्न्यर्था एवैत इति । तथाच
 लिङ्गम् । उद्गते वा अबोक्षितेऽग्निमादधातीति । प्रयोजनं स्वस्थानस्थितएवाग्नी
 क्रियमाणे स्थालीपाकादौ न क्रियन्ते ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तोर्य इत्यासन-
 मात्रं स्यात् न ब्रह्मा, आस्तरणमात्रोपदेशात् । क्वचिद्धोपवेशनविधानाद्दक्षिणतो

ब्रह्माणुपवेश्येति, नैतत् अदृष्टप्रसङ्गात् ॥ नह्यदृष्टाय कश्चिदासनप्रकल्पनं कुर्यात् ॥
 ब्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च, तस्मादुपवेशनार्थमास्तरणम् । यत्तूक्तं दक्षिणतो
 ब्रह्माणुपवेश्येति तदुदपात्रावसरविधित्सया प्रस्तुतब्रह्मोपवेशनज्ञापकम्, ब्रह्मासनं
 चास्तीर्य कर्तव्यम् ॥ प्रणीय ॥ अपः, अपां हि प्रणयनं सर्वार्थं दृष्टम्, इहापि तद्वत्सर्वा-
 र्थानामपाम्प्रणयनम् ॥ परिस्तीर्य ॥ अग्निम् । अर्थवदानाद्येति प्रयोजनवत्पात्रजात-
 मासादयतीत्यर्थः ॥ तच्च कार्यक्रमेण मुख्यक्रमानुग्रहात् । पवित्रे कृत्वा । यथा
 प्रदेशान्तरे कृते इति ॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य । उत्पवनाद्विङ्गनादिना । अर्थवत्प्रोक्ष्य ।
 कार्यवतः प्रोक्षणम् । निरुप्याज्यमधिश्रित्य । आज्यनिर्वाप औपयिकस्य पृथक्क्रिया ।
 अधिश्रित्य अग्नौ ॥ पर्यग्निकुर्यात् ॥ आज्यं स्थालीपाकं चेति । उपलक्षणार्थत्वा-
 दाज्यस्य ॥ सुवस्मत्प्रतप्य ॥ तापयित्वा तमेव दर्भैः ॥ सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य
 निदध्यात् । आज्यमुद्धास्य ॥ अग्नेः सकाशात् ॥ उत्पूय । पवित्राभ्यां तदेवा-
 ज्यम् । अवेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ चशब्दादाज्यं पूर्ववदेव, अतः पवित्राभ्या-
 मित्युक्तम् । प्रोक्षणीसंस्कारश्च पर्यङ्गणार्थः । सुवस्वापि संस्कारो होमार्थः तत्सं-
 स्कारस्यादृष्टार्थता माभूदिति ॥ उपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधयेति ॥
 उपयमना उपग्रहार्थीया दर्भाः । पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ पर्युक्षणप्रोक्षणीभिरित्युक्तम् ॥
 एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्दोम इति ॥ एष विधिरेव न मन्त्राः समास्त्रायाभावात् ॥
 यत्र क्वचिद्दोमः शान्तिकपौष्टिकादिव्वपीति, क्वचिच्छब्दश्च गृह्याग्निव्यतिरेके-
 णापि यथाऽयं विधिः स्यादिति ॥ यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेयद्धानि
 जुहुयादिति ॥ १ ॥

(१) आचार्यजयरामकृतसज्जनवस्त्रभाष्यद्वयविवरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमत्केशववाग्वाधिपपदद्वन्द्वप्रभाभासुरस्वान्तोत्सा-
 हविजृम्भितामलमतिग्राह्ये च गृह्ये कतेः । दृष्ट्वा कर्कमुखैः कृतानि बहुशो भाष्याणि
 गृह्याणि तद्वेशार्थं स्वमतेरिदं जपपरी रामो लिखत्यादरात् ॥ १ ॥ कतिसूनुपदाम्भो-
 जपरागोद्गुरालकः । जयरामश्च मेवाडो भारद्वाजसगोत्रकः ॥ २ ॥ श्रीमन्मान्तिक-
 माधवः श्रुतिमुधासिन्धोर्विगाहाप्रतद्वेद्यस्तत्कृपयाऽभवद् द्विजवरः श्रीकेशवस्तादृशः ।
 तत्पादद्वयकसृशा कृतमिदङ्गातीयगृह्यस्य सद्भाष्यं सज्जनवल्गुं सुविदुषां प्रेष्ठं शिवप्री-
 तये ॥ ३ ॥ आचार्यापरनामधेय इति यो दामोदरोऽभूद् द्विजो भारद्वाजसगोत्र आत्म-

रतिरस्याप्यात्मजस्तादृशः ॥ नाम्ना श्रीबलभद्र आत्तसुयशास्तत्सूनूनैतत्कृतम् भायं
सज्जनवल्लभं जययुजा रामेण मत्याप्रये ॥ ४ ॥ पाठे योऽभूद्विसंवादी गृह्यसूत्रे समन्त्रके ।
उपेक्षितः स विदुषां मतमाज्ञाय युक्तितः ॥ ५ ॥ प्रयुक्ता अन्यथा मन्त्रा न भवन्त्यर्थसा-
धकाः । संसाधयन्ति सर्वार्थान्यथावत्पठित्वा यदि ॥ ६ ॥ नानाशाखीयमन्त्राणां पाठशुद्धौ
स्वपाठकाः । व्याख्यातारः प्रमाणां स्युरित्येतच्छिष्टनिश्चयः ॥ ७ ॥ अतस्तत्तत्स्वशा-
खीयमन्त्राणामग्रपाठकात् । पृष्ठा सुवीधं गृह्यस्य भाय्यं वै लिख्यते स्फुटम् ॥ ८ ॥ तत्त-
न्तव्यं सुनिपुणैः स्वबालचापलं यथा । मया च स्वीयवीधाय क्रियते न तु तद्विदाम् ॥ ९ ॥
आदौ तावत्सूत्रकृता श्रौतान्याधानादिकर्माण्युक्तानि स्मार्तानि चाभिधीयन्ते ॥ तत्रै-
तदादिमं सूत्रम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेति वक्ष्यतइति सूत्रशेषः ॥
तत्रायमथशब्द आनन्तर्ये ॥ श्रौतानुविधानानन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्तइति ॥ आन-
न्तर्यं प्रज्ञप्तिप्रयोजनञ्च श्रौतेष्वधिकाराद्युपसृशेदप इत्येवमन्तं सर्वकर्मसाधारणं यत्त-
स्यात्रापि प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ पूर्वं श्रौतानामुपनिबन्धनं प्रवृत्तमित्येतत्सूत्रकार-
प्रवृत्त्याज्ञायते ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति ॥ श्रौतेषु गृहोपस्थानमुक्तन्तत्पूर्-
वंवदित्यनेनात्रातिदिश्यते, तथा प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति । अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥
यस्माच्छ्रौतान्युक्तानि स्मार्तान्येवावशिष्यन्ते, अतस्तानि वक्तव्यानीति ॥ ननु पूर्वं
स्मार्तानां गर्भाधानादीनामनुष्ठानं पश्चाच्छ्रौतानामित्यतोऽनुष्ठानक्रमेण स्मार्तान्यादौ
वक्तव्यानि । तन्न प्रत्यक्षश्रुतित्वात् ॥ प्रत्यक्षा हि श्रुतयोऽनुमेयभ्यो वलीयस्य इति ॥
श्रौतेषु च प्रत्यक्षाः श्रुतयः, स्मार्तेषु तु कर्तृसामान्यादनुमेया इति स्मार्तानामपि वेद-
मूलकत्वमुक्तमिदं ॥ तस्मात्प्रत्यक्षश्रवणाच्छ्रौतान्येव पूर्वमेवानुविहितानीति ॥ केचि-
त्पुनरन्यथा वर्णयन्ति स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यम्, अथवच्छिन्नं हि स्मरणमष्ट-
कादीनामष्टकाः कर्तव्या इति ॥ अनादिरयं संसारः स्मरणमप्येयामनाद्येवेति ॥ ननु
चोक्तमापस्तम्बेन तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्तइति तस्माद्विदमूलकत्वम् ।
नैतदेवम् । शाखानामुत्सादस्तु सतीनामेव भवति नासतीनाम् ॥ तत्र चायं दोषः
स्यात् य एव कश्चित्काञ्चिच्छाखान्न पठति तस्यैतद्विहितं स्मार्तं स्यात् यस्तु पठे-
त्तस्य श्रौतमिति ॥ तत्र पुरुषापेक्षया तदेव श्रौतं स्मार्तं चेत्ययुक्तरूपता स्यात्, स्मरणा-
त्स्मृतिरिति संज्ञा चान्वयिकी, युक्तकर्मानुष्ठानञ्च स्मरणम् मनुगौतमवसिष्ठापस्त-
म्बादिभिर्ग्रन्थेनोपनिबद्धम् । तस्मात्कर्तृसामान्यादनुष्ठेयोऽयमर्थ इत्यनुमीयते, तथा
च लिङ्गम्, नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्यामनन्ति, यद्युक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्ववथ, यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीप्रीये अन्वाहृत्यपचने वा हवि-

यज्ञे यदि सामतः स्वरित्याहवनीय इति प्रकृत्याह । यद्यविज्ञातमसत्सर्वाणि अन-
दृत्याहवनीये जुहवयेति । अविज्ञातं च यज्ञज्ञापते किमाग्वेदिकम् किम्वा याजुर्वेदिकम्
सामवेदिकम्वेति विनष्टञ्च यत् स्मार्तमविज्ञातमित्युच्यते वेदमूलकत्वं ह्यवश्यमेवा-
न्विष्यमाणं ज्ञापते तत्किम्मूलमिति तस्मात्स्मृतिप्रवाहादेवायमर्थोऽनुष्ठेय इति गम्यते
इति श्रौतस्मार्तवचिन्ताप्रयोजनमित्यत्वादिज्ञापनार्थम् श्रौतन्नित्यङ्गम्यं स्मार्तञ्च
नित्यमिति ॥ गृह्यस्थालीपाकानामिति ॥ गृह्यः शालाग्निः आवासध्याग्निः श्रौपासन
इति नार्थान्तरम् ॥ तत्र ये स्थालीपाकाः स्थालीपाकग्रहणञ्चाज्यपुरोडाशधानास-
क्ताद्युपलक्षणार्थम् यतः स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति ॥ निरूप्याज्यमधिश्रि-
त्येति ॥ एवमाज्यग्रहणमपि स्थालीपाकाद्युपलक्षणम् ॥ यतः सर्वपात्रवेदं साधारण-
ङ्गमाच्यते नह्यत्र प्रकृतिविकृतिभाव इति ॥ विध्यादिविध्यन्तवती प्रकृतिः ॥ यत्र पुन-
र्विध्यादिमात्रं विध्यन्तस्तु नास्ति सा विकृतिरिति ॥ न चान्नविध्यादिविध्यन्तस्वरूपता ।
यतः सर्वाण्येव स्थालीपाकादीनि प्रकृत्य धर्मविधानम् ॥ परिसमुद्येत्यादि सूत्रम् ॥
तत्र परिसमूहनादयः पञ्चपदार्था भूमिशुद्धार्था इति केचित् तदयुक्तम् नह्यशुद्धे देशे-
ऽग्निस्थापनप्रवृत्तिर्युक्तीति तस्मादग्न्यर्था एवेत्यपरे अतो यत्र यत्राग्नेः स्थापन-
न्तत्र तत्रैते कर्तव्याः न च गृह्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एषाम् यत एष एव
विधिर्यत्र क्वचिद्दोमइत्यभिहिते पुनरभिधीयते ॥ उपलिप्तेऽद्भुतावोक्षितेऽग्निमादधी-
तेति ॥ नूनमनेनाप्रवृत्तिस्तत्रैषाम् तस्मादग्न्यर्था एवैत इति ॥ तथा च लिङ्गम् ॥
उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमुपसमादधतीति तत्रप्रयोजनञ्च स्वस्थानस्थित एवाग्नौ
क्रियमाणे स्थालीपाकादौ नैते क्रियन्त इति ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य
इत्यासनमात्रं स्यात् न ब्रह्मोपवेशनम् आस्तरणमात्रोपदेशात् क्वचिद्वोपवेशनवि-
धानादृच्छितो ब्रह्माणुमुपवेश्येति तत्र अदृष्टप्रसङ्गात् नह्यदृष्टार्थं कश्चिदासनप्र-
कल्पनङ्कुर्यात् ब्रह्मासनव्यपदेशानुदेशानुपपत्तेश्च तस्माद्ब्रह्मोपवेशनार्थमास्तर-
णम् यत्तुक्तम् दक्षिणतो ब्रह्माणुमुपवेश्येति तदुदपात्रस्थापनावसरविधित्सया प्रस्तु-
तत्रब्रह्मोपवेशनञ्चास्यज्ञापकम् ब्रह्मासनमास्तीर्य कर्तव्यम् ॥ प्रणीय ॥ किम् अपः
अपां हि प्रणयनं सर्वार्थेन्दृष्टम् तद्वद्विहापि सर्वार्थानामपां प्रणयनम् ॥ परिस्तीर्य ॥
किम् अग्निम् ॥ अर्थवदासाद्येति ॥ प्रयोजनवत्पात्रजातमासाद्येत्यर्थः ॥ प्रयोजनञ्च
कार्यक्रमेण मुख्यक्रमानुरोधात् ॥ प्रवित्रे कृत्वा ॥ यथा प्रदेशान्तरे कृते तथैवेति ॥
प्राक्षणीः संस्कृत्य ॥ उत्पवनोद्दिङ्गनादिना ॥ अर्थवत्प्रीत्य इत्यनेन कार्यवताम्प्रीत-
यम् ॥ निरूप्याज्यमधिश्रित्य इत्याज्यस्य निर्वाप श्रौपयिकस्य पृथक्क्रिया । अधि-

श्रित्य अग्नौ पर्यग्निर्कुर्यात् । आज्यं स्थालीपाकादि च ॥ उपलक्षणत्वादाज्यस्य
 सुवंप्रतप्य अधोमुखन्तापयित्वा पुष्करतः ॥ तमेवदर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य च पुनः
 प्रतप्य तथैव निदध्याद्वृत्तिगन्तः ॥ आज्यमुद्वास्य अग्नेः सकाशाच्चरोः पूर्वेण अग्ने-
 रुत्तरतोऽवस्थाप्य तदुत्तरतः स्थालीपाकमपि ॥ तदेवाज्यमुत्पूय पवित्राभ्याम् ॥
 अवेक्ष्य अपद्रव्यमपाकर्तुम् प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूय ॥ च शब्दादाज्यं च पूर्ववत्
 अतः पवित्राभ्यामित्युक्तम् ॥ प्रोक्षणीसंस्कारश्च पर्युक्षणीयार्थः ॥ सुवसंस्कारश्च होमार्थः ॥
 तत्संस्कारस्यादृष्टार्थता माभूदिति ॥ उपयमना उपग्रहणार्था ये दर्भाः पर्युक्षणं च
 प्रोक्षणीभिरित्युक्तम् ॥ एष एव विधिरिति यत्र होमस्तत्रैपविधिरेव न तु मन्त्राः
 समाह्वयाभावात् ॥ यत्र क्वचिद्दोम इति शान्तिकपौष्टिकादिष्वपि ॥ क्वचिद्ग्रहणञ्च
 गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथायं विधिः स्यादिति ॥ यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृता-
 क्तानि कुशेयद्वानि जुहुयादिति ॥ १ ॥

(३) अग्निहोत्रिहरिहराविरचितम्पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुं यज्ञभुजाम्मुखम् । अग्निं
 त्रयीवचःसारं वन्दे वागधिदैवतम् ॥ १ ॥ पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यानपूर्विकम् ।
 प्रयोगपद्धतिञ्चुर्वं वासुदेवादिसंमताम् ॥ २ ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥
 अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरम् । यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्तानि तु विधे-
 यानि अतो हेतौर्गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकाः गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्य-
 स्थालीपाकानां कर्म क्रियानुष्ठानमिति यावत् ॥ वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तत्रादावा-
 धानादिसर्वकर्मणां साधारणो विधिः प्रथमकण्डिकयोच्यते तत्र गृह्येष्वावसथ्या-
 धानादिषु सर्वकर्मसु यजमान एव कर्ता नान्य ऋत्विक्नु तस्यानुक्तत्वात् अथ यज-
 मानः सुक्तातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञी-
 यवृत्तोद्भवसाने प्रागग्रानुदगग्रान्वा त्रीन्कुशान्दत्त्वा प्राञ्जल्युपविश्य वाग्यतः शुद्ध्यां
 भूमौ सप्रविंशत्यङ्गुलमण्डलं परिलिख्य तत्र । परिसमुह्य । त्रिभिर्दर्भैः पांसूनप-
 सार्यं ॥ उपलिप्य ॥ गोमयोदकेन त्रिः ॥ उल्लिख्य ॥ त्रिः खादिरेण हस्तमात्रेण
 खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्रागग्रानुदकसंस्थाः स्थण्डिलपरिमाणोस्तिक्षोरेखाः
 कृत्वा ॥ उद्धृत्य ॥ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यथोल्लिखिताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य ॥
 अभ्युक्ष्य ॥ मणिकाद्विरभ्युक्ष्यामिषिच्य ॥ अग्निमुपसमाधाय ॥ कर्मसाधनभूतं

लौकिकं स्मार्तं श्रौतं वाऽग्निं *आत्माभिमुखं स्थापयित्वा ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासन-
मास्तीर्य ॥ तस्याग्नेर्दक्षिणस्यान्दिशि ब्रह्मणे आसनं वारणादियज्ञियदारुनिर्मितं
पीठमास्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसम्पादितं कर्मसु तत्त्वञ्च
ब्रह्माणं तदभावे पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुख
आसीनोऽनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य अमुककर्माहं करिष्ये तत्र
मे त्वममुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन् ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्यु-
क्तवन्तमुपवेश्य ॥ प्रणीय ॥ अप इति शेषः तद्यथा अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरा-
सनद्वयङ्कल्पयित्वा वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं चमसं
सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्भूतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा परिचमासने निधायालभ्य
पूर्वासने स्थापयित्वा ॥ परिस्तीर्य ॥ अग्निर्वाहंमुष्टिमादाय ईशानादिप्रागग्रैर्वाहं-
मिर्दक्षसंस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा ॥ अर्थवदासाद्य ॥ यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयो-
जनं तावतः पदार्थान् द्वन्द्वं प्राक्संस्थान् उदगग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य ॥
तद्यथा पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि पवित्रे साग्रे अनन्तर्गर्भे द्वे कुशतरुणे
प्राक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलमितखातं पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति
वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशाङ्गुलविशाला प्रादेशोच्चा तथैव चरु-
स्थाली संमार्गकुशास्त्रयः । उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः । समिधस्तिस्त्रः पालाशयः प्रादे-
शमात्र्यः सूत्रः खादिरो हस्तमात्रः अङ्गुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्तुलपुष्करः । आज्यं
गव्यम् । चरुश्चेद्वीहितण्डुलाः पद्मपञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं पराङ्गं । बहु-
भोक्तृपुरुषाहारपरिमितमपराङ्गं तण्डुलाद्यन्नं पूर्णपात्रन्दक्षिणा वरोवा यथाशक्ति
हिरण्यादिद्रव्यम् ॥ पवित्रे कृत्वा ॥ प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरगतः प्रादेशमात्रं
विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य प्राक्षणीः संस्कृत्य ॥ प्राक्षणीपात्रं प्रणीतासन्नैधौ
निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे-
प्राक्षणीपु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्राक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकन्दक्षि-
णेनाच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्राक्ष्य ॥ अर्थवत्प्रोदय ॥ अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति
आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्राक्षणीभिरद्विरासादनक्रमेणैकैकशः प्राक्ष्य ।
असञ्चरे प्रणीताग्न्योरन्तराले प्राक्षणीपात्रनिधाय ॥ निरूप्याज्यम् ॥ आसादित-
माज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायाम्प्रक्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्याम्प्रणीतोदक-

मासिच्य आसादितोस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य ॥ अधिश्रित्य ॥ तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रपयति तदु-
त्तरतः स्वयं चरुमेवं युगपदग्नावारोप्य ॥ पर्यग्निं कुर्यात् ॥ ज्वलदुल्मुकम्प्रदक्षिण-
माज्यचर्वाः समन्ताद्भ्रामयेत् अर्द्धशृते चरोः ॥ स्तुवं प्रतप्य ॥ दक्षिणेन हस्तेन
स्तुवमादाय प्राञ्जमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन सम्मार्गाग्रैर्-
लतोऽग्रपर्यन्तम् ॥ सम्मृज्य ॥ मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्यन्तम् ॥ अभ्युक्ष्य ॥
प्रणीतोदकेनाभिपिच्य ॥ पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो
निदध्यात् ॥ आज्यमुद्वास्य ॥ आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थाप-
यित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यम-
ग्नेः पश्चादानीय चरुञ्जानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय एवन्निचतुरादीन्पान्याभ्यपि
हवींष्युद्वासयेत् अधिशृतानाम्पूर्वेणोद्वासितानाम्पश्चिमतो हविषउद्वास्यानयनमिति
याज्ञिकसम्प्रदायात् ॥ उत्पूय ॥ ऊर्द्धं पूर्ववत् पवित्राभ्याम् अवेदय ॥ अवलोकाज्यम्
तस्मादपद्रव्यनिरसनम् ॥ प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् ॥ उपय-
ननान् कुशानादाय ॥ दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ॥ समिधो ऽभ्या-
धाय ॥ तिष्ठन्समिधः प्रक्षिप्य ॥ पर्युदय जुहुयात् ॥ प्रोक्षण्युदकेन सर्वेण सपवि-
त्रेणः दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गम्परिपिच्य जुहुयात् ।
आधारादीन् संस्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् ॥ स एव विधि-
र्यत्र क्वचिद्दोमः ॥ स एवः परिसन्नुहनादिपर्युक्षणपर्यन्तो विधिरेव न मन्ताः क्वचित्
यत्र क्वचन लौकिके स्मार्ते वाऽग्नी होममात्रस्तत्र वेदितव्यः ॥ १ ॥

(४) दीक्षितगदाधरकृतङ्गसूत्रभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ आचिर्भूतश्चतुर्द्वीयः कपिभिः परिवारितः । हतवान् राज-
सानीकं रामं दाशरथिम्भजे ॥ १ ॥ स्वाभिप्रायेण हि मया न किञ्चिदिह लिख्यते । किन्तु
वाचनिकं सर्वमतो ग्राह्यञ्च निर्भयेः ॥ २ ॥ अथातोऽधिकार इत्यादिना श्रौतानि कर्मा-
ण्युक्तानि तदनन्तरं स्मार्तानि विधीयन्ते ॥ तत्रैतत्प्रथमं सूत्रम् ॥ अथातो गृह्यस्था-
लीपाकानाङ्कर्म ॥ उच्यते इति सूत्रशेषः ॥ श्रौतानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थोऽयमथशब्दः ॥
आनन्तर्यप्रज्ञप्तिप्रयोजनन्तु अथातोधिकार इत्यादि यत्साधारणतस्य प्रवृत्त्यर्थम्
श्रौतानामुपनिबन्धनम्पूर्वमिति प्रोच्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदित्येतत्सूत्रप्रवृत्त्या
ज्ञायते अत इति हेतुः ॥ यतः श्रौतान्युक्तानि स्मार्तान्येवावशिष्यन्ते ऽतस्तान्यु-

च्यन्ते ॥ ननु पूर्वम् गर्भाधानादीनामनुष्ठानात्पूर्वमनुष्ठानक्रमेण स्मार्तान्येव वक्तव्या-
नीति चेत् मैवम् श्रौतेषु हि प्रत्यक्षपठिताः श्रुतयः स्मार्तेषु च पुनः कर्तृसामान्यादनु-
मेयाः श्रुतयः । स्मार्तानामपि हि वेदमूलत्वमुक्तं भद्रैः । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतित्वाच्छ्रौ-
तानामेव पूर्वमभिधानम् । स्मरणादेवस्मृतीनां प्रामाण्यमिति कर्कापाध्यायैरुपन्यस्तम् ॥
गृह्यः शालाग्निः तत्र ये स्थालीपाकास्ते गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्यस्थालीपा-
कानां कर्म क्रियेति ॥ स्थालीपाकशब्द आज्यपुरोडाशाद्युपलक्षणार्थः । कथं ज्ञायते
येन स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति निरूप्याज्यमित्यादि । एवमाज्यग्रहणमपि
चर्वाद्युपलक्षणार्थम् यतः सर्वसाधारणमेवेदं कर्म न ह्यस्य कर्मणः कुतश्चित्प्रकृतेः
कस्याञ्चिद्विकृतावतिदेशोऽस्ति । यत्प्रधानविधिरङ्गविध्यन्वितः पठ्यते सा प्रकृतिः ॥
यथा दर्शपूर्णमासौ ॥ यत्प्रधानविधिरङ्गविधिरहितः पठ्यते सा विकृतिः ॥ यथा
सौर्यः ॥ न च दर्शपूर्णमासविधौ प्रयाजविधेरिव एतत्कर्मविधेः कस्मिंश्चित्प्रधान-
विधौ शेषभावोऽस्ति यतः सर्वाण्येव कर्माणि प्रकृत्य धर्मविधानम् ॥ सर्वसाधारण
कर्माह ॥ परिसमुद्घोपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युदयाग्निमुपसमाधाय ॥ दमैः परि-
समुद्घ गामयेनापलिप्य वज्रेशोल्लिख्यानमिकाङ्गुष्ठेनोद्धृत्योदकेनाभ्युक्ष्य तस्मिन्नग्निं
स्थापयेत् । त्रिरुल्लेखनम् त्रिरुद्धरणमिति हरिहरः । परिसमूहनादि पञ्चापि त्रिस्त्रिं-
रित्यन्ये । कर्कापाध्यायैरपि विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणाचेत्येतत्सूत्रव्याख्यानाव-
सरे यदभ्यस्तं रूपं दैवे स्मर्यते तत्पित्र्ये सकृत्कर्तव्यम् । यथा परिसमुद्घोपलिप्यो-
ल्लेखनमिति लेखनेनैतावदृशितम् । दैवे परिसमूनादि त्रिस्त्रिः पित्र्ये सकृत्सकृत्
इति । एते पञ्च भूसंस्कारा इति भर्तृयज्ञभाष्ये ॥ अग्न्यर्था इति कर्कापाध्यायाः । तेन
यत्र यत्रान्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्याः अतः श्रौताग्निस्थापनेऽपि कर्तव्याः । न
चैतेषां स्थालीपाकविधावन्तर्भावः । येन एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्दोम इत्यभिहि-
तेऽपि पुनरभिधीयते । उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधयेति । नूनमनेनाप्रवृत्तिः । अग्नि-
साध्यानि स्मार्तानि सर्वाण्यवसथ्यानां कार्याणि । तथा च स्मृतिः । कर्मस्मार्तं
विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाह्वते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति ।
तस्मिन्गृह्याणीत्यापस्तम्बस्मरणाच्च ॥ गृहाय हितं गृह्यं गृहशब्दश्च दम्पत्येवर्वर्तते
तस्मिन्नित्यावसथ्ये अतश्च यत्किञ्चिदम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकपौष्टिकप्रताङ्गहोमा-
दिकं स्मार्तं तत्सर्वमावसथ्येऽनौ भवतीति अत एवाह कात्यायनः । न स्वैऽग्नावन्य-
होमः स्थान्मुद्धैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसत्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ॥
अग्निस्तु नामधेयादौ हेमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति

क्वचित् ॥ अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्नाविव कार्यमिति देवभाष्ये परिभाषा-
 याम् ॥ स्प्येनेल्लेखनमिति गर्गहरिहरौ ॥ काष्ठेन कुशमूलेन वेति केचित् । अत्रै-
 तद्विचार्यते ॥ किमावसथ्याधानादिषु वक्ष्यमाणेषु सर्वकर्मसु अध्वर्याः कर्तृत्वं उत
 यजमानस्येति । अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषणात् । पूर्णपात्रो दक्षिणाव-
 रोवेति दक्षिणास्नानादध्वर्याः कर्तृत्वमिति चेत् उच्यते न स्मार्तेषु कर्मसु अध्वर्याः
 कर्तृत्वम् वेदयोगाभावात् समाख्यया हि अध्वर्याः कर्मसु योगः समाख्या हि वेद-
 योगात् नच स्मार्ते वेदयोगोऽस्ति नहि ज्ञायते अमुकवेदोक्तं स्मार्तमिति तथाच-
 श्रुतिः ॥ सहोवाच यदुक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा गार्हपत्ये जुह्वय
 यदि यजुष्टो भुवइति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा ऽऽग्नीषीये जुह्वयथान्वाहार्यपचने
 वा हविर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा ऽऽहवनीये जुह्वय यद्यु
 अविज्ञातमसन्सर्वाण्यनद्रुत्याहवनीये जुह्वयेति ॥ अविज्ञातं स्मार्तं यज्ञ ज्ञायते
 किमागर्वेदिकं किं याजुर्वेदिकं किं वा सामवेदिकमिति । नापि दक्षिणान्यथानुपपत्त्या-
 न्तस्य कर्तृत्वम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः कृताकृतावेत्तकत्वेन कर्ता तदर्थः
 परिक्रयोऽयमिति दक्षिणार्थापत्तिः । तस्मात्स्वस्यैव कर्तृत्वम् ॥ दक्षिणतो ब्रह्मा-
 सनमास्तीर्य ॥ स्थापितस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण उपवेशनार्थं दर्भान्निधाय
 ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् । ननु दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरसने इति परिभाषातो दक्षि-
 णत आसनं प्राप्तं किमर्थं पुनर्दक्षिणग्रहणम् सत्यम् पुनर्दक्षिणग्रहणं यजमानस्य
 तत्रासनं मा भूदित्येतदर्थमित्यदोषः । एवं च यजमानासनं वचनाभावे सर्वत्राग्नेरु-
 त्तरतः स्यात् ॥ उत्तरत उपचार इति परिभाषणात् । तत्र पुनर्वचनं यथा पश्चा-
 दग्नेस्तेजनीयङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशतीति तत्र तत्रैवोपवेशनम् ।
 यद्वा दर्शपूर्णमासविषया परिभाषेयम् वेदिस्फुगिति सूत्रे तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधि-
 स्पृश्येवासीतेति श्रुतौ चेत्कत्वात् । तेनात्राप्राप्तिर्वैयभावाद्दक्षिणग्रहणमपूर्वविधा-
 नार्थम् । अतोपि यजमानोपवेशनमुत्तरत एव । अत्र चास्तरणमात्रोपदेशाच्चतुर्थी-
 कर्मणि दक्षिणतो ब्रह्माणुपवेशयेत्युपवेशनविधानाच्च न ब्रह्मोपवेशनम् । नैवम् ।
 अट्टष्टार्थप्रसङ्गात् । नह्यट्टष्टार्थं कश्चिदासनप्रकल्पनं कुर्यात् ब्रह्मासनव्यपदेशानुप-
 पत्तेश्च तस्माद्ब्रह्मोपवेशनार्थमेवास्तरणम् । यच्च चतुर्थीकर्मण्युपवेशनमुक्तम् तदु-
 दपात्रस्थापनावसरे विधानार्थम् । तस्माद्ब्रह्मोपवेशनं भवत्येव यदा ब्रह्मा न भवति
 तदा कौशः कार्य इति हरिहरः तन्नूलं ह्यन्दो गृह्येऽस्ति ॥ प्रणीय ॥ प्रणयनञ्जापां
 सर्वार्थप्रदेशान्तरे ट्टष्टन्तद्वदत्रायि कार्यम् ॥ परिस्तीर्य ॥ अग्नेर्दर्भैः प्रदक्षिणम्प-

रिस्तरणङ्कृत्वा ॥ अर्थवदासाद्य ॥ अर्थः प्रयोजनम् अग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा द्वन्द्वम्-
 योजनवताम्यात्राणामासादनङ्कार्यक्रमेण मुख्यक्रमानुग्रहात् पश्चाच्चैत्राक्षसंस्थानामु-
 दगग्राणां प्रागग्राणां वा आसादनम् । उत्तरत उदक् संस्थानां प्रागग्राणामुदग-
 ग्राणां वाऽऽसादनम् कारिकायाम् । पश्चादुत्तरतो वा स्यात्पात्रासादनमग्निः । उत्त-
 रेचेदुदक् संस्थम्प्राक् संस्थम्पश्चिमे भवेत् ॥ एतच्च विपुलस्थानसम्भवे असम्भवे तु
 कात्यायनेनोक्तम् ॥ प्राञ्चम्प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपत इति देवपात्रिकाः ॥
 पवित्रे कृत्वा ॥ कौणे समे अप्रशीर्णायै प्रादेशमात्रे अनन्तगर्भे कुशैश्छिन्द्यादि-
 त्यर्थः ॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ प्रादेशमात्रवारणे पात्रे प्रणीतोदकमासिच्य पवित्रा-
 भ्यामुत्पूय सव्यहस्ते तत्पात्रङ्कृत्वा दक्षिणेनोर्द्धनयनङ्कृत्वा प्रणीतोदकेन तत्रोक्ष-
 ङ्कुर्यात् ततस्तस्मिन्पवित्रनिधानम् ॥ अर्थवत्प्रोदय ॥ तज्जलेन यथासादितानाम्या-
 त्राणां प्रत्येकम्प्रोक्षणम् ॥ निरूप्याज्यम् ॥ औपयिकासादिताज्यस्य स्थाल्याम्प्र-
 क्षेपः । चरुश्चेदत्र तण्डुलानां स्वस्याल्यामावापः ॥ अधिश्रित्य ॥ तदाज्यमग्नौ
 स्थापयेत् चरुश्चेदत्रावसरे आज्यादुत्तरतोऽग्नावधिश्रयणम् ॥ पर्यग्निङ्कुर्यात् ॥
 अग्नेरुत्तमङ्कृत्वा हीत्वा आज्यस्य परितो धामयेत् चरुश्चेत्तमपि पर्यग्निं कुर्यात् उप-
 लक्षणात्तथावादाज्यस्य ॥ सुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युदय पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥
 अग्नौ सुवन्तापयित्वा दर्भैः संमृज्य प्रणीतोदकेनाभ्युदय पुनस्तापयित्वा निदध्यात्
 सुवन्तापयित्वा संस्कारो होमार्थः । एवञ्च दृष्टार्थता तत्संस्कारस्य । अतः संस्कारविस्म-
 रणे प्रायश्चित्तपूर्वकं प्रागन्त्यहोमात्कार्यः । ऊर्द्धन्तु प्रायश्चित्तमात्रम् । प्रोक्ष-
 ण्युदकेनाभ्युक्षणमिति गर्गः ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेदय ॥ अग्नेः सकाशादाज्य-
 मुत्तरत उद्वास्य पवित्राभ्यामुत्पूय तदाज्यमवलोक्ष्य ॥ चरुश्चेदाज्योद्वासनोत्तरन्त-
 स्योद्वासनम् तत्रैवम् अग्नेः सकाशादाज्यङ्कृत्वा हीत्वा चरोः पूर्वण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतो
 निधानम् । ततश्चरुमादायाज्यपश्चिमतो नीत्वा आज्यादुत्तरतो निधानम् हवि-
 पाञ्च यथापूर्वमित्युक्तेः ॥ प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ पूर्ववदिति पवित्राभ्याम्प्रोक्षणी-
 रुत्पूय तास्वेव पवित्रनिधानम् चण्डादाज्यमपि पूर्ववदेव अतः पवित्राभ्यां स्यात्
 प्रोक्षणीसंस्कारोऽयम्पर्युक्षणार्थः ॥ उपयमनान्कुशानादायसमिधोऽभ्याधाय पर्युदय
 जुहुयात् ॥ उपयमनान्कुशान् गृहीत्वा उपतिष्ठन् तिस्रः समिधोऽग्नावभ्याधाय
 प्रक्षिप्य प्रोक्षण्युदकेनाग्निम्रदक्षिणम्परिपिच्य सुवेशे वक्ष्यमाणं होमङ्कुर्यात् । तिष्ठन्
 समिधः सर्वत्रैत्युत्तरेत्र तिष्ठता समिधानम् । समिल्लक्षणञ्च स्मृत्यर्थसारे । पलाश-

खदिराश्वत्थग्राम्यदुम्बरजा समित् । अपामार्गाकर्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरेविदुः ॥ सत्वचः
समिधः कार्या ऋजुश्लक्षणाः समास्तथा । शस्तादशाङ्गुलास्तास्तु द्वादशाङ्गुलिकास्तु वा ॥
आर्द्राः पक्वाः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलिवर्तुलाः । अपाटिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोषविव-
र्जिताः । ईदृशा ह्यमयेत्प्राञ्चः प्राप्नोति विपुलां श्रियमिति । यद्वा । समित्पवित्रं वेदश्च
त्रयः प्रादेशसन्मिताः । इध्मस्तुद्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ सप्त एव वि-
धिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ यत्र क्वचिद्धोमः शान्तिकपौष्टिकादिष्वपि सप्त एव विधिः स्यात्
एवकारो मन्त्रप्रतिषेधार्थः गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथार्थं विधिः स्यादित्येवमर्थः
क्वचिच्छब्दः । यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेयद्धानि जुहुयादित्यादौ ॥

इति श्री त्रिरग्निचित् संघाट् स्थपति श्रीमहायाजिकवामनात्मजदीक्षित-
गदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमा काण्डिका ॥ १ ॥ * ॥

मूलम् ॥ आवसथ्याधानं दारकाले ॥ १ ॥ दायाद्यकालस्यकेयाम् ॥ २ ॥

वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य ॥ ३ ॥ चातुश्राश्यपचनव-
त्सर्वम् ॥ ४ ॥ अरणिप्रदानमेके ॥ ५ ॥ पञ्चमहायज्ञा इति

श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽ-
ज्यभागाविष्ठाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्ने

ग्नइमस्मेवसुण तत्त्वायामि येतेऽशतमयाश्वाग्ने उदुत्तमम्भवतन्न
इत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपरिष्ठात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेय-

देवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ स्विष्टकृते च ॥ १० ॥ अया-
स्यग्नेर्वपद् कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागतु विदइति ॥ ११ ॥

वर्हिर्हुत्वा प्राप्नोति ॥ १२ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ * ॥ २ ॥

कर्कः । गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म प्रक्रान्तमतोगृह्यस्यैवात्पस्यर्थमिदमाह ॥ आ-
वसथ्याधानन्दारकाले इति आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरित्यनर्थान्तरन्तस्थाधानं
स्थापनमात्मसात्करणमिति यावत् तद्दारकाले भवति दारण्यध्वेन पाण्डिग्रहणादिसं-
स्कारसंस्कृतं स्त्रीद्रव्यमभिधीयते । तस्याहरणकालो दारकालस्तत्र केचित्तु पाण्डिग्र-
हणात्प्रागिच्छन्ति गृह्यकारान्तरवचनात् । एवं हि तेनोक्तम् । जायायाः पाण्डि-
घृत्नान्नादधीतेति तत्पुनर्नातीवयुक्तरूपम् । येनाद्याप्यसंस्कृतमेव स्त्रीद्रव्यम् नचासं-

स्कृतन्तत्सहायताम्प्रतिपद्यते, ससहायस्य च कर्मस्वधिकारः । मध्यगं हि दम्प-
 त्योर्द्रव्यत्रैकः शक्नोति परित्यक्तुम् । पत्न्यपि च तेन विनाऽनधिकृतैव, तस्मात्स-
 हायस्याधिकारः । तथाच लिङ्गम् । असर्वा हि तावद्भवति यावज्जायान्न विन्दत
 इति, अतः संस्काराभिनिर्वृत्युत्तरकालन्दारकालः । अपि च स्मरन्ति तमेव दारका-
 लम्प्रकृत्य धर्मचार्थं च कामे च तथा सह नातिचरितव्यमिति । पूर्वञ्च क्रियमाणे
 आधाने एकाकिनाऽग्निराहितो भवति, तथा सत्यतिचारस्स्यादिति । तस्माच्चतुर्थ्युत्त-
 रकालन्दारकाल इति सम्प्रदायः । यत्पुनरुक्तम् । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यङ्कर्म
 यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पत्तिञ्चान्वाहिकीङ्गहीति, तद्विवाहसम्बन्धादुत्तरकाल-
 मपि क्रियमाणोऽसौ वैवाहिको भवत्येव ॥ दायाद्यकाल एकेषाम् ॥ एकेषामाचा-
 र्याणाम्मते दायाद्यकाले कर्तव्यम् । दायाद्यकालश्च भ्रातृणान्धनविभागकालः, तस्मिन्हि
 काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति । साधारणद्रव्यस्य हि परित्यागासाम-
 र्थ्यादनधिकार एव, अतोऽयं व्यवस्थितविकल्पः । भ्रातृकस्य दारकाले भ्रातृमतो
 दायाद्यकाल इति ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य चातुप्राश्यपचनव-
 त्सर्वम् ॥ हुतोच्छ्रियोऽग्निरत्र गृह्यते असंस्कृतो वा अविरोधात् ॥ अरणिंप्रदान-
 मेके ॥ एके आचार्या अरणिस्बन्धमिच्छन्ति, अरणिः प्रसिद्धा, प्रशब्द उपशब्दार्थं
 उपादाने च वर्तते । अरण्युपादानमेकेऽग्निमिच्छन्ति, एके वैश्यस्य कुलादित्युभयो-
 र्विकल्पेन स्मरणम् ॥ तत्र चातुप्राश्यपचनवत्सर्वङ्कर्म कर्तव्यम् । चातुप्राश्यपचनं
 यस्मिन्कर्मणि विद्यते तदिहापि सर्वम्भवति । कुत एतत् ॥ पञ्चमहायज्ञा इति
 श्रुतेः ॥ पञ्च महायज्ञा हि श्रुतौ पट्नन्ते तत्साधनभूतश्चायमग्निः । श्रौतकर्मसाध-
 नभूते चाग्नौ चातुप्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता दृष्टा । अयमपि श्रौतकर्मसाधनभूत
 एवेत्यभिप्रायः । तस्माच्चानुप्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता प्रवृत्तिरत्रापि । अपिचा-
 धाने सेतिकर्तव्यता दृष्टा इदमपि चाधानमेव । एवं हि श्रूयते एतदेव प्रकृत्य
 अथैनं वयन्त्वेवधास्यामह इति । तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्तते एवेति । एवं
 स्थितउच्यते, एके आचार्या नेच्छन्त्यत्र चातुप्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यताम् । यत्का-
 रणम् । उपदेशेन वा धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा । न चात्रोपदेशो न चातिदेशः ।
 तस्मान्नैव प्रवर्तते । कथन्तर्हीदमुक्तम् । यस्य नाम श्रौतकर्मसाधनभाविनाधानसामान्या-
 द्वा प्रवृत्तिबुद्धिस्तान्निवर्तयितुमित्यदोषः । गृह्यकारान्तरेश्चानयैव भ्रान्त्या इयमिति-
 कर्तव्यतोपदिष्टा तन्निराकरणायेह पूर्वपक्ष उपन्यस्तः ॥ अन्याधेयदेवताभ्यः स्या-

स्कृतन्तत्सहायताम्प्रतिपद्यते, ससहायस इति सम्प्रदायः ॥ यत्पुनरुक्तम्, वैवाहि-
 त्योर्द्रव्यन्नैकः शक्नोति परित्यक्तुम् । प्लुयन्नविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति ॥
 हायस्याधिकारः । तथाच लिङ्गस्वैवाहिक एव ॥ दायाद्यकालएकेषाम् ॥ केषा-
 इति, अतः संस्काराभिनिर्वृत्युत्त^{तत्कर्तव्यम्} ॥ दायाद्यकालश्च भ्रातृणां धनविभा-
 लम्प्रकृत्य धर्मचार्यं च कामे^{द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति, साधारणद्रव्यस्य}
 आधाने एकाकिनाऽग्निरा^{धिकार एव, अतोयं व्यवस्थितविकल्पः, अघ्रातृकस्य दार-}
 रकालन्दारकाल इदिकाल इति ॥ वैश्यस्येति हुतोच्छिष्टोऽग्निर्गृह्यते असंस्कृतो वा
 यथाविधि । पञ्चप^{विप्रदानमिति ॥ प्रशब्द उपशब्दार्थे, अरण्युपादानकमेके आचार्या}
 मपि क्रियमाणं वैश्यस्य कुलादित्युभयोर्विकल्पेन स्मरणम् ॥ तत्र चातुष्प्राश्यप-
 र्याणाम्मते^{दवतिना वैश्यकुलाम्बरीपमहानसरूपयोनित्रये निर्दिष्टे वैश्यस्येति ग्रहणां}
 काले स्वेषुदासार्थम् । वैश्यकुलग्रहणाच्च नान्यथा प्रकृप्तिः । अतएवोभयोरेव विकल्पेन
 र्थादन^{क्तम् ॥ तत्र चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वङ्गम, कर्तव्यम् । चातुष्प्राश्यपचनं यत्र}
 दायाद^{विद्यते तदिहापि सर्वम्भवति ॥ तत्कुतः । पञ्च महायज्ञा इति श्रुतेः ॥}
 त्सर्वहायज्ञा हि श्रुतौ पठ्यन्ते तस्माधनभूतश्चापमग्निः ॥ श्रौतकर्मसाधनभूते चाग्नी
 र्मेतुष्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता दृष्टा, अयमपि श्रौतकर्मसाधनभूत एवेत्यभिप्रायः ।
 तस्माच्चातुष्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता प्रवृत्तिरत्रापि ॥ अपिचाधाने सेतिकर्तव्यता
 दृष्टा इदमप्याधानमेव ॥ एवं हि श्रूयते एतदेव प्रकृत्य अथैनं वयं न्येवधास्याम इति
 तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्तते एवेति । एवं स्थित उच्यते, एके आचार्या नेच्छन्त्य-
 त्र चातुष्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यताम् । यत उपदेशेन धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा ॥ न
 चात्रोपदेशो नातिदेशस्तस्मान्नैव प्रवर्तते । कथन्तर्हीदमुक्तम्, यस्य नाम श्रौतकर्मसा-
 धनभावेन आधानसामान्याद्वा प्रवृत्तिबुद्धिस्तां निवर्तयितुमित्यदोषः ॥ गृह्यकारान्त-
 रैरप्यनयैव शान्त्येयमितिकर्तव्यतोपदिष्टा, तन्निराकर्तुमिह पूर्वपक्ष उपन्यस्तः ॥
 अग्न्याधेयदेवताभ्य इति वक्तुमशक्यम् । षडपत्यग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति ।
 तर्हि किमर्थमुक्तम्, बहुत्वविशिष्टानामत्र देवतात्वं यथास्यादिति ॥ किञ्च स्यात्, द्वे
 अप्यग्न्याधेय देवते स्त एव, तयोरेव देवतात्वस्माभूदिति पुनर्ग्रहणाद्बहुतीनामेव देव-
 तात्वम् ॥ अपयित्वेति अपणोपदेशज्ञ शृतासादनम् ॥ आज्यभागाविष्टेति किम-
 र्थमुक्तम् । उच्यते, आधारादीनाञ्चतुर्दाज्याहुतीनाङ्गम उक्तः ॥ तत्रेहाष्टानामनि-
 दिष्टावसराणामवसरविधानार्थम् ॥ अथ शाखान्तरीयमन्त्रव्याख्यानमारभते ॥ स्वशा-

खीयमन्त्राणामुवटाचार्यादिभिर्व्याख्यातत्वात् । ऋष्यादि तु सर्वेषामुच्यते तज्ज्ञान-
 स्यौपयिकत्वात् ॥ तत्र त्वन्नः सत्वन्न इति द्वे वामदेवदृष्टे त्रिष्टुभौ अग्नीवारुण्यौ
 त्रिपशौ ॥ इमम्मे तत्वायामीति द्वे शुनःशेषदृष्टे प्रथमा गायत्री द्वितीया त्रिष्टु-
 बुमे वारुण्यौ त्रिपशौ ॥ येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः ।
 तेभिर्नां अथ सवितोतविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र वाम-
 देवऋषिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तादेवता सर्वप्रायश्चित्ते ॥ हे वरुण ते तव ये शतं बहु-
 संख्याताः, ये च सहस्रम् असंख्याताः पाशाः पापानि बन्धनहेतुत्वात् ॥ किम्भूताः
 यज्ञियाः यज्ञप्रत्यूहोत्पन्नाः वितताः सर्वत्र विस्तृताः महान्तः अपरिहायाः तेभिः तैः
 पाशितान्नोऽस्मान् अथ अस्मिन्नेव अहनि सवित्रादयो देवा मुञ्चन्तु मोचयन्तु अकर-
 णायथाकरणान्यथाकरणप्रत्यवायामिभूतान् पुनन्त्वित्यर्थः ॥ उतअप्यर्थः । किम्भूताः स्व-
 र्काः स्वञ्चनाः सर्वगाः सर्वपूज्या वेत्यर्थः ॥ अयाश्चाग्नेस्यनभिश्चस्तिपाश्च सत्यमिस्त्वमया
 असि । अयानीयज्ञं वह्नास्ययानी धेहि भेषजम् ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र वामदेवस्त्रिष्टुप् अग्निः
 प्रायश्चित्तहोमे ॥ हे अग्ने त्वम् अयाः न यातीत्ययाः या प्रापणे सर्वत्र बाह्याभ्य-
 न्तरावस्थितः असि भवसि । किम्भूतः अनभिश्चस्तिपाः न विद्यते अभिश्चस्तिरभिशापो
 येषान्ते अनभिश्चस्तयः तान् पाति आत्मसात्करोति शोधयतीति यावत् प्रायश्चित्त-
 त्तानुष्ठानेन कर्मानुष्ठानपरिपालक इत्यर्थः । किञ्च हे अग्ने यस्त्वम् अयाः शुभावहो
 विधिरसि तत्सत्यमित् सत्यमेव इत् एवार्थं दीर्घश्चान्दसः यस्माद्दे अयाः नोस्मा-
 कम् अयाः सुमनाः स्वाश्रयो वा भूत्वा यज्ञं वह्नासि वहसि, यद्वा यज्ञं यज्ञसम्पादनञ्चण-
 पुरोडाशादिवस्तुजातङ्कपालुत्वेन देवेभ्यः सम्पादयसि तस्मान्नोऽस्मभ्यम्भेषजं सुख-
 जननन्दुःखध्वंसनरूपमपूर्वन्वेहि देहीतिप्रार्थना । विभ्यत्यस्मादितिभेषस्तं जयतीति
 भेषजम् । चकारावुत्कर्षसूचनार्थं ॥ उदुत्तममिति० शुनःशेष० त्रिष्टुप्० वारुण्यो०
 पाशोन्नोके० ॥ भवतन्नः ॥ प्रजापतिःपङ्क्तिर्जातवेदसावग्निप्रासने ॥ अष्टावितिमन्त्र-
 प्रतीकसंशयव्युदासार्थम् ॥ पुरस्तादिति, अग्न्याधेयदेवताहोमस्य । ताश्चाग्नि-
 पवमानाग्निपावकाग्निशुचयोदितिश्चेति ॥ सवमुपरिष्टात्स्यैवाष्टावाज्याहुतीस्तथैव
 जुहोति ॥ स्विष्टकृते चेति ॥ हविरन्तरे प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्दोमो
 विहितः तस्मै च हुत्वा चकारादाज्याहुतिञ्जुहोति अयास्यग्नेरिति मन्त्रेण ।
 अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री गातुविदो देवा देवता आज्यहोमे । हे गातुविदो
 यज्ञवेत्तारो देवाः अग्नेः सम्बन्धि यदपदकृतं हुतं यत् येनकर्मणा यजनविधिना कृत्वा

अहमत्यरीरिचम् अधिकृतवानस्मि । तेन कर्मणा प्रसन्नानाम्भवताम्प्रसादात्तदयासि
अनश्वरमव्याहृतमस्तु ॥ बर्हिर्होमश्चात्र विधानसामर्थ्यादिहैव स्यान्नान्यत्र ॥ ब्राह्म-
णभोजनम् इत्येकद्विवहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्नपि भोजिते चार्थस्य कृत-
त्वादेकस्यैव भोजनमिति ॥ २ ॥

हरिहरः । आवसथ्याधानन्दारकाले ॥ आवसथ्याग्निना साध्यानि कर्माणि
व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽतस्तस्याधान-
विधिं व्याख्यातुमुपक्रमते । आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानम्
तद्द्वारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरङ्कुर्यात् प्राक् चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्या-
त्वस्यानुपपत्तेः सभार्यस्य च आधानेऽधिकारः वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निरित्या-
श्वलायनादीनाम्पक्षः ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकमन्यन्ते अस्माकन्तु
आवसथ्याधानन्दारकाल इत्यारभ्याग्निसंस्कारस्य पारस्काराचार्येण पृथगभिधानात्
तत्संस्कारसंस्कृतोऽग्निरौपासनः ॥ दाय्याद्यकाल एकेषाम् ॥ एकेषामाचार्याणाम्मते
दायाद्यकाले भ्रातृणां पितृधनविभागकाले । अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषाम्भ्रा-
तृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात् धनविनियोगसाध्यं हि आवस-
थ्यादिकर्नानुष्ठानम् । अतो भ्रातृमतां विभक्तानामाधानेऽधिकार इति तेषा-
मभिप्रायः । अष्टादक्षस्य दारकाले एवं व्यवस्थितो विकल्पः । एवञ्चतविवाहस्य
विभक्तधनस्य च आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधानमाह ॥
वैश्यस्य बहुषुषोर्गृहादग्निमाहृत्य । चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम् ॥ तत्रावस-
थ्याधानङ्करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे ज्योतिःशास्त्रे अन्याधानार्थोपदिष्टमासति-
थिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सपत्नीकः
गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासने उपविश्य अग्नेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवस-
थ्याग्निमहमाधास्य इति सङ्कल्प्य विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं
कुर्यात् । कालातिक्रमे तु “यावन्त्यद्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावन्ति
कृच्छ्राणि चरेद्द्वैम्यंदद्याद्यथाविधि” इति वचनात् अतिक्रान्तसम्बत्सरसङ्ख्याया
प्राजापत्यरूपम्प्रायश्चित्तम्मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यज्ञान्दत्त्वा
तंदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्दुन्तदर्दुं वा द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतगायत्रीजपम्या
गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यत्तमं विधाय होम्यं सायम्प्रातर्होम-
द्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

तत्रावसथ्यप्रशंसावाक्यं गृह्यकारुण्डे । “नावसथ्यात्परोधर्मानावसथ्यात्परन्तपः । नाव-
 सथ्यात्परन्दानन्नावसथ्यात्परन्धनम् ॥ नावसथ्यात्परं श्रेयो नावसथ्यात्परं यशः । नाव-
 सथ्यात्परासिद्धिर्नावसथ्यात्परागतिः ॥ नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतमित्या-
 वश्यकत्वान्नित्यम्” तस्मादकरणे प्रत्यवायात् तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्तमुचितम् ॥ तत्र
 वाक्यम् ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तेतावद्वर्षनिरगित्वजनितदुरितक्षयाय ए-
 तावन्ति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये ॥ तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजाप-
 त्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । एवमन्वेषु गौमूल्यदाननिष्कतदर्द्वाद्विंश-
 द्ब्राह्मणभोजनायुतगायत्रीजपगायत्र्या तिलाहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूहनीयम् । ततः
 स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्वञ्च ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्यामुक्-
 गोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेत्त-
 कत्वेन ब्रह्मण्यमेभिश्चन्दनपुष्पाक्षतवस्त्रालङ्कारैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन
 वाच्यम् । केचिद्ब्रह्मणं मधुपर्कणार्चयन्ति ऋत्विक्त्राविशेषात् । ततः पठ्या सहाहते
 वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थण्डिलमुपलप्य पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा तन्देश-
 महतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्यालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषम-
 ङ्गलगीतवाद्यादिभिर्जनित्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य
 तदलामे गोभिलादिसूत्रवचनात् साष्ट्रगृहात् अम्बरीपाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहात्
 वा बहुन्नपाकात् ब्राह्मणस्य महानसाद्वा स्याल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य
 परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुख उपविशत्वात्माभिमुखमग्निं निद-
 ध्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । चातुष्प्रा-
 श्यपचनवत्सर्वमिति सूत्रकृता पूर्वपत्र उपन्यस्तो न तु सम्मत इति कर्कापाध्यायो
 भाष्ये निरूपितवान् । अधुनाऽऽरण्येयपक्षमाह ॥ अरण्यप्रदानमेके ॥ एके आचार्याः
 अरण्यप्रदानं प्रशब्दउपशब्दस्यार्थं अरण्यप्रदानमुपादानं कारणम् उत्पत्तिस्थानं
 यस्याग्नेः सोऽरण्यप्रदानस्तमरण्यप्रदानमग्निमादधीतिति मन्यन्ते ॥ पञ्चमहायज्ञा
 इति श्रुतेः ॥ पञ्चमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरण्येऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः ।
 ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्याली-
 पाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहेति । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो
 अग्ने इमम्मेवरुण तत्वायामि ये ते शतमयाश्चारग्न उदुत्तमम्भवतन्न इत्यष्टौ ॥
 अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः अग्निः पयमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्च-

अग्न्याधेयदेवताः ताभ्यः स्थालीपाकं चरुं अर्पयित्वा यथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ
 आग्नेयसौम्यौ आचारपूर्वकौ हुत्वा आज्येन आहुतयो होतव्याः आज्याहुतयस्ता
 आज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नो अग्न इत्यादिभिर्भवतन्न इत्यष्टौ तामिरष्टभिर्ऋग्भिः
 प्रत्यूचमष्टौ ॥ ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति इति वक्ष्यति तत्किमर्थ-
 मत्राग्न्याधेयदेवताभ्य इत्युक्तम् बहूनां देवतानां देवतात्वज्ञापनायेति चेत् ननु
 बहुत्वमस्त्येव कुत इयं शङ्का पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात् । अग्नेरेका
 अदितिर्द्वितीयेति द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं माभूदिति पुनर्ग्रह-
 णात् बहूनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतान्तरत्वमिति इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे जैमि-
 नीयैर्निर्णीतत्वात् आज्यभागाविष्टेति किमर्थंस्म्युनर्वचनम् आचारादीनां चतुर्दशानां
 क्रमेण पठिष्यमाणत्वात् उच्यते । आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुति-
 स्थानविधानार्थम् अष्टग्रहणं तु मन्त्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थम् ॥ पुरस्तादेवमुपरि-
 ष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ पुरस्तात् पूर्वं कस्य
 अग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा ॥ एवमुपरिष्ठात् ॥ एवं तथा त्वन्नो
 अग्न इत्यादिना क्रमेण उपरिष्ठादूर्द्ध्वं जुहोत्यष्टौ किं कृत्वा हुत्वा काम्यः अग्न्या-
 धेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः कस्य स्थालीपाकस्य चरोः स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा
 पठ्यते ॥ स्विष्टकृते च ॥ स्विष्टकृते चाग्नेयेऽष्टर्चहोमान्ते स्थालीपाकस्य हुत्वा च
 शब्दात् ॥ अयास्यग्नेर्वपट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विदइति ॥
 अयास्यग्नेर्वपट्कृतमित्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहोति । ननु स्विष्टकृते इति किम-
 र्थमुक्तम् प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यज्ञेदाज्याद्विरिति वक्ष्यमाणत्वात् अत्र
 चान्यस्य हविषः सद्भावात् प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य अयास्यग्ने-
 रिति आज्याहुतेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्यर्थम् ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राशनाति ॥ बर्हिः
 परिस्तरणार्थं अग्नीं प्रक्षिप्य प्राश्रति भक्षयति । अत्र प्राशनेपदेशसामर्थ्यात् प्राश्य-
 माकाङ्क्षितम् तत्किं हुतशेषः अन्यद्वा किञ्चिदुच्यते पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो-
 हुत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः सुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्वस्य होमनिपे-
 धात् हुतशेषस्य च प्राशनविधानात् सर्वासामाहुतीनां होमद्रव्यं सुवेऽवशेषितं
 संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रान्तरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यमिति । ननु अकृते वैश्वदेवत्वित्या-
 दिवचनाद्वैश्वदेवात्प्राक् स्थालीपाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्रवप्राशनं विहितं
 तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके वैश्वदेवादिकर्मण्यधिकार इति चेत् उच्यते शेषप्राशनस्य

कर्माङ्गत्वेन विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् नात्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः ।
 वाह्मिणीमश्व विधानसामर्थ्यादग्न्याधान एवभवति नान्येषु कर्मसु ॥ ततो ब्राह्मण
 भोजनम् ॥ ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात् । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र
 एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात्
 एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तम्
 इति सूत्रार्थः ॥

अथ पद्धतिः ॥ तत्रावसथ्याधानङ्कुरिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे अग्न्याधाना-
 र्थापदिष्टमासतिथिवारनक्षत्रादिके काले प्रातः सुखातः सुप्रक्षालितपाणिपादः
 स्वाचान्तः सपत्नीको गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासन उपविश्य अग्नेहेत्यादिदेश-
 कालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति सङ्कल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युद-
 यिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु “यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रज-
 न्ननः । तावन्तिकृच्छ्राणिचरेद्द्वौम्यं दद्याद्यथाविधि” । इति वचनादतिक्रान्तसंभ्य-
 त्तरसङ्ख्याप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं
 गां दत्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा अयुत-
 गायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय हैम्यं
 सायम्प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तं अतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा
 ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ अथवाक्यन् आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिर-
 ग्मित्वजनितदुरितक्षयाय एतावन्ति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये तदशक्तौ प्राजापत्य-
 प्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे एवमन्येष्वपि
 वाक्पेपूहनीयम् ॥ तद्यथा आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्मित्वज-
 नितदुरितक्षयायप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेतावतीनां गवां मूल्यमि-
 दमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे तद्वत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेनैतावतो ब्राह्म-
 णान् भोजयिष्ये । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्मित्वजनितदुरितक्ष-
 याय एतावत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन गायत्र्या एतावन्त्ययुतानि जपिष्ये । तद्वदेता-
 वन्ति तिलाहुतिसहस्राणि ह्येष्यामीति । एवं कृतप्रायश्चित्तो होमद्रव्यं दद्यात् ॥
 तद्यथा आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्विनसंबन्धि सायम्प्रातर्होमद्रव्यमे-
 तावत्परिमाणं दधितण्डुलयवानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे तन्मूल्यं द्रव्यमेता-
 वत्परिमाणं वा हैम्यं दद्यादिति वचनात् इतरपत्तायादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः ॥

छन्दार्पस्मरणम् इषेत्वादि खं ब्रह्मान्तम् ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं
 ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदम-
 मुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृताविक्रकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चन्दन-
 पुष्पाक्षतवस्त्रालङ्कारैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचित् ब्रह्माणं मधु-
 पर्कैर्णाचर्यन्ति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्या-
 धानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशं वस्त्रेणपिधाय ब्रह्मणा
 सह समुदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमङ्गलगीतवाद्यादिभिर्जनितो-
 त्साहो वैश्वस्य बहुपशोर्गृहात् सूत्रान्तरमतेन अम्बरीपाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य
 गृहाद्वा बहुन्नपाकाद् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य
 परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुख उपविश्य आत्माभिमुखमग्नि-
 दध्यात् इत्याहरणपक्षे । आरण्येयपक्षे तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छो यजमानः पुण्येऽ-
 हनि अश्रत्योयः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्रवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची
 चोर्ध्वगापि वा ॥ १ ॥ अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः । सारवद्धारवं-
 ज्ञात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥ संसक्तमूलायः शम्याः शमीगर्भ उच्यते । अला-
 भेत्वशमीगर्भादाहंरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥ आहरेत्तु शमीगर्भादुरेदेवाविलम्बितः ॥ चतु-
 विंशान्जुला दीर्घा विस्तारेण षड्जुला । चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरणिर्यान्तिकैः स्मृता ॥ ४ ॥
 मूलादष्टाङ्गुलन्त्यक्त्वा अग्राञ्च द्वादशाङ्गुलम् । अन्तरन्देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुता-
 शनः ॥ ५ ॥ मूर्द्धान्निकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुष्ठं
 वक्षतुच्यते ॥ ६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं तथा । एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ
 वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ ७ ॥ ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्येकैर्यथाक्रमम् ।
 अरण्यवयवाह्येते यान्तिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स
 उच्यते । तस्यां यो जायते बह्विः सकल्याणकृदुच्यते ॥ ९ ॥ प्रथमे मन्यने ह्येप
 नियमोनात्तरेषु च । अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याञ्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ॥ १० ॥ औविली
 द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्रकम् । गोवालैः शणसम्मिश्रैस्त्रिवृद्धत्तमनंशुकम् ॥ ११ ॥
 ध्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्तेनमथ्यो हुताशनः । चात्रबुध्रे प्रमन्यार्थं गाढं कृत्वा विच-
 क्षणः ॥ १२ ॥ इत्युक्तलक्षणमरण्यादिकं सम्पाद्य उक्तकाले माघादिपञ्चमासानामन्य-
 तमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगशिरः फल्गुनीद्वयहस्तानामृक्षाणामन्यतमर्क्षान्वितायां
 शुभतिथौ चन्द्रशुद्धौ गृह्याग्निमादधीत ॥ मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान्विशेषः ॥

उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तोदत्तहैम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं सङ्कल्पादिमातृपूजाभ्यु-
दयिकश्राद्धब्रह्मवरणाहतवासःप्ररिधानादि कृत्वा शालायां यजमान उपविशति ।
तस्य दक्षिणाङ्गे पत्नी । अथ ब्रह्मा अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं
यजमानाय दद्यात् । तौ चावसथ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते
तत्रेयमधरा इयमुत्तरा इदं चात्रं इयमोविली इमानि सुवादीनि पात्राणि परिगृ-
हीतानि इति परिगृहीतः ॥ ततोऽग्न्याधानदेशे शङ्कुं द्वादशाङ्गुलं खादिरं चतुरङ्गु-
लमस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिप्त्वा आमुच्य सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलरज्जुं शङ्कान्तरा-
ले सम्वेष्ट्य प्रदक्षिणपरिभ्रामयेन परिलिख्य तत्र परिसमूहनादिपञ्चभूषंस्कारा-
नकृत्वा आच्छाद्य मन्यनमारभेत् तद्यथा प्राग्गीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रो-
दगग्रामधरारणिं निधाय तत्पूर्वत उत्तरारणिं च अधरारण्यां उक्तलक्षणमन्यनप्र-
देशे प्रमन्यमूलं निधाय चात्राग्रे चोविलीमुदगगां च नेत्रेण चात्रं त्रिवेष्टयित्वा
गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्ट्या पत्न्या मन्ययेत् यावदग्नेरुत्पत्तिः पत्न्या मन्यना-
सामर्थ्यं अन्ये ब्राह्मणाः शुचयो मन्ययन्ति एवं यजमानासामर्थ्यं अन्यो यन्तन्धार-
यति ततो जातमग्निं मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयपिण्डचूर्णापरि निहिततूले सपुरीषं
परिक्षिप्य सन्धुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनादि देव-
ताभिधानपर्युक्षणात् कृत्वा सुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारव्यः प्रजाप-
तये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्राञ्जमुद्धं ऋजुं सन्ततमाज्येन अग्नेरुत्तरप्रदेशे पूर्वा-
धारमाधारयति इदं प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रान्तरे प्रक्षिपेत् तथै-
वेन्द्राय स्वाहेति अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराधारमिदमिन्द्रायेति त्यागं विधाय
अग्नये स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा इदमग्नय इति द्रव्यं
त्यक्त्वा तथैव सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हुत्वा इदं सोमा-
येति स्वत्वं त्यजेत् । समिद्धतमेवाग्निप्रदेशे आधाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुयात् ॥ अथा-
ष्टर्चहोमः नान्यारम्भः त्यन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मेवरुण तत्वायामि येते
शतमपारंवाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिःप्रत्यूचमेकैकामष्टाज्याहु-
तीर्हुत्वा यथादेवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा स्यालीपाकस्य जुहुयात् ॥ तद्यथा त्यन्नो
अग्न इति यामदेवऋषिः त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणो देवते प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः सत्वमिति पूर्ववत् इमम् इति गुनःशेफऋषिः गायत्रीछन्दः वरुणोदे-
यता तत्वापामीति गुनःशेफऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणोदेयता येते शतमिति गुनः-
शेफऋषिः जगतीछन्दः वरुणः सयिता विष्णार्यिर्ष्वदेयामरुतः स्यफादेयताः प्राय-

श्वित्तहोमे विनियोगः अयाश्चाग्ने इति प्रजापतिर्ऋषिः विराट् छन्दः अग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः वरुणोदेवता विष्णुक्रमेण पाशोन्मोचने विनियोगः भवतन्न इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्ति-
 छन्दः जातवेदसौ देवते अग्निप्राशने विनियोगः त्वन्नोअग्ने इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्म-
 त्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां नमम सत्वन्नो अग्ने० सुहवीनणधि स्वाहा इदमग्नीवरुणा-
 भ्याम् न० इमम्मेवरुण० चके स्वाहा इदं वरुणाय तत्त्वा यामि० प्रमोषीः स्वाहा इदं
 वरुणाय न० ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो-
 ऽथ्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे
 विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्कभ्यः, केचिदिदं वरुणायेति । अयाश्चाग्ने-
 स्यनभिश्शित्पाशसत्यमित्त्वमयाअसि । अपानोयन्नं वहास्ययानो धेहि भेपजं
 स्वाहा इदमग्ने अयसे उदुत्तमं अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय० भवतन्नः०
 शिवै भवतमद्यनः स्वाहा इदं जातवेदोभ्याम्, केचिदिदमग्निभ्यामिति । अथ
 स्थालीपाकेन चतस्रोऽग्न्याधेयदेवताः । अग्नेये पवमानाय स्वाहा इदमग्नेये पवमा-
 नाय० अग्नेये पावकाय स्वाहा इदमग्नेये पावकाय० अग्नेये शुचये स्वाहा इदमग्नेये
 शुचये नम० । अदित्यै स्वाहा इदमदित्यै० ॥ इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः । ततः
 पूर्ववदाज्येनाष्टर्चहोमः ततो ब्रह्मान्वारव्य उत्तरार्द्रात्स्ववेण चरुमादाय अग्नेये
 स्विष्टकृते स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धे जुहुयात् इदमग्नेये स्विष्टकृते० ॥ अथान्वारव्य
 आज्येन अयास्यग्नेर्वपट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदः स्वाहा इदं देवभ्यो
 गातुविद्भ्यः, इति स्वत्वन्त्यज्ञा । अथ ब्रह्मान्वारव्यः ॐ भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण
 प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछन्दो ऽग्निर्देवता प्रजापतिर्ऋषिर्ऋषिः पिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता
 प्रजापतिर्ऋषिर्ऋषिः सूर्योदेवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ॥ ॐ भूः
 स्वाहा इदमग्नेये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः स्वाहा इदं
 सूर्याय ॥ इदं भूर्वा इदं भुव इति वा इदं स्वरिति वा । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो
 अग्ने अयाश्चाग्ने येते शतं उदुत्तमम् पञ्च मन्त्राः प्रजापत्यन्ता नवाहुतीर्हुत्वा
 वर्हिर्होमञ्च कृत्वा संखवम्प्राश्याचस्य पवित्राभ्यान्मुखम्मार्जयित्वा पवित्रे अग्नी
 प्रक्षिप्य प्रणीता अग्नेः पश्चिमतो निनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे
 दक्षिणात्वेन दानञ्कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानम् । तथा स्मृत्यन्तरोक्तत्रयोविंशति-
 ब्राह्मणभोजनम् । अत्र मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः वर्हिर्होमः प्रणीताविमोक्त इत्येते
 चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्यकर्मसु न भवन्ति वचनाभावात् । आवासस्था-

धाने तु वर्हिर्होमो वचनाद्भवति इत्यावसथ्याधानम् ॥ ततो मणिकाधानपञ्चम-
हापञ्चसायम्प्रातर्होमनिमित्तञ्च श्राद्धचतुष्कन्तद्दिने एव कार्यम् ॥ अथ पुनराधान-
निमित्तानि लिखन्ते ॥ तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्निम्परित्यज्य यदि
ग्रामसीमामतीत्य वसेयातामेकां रात्रिन्तत्र प्रातः गृहमागत्याग्निम्मथित्वोक्ताविधिना
ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानङ्कुर्यात् । तत्र होमलोपे तु एकतन्त्रेण
सायम्प्रातर्होमङ्कुर्यात् । बहुहोमलोपेष्वेवम् ॥ अथ यदि कृताधानो यजमानः
प्रजार्थी कामार्थी चोद्वहेत्तत्र अन्ये अरणी सम्पाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवा-
हकृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमन्त्यक्त्वा तदन्ते अतिक्रान्तहोमद्रव्यन्दत्वा पञ्चने-
ऽहनि पुनराधानं यथोक्तमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमङ्कृत्वा दिवा विवाहं सम्पाद्य
सद्यः चतुर्थीकर्म च कृत्वा तद्दिनएवावसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः ॥ अत्र
पक्षद्वये ऽपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनम् । अन्यारण्योराधानम् पात्राणि
तान्येव । यन्तु ब्रह्मोदोगपरिशिष्टे ॥ सदरो यः पुनर्द्वारान् कथञ्चित् कारणात्तरात् ।
य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥ स्वऽग्नावेव भवेद्दोमो लौकिके न
कदाचन । न ह्याहिताग्नेः स्वङ्कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ इति पुनराधानाभावप्र-
तिपादनन्तच्छन्दोगविषयम् । अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्या मरणे अरणिपात्रैः सहा-
वसथ्येन तान्दाहयित्वाऽऽशौचान्ते पुनराधानम् । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृत-
विवाहस्य चतुर्थीकर्मानन्तरम्पुनराधानम् । अग्रावुपशान्ते होमकालद्वयातिक्रमे
गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात् पत्न्या ग्रामान्तरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः
प्रवासे प्राग्धीमकालादानागमने पुनराधानम् ॥ केचित्तु ज्येष्ठायामग्निसन्निधौ
तिष्ठन्त्यामन्यासाम्पतिसहितानाङ्गुवलयानां वा कार्यवशाद्ग्रामान्तरस्थितौ पत्यौ वा
अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासाम्पत्नीनाङ्गुग्रामान्तरगमनेनाग्निनाश इत्याहुः । तथा
पत्न्याः अग्निं विना समुद्रगानद्यतिक्रमे भर्तृरहितायाश्चाग्निना सहितायाः भयं
विना सीमातिक्रमे कर्मार्याहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्ध्वं त्रिबन्धु-
सतः प्रत्यक्षाग्निहरणे मथ्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मन्यनयन्तोत्थापनादूर्ध्वं त्राणे संवत्सर-
नेकं यजमानस्य हीमाकरणे प्राजापत्यब्रह्मकूचंयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्ध्वं-
भ्यद्व्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानम् । उदकेनाग्न्युपशमने शिक्वेना-
ग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारूढस्य वा अग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदी-
योजनाधिकगामिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमणे आद्यन्तसीमातिक्रमणे वा
पत्नीयजमानयोरन्वारम्भाभावे सूकरगर्दभकाकृष्टगालश्वकुक्षुटमर्कटगूद्रान्त्यजम-

हापातकिश्वसूतिकारजस्वलारेतोमूत्रपुरीषमेदाऽश्रुरलेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जा-
सुराप्रभृतिभिरमेधैः प्रत्यक्षस्वारणिसमारोपितस्य वाऽग्नेः स्पर्शं त्रीन्पक्षान्निरन्तरं
पक्षहोमकरणे पुनराधानम् तथाऽग्नेरपहरणे प्रादुष्करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शान्तेऽग्नौ मन्यने
प्रारब्धेऽग्निजन्माभावे लौकिकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताऽजादक्षिणकर्णकुशस्तम्बजला-
नामन्यतमे ऽग्निस्थाने ऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उदये वा जाते पुनराधानम् । अग्निनाश-
भ्रान्त्या अग्निम्मन्ययित्वा पूर्वाग्निन्टुष्ट्वा मथितमग्निम् अयन्तेयोनिरितिमन्त्रेणारण्योः
समारोप्य पूर्वैऽग्नौ होमादिकं विदध्यात् । यदा तु लौकिकाग्न्याद्यन्यतमन्निधाय होम-
ङ्कृत्वा मन्यने प्रारब्धे द्वितीयहोमकालात्तृतीयाद्वा अग्नेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानम् ॥
आरोपिताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्या वा पुनराधानम् असमारोपितयोस्तु एकतर-
विनाशे द्वितीयाञ्छ्रित्वा मन्यनम् । नष्टायाः प्रतिपत्तिरावसथ्ये दाहः । यदा पुन-
र्जन्तुभक्षणेन मन्यनेन वा मन्यनायोग्ये भवतस्तदाऽन्ये अरणी गृहीत्वा दर्शपक्षादि-
कर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्वयं शकलीकृत्य तस्मिन्नग्नौ प्रज्वाल्य दक्षिणहस्तेन नूतना-
मुत्तरारणिं सव्यहस्तेनाधरारणिङ्गृहीत्वा दीप्तेऽग्नौ धारयन् उदुध्यस्वाग्ने प्रविशस्य
योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे जातवेदः । अरण्या अरणिमनुसङ्गमस्य जीर्णां तनुम-
जीर्णया निर्णुदस्व । अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येतौ मन्तौ जपित्वा मन्यनयन्तग्नि-
धायान्निष्मन्ययित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय पूर्णाहुतिवदाज्यं संकृत्यानादि-
ष्टहोमं कुर्यात् ॥ अथ पक्षहोमविधिः ॥ तत्र यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगा-
र्तावध्वगमने राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगृहवासे अन्यास्वपि भयाद्यापत्सु होमानां
समासे भवति । तद्यथा प्रतिपदि सायङ्काले आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं चतुर्दश-
कृत्व एकस्मिन् पात्रे कृत्वा अग्नेय स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होम-
द्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् । एवमेव होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्वः एक-
पात्रे निधाय सूर्याय स्वाहेति प्रातर्हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं
गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् । ततो दक्षिणेन पाणिना प्रागग्रामुत्तराम-
रणिं गृहीत्वा सव्येनाधरारणिन्नेरुपरि धारयन् अयं ते योनिरिति मन्त्रेणाग्निं
समारोप्यारणी धारयेत् ॥ अथ पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्राप्तायां प्रातररण्यो-
रग्निं निर्मथ्य कुण्डे निधायवसरप्राप्तं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायङ्काले सायं
होमं प्रातःकाले प्रातर्होमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात् । एतावताऽपि कालेन
यद्यापन्न निवर्तते तदा उक्तविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात् तृतीये पक्षे आपद-

नुवृत्तावपि न पक्षहेमविधिः किन्तु कृच्छ्रेणापि पृथगेव सायम्प्रातर्होमान् विद-
 ध्यात् ततोऽप्यापदनुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षे पक्षे होमसमासङ्कुर्यात् नतु तृतीये
 पक्षे । एवं यदैवापन्निमित्तन्तदादि आपवसथ्याहात्प्रातर्होमपर्यन्तानां होमानां समा-
 सङ्कुर्यात् न पक्षान्तरगतानां समासङ्कुर्यात् ॥ कठश्रुतिपक्षे तु न पक्षद्वयमेकपक्षहे-
 मनियमः अपि तु आपदनुवृत्तौ यावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेण
 निरन्तरम्यक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः प्रकारान्तरन्तु सायङ्काले समिदाधान-
 पर्युक्षणानन्तरमाहुतिपरिमाणं होमद्रव्यम् अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय
 स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृच्चुहुयात्
 इति सायम्प्रातस्तनयोर्होमयोः समासं यावदापदमाचरेत् यदा तु आपदो गुस्त्वं
 भवति तदा सायं होमैरेव अनेन विधानेन प्रातर्होमानां समासङ्कुर्यात् । एवम्यक्ष-
 होमसमाप्ते कृते यद्यन्तराले आपन्निवृत्तिस्तदा प्रत्यहं सायम्प्रातर्होमान् हुतानपि
 जुहुयान्नवेति कटाः आमनन्ति एते च होमसमासाः सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गा
 इत्युत्सर्गाः । आपद्विशेषे तु प्रातरुपक्रमाः सायमपवर्गाः पूर्वाह्णापराह्णादिकालान-
 पेक्षा अपि बोद्धव्याः यतः तत्रापत्कालपुरस्कारेणैव होमसमाप्तोपक्रमो युज्यते अप-
 राह्णे पिण्डपितृयज्ञः ॥ पिण्डपितृयज्ञपद्धतिर्लिख्यते ॥ अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपा-
 काद्वैश्रदेवं पात्रनिर्णयनान्तं विधाय प्राचीनावीती नीवीं बध्वा दक्षिणाभिमुखोऽग्नि-
 सन्निधावुपविश्याद्य पिण्डपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्राग्निम् कव्यवाहनं सोमं पितृमन्तम्
 अमुकगोत्रान् यजमानपितृपितामहप्रपितामहान् अमुकामुकशर्मणः ब्रीहिमयैः
 पिण्डैः यक्ष्ये इति प्रतिज्ञाय । आग्नेयादिदक्षिणान्तन्दक्षिणाग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य
 पात्राणि सादयेत् पश्चादग्नेर्दक्षिणसंस्थानि तत्र कृष्णाजिनं सुचमुलूखलं
 मुसलं शूर्पम् उदकं चरुस्थाली आज्यं मेक्षणां स्फ्यं उदकपात्रं सकृदाच्छिन्नदर्भान्
 तण्डुलादिद्रव्यं सूत्राणि चेति ॥ पञ्चाशद्वर्षाधिकवयसि यजमाने सूत्रस्थानि
 यजमानयत्नःस्यलीमानि सुचोऽभावे पक्षे कृष्णाजिनं चरुस्थाली उलूखलं शूर्पं
 मुसलं उदकम् आज्यं मेक्षणमित्यादि त्रयोदश । ततोऽग्निमपरेणापूर्णां सुचं ब्रीहीन्
 गृहीत्वात्तरतोऽग्नेः कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय ब्रीहीनुलूखले निक्षिप्य
 भुसलामादाय तिष्ठन् दक्षिणामुखस्तिः कृत्वोऽवहन्यात् । यावद्बहुब्रीहयो यितुपा
 भवन्ति ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरूलूखले निक्षिप्य सकृत्फलीकृत्य पुनः शूर्पं कृत्वा

* कठश्रुतिना आपदनुवृत्तेः दीर्घात् न कथञ्चन । यावज्जीवमयिद्विधानन्तरोहोमान्माचरेत् ।

आपदेषाद्यधितत्र न परमदत्ताःविधिः ॥

निष्पृथ्वी सौदकायां चरुस्थाल्यां तण्डुलानोप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चाल-
यित्वैपच्छृतं चरुं श्रपयेत् शृतमासादितेन घृतेनाभिचार्य दक्षिणत उद्वास्य पूर्वणा-
ग्निमुत्तरत आनीय स्थापयेत् ततः सद्यं जान्याच्च मेक्षणेन चरुमादायाग्रये कव्य-
वाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्रये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय
पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं सोमाय
पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्यान्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षि-
णाभिमुख उपविश्य सद्यं जान्याच्योपलिप्य स्फ्येनापहता असुरारक्षांश्चि वेदि-
पद इति दक्षिणायतां लेखामुल्लिख्योदकमुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युत्सुकं रेखाग्र-
निधाय पुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमादाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्रास्तत्पितर-
रमुकशर्मन् श्रवनेनिश्चेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्त्वापमूलं सकृदा-
च्छिन्नानि दक्षिणाग्राणि लेखायामास्तीर्थं तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्तत्पितरमु-
कशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधानम इति पिण्डं दत्त्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं पिता-
महप्रपितामहाभ्यां प्रत्येकं पिण्डं दत्त्वाऽत्रपितर इत्यर्द्धं जपित्वा पराडावृत्य वायुं
धार्यात्तमना उदङ्मुख आसित्वा तेनेवावृत्यामी मदन्तेत्यर्द्धं जपित्वा पूर्ववदधनेज्य
नीवीं विक्षंस्य नमोव इति प्रतिमन्त्रमञ्जलिं करोति गृहान्न इत्यागिपं प्रार्थ्यतद्व
इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्त्वोर्जमिति पिण्डेष्वपो निषिच्य पिण्डानुत्याप्य स्थाल्या-
मश्रधायावजिघ्रति सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योत्सुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिण्डपितृयज्ञः ॥ द्रुत्तृदक्रोधत्वरायुक्तो हीनमन्तो
जुहोति यः । अग्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्यः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूधे सस्फुलिङ्गे
वामावर्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पूर्णं फूत्कारवति पावके । कृष्णार्चिपि सुद-
गन्थे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नागो भवेत् ध्रुयम् ॥ इदं
ब्रह्मपुराणे ॥ इति हरिहरभाष्ये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

गदाधरः । श्रवसथ्याधानन्दारकाले ॥ श्रावसद्यं गृहं तत्रस्थोऽग्निरावगम्य
इत्युच्यते तस्याधानं स्थापनमात्मसात्करणमात्मनिष्ठफलसाधनकर्मानुष्ठानसम्पादक-
संस्कारविशिष्टत्वेन सम्पादनमिति यावत् तद्वारकाले भयति दारकालगद्देन पाणि-
ग्रहणं स्त्रिया उच्यते चतुर्थ्युत्तरकालन्दारकाल इति सग्रदायः । पित्रा प्रत्नामादाय
निष्क्रामतीत्येपदारकाल इति भर्तृयज्ञभाष्ये ॥ दायाय कालसंकेपाम् ॥ एकैपा-
नाचार्याणां मते दायादकाले अन्याधानं भवति । पैतृकद्रव्यस्य भ्रातृभिः सह

ऋक्षविभागकालो दायाद्यकालः तस्मिन्काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्था भवति साधारणद्रव्यस्य परित्यागासामर्थ्यादनधिकारएव अतो व्यवस्था भ्रातृमतो दायाद्यकाले अभ्रातृकस्य दारकाले अविभक्तस्यापि विवाहकालेऽपि आधानाधिकार इति मदनपारिजाते ॥ आश्रमालयनादीनां वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निर्दृष्टः । अत्र साङ्ख्यायनगृह्ये तु अभिसमावत्स्यमानो यत्रान्त्यां समिधमभ्यादध्यात्तमग्निमिन्धीत वैवाह्यं वा दायाद्यकाल एके प्रेते वा गृहपतौ स्वयं ज्यायान्वैशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वा कामतो नक्षत्रएकइति ॥ अत्रछन्दोगगृह्ये विशेषः ॥ भूर्भुवः स्वरिति अभिमुखमग्निं प्रणयन्ति प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणं तथा तिथिनक्षत्रसमवाये दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीतेति तत्र कारिकायां विशेषः ॥ अपि वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादतः । पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥ कृतदारो न तिष्ठेच्च क्षणमप्यग्निना विना । तिष्ठन् भवेद्द्विजोत्रात्यस्तथाच पतितो भवेत् । पितृपाकोपजीवी स्यात् भ्रातृपाकोपजीवकः । ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना । यथा सन्ध्या यथा स्नानं वेदस्याध्ययनं यथा । तथैवौपासनं प्रोक्तन्नस्थितिस्तद्विधोगतः । योऽग्निस्मार्त्तमनादृत्य कर्मस्नानजपादिकम् । होमान्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते । यो दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् । तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवा । योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते । अन्नन्तस्य न मोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः । वृथा पाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धान्ति ॥ तथा । कालद्वयेऽपि चेदेन नाधानं तु कृतं पुरा । स कृत्वाऽन्यतमं कृच्छ्रमग्निमध्याहरेत्ततः ॥ एतदाधानं गृहपतौ मृते एकादशाहे द्वादशाहे वा कार्यं तदुक्तं रेणुकदीक्षितेः ॥ एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशश्राद्धाद्द्विदशश्राद्धविवर्जितम् । एवं ज्येष्ठः समादध्यात्कनीयांश्च विवर्जयेत् । एकादशेऽह्नि कुर्वन्ति द्वादशे वा विचक्षणाः । अधिकारेऽपि न कुर्वीत मले वास्तङ्गते गुरौ ॥ तथाह लल्लः ॥ आधानपुनराधाने न कुर्यात् सिंहेगु रवौ । कालातिश्रमे तु प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥ यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्निर्विप्रजन्मनः । तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्दोम्यं दद्याद्यथाविधि ॥ कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्द्वयं प्रतिमासमहोपिवेति ॥ कालप्रसङ्गान्मुहूर्त्तविचारोऽप्यत्र क्रियते तत्र कारिकायाम् साघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाश्विनेऽथ वा । कुर्यान्मृगोत्तमाङ्गेवा आधानं शुक्लपक्षतः ॥ मृगोत्तमाङ्गो मार्गशीर्षः । हस्तद्वये विशाखासु कृत्तिकादित्रये तथा । पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवतीपूत्तरामु

च । भौमार्कवर्जिते वारे नाधिमासे ज्ञये तथा । चन्द्रेऽनुकूले पूर्वाङ्गे रिक्ताविष्टिवि-
 र्जिते ॥ चतुर्थानवमीचतुर्दशयो रिक्ताः ॥ सर्वैधृतिश्च व्यतीपातनामा सर्वोप्य-
 निष्टः परिघस्य चार्द्धम् । विष्कुम्भे घटिकास्तिस्त्री नव व्याघातवज्रयोः । गण्डाति-
 गण्डयोः पट् च शूले पञ्च न शोभनाः ॥ महेश्वरः ॥ चूडाकर्मनृपाभिपेकनिलया-
 ग्न्याधानपाणिग्रहान् देवस्थापनमौल्लिवन्धनविधीन् कुर्यान्न याम्यायने । देवज्या
 स्फुजितोस्तथाऽस्तमितयोर्वाल्ये च वार्द्धं तयोः केतावभ्युदिते तथा ग्रहणतोयावत्ति-
 थिरचाष्टमी ॥ देवेज्योगुरुः ॥ आस्फुजिच्छुक्रः ॥ केतुनिर्घातभूकम्पविद्युत्स्तनितद-
 र्शने । आधानं न हि कर्तव्यं सुधिया शुभमिच्छता ॥ पश्चिमायां दिशि सितो बालः
 स्याद्दृश वासरान् । वृद्धः पञ्च दिनान्यैन्द्रां त्रिदिनं पक्षमेव च ॥ शिशुवृद्धौ जीवसि
 तावुभयत्राप्युदीरितौ । अन्वैः पञ्चदशाहानि दशांशैः सप्त चापरैः ॥ उपरागनि-
 वृत्तौ च यावत्स्याद्दिनसप्तकम् । अन्याधेयं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ॥
 रत्नमालायाम् ॥ राशौ विलग्नोऽम्बुचरे घटे वा तदंशके वाप्यथवा शशाङ्के । आधा-
 नकालो द्विजपुङ्गवानां जातोऽपि निर्वाणमुपैति वद्धिः ॥ विलग्नं लग्नपर्यापः ॥
 अम्बुचरे कर्के मीने मकरोत्तरार्द्धे च । मेपककटतुलामकराश्च चरलग्नानि घटे
 कुम्भलग्ने ॥ तदंशके चरांशे कुम्भांशे च ॥ शशाङ्के चन्द्रे चरराशिस्थिते कुम्भराशि-
 स्थिते तदंशस्थिते चेत्यर्थः ॥ त्रिकोणकेन्द्रोपचयेषु सूर्यं बृहस्पतौ शीतकरे कुजे च ।
 शेषग्रहेषूपचयस्थितेषु धूमध्वजोत्पादनमामनन्ति ॥ त्रिकोणं नवपञ्चकम् लग्नसप्त-
 मदशमचतुर्थं च केन्द्रम् ॥ तृतीयपट्टदशमेकादशमुपचयः ॥ कुजोमङ्गलः ॥ चन्द्रे
 पत्नी मृत्युगे मृत्युमेति क्षिप्रं बह्मधायाकः क्षामुते च । भातेः सूनेा देव-
 पूज्ये रवौ वा रोगैर्जुष्टौ दुःखितः स्याद्विजेन्द्रः ॥ नो कुर्याद्दुतभुवपरिग्रहमिन-
 क्ष्मापुत्रजीवेन्दुभिर्नाचस्वैर्विजितैरिपोर्भवनगौरस्तद्गतैर्वाद्विजः । चापस्ये तनुगे
 गुरौ क्रियगते सप्तान्बरस्ये कुजे शीताशौ त्रिपट्टायगे दिनकरे वा स्यात्तदा
 दीक्षितः ॥ पापग्रहेषु धनगेषु धनेन हीनः सौम्यग्रहेषु धनवान् उदुपेऽन्नदः स्यात् ।
 लग्नस्थिते च सबुधाकंजभागंवेन्द्रावुत्पादितोऽग्निरचिरात्खलुनाशमेति ॥ चापस्ये-
 धनूराशिस्थिते ॥ तनुगे लग्नस्ये क्रियगते मेपराशिस्थिते ॥ अम्बरस्ये दशमस्ये ॥
 आयगे एकादशस्ये ॥ कन्यायां मियुने च मङ्गलः शत्रुगृहस्यः ॥ कन्यामियुनतुलाय-
 पेषु बृहस्पतिः शत्रुगृहस्यः रविमङ्गलग्नैश्चराः पापग्रहाः क्षीणचन्द्रश्च । धनगेषु
 द्वितीयस्येषु ॥ अयाधिकारी निरुप्यते ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रं हित्वाऽनु-
 लोमजाः । अधिकुर्वन्ति गार्ह्येषु सहभर्त्रां स्त्रियस्तथा ॥ नासौर्द्धं स्त्रीप्रसूयां स्यात्पु-

त्रसूर्द्धनविंशतेः । रजस्युपरते स्नानं दिनादूर्द्धं रजस्वला ॥ नाधिकारोऽस्ति सर्वपां
सूतके मृतकेऽपि च । तथैव पतितानां च तथा दोषयुजामपि ॥ अग्न्याधानेऽधिका-
रोऽस्ति रथकारस्य चोत्तरे । माह्विष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ॥ वैश्यायां
क्षत्रियाज्जातो माह्विष्यो मुनिभिः स्मृतः । जाता वैश्येन शूद्रायां करणीत्यभिधीयते ॥
वेदाध्ययनसम्पन्नाः प्रयोगेन श्रुतेन च । अधिकुर्वन्ति सर्वत्र यद्वाऽर्थश्रवणं विना ॥
यद्वाऽध्ययनवेदार्थविज्ञानरहितोऽपिसन् । नाधिकारी क्रियाशून्यो भर्तृयज्ञादि शां-
नात् ॥ द्रविडस्त्वन्यथा प्राह सर्वशून्येऽप्यधिक्रियाम् । श्रद्धावांश्चेद्भवेत्कर्ता नेट्क्
सर्वानुसम्मतम् ॥ भार्याः सन्तीह यावत्पस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः । यद्वा सवर्णया
ज्येष्ठभार्यैव समन्वितः ॥ व्यभिचारवती पापा रोगिणी द्वेषिणी च या । आधाने
सा परित्याजा नवा त्याज्या मतान्तरात् ॥ तुल्याधिकार उभयोर्यज्ञपार्श्वे निरूपणात् ॥
अतस्त्वन्यतराभावेनाधिकारोऽस्ति कुत्रचित् ॥ अथानधिकारिणः ॥ आवसथ्यं
विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितः । न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्रकुर्वति ॥
क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे । नाधिकारविधातोऽस्ति भिन्नौदर्येऽपि
चौरसे ॥ पङ्ग्वन्धमूकवधिरपतितोन्माददूषणे । संन्यस्ते छिन्नकर्णादौ यद्वा पण्डादि
दूषणे ॥ जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् । ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने च सत्या-
धेयं तदाश्रया ॥ पितृसत्त्वेऽप्यनुज्ञाता नादधीत कदाचन । जीवत्पितरि चादध्या-
दाहिताग्निः स वै यदि ॥ तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे यजेच्चैव विवाहपेत् । अनाहिताग्नौ
पितरि योऽग्न्याधानं करोति हि ॥ अरण्योरग्निमारोप्य तमाधाप्यादधीत सः ।
उद्वाहं चाग्निसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।
परिवित्तिः परोवेत्ता नरकं गच्छती ध्रुवम् ॥ अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादेन
फलभागिनौ । पितृव्यक्षत्रियोत्पन्नः परनारीसुतोऽपि वा ॥ दत्तकादयः परनारीसुताः ॥
विवाहे चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने । देशान्तरस्यङ्गीवैकवृषणा न सद्देवरान् ॥
वेश्यानिष्ठांश्चपतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकान्धवधिरकुब्रुवामनखञ्जकान् ॥
अतिबृहानभार्यांश्च कृपिसक्ताङ्गप्रस्य च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिण-
स्तथा ॥ कुटिलोन्मादरोगांश्च परिविन्दन्न दुष्यति । गीतवादित्रनिरतान्तर्कान-
न्यारदारिकान् । वशिकान् गारूडांश्चैव परिविन्दन्न दुष्यति ॥ योगशास्त्राभियुक्ते
च द्विजे प्रव्रजिते तथा । नास्तिके चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ पिता पिता-
महो यद्य अग्रजो वाऽप्यनग्निमान् । इज्यातपोऽग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ परि-
वादनवाक्ये ये श्रूयन्ते दोषसंयुताः । तेषामप्यधिकारोऽस्ति प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥

विकल्पने स्वगृहोक्ता योनिर्ग्राह्येति नमो हरिहरमिश्रेभ्यः यस्मिन्पत्रे वैश्यगृहाद-
 न्याहरणन्तस्मिन्पत्रे यावज्जीवं वैश्यसन्निधौ निवासः शान्तेऽग्नौ वैश्यकुलादाहत्य स-
 र्वप्रायश्चित्तङ्कृत्वा तेनैव विधिना यावज्जीवं वर्त्तयेदिति गर्गपट्टतौ ॥ चातुष्प्राश्य-
 पचनवत्सर्वमिति ॥ चातुष्प्राश्यपचनं यस्मिन् कर्मणि विद्यते तदिहापि सर्वम्भवति
 कुतः पञ्चमहायज्ञाः इति श्रुतेः पञ्चमहायज्ञानां श्रुतौ पाठस्तत्साधनभूतोऽयमग्निरतस्त-
 द्बिहापि सर्वम्भवतीति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु तत्सूत्रम् ॥ चातुष्प्राश्यपचनवतीति
 कर्तव्यता न भवतीति यत्कारणम् उपदेशातिदेशयोरन्यतरण धर्माणाम्प्रवृत्तिः नात्रो-
 पदेशो न चातिदेशः तस्मान्नैव चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्तव्यता प्रवर्तते ननु तर्हि
 किमर्थमिदमुक्तम् आधानसामान्याद्वा श्रौतानाम्पञ्चमहायज्ञानां साधनभूतत्वाद्वा श्रौ-
 ताऽऽधानधर्माः स्युरिति बुद्धिः स्यात्तान्निराकर्तुमिदमुक्तमित्यदे।पः । गृह्यान्तरे चान-
 यैव भ्रान्त्या श्रौताधानेति कर्तव्यता उक्ताऽस्ति तान्निवारयितुमिह सूत्रकृता पूर्वपक्षः
 कृतः अरणिलक्षणञ्चोक्तम् यज्ञपार्श्वसङ्ग्रहकारिकायाम् ॥ अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रश-
 स्तोर्वासुमुद्भवः । तस्य या प्राञ्जुखी शाखा उदीची चोद्गंगाऽपि वा ॥ १ ॥ अरणिस्तन्मयी
 ज्ञेया तन्मध्येवोत्तरारणिः । सारवदारवञ्चान्नमोविली च प्रशस्पते ॥ २ ॥ संसक्त-
 मूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलामेतवशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥
 चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गुला । चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥
 ४ ॥ मूलादष्टाङ्गुलन्त्यक्त्वा अयाञ्च द्वादशाङ्गुलम् । अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो
 हुताशनः ॥ ५ ॥ मूर्धान्निकर्णवत्क्लाणि कन्धराचापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्राख्येतानि
 द्व्यङ्गुष्ठं वत्त उच्यते ॥ ६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं अङ्गुष्ठमुदरं तथा । यकाङ्गुष्ठाकटिर्ज्या
 द्वौ वस्ति द्वौ च गुह्यके ॥ ७ ॥ जरु जङ्घे च पादौ च चतुस्तयेकैर्यथाक्रमम् । अर-
 ण्यवयवाह्येति याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥ यत्तद्गृह्यमिति प्रोक्तन्देवयोनिः स
 उच्यते । तस्यां यो जायते वृद्धिः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ९ ॥ प्रथमे मन्यने ह्येप
 नियमो नेतरेषु च । अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चान्नं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ॥ १० ॥
 ओविली द्वादशैव स्थदितन्मन्थनयन्तकम् । गोवालैः शणसम्मिश्रैस्त्रिवृद्धत्तमनंशु-
 कम् ॥ ११ ॥ व्यामप्रमाणत्रेणं स्यात्तेन मथ्यो हुताशनः । चान्नबुधे प्रमन्थाग्रं गाढ-
 कृत्वा विचक्षणः ॥ १२ ॥ बहुदिने मन्यनेन प्रमन्थनाशे तत्रैवोक्तम् । उत्तराया अभा-
 वाद्धि ग्राह्यो मन्यो धरारणेः ॥ १३ ॥ व्याख्यातं कैश्चिदेवन्तन्मूलत्वादुपेक्षते । मान-
 प्रकारो यज्ञपार्श्वं शिरश्चक्षुः कर्णमास्यं प्रथमेशे प्रकीर्तितम् ॥ १४ ॥ द्वितीये
 कन्धरा वक्षो तृतीयेऽङ्गुलं स्मृतम् । चतुर्थं चैव योनिः स्याद्दूरद्वन्द्वं च पञ्चमे ॥ १५ ॥

वाजिनान्तु यज्ञपाश्यादङ्गुलैरिति सूत्रोक्तपक्षस्तु यजमानेनोर्ध्वबाहुः प्रपदोच्छ्रितेन समस्थितेन वेति ॥ पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुष इति सूत्रान्तु पुरुषस्य पञ्चमेऽंशोऽरत्निस्तत्रतुविंशोङ्गुलमिति रामवाजपेयिभिराधानप्रकरणे उक्तम् ॥ अथात्र पात्रलक्षणमुच्यते ॥ तत्र यज्ञपाश्वसंग्रहकारिकायाम् ॥ खादिर-
स्फ्याकृतिर्वज्रोऽरत्निमात्रः प्रशस्यते । आसनं ब्रह्मणः कार्यं वारणं वा विकङ्क-
तम् ॥ हस्तमात्रं चतुः सक्ति मूलदण्डसमन्वितम् । द्विपङ्गुलसङ्ख्याको मूलदण्डो विकङ्कतः । प्रस्थमात्रोदकग्राही प्रणीता चमसो भवेत् ॥ वैकङ्कतं पाणिमात्रं प्रोक्त-
णीपात्रमुच्यते । हंसमुखप्रसेकं च त्वग्बिलं चतुरङ्गुलम् ॥ आज्यस्थाली तु कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निर्कर्मसु ॥ आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तद्यथा कामन्तु कारयेत् । मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥ तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रदृढा नातिवृहन्मुखी । कुलालचक्रघटितमासुरं मृन्मयं स्मृतम् ॥ तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैविकम् । यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ॥ दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च । अङ्गुष्ठपर्ववृत्तश्चारत्निमात्रः सुवो भवेत् ॥ पुष्करार्द्धं भवेत्खातं पिण्डकार्द्धं सुचस्तथा । पिण्डकार्द्धंमुष्यर्द्धमि-
त्यर्थः ॥ यावताऽङ्गेन भोक्तुस्तु दग्निः पूर्णैव जायते । तं वरार्थमतः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥ यवैर्वा त्रीहिभिः पूर्णं भवेत्तत्पूर्णपात्रकम् ॥ वरोऽभिलषितं द्रव्यं सारभूतं तदुच्यते । अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥ इत्याधानपात्राणि ॥ अन्यान्यप्यत्रैव लिख्यन्ते ॥ शूर्पन्त्वरत्नि-
मात्रं स्यादैपिकं वैणवन्तु वा । लम्बन्त्वरत्निमात्रं स्यादुपला च दृषत्तथा ॥ विस्तारो दृषदः प्रोक्तो द्वादशाङ्गुलसङ्ख्याया । पालाशं जानुमात्रं स्यात्पृथुबुध्रमुलखलम् ॥ अर्द्धखातं बृहद्वक्त्रं मध्ये रास्त्रासमन्वितम् । खादिरं मुसलं प्रोक्तमरत्नित्रयसम्मितम् ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं मेक्षणन्तु विकङ्कतम् । वृत्तमङ्गुष्ठपर्वीयमवदानक्रियात्तमम् ॥ ईदृ-
श्येव भवेद्वीं विशेषस्तामहं ब्रुवे । वारण्यरत्निमात्रा स्यात्तुर्याशाधिकपुष्करा ॥ हस्ताकारा च पृथ्व्या अग्रेसर्पफणाकृतिः । आकर्षफलकं हस्तमात्रंस्याद्दुनुराकृतिः ॥ अग्रे सर्पफणाकारं खादिरं वा विकङ्कतम् । कङ्कतानि त्रिदन्तीनि वारणानि भवन्ति हि ॥ वारण्यरत्निमात्रा स्यादभिः शासन्दशाङ्गुलम् । द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या वारणीत्य-
भिधीयते ॥ श्रेयणांनपरिधीन् कुर्याद्वाहुमात्रा न पुष्करान् । श्रीपर्यायं हस्तमात्रे च श्रपण्यौ शूलमेव च ॥ तच्छूलं यस्य कस्यापि यज्ञियस्य तरोर्भवेत् । लौही वा मृन्मयी वास्यात्पशूखा च यथार्थतः ॥ लौही ताम्रमयी वापि कुर्याच्चैव यथार्थतः ।

पात्राणि वारणान्यत्र यानि प्रोक्तान्यसम्भवे ॥ वैकङ्कतानि कार्याणि सूत्रान्तरमता-
दपि । अभावे मुख्यवृक्षस्य यज्ञियस्य तरोरिह ॥ यत्किञ्चित्पात्रजातन्तदिति भास्कर-
रसम्मतिः । अश्वत्थस्यारणी ग्राह्या नान्यस्मादेव वृक्षतः ॥ एवं सर्वेषु शास्त्रेषु दृष्टा
सूत्रान्तरेष्वपि ॥ अन्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकश्चाप्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टा
ऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नोअग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मेवरुण तत्त्वायामि येते
श्रतमयाश्चाग्नउदुत्तमं भवतन्नइत्यष्टौ ॥ श्रौतस्याग्न्याधेयस्य देवताः अग्निः पव-
मानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्चेति ॥ आभ्यः स्थालीपाकं श्रादनं उक्तप्रका-
रेण अपयित्वा आज्यभागौ हुत्वा त्वन्नो अग्न इत्याद्यष्टभिराज्येनाहुतयो हातव्याः ॥
अत्र चरुव्रीहीणां भवति । कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरैवान्यतरश्च स्थाली-
पाकश्चाप्रयेत् । न पूर्वंचोदितत्वात्सन्देहोऽसम्भवाद्द्विनवृत्तिरिति सीतायञ्चे वक्ष्यमा-
णन्यायात् ॥ अयमर्थः सूत्रस्य कामादिच्छया अन्यत्र पक्षादिपु यागं कुर्वन् व्रीहिय-
वयोरन्यतरं चरुं अपयेत् नैवान्न सन्देहः कुतः व्रीहीन्यवान्वा हविपीति पूर्वं चोदि-
तत्वादुक्तत्वात् । यावस्य चरोरसम्भवात् विनवृत्तिः पूर्वंचोदितस्य व्रीहीन्यवान्ये-
त्यस्य । अनवस्त्रावितान्तरौष्मपक्षे ईपदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रसिद्धेः । आय-
यणेष्टौ व्रीहीणां यवानाञ्चेति सूत्रणाञ्च । व्रीहीन्यवान्वा हविपीति परिभाषणा-
दग्रपाकस्येत्येतावत्युक्तेऽपि व्रीहीणां यवानामग्रपाकस्येति सिद्धति । किमर्थं
व्रीहीणां यवानामित्यग्रहणम् उच्यते वैश्वदेवश्चरुर्विहितः सोऽपि यावो यथास्वा-
दिति यवानामित्युक्तं व्रीहियहणं तु यवानामेवेति, नियमो माभूदिति । अतः
सर्वत्र व्रीहीणामेव चरुः कार्यं इति गम्यते अपयित्वेति ग्रहणं सिद्धचरोरुपादान-
निवृत्त्यर्थम् । आधारावाज्यभागावित्यनेन प्राप्तत्वात्पुनराज्यभागग्रहणं अष्टाज्या-
हुतीनामवसरविधानार्थम् अष्टाधित्यग्रहणमन्त्रप्रतीकसंशयनिराकरणार्थम् ॥ यद्य-
ष्टसङ्ख्याग्रहणं न क्रियते तर्हि त्वन्नो अग्नेनयेति द्वितीया शङ्कते तथा सत्वन्नो
अग्नेसहस्राक्षेति । त्वन्नो अग्न इति प्रथमा सत्वन्नो अग्न इति द्वितीया इमम्मेवरु-
णेति तृतीया तत्त्वायामि इति च० येतेश्रतमिति च० अयाश्चाग्न इति प० उदु-
त्तममिति स० भवतन्न इत्यप० ॥ पुरस्तादेवमुपरिष्ठात्स्थालीपाकस्याग्न्याधे-
यदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ अन्याधेयदेवताभ्य इत्यवाच्यम् । अन्याधेयदेव-
ताभ्यो हुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वाच्यं या अन्याधेयोहि विफल्येन द्वयोरपि देव-
तात्वमस्ति तयोर्देवतात्वं माभूत् किन्तु बहुत्वविशिष्टानामत्रदेवतात्वं यथा स्वादि-

पात्राणि वारणान्यत्र यानि प्रोक्तान्यसम्भवे ॥ वैकङ्कतानि कार्याणि सूत्रान्तरमता-
दपि । अभावे मुख्यवृक्षस्य यज्ञियस्य तरोरिह ॥ यत्किञ्चित्पात्रजातन्दिति भास्कर-
सम्मतिः । अश्वत्थस्यारणी ग्राह्या नान्यस्मादेव वृक्षतः ॥ एवं सर्वेषु शास्त्रेषु दृष्टा
सूत्रान्तरेष्वपि ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकञ्च अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टा
ऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमस्मेवरुण तत्वायामि येते
शतमयाश्वाग्नउदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ ॥ श्रौतस्याग्न्याधेयस्य देवताः अग्निः पव-
मानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्चेति ॥ आभ्यः स्थालीपाकं श्रेदानं उक्तप्रका-
रेण अपयित्वा आज्यभागौ हुत्वा त्वन्नो अन्न इत्याद्यष्टभिराज्येनाहुतयो हेतव्याः ॥
अत्र चरुग्रीहीणां भवति । कामादीजानोऽन्यत्रापि ग्रीहियवयोरैवान्यतरञ्च स्थाली-
पाकञ्च अपयेत् । न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहोऽसम्भवाद्विनिवृत्तिरिति सीतायज्ञे वक्ष्यमा-
णन्यायात् ॥ अयमर्थः सूत्रस्य कामादिच्छया अन्यत्र पद्मादिषु यागं कुर्वन् ग्रीहिय-
वयोरन्यतरं चञ्च अपयेत् नैवात्र सन्देहः कुतः ग्रीहीन्यवान्वा हविपीति पूर्वं चोदि-
तत्वाद्दुक्तत्वात् । यावस्य चरोरसम्भवात् विनिवृत्तिः पूर्वचोदितस्य ग्रीहीन्यवान्ये-
त्यस्य । अनवस्त्रावितान्तरोष्मपक्वो ईपदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रसिद्धेः । आग्र-
यण्येष्टौ ग्रीहीणां यवानाञ्जेति सूत्रणाञ्च । ग्रीहीन्यवान्वा हविपीति परिभाषणा-
दग्रपाकस्येत्येतावत्युक्तेऽपि ग्रीहीणां यवानामग्रपाकस्येति सिद्धति । किमर्थं
ग्रीहीणां यवानामितिग्रहणम् उच्यते वैश्वदेवश्चरुर्विहितः सोऽपि यावो यथास्या-
दिति यवानामित्युक्तं ग्रीहिग्रहणं तु यवानामेवेति । नियमो माभूदिति । अतः
सर्वत्र ग्रीहीणामेव चरुः कार्य इति गम्यते अपयित्वेति ग्रहणं सिद्धचरोरुपादान-
निवृत्त्यर्थम् । आघारावाज्यभागावित्यनेन प्राप्तत्वात्पुनराज्यभागग्रहणं अष्टाज्या-
हुतीनामवसरविधानार्थम् अष्टावितिग्रहणमन्त्रप्रतीकसंशयनिराकरणार्थम् ॥ यद्य-
ष्टसङ्ख्याग्रहणं न क्रियते तर्हि त्वन्नो अग्नेनयेति द्वितीया शङ्कते तथा सत्यन्नो
अग्नेसहस्राज्ञेति । त्वन्नो अन्न इति प्रथमा सत्यन्नो अन्न इति द्वितीया इमस्मेवरु-
णेति तृतीया तत्वायामि इति च० येतेशतमिति पं० अयाश्चाग्र इति प० उदु-
त्तममिति स० भवतन्न इत्यष्ट० ॥ पुरस्तादेवमुपरिष्ठात्स्थालीपाकस्याग्न्याधे-
यदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्य इत्यवाच्यम् । अग्न्याधेयदेव-
ताभ्यो हुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । याचं या अग्न्याधेयेहि विकल्पेन द्वयोरपि देव-
तात्यमस्ति तयोर्देवतात्वं माभूत् किन्तु बहुत्वविशिष्टानामत्रदेवतात्वं यथा स्यादि-

त्यदोपः । स्थालीपाकस्येत्यवयवपट्टी । पुरस्तात्स्थालीपाकस्य स्थालीपाकात्पूर्वमष्टर्च-
होमः । अन्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा एवमुपरिष्ठादष्टर्चहोमः ॥ स्विष्टकृतेचायास्यग्ने-
र्वपद् कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विदइति ॥ उपरितनान्ते अष्टर्चहोमा-
न्तस्थालीपाकस्याग्ने स्विष्टकृते स्वाहेति आहुतिं जुहोति । च शब्दादाज्येन अयास्यग्ने
इति मन्त्रेणाहुतिं जुहुयात् । स्विष्टकृद्धोमस्य प्राप्तत्वात् पुनर्यहणमयास्यग्नेइति
होमस्यावसरविधानार्थम् ॥ मन्त्रस्थायमर्थः ॥ हे देवागातुविदे यज्ञवेत्तारोदेवाः
अग्नेः संबन्धि यद्वपद् कृतं हुतं यत् येन कर्मणा यजनविधिना कृत्वा अहमत्यरीरि-
चमधिकं कृतवानस्मीति तेन कर्मणा प्रसन्नानां भवतां प्रसादात्तदयासि अनश्वरम-
व्याहतमस्तु ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ॥ परिस्तरणवर्हिर्हस्तेनैव हुत्वा पात्रान्तरस्था-
पितहोमशेषद्रव्यं भक्षयति । प्राशनस्य प्राप्तत्वात् । बर्हिर्होमोत्तरविधानार्थं ग्रह-
णम् । शेषरक्षणं भक्षणं च श्रौतसूत्रे उक्तमस्ति । पाकयज्ञेष्ववन्तस्यासर्वहोमोहुत्वा
शेषप्राशनमिति ॥ अस्यार्थः पाकशब्देन च स्मार्तहोमा उच्यन्ते तत्र होमार्थं यदवत्तं
गृहीतं तस्य असर्वहोमः कर्तव्यः सुवादिभिर्यद्गृहीतं तदुत्वा किञ्चित्परिशिष्यपात्रान्-
तरे स्थापनमित्यर्थः । सर्वहोमानुत्वा पात्रान्तरस्थापितसर्वशेषाणां प्राशनम् ।
बर्हिर्होमश्चात्रैव वचनाद्गान्यकर्मसु ॥ बर्हिर्होमै प्रजापतिर्देवतां अनिरुक्तत्वात् ।
तथा च लिङ्गम् अनिरुक्तो वै प्रजापतिरिति ॥ आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिपु विधी-
यते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति ब्रह्मदोगपरिशिष्टे कात्याय-
नोक्तोश्च ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ तत इति सूत्रादेवं ज्ञायते मध्ये मार्जनं
पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकोदक्षिणादानं च कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । एकद्वि-
वहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्नपि चरितार्थत्वादेकस्यैव भोजनमिति ॥ यत्र
बहूनां भोजनं तत्र स्वयमेवोपदिशति यथा संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेदिति
तथा सर्वासाम्यसिपायसश्च अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति अत्र स्मृत्यन्तरोक्तत्रयो
विंशतिब्राह्मणभोजनमिति हरिहरपद्धतौ । चतुस्त्रिंशद्भोजनमिति रेणुकदी-
क्षिताः ॥ यज्ञपार्श्वे विशेषः ॥ गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान्भोजयेद्दश । शतं
विवाहसंस्कारे पञ्चाशन्मेखलाविधौ ॥ आवसथ्ये त्रयस्त्रिंशच्चतुरौताधाने शतात्परम् ।
अष्टकं भोजयेद्ब्रह्म्या तत्तत्संस्कारसिद्धये ॥ सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं
पशौ । चातुर्मास्ये तु चत्वारि *शतानि पञ्च सुराग्रहे* ॥ अयुतं वाजपेये च ह्यश्वमेधे

* शतानिपञ्चमुराग्रहे इत्येवपाठोयहुपुस्तकेषु दृश्यते ।

चतुर्गुणम् । आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दशपञ्चचेति अत्रैवं व्यवस्था ॥ यत्र ततो ब्राह्मणभोजनमिति सूत्रमस्ति तत्रैकं पूर्वं भोजयित्वा यज्ञपार्श्वान्तं ब्राह्मणभोजनम् ॥ यत्र विवाहादौ सूत्रं नास्ति तत्र कर्मान्ते परिशिष्टोक्तमेव भोजनम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्संघाटस्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ * ॥

अथावसथ्याधाने पदार्थक्रमः ॥ तच्च चतुर्थ्यन्तरकालेऽभ्रातृमतः भ्रातृमतस्तु धनविभागकाले । गृहपतौ प्रेते एकादशेऽहनि प्रागेवैकादशश्राद्धात् द्वादशेऽहनि वा मातृपूजाऽऽभ्युदयिकरहितं ज्येष्ठः कुर्यात् । कालातिक्रमे तु प्रायश्चित्तं कृत्वा मायादिपञ्चमासेषु श्रावणे आश्विने वा कार्यम् । तत्र पूर्वं वपनं कृत्वा अतिक्रान्तसम्बत्सरसङ्ख्या प्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरेत् । तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दद्यात् ॥ तदभावे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा दद्यात् । तदभावे प्रतिप्राजापत्यं द्वादशब्राह्मणभोजनम् अयुतगायत्रीजयं गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षया कुर्यात् ॥ तत्रैवं सङ्कल्पः ॥ आधानाकरणजनितदोषनाशार्थं वर्षसङ्ख्याकान्कृच्छ्रानहमाचरिष्ये ॥ अथवा प्राजापत्यप्रत्यान्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमैकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । अथवा एतावतीनां गां मूल्यमिदं सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणान्वा भोजयिष्ये ॥ एवमग्रेऽपिसङ्कल्पः ॥ ततः सायं प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपरिमितमतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ तन्मानं च कारिकायाम् ॥ षष्टिप्रस्थमितं धान्यं त्रिप्रस्थमितं घृतमिति सम्बत्सरस्योक्तम् ॥ प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं मानचतुष्टयमिति च ॥ तत्र सङ्कल्पः ॥ होमाकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थम् एतावद्वार्षिकं दधियवतण्डुलानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे ॥ तन्मूल्यं वा दद्यात् ॥ इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः ॥ होम्यं दद्यादिति वचनादिति रामवाजपेयिनः हरिहरश्च ॥ गङ्गाधरस्तु सायंप्रातर्होमपक्षादिकर्मपिण्डपितृपञ्चाद्यनुसन्धानार्थं साधनभूतं होमद्रव्यमिति लिखितवान् ॥ ततो यद्योक्ते काले पूर्वाह्णे वैश्वदेवं कृत्वा गणपतिं पूजयित्वा पुण्याहवाचनं कुर्यात् । तद्यत्र कर्तव्यं तदुच्यते ॥ व्यासः ॥ सम्पूज्य गन्धमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् । धर्मकर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ गृह्यपरिशिष्टे ॥ अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः ॥ प्रतिष्टोद्यापने पूर्णं तत्कर्मणश्चाद्यन्तयोः कुर्यादिति आश्वलायनस्मृतिः ॥ वैदिके तान्त्रिके चादौ ततः पुण्याह इष्यते । शौनकः पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि । प्रयोक्तुः कर्म-

शामादावन्ते चोदयसिद्धय इति तच्च कर्मप्रयोगान्तर्गतमिति केचित् बहवस्तु प्रयो-
गवर्हिभूतमिति ॥ आद्यपत्ने कर्मप्रयोगसङ्कल्पं कृत्वा कार्यम् द्वितीये तु तत्कृत्वा कर्म-
सङ्कल्पः ॥ अथ प्रयोगः ॥ हेमाद्रौ दानखण्डे बहूचगृह्यपरिशिष्टवेनीक्तः सकल-
साधारणशिष्टाचारप्राप्तश्च पुण्याह्वाचनप्रयोगः ॥ कृतमङ्गलज्ञानः स्वलङ्कृतः कृता-
चमनः प्राञ्जुखी यजमानो वस्ताच्छादिते पीठे उपविश्य पत्नीञ्च स्वदक्षिणतः प्राञ्जु-
खीमुपवेश्य संस्कार्यञ्च तथैवोपवेश्य ॥ ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादि गुक्ताम्बरधरं
देवं अभीप्सितार्थं सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये० सर्वदासर्वकार्येषु० ॥ सर्वेषु कालेषु समस्तदे-
शेषु तदेवलम्बन्० यत्रयोगेश्वरः कृष्णो० सर्वेष्वारम्भकार्येषु० ॥ इति श्लोकान् पठित्वा ॥
ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः उमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुरन्दराभ्यां नमः मातृ-
पितृभ्यां नमः इष्टदेवताभ्यो नमः कुलदेवताभ्यो नमः सर्वभ्योब्राह्मणेभ्यो नमः ॥
आचमनप्राणायामौ कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकफलसिद्ध्यर्थं श्वोऽथ वा ऽमुकक-
र्माहं करिष्ये ॥ तदङ्गतयाऽऽदौ पुण्याह्वाचनादि करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ॥ यदा तु
प्रयोगाद्वर्हिभूतं पुण्याह्वाचनाद्यङ्गं तदाऽमुकफलसिद्ध्यर्थममुककर्मकर्तुमङ्गभूतमादौ
पुण्याह्वाचनादि करिष्ये इति प्रत्येकं सङ्कल्पः । प्रधानसङ्कल्पस्तु सर्वं कृत्वा
तद्दिने श्रौवा कार्यः । ततः कर्त्ता स्वपुरतः महीधौः पृथीवीचनइति भूमिं स्पृष्ट्वा ।
श्रोपथयः समिति तण्डुलपुञ्जं कृत्वा । आजिघ्नकलशमिति पुञ्जोपरि सलक्षणं धातु-
मयं मृन्मयं वा कलशं निधाय । इमम्मेवरुणेति तीर्थजलेन पूरयित्वा गन्धद्वारा-
मिति गन्धङ्कलशे प्रक्षिप्य चन्दनादिना तमनुलिप्य या श्रोपथीरिति सर्वोपथीः
श्रोपथयः समिति यवान् काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थेव इति पञ्चपल्लवान्
स्पोनापृथिवीति पञ्चसप्तवानुदः याः फलिनीरिति फलं परिव्राजपतिरिति पञ्चर-
त्नानि हिरण्यगर्भइति हिरण्यं युवासुवासाइति वस्तेण रक्तसूत्रेण च वेष्टयेत्
पूर्णादर्थीति धान्यपूर्णं फलसहितं पात्रमुपरि निदध्यात् तत्वायामीति कलशे वरुण-
मावाहयेत् चन्दनादिना पूजयेच्च ॥ ततः कलशे देवता आवाहयेत् ॥ कलशस्य
मुखे त्रिष्णुः काण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः
स्मृताः ॥ कुक्षी तु सागराः सप्त सप्त द्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवे-
दोऽथर्वणः ॥ अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशन्तु समाश्रिताः । अत्र गायत्री सावित्री
शान्तिः पुष्टिकरी तथा ॥ आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥ सर्वे समुद्राः
सरितस्तीर्थानि जलदानदाः । आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाइति ॥ ततः
कलशप्रा० ॥ देवदानवसम्वादे मथ्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृते

विष्णुना स्वयम् ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः काम-फलप्रदाः । त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ साग्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा आशिपः प्रार्थयेत् ॥ प्रार्थनानाह ॥ एताः सत्या आशिपः सन्तु दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च । तेनायुः प्रमाणेन पुण्यपुण्याहन्दीर्घमायुरस्तु ॥ शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु अन्नतं चारिष्टं चास्तु गन्धाः पान्तु सुमङ्गल्यं चास्तु अन्नताः पान्त्वायुष्यमस्तु पुष्याणि पान्तु सौम्रियमस्तु ताम्बूलानि पान्तवैश्वर्यमस्तु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः श्रीर्यशोविद्याविनयोवित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु । अत्र सर्वत्र ब्राह्मणैरस्त्विति प्रत्युत्तरं देयम् । यत्कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहोमाङ्कारमादिकृत्वा ऋग्यजुः सामाशीर्वचनं बहुषिसम्मतं सन्विज्ञातं भवद्विरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये विप्राः वाच्यतामिति वदेयुः । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं प्रत्युत्तरं ततोयजमानः भद्रं कर्णेभिः ० ऋ० १ द्रविणो-दाद्रविण स० ऋ० १ सवितापश्चातात् ० ऋ० १ नवो नन्नोभवति ० ऋक् उच्चादिवि ० ऋ० १ आपउदन्तु जीवसे दीर्घायुत्वापवर्चसे । यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यं मर्त्यां जौहवीमि जातवेदेा यशो अस्मासु धेहिप्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्या । यस्मै त्वं सुकृते जातवेदउलोकमग्ने कृणवस्योनम् । अश्विनं सपुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिन्नुशते स्वस्ति ॥ व्रतनियमतपःस्वाध्यायऋतुशमदमदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयतान् । विप्राः समाहितमनसः स्मः ॥ यजमानम् प्रसीदन्तु भवन्तः । विप्राः प्रसन्नाः स्मः । यज० शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवङ्कर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु वेदसमृद्धिरस्तु शास्त्रसमृद्धिरस्तु पुत्रसमृद्धिरस्तु धनधान्यसमृद्धिरस्तु इष्टसम्पदस्तु अरिष्टनिरसन-मस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु यन्त्रेयस्तदस्तु उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमह-रहरभिवृद्धिरस्तु उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः सम्पद्यन्ताम् तिथिकरणमुहूर्तन-क्षत्रसम्पदस्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम् तिथिकरणेमुहूर्तं सनक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेताम् दुर्गापाञ्चाल्यौ प्रीयेताम् अग्निपुरोगाविश्वेदेवाः प्रीय-न्ताम् इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्ताम् ब्रह्मपुरोगाः सर्वेदेवाः प्रीयन्ताम् माहेश्व-

रीपुरोगा उमामातरः प्रीयन्ताम् वशिष्ठपुरोगाऋषिगणाः प्रीयन्ताम् अरुन्धतीपुरोगाएकपत्न्यः प्रीयन्ताम् ऋषयश्छन्दांस्याचार्यावेदायज्ञाश्च प्रीयन्ताम् ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम् श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् श्रद्धामेधे प्रीयेताम् भगवती कात्यायनी प्रीयताम् भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् भगवन्तौविघ्नविनायकौ प्रीयेताम् भगवान्स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीय० हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयन्ताम् सर्वा ग्रामदैताः प्रीयन्ताम् सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् हताश्च ब्रह्मविद्विपः हताः परिपन्थिनः हताः अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः शत्रवः पराभवं यान्तु शाम्यन्तु घोरान्नि शाम्यन्तु पापानि शाम्यन्तवीतयः शुभानि वर्द्धन्ताम् शिवा आपः सन्तु शिवाऋतवः सन्तु शिवा अग्नयः सन्तु शिवा आहुतयः सन्तु शिवा औपधयः सन्तु शिवा वनस्पतयः सन्तु शिवा अतिथयः सन्तु अहोरात्रे शिवे स्पाताम् निकामे० कल्पताम् । शुक्राङ्गारकबुधवृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसामसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् भगवान्नारायणः प्रीयताम् भगवान्पर्जन्यः प्रीयताम् भगवान्स्वामी महासेनः प्रीयताम् पुण्याहकालान्वाचयिष्ये ब्राह्मणाः वाच्यताम् । उद्गाते० पुण्यमावद० । अनया पुण्याह स्व कुरुते । ब्राह्मणा ममगृहे अस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इति स्वयं मंदस्वरेणोक्त्वा ब्राह्मणैः ओं पुण्याहमिति तयोक्ते पुनरेव मध्यमस्वरेणोक्त्वा तथैव तैरुक्ते पुनरेवमुच्चस्वरेणोक्ते तथैव तैरुक्ते । स्वस्तये० तुनः । आदित्य० ममृतस्वस्ति ब्राह्मणइत्यादि कर्मणइत्यन्तं पूर्ववत्स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इतित्रिः ॥ आपुष्मते स्वस्तीति प्रतिवचनन्तिः ॥ ऋध्याम० काममप्राः । सर्वामृद्धिं प्रतितिष्ठति ब्राह्मणमित्यादि । अस्य कर्मणः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिः ॥ ओं ऋध्यामितित्रिः ॥ श्रियेजातः श्रिये० मितद्रौ । श्रियएवै० एवं वेद ब्राह्मणमित्यादि । अस्य कर्मणः श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्वितित्रिर्ब्रूयात् ॥ अस्तु श्रीरिति विप्रास्तिः ॥ ततः कर्तुर्वामतः पत्नीमुपवेश्य पात्रपातितजलेन पल्लवदूर्वादिभिर्दुग्धैः विप्रा अभिपिञ्चयुस्तिष्ठन्तः ॥ तत्र मन्त्राः ॥ देवस्यत्वेत्यादि । सुरास्त्वामभिपिञ्चन्त्वित्यादि पौराणान् श्लोकानपि पठन्त्यभिषेके ततो नीराजनं कुर्यात् ॥ अथाभ्युदयिकश्राद्धविधिः ॥ तच्च गर्भाधानादिषु गर्भसंस्कारेषु जातकर्मादिष्वपत्यसंस्कारेषु अग्न्याधानादिषु श्रौतकर्मसु श्रवणाकर्मसु वापीकूपतडागारामाशुशापनादिषु देवप्रतिष्ठायां वानप्रस्थाश्रमसन्धासस्वीकारे तुलापुरुपादिमहादानादे नवगृहप्रवेशेमहानान्यादिवेदव्रतेषु राजाभिषेके शान्तिकपौ-

ष्टिकेषु च सर्वेषु उपाकर्मात्सर्जनयोरप्येके नवीनयोर्वाऽनयोरन्यत्राप्येवविधे कार्यम् ।
 इदमाभ्युदधिकश्राद्धं वक्ष्यमाणं च मातृपूजनमेकस्यानेकसंस्कारेष्वेककर्तृकेषु युगपदुप-
 स्थितेषु सर्वादी सकृदेव तन्त्रेणैव कार्यम् नतु प्रतिसंस्कारभावृत्त्या ॥ यथा दैवाद-
 कृतजातकर्मादिकस्योपनयनकाले जातकर्माद्यनुष्ठाने देशान्तरगतस्य मृतबुध्या कृतो-
 र्ध्वदेहिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने कर्मनाशा-
 जलस्पृष्टादीनां प्रायश्चित्ततया पुनःसंस्काराणां युगपदनुष्ठाने वा ॥ तदुक्तं ब्रह्म-
 पुराणे ॥ गणेशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न
 पृथगादिष्विति ॥ कात्यायनः । कुड्यलम्ना वसोहाराः पञ्चधारा घृतेन तु । कारयेत्सप्त
 वा धारा नातिनीचा न चेच्छ्रिताः ॥ गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
 देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया
 सहेति ॥ आत्मदेवता आत्मकुलदेवता आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेदत्र समाहितः
 आयुष्याणि आनिभद्रा इत्यादीनि ॥ ततो वृद्धिश्राद्धम् नवदैवत्यं पार्वणत्रयात्मकम् ॥
 तत्र क्रममाहाश्वलायनाचार्यः ॥ माता पितामही चैव सम्पूज्या प्रपितामही ।
 पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ॥ एते नवाऽर्चनीयास्त्युः पितरोऽभ्युदये
 द्विजैरिति ॥ यत्तु वृद्धवसिष्ठः ॥ नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम
 सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकमिति स्मृत्यर्थसारश्च वृद्धमुख्यास्तु पितरो
 वृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते इति । तच्छाखान्तरविषयम् ॥ कात्यायनानान्तु आनुलोम्येन
 मात्रादिक्रमेणैव नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा इति प्रयोगदर्श-
 नात् ॥ यत्तु ब्रह्मपुराणे पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रुमुखाह्येते
 पितरः सम्प्रकीर्तिताः ॥ तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति
 तत् महालयप्रकरणपठितप्रौष्ठपदपौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविषयन्तत्प्रकरणपाठादि-
 त्येव हेमाद्र्यादय ऊचिरे ॥ इह च नान्दीमुखसंज्ञकान्मात्रादीनुद्दिशेत् ॥ विष्णु-
 पुराणे ॥ कन्याविवाहादीननुक्रम्य नान्दीमुखान्पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही-
 त्युक्तं ॥ ब्रह्मपुराणे च ॥ जन्माद्यनुक्रम्य पितृन्नान्दीमुखान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वक-
 मित्युक्तं ॥ वृद्धपराशरेणतु देवानामपि नान्दीमुखविशेषणमुक्तम् ॥ नान्दीमु-
 खेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणं कुशासनमिति ॥ वृद्धिश्राद्धे च कालः ॥ कर्माह्वात्पूर्वद्युर्मातृ-
 पार्वणम् कर्माहे पितृपार्वणम् कर्मात्तराहे मातामहपार्वणमिति ॥ अस्यासम्भवे
 पूर्वद्युरेव पूर्वाह्ने मातृकम् मध्याह्ने पैतृकम् अपराह्ने मातामहानाम् ॥ अस्याप्यसम्भवे
 आह वृद्धमनुः ॥ अलाभे श्राद्धकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्ने

मातृपूर्वकमिति इदं च महत्सु कर्मसु अल्पेषु तु कर्माह एव श्राद्धम् । पुत्रजन्मनि
 तु दिने वा रात्रौ वा भुक्तवतोपवासिना वा पुत्रजन्मानन्तरमेव कार्यम् अत्र सङ्क-
 ल्पादौ विशेषः सङ्ग्रहे ॥ शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ सङ्कल्पमाचरेत् । न पश्या यदि
 वा कुर्यान्महान्दोषोऽभिजायते ॥ अनस्मद्वृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्नाम-
 तिलाद्यैश्च नान्दीश्राद्धं च सव्यवत् ॥ आश्वलायनकारिकायाम् ॥ सम्बन्धनामरूपाणि
 वर्जयेदत्रकर्मणि इदं तु शाखान्तरविषयम् ॥ अत्र सत्यवसूविश्वेदेवौ तत्स्थाने द्वौ
 विप्रौ ॥ मात्रादीनां च प्रत्येकं द्वौ द्वौ एवं विंशतिर्द्राक्षणाः । यद्वा मात्रादीनां
 त्रयाणां द्वौ द्वौ एवमष्टौ ॥ अत्र नापसव्यं तिलस्थाने यवा एव स्वधास्थाने स्वाहा
 शब्दः सव्यजानुनिपाताभावः सर्वं प्राङ्मुख एव कुर्यात् ॥ प्रदक्षिणमुपचार ऋजु-
 दर्भैः क्रियेत्यादयो विशेषा ग्रन्थान्तरतो ज्ञेयाः । पिण्डदाने कुलदेशोऽऽचारतो
 व्यवस्था ॥ भविष्यत्पुराणे ॥ पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धे
 महावाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥ पिण्डदानपक्षे विशेषो वसिष्ठेनोक्तः ॥ दधिकर्क-
 न्युमिश्रांश्चपिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् ॥ कर्कन्धुर्वदरीफलम् ॥ एकैकस्मै पिण्डद्वयन्दे-
 यम् ॥ एकज्ञान्नाऽपरन्तूप्यीन्दद्यात्पिण्डद्वयं बुध इति चतुर्विंशतिमतात् ॥ अन्ये च
 बहवो विशेषा ग्रन्थान्तरतो ज्ञेयाः ॥ दक्षिणात्यानां गुर्जराणां च विस्तृतवृद्धिश्रा-
 द्वाभावाद्नेहोच्यते ॥ अथाभ्युदयिके कर्तृनिर्णयः सायणीये ॥ नान्दीश्राद्धं पिता
 कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ द्वितीयपा-
 णिग्रहादौ वर एव कुर्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनः स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कार-
 कर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् तेषां सुतानामोद्वाहनात्प्रथम-
 विवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् तदुपलक्षितं वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । तस्य
 पितुरभावे तु तस्य संस्कार्यस्य पितृणां यः क्रमस्तेन क्रमेण पितृव्याचार्यमातुलादि-
 श्राद्धं दद्यात् न च स्वपितृभ्यः इति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । जीवत्पितृकस्तु पितृ-
 मात्रादिभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् ॥ वृद्धौ तीर्थं च सन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ एतत्साग्निक्विपपमित्येके ॥ विष्णुः ॥
 पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेभ्य एव तत्कुर्यात्पितरि पिता-
 महे च येषां पितामहः ॥ पितरि पितामहे प्रपितामहे च नैव दद्यादिति ॥ अथा-
 श्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्मां
 जीयत्यां मातामहस्यैव कुर्यादिति ॥ अथास्य शिष्टप्रचाराचारपरिगृहीतः सङ्कल्प-

विधिना प्रयोगः । उपनयनादिमहत्सु कर्मसु पूर्वशुजातकर्माद्यल्पेषु तदहरेव नान्दी-
 श्राद्धं कुर्यात् । तत्रादौ कर्ता कृतमाङ्गलिकस्नानो धैतवासाः कृतस्वस्त्ययनो नान्दी-
 श्राद्धपूर्वाङ्गं मातृकापूजनं कुर्यात् ॥ पूजाप्रकारस्तु पूजापकरणान्युपकल्प्य प्राञ्जुख
 उपविश्य कुशयवजलान्यादाय अथेत्पादि अमुककर्माङ्गतया गणपतिगौर्यादिचतुर्द-
 शमातृकापूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॥ अक्षतैः ॐ भूर्भुवः स्वः गणपते इहागच्छ
 इह तिष्ठ ॐ भूर्भुवः स्वः गौरि इहागच्छ इह तिष्ठ । एवं पद्वे शचि मेधे सावित्रि
 विजये जये देवसेने स्वधे स्वाहे धृते तुष्टे पुष्टे आत्मकुलदेवते इति प्रत्येकमा-
 वाह्य ततो मनो जूतिरिति प्रतिष्ठाप्य ॐ गणपतये नमइति प्रणवादिनमोन्त
 चतुर्थ्यन्त स्वस्वनाममन्त्रेण पञ्चदश्यापि योऽङ्गोपचारैः पूजयेत् ॥ मातृणां गणदे-
 वतात्वपक्षे तु गणपति गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना
 स्वधा स्वाहा धृतिः तुष्टिः पुष्टिरात्मकुलदेवता ॥ इहागच्छत इहतिष्ठतेति आवाह्य
 प्रतिष्ठाप्य ॐ गणपत्यादिभ्यो नमइति पूर्ववदुपचारैः पूजयेत् ॥ ततः पञ्च सप्त वा
 नातिनीचा नचोच्छ्रिताः कुड्यादिषु वसोःपवित्रमसीति घृतधारा उत्तरसंस्थाः
 कुर्यात् ॥ ततो वसोर्द्वारा देवताभ्यो नमइति पञ्चोपचारैः पूजां कुर्यात् ॥ वसोर्द्वार-
 राकरणञ्च कातीयानामिव नान्येषाम् ॥ तत आयुष्यमन्त्रजपः आयुष्यं वचंस्यं
 दुमाम् ॥ १ ॥ न तद्रक्षां सिं मायुः ॥ २ ॥ यदावध्रन्दां यथासं ॥ ३ ॥ इत्यादि
 आयुष्यमन्त्रजपः ॥ अथ नान्दीश्राद्धम् तच्च त्रिविधम् विवाहादिनित्यनैमित्तिकं पुत्र-
 जन्माद्यनियतनिमित्तम् अग्न्याधानादिनिमित्तं चेति । तत्र विवाहादिनिमित्तं
 प्रातः कार्यम् तदाह शातातपः ॥ प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति ॥ अत्र प्रातः शब्दः
 सार्द्धं प्रहरात्मककालवचनः ॥ तदाह गार्ग्यः ॥ ललाटसन्मिते भानौ प्रथमः प्रहरः
 स्मृतः । स एव सार्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते ॥ अग्न्याधाननिमित्तं त्वपराह्वे कार्-
 यम् ॥ तदाह गालवः ॥ पार्वणं चापराह्वेतु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति । अग्न्याधा-
 ननिमित्तं वृद्धिश्राद्धमपराह्वे कुर्यादित्यर्थः ॥ पुत्रजन्मादौ निमित्तानन्तरमेव तत्कार्-
 यम् ॥ निर्णयामृतेऽप्येवम् कर्ता उक्तकाले सुस्नातः सुप्रक्षालितकरचरणः स्वाचान्तः
 सुस्नातानाचान्तान्शौ ब्राह्मणानाहूय वह्निरूपरूपे गोमयोपलिप्ते मण्डले स्वागतं
 वः सुस्वागतमिति प्रत्येकं प्रश्नोत्तरपूर्वकं प्रागग्रकुशोत्तरेष्वासनेषु प्राञ्जुखान् दक्षि-
 णोपक्रमान् उदगपवर्गान् उपवेश्य स्वयमुदञ्जुख उपविश्य आद्ययोर्विप्रयोजानुनी
 स्पृशन् प्राग्वद्देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धाख्ये कर्मणि
 नान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रय नान्दीमुखास्मत्पित्रादित्रय नान्दीमुखास्मन्मातामहा-

दित्रयसम्बन्धि सत्यवसुसञ्जका विश्वेदेवकृत्ये भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति
 ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥ पुनस्ताम्बूला-
 दिकमादाय तदुत्तरयोर्जानुनी स्पृशन् अद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मन्मातृ-
 पितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनामद्येहकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धे
 भवन्तौ मया निमन्त्रितौ इति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ
 स्व इति प्रतिवचनम् ॥ पुनस्ताम्बूलादिकमादाय तदुत्तरयोर्विप्रयोर्जानुनी स्पृशन्
 अद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणा-
 मद्यकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धे भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति ताम्बू-
 लादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥ पुनस्ताम्बूला-
 दिकमादायाद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा-
 नाममुकामुकशर्मणामद्यकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धे भवन्तौ मया निम-
 न्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥
 अक्रोधनैः शौ० कारिणेति सर्वत्र नियमान् श्रावयेत् ॥ ततो देवद्विजपूर्वकं चरण-
 प्रक्षालनं विधाय अद्येह नान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रयनान्दीमुखास्मत्पित्रादित्रय
 नान्दीमुखास्मन्मातामहादित्रयसम्बन्धि सत्यवसुसञ्जका विश्वेदेवा एतत्पादार्थं वो
 नम इति गन्धाक्षतादियुक्तं पादार्थन्दत्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातृ
 पितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्य एतत्पादार्थं वो नम इति मातृवर्गत्रयब्रा-
 ह्मणचरणयोर्दत्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा
 अमुकामुकशर्मण एतत्पादार्थं वो नम इति पित्रादिवर्गब्राह्मणचरणयोर्दत्वा
 अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकश-
 र्मण एतत्पादार्थं वो नम इति मातामहवर्गब्राह्मणचरणयोर्दत्वा दद्यात् ॥ ततो
 ब्राह्मणानाचामय्य स्वयमप्याचम्य श्राद्धदेशे प्रथमकल्पितेष्वसनेषु इदमासनमास्य-
 तामिति प्रयोगेणोदगपवर्गं प्राङ्मुखान्देवपूर्वं द्विजानुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविश्य
 कर्मसौकर्यायं कर्मपात्रं जलेनापूर्य दूर्वादधियवकुशांस्तत्र निक्षिप्य प्राणायामत्रयपू-
 र्वकं विष्णुस्मरणं कृत्वा कर्मपात्रजलेनोपकरणानि प्रोक्ष्य दूर्वाकुशयवजलानि दक्षि-
 णकरेणादाय पूर्ववद्देशकालकीर्तनान्ते अमुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धाख्ये कर्मणि
 अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्योऽमुकगोत्रा
 नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्मणः अमुकगोत्रा नान्दीमुखा
 अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः अमुकामुकशर्मणः प्रधानदेवताः सत्यवसु

सञ्जकाविश्वेदेवा अङ्गदेवताः यथोक्तलक्षणं हविः ब्राह्मण आहवनीयार्थमुकगो-
 त्राणां नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां
 नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणाममुकगोत्राणां नान्दी-
 मुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणाममुककर्मनिमित्तं
 सत्यवसुसञ्जकाविश्वेदेवपूर्वकं साङ्गल्पिकमाभ्युदयिकं आहुं भवदनुचयाऽहं करिष्ये ।
 इति सङ्गल्पः ॥ कुरुष्वेति प्रतिवचनम् ॥ ततः सप्रणवव्याहृतिपूर्विकाया गायत्र्यास्त्रि-
 र्जपः विष्णुस्मरणम् ॥ मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः सत्य-
 वसुसञ्जका विश्वेदेवा इदमासनं वो नमइति प्रागग्रञ्जुकुशत्रयं सयवजलन्दक्षि-
 णतः आसनेोपरि दत्त्वाऽमुकगोत्राः नान्दीमुख्योऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहोऽमु-
 कामुकदेव्यः इदमासनं वो नम इति मातृवर्गविप्रद्वयासनेोपरि विभज्य दत्त्वा अमु-
 कगोत्राः नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः इदमासनं वो
 नम इति पितृवर्गब्राह्मणद्वयासनेोपरि दत्त्वा पित्रादिपदस्थाने मातामहादिपदप्रचे-
 पेण तदीयब्राह्मणद्वयासनेोपर्यासनं दद्यात् ॥ ततः प्रत्यासनन्दीपस्थापनम् ॥
 ततो द्वितीयब्राह्मणहस्ते प्रथमब्राह्मणहस्तन्दत्त्वा तत्र जलदानपूर्वकं गन्धादि
 दत्त्वा कुशयवजलान्यादाय मात्रादिपित्रादिमातामहादित्रयसम्बन्धिसत्यवसुसञ्जका
 विश्वेदेवा इमानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽलङ्करणताम्बूलानि वो नमः । अमुकगोत्राः
 नान्दीमुख्यः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहोऽमुकामुकदेव्यः इमानि गन्धं ताम्बू-
 लानि वो नमः ॥ अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकामुक-
 शर्माणः इमानि गन्धं ताम्बूलानि वो नमः । अमुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातामह-
 प्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकशर्माण इमानि गन्धं ताम्बूलानि वो नमः ॥
 अन्नपरिवेषणम् ॥ पात्रमालभ्य पृथिवीतेऽ जुहोमि स्वाहेति जपित्वाऽनुष्ठमन्नेऽव-
 गाह्य इदमन्नमिमा आप इदमाज्यं हविरित्युक्त्वा मात्रादित्रयपित्रादित्रय मातामहा-
 दित्रयसम्बन्धिनः सत्यवसुसञ्जका विश्वेदेवा इदमन्नं घृताद्युपस्करसहितं परिविष्टं
 परिवेष्यमाणं च द्विजेभ्यस्तृप्तिपर्यन्तममृतरूपं वो नम इत्युत्सृजेत् । एवमेव मात्रा-
 दिपात्रद्वयमालभ्यामुकगोत्रा नान्दीमुख्योऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहोऽमुकामुक-
 देव्य इदमन्नद्वृताद्युपस्करसहितं अमृतरूपं वो नमः ॥ एवमेव पित्रादिपात्रयोर्माताम-
 हादिपात्रयोरपि सङ्गल्पं कुर्यात् । ततोऽश्रत्सु पित्र्यमन्त्ववर्जं जपः तृप्तान् ज्ञात्वा-
 ऽन्नं विकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतींमधुमध्विति च ॥
 सम्पन्नमिति पृष्ठा सुसम्पन्नमिति तैरुक्ते शेषमन्नं किं क्रियतामिति पृष्ठा इष्टैः सह

भुज्यतामिति तैरुक्ते ब्राह्मणानाचामयेत् । सुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपस्सन्तु सौमन-
 स्यमस्तु अन्नतं चारिष्टं चास्तु नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुख्यः
 पि० न्ताम् । नान्दीमुख्यः प्र० न्ताम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् । नान्दी० पि-
 तामहाः प्रीयन्ताम् ॥ नान्दी० प्रपि० न्ताम् । नान्दी० मातामहाः प्रीयन्ताम् ।
 नान्दी० प्रमा० प्रीयन्ताम् ॥ नान्दी० वृद्धप्रमा० प्री० ॥ इति क्षीरयवजलानि दद्यात् ॥
 ततः प्राञ्जलिराशीः प्रार्थयेत् ॥ अघोराः पितरः सन्तु सन्त्विति ब्राह्मणाः । गोत्रज्ञो
 वर्द्धतामिति यजमानः वर्द्धतामिति ते ॥ दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् अभिवर्द्धन्तामिति
 ते । वेदास्तन्तिरेव च अभिवर्द्धतामिति क्रमेणोत्तरे । श्रद्धा च नो मा व्यगमत् । मागात्
 बहुदेयं च नोऽस्तु अस्तु इति प्रतिवचनम् । ततो मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादि-
 त्रयश्राद्धसम्बन्धि वैश्वदेविकश्राद्धप्रतिष्ठार्थममुकशर्मभ्यां भवद्भामियन्द्वाज्ञामलका-
 द्रंमूलकादिरूपा विष्णुदेवता दक्षिणा मया दत्ता इति देवब्राह्मणाभ्यान्दक्षिणान्द-
 त्वाऽमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनां
 कृतैतदाभ्युदयिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थममुकगो० दत्तेति मात्रादिब्राह्मणाभ्यान्दक्षिणान्दत्वा
 अमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पित० नाम् अमुकामुकशर्मणां कृतैतदाभ्युदयि०
 दत्तेति पित्रादि० दत्त्वा पित्रादिपदस्थाने मातामहादिपदप्रक्षेपेण मातामहादिब्रा-
 ह्मणाभ्यां दक्षिणां दद्यात् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्युक्त्वा देवद्विजाभ्यां विश्वे-
 देवाः प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरे दत्ते स्वस्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति सर्वान्प्रत्युक्त्वा स्वतीति
 तैरुक्ते ब्राह्मणान्प्रणिपत्य प्रसाद्य वाजेवाजेवतेति मात्रादिवर्गत्रयद्विजपूर्वकं देव-
 द्विजा विसृज्य आमावाजस्येति विप्राननुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याचामेत् ॥ ततो मातृ-
 कादि विसर्जयेत् ॥ जीवन्मातृकस्य न मातृपार्वणम् । जीवन्मातामहस्य न माता-
 महपार्वणम् । द्वारलोपात् जीवत्पितृकस्तु येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यो दद्यादित्युक्त
 मेव । यदा तु पक्षान्नासम्भवस्तदा आमश्राद्धविधिना आमन्नेन कर्तव्यम् । आमन्ने-
 स्याप्यलाभे हिरण्येन कर्तव्यम् ॥ ततः पक्षीयजमानयोरहृतवस्त्वपरिधानम् । ततः
 सपत्नीकः प्राञ्जुख उपविश्याद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्या स्मार्ताग्निमहमाधास्ये इति
 सङ्कल्पं कुर्यात् ॥ आभ्युदयिकश्राद्धात्पूर्वं सङ्कल्प इति हरिहरः श्राद्धोत्तरमिति रेणुकः ॥
 वैकल्पिकावधारणम् । मन्यनाग्निः उत्तरतः पान्नासादनम् द्वे पवित्रे घृतस्थाली
 मून्मयी चरुस्थाली औदुम्बरी पालारयः समिधः प्राञ्जावाघारौ कौणयोरारज्यभागीद-
 क्षिणा पूर्णपात्रं इत्यवधारणम् ॥ हरिहरमते ब्रह्मवरणम् अरणिप्रदानं च ॥ तत्रैवं
 ब्रह्मा अरणी आदापाधारारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय प्रयच्छति । तौ चाय-

सध्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्याम्परिगृहीते इति परिगृहीतः । अरणिप्रदानं स्मार्ते निर्मूलत्वादुपेक्षणीयम् । प्रदानाभावेऽपि धारणम्भवत्येव “अधरामरणिम्पत्नी विभूयादुत्तराम्पतिरिति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टात् । उक्तप्रकारेणारणिमानम् । अरणिपूजनम् ॥ ततो यवोनचतुर्दशाङ्गुलमानेन मेखलायुक्तवृत्तखरकरणमग्नेः, सभ्यावसथ्ययोगार्हपत्यवत्कुण्डमिति निगमपरिशिष्टात् ॥ यज्ञपार्श्वेऽपि वृत्तमेव कुण्डमुक्तम् । मेखला द्वादशाङ्गुलोच्चा कार्या । ततः खरे परिसमूहनम् उपलेपनम् उल्लेखनम् उद्वरणम् अभ्युक्षणम् अरणिपक्षेऽग्निमन्यनम् । तत्र यजमानः प्राञ्चुख ओविलीं धारयति प्रत्यञ्चुखी पत्नी मन्यनङ्करोति । पत्नीवहुत्वे सर्वाभिर्मन्यनमिति रेणुकः । पत्न्या मन्यनाशक्तौ ब्राह्मणेन केनचिन्दन्यनङ्कार्यम् । काष्ठैरग्नेः प्रज्वालनम् । खरे निधानम् । अथवा वैश्यगृहादग्निमाहृत्याग्नेः खरे स्थापनम् । ऋष्यादिस्मरणमत्रेति रेणुकगङ्गाधरहरिहराः । तद्विचारणीयम् । कर्मकाले प्रतिमन्त्रं स्मरणमुत पूर्वमेव स्मरणङ्कृत्वा कर्मारम्भः, एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम्भवतीति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात् तत्पदार्थज्ञानमात्रमपेक्षितं नतु कर्मकाली ज्ञारणम् । यथार्थज्ञानम् । अस्मिन्नावसथ्याधाने त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्मणो व्यपदेशः, दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्र ब्रह्मोपवेशनम् । अग्नेरुत्तरतः प्रणीताप्रणयनम्, परिस्तरणम्, पात्रासादनम्, त्रीणि पवित्रद्वेदनानि, पवित्रं द्वे, प्रोक्षणीपात्रं वारणम्, वैकङ्कतमिति रेणुकः । आज्यस्थाली चरुस्थाली, सम्मार्गकुशाः, उपयमनकुशाः, समिधस्तिस्रः प्रादेशमात्र्यः, खादिरः सुवः, आज्यं, त्रीहितयद्गुलाः, दक्षिणा पूर्णपात्रो वरोवा । पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीसंस्कारः, प्रत्येकं पात्रप्रोक्षणम् । प्रणीताग्न्योर्मध्ये प्रोक्षणीनिधानम्, आज्यनिर्वापः, चरुपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य तण्डुलप्रक्षेपः । चर्वाज्ययोस्सहाधिंश्रयणमिति पद्धतिकारः । दक्षिणत आज्यस्य ब्रह्मणः उत्तरतश्चरोस्स्वस्य । पर्यग्निकरणमुभयोस्स्वस्यैव, सुवप्रतपनम्, सम्मार्गकुशैस्सम्मार्जनम्, प्रणीतोदकेनाभ्युक्षणम्, पुनः प्रतपनम्, आज्योद्वासनम्, चरोद्वासनम्, आज्योत्पवनम्, अवेक्षणम्, अपद्रव्यनिरसनम्, प्रोक्षण्युत्पवनम्, उपयमनादानम्, तिष्ठतः समिधः प्रक्षेपः, प्रोक्षण्युदकेन पर्युक्षणम्, प्रणीतासु पवित्रकरणम्, अग्नेरुत्तरतः प्राञ्चुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारभ्यः सुवेश होमः ॥ मनसा पूर्वाधारः ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नममेति त्यागान्तेऽग्नौ द्रव्यप्रक्षेपः ॥ सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः । ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय नमम । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमम । ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोऽ ततोऽष्टर्चहोमः, सर्वत्र होममन्त्रेषु अनास्रातोऽपि स्वाहाकारः कार्यः ।

सर्वत्र मन्त्रवत्सु जुहोत्युपदेशादित्युक्तत्वात् ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने० प्रमुमुग्ध्यस्वत्स्वाहा
 इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॐ सत्वन्नो० यधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॐ इमम्मो० चके०
 इदं वरुणाय ॐ तत्त्वा० मोषीः० इदं वरुणाय ॐ येते शतं० स्वर्काः० इदं वरुणाय
 सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्चेति त्याग इति पद्धतिकाराः ॥
 वस्तुतस्तु देवेभ्य इति पदं विहायैव त्यागः ॥ ॐ अयाश्चाग्ने० भेषजश्च० इदमग्नये न०
 ॐ उदुत्तमं० स्याम० इदं वरुणाय० ॐ भवतन्नः० मद्यनः० इदं जातवेदीभ्याम्० इद-
 मग्निभ्यामिति वा त्यागः ॥ ततस्स्थालीपाकहोमः ॐ अग्नये पवमानाय स्वाहा ॐ
 अग्नये पावकाय स्वाहा ॐ अग्नये शुचये स्वाहा ॐ अदित्यै स्वाहा ॥ सुगमा-
 स्त्यागाः । ततः पुनरष्टर्चहोमः । ततश्चरुशेषादग्नये ख्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये
 ख्विष्टकृते० ॥ आज्येन अयास्यग्ने० विदः स्वाहा इदं देवेभ्यो गातुविद्भ्यः ॥ भूः
 स्वाहा इदमग्नये० भुवः स्वाहा इदं वायवे० स्वः स्वाहा इदं सूर्याय० ॥ अथवा इदं
 भूः इदं भुवः इदं स्वः इति त्यागा इति वासुदेवभद्राः ॥ त्वन्नो अग्ने० सत्वन्नो अग्ने०
 अयाश्चाग्ने० येते शतम्० उदुत्तमम्० त्यागाश्चोक्ताः ॥ प्रजापतये स्वाहा इदं
 प्रजापतये० ॥ बर्हिर्होमः स्वाहेति, इदं प्रजापतये नममेतित्यागः ॥ ततो ऽवत्तशे-
 पप्राशनम् पवित्राभ्यां मार्जनम् पवित्रयोरग्नौ प्रक्षेपः । यदत्र विलिप्तन्तन्नद्विहायोगैरस-
 दिति लिङ्गात् पवित्रयोरुपवने लिप्तत्वात् । ब्रह्मणो दक्षिणादानम् । प्रणीतानिन-
 यनम् । एकब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः स्मृत्यन्तरोक्तब्राह्मणभोजनम् ॥ अत्र मणिका-
 यधानमिति हरिहरेशुकदीक्षितौ । तत्रापङ्कजः ॥ मातृपूर्वमाभ्युदयिकम् अरुपादान-
 न्देषस्यत्वेति । इदमहमिति अष्टपरिलेखः, उत्तरपूर्वस्याङ्कननम् पांसूद्वापः प्राच्याम् ।
 अष्टे कुशास्तरणम् अन्नतारिष्टकानाञ्चायापः ॥ हरिद्रादीनाञ्च । मणिकस्य मानं
 समुद्रोऽसि शम्भूरित्यन्तेन । आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुञ्च भद्रं विभृथानृतञ्च ।
 रायश्च स्वस्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतीतद्गुणते वयोधाः । आपोहिष्टेति तिसृभिरचोद-
 कासेकः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । आधाने पदार्थोपचारे नैमित्तिकहोमस्याभावः
 अन्यभाधात् । नन्वस्ति मन्यनादूर्ध्वमग्निस्तत्र होमस्त्वादिति चेन्नैवम् । आवास्य-
 यदो हि संस्कारनिमित्तो न जातिनिमित्तो न योगनिमित्तो वा । संस्कारेषु सत्सु
 शब्दप्रयोगदर्शनात् ॥ अतश्च ये पदार्था दृष्टार्था अदृष्टार्थाश्च पठितास्ते सर्वे आवास्य-
 यधानशब्दाध्याः ॥ एषं सति संस्कारैकदेशाभावेऽप्यनावस्यता । अतः सकलकर्म-
 समुद्रायावृत्तिरिति सम्प्रदायः । तथा च कारिकायाम् ॥ अन्याधेयस्य मध्ये च विलिप्तं
 किञ्चिदाप्यते । प्रापश्चित्तन्न विद्येत आधानावृत्तिरिष्यते ॥ तत्राग्निमन्यनादूर्ध्वं

विलिष्टे मन्यनादितः । आवर्तत इदं कर्म पूर्वं च नान्दिकम्विनेति ॥ अत्रवदामः ॥
 कश्चित्संस्कारोऽङ्गवान्भवति ॥ यथाऽऽज्याहुतिहेमे । आज्याधिश्रयणाङ्गम् । चर्वा-
 हुतौ चरुसंस्काराः । पर्यग्निकरणादि । यस्यैवाङ्गिनोऽङ्गोपचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तरूपा
 न सकलस्याधानस्येति । नतु प्रायश्चित्तमिति कर्कोपाध्यायाः युक्तरूपं चैतत् ॥
 इत्यावसध्याधानम् ॥ आधानमध्ये यदा पत्नी रजस्वला तदा विशेषं कारिकायाम् ॥
 अर्वाक् पूर्णप्रदानाच्चेदाधाने स्त्री रजस्वला । तच्छुद्धौ पुनराधानम्मातृपूजनपूर्वकम् ॥
 स्यातान्ते अरणी तत्र योनिस्सैवान्तरा तथा । आधानानन्तरञ्चेत्स्याद्रजोयुक्ता कथ-
 न्चन ॥ मणिकादि न कर्तव्यमपिदेवोऽब्रवीदिदम् । आधानग्रहणादूर्द्ध्वस्यात्तत्रैव सूत-
 कम् ॥ मणिकादि न कर्तव्यञ्जुर्यादेकादशेऽहनि । वैधाग्रनमतादिवं भारद्वाजमता-
 दपि ॥ अत्र प्रायश्चित्तन्देवभाष्ये ॥ पत्न्यां रजस्वलायां सूतिकायां वा प्रारब्धङ्ग-
 क्रियत एवेति गदाधरः ॥ तथा त्रिकाण्डमण्डनः ॥ रजोदाये समुत्पन्ने सूतके मृतके
 ऽपि वा । नित्यं नैमित्तिकञ्जुर्यात्काम्यङ्गमं न किञ्चन ॥ आधानं पुनराधानम्पशुः
 सौत्रामणी तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ॥ अकाम्यत्वेऽपि
 नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः । प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ॥ कर्तव्यान्येव
 ह्येतानि वारितान्यप्यशेषत इति ॥ अतः प्रारब्धस्य सूतकरजोदापादावप्यनुष्ठानमेव
 युक्तम् न शुद्धिप्रतीक्षणम् । कारिकाकारमते तु आधानन्न भवतीत्युक्तमेव पूर्वम् ॥
 अथ पुनराधाननिमित्तानि लिखन्ते ॥ अग्नावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥ १ ॥ अनेो विना समारूढनूर्ध्वं शम्या
 परासनात् । हृतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात् ॥ २ ॥ कुरुक्षेत्रादितीर्था-
 नाङ्गमने देशविश्वे । समारोपं विनैवाग्नीन्नोद्वहेयुर्विपरिचितः ॥ आरोप्याग्नी-
 नरण्योः स्वानुदवस्येत्सह्यग्निभिः ॥ ३ ॥ दृष्टोऽग्निर्विदं नश्येत मथ्यमानो हुताशनः ।
 ग्रामात्सीमान्तरङ्गच्छेत्प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ॥ अहुतो वत्सरं तिष्ठेदुदकेन शमङ्गतः ।
 शिक्वेनाद्वाहयेदग्नीन्पुनराधानमर्हति ॥ अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ।
 आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ॥ ४ ॥ अब्दं स्वयमनुह्वन्यो हावये-
 दृत्विगादिना । तस्य स्यात्पुनराधेयम्पवित्रेष्टिरथापि वा ॥ ५ ॥ विहायाग्निं सभा-
 र्यश्चेत्सीमामुलङ्घ्य गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ ६ ॥ अरण्योः
 क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः । पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठा चेद्वहुभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति । पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति नतु सूरयः ॥
 ८ ॥ दाहयित्वाऽग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् । पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात्कृतदा-

रोऽविलम्बतः ॥ ९ ॥ दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्विधिव-
 द्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ १० ॥ जीवन्त्यामपि ज्येष्ठायान्द्वितीयपरिणये कृते
 उत्सर्गोऽग्नीनुत्सुज्यान्वया सह पुनरादध्यादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ भार्याया-
 न्विद्यमानायान्द्वितीयामुद्वहेद्यदि । तदा वैवाहिकङ्कर्म कुर्यादावसथ्येऽग्निमान् ॥ ११ ॥
 उपघातक्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः । चतुर्विधमिदम्प्रोक्तम्पुनराधानकारणम् ॥
 १२ ॥ प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽन्त्यजादिना । उपेक्षाम्प्रवासादि प्रमादोऽग्नेर-
 धारणम् ॥ १३ ॥ सृष्टोऽग्निर्यदि चाण्डालैरुदक्यादिभिरेव वा । उपघातेषु सर्वेषु पुन-
 स्त्वेति समिन्धनम् ॥ यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदा । आहोमाज्ञ निव-
 र्त्तत पुनराधानमर्हति ॥ १४ ॥ यदोभावप्यतिक्रम्य सीमाम्प्रत्यागतौ पुनः । होमकालम-
 तिक्रम्य तदा नश्यन्ति बहूयः ॥ १५ ॥ विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।
 अतिक्रान्ते च्छाग्नीनाम्विनाशस्यादिति श्रुतिः ॥ १६ ॥ पत्न्यन्तरेऽथवा पत्यौ हुताश-
 नसमीपगे । तदा पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ १७ ॥ पत्नी सीमामतिक्रान्ता
 यजमानो गृहे यदि । आहोमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति ॥ १८ ॥ एकाकिनी
 यदा पत्नी वह्निमादाय गच्छति । तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याते न दुष्यति ॥ १९ ॥
 रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । प्रवसन्नग्निमान्प्रियः पुनराधानमर्हति ॥ २० ॥
 बह्वीनामथवैकस्यामुदक्यायान्तु न व्रजेत् । एकादशे चतुर्थेऽङ्घ्रि गन्तुमिच्छेन्नमि-
 त्ततः ॥ २१ ॥ त्रयीम्मुक्त्वा तु यो लोभात्प्रवसेत्पर्वसन्धिषु । करोति पुनराधानम्प्राय-
 श्चित्तमृणादृते ॥ २२ ॥ नाग्निकार्यस्य वेलायाम्प्रवसेन्न च पर्वणि । न विनाच निमि-
 त्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत् ॥ २३ ॥ नदीसन्तरणोऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ।
 सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टास्स्युरग्नयः ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षमरणद्वारञ्चान्यथाऽग्निवि-
 नाशनम् । आत्मारम्भणपक्षे तु नत्वारम्भणमिष्यते ॥ २५ ॥ तत्र नाञ्चारभेदग्निम्पुन-
 राधिरुदाहृता । न क्वाप्यारम्भणङ्घ्रिञ्चिल्लीगाद्यादिनिवन्धनात् ॥ २६ ॥ उदक्याचेद्भ-
 वेत्पत्नी प्रसूता प्रवसत्यपि । अञ्चारम्भविकल्पत्वात्पुनराधिर्नतन्मतात् ॥ २७ ॥
 ज्येष्ठान्वारभते वह्निम्बहुनार्यस्य नेतराः । न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः
 सह ॥ २८ ॥ राष्ट्रभंशादिसम्प्राप्ताबुचितं यानमीदृशम् । अन्यथा प्रवसन्त्यां हि
 बहुषो लौकिकाः खलु ॥ २९ ॥ राष्ट्रभंशादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् । जुहुयाञ्चतु-
 रार्त्तेन स्मार्तेऽग्नेौ सर्वमीरितम् ॥ ३० ॥ सायम्प्रातर्हुते सर्वमेव स्यात्प्रमनेऽन्वहम् ।
 यस्त्वन्याधेयमात्मार्थङ्कृतवान्मृतभार्यकः ॥ ३१ ॥ पत्नीविरहितैवह्वीन्यथाकामं
 सनिर्हरेत् । होमद्वयात्पत्ये दर्शपूर्णमासात्पत्ये तथा । पुनरेवाग्निमादध्यादिति

भार्गवशासनम् ॥ ३२ ॥ बहुधा विहृताह्यग्निरावसथ्यात्कथञ्चन । यावदेकोऽपि
तिष्ठेत तावदन्यो न मथ्यते ॥ ३३ ॥ वैश्वदेवान्तथा होमात्प्राग्नेयं नैव मन्यनम् ।
एकेनान्तरितो वह्निरावसथ्यस्तु मथ्यते ॥ ३४ ॥ आ्रवसथ्यान्तु कर्मार्थं यो ऽग्निरुद्वियते
क्वचित् । पूर्वेण योजयित्वा तन्तस्मिन्होमो विधीयते ॥ ३५ ॥ चतुर्विंशतितमे ॥
प्रातर्होमन्तु निर्वृत्य समुद्रुत्य हुताशनात् । शेषम्महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाच-
रेत् ॥ ३६ ॥ ततोऽस्मिन्वैश्वदेवादिकर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ बहुचकारिकायाम् ॥
नित्यपाकाय शालाग्नेरेकदेशस्य कार्यतः । पाकार्यमुत्सुकं हृत्वा तत्र प्रह्ला महानसे ॥
३७ ॥ वैश्वदेवोऽन्यगारे स्यात्पाकार्योऽग्निश्चलौकिकः । भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादा-
बुत्सवेपु च ॥ ३८ ॥ कृते च वैश्वदेवोऽथ लौकिको नैव कार्यतः । हेमिनान्तरितङ्केचि-
दाहुः सर्वत्र लौकिकम् ॥ ४० ॥ न तत्समञ्जसन्तेषामुपयद्भोमदर्शनात् । समासं
चोत्सुकस्याहुरग्न्यागारे महानसात् । पाकान्तं वैश्वदेवात्प्राक् चैतदप्युपपद्यते ॥
४१ ॥ आहृतेह्युत्सुके पाकः शामित्रे दृश्यते पशौ । वचनादाहृतिः सातु लौकिक-
स्त्वपवर्गतः ॥ ४२ ॥ दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यश्च नीयते । सर्वं ते लौकिका
ज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ॥ ४३ ॥ पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेऽपि वा । अपह्ला
तु वसेद्वात्रीम्पुनराधानमर्हति ॥ ४४ ॥ अरण्योर्दग्धयोर्वाऽपि नष्टयोः क्षीणयोस्तथा ।
आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत् ॥ ४५ ॥ अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति
पूर्वयोः । न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥ ४६ ॥ पूर्वैव योनिः पूर्वाकृत
पुनराधानकर्मणि ॥ ४७ ॥ एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्गाममात्रजेत् । हेमकाले
ऽभिसम्प्राप्ता न सा दीपेण युज्यते ॥ ४८ ॥ अथ तत्रैव निवसेद्गामङ्गत्वा प्रमादतः ।
लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ ४९ ॥ भार्यायां प्रोपितायाञ्चेदुदेत्य-
र्कोऽस्तमेति वा । तत्र स्यात्पुनराधेयमन्यं त्वाहुरिहान्यथा ॥ ५० ॥ पत्न्याः प्रवासवि-
प्रये पुनराधिरुदाहृतः । वाक्वीर्मनीपिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सिष्यते ॥ ५१ ॥ बहुभा-
र्यस्य ज्येष्ठाचेत्प्रवसेत्पुनराहृतिः । ज्येष्ठाचेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ॥
५२ ॥ यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥ एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्र-
समीपतः ॥ ५३ ॥ पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशेनित्यपरे जगुः । यदा सीमामतिक्रम्य
रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ॥ ५४ ॥ अग्रहस्य प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते बुधैः । यत्तु नारा-
यणेनोक्तञ्चामाञ्चाग्निसमन्वितात् ॥ गत्वा ग्रामान्तरे वासः प्रवासोऽप्ययमीदृशः ॥ ५५ ॥
ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् । सीमामतीत्य चेद्वात्री वासः प्रव-
सनं स्मृतम् ॥ ५६ ॥ प्रवसेद्दुनसम्पत्यै न तीर्थाय कदाचन ॥ इति कूर्मपुराणोक्त-

नथा वौधायनेन च ॥ ५० ॥ सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः । पुराण-
 वचनात्साम्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन ॥ ५८ ॥ न कुर्युरग्न्युपस्थानम्प्रवत्स्यन्त्योऽपि
 योषितः । त्यागान्प्रोषिताः कुर्युरश्रन्त्येव सधर्मकम् ॥ ५९ ॥ आगतेोपस्थितिं चापि
 स्त्रीषान्नेच्छन्ति सूरयः । सगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्यग्निंसमन्वितम् ॥ ६० ॥ क्रिष्टरचे-
 त्तु वृत्त्यर्थमनसा सह गच्छति । अनस्यारोपयेदग्नींस्तत्पात्राण्यपि तत्र च ॥ ६१ ॥
 स्वाङ्गेन वा नयेदग्निङ्कात्यायनमतादपि । नयेद्वा ब्राह्मणस्त्वन्वो यो याज्येन सम-
 न्वितः ॥ ६२ ॥ प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छ्वसेञ्चैद्विनश्यति । यदि वाऽनुच्छ्वसन्तीत्वा निधायो-
 च्छ्वस्य तम्पुनः ॥ ६३ ॥ हरेदनुच्छ्वसन्नेव नश्येत्त्रिहरेणोऽनलः । शकटेनापि दूरं वा हरेदेवं
 यथारुचि ॥ ६४ ॥ स्वाङ्गेनैवाथ वा शम्या परासात्स्वाङ्गेच्छ्वसन् । कर्मार्यं हरेणोऽग्नी-
 नान्नानुच्छ्वासादि चोच्यते ॥ ६५ ॥ कात्यायनमतात्केचिच्छ्वसन्तोऽप्यति दूरतः । प्रत्यक्षेण
 नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनापितु ॥ ६६ ॥ आधानावसरे जाते यथाधातुरुपद्रवः ।
 अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात्पुनराहितिः ॥ ६७ ॥ उद्घातेऽग्नीं विहारत्प्राक्मथ्य-
 मानेऽप्यजन्मनि । लोकाग्न्यादावनिक्षिप्तेऽभ्युदयेऽस्तमयेपि वा ॥ ६८ ॥ विनष्टहेतु-
 नाऽनेन जातवेदा विनश्यति । विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ॥ ६९ ॥ शेषं
 पूर्वादितं सर्वन्तत्राप्यग्निर्विनश्यति । कालाल्पतवेत्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादिक्षिपे-
 द्यदि ॥ ७० ॥ उदयास्तमयात्पूर्वङ्कूर्कोऽत्रानाशमिच्छति । लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि
 पुरार्कास्तमयोदयात् ॥ ७१ ॥ मन्थनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः । उभयोर्नाश-
 विज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ ७२ ॥ कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे पश्चाद् जातेऽपि
 नैच्छति । सकयोनित्वपक्षेऽपि सर्वाग्न्यनुगमेा यदि ॥ ७३ ॥ उदयास्तमये तत्र नाश-
 मेकेन तूभयोः । अथ चेदुभयोर्घातेऽभ्युदयास्तमयात्पुरा ॥ ७४ ॥ परोऽग्निरेको जात-
 श्चेत्तावताऽपि न नश्यति । तदनुत्पत्तिमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न पूर्वयोः ॥ ७५ ॥ मन्त्रं
 विनासमारूढोऽश्रयोरात्मनि वा यदि । तत्र ज्वलनशान्तौ स्यादसमारूढशान्तिवत् ॥
 ७६ ॥ आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः । तृतीये होमकालेऽथ सम्प्राप्ते
 पुनराहितिः ॥ ७७ ॥ यदा तु लौकिकाग्न्यादिर्निधायहवनन्तदा । हुतेऽपि लौकिका-
 ग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ ७८ ॥ द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि ।
 अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमाचरेत् ॥ ७९ ॥ हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् । कर्त-
 व्यम्पुनराधेयमथ्यमानो हुताशनः ॥ ८० ॥ दृष्टमात्रोऽनुगच्छेत्तत्र तस्य विनाशनम् ।
 शतशोऽनुगमे चान्ये पुनर्निर्मथ्य जप्यते ॥ ८१ ॥ नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ।
 पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ ८२ ॥ जलेन हेतुना वद्भिस्त्वपशान्तौ यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यम्पुनराधेयं यज्ञपाश्वं निरूपितम् ॥ ८३ ॥ तदेव पुनराधेयमग्नावनुगते सति । अस-
माधाय चेतस्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ ८४ ॥ श्वशूकररासभकाकशृगालैःकुक्कुटमर्कट
शूद्रैः । अन्त्यजपातकिभिः कुणपैर्वा सूतिकयापिरजस्वलयो वा ॥ ८५ ॥ रेतोमूत्रपुरीषैर्वा
पूयांशुश्लेष्मशोणितैः । दुष्टास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वापि जुगुप्सितैः ॥ ८६ ॥ आरोपि-
तारणिस्यर्षं कृतेऽग्नौ स्पशंनेऽपि वा । आत्मारूढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ ८७ ॥
अथवा योपितङ्गच्छेदनृताकाममोहितः । वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाश-
नम् ॥ ८८ ॥ तत्रारण्यगते-बह्वी नष्टे स्यात्पुनराहितिः । इतरेषु निमित्तेष्वन्याधेयं
परिचक्षते ॥ ८९ ॥ यद्वा सर्वापघातेषु पुनस्त्विति समिन्धनम् । द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु
द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ९० ॥ समिन्धनम्पुनस्त्वादित्यारुद्रा वसव इति मन्त्रेण
समिद्धस्याप्यग्नेः पुनरिन्धनप्रक्षेपेण प्रदीप्रतरकरणम् ॥ ९१ ॥ आरोपितारणी चोभे
एका वा यदि नश्यति । तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमेव वा ॥ ९२ ॥ इत्यनारो-
पितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः । तदलाभे यदोद्वापादत्र स्यात्पुनराहितिः ॥ ९३ ॥
शूद्रोदकान्त्यकाकैश्च पतितामेध्यरासभैः । अनारूढारणिस्यर्षं ते विहायान्ययो-
र्ग्रहः ॥ ९४ ॥ भवतन्नः समेत्यप्सुमज्जयेद्पितारणी । एकारण्येव दुष्टाचेत्तामेवाप्सु
निमज्जयेत् ॥ ९५ ॥ तत्रान्यारणिलाभात्प्रागुद्वाते पुनराहितिः । काष्टशुध्याविशो-
ध्यावात्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ ९६ ॥ नष्टायामरणो यावदग्निस्तिष्ठति वैशमनि ।
तावद्दोमादिकङ्कत्वा तन्नाशे पुनराहरेत् ॥ ९७ ॥ प्रागादित्योदयाद्दोमं सङ्कल्प्य न
जुहाति चेत् । अग्न्याधिः पुनराधिर्या नोभयं स्वाम्यसन्निधौ ॥ ९८ ॥ नाशापहाराव-
ग्नीनां यद्वाऽऽरूढारण्येर्वा । कुर्याच्च पुनराधेयमिति वैधायनोऽब्रवीत् ॥ ९९ ॥ अत्रैतेषु
निमित्तेषु नष्टानाम्पुनराहितिः । स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधेयमिष्यते ॥ १०० ॥
अग्निहोत्रञ्च नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् । कर्त्तव्यम्प्रोपिते पत्यौ नान्यत्स्वामि-
क्रियान्वितम् ॥ १०१ ॥ नैमित्तिकास्तु जातेष्टिर्गृहदाहेष्टिपूर्विकाः । स्वाम्याग-
मनपर्यन्तमुत्कृष्टव्याह्न्यशेषतः । अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ स्वाम्या-
गमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्यमसंशयम् ॥ १०२ ॥ मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तम्विधाय
च । मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतीः ॥ १०३ ॥ अग्निहोत्रं यथाकालन्नित्ये-
ष्टिञ्च समाचरेत् । आस्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथादधीत सः ॥ १०४ ॥ एवङ्केशवसि-
द्धान्तात्प्रोपितस्याग्निषु क्रियाः । अवश्यंम्भाविनीमुक्त्वाऽधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ॥ १०५ ॥
काम्याः क्रिया न कर्त्तव्याः स्वामिनि प्रोपिते सति । नित्यनैमित्तिकीः कुर्यात्प्रवसत्यपि
भर्तारि ॥ १०६ ॥ तत्रापि नैव कर्त्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः । आधानपुनराधाने न स्तः

पत्यौ प्रवासिनि ॥ १०० ॥ उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽन्याधेयतः पुरा । न किञ्चिदग्निहा-
 त्रादि कर्तव्यमिति दर्शने ॥ १०० ॥ रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । नित्यन्नैमि-
 त्तिकङ्कुर्यात्काम्यङ्कर्म न किञ्चन ॥ १०१ ॥ आधानम्पुनराधानम्पशुः सौत्रामणी तथा ।
 चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ॥ ११० ॥ अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादा-
 वनुष्ठितिः । प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ॥ १११ ॥ कर्तव्यान्धेव चैतानि वारि-
 तान्यप्यशेषतः । जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शजातजपम्बिना ॥ ११२ ॥ प्रायश्चित्त-
 म्बिना काष्ठमन्यने चोदितम्बिना । लौकिकस्य्यादतेलुप्रादारभ्यावर्तयेत्पुनः ॥ ११३ ॥
 यदि नावर्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च । ह्यमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्प-
 रम् ॥ ११४ ॥ भस्मस्पर्शम्बिनाप्येके लौकिकत्वन्न मन्यते । होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतो-
 ऽप्यग्निर्विनश्यति ॥ ११५ ॥ अतोऽल्पहोमलोपे ऽपि यद्युद्वापे विनश्यति । आधानपुन-
 राधाने विकल्पेनात्र चोदिते ॥ ११६ ॥ लुप्तेहोमद्वये प्राह लौगाक्षिरनलाहितम् । ज्वल-
 त्स्वग्निषु कर्तव्या तन्तुमत्येव केवला ॥ ११७ ॥ आपद्यग्निषु दीप्यत्सु मासार्धञ्चैत्र हूपते ।
 सर्वहोमानतिक्रान्तान्यन्तान्ते पक्षहोमवत् ॥ ११८ ॥ समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तु-
 मती भवेत् । न तत्र पुनराधेयमिति कौपीतकि श्रुतेः ॥ ११९ ॥ वत्सरं वत्सराहुं वा
 होमलोपे मतान्तरम् । आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्दुताशनाः ॥ १२० ॥ पञ्च कार्याः
 पुरोडाशा हेमे लुप्तेऽर्द्धवत्सरम् । पथिकृत्प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ १२१ ॥ व्रत-
 पतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्द्धवतागुणाः क्रमात् । सप्त कुर्यात्पुरोडाशान्हीमे लुप्ते तु वत्स-
 रम् ॥ १२२ ॥ पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदित्यपि । वैश्वानरोऽव्रतपतिस्तन्तुमा-
 निति सप्तमः ॥ १२३ ॥ विशेषतोऽग्निरेव स्याद्देवताऽत्र यथाक्रमम् । एकारम्भपराह्वान्तवि-
 च्छेदेष्वविशेषतः ॥ १२४ ॥ मनस्वतीं व्रतयुतान्नाधानमनलेसति । इयमापत्सु चौरासु
 मिलितासूपयोक्ष्यते ॥ १२५ ॥ द्वादशाहाहुतिच्छेदे कुर्युरन्येननस्वतीम् । अरणीः क्षप-
 नाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ॥ १२६ ॥ पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुरोधामिष्यते । एका-
 रण्याम्बिनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ॥ १२७ ॥ ताञ्चित्त्वामन्यनन्त्रोक्तम्भाप्ये वैधा-
 यनीयके । अरणीमथनाशक्तैस्तन्तुभिर्मथनेनवा ॥ १२८ ॥ स्याताञ्चेदरणीनूले याद्वे शास्त्रो-
 क्तलक्षणे । श्रोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिञ्जीर्णारणिद्वयम् ॥ १२९ ॥ शकलीकृत्य पाश्चा-
 त्ये वह्निं निक्षिप्य दीपयेत् । ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ॥ १३० ॥
 गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीयादधरारणिम् । ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन्
 जपेत् ॥ १३१ ॥ उदुध्यस्वाग्ने इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि । उदुध्यस्वाग्ने प्रविशस्व-
 योनिमन्यां देवयज्यायै वाढवे जातवेदः ॥ अरणीररणिमनुसङ्गमस्व जीर्णान्त-

नुमजीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमोमन्तः ॥ मन्यनस्यावृतासंभ्यङ्ग्यित्वाऽग्निं विहृत्य च ॥
 १३२ ॥ विलाप्योत्पूयदर्भाभ्यां स्तुच्यादाय चतुर्धृतम् । जुहोत्याहवनीयेऽग्नौ मन-
 स्वत्या घृतं तथा ॥ १३३ ॥ इष्टिन्तन्तुमतीक्षुर्याच्छरावन्दक्षिणान्ददेत् । वृत्तम्प्रादेश-
 मात्रन्तु शरावन्निगमेदितम् ॥ १३४ ॥ इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।
 तदलाभे यदोद्वापेत्तदास्यात्पुनराहितिः ॥ १३५ ॥ कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेय-
 मिय्यते । निमित्तेषु यथायोगमाधानमपि वा भवेत् ॥ १३६ ॥ तत्र येषु निमित्तेषु
 शृङ्गाहिकया विधिः । तत्रैव पुनराधेयमन्यथा ऽऽधानमिय्यते ॥ १३७ ॥ अन्यत्राप्यपरे
 प्राहुः पुनराधिर्विकल्पतः । यद्वित्तञ्जीवनायालं क्षुद्रं चास्यैकवत्सरम् ॥ १३८ ॥ तन्नाशे
 पुत्रमत्यानां ज्ञातीनामवरोधने । अङ्गनाशेऽङ्गनानाशः पुनराधानमिय्यते ॥ १३९ ॥
 ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात्स्पष्टस्माध्यन्दिनिश्रुतेः । पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अर्द्धधाने
 विमत्सरः ॥ १४० ॥ नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन । इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः
 कीर्तिं प्रजाम्पशून् ॥ १४१ ॥ हृन्त्यल्पेन धनेनैव विप्रोऽनल्पधनेयजन् ॥ इति पुनराधान
 पुनराधेययोर्निमित्तानि ॥ अथ पुनराधाने पदार्थक्रमः ॥ तत्र प्रमादात्तिरात्रमग्नि-
 त्यागे प्राणायामशतम् विंशतिरात्रे एकदिनेपवासः ॥ मासद्वये त्रिरात्रमुपवासः ॥
 अर्द्धे प्राजापत्यकृच्छ्रः ॥ एवन्त्यागानुसारेण प्रायश्चित्तकृत्वा पुनराधानम् ॥ आल-
 स्यादिना बुद्धिपूर्वकमग्नित्यागे तत्तत्कालानुसारेणैन्दवादि प्रायश्चित्तम् ॥ द्वादशाह-
 पर्यन्तन्तिरात्रमुपवासः मासपर्यन्तद्वादशरात्रमुपवासः ॥ अर्द्धपर्यन्तन्मासमयोव्रत-
 म् ॥ द्विवर्षपर्यन्तञ्चान्द्रायणम् ॥ त्र्यर्द्धपर्यन्तञ्चान्द्रायणं सोमायनञ्च ॥ तदूर्ध्वमर्द्धकृच्छ्र-
 न्यनिने गोदानञ्चेति प्रयोगपारिजाते ॥ स्मृत्यर्थसारे तु ॥ द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमु-
 पवासः ॥ मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः ॥ सम्वत्सरातिक्रमे मासमुपवासः पयोभक्षण-
 स्विति विशेषः ॥ एवङ्कालविलम्बे सङ्कल्पपूर्वकंप्रायश्चित्तकृत्वा पुनराधानम् ॥ यत्र तु
 येन केनचिन्निमित्तेनाग्निनाशः कालविलम्बश्च नास्ति तत्र प्रायश्चित्तमकृतवैव पुन-
 राधानम् ॥ नित्यक्रियाभ्रिधाय देशकालौ सङ्कीर्त्यैतावन्तङ्कालमावसथ्याग्निविच्छेद-
 जनितप्रत्यवायपरिहारार्थमेतावत्प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायत्वेनाहङ्करिष्य इति
 सङ्कल्पः क्षुप्तानां ह्येमानान्तशङ्कुलादिद्रव्यं ब्राह्मणाय सम्प्रददे इति ह्यैम्यन्दव्यात् ॥
 सायम्प्रातेह्येमानान्तथा दर्शपूर्णमासस्यालीपाकानां सम्पत्तिपर्याप्तं व्रीह्यादिद्रव्यमा-
 ज्यञ्च दद्यादिति प्रयोगरत्ने ॥ ततः शुचौ काले शुचिराचान्तः प्राणानायम्य देश-
 कालौ स्मृत्वा विच्छिन्नावसथ्यस्य पुनराधानङ्करिष्य इति सङ्कल्पः ॥ नान्दीश्राद्धा-
 भावः ॥ खरे पञ्चभूस्कारादिब्राह्मणतर्पणान्तमाधानवत्सर्वङ्कार्यम् ॥ अथ सभार्यस्य

प्रवासप्रसक्तोऽग्निस्मारोपविधिः ॥ प्रातर्होमानन्तरमरणिद्वयमयन्तेयोनिरितिमन्त्रे-
 णावसथ्ये प्रतपतीत्यरणिपत्ने समारोपः ॥ आहरणपत्ने तु अयन्तेयोनिरिति मन्त्रे-
 णाश्वत्थसमिधमावसथ्ये प्रतपति ॥ अथवा याते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेद्यारोहा-
 त्मानमवच्छावसूनि कृण्वन्नस्मेन्नर्यापुरुणियज्ञोभूत्वायज्ञमासीदस्वां योनिं जातवेदा
 भुव आजायमानः सन्नयगृहीति मन्त्रेण पाणी प्रतप्यात्मनि समारोपयेत् ॥ तत्र
 प्रादुष्करणकाले अरणी समारोपे अरणी निर्मथ्य प्रत्यवरोहजातवेदः पुनस्त्वन्दे-
 वेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ॥ प्रजाम्पुष्टिं रयिमस्मासुधेह्यया भवयजमानाय
 शंथ्योः ॥ इत्यनेन खरेऽग्निस्थापनम् ॥ अश्वत्थसमित्समारोपणे वैश्यादिगृहादग्निमा-
 हृत्य खरे पञ्चाग्न्यर्थान्स्कारान्कृत्वा ऽग्निं स्थापयित्वा प्रत्यवरोहेतिमन्त्रेण तां
 समिधमग्नौ निदध्यात् ॥ आत्मसमारोपपत्ने सर्वदा स्पृश्यस्पर्शनञ्जले निमज्जनं
 स्नानं स्त्रीगमनञ्चाकुर्वन्नूत्रपुरीयोत्सर्गं शौचमकृत्वा चिरकालमतिष्ठंश्च होमकाले
 आत्मसमारूढमग्निमुच्छ्वासरूपेण प्रत्यवरोहेतिमन्त्रेण लौकिकाग्नौ निदध्यात् ॥ एवं
 यथाधिकारमग्निमप्रतिष्ठाप्य होमङ्कुर्यात् ॥ इदं समारोपणं द्वादशरात्रपर्यन्तमेव
 कुर्यादिति प्रयोगरत्ने ॥ कातीयानान्तरणिसमारोपः श्रौतेदृष्टः तद्वत्स्मार्तेऽपि कार्यं
 उक्तत्वादिति शिष्टाः ॥ समित्समारोपणेऽपि अयन्तेयोनिरिति मन्त्रेण समारोप्य
 प्रादुष्करणकाले लौकिकमग्निं संस्थाप्य तत्र तूष्णीं समिधमादध्यादिति वृद्धाः वस्तुत-
 स्तु कातीयानामपि समित्समारोपः शाखान्तरोक्त एव भवति ॥ स्वशाखायां समित्स-
 मारोपस्यानुक्तत्वादावसथ्याधानन्दारकाल इत्युक्तन्दारग्रहणङ्कुर्यङ्कुर्यते तदुच्यते ॥
 तत्र वरस्पर्चदानं स्मर्यते तद्वसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्यास्ते कथ्यन्ते ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ षडर्घ्या भवन्त्याचार्यऽऽहृत्विगवैवाह्यो राजाप्रियः स्नातक
 इति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २ ॥ यद्यमाणास्त्वृत्वि-
 जः ॥ ३ ॥ आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामोभ-
 वन्तमिति ॥ ४ ॥ आहरन्ति विष्टरं पयं पादार्थमुदकमर्चमाच-
 मनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं काशंस्ये काशंस्येन ॥ ५ ॥
 अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥ विष्टरमप्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥
 वर्षोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि
 योमा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ८ ॥ पादयोर्न्यं
 विष्टर आसीनाय ॥ ९ ॥ सर्व्यं पादमन्त्राल्यदक्षिणमन्त्राल-

यति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेद्वृत्तिगमप्रथमम् ॥ ११ ॥ विराजो दोहोऽसि
 विराजो दोहमशीय मयि पादायै विराजो दोह इति ॥ १२ ॥
 अर्धम्रतिगृह्णात्यापःस्य युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्रवानीति ॥
 १३ ॥ निनयन्नभिमन्त्रयते, समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभि-
 गच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मापरासेचि मत्यय इति ॥ १४ ॥
 आचामत्यामागन्यशसा स्रुं सृज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजा-
 नामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५ ॥ मित्रस्य त्वेति
 मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ सव्ये
 पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावा-
 स्यायान्नघने यत्त आविद्वन्तत्ते निष्कन्तामीति ॥ १८ ॥ अना-
 मिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुदयति ॥ १९ ॥ तस्य त्रिः प्राश्लाति
 यन्नधुनो मधव्यं परमर्षं रूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन
 परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽज्ञादोऽसानीति ॥ २० ॥ मधु-
 मतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ २१ ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरतऽआसी-
 नायोच्छिष्टन्दद्यात् ॥ २२ ॥ सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥ २३ ॥ प्राग्वा-
 ऽसञ्चरे निनयेत् ॥ २४ ॥ आचम्य प्राणान्त्सन्मृशति वाङ्मोऽआस्ये
 नसोः प्राणोऽह्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं वाहोर्वलमूर्वीरोजोऽरि-
 ष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहेति ॥ २५ ॥ आचान्तोदकाय
 शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ २६ ॥ प्रत्याह । माता रुद्राणां
 दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवीच-
 त्तिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट । नम चामुष्य
 च पाप्मानं हनोमीति यद्यालभेत ॥ २७ ॥ अथ यद्युत्सिसृद्धे-
 न्मम चामुष्य च पाप्माहत ओमुत्सृजत दृणान्यत्त्विति ब्रूया-
 त् ॥ २८ ॥ न त्वेवामां सोऽर्धः स्यात् ॥ २९ ॥ अधियज्ञमधिविवा-
 हङ्गुस्तेत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सौमेन यजेत
 कृतार्घ्यां सर्वेन याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ * ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ आवासस्थाधानन्दारकाल इत्युक्तम् । दाराहरणमेव कथञ्जियत इति तदभिधीयते । तत्र च वैवाहिकस्यार्घदानं स्मर्यते । तत्प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्यास्ते सर्व एवाभिधीयन्ते षडर्घ्या भवन्तीति ॥ षडर्घ्यां भवन्तीत्यर्थः ॥ तानाह ॥ आचार्य ऋत्विक् वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥ प्रियस्नातकयोः पृथक्ज्ञापनार्थं षडग्रहणम् । उपनयनपूर्वकं यो वेदमध्यापयति स आचार्यः । ऋत्विक् प्रसिद्धः । वैवाह्यो जामाता । राजा च प्रियश्च प्रसिद्धौ । वेदमधीत्य यः स्नातस्तस्याचार्योऽर्घदानं करोति ॥ एवं हि स्मरन्ति तन्प्रतीतं स्वधर्मण ब्रह्मदायहरम्यितुः । स्रग्ब्रिणं तल्पआसीनमर्हयेत्प्रथमं गवेति ॥ आचार्यस्यायमुपदेशः । प्रति संवत्सरानर्हयेयुः ॥ आचार्यादीनपि । नत्वर्वाक् संवत्सरादागतान् ॥ यद्व्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ऋत्विजाः पुनर्यद्व्यमाणा एवार्घ्याः न ततोऽन्यत्र ॥ आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ अर्घ्यम्रत्यधेपणमेतत् । आहार्येत्यानाय्येत्युच्यते ॥ आहरन्ति विष्टरम्पद्यम्पादार्थमुदकमर्चमाचमनीयमधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांशंस्ये कांशंस्येन ॥ विष्टरः उपवेशनार्थं विष्टरिका । पद्यञ्च विष्टरम् । पादार्थमुदकं सुखोष्णम् । अर्घम् अर्घशब्देन च उदपात्रमेवोच्यते । तथाच लिङ्गम् “यथा राज आगतायोदकमाहरेदेवमेतदिति” सोमस्योदपात्रनिनयनं विधाय एतदुक्तम् । आचमनीयम् उदकमेव ॥ तथा मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रे स्थितं कांस्येनैवापिहितम् । एतान्पाहरन्ति बहुवचननिर्देशादर्घयितुः सम्बन्धिनः पुरुषाः । उच्चारणार्थं वा बहुवचनम् ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ अर्घयितुर्व्यतिरिक्तोऽन्यो विष्टरादीनि त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवम् ॥ विष्टरम्रतिगृह्णाति ॥ तूष्णीमेव । वर्ष्माऽस्मि समानानामित्यनेन मन्त्रेण विष्टरे एवाभ्युपविशति । गृह्णोपावेशनयोर्मध्ये मन्त्रः पठितः स लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते, लिङ्गं हि भवति इमन्तमभितिष्ठामीति ॥ पादयोरन्यं द्वितीयं विष्टरन्ददातीति वाक्यशेषः ॥ स चायमुपदेशः प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्षिपेति, तस्मात्पाद्योत्तरकालन्दितीयं विष्टरं ददातीति पाठोऽर्थेन वाध्यते । तथाचात्तरं सूत्रम् । विष्टर आसीनाय सव्यम्पादम्रक्षाल्य दक्षिणम्रक्षालयतीति ॥ एकस्मिन्नेव विष्टरे आसीनस्य पादप्रक्षालनम् । ततो द्वितीयो विष्टर इति ॥ *ब्राह्मणशब्देदक्षिणम्रथ-

* ब्राह्मणपूर्वकत्वेन धर्मानुकरणे प्राप्ते परब्राह्मणाभिधानम् भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायमूचनार्थम् ॥

मन्धिराजोदोहोऽसीति ॥ यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यस्तदा दक्षिणमग्रथममन्त्रज्ञालयेत् ॥
विराजोदोहोऽसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ पादार्यमुदकङ्गुहीत्वा प्रज्ञाज्ञयत्यर्घ्य एव ॥ अर्घ्य-
मप्रतिगृह्णात्यापः स्थयुष्माभिरिति ॥ अनेन मन्त्रेणार्घ्य एव । लिङ्गादेवावगम्यते
आप एवार्घ्य इति ॥ निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रस्वः प्रहिणोमीति न मन्त्रान्ते
निनयनम् ॥ आचामत्यामागन्यशसेति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ मित्रस्य त्वेति मधु-
पर्कमप्रतीक्षते ॥ अर्थः । सर्वेषु चैतेषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याण्यभिधाय प्रतिगृह्यतामि-
त्यर्थमाहान्यः ॥ देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ मधुपर्कम् ॥ सव्येपाणौ कृत्वा
दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायानिति ॥ अनेन मन्त्रेण
सव्ये पाणौ स्थितन्तमेव मधुपर्कन्दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति ॥ अनामिका-
ङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ दक्षिणस्यैव चशब्दात्प्रयौति च ॥ अतश्च प्रतिप्रय-
वणन्निरुक्षणम् ॥ एवञ्च त्रिर्निरुक्षणस्यवधानात्प्रतिप्रयवणमन्त्राभ्यासः ॥ तस्य त्रिः
प्राश्नाति यन्मधुनेो मधव्यमिति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ मधुमतीभिर्वाप्रत्यृचम् ॥
प्राश्नाति । उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम् एवं हि स्मरन्ति । मधुपर्कं च सोमे च
नोच्छिष्टो भवति इति ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टन्द-
द्यात् ॥ यदवशिष्टममधुपर्कस्य ॥ सर्वम्वा प्राश्नीयात् ॥ प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥
इति विकल्पः ॥ आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति । वाङ्म आस्य इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् ॥ अनाचान्तस्यैव प्राणायतनसम्मर्शनम्माभूदित्याचम्येति ग्रहणम् ॥
साकाङ्गत्वादस्त्वित्यध्याहारः ॥ मे इत्यस्य च सर्वत्रानुपङ्गः ॥ अरिष्टानि मेऽङ्गानि
तनूरित्यत्र सन्त्वित्यध्याहारः ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः
प्राहेति ॥ आचान्तोदकग्रहणम्पुनराचमनमिति केचित् ॥ अपरे त्वाहुः ॥ आचा-
न्तमुदकं येनासावाचान्तोदकः तदर्थं शासादानमिति । तादर्थ्यञ्च पञ्चालम्भनस्य
तदर्थत्वात् गौरिति त्रिः प्राहार्घ्ययिता ॥ प्रत्याह मातारुद्राणामिति ॥ प्रत्याहा-
र्यां मातारुद्राणामित्यमुमन्त्रम् ॥ तदन्ते च मम चामुष्यचपाप्मानं हनोमीति
प्रयोगः ॥ अमुष्येति चार्घ्ययितुर्नामग्रहणम् ॥ यद्यालमेत पाप्मानं हनोमीति
प्रयोगः ॥ अथ यद्युत्सिस्वनेमम चामुष्य च पाप्माहृत ॐ उत्सृजतदणान्य-
त्त्विति ब्रूयात् ॥ अत्राप्यमुष्येत्यर्घ्ययितुर्नामादेशः ॥ ॐ उत्सृजत दणान्यत्त्वित्येत-
दुच्चैर्ब्रूयात् निगदोहयमिति ॥ शेषमुपांश्वेव ॥ नत्वेवामांशोऽर्घ्यः स्यादधिय-

अमधिविवाहकुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ यत्रमधिकृत्य विवाहज्ञाधिकृत्य कुरुतेत्येवं यक्त-
व्यम् ॥ पाप्मानश्च हनेमि कुरुतेत्येवम् यस्मादज्ञविवाहयोरमांशोऽर्घो न भवतीति
स्मरणम् ॥ यत्रविवाहवर्जमन्यत्र पशोरालम्भविकल्पः ॥ यद्यप्यसकृत्सम्बत्सरस्य
सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवं न याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः परिगतसम्ब-
त्सरा अर्घ्या भवन्तीत्युक्तन्तदपवादाऽप्यम् ॥ अत एवावगम्यते सोमेन यक्ष्यमाणा एव-
त्विजोऽर्घ्या नेतरैर्यागैरिति ॥ ३ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः । आवसथ्याधानन्दारकाल इत्युक्तम् तद्वाराहरणमेव कथङ्कियते
इति तदभिधीयते । तत्र च वैवाहिकस्यार्घदानं स्मर्यते । तत्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्या-
स्तानाह पट् अर्घ्या अर्घाहं भवन्तीति ॥ तान्चिभजते ॥ आचार्यः उपनयनपूर्-
वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् प्रसिद्धः । वैवाह्यो जामाता । राजाच । प्रियोऽपि
वेदमधीत्य यः स्नातस्तस्याचार्योऽर्घदानं करोत्यादौ ॥ तन्प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदाय-
हरम्पितुः । स्रविषणन्तल्प आसीनमर्हयेअथमङ्गवेत्याचार्यस्योपदेशात् प्रियस्नात-
कयोः पृथग् ज्ञापनार्थम् पङ्ग्रहणम् ॥ प्रतिस्म्वत्सरान् प्रतिरत्रात्यर्थः अति-
सम्बत्सरानित्यर्थः तेनसम्बत्सरोपर्यागतानाचार्यादीनप्यर्हयेयुः अर्घदानेन पूजयेयुः
नत्वर्वाक्सम्बत्सरादागतान् यक्ष्यमाणास्तु यागं करिष्यन्त एवत्विजोऽर्हयेयुः ॥
सम्बत्सरोपर्यागतानपि न ततोऽन्यत्रेत्यर्थः कथमित्यपेक्षायामाह आसनमिति
आसनं पीठादि आहार्यस्वपुरुषैरानाय्याहार्ययिता साधु भवानास्तामिति ॥
अर्थमप्रत्यक्षोपणमेतत् आहरन्तीति स्वपुरुषा एव विष्टरमुपवेशनार्थमपञ्चविंश-
च्छलाकारचित्तुगुणपुलकम् पञ्च विष्टरमेव तादृशम् । पादार्थमुदकंसुखोष्णम् ।
अर्घशब्देनोदपात्रमुच्यते तथा च लिङ्गम् यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरैदेवमेतदि-
ति सोमस्योदपात्रनिनयनम् विधायैतदुक्तम् आचमनीयमुदकमेव तथा मधुपर्कन्त-
स्वैव प्रपञ्चः दधिमधुघृतङ्गांस्यभाजने स्थितङ्गांस्यभाजनेनैवापिहितमाच्छादितम्
अन्यः अर्घयितुर्व्यतिरिक्तः कश्चिद्विष्टरादीनि त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टर
इत्येवम् ॥ ततोऽर्घ्यित्राऽर्पितमुभाभ्यां हस्ताभ्यामर्घ्यां गृह्णाति तृष्णीम् ग्रहणमा-
त्रोपदेशात् वर्ष्माऽस्मीति मन्त्रेणैव विष्टरमेवाभ्युपवेशति ॥ ग्रहणोपवेशनयोर्मध्ये
पठितोऽपि मन्त्रो लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते लिङ्गं च ॥ इमन्तमभितिष्ठामीति ॥
अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र अथर्वणोऽनुष्टुप् विष्टरो देवता उपवेशने आत्मानमर्थत्वाया-
र्घ्यः स्तोति कुलज्ञानाचारवपुर्वयोग्यैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः
ज्येष्ठ इति यावत् ॥ अस्मि भवामि ॥ उद्यतां उदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां

मध्ये सूर्य इव, किञ्च इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवद्वदम् अभि लक्ष्मीकृत्य
 अभिभूय वा तिष्ठामि अधः कृत्वा उपर्युपविशामि, यः कश्चन मा माम् अभिदासति
 उपक्षीणं कर्तुमिच्छति । दसु उपक्षये । पादयोरन्यं द्वितीयं विष्टरं ददातीति
 वाक्यशेषः । स चायमुपदेशो नानुक्रमः प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते इति,
 तस्मात्पाद्योत्तरकालं द्वितीयं विष्टरन्ददातीति पाठोऽथन बाध्यते ॥ तथाचोत्तर-
 सूत्रम्, विष्टर अक्षीनायेति । तेनैकस्मिन्विष्टरे आक्षीनस्य पादप्रक्षालनन्ततो
 द्वितीयविष्टरदानमिति ॥ अर्घ्यश्च पूर्ववत्तूष्णीम् प्रतिगृह्य पुनर्वर्षाऽस्मीति
 मन्त्रेण निदधाति प्रक्षालितपादयोरधस्तात् ॥ प्रक्षालनं चाञ्जलिना विराजोदो-
 होऽस्तीति मन्त्रेण स्वयमेव । यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यस्तदा दक्षिणं प्रथमप्रक्षालयेन्नान्यः ॥
 अनेन मन्त्रावृत्तिरवगम्यते ॥ तत्र मन्त्रः ॥ विराजोदोहोऽस्तीति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र
 प्रजापतिर्यजुरापः पादयोर्जलप्रक्षेपे । प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविध-
 तया राजतइति विराडन्नं तस्य विराजो दोहः परिणामसारो रसः स त्वम् असि
 भवसि । हेउदक तन्त्वां विराजो दोहम् अशीय अरनुवै ॥ छान्दसो विकरणलोपः ॥
 किञ्च मयि विपये या पाद्या पादयोः साध्वी सपर्यां तस्यै तदर्थं विराजोदोहः मन्त्र-
 संस्कृतं जलम्भवेति शेषः ॥ अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते अर्घ्योऽर्घं प्रति-
 गृह्णाति आपः स्येति मन्त्रेण ॥ अर्घ्येतेऽनेनेत्यर्घः आप एव मन्त्रलिङ्गात् ॥ अथ
 मन्त्रार्थः ॥ तत्र प्रजापतिर्यजुरापः अपामादाने । हे आपः यतो यूयमापः आप्तिहे-
 तवः स्य भवथ तस्माद्युष्माभिः कृत्वा सर्वानशेषान्कामान् अभीष्टार्थान् अहम्
 अवाप्रवानि लभेयम् ॥ ततोऽर्घ्योऽर्घं गृहीत्वा उपमौलिमानीय निनयन् नामयन्
 अभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण, न तु मन्त्रान्ते ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र अथर्वणो-
 ऽनुष्टुप् आपोऽर्घं प्रतिक्षेपे । हे आपः साधितार्था वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गम-
 यामि, अतः स्वां योनिं स्वकारणभूतं समुद्रमभि लक्ष्मीकृत्य गच्छत व्रजत । किञ्च
 युष्मत्प्रसादाञ्जास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरश्चारिष्टा अनुपहृताः सन्तु मत् मत्तः पयः
 अर्घादिमङ्गलं जलम्पापरासेचि अपगतम्मास्तु रुदैवाहमर्घ्या भवानीत्यर्थः । ततोऽर्घ्यं
 आचामति आमागन् यशसेति मन्त्रेण सकृद् द्विस्तूष्णीन् ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र पर-
 मेष्ठी वृहती आचमने ॥ हे जलेषु वरुण तमेवंरूपेण त्वानाश्रितं मा माम् यशसा
 आना सह सहभावं सामीप्यं वा अगन् आगमय । तथा वचसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज
 संसृष्टं कुरु ॥ किञ्च प्रजानां श्रेष्ठजनानां प्रियं श्रेष्ठं प्रीतं वा पशूनां गोऽश्वानीना-
 मधिपतिं स्वामिनं च तथा तनूनां देहावयवानां शरीरिणां वा अरिष्टम् अहिं-

सकं मुखजनकं वा कुरु । हिंसा च अनभ्यासेन वेदानामित्यादिना दर्शिता । ततो मित्र-
 स्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्या मधुपर्कं प्रतीक्षते पश्यति, तत्र प्रजापतिः पङ्क्तिर्मित्रो दर्शने ॥
 सर्वेषु चैषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याणि अभिधाय प्रतिगृह्यतामित्याहान्योऽर्घ्यम् । देवस्य-
 त्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतिगृह्णाति मधुपर्कम् । अस्य परनेष्टी गायत्री सूर्या ग्रहणे । सव्ये
 पाणौ स्थितं मधुपर्कं दक्षिणहस्तस्यानामिकाया त्रिःप्रयौति प्रदक्षिणमालोडयति
 नमः श्यावास्यायेति मन्त्रेण ॥ अस्वार्थः ॥ तत्र प्रजापतिर्यजुः सविता निरुक्षणे ॥
 हे अग्ने ते तुभ्यन्नमः किम्भूताय श्यावास्याय कपिशमुखाय ते तव अन्नशने अन्ना-
 शने अद्यते इत्यन्नं तस्याशने । ह्रस्वश्छान्दसः । आविद्धं संश्लिष्टम् अन्नदनीयं
 यत् तन्निष्कृन्तामि निरस्यामि अतः शुद्धमन्नं गृह्णायेत्यर्थः ॥ तमेव दक्षिणहस्तस्या-
 नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां त्रिर्निरुक्षयति अपसारयति चशब्दात्प्रयौति च अतश्च प्रति-
 प्रयवणमेव निरुक्षणम्, एवमप्रयवणनिरुक्षणयोर्द्वयगोपद्वावः मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ एवञ्च
 निरुक्षणव्यवधानात्प्रतिप्रयवणं मन्त्राभ्यासः ॥ तस्य त्रिःप्राश्नाति यन्मधुन इति
 मन्त्रेण ॥ तस्येत्यवयववक्षणा पट्टी ॥ त्रिशब्दानुवृत्तौ पुनस्त्रिग्रहणम् एकद्रव्ये
 कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनशृङ्गाव्युदासार्थम् ॥ मधुमतीभिर्वा मधुवाता इति तिसृभि-
 र्ऋग्भिर्वा प्रत्यृचं प्राश्नात्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामेव ॥ उच्छिष्टस्वैवापरं वारद्वयं मन्त्रो-
 च्चारणम् ॥ मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टो भवति द्विज इति स्मरणात् ॥ अथ
 मन्त्रार्थः ॥ यन्मधुन इति कुत्सो जगती मधुपर्को मधुपर्कप्राशने ॥ हे देवाः मधुनः
 मकरन्दस्य यन्मध्वयं मधुनि साधु परमम् उत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसङ्घात-
 मितिरूपम् अन्नाद्यं व्रीह्यादिवत् प्राणधारकम् अन्नोपादानकं वा अन्नादिरसकदम्बं
 वा तेन सर्वरूपापन्नं रसेन उक्तविशेषणविशिष्टेन अहं परमः सर्वभ्यो गुणाधिको
 मधव्यः मधुपर्काहः अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि । मधुवातात्रयस्य
 गौतमो गायत्री विश्वेदेवा मधुपर्कप्राशने ॥ मधुपर्केशेपप्रतिपत्तिमाह पुत्रा-
 येति । सुताय उत्तरत आसीनायोपविष्टाय अन्तेवासिने शिष्याय योच्छिष्टं दद्यात्
 स्वयं वा सर्वं प्राश्नीयादिति व्यवस्थाविकल्पः ॥ व्यवस्था च नियमितस्य नियमनम् ॥
 तेन आचार्यः शिष्याय ऋत्विञ्चप्रियौ पुत्राय वरक्षतातौ सर्वम्प्राश्नीयाताम् । राजा अस-
 च्चुरे जनसञ्चाररहिते देशे पूर्वस्यान्दिशि निनयेदित्यपरे । सर्वेषां वा सर्वं पत्ता इत्यन्ये ॥
 आचम्य प्राणान् इन्द्रियस्थानानि सम्मृशति वाङ्म आस्ये इति ॥ एवमादिभिर्म-
 न्वैर्यथालिङ्गं सम्मर्शनं जलेन स्पर्शनम् । अनाचान्तस्य प्राणायतनस्पर्शनम्माभूदिति
 आचम्येति ग्रहणम् । अस्तिवत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात्, मे इत्यस्य च सर्वत्रानुपङ्गः ।

अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनुस्तन्वामे सह इत्यत्र सन्वित्यध्याहारः ॥ अथ मन्तार्थः मम वाक् वाग्निन्द्रियमास्येऽस्तु नसोर्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः अक्षयोः अक्ष्योर्नत्रगोलकयोरिति यावत् चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् अक्षीशब्दोऽपि अक्षिवाचकोऽस्ति तद्रूपमिदम् श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् वलं शक्तिः श्रोत्रः पाटवम् मे मम तनूर्दहः तन्वा देहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि मे अनुपहतानि सन्तु आचान्तोदकयहृणात्पुनराचमनमित्येके अपरेत्वाहुः आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकस्तदर्थम् शासम् शस्त्रमादाय तादर्थ्यं च पश्वालम्भस्य तदर्थत्वात् ततो गौर्गौर्गौरिति त्रिः प्राह्वार्थयिता अर्थस्तु प्रत्याह ॥ मातारुद्राणामिति ॥ अमुं मन्त्रम् ॥ अस्यार्थः तत्र ब्रह्मा त्रिष्टुप् गौः अभिमन्त्रणे मातेत्यादि निगदः अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः नु वितर्कं छन्दसिष्यवहितारचेति । प्रवोचं ब्रवीमि । चिकितुषे चेतनावते जनाय पुम्मात्राय मह्यं माम् तोष्टुं यूयम् इमां गाम् मावधिष्ट माघ्नत किन्तु गोपशुम् विधातुं प्रतेति तात्पर्यार्थः किन्भूताम् अनागाम् अनागसम् अदितिम् अखण्डनीयाम् देवमातरम्वा पयोदानात् तदन्ते च ममेत्यादि हनोमीति प्रयोगः कार्यः आलम्भनपक्षे अहं च मम अमुप्यार्थयितुश्च पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति अथेति पक्षान्तरे उत्सर्गपक्षे तु मम चामुष्य च पाप्माहतः उत्सृजत लृणान्यत्त्विति ब्रूयादुच्चैः मन्त्रपाठादिशेषमुपांश्वेव नत्वेति यस्माद्यज्ञविवाहयोरमात्स्योऽर्घा न भवतीति स्मरणन्तस्माद्यज्ञमधिकृत्य विवाहञ्चाधिकृत्य च पाप्मानं हनोमीत्येव वक्तव्यम् यज्ञविवाहवर्जमन्त्रत्र पश्वालम्भविकल्प इति कर्काचार्याः अपरेत्वाहुः यज्ञविवाहयोरैवालम्भस्यावश्यकत्वेन विधानात् कलौ च गवालम्भस्यैव प्रतिषेधाद्गोप्रतिनिधित्वे पश्वन्तरं स्मार्तपशुः पायसं वा भवतीति ॥ यक्षप्राणास्त्वत्विज इत्युक्तम् । तन्नियममाह ॥ यद्यपीति यदि संवत्सरस्य मध्ये पुनः पुनः सोमेन यजेत तदा कृतार्था एव ऋत्विजस्तं याजयेयुर्न यागान्तरेणेति गम्यते । अतः परिसंवत्सरानिति संवत्सरोपर्येव यजद्भिर्ऋत्विजोऽर्घ्या इति यदुक्तम् तदपवादोऽपि जातः ॥ ३ ॥

हरिहरः । षड*र्घ्याभवन्ति ॥ पद् पुरुषा अर्घ्या भवन्ति अर्घाहा भवन्तीति शेषः ॥ के ते । आचार्य ऋत्विग्वैवाह्योराजाप्रियः स्नातक इति ॥ आचार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् श्रौतस्मार्तादिकर्मार्थम्भूते

* वर शाखाया मधुपर्कदानमिति रहस्यपरिशिष्टे "वरस्य या भवेच्छाया तच्छाया रहस्योदितः । मधुपर्कः प्रदातव्योऽनान्य शोषेपि दातरीति" ॥ अत्र सत्विगाद्युपसत्तर्णार्थे वद्व्यावृथ्यौ तदुक्तं अर्घ्यग्राहया मधुपर्क इति ।

ब्रह्मादिः वैवाह्योवरः ॥ राजा अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः ।
 प्रिय उत्कृष्टजातिस्समानजातिर्वा सखा ॥ स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृतः आचार्य-
 स्याथी नान्यस्य ॥ तथा च मनुः तम्प्रतीतं स्वधर्मैश्च ब्रह्मदायहरम्पितुः । सग्वि-
 णन्तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमङ्गवेति इत्येते ॥ प्रतिमस्वत्सरानर्हयेयुः ॥ प्रतिमस्व-
 त्सरमागतानेतान् आचार्यादीन् अर्चय्य पूजयेयुः नार्वाक् ॥ यद्व्यमाणास्त्वृत्विजः ॥
 यद्व्यमाणाः यज्ञङ्करिष्यन्ती यजमानाः ॥ ऋत्विजः ॥ याजकान् तु पुनः अर्हयेयुरि-
 त्यनुपङ्गः ॥ न प्रति मस्वत्सरत्रियमः । कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह ॥ आसनमा-
 हार्याहसाधुभवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ आसनं वारणादि दास्य-
 म्पीठादि आहार्यं अनुचरैरानाय्य आह ब्रवीति अर्चकः किमिति । एवङ्कथमववा-
 न्पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तान्तिष्ठतु । अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो
 भवन्तमर्चनीयं यावत् । अर्चयिष्याम इति बहुवचनम् भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम् ।
 तथा च श्रुतिः यत्र वा अर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टयन्तीति ॥
 आहरन्ति विष्टरे पश्यां पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयमधुपर्कन्दधिमधुघृतमपि-
 हितं कांशस्येकांशस्येन ॥ आहरन्ति आनयन्ति यजमानपुरुषाः विष्टर*रादि
 मधुपर्कपर्यन्ताभ्यर्हणोपकरणानि तत्र विष्टरम्पञ्चविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चम् ॥
 पञ्चविंशतिदर्भाणां वेणय्ये ग्रन्थिभूयिता । विष्टरे* सर्वयज्ञेषु लक्षणम्परिकीर्ति-
 तम् ॥ १ ॥ विष्टरास्त्रिवृतोदर्भकूर्चदा इति ॥ पद्यम्पद्माक्रमणीयमुक्तलक्षणन्द्वि-
 तीयं विष्टरम् ॥ पादार्थमुदकम्पादप्रक्षालनार्थन्ताम्रादिपात्रस्यञ्जलं सुखोष्णम् ॥
 अर्घ्यङ्गन्यपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्पपदधिदूर्वाञ्चितं सुवर्णादिपात्रस्यमुदकम् ॥ आच-
 मनीयम् आचमनार्थङ्गमण्डलसम्भृतञ्जलम् ॥ मधुपर्कन् कांस्यपात्रस्यं दधिमधु-
 घृतङ्गस्यपात्रेणाच्छादितम् ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राहविष्टरादीनि अन्यः अर्चकाद-
 परः विष्टरो विष्टरो विष्टरः इत्येवमेकैकां त्रिस्त्रिः त्रिंस्त्रीन्वारान् ब्रूयात् विष्टरादीनि
 विष्टरप्रभृतीन्पद्यपादार्थीदकांघाचमनीयमधुपर्कान् ॥ विष्टरम्प्रतिगृह्णाति ॥
 प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्तमासनात्पश्चिमे प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्थः पूर्वात्त-
 लक्षणम्विष्टरन्तुष्पीम्पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते ॥ वर्ष्नीऽस्मि समानानामुद्यतामिव
 सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि योमा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥

* विष्टरलक्षणम्परिकीर्णेषु, पञ्चाशताभवेदुत्पातदुर्हेन तु विष्टरः । उधर्केशोभवेदुत्पातम्यकेशेषु विष्टरः ॥
 द्वितीयोपपत्तेरल्लक्षणमावर्षोत्तुविष्टरः । प्रद्वी, पञ्चविंशतिदर्भाणां वेणय्येग्रन्थिभूयिता ॥ विष्टरेदन्त्यादि ॥ ॥

वर्षोऽस्मीति मन्त्रान्ते एनस्विष्टरमुदगग्रमासने निधायाम्युपविशति ॥ पादयो-
रन्यं विष्टर आसीनाय ॥ विष्टरे आसीनायार्थापान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्द-
दाति स च तम्पूर्ववत्प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरथस्ताद्वर्षोऽस्मीत्यनेन मन्त्रेण
निदधाति ॥ सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणम्प्रथमम् ॥
ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामञ्चरणम्प्रक्षाल्य
इतरम्प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्थः ॥ यदि ब्राह्मणोऽर्थः स्यात्तदा प्रथमन्दक्षिणम्प्र-
क्षाल्य वामम्प्रक्षालयति ॥ विराजोदोहोऽसि विराजोदोहमशीय मयि पाद्यायै
विराजोदोह इति ॥ विराजोदोहोऽसीत्यावृत्तेन मन्त्रेण ॥ अर्घम्प्रतिगृह्णाति ॥
ततोऽर्घं इत्येतत्त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घम् ॥ आपःस्थ युष्माभिः सर्वाङ्कामान-
वाप्रवानीति ॥ आपःस्थयुष्माभिरित्यनेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ॥ निनयन्नभिमन्त्र-
यते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टांस्माकं वीरामा-
परासेधिमत्पय इति ॥ प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाऽभिवन्द्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन्
अभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण ॥ आचामत्यामागन्यशसा सञ्चं सृजव-
र्चसा । तस्माकुरुप्रियं प्रजानामधिपतिम्पशूनामरिष्टिन्तनूनामिति ॥ तत
आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तमाचमनीयम्प्रतिगृह्यामागन्यशसेत्यनेन
मन्त्रेणाचामति सकृत्प्राश्नाति जलम् ॥ ततः स्मार्तमाचमनङ्करोति एवं सर्वत्र ॥
मित्रस्यत्वेति मधुपर्कम्प्रतीक्षते ॥ ततो मधुपर्कं इति त्रिरन्येनाक्ते यजमानहस्त-
गतमुद्घाटितम्मधुपर्कंस्मित्रस्यत्वेति मन्त्रेणार्थः प्रतीक्षते पश्यति ॥ देवस्य
त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानदत्तम्मधुपर्कन्दक्षिणहस्तेन
प्रतिगृह्णाति ॥ सव्येपाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकयात्रिः प्रयैति नमः श्यावा-
स्यायान्नशनेयत्त आविद्वन्तत्ते निष्कन्तामीति ॥ तम्मधुपर्कं वामहस्ते निधाय
दक्षिणस्य पाणेरनामिकाङ्गुल्या त्रिवारमालोडयति नमः श्यावास्येति मन्त्रेण ॥
अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ अनामिका च अङ्गुष्ठश्च अनामिकाङ्गुष्ठौ
अनयोस्समाहारः अनामिकाङ्गुष्ठं तेन त्रिवारन्निरुक्षयति पात्राद्दहिर्निगमयति चका-
रात्प्रतिसंयवनन्निरुक्षणम् ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनोमधव्यम्परमञ्चं रूप-
मन्नाद्यम् । तेनाहम्मधुनोमध्व्येन परमेण रूपेणाद्वाद्येन परमोमध्व्योऽन्ना-
दोऽसानीति ॥ तस्य मधुपर्कस्यैकदेशमादाय यन्मधुनो मध्व्यमित्यादिना मन्त्रेण

सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मन्त्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयप्राश्य तथैव तृतीयप्राश्नाति ॥
 मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ मधुध्वाता इति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमन्त्रं वा
 पूर्ववत्तिः प्राश्नाति ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टृन्दद्यात्स-
 र्वम्वा प्राङ्गोयात्प्रागवाऽसञ्चरे निनयेत् ॥ मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्तिमाह ॥ पुत्राय
 सूनवे अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा
 कथम्भूताय उत्तरत आसीनाय उच्छिष्टप्राशितशेषम्मधुपर्कप्रयच्छेत् ॥ अथवा सर्व-
 मन्नयेत् ॥ यद्वा प्राक् पूर्वस्यान्दिशि असञ्चरे जनसञ्चारवर्जितदेशे त्यजेत् ॥ अत्र
 पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तराम्प्रतिपत्तिङ्कुर्यात् ॥ आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति वाङ्म-
 आस्ये नसोः प्राणोऽन्तोश्चतुः कर्णयोः श्रोत्रम्बाह्वीर्वलमूर्वीरेजोऽरिष्टानि
 मेऽङ्गानि तनूस्तन्वामे सहेति ॥ आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति वाङ्म इत्यादिभिर्मन्त्रैः ॥
 तद्यथा ॥ आचमनं सकृन्मन्त्रेण ॥ ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्त्तमाचमनञ्कृत्वा
 प्राणानिन्द्रियाणि सम्मृशति सजलमालभते ॥ तद्यथा ॥ वाङ्म आस्येऽस्त्विति मुख-
 ङ्गराग्रेण नसोर्मं प्राणोऽस्त्विति तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां युगपदृक्षिणादिनासारग्रे अर्धयोर्मं
 चतुरस्त्विति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां युगपच्चतुर्षु कर्णयोर्मं श्रोत्रमस्त्विति मन्तावृत्त्या
 दक्षिणोत्तरौ कर्णौ बाह्वोर्मं बलमस्त्विति कर्णवद्बाहू उर्वोर्मं श्रोत्रोऽस्त्विति युगपद्व-
 स्तेनोरु ॥ अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वामे सह सन्त्विति शिरःप्रभृतीनि पादा-
 न्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभ्याभ्यां हस्ताभ्यामालभते ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय
 गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह ॥ आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकस्तस्मै अर्थाय
 शासद्ब्रह्महीत्वा यजमानः गौरागौरालभयतामिति प्राह ब्रवीति । ततोऽर्थः प्रत्याह ॥
 माता रुद्राणान्दुहितावसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवो-
 चञ्चिकितुपे जनायमागामनागामदिति वधिष्ट ॥ ममचामुष्यच पाप्मानं
 हनोमीति यद्यालभेत ॥ ततोऽर्थः । माता रुद्राणामित्यादि वधिष्टेत्यन्तम्मन्त्र-
 म्पठित्वा मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि गामा-
 लभेत पाप्मानं हनोमीति प्रयोगः ॥ अथ यद्युत्सिसृद्धेन्ममचामुष्यचपाप्माहत ॐ
 उत्सृजत दृणान्यस्त्विति ब्रूयात् ॥ अथयद्युत्सिसृद्धेत् ॥ अथवा अर्थो यदि गामु-
 त्सृष्टमिच्छेत्तदा ममचामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्माहतः ॐ उत्सृजत दृणा-
 न्यस्त्विति ब्रूयात् ॥ अमिष्यन्तमुपांगु पठित्वा उत्सृजत दृणान्यस्त्विति ब्रूयादित्य-
 न्तमुच्चैः पठेत् ॥ नत्वेवामां सोऽर्थः स्यात् ॥ तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ॥ अर्थः

अमांसः पश्वालम्भवर्जिता नैव भवेत् ॥ अत्र यद्यालभेत यद्युत्सिन्वृत्तेदित्यनेन सूत्रेण गवालम्भस्य विकल्पम्बिधाय नत्वेवामांशं, स इत्यनेन गवालम्भनमर्घमात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः स्मृतीर्विरोधेन अप्रामाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह ॥ अधियज्ञमधिविवाहदुःकृत्येव ब्रूयात् ॥ अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे कुत विदधत गवालम्भम्पाप्मानं हनोमीत्यस्यान्ते इत्येवं वदेत् । अन्यत्र पाप्मा हत इति । पाप्मानं हनोमीति वा विकल्पः नान्यत्रेति भावः यद्यप्येवमधुपर्कं गवालम्भ आचार्यैशोक्तः तथापि अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः ॥ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टन्धर्ममप्याचरेन्नत्विति ॥ याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् ॥ यद्यप्यसकृत्सम्बत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्था एवेनं याजयेयुर्नाकृतार्था इति श्रुतेः ॥ यद्यप्यसकृत्सम्बत्सरस्य सम्बत्सरे असकृत्पुनः पुनः सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तदा तदापि एनं सोमयाजिनं कृतोऽर्था येपान्ते कृतार्था एवं सन्तः याजयेयुर्यज्ञङ्कारयेयुः । न अकृतार्था याजयेयुरिति श्रुतिवचनात् ॥ सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजः अर्था इति गम्यते न यागान्तरार्थम् ॥ ३ ॥ इति हरिहर भाष्ये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ यडर्था भवन्ति ॥ अर्हपूजायामिति धातोर्भावे घञ् प्रत्ययः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् ततो दण्डादिभ्योपदिति यत्प्रत्ययः ॥ अर्घमर्हन्तीत्यर्थाः । पट् पुरुषा अर्घार्हा भवन्तीत्यर्थः ॥ तानाह । आचार्यऋत्विग्वैवाह्योराजाप्रियः स्नातक इति ॥ उपनयनपूर्वकं कृत्स्नवेदाध्यापयिता आचार्यः । ऋत्विक् यो दक्षिणापरिष्कृतः कर्माणि करोति । वैवाह्यो जामाता । राजा दण्डपूर्वकम्परिपालनकर्ता । प्रियो य इष्ट उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा । स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्य चार्हणमाचार्यकर्तव्यं स्मृतम् ॥ तन्म्रतीतं स्वधर्मण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रविषण्णन्तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमङ्गवेति ॥ पूर्वसूत्रे पट् ग्रहणम्रियस्नातकयोः पृथक्ज्ञापनार्थम् ॥ प्रतिसम्बत्सरानर्हयेयुः ॥ प्रतिसम्बत्सरं गृहे आगतानाचार्यादीनर्चणार्चयेयुः न सम्बत्सरादर्वाक् ॥ प्रतिसम्बत्सरानर्हयेयुरित्यधिकशेषेणोक्तत्वाद्ऋत्विजोऽपि सम्बत्सरान्तेऽर्हयितव्या इति प्राप्ते आह ॥ यत्प्रमाणास्तृत्विजः ॥ ऋत्विजस्तु यक्ष्यमाणा यागकाल एव पूजनीयाः न ततोऽन्यत्र ॥ इदं सूत्रं हरिहरेणान्यथा व्याख्यातम् ॥ यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजो याजकानिति ॥ पूजनीया उक्ताः कालश्च ॥ इदानीमर्हणप्रकारमाह ॥ आसनमाह्वार्याह साधुभ-

वानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ अर्थायासनम्पीठादि आसनमाहरेति प्रैय-
 पूर्वकमनुचरद्वाराऽऽनाय्य साधुभवानित्यर्चयिता अर्थम्प्रतिवदति अर्थम्प्रत्यध्येष-
 यमेतत् ॥ आहरन्ति विष्टरम्पद्यम्पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं*मधुपर्कन्द-
 धिमधुघृतमपिहितङ्गांश्वेकांश्वेन ॥ बहुवचनादर्घयितुः पुरुषाः विष्टरादीनि
 आहरन्ति ॥ तत्र विष्टरस्त्रिवृदरत्निमात्रः कौशो रज्जुविशेष इति भर्तृयज्ञः ॥ प्रादे-
 शमात्रन्त्रिवृतङ्कौशम्वा काशनिर्मितमिति रेणुकः पञ्चविंशतिदर्भतरुणमयङ्कूर्चमिति
 हरिहरः ॥ पञ्चाशद्विभवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इति परिशिष्टात् ॥ पादयोरन्यमिति
 वचनादन्यत्र द्वयोरआहरणमिति भर्तृयज्ञः ॥ पद्यम्पादयोरधस्तान्निधानार्थम्विष्टरम् ॥
 भर्तृयज्ञमते तु पादप्रक्षालनार्थमुदकम्पद्यशब्देन पादार्थमुदकं सुखाप्णम् ॥ अर्घशब्दे-
 नोदपात्रमेवाच्यते । तद्वैक उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेव-
 न्तदिति लिङ्गात् ॥ उदकगन्धपुष्पाण्यत्तवदराणीति भर्तृयज्ञः ॥ गन्धपुष्पात्तकुश-
 तिलगुम्भसर्पपदूर्वादध्यन्वितं सुवर्णादिपात्रस्यमुदकमिति हरिहरः ॥ आचमनीयमाच-
 मनार्थमुदकमेव ॥ दधिमधुघृतमेकस्मिन्कांस्यपात्रे कृतमपरेण कांस्यपात्रेणापिहित-
 म्मधुपर्कशब्देनाच्यते ॥ मधुपर्के दध्यलाभे पयोजलम्वा प्रतिनिधिः ॥ मध्वलाभे घृतहु-
 डोवेत्याश्वलायनः ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ अर्घयितुर्व्यतिरिक्तो-
 ऽन्यो विष्टरादीनि द्रव्याणि त्रिस्त्रिवारत्रयं वदति विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रति-
 गृह्यतामित्येवम् ॥ विष्टरम्प्रतिगृह्णाति वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतानिव
 सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामियोमाकश्वाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ततो-
 ऽर्थाऽर्घयितुः सकाशाद्विष्टरन्तूष्णीमेव प्रतिगृह्य तं विष्टरमासने निधाय वर्ष्मोऽ-
 स्मीति मन्त्रेणोपविशति ॥ ग्रहणोपवेशनयोर्मध्ये पठितोऽपि मन्त्र इमन्तमभिति-
 ष्टामीति लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते ॥ पाणिभ्यां विष्टरप्रतिग्रह इति हरिहरः ।
 तदतीव मन्दम् प्रमाणाभावात् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः ॥ अर्थं आत्मानं स्तौति अर्थ-
 त्वाय कुलज्ञानान्चारवपुर्वयोगुणैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः ज्येष्ठः
 अस्मि भवामि उद्यतामुदयं प्रकाशङ्कूर्बताङ्गहनन्नात्रादीनाममध्ये सूर्य इव ॥ किञ्च
 इमन्विष्टरन्तम्युरूपमुद्दिश्य विष्टरवत् बद्धमभिलक्ष्यीकृत्य तिष्ठामि अधः कृत्वोपर्युप-
 विशामि ॥ यः करचन मा मामभिदासति उपक्षीणङ्कूर्तुमिच्छति ॥ दसु उपह्वये ॥
 पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ॥ विष्टरे आसीनायोपविष्टायार्थाय पादयोरध-
 स्तान्निधानार्थमन्यस्विष्टरन्ददाति ॥ एतच्च पादप्रक्षालनोत्तरन्द्रष्टव्यम् ॥ तथा सति

* तथा च स्मृतिः । आश्वमेकपत्वं याहं द्रष्टस्त्रिपलमेव च । मधुनः पलमेकन्तु मधुपर्कस्स उच्यते ॥

दृष्टार्थता स्यात् ॥ प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेत इति । तेनात्रार्थेन पाठबाधः ॥ तदुक्तं विरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति ॥ सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्वृत्तिणम्प्रथमं विराजोदोहोऽसि विराजोदोहमशीयमधिपादायै विराजोदोहइति ॥ ततः पाद्यम्प्रतिगृह्य विराजोदोहोऽसीति मन्त्रेण सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्थः चेद्ब्राह्मणोऽर्थः स्यात्तदा दक्षिणम्पादम्प्रथमम्प्रक्षाल्य ततः सव्यम्प्रक्षालयति ॥ मन्त्रार्थः ॥ प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया राजत इति विराडन्नन्तस्य विराजोदोहः परिणामसारोरसः स त्वमसि भवसि ॥ हेउदक तन्त्वां विराजोदोहं अशीय अशुनूवै व्याप्रयाम् ॥ किञ्च मयि विपये या पाद्या पादयोः साध्वी सपर्यां तस्यै तदर्थं विराजो दोहः ॥ मन्त्रसंस्कृतञ्जलम्भवेति शेषः ॥ अर्घम्प्रतिगृह्णात्यापःस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति ॥ अर्थः समर्पितमर्घम्प्रतिगृह्णात्यापःस्थयुष्माभिरिति मन्त्रेण ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे आपः यूयमापःस्थ आप्निहेतवो भवथ ॥ युष्माभिः कृत्वा सर्वान्कामानभीष्टार्थान् अवाप्नवानि लभेयम् ॥ निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहियोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमत्पय इति ॥ तमर्घम्भूमौ निनयन् प्रापयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण ननुमंत्रान्ते ॥ अर्घं शिरसाऽभिवन्द्य प्रागुदवानिनयनमिति वासुदेवः ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे आपः वो युष्मान् समुद्रं प्रहियोमि गमयामि । अतः स्वां योनिं स्वकारणभूतं समुद्रं अभिलक्ष्यीकृत्य गच्छत व्रजत ॥ किञ्च युष्मत्प्रसादाच्चास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरः अरिष्टा अनुपहृताः सन्तु ॥ मत्तः पयः अर्थादिमङ्गलञ्जलम्मापरासेचि अपगतम्मास्तु सदैवाहमर्था भवानीत्यर्थः ॥ आचामत्यामागन्यशसासं सृजवर्चसा । तम्माकुरु प्रियं प्रजानामधिपतिम्यभूनामरिष्टिन्तनूनामिति ॥ ततो दत्तमाचमनीयम्प्रतिगृह्यामागन्नित्याचामति सकृद्भक्षयति ॥ ततः स्मार्त्ताचमनम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे वरुण जलेश तमेवं रूपेण त्वानाश्रितम्मा मां यशसा सह भावं सामीप्यं या अगन् आगमय । आहुपसर्गं ॥ अगन्निति क्रियापदेन संबध्यते ॥ तथा वर्चसा ब्रह्मयचंसेन संसृज संसृष्टकुरु ॥ किञ्च प्रजानाम्पुत्रपौत्रादीनाम्प्रियम् पशूनाङ्गोऽश्वानीनामधिपतिं स्वामिनञ्च तथा तनूनान्देहावयवानां शरीराणां वा अरिष्टिमहिंसककुरु ॥ हिंसाऽत्र अनम्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ॥ आलस्यादन्नदोपाञ्च नृत्युर्विप्रान् जिघांसतीत्यादिदर्शिता ॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्कम्प्रतीक्षते ॥ ततो

ऽर्थाऽर्घयितुर्हस्तस्थितमुद्घाटितम्मधुपर्कम्मित्रस्य त्वेति प्राशित्रमन्त्रेण प्रतीक्षते प-
 श्यतीत्यर्थः । देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ ततो देवस्य त्वेति प्राशित्रप्रतिग्रहणमन्त्रेण
 मधुपर्कम्प्रतिगृह्णाति ॥ सव्यपाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रथैति
 नमः श्यावास्यायान्नशनेयत्त आविद्वुन्तत्ते निष्कन्तामीति ॥ तम्मधुपर्कं
 सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणस्य हस्तस्यानामिकयाऽङ्गुल्या प्रदक्षिणन्विरालोडयति ।
 नमः श्यावास्यायानिति मन्त्रेण ॥ अत्र सव्यहस्तस्थितस्यैव दक्षिणस्यानामि-
 कया त्रिरालोडनं यथा स्यादित्येतदर्थन्दक्षिणग्रहणम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे अग्ने ते
 तुभ्यन्नमः ॥ किं भूताय श्यावास्याय कपिशमुखाय । ते तव अन्नशने अन्नाशने अथत
 इत्यन्नन्तस्याशने अदनीये मधुपर्के । ह्रस्वश्छान्दसः । यद्भव्यामाविद्वं संश्लिष्टमनद-
 नीयन्तन्निष्कन्तामि निरस्यामि ॥ अनामिकाङ्गुष्टेनचत्रिर्निरुदयति ॥ अनामि-
 काचाङ्गुष्टश्चेत्यनामिकाङ्गुष्टन्तेनानामिकाङ्गुष्टेन वारत्रयन्निरुदयति मधुपर्ककदेश-
 म्पात्राद्बहिः प्रक्षिपति ॥ च शब्दात्प्रतिसंयधनन्निरुदयणम् ॥ एवञ्च निरुदयणव्यवधाना-
 त्प्रतिसंयधनम्मन्त्रावृत्तिः ॥ तस्य त्रिःप्राश्नातियन्मधुनोमधव्यम्परमंरूपमन्नाद्य-
 न्तेनाहम्मधुनोमधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योऽन्नादोऽसानीति ॥
 तस्येत्यवयवलक्षणा पठ्ठी । तस्य मधुपर्कस्य त्रिः प्राश्नीयाद्यन्मधुनोमधव्यमिति अनेन
 मन्त्रेण प्राशनत्रयेऽपि हविर्ग्रहणन्यायेन मन्त्रावृत्तिः ॥ उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चार-
 णम् । एवं हि स्मरन्ति ॥ ताम्बूलैर्नुफलेचैव भुक्तस्त्रेहानुलेपने । मधुपर्कं च सोमे
 च नोच्छिष्टम्मनुरव्रवीत् इति ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे देवाः मधुनो मकरन्दस्य यन्मधव्यम्-
 धुनि साधु परममुत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसङ्घातमितिरूपम् । अन्नाद्यं त्रीन्प्रा-
 दिषत्प्राणधारकमन्नोपादानकञ्च ॥ तेन सर्वरूपोपपन्नेन रसेनोक्तविशेषणविशिष्टेनाहं
 परमः सर्वभ्योगुणाधिकः मधव्योमधुपर्कार्हः अन्नादः सदन्नमीक्ता च असानि भवानि ॥
 मधुमतीभिर्वाप्रत्यृचम् ॥ वा विकल्पेन मधुवाताऋतायते इत्येताभिर्ऋग्भिः प्रत्यृच-
 म्प्राश्नाति ॥ ततश्चैवम् ॥ मधुवाता इति प्रथमम् । मधुनक्तमिति द्वितीयम् । मधु-
 मान्न इति तृतीयम् ॥ पुत्रायान्तेवासिने वीत्तरत आसीनायोच्छिष्टन्दद्यात् ॥
 अवशिष्टम्मधुपर्कस्य उच्छिष्टस्युन्नाय अन्तेवासिने शिष्याय वीत्तरत उपविष्टाय
 दद्यात् ॥ सर्वंस्वा प्राश्नीयात् ॥ अथवा सर्वं स्वयं प्राश्नाति ॥ प्राग्वाऽसञ्चरेनिन-
 येत् ॥ प्राक् प्राच्यां यत्र जना न सञ्चरन्ति तस्मिन्नसञ्चरे मधुपर्कशेषमप्रक्षिपेत् ॥
 आचम्यप्राणान्त्सम्भृशतिवाङ्ग आस्येनसोः प्राणोऽङ्गोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं

बाह्योर्वलमूर्वेरोजोऽरिष्टानिमेऽङ्गानितनूस्तन्वामेसहेति ॥ आचम्य वाङ्ग आस्य
 इत्येतैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यथा लिङ्गप्राणायतनानि सम्मृशति हस्तेन स्पृशति ॥ सर्वत्र
 साकाङ्क्षत्वादेस्त्वित्यध्याहारः ॥ अरिष्टानिमेऽङ्गानि तनूरित्यत्र तु सन्त्वित्यध्याहारः ॥
 मे पदस्य सर्वत्रानुपङ्गः । नन्वध्याहारानुपङ्गयोः को विशेषः उच्यते अनुपङ्गः श्रुत-
 पदानयनम् अध्याहारः अश्रुतपदस्य लौकिकस्यानयनम् वाक्यनिराकाङ्क्षार्थम् ॥
 प्रयोजनं चाध्याहृतपदस्य संहितावत्प्रयोगो न भवति ॥ सावसानप्रयोग इत्यर्थः ॥
 अयमर्थः ॥ कर्कापाध्यायैरपि पशुसमञ्जनप्रकरणे प्रदर्शितः ॥ अत्रैवं वाङ्ग आस्ये
 अस्त्विति मुखम् । नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति नासिकाच्छिद्रद्वयं युगपत् ॥ अदणोर्मे चतु-
 रस्त्वित्यक्षिद्रद्वयं युगपत् ॥ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णमभिमृश्य ततो वाम-
 मनेनैव मन्त्रेण ॥ बाह्योर्मे वलमस्त्विति दक्षिणं बाहुन्ततो वाममनेनैव मन्त्रेण
 ऊर्वांर्मे श्रोत्रोऽस्त्वित्यूरुद्वयं युगपदेव ॥ अरिष्टानि० सहसन्त्विति शिरः प्रभृति
 सर्वाङ्गानां युगपत् ॥ हरिहरेण प्राणायतनस्पर्शः सजलहस्तेन कर्तव्य इत्युक्तम्
 तदतीव मन्दम् ॥ नह्यत्र सूत्रे जलग्रहणमस्ति ॥ सर्वाङ्गालम्बे उभाभ्यां हस्ताभ्यामा-
 लम्ब उक्तः सोऽपि न युक्तः । आचम्येति ग्रहणम् ॥ आचान्तोदकायेति वक्ष्य-
 माणत्वादानाचान्तस्यैव प्राणायतनसम्मर्शनं माभूदित्येतदर्थम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ मे
 मम वाग्निन्द्रियमास्येऽस्तु । नसोर्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः । अदणोर्नैत्रगोलकयो-
 रिति यावत् । चतुश्चतुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् ॥ वलं शक्तिः । आजस्तेजः ।
 मे मम तनूः देहः । तन्वादेहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु ॥
 आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ आचान्तमुदकं येनासौ
 आचान्तोदकः तदर्थं शासमसिमादाय गामानीय गौरित्यर्घयिता त्रिः प्राह । आल-
 भ्यतामित्यध्याहारः । आचान्तोदकग्रहणात्पुनराचमनमिति केचित् । आचान्तोद-
 कायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । शासादानस्य तादर्थ्यन्तु तदर्थमप्राप्तम्बनद्वारकम्* ।
 प्रत्याह माता सद्राणान्दुहितावसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनु-
 वोचं चिकितुषे जनाय नागामनागामदितिस्वधिष्ट ॥ ममचामुष्य च पाप्मा-
 नं हनोमीति यद्यालभेत ॥ अर्था यजमानं प्रत्याह मातेत्यमुं मन्त्रम् ॥ यदि
 गामालभेत तदा मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमीति तदन्ते प्रयोगः ॥ अत्रामुष्यश-
 ब्दमुद्गत्यार्घयितुर्नामग्रहणङ्कार्यम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः नु

* द्वि. पद्यालम्बनस्य तदर्थत्यात् ।

वितर्कं छन्दसिव्यवहिताश्चेत्युक्तेरुपसर्गस्य बोचमित्यत्रान्वयः । प्रबोचं ब्रवीमि चिकित्-
 तुपे चेतनावते जनाय यूयं इमाङ्गाम्मा वधिष्ट मा प्रताम् किन्तु गोपयुं विधातुं प्रतेति
 तात्पर्यार्थः । किम्भूतामनागामनपराधाम् । अदितिन्देवमातरम्पयोदानात् । अहम्म-
 मानुष्यार्थयितुश्च पाप्मानङ्गोस्थाने हनोमि हन्मीति ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्ममचा-
 मुष्य च पाप्माहत् ॐ उत्सृजत दृष्टान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ यद्यर्थां गामुत्सृष्टुमिच्छे-
 त्तदैवम्प्रयोगः ॥ मातारुद्राणामित्युक्त्वा ममचामुष्य च पाप्माहत्ः ॐ उत्सृजत दृष्टा-
 न्यत्तु ॥ अत्राप्यनुष्यस्थाने अर्थयितुर्नामग्रहणम् ॥ ॐ उत्सृजत दृष्टान्यत्त्विति उच्चैर्ब्रू-
 यात् शेषमुपांशु ॥ एवं गवालम्भस्य सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते क्वचिन्नियममाह ॥ नत्वेवामा-
 ंसोऽर्घः स्यादधियज्ञमधिविवाहङ्कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ यज्ञविवाहयोरमांसाऽर्घो
 न भवति । यज्ञमधिकृत्य विवाहमधिकृत्य कुरुतेत्येवं प्रयोगः । अतश्चालम्भनियमो
 यज्ञविवाहयोः ॥ गोरालम्भश्च कलियर्जिते काले भवति यज्ञाधानं गवालम्भं सन्यास-
 म्पलपैतृकम् । देवराञ्च मुतेत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति पराशरस्मृतेः ॥ अतश्च
 गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य च यज्ञविवाहयोरप्राप्तत्वाद्गौरित्युच्चारणा-
 दियज्ञविवाहयोः कलौ न प्रवर्तते ॥ यज्ञविवाहयोरन्यत्र तूत्सर्गपक्ष एव कलौ ॥
 कलौ गोपशोर्निषेधात्तत्स्थाने अजालम्भः ॥ पायसं वेति जयरामः ॥ परिगतसम्ब-
 त्सरा अर्था भवन्तीत्युक्तम् तदपवादमाह ॥ यद्यप्यसकृत्सम्बत्सरस्य सोमेन
 यजेत कृतार्थ्या एवेनं याजयेयुर्नाकृतार्थ्या इति श्रुतेः ॥ यद्यपि सम्बत्सरस्य
 मध्ये असकृत्पुनः पुनः सोमेन यजेत तथाप्येनं यजमानं कृतार्था एव ऋत्विजो
 याजयेयुः नाकृतार्थाः कुतः श्रुतेः ॥ यतत्सूत्रादेवं ज्ञायते सोमयागार्थमेव वृता
 ऋत्विजोऽर्था नेतरयागार्थमिति ॥ यद्यप्यमांशास्त्वृत्विज इत्यनेनैव गतार्थत्वात्सोमेन
 यज्ञमाणा एवार्था इति नियमविधानार्थम्पृथगारम्भः ॥ ननु वसन्ते वसन्ते ज्योतिया
 यजेतेत्येकस्मिन्सम्बत्सरे एक एव सोमयागः प्राप्तस्तत्कथमुच्यते असकृत्सम्ब-
 त्सरस्य सोमेन यजेतेति ॥ सत्यम् उच्यते ॥ यद्यपि नित्यः सोमयागः सकृदेवानुष्ठा-
 तव्यस्तथापि कामनायाञ्चोदितायाम्पुनः पुनरनुष्ठानं सम्भवत्येव द्वादशाह्यादीनाम् ॥
 यद्वा नित्या वाजपेयस्तस्यानुष्ठाने तदङ्गभूतानाम्परियज्ञानामनुष्ठानम्भवति ॥ तस्मा-
 त्साधूक्तमसकृत्सम्बत्सरस्य सोमेन यजेतेति ॥ वरशाखयामधुपर्कदानं गृह्यपरिशिष्टे ॥
 वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखा गृह्यचोदिता । मधुपर्कः प्रदातव्योनाम्पशाखेऽपि
 दातरीति ॥ अत्र ऋत्विगाद्युपलक्षणार्थं वरदादृशद्वौ ॥ तदुक्तम् अर्घ्यशाखया मधु-

पर्क इति ॥ याज्ञिकास्तु अर्च्यस्य यच्छाखीयङ्गुर्म तच्छाखीयो मधुपर्क इति, वदन्ति ॥
तथा जगन्नाथकारिकायाम् ॥ तत्तद्गृह्योक्तविधिना विष्टराद्यहंणन्तइति ॥ सर्वत्र
यजमानशाखयैव मधुपर्क इति जयन्तः, तत्तु कैरपि नाहृतम् ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित् सम्राट् स्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षित-
गदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकारण्डे तृतीया कण्डिका ॥ ॥ ३ ॥ * ॥

मूलम् ॥ चत्वारः पाकयज्ञा हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राणित इति ॥ १ ॥

पञ्चसु वह्निः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते

सीमन्तोन्नयन इति ॥ २ ॥ उपलिप्त उद्भुतावोक्षितेऽग्निमुपस-

माधाय ॥ ३ ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयन आपूर्य-

माणपत्रे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृहीयात् ॥ ५ ॥ त्रिषु

त्रिपूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वातीं मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ ७ ॥

तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥

; एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्वेषां शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ ११ ॥

अथैनां वासः परिधापयति जराङ्गच्छ परिधत्स्व वासो भवाक-

ष्टीनामभिधस्तिपा वा । शतञ्च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च

पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्व वास इति ॥ १२ ॥ अथो-

त्तरीयम् । या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तन्नून-

भितो ततश्च । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदम्परि-

धत्स्व वास इति ॥ १३ ॥ अथैनां समञ्जयति । समञ्जन्तु

विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । सम्नातरिश्वा सन्धाता समु-

देप्ती दधालु नाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा

निष्क्रामति । यदैपि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा । हिर-

ग्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसाङ्करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥

अथैनां समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिङ्गयेधि शिवा पशुभ्यः

सुमनाः सुवर्चाः । वोरसूद्वैवकामास्योनाशन्नो भव द्विपदे

शञ्जतुष्यदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

दृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्
 गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददग्रये । रथिञ्च पुत्रांश्वादादग्निर्मह्यमथो
 इमाम् । सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरु उग्रती
 विहर । यस्यामुग्रन्तः प्रहराम श्रेपं यस्यासु कामा बहवो
 निविष्ट्याइति ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ कोऽस्याभिसम्बन्धः विवाहः प्रकान्तः, तत्र च
 वहिः शालायां कर्मप्यते, तेनान्यत्रापि यत्र यत्र वहिः शाला तदर्थमभिधीयते ।
 चतुष्काराः पाकयज्ञाः भवन्तीति श्रेयः ॥ तानाह । हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
 इति ॥ यत्र होम एव भवति स हुत उच्यते यथा अन्नतहोमः । अहुतश्च यत्र होमो
 नास्ति यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणञ्च यथा पत्तादिपु ॥
 प्राशितो यत्र प्राशनमेव न होमो न च बलिहरणम् । यथा सर्वासाम्पथसि पायसं
 अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति ॥ पञ्चसु वहिः शालायाम् ॥ कर्म भवति ॥ विवाहे
 चूडाकरण उपनयने केशान्ते सोमन्तोन्नयन इति ॥ एतेषु वहिः शाला कार्या ॥
 उपलिप्त उद्भृतावोक्षितेऽग्निमुपसनाधायेति ॥ उपलेपनादि शक्यमेवावक्तुम्
 परिसमूहनादेरुक्तत्वात् । अतः परिसमूहनव्युदासार्थमिति केचित् । अपरेषु
 गृहस्थास्त्रीपाककर्मणि परिसमूहनाद्युक्तम् अगृह्यार्थोऽयमारम्भः । विवाहा-
 दयश्चागृह्याग्निविषयाः, येनैवाहितीऽग्निस्तदीयमेवहि कर्म तत्रेप्यते उपग्रह-
 विशेपात् । तस्मादगृह्यार्थमुद्भृतावोक्षितग्रहणमिति ॥ तदेतदपि नोपपद्यते ॥ यत्र
 क्वचिद्धोम इत्यनेनात्रापि प्राप्तत्वात् ॥ कथन्तर्ह्येतत् । अयमभिप्रायः सूत्रकारस्य ।
 यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनाप्राग्निः परिसमूहनादीनाम् अभ्यर्थत्वात्तेषाम् । यत्र यत्राग्नेः
 स्थापनन्तत्र तत्रैते कर्तव्या इति स्मृतिः ॥ तथा च लिङ्गम् ॥ उद्भृते अवोक्षि-
 तेऽग्निमादधाति ॥ एष एव विधियर्थं क्वचिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूह-
 नादेरप्राग्निप्रज्ञस्वर्थमिदमुद्भृतावोक्षितग्रहणम् ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ निर्मन्थ्यो-
 ऽचिरनिर्मयित उच्यते ॥ सर्वे एव ह्यग्निर्मन्थनाज्जायते । यथा नवनीतेन भुङ्क्ते इत्य-
 चिरदग्नेनेति गम्यते । एके लौकिकमेवाग्निमिच्छन्ति ॥ उद्गयन आपूर्यमाण-
 पक्षे पुष्याहे ॥ दैवानि कुर्वीतेति वाक्यशेषः । देवानाञ्चोद्गयनमिष्यते । तद्धि देवाना-
 मिति । स यत्रोद्गुणवर्तते देवेषु तर्हि भवतीति देवानामुद्गयनम् । न च देवा उद्ग-

यनेन किञ्चित्कुर्वन्ति । तस्माद्देवदुर्म तत्रोचितमिति गम्यते ॥ आपूर्यमाणपक्षो गृहीतः
 सोऽपि देवानामेव य एवापूर्यते ऽर्द्धमासः स देवानामित्यनेन पुण्याहस्तुस्मरणात् ।
 सर्वन्दैवविषयमेतदभिधीयते ॥ कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्त्रिपु त्रिपूत्तरादिपु ॥ नक्ष-
 त्रेषु । कुमारीग्रहणं विंशतिप्रसूताव्युदासार्थम् । स्मर्यते हि विंशतिप्रसूतायाः पुनर्वि-
 वाहः ॥ स्वातौमृगशिरसिरोहिण्यां वेति विकल्पः ॥ तिस्रोत्राह्नराण्य वर्या-
 नुपूर्व्येण ॥ भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्यग्रहणाच्च न व्युत्क्रमेणेति ॥ द्वेराजन्यस्य ॥
 वर्णानुपूर्व्येणेति वर्तते ॥ एकावैश्यस्य । सर्वेषां शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्जम् ॥ सर्वेषां
 वर्णानामेवैके शूद्रामिच्छन्ति ॥ एकेनेच्छन्ति नक्षत्रस्या धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथाच
 यास्काचार्याः ॥ रामा रमणायोपेयते न धर्मायेति । एके तु रमणार्थतयेच्छन्ति ॥ तथा-
 चाह ॥ अग्निं प्रथमं चित्तवानरामामुपेयादिति । प्राग्निपूर्वकोहि प्रतिपेधो भवति तस्मा-
 द्विकल्प एवायमिति ॥ अथैनां वासः परिधापयति । जराङ्गच्छपरिधत्स्वेति ॥
 अनेन मन्त्रेण मन्त्रश्च कारिकार्यं परिधापयिता चात्र वर एव । अपरेत्वध्वर्युमन्त्र क-
 तारमिच्छन्ति । परिभाषितं ह्येतदध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति । नैतदित्यपरे । न
 हि स्मार्तेष्वध्वर्याः कर्तृत्वं समाख्याया हि श्रौतेष्वध्वर्याः कर्तृत्वमिष्यते न चात्र समा-
 ख्याऽस्ति वेदयोगाभावात् । स्मरणादेव हि स्मृतीनाम्प्रामाण्यमुक्तम् । अतः समा-
 ख्याऽभावात् स्वयमेव कर्तृत्वम् ॥ ननु च पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा
 वरोवेति । दक्षिणा शब्दश्च परिक्रयार्थं द्रव्ये वर्तते । न च परिक्रयेमन्तरेण परि-
 क्रयो भवति । तस्मादन्यस्य कर्तृत्वमिति । नैतदेवम् ॥ अस्तिह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः
 कर्त्ता परिक्रेतव्यन्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति क्षीणार्थापत्तिः । अपि च परकीये कर्मणि
 परो नैव प्रवर्तते वचनमन्तरेण श्रौतेषु च समाख्याऽन्यस्य कर्तृत्वमिति । नचेह
 समाख्याऽस्तीत्युक्तम् । वेदमूलत्वेऽपि हि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनियमः ।
 श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽम्नानादन्यस्य कर्तृत्वमिति तदुक्तम् अपि च परकर्तृत्वे सा माम-
 नुव्रता भवेत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते । अथोत्तरीयम् या अरुन्तन्न
 वयमिति अनेन मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते ॥ अथैनौसमज्जयति । सम-
 ज्जन्तु विश्वेदेवा इति ॥ अनेन मन्त्रेण । सत्यपि कारित्वे वरस्वैव मन्त्रपाठो मन्त्रलि-
 ङ्गात् । कारयितृत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुः । सन्निहितोऽह्नसौ प्रदाहृत्वात् ॥
 पित्राप्रत्तामादायगृहीत्वानिष्क्रामति । यदैपिमनसेत्यनेन मन्त्रेण ॥ आदाय
 गृहीत्वेति चोभयन्न वक्तव्यम् । उच्यते च किमर्थन्तत् अप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रह-

विधिना दानं यथा स्यादिति । असाविति कन्यानामग्रहणम्मन्त्रान्ते ॥ अथैना समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिष्येधीति ॥ समीक्षणक्रियाङ्कारयति ॥ कारितेचा-
ध्येयणा परस्परं समीक्षेथामिति ॥ कारयितृत्वं कन्यादातुः सन्निधानात् ॥ मन्त्रस्तु
वरस्यैव मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ भवन्तीति शेषः ॥ कोऽस्याभिसन्धिः ॥
उच्यते विवाह उपक्रान्तः ॥ तत्र वह्निः शालायां कर्मण्यते तत्रसङ्गेनान्यत्रापि यत्र
यत्र वह्निःशाला तदर्थमभिधीयते चतुष्प्रकाराः पाकयज्ञाः । तदाह । हुत इति
यत्र होमएव स हुतः यथाऽज्ञतहोमः ॥ अहुतश्च यत्र न होमः यथा सस्तरारोह-
णम् ॥ प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणं च यथा पक्षादिः ॥ प्राशितो यत्र प्राशनमात्रं न
होमादिः यथा सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्नोजयेदिति ॥ पञ्च-
स्विति विवाहादिषु पञ्चसु वह्निः शालायां कर्म भवति स्यु वह्निःशाला कार्येत्यर्थः ॥
वह्निःशालाशब्दसामर्थ्यात् अग्निरत्र लौकिक एव ॥ उपलिप्त उद्धतावोक्षित इति
शक्यमेवावक्तुम् परिसमूहनादेरुक्तत्वात् अतः परिसमूहनादिव्युदासार्थमित्येके अप-
रेतु गृह्यस्थालीपाकानाङ्कमणि परिसमूहनाद्युक्तम् ॥ अतोऽगृह्यार्थोऽयमारम्भः विवा-
हादयश्चागृह्याग्निविषयाः येनैवाहितोऽग्निस्तदीयमेव कर्म तत्रेष्यते ॥ उपग्रहविशेष-
पात् ॥ तस्मादगृह्यार्थमुद्धतावोक्षितग्रहणमिति तदपि न यत्र क्वचिद्दोम इत्यनेन
प्राप्तत्वात् कथन्तर्हीदमुक्तम् श्रूयताम् अयमभिप्रायः सूत्रकृतः । यत्र क्वचिद्दोम
इत्यनेन परिसमूहनादीनामप्राप्तिः अग्न्यर्थत्वात्तेषां यत्र यत्राग्नेः स्थापनन्तत्र तत्रैते
कर्तव्या इति ॥ तथा च लिङ्गम् ॥ उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधतीति ॥ तस्मादेव
एव विधिर्यत्र क्वचिद्दोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रज्ञर्थ्यमि-
दमुद्धतावोक्षितग्रहणम् ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ निर्मन्थ्यः अचिरनिर्मथितो गृह्यते
सर्वोऽप्यग्निर्मन्थनाज्जायत इति । यथा नवनीतेन मुद्गः इत्यचिराद्गन्धेनेति गम्यते ॥
एके लौकिकाग्निमेवात्रेच्छन्ति अतो विकल्पः ॥ उदगयनादौ देवानि कुर्वतीति
शेषः ॥ तद्धि देवानामिति ॥ स यत्रोदङ्मुखो वत्तते देवेषु तर्हि भवति ॥ देवानामु-
दगयनम् तस्माद्देवङ्कर्म तत्रोचितमिति गम्यते ॥ आपूर्यमाणपक्षोऽपि देवानामेव य
एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवा इत्यनेन पुण्याहस्तु स्मरणात् ॥ सर्वन्दैवविषयमेव तद-
वगम्यते ॥ कुमार्याग्रहणं विंशतिप्रसूता व्युदासार्थम् ॥ स्मर्यते हि विंशतिप्रसूतायाः
पुनर्विवाह इति ॥ त्रिषु त्रिषु नक्षत्रेषूत्तरादिषु उत्तरासहितेषु तेषु त्रिष्वित्यर्थः ॥

स्वात्यादिषु वेति विकल्पः ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्येति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणान्न व्युत्क्रमेण भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्येति राजन्यवैश्ययोरप्यनुवर्तते ॥ सर्वेषां वर्णानां शूद्रामिच्छन्त्येके विना मन्त्रम् । एके न । न ह्यस्या धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथाच यास्कः ॥ रामा रमणायोपेयते न धर्मायेति । एके तु रमणार्थतयेच्छन्ति ॥ तथा चाह अग्निं चित्वा प्रथममत्र रामामुपेयादिति ॥ प्राग्निपूर्वकी हि निषेधः अतोऽयं विकल्पः ॥ अथैनां वधूं वर एव वासः परिधापयति जराङ्गच्छेति मन्त्रेण मन्त्रस्य कारितार्थत्वात् ॥ अपरे त्वध्वर्युमत्र कर्तारमन्वन्ते, परिभाषितं ह्येतत् अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति ॥ नैतदित्यन्ये ॥ न हि स्मार्तेष्वध्वर्योः कर्तृत्वम्, समाख्यया हि श्रौतेष्वध्वर्योः कर्तृत्वमिष्यते । न चात्र समाख्याऽस्ति वेदयोगाभावात् ॥ स्मरणादेव स्मृतीनाम्प्रामाण्यमुक्तम् ॥ अतः समाख्याया अभावात्स्वस्यैव कर्तृत्वम् ॥ ननु पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थं द्रव्ये वर्तते नच परिक्रेतव्यमन्तरेण परिक्रयो भवति । ततोऽन्यस्य कर्तृत्वमिति ॥ नैवम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः परिक्रेतव्यस्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति स्त्रीणाऽर्थापत्तिः ॥ अपिच परकीये कर्मणि परो नैव प्रवर्तते वचनं विना, श्रौतेषु च समाख्ययाऽन्यस्य कर्तृत्वम् । न चेह समाख्याऽस्तीति उक्तम् ॥ वेदमूलकत्वेऽपि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनिषयः ॥ श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽज्ञानादन्यस्य कर्तृत्वमिति युक्तम् ॥ अपिच परकर्तृत्वे सा नामनुव्रता भवेत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते ॥ तत्र मन्त्रमाह ॥ जराङ्गच्छेति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् तन्तुदेव्यः परिधापने ॥ हे कन्ये त्वं जराङ्गिदुष्टं वृद्धत्वं नया सह गच्छ प्राप्नुहि, । वासश्च मया सम्पादितम्परिधत्स्व परिधेहि, अभिशक्तिरभिशोपः शंसुप्रमादे तस्मात्पातीत्यभिशक्तिपा वा भव । आकृष्यन्ते कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्याः तेषां मध्ये शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ सुवर्चाः पातिव्रत्यतेजोयुक्ता भूत्वा रयिं च धनं पुत्रांश्च अन्वनु संव्ययस्व उत्पाद्य राशीकुरु ॥ हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्वेत्यनुवादः ॥ अथोत्तरीयं वासः या अकृन्तन्निति मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्गापत्री विधात्र्यो वस्त्रधारणे ॥ या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्तितवत्यः तत्तत्सामर्थ्यवाहाः या अवयन् वीतवत्यः तन्तुसन्तानङ्गतवत्यः श्रोतवत्य इत्यर्थः, यास्तन्तून्सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक्तन्तून् विस्तारितवत्य इत्यर्थः ॥ चकारात् या श्रोतान् प्रोतौश्च तन्तूनभित उभयपार्श्वयोरपि ततन्व तेषुः तुरीयेमादिव्यापारेण ग्रथितवत्य इत्यर्थः ॥ ताः तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यं रूपवदिदं वासः त्वा त्वां जरसे

विधिना दानं यथा स्यादिति । असाविति कन्यानामग्रहणम्मन्त्रान्ते ॥ अथेनेा
समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिङ्ग्येधीति ॥ समीक्षणक्रियाङ्कारयति ॥ कारितेचा-
ध्येपणा परस्परं समीक्षेथामिति ॥ कारयितृत्वं कन्यादातुः सन्निधानात् ॥ मन्त्रस्तु
वरस्यैव मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ भवन्तीति शेषः ॥ कोऽस्याभिसन्धिः ॥
उच्यते विवाह उपक्रान्तः ॥ तत्र वह्निः शालायां कर्मष्यते तत्रसङ्गेनान्यत्रापि यत्र
यत्र वह्निःशाला तदर्थमभिधीयते चतुष्प्रकाराः पाकयज्ञाः । तदाह । हुत इति
यत्र होमएव स हुतः यथाऽक्षतहोमः ॥ अहुतश्च यत्र न होमः यथा स्वस्तरारोह-
णम् ॥ प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणं च यथा पक्षादिः ॥ प्राशितो यत्र प्राशनमात्रं न
होमादिः यथा सर्वासां पयसि पायसं अपयित्वा ब्राह्मणान्मोजयेदिति ॥ पञ्च-
स्विति विवाहादिषु पञ्चसु वह्निः शालायां कर्म भवति एषु वह्निःशाला कार्येत्यर्थः ॥
वह्निःशालाशब्दसामर्थ्यात् अग्निरत्र लौकिक एव ॥ उपलिप्त उद्धृतावोक्षित इति
शक्यमेवावक्तुम् परिसमूहनादेशुक्तत्वात् अतः परिसमूहनादिव्युदासार्थमित्येके अप-
रेतु गृह्यस्थालीपाकानाङ्गमेषि परिसमूहनाद्युक्तम् ॥ अतोऽगृह्यार्थोऽयमारम्भः विवा-
हादयश्चागृह्याग्निविषयाः येनैवाहितोऽग्निस्तदीयमेव कर्म तत्रेष्यते ॥ उपग्रहविशे-
पात् ॥ तस्मादगृह्यार्थमुद्धृतावोक्षितग्रहणमिति तदपि न यत्र क्वचिद्गोम इत्यनेन
प्राप्तत्वात् कथन्तर्हीदमुक्तम् श्रूयताम् अयमभिप्रायः सूत्रकृतः । यत्र क्वचिद्गोम
इत्यनेन परिसमूहनादीनामप्राप्तिः अग्न्यर्थत्वात्तेषां यत्र यत्राग्निः स्थापनन्तत्र तत्रैते
कर्तव्या इति ॥ तथा च लिङ्गम् ॥ उद्धृते वा अवोक्षितेऽग्निमादधतीति ॥ तस्मादेष
एव विधिर्यत्र क्वचिद्गोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रसङ्गस्यभि-
दमुद्धृतावोक्षितग्रहणम् ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ निर्मन्थ्यः अचिरनिर्मथितोऽगृह्यते
सर्वोऽप्यग्निर्मन्थनाज्जायत इति । यथा नवनीतेन मुहूर्त इत्यचिराद्गृधेनेति गम्यते ॥
एके लौकिकाग्निमेवात्रेच्छन्ति अतो विकल्पः ॥ उदगयनादौ देवानि कुर्वतीति
शेषः ॥ तद्धि देवानामिति ॥ स यत्रोदङ्मुखो वत्तते देवेषु तर्हि भवति ॥ देवानामु-
दगयनम् तस्माद्द्वैवङ्कर्म तत्रोचितमिति गम्यते ॥ आपूर्यमाणपत्नोऽपि देवानामेव य
एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवा इत्यनेन पुण्याहस्तु स्मरणात् ॥ सर्वन्दैवविषयमेव तद-
धगम्यते ॥ कुमार्याग्रहणं विंशतिप्रसूता व्युदासार्थम् ॥ स्मर्यते हि विंशतिप्रसूतायाः
पुनर्विवाह इति ॥ त्रिषु त्रिषु नक्षत्रेषूत्तरादिषु उत्तरासहितेषु तेषु त्रिष्वित्यर्थः ॥

स्वात्यादिषु वेति विकल्पः ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्येति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणान्न व्युत्क्रमेण भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्येणेति राजन्यवैश्ययोरप्यनुवर्तते ॥ सर्वेषां वर्णानां शूद्रामिच्छन्त्येके विना मन्त्रम् । एके न । न ह्यस्या धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथाच यास्कः ॥ रामा रमणाद्योपेयते न धर्मायेति । एके तु रमणार्थतयेच्छन्ति ॥ तथा चाह अग्निं चित्वा प्रथमन्न रामामुपेयादिति ॥ प्राग्निपूर्वकी हि निषेधः अतोऽयं विकल्पः ॥ अथैषां वधूं वर एव वासः परिधापयति जराङ्गच्छेति मन्त्रेण मन्त्रस्य कारितार्थत्वात् ॥ अपरे त्वध्वर्युनत्र कर्तारम्मन्यन्ते, परिभाषितं ह्येतत् अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति ॥ नैतदित्यन्ये ॥ न हि स्मार्तेष्वध्वर्याः कर्तृत्वम्, समाख्यया हि श्रौतेष्वध्वर्याः कर्तृत्वमिष्यते । न चात्र समाख्याऽस्ति वेदयोगाभावात् ॥ स्मरणादेव स्मृतीनाम्प्रामाण्यमुक्तम् ॥ अतः समाख्याया अभावात्स्वस्यैव कर्तृत्वम् ॥ ननु पाक्षयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते नच परिक्रेतव्यमन्तरेण परिक्रयो भवति । ततोऽन्यस्य कर्तृत्वमिति ॥ नैवम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः परिक्रेतव्यस्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति स्त्रीणाऽर्थापत्तिः ॥ अपिच परकीये कर्मणि परो नैव प्रवर्तते वचनं विना, श्रौतेषु च समाख्ययाऽन्यस्य कर्तृत्वम् । न चेह समाख्याऽस्तीति उक्तम् ॥ वेदमूलकत्वेऽपि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनिषेधः ॥ श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽज्ञानादन्यस्य कर्तृत्वमिति युक्तम् ॥ अपिच परकर्तृत्वे सा नामनुव्रता भवेत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते ॥ तत्र मन्त्रमाह ॥ जराङ्गच्छेति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् तन्तुदेव्यः परिधापने ॥ हे कन्वे त्वं जराङ्गिर्दुष्टं वृद्धत्वं नया सह गच्छ प्राप्सिहि, वासश्च मया सम्पादितम्परिधत्स्व परिधेहि, अभिशक्तिरभिशापः शंसुप्रमादे तस्मात्पातीत्यभिशक्तिपा वा भव । आकृष्यन्ते कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्याः तेषां मध्ये शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ सुवर्चाः पातिब्रत्यतेजोयुक्ता भूत्वा रयिं च धनं पुत्रांश्च अन्वनु संव्ययस्व उत्पाद्य राशीकुरु ॥ हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्वित्यनुवादः ॥ अथोत्तरीयं वासः या अकृन्तन्निति मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्गायत्री विधान्यो वस्त्रधारणे ॥ या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्तितवत्यः तत्तत्सामर्थ्यवाहाः या अबयन् वीतवत्यः तन्नुसन्नानङ्गतवत्यः श्रोतवत्य इत्यर्थः, यास्तन्तून्सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक्तन्तून् विस्तारितवत्य इत्यर्थः ॥ चकारात् पाश्रोतान् प्रोतांश्च तन्तूनमित उभयपार्श्वयोरपि ततन्व तेनुः तुरीवेमादिव्यापारेण ग्रथितवत्य इत्यर्थः ॥ ताः तत्तत्त्वानर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यं रूपवदिदं वासः त्वा त्वां जरसे

दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संब्ययस्य परिधापयंतु ॥ पुरुषादिव्यत्ययश्रद्धान्दसः ॥ अतो
हे आयुष्मति इदमेतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्व ॥ अथैनौ बधूवरौ
कन्यापिता समञ्जयति परस्परं सम्मुखीकरोति समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति मन्त्रेण ॥
समञ्जनं च युवां परस्परं समञ्जेषामिति प्रैषितयोः परस्परं सम्मुखीकरणां सत्यपि कारि-
तत्वे वरस्यैव मन्त्रपाठो मन्त्रलिङ्गात् ॥ कारितत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुरेव ॥ सन्नि-
हितो ह्यसौ प्रदातृत्वात् ॥ मन्त्रपाठश्च कन्यासम्मुखमेव ॥ अथ मन्तार्यः ॥ तत्र
अथर्वणोऽनुष्टुप् लिङ्गोक्ता मैत्रीकरणे ॥ हे कन्ये नौ आवयोः हृदयादीनि मनांसि
तद्दमान् वा सङ्कल्पादीन् विश्वे सर्वे देवाः तथा सम्यग्भूता आपः समञ्जन्तु गुणातिशयाऽऽ-
धानेन संस्कुर्वन्तु तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूली वायुः । तथा सन्याता अनु-
कूलः प्रजापतिः । उ अप्यर्थे । देव्री धर्माद्युपदेशकर्त्री वाक्त्तन्धातु सुस्थितानि करोतु ।
पित्रा प्रत्तामित्यत्राऽऽदाय गृहीत्वैति उभयग्रहणम् अप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रहवि-
धिना दानं यथा स्यादिति ॥ अप्रतिग्रहश्च क्षत्रियादिः ॥ तत्र मन्त्रः ॥ यदैपीति ॥
अस्यार्थः ॥ तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् पवमानो निष्क्रमणे ॥ हे कन्ये यद्यत्स्वं पितृगृहा-
द्वरमेपि आगच्छसि मनसा अनुकूलया मनोवृत्त्या दिशः प्राच्याद्या अनु पवमानो वायु-
रिव ॥ वा शब्द उपमार्थे ॥ अतः स वायुः त्वा त्वां मन्मनसां मदेकनिष्ठचित्तां
करोतु, किम्भूतः हिरण्यम् ऊर्जस्वत्पणं पतनं यस्य विशिष्टः कर्ण आश्रयो यस्यसः ॥
वायोरपि स्वकारणगुणसम्बन्धात् कर्णाश्रयत्वम् । विकर्ण एव वैकर्णः स्वार्थे
अण् ॥ असाविति कन्यानामग्रहणं वरस्यैव मन्तान्ते हे अमुकीत्येवम् ॥ अथैनौ
बधूवरौ समीक्षणक्रियां कारयति अघोर चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ कारितार्थे चाध्ये-
पणा युवां परस्परं समीक्ष्येषामिति ॥ मन्त्रपाठस्तु मन्त्रलिङ्गाद्वरस्यैव ॥ अथ
मन्तार्यः ॥ तत्र चतुर्णाम्यजापतिर्द्वितीयस्यानुष्टुप् शेषाणां त्रिष्टुप् कुमारी समी-
क्षणे ॥ हे कन्ये त्वं अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिः अपापदृष्टिर्वा यधि भव । तथा अप-
तिग्री अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव ॥ एतस्मात्संस्कारान्तया
पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैपिणी च भव सुमनाः सुप्रसन्नचित्ता सुवर्चाः
सुप्रभावयुक्ता वीरसूः सुपुत्रजननी देवकामा देवान् अन्यादीन् कामयते सेवार्थमी-
हते यद्वा देवं देवं प्रीडां कामयते । स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे
मनुष्यवर्गाय मनुष्यवर्गमुपाकर्तुम्, तथा चतुष्पदे पशुवर्गाय पशुवर्गमुपाकर्तुं शं सुख-
हेतुर्भव । हे कन्ये ते त्वां सीमश्चन्द्रस्ते तव प्रथमः आद्यः पतिः विविदे जन्मदिने

लब्धवान् ॥ विद्वल् लामे धातुः ॥ ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरं गन्धर्वः सूर्यो विविदे । अत उत्तरः तव द्वितीयोऽयम्यतिः ॥ ततोऽग्निरपि तावत्कालेन विविदे । अतोऽयन्तव तृतीयः पतिः । यथाहुः ॥ पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्तास्सोमगन्धर्ववह्निभिरिति ॥ तथा ते तव तुरीयश्चतुर्थश्चिचरकालभोगाय पतिर्मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ किमिदानीं चतुर्णामपि इयम्यती नित्याह सोमोऽदददिति मन्त्रार्थं ख्यापयन् ॥ अस्यार्थः । सोमश्चन्द्रस्त्रिंशन्नासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददत् ददौ सोऽपि तावत्कालभुक्त्वाऽप्येऽददत् सचाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान् । न केवलमिमां किन्तु पुत्रान् सुतान् रयिं धनञ्च चकाराद्गर्मादिचादादितिसम्बन्धः ॥ या जगञ्चतुः पूषा देवता सा इमां शिवतमाम् कल्याणगुणशीलां कृत्वा त्रोऽस्मान्प्रत्यैरय ईरयतु ॥ आटोदर्शनं विभक्तेरदर्शनञ्च छान्दसम् ॥ अस्मास्वनुरक्ताङ्करोत्वित्यर्थः । सा चास्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना जरु सक्थिनी विहर विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः मध्यमपुरुषश्छान्दसः । प्रयोजनमाह यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः पुत्रान् सुखं चेच्छन्तः श्रेष्ठम् शिश्रम्प्रहराम प्रवेशयास वयं यस्यां च कन्यायाम् उ एवार्थे यस्यामेव बहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्ति सन्तु वा ॥ किमर्थम्, निविष्टौ अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पच्यते अच्यते औदनादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निस्तस्मिन्याके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाकयज्ञाः । यतः, वैवाहिकेऽग्नी कुर्वीत गार्ह्यङ्कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पत्किञ्चान्वाहिकीङ्गृहीति मनुना दैनन्दिनपाको गृह्येऽग्नी स्मर्यते । ते चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति, कथम्, हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ तत्र हुतो होममात्रं यथा सायम्प्रातर्होमः । अहुतः होमवलिरहितङ्कर्म यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणञ्च यथा पक्षादि कर्म । प्राशितो यत्र प्राशनमात्रञ्च होमो न बलिः यथा सर्वासाङ्गवाम्ययसि पायसप्रपणानन्तरम्प्राक्षणभोजनम् इत्यञ्चतुर्विधः ॥ पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ पञ्चसु संस्कारकर्मसु बहिःशालायां गृहाद्बहिःशाला बहिःशाला मण्डप इति यावत् । तस्याङ्कर्म भवति ॥ यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौरकर्मणि उपनयने नैखलावन्धे केशान्ते गोदानकर्मणि सीमन्तोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पञ्चसु बहिःशालायामनुष्ठातम् । अन्यत्र गृहाम्यन्तरे मुख्यशालायामेव ॥ उपलिप्तउद्दृतावोचितेऽग्निमुप

समाधाय ॥ उपलिप्ते गोमयोदकेन उद्धृते स्फ्येनोल्लिखितेनेति तिसृभीरेखाभिः
 अबोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते वहिःशालागृहयोः अन्यतरस्मिन्प्रदेशे अग्निमुपस-
 माधाय अग्निं लौकिकनावसथ्यं वा उपसमाधाय स्थापयित्वा । अयं च
 लेपनादिविधिर्नापूर्वः । अपि तु परिसमुद्धृत्यादिपूर्वोक्तस्यैवानुवादः, ततश्चात्रानु-
 क्तमपि परिसमूहनमुद्धरणञ्च सर्वत्र भवति एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धीम इति वच-
 नात् ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहे निर्मन्थ्यमारणे-
 यमग्निं वैवाहिकहोनाधिकरणमिच्छन्ति । अथ विवाहाख्यङ्गमाह ॥ उदगयन
 आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ उदगयने मकरादिरा-
 शिपटस्थिते रवौ आपूर्यमाणपक्षे शुक्रपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रीोक्तविष्ट्यादि-
 दोषरहिते कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः । अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्य-
 न्तरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः इच्छाचेत्करोति । पाणिं गृह्णीयात् पाणिं
 हस्तं स्वगृह्णीोक्तविधिना गृह्णीयात् ॥ अस्मिन् अयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्रनि-
 यममाह ॥ त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु स्वाती मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ उत्तरा आदि-
 र्यपान्तान्युत्तरादीनि तेषु कतिपु त्रिषु त्रिषु, तथाहि उत्तराफाल्गुनी हस्तचित्रा
 इति त्रीणि, उत्तराषाढा श्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि, तथा उत्तराभाद्रपदारेवत्य-
 श्रिन्य इति त्रीणि ॥ स्वाती मृगशिरसि रोहिण्यां वा । एतेषामुत्तराणामन्यतमे
 इत्यर्थः ॥ कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सामान्योक्तन्तत्र विशेषमाह ॥ तिस्रो ब्रा-
 ह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य द्विजाद्यस्य वर्णा-
 नुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रो ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या विवाह्या भवन्ति द्वे क्षत्रियावैश्ये
 राजन्यस्य विवाह्ये भवतः एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति ॥ वर्णानुपूर्व्यग्रह-
 णात् व्युत्क्रमो निषिद्धः ॥ सर्वेषांश्च शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रि-
 यविशां शूद्रामप्येके विवाह्यां मन्यन्ते तत्र विशेषः । मन्त्रवर्जमन्तरहितं यथा
 भवति तथा । अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रवतिक्रयानिषेधात् ॥
 अतः शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवतिक्रया नास्ति किन्तु मन्तरहितद्विज्यामात्रमि-
 तिगम्यते । ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवद्धोमादि कर्म कुर्वन्ति तदशास्त्री-
 यम् । एके न मन्यन्ते शूद्राविवाहम्, कुतः शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतो
 नाधिकार इति चेत्, रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकार-
 यास्काचार्यवचनात् अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनं पक्षे । एवं सति पणमासदीक्षाद्य-

नन्तरमग्निञ्जित्वा प्रथमं रामामुपेयादिति नियेध उपपद्यते प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः यदि रामोढा न स्यात्तदा अग्निचितः कथन्तत्प्रथममग्निसन्धितः । तस्माच्छूद्रापरिणयनमुपभोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजारत्यर्था हि विवाहः । प्रासङ्गिकमभिधायेदानीम्प्रकृतमाह ॥ तत्र पुण्येऽहनि ॥ अथैनां वासः परिधापयति जराङ्गच्छ परिधत्स्व वासे भवाकृष्टीनामभिशास्तिपा वा । शत-
 ज्जुजीवशरदः सुवर्चारयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववास इति ॥
 अथाग्निस्थापनानन्तरमेनाङ्कुमारीं वासः अहृतं सदशम्बलं परिधापयति परिहित-
 ङ्कारयति वरः ॥ जराङ्गच्छेति मन्त्रम्प्रठित्वा । कुमारी च स्वयम्परिधत्ते ॥ अथोत्तरी-
 यम् या अकृन्तन्न वयं या अतन्वत याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्य ।
 तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ॥ अथोत्तरीयम् ॥
 वस्त्रपरिधानानन्तरमुत्तरीयम्यासः परिधापयति वरः । या अकृन्तन्निति मन्त्रमुक्त्वा
 अत्र परिधापयतीति शिञ्जन्तस्य कारितार्थत्वात्परिधत्स्ववास इति मन्त्रस्यापि तद-
 र्थत्वात्परिधापयिताऽन्य इत्यवगम्यते स किं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः । तत्राध्वर्युः
 कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषाबलात् अध्वर्युः परिधापयितेति चेत् तन्न स्मार्तपु
 कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात् । समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मसु योगः समाख्या
 च वेदयोगात् । न च स्मृतिर्वेदः स्मरणादेवस्मृतीनाम्प्राप्त्यात् न पुनर्वेदमूल-
 त्वेन । अतः समाख्याया अभावात् स्वयङ्कर्तृत्वम्याक्यज्ञेषु अतो वर एव परिधाप-
 यिता । ननु पूर्णपात्रो दक्षिणा वरोवेति पाक्यज्ञेषु परिक्रयार्था दक्षिणा श्रूयते सा च
 दक्षिणा परिक्रेतव्याभावे नोपपद्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वकल्प्य-
 ताम् नैतदेवम् । अन्यस्य ब्रह्मणः परिक्रेतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थद-
 क्षिणा श्रवणशेषोपपत्तेः । किञ्च वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुं प्रवर्तते नात्र
 वचनमस्ति पाक्यज्ञेषु स्वतोऽन्यकर्तृत्वविधायकम् । श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति ।
 ननु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्तङ्कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्व-
 कल्प्यताम् । मैवम् । यतः स्मृतयोऽनिश्चितवेदमूलाः अतो न ज्ञायते किं वेदमूल-
 मिदङ्कर्म । यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्ता कल्प्यते । मन्त्रलिङ्गविरोधाऽपि परक-
 र्तृत्वे कथं सा मामनुव्रता भव । प्रजापतिष्ठा नियुनक्तु मद्भम् ॥ अमोहमस्मीत्यादि
 सा नः पूषाशिवतमेत्यादयो वैवाहिकमन्त्राः आत्मलिङ्गाः ते च परकर्तृत्वे विरुद्धान्ते
 तस्मात्पाक्यज्ञेषु स्वयं यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धम् । अत्र वरोऽपि वाससो

परिधत्ते परिधास्यै यशसामेति मन्त्राभ्याम् ॥ अथैनौ समञ्जयति समञ्जन्तु
 विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । सम्नातरिश्वासन्धाता समुदेर्प्रीदधातु
 नाविति ॥ अथ वस्त्रपरिधानानन्तरम्परस्वरं समञ्जयामिति प्रैषेण कन्यापिता
 एनौ वधूवरौ समञ्जयति सम्मुखौ वरकुमार्यौ करोति अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः
 “वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि”
 तत्र वरः समञ्जन्तु विश्वेदेवा इत्यादिकम्मन्त्रं कन्यासम्मुखीभूतः पठति ॥ अत्र
 कन्यादानप्रयोगो लिख्यते ॥ उत्तरत्र पित्रा प्रत्तामिति सूत्रस्मरणात् तद्यथा
 अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकश-
 र्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपत्ने अमुकगो-
 त्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः
 पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्रीम् इति कन्यापत्ने । एवमेव
 पुनर्वारद्वयमुच्चार्यामुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवर-
 पत्ने । इतरवरपत्ने वर्मणे अमुकगोत्रगुणाय अमुकदासायेति विशेषः । अमुकगोत्रा-
 ममुकप्रवराममुकनाम्नीमिमाङ्कन्याम्प्रजापतिदैवतां यथा शक्त्यलङ्कृतां पुराणोक्तक-
 न्यादानफलकामो भार्यात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इति सकुशेन जलेन कन्याहस्तं
 वरस्य हस्ते दद्यात् । वरश्च यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णत्विति मन्त्रेण
 प्रतिगृह्णीयात् ततः कोऽदादिति कामस्तुतिम्पठेत् । ततः कन्यापिता कृतैतत्क-
 न्यादानप्रतिष्ठासिद्धयं सुवर्णङ्गोमिथुनञ्च दक्षिणान्दद्यात् । अत्राचारादन्यदपि
 यैतत्कत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता यथा सम्बन्ध-
 दाति अन्येऽपि बान्धवादयो यथासम्भवं यैतकमप्रयच्छन्ति । कैचन यैतकं
 हेमान्ते प्रयच्छन्ति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा
 निष्क्रामति ॥ यदैपीति ॥ पित्रा जनकेन प्रत्तां सङ्कल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहवि-
 धिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् मण्डपाद्वा । अग्नि-
 सीपङ्गन्तुम् ॥ यदैपि मनसा दूरं दिशोनु पवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः
 सत्वा मन्मनसाङ्करोस्त्वित्यसाविति ॥ यदैपि मनसेत्यादिना मन्त्रेण करोत्वमुक-
 देवि इत्यन्तेन । अत्र पित्रेत्युपलक्षणम् ॥ पिता पितामहो स्यात सकुल्यो जननी
 तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः पर इति ॥ याज्ञवल्क्येन अन्येषामपि

* यैतकादि तु यद्वयं मुदायोहरणं च यत् । इत्यमरः । युतकं योनिंसंयन्धस्तत्र भवं तत्र भव इत्यण् । युत-
 योवर्षध्यायो इदं तस्यैदमित्यण् । आदिनाव्रतभिसादि ।

कन्यादाने अधिकारस्मरणात् ॥ अथैना समीक्षयति ॥ अथ निष्क्रमणान्तरमेतो
 वधूवरौ परस्परं समीक्षयामिति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणद्वारयति ।
 तत्र समीक्षमाणो वरः । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
 वीरसूदैवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशं चतुष्पदे ॥ सोमः प्रथमो विविदे ग-
 न्धर्वो विविदउत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमो-
 ऽददद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददग्नयेरयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ।
 साजः पूपाशिवतमामेरयसानऽकरू उशती विहर यस्यामुशन्तः प्रहराम
 शोपं यस्यामुकामावहवो निविष्ट्या इति ॥ अघोरचक्षुरित्वादीन् निविष्ट्या
 इत्यन्तान्मन्त्रान्पठति वरः ॥ इति हरिहरभाष्ये चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पाकयज्ञा इति कर्मणां नामधेयानि ॥ च-
 तुष्प्रकारा भवन्ति के ते हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ हुतो होममात्रम्
 यथा प्रायस्प्रातर्होमः ॥ अहुतो यत्र न हूयते यथा स्वस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र
 हूयते बलिहरणञ्च यथा पक्षादिः । प्राशितो यत्र प्राशयत एव न होमो न बलि-
 हरणम् यथा सर्वासां पयसि पायसश्च अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । ननूपदि-
 श्यमाना एवैते चत्वारो भवन्ति । प्रकारकथनम्प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावादनर्थक-
 मिति चेत् नानर्थकम् प्रकारान्तरसूचनार्थत्वात् । चत्वारः प्रकारा उपदिष्टाः ।
 अस्ति हि पञ्चमः प्रकारः स नोपदिष्टः तत्सूचनार्थमेवैतत्सूत्रम् । कश्चासौ ब्रह्म-
 यज्ञ इति तस्य विधेर्ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् । एतावता तदवश्यमहरहरध्येतव्यमिति
 भर्तृयज्ञाः ॥ पञ्चसु वहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते
 सीमन्तोन्नयन इति ॥ विवाहादिषु पञ्चसु कर्मसु गृहाद्बहिः शालायाङ्गमं भवति ।
 अन्यत्रान्तःशालायाम् वहिः शालायां वा भवति ॥ विवाहे तु मण्डपो बशिष्ठे-
 नोक्तः ॥ षोडशारत्निकञ्चुर्यात् चतुर्द्वारोपशोभितम् । मण्डपन्तोरणीर्युक्तन्तत्र वेदिम्प्र-
 कल्पयेत् ॥ अष्टहस्तन्तु रचयेन्मण्डपं वा द्विपट्करम् ॥ वेदीकरणप्रारंभोक्तम् ॥
 हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुर्हस्तां समन्ततः । स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्रवणां वामभागे तु
 सन्ननः ॥ समान्तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभितान् । प्रागुदक्प्रवर्णां रम्भास्तम्भहं-
 सगुक्तादिभिः । एवं विधानारुरुक्षेन्मिथुनं साग्निवेदिकांमिति ॥ सप्तर्षिंमते च ॥ मङ्ग-
 लेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहवामतः । कार्यः षोडश हस्ती वा छूनहस्ती दग्गावधिः ।
 स्तम्भैश्चतुर्भिरवात्र वेदीमध्ये प्रतिष्ठितेति ॥ कारिकायामपि विवाहे मण्डपवेदी-

करणमुक्तम् ॥ उपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ यत्राग्नेः स्थापन-
 न्तत्रोपलिप्ते उद्धते अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते देशेऽग्निस्थापनम् ॥ अत्रानेन पञ्चा-
 ग्निसंस्कारा लक्ष्यन्ते ॥ ननु परिसमूहनादेरुक्तत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमुच्यते ।
 सत्यम् उच्यते यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनाप्राप्तिः परिसमूहनादेरग्न्यर्थत्वाद्यत्रय-
 त्राग्नेः स्थापनन्तत्र तत्रैते भवन्ति । तथा च लिङ्गम् । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमा-
 दधातीति ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन च होमार्थमग्निस्थापने स्युः ।
 अन्यत्र गृहान्तरेऽग्निनिधाने अग्निगमने मथित्वाऽग्निस्थापने च न स्युः किञ्च एष
 एवेत्यनेन यत्र स्वस्थानस्थितेऽग्नौ स्थालीपाकादिकं क्रियते तत्रापि पञ्चैते स्युः तन्मा
 भूदित्यनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते । उपलिप्त उद्धतावोक्षिते देशेऽग्निमुपसमाधाय विवाहो
 भवतीति भर्तृयज्ञैः सूत्रं योजितम् ॥ परिसमूहनपरिसङ्ख्या च तेषाम्मते ॥ निर्म-
 न्यमेके विवाहे ॥ विवाह इति कर्मणो नामधेयम् । एके विवाहकर्मणि निर्म-
 यमग्निमिच्छन्ति अन्ये लौकिकमिच्छन्ति ॥ निर्मथ्योऽचिरनिर्मथितो ग्राह्यः ॥ सर्वं
 एव ह्यग्निर्मन्यनाज्जायते यथा नवनीतेन भुङ्क्ते इत्युक्ते अचिरदग्धेनेति ज्ञायते ।
 अत्र या काचिदरणिर्ग्राह्या ॥ उदगयन आपूर्यमाणपत्ने पुण्याहे ॥ उदगयने
 उत्तरायणे आपूर्यमाणपत्ने शुक्रपत्ने पुण्याहे शोभने विष्ट्यादिरहितकाले दैवानि
 कर्माणि कुर्यात् एवं हि श्रूयते । स यत्रोदङ्गावर्तते देवेषु तर्हि भवतीति तस्मात्तत्र
 देवकर्मांचितम् ॥ आपूर्यमाणः सोऽपि देवानामेव । तथा य एवापूर्यतेऽर्धमासः स
 देवा इति श्रुतिः । पुण्याहोऽपि उदगयनादीनां समुच्चयः तेन सर्वन्देवकर्मादगयन
 आपूर्यमाणपत्ने पुण्याहे कार्यम् । इदं चानुक्तकालविषयं सूत्रम् यत्र नियतः कालो
 यथा सायं जुहोति प्रातर्जुहोति ॥ यथा पौर्णमास्याम्पौर्णमास्या यजेतामावास्याया
 ममावास्याया यजेतेत्यादौ तत्काले कार्यम् । न हि शुक्रपत्ने पुण्याहादावग्निहोत्रा-
 यनुष्ठानमिष्टमहरहरनुष्ठातव्यत्वात् । अत उपनयनचूडाकरणादीनि उदगयनादौ
 कार्याणि ॥ अन्यानि तु येषु न समुच्चयः सम्भवति तानि यथा सम्भवनेतेषु कर्त-
 व्यानि ॥ यथा सर्पबलिरनाहिताग्न्याग्रयणमित्यादीनीति तन्वरत्ने ॥ एवमप्यत्र्याणि
 दक्षिणायनेऽपराह्णे च ॥ कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ कुमार्या अक्षतयोन्याः
 पाणिं गृह्णीयात् वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । विंशतिप्रसूताव्युदासार्थ-
 ङ्गुमारीयहणम् ॥ स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः ॥ त्रिपुत्रिपुत्तरादिषु ॥ उत्तरा
 आदिर्यपान्तान्युत्तरादीनि तेषु तेषु त्रिषु ॥ अयमर्थः ॥ उत्तराफाल्गुन्यां हस्ते
 चित्रायाञ्च । एव मुत्तरापाढायां श्रवणे धनिष्ठायाञ्च । एवमुत्तरा प्रौष्ठपदिरेव-

त्यामश्विन्याञ्च ॥ स्वातौमृगशिरसिरोहिण्यां वा ॥ एतेषामन्यतमे वा नक्षत्रे
 विवाहे भवंतीत्यर्थः ॥ उदगयन आपूर्यमाणपत्ने पुण्याहे इत्युक्तत्वात् कालप्रस-
 ङ्गाच्च स्मृत्यन्तरोक्तसम्बत्सरादिकन्याविवाहकालोऽत्र निरूप्यते ॥ तत्र ज्योति-
 र्निबन्धे ॥ पडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वन्न्यर्वश्च
 तथाऽनलः ॥ तथा यमः ॥ सप्त सम्बत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः । कन्यायाः
 शस्यते राज्ञान्पथ्या धर्मगार्हितः ॥ राजमार्तण्डे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु
 विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्म
 वर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् । विवाहशुद्धिम्प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयस्स्त्रीज-
 निजन्यमासात् ॥ स्मृत्यन्तरे तु जन्मते गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् । कुमा-
 रीवरणन्दानम्मेखलाबन्धनन्तथेत्युक्तम् ॥ सर्वसंग्रहवाक्यानि कारिकायाम् ॥ अष्ट-
 वर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
 दशमेऽनग्निका वा स्याद् द्वादशे वृषली स्मृता । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रज-
 स्वला ॥ प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यान् प्रयच्छति । मासि मासि रजस्तस्याः
 पिता पिवति शोणितम् ॥ एतच्च प्रायिकं ज्ञेयन्न रजोदर्शनम्भवेत् । स्त्रीणाङ्कासाञ्चि-
 द्वर्षेऽस्मिन्नाभाणि मनुनाऽपि तत् ॥ उद्बहेत्त्रिंशदब्दस्तु कन्यां द्वादशवर्षिकीम् ।
 अष्टवर्षीऽष्टवर्षीन्न धर्मं सीदति सत्वरः ॥ एकविंशतिवर्षी वा सप्तवर्षीमवाप्नुयात् ।
 वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्बहेत्त्रिगुणः स्वयम् ॥ त्रिंशद्वर्षी दशाब्दां च भार्यां विन्दति
 नग्निकाम् । तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥ प्रदानम्रागृतास्तस्या ऊर्ध्व-
 हुर्वन्स दोषभाक् । ज्येष्ठो भ्राता पिता माता दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ त्रयस्ते नरकं
 यान्ति स्वयमित्यब्रवीद्यमः । यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ असम्भाष्यो
 ह्यपाङ्गैः स विप्रो वृषलीपतिः वृषलीसङ्गृहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः । सततं
 सूतकन्तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥ पितुर्गृहे तु या कन्या रजः परयत्यसंस्कृता ।
 भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥ दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्म-
 चारिणीम् । अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामिति ॥ अथ मासः ॥ व्यासः ॥
 माघफाल्गुनवैशाखे यदूढा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे चापादके चैव सुभगा वित्तसंपुता ॥
 श्रावणेऽपि च पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा । चैत्राश्रयुक्कार्तिकेषु याति वैधव्यतां
 लघु ॥ नारदः ॥ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः । कार्तिको मार्गशी-
 र्षश्च मध्यमौ निन्दिताः परे ॥ पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्नेपगतो
 पदा स्यात् । प्रशस्तमापादकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुने स्थितेऽर्के । मार्गे

मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरम्परिणयव्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु पत्नेन परिवर्जयेत् ॥
 कृत्तिकास्यं रविन्त्यक्ता ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् ॥ उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश
 वर्जयेत् ॥ तथारत्नकोशे ॥ जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभन्त्यजेत् । ज्येष्ठे
 मास्यादिगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥ राजमार्तण्डे ॥ जातन्दिनन्दपयते
 वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गा नियतन्दशात्रिः । जातस्य पक्षङ्गिल भागुरिश्च श्रेयाः
 प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥ जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति । कार्यम्मङ्ग-
 लमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥ जन्ममासे निषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य
 जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥ पराशरस्मृतौ विशेषः ॥ अज्येष्ठा कन्यका
 यत्र ज्येष्ठपुत्रो बरो यदि । व्यत्ययोर्वा तयोस्तत्र ज्येष्ठो मासः शुभप्रदः ॥ ज्येष्ठस्य
 ज्येष्ठकन्याया विवाहे न प्रशस्यते । तयोऽन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठे मासः प्रशस्यते ॥
 तथा ॥ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठं शुभावहम् । ज्येष्ठत्रयत्र कुर्वीत विवाहे
 सर्वसन्मतम् ॥ यत्तु सार्वकालमेके विवाह इति वदन्ति तत्प्रौढायाङ्गन्यायां वेदित-
 व्यम् ॥ तथा च राजमार्तण्डे ॥ राहुग्रस्ते तथा युद्धे पितृणाम्प्राणशंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या चन्द्रलग्नवलेन तु ॥ यद्वा तदासुरादिविवाहविषयम् ॥
 तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ॥ धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणार्थम्येष्विति ॥ अथ
 गुर्वादिवलम् ॥ तत्र गर्गः । स्त्रीणाङ्गुर्वलं श्रेष्ठम्पुरुषाणां रवेर्वलम् । तयोश्चन्द्र-
 वलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥ देवलः ॥ नष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला
 पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा । स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या वन्ध्या
 भवेत्सुरगुरौ क्रमशोऽभिजन्म ॥ गर्गः ॥ जन्मत्रिदशमारिष्यः पूजया शुभदो गुरुः ।
 विवाहेऽथ चतुर्थ्याष्टद्वादशस्यो मृतिप्रदः ॥ अस्यापवादः ॥ सर्वत्रापि शुभन्दद्या-
 द्वादशाब्दात्परङ्गुरुः । यत्र पष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्तमात्पञ्चवर्षेषु
 स्वोच्चस्वर्गगता यदि । अशुभोऽपि शुभन्दद्याच्छुभदत्तेषु किम्पुनः ॥ रजस्वलाया
 कन्याया गुरुशुद्धिन्न चिन्तयेत् । अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥ अर्क-
 गुर्वावर्लङ्गीयो रोहिण्यर्कवला स्मृता । कन्या चन्द्रवला प्रोक्ता वृषली लग्नता
 वला ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं
 रजस्वला ॥ वृहस्पतिः ॥ ऋषचापकुलीरस्थो जीवाऽप्यशुभगोचरः । अतिशोभनता-
 न्दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ शौनकः गुर्वादित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारो गुरौ ।
 नष्टे शशिन शुक्रे वा बाले वृद्धेऽथवा गुरौ ॥ पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरदधिकमा-
 सके । केतुर्दमे निरंशुऽर्के सिंहस्यऽमरमन्त्रिणि ॥ विवाहव्रतपान्नादि पुनर्हर्म्यगृहा-

दिकम् । क्षीरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥ तथा ॥ सिंहस्यम्भकरस्यं च
गुहं यत्नेन वर्जयेत् ॥ लल्लुः ॥ अतिचारगते जीवस्तं राशिर्नैति चेतपुनः । लुप्त-
म्बत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ सिंहस्यगुरोरपवादा वशिष्ठेनोक्तः ॥ विवाहे
दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु । भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ॥
विवाहे व्रतबन्धश्च सिंहस्येज्ये न दुष्यति ॥ पराशरोऽपि ॥ गोदाभागीरथीमध्ये
नोद्वाहः सिंहगे गुरौ । मघास्ये सर्वदेशेषु तथा मीनगते रवौ ॥ सर्वत्र गुरुवला-
लाभे शौनकोक्ता शान्तिः कार्या ॥ सा चास्माभिः प्रयोगे लेखनीया ॥ अतिचारगे
गुरौ तु वसिष्ठः ॥ अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् । विवाहादिषु कार्येषु अष्टा-
विंशतिवासरां ॥ रत्नमालायाम् ॥ एकपञ्चनवयुगमपद्दशत्रीणि सप्तचतुरष्टलाभदः ।
द्वादशजवृषभदिराशिते घातचन्द्र इति कीर्तिते बुधैः ॥ नारदः ॥ भूवाणनवह-
स्ताश्च रसो दिग्बद्धिगैलजाः । वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रा यथाक्रमम् ॥ यात्रायां
शुभकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् । विवाहे सर्वमाङ्गल्ये चैलादौ व्रतबन्धने ॥ घात-
चन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽप्रवीत् ॥ ज्योतिर्निबन्धेऽप्युक्तम् ॥ विवाहचैल-
व्रतबन्धयज्ञे महाभियेके च तथैव राज्ञाम् । सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्त-
नीयः खलु घातचन्द्रः ॥ अकालवृष्टौ नारदः ॥ अकालजा भवेयुरचेद् विधुन्नीहा-
रवृष्टयः । प्रत्यर्कपरिवेपेन्द्रचापभध्वनयो यदि ॥ दोषाय मङ्गले नूनमदोषायैव
कालजाः ॥ अकालवृष्टिस्वरूपं च लल्लेनोक्तम् पैपादिचतुरो मासान्प्रोक्ता वृष्टि-
रकालजेति ॥ निर्घाते क्षितिचलने ग्रहयुद्धे राहुदर्शने चैव । आपञ्चदिनात्कन्या
परिणीता नाशमुपयाति ॥ उल्कापातेन्द्रचापप्रबलघनरजोधूमनिर्घातविशुद्धि-
प्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैकरात्रम् । दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यशुभतरदशे
दुर्मनेऽथान्तबुद्धौ चैले मैङ्गीनिबन्धे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ॥ ज्योतिः
प्रकाशे ॥ अर्वाक् षोडशनाड्यः सङ्क्रान्तेः पुष्यदाः परतः । उपनयनव्रतयात्रापरि-
णयनादौ विषज्यास्ताः ॥ गर्गः ॥ दिग्दाहे दिनमेकं च ग्रहे सप्तदिनानि तु । भूकन्ये
च समुत्पन्ने त्र्यहमेव तु वर्जयेत् ॥ उल्कापाते त्रिदिवसन्भूमे पञ्च दिनानि च ॥
वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ दर्शनादर्शनाद्राहुकेतोः सप्तदिनन्त्यजेत् । याय-
त्केतून्मस्तावदशुभः समयो भवेत् ॥ अद्भुतसागरे ॥ अस्वापवादः ॥ अथ यदि दिव-
सत्रयमध्ये मृदुपानीयं यदा भवति । उत्पातदोषशमनन्तदैव शम्प्राहुराचायाः ।
सम्बन्धतत्वे च ॥ भूकम्पादेनं दोषोऽस्ति वृद्धिश्राद्धे कृते सति ॥ अथ प्रतिकू-

लादिः ॥ मेधातिथिः ॥ वधूवरार्थङ्घटिते मुनिश्चिते वरस्यगेहेऽप्यथ कन्यकायाः ।
मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यङ्घ्रुलु मङ्गलं बुधैः ॥ मङ्गलम् विवाहः तथा
गगः ॥ कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित् । तदा न मङ्गलङ्घुर्यात्कृते वैध-
व्यमाप्नुयात् ॥ स्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ कृते वाङ्नियमे पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः ।
तदा न मङ्गलङ्घुर्यन्नारीवैधव्यदन्ध्रुवम् ॥ भृगुः ॥ वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः
कस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥ शौनकः ॥ वरवध्वोः
पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषाम्प्रतिकूलं हि महाविघ्नप्रदम्भवेत् ॥ पिता
पितामहश्चैव माता चैव पितामही । पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवा-
हिता ॥ एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलम्बुधैः स्मृतम् । अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदू-
चुर्न तद्भवेत् ॥ सङ्कटे मेधातिथिराह ॥ वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचि-
न्मृतिः । तदा सम्यत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ॥ पितुर-
ब्दमशौचं स्यात्तदूर्ध्वमातुरेव च । मासत्रयन्तु भार्यायास्तदूर्ध्वम्भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्ये-
षान्तु सपिण्डानामाशौचम्मासमीरितम् । तदन्ते शान्तिकङ्कृत्वा ततो लग्नं विधी-
यते ॥ ज्योतिः प्रकाशे ॥ प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परः । शान्तिं
विधाय गान्दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥ शान्तिरत्ने विनायकशान्तिः ॥ तथा च
मेधातिथिः ॥ सङ्कटे समनुप्राप्ते यात्रवल्केन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य
कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ प्रतिकूले न कर्तव्यो गच्छेद्यावदृतुत्रयम् ।
प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यमित्याहुर्बहुविधैः ॥ प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ॥
ज्योतिःसागरेऽपि ॥ दुर्मिते राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ॥ प्रौढायामपि कन्या-
यान्नानुकूल्यम्प्रतीक्ष्यते ॥ मेधातिथिः ॥ पुरुषत्रयपर्यन्तम्प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् । प्रवे-
शनिर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाम्भुदयक्रियाम् । आच-
तुर्थन्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदम्भवेत् ॥ मासिकविषये ॥ शाठ्यायनिः ॥ प्रेतश्राद्धानि
सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुन्नान्दीमुखं द्विजः ॥ वृद्धभावे
अपकर्षं दौषमाहोशनाः ॥ वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी
नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति इति ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य
कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धुत्तरनिषेधनात् ॥ विवाहदिनादारभ्य चतुर्थी
पर्यन्तम्मध्ये श्राद्धदिनन्दर्शदिनञ्च नायाति तादृशः कालो ग्राह्यः ॥ तदुक्तं ज्योतिः-
निवन्धे ॥ विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धदिनन्दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमा-
प्नोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चैदनपत्यता स्यात् ॥ तथा विवाहमध्ये यदि

चेत्तयाहस्तत्र स्वमुखाः पितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं
 स्वधाभिर्नंतु दूषयेत्तम् ॥ श्रुतावपि । ये वै भद्रन्दूपयन्ति स्वधाभिरिति ॥ तिष्ठो
 ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया
 वैश्येति तिष्ठो भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् न व्युत्क्रमेण विवाहः ॥
 प्रथमा ब्राह्मणी । तत इतरे वर्णक्रमेण ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया
 वैश्याचेति राजन्यस्य भार्य भवतः ॥ एका वैश्यस्य ॥ सवर्णा एका वैश्यस्य भार्या
 भवति ॥ सर्वेषां शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्जम् ॥ सर्वेषां ब्राह्मणादीनां शूद्रामप्येके
 भार्यामिच्छन्ति तस्यास्तु मन्त्रवर्जं विवाहकर्म भवति ॥ एके पुनः शूद्रापरिणय-
 न्नेच्छन्ति ॥ न शूद्राया धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथा च यास्कः ॥ रामा रम-
 णाय विन्दते न धर्मायेति अतः शूद्रापरिणयनं नेच्छन्ति रमणार्थमेव ॥ अथैनां
 वासः परिधापयति जराङ्गच्छ परिधत्स्व वासे भवाहृष्टीनामभिश्चस्तिपा
 वा । शतं च जीवशरदः सुवर्चारयिं च पुत्राननुसंब्ययस्वायुष्मतीदम्परिध-
 त्स्ववासः ॥ अथ वरो जराङ्गच्छेति मन्त्रेणैनां बधून्वासः परिधापयति ॥ भर्तृयज्ञ-
 मते तु आचार्यकर्तृकम्परिधापनम् ॥ अत्राचारादहतं वासे ग्राह्यम् ॥ अहतलज-
 णङ्गशयनेनाक्तम् ॥ अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयम्भुवा । शस्तन्तन्मङ्गले नून-
 न्तावत्कालज्ञ सर्वदेति ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे कन्ये त्वं जराङ्गिदुष्टवृद्धत्वम्मया सह गच्छ
 प्राप्नुहि वासश्च मया सम्पादितम् परिधेहि ॥ आकृष्यन्ति कामादिभिरित्याकृ-
 ष्टयो मनुष्याः तेषाम्मध्ये अभिशस्तिरभिशापः ॥ शशु प्रमादे तस्मात्पातीत्यभिश्-
 स्तिपा वा भव ॥ शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तेजस्विनी
 रयिञ्च धनम्पुत्रांश्च अतु पश्चात् संब्ययस्व अतिसुसम्बृणीष्व उत्पाद्य राशि-
 ङ्गुव ॥ हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्वेत्यनुवादः ॥ मन्त्र एवात्र कारितार्थं ॥
 अथोत्तरीयं या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत याश्चदेवीस्तनूनभितो ततन्य ।
 तास्त्वादेवीर्जरसे संब्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्व वासः ॥ या अकृन्तन्नित्यनेन
 मन्त्रेणोत्तरीयम्परिधापयति वर एव तदप्यहृतमेव ॥ अत्रापि कारितार्थं मन्त्रः ॥
 मन्त्रार्थः ॥ या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्त्तितवत्यः या अवयन् वीत-
 वत्यः ॥ वेज् तन्तुसन्ताने ॥ औतयत्य इत्यर्थः ॥ यास्तनूनून् सूत्राणि अतन्वत प्रोत-
 वत्यः तिर्यक् तन्तून् विस्तारितवत्य इत्यर्थः ॥ चकाराया औतान्प्रोतौशच तन्तून-
 भित उभयपार्श्वयोरपि ततन्य तैनुः तुरीवेमादिव्यापारेण ग्रथितवत्यः ॥ ताः

तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यरूपवदिदं वासः त्वा त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दुष्ट-
जीवनाय संब्ययस्व परिधापयन्तु ॥ पुरुषादिव्यत्ययश्छान्दसः अतो हेतोः आयुष्मति
इदं एतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्व ॥ अथैनौ समञ्जयति समञ्ज-
न्तुविश्वेदेवाः समापोहृदयानिनौ । सम्मातरिश्वासन्धातासमुदेष्ट्रीदधातु-
नौ ॥ कन्यापिता परस्परं समञ्जेयामिति अध्येयणेनैना वधूवरौ समञ्जयति ॥ समञ्ज-
नन्नाम सम्मुखीकरणं परस्परं गात्रविश्लेष इति भर्तृयज्ञः ॥ परस्परानुलेपनमिति
केचित् ॥ सत्यपि कारितत्वे वरस्यैव मन्त्रो मन्त्रलिङ्गात् । कारयितत्वं च सन्निधा-
नात् कन्यापितुः सन्निहितो ह्यसौ प्रदाहृत्वात् । उभयोर्मन्त्रपाठ इति भर्तृयज्ञः ॥
मन्त्रार्थः ॥ हे कन्यके नौ आवयोः हृदयानि मनांसि तन्नियव्यापात्पान् सङ्कल्पविक-
ल्यात्मकान् विश्वेदेवाः आपश्च समञ्जन्तु गुणातिशयाधानेन संस्कुर्वन्तु ॥ तथा सम्य-
भूतो मातरिश्वा अनुकूलो वायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः देष्ट्री धर्मापदेष्ट्री देवता
आवयोर्हृदयानि सन्दधातु । उ अथ्यर्थे ॥ पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति
यदैपिमनसा दूरन्दिशोनुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः सत्वामन्मनसाङ्क-
रोत्वित्यसाविति ॥ समञ्जोत्तरङ्कन्यायाः । पित्रा दत्ताङ्कन्यामादाय वरः प्रतिग्रह-
विधिना प्रतिगृह्य वस्त्वान्ते गृहीत्वा यदैपि मनसादूरमित्यनेन मन्त्रेण निष्क्रामति
गृहमध्याद्वाहिःशालायां स्थापितमग्निम्रतिगच्छति ॥ असावित्यत्र सम्बुद्धान्तङ्कन्या-
नामग्रहणम् ॥ अत्र कर्कभाष्यम् ॥ आदाय गृहीत्वेति चोभयन्न वक्तव्यम् ॥ उच्यते
च तत्किमर्थमप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रहविधिना दानं यथास्यादिति ॥ अयमर्थः ॥ अप्र-
तिग्रहस्यापि कन्याद्रव्यस्य प्रतिग्रहविधिना आदानमप्रतिग्रहो यथा स्यादित्येतदर्थ-
मुभयग्रहणम् ॥ ननु कन्यान्दद्यात्कन्यामप्रतिगृह्येति स्मरणात् ॥ कथमप्रतिग्रहयो-
ग्यङ्कन्याद्रव्यमित्युच्यते ॥ सत्यम् ॥ उच्यते स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादानन्दा-
नम् ॥ नच कन्या कथञ्चिदप्यस्वकन्या कर्तुं शक्यते नापि परस्य कन्या भवति
विवाहेत्तरमपि ममेयङ्कन्येत्यभिधानादत्र गौणो ददातिः । यत्तु स्मृतिषु पुत्रदानं
चोच्यते तत्रापि गौणो ददातिः । पितुरिव परस्यापि पिण्डदानं रिक्थभाक्तं च
भवतीत्यर्थः ॥ षष्ठाध्यायस्य सप्तमे पादे अद्याधिकरणे अयमर्थस्तन्तरत्ने ॥ यद्वा
अप्रतिग्रहयोग्यस्य प्रतिग्रहविधानतः ॥ त्रिपयादेर्यथादानं स्यादादायेति सूत्रित-
मिति रेणुः ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे कन्यके यत् एषि गच्छसि मनसा चित्तेन दूरन्दूरदेशं
दिशः ककुभः अनुलक्ष्यीकृत्य पवमान इव वायवत् चित्तस्य वायुवच्चञ्चलत्वात् ।

ततः पवमानो वायुः हिरण्यपर्णः सुवर्णपद्मः विकर्णापत्यं गरुत्मान् त्वा त्वां मन्म-
नसां मद्गतचित्तां करोतु । ममायत्तां मय्यनुरागिणीं विदधातु ॥ दातृक्रममाह
याज्ञवल्क्यः ॥ पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृ-
तिस्यः परः परः ॥ अग्रयच्छन्समाप्नोति भूणहत्यामृतावृत्तौ । गम्यं त्वभावे दातृणां
कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति ॥ सकुल्यः प्रत्यासत्तिक्रमेणादौ पितृकुलस्थस्तदभावे
मातामहकुलस्थः सर्वाभावे जननी इति प्रयोगरत्ने ॥ प्रकृतिस्य उन्माददोषरहितः ।
गम्यङ्गमनाहं लावण्यादिगुणयुक्तम् ॥ नारदोऽपि ॥ पिता दद्यात्स्वयङ्गन्यां भ्राता
वाऽनुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥ माता त्वभावे
सर्वपाम्प्रकृतौ यदि वर्त्तते । तस्यामप्रकृतिस्थाधाङ्गन्यान्दद्युः स्वजातयः ॥ यदा तु
नैव करिचत्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ॥ अत्र प्रकृतिस्यग्रहणादप्रकृतिस्येन यत्कृत-
न्तदकृतमेव । तथाचापरार्कं नारदवचनम् ॥ स्वतन्त्रो यदि तत्वार्यंकुर्यादप्रकृति-
ङ्गतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुत इति ॥ यदि तु सप्तपदीविवाहहो-
मादि प्रधानं जातन्तदाऽङ्गवैकल्येऽपि नावृत्तिर्विवाहस्येति दक्षिणात्यगोडग्र-
न्थेषु ॥ विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्यदङ्गमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ अथैनीं समीक्षण-
त्यधोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्यो-
ना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदउ-
त्तरः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददङ्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽ-
दददग्नये । रथिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ सा नः पूषा शिवतमा-
भैरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु कामा
वहवो निविष्ट्या इति ॥ अथ निष्क्रमणोत्तरङ्कारितोपदेशात् कन्यापिता पर-
स्परं समञ्ज्यामित्यध्येपणेन समीक्षणङ्कारयति ॥ ततस्तौ वधूर्वरौ परस्परं समीक्ष-
णङ्कुरतः । लिङ्गाद्वरः समीक्षमाणोऽङ्गन्यां समीक्षमाण अधोरचक्षुरित्येतांश्चतुरो
मन्तान्यठति ॥ मन्तार्थः ॥ हे कन्ये त्वम् अधोरचक्षुः सौम्यदृष्टिरपापदृष्टिर्वा
स्यि भव । तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव । तथा
पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैपिणी च भव सुमनाः प्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सुप्र-
भावयुक्ता वीरसूः सत्पुत्रजननी देवकामा देवानगन्यादीन् कामयते स्योना सुख-
वती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखहेतु-
र्भव ॥ १ ॥ हेकन्ये ते त्वां सोमश्चन्द्रः ते तव प्रथम आद्यः पतिः विविदे जन्म-

दिने लब्धवान् ॥ विद्वद् लाभे ॥ ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरङ्गन्धर्वः सूर्यो विविदे
 उत्तरः तद्वद् द्वितीयोऽयम्पतिः । ततोऽग्निरपि तावता कालेन विविदे । अतोऽयन्तव
 तृतीयः पतिः । यथाऽऽहुः । पूर्वं स्त्रियः स्युर्भुक्ताश्च सोमगन्धर्ववन्द्भिभिरिति । तथा
 ते तव तुरीयश्चतुर्थः मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ किमिदानीं चतुर्णाम-
 पीयम्पत्नी नेत्याह ॥ सोमश्चन्द्रस्तिंशन्मासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददद्ददौ
 सोऽपि तावत्कालम्भुक्त्वा अग्रयेऽददत् स चाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान् । न केव-
 लमिमाङ्कित्तु पुत्रान् सुतान् रयिं धनं च । चकाराहुर्मादि च, अदादिति सम्बन्धः ॥
 या सर्वलोकसाक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्याणगुणशीलाङ्गत्वा नोऽ-
 स्मान्प्रति षेरय ईरयतु ॥ आटोऽदर्शनं विभक्तोरदर्शनञ्च ह्यान्दसम् । अस्मास्वनुरक्ता-
 ङ्करोत्वित्यर्थः ॥ साचास्मत्तः सुखम्पुत्रांश्च कामयमाना ऊरु सक्थिनी जानुनीरु-
 र्ध्वभागदण्डौ विहरताम् विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः । मध्यमपुरुषश्चान्दसः । प्रयो-
 जनमाह । यस्यां स्त्रीयोनौ उग्रन्तः सुखमिच्छन्तः श्रेषं शिश्रम्प्रहराम प्रवेशयाम
 वयम्, यस्याङ्गन्यायाम् उ एवार्थे ॥ यस्यामेव बहवः कामाः धर्मपुत्ररतिमुखरूपाः
 सन्तु वा ॥ किमर्थम्, निविष्ट्यै अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमु-
 क्तये ॥ ४ ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट् स्वपति श्रीमहायाज्ञिकवामना-
 त्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥ * ॥

मूलम् ॥ प्रदक्षिणमग्निम्पर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीङ्कटं
 वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशति ॥ २ ॥ अन्वारव्य आचारा-
 वाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तम्प्राजापत्यांस्त्विष्ट-
 कृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नित्येठं सर्वत्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः
 स्विष्टकृदन्यञ्चेदाज्याहुविः ॥ ५ ॥ सर्व*प्रायश्चित्तप्राजापत्या-
 न्तरमेतदावापस्यानं विवाहे ॥ ६ ॥ राष्ट्रभूत इच्छन्नुयाभ्याता-
 नांश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन । कर्मणोच्छेदितिवचनात् ॥ ८ ॥ चित्त-
 च्च चित्तिश्चाकृतं चाकृतिश्च विज्ञातञ्च विज्ञातिश्च मनश्च
 शक्ररीश्च दर्शश्च पीर्यमासञ्च वृहञ्च रथन्तरं च । प्रजापतिर्जया-
 निन्द्राय वृष्ये प्रायच्छदुपः एतना जयेषु । तस्मै विशः सम-
 नमन्त सर्वाः स उग्रः स इहव्यो बभूव स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्नि-

भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायु-
रन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां वृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
सत्यानां वरुणोऽपां समुद्रः स्त्रीत्यानामन्नं साम्राज्यानाम-
धिपति तन्मावतु सोम ओपधीनां सविता प्रसवानां रुद्रः
पशूनान्त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानाम्मरुतो गणानामधिप-
तयस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः ।
इह मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् वज्रेऽस्यामाशिष्यस्याम्पुरो-
धायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहेति सर्वत्रानुप-
जति ॥ १० ॥ अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजाम्मुञ्चतु
मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री
पौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा । इमामग्निस्त्रायताङ्गार्हपत्यः प्रजामस्यै
नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमा-
नन्दमभिविबुध्यतामियं स्वाहा । स्वस्तिनो अग्ने दिव आपृ-
थिव्या विश्वानिधेह्यथा यजत्र । यदस्यां महिदिवि जातम्प्र-
शस्तन्तदस्मासु द्रविणान्येहि चित्रं स्वाहा । *सुगन्तु पन्थाम्प्रदि-
शन्नऽएहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्नऽआयुः । अपैतु मृत्युरमृतनां
आगाद्धैवस्वतो नोऽअभयङ् कृणोतु स्वाहेति ॥ ११ ॥ परम्भू-
त्वविति चैके प्राशनान्ते ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ * ॥

कर्कः ॥ †प्रदक्षिणमग्निम्पर्याणीयैके ॥ एके आचार्याः प्रदक्षिणमग्निमा-
नीय कन्यावासःपरिधानादि कुर्वन्ति ॥ एवमपि हि स्मरणमिति ॥ अतश्च
विकल्पः । पश्चादग्नेस्तेजनीङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशति ॥
कटः प्रसिद्ध एव । तेजनी दणपुलकः । तयोरेन्यतरन्दक्षिणपादेन परिक्रम्योपवि-
शति ॥ अत्रोपकल्पनीयानि । शमीपलाशमिश्रा लाजाः रोहितानडुहञ्चर्म दृपदुप-
लञ्च उदकुम्भः शूर्पञ्च ॥ अन्वारब्ध आचारावाज्यभागो महाव्याहृतयः सर्व-
प्रायश्चित्तस्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र ॥ आचारौ पूर्वं उत्तरश्च ।

उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम् । नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । आज्यभागौ एक आग्नेयः
 अपरः सौम्यः । भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः । त्वन्नोऽग्ने इति चैवमादि सर्वप्राय-
 श्चिचत्तम् । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवत्यो होमः । स्विष्टकृत् । अग्नेये स्विष्टकृते स्वाहेति
 वक्ष्यत्युपरिष्ठात् । एतच्चतुर्दशाहुतिकन्नित्यं सर्वकर्मसु भवति । यत्र यत्र होमो-
 ऽस्ति । यथा घृताक्तानि कुशेषद्वानि जुहुयादिति । यत्र पुनर्होम एव नास्ति ।
 यथा सस्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न भवति । प्राङ्गुहाव्याहृतिभ्यः
 स्विष्टकृदन्यञ्चेदाज्याहुविः ॥ यत्राज्यव्यतिरिक्तमन्यदपि हविर्भवति तत्र महा-
 व्याहृतिहोमात्पाक् स्विष्टकृद्दोमः । यथा पक्षादाविति ॥ सर्वप्रायश्चित्तप्राजाप-
 त्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ आगन्तुकत्वादन्ते निवेशो माभूदिति सूत्र-
 मारव्यम् ॥ राष्ट्रभृत इच्छन् ॥ विवाह एव जुहोति ॥ जयाभ्यातानांश्च जानन् ॥
 चित्तञ्च चित्तिश्चेत्येवमादि प्रजापतिर्जयानिन्द्रायेत्येवमन्तां जयाः मन्त्रलिङ्गात् ॥
 शेषा अभ्याताना मन्त्राः ॥ एतैश्च इच्छन्नेव जुहोति ॥ जानन्शब्दो विकल्पार्थः ।
 च शब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नियोगार्थः । चित्तञ्च चित्तिश्चेत्यत्र केचिच्चतुर्थ्यन्तेन प्रयोग-
 मिच्छन्ति ॥ तदयुक्तम् । नह्येतानि देवतापदानि किन्तर्हि मन्त्रा एव ॥ मन्त्रा-
 णाञ्च यथाऽऽस्तातानामेव प्रयोग इष्यते इति । जयाभ्यातानांश्चेच्छ्या जुहोतीति
 कुत एतत् ॥ येन कर्मणोर्धेदिति वचनात् ॥ येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान्
 जुहोतीति वचनं भवति । अतश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कर्तव्य इति
 गम्यते ॥ अग्निभूतानामित्येवमादिष्वधिपतिः समापत्विति सर्वत्रानुपङ्गः । एवमेव
 स्मर्यत इति । एवञ्च सति अन्नं साम्राज्यानाममरुतो गणानामिति च विशेषणैव
 पाठः पितरः पितामहा इत्येवमादि परं मृत्यवितिचैक इति यावत्सूत्रम् । एतैश्च
 मन्त्रैर्होमः कर्तव्य इति । एके प्राशनान्ते परमृत्यविति जुह्वति । एवमपि हि
 स्मर्यत इति ॥ * ॥ ५ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ प्रदक्षिणमग्निम् ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ऽऽनीय कन्यावासः परि-
 धापनादि कुर्वन्त्येक आचार्याः एके नेति विकल्पः ॥ अग्नेः पश्चात्तेजनीं तृणपुल-
 कम् कटं वा प्रसिद्धम् तथोरन्यतरं दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य तदुपरि पादं
 कृत्वेति यावत् उपविशति वरः अन्वारव्यो ब्रह्मणा संस्पृष्टः । आघारी पूर्वोत्तरो
 उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम्, नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौ
 महाव्याहृतयस्तिस्त्रो भूर्भुवः स्वरिति । त्वन्नो अग्ने इत्यादिमन्त्रपञ्चकं सर्वप्राय-

श्चित्तं प्राजापत्यं प्रजापतिदेवतयो होमः ॥ स्वष्टकृत् । अग्नये स्वष्टकृते स्वाहे-
 त्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति ॥ यत्तच्चतुर्दशाहुतिकं नित्यं सर्वकर्मसु भवति ॥ यत्र यत्र होमो-
 ऽस्ति । यथा घृताक्तानि कुशेण्डानि जुहुयादिति ॥ यत्र पुनः सस्तुरारोहणलाङ्ग-
 लयोजनादौ होमो नास्ति तत्रैतन्न भवति ॥ प्राङ्गहाव्याहृतिभ्य इति । यत्राज्य-
 व्यतिरिक्तमन्यद्विर्भवति पक्षादाविव तत्र महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्वष्टकृदोमः
 अन्यत्र सर्वाहुत्यन्ते । सर्वप्रायश्चित्तेति सूत्रारम्भो राष्ट्रभृदादिनामागन्तुकत्वादन्ते
 निवेशो मा भूदिति तेन सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नो अग्ने इत्यादिमन्त्रपञ्चकं प्राजापत्य-
 न्तहोमः ॥ तयोरन्तरं मध्यं वक्ष्यमाणहोमस्य स्थानं विवाहे एव दर्शितम् । राष्ट्र-
 भृतः ऋतापाडित्यादि द्वादश मन्त्रानिच्छन्नपि विवाहे एव जुहोति । जयाभ्याता-
 नौश्च मन्त्रलिङ्गाच्चित्तञ्चचित्तिश्चेत्यादि प्रजापतिर्जयानिन्द्रायत्येव मन्त्रा जया-
 मन्त्राः । शेषा अग्निर्भूतानामित्यादयोऽभ्यातानसञ्ज्ञाः तेच तेच तांश्चेच्छन्नपि
 विवाहे एव जुहोति । जानन् शब्दो विकल्पार्थः । च शब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नियोगार्थः
 जयाभ्यातानान्स्वेच्छया जुहोतीति । कुतः येन कर्मणा ईर्त्सेत् ऋद्धिमिच्छेत्तत्र
 जयान् जुहुयादिति वचनमस्ति । ततश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कार्यं
 इति गम्यते ॥ चित्तञ्चेति ॥ अत्र केचिच्चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगमिच्छन्ति तदयुक्तम्
 नष्टेतानि देवतापदानि किन्तु मन्त्रा एव मन्त्राणां च यथास्मातानामेव प्रयोग
 इष्यते इति । स्वाहाकारस्त्वन्ते भवत्येवं । स्वाहाकार प्रदाना इति श्रुतेः ।
 त्यागेतु भवत्येव चतुर्थ्यन्तम् अमन्त्रत्वात्प्रागस्य ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ चित्तमि-
 त्यादिद्वादशमन्त्राणां परमेष्ठी० यजुः० लिङ्गोक्ता जयाहोमे ॥ चित्तञ्चेति प्रजापति-
 र्यथेन्द्राय जयान् प्रायच्छत् । चकारोऽप्यर्थः । तथाचित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छ-
 त्विति क्रियां विपरिणमयोत्तरत्र सम्बन्धः ॥ तस्मै च सुहुतमस्तु ॥ तत्र चित्तं
 ज्ञानाधारं हृदयम् । चित्तिस्तत्रत्या चेतना आकूतज्ञाभिमतम् आकूतिश्चाभिमानः
 यद्वा चित्तं ज्ञानेन्द्रियम् जातावेकवचनम् चित्तिस्तद्देवता आकूतङ्गमिन्द्रियम् आकू-
 तिस्तद्देवता । विज्ञातं शिल्पादिज्ञानम् विज्ञातिमपरोक्षम् । मनः प्रसिद्धम् शक्यः
 शक्यः तच्छक्तयः । दर्शपूर्णमासौ तद्देवते बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । प्रथम-
 मन्तोक्तवाक्यार्थः सर्वत्र सम्बध्यते ॥ प्रजापतिरिति परमेष्ठी० त्रिष्टुप्० इन्द्रो०
 जयाहोमे० । प्रजापतिः परमेश्वरः । जयंतिशत्रूनि जयान् मन्त्रानिन्द्राय प्रायच्छ-
 द्दौ किमर्थम् वृष्णे अभिमतार्थवर्षणाय । इन्द्रविशेषणस्या ॥ ततः स इन्द्रः पृत-

नाजयेपु सेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो बभूव ॥ किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय
 सर्वाविशः प्रजाः समनमन्त सम्यक् नेमुः ॥ स इ इवार्थे सचेन्द्रो हव्यः हवनीय
 इज्य इति यावत् बभूव । स्वाहा । तस्मै सुहुतमस्तु ॥ तथा च तैत्तिरीया श्रुतिः ॥
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्स तस्मा एतान् जयान् प्रायच्छत् तान् अजुहोत् ततो
 देवा असुरान् अजयन्त यदजयस्तज्जयानां जयत्वमिति ॥ अग्निभूतानामिति ॥
 एवमादिष्वधिपतिः समावत्विति सर्वत्रानुपङ्गः । अस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादेश्च एवमेव
 स्मर्यत इति एवं च सत्यर्द्धं साम्राज्यानामधिपति मरुतो गणानामधिपतय इति
 च ॥ विशेषणैरेव पाठः । अग्निभूतानामित्यष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसञ्ज्ञाः ॥
 तथा च श्रुतिः ॥ यद्देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वत तदभ्यातानानामभ्यातानत्व-
 मिति ॥ अभ्यातन्वत आयुधानि प्राह्विष्यत ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्राग्निरित्यष्टाद-
 शानां प्रजापतिः ॥ पङ्क्तिर्लिङ्गोक्ता अभ्यातानहोमे ॥ अग्निः प्रजापतिः भूतानां
 स्यावरादीनामधिपतिरीशः स मा माम् अबतु पातु क्व अस्मिन् ब्रह्मन् ब्रह्मणि
 लुप्तसप्तम्यन्तं ह्येतत् । अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि होमादौ पुनरस्मिन्ब्रह्मे तत्रकर्मणि प्रजा-
 पालनादौ पुनरस्यामाग्निषि ब्राह्मणैः सम्पादितेऽष्टा शंसने ॥ पुत्रादिसुखं काम-
 नायां वा कुत्र अस्यां कन्यायाम् किम्भूतायाम् पुरोध्यायां पुरस्थितायाम् ।
 अस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यां देवहृत्याम् देवताह्वाने देवतोद्देशेन होमे वा
 स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथञ्च वाक्यार्थ उपरिष्ठादपि सप्तदशसु सन्वध्यते शिष्टं
 स्पष्टम् ॥ ततो अग्निरैत्वित्यादि परम्भृत्यवित्यन्तैश्च मन्त्रैर्होमः कार्यः ॥ अथ
 मन्त्रार्थः । तत्र चतुर्णां प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमे ॥ अग्निः सेतु आ एतु
 आगच्छतु । किम्भूतः देवतानां यज्ञभुजाम् प्रथम आद्यः प्रधानत्वात् । सचाग्निः
 अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजाम् भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु कुतः मृत्युपाशात्
 यद्वा मृत्युपाशान् अन्ति भस्मीकरोतीति मृत्युपाशात् । अस्यै कन्यायै प्रजाम् मुञ्चतु
 ददातु । तच्च प्रजामोचनम् राजावर्होऽनुमन्यताम् अनुजानातु । यथा येनानुज्ञा-
 नेन प्रकारेण च इयङ्कन्या पौत्रम्पुत्रभवम् अग्रन्दुःखन्नरोदात् नरोदिति ॥ अस्यै
 अस्याः प्रजाः दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनन्नयतु प्राप्रयतु । इयञ्च अशून्योपस्था
 सफलप्रसवा अवन्ध्यात्वायेति यावत् अवन्ध्योत्सङ्गा वा अस्तु भवतु ॥ जीवता-
 मेव दीर्घायुषाम् माता चास्तु जीवपुत्राभवत्वित्यर्थः ॥ किञ्च पौत्रम् पुत्रसन्बन्ध-
 जम् आनन्दं सुखसन्दीहम् अभि अधिगम्य आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य
 विविधं बुध्यताम् जानातु सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः ॥ यद्वा पौत्रमानन्दं प्राप्य विशिष्टतया

बुध्यताम् निद्रामुखापेक्षान्त्यक्ता जागर्त्विति ॥ हे अग्ने यजन्तन्वायत इति हे यजत्रं । यस्मात्त्वं सर्वप्रत्यक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अथवा अन्यथा वा कृतानि प्रतिपिद्वत्वेन प्रतिकूलानि वा तानि स्वस्ति यथास्यात्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा स्यापय किञ्च दिव आस्वर्गमभिव्याप्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्य च यन्महि महिमा तमस्मासु धेहि स्यापय । किञ्च अस्यामृथिव्यां जातं यत् द्रविणं वसु चित्रन्नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन प्रशस्तम्यवित्रं यच्च दिवि स्वर्गं अमृतादि तदप्यस्मासु धेहि हे अग्ने नोऽस्मान् रहि आगच्छ अस्मद्गृहानागत्य नोऽस्माकं सुगन्पन्यामपन्यानम् अर्चिरादिमार्गम्प्रदिशन् उपदिशन् सम्पादयन्नितियावत् । आयुः निर्दुष्टजीवनम्येहि देहि किम्भूतम् अजरम् जरारोगादिपराभवरहितम् अजरम् इत्यग्निविशेषणम्वा आयुः पुष्यन्नित्यर्थः । पुनः किम्भूतम् ज्योतिष्मत् प्रकाशकम् ऊर्जस्करमित्यर्थः ॥ तत्प्रतिबन्धको मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु अमृतम् आनन्दं च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु वैवस्वतोयमश्च नोऽस्माकम् अभयं त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाद्दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु परम्मुत्यविति च जुहोति । एके परंमृत्यविति प्राशनान्ते जुह्वति तेन विकल्पः । तत्र सङ्कमुकस्त्रिष्टुप् मृत्युराज्यहोमे विनियोगः ॥ ५ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रदक्षिणमग्निम्पर्याणीयेके ॥ एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणङ्कारयित्वा वासःपरिधानं समञ्जनं समीक्षणञ्च मन्यन्ते एके न मन्यन्ते ततो विकल्पः ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ समीक्षणानन्तरमग्निम्प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राञ्जुख उपविशति दक्षिणतो वरस्य वधूः किञ्चत्वा दक्षिणपादेन तेजनीन्वृणूपूलिकाङ्कटं वा वृणमयं सस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लङ्घ्येत्यर्थः । दक्षिणपादेनोल्लङ्घयन् चलन् चलित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात्सवधूकः ॥ अन्वारथ्य आचारावाज्यभागी महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तम्प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्येठं सर्वत्र ॥ अत्र वैवाहिकहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीम्परिभाषाङ्करोत्याचार्यः । तथा ब्रह्मणा दक्षिणवाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारथ्ये कतरि आचारसञ्चके आज्याहुती यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदम्प्रजापतये मनसा त्यागमपि इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । आज्यभागी आज्यभागसञ्जको होमी यथा अग्नये स्वाहा इदमग्नये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रः यथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्नौ । इदं भूवां इति त्यागः तथैव ॐ भुवः स्वाहा इदं

वाय० इदं भुव इति वा ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वरिति वा । सर्वप्रायश्चित्तसञ्ज्ञकाः पञ्चाहुतयः ॥ यथा त्वन्नो अग्न इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । सत्वन्नो अग्ने० सुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां० । द्वाभ्यान्त्यागः । अयाश्चाग्ने स्यनभिश्चस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया अस्मि । अपानोयज्ञं ब्रह्मास्ययानोषेहि भेषजथ, स्वाहा इदमग्नये अपसे० । येते शतस्वरुणये सहस्रं यज्ञियाः पाशा दितता महान्तः तेभिर्ना अद्यसवितोऽतविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्गाः स्वर्कभ्यश्च न मम ॥ उदुत्तममित्यादि अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय० प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः यथा प्रजापतये स्वाहा इदमप्रजापतये० ॥ स्विष्टकृञ् स्विष्टकृद्धोमः यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृ० चकारः सर्वसमुच्चयार्थः ॥ एतन्नित्येऽथ सर्वत्र ॥ एतदाधारादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र सर्वेषु हीमात्मकेषु कर्मसु नित्यम् यत्र होमाभावस्तत्र नास्ति ॥ यथा सस्तरारोहणलाङ्गलयोजनपायसत्राह्वणभोजनेषु ॥ अन्ते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह ॥ प्राङ्-हाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्धदन्त्यञ्चेदाज्याद्भुविः ॥ महाव्याहृतिभ्यः प्राक्-पूर्वं स्विष्टकृद्धोमी भवति चेद्यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्भवति । केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ सर्वप्रायश्चित्तन्त्वन्नो अग्न इत्यारभ्य उदुत्तममित्यन्तमाहुतिपञ्चकम् । प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः सर्वप्रायश्चित्तञ्च प्राजापत्यश्च सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरन्तरम् सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरम् एतदावापस्थानम् कस्मिन्कर्मणि विवाहे । आवापस्थानम् आवापश्चान्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः कर्मान्तरप्रवेपः । आवापस्य आगन्तुकत्वेन अन्ते निवेशो युक्तः न्यायात् तन्नवृत्त्यर्थन्तमेवाह ॥ राष्ट्रभृतइच्छन् ॥ विवाहे वैवाहिके होमकर्मणि राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृतसञ्ज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः ॥ जयाभ्यातानांश्च ॥ जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानांश्च आवपेत् । किङ्कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्याभ्यातानानां होमफलं कामपन् किमप्रमाणमिति चेत् ॥ जानन्येन कर्मणोर्द्वेदिति वचनात् ॥ येन कर्मणा अस्मिन्कर्मणि श्रेय तेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन् तत्कर्मफलमिच्छन्तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदिति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः ॥ तत्र राष्ट्रभृतो यथा ॥ ऋतापाङ् ऋतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यादिका द्वादश मन्त्रा राष्ट्रभृतसञ्ज्ञकाः ॥ चित्तञ्च चित्तिश्चा-

कृतञ्चाकृतिश्च विज्ञातञ्च विज्ञातिश्च मनश्च शक्करीश्च दर्शश्च पौराणमासञ्च
 वृहच्च रथन्तरञ्च प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु ।
 तस्मै विशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः स इ हृद्यो वभूव स्वाहा ॥ चित्तञ्चे-
 त्येवमादीनाम्पदानाञ्चतुर्थ्यन्तानाङ्केचिदिच्छन्ति तदसाम्प्रतम् । कुतः न ह्येतानि देव-
 तापदानि किन्तु मन्त्रा एवैते मन्त्राश्च यथाऽऽमन्त्राता एव प्रयुज्यन्ते ॥ अग्निर्भूता-
 नामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरन्तरिक्षस्य सूर्योदि-
 वश्चन्द्रमानक्षत्राणाम्बृहस्यतिर्ब्रह्मणोमित्रः सत्यानां वरुणो ऽपां समुद्रः
 स्रोत्यानामन्नं साम्राज्यानामधिपतितन्मावतु सोमञ्चोपधीनां सविता
 प्रसवानां रुद्रः पशूनान्त्वष्टारूपाणां विष्णुः पर्वतानाम्मरुतो गणानाम-
 धिपतयस्तेभावन्तु पितरः पितामहाः परेवरततास्ततामहाः इह माव-
 न्त्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्दे-
 वहृत्यां स्वाहेति ॥ अभ्यातानसञ्जका ह्येते अष्टादश मन्त्राः ॥ सर्वत्रानु-
 पजति ॥ अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यन्तेष्वष्टादशसु मन्त्रेषु
 प्रतिमन्त्रं यथा लिङ्गं यथा वचनं समावत्त्वित्यादि देवहृत्यां स्वाहेत्यन्तं वाक्यै-
 कदेशमनुपजति संयुनक्ति ॥ अग्निरेत्वित्यादि परम्भृत्यविति चैके प्राशनान्ते ॥
 अग्निरैत्वित्यादिकाः परम्भृत्यवित्यन्ताः पञ्चमन्त्राः परम्भृत्यविति च जुहुयात् ॥
 एके आचार्याः परम्भृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनान्ते संस्रवप्राशनान्ते जुहुयादिति-
 च्छन्ति उदकस्पर्शः ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डेपञ्चनीकण्डिका ॥ ५ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ प्रदक्षिणमग्निम्यर्थाणीथैके ॥ एके आचार्या अग्नेः प्रदक्षिणङ्कार-
 यित्वा कन्यायाः वासःपरिधानादि कर्तव्यमिति वदन्ति अपरे तु समीक्षणान्ते
 अग्नेः प्रदक्षिणकरणां वदन्ति अतश्च विकल्पः ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीङ्कटं वा दक्षि-
 णपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ ततो वरोऽग्नेः पश्चात्स्यापितां तेजनीङ्कटं वा
 दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य उल्लङ्घ्याग्नेः पश्चादुपविशति ॥ तेजनी दृषण्पूलिको-
 च्यंते कटः प्रसिद्धः । अत्र पश्चादुपवेशनं वचनात् वचनाभावेतु सर्वत्रोत्तरत
 उपचारो यज्ञ इत्यनेन उपवेशनम् स्मृत्यन्तराद्वरस्य दक्षिणतः कन्या उपविशति ॥
 तेजनीङ्कटमिति द्वितीयानिर्देशादेतयोः संस्कारः ॥ ननूपयुक्तमुपयोद्व्यमाणं वा
 द्रव्यं संस्कार्यम् नचानयोरन्यतर उपयुक्तमुपयोद्व्यमाणं वा भवति ततश्च कथं
 संस्कारः सत्यम् यद्यप्यत्र शब्देनोपयोगो नोक्तस्तथाप्यासने द्रव्याकाङ्क्षादेतस्य च

प्रयोजनाकाङ्क्षादेवं कल्प्यते उपवेशनार्थोऽयं संस्कार इति तेन तेजनुपरि कट-
 स्योपरि वोपवेशनन् एवं च दृष्टार्थतालाभः आक्रमणं च तथा सह कर्तव्यमिति
 भर्तृयज्ञहरिहरौ ॥ अन्वारव्य आघारावाज्यभागौमहाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं
 प्राजापत्यंस्विष्टकृद्भ्यः ॥ आघारौ आज्यभागौ च विधीयेते । आघारः पूर्वं उत्तरश्च
 तत्र तूष्णीमूर्ध्वः ॥ हरिहरेण प्रजापतये स्वाहेति पूर्वाघारो दर्शितः तदतीवाशुद्रम् ।
 नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति दर्शपूर्णमासयोः परिभाषातः प्राप्तः स्वाहाकारोऽपि प्रतिपिध्यते ।
 नस्वाहेति च नानिरुक्तश्चिह्नमनोनिरुक्तश्च्येतद्यस्तूष्णीमिति ॥ ननु आघारादिपृष्ठ-
 भावेन वेद्यादिकङ्कतो नायाति उच्यते गृह्यस्थालीपाकानाङ्कमेत्युपक्रम्य एव एव विधि-
 यत्र क्वचिद्दोम इत्यनेनैवं ज्ञापते यावन्तोऽत्र पदार्था उक्तास्तावन्त एव भवन्ति नान्ये ।
 उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम् नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । एवमाज्यभागयोरपि महाव्या-
 हृतयो महाव्याहृतिका मन्त्रास्तयः ॥ भूर्भुवः स्वस्तिस्त्री महाव्याहृतय इत्युक्तत्वात् ॥
 सर्वप्रायश्चित्तं च त्वज्ञोऽग्नि इत्यादिमन्त्रैः पञ्चाहुतयो हूयन्ते तासां सञ्जा ॥ प्राजा-
 पत्यम्प्रजापतिदेवताको होमः । स्विष्टकृत्स्विष्टकृद्दोमम् । यजमानो ब्रह्मणा अन्वा-
 रव्य आघारादि स्विष्टकृदन्तङ्करोति अन्वारम्भश्च कुशेन निगमपरिशिष्टात् ॥
 एतन्नित्येऽर्थे सर्वत्र ॥ एतदाघारादि स्विष्टकृदन्तङ्कर्म यत्र यत्र होमः तत्र सर्वत्र
 भवति । यत्र पुनर्होम एव नास्ति यथा सस्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न
 भवति ॥ प्राङ्गुहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याहुविः ॥ चेद्यदि आज्यद्र-
 व्यादन्यद्द्रव्यं चर्वादिमपि भवति तदा महाव्याहृतिहोमात्प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्दोमो
 भवति चर्वादिद्रव्यशेषादेव केवलाज्यहोमे तु सर्वहोमान्ते आज्येनैव स्विष्टकृत् ॥
 सर्वप्रायश्चित्तम्प्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ सर्वप्रायश्चित्तञ्च
 त्वज्ञोऽग्नि इत्यादिमन्त्रैः पञ्च होमाः प्राजापत्यम्प्रजापतिदेवताको होमः एत-
 योरन्तरमध्यं सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यान्तरमेतद्विवाहे विवाहकर्मणि आवापस्थानं
 वक्ष्यमाणानां राष्ट्रभृदादीनाम् अनुष्ठानकाल इत्यर्थः ॥ राष्ट्रभृतइच्छन् ॥ अस्मिन्
 विवाहकर्मणि इच्छन्निच्छया राष्ट्रभृतसञ्जका होमाः स्युः ॥ ऋतापाडृतधामाग्नि-
 र्गन्धर्व इत्यादिभिर्मन्त्रैराग्निका द्वादशहोमा राष्ट्रभृतः ॥ जयाभ्यातानांश्च जान-
 न्येनकर्मणेऽर्द्धेदिति वचनात् ॥ जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जया
 भ्यातानान् जानन् इच्छन्नुहोति अतश्च विकल्पः ॥ चशब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नि-
 योगार्थः ॥ इच्छया जुहोतीति कुत इति चेत् ॥ येन कर्मणेऽर्द्धेदिति वचनात् ॥ येन

कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयाञ्जुहोतीति वचनं भवति ॥ अतश्चान्यत्रापि ऋद्धि-
मिच्छता जयाहोमः कार्य इति ज्ञायते जैमिनिस्तु जयादीनामनारभ्याधीतानां येन
कर्मणोर्च्छेत्तत्र जयाञ्जुहुयादित्यादिभिर्वाक्यैरेव सामान्यतो लौकिकवैदिककर्माङ्गत्वे
प्राप्ते जयादयस्तुवैदिकास्तेन यत्राहवनीयोऽस्ति तत्रैते स्युरिति सिद्धान्तितवान् ॥
जयाहोमानाम्मन्त्रानाह ॥ चित्तञ्च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च
विज्ञातिश्चमनश्चशक्नरीश्चदर्शश्च पौर्णमासञ्च वृहच्चरथन्तरे च प्रजापतिर्ज-
यानिन्द्रायवृष्णोप्रायच्छदुग्रः एतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः
सउग्रः सइहव्योवभूवस्वाहेति ॥ मन्त्रार्थः चित्तञ्चेति प्रजापतिर्येन्द्राय
जयान्प्रायच्छत् तथा चित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छत्विति क्रियां विपरिणम्योत्त-
रत्र सम्बन्धः तस्मै च सुहुतमस्तु । तत्र चित्तं ज्ञानाधारं हृदयम् चित्तिस्तत्रत्या-
चेतना । आकूतञ्चाभिमतमाकूतिश्चाभिमानः यद्वा चित्तं ज्ञानेन्द्रियम् । जातावे-
कवचनम् । चित्तिस्तद्देवता आकूतङ्गमैन्द्रियम् आकूतिस्तद्देवता विज्ञातं
शिल्पादिज्ञानमपरोक्षम् विज्ञातिस्तद्देवता मनः प्रसिद्धम् शक्नरीः शक्नर्यस्तच्छ-
क्तयः दर्शपौर्णमासौ तद्देवते वृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । सर्वत्र प्रथममन्त्रो-
क्तवाक्यार्थः सम्बध्यते ॥ प्रजापतिः परमेश्वरः जयन्ति शत्रूनि जयाः तान्
जयान्मन्त्रानिन्द्राय प्रायच्छत् ददौ किमर्थम् वृष्णे अभिमनोरथवर्षणाय इन्द्र-
विशेषणं वा । ततः स इन्द्रः एतनाजयेषु असुरसेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः
प्रचण्डो बभूव । किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय विशः प्रजाः समनमन्त सम्यङ् नेमुः ॥
सइ इवार्थं स चेन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्यः बभूव स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥
तथाच तैत्तिरीया श्रुतिः ॥ देवासुराः संयत्ता आसन् स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्स
तस्मा एताञ्जयान्प्रायच्छत्तानजुहोतीति देवा असुरानजयंस्तज्जयानाञ्जयत्वमिति ।
अत्र प्रजापतिर्जयानित्येकेनापि जयालिङ्गेन ह्यत्रिन्यायेन त्रयोदशमन्त्रा जया
इत्युच्यन्ते । इमानि शाखान्तरोपदिष्टानि देवतापदानि एषाम्प्रयोगकाले सम्प्रदा-
नलक्षणैः सम्प्रयोगप्रिचत्ताय स्वाहेत्पादीनि भर्तृयज्ञः नेति कर्कादयः नचेमानि
देवतापदानि किन्तार्हं मन्त्राश्चेते तेच यथाऽऽम्नाता एव प्रयोक्तव्याः ॥ अभ्या-
तानसञ्जकान्मन्त्रानाह ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानांय-
मः पृथिव्यावायुरन्तरिक्षस्य सूर्योदिवश्चन्द्रमानवत्राणां वृहस्पतिर्ब्रह्मणो
मित्रः सत्यानां वसुणोपाथं समुद्रः स्त्रीत्यानामर्धं साम्राज्यानामधिपति

तन्मावतु सोम ओषधीनां सविता प्रसवानां रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपा-
णां विष्णुः पर्वतानाम्मरुतोगणानामधिपतयस्तेमावन्तुपितरः पितामहाः
परेवरेततास्ततामहाः । इहमावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्ब्रह्मत्रेस्यामाशिव्यस्या-
म्पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्देवहृत्यां स्वाहा ॥ मन्त्रार्थः अग्निः प्रजापतिः
भूतानां स्वामरादीनामधिपतिः ईशः स मा मामवतु पातु क्व अस्मिन्ब्रह्मणि
अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि होमादौ पुनरस्मिन्ब्रह्मत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ पुनरस्यामा-
शिपि ब्राह्मणैः सम्पादितेऽष्टाशंसने पुत्रादिसुखकामनायां वा कुत्र अस्याङ्गन्या-
याम् किम्भूतायाम् पुरोधायाम् पुरस्थितायाम् अस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यान्देव-
हृत्याम् देवताह्वने देवतोद्देशेन होमे वा स्वाहा सुहुतमस्तु अयञ्च वाक्यार्थ उप-
रिष्टादपि सप्तदशसु सम्बध्यते शेषम् स्पष्टम् ॥ एतेऽष्टादश मन्त्रा अभ्यातानाः ।
अग्निभूतानामित्यादि सुगन्नुपन्यामित्यन्ता द्वाविंशतिरभ्याताना इति कर्ककारिका-
कारौ ॥ इति सर्वत्रानुपजति ॥ एतेषु मन्त्रेषु प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं यथावचनं
समावतिवत्यादि देवहृत्यां स्वाहेत्यन्तं वाक्यैकदेशमनुबक्तव्यम् ॥ तच्चास्माभिः प्रयो-
गलेखने प्रदर्शयितव्यम् ॥ अग्निरैतु प्रथमोदेवतानां सोऽस्यै प्रजाम्मुञ्चतु
मृत्युपाशात् । तदयर्षीराजावरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्रीपौत्रमघ्नरोदा-
त्स्वाहा । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशू-
न्योपस्याजीवतामस्तुमातापौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं स्वाहा । स्व-
स्तिनो अग्नेदिव आपृथिव्याविश्वानिधेह्ययथायजत्र । यदस्यां महिदिविजा-
तम्प्रशस्तन्तदस्मासुद्रविगान्धेहिचित्रं स्वाहा । सुगन्नुपन्यामप्रदिशन्नसहि
ज्योतिष्मध्येह्यजरन्न आयुः । अप्रैतुमृत्युरमृतन्म आगाद्देवस्वतो नो अभयङ्क-
योतु स्वाहेति ॥ अग्निरैतु प्रथम इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आजाहुतीर्जुहोति ॥
अग्निरैतु प्रथम इति प्रथमा इमामग्निरिति द्वितीया स्वस्ति न इति तृतीया सुगन्नुप-
न्यामिति चतुर्थी ॥ मन्त्रार्थः ॥ अग्निः ऐतु आगच्छतु किम्भूतः देशतानां यत्रभुजां
प्रथमः आद्यः प्रधानत्वात् । सचाग्निः असौ अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां
नुञ्चतु मोचयतु कुतः मृत्युपाशात् । यद्वा मृत्युपाशात्* । अग्निः अस्यै कन्यायै
प्रजाम्मुञ्चतु ददातु तच्च प्रजामोचनं राजा वरुणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु । यथा
प्रेनानुज्ञानेन प्रकारेण वा इयङ्कन्या पौत्रं पुत्रभवं अचन्दुःखं नरीदात् शोकम्प्राप्यः न

* अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि जयराभायै पतस्यार्यः स्फुटः ।

रोदिव्यति कदाचिदपि अपत्यवियोगो मा भवतु इत्यर्थः ॥ १ ॥ इमाङ्गन्याङ्गार्हपत्यो-
ऽग्निस्त्रायताम् रक्षतु गार्हपत्याभिधो भाव्यग्निः पालयतु । इमाम्पत्नीमग्निहोत्रिणीं
कृत्वा रक्षतु । अस्यै अस्याः प्रजान्दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनन्नयतु प्रापयतु ॥
इयञ्च अशून्योपस्था सफलप्रसवा अवन्ध्यातयेति यावत् । यद्वा नित्यं भर्तृसङ्कतोत्सङ्गा
अस्तु भवतु जीवतामेव दीर्घायुषां माताचास्तु जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः । किञ्च
पौत्रम् पुत्रसम्बन्धजमानन्दंसुखम् अग्नि अधिगम्य आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य
विविधं बुध्यताम् जानातु सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः ॥ यद्वा पौत्रमानन्दं विशिष्टतया बुध्य-
ताम् निद्रासुखापेक्षान्त्यक्त्वा जागर्त्विति ॥ २ ॥ हेअग्ने यजन्तन्त्रायत इति यजत्रः हेय-
जत्र यस्मात्त्वं सर्वप्रत्यक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अ-
न्यथा कृतानि कर्माणि स्वस्ति सम्पूर्णानि यथा स्यात्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा
स्थापय किञ्च दिव आस्वर्गं लोकमभिव्याप्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्यच यत्
महि महिमा तमस्मासु धेहि स्थापय किञ्च अस्याम्पृथिव्यां जातं यद्द्रविणं वसु चित्रं
नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन प्रशस्तं प्रशस्यं श्रेष्ठम् यच्च दिवि स्वर्गं जातं तदप्य-
स्मासु धेहि ॥ ३ ॥ हेअग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ अस्मद्गृहानागत्य नोऽस्माकं
सुगं सुखगम्यंपन्याम् पन्यानम् अर्चिरादिमार्गं प्रदिशन् उपदिशन् सम्पादयन्निति
यावत् ॥ आयुर्निर्दुष्टजीवनन्येहि देहि किम्भूतम् अजरं जरारोगादिपराभवर-
हितम् अजरमित्यग्निविशेषणं वा विभक्तिव्यत्ययेन । पुनः किम्भूतम् ज्योतिष्म-
त्प्रकाशकम् तत्प्रतिबन्धको मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु ।
अमृतमानन्दञ्च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु वैवस्वतो यमश्च नोऽस्माकम् अभयं
त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाददुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु ॥ परम्भृत्यवितिच ॥
चकारादाहुतिं जुहोति परम्भृत्यविति अनेन मन्त्रेण मन्त्रस्यपित्र्यत्वादुदकस्पर्शः ॥
एकेप्राशनान्ते ॥ एके आचार्याः संस्रवप्राशनान्ते इमामाहुतिमिच्छन्ति तस्मिन्पत्रे
परम्भृत्यविति होमान्ते पुनरेतस्य संस्रवप्राशनम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्संघाटस्य-
पति श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यभाष्येपञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ * ॥

मूलम् ॥ कुमार्याभ्राता शमीपलाशमिश्रौल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावा-
वपति ॥ १ ॥ ताञ्जुहोतिषर्षहतेनतिष्ठती अर्यमणं देवङ्गन्या
ऽग्निमयक्षत । सनो अर्यमा देवः प्रेतोमुञ्चतुमापतेः स्वाहा ।
इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपत्तिका । आयुष्मानस्तुमेपतिरे-

धन्तां ज्ञातयोममस्वाहा । इमौल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धि-
करणन्तव । ममतुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियं स्वा-
हेति ॥ २ ॥ अथास्यै दक्षिणार्धं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृह्णामि
ते सौभगत्वायहस्तम्मयापत्याजरदष्टिर्यथासः । भगोऽअर्यमा
सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्यायदेवाः । अमोऽह-
मस्मिसात्वर्धं सात्वमस्यमोऽग्रहम् । सामाहमस्मिऋत्तं द्यौरहं
पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सहरेतोदधावहै प्रजां प्रज-
नयावहै पुत्रान्विन्यावहै वहून् ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियो
रोचिष्णूसुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
शतर्धं शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ६ ॥

कर्कः । कुमार्याभ्राताशमीपलाशमिश्रौल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपति ता-
ञ्जुहोति सठं हतेन तिष्ठती ॥ संहतेनाञ्जलिना तिष्ठती प्रतिमन्त्रं लाजान् जुहो-
ति । अर्यमणन्देवमित्येवमादिभिर्मन्त्रैः । तान् जुहोतीति वचनात्तुरीयायां वेलायां
सर्वहोमः ॥ अथास्यै दक्षिणार्धं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृह्णामितइति ॥ अनेन
मन्त्रेण । अस्यै इति चतुर्थी पश्यर्या ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ कुमार्या भ्राताइति । स्वाञ्जलिना कुमार्या अञ्जलौ आवपति
प्रक्षिपति । सा च संहतेन मिलितेनाञ्जलिना तिष्ठतीति तिष्ठन्ती तान् लाजान्
चतुर्थीशमितान् जुहोति ॥ अर्यमणन्देवमित्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रन्तान् जुहो-
तीति वचनात् तृतीयवेलायाम् अञ्जलिस्थसर्वहोमः । चतुर्थम् शूर्पाकुष्ठयेति
शूर्पावशिष्टानां सर्वहोमस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आवपनन्तु सकृदेव आवृत्तेरश्रवणात् ॥
अथमन्त्रार्थः तत्रार्थवर्णोऽनुष्टुप् अग्निर्लाजाहोमे । एवन्तयाणामपि । कन्यायाः
पूर्वः प्रथमम् अर्यमणं सूर्यम् देवङ्कान्तम् अग्निम् अग्निस्वरूपम् वरलाभाय अयच्छत्
अयजत् । लिङ्छान्दसंरूपम् । सचार्यमा देवस्ताभिरिष्टो इतो नोऽस्मान् इदानी-
म्परिणीता कन्या इतः पितृकुलत्वात् प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु मापतेः पत्युः कुलत्वा-
त्सहचरीत्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा वरो ब्रूते । कन्येयम् अर्यमणम् अग्निरूपेणाय-
जत् । सोर्यमादेवः पतेः पत्युः मत्तः सकाशात् इमाञ्चो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु । इतः
अस्याः कन्यायाः सकाशात् मा माम् नो प्रमुञ्चत्विति ॥ अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्येव

वरपाठिता पठति । इयन्नारी बधूः उप पत्युःसमीपे ब्रूते । किङ्कुर्वती लाजान् भ्रष्ट-
 त्रीहीन् आवपन्तिका अग्रौ विभागशः प्रक्षिपन्ती स्वार्थं कः किम्ब्रूते तदाह मे
 मम पतिरायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु मम ज्ञातयो वान्धवा सधन्तां वर्द्ध-
 न्तामिति । किञ्च हेपते इमोल्लाजान् अग्रौ आवपामि प्रक्षिपामि किम्भूतान् तव
 समृद्धिकरणं समृद्धिहेतूनित्यर्थः अतो मम कन्यायाः तुभ्यच तवच भर्तुः मलोप-
 शब्दान्दसः संवननं वशीकरणम् अन्योन्यमनुरागः तदयमग्निर्यमा अनुमन्यताम्
 अनुमोदनङ्कुरताम् इयञ्च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् अथास्यै अस्याः पत्युर्थं
 चतुर्थी हस्तं साङ्गुष्ठं गृभ्णामीति मन्त्रेण वरो गृह्णाति अथ मन्त्रार्थः तत्र याञ्च-
 ल्क्यस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता हस्तग्रहणे । हेकन्ये ते तव साङ्गुष्ठं हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णा-
 मि ह्यहोर्भश्छन्दसि इति भत्वम् यथा येन गृहीतेन हस्तेन मया पत्या सह जर-
 दष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती आसः भवसीत्यर्थेनिपातः ॥ ग्रहणमेव तावत्कृ-
 त्यम् तत्राह भगादयस्तयोदेवास्त्वा त्वाम् मह्यम् अदुः दत्तवन्तः किमर्थम्
 गार्हपत्याय गृहस्वामिनीत्वाय भाविगार्हपत्यं सेवितुं वा किञ्च सौभगत्वाय सुभ-
 गानां समूहः सौभगं तस्य भावस्तवन्तस्मै तदर्थंन्निरतिशयानन्दावाप्तये इत्यर्थः ॥
 किम्भूतान्त्वाम् पुरन्धिः पुरन्धिम् द्वितीयार्थं प्रथमा श्रेष्ठाम् सुरुपवतीम् वा
 तथा च श्रुतिः पुरन्धिर्योपेत्येवं रूपन्दधातीति ॥ भगत्वादिविशेषणैरेव विशि-
 ष्टार्थनिष्पादकत्वद्योतनार्थम् ॥ अमोहमिति भरद्वाज उष्णिक् विष्णुर्हस्तग्रहणे ॥
 हे कन्ये यत अमो विष्णुरहमस्मि अमति सर्वत्रगच्छति सर्वं जानातिवेति न मिनो-
 ति हिनस्तीति वा अमः तथा सौति सुवति सूते वा विश्वमिति सा लक्ष्मीस्त्व-
 मसि किञ्च सा देवी त्रयीरूपा त्वमसि अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि किञ्च अहम्-
 सामास्मि त्वञ्च अगसि अहन्द्यौरस्मि त्वञ्च पृथिव्यसि तद्गुणश्रितावावामित्यर्थः ॥
 ताविति ॥ अथर्वणोऽनुष्टुप् विष्णुर्हस्तग्रहणे तावेव आवाम् विवहावहै विवाहं
 करवावहै सह संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव ततः प्रजां पुत्रं
 प्रजनयावहै तत्पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहून् विन्द्यावहै लभावहै ॥ ते सन्त्विति ॥
 प्रजापतिर्यजुर्विष्णुर्हस्तग्रहणे ॥ ते च पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु आवामपि
 सन्प्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ रोचिष्णु सुदीप्तौ शोभमानौ वा सुमन-
 स्यमानौ शोभनमनोवृत्तिङ्कुर्वाणौ सुमनसोभावः सौमनस्यम् सुमनस्यं वा तत्कुर्वा-
 णावित्यर्थः आस्वेति सन्तुक्रियां विपरिणम्य योज्यम् इन्द्रियपाटवमाशास्ते

त्रयं च पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान्पश्येम रूपग्रहणसमर्थाः आसन् तथा शतं शरदो जीवेम निरुपद्रुतप्राणान्धारयाम तथैव शरदः शतं शृणुयाम निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियम्भवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रौल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपतिं ताञ्जुहोति सठहतेन तिष्ठती ॥ कुमार्याः कन्यायाः भ्राता शमीपलाशमिश्रान्शमीपत्रयुक्तान् लाजान् भ्रष्टानि धान्यानि अञ्जलिना कृत्वा वध्वा अञ्जलौ आवपति निक्षिपति तान् जुहोति सा च अञ्जलिस्थान् लाजान् संहतेन निक्षितेनाञ्जलिना जुहोति विवाहाग्नौ प्रक्षिपति तिष्ठती ऊर्ध्वा ॥ अर्यमणन्देवङ्कन्या अग्निमयन्नत सनो अर्यमादेवः प्रेतो मुञ्जतु मा पतेः स्वाहा । इयन्नार्युपव्रूते लाजा नावपन्तिका आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । इमौल्लाजाना वपाम्यग्नौ समृद्धिकरणान्तव मम तुभ्य च संवननन्तदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहेति ॥ अर्यमणन्देवमिति प्रथमम् इयन्नार्युपव्रूत इति द्वितीयम् इमौल्लाजानावपामीति तृतीयम् ॥ अथास्यै दक्षिणार्धं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । भगोअर्यमासविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सात्वर्धं सात्वमस्यमोः अहम् । सानाहमस्मि ऋक्कं यौरहं पृथिवीत्वं तावेहि विवहावहै सहरेतोदधावहै प्रजाम्प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै वहन्ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियो रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ अथ लाजाहोमानन्तरं अस्यै अस्याः कुमार्या दक्षिणं हस्तं गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते कीदृशं हस्तं साङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठेन सहितम् गृभ्णामि ते सौभगत्वायेत्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तं मन्त्रम्पठति वरः ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रौल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपतिं ॥ कुमार्याः कन्याया वध्वा भ्राता शमीपत्रैर्मिश्रितान् लाजानञ्जलिना कन्यायाः अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति लाजाशब्देन भ्रष्टव्रीहय उच्यन्ते ॥ ताञ्जुहोति सठहतेन तिष्ठत्यर्यमणन्देवङ्कन्या अग्निमयन्नत । सनो अर्यमा देवः

प्रेतोमुञ्चतु मापतेः स्वाहा । इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपत्तिका आयुष्मान-
 नस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । इमौल्लाजानावपाम्यग्नीं सम-
 द्दिकरणन्तव । मम तुभ्यच संवननं तदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहेति ॥ ततः
 कुमारी तिष्ठती ऊर्द्धां तौल्लाजान् स्वाञ्जुलौ स्थितान् सठिहतेन अविरलेनाङ्गुलिना
 अर्यमणमित्यादि त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहेति । अधिच्छिन्नाङ्गुलिना सूचेव जुहुयादित्याश्व-
 लायनः ॥ तत्रैकैकेन मन्त्रेण प्रक्षिप्रलाजानान्तृतीयांश्चन्तृतीयाशञ्जुहेति एवञ्च
 हेमत्रयम्भवति अत्र कारिकाकारः तिष्ठन्त्यास्तिष्ठता पत्या गृहीताङ्गुलिनैव
 सा । अङ्गुलिस्थान्विधा सर्वान् प्राञ्जुखी प्रतिमन्त्रतः । प्राजापत्येन तीर्थेन दैवे-
 नैवेति बहुधाः । अन्यो भ्रातुरभावे स्याद्धान्ययो जातिरेवचेति ॥ भ्राता भ्रातृस्था-
 नोवेत्याश्वलायने गृह्ये ॥ भ्रातृस्थाने पितृव्यस्य मातुलस्यच यः सुतः । मातृपुत्रः
 सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुरिति बहुचकारिकायाम् ॥ द्रव्यत्यागे तु वरस्य कर्त-
 त्वम् प्रधानं स्वामी फलयोगादित्युक्तत्वात् मन्त्रार्थः कन्याः पूर्वाः प्रथ-
 ममर्यमणं सूर्यं देवङ्कान्तम् अग्निमग्निस्वरूपम् वरलाभाय अयत्तत अयजन् ॥ लि-
 ङ्ङि छान्दसरूपम् ॥ स चार्यमा देवस्ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मान् इदानीम्परि-
 षीता कन्या इतः पितृकुलम्प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु मापतेः पत्युः कुलात्वहचरि-
 त्वाद्वा मा प्रमोचयतु यद्वा वरो ब्रूते कन्याः यन् अर्यमणम् अग्निरूपेणायजन्
 सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युर्मतः सकाशादिमात्रो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु इत
 अस्याः कन्यायाः सकाशान्मा मात्रो प्रमुञ्चतु अत्रेदमन्त्रत्रयङ्कन्यैव वरपाठिता
 पठति ॥ इयन्नारी वधूः उप पत्युःसमीपे ब्रूते किञ्चुवंती लाजान् भ्रष्टग्रीहीन्
 आवपत्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती स्वार्थं कः किं ब्रूते तदाह मे मम
 पतिरायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु मम ज्ञातयः एधन्ताम् यद्वृन्तामिति ॥
 किञ्च हेपते इमानग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि किम्भूतान् तव समृद्धिकरणम्
 समृद्धिहेतवे अतो मम कन्यायाः तुभ्यच तवच भर्तुः मलोपश्लादशः संवननं
 वशीकरणमन्योन्यमनुरागः तदयमग्निरर्यमा अनुमन्यताम् अनुमोदनकुन्तान् इयञ्च
 स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् ॥ अथात्यै दक्षिणं हस्तं गृह्णाति सानुष्टं
 गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मयापत्या जरदप्रियंथासः । भगो अर्यमा
 सचिता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सात्यर्षितात्वम-
 स्यमो अहम् । सामाहमस्मि शरकं वीरहस्पृधिवीत्वम् । तावेदधिवहावहे

सहरेतोदधावहै प्रजाम्प्रजनयावहै पुत्रान्विन्यावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः
 सम्प्रियो रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतठश-
 गुयाम शरदः शतमिति ॥ अस्यै इति चतुर्थी पष्ठार्थे अस्याः कुमार्थाः दक्षिणं
 साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठसहितं हस्तं गृह्णाति वरः स्वहस्तेनादत्ते गृह्णामि ते इतिमन्त्रेण
 अथशब्दोऽत्र स्वस्थाने तिष्ठता कर्तव्यमितिद्योतनार्थः मन्त्रार्थः हेकन्ये ते
 तव हस्तं करं गृह्णामि गृह्णामि ॥ ह्यग्रहोर्भश्चन्दसि इति भत्वम् यथा येन
 गृहीतहस्तेन मया पत्या भर्ता सह जरदष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती आसः
 भवसीत्यर्थे निपातः ग्रहणमेवतावत्कृत्यन्तत्राह ॥ भगादयस्त्रयो देवास्त्वा त्वाम्म-
 ह्यमदुः दत्तवन्तः किमर्थम् गार्हपत्याय गृह्णामिनीत्वाय भाविगार्हपत्यं सेवितुं
 वा किञ्च सौभाग्याय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः सौभगत्वं तस्मै तद-
 र्थम् निरतिशयानन्दावाप्तय इत्यर्थः ॥ किम्भूतान्त्वां पुरन्धिः पुरन्धिर्द्वितीयार्थे प्रथमा
 श्रेष्ठा सुरुपवती वा तथाच श्रुतिः पुरन्धिर्योपेति योपित्येवरूपं दधातीति
 हेकन्ये यत अमो विष्णुस्त्रद्रद्वाऽहमस्मि अमति सर्वत्र गच्छति सर्वं जानाति-
 वेति न मिनोति हिनस्तीति वा अमः तथा सौति सुवति सूते वा विश्वमिति सा
 लक्ष्मीस्त्वमसि किञ्च सा देवी त्रयीरूपा त्वमसि अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि ।
 किञ्च अहं सामास्मि त्वं ऋगसि अहन्द्यौरसि त्वम्पृथिव्यसि तावेवावां विवहा-
 वहै विवाहङ्करवावहै सह संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव ।
 ततः प्रजां स्त्रीरूपां सन्ततिम्प्रजनयावहै उत्पादयाव पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहून्
 विन्द्यावहै लभावहै तेच पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु आवामपि सम्प्रियो
 सम्यक् प्रीतौ परस्परप्रेमशालिनौ रोचिष्णू सुदीप्तौ शोभमानौ वा सुमनस्यमानौ
 शोभनमनोवृत्तिङ्कुर्वाणौ सुमनसोभावः सौमनस्यम् तत्कुर्वाणावित्यर्थः सन्विति-
 क्रियां विपरिणाम्य योज्यम् इन्द्रियपाटवमाशास्ते वयञ्च पुत्रादिसहिताः
 शतं शरदो वत्सरान्पश्येम रूपयग्रहणसमर्थाः स्याम तथा शतं शरदो जीवेम नि-
 रूपद्रवप्राणान्धारयाम तथैव शरदःशतं शृणुयाम निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थमस्माकं
 श्रवणेन्द्रियम् भवत्वित्यर्थः ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सप्तसप्तस्यपति श्रीवामनात्मजदी-
 क्षितगदाधरकृते गृह्यभाष्ये प्रथमकारण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेन आरो-
 हेममश्मानमश्मेव त्वञ्च स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोव-

वाधस्व पृतनायतइति ॥ १ ॥ अथ गाथाङ्गायति सरस्वति प्रेद-
मव सुभगे वाजिनीवती । यान्त्वा विश्वस्थ भूतस्य प्रजाया-
मस्याग्रतः यस्यां भूतर्षे समभवद्यस्यां विश्वमिदञ्जगात् । ताम-
व गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति ॥ २ ॥ अथ परि-
क्रामतः तुभ्यमग्रेपर्यवहन्सूर्यां वहतु नासह । पुनः पतिभ्यो-
जायान्दाग्ने प्रजया सहेति ॥ ३ ॥ एवं द्विरपरं लाजादि ॥
४ ॥ चतुर्थर्षे शूर्पकुपुया सर्वाल्लाजानावपति भगाय स्वा-
हेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यर्षे हुत्वा ॥ ६ ॥ * ॥ ७ ॥

कर्कः ॥ अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेमश्मान-
मिति ॥ एनां वधूमत्तरतोऽग्नेर्व्यवस्थितमश्मानमारोहयत्यारोहेमश्मानमित्यनेन
मन्त्रेण प्रकृतङ्कर्तृत्वञ्चात्र वरस्य मन्त्रश्च । अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेद-
मवसुभगे इति वर एव अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रइति अनेन मन्त्रेण वर-
वध्वौ मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव । एवन्द्विरपरं लाजादिकर्म भवति ॥ चतुर्थर्षे
शूर्पकुपुयासर्वाल्लाजानावपति ॥ अग्रं शूर्पस्य कुष्ठा तथा शूर्पकुष्ठया सर्वाल्लाजा-
नावपति कुमारीः पायी भगाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण तानेव जुहोति कुमारी ॥
त्रिः परिणीताम्राजापत्यर्षे हुत्वेति ॥ त्रिः परिणीतामिति त्रिग्रहणमितरथा
वृत्तिव्युदासार्थम् उक्तं हि परिभाषायाम् विवृत्त्यावृत्य वेतरथा वृत्तिरिति ॥ ७ ॥

जयरामः ॥ अथैनां वधूमत्तरतोऽग्नेरवस्थापितमश्मानमारोहयति दक्षिणपादेन
वर आरोहेमश्मानमिति मन्त्रेण प्रकृतङ्कर्तृत्वं चात्रवरस्य मन्त्रपाठश्च ॥
तस्यार्थः तत्रायर्वणोऽनुष्टुप् वधूर्देवता अश्मारोहणे । हे कन्ये इमम्पुरोवर्त्तिन-
मश्मानम्प्रस्तरमारोह आरुह अधितिष्ठेति यावत् ॥ आरोहणेन संस्कृता त्यमश्मेव
पापाणवत्स्थिरा दृढाङ्गी भव ॥ किञ्च अग्नि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ कान् पृतनां
संग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यतः तान्पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः
ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्ते इति पृतनायतः तान्पृतनायतः अथ अवाचीनान्कृ-
त्वा वाधस्व भग्नीद्यमान्कुरुष्व । अथ अश्मारूढायाङ्कन्यायां वरो गाथां गीयते स्तूपते
अनपेति गानं तिष्ठत्यस्यामिति वा गाथा तां गायति अस्यार्थः तत्र विश्वाव-
सुरनुष्टुप् सरस्वती गाने हे सरस्वति वैखरी वाक् सुभगे कल्याणि वाजिनीवति

वाजः अन्नं तदस्ति अस्यामिति वाजिनी अन्नशाला यद्वा वाजाः पत्ताः सन्त्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वति इदं युग्मम् कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अत्र रक्ष यां त्वा त्वाम् अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्वा प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहुः मन्त्राः किम्भूताम् अग्रतः प्रथमाम् तदेव प्रपञ्चयति यस्यामिति यस्याम्यकृतिरूपायां त्वयि इदं सर्वं विश्वं तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वज्जगत् अस्तङ्गच्छत् आस प्रलये लीनमित्यर्थः पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात् समभवत् जातम् श्रेयं स्पष्टम् ॥ अथ वधूवरौ अग्निस्परिक्रामतः प्रदक्षिणां कुरुतः । तुभ्यमग्रइति मन्त्रेण ॥ मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव तस्यार्थः तत्रार्थवर्णोऽनुष्टुप् अग्निः तस्यादक्षिण्ये ॥ अग्रे तुभ्यं त्वदर्थमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परिगृहीतवन्तः ततः सूर्याम् नवोद्गतकान्तिम् पतिभ्यः सोमादिभ्यः इमान् भवान् बहवु प्राप्नोतु । किम्भूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ उद्वाचताम् ॥ जायां जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यं त्वम् दाः देहि सन्धिरार्यः ॥ एवन्द्वि-रपरं लाजादिकर्म भवति ॥ चतुर्थहोमे शूर्पस्य कुष्ठया कोशेन सर्वान् शूर्पावशिष्टां-ल्लाजान् कुमार्यां अज्जलावादपति धाता तौश्च भगाय स्वाहेति कुमारी जुहोति ॥ त्रिः परिणीतामिति त्रिग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् इतरथा वृत्तिश्चोक्ता-परिभाषायाम् विवृत्त्यावृत्त्य वा इतरथावृत्तिरिति परितोऽग्नेर्नीतां परिणीतामिति पदस्य प्राजापत्यम्रजापतये हुत्वा उदीचीम्प्रक्रामयतीत्यन्वयः प्रक्रामयिताचात्र वर एव प्रस्तुतत्वात् ॥ ७ ॥

हरिहरः ॥ अथैनामश्मानमारोहयति । उत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहे-ममश्मानमश्मेवत्वर्धं स्थिराभव । अभितिष्ठ पृतन्यतोववाधस्व पृतनायत-इति ॥ अथ पाण्डिग्रहणानन्तरमेनां वधूमश्मानम् दृपदमुत्तरतोऽग्नेर्प्रियमाशन्दक्षि-णपादेन कृत्वा आरोहयति आरोहेममित्यादिपृतनायत इतिमन्त्रेण ॥ अथ गाथा-ङ्गायति ॥ अथ अश्मारोहणानन्तरङ्गाथाङ्गायति ताङ्गाथामाह ॥ सरस्वति प्रेदन-वसुभगेवाजिनीवती । यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः यस्याम्भूतं समभवद्यस्यां विश्वनिदं जगत् तामद्य गाथां गास्यानि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति ॥ इममन्त्रमपठति गाथागाने अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रे पर्यवहन्सू-र्यां बहवुनासह पुनःपतिभ्योजायान्दारगे प्रजयासहेति ॥ अथ गाथायां-समाप्तयानग्निम्प्रादक्षिण्येन परिक्रामतो वधूवरौ तत्र मन्त्रः ॥ तुभ्यमग्रेपर्यवहन्नि-

त्यादिकस्य प्रजयासहेत्यन्तस्य मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते ॥ अत्र हस्तग्रहणादि परिक्रमणान्तेषु कर्मसु वर एव मन्त्रान्पठति ॥ एवन्द्वारपरल्लाजादि ॥ एवमुक्त- प्रकारेण द्विः वारद्वयमपरम्युनरपि लाजादि कुमार्याभ्रातेत्यारभ्यपरिक्रमणान्तङ्कर्म भवति ॥ चतुर्थं शूर्पकुष्ठयासर्वाल्लाजानावपति भगायस्वाहेति ॥ ततस्तृ- तीयपरिक्रमणानन्तरङ्कुमार्या भ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावच्छूर्प- ऽवशिष्टान् लाजान् कुमार्या अञ्जली आवपति निक्षिपति तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगायस्वाहेति मन्त्रेण चतुर्थञ्जुहोति ततः समाचारात्तूष्णीं चतुर्थम्परिक्र- मणम् वधूवरौ कुरुतः नेतरथावृत्तिम् इतरथावृत्तिः कारणस्य व्यवायस्याभा- वात् ॥ ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनं हि इतरथावृत्तिकारणम् कुत इति चेत् हविः पात्र- स्वाम्पृत्विजां पूर्वपूर्वमन्त्रमृत्विजां च यथापूर्वमिति परिभाषासूत्रात् तेन परि- क्रमणञ्चतुर्थन्तौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यं हुत्वा ॥ पूर्ववदुपविश्य प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारब्धौ हुत्वा इदं प्रजापतय इति त्यागं विधाय ॥ इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये सप्तमीकण्डिका ॥ ० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथैनामश्रमानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेमम- श्रमानमश्रमेव त्वष्टु स्थिराभवा अभितिष्ठ पृतन्यतोऽववाधस्य पृतनायतइति ॥ अथ धृतकर एव वर एतां वधूमुत्तरतोऽग्नेः स्थापितमश्रमानम्पापाणं दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयत्यारोहेममश्रमानमित्यनेन मन्त्रेण मन्त्र एव कारितार्थं वासु- देवेन कुमार्यां दक्षिणपादं हस्तेन गृहीत्वा अश्रमानमुपरि वरः करोतीत्युक्तम् कारि- कायाम् ॥ गत्वोभायुत्तरेणाग्निन्तस्याः सव्येतरङ्करम् । सव्येनादाय हस्तेन वधूपा- दन्तु दक्षिणम् ॥ शिलानारोहयेत्प्रागायतां दक्षिणपाणिनेति । मन्त्रपाठश्च वरस्य न कुमार्याः मन्त्रार्थः द्वैक्ये इमम्युरोवर्तिनमश्रमानम्रस्तरमारोह आक्रम अधिति- ष्ठेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वमश्रमेव पापाणयत् स्थिरा दृढा भव किञ्च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ कान् पृतनां संग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृत- न्यतः तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः ॥ ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्त इति पृतनायतः तान्यृतनायतः । अथ अवाचीनान्कृत्यावाधस्य भग्नीद्यमान् कुन ॥ अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमवसुभगे वाजिनीवती । यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्वापतः । यस्यां भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामय

गाथां गास्यामि यास्त्रीणामुत्तमं यशइति ॥ अथ कन्याया दक्षिणपादे अशमनि
निहित एव वरः सरस्वतिप्रदमवेति इमां गाथां गायति मन्त्रार्थः हेसरस्वति
वादेवते सुभगे कल्याणि वाजिनीवती वाजः अन्नन्तदस्ति अस्यामिति वाजिनी-
वती अन्नवती यद्वा वाजाः पक्षाः सन्त्वित्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्दतीदं
युमं कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अब रत्न ॥ त्वा त्वामस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य
पृथिव्यादेवां प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहुः किम्भूतामग्रतः प्रथमाम् तदेव
प्रपञ्चयति । यस्याम् प्रकृतिरूपायां त्वयीदं सर्वं विश्वं तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वं
जगत् अस्तं गच्छत् आस प्रलये लीनमित्यर्थः ॥ पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सका-
शात्समभवत् जातन्तस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनीन्तां गाथां गुणप्रभावस्तुतिप्र-
काशिकामद्य गास्यामि या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्ठं यशः कीर्तिन्ददाति ॥
अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यां वहतुनासहं । पुनः पतिभ्यो जायां
दाग्नेप्रजयासहेति ॥ अथ धृतकरावेव वरवध्वी अग्नेः परिक्रमणं कुरुतस्तुभ्यम-
ग्रइत्यनेन मन्त्रेण मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे अग्ने तुभ्यन्त्वदर्थमेव
सोमादयः अग्ने पूर्वं जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परिगृहीतवन्तः ततः सूर्याम् सूर्य-
सम्बन्धिनीभार्यामिमाम् भवान्वहतु किं भूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरि-
त्यर्थः ॥ तां जायां जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यम्
दाः देहि ॥ सन्धिरार्यः ॥ स्वमनेन प्रकारेण द्विरपरैल्लाजादि कुमार्यांभ्रातेत्या-
द्यारभ्य परिक्रमणान्तं यावत्कर्मात्तन्तावद् द्विः वारद्वयमपरं पुनर्भवति ॥ चतुर्थं ॐ
शूर्पकुष्ठया सर्वाल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति ॥ तृतीयप्रक्रमे समाप्ते चतु-
र्थलाजाहोमं जुहुयात् ॥ तत्रायं विशेषः कुमार्यांभ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पकोशेन शूर्पे
अवशिष्टान् सर्वाल्लाजान् कुमार्यां अञ्जलावावपति तान्कुमारी भगाय स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण जुहोति ॥ अत्र हरिहरमिश्रैरबुद्धैव पाण्डित्यं कृतमस्ति तत्र तेषाङ्-
ग्रन्थः ॥ ततः समाचारात्तुष्णीं चतुर्थम्परिक्रमणं बधूवरौ कुरुतः नैतरथावृत्तिम् ।
इतरथावृत्तेः कारणस्य व्यायस्याभावात् । ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनं हीतरथावृत्ति-
कारणं कुत इति चेत् ॥ हविष्यान्नस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरमृत्विजाञ्च यथापूर्व-
मिति परिभाषा सूत्रात् तेन परिक्रमणञ्जुर्वन्तौ बधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छे-
ताम् इति सर्वाप्ययं ग्रन्थस्तावदशुद्धः ॥ न हीतरथावृत्तिकारणं व्यायः ॥ कि-
न्तर्हि वचनादप्रदक्षिणावर्तनञ्जुत्वा प्रदक्षिणावर्तनं वा कृत्वा इतरथावृत्तिः का-
र्या ॥ तथा च परिभाषा सूत्रम् विवृत्यावृत्येतरथावृत्तिरिति ॥ अयमर्थः ॥ विवृत्या-

प्रदक्षिणभावर्त्तनं कृत्वा आवृत्य प्रदक्षिणभावर्त्तनञ्जृत्वा इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्या । यत्र शास्त्रतः प्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेवाप्रदक्षिणावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या यत्र चाप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेव प्रदक्षिणावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या यत्र चाप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र प्रदक्षिणावृत्तिरित्यर्थः ॥ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये बधूवरौ न गच्छेतामित्येतस्य हेतूपन्यासार्थं हविष्यात्रेति सूत्रन्दर्शितन्तदपि विपरीतम् न ह्येतत्सूत्राद्ब्रह्माग्न्योर्मध्ये बधूवरौ न गच्छत इत्यायाति किन्त्वेतस्मादेव सूत्रान्मध्ये गमनम् हविष्यात्रेत्यस्यार्थः ॥ हविर्त्रीह्यादि पात्राणि शूर्पादीनि स्वामी कर्मजन्यफलभोक्ता यजमानः पत्नी च ऋत्विजो ब्रह्माद्याः एतेषामेकत्र समावेशे सति पूर्वस्पूर्वमस्मिन्सूत्रे प्रथमप्रथममुपदिष्टमन्तरमग्निस्त्रिकृष्टम्भवति अर्थात्पश्चात्पश्चादुपदिष्टन्तदपेक्षया बहिर्भवति हविरादीनामितस्ततो नयने ऋत्विग्यजमानानाञ्चेतस्ततो गमनागमने कर्मार्थमुपवेशने च सर्वत्राप्ययमन्तर्बहिर्भावा ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ऋत्विजां ब्रह्मादीनामेकत्र समावेशने चान्तर्बहिर्भावः ततश्च बधूवरावग्नेः प्रदक्षिणञ्जुर्वन्तौ अन्तरङ्गत्वातन्मध्ये एव गच्छेतामिति ॥ तथाच कारिकायाम् ॥ दम्पत्योर्गच्छतोस्तत्र ब्रह्माग्नी अन्तरागतिरिति ॥ त्रिःपरिणीताम्प्राजापत्येऽर्द्धं हुत्वा ॥ त्रिःपरिणीतां सतीं कुमारीम्प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकहोमं कृत्वा त्रिग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् उक्तं हि परिभाषायाम् विवृत्यावृत्य वेतरथावृत्तिरिति ॥ अत्राचारात्प्राज्ञीञ्चतुर्थम्परिक्रमणञ्जुषत इति वासुदेवगङ्गाधरहरिहररेणुदीक्षिताः ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्समादस्यपति श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमीकण्डिका ॥ ० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयति एकमिषे द्वे ऊर्ज्जं त्रीणि रायस्योपाय चत्वारिमायो भवाय पञ्च पशुभ्यः षड्ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सामामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुपजति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्यदकुम्भेऽस्त्वन्वे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ ३ ॥ उत्तरतस्क्रेषाम् ॥ ४ ॥ ततएनाम्मुर्द्वन्यभिषिञ्चति आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ६ ॥ अथैनां सूर्य-

मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ७ ॥ अथास्यैदक्षिणां समधिहृदय-
मालभते ममव्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तन्ते
अस्तु मम वाचमेकमना जुपस्वप्रजापतिपूनिपुनक्तु मद्य-
मिति ॥ ८ ॥ अथेनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरिमां
समेत पश्यत सौभाग्यमस्यैदत्वायाथास्तं विपरेतनेति ॥
९ ॥ तां दृढ पुरुषउन्नथ्यप्राग्बोदग्वाऽनुगुप्तआगारआनडुहेरो-
हिते चर्मण्युपवेशयति इहगावो निषीदन्त्विहाश्या इह पू-
रुषाः । इहो सहस्रदक्षिणोयज्ञइह पूपानिषीदन्त्विति ॥ १० ॥
ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ ११ ॥ विवाहश्मथानयोर्ग्रामं प्रविशता-
दितिवचनात् ॥ १२ ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥
आचार्यायवरन्ददाति ॥ १४ ॥ गौर्वाह्यणस्यवरः ॥ १५ ॥
ग्रामो राजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वोर्वैश्यस्य ॥ १७ ॥ अधिरथर्ष-
शतन्दुहित्वमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमसि
ध्रुवन्त्वापश्यामि ध्रुवैधिपोष्येमयि मद्यन्त्वादादृहस्पतिर्म-
यापत्याप्रजावतीसंजीवशरदः शतमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न
पश्येत्यश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशि-
नौस्यातामधः शयीयातां संवत्सरं न मिथुनमुपेयातान्दा-
दशरात्रं पड्रात्रन्निरात्रमन्तः ॥ २१ ॥ ॥ * ॥ ॥ ८ ॥

कर्कः । अथेनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिपे द्वे ऊर्जे त्रीणि
रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पञ्चपशुभ्यः षड्क्षतुभ्यः सखे सप्तपदा
भव सामामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति ॥ एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्
विष्णुस्त्वानयत्विति च सर्वत्रानुपङ्गः तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्रा-
णाम् ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भं स्कन्धेकृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो
भवति ॥ निष्क्रमणकालादारभ्योदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतस्तिष्ठे-
दन्यः उत्तरत एकेपामाचार्याणाम्तमम् ततश्च विकल्पः ॥ तत एनाम्भूर्हन्य-
भिपिञ्चत्यापः शिवाः शिवतमा इति ॥ अनेन मन्त्रेणैनां वधूं गिरस्यभिधि-

ञ्चति ॥ आपोहिष्येति च तिसृभिः ॥ चशब्दान्निभिरभिवेकः ॥ अथैनां सूर्य-
मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ उदीक्षयतीति कारितत्वाद्ध्येपणा सूर्यमुदीक्षस्वेति ॥
तच्चक्षुरित्यनेन मन्त्रेणोदीक्षते ॥ अथास्यै दक्षिणां समधिहृदयमालभते
ममव्रतेत इति ॥ अस्या वध्वा दक्षिणांसमधिवाहुनीत्वा हृदयमालते ममव्रते त-
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियमिति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥
तानृद्वपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्तआगारआनडुहे रोहिते चर्मण्यु-
पवेशयतीहगावोनिपीदन्त्विति ॥ तामिति वधूम् उन्मथ्योत्तिष्य प्राच्या-
न्दिश्युदीक्षां वाऽनुगुप्तागारे देशे आनडुहे रोहिते चर्मणि उपवेशयतीहगाव इत्य-
नेन मन्त्रेण ॥ ग्रामवचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयोः ॥ कुत एतत् ग्रामम्प्रवि-
शतादिति वचनात् ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ तयोर्विवाहश्मशा-
नयोः । श्रुतिग्रहणं च ग्रामवचनप्रमाणज्ञापनार्थम् ॥ ग्रामशब्देन किमभिधीयत
इति चेत् ग्रामम्प्रविशतादितिवचनात् स्त्रियो ग्रामशब्देनाभिधीयन्ते । ताश्च
यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यमिति ॥ आचार्याय वरन्ददाति ॥ वरशब्दार्थज्ञापना-
याह ॥ गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वोवैश्यस्याधिरथर्षे शत-
न्दुहितमते ददातीत्यनुवर्तते ॥ दुहितमंश्च यस्य दुहितर एव सन्ति न
पुत्रास्तस्मै रथादिकं गवां शतन्दत्वा दुहितरं तस्योद्वहेत् ॥ प्रतिपिद्वाह्यसौ ना-
भ्रातृकामुपयच्छेदिति वचनात्तत्परिक्रयायाधिरथदानम् ॥ अस्तमिते ध्रुवन्दर्श-
यति ध्रुवमसीति ॥ अनेन मन्त्रेण कारितार्थं चायम्मन्त्रः ॥ पश्यामीत्यत्रान्त-
र्भूतो णिच् ॥ यदुक्तम्भवति दर्शयामीति तदुक्तम्भवति पश्यामीति मन्त्रोऽप्येव-
मेव व्यवस्थितः ॥ ध्रुवैधिपोष्येमयिमह्यन्त्वादाद्द्रुहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती
सञ्जीवशरदः शतमिति कुमार्यावोच्यते ॥ सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येवब्रू-
यात् ॥ न तु न पश्यामीति ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनीं स्याताम् ॥ वरवध्वो ॥
अथ; शयीयाताम् ॥ खद्वाव्युदासार्थाऽयमथः शब्दो नास्तरण्युदासार्थः ॥
संब्रत्सरन्नमिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रन्विरात्रमन्ततः ॥ ८ ॥

जयरामः ॥ अथेति परिणयानन्तरम् एकमिषे इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्राऽनुपजति साकाङ्क्षत्वात् तुल्ययोगित्वाच्च पूर्वमन्त्रा-
णाम् ॥ अथ मन्त्रार्थः तत्र सर्वत्र प्रजापतिर्जुर्लिङ्गोक्ताः प्रक्रामणे ॥ इषे अन्नाय

ऊर्जं बलाय । रायस्योपाय धनपुष्टौ । मायः सुखन्तस्य भवः उत्पत्तिः पश्चादिभ्यः
 तत्तत्सुखाय । सखे इहामुत्रमित्रसात्वं सप्रपदा भूरादिसप्रलोकप्रख्याता भव माम-
 नुव्रता अनुवर्तिनी च भव निष्क्रमणप्रभृति निष्क्रमणकालादारभ्योदकुम्भं स्कन्धे
 कृत्वा अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठेदन्यः उत्तरतः एकेषाम्मतम् अतोविकल्पः ॥ तत
 उदकुम्भाज्जलं गृहीत्वा एनां कन्यां मूर्द्धनि वरोऽभियञ्चति आपः शिवाइति
 मन्त्रेण ॥ आपोहिष्टेति च इति चकारात् त्रिभिरप्यभियेकः ॥ अथमन्त्रार्थः
 आपः शिवाइति प्रजापतिर्यजुरापोऽभियेचने ॥ याः आपः शिवाः कल्याणहेतवः
 शिवतमाः अतिशयाभ्युदयकारिण्यः शान्ताः सुखकर्यः शान्ततमाः परमानन्द-
 दात्र्यः ता आपः ते तव भेपजम् आरोग्यम् कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥ आपोहिष्टेत्यादेः
 सिन्धुद्वीपो गायत्री आपोमार्जने ॥ अथैनामुदीक्ष्यतीति कारितार्थत्वाद्द्वरस्याध्येषणा
 सूर्यमुदीक्ष्वेति ॥ ततश्च तच्चक्षुरिति मन्त्रेणोदीक्षते कन्या ॥ तत्र दध्यङ्गार्थवर्णः
 पुरउष्णिक् सूर्यस्तदीक्षणे ॥ अथास्यै अस्याः वध्वाः दक्षिणांसमधि दक्षिणांसस्योपरि
 स्वहस्तनीत्वा तस्या हृदयमालभते स्पृशति वरो ममव्रते इति मन्त्रेण ॥ अस्या-
 र्थः ॥ तत्र परमेष्ठीनिष्ठुप् प्रजापतिर्हृदयालम्भे । हे कन्ये इत्यध्याहारः ममव्रते
 शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृदयं मनः बृहताम् मरीच्यादीनां पतिर्बृहस्पतिः
 ब्रह्मा दधातु धारयतु किञ्च ममचित्तमनु ममचित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु ॥
 त्वं च मम वाचं वचनमेकमना अव्यभिचारिमनोवृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्तादरेण
 कुरुष्व ॥ त्वा त्वां च स एव बृहस्पतिर्नह्यमदर्थम्मास्प्रसादयितुमित्यर्थः नियु-
 नक्तु नियोजयतु ॥ अथैनान् वधूं वरोऽभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरिति मन्त्रेण ॥
 अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप्विवाहाधिष्ठात्र्योऽभिमन्त्रये ॥ हेविवाहदेवताः
 इयंवधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलरूपा विसर्गश्लान्दसः अत इमां कन्यां समेत
 सङ्गच्छत सङ्गत्य च इमां पश्यत मङ्गलदृष्ट्याविलोकयत किञ्च अस्यैकन्यायै सौभाग्य-
 न्दत्वा अस्तं स्वस्वगृह्णति याथ यातेत्यर्थः न विपरेतनविशिष्टमुखतया पराइत न
 अपगच्छत पुनरपि पुत्रादिमङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजतेत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं
 याथ तर्हि न विपरेतेति अस्तङ्गृहा इति श्रुतेः तां वधूं दृढपुरुषो दृढाङ्गपुरुषो
 ऽन्यो वरोवा उन्मथ्य उत्थाप्य प्राग्वा पूर्वस्यान्दिशि उदावा उत्तरस्याम् अनुगुप्ते वस्ता-
 दिनाच्छादिते आगारेगृहे तत्र च प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि आस्तीर्णं चर्मणि उपवेशयति ।
 इहगावइति मन्त्रेण ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ताउपवेशने

इह कन्यानिवेशने गावः अश्वः पुरुपाश्च निपीदन्तु वसन्तु ॥ इहपादावृत्तिः कर्त्तृभेदापेक्षया । किञ्च उच्यते ॥ इहैव सहस्रज्ञावोदक्षिणायस्यस यज्ञः पूषापुष्टिकरोनिपीदतु । पूषावै सहस्रदक्षिण आसेति श्रुतेः ॥ ग्रामवचनं वृद्धस्त्रीवाक्यं विवाहे मरणे च प्रमाणम् । कुतः । ग्रामम्प्रविशतादिति वचनाद्धेतोः ॥ तस्मादित्यादि श्रुतेश्च ॥ ताश्च यत्स्मरन्ति तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ आचार्याय वरो वरन्ददाति । वरशब्देन किमभिधीयते तदाह ॥ गौर्ब्राह्मणस्येत्यादि ॥ दुहितृमते यस्य दुहितर एव न पुत्रास्तस्मै रथाधिकं गवां शतं दत्त्वा तद्दुहितरमुद्बुहेत् ॥ प्रतिषिद्धा ह्यसौ नाभादृकामुपयच्छेदिति तत्परिक्रयायाधिरथदानम् अस्तमिते इति दिवाविवाहे अस्तमिते सूर्यं ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण वरो वधूं प्रेषयति रात्रिविवाहेतु गोदानानन्तरमेव । सा ध्रुवमसीति मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते समीक्षते कारितार्थेचाऽयमन्त्रः ॥ कारयिताचात्र वर एव मन्त्रलिङ्गात् अथ मन्त्रार्थः तत्र परमेष्ठी पङ्क्तिः प्रजापतिरीक्षणे ॥ हेवधु त्वं ध्रुवं ध्रुवा शाश्वती असि भवसि यतस्त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि अत्रान्तर्भूतोणिचञ्जेयः अतस्त्वं मयि ध्रुवा शाश्वती पोष्यापोपणीया मत्प्रजापोष्ट्रीवा एधि भव वद्धयेति वा एतदर्थमेव बृहस्पति-ब्रह्मा त्वा त्वाम्मह्यमदात् दत्तवान् अतो मयापत्या भर्त्रासह प्रजावती पुत्रपौत्रादि युक्ता शतं शरदो वर्षाणि सम्यक् जीव प्राणिहि सा यदि न पश्यति पश्यामीत्येवं ब्रूयात् नतु न पश्यामीति त्रिरात्रमिति वधूवरौ । अधइति खद्वाव्युदासो नास्तरणव्युदासः संवत्सरमिथुनज्ञोपगच्छेताम् । अन्ततः अत्र संवत्सरादौ त्रिरात्र पक्षोह्यन्तिमः संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता ज्ञेयाः संवत्सरादि पक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरम्पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम् चतुर्थीकर्मणः प्राक्तस्या भार्यात्वमेव नात्पन्नं विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥ ८ ॥

हरिहरः । अर्थेनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषेद्वैजैर्त्री-
णिरायस्योषाय चत्वारिमायो भवाय पञ्चपशुभ्यः षडृतुभ्यः सखे सप्तपदा
भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुपजति ॥ अथ प्रा-
जापत्यहोमानन्तरमेनां वधूम् उदीचीमुदञ्जुखीम् सप्तपदानि प्रक्रामयति । सप्त
प्रक्रमान् दक्षिणपादेन कारयति उत्तरोत्तरं वरः कथम् भूताम् त्रिः परिणीताम्
त्रीन्वारान् अग्नेः प्रादक्षिण्येनानीतामिति व्यवहितेन सम्बन्धः कुतः पाठक्रमादर्थंक्रमो
बलीयानिति न्यायात् । एकमिष इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः तद्यथा एकमिषे

विष्णुस्त्वानयत्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकम्पदमुदग्ददाति । तथा द्वे ऊर्जे विष्णु-
स्त्वानयत्विति मन्त्रान्ते द्वितीयम् त्रीणि रायस्योपाय विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते
वृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते चतुर्थम् । पञ्च पशुभ्यो
विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते पञ्चमम् । षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते षष्ठम् सखे सप्त
पदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते सप्तमम् । विष्णुस्त्वानयत्वित्-
त्येतावन्मन्त्रभागम् सर्वत्रैकमपि इत्यादिसर्वेषु मन्त्रेषु अनुपजति संबध्नाति ॥
निष्क्रमणप्रभृत्यदकुम्भं स्कन्धेकृत्वा दक्षिणातोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्त-
रतस्केपाम् ॥ निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्यादित
आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कन्धे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्याग्ने-
र्दक्षिणस्यान्दिशि मौनी स्थित आस्ते केषाञ्चित्पक्षे उत्तरतः ॥ तत स्नां मूर्द्धन्य-
भिपिञ्चत्यापः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्तेकृण्वन्तु भेप्रज-
मित्यापोहिष्टेति च तिसृभिः ॥ ततस्तस्मात्स्कन्धस्थितादुदकुम्भादाचारादाम्ना-
दिपल्लवसहितेन हस्तेन जलमादायैनां वधूम् मूर्द्धनि शिरस्यभिपिञ्चति वरः आपः
शिवा इत्यादिनां भेप्रजमित्यन्तेन मन्त्रेण पुनस्तथैवोदकमादाय आपोहिष्टेत्यादि
आपोजनयथाचन इत्यन्ताभिस्तिस्मृभिर्ऋग्भिरभिपिञ्चतीति चकारादनुपज्यते ॥
अथेनां सूर्यमुदीक्षयति तञ्ज्जुरिति ॥ अथभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्ष्वेति
प्रैषेण सूर्यमेनां वधूं वर उदीक्षयति सूर्यनिरीक्षणङ्कारयतीत्यर्थः ॥ साच वरप्रेषिता
सती तञ्ज्जुरिति मन्त्रेण स्वयम्पठितेन सूर्यनिरीक्षते दिवाविवाहपक्षे ॥ अथास्यै-
दक्षिणां समधिहृदयमालभते ॥ अथ सूर्यक्षणान्तरमस्यै इति षष्ठ्यर्थं चतु-
र्थी ॥ अस्या वध्वाः दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्कन्धस्योपरि हस्तनीत्वा तस्याहृद-
यमालभते वरः स्पृशति ॥ मनव्रते तेहृदयं दधामिमम चित्तमनुचित्तन्ते
अस्तु । मम वाचमेकमनाजुपस्य प्रजापतिष्टानियुनक्तु मह्यमिति ॥ अनेन
मन्त्रेण ॥ अथेनामभिमन्त्रयते । सुमङ्गलीरित्यादि विपरितनेत्यन्तं सूत्रम् ॥
अथ हृदयात्मनानन्तरमेनां वधूम् वरोऽभिमन्त्रयते । सुमङ्गलीरित्यादिना मन्त्रेण
अत्र शिष्टसमाचारात् उत्तरत आयतना हि स्त्रीतिश्रुतिलिङ्गाञ्च वधूं वरस्य वाम-
भागे उपवेशयति ॥ तान्दृढपुरुषउन्मथ्यप्राग्वाद्गवाऽनुगुप्त आगार आनहुहे
रोहिते चर्मण्युपवेशयति । इह गावइति ॥ ततस्तां वधूं दृढपुरुषः बलवान्
कश्चित्पुमानुन्मथ्योत्याप्य प्राक् पूर्वस्यान्दिशि उदक् उदीच्यां वा दिशि पूर्वक-

ल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिवृते आगारे गृहे तत्र च पूर्वमास्तीर्णं आनडुहे आर्पमे
 रोहिते लोहितवर्णं चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि उपवेशयति इह गाव
 इत्यादिना निषीदन्त्यति अस्य मन्त्रस्य पाठान्ति । केचन जामातैव दृढपुरुष
 इत्याहुः तत्पत्ने जामातैव वधुमुत्तिष्ठप्य मन्त्रमुक्त्वा चर्मण्युपवेशयति तत आ-
 गत्य यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः खिष्टकृद्दोमं विधाय संस्तवम्राश्य
 ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरन्दक्षिणात्वेन दत्त्वा स्वकीयाचार्याय ब्राह्मणः परि-
 योता गां वरन्ददाति । क्षत्रियश्चेद्वरस्तदा ग्रामन्ददाति । वैश्यश्चेदश्वम् । अधि-
 रथर्षिं शतन्दुहितमते ॥ यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपय-
 च्छेत ताङ्गन्याम्पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति मनुवचनात् ॥ अक्षतमतीपरिणयनम्रतिपि-
 द्दम् तदतिक्रम्य यदिकश्चित्तामुद्वहेत् तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च
 एकैव रथेन अधिकं गावां शतं तत्पित्रे दत्त्वा उद्वहेत् ॥ ग्रामवचनं च कुर्युः ॥
 अत्र विवाहे ग्रामशब्दवाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां श्मशाने च वाक्यं कुर्युः ॥
 अङ्कुरार्पणं हरिद्राक्षतचन्दनादि धर्मप्रतिपादकम् ॥ कस्मात् विवाहश्मशानयो-
 र्ग्रामं प्राविशतादितिवचनात् तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः विवाहे च
 श्मशाने च ग्रामम् स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः प्राविशतात् शास्त्रातिरिक्तं कर्तव्यमाचारम्यु-
 च्छेदिति वचनात् इति स्मृतेः ॥ न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्चापि का सा श्रुतिः ॥ तस्मात्त-
 योर्ग्रामः प्रमाणमिति ॥ यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं सदाचारं
 स्मरन्ति तस्मात्तयोर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणम् सदाचारबोधकमित्यर्थः ॥
 आचार्यायवरन्ददाति ॥ वरः स्वकीयाचार्याय वरन्ददाति । वरशब्दार्थमाह ॥
 गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्य ॥ अस्तमिते ध्रुवन्दर्शयति ॥
 दिवा विवाहश्चेत्तदा अस्तमिते सूर्ये अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण वधूम् ध्रुवन्ता-
 रकाविशेषं दर्शयति । रात्रौ विवाहश्चेत्तदा वरदानानन्तरमेव । तद्यथा ध्रुवमसी-
 त्यादि सञ्जीव शरदः शतमित्यन्तं वरेण पाठितेन मन्त्रेण वधुर्ध्रुवमीक्षते ॥ सा
 यदि न पश्येत्यश्यानीत्येव ब्रूयात् ॥ सा वधूर्यदि ध्रुवनेक्षते तथापि पश्यामी-
 त्येवं वदेत् न विपरीतम् ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीया-
 ताम् ॥ विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रम् त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारालवणाशिनौ
 अक्षारं च अलवणं च अक्षारालवणं तदश्नीत इत्येवं शीलौ अक्षारालवणाशिनौ
 स्याताम् भवेताम् । अधः आस्तरणास्वतायां भूमौ न खट्वायां शयीयाताम्

स्वपेताम् ॥ संवत्सरत्रिभियुनमुपेयातान्द्वादशरात्रं पद्मात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥
 संवत्सरं वर्षं यावन्मिथुनम् अभिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादश
 रात्रम् अथवा पद्मात्रम् यद्वा त्रिरात्रम् अन्ततः संवत्सरादिपक्षाणामन्ते त्रिरात्र-
 मित्यर्थः ॥ संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता विज्ञेयाः । संवत्सरादिप-
 क्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरं पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम्
 चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तम् विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥
 अथ पद्धतिः ॥ अथ प्रकृतं विवाहकर्माह ॥ तत्र पुरयेऽहनि मातृपूजापूर्वकं
 वरस्य पिता स्वपितृभ्यः पुत्रविवाहनिमित्तं नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय वैवाह्यं पुत्रं
 मङ्गलतूर्यवेदघोषेण कन्यापितृगृहमानयति कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्या-
 विवाहनिमित्तकं स्वपितृभ्यो नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय मण्डपद्वारमागतं धरमभ्यु-
 त्यानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केशार्चयेत् ॥ तद्यथा अर्चयिता आसनमानाय्य तस्या-
 सनस्य पश्चात्तिष्ठन्तमर्थ्यम्रति साधुभवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ब्रवीति ।
 तत आचार्यस्तत्सम्बन्धिनः पुरुषाः विष्टरस्पद्यम्पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयमधुपर्क-
 न्तत्समीपमानयन्ति ॥ अथार्चयिता एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्ब्रा-
 ह्मणो विष्टरो विष्टरो विष्टर इति श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्थ्यस्य हस्तयोर्द-
 दाति । अर्घ्यंश्च वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो
 माकश्चाभिदासतीत्यनेन मन्त्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविशति । ततोऽन्येन
 पाद्यम्पाद्यम्पाद्यमिति श्राविते पादार्थमुदकमर्चयिता अर्घ्याय प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा
 समर्पयति ॥ अथार्घ्यस्तत्पात्रम्भूमौ निधायान्जलिना जलमादाय विराजोदीहोऽसि
 विराजोदीहमशीयमयि पाद्यायै विराजोदीह इति मन्त्रेण ब्राह्मणो दक्षिणम्पादं
 प्रक्षाल्य तथैव वामं प्रक्षालयति ॥ तन्नियादयस्त्वन्वे सव्यम्पादम्प्रक्षाल्यानेनैव
 विधिना दक्षिणम्प्रक्षालयन्ति । ततः पुनर्विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्यन्येन श्राविते
 प्रतिगृह्यतामिति यजमानदत्तं विष्टरम्रतिगृह्य वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रेण पादयोरध-
 स्तान्निदधाति । ततोऽर्घ्याऽर्घ्याऽर्घ्य इत्यन्येन श्रावितेऽर्चयिता प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा
 अर्घ्यायार्चम् ॥ आपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्त्वानीति मन्त्रं पठितवते प्रय-
 च्छति । अर्घ्यंश्चार्यम्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यन्तमानीय समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनि-
 मभिगच्छत । अदिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमतपय इत्यनेन मन्त्रेण निनयन्नभि-
 मन्वयते । अथाचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येन श्रावितेऽर्चयिताऽर्घ्याय
 प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा आचमनीयमप्रयच्छति । अर्घ्यंश्च प्रतिगृह्य आमागन्धशसा

सःसृज वर्चसा तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिम्पशूनामरिष्टिन्तनूनामिति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनं करोति ॥ अथ मधुपर्कामधुपर्कामधुपर्क इत्यन्येनोक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्घाटितमधुपर्कं मित्रस्य त्वा चतुषा प्रतीक्षे इति मन्त्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्पो हस्ताभ्याम् प्रतिगृह्णामीति मन्त्रेणाञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकयाऽङ्गुल्या नमः श्यावास्यायान्नशने यत्तत्राविद्धन्तत्ते निष्कृन्तामीति मन्त्रेण सकृदालोड्य पुनर्मन्त्रेष्वैवं द्विरालोडयति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनरेवं द्विवारमालोडनं निरुद्धयं च करोति ॥ ततो यन्मधुना मध्व्यम्परमः रूपमन्नायम् तेनाहम्मधुनो मध्व्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मध्व्योऽन्नादोऽसानीति मन्त्रेण अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय त्रिः प्राशनाति ॥ मधुवाताऋतायत इत्यादिभिस्त्रिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राशनाति वा प्राशितशेषं पुत्राय शिष्याय वा दद्यात्सर्वं वा भक्षयेत् पूर्वस्यान्दिशि असञ्चरे प्रदेशे वा क्षिपेत् । ततः स्मार्त्तन विधिनाऽऽचम्य वाङ्मन्त्रास्येऽस्त्विति कराग्रेण मुखं स्पृशति नसोर्मं प्राणोऽस्त्विति दक्षिणवामे नासारन्ध्रे अक्षोर्मं चक्षुरस्त्विति दक्षिणोत्तरे चक्षुषी कर्णयोर्मं श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः कर्णयोर्मं श्रोत्रमस्त्विति वामम् एवम् बाह्वोर्मं बलमस्त्विति दक्षिणोत्तरो बाहू ऊर्वोर्मं श्रोत्रोऽस्त्विति युगपदूरु अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वामे सह सन्त्विति शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालमेत । एवमाचान्तोदकाय खड्गहस्तो यजमानः गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति ब्रूयात् ततोऽर्घ्यः मातारुद्राणान्द्विहावसूनां स्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः प्रनुवाचञ्चिकितुषे जनायमागामनागामदितिंविधिष्ट ममचामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति गवालम्पक्षे प्रतिब्रूयात् उत्सर्गपक्षे तु मातारुद्राणामित्यादि पाप्माहृत ओमित्युपांशूक्ता उत्सृजत दृणान्यत्त्वित्युच्चैः प्रतिब्रूयात् ततो वरो बहिःशालायामीशान्यान्दिशि चतुर्हस्तायां सिकताच्छत्रायां वेदिकायां लौकिकं निर्मथ्यं वाऽग्निं स्थापयित्वा पश्चादग्ने-स्त्वणपुलकं कटं वा स्थापयेत् । अथ कन्यापिता वस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति वरश्च तेषु मध्ये जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिःशस्तिपा वा शतं च जीव शरदः सुवर्चारयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववास इत्यनेन मन्त्रेण एकं कुमारीम्परिधापयति । द्वितीयं या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत याश्च देवीस्तन्नूनभितोततन्य तास्त्वादेवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववास इति

मन्त्रेण । स्वयंच परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि
 शरदः पुरुचीरायस्योपमभिसंबन्धिष्य इति मन्त्रेण एकम्परिधत्ते । यशसामाद्यावा-
 पृथिवीं यशसेन्द्रावृहस्पती यशोभगश्चमा विदद्यशोमाप्रतिपद्यतामिति द्वितीयम् ॥
 अथ कुमार्याः पिता एतौ परिहिताहतसदशवस्त्वौ कन्यावरौ समञ्जयति परस्परं
 समञ्जेषामिति प्रैषेण ततो वरः कन्यासम्मुखीभूतः समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समा-
 पोहृदयानि नौ सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ इतिमन्त्रम्पठति ॥
 अथ कन्यादानं करोति पित्रादिःकन्यादानाधिकारी । तत्र वाक्यम् अमुकगोत्र-
 स्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौ-
 त्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपत्ने । अमुकगोत्रस्या-
 मुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्रीम्
 अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्रीमिति कन्यापत्ने । एवमेव पुनर्द्विवारम-
 भिहिते अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय
 वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्याम् । अमुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे ब्राह्म-
 णाय इति ब्राह्मणवरपत्ने इतरवरपत्नेतु वर्मणे अमुकगुप्त्रायामुकंदासायेतिविशेषः
 अमुकगोत्रामुकप्रवरामुकनान्नीमिमाङ्कन्याम् सालङ्काराम् प्रजापतिदैवताम्
 पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः कन्यादानफलप्राप्तिका-
 मो वा भार्यात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं कन्यादक्षिणहस्तं
 वरदक्षिणहस्ते दद्यात् वरश्च दौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातिवत्यनेन
 मन्त्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् अथ कोऽदादिति कामस्तुतिम्पठेत् । ततः कृतैतत्क-
 न्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं सुवर्णं गोमिथुनञ्च दक्षिणान्दद्यात् । अत्राऽऽचारात् अन्य-
 दपि *यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वश्यामादि कन्यापिता यथासम्भवन्द-
 दाति अन्येऽपि बान्धवादयः यथासम्भवं यौतकं प्रयच्छन्ति । केचन यौतकं
 हीमान्ते प्रयच्छन्ति अत्र देशाचारतो व्यवस्था एवंपित्रादत्तां गृहीत्वा प्रति-
 गृह्णानान्निष्क्रामति । यदैषिमनसादूरंदिशोऽनुपवमानोवा । हिरण्यपर्णवैकर्णः
 सत्वाममनसां करोत्वमुकि इत्यन्तेन मन्त्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येको जलपूर्णक-
 लयं स्कन्धे निधायगर्नेर्दक्षिणतो वाग्यत ऊर्ध्वंस्तिष्ठति उत्तरतो वा अभिषेकपर्य-
 न्तम् ॥ अथैनौ वधूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यापिता परस्परं समीक्षेयामिति
 प्रैषेण समीक्षयति ततः प्रैपितोवरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः अधोरचक्षुर-

* कन्यादानमाप्य दत्तुर्पाकर्मपर्यन्तं विवाहशब्देनोच्यते तन्मध्ये कन्ययास्यपित्रादिभ्योयद्वनम्पापनस्तदौतकम् ॥

पतिद्भ्येधिशिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूदैवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशं
चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वाविविद उत्तरः तृतीयोऽग्निष्टपतिस्तुरीयस्ते
मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गन्धर्वायगन्धर्वोदददग्रये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्य-
मथो इमाम् । सानः पूषाशिवतमा मेरयसान ऊरु उशतीविहर यस्यामुशन्तः
प्रहरामशेषं यस्यामुकामावहृवोनिविष्टौ । इत्यादिकान् चतुरो मन्त्रान्पठति
ततः प्रदक्षिणमग्निम्परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्थापिततेजनीकटयोरन्यतरे दक्षिणम्पा-
दमये कृत्वोपविशति वरः तस्य दक्षिणती वधूः ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं
पर्युक्षणात् कुर्यात् । इयांस्तु विशेषः शमीपलाशमिश्राःलाजा अश्मा अखण्डलोहि-
तमानुहुञ्चर्म कुमार्याधाता शूर्पं दृढपुरूपः आचार्याय वरद्रव्यन् इत्येतावन्ति
वस्तूनि उपकल्पयेत् न प्रोक्षेत् ततः सुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य आघारावाज्य-
भागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा राष्ट्रभृज्याभ्यातानाग्नि-
रैत्वित्पादिकान्परंमृत्यवित्यन्तान् अनन्वारब्धो जुहुयात् प्राशनान्ते वा परंमृत्यवि-
ति तद्यथा ॐ प्रजापतये स्वाहा इदमप्रजापतये इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय अग्रये
स्वाहा इदमग्रये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय ॐ भूःस्वाहा इदमग्रये ॐ भुवः स्वाहा
इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय त्वन्नोअग्नेवरुणस्य विद्वान् देवस्य
हेडो अवयासिसीष्टाः यजिष्ठोव्यङ्घ्रितमः शोशुचानोविश्रवाद्वेपांशसिप्रमुमुग्ध्य-
स्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् सत्वन्नोअग्नेवभोभवतीनिदिष्टोअस्पाउपसोव्युष्टौ
अवयत्वनोवरुणैरराखोवीहिमृडीकंसुह्रवोनेरधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।
अयाश्चाग्नेस्यनभिशक्तिपाश्चसत्यमित्यमया असि । अयानोयज्ञं बहास्ययानोधेहि
भेपजं स्वाहा इदमग्रये अयसे । येते शतं वरुणये सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता
महान्तः । तेभिर्ना अयसवितोऽतविष्णुर्विश्वेभ्युज्जन्तुमरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरु-
णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवैभ्यो मरुद्भिः स्याकैभ्यश्च । उदुत्तमं वरुणपाशम-
स्मदवाधमं विमध्यमं अथाय । अथाव्रयमादित्यत्रेतवानागसो अदितये स्याम
स्वाहा इदं वरुणाया० ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा ततो राष्ट्रभृती यथा ॥ ऋतापाहृत-
धामाग्निगन्धर्वः सनइदं ब्रह्मन्नं पातुतस्मैस्वाहा व्याट् इदमृतासाहे ऋतधात्रे
ऽग्रयेगन्धर्वाय न० ॥ ऋतापाहृतधामाग्निगन्धर्वस्तस्योपधयोऽप्सरसोमुदोनामताभ्यः
स्वाहा इदमोपधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्गो न मम । सऽ हितोविश्वसामासूर्योऽगन्धर्वः
सनइदं ब्रह्मन्नं पातुतस्मैस्वाहा व्याट् । इदं सऽ हितायविश्वसान्ते सूर्याय गन्ध-
र्वाय ॥ सऽ हितो विश्वसामा सूर्योऽगन्धर्वस्तस्यमरीचयोऽप्सरस आयुवोनाम ताभ्यः

स्वाहा । इदमरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः ॥ सुपुण्याः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वः
सन इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मैस्वाहा व्याट् इदं सुपुण्याय सूर्यरश्मये चन्द्रमसेगन्ध-
र्वाय ॥ सुपुण्याः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनामताभ्यः
स्वाहा इदन्नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः ॥ इपिरोविश्वव्यचावातोगन्धर्वः सनइदं-
ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा व्याट् इदमिपिरायविश्वव्यचसे वातायगन्धर्वाय ॥ इपिरो
विश्वव्यचा वातोगन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरसज्जीनामताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्योऽप्स-
रोभ्यजग्भ्यः ॥ भुज्युः सुपर्णा यज्ञोगन्धर्वः सन इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मैस्वाहा व्याट् ।
इदं भुज्यवेसुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय ॥ भुज्युः सुपर्णायज्ञोगन्धर्वस्तस्यदक्षिणा अप्स-
रस्तस्त्वावनामताभ्यः स्वाहा । इदन्दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यः ॥ प्रजापतिर्वि-
श्वकर्मांनोगन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा व्याट् । इदं प्रजापतये वि-
श्वकर्माणे मनसे गन्धर्वाय ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मांनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्तामान्यप्सर-
सण्ट्योनामताभ्यः स्वाहा । इदमृक्तामभ्योऽप्सरोभ्यण्टिभ्यः ॥ केचित्तु अन्यथा
मन्त्रप्रयोगं कुर्वन्ति तत्प्रदर्शयते ॥ ऋतापादृतधामाग्निर्गन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं
पातुतस्मै स्वाहा व्याट् इति प्रथमः । तस्यौपधयोऽप्सरसो मुदेो नाम ताभ्यः स्वाहे-
ति द्वितीयः ॥ एवं सर्वत्र मन्त्रेषु ॥ अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु त एव ॥ अथ जया
होमः ॥ चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय १ चित्तिश्च स्वाहा इदंचित्त्यै २ आकूतं च
स्वाहा इदमाकूताय ३ आकूतिश्च स्वाहा इदमाकूत्यै ४ विज्ञातं च स्वाहा इदं
विज्ञाताय ५ विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै ६ मनश्च स्वाहा इदं मनसे ७ शक्क-
रीश्च स्वाहा इदं शक्करीभ्यः ८ दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय ९ पौर्णमासं च
स्वाहा इदं पौर्णमासाय १० बृहच्चस्वाहा इदं बृहते ११ रथन्तरं च स्वाहा इदं
रथन्तराय १२ चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यन्तानां प्रयोगं केचिदिच्छ-
न्ति तदसाम्प्रतम् कुतः नह्येतानि देवतापदानि किन्तु मन्त्रा एवैते मन्त्राश्च
यथाऽऽज्ञाता एव प्रयुज्यन्ते ॥ प्रजापतिर्जयानिन्द्रायवृष्णे प्रायच्छदुयः पृतनाज-
येषु । तस्मैविशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः स इहृद्यो वभूव स्वाहा इदमप्रजापतये
जयानिन्द्राय ॥ अथाभ्यातानाः ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्म-
ण्यस्मिन्नक्षत्रेस्यामाशिव्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा इदमग्रये
भूतानामधिपतये । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः समावत्वित्येवमादि स्वाहाकारान्तो
मन्त्रः इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये ॥ एवं समावत्वस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणेषु
सर्वमन्त्रेष्वनुपङ्गः ॥ यमः पृथिव्या अधिपतिः इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये ।

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये । सूर्या दिवोऽधिपतिः
 इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये ॥ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणा-
 मधिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः
 सत्यानामधिपतिः इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः इदं वरु-
 णायापामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये ।
 अन्नं साम्राज्यानामधिपतितन्मावत्वस्मिन् इत्यादि इदमन्नाय साम्राज्यानामधिप-
 तये । सोम ओषधीनामधिपतिः इदं सोमायौषधीनामधिपतये । सविता प्रसव-
 नामधिपतिः इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । रुद्रः पशूनामधिपतिः इदं रुद्राय
 पशूनामधिपतये । उदकस्पर्शनम् । त्वष्टारूपाणामधिपतिः इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधि-
 पतये । विष्णुः पर्वतानामधिपतिः इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये । मरुतो गणा-
 नामधिपतयस्तेमावन्त्वस्मिन् । इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः । पितरः पिता-
 महाः परेवरे ततास्ततामहाः इह भावन्त्वस्मिन् ब्रह्मणीत्यादिसमानम् । इदं पि-
 तृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनम् । एते
 अष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसञ्जिक्ताः ॥ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजा-
 म्मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघन्नरोदा-
 त्स्वाहा इदमग्नये ॥ १ ॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नपतु दीर्घमायुः ।
 अशून्योपस्थाजीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियं स्वाहा इदमग्नये ॥
 २ ॥ स्वस्ति नो अग्ने दिवश्चापृथिव्याविश्वानि धेह्ययया यजत्र । यदस्यां महि दिवि
 जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणन्वेहि चित्रं स्वाहा इदमग्नये ॥ ३ ॥ सुगन्तुपन्थां
 प्रदिशन्नरहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्नप्रायुः । अपैतुमृत्युरमृतं आगाद्वैवस्वतो नो
 अभयं कृणोतु स्वाहा इदं वैवस्वताय ॥ ४ ॥ परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते
 अन्यइतरोदेवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमिमानः प्रजां रीरिपोमोतवीरा-
 न्स्वाहा इदं मृत्यवे ॥ एके संस्रवप्राशनान्ते जुहुयादितोच्छन्ति । उदकस्पर्शः ॥
 कुमार्याभ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमिश्रांल्लजान् शूर्पं कृतान् स्वैनाञ्जलिना
 गृहीत्वा कुमार्या अञ्जलावावपति तौल्लजान् प्राञ्जुखी तिष्ठती कुमारी सव्यहस्त-
 सहितेन दक्षिणहस्तेनाञ्जलिना विवाहाग्नौ जुहोति ॥ “अयमणन्देवङ्गन्या अग्नि-
 मयक्षत । सनो अयमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मापते स्वाहा” । इत्यनेन मन्त्रेण हस्त-
 स्थितलाजानान्तृतीयांशं जुहोति इदमयम्ये “इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका
 आयुष्मानस्तुमेपतिरेधन्ताञ्जातयो मम स्वाहा” इत्यनेन मन्त्रेण पुनरञ्जलिस्थि-

तानां लाजानामर्द्धं जुहोति इदमग्नये ॥ “ इमांल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणन्तव
समतुभ्यचसंवननंतदग्निनुमन्यतामियं स्वाहा ” इत्यनेन मन्त्रेण सर्वांल्लाजान्
जुहोति इदमग्नये । मन्त्रत्रयं कन्यैव पठति । अथ कुमार्याः साङ्गुष्ठं दक्षिणं हस्तं
वरो गृह्णाति । गृह्णामितेसौभगत्वाय हस्तं मयापत्या जरदष्टिर्यथा सः । भगो
अर्यमासविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्यायदेवाः । अमोऽहमस्मिसात्वः, सात्वम-
स्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋत्वां द्यौरर्हं पृथिवीत्वं तावेहि विवहावहै सहरेतो
दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्द्यावहै वहून् ते सन्तु जरदष्टयः सन्धिर्यौ
रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेमशरदः शतं शृणुयाम शरदः
शतमित्यन्तेन मन्त्रसन्दर्भेण । अथ कुमार्याः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
आरोहेमशमानमशमेवत्वः स्थिराभव अभितिष्ठपृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायत
इत्यनेन मन्त्रेण अग्नेरुत्तरतो व्यवस्थितस्याश्मन उपरि वरः करोति ॥ अथाश्म-
न्यारूढायां कुमार्यां वरो गाथां गायति । सरस्वति प्रेदमवसुभगे वाजिनीवति यां
त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः यस्यां भूतः समभवद्यस्यां विश्वमिदंजगत्
तामद्यगाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इत्यन्ताम् । अथ वधूरौ प्रदक्षिण-
मग्निम्परिक्रामतः । तुभ्यमग्नेपर्यवहन्सूर्यां वहतु ना सह पुनः पतिभ्यो जायान्दाने
प्रजया सह इत्यन्तस्य मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते एवं पुनर्वारद्वयं लाजावपनादि-
परिक्रमणान्तं कर्म निर्विशेषं भवति ततस्तृतीयपरिक्रमणान्तरम् कुमार्यांभाता
शूर्पकोशप्रदेशेन सर्वांल्लाजान् कुमार्यञ्जलावावपति सा तिष्ठती कुमारी तान् भगाय
स्वाहा इत्यनेन जुहोति इदं भगाय । ततः सदाचारान्तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं
कुरुतः नेतरयावृत्तिम् । अथ प्रजापतये स्वाहेति त्रह्मन्वारब्धौ हुत्वा इदं
प्रजापतये इति त्यागं विधाय एनां वधूमुदीचीं सप्रपदानि प्रकामयति तद्यथा
एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकं पदमुदगददाति । द्वे जर्जं
विष्णुस्त्वानयत्विति द्वितीयम् । त्रीणि रायस्योपाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृती-
यम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्विति चतुर्थम् । पञ्च पशुभ्यो विष्णु-
स्त्वानयत्वितिपञ्चमम् । षड्तुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्विति षष्ठम् । सखे सप्रपदा भव
सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्रमम् ॥ एवं वर एकैकं मन्त्रं समुच्चार्या-
न्वार्यं सप्रपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः स्कन्धकृतादुदकुम्भादुद-
कमादाय वधूमूर्द्धन्यभिपिञ्चति ॥ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते
कृण्वन्तु भेपजमित्यनेन मन्त्रेण पुनस्तथैवोदकमादायाऽऽपोहिष्टेति ऋचम्पठित्वा

तथैव मूर्द्धन्यभिषिञ्चति । अथ वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति सा च प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते तच्चतुरित्यादि शृणुषामशरदःशतमित्यन्तं मन्त्रं स्वयं पठित्वा अथ वरो वध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तन्दत्वा हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तन्ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्टा नियु- नक्तु मह्यमित्यन्तेन मन्त्रेण । अथ हृदयालम्भनानन्तरं वरो वधूमभिमन्त्रयते ॥ सुमङ्गलीरियं वधूरिमांशमेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्वा याथास्तंविपरेतनेत्य- न्तेन मन्त्रेण । अथात्र शिष्टाचारात् वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति तस्याः सीमन्ते वरेण सिन्दूरन्दापयन्ति अथानेः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पितेऽनुगुप्त आगारे उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनहुहे चर्मणि तां वधूं दृढपुरुष उत्थाप्योपवेशयति इह गावो निपीदन्तिवहाश्वा इह पूरुषाः इहोसहस्रदक्षिणोयज्ञइहपूषानिपीदन्तिवति मन्त्रेण यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिन्पक्षे वर उपवेशयति वधूम् तत आगत्य पूर्ववद्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धौ वरः अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्रये स्विष्टकृते इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवान्प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतर- न्दत्वा स्वकीयाचार्याय वरन्ददाति ब्राह्मणश्चेद्गाम् क्षत्रिपश्चेद्गामम् वैश्य- श्चेदश्वम् अन्यञ्च सुवर्णादिद्रव्यं यथाशर्द्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पयेत् । ग्रामवचनं च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचारप्राप्तं तिलककरणान्ततचन्दनमन्त्रविप्राशीर्ष- चनप्रतिष्ठामन्त्रपाठादिकं यथाकुलं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमाणमनुमन्ये- रन् दिवाचेद्विवाहस्तदाऽस्तमिते ध्रुवन्दर्शयति वरो वध्वाः रात्रौ चेद्वरदानानन्त- रमेव । तद्यथा ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः ध्रुवमसि ध्रुवन्त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदःशतमित्यन्ते मन्त्रे वरेणोक्ते ध्रुवमीक्षते सा वधूर्यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् । विवाहादारभ्य त्रिरात्रमक्षरालवणाशिनौ स्याताम् जायापती । अथः खट्वारहिते भूभागे स्वास्वृते शयीयातान्दिरात्रमेव । संवत्सरं समग्रं मिथुनं नेपोयाताम् द्वा- दशरात्रं पद्भ्रात्रं त्रिरात्रं चेति एते विकल्पा मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया ॥ अत्र त्रिरा- त्रपक्षाश्रयणं चतुर्थ्यन्तरकालम् हेतुस्तु व्यास्थाने विहितः ॥ इति विवाहकर्मप- ढ्ढतिः ॥ ८ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः । अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रकामयत्येकमिपेद्वेऊर्जेत्री- शिरायस्योपाय चत्वारि मायोभवायपञ्चपशुभ्यः षड्तुभ्यः सखेसप्तपदाभव सामामनुव्रताभव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुपजति ॥ अथ वर एनां

कुमारीमनेश्चरतः उदीचीमुदङ्मुखीम् एकमिप इत्येतैः सप्तमन्त्रैः सप्तपदानि प्रक्रामयति प्रक्रमणं कारयति कारितत्वात्सप्तपदानि प्रक्रमस्वेत्यध्येषणेति ॥ कुमारीयां दक्षिणापादं गृहीत्वा अग्रे अग्रे स्थापयतीत्यन्ये विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्र पट् मन्त्रेषु अनुपङ्गः नतु सप्तमे मन्त्रे तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्राणामिति कर्काचार्यः अन्येषां भाष्यकाराणां पट्टितकाराणाञ्च मते सर्वमन्त्रेष्वनुपङ्गः । मन्त्रपाठो वरस्य अत्रैवं प्रयोगः एकमिपे विष्णुस्त्वानयतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणिरायस्पोषाय वि० । चत्वारि मायो भवाय वि० । पञ्च पशुभ्यो वि० । षड्भ्यो वि० ॥ सप्तमे प्रक्रमे सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भवेति ॥ प्रक्रमेषु सव्यपादस्य नातिक्रमणमिति रेणुदीक्षिताः ॥ मन्त्रार्थः इपे अन्नाय ऊर्जे बलाय रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै मायः सुखं तस्य भव उत्पत्तिः पश्चादिभ्यस्तत्तत्सुखाय । सखे इहा पुत्रमित्रसात्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव मामनुवर्त्तिनी च भव ॥ निष्क्रमणप्रसृत्युदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ निष्क्रमणं पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्येतावदुच्यते । तदारभ्य कश्चित्पुरुषः उदकपूर्णं कुम्भं स्कन्धे गृहीत्वा विवाहाग्नेर्दक्षिणतो वाग्यतस्तूष्णीन्तिष्ठेत् ॥ उत्तरत एकेपाम् ॥ एकेपामाचार्याणाम्मते अग्नेश्चरतस्तिष्ठति अतश्च विकल्पः ॥ तत एनां मूर्द्धन्यमिपिञ्चति आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमिति ॥ ततस्तस्मादुदकुम्भाद्गस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्ध्नि शिरसि वर एव आपःशिवा इत्यनेन मन्त्रेणाभिपिञ्चति ॥ मन्त्रार्थः ॥ या आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयाभ्युदयकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः परमानन्ददात्र्यः ता आपस्ते तव भेषजमारोग्यं कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥ आपोहिष्ठेतिचित्सृभिः ॥ चशब्दात्तस्मादुदकादापोहिष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैरभिषेकः कार्यः ॥ अथैनां सूर्यमुदीक्षयति तच्चञ्चुरिति ॥ अथैनां वधूं वरः सूर्यमुदीक्षयति सूर्यावेक्षणं कारयति उदीक्षयतीतिकारितत्वात् अध्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति साच वरेण प्रेरिता सूर्यम्प्रयति तच्चञ्चुरित्यनेन मन्त्रेण दिवाविवाहपक्षे एतदितरेणुदीक्षितहरिहरौ अस्माभिस्तु सूर्यावेक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या अस्तमिते ध्रुवन्दर्शयतीत्यत्रास्तमितग्रहणाच्च एतद्गृह्यानुसारिणां दिवैव विवाह इत्युच्यते ॥ अथास्यै दक्षिणां समधिहृदयमालभते । ममव्रतेतेहृदयन्दधामि ममचित्तमनुचित्तगते अस्तु । ममवाचमेकमना जुषस्वप्रजापति

दानियुनक्तु मह्यमिति ॥ अस्या इति चतुर्थी पठ्यर्थे अस्याः वध्वाः दक्षिणा-
 समधि दक्षिणस्य अंसस्य स्कन्धस्य अधि उपरि हस्तं नीत्वा ममव्रतेत इत्यनेन
 मन्त्रेण तस्या हृदयमालभते वरः हेकन्ये इत्यध्याहारः मम व्रते शास्त्रविहितनि-
 यमादौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि किञ्च मम चित्तमनु मम चित्तानुकूलं
 ते तव चित्तमस्तु त्वं च मम वाचं वचनं एकमना अव्यभिचारिमनोवृत्तिर्जुपस्व
 हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व त्वा त्वां सच एव प्रजापतिर्मह्यं मदर्थं मां प्रसादयितुमि-
 त्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु ॥ अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियंवधूरिमां
 समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यैदत्वा याथास्तं विपरेतनेति ॥ वर एनां वधूं
 सुमङ्गलीरित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । अत्राचाराञ्चतस्रःस्त्रियो मङ्गलं कुर्वन्ति ।
 तथाच कारिकायाम् पतिपुत्रान्विताभव्याश्चतस्रः सुभगा अपि । सौभाग्यमस्यै
 दद्युस्तामङ्गलाचारपूर्वकमिति ॥ मन्त्रार्थः हेविवाहदेवताः इयं वधूः सुमङ्गलीः
 शोभनमङ्गलरूपा विसर्गश्छान्दसः अत इमां कन्यां समेत सङ्गच्छत सङ्गत्य च इमां
 पश्यत दृष्ट्या विलोकयत किञ्च अस्यै कन्यायै सौभाग्यं दत्वा अस्तं गृहं याथ यात
 इत्यर्थः न विपरेतनाविमुखतया परादित अपगच्छत पुनरपि पुत्रादिमङ्गलमा-
 शास्य पुनरागमनाय व्रजत इत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि नविपरेतनेति अस्तंग्रहा
 इतिश्रुतेः ॥ तानृदपुरुषउन्मथ्यप्राग्वीदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहेरोहिते
 चर्मण्युपवेश्यतीहगावोनिपीदन्त्विहाश्वाइहपूरुपाः । इहोसहस्रदक्षिणो
 यज्ञइह पूपानिपीदन्त्विति ॥ ततो वरस्तां वधूं उन्मथ्य उत्क्षिप्य उत्थाप्य
 प्राक् प्राच्यामुदगुदीच्यां वा अनुगुप्ते आगारे परिवृते गृहे रोहिते रक्तवर्णे आन-
 डुहे चर्मणि उपवेश्यतीहगाव इत्यनेन मन्त्रेण चर्मच प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्ती-
 र्गम्भवति चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणीति परिभाषितत्वात् दृढपुरुषः कश्चि-
 द्बलवान् पुरुष इतिहरिहरः दृढपुरुषो जितेन्द्रिय इतिभर्दपञ्चाः जामातैय दृढपुरुष
 इतिरेणुकदीक्षितगङ्गाधरो । अस्माकमपि मते वर एव तस्य च दृढत्वं जितेन्द्रि-
 यत्वेन अन्यथा वध्वा अनुगुप्तागारनयने मनसि उन्मादोत्पत्तेः न यथापि भाषांत्व-
 मुत्पन्नमिति मन्त्रार्थः इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुराश्च निपीदन्तु
 वसन्तु इह पदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया किञ्च उ यवार्थे इहेव सहस्रं गावो दक्षिणा
 यस्य स यज्ञः पूपा पुष्टिकरोनिपीदतु पूपाविसहस्रदक्षिणश्चासेतिश्रुतेः ॥ यामयचनं
 चकुर्युर्विवाहश्मशानयोः ॥ विवाहे श्मशाने च वृद्धानां स्त्रीणां वचनं याकं

कुर्युः सूत्रे अनुपनिबद्धमपि वधूवरयोर्मङ्गलसूत्रं गले मालाधारणम् उभयोर्वस्त्वान्ते
 ग्रन्थिकरणम् करग्रहणे न्यग्रोधपुटिकाधारणं वरागमने नासिकाधारणं वरहृदये
 दध्यादिलापनादि तारश्च यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यमित्यर्थः च शब्दाद्देशाचारोऽपि ।
 ग्रामशब्देन स्वकुलवृद्धास्त्रियोऽभिधीयन्ते ताहि पूर्वपुरुषैरनुष्ठीयमानं सदाचारं
 स्मरन्ति ग्रामवचनं लोकवचनमिति भर्तृयज्ञः वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमिति कुत
 इत्यत आह ॥ ग्रामस्प्रविशतादितिवचनात्तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ॥
 ग्रामं वृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतादिति स्मृतिवचनात् ननु ग्रामस्प्रविशता-
 दिति स्मृतिवचनाद्दुरिद्रालापनादौ अस्तु प्रामाण्यं यत्र तु अथैनानश्मानमारोहय-
 तीत्येतदनन्तरं तूष्णीं वरस्य पापाणावरोहणं कारयित्वा कुमार्यांभ्राता वराङ्गुष्ठी-
 परि उपलन्निधाय वराद्रूप्यादि गृह्णाति ताः स्मरन्ति तदप्रमाणं लोभमूलत्वेन वैस-
 र्जनीयवस्त्रवदित्यत आह तयोर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचना-
 त्ताभिर्यत्स्मर्यते रूप्यग्रहणादि तदपि प्रमाणमिति प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात् ॥ आचा-
 र्याय वरन्ददाति ॥ ततो वरः आचार्याय स्वकीयाय वरन्ददाति ॥ गौर्ब्राह्मणस्य
 वरोग्रामो राजन्यस्याश्चो वैश्यस्य ॥ वरशब्दार्थव्याख्यानं करोति ब्राह्मणश्चे-
 त्परिणोतातदागं वरन्ददाति । क्षत्रियश्चेद्वरस्तदाग्रामं वरन्ददाति । वैश्यश्चेद्वर-
 स्तदाऽश्वं वरन्ददाति । एतेवराविवाहे एवप्रकरणात् ॥ सर्वासु वरचोदनामुगवाद्-
 यो वरशब्दवाच्या इति भर्तृयज्ञः ॥ अधिरथर्थां शतन्दुहितमते ॥ ददातीत्यनुव-
 र्तते दुहितुर्मांश्च यस्यदुहितर एव न पुत्रास्तस्मैदुहितुमतेरथेन अधिकं गोशतन्दत्वा
 तस्यकन्यामुद्वहेत् प्रतिपेथत्यसौमनुः यस्यास्तु न भवेद्गता न विज्ञायेत वा
 पिता । नोपयच्छेत् तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति ॥ तस्याः परिक्रयाय रथाधिकं
 गवां शतन्ददाति ॥ अस्तमिते ध्रुवन्दर्शयति । ध्रुवमसिध्रुवन्त्वा पश्यामिध्रु-
 वैधिपोष्येमयि मच्च्यन्त्वादाद्बृहस्पतिर्मयापत्याप्रजावती सञ्जीवशरदः शत-
 मिति ॥ अस्तमिते सूर्ये वधूं ध्रुवसञ्जज्ञत्रन्दर्शयति ध्रुवमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥
 नात्रध्रुवमीक्षस्वेतीध्येपणा अयमेव मन्त्रः कारितार्थे अत्रकर्कभाष्यम् अस्तमिते
 ध्रुवन्दर्शयति ध्रुवमपीत्यनेनमन्त्रेण कारितार्थे चायमेवमन्त्रः पश्यामीत्यन्तर्भूत-
 एवर्थः । यदुक्तमभवति दर्शयामीति तदुक्तमभवति पश्यामीति मन्त्रोऽपि चैवं व्यव-
 स्थितः ॥ ध्रुवैधिपोष्येमयिमह्यं त्वादाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीवशरदः
 शतमिति ॥ कुमार्यैवोच्यत इति ॥ बध्वामन्त्रपाठ इति भ्रान्तिमान् गङ्गाधरः ।

ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैष इतिहरिहरगङ्गाधरौ ॥ मन्तार्यः ॥ हेवधु त्वं ध्रुवमसि ध्रुवा शा-
 खती असि भवसि यतः त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि अत्रा-
 न्तभूतोणिव् ज्ञेयः अतस्त्वमपि ध्रुवा शाखती पोष्या पोषणीया मत्प्रजापोष्ट्री वा
 एधि भव वद्धयेति वा एतदर्थमेव बृहस्पतिर्ब्रह्मा त्वा त्वां मह्यमदात् दत्तवान्
 अतोमयापत्याभर्त्रासहप्रजावती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदौ वर्षाणि जीव प्रा-
 णिहि ॥ सायदिनपश्येत्यश्यामीत्येवब्रूयात् ॥ साकन्यायदि ध्रुवसञ्ज्ञकं सूक्ष्-
 न्नन्नं न पश्येत् तदापश्यामीत्येव वक्तव्यम् तथा न पश्यामीति वचनं न ब्रूयात् ॥
 त्रिरात्रमक्षारालवणाग्निर्नोस्याताम् ॥ लग्नदिनमारभ्यत्रिरात्रं यावत् धरवधौ
 अक्षारं अलवणं चाशनीत इत्येवं शीली स्याताम् ॥ अधः शयीयाताम् ॥
 अधोभूमौ स्वपेतां खट्वाव्युदासार्थोऽधः शब्दः नास्तरणव्युदासार्थः ॥ संवत्सरं
 न मिथुनमुपेयातान्द्वादशरात्रं पद्मात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ विवाहदिनमारभ्य
 संवत्सरं यावत् न मिथुनमुपेयातां ब्रह्मचारिणौ स्याताम् द्वादशरात्रं वा पद्मात्रं
 वा त्रिरात्रं वा ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्पाद् स्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मज-
 दीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकारण्डे अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ * ॥

अथविवाहेपदार्थक्रमः ॥ तत्रतावदुपयोगितयाकिञ्चित्संक्षेपेणोच्यते । अनाश्र-
 मीनतिष्ठेत्तदिनमेकमपिद्विजः । आश्रमेणविनातिष्ठन् प्रायश्चित्तीभवेद्वि स इति दत्त-
 स्मृतेः ॥ अविप्लवत्रह्यचर्यालक्षणयां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां
 यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पणोन्नजामिति च याज्ञवल्क्योक्तेः ॥
 अविप्लवत्रह्यचर्यां वाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्तां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ अत्र कुलमग्रेपरीक्षेतेति
 गृह्यान्तरवचनादादौ सदाचारादिगुणवत्तया हीनक्रियत्वादिदोषहीनतया च परीक्ष्य
 कुलन्तज्जीवाह्या तदनु लक्षणायपि परीक्ष्यम् लक्षणानि च शुभाशुभसूचकानि ।
 तनुलोमकेशदशनत्वगादीनि प्रत्यक्षगम्यानि वाह्यानि ॥ तथा च मनुः अव्यङ्गाङ्गी
 सौम्यनास्त्रीं हंसवारणामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मुद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियमिति ॥
 यान्यन्तराणि तान्युक्तान्याश्वलायनगृह्ये ॥ दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टी पिण्डान् कृत्वा
 अतमग्रे प्रथमं जज्ञऋतेसत्यं प्रतिष्ठितम् यदिदं कुमार्यभिजानोपात्तदियमिह
 प्रतिपद्यताम् यत्सत्त्वं तदृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेपामेकं गृह्या-
 येति क्षेत्राञ्चैदुभयतः स्याद् गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजाभविष्यन्तीति विद्याद्गोष्ठा-
 त्पशुमतीवेदीपुरीषाद्ब्रह्मवचंस्त्रिन्यविदासिनाद्ब्रुवात्सर्वसंपन्नादेवनात्कितवी चतुष्य-

याद्विप्रवाजिनीरिणादधन्याश्मशानात्पतिप्रीति । अस्यार्थः ॥ दुर्विज्ञेयानि लक्षणा-
 न्येवं परीक्षेत ॥ क्षेत्रादिभ्यो मृदमादाय आहृत्य अष्टौपिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे इत्य-
 नेन मन्त्रेण मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् एषां पिण्डानां मध्ये एकं पिण्डं
 गृह्णीतेति यदेकस्मिन्वत्सरे द्विः फलति तदुभयतः शस्यं क्षेत्रन्तस्मात्क्षेत्रादाहृतपिण्डं
 गृह्णीयाच्चदन्नवती अस्याः प्रजाः भविष्यन्ति इति विन्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।
 अपवृक्ते कर्मणि या वेदिः सा वेदी पुरीषम् ॥ अविदासीनदोनाम अशोष्योद्भूदः
 देवनं द्यूतस्थानम् इरण्मूपरम् विप्रवाजिनी विविधं प्रव्रजनशीला स्वैरिणीति-
 यावत् । पतिं हन्तीतिपतिप्री । अत्रैवंक्रमः क्षेत्रादिभ्यो मृदाहरणं पिण्डाष्टक-
 करणमन्यस्य ऋतमग्रइति पिण्डाभिमन्त्रणम् एषामेकङ्गुहायेतिप्रैषः क्षेत्रपिण्ड-
 ग्रहणे अस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । गोष्ठपिण्डाऽऽदाने पशुमती ।
 वेदीपिण्डाऽऽदाने ब्रह्मवर्चस्विनी । हृदपिण्डादाने सर्वसम्पन्ना । द्यूतस्थानपिण्डाऽऽदाने
 द्यूतिनी । चतुष्पथपिण्डाऽऽदाने स्वैरिणी । उपर पिण्डाऽऽदाने धनहीना । श्मशान-
 भूमिपिण्डाऽऽदाने पतिप्री ॥ अत्रप्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव वस्तुतो निन्दिता-
 ऽनिन्दिताचेतिमन्तव्यम् उत्तरैस्तु त्रिभिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते अनन्यपूर्वकेत्यनेन वा-
 गदत्ता मनोदत्ता अग्निम्परिगता सप्तपदीनीता भुक्ता गृहीतगर्भाप्रसूताचेति सप्त-
 पुनर्भ्यां ध्यावर्त्यन्ते । कांतांबोदुर्मनेनयनयोराल्हादकरीम् । असपिण्डेति सापिण्ड-
 वर्जनम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयेन भवति एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीरावयवाः
 पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परम्परया वा गुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपिपत्न्याः
 पत्यासह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नैतत्सम्भवति तथाप्याधारत्वेनैकशरीरावयवान्व-
 योऽस्त्येव । एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवा पुत्रद्वारा तास्वाहिता इति मिताक्षरा-
 कारमदनपारिजातादय आहुः कथञ्चिदेकपिण्डक्रियाप्रवेशेन निर्वाप्य सापिण्डं
 चन्द्रिकापारकमेधातिथिमाधवादयो वदन्ति नन्वेवं विधात्तशरीरावयवान्वयेन सा-
 पिण्डातिप्रसङ्गेन एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वेन वा गुरुशिष्यादेरपि आद्रुदेवतात्वा-
 त्सापिण्डमिति न काप्यसपिण्डेत्यत आह याज्ञवल्क्यः ॥ पञ्चमात्सप्रमादूर्ध्वं मातृतः
 पितृतस्तथेति । मातृपत्नेपञ्चमात् पितृपत्ने सप्रमादूर्ध्वं सापिण्डं निवर्तत इतिशेषः ।
 कूटस्थमारभ्यान्नगणनाकार्या तदुक्तम् वध्वावरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्रमः ।
 पञ्चमीचेत्तयोर्माता तत्सापिण्डं निवर्ततइति ॥ कूटस्थोमूलपुरुषः यतः सन्तानभेदः
 यवीयसीम् स्वापेक्षया वयसावपुषाच न्यूनाम् । अरोगिणीमचिकित्स्यराजयद्ममादिरो-
 गरहिताम् भ्रातृमतीमिति पुत्रिकाकरणशङ्का निवृत्यर्थम् यत्र तु पुत्रिकाकरणभाव-

निश्चयस्तामधातुकामप्युद्गहेत् । असमानार्पगोत्रजाम् ऋषेरिदमार्षम् गोत्रप्रवर्त-
कस्य मुनेर्व्यावर्तकः प्रवरइत्यर्थः ॥ गोत्रवंशपरम्परांप्रसिद्धम् । स्वसमाने आपर्पगोत्रे
यस्यतस्माज्जाता या न भवति तां यास्कवाधूलमौनमूकानां भिन्नगोत्राणामपि भार्गव-
वैतहव्यसावेधसेतिप्रवरैक्यमस्ति तत्र विवाहोमाभूदिति असमानार्पजामित्युक्तम् आ-
ङ्गिरसाम्बरीपयौवनाश्वेति मान्धात्रम्बरीपयौवनाश्वेति । आङ्गिरसमान्धातुप्रवर-
भेदेऽपि यौवनाश्व गोत्रैक्यम् तादृशविवाहवारणायासमानगोत्रजामितिउक्तम्
तथा च गोत्रप्रवरौ पृथक्पर्युदासे निमित्तभूतौ प्रवरैक्ये विशेषमाह वीधायनः पञ्चा-
नांत्रिपुसामान्यादविवाहस्त्रिपुद्गयोः भृङ्गवङ्गिरोगणेष्वेवशेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति
विवाहमितिशेषः ॥ इतिसंक्षिप्तगोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ अथ समानार्पगोत्रजाविवाहे
प्रायश्चित्तम् ॥ परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरान्तथा । त्यागं कुर्याद् द्विजस्त-
स्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् । त्यागश्चोपभोगस्यैव न तु तस्याः समानप्रवरां क-
न्यामेकगोत्रामथापिवा । विवाहयति योमूढस्तस्यवक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥ उत्सृज्य
तान्ततोभार्यां मातृवत्परिपालयेदिति शातातपस्मृतेः ॥ समानप्रवरस्यरूपंच वीधा-
यनेनोक्तम् ॥ एक एव ऋषिर्पावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृङ्ग-
वङ्गिरोगणादिति ॥ समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । अथ सापन्नविषये सापि-
ण्डम् ॥ सपन्नमातामहकुलेप्यातिदेशिकात्सापिण्ड्यादविवाहः तथाच सुमन्तुः
पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरामातुलास्तद्गिन्योमातृष्वसारस्तद्दुहितरश्चभगि-
न्यस्तदपत्यानिभागिनेयानि अन्यथा सङ्करकारिण्यः स्युरिति अत्र यावद्वचनं
वाचनिकमितिन्यायेन परिगणितेष्वेयातिदेशिकं सापिण्ड्यम् नतुपञ्चमसप्तमपर्यन्तम्
क्वचित्तुवचनादेवविवाहनिषेधः तथाच बहूचगृहपरिशिष्टे ॥ अविरुद्धसम्बन्धा-
मुपयच्छेदित्युक्त्वास्वयमेवविरुद्धं सम्बन्धन्दर्शयति ॥ यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्य-
पत्निस्वसाचेति ॥ तथा नारदः ॥ प्रत्युद्वाहो नैवकार्या नैकस्मै दुहितृद्वयम् । नैवै-
कजन्ययोः पुंसोरेकजन्येचकन्यके ॥ नैयंकदाचिदुद्वाहो नैकदामुण्डनद्वयम् । अन्य-
ञ्चापि ॥ एकजन्येच कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्मनोः । न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्याद्वैकदा
चनेति ॥ अथवरगुणाः तत्र बुद्धिमतेकन्यांप्रयच्छेदितिवहूचगृह्यम् ॥ यमः ॥ कुलं
च शीलं च वयश्चरूपं विद्यां च वित्तं च सनाथतां च । एतान् गुणान् सप्तपरीक्ष्य
देयाकन्यायुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ रतेरेवगुणैर्युक्तः सवर्णश्रोत्रि-
योवरः । यत्रात्परीक्षितः सम्यक्* युवाधीमान् जनप्रियः ॥ रतेः कन्यागुणैरन-

चपूर्वकत्वपवीयस्त्वभ्रातृमत्वव्यतिरिक्तैर्युक्तः ॥ कात्यायनः ॥ उन्मत्तः पति-
 तः कुप्टीपण्डश्चैवस्वगोत्रजः । चक्षुः श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥ वरदोपाः
 स्मृताह्निते कन्यादोपाः प्रकीर्तिताः ॥ नारदः परीक्ष्यपुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गल-
 क्षणैः । पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ सुवद्वजत्रुजान्वस्थि सुवद्गंस-
 शिरोधरः । यस्याविप्लवते रेतो ह्रादि मूत्रञ्जफेनिलम् ॥ पुमान्स्याल्लक्षणैरेभिर्विप-
 रीतस्तुपण्डकः । अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनी नराः ॥ क्षेत्रं वीजवते
 देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥ अथ कन्यावरयोर्वृहस्पत्यानुकूल्याभावे तदाऽऽनुकूल्याय
 बृहस्पतिशान्तिः ॥ तत्र शौनकः कन्योद्वाहस्य कालेतु आनुकूल्यञ्च विद्यते । ब्राह्म-
 णस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः सुवर्णेन गुहं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । ईशा-
 न्यान्यवलंकुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पञ्च पलाशं चैव सर्पपान् ।
 मांसी गुडुच्यपामार्गं विडङ्गीशङ्खिनी वचा ॥ सहदेवी हरिकान्ता सर्वोपधि शता-
 धरी । वला च सहदेवीच निशाद्वितयमेवच । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तवि-
 धानतः । ययोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः
 कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवत्रीहिस्तिलाः
 साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः । अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुत्रदारसमे-
 तस्य अभिवेकं सनाचरेत् । कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥ प्रतिमां
 कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् । ब्राह्मणाभोजयेत्पश्चाच्छुभं स्यान्नात्र संशयः ॥
 अथापरिहार्यकन्यावैधव्ययोगे तूच्यते ॥ तत्र मार्कण्डेयपुराणे वालवैधव्ययोगेतु
 कुम्भेषु प्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नन्ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येतिचापरे ॥ तत्र पुनर्भू-
 दोपाभाव उक्तो विधानखण्डे ॥ स्वर्णाम्बुपिप्पलानाञ्च प्रतिमा विष्णुरुपिणी । तथा
 सह विवाहेतु पुनर्भूत्वञ्च जायते ॥ सूर्यारुणसंवादे विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराब-
 लान्विते । विवाहोक्तेच मन्थन्या कुम्भेन सह चोद्गहेत् ॥ सूत्रेण वैष्टयेत्पश्चाद्ग-
 तन्तुविधानतः । कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तपोरेकान्तमन्दिरे ॥ ततः कुम्भञ्च निस्सार्य
 प्रभज्य सलिलाशये ॥ ततोऽभिवेचनङ्कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ कुम्भप्रार्थनाऽपितत्रै-
 योक्ता वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसु-
 खङ्कुर ॥ देहि विष्णो वरन्देव कन्यां पालय दुःखतः । ततोऽलङ्कारवस्त्रादिवराय
 प्रतिपादयेत् ॥ इतिकुम्भविवाहः ॥ तत्रैव मूर्तिदानमप्युक्तम् ॥ ब्राह्मणं साधुमाम-
 न्य सम्भूज्य विविधाहंशैः । तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मुक्तिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धव-
 र्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः । निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राङ्गसंयुताम् ॥

दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥ सदक्षिणाञ्च तान्दद्यान्मन्त्रमेनमु-
 दीरयेत् । यन्मया प्राचिजनुपि त्यक्त्वा पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हन्ती
 वाऽतिविरक्तया ॥ प्राप्य मानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौ-
 चनाशाय सुखलब्धये । बहुसौभाग्यलब्धौ च महाविष्णोरिमान्तनुम् । सौवर्णाग्नि-
 र्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारम्प्रजपेदिति ।
 एवमस्त्विति तस्योक्तङ्गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिन्दाता
 मृगीदृशः । अन्येऽप्यश्वत्थवृक्षविवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः ग्रन्थगौरवभयान्ने-
 होच्यते अथ विवाहकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्र यज्ञपार्श्वे विवाहे विहिते तन्त्रे
 होमकाले उपस्थिते । कन्यामृतुमतीन्द्रप्रा कथं कुर्वन्ति यात्रिकाः ॥ स्नापयित्वा तु
 तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ॥ युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततःकर्मणि योजयेत् ॥
 युञ्जानः प्रथममित्यनेन मन्त्रेणाहुतिं हुत्वैत्यर्थः ॥ यद्वा विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि
 कन्या रजस्वला । त्रिरात्रन्दम्पती स्याताम् पृथक् शय्यासनाशनौ ॥ चतुर्थेऽहनि
 सुस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधीति जुहुयातामिति शेषः ॥ अथ विवाहे आशौचनिर्णयः ॥
 विधिदत्कृते कन्यावरणे त्रिरात्रादिव्रतसमाप्तिपर्यन्तमध्ये आशौचप्राप्तौ तदपोह्य
 सद्यः शौचं चन्द्रिकाकार आह ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे
 देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति दातुर्वरस्य कन्यायाश्च
 सद्यः शौचम् बृहस्पतिः विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न
 दोषः परिकीर्तितः ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ परै-
 रज्ञम्प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः । व्रतयज्ञविवाहेषु आहुते हीमेऽर्चनेजपे । प्रारब्धे
 सूतकज्ञ स्यादनारब्धेतु सूतकम् ॥ प्रारम्भश्चतेनैवोक्तः प्रारम्भोवरणं यज्ञे सङ्कल्पो
 व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादौ आहुते पाकपरिक्रियेति । वरणमिति मधुपर्क-
 परम् ॥ तथा च ब्राह्म्ये ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाञ्च ऋत्विजः पश्चादशौच
 पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ मधुपर्कात्पूर्वन्तु भवत्येव माशौचमिति रामायडा-
 रभाष्ये । शुद्धिविवेकेऽप्येवमेव नान्दीमुखविधिरचावश्यकत्वे अधिक उक्तः ॥
 एकविंशत्यहर्षचे विवाहे दश वासराः । त्रिषट् चौलीपनयने नान्दीआहुतं विधीयत
 इति ॥ तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यदि यज्ञादिर्भवति तथा आवश्यके यज्ञादौ
 पूर्वं आहुतकुर्यादित्यर्थः ॥ प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अघार्थत्वे विवाह इत्यर्थः ॥
 सन्निहितलग्नान्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुरनुज्ञामाह ॥ अनारब्धविगुध्यर्थं
 कूप्पाण्डैर्जुहुयाद् घृतम् । गान्दथात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ उपकल्पि-

त्वहसम्भारस्यापितात्सन्निहितलग्नान्तराभावेन सम्भारधारणाशक्तौ आशीचाभावा
 माह ॥ विष्णुः ॥ न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोरिति ॥ अथरजोदी
 निर्यायः बधूवरान्यतरयोरर्जनी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परङ्कार्यम्माङ्गल्यं मनु
 रत्रवीत् ॥ माधवीये प्रारम्भात्प्राग्निवाहस्य माता यदि रजस्वला । निवृत्तिस्तस्य
 कर्तव्या सहत्वश्रुतिचौदनात् प्रारम्भात्प्रागिति नान्दीश्राद्धात्प्रागितिज्ञेयम् नान्दी-
 श्राद्धं विवाहादावित्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तेः ॥ बृहस्पतिः ॥ विवाहत्रतचूडासु माता
 यदि रजस्वला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेषुभिरिति मेधातिथिः
 चौलेच प्रतवन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्यारजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न
 शोभनम् ॥ गर्गः ॥ यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वलेषु । तदा न तत्प्रकर्त-
 व्यमायुः क्षयकरं यतः ॥ बृहस्पतिः ॥ वैधव्यञ्चविवाहे स्याज्जडत्वं प्रतवन्धने । चूडा-
 याञ्चशिशीर्भृत्यार्वभ्रं यात्राप्रवेशयोः ॥ आभ्युदयिकश्राद्धोत्तरन्तु कर्मप्रद्विकारिकासु
 विशेषः सूतिकोदकयोः शुद्धौ गान्ध्याद्धोमपूर्वकम् । प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादित-
 रस्मिन्न शुद्धाति ॥ अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च सङ्गते । श्रियंसम्पूज्य तत्तुले कुर्या-
 त्पाणिग्रहणमङ्गलम् ॥ हैमीम्नापमिताम्पद्मं श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत् । प्रत्यृचं पायुर्भू-
 विना ॥ अथविवाहभेदाः । मनुः ब्राह्मोदैवस्तथाचारिणां
 प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वा रक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमो मतः ॥ चतुर्दशयः ॥
 ब्राह्मणस्याद्या राज्ञां गान्धर्वराक्षसौ । राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमो मतः ॥ चतुर्दशयः ॥
 अन्त्यः पैशाचः याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता । विध्ययोगितु
 पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् । यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तुगो ॥ तत्र पुनर्भू-
 चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरतश्चपट् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या रूपिणी । तथा
 ऽर्धने । सकायः पावयेत्तज्जः पट् पट् बंशान्सहात्मना ॥ आसुरो ब्रविणाश्च चन्द्रताराब-
 न्धर्वः समयान्मिथः । राक्षसो गुह्रहरणात्पैशाचः कन्यकाङ्गलादिति ॥ गान्धर्वसुरपैशकुम्भञ्च निस्सार्य
 पतिभावाय पश्चाद्धोमादि सप्तपदीपर्यन्तङ्कार्यम् ॥ गान्धर्वसुरपैशकुम्भञ्च निस्सार्य
 वाहोराक्षसश्च यः । पूर्वम्पारिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते इति परिशिष्टे प्रायश्नाऽपितत्रै-
 होमाद्यभावे वरान्तराय देया सतितु नैतिवोधायन आह ॥ बलादपहृता काश्चिचरं पुत्रसु-
 मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति ॥ बलादिति विस्त्रादिवराय
 बलादेरुपलक्षणम् ॥ अथ वाग्दानोत्तरं वरमरणे विशेषः ॥ अद्विर्वाचा च दत्ताय साधुमाम-
 धयेतीध्वं यरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥ देशान्तरगुजाम् ॥ शुद्धव-
 नेतु कात्यायनः ॥ वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रवसेत्पुरुषो यदा । ऋत्वागमांस्तीक्षाद्वसंयुताम् ॥

तीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिम् याज्ञवल्क्यः दत्तामपिहरेत्पूर्वाच्छ्रेयैश्चेद्वर आत्रजेत् ॥
 वसिष्ठः कुलशीलविहीनस्य पण्डादिपतितस्य च । अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां
 वेपथारिणाम् ॥ दत्तामपिहरेत्कन्यां सगोत्रोढान्तथैव च ॥ अथ धर्मार्थविवाहकरणे
 फलम् ॥ तत्र महाभारते ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकञ्चोद्वाहयेद्द्विजम् । तेनाप्या-
 प्रोतिततत्स्थानं शिवभक्तेन यद्भुवम् ॥ मातृपितृविहीनन्तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः
 स्यापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ भविष्ये विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रि-
 यासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ अथ वाग्दान-
 विधिः ॥ ज्योतिः शास्त्रोक्ते शुभे काले द्वौ चत्वारोऽष्टौवा प्रशस्तवेषा वरपित्रा-
 दिना सहिताः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य कन्यापितुः प्रार्थना कार्या ॥ मत्पु-
 त्रार्थं कन्यामप्रयच्छेति । अथ दाता भार्याद्यनुमतिङ्कृत्वा दास्यामीति चोच्चैर्ब्रूयात्
 ततः कन्यादाता प्राञ्जुख उपविश्याऽऽचम्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहा-
 ङ्गभूतं वाग्दानमहङ्करिष्ये तदङ्गुणपतिपूजनञ्च करिष्ये इति सङ्कल्प्य गन्धादि-
 दक्षिणान्तैर्गणपतिम्यूजयित्वा स्वस्थाने वरपितरं प्राञ्जुखमुपवेश्य स्वयञ्च तत्प्राच्यां
 प्रत्यञ्जुख उपविश्य तं गन्धताम्रमूलादिभिः पूजयित्वा हरिद्राखण्डपञ्जकं दृढपूगी-
 फलानि च गन्धाक्षतालङ्कृतानि गृहीत्वाऽमुकगोत्रोत्पन्नाममुकपुत्रीममुकनास्त्री-
 मिमाङ्कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्ये इति वाचा सम्प्रददे इति चोक्त्वा
 व्यङ्ग्यं पतिते क्लीवे दशदोषविवर्जिते । इमाङ्कन्यामप्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ
 ति पठेत् । ततोमन्त्रान्तरम्पठेत् वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता
 दीपः ॥ कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥ वरपिता च ब्रूयात् वाचा
 रत्नम्प्रद, त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया । वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखीभव
 सूतकन्न दौ स्वीकर्तरि भ्रातृमित्रार्थमित्याद्युहः कार्यः ततो वरपित्रादिर्गन्धाक्षतशुभव-
 व्रतसत्रद्वयमभूषणताम्रमूलपुष्पादिभिः कन्यां यथाचारम्पूजयेत् ततो ब्राह्मणा आशी-
 परम् ॥ न्यठेयुः इति वाग्दानम् ॥ अथमृदाहरणं ज्योतिर्निवन्धे । कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ
 पतिते लायाङ्कुरार्पणम् ॥ नवने सप्तमे वाऽपि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ॥ तृतीये वीजन-
 रभाष्ये शुभवारे शुभोदये सम्यग्गृहाण्यलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः ॥ सहवादित्रनृ-
 त्वाद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥ तत्र मृत्सिकतां श्लक्ष्णाङ्गुहीत्वा पुनरागतः ॥
 मृन्मयेष्वथवा वैणवेपु पात्रेषु योजयेत् ॥ अनेकवीजसंयुक्तां तीयपुष्पोपशोभिताम् ॥
 शौनकः आधानङ्गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गले-
 ऽङ्कुरवापनम् ॥ बृहस्पतिः आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योङ्कुरार्पणम् । ततो वैवाहिके

तीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिम् याज्ञवल्क्यः दत्तामपिहरेत्पूर्वाञ्छ्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत् ॥
वसिष्ठः कुलशीलविहीनस्य पण्डादिपतितस्य च । अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां
वेषधारिणाम् ॥ दत्तामपिहरेत्कन्यां सगोत्रोढान्तथैव च ॥ अथ धर्मार्थविवाहकरणे
फलम् ॥ तत्र महाभारते ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादिकञ्चोद्वाहयेद्द्विजम् । तेनाप्या-
प्रोतिततस्यानं शिवभक्तेन यद्भुवम् ॥ मातृपितृविहीनन्तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः
स्यापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ भविष्ये विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रि-
यासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ अथ वाग्दान-
विधिः ॥ ज्योतिः शास्त्रोक्ते शुभे काले द्वौ चत्वारोऽष्टौवा प्रशस्तवेद्या वरपित्रा-
दिना सहिताः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य कन्यापितुः प्रार्थना कार्या ॥ मत्पु-
त्रार्थं कन्यामग्रयच्छेति । अथ दाता भार्याचनुमतिङ्कृत्वा दास्यामीति चोच्चैर्ब्रूयात्
ततः कन्यादाता प्राञ्चुख उपविश्याऽऽचम्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहा-
ङ्गभूतं वाग्दानमहङ्करिष्ये तदङ्गङ्गणपतिपूजनञ्च करिष्ये इति सङ्कल्प्य गन्धादि-
दक्षिणान्तैर्गणपतिस्मृजयित्वा स्वस्थाने वरपितरं प्राञ्चुखमुपवेश्य स्वयञ्च तत्प्राच्यां
प्रत्यञ्चुख उपविश्य तं गन्धताम्बूलादिभिः पूजयित्वा हरिद्राखण्डपञ्चकं दृढपुगी-
फलानि च गन्धाक्षतालङ्कृतानि गृहीत्वाऽमुकगोत्रोत्पन्नममुकपुत्रीममुकनास्त्री-
मिमाङ्कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्ये इति वाचा सम्प्रददे इति चोक्त्वा
व्यङ्गे पतिते क्लीवे दशदोषविवर्जिते । इमाङ्कन्याम्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ
ते पठेत् । ततोमन्त्रान्तरम्पठेत् वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता
दोषः । कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥ वरपिता च ब्रूयात् वाचा
सम्प्रद त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया । वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखीभव
सूतकन्ये । स्वीकर्तारि भ्रातृमित्रार्थमित्यादृहः कार्यः ततो वरपित्रादिर्गन्धाक्षतशुभव-
व्रतसत्रपुष्पभूषणताम्बूलपुष्पादिभिः कन्यां यथाचारम्पूजयेत् ततो ब्राह्मणा आशी-
परम् ॥ न्यठेयुः इति वाग्दानम् ॥ अथमृदाहरणं ज्योतिर्निबन्धे । कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ
पतिते त्रायाङ्कुरार्पणम् ॥ नवमे सप्तमे वाऽपि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ॥ तृतीये वीजन-
रमाख्ये त्रे शुभवारे शुभोदये सम्यग्गृहाण्यलङ्कृत्य धितानध्वजतोरणैः ॥ सहवादित्रनृ-
त्यादीर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥ तत्र मृत्सिकतां श्लक्षणाङ्गृहीत्वा पुनरागतः ॥
मन्मयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत् ॥ अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् ॥
शौनकः आधानङ्गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गले-
षुऽङ्कुरवापनम् ॥ बृहस्पतिः आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यः सद्योङ्कुरार्पणम् । ततो वैवाहिके

शुभे मुहूर्ते वधूवरयोस्तैलहरिद्रालापनादि यथाऽऽचारङ्कार्यम् ॥ अथ विवाहदिना-
 त्पूर्वदिनकृत्यम् तत्र पूर्वङ्गणपतिपूजनम् ततः पूर्वोक्तलक्षणमण्डपङ्कृत्वा तत्प्रति-
 ष्ठाङ्कुर्यात् ॥ तत्र पूर्वाहुं सपत्नीकः कृताभ्यङ्गो धृतमाङ्गलिकवेपः शुभासने उपवि-
 श्याऽऽचम्य प्राणानायम्येष्टदेवतागुर्वादिनमस्कारङ्कृत्वा देशकाली सङ्कीर्त्यास्या
 अमुकनाम्याः श्वः करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं स्वस्तिवाचनं मण्डपप्रतिष्ठां मातृपू-
 जनं वसोधारापूजनमायुष्यजपन्नान्दीश्राद्धञ्चाहङ्करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्यात् ॥ ततो
 ब्राह्मणानुपवेश्य स्वस्तिवाचनङ्कुर्यात् ॥ मण्डपप्रतिष्ठा चैवम् ॥ दूर्वाशमीपल्लव
 वकुलवृक्षपल्लवानाम्नादिप्रशस्तवृक्षपत्रवेष्टितान् सूत्रेण पञ्चधा वेष्टयेत् आग्नेयकोण-
 स्यमण्डपस्तम्भीपरि नन्दिनीनामकं वेष्टितं मनोज्ञीतिरिति स्थापयित्वा तत्र नन्दि-
 नीम्पूजयेत् तच्चेत्यम् आपोहिष्टेति प्रोक्ष्य गन्धद्वारामिति गन्धाक्षतं दधिक्रावण
 इति दधि काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः पुष्पाणि समर्पयेत् ॥ ततो नैर्ऋत्यवायव्येशा-
 नस्तम्भेषु मण्डपमध्योपरिभागे काष्ठे च क्रमेण नलिनीमैत्रोमापशुवर्द्धनीनामकवे-
 ष्टितानि पूर्ववत्स्थापयित्वा पूजयेत् ततो मातृपूजनम् वसोधारापूजनम् आयुष्य-
 वर्चस्यमित्यायुष्यजपं च कुर्यात् स्पामनुष्ठानप्रकारः पूर्वोक्तोद्रष्टव्यः ततो नान्दी-
 श्राद्धम् इदं चोद्वाहे पिता कुर्यात् द्वितीयादौ वर एव तथा च स्मृतौ नान्दी-
 श्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥
 मण्डनः पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणिग्रहं यदा । पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं
 नोक्तन्तस्य मनोपिभिरिति ॥ पितुरभावे असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृ-
 तैरिति यः कर्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादितिचन्द्रिकादय आहुः हेमा-
 द्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमानुलादिः संस्कुर्यात् स तत्क्रमात्संस्कार्यपितृभ्यो
 दद्यान्नतु स्वपितृभ्य इति व्याचक्ष्यौ अत्र बहुवक्तव्यं विस्तरभिया नोच्यते रेणुका-
 रिकायाम् उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्यान्नान्दीमुखं पिता । देशान्तरे विवाहरश्चेत्तत्र
 गत्या भवेदिदम् ॥ अत्र पदार्थक्रमोऽस्मत्कृते श्राद्धप्रयोगे श्रालोचनीयः एवं वरपिता
 स्वगृहेऽपि सर्वङ्कुर्यात् ॥ इदञ्च वधूपित्रा कृते नान्दीश्राद्धे कार्यम् तदुक्तं कारिका-
 याम् इत्थं वधूपिता कृत्वोद्वाहारम्भनिमित्तकम् । नान्दीश्राद्धं त्रयङ्कुर्यात्तस्मिन्न
 हनि संयतः ॥ न मण्डपादिकं कर्म वरस्य श्राद्धमन्तरेति आचारोऽप्येवम् ततो
 वरगृहे गत्या वरवरणङ्कार्यम् ॥ तत्र गणपतिं स्मृत्या देशकाली सङ्कीर्त्य करिष्य-
 माणप्रियाहाङ्गं वरणां करिष्य इति सङ्कल्प्य उपवीतादिद्रव्यैस्त्वां वृणु इति तानि
 द्रव्याणि वराय दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्य चन्दनादिभिः पूजां कुर्यात् । वरणे देयानि

द्रव्याण्याह चन्द्रेश्वरः । उपवीतम्फलम्पुष्यं वासांसि विविधानि च । देयं वराय वरणे
कन्याप्रात्रा द्विजेनचेति । इति पूर्वदिनकृत्यम् ॥ अगतौ सर्वमेतद्विवाहदिन एव पूर्वं
सर्वं कुर्यात् ॥ अथ विवाहदिनकृत्यम् ॥ तत्र पूर्वङ्घ्रितीस्थापनङ्कार्यम् नारदः पङ्क-
लमिवोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कुर्यात्कपालवत्ताम्रपात्रन्तद्वशभिः पलैः ॥ ता-
म्रपात्रे जलैः पूर्णं मृत्पात्रे वाऽप्य वा शुभे । मण्डलाधौदेयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनि-
क्षिपेत् तत्र मन्त्रः मुखंत्वमसियन्लाणां ब्रह्मणा निर्मतम्पुरा । भावाभावाय दम्पत्योः
कालसाधनकारणमिति ॥ ततोवरः कृतनित्यक्रिय इष्टदेवताम् पित्रादींश्च नम-
स्कृत्य तैरनुमोदितो यथाविभवमश्रादिदानमारुह्य बधूगृहङ्गत्वा तद्द्वारदेशे प्रा-
ञ्चुखः स्थितो नीराजनपूर्णकुम्भयुक्तैः पुरन्धीजनैः प्रत्युद्यातो नीराजितोऽन्तर्गृह-
म्रविश्य प्राञ्चुखस्तिष्ठेत् ततः कन्यापिता मधुपर्कण समर्चयेत् अथ मधुपर्कः तत्र
वरस्य वैकल्पिकावधारणम् यन्मधुन इति मधुपर्काशनम् शेषस्य प्रागसञ्चरे निन-
यनम् एतौविकल्पौ स्मरेत् ॥ ततः साधुभवानिति अर्चयिता अर्घ्यम्रतिवदति
अर्चयेत्यर्घ्यस्य प्रतिवचनमिति वासुदेवमद्वैतदयः विष्टरादीनामाहरणम् अर्चयितु-
र्विष्टरादानम् । अर्चयितुर्व्यतिरिक्त अन्य अर्थं सम्बोधयति । विष्टरो विष्टरो
विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्यन्येन ततोऽर्घ्याऽर्चयितुः सकाशात्तूष्णीं विष्टरमादायासने
निधाय वर्णाऽस्मि समानानामित्युपविशति । ततः पादौदकदानमर्चयितुः ततो-
ऽर्घ्यमन्यः सम्बोधयति ॥ पाद्यं पाद्यं पाद्यम्रतिगृह्यतामिति । ततोऽर्चयितुः सका-
शात्पाद्यं प्रतिगृह्य दक्षिणं पादं प्रक्षालयति ॥ विराजोदोहोऽसीति ॥ ततोऽनेनैव
मन्त्रेण वामपादप्रक्षालनम् । राजन्यवैश्ययोस्तु पूर्वं वामपादप्रक्षालनम् । अर्चयि-
तुर्विष्टरादानम् । अन्यः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति । ततो-
ऽर्घ्याद्वितीयं विष्टरन्तूष्णीं प्रतिगृह्य भूमौ निधाय वर्णाऽस्मीत्यनेन तस्योपरि पादौ
निदधाति ॥ अर्चयितुरर्चादानम् । अन्यः प्राह । अर्चाऽर्चाऽर्चः प्रतिगृह्यतामिति ॥
ततोऽर्घ्यं आपः स्य युष्माभिरित्यर्घ्यम्रतिगृह्णाति ॥ अर्घ्यंस्तमर्चन्नियन्नभिमन्त्रयति
समुद्रं व इति ॥ ततोऽर्चयितुराचमनीयादानम् । ततोऽन्यः प्राह । आचमनीयमा-
चमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति ॥ ततोऽर्घ्याऽर्चयितुराचमनीयं प्रतिगृह्य
आमागन्यशसेति सकृदाचामति ततः स्मार्त्ताचमनम् । अर्चयितुर्मधुपर्कादानम् ।
अन्यः प्राह मधुपर्कामधुपर्कामधुपर्कः प्रतिगृह्यतामिति ॥ ततोऽर्घ्याऽर्चयितुर्हस्त-
स्थितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वेत्यनेनेदते ततो मधुपर्कं देवस्य त्वा० भ्यां प्रतिगृह्णातीति
प्रतिगृह्य सव्ये पाशौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकयाऽऽलोडयति नमः श्यावास्यायेति ॥

ततोमधुपर्ककदेशस्य अनामिकाङ्गुष्ठेन वह्निः प्रक्षेपः । एवं च त्रिरालोडनं त्रिनिस्-
क्षणमनामिकाङ्गुष्ठेन भवति ॥ ततोऽर्घ्योमधुपर्ककदेशं यन्मधुनो मधव्यमिति प्रा-
श्नाति पुनरनेनैव मन्त्रेण वारद्वयमुच्छिष्ट एव प्राश्नाति ॥ उच्छिष्टदोषाभावो
मनूक्तोद्रष्टव्यः ॥ मधुमतीभिर्वाप्रत्यृचं प्राशनम् ॥ ततोऽर्घ्योमधुपर्कशेषं पुत्राय
शिष्याय वा उत्तरत उपविष्टाय ददाति अथवा स्वयमेव सर्वं प्राश्नाति प्राग-
सञ्चरेवा निनयनम् ॥ ततोऽर्घ्यः आचम्य प्राणान्संमृशेत् । तत्रैवम् वाङ्म आस्ये
अस्त्विति मुखमालभते । नसोर्मप्राणः अस्त्विति नासिकाच्छिद्रद्वयं युगपत् ।
अदणोर्मं चतुरस्त्विति अक्षिद्वयं युगपत् । कर्णयोर्मं श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णम-
भिमुख्य ततोवामनेनैव मन्त्रेण । वाहोर्मं बलमस्त्विति दक्षिणं वाहुं ततो वाम-
नेनैव मन्त्रेण ऊर्वोर्मं श्रोत्रः अस्त्विति ऊरुद्वयं युगपदेव । अरिष्टानि मेङ्गानि
तनूस्तन्वा मे सहसन्त्विति शिरः प्रभृति सर्वाङ्गानां युगपत् ॥ ततो गामानीया-
र्चयिता शासमादाय गौर्गौर्गौः आलभ्यतामित्यर्घ्यं प्रतिवदति । ततोऽर्घ्यः प्रत्याह
मातारुद्राणामित्यादि वधिष्टेत्यन्तमुक्त्वा मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमीति
ब्रूयात् यद्युत्सिसृक्षेन्ममचामुष्य च पाप्माहत ओमुत्सृजतदृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥
यिवाहयज्ञयोस्तु नियमेनालम्भः । स च कलौ न भवति स्मृत्यन्तरात् आलम्भा-
भावेतु गौरित्युच्चारणादिकमपि न भवति ॥ सर्वत्रालम्भाभावेऽप्युत्सर्ग एवेति कारि-
कायाम् ॥ गोरालम्भनिषेधात्स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कलाविति ॥ इति मधुपर्कः ॥ ततो
दाता गन्धमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगाभरणादिभिर्वरं यथाविभवं पूजयेत् ॥ अथ कन्या
ज्ञाता परिहिताहृतवस्त्रा गृहान्तः सौभाग्यादिकामनया गौरीं पूजयित्वा तत्रैव गौरीं
ध्यात्वा तिष्ठेत् ततोवरो वह्निः शालायां पञ्च भूषंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निस्था-
पनं करोति ॥ निर्मन्थ्याग्नेर्वास्थापनम् ॥ ततोवैकल्पिकावधारणं वरस्य । अग्नेः पश्चा-
त्तेजन्त्या निधानम् अग्नेरुत्तरतः कुम्भधृक् उत्तरतः पात्रासादनम् द्वे पवित्रे
मृन्मयी आज्यस्थाली पालाशयः समिधः प्राञ्जावाधारौ समिद्धतमे आज्यभागौ
वरोदक्षिणा राष्ट्रभृद्भोजः जयाहोमः अभ्यातानहोमः सुगन्धुपन्यामित्याहुत्यन्ते
परंमृत्योदन्त्येकाऽऽहुतिः ॥ यद्वा आनहुहचर्मापवेशनं प्राच्याम् । त्रिरात्रमधः
शयनाद्युभयोः ॥ इति वैकल्पिकानामवधारणम् ॥ ततो मातुलादिः कन्यानयनं
करोति साचागत्य प्रत्यङ्मुखी उपविशति । अत्र बधूवरयोर्मध्ये वस्त्रेणान्तर्दानम् ।
ततो वरो यधूं जराङ्गच्छेतिमन्त्रेण वासः परिधापयति वरएवोत्तरीयम् या
अकृन्तदित्यनेन परिधापयति । ततः कन्यापितुरर्ध्वेषणं परस्परं समञ्जेषामिति

अन्तः पटस्यापसारणम् । वधूवरयोः समञ्जनम् । ततः संमुखीकरणं समञ्जन्विति मन्त्रेण अत्र वधूवरयोर्गोत्रप्रवरपूर्वकं प्रपितामहपितामहपितृणां त्रिर्नामग्रहणं कार्यमिति वासुदेवहरिहरौ सकृदिति गङ्गाधरः ॥ अथ कन्यादानम् ॥ तत्रायं क्रमः ॥ दाता वरदक्षिणतः स्वदक्षिणदेशस्थपत्नीसहित उदङ्मुख उपविश्य बहुशिशुः शुचिराचम्य कुशपाणिः प्राणानायम्य देशकालावनुकीर्त्य मम समस्तपितृणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसन्तत्या द्वादशापरान् द्वादशापरान् पुरुषांश्च पवित्रीकर्तुंमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्यादानमहङ्करिष्ये इति कुशाक्षतयुतजलेन सङ्कल्प्य सपत्नीकः । कन्यांकनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विश्वम्बरः सर्वभूता साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय चेतिमन्त्रौ पठित्वा स्वदक्षिणस्थभायां दत्तपूर्वकल्पितजलधारां कन्यादक्षिणहस्तगृहीतवरदक्षिणकरे क्षिपेत् । अमुकगोत्रोऽमुकोऽहं मम समस्तेत्यादि प्रीतये इत्यन्तं पूर्ववदुच्चार्यामुकामुकप्रवरोपेतायामुकगोत्रायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकस्मै श्रीधररूपिशेवरायामुकप्रवरोपेताममुकगोत्राममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य मनपुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां श्रीरूपिणीं प्रजापतिदेवत्यां प्रजोत्पादनार्थं तुभ्यं सम्प्रददे इति वरहस्ते सकुशाक्षतजलं क्षिपेत् । प्रजापतिः प्रीयतामिति मनसा स्मरेत् । न मम वाच्यमिति प्रयोगरत्ने नेत्यपरे वरः ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा धौस्त्विति प्रतिग्रहं करोति । ततोदाता गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ॥ कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्टकम् । तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥ न्यूनवयस्कायां पालितावर्षसप्तकमित्याधूहः कार्यः ॥ धर्मैर्चार्थं च कामे च नातिचरितव्यात्वयेयम् । नातिचरामीति वरः । दाता देशकालौ स्मृत्वा कृतस्य कन्यादानस्य प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणान्मुभ्यमहं सम्प्रददे । इति सजलं यथा शक्तिं सुवर्णं दानदक्षिणात्वेन वरहस्ते दत्त्वा न ममेति वदेत् ॐ स्वस्तीतिवरः ॥ ततोदाता जलभाजनभोजनभाजनगोमहिष्यश्वगजदासदासीभूवाहनालङ्कारादि यथाविभवसङ्कल्पपूर्वकं वराय दद्यात् ॥ अत्र कोऽदादिति कामस्तुतिपाठइति हरिहरगङ्गाधरौ ॥ वरोवधूं गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषिमनसेति ॥ असौस्थानेवधूनामादेशः निष्क्रमणप्रभृति कश्चनपुरुषोदक्षिणस्कार्थे वा-

रिपूर्णं कलशं गृहीत्वाऽग्नेरुत्तरतोदक्षिणतो वा वाग्यतस्तिष्ठेत् । ततः परस्परं समी-
 नेयामित्याह ॥ अन्योन्यं समीक्षणम् अधोरचक्षुरिति वरकर्तृके समीक्षणे मन्त्र-
 पाठः दम्पत्योरग्नेः प्रदक्षिणकरणम् अत्र वा वासः परिधानादिकर्म । ततः
 पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशतिवरः वरदक्षिणतो वध्वा
 उपवेग्नम् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्ज्यमाज्यभागान्तेविशेषः । पवित्रच्छेदनकु-
 शादि वरान्तानामासादनम् उपकल्पनीयानि शूर्पं शमीपलाशमिश्रा लाजाः दृषत्
 लोहितमानडुहं चर्म कुमार्या भ्राता आचार्याय वरद्रव्यम् आज्यभागान्ते आज्येनैव
 भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॥ त्वन्नो० । स त्वन्नो० । अयाश्चाग्ने० । येते शतं० ।
 वदुत्तमम्० ॥ एतत्सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा राष्ट्रभृद्भूमिः । तत्र नान्वारम्भः । ऋतापाङ्
 ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदमृ-
 तासाहे ऋतधास्त्रेऽग्नये गन्धर्वाय न मम ॥ १ ॥ ऋतापाङ्गुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यै-
 पधयोऽप्सरसो मुदोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोपधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्गो न मम ॥ २ ॥
 सङ्हितो विश्वसामासूर्यागन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं
 सङ्हिताय विश्वसास्त्रे सूर्याय गन्धर्वाय न मम ॥ ३ ॥ सङ्हितो विश्वसामा सूर्या-
 गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य
 आयुभ्यो न मम ॥ ४ ॥ सुपुण्यः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु
 तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदं सुपुण्याय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय नम ॥ ५ ॥ सुपु-
 ण्यः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुर्योनाम ताभ्यः स्वाहा ।
 इदन्नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो न मम ॥ ६ ॥ इपिरो विश्वव्यचावातो गन्धर्वः स न
 इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमिपिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय न
 मम ॥ ७ ॥ इपिरो विश्वव्यचात्रातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जोनाम ताभ्यः स्वा-
 हा । इदमद्भ्योऽप्सरोभ्य ऊर्जोभ्यो नम ॥ ८ ॥ भुज्युः सुपर्णाय जोगन्धर्वः स न इदं ब्रह्म-
 क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय जोगन्धर्वाय न मम ॥ ९ ॥
 भुज्युः सुपर्णाय जोगन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसस्तावानाम ताभ्यः स्वाहा । इदन्दक्षि-
 णाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावानाभ्यो न मम ॥ १० ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वः स न इदं
 ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मेणो मनसे गन्धर्वाय ॥ ११ ॥
 प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्जामान्यप्सरस सष्टयोनाम ताभ्यः स्वाहा
 इदमृक्जामान्योऽप्सरोभ्य ऋटिभ्यो न मम ॥ १२ ॥ इति राष्ट्रभृद्भूमिः ॥ अथ जयाहोमः ॥
 चित्तं च स्वाहा । इदं चित्ताय न मम नयमेति सर्वत्र वाच्यम् ॥ चित्तिश्च

स्वाहा । इदं चित्तैः ॥ आकृतं च स्वाहा । इदमाकृताय ॥ आकृतिश्च स्वाहा ।
 इदमाकृत्यैः ॥ विज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय ॥ विज्ञातिश्च स्वाहा । इदं
 विज्ञात्यैः ॥ मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शक्करीश्च स्वाहा इदं शक्करीभ्यः । दर्शश्च
 स्वाहा इदं दर्शाय ॥ पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय ॥ बृहच्च स्वाहा इदं
 बृहते ॥ रथन्तरं च स्वाहा इदं रथन्तराय न मम ॥ प्रजापतिर्जयानिन्द्रायवृष्णे
 प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मैविशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः सइहव्योवभूव स्वा-
 हा इदं प्रजापतये ॥ ॐ कारस्तुसर्वत्रयोज्यः ॥ इति जयाहोमः ॥ अथाभ्यातान-
 होमः ॥ अग्निभूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्ब्रह्मेऽस्यामाशिष्यस्यां पुतो-
 धायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्देवहूत्यां स्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये न मम ॥ १ ॥
 इन्द्रोऽज्येष्ठानामधिपतिः समा ० त्यां स्वाहा इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये ॥
 २ ॥ वक्ष्यमाणेषु सर्वमन्त्रेषु समावतिवत्यादि मन्त्रशेषस्यानुपङ्गः । यमः पृथिव्या
 अधिपतिः स ० हूत्यां स्वाहा ॥ इदं यमायपृथिव्या अधिपतये ॥ ३ ॥ अत्रोदका-
 लम्भ इति वासुदेवः । वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स ० इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधि-
 पतये ॥ ४ ॥ सूर्यादिवोऽधिपतिः स ० इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये ॥ ५ ॥ चन्द्र-
 मानक्षत्राणामधिपतिः स ० इदं चन्द्रमसे जक्षत्राणामधिपतये ॥ ६ ॥ बृहस्प-
 तिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स ० इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये ॥ ७ ॥ मित्रः सत्या-
 नामधिपतिः स ० इदं मित्राय सत्यानामधिपतये ॥ ८ ॥ वरुणोऽपामधिपतिः
 स ० इदं वरुणायापामधिपतये ॥ ९ ॥ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स ० इदं
 समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये ॥ १० ॥ अन्नं साम्राज्यानामधिपतितन्नावत्वस्मि-
 न्ब्रह्मण्यं इदमग्नये साम्राज्यानामधिपतये ॥ ११ ॥ सोम ओषधीनामधिपतिः
 स ० इदं सोमायौषधीनामधिपतये ॥ १२ ॥ सविता प्रसवानामधिपतिः स ० इदं
 सवित्रे प्रसवानामधिपतये ॥ १३ ॥ रुद्रः पशूनामधिपतिः स ० इदं रुद्राय पशूना-
 मधिपतये ॥ १४ ॥ उदकस्पर्शनम् ॥ त्वष्टारूपाणामधिपतिः स ० इदं त्वष्टेरूपा-
 णामधिपतये ॥ १५ ॥ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स ० इदं विष्णवे पर्वतानामधि-
 पतये ॥ १६ ॥ मरुतोऽगणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्निव्यादि इदं
 मरुद्भ्योऽगणानामधिपतिभ्यो ॥ १७ ॥ पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह
 मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मणीत्यादि । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्त-
 तामहेभ्यश्च ० ॥ १८ ॥ उदकोऽस्पर्शः ॥ इत्यभ्यातानहोमः ॥ अग्निरैतुप्रथमोदेय-
 तानां रोदात्स्वाहा इदमग्नये ॥ १ ॥ इमामग्निस्त्रायतां इदमग्नये ॥ २ ॥ स्व-

स्तिनो अग्ने० त्रं स्वाहा । इदमग्नये० ॥ ३ ॥ सुगन्नुपन्या० कृणीतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय० ॥ ४ ॥ परंमृत्यो अनु० वीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे० । उदकोपस्पर्शः । संस्रवप्राशनान्ते वा अयं हीमः । ततः कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रांल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपतितान्कुमारीन्निःकृत्वो जुहोति ॥ अयंमणमिति प्रथमां इदमग्नये न ममेति वरस्य त्यागः । इयन्नार्युपव्रूते इति द्वितीयाम् इदमग्नये० । इमंल्लाजानावपानीति तृतीयाम् इदमग्नये० । कन्यैवमन्त्रत्रयं पठति । ततो वरो गृभ्यामिति सौभगत्वायेत्याद्यारभ्यशरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण कन्याया अङ्गुष्ठसहितं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ॥ अथैनामश्मानमारोहयति दक्षिणपादेनोत्तरतः स्थापितमारोहेमश्मानमिति मन्त्रेण ॥ वरस्य मन्त्रपाठः ततो वरः सरस्वतीप्रेदमवेतीमांगायां पठति ॥ अथ वधूवरौ अग्नेः प्रदक्षिणं परिक्रामतस्तुभ्यमग्रेपर्यवहन्निति वरपठितमन्त्रेण ॥ ततोलाजावपनादि परिक्रमणान्तं पुनर्वारद्वयं कुर्यात् ततस्तृतीयपरिक्रमणान्ते शूर्पकोशेन सर्वलाजानामञ्जलौ प्रक्षेपः ततः कुमारी तान् जुहोति भगाय स्वाहेति इदं भगाय न ममेति वरः । अत्राचारात्तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कुरुत इति रेणुदीक्षितादयः ततो वर आज्येन प्रजापतये स्वाहेति इदं प्रजापतये ॥ अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयति ॥ तत्रवरः सप्तपदानि प्रक्रमस्वेति ब्रूयात् ॥ एकमियेविष्णुस्त्वानयतु इति मन्त्रं पठित्वाप्रथमम् । द्वे ऊर्जेविष्णु० द्वितीयम् । त्रीणि रायस्योपाय वि० तृतीयम् चत्वारि मायो भवाय वि० चतुर्थम् पञ्चपशुभ्यो वि० पञ्चमम् षडृतुभ्यो वि० षष्ठम् सखेसप्तपदा भव सामामनुव्रताभवेति सप्तमम् ततो वरः पूर्वपृतादुदकुम्भादुदकमादायापः शिवेति मन्त्रेण वधूसूर्द्धंन्यमिपिञ्चति ततोवरः सूर्यमुदीक्षस्येति वधूं प्रेरयति ॥ सा च तच्चतुरित्यादिशृणुयान शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते ॥ ततोवरोवध्वादक्षिणस्कन्धोपरि हस्तनीत्या ममत्रते इति मन्त्रेण तस्याहृदयमालभते ततोवरोवधूमभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरिति अत्राचारात्स्त्रियः सिन्दूरदानादि कुर्वन्ति ततो वरस्तामुत्थाप्यप्राच्यामुदीच्यां वा परिवृते रोहिता-
नहुडे उपवेशयतीहगाव इति ततो वर आगत्य पश्चादग्नेरुपविश्याग्ने स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति इदमग्नये स्विष्टकृते० संस्रवप्राशनम् मार्जनम् पवित्रप्रति-
पत्तिः प्रणीताविमीकः प्रह्णयेदक्षिणादानम् ततः स्वकीयायाचार्यायगान्ददाति
ब्राह्मणश्चेत् ततोऽस्तमिते वरो भुवन्दशंयति भुवमसीति मन्त्रेण सा च
तूष्णीं भुवं पश्यति सा यदि भुवं न पश्येत् तदा पश्यामीत्येव ब्रूयात् ततो
दम्पत्योरचारादि नियमाः ॥ इति विवाहे पदार्थक्रमः ॥ अथ देवकीत्यापनं मण्ड-

पोद्वासन विधिः तत्र कालः समे च दिवसे कुर्याद्वैवकीत्यापनं बुधः । पष्टं च
 विपमं नेष्टं सुक्ता पञ्चमसप्तमौ । समेषु पष्टं विपमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तान्दिनं
 नात्रैष्टमित्यर्थः ॥ सङ्कल्पपूर्वकं सर्वा देवताः प्रत्येकं पूजयित्वात्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति
 विसर्जयेत् । मण्डपोद्वासनं यथाकुलाचारं कृत्वा द्विजाशियो मन्त्रोक्ता गृहीयात् ॥
 अथ वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशः ॥ बधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथ वाऽङ्घ्रि ।
 द्वितीयकेवाऽथ चतुर्थकेवा पष्टे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥ लल्लः । स्वभवनपुर-
 प्रवेशे देशानां विप्रवे तथोद्वाहे । नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणानास्ति ॥
 नित्ययाने गृहेजीर्णं प्राशनान्तेषु सप्तसु । बधूप्रवेशमाङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥
 ज्योतिःप्रकाशे ॥ वामे शुके नवोढायाः सुखहानिश्च दक्षिणे । धनं धान्यं च
 पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते ॥ नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ । तदेव
 विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तद्विरागमे ॥ पूर्वतोऽभ्युदिते शुके प्रयायादृत्तिणापरे । पश्चाद-
 भ्युदिते चैव यायात्पूर्वापरेदिशौ ॥ तथा भाद्रपदमासमारभ्य पूर्वादिमुख्यदिक्षु
 प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं ज्ञेयम् । चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं
 विदित्स्वेकमासं क्रमेण कण्ठकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामान्तरे नववधूगमने
 वर्ज्यम् ॥ नियतकालेऽपि कदाचिन्निषेधमाह गर्गः ॥ व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे
 वैधृतावपि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्नोतिऽपि मानवः ॥ तथा अमासंक्रान्तिवि-
 श्रादादी प्राप्नोतिऽपि नाचरेदिति ॥ विवाहात्प्रथमे पौषे श्रापादे चाधिमासके ।
 भर्तृगृहे बसेन्नस्त्री चैत्रे तातगृहे तथा ॥ इति बधूगृहगमनविधिः ॥ अथ गर्गमते
 पदार्थक्रमे विशेषः ॥ अग्निस्थापनादि ब्राह्मणतर्पणान्तं विवाहकर्म ॥ प्रथममाचा-
 र्यकर्तृकमग्निस्थापनम् । ततोमधुपर्कादि । अर्चयेतिवरः । विष्टरी विष्टरी विष्ट-
 रावित्यन्यः ॥ प्रतिगृह्येतामितिदाता । प्रतिगृह्णामीति वरः । एवमग्रे सर्वत्र पाद्यादौ
 ज्ञेयम् ॥ एकस्मिन्विष्टरे आसनम् ॥ तदैव तेनैव मन्त्रेण पादयोरधस्तान्निधानं
 द्वितीयविष्टरस्य ॥ प्राणसंमर्शनेनास्त्वित्यध्याहारः सर्वत्र ॥ गोरालम्बान्ते लीढ-
 गान्तिवाचनं पुण्याहवाचनस्थाने । ततो मधुपर्कार्चनसमापनम् । ततः सदक्षिणं
 कन्यादानम् । ततः कौतुकागारं प्रविशति । युवतीनां मङ्गलाचारयुक्तानाम्प्रति-
 कूलभावेन प्रविशति । अन्यत्राभक्षपातकेभ्यः । तत आचार्योपासः परिधाप-
 यति जराङ्गच्छेति । उत्तरीयं च । ततः समञ्जनम् । अध्येषणमाचार्यस्य । कङ्क-
 ष्यवन्धनम्परस्परम् ॥ दक्षिणहस्तेन पाणिं गृहीत्या निष्कामति यदैपीति । कन्या-
 नामग्रहणे आचार्यः । परस्परं रानीक्षणम् । उदकुम्भं स्कन्धे कृत्वाऽयस्येयम् । ततः

स्तिनो अग्ने० त्रं स्वाहा । इदमग्नये० ॥ ३ ॥ सुगन्नुपन्या० कृणोतु स्वाहा । इदं
वैवस्वताय० ॥ ४ ॥ परंमृत्यो अणु० वीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे० । उदकोपस्पर्शः ।
संस्त्रवप्राशनान्ते वा अयं होमः । ततः कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रांल्लाजानञ्ज-
लिनाञ्जलावावपतितान्कुमारीन्निःकृत्वो जुहोति ॥ अर्घ्यमणमिति प्रथमां इदमग्नये
न ममेति वरस्य त्यागः । इयन्नार्युपप्रूते इति द्वितीयाम् इदमग्नये० । इमौल्लाजा-
नावपानीति तृतीयाम् इदमग्नये० । कन्यैवमन्त्रत्रयं पठति । ततो वरो गृभ्णामिति
सौभगत्वायेत्याधारभ्यशरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण कन्याया अङ्गुष्ठसहितं दक्षिणं
हस्तं गृह्णाति ॥ अथैनामश्मानमारोहयति दक्षिणपादेनोत्तरतः स्थापितमारोहेम-
मश्मानमिति मन्त्रेण ॥ वरस्य मन्त्रपाठः ततो वरः सरस्वतीप्रेदमवेतीमांगायां
पठति ॥ अथ वधूवरौ अग्नेः प्रदक्षिणं परिक्रामतस्तुभ्यमग्रेपर्यवहन्निति वरपठित-
मन्त्रेण ॥ ततोलाजावपनादि परिक्रमणान्तं पुनर्वारद्वयं कुर्यात् ततस्त्वृतीयपरिक्र-
मणान्तं शूर्पकोशेन सर्वलाजानामञ्जलौ प्रक्षेपः ततः कुमारी तान् जुहोति भगाय
स्वाहेति इदं भगाय न ममेति वरः । अत्राचारात्तृष्णो चतुर्थं परिक्रमणं कुरुत
इति रेणुदीक्षितादयः ततो वर आज्येन प्रजापतये स्वाहेति इदं प्रजापतये ॥
अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रकामयति ॥ तत्रवरः सप्तपदानि प्रक्रमस्वेति ब्रूयात् ॥
एकमिधैविष्णुस्त्वानयतु इति मन्त्रं पठित्वाप्रथमम् । द्वे ऊर्जविष्णु० द्वितीयम् । त्रीणि
रायस्योपाय वि० तृतीयम् चत्वारि मायो भवाय वि० चतुर्थम् पञ्चपशुभ्यो वि०
पञ्चमम् षड्दशुभ्यो वि० षष्ठम् सखेसप्तपदा भव सामामनुव्रताभवेति सप्तमम् ततो-
वरः पूर्वधृतादुदकुम्भादुदकमादायापः शिवेति मन्त्रेण वधूसूर्द्धन्यभिषिञ्चति ततोवरः
सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेरयति ॥ सा च तच्चतुरित्यादिशुशुयाम शरदः शतमित्यन्तेन
मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षति ॥ ततोवरोवध्वादक्षिणस्कन्धोपरि हस्तनीत्वा ममव्रते इति
मन्त्रेण तस्याहृदयमालभते ततोवरोवधूमभिमन्त्रयते मुमङ्गलोरिति अत्राचारात्स्वि-
यः सिन्दूरदानादि कुर्वन्ति ततो वरस्तामुत्थाप्यप्राच्यामुदीच्यां वा परिवृते रोहिता-
नङ्गुहे उपवेशयतीहगाव इति ततो वर आगत्य पश्चादग्नेरुपविश्याग्नेयै स्विष्टकृते
स्वाहेति जुहोति इदमग्नये स्विष्टकृते० संस्त्रवप्राशनम् मार्जनम् पवित्रप्रति-
पत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणेदक्षिणादानम् ततः स्वकीयायाचार्यायगान्ददाति
ब्राह्मणश्चेत् ततोऽस्तमिते वरो धुवन्दर्शयति ध्रुवमसीति मन्त्रेण सा च
तृष्णां ध्रुवं पश्यति सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तदा पश्यामीत्येव ब्रूयात् ततो
दम्पत्योरक्षारादि नियमाः ॥ इति विवाहे पदार्थक्रमः ॥ अथ देवकीत्यापनं मण्ड-

ज्ञातु भर्तव्या महदेनोन्यथाभवेत् अधिवेत्तव्या तदुपरिस्वयन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः ॥
 आपस्तम्बः ॥ धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेति । अधिवेदने प्रतीक्षाकालं मनु-
 राह ॥ वन्ध्याऽप्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वग्नि-
 यवादिनी ॥ रत्यर्थे तु विवाहान्तरे विशेषः । एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य
 इच्छति । समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वाढामपरां वहेत् ॥ याज्ञवल्करस्तु आज्ञासम्पा-
 दिनीं दत्तां वीरसूत्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यसृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥
 सधनो धनवृतीयांशमधनोऽशनाच्छादनात्मकं भरणं दाप्य इत्यर्थः ॥ यात्वेतावता-
 ऽपरितुष्टा गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः ॥ अधिविज्ञातु या नारी निर्गच्छेद्गोपिता
 गृहात् । सा सद्यः सन्निरौद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधाविति ॥ बहुभार्या ज्येष्ठयैव
 सहधर्मं सपत्नीकसाध्यं कुर्यादिति । हेमाद्रौ कात्यायनः । अग्निशिष्टादिशुश्रूपां
 बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेदिति । शिष्टशुश्रूपा
 आतिथ्यादिपूजा ॥ सा च पत्नीसम्पाद्यधर्ममात्रोपलक्षणार्था ॥ गर्हिता धर्मायोग्यत्वा-
 पादकपातित्यादिदोषवती न चेदित्यर्थः । तादृशीचेन्न तथा । किन्त्वनेनैवंविधया
 कनिष्ठयाऽपि कारयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
 सवर्णासु विधौ धर्मं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ अन्यामसवर्णाम् । इदं चाधानेसहा-
 धिकृतानेकभार्याविषयम् ॥ अनधिकृतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तत्रापि केवलक्र-
 त्वर्थमाज्यावेक्षणदि यजमानौदुम्बरीसमानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कार-
 येत् । पत्नीसन्नहनादि तु कर्तव्यं संस्कारकम् ॥ सहाधिकृताभिः सवर्णाभिरित्यादि
 मीमांसामांसलमनसां सुत्रानम् । द्वितीयादिविवाहेऽग्निनियममाह होमाय
 कात्यायनः । सदारीऽन्यामपुनर्दारानुद्बोद्धुं कारणान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान्कुर्वन्का-
 होमोऽस्यविधीयते ॥ स्वाम्नावेव भवेद्दोमौलीकिके न कदाचनेति ॥ अयं च नियमः
 सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवेतु लौकिकाग्नौ । अत्र द्वितीयादिविवाहे जीवत्पि-
 त्तकोऽपि स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे
 पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेवतु नान्दिकमिति स्मृतेः ॥ तत्र पितृवर्गं विहाय
 मातृमातामहवर्गयोः कुर्यात् । मातरिजीवत्यां मातामहवर्गस्यैव । तस्मिन्नपि जी-
 वति द्वारलोपाद्द्विश्चाद्दुलोप एव ॥ सोऽपि साग्निक्श्चेद्येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः
 स्वयमपि दद्यात् ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति वचनात् । अन्येतु
 असाग्निकोऽपि पितृदेवताभ्यो दद्यान्नतु लोपः । वृद्धौ तीर्थे च सद्यस्ते ताते च पतिते
 सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयंसुत इति मैत्रायणीयपरिगिष्टादित्याहुः ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्य पश्चाद्ग्रेस्तेजन्त्यांकटे दक्षिणपादं दत्त्वोपवेशनम् ॥ ब्रह्मोपवेश-
 नादिसर्वप्रायश्चित्तान्ते विशेषः । आसादने चरोरभावः । शूर्पं शमीपलाशमिश्रा
 लाजाः । हृपदुपले च । आनडुहम् । भ्राता । वरश्च ॥ पर्युक्षणान्ते आचारादि
 सर्वप्रायश्चित्तान्तम् । राष्ट्रभृदादीनामिच्छया होमः । राष्ट्रभृद्धोमे ऋताया० स न
 इदं० इति प्रथमः तस्योपधयइति द्वितीयः । एवमग्रेऽपि । ततो जयाहोमः ॥
 तत्र चिन्ताय स्वाहेति चतुर्थ्यन्तेन प्रयोग इति श्रीअनन्तोदात्तायण्यत्रे स्वाहा कारः
 सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति सूत्रे । नेतिगर्गः ॥ ततोऽभ्यातानहोमः ॥ ततोऽग्निरैत्वित्या-
 हुतिचतुष्टयम् ॥ परम्भृत्यविति चात्रो । ततः कुमार्या हस्तयोरुपस्तरणम् भ्रातुः ।
 माता कुमारीहस्तलेपनन्ददाति । लाजानामावपनमञ्जुलौ । प्रत्यभिचारणम् ।
 सव्यसंहतेन दक्षिणेन होमः । इदमर्यम्णे इति प्रथमस्य त्यागः । द्वितीयतृतीय-
 योरग्नये ॥ अर्यमणमिति त्रयाणां मन्त्राणां पाठोवरस्य । पाणिग्रहणम् । अश्मान-
 नमारोहस्वेति प्रैपपूर्वकमारोहणम् । परिक्रमणम् । एवं वारद्वयं लाजादि परि-
 क्रमणान्तम् । भगायस्वाहेत्यनेन विद्याहं वारत्रयं होमः । तूष्णीं परिक्रमणम् ।
 प्रजापतये होमः । सप्तपदानि । अभियेकः । ततस्तिस्मिश्च प्रैषपूर्वकं सूर्यावे-
 क्षणम् । हृदयालम्भः । अभिमन्त्रणम् । शकटे चर्मास्तीर्णं वरः कन्यामुपवेशयति ।
 स्विष्टकृद्धोमः । संस्रवभक्षः । परंभृत्यवित्यत्र वा होमः । मार्जनम् । पवित्रप्रति-
 पत्तिः । ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । आचार्याय गोदानम् । अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति
 प्रैपपूर्वकं । ध्रुवमसीति वध्वाः पाठः । वर्हिर्होमः प्रणीताविमोक्तः । कर्मापवर्ग
 समिदाधानम् उत्सर्जनम् ब्रह्मणः उपयमनकुशानामग्नी प्रक्षेपः ॥ ब्राह्मणभोजनम् ॥
 इति गर्गमते विशेषः ॥ अथ पुनर्विवाहः ॥ कृते विवाहे पञ्चाङ्गशुद्धिराहित्यादि
 दोषश्चेत् ज्ञातः तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहः कार्यः । तदाह नृ-
 सिंहः श्रीधरीये । पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् । लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे
 ग्रहतारादिसम्भवे ॥ अन्वेष्यशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे । विवाहे चापि दम्पत्यो
 राशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्विवाहमिष्यते । अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं
 वर्द्धयेत्तु विशेषतः ॥ आपाढमार्गशीर्षौ द्वौ वज्र्यौ शेषाः शुभावहाः । विवाहोक्त-
 र्क्षतिथ्यन्ता राशिवारादिवर्गजाः । करणायोगसञ्जा वै ग्रहगोचरयोगकाः । तस्मिन्वि-
 वाहसमये शुभदाश्च तथैव हि ॥ पूर्वास्ते पूर्वात्रे च विवाहः शुभदोभवत् ॥ अथ
 द्वितीयादिविवाहविधिः ॥ तत्राधिवेदनीया आह ॥ याञ्चवलम्बः सुरापीव्याधिता
 धूर्ता वन्ध्याऽर्धघ्न्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिबेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ अधिवि-

ज्ञातु भर्तव्या महदेनोन्यथाभवेत् अधिवेत्तव्या तदुपरिस्वयन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः ॥
 आपस्तम्बः ॥ धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेति । अधिवेदने प्रतीक्षाकालं मनु-
 राह ॥ वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रि-
 यवादिनी ॥ रत्यर्थं तु विवाहान्तरे विशेषः । एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य
 इच्छति । समर्थस्तोपयित्वाऽर्थः पूर्वाढामपरां वहेत् ॥ याज्ञवल्क्यस्तु आन्नासम्पा-
 दिनीं दक्षां वीरसूत्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥
 सधनो धनतृतीयांशमधनोऽशनाच्छादनात्मकं भरणं दाप्य इत्यर्थः ॥ यात्वेतावता-
 ऽपरितुष्टा गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः ॥ अधिविज्ञातु या नारी निर्गच्छेद्द्रोपिता
 गृहात् । सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधाविति ॥ बहुभार्यां ज्येष्ठयैव
 सहधर्मं सपत्नीकसाध्यं कुर्यादिति । हेमाद्रौ कात्यायनः । अग्निशिष्टादिशुश्रूपां
 बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेदिति । शिष्टशुश्रूपा
 आतिथ्यादिपूजा ॥ सा च पत्नीसम्पाद्यधर्ममात्रोपलक्षणायां ॥ गर्हिता धर्मायोग्यत्वा-
 पादकपातित्यादिदोषवती न चेदित्यर्थः । तादृशीचेन्न तथा । किन्त्वनेनैवंविधया
 कनिष्ठयाऽपि कारयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
 सवर्णां सु विधौ धर्मं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ अन्यामसवर्णाम् । इदं चाधानेसहा-
 धिकृतानेकभार्याविषयम् ॥ अनधिकृतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तत्रापि केवलक्र-
 त्वर्थमाज्यावेक्षणानि यजमानौदुस्वरीसमानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कार-
 येत् । पत्नीसन्नहनादि तु कर्तव्यंस्कारकम् ॥ सहाधिकृताभिः सवर्णाभिरित्यादि
 मीमांसामांसलप्रनवां सुज्ञानम् । द्वितीयादिविवाहेऽग्निनियममाह होमाय
 कात्यायनः । सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्गोढुं कारयान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान्कुर्वन्वा-
 होमोऽस्वविधीयते ॥ स्वाग्नाविव भवेद्दोमौलौकिके न कदाचनेति ॥ अयं च नियमः
 सम्भवे । श्रामान्तरादावसम्भवेतु लौकिकाम्नौ । अत्र द्वितीयादिविवाहे जीवत्पि-
 तृकोऽपि स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाण्ड्यहे
 पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेवतु नान्दिकमिति स्मृतेः ॥ तत्र पितृवर्गं विहाय
 मातृमातामहवर्गयोः कुर्यात् । मातरिजीवत्यां मातामहवर्गस्यैव । तस्मिन्नपि जी-
 वति द्वारलोपाद्द्विश्राद्धलोप एव ॥ सोऽपि साग्निकश्चेद्येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः
 स्वयमपि दद्यात् ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति वचनात् । अन्येतु
 असाग्निकोऽपि पितृदेवताभ्यो दद्यान्नतु लोपः । वृद्धौ तीर्थं च सङ्ग्रस्ते ताते च पतिते
 सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयंसुत इति मैत्रायणीयपरिशिष्टादित्याहुः ॥

द्वितीयादि विवाहे कालविशेषः संग्रहे ॥ प्रमदामृतिवासरदितः पुनरुद्वाहविधि-
 वरस्यच । विषमे परिवत्सरे शुभोयुगले चापि मृतिप्रदीभवेत् ॥ जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां
 द्वितीयादिविवाहे नायंकालनियमः ॥ अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मि-
 न्कर्तव्येऽर्कविवाहविधिः ॥ तृतीयादिनिषेधमाह काश्यपः ॥ तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं
 यः समुद्रहेत् । पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुम्बी साग्निको वरः ॥ उद्गहेद्रतिसिध्दर्थन्तृतीयां
 न कदाचन । मोहादज्ञानतोवाऽपि यदिगच्छेत्तु मानुषीम् ॥ नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य
 वचनं यथा ॥ अन्यत्रापि । तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि साविधवा भवेत् ॥ संग्रहे । तृती-
 यां यदि चोद्वाहेत्तर्हि साविधवा भवेत् । चतुर्थ्यादिविवाहार्थन्तृतीयाकं समुद्रहेत् ।
 आदित्यदिवसेवाऽपि हस्तर्त्तवा शनैश्चरे । शुभेदिनेवा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥
 देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ॥ ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यांवा सपुष्पफलसंयुतम् । परी-
 ष्याकं ततोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि ॥ व्यासः । स्नात्वाऽलङ्कृतवासास्तुरक्त-
 गन्धादिभूषितम् । सपुष्पफलशाखैकमर्कगुल्मं समाश्रयेत् ॥ संलक्षणेन संयुक्तमर्कं
 संस्थाप्य यत्रतः । अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा ॥ अर्कसन्निधिमागत्य तत्र
 स्वस्त्यादि वाचयेत् । नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत् । पूजयेन्मधुपर्कण
 वरं विप्रस्य हस्ततः । यज्ञोपवीतं वस्त्रं च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥ उष्णीषगन्धमा-
 ल्यादि यरायासै प्रदापयेत् । स्वशाखोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत् ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 यथाविधीत्यस्थानन्तरम् कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत् द्विजात्तमः । त्रिलोकवासिन्
 सप्ताश्व क्षाययासहितोरवे । तृतीयोद्वाहजं दीपं निवारय सुखं कुरु । तत्राध्यारोप्य
 देवेशं क्षायया सहितं रविम् ॥ वस्त्रैर्मांल्यैस्तथागन्धैस्तन्मन्त्रैश्चैव पूजयेत् ॥ तन्म-
 न्त्रेणाकुण्ठेनेत्यादिना । अन्यत्रापि श्वेतवस्त्रेण सन्धेय्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्याप्यङ्घ्रिर्भ्रमिप्रिच्यच । गुडोदनंतु नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत् ।
 अर्कं प्रदक्षिणांकुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं बुधः । मम प्रीतिकरा येय म्मया सृष्टा पुरातनी ।
 अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिरक्ततु ॥ पुनः प्रदक्षिणां कुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्र-
 वित् ॥ नमस्तेमङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहिमां कृपया देवि पत्नीत्वं मे
 इहागता ॥ अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहितायच । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां
 प्रीतियर्दनः ॥ तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय । ततश्च कन्यावरणां त्रिपुरुषं
 कुलमुच्चरेत् । आदित्यः सविता सूर्यः पुत्री पौत्री च नरत्निका । गोत्रं काश्यप इत्युक्तं
 लोके लौकिकमाचरेत् ॥ सुमुहूर्तेऽर्कं निरीक्षित स्वस्तिसूक्तमुदीरयन् । आशीभिः
 सहितः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ॥ अथाचार्यं समाहूयं विधिना तन्मुखाञ्चताम् ।

प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिनाऽऽचरेत् ॥ आचार्यस्य दानमन्त्रमाह व्यासः ॥
 अर्ककन्यामिमं विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्र-
 येति ॥ अञ्जुल्यक्षतकर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् ॥ यावत्पञ्चावृतं सूत्रन्तावदकं
 प्रदर्शयेत् ॥ स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाऽथवा जपेत् । पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे
 बध्नाति मन्त्रतः ॥ वृहत्सामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥ अर्कस्य पुरतः पश्चा-
 द्दक्षिणोत्तरतस्तथा । कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ॥ सवस्त्रं प्रतिकु-
 म्भं चत्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् । हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ॥ प्रतिकुम्भ-
 म्महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरम् । पाद्यार्घ्यादिनिवेदान्तं कुर्याद्भास्त्रैव मन्त्रवित् ॥ अत्र
 होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ॥ तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्क-
 विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥ अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् ।
 नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत स्थण्डिलञ्च प्रकल्पयेत् ॥ अर्कमभ्यर्च्य सौर्यां च गन्धपुष्पाक्षता-
 दिभिः ॥ सौर्यां सूर्यदेवत्यया आकृष्योनेत्यादिऋचा ॥ स्वयं चालङ्कृतस्तद्वद्वस्त्रमा-
 ल्यादिभिः शुभैः । अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारब्ध एतया ॥ एतया कन्यया ॥ उल्लेख-
 नादिकं कुर्यादाधारान्तमतः परम् । आज्याहुतिं च जुहुयात्सङ्गोभिरनयैकया ॥
 यस्मैत्वाकामकामायेत्येतयर्चा ततः परम् । व्यस्ताभिश्च समस्ताभिस्ततश्च स्वष्टकृ-
 द्भवेत् ॥ परिषेचनपर्यन्तमयाश्चेत्यादिकं क्रमात् । प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह ॥
 व्यासः ॥ पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु
 जरायुषा ॥ अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं जन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि
 जह्वा तं विसृजेत्पुनः ॥ गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः । इतरेभ्योऽपि
 विप्रेभ्योदक्षिणां चाभिशक्तितः ॥ तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥ अत्र पञ्च-
 मदिने कर्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ चतुर्ये दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूज्य च । विसृज्य
 होममग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ॥ उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् । न
 पशून् च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥ एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्वहेत् । धन-
 धान्यसमृद्धिश्च इच्छाशक्तिः परत्रचेति ॥ अत्रैवं संक्षेपतः प्रयोगः ॥ उक्ते आदित्यवा-
 रादौ उक्ते देशे यथोक्तार्कसमीपे गत्वाऽऽचम्य देशकालौ संकीर्त्य मम तृतीयमानु-
 षीविवाहजदीपाभावाद्यर्थमर्कविवाहं करिष्ये इति संकल्प्य आचार्यवरणस्वस्तिवाचना-
 युक्तक्रमेण कुर्यात् ॥ अत्र होमे विशेषः देशादि संकीर्त्यां विवाहाद्भूतं होमं करिष्ये
 ततोऽग्निस्थापनाद्याधारान्तं कृत्वा आज्येन षडाहुतीर्जुहुयात् । संगोभिराङ्गिरसो-
 नक्षमाखोभगइवेदर्यमथानिनाय । जनेमित्रानदम्पतीअनक्तिवृहस्पतेथाजयाशूरिवा-

जीस्वाहा । इदं बृहस्पतये नमः । यस्मैत्वाकामकामायवयंसप्ताद्यजामहे ।
 तमस्मभ्यंकामदत्वाऽयेदंतंघृतं पिव स्वाहा । इदमग्नये नमः ॥ भूः स्वाहा भुवः
 स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा त्यागा उक्ताः ततः स्विकृन्नवाहुत्यादिशेषं
 समापयेत् ततः प्रदक्षिणप्रार्थनादिकर्मशेषसमापनम् इत्यर्कविवाहः ॥ अथैकक्रिया-
 निर्णयः तत्र बृद्धमनुः एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्या-
 न्मातृभेदे विधीयते ॥ अत एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकवत्सरे निषिद्धं मातृभेदाभा-
 वात् नारदः पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्ड-
 नादपि मुण्डनम् ॥ वराहः विवाहस्त्वेकजातानां परमासाभ्यन्तरे यदि । अंसंशयं
 त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥ वसिष्ठः न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं
 दुहितुः प्रकुर्यात् । न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गौत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥
 एकोदरभातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् । परमासमध्ये मुनयः समूचुर्न
 मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥ एतदपवादोऽप्यत्रैव ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य
 प्रवेशनम् । तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥ सारावल्याम् फाल्गुने चैत्र-
 मासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदाब्दस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलम्बनम् ॥ संहिताप्रदीपे
 ऊर्ध्वं विवाहान्तनयस्य नैव कार्याविवाहो दुहितुः समार्द्धम् । अप्राप्य कन्यां श्वशु-
 रालयं च वधूं प्रवेश्यात्स्वगृहं नचादौ ॥ वसिष्ठः द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं
 शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथ वाऽऽचार्यविभे-
 दतो वा ॥ एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातात-
 पोऽव्रवीत् ॥ ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः कुले ऋतुत्रयादर्वाञ्जण्डनात्तु मुण्डनम् ।
 प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥ कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वत्सरे
 लघु । लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥ पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्यो-
 द्वाहस्तु निर्गमः । मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौतु मङ्गलम् ॥ चौलमुण्डनमेवोक्तं
 वर्जयेन्न्यण्डनात्परम् । मौञ्जी चोभयतःकार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् । अभिन्ने
 वत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तं न भेदयेत् ॥ अभेदेतु विनाशः स्यान्नकुर्यादिकमण्डपे ॥
 संकटे तु कर्पाद्विकारिकासु उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वाहनं कदा-
 ऽपि । यावञ्जुतुर्थं दिनमत्रपूर्वं समाप्य चान्योद्वाहनं विदध्यात् ॥ काश्यपः मौञ्जीव-
 न्यस्तथोद्वाहः परमासाभ्यन्तरेऽपि वा । पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोष-
 कृत् ॥ गार्ग्यः भातृयुगे स्वसृयुगे भातृस्वसृयुगे तथा । न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मि-
 न्मण्डपेऽहनि ॥ ज्योतिर्विधवरणे एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वाहने भवेन्नाशः ॥ नयन्तरे

त्वैकदिनं केप्याहुः सङ्कटे च शुभम् ॥ ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदीनरस्य नारीविवाही न
 ऋतुत्रये स्यात् । नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥
 भिन्नमातृजयोस्तु एकवासरे विवाहमाह मेधातिथिः पृथग्मातृजयोः कार्यो विवा-
 हरत्वेकवासरे ॥ एकस्मिन्नगडपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा । पुष्पपट्टिकयोः कार्यं
 दर्शनं न शिरस्थयोः । भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥ यमलयोस्तु
 विशेषः गार्ग्यः एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरं चैव विवाहञ्च मौञ्जी-
 बन्धनमेव च ॥ तथा भट्टकारिकायाम् एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।
 कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्तीर्षात्रोर्यमलजातयोः इति ॥ अथ कन्यागृहे भोजननिषेधः मद्-
 नरत्ने भविष्ये अग्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन । दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा
 किमर्थमनुशोचति ॥ अपरार्कं आदित्यपुराणे ॥ विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपन-
 कारयेत् । अग्रजायान्तु कन्यायां नाशनीयात्तस्य वै गृहे ॥ यदि भुञ्जीत मोहाद्वा पूयाशी
 नरकं व्रजेत् इति ॥ अथ नान्दीश्राद्धानन्तरं धर्माः निर्णयदीपे गार्ग्यः नान्दीश्राद्धे
 कृते पश्चादावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥ अप-
 सव्यं स्वधाकारं नित्यं श्राद्धं तथैव च । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् ॥
 उपवासव्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च । नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥
 ज्योतिषे स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् । अपूर्वतीर्थामरद-
 र्शनं च विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥ पितृणामुद्देशेन कलशदानमित्यर्थः ॥ मासपट्टं
 विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च । जीर्णभागडादि न त्याज्यं गृहसम्मार्जनं तथा ॥
 ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथाच व्रतवन्धनात् । आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षाहुंमेव
 च ॥ अश्रद्धे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ॥ माङ्गल्येषु च सर्वेषु नधायं गोपिच-
 न्दनम् ॥ बृहस्पतिः तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविश्रवे । नगरग्रामदाहे च
 स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥ योगियाज्ञवल्क्यः न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च ।
 अनुव्रज्य सुहृद्वन्धून्नार्चयित्वेष्टदेवताम् ॥ ज्योतिर्निबन्धे उद्वाहात्प्रथमे शुची यदि
 वसेद्भर्तृगृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ॥ पौषे च
 श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे-
 भवेत् ॥ निबन्धे विवाहात्प्रथमे पौषे आपाढे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे
 पितृगृहे तथा ॥ हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धन्तदर्द्धकम् । पिण्ड-

• अत्र नित्यश्राद्धनिषेधेन तत्कार्यविहितपितृव्रतनिषेधे सिद्धे स्वधाकारवदर्थं तत्सद्वर्तितवैश्वदेवनिषे-
 धार्थमाचारसम्बन्धलाभाच्चेति ग्रहणः ॥

दानं मृदास्नानं नकुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ स्मृतौ महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः ऋषे-
हनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्समादस्य-
पति श्रीमहापात्रिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचिते विवाहप्रयोगः समाप्तः ॥ ८ ॥

मूलम् ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् ॥ १ ॥ अस्तमि-
तानुदितयोर्दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा ॥ २ ॥ अग्नयेस्वाहा प्रजापतये
स्वाहेति सायम् ॥ ३ ॥ सूर्यायस्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
प्रातः ॥ ४ ॥ पुमांश्च सौमित्रावरुणौ पुमांश्च सावश्विनावुभौ
पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांश्च सम्भर्ततां मयि पुनः स्वाहेति
पूर्वाङ्गर्भकामा ॥ ५ ॥ * ॥ ६ ॥ * ॥

कर्कः ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोः ॥
उपयमनकुशादानादि औपासनस्य परिचरणं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः हेमैऽपि
सति परिचरणग्रहणादितिकर्तव्यता न भवति अस्तमितानुदितयोरित्यस्तमिते
चानुदिते च तत्कर्म कर्तव्यम् तच्च सर्वदा न सकृत्क्रिया येनैवमाह ततोऽस्तमितेऽग्निं
परिचर्य दर्व्यापघातऽ सक्तून् सर्पभ्यो वलिऽ हरेदितिवलिहरणविधिपरेवाको परि-
चरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति हस्तेनैवात्र होमः इतिकर्तव्यताव्युदासात् व्युदासः
कथमिति चेत् उपयमनप्रभृत्युक्तत्वात् ॥ दध्नातण्डुलैरक्षतैर्वा होमः ॥ अग्नये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं जुहोति ॥ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वा-
हेति प्रातः जुहोति ॥ पुमांश्च सौमित्रावरुणौ ॥ इति पूर्वामाहुतिं जुहोति गर्भ-
कामेति स्त्रीप्रत्ययनिर्द्देशात्स्यैव जुहोति पूर्वाहुतिविकारप्रचायम् अत्रैव च स्त्री
उत्तराहुतौ तु यजमान एव ॥ ६ ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ उपयमन प्रभृति उपयमनान्कुशानादायेत्यारभ्य औपासनाग्नेः परि-
चरणं व्याख्यास्यतइति सूत्रशेषः । होमैऽपि च सत्युपयमनप्रभृतिग्रहणादितरेति-
कर्तव्यताव्युदासः ॥ अत एव हस्तेनैव होमः । अस्तमितानुदितयोरित्यस्तमिते च
अनुदिते च तत्कर्म कर्तव्यम् । तच्च सर्वदा ननु सकृत्क्रिया । येनाह ततोऽस्तमिते-
ऽस्तमितेऽग्निपरिचर्यदर्व्यापघातऽ सक्तून्सर्पभ्यो वलिऽ हरति । वलिहरणवि-
धिपरे वाको परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति दध्नेति पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरद्रव्येण
होमः कर्तव्यः । अग्नयेस्वाहेत्याहुतिद्वयं सायं जुहोति । सूर्यायेत्यादितु प्रातः ॥

तत्र मेधातिथिर्गायत्री अनुष्टुभौ लिङ्गोक्ता होमे० पुमांसावितिमन्त्रेण स्वय-
म्पठितेन पूर्वामाहुतिमाग्नेयसौर्यस्थाने ॥ गर्भकामेति स्त्रीप्रत्ययनिर्देशात्पद्मेव
जुहोति । अयञ्च पूर्वाहुतिविकारः । अत्रैव च स्त्री । उत्तराहुतौ तु यजमानएव
मुख्यत्वात् । मुख्यत्वं च स्मृत्यर्थसारे ॥ सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमाविधीयते ।
स्वयं होमे फलं यत्स्यान्न तदन्येन लभ्यते ॥ होमे यत्फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव
तु । हूयमाने तदन्येन फलमर्द्धमपद्यते ॥ स्वयं होमाशक्तौ तु ॥ यजमानः प्रधानं
स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका । ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्धाता भागिनेयः सुतापतिः ॥
एतैरेव हुतं यत्तु तद्दुतं स्वयमेव हि । पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युत्थक्रिया-
मिति ॥ ततः सायं समास्त्वेति प्रातर्विधाडित्यनुवाकेनोत्यायोपस्थानं परिचरणी-
प्रदेशात् पुमांसावित्यस्यार्थः सुगमः ॥ तत्र मेधातिथिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता होमे ॥ ६ ॥

हरिहरः ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्यपरिचरणम् ॥ अत्रौपासनस्यावस-
थ्यस्याग्नेः परिचरणमुपासनं व्याख्यास्यते कथमुपयमनप्रभृति उपयमनकुशादानमा-
रभ्य कौश्र्यः उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युत्थ जुहुयादिति यावत् ॥
तस्य कालनियममाह ॥ अस्तमितानुदितयोः ॥ अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्त-
मितानुदितौ तयोस्तथासूर्ययोः सूर्यस्यास्तमयानुदिताभ्यां उपलक्षितयोः कालयो-
रित्यर्थः तत्रास्तमितलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे यावत्सम्यङ्गमाभ्यन्ते नभस्पृक्षाणि
सर्वतः । न च लोहितिमापैति तावत्सायन्तु हूयते ॥ अनुदितस्य द्वैविध्यम् अनुदितः
समयाध्युषितश्च तत्रानुदितः स्पष्टतारकोपलक्षितः ततःपरमुदयात्प्राक् समया-
ध्युषितः ॥ तथा च मनुः उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यच्च
इत्यर्था वैदिकीश्रुतिः ॥ इति संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनीपलक्षित उदितः तत्र याज-
सनेयिनां नियमेनानुदिते होमः सूर्योद्भवा अग्निहोत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां
विच्छिन्नसग्निहोत्रं मन्यामह इत्यन्तेन श्रुतिसमासायेन उदितहोमनिन्दापूर्वकमनु-
दितहोमस्य समर्थतत्वात् छन्दोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः उदितेऽनुदिते वेति
गोभिलवचनात् आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम्
प्रातःप्रातरनृतन्ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति येऽग्निहोत्रम् दिवाकीर्त्यमदिवाकी-
र्तयन्तः सूर्योत्थोतिर्नतदाज्योतिरेपामिति ॥ अनुदिते होमे निन्दार्थवादपुरःसरं
तस्मादुदिते हातव्यमिति उदिते होमविधानात् होमद्रव्यनियममाह ॥ दध्नातण्डु-
लैरक्षतैर्वा ॥ जुहुयात् दध्ना गव्येन तण्डुलैर्वाहिमयैः अक्षतैः सत्वकैर्पैर्वा विक-

लपेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः ॥ अग्रनये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम्
 सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ तत्र सायमग्रये स्वाहेति पूर्वाहुतिं
 प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् सर्वत्र प्रजापतिपाग उपांशु स्वाहाकारः श्राव्य-
 स्त्यागश्च आधारेतु स्वाहान्तोऽपि मानसः तथा सूर्याय स्वाहेति पूर्वाम् प्रजाप-
 तये स्वाहेत्युत्तराम् प्रातस्त्यागास्तु प्रयोगे वक्ष्यते ते च यजमानकृत्याः कुतः
 प्रधानत्वात् प्रधानोऽस्वामी फलयोगादिति कात्यायनवचनात् ॥ प्रधानं हि द्रव्य-
 स्वत्वपरित्यागः ततश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचान्तेन
 प्राशुखोपविष्टेन सर्वकर्मसु कर्तव्याः तत्र सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते इति व-
 चनात् सायं होमद्रव्येणैव प्रातर्होमः कर्तव्यः तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रात-
 र्हातव्यम् येनारम्भस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायाच्च तथा दधितरङ्गुलयवानामलाभे
 श्यामाकनीवारवेणुयवकन्दमूलफलजलसप्रानां पूर्वपूर्वालाभे परंपरं नित्यहोमाय
 ग्राह्यम् कन्दम् सूरणादि फलमात्रादि अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह ॥ पुमांश्च
 सौमित्रावरुणौपुमांश्च सावश्विनावुभौ ॥ पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्चपुमांश्च संवर्ततां
 मयिपुनः स्वाहेतिपूर्वाङ्गर्भकामा ॥ पुमांश्चसौमित्रावरुणावित्यादिना मन्त्रेण गर्भ-
 कामा पत्नी पूर्वामाहुतिं जुहुयात् अत्र पूर्वा गर्भकामेत्यस्य कोऽर्थः । किं नित्ययो-
 र्द्वयोरहुत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता उत ताभ्यां पूर्वा पूर्वं हीतव्या अन्यैव
 किन्तावत्प्राप्तम् अन्यैवेति मन्त्रान्तरेण देवतान्तरहोमविधानात् मन्त्रस्य देवता-
 याश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् किञ्च द्वयोः प्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नित्याग्ने-
 यस्य सौर्यस्य च होमस्य बाधः प्रसज्येत अत्रोच्यते सत्यम् मन्त्रदेवतयोः कर्मभेद-
 कत्वं पूर्वा गर्भकामेतीदं काम्यं कर्म प्रकृतन्तु नित्यं काम्यं नित्यस्य बाधकम् पुरु-
 धार्यसमासक्तं काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायात् तस्मादग्रये स्वाहा सूर्यायस्वा-
 हेति नित्ये आहुती बाधित्वा पुमांश्चसौमित्रावरुणावित्यादिमन्त्रविहिता पत्नी-
 कर्तृका कर्मान्तररूपा हि काम्या आहुतिः प्रवर्तते यथा गोदोहनेन पशुकामस्य
 प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसम्बाधित्वैव प्रवर्तते अत्र कथं
 बाध्यबाधकभावः उच्यते नित्यं तावदफलमकरणे प्रत्यवायजनकं काम्यं तु फलवत्
 तत्र फलवद्बलवत् अफलं दुर्बलं बाधते अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन् आधाना-
 नुविधानानन्तरं सायं प्रातर्होमानुविधानं कर्तव्यम् आचार्येण केन हेतुनाऽत्रकृतं
 कोदोप इति चेत् परप्रकरणात्ततं कथं पडर्घ्याभिवन्तीत्यारभ्य तामुदुह्येत्यन्तं
 विवाहप्रकरणं यतः तत्र समाधीयते सूत्रकारस्य शैलीयम् विवाहात्प्राक् आवस-

ध्याधानकथनं यथा नैतच्छङ्कनीयम् विवाहाग्निरेवावसथ्याग्निरिति पक्षश्चाचार्यस्या-
 भिमतस्तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति विवाहाग्नैरौपासनत्वं कुतोऽवगतमिति चेत्
 वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत स्मार्तं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पश्चिञ्चान्वाहिकीं द्विज
 इतिमनुवचनात् ॥ कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालादृते वाऽपि
 श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ कृतविवाहस्य सभार्यस्यावसथ्याधा-
 नाधिकारः आश्वलायनगोभिलादिगृह्यकारवचनाच्च । तस्माद्बहुसम्मतत्वाद्विवाहस-
 मनन्तरमेव होमविधानाञ्चाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्नैरेवौपासनः सम्मत इति
 तत्रोच्यते आश्वलायनगृह्यमतं मन्वादिवचनन्तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं
 स्वस्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरम् वाजसनेयिनां पञ्चदशशाखाश्रयिणां माध्यन्दिनका-
 एवप्रभृतीनाञ्च पारस्कराचार्यस्य तु आवसथ्याधानप्रयोगं विवाहप्रयोगात्पृथगनुवि-
 दधतो नैपः पक्षः सम्मत इति गम्यते यदि विवाहाग्निरेवौपासनाग्निरिति सम्मतः
 स्यात्तदाऽऽवसथ्याधानं दारकाल इत्यादि न पृथक् प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहो-
 मेनैव आवसथ्याग्नौ सिद्धे पृथक् प्रयोगारम्भस्य वैयर्थ्यात् तस्मादन्यस्थानपाठो न
 दोषः इदं च औपासनपरिचरणं सर्वदा न सकृत् यतः ततोऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य
 दर्व्यापघातं सक्तून् सर्पेभ्योवलिं हरेत् इति वलिहरणविधिपरे वाक्ये परिचर-
 णस्य नित्यत्वं ज्ञापयति ॥ छिन्नं लूनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं
 गृहीतं चेन्मन्त्राजप्याः कठाशयात् ॥ छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रीयेत ऋतुम्प्रति ।
 तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् ॥ छिन्ने चावहने लूने पिष्टे दुग्धे च मृन्मये ।
 खातेच लौकिके प्राप्ते जपो नास्त्येव वाजिनाम् ॥ अत्र च न मन्त्रान्ते स्वाहाकार-
 होमौ किन्तु आदावेव नचोद्धारः प्रतिमन्त्रं किन्तु आद्य एव यदाह स्वाहाकुर्या-
 न्नमन्त्रान्ते नचैव जुहुयाद्भुविः । स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ॥
 सामगानामयम् ॥ नौकुर्याद्वीममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अर्च्येषां चाविकृ-
 ष्ठानां कालेनाचमनादिना ॥ अत्रिकृष्टानामनन्तरितानां कालेन आचमनादिना
 वा ॥ अथ प्रयोगः आवसथ्याधानोत्तरकालं तद्विषय एव सायम्प्रातर्होमनिमित्तं
 मालूपजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा सन्ध्यावन्दनानन्तरमग्निसमीपं गत्वा पश्चा-
 दग्नेः प्राञ्जुख उपविश्य उपयमनकुशान् समिधस्तिष्ठः शणिकवारिदध्यादीनाम-
 न्यतमं होमद्रव्यं अग्निस्तरतः प्राच आसाद्य उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोऽ-
 भ्याधाय पर्युह्य द्वादशपर्वपूरकेण दधितपद्भुलयवानामैकतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्व-
 ज्गारिणि स्वर्चिपि वन्ही मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् अग्नये स्वाहा इदमग्नये

तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इतिसायम् तथैव सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय प्रजापतये स्वाहा इति त्यागमिति प्रातः पत्नीचेद्भर्मकामा भवति तदा पुमांश्चसौमित्रावरुणौ पुमांश्चावश्विनावुभौ पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्च पुमांश्चसंवर्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति उत्तरां यजमानः । इदंमित्रावरुणाभ्यामश्विभ्यामिन्द्राय सूर्याय च इतिनित्यहोमविधिः ॥

गदाधरः ॥ आवसथ्येऽग्नौ होममाह ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् । उपयमनकुशादानादि औपासनस्यावसथ्यस्याग्नेः परिचरणं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः प्रभृतिग्रहणेन उपयमनान् कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेतावल्लभ्यते होमश्चात्रोपदिष्टः होमेऽपि च सति परिचरणग्रहणादितिकर्तव्यता न भवति हस्तेनैवात्र होमः इतिकर्तव्यताव्युदासात् कथमितिकर्तव्यताव्युदास इति चेत् । उपयमनप्रभृतीत्युक्तत्वात् पर्युक्षणं च मणिकोदकेन होमकालनियममाह ॥ अस्तमितानुदितयोः ॥ अस्तमितश्चानुदितश्चास्तमितानुदितौ तयोः तत्कर्मकर्तव्यमिति शेषः आवसथ्याधानानन्तरमस्तमिते च सूर्यं अनुदिते च सर्वदा होमः कार्यः न सकृत् येनैवं सूत्रकार आह ॥ ततोऽस्तमितेऽग्निं परिचर्यदव्यौपघातश्च सकृन् सूर्येभ्यो बलिं हरेदिति ॥ बलिहरणविधिपरे वाक्ये होमस्य नित्यत्वं ज्ञापयति अस्तमितलक्षणं कात्यायनेनोक्तम् ॥ यावत्सम्यङ्गभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । लोहितत्वं च नोपैति तावत्सायन्तु हूयते ॥ अनुदितस्तु द्विविधः । अनुदितः समयाध्युपितश्च ॥ तथा च मनुः उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युपिते तथेति ॥ तत्रानुदितः स्पष्टतारकोपलक्षितः ततः परमुदयात्प्राक् समयाध्युपितः सम्पूर्णादित्यमण्डलदर्शनोपलक्षित इति उदितः तत्रास्माकं सूत्रेऽनुदितस्य परिचरणमुक्तम् ॥ मनुवचने उदितग्रहणं शाखान्तरगृह्याभिप्रायेण मुख्यकाले यदा होमो न भवति तदा गौणकालेऽपि कार्यः ॥ तथा च मण्डनः ॥ मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ गौणकालपरिमाणमपि तेनैवाक्तम् आसायमाहुतेः कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालः स्यात्सायमाहुतेरिति ॥ मुख्यकालातिक्रमे प्रायश्चित्तपूर्वकं गौणकालेऽनुष्ठानं गौणकालातिक्रमे तु लोप स्य प्रायश्चित्तद्वयमात्रम् ॥ एकमविज्ञातम् सन्ध्योपासनहानौ च नित्यज्ञानं विलोप्य च । होमं च नैत्यकं गुह्येत् सावित्र्यष्टसहस्रकृदिति प्राजापत्युक्तम् द्वितीयम् होमे कर्तारः स्वयं स्वस्यासम्भवे पत्न्यादयः प्रयोगरत्ने स्मृतौ ॥ पत्नी कुमारो पुत्रो वा शिष्यो वाऽपि यथा क्रमम् । पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरो-

चरः ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी, पुत्रश्च कन्यका । ऋत्विक्
 शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः ॥ यतैरेव हुतं यच्च तद्हुतं स्वयमेव तु ।
 पत्नी कन्या च जुहुयाद्विनापर्युत्तणक्रियामिति ॥ अत्र वचनात्पत्न्यादीनां मन्त्रपा-
 ठेऽधिकारः केवलं पर्युत्तणेऽनधिकारः ॥ अग्निहोत्रे तु नवा कन्या नयुवती नाल्पविधौ
 न वालिशः । होमे स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथेति वचनात्पत्न्यादीनामन-
 धिकारः त्यागे विशेषः ॥ सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः । असन्निधौ तु
 पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका ॥ असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादे
 प्रसवे चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥ मण्डनः त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतर-
 स्तयोः । उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् ॥ दध्रातण्डुलैरक्षतैर्वा ॥
 गव्येन दध्रा वा व्रीहितण्डुलैर्वा । अक्षतैर्यवैर्वा जुहुयादित्यर्थः ॥ तेषामभावे शाखा-
 न्तरगृह्यपरिशिष्टोक्तानि द्रव्याणि ग्राह्याणि ॥ तत्र प्रयोगरत्ने पयोदधिसर्पिर्यवा-
 गुरोदनंतण्डुलाः सोमस्तैलमापोव्रीहयोयवास्तिला इति होम्यानि तण्डुलानीवार-
 श्यामाकयावनालानां व्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणापि होम्याः तिलाः
 स्वरूपेणैव शतं चतुःशष्टिर्वाऽऽहुतिर्ब्रीहितुल्यानां तदद्वन्द्वन्तिलानाम् तदद्वन्द्वं सर्पिस्तै-
 लयोस्तैलञ्च तिलजर्तिलातसीकुसुम्भानाम् येन प्रथमां देवतां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां
 जुहुयाद्येन च सायं जुहुयात्तेनैव प्रातरिति अत्र तेनैव प्रातरिति प्रतिनिधिव-
 र्जम् ॥ बृहस्पतिस्त्वाहुतिपरिमाणमाह प्रस्थधान्यं चतुःपटेराहुतेः परिकीर्तितम् ।
 तिलानां च तदद्वन्द्वं तण्डुलाव्रीहिभिः समाः ॥ प्रस्थश्च प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं
 मानचतुष्टयमिति ॥ वौधायनस्तु व्रीहीणां यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते ॥ अग-
 स्त्यः द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्द्वारागोर्कण्डीर्घिका ॥ सिद्धान्तशेखरे अन्नं ग्राससमं
 प्रोक्तं लाजामुष्टिमितामता इति ॥ दधिपत्ने तण्डुलपत्ने च शेषप्राशनम् अक्षतप-
 क्षेत्वभावः अनदनीयत्वादिति भर्तृयज्ञः ॥ अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
 सायं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ तत्र सायंकाले अग्नये
 स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति । प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरांच जुहोति प्रातःकाले
 सूर्याय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वामाहुतिं हुत्वा प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरांच जुहु-
 यात् ॥ पुमां सौमित्रावस्वापुमां सावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्च-
 पुमां संवर्तताम्मयिपुनः स्वाहेति पूर्वाङ्गर्भकामा ॥ यदि गर्भकामा पत्नी भवति
 तदा सायम्प्रातःपूर्वामाहुतिं पत्न्यैव पुमां सौमित्रावस्वावित्यनेन मन्त्रेण जुहोति
 उत्तरामाहुतिं तु यजमान एव जुहोति सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रं नोङ्कारः ॥ नोङ्कार्या-

होममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिनेति-
 वचनात् ॥ विकृष्टानामनन्तरितानां कालेनाचमनादिनावेति हरिहरः ॥ मन्त्रार्थः
 एतेयान्देवानामेतौ युगमौ मम आहुत्या महत्तया परितुष्टौ सन्तौ मयिविष-
 ये पुमांसं पुंलक्षणं गर्भं संवर्ततां उत्पादयेतामिति ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्-
 स्यपति श्रीयाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृतेगृह्यसूत्रभाष्येप्रथमकारण्डेनवमीक-
 षिडका ॥ * ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्रावसथ्याधानोत्तरकालं तस्मिन्नेवाहनि भोजनात्प्राक्
 यजमानोहोमारम्भनिमित्तं मातृपूजनपूर्वकम्रान्दीश्राद्धं कुर्यात् ततः कृतसन्ध्याव-
 न्दनोऽग्नेरुत्तरत उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौसङ्कीर्त्याग्निरूपपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 औपासनहोमं करिष्य इति सङ्कल्प्य । वैकल्पिकं द्रव्यमवधार्योपयमनकुशानादाय
 सव्ये कृत्वा दक्षिणेन हस्तेन तिस्रः समिधोऽभ्याधाय मणिकोदकेन पर्युक्ष्य प्रदीपे-
 ऽग्नौ शतसंख्यान् प्रस्थस्य चतुःषष्टितमभागमितान्वा तण्डुलानादायाहुत्युत्तरपा-
 र्श्वेन समिन्मूलतोद्गङ्गुलप्रदेशे अग्नये स्वाहेति जुहोति । इदमग्नये नममेति त्यागं
 विधाय प्रक्षिपेत् संस्वरक्षणम् पुनस्तण्डुलानादाय प्रजापतये स्वाहेत्युपांशुन्वा
 ॐ प्रजापतये नममेति त्यागं विधाय प्रक्षिपेत् संस्वरक्षणम् पत्नी पुमांसावि-
 त्यनेन मन्त्रेण गर्भकामाचेत्पूर्वामाहुतिं जुहोति इदं मित्रावरुणाभ्यामश्रिभ्यामि-
 न्द्रायसूर्याय नममेति त्यागीयजमानस्य संस्वरप्राशनम् पत्नीकर्तृकहोमशेषस्य
 पत्न्येव प्राशनं करोति ॥ अत्र समास्त्वेत्युपस्थानमिति जयरामभाष्ये इतिसायं-
 होमः ॥ अथ प्रातर्होमे विशेषः उदयात्पूर्वं सायं द्रव्येणैव सूर्याय स्वाहेति पूर्वाहुतिः
 प्रजापतयेस्वाहेत्युत्तराहुतिः यथादैवतं त्यागौ गर्भकामा चेदत्रापि पुमांसाविति-
 होमः अत्र विभाडित्यनुवाकेनोपस्थानमिति जयरामभाष्ये इतिप्रातर्होमे विशेषः
 अन्यत्सर्वं सायंहोमवत् एवमुपयमनकुशादानादि प्रत्यहमौपासनस्य परिचरणम् ॥
 अथापत्काले कर्तव्यो होमद्वयसमासप्रयोगः तत्र पूर्ववत्सायङ्कालीनाहुतिद्वयं हुत्वा
 किञ्चित्कालं निमील्य पुनः कुशादानादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा श्वः कर्तव्यप्रातराहुति-
 द्वयमपकृष्य जुहुयादिति प्रयोगरत्ने ॥ हरिहरमिश्रैस्तु तन्त्रेण होमो लिखितः ॥
 सचैवम् पर्युक्षणान्तं कृत्वाऽग्नये स्वाहेति हुत्वा तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहु-
 तिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात् ॥ अथ गुर्वापदि
 पक्षहोमः तत्र प्रतिपदि सायङ्काले उपयमनादानादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा आहुतिप्र-

माणेन तण्डुलान्पात्रद्वये प्रतिपात्रं चतुर्दशवारं गृहीत्वा होमकाले प्रथमपात्रस्या-
नग्नये स्वाहेति जुहुयात् ततो द्वितीयपात्रस्थान्प्रजापतये स्वाहेति जुहोति । एव-
न्द्वितीयायां प्रातः पर्युक्षणात् कृत्वा पूर्ववत्पात्रद्वये तण्डुलान्कृत्वा सूर्याय स्वाहेति
प्रथमपात्रस्थान् जुह्वा प्रजापतये स्वाहेति द्वितीयपात्रस्थान्तण्डुलान् जुहुयात्
पक्षमध्ये वा आपत्तावागामिचतुर्दशीसायङ्कालीनहोमान्तान् शेषहोमान् सायं
समस्येत् ॥ पर्वप्रातर्होमान्तौश्च प्रातः शेषहोमान् समस्येत् सर्वथा पर्वसायंहोमः
प्रतिपत्प्रातर्होमश्च पृथगेव होतव्यौ । तत्र पूर्ववदग्निमभिरक्षेत् अन्तरापन्निवृत्तौ
तु तदारभ्य पूर्ववत्सायम्प्रातर्होमान् यथाकालं कुर्यादिति प्रयोगरत्ने अनापदि
पक्षहोमे प्रायश्चित्तमुक्तन्देवयाज्ञिकपद्धतौ अनातुरोऽप्रवासीच निश्चिन्तो निह-
पद्रवः । पक्षहोमं तु यः कुर्यात्सचरेत्पतितव्रतम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्समाट्स्थपति
श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचिते गृह्यसूत्रभाष्ये होमविधिः ॥ * ॥

मूलम् ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नहुविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्या-
पत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यं संस्कृ-
त्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्याम् ॥ १ ॥ अन्यद्यान-
मुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञा-
न्तेनात्वाहार्षमिति चैतया ॥ २ ॥ धुर्योदक्षिणा ॥ ३ ॥ प्राय-
श्चित्तिः ॥ ४ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ १० ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नहुविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ
स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यं संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति
नानामन्त्राभ्याम् ॥ राज्ञो रथाक्षभेदे नहुस्य वा रथस्य विमोक्षे यानस्य विपर्यासे
अन्यस्यां वा कस्यांचिद्वापदि स्त्रियाश्चोद्वहने । उद्वहनं च पितृगृहाद्वर्तगृह-
म्प्रति प्रथमं नयनम् ॥ अत्र चैतेष्वपि निमित्तेषु नैमित्तिकमिदमुच्यते ॥ तमेवा-
ग्निमुपसमाधायेति ॥ राज्ञः सेनाग्निः स्त्रियाश्चैव विवाहाग्निः आज्यं संस्कृत्येति
ग्रहणमाधारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् इहरतिरिति नानामन्त्राभ्यां जुहोति
नानाग्रहणाच्च द्वेऽनाहुती तत आधारादि ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्रा-
जानं स्त्रियंवाप्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेन ॥ परादिना पूर्वान्ताभाषायज्ञान्तग्र-
हणम् ॥ आत्वाहार्षमिति चैतया ॥ ऋचोपवेशयेत् ॥ धुर्योदक्षिणा प्रायः-

श्रित्तिः ॥ धुर्यावनद्वाहौ दक्षिणा ॥ प्रायश्चित्तिरिति सञ्ज्ञाऽस्य ॥ ततो ब्राह्मण-
भोजनम् ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ राजोरथाक्षस्य भेदे भङ्गे नद्वस्य रथस्य विमोक्षे वा आकास्मिके
यानस्य विपर्यासे वा अधोभावापत्तौ अन्यस्यां वा कस्याञ्चिद्वापदि उद्वहने पितृगृ-
हाद्वर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने स्त्रियावध्वाः चकाराद्रथाक्षभेदादिनिमित्ते नैमित्तिक-
मिदमुच्यते ॥ तमेवेति राज्ञः सेनाग्निं क्षियाश्च वैवाहिकमग्निं आज्यसंस्कृत्येति
ग्रहणं इहरतिरित्याहुत्योराघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् ॥ नाना-
मन्त्राभ्यामिति ग्रहणादिहरतिरिति उपसृजमिति चेत्याहुतिद्वये मन्त्रभेदः तत
आचारादि प्राजापत्यन्तं प्रतिक्षत्र इति ॥ अत्र परादिना पूर्वान्तत्वाभावाद्य-
ज्ञान्तेन ग्रहणाम् ततः प्रतिक्षत्रे प्रतिपिष्टामीत्यादि प्रतिपिष्टामियत्रे इति
मन्त्रेण ॥ तत्र प्रजापति रतिशक्वरी विश्वेदेवा आरोहणे ॥ आत्वाहार्पमिति
चेतया ऋचा पुरोहितो राजानं वरश्च वधूम् ॥ आत्वाहार्पमिति ध्रुवोऽनुष्टुप्
अग्निः अग्निरारोहणे ॥ धुर्याविति बलीवर्दी अस्य कर्मणो दक्षिणा प्रायश्चित्ति-
रिति च सञ्ज्ञाऽस्य कर्मणः ब्राह्मणभोजनं चोक्तार्थाः ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते ॥ राजोऽक्षभेदे नद्वविमोक्षे यानविपर्या-
सेऽन्यस्यांवा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने ॥ राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादि-
प्रस्थितस्य अक्षभेदे रथावपवभङ्गे नद्वविमोक्षे नद्वस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे
वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्तौ
अन्यस्मिन्वा अशुभसूचके निमित्ते स्त्रियाश्चीद्वहने उद्वाहितायाः पूर्वं पतिगृह्नयने
चशब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते सञ्ज्ञाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्माच्यते । कर्मा-
पपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात् । निमित्तसमनन्तरमेव नैमित्तिकं कुर्यात्
तद्यथा ॥ तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यं संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नाना-
मन्त्राभ्याम् ॥ तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः
निमित्तं तदा वैवाहिकमग्निं पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मी-
पवेशनादि प्रयुक्तणान्तं कुण्डकपिडकां विधाय एष सव विधिर्पत्रं कृत्विदोम इत्यने-
नैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यं संस्कृत्येति वचनं आचाररहोमात्प्रागेव इहरतिरि-
त्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थम् ततश्च पर्युक्तणान्ते इहरतिरिति नानामन्त्राभ्याम् द्वाभ्यां

जुहोत्याहुतिद्वयम् तत आचारादिस्विष्टकृदन्ते ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवे-
 शयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रइति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया ॥ अन्य-
 द्रथादिकं यानं बाहनमुपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं
 चोद्वाहितां वधूमुपवेशयेत् आरोहयेत् कथं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिनां प्रति-
 तिष्ठामि यज्ञ इत्यन्तेन मन्त्रेण आत्वाहार्षमित्येतयज्ञांच ॥ धुर्यादक्षिणा प्राय-
 श्चित्तिः ॥ धुर्यां धुरि साधू अनद्धाहौ दक्षिणा ब्रह्मणे देया दक्षिणाशब्दः परिक्रं-
 यार्थं द्रव्ये वर्तते येन ऋत्विजामानतिर्भवति इदं कर्म प्रायश्चित्तिः दुर्निमित्तसू-
 चितदुरितापहारिणी अतः सतिनिमित्ते भवति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥
 ततः कर्मसमाप्त्यनन्तरे ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम् इति सूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः
 अक्षभेदादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते सञ्जाते शुचौ देशे पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा राज्ञः
 पुरोहितः सेनाग्निमुपसमाधाय वध्वा वरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युत्त-
 णान्ते इहरतिरिहरमध्वमिहृतिरिहस्वधृतिःस्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात् इद-
 मग्नये० उपसृजन् धरुणाम्नात्रेधरुणो मातरन्धयन् । रायस्योपमस्मासुदीधरत्स्वाहेति
 द्वितीयाम् इदमग्नये० इत्याहुतिद्वयं हुत्वा तत आचारादिस्विष्टकृदन्तं चतुर्दशाहु-
 तिकं होमं विधाय संस्रवं प्राश्याचम्य धुर्यावनद्धाहौ ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठा-
 र्थमेतावनद्धाहौ तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणान्दत्त्वा अन्यद्यान-
 मानीय तत्पुरोहितो राजानं वरो वधूमुपवेशयेत् । प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामिराष्ट्रे
 आत्वाहार्षमिति मन्त्राभ्यां ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ * ॥

गदाधरः ॥ राजोऽक्षभेदे नहुविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ
 स्त्रियाश्चोद्वाहनेतमेवाग्निमुपसमाधायाज्येऽसंस्कृत्येहरतिरिति जुहोति ना-
 नामन्त्राभ्याम् ॥ राज्ञः प्रजापालनकर्तुर्देशान्तरे प्रस्थितस्य युद्धे वा अक्षस्य रथा-
 वयवस्य भेदे भङ्गे नहुस्य रथस्य विमोक्षे आकस्मिकवन्धविच्छेदे वा यानविपर्यासे
 ह्यरथादिके वा अधोभावापत्तौ । अन्यस्यां वा कस्यां चिद्वापत्तौ अशुभमूचकोत्पाते
 स्त्रियाश्चोद्वाहने स्त्रियाः वध्वाः पितृगृहाद्द्वर्तुगृहं प्रति प्रथमगमने चकाराद्रथाक्षभे-
 दादिनिमित्ते नैमित्तिकमिदमुच्यते तमेवाग्निमुपसमाधायेति । राज्ञश्चेन्निमित्तं तदा
 सेनाग्निं स्त्रियाश्चेत्तदा वैवाहिकमग्निमुपसमाधाय स्थापयित्वा आज्यं संस्कृत्य आज्य-
 संस्काराग्निरूप्याज्यमित्यादिना कृत्वा इहरतिरिति नानामन्त्राभ्यां जुहोति रपस्ववि-
 धिरित्यनेनैवाज्यसंस्कारस्य प्राप्तत्वादत्राज्यं संस्कृत्येति ग्रहणं इहरतिरित्याहुत्योरा-

श्रित्तिः ॥ धुर्यावनद्वाही दक्षिणा ॥ प्रायश्चित्तिरिति सञ्ज्ञाऽस्य ॥ ततो ब्राह्मण-
भोजनम् ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ राज्ञोरथाक्षस्य भेदे भङ्गे नद्स्य रथस्य विमोक्षे वा आकस्मिके
यानस्य विपर्यासे वा अधोभावापत्तौ अन्यस्यां वा कस्याञ्चिद्वापदि उद्ग्रहणे पितृगृ-
हाद्वर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने स्त्रियावध्याः चकाराद्रथाक्षभेदादिनिमित्ते नैमित्तिक-
मिदमुच्यते ॥ तमेवेति राज्ञः सेनाग्निं स्त्रियाश्च वैवाहिकाम्निम् आज्यसंस्कृत्येति
ग्रहणं इहरतिरित्याहुत्योराघारादिभ्योऽग्निं पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् ॥ नाना-
मन्त्राभ्यामिति ग्रहणादिहरतिरिति उपसृजमिति चेत्याहुतिद्वये मन्त्रभेदः तत
आघारादि प्राजापत्यन्तं प्रतिक्षत्र इति ॥ अत्र परादिना पूर्वान्तत्वाभावाद्य-
ज्ञान्तेन ग्रहणम् ततः प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादि प्रतितिष्ठामियत्रे इति
मन्त्रेण ॥ तत्र प्रजापति रतिशक्वरी विश्वेदेवा आरोहणे ॥ आत्वाहार्षमिति
चैतया ऋचा पुरोहितो राजानं वरश्च वधूम् ॥ आत्वाहार्षमिति ध्रुवोऽनुष्टुप्
अग्निः अग्निरारोहणे ॥ धुर्याविति बलीवदी अस्य कर्मणो दक्षिणा प्रायश्चित्ति-
रिति च संज्ञाऽस्य कर्मणः ब्राह्मणभोजनं चोक्ताः ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नद्दुविमोक्षे यानविपर्या-
सेऽन्यस्यांवा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्ग्रहणे ॥ राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादि-
प्रस्थितस्य अक्षभेदे रथावयवभङ्गे नद्दुविमोक्षे नद्दुस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे
वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्तौ
अन्यस्मिन्या अशुभसूचके निमित्ते स्त्रियाश्चोद्ग्रहणे उद्वाहितायाः पूर्वं पतिगृहनयने
चण्ड्यात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते सञ्ज्ञाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्माच्यते । कर्मा-
पपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात् । निमित्तसमनन्तरमेव नैमित्तिकं कुर्यात्
तद्यथा ॥ तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यं संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नाना-
मन्त्राभ्याम् ॥ तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः
निमित्तं तदा वैवाहिकामग्निं मञ्जुभूषसंस्कारान्कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मी-
पवेशनादि पर्युत्तणान्तं कुशकण्डिकां विधाय एष एव विधिर्नक्तं क्वचिद्दोम इत्यने-
नैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यं संस्कृत्येति वचनं आघारहीमात्प्रागेव इहरतिरि-
त्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थम् ततश्च पर्युत्तणान्ते इहरतिरिति नानामन्त्राभ्याम् द्वाभ्यां

जुहोत्याहुतिद्वयम् तत आचारादिस्विष्टकृदन्ते ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवे-
 शयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेनात्वाहार्पमिति चैतया ॥ अन्य-
 द्रयादिकं यानं वाहनमुपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं
 चोद्वाहितां वधूमुपवेशयेत् आरोहयेत् कथं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिनां प्रति-
 तिष्ठामि यज्ञ इत्यन्तेन मन्त्रेण आत्वाहार्पमित्येतयञ्चाच्च ॥ धुर्योदक्षिणा प्राय-
 श्चित्तिः ॥ धुर्यो धुरि साधू अनद्वाहौ दक्षिणा ब्रह्मणे देया दक्षिणाशब्दः परिक्र-
 यार्थं द्रव्ये वर्तते येन ऋत्विजामानतिर्भवति इदं कर्म प्रायश्चित्तिः दुर्निमित्तसू-
 चितदुरितापहारिणी अतः सतिनिमित्ते भवति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥
 ततः कर्मसमाप्तनन्तरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम् इतिसूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः
 अन्नभेदादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते सज्जाते शुचौ देशे पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा राज्ञः
 पुरोहितः सेनाग्निमुपसमाधाय वध्वा वरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युत्त-
 णान्ते इहरतिरिहरमध्वमिहधृतिरिहस्वधृतिःस्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात् इद-
 मग्नये० उपसृजन् धरुणम्नात्रेधरुणो मातरन्ययन् । रायस्योपमस्मासुदीधरत्स्वाहेति
 द्वितीयाम् इदमग्नये० इत्याहुतिद्वयं हुत्वा तत आचारादिस्विष्टकृदन्तं चतुर्दशाहु-
 तिकं होमं विधाय संस्रवं प्राश्याचम्य धुर्यावनद्वाहौ ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठा-
 र्थमेतावनद्वाहौ तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणान्दत्त्वा अन्यद्यान-
 मानीय तत्पुरोहितो राजानं वरो वधूमुपवेशयेत् । प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामिराष्ट्रे
 आत्वाहार्पमिति मन्त्राभ्यां ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ * ॥

गदाधरः ॥ राज्ञोऽन्नभेदे नहुविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ
 स्त्रियाश्चोद्वाहनेतमेवाग्निमुपसमाधायज्यैः संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति ना-
 नासन्त्राभ्याम् ॥ राज्ञः प्रजापालनकर्तुर्देशान्तरे प्रस्थितस्य युद्धे वा अन्नस्य रथा-
 वयवस्य भेदे भङ्गे नहुस्य रथस्य विमोक्षे आकस्मिकवन्धविच्छेदे वा यानविपर्यासे
 हपरथादिके वा अघोभावापत्तौ । अन्यस्यां वा कस्यां चिद्वापत्तौ अगुभसूचकोत्पाते
 स्त्रियाश्चोद्वाहने स्त्रियाः वध्वाः पितृगृह्णाद्गृहं प्रति प्रथमगमने चकाराद्रयात्तमे-
 दादिनिमित्ते नैमित्तिकमिदमुच्यते तमेवाग्निमुपसमाधयेति । राजश्चेन्निमित्तं तदा
 सेनाग्निं स्त्रियाश्चेत्तदा वैवाहिकमग्निमुपसमाधाय स्यापपित्वा आज्यं संस्कृत्य आज्य-
 संस्कारान्निरूप्याज्यमित्यादिना कृत्वा इहरतिरिति नानामन्त्राभ्यां जुहोति यपर्यधि-
 धिरित्यनेनैवाज्यसंस्कारस्य प्राप्तत्वाद्वाज्यं संस्कृत्येति ग्रहणं इहरतिरित्याहुत्योरा-

घारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् नानाग्रहणाच्च द्वे आहुती इहरतिरित्येका उप-
 सृजमिति द्वितीया तत आघारादि ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्यतत्रोपवेशयेद्वाजानं
 स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेनात्वाहार्पमिति चैतया ॥ ततस्तद्यानं त्यक्त्वाऽ-
 न्यद्यानं वाहनं रथादिकमुपकल्प्य तत्र तस्मिन्याने वाहने राजानं स्त्रियं वा वधुमुपवे-
 शयेत् प्रतिक्षत्र इति मन्त्रेण यज्ञ इत्यन्तेन आत्वाहार्पमिति चैतया ऋचाऽपि उपवे-
 शयेत् एवं च मन्त्राभ्यामुपवेशनम् अत्रोपवेशयेति एयन्तत्वादध्येषणं याने उपविश-
 स्वेति तच्च राज्ञो ब्रह्मकर्तृकम् वध्वा वरकर्तृकम् ॥ अत्र परादिना पूर्वान्त इतिन्या-
 याभावात्तेषां वाक्यमित्यनेन च प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्येतदन्तमन्त्रप्राप्तौ यज्ञान्तग्र-
 हणं वाक्यसमुच्चयविधानार्थम् आत्वाहार्पमिति ऋक्त्वात्संपूर्णायाः पाठः तेषां
 वाक्यमित्यत्र तच्छब्देन यजुषां परामर्शात् ततश्च यत्र ऋक्प्रतीकग्रहणं तत्र
 सम्पूर्णायाः पाठस्त्वन्नो अग्ने इत्यादौ ॥ धुर्योदक्षिणाप्रायश्चित्तिः ॥ अत्र धुर्याव-
 नद्वाहौ दक्षिणा भवतीतिशेषः दक्षिणान्तरस्य निवृत्तिः दृष्टार्थत्वात् प्रायश्चित्ति-
 रिति चास्य कर्मणःसञ्जा ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः कर्मान्ते ब्राह्मणस्यै-
 कस्य भोजनं कार्यम् कारयितव्यम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्समाट्स्यपति श्रीमहायाज्ञि-
 कवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे दशमीकाण्डिका ॥ १० ॥
 अथात्र पदार्थक्रमः ॥ तत्र निमित्ते जाते पञ्चभूषंस्कारपूर्वकमग्नेः स्थापनम् राजा
 सेनाग्नेः स्थापनं कुर्यात् वरश्च वैवाहिकाग्नेः स्थापनं कुर्यात् ततो ब्रह्मोपवेशनादिपर्यु-
 क्षणान्तं कृत्वा इहरतिरिति प्रथममाहुतिं जुहोति उपसृजन् धरुणमित्यादिदीधर-
 त्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयमाहुतिं जुहोति इदमग्नेये नममेतिद्वयोक्त्यागौ तत
 आघारादिप्रणीतायिनोकान्तं कृत्वा धुर्यावनद्वाहौ दत्वा अन्यद्यानमानीय तत्र
 राजानं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि आत्वाहार्पमितिमन्त्राभ्यामुपविशस्वेत्यध्येषणपूर्व-
 कमुपवेशयेत् यधूमेताभ्यामेव मन्त्राभ्यामुपवेशयेत् ततोब्राह्मणभोजनम् इतिपदा-
 र्थक्रमः ॥ १० ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
 ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं अप-
 यित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ अग्ने प्रायश्चित्ते
 त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधा-
 यामि याऽस्यै पतिघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ वायो

प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम
उपधावामि याऽस्यै प्रजाप्री तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा ।
सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा
नाथकामउपधावामि याऽस्यै पशुप्रीतनूस्तामस्यै नाशय
स्वाहा । चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्म-
णस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै गृहप्रीतनूस्तामस्यैना-
शय स्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्रा-
ह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै यशोप्रीतनूस्तामस्यै
नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वा-
हेति ॥ ३ ॥ हुत्वाहुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सठस्रवात्सम-
वनीय तत एनां मूर्द्धन्यभिपिञ्चति । याते पतिप्री प्रजाप्री
पशुप्री गृहप्री यशोप्री निन्दिता तनूज्जार्पणीं तत एनां करोमि
सा जीर्यत्वं मया सहासाविति ॥ ४ ॥ अथैनाठ स्थालीपाकं
प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माठ-
सैर्माठसानि त्वचा त्वचमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य
दारेण नोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परो भवति ॥ ६ ॥ तामु-
दुह्यययर्तुप्रवेशनम् ॥ ७ ॥ यथाकामी वा काममाविज-
नितोः सम्भवामेति वचनात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणाठ-
समधिहृदयमालभते । यत्तेमुसीमेहृदयन्दिविचन्द्रमधिशि-
तम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम
शरदः शतठं शणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥ एवमत
ऊर्ध्वम् ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ ११ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माण-
मुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकठं आपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टा
ऽऽज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्त इति ॥ विवाहशेषोऽयमुच्यते चतुर्थेऽङ्गन्यप-
ररात्रे गृहाम्भन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय विवाहशेषत्वाद्द्विःशालायां माभूदित्यभ-

न्तरग्रहणं पूर्वाहुव्युदासार्थं चापररात्रस्य ब्रह्माणमुपवेश्येति चोदपात्रावसरवि-
धित्सया स्थालीपाकं अपयित्वेत्युच्यते तद्वृत्तोपादानं माभूदिति आज्यभागाविष्टेत्ये-
तदाज्याहुत्ववसरविधित्सयोक्तम् अग्नेप्रायश्चित्त इत्येवमादिपञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा ।
स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति । अनेन मन्त्रेण स्थालीपाकस्येत्य-
वयवलक्षणा पृथ्वी ॥ हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे स्रष्टुं स्वान्त्समव-
नीय तत एनां मूर्द्धन्यभिपिञ्चति याते पतिघ्नीति ॥ अनेन मन्त्रेण असावि-
ति च नामधेयग्रहणम् सर्वाहुत्यन्ते माभूदिति हुत्वा हुत्वैत्युक्तम् मूर्द्धाभिपेक-
श्चागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति ॥ अथैनां स्थालीपाकं प्राशयति प्राशयेस्ते प्रा-
णान्त्सन्दधामीति । अनेन मन्त्रेण एनामिति वधूम् । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य
दारेण नोपहासमिच्छेदुत्सहोवंदित्यरो भवति ॥ यस्मादस्या येकां संवृत्तन्त-
स्माच्छ्रोत्रियदारेण नोपहास सष्टव्यः ॥ उपहासशब्देन चाभिगमोऽभिधीयते ।
सचैवंवित् एवं कुर्वन् परोभवति पराभवति निन्दार्थवादोऽयम् ॥ तामुदुह्य
यथर्तुं प्रवेशनम् ॥ साऽनेन प्रकारेण ऊढा भवति ॥ तामूद्वाच यथर्तुं ऋतावृतौ
प्रवेशनमभिगमनं कुर्यात् ॥ यथा कामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति
वचनात् ॥ यथाकामं वा भवत्यभिगमो न ऋतावृतावेव । कुत एतत् प्रजापति-
ना हि वरो दत्तस्त्रीणाम् ताभिश्च वृतः काममाविजनितोः इच्छया आविजनितोः
आविजननकालात् पुंसा सह सम्भवामेति । एवञ्च सति विकल्पएवायम् तथाच
स्मरणम् ऋतौ भार्यामुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्ववर्जमिति ॥ अथास्यै दक्षिणाट-
समधिहृदयमालभते । यत्ते सुसीम इति ॥ अनेन मन्त्रेण हृदयालम्भश्चाभि-
गमोत्तरकालीनः प्राक्कालीनइत्यपरे अप्रयतत्वादिति एवमत ऊर्ध्वम् ॥ ऋता-
वृतावेव कर्म कर्तव्यम् ॥ ११ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथ विवाहशेषः कथ्यते । चतुर्थ्याम् चतुर्थ्यङ्गनि अपररात्रे-
ऽभ्यन्तरतो ऽग्निमुपसमाधायेति ग्रहणस्य विवाहशेषत्वाद्विहिःशालायाम्माभू-
दित्यभ्यन्तरग्रहणम् । पूर्वाहुव्युदासार्थम् वाऽपररात्रस्य । ब्रह्माणमुपवेश्येति
चोदपात्रावसरविधित्सया । स्थालीपाकं अपयित्वेति तद्वृत्तोपादानममाभू-
दिति । आज्यभागाविष्टेत्याज्याहुत्ववसरविधित्सयोक्तम् । अग्नेप्रायश्चित्तेत्ये-
वमादि पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्हुतीति वरः ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र सर्वेषां

परमेष्ठो त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता घृतहोमे० । हे अग्नि हे प्रायश्चित्ते सर्वदोषापाकरण
यतस्त्वं देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिः दोषापाकर्ताऽसि अहं च ब्राह्मण
ब्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वा त्वाम् उपधावामि आराधयामि । किम्भूतोऽहम् । नाय-
कामः आशीष्कामः श्रेष्ठव्यकामो वा प्रार्थ्यमानो वा उपधानो वा उपधावनप्र-
योजनमाह । अस्यै अस्याः वध्वाः पतिघ्नी तनूः तन्वा अवयवस्ताम् अस्यै इमामुप-
कर्तुम् नाशय अपनय । तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । समुदायवाचकोऽपि तनूशब्दो-
ऽत्रावयववाचकोऽत्रैयः । तेन यदस्याः पतिनाशकमङ्गलक्षणन्तदपाकृत्य स्वङ्गं विधे-
हीत्येतावानेव वाक्यार्थः । एवमुपर्यपि व्याख्येयम् तनुविशेषणं देवता च भिद्यते ।
तद्यथा । हे वायो पवन प्रजाघ्नी अपत्यनाशिनी । एवमुत्तरत्रापि । स्थालीपाक-
स्येत्यवयववक्षणाय पठ्यते । हुत्वा हुत्वेति सर्वाहुत्यन्ते माभूदित्येतदर्थम् ॥ ततः
संस्त्रवजलेनैनां वधूं मूर्द्धन्यमिपिञ्चति वरो याते पतिघ्नीति मन्त्रेण ॥ मूर्द्धा-
भिपेक्षश्च सर्वान्ते भवत्यागनुकत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप्-
वधूरभिपेक्षे० । असाविति कन्यानामादेशः । हे असी कन्ये या ते तव पत्यादिघा-
तिनी पञ्चधा दुष्टा तनूः अतएव निन्दिता ततोऽग्नेनाभिपेचनेन एनान्तनूं जार-
घ्नीम् उपपत्यादिदोषघातिनीं करोमि । सा त्वम् मया पत्या भर्त्रा सह जीयं निर्दु-
ष्टवृद्धत्वं गच्छ । अथैनां वधूं स्थालीपाकशेषं वरः प्राशयति सकृत् ॥ प्राणैस्त
इति मन्त्रेण ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिर्यजुर्वधूःप्राशनं० ॥ हेकन्ये मम प्राणादि-
भिस्ते तव प्राणादीन् सन्धयामि संयोजयामि तस्मादिति हि यस्मात् अस्या
एतेन प्राशनारख्यसंस्कारेण भर्त्रा सहैक्यं वृत्तं तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण उपहासम्
अभिगमनञ्चेत् ॥ सचैवंवित् एवं कुर्वन्परोभवति पराभवङ्गच्छति यद्वा एवंवित्
श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति ॥ उत अप्यर्थं निन्दार्थंवादोऽयम् ॥ तामिति साऽग्नेन
प्रकारेणोढा भवति ॥ तामुदुह्य एवमूढ्वा च ययर्तुं ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनङ्क-
र्यात् ॥ यथाकामीवेति याथाकाम्यं वा स्त्रियाः काममनतिक्रम्याभिगमो भवति
न ऋतावृतावेव तत् कुतः काममेति । प्रजापतिना हीन्द्रेण वरोदत्तः स्त्रीणाम्
ताभिश्च वृतः । कामम् इच्छया आविजनितोः विजननकालादासम्भवामेति वच-
नात्पुंसा सङ्गता गर्भानुपघातेन भवामेति ॥ अतो विकल्पः ॥ तथा च स्मरणम् ॥
ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिदुवर्जमिति ॥ अथेति हृदयालम्भश्चाभिगमनोत्तर-
कालीनः ॥ प्राक्कालीन इत्यपरे । अप्रयतत्वात् ॥ नैतत् ॥ यतोर्गर्भसम्भावनायान्त-

दुपयुज्यते । प्रयतत्वं च शौचादिनाऽपि स्वादेव ॥ यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदा गच्छञ्छौचमूत्रपुरीषवदिति ॥ तत्र मन्त्रः ॥ यत्ते सुसीम इति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् बधू-हृदयालम्बने० ॥ हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत्ते तव हृदयमनः दिवि स्वर्गे वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितम् तदधीनतया स्थितम् चन्द्राधिष्ठितत्वात् तदहं वेद जानीयाम् तच्च मां विन्यात् जानातु ॥ एवम्परस्परानुगुणितहृदया अपत्यादिसहिता वयं शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् ॥ एवमत ऊर्ध्वम् ऋतावृतौ सवमेवाभिगमनाख्यङ्गमं कुर्यात् ॥ ११ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माण-मुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ चतुर्थ्यान्तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अपररात्रे रात्रेः पश्चिमे यामे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निं वैवाहिकमुपसमाधाय पञ्चभूंसंस्कारान्कृत्वा अग्निं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणसनास्तीर्य तत्र पूर्ववद्ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीतास्थानादुत्तरतः जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा अत्र ब्रह्माणमुपवेशयेति पुनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरत्त्रापनार्थम् स्थालीपाकं च सं यथाविधि अपयित्वा पर्युक्षणात्ते आचारानन्तरमाज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ अग्रे प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानायकाम उपधा-वामि याऽस्यै पतिग्री तनू स्तामस्यै नाशयस्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वन्दे-वानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाग्रीतनू-स्तामस्यै नाशयस्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्म-णस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुग्री तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा ॥ चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधा-वामि याऽस्यै गृहग्रीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानायकाम उपधावामि याऽस्यै यशोग्रीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ आज्येन पञ्चाहुतीरैतैः स्वाहान्तेर्मन्वैर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकानाहुतिं जुहोति ॥ हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे संस्रवान्त्समवनीय ॥ अग्रे

प्रायश्चित्तइत्यादीनां प्राजापत्यान्तानां पश्चामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा संसवान् हुत-
शेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य केषाञ्चिन्मते स्विष्टकृदाहुतेरपि ॥ ततश्चानां मूर्द्ध-
न्यभिपिञ्चति ॥ ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादाय एनां वधूं वरो मूर्द्धन्यभिपिञ्चति ।
याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दितातनूर्जारघ्नीं तत एनां
करोमि सा जीर्यत्वं मया सहासाविति ॥ अभिषेचनमन्त्रोऽयं असावित्यत्र वधू-
नाम ॥ अथैनां स्थालीपाकं प्राशयति ॥ अथाभिषेकानन्तरमेनां वधूं स्थालीपाकं
चरुशेषं प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधामीत्यादिनात्वचात्वचमित्यन्तेन मन्त्रेण वरः प्राश-
यति ॥ तस्मादेवंविद्धोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुतद्येवंवित्परोभवति ॥
यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्सासंहैकं प्राप्ता दारा तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य
विदुषः दारेण भार्ययासह उपहासं मैथुनं नेच्छेत् नकामयेत् हि यस्मात् एवंविदपि
श्रोत्रियः परः शुभ्रुर्भवति ॥ तामुदुह्ययथर्तुप्रवेशनम् ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण
तां वधूमुदुह्य विवाहयित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तुप्रवेशनम् ऋतु-
कालमृतुकालं प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादिति शेषः ॥ यथाकामी वा ॥ स्त्रियाः
काममनतिक्रम्य यथाकामन्तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् न ऋतुकालाभिगमन-
नियमः कुतः काममाविजनितीः सम्भवामेति वचनात् ॥ कामं स्वेच्छया आ-
विजनितीः आप्रसवात् सम्भवाम भर्त्सासह सङ्गता भवामेति स्त्रीणां इन्द्राद्वरप्रांथ-
नावचनात् प्रजापतेरिति केचित् अत्र यद्यपि यथर्तुप्रवेशनमिति सामान्येनोक्तम्
तथापि स्मृत्यन्तरोक्तपूर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् ॥ यथाहमनुः अमावास्याऽऽष्टमी
चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ याज्ञव-
ल्क्योऽपि षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्यैव पर्वण्याद्या-
श्चतस्रश्चवर्जयेत् इत्यादि निषेधो यथाकामपक्षेऽपि समानः ॥ यतः प्राप्तेऽभिग-
मने निषेधः प्रवर्तते गर्भिण्यभिगमने निषेधस्तु काममाविजनितीः सम्भवामेति व-
चनाद्वाध्यते । ऋतावनभिगमने दोषमाह मनुः ऋतुस्नातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपग-
च्छति । घोरार्यां ब्रह्महृत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ तथाच । ऋतुस्नातांतु योभार्यां
शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरार्यां भूणहृत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ तथा लोकानन्त्य-
न्दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥
इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षाया विहितत्वात् । तासां कानातिक्रमणे व्यभिचार-
शङ्कासम्भवात्तद्वर्त्तयं यथाकाम्यम् तस्माद्यथाकाम्येतु न नियमः यथाकामीचेति वि-
कल्पेनाभिधानात् अनभिगमने तु प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च अतो लोकानन्त्यं दिवः

प्राग्निश्च ॥ अथास्यैदक्षिणांशंसमधिहृदयमालभते यत्तेसुसीमइति ॥ अथा-
 भिगमनानन्तरमस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि दक्षिणां
 हस्तं नीत्वा हृदयमालभते हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति । यत्ते सुसीमइत्यादिना
 शृणुयामशरदः शतमिति अनेन मन्त्रेण ॥ एवमत ऊर्ध्वम् ॥ एवमनेनैव प्रकारेण
 अतोऽनन्तरमृतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रव्याख्या ॥ अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः
 अत्र विवाहाच्चतुर्थ्यामपररात्रे गृह्णाम्यन्तरतः पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः
 स्थापनम् दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनम् प्रणीतास्थानादुत्तरतः उदपात्रस्थापनम् प्रणी-
 ताप्रणयनादि आज्यभागान्तं श्रावसथ्याधानवत् कुर्यात् आज्यभागानन्तरं अग्नेप्राय-
 श्चिच्छइत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तद्यथा अग्ने प्रायश्चित्ते त्वन्दे-
 वानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्ता-
 मस्यै नाशय स्वाहा इदमग्नये० । वायो प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि
 ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा इदं
 वायवे० । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम
 उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा इदं सूर्याय० । चन्द्रप्राय-
 श्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै
 गृहघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा इदं चन्द्रमसे० । गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां
 प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै यशोघ्नीतनूस्तामस्यै
 नाशयस्वाहा इदं गन्धर्वाय० ॥ ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजाप-
 तये इति प्राजापत्यान्तं हुत्वा । अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादि प्राजापत्यान्तानां पडा-
 हुतीनां संस्रवं उदपात्रे प्रक्षिपेत् केषाञ्चिन्मते स्विष्टकृतोऽपि संस्रवं प्रक्षिपेत्
 अन्यासामाहुतीनां पात्रान्तरे संस्रवान्प्रक्षिपेत् ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इद-
 मग्नये स्विष्टकृते हुत्वा आज्येन महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यान्तानवाहुतीवां जुहोति
 ततः पात्रान्तरस्थान् संस्रवान् प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा उदपा-
 त्रादुदकमादाय वधूं मूर्द्धन्यभिपिञ्चति ॥ याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी
 निन्दितातनूर्जार्घ्नी ततएनाङ्कुरोमि साजीर्यंत्वम्मयासहासाविति इत्यनेन मन्त्रेण ॥
 अथ वरो वधूं स्थालीपाकं हुतशेषं सकृत्प्राशयति प्राणैस्तेप्राणान्तसन्दधामि अस्थि-
 भिरस्थीनि माऽसैर्माऽसानित्वचात्वचमिति अनेन मन्त्रेण साच भर्त्रा मन्त्रे
 पठिते प्राश्नाति । अथ ऋतुकाले रजोदर्शने सञ्जाते पुण्याहे गर्भाधाननिमित्तं मातृ-
 पूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं कृत्वा रात्रावभिगमनं कुर्यात् । अभिगमनानन्तरं वध्वा

दक्षिणस्कन्धस्योपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति यत्तेसुसीमे हृदयं दिवि
चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
शुणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण । एवं श्राद्धवर्जं प्रत्यूतुकालमभिगमनं कुर्यात्
यथाकामी वा भवेत् ऋतुकालाभिगमनं कुर्वन् ब्रह्मचर्यान्नस्वल्पति ॥ ब्रह्मचर्याव
पर्वण्याद्याप्रचतस्रप्रचवर्जयेत् इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अनभिगमनेतु दोषस्य
श्रवणात् ऋतुस्नातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरार्यां भूणहत्यायां युज्यते
नात्र संशयः ॥ ऋतुस्नातान्तु योभार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरार्यां भूणहत्यायां
युज्यते नात्र संशयः इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्च ऋतुकालाभिगमने नियमः । यथा-
काम्येतु न नियमः यथाकामीवेति विकल्पविधानात् अतो लोकानन्त्यन्दिबः
प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः
इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षायाविहितत्वात् तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशङ्का-
सम्भवात्तद्विज्ञेयं याथाकाम्यमिति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ विष्णुपुराणे ऋतावभिगमः
शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते । पुन्नामर्क्षे शुभेकाले श्रेष्ठे युग्मासु रात्रिषु ॥ नास्नातान्तां
स्त्रियं गच्छेन्नानुरां न रजस्वलाम् । नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्वि-
शीम् ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नकामां नान्ययोपितम् । नुत्क्षामां नातिभुक्तां वा
स्वयं चैभिर्गुरुर्युतः ॥ स्नातः स्रगन्धधृक् प्रीतो नाध्मा*तः क्षुधितोऽपि वा ॥ सकामः
सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥ चतुर्दश्यष्टमीचैव अमावास्याऽथपूर्णिमा । पर्वा-
ण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेवच ॥ तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ इति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ * ॥

गदाधरः ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मा-
णमुपवेश्योत्तरतदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकं अप्रयित्वाऽऽज्यभागावि-
ष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्तेत्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण-
स्त्वानाथकामउपधावामि याऽस्यै पतिष्ठी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा ।
वायो प्रायश्चित्तेत्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधा-
वामियाऽस्यै प्रजाष्ठी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्तेत्वन्देवा-
नाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै पशुष्ठी तनू-
स्तामस्यै नाशयस्वाहा । चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्म-

णस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा ।
 गन्धर्व प्रायश्चित्तेतन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधा-
 वामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहेति ॥ विवाहाद्या चतुर्थीति-
 थिस्तस्यामपररात्रे अन्तिमप्रहरे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय वैवाहि-
 कमग्निं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थं
 कुशानास्तीर्य तत्र ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिग्राप्य अग्नेरुत्तरतः प्रणी-
 तांस्यलं त्यक्तुदकयुक्तं पात्रं स्थापयित्वा स्यालीपाकऽपयित्वा स्यालीपाकं
 चरं अपयित्वा आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति आज्येन अग्नेप्रायश्चित्तइत्येतैः
 पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति अत्रापररात्रग्रहणं पूर्वाहुव्युदासार्थम् चतुर्थीकर्मणो
 विवाहाङ्गत्वाद्ब्रह्मिःशालायां माभूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् अग्निमुपसमाधायेति ग्रहण-
 मभ्यन्तरगुणविधानार्थम् ब्रह्माणमुपवेश्येति च उदपात्रस्थापनावसरविधानायो-
 क्तम् । चरोभूतोपादानं माभूदिति अपयित्वेत्युच्यते आज्यभागाविष्टेति ग्रहणमा-
 ज्याहुतिकालविधानार्थम् ॥ मन्त्रार्थः हेअग्ने हेप्रायश्चित्ते सर्वदोषापाकरण यत-
 रवन्देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिः दोषापाकतांसि अहं च ब्राह्मणः
 ब्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वोपधावामि आराधयामि किंभूतोऽहं नाथउपयाञ्ज्यायाम्
 आशीष्कामः ऐश्वर्यकामोवा प्रार्थयानोवा उपधावनप्रयोजनमाह या अस्यै पष्ट्यर्थे
 चतुर्थी अस्या वध्वाः पतिघ्नी तनूस्तन्या अवयवस्ताम् अस्यै इमामुपकर्तुं नाशय
 अपनय तुभ्यं स्वाहा मुहुतमस्तु समुदायवाचकोऽपि तनूशब्दोऽत्रावयववाचको-
 ज्ञेयः ॥ तेन यदस्याः पतिनाशकनङ्गलक्षणं हस्तरेखादिसामुद्रिकलक्षणोक्तन्तदपा-
 कृत्य शोभनमङ्गं विधेहीतिवाक्यार्थः एवमुपर्यपि व्याख्येयम् तनुविशेषणं देवताच
 भिद्यते तद्यथा हेवायो पवन प्रजाघ्नी अपत्यनाशिनी एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥
 स्यालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ आज्याहुत्पनन्तरं स्यालीपाकस्य
 चरोः प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रेणोपांशु पठितेनैकामाहुतिं जुहोति स्यालीपाकस्ये-
 त्यवयवलक्षणापत्तेः ॥ हुत्वा हुत्वेतासामाहुतीनामुदपात्रेसंस्त्रवान्तसमवनीय
 ततसनां मूर्द्धन्यमिपिञ्चति । याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी
 निन्दिता तनूर्जारघ्नी ततसनां करोमि सा जीर्यत्वं मयासहासाविति ॥
 एतासां पश्यामाहुतीनामेवैकामाहुतिं हुत्वा उत्तरतः प्रतिष्ठापिते उदपात्रे संस्त्रवान्
 समवनीय सुवलग्न्याज्यचर्वययवान् प्रक्षिप्य ततस्तस्मात्संस्त्रवंमिश्रमुदकं गृहीत्वा

एनां वधूं मूर्द्धनि मस्तके अभिषिञ्चति यातेपतिर्ग्रीति मन्त्रेण पश्यामाहुतीनामत्र
 संस्त्रवभक्षणलोपः ॥ इतरासान्तु भवत्येव हुत्वाहुत्वेतिग्रहणं सर्वाहुत्यन्ते संस्त्रवनि-
 नयनं माभूदित्येतदर्थम् मूर्द्धाभिषेकश्चागन्तुकत्वाद्दक्षिणादानान्ते भवति असौ
 स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तं वध्वा नामग्रहणं कार्यम् मन्त्रार्थः हेअसौ कन्ये याते
 तवापत्यादिघातिनी पञ्चधादुष्टा तनूः अतएव निन्दिता ततोऽनेनाभिषेचनेन एनां
 तनूं जाप्रीं उपपत्यादिदोषघातिनीं करोमि । सा त्वं मया पत्युः भर्त्रा सह जीर्यं
 निर्दुष्टवृद्धत्वं गच्छ ॥ अथैनां स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्स-
 न्दधाम्यस्थिभिरस्थोनिमाठिसैर्माठिसानि त्वचात्वचमिति ॥ अथाभिये-
 कानन्तरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरं वरः प्राशयेत्प्राणैस्ते प्राणानिति मन्त्रेण वधू-
 संस्कारोऽयम् नतु द्रव्यप्रतिपत्तिः अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावन्यद्रव्येण प्राशनं
 कार्यम् ॥ तदुक्तं कारिकायाम् वधूसंस्कार एवायं प्रतिपत्तिरियं नतु । अतो द्रव्य-
 विनाशादौ द्रव्येणान्येन तद्भवेत् ॥ शेषद्रव्यविनाशादौ लुप्यन्ते प्रतिपत्तयः ॥ अत्र
 स्त्रियासह वरोऽपि समाचाराद्भोजनं करोति स्त्रियासह भोजनेऽपि नदोष इत्याह
 हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवः ॥ एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् । विवाहे
 पथियान्नायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् । अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 मिताक्षरायामप्येवम् । मन्त्रार्थः हे कन्ये मम प्राणादिभिस्ते तव प्राणादीन्सन्धामि
 संयोजयामि ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेणनोपहासमिच्छेदुत्तप्तोवंपित्य-
 रोभवति ॥ हि यस्मादस्या सतेन प्राशनाख्यसंस्कारेण भर्त्रासहैकं वृत्तं तस्माच्छ्रो-
 त्रियस्य दारेण उपहासमभिगमननेच्छेत् सचैवंविदेवंकुर्वन्परोभवति पराभवङ्गच्छ-
 ति ॥ यद्वा । एवंविच्छ्रोत्रियस्य परः शत्रुर्मवति उत अप्यर्थं निन्दार्थवादोऽयम् पर-
 दाराभिगमनमतो नकार्यम् समाप्रंचतुर्योर्कर्म ॥ स्वभार्याऽभिगमनमाह ॥ तामुदु-
 ह्यययर्तुप्रवेशनम् ॥ तां वधूं पूर्वोक्तविधिना उदुह्य विवाहयित्वा ययर्तुं ऋता-
 वृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादित्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ षोडशर्तुनिशाःस्त्रीणां तामु
 युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्यण्याद्यारश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ स्त्रीणां षोडशनि-
 शाःऋतुः गर्भाधानयोग्यःकालः तत्रोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्येव । चतुर्दशष्टमी
 चैव अमावास्या च पूर्णिमा । चत्वार्येतानि पर्वाणि रविचंद्रान्तिरेव च ॥ मनुः
 अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको
 द्विजः ॥ तथा तामामाचारश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा । त्रयोदशीप शेषाः स्युः

प्रशस्तादशरात्रयः ॥ ऋतोरेकादशीत्रयोदशयो नपन्नस्य ॥ हारीतस्तु शुद्धाभर्तु-
 श्चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्रीरजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्येच पञ्चमेऽहनिशुच्यतीति ॥
 ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य विहितप्रतिपिद्वत्वाद्विकल्पः ॥ सच व्यवस्थितः रजोनि-
 वृत्तौ चतुर्थ्याविधिः तदनिवृत्तौ प्रतिषेधः ॥ मनुः रजस्युपरते साध्वी स्नानेन
 स्त्रीरजस्वलेति साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ॥ ज्योतिःशास्त्रे पित्र्यं
 पौष्पं नैऋतं चापि धिष्यं त्यक्तेति । पित्र्यं मघा पौष्पं रेवती नैऋतं मूलम्
 अत्र समासु पुत्रो विपमासु कन्येति ज्ञेयम् ॥ हेमाद्रौशङ्खः युग्मासु पुत्रा जायन्ते
 स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिपु । तत्राप्युत्तरोत्तराःप्रशस्ताः ॥ तदाहापस्तम्बः तत्राप्युत्त-
 रोत्तराःप्रशस्ताइति ॥ व्यासः रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रःस्यादल्प्यायुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां
 पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥ सप्तम्यामप्रजा योपिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् ।
 नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः ॥ एकादश्यामधर्मास्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
 त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।
 प्रजायते चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां पतिव्रता । आश्रयः सर्वभूतानां योऽष्ट्यां जायते पुमान् ॥
 तत्रैकस्यां रात्रौ सकृदेवकार्यम् सुस्य इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् इतियाज्ञ-
 वल्क्योक्तेः इदं चर्तौ गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिनाऽसम्भवे श्राद्धैकादश्यादावपि
 कार्यम् ॥ ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ व्याख्यातं
 चेदं मिताक्षरायाम् ॥ यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्युती गच्छतो न ब्रह्म-
 चर्यंरखलनदोष इति ॥ स्त्रीणां बहुत्वे ऋतौ यौगपद्येच गमनक्रममाह ॥ देवलः
 यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमो ब्रजेत् । रक्षणाथमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि
 वेति ॥ तीर्थमृतुः विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः ॥ अगमने दोष-
 माह पराशरः ऋतौ स्नातांतु यो भायौ सन्निधौ नापगच्छति । घोरायां भूणहत्यायां
 युज्यते नात्रसंशय इति ॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्याधितो बन्धनस्थो वा
 प्रयासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेऽपि नारीणां भूणहत्या प्रमुच्यते ॥ वृद्धां बन्ध्याम-
 सहृत्तां मृतापत्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥ ऋतौ
 स्नानमाहापस्तम्बः ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ अनृतौ तुय-
 दागच्छेच्छौचं सूत्रपुरीषवत् ॥ स्त्रीणान्तुनस्नानम् उभावप्यशुचीस्यातां दम्यती
 शयनं गतौ । शयनादुत्थितानारी शुचिःस्यादशुचिःपुमान् ॥ इतिवृद्धशातातपवच-
 नात् ॥ अत्र प्रसंगाद्रजस्वलोपयोगि किञ्चिन्निरूप्यते ॥ तत्रस्मृत्यर्थसारे दिवा रजः-
 स्त्रावे तद्दिनमशुचित्वं स्यात् ॥ रात्रौ रजःस्त्रावे सति अर्द्धरात्रादवाक्चेत्पूर्वदिन-

मित्येकः पक्षः रात्रिन्वित्वाविभज्य पूर्वभागद्वये चेत्पूर्वदिनमित्यन्यः पक्षः उद-
यात्पूर्वं चेत्पूर्वदिनमित्यपरः पक्षः ॥ स्यां पक्षाणां देशाचारतो व्यवस्था ॥ अविज्ञाते
रजःस्त्रावे तु दिनेषु जातेषु रजःस्त्रावादिकमशुचित्वं स्यात् ज्ञानात्पूर्वं च रजस्वलास्य-
ष्टन्दुष्टमेव रजस्वला त्रिरात्रमशुचिः स्यात् चतुर्थेऽहनि स्नाता शुद्धा भवति भर्तुः
स्पृश्या दैवेषि च कार्यं रजोनिवृत्तौ शुचिः रजस्वला चतुर्थेऽहनि मृत्तिकादिभिः
शौचं कृत्वा क्षत्रियादिस्त्री च पादपादन्यूनमृत्तिकाभिर्विधवा द्विगुणमृत्तिकाभिः
शौचं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे सचैलं स्नायात् रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरपि
रजोदृष्टौ अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वज्ञास्ति अष्टादशे दिने रजोदृष्टाविकारात्र-
मशुचित्वम् नवदशदिने द्विरात्रम् विंशतिदिने त्रिरात्रमेव प्रायो विंशतिदिनादूर्ध्वं
रजःस्त्राविणीनामेवं भवति विंशतिदिनादर्वाक् प्रायशो रजोदर्शनवतीनामष्टादश-
दिनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायो रजःस्त्राविणीनामेकादशदि-
नादर्वागशुचित्वज्ञास्ति एकादशदिने रजोदृष्टौ एकदिनमशुचित्वम् द्वादशदिने
द्विरात्रम् त्रयोदशदिने त्रिरात्रमेव प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् रोगजेतु तत्रैवीक्तम् ॥
रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मत-
मिति तत्रापि त्यकाले अशुचिरेव तदुक्तम् ॥ रोगजे वर्तमानेऽपि काले निर्याति
कालजम् । तस्मादप्यप्रमत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत् ॥ रजस्वलाया रजस्वलास्पर्शे
अकामतः स्नानं कामतः उपवासः पञ्चगव्याशनं च ॥ असवर्णासु तु ब्राह्मण्याः
क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छ्राद्दर्पादीनकृच्छ्रकृच्छ्राः क्षत्रियादीनान्तु कृच्छ्रपादं सव
क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः एतच्च कामतः । अकामतस्तु प्राक्शुद्धे-
नशनम् अकामतश्चाण्डालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेव प्राक्शुद्धेः कामतस्तु प्रथमेऽङ्घ्रि त्र्यहः
द्वितीये द्व्यहः तृतीये एकाहः श्वस्पर्शे तु द्व्यह एकाहो वा भुज्जानायाश्चाण्डालादिस्पर्शे
पद्भ्यात्रम् उच्छिष्टयोः स्पर्शे तु कृच्छ्रइत्यादि मितान्तरायां ज्ञेयम् ॥ स्मृत्यर्थसारेतु
सर्वत्र बालापत्यास्पर्शे स्नाने कृते भुक्तिः पश्चादनशनप्रत्यान्नाय इति । स्नानविधिं
चाह पराशरः स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन
स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ सिक्तगान्ना भवेदद्विः साङ्गोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपी-
डनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥ व्रतान्याह मदनपारिजाते वसिष्ठः सा नाञ्ज्यान्ना-
भ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायादधःशयीत नदिवा सुष्यान्नरज्जुं सृजेत् न मांसमश्रीयात्प्रयद्वात्रिरी-
क्षेत न हस्तेन किञ्चिदाचरेदखर्वेण पात्रेण पित्रेदञ्जलिना वा पात्रेण लोहितायसेन
वेति ॥ खर्वा वामहस्तः ॥ यथा कामीवा काममाविज्जितोः सम्भवामेतिव-

प्रशस्तादशरात्रयः ॥ ऋतुरेकादशीत्रयोदशयौ नपक्षस्य ॥ हारीतस्तु शुद्धाभर्तु-
 श्चतुर्थ्यङ्घ्रि स्नानेन स्त्रीरजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्येच पञ्चमेऽहनिशुद्धातीति ॥
 ततश्चतुर्थ्या स्त्रीगमनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ सच व्यवस्थितः रजोनि-
 वृत्तौ चतुर्थ्याविधिः तदनिवृत्तौ प्रतिषेधः ॥ मनुः रजस्युपरते साध्वी स्नानेन
 स्त्रीरजस्वलेति साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ॥ ज्योतिःशास्त्रे पित्र्यं
 पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्तेति । पित्र्यं मघा पौष्णं रेवती नैर्ऋतं मूलम्
 अत्र समासु पुत्रो विपमासु कन्येति ज्ञेयम् ॥ हेमाद्रौशङ्खः युग्मासु पुत्रा जायन्ते
 स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ताः ॥ तदाह्यापस्तम्बः तत्राप्युत्त-
 रोत्तराः प्रशस्ताइति ॥ व्यासः रात्रौ चतुर्थ्या पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां
 पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥ सप्तम्यामप्रजा योपिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् ।
 नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः ॥ एकादश्यामधर्मास्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
 त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।
 प्रजायते चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां पतिव्रता । आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥
 तत्रैकस्यां रात्रौ सकृदेवकार्यम् सुस्य इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् इतियाज्ञ-
 वल्क्योक्तेः इदं चर्त्तौ गमनमन्यकाले प्रतिवन्थादिनाऽऽसम्भवे श्राद्धैकादश्यादावपि
 कार्यम् ॥ ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ व्याख्यातं
 चेदं मिताक्षरायाम् ॥ यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्म-
 चर्यंस्खलनदोष इति ॥ स्त्रीणां बहुत्वे ऋतौ यौगपद्येच गमनक्रममाह ॥ देवलः
 यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो ब्रजेत् । रक्षणाथमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि
 घेति ॥ तीर्थमृतुः विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः ॥ अगमने दोष-
 माह पराशरः ऋतौ स्नातांतु यो भार्या सन्निधौ नापगच्छति । घोरायां भूषणहत्यायां
 पुज्यते नात्रसंशय इति ॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्याधितो वन्धनस्थो वा
 प्रयासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेऽपि नारीणां भूषणहत्या प्रमुच्यते ॥ वृद्धां वन्ध्याम-
 सहृत्तां मृतापत्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥ ऋतौ
 स्नानमाहापस्तम्बः ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ अनृतौ तुय-
 दागच्छेच्छीचं मूत्रपुरीषयत् ॥ स्त्रीणान्तुनस्नानम् उभावप्यगुचीस्यातां दम्पती
 शयनं गती । शयनादुत्थितानारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥ इतिवृद्धशातातपवच-
 नात् ॥ अत्र प्रसंगाद्रजस्वलोपयोगि किञ्चिन्निरूप्यते ॥ तत्रस्मृत्यर्थसारे दिवा रजः-
 स्त्राये तर्दिनमशुचित्वं स्यात् ॥ रात्रौ रजःस्त्रावे सति अर्द्धरात्रादर्वाक्चेत्पूर्वदिन-

स्थापयेत् ब्रह्मोपवेशनम् अग्नेस्तरत उदपात्रनिधानम् ततः प्रणीताप्रणयनाद्या-
ज्यभागान्तेमाधानवत् आज्यभागान्ते स्थाल्याज्येन पञ्चाहुतयो हीतव्याः ॥ अग्नेप्रा-
यश्चित्त इति प्रथमा इदमग्नये नमः ॥ वायो प्रायश्चित्ते इति द्वितीया इदं
वायवे नः ॥ सूर्यप्रायश्चित्त इति तृतीया, इदं सूर्याय नः ॥ चन्द्र इति चतुर्थी
इदं चन्द्राय ॥ गन्धर्व इति पञ्चमी इदं गन्धर्वाय नः ॥ ततश्चक्रं सुवेणादाय
प्रजापतये स्वाहेति होमः इदं प्रजापतये नः ॥ अग्न इत्यादिपस्यामाहुतीनां संस्-
वाणामुदपात्रे प्रक्षेपो हुत्वाहुतवैव अन्यासामन्यत्र । ततः स्विष्टकृदादिदक्षिणादा-
नान्तम् तत उदपात्रजलेन वधूमूर्द्धि यातेपतिघ्नित्यभिषेकः असी स्थाने नामग्र-
हणम् हेप्रिये इति ततो वरः प्राणैस्त इति चरुशेषं वधूं प्राशयति सकृत् अत्र
समाचाराद्वरोऽपि कन्याहस्तेन भोजनं करोति ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ अथ गर्गमते
विशेषः ॥ ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् प्रत्यक्षब्रह्मण उपवेशनम् ग्रहणे
प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि आज्यभागान्ते पञ्चाहुतयः ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये
स्वाहेति मूर्द्धन्यभिषेकः ॥ ततः स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते इति चतुर्भिः प्रति-
मन्त्रम् महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदित्यन्तम् आज्येन स्विष्टकृदिति गर्गपद्धतौ प्राश-
नादिपूर्वपात्रदानान्तम् इतिगर्गमते क्रमः ॥ अथ गर्भाधाने पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्र-
योगे मानृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् सङ्कल्पः देशकालौ स्मृत्वा अस्या मम
भार्यायाः प्रतिगर्भं संस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमु-
द्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्माहं करिष्ये इति ।
ततो रात्रावभिगमनं ब्रह्मसूत्रं सूत्रपुरीषवत् धार्यम् । स्नानं ततो दक्षिणांसमधि-
हृदयमालभते यत्ते सुसीम इति न कश्चिदत्र विशेषो गर्गमते ॥ इतिगर्भाधाने
क्रमः ॥ अथ प्रथमे रजोदर्शने विशेषः तत्र प्रथमे रजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति
गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकं कर्तव्यत्वाच्छान्तिकं वक्तुं दुष्टमासाद्युच्यते ॥ प्रथमे रज-
सि चैत्रज्येष्ठायादभाद्रपदकार्तिकपौषा अशुभाः आश्विनो मध्यमः शेषाः शुभाः
क्वचिद्वैशाखफाल्गुनपूर्वाह्णयोरधमत्वमुक्तम् तिथिषु प्रतिपञ्चतुर्थीपष्ठपदमीद्वादशी-
चतुर्दशीपौर्णमास्यमावास्या अशुभाः शेषाः शुभाः क्वचित्सप्तम्येकादश्यावशुभे अष्ट-
मीद्वादशौ शुभे इत्युक्तम् ॥ वारेषु रविभौममन्दवारा अशुभाः अन्येतु शुभाः कैश्चि-
त्सोमीऽप्यशुभ उक्तः नक्षत्रेषु भरण्यार्द्रांपुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्ठासूलापूर्वापादापूर्वाभाद्र-
पदारवेत्योऽशुभाः चित्राविशाखाश्रवणाश्रिनीमघास्वातथी मध्यमाः अन्यानि शुभानि ।
कैश्चित्तु कृत्तिकापुनर्वसुनुराधारेवत्योऽप्यशुभा उक्ताः । खञ्ज तासां मध्यमत्वम्

स्थापयेत् ब्रह्मोपवेशनम् अग्नेरुत्तरत उदपात्रनिधानम् ततः प्रणीताप्रणयनाद्या-
ज्यभागान्तमाधानवत् आज्यभागान्ते स्थाल्याज्येन पञ्चाहुतयो हीतव्याः ॥ अग्नेप्रा-
यश्चित्त इति प्रथमा इदमग्नये नमः ॥ वायो प्रायश्चित्ते इति द्वितीया इदं
वायवे नः ॥ सूर्यप्रायश्चित्त इति तृतीया, इदं सूर्याय नः ॥ चन्द्र इति चतुर्थी
इदं चन्द्राय ॥ गन्धर्व इति पञ्चमी इदं गन्धर्वाय नः ॥ ततश्चरं सुवेणादाय
प्रजापतये स्वाहेति होमः इदं प्रजापतये नः ॥ अग्न इत्यादियस्यामाहुतीनां संस-
वाणामुदपात्रे प्रक्षेपो हुत्वाहुत्वैव अन्यासामन्यत्र । ततः स्विष्टकृदादिदक्षिणादा-
नान्तम् तत उदपात्रजलेन वधूमूर्द्धि यातेपतिप्रीत्यभिषेकः असौ स्थाने नामग्र-
हणम् हेप्रिये इति ततो वरः प्राणैस्त इति चरुशेषं वधूं प्राशयति सकृत् अत्र
समाचाराद्वरोऽपि कन्याहस्तेन भोजनं करोति ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ अथ गर्गमते
विशेषः ॥ ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् प्रत्यक्षब्रह्मण उपवेशनम् ग्रहणे
प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि आज्यभागान्ते पञ्चाहुतयः ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये
स्वाहेति मूर्द्धन्यभिषेकः ॥ ततः स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते इति चतुर्भिः प्रति-
मन्त्रम् महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदित्यन्तम् आज्येन स्विष्टकृदिति गर्गपद्धतौ प्राश-
नादिपूर्णपात्रदानान्तम् इतिगर्गमते क्रमः ॥ अथ गर्भाधाने पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्र-
योगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् सङ्कल्पः देशकालौ स्मृत्वा अस्या मम
भार्यायाः प्रतिगर्भं संस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमु-
द्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्माहं करिष्ये इति ।
ततो रात्रावभिगमनं ब्रह्मसूत्रं सूत्रपुरीषवत् धार्यम् । स्नानं ततो दक्षिणांसमधि
हृदयमालभते यत्ते सुसीम इति न कश्चिदत्र विशेषो गर्गमते ॥ इतिगर्भाधाने
क्रमः ॥ अथ प्रथमे रजोदर्शने विशेषः तत्र प्रथमे रजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति
गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकं कर्तव्यत्वाच्छान्तिकं वक्तुं दुष्टमासाद्युच्यते ॥ प्रथमे रज-
सि चैत्रज्येष्ठापाढभाद्रपदकार्तिकपौषा अशुभाः आश्विनो मध्यमः शेषाः शुभाः
क्वचिद्वैशाखफाल्गुनपूर्वाह्णयोरधमत्वमुक्तम् तिथिषु प्रतिपञ्चतुर्थीषष्टमीद्वादशी-
चतुर्दशीपौर्णमास्यमावास्या अशुभाः शेषाः शुभाः क्वचित्प्रत्येकादश्यावशुभे अष्ट-
मीद्वादश्या शुभे इत्युक्तम् ॥ वारेषु रविभौममन्दधारा अशुभाः अन्येतु शुभाः कैश्चि-
त्सोमोऽप्यशुभ उक्तः नक्षत्रेषु भरण्याद्वापुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्ठासूलापूर्वापाढापूर्वाभाद्र-
पदारिवत्योऽशुभाः चित्राविशाखाश्रवणाश्रिनीमघास्वातयो मध्यमाः अन्यानि शुभानि ।
कैश्चित्तु कृत्तिकापुनर्वसुनुराधारेवत्योऽप्यशुभा उक्ताः । एवञ्च तासां मध्यमत्वम्

एवमन्यत्रापि । योगेषु व्याघातस्याद्यानवनाड्यो गण्डातिगण्डयोः पट्पट् शूलस्य पञ्च-
 दश परिघपूर्वाहं वैधृतिव्यतीपाताश्चेत्यशुभाः वज्रमध्यमम् अन्ये शुभाः । करणानि
 विष्टिं विना सर्वाणि शुभानि । अङ्घ्रि त्रेधाविभक्ते आद्योभागः शुभः । द्वितीयो मध्यमः
 तृतीयो दुष्टः ॥ एवं रात्रौ सूर्यादयास्तमयावप्यशुभौ रविसंक्रमादधोनाडीचतुष्टय-
 मूर्द्धं चान्त्यं शुभम् सङ्क्रान्त्यादिदग्धदिनेष्वशुभम् रविचन्द्रोपरागयोरप्यशुभम् स-
 न्ध्योपप्लवशावाशौचेषु भर्तुरात्मनश्च चतुर्थाष्टमद्वादशस्थे चन्द्रे जीर्णरक्तनीलम-
 लिनकृष्णवस्त्रेषु परिहितेषु न शुभम् ॥ सम्मार्जनीकाष्टतृणाग्निशूर्पतुपशुष्कान्त-
 तलोहपापाणशस्त्रादिधारिण्या एतैर्धुक्ते देशे चाशुभम् देहलीद्वाररथ्यादिपितृमा-
 तृगृहेष्वशुभम् ऊर्ध्वस्थिताया निद्रितायाश्चाशुभम् शय्यादौशुभम् पित्रादिसखिस्व-
 भर्तृभिर्दृष्टमशुभम् शय्यादौ शुभमित्यादि ज्ञेयम् दुष्टमासादौ प्रथमरजोदशने
 ताम्बूलभक्षणादिमङ्गलाचारान्न कुर्यात् द्वितीयेतु शुभे तत्र कुर्यादिति प्रथमे दुष्टर-
 जोदशने द्वितीयं प्रतीक्ष्य तस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणां विस्तरेण शान्तिं कुर्यादिति-
 केचित् प्रथम एव यथाशक्ति शान्तिं चरेदित्यपरे अत्रैकस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणा
 शान्तिः कार्या ॥ द्वित्राद्यशुभसन्निपाते तु तत्सूचितवद्दृशुभनिरासार्थं वक्ष्यमाणाहु-
 तिसङ्ख्यादिविवृद्धा कार्या यथाशक्तीत्यादि ज्ञेयम् इतिशुभाशुभविचारः ॥ अथ
 शान्तिरुच्यते प्रयोगपारिजाते शौनकः ॥ पञ्चमेऽङ्घ्रि चतुर्थे वा गृहातिथ्यपुर-
 सरम् । द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् ॥ कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुव-
 स्त्रादिवेष्टितम् । सूक्तेनाथ नवर्चनं प्रसुवन्नाप इत्यथ ॥ आचार्यः प्रवरस्तद्वद्गायत्र्या
 च ततः क्रमात् । मध्यकुम्भे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेमच ॥ उदुम्बरः कुशा दूर्वा
 राजीवं चंपविल्वकाः । विष्णुक्रान्ताऽथ तुलसी बर्हिषः शङ्खपुष्पिका ॥ शतावर्षश्व-
 गन्याच निर्गुण्डी सर्पपद्मम् ॥ अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा । प्रिय-
 ङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयेऽश्वत्थ एवच ॥ नीरन्ध्रिच सर्पिश्च पद्मपत्रन्तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुग्गुला वचाभद्रकमुस्तकाः ॥ द्वात्रिंशदौषधानीह यथासम्भवनाहरेत् ॥
 मृत्तिकाश्चौषधादीनि तन्मन्त्रेण क्षिपेत्क्रमात् ॥ कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यमृद्वे-
 णुताम्रजम् ॥ भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरन्दरम् ॥ जपेद्गायत्रीं मध्यमे
 श्रीसूक्तं च जपेत्ततः ॥ स्पृशन्वैदक्षिणं कुम्भमृत्विगेकोजपेदथ । चत्वारि रुद्रसूक्तानि
 चतुर्मेन्वोत्तराणि च ॥ संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं श्रीरुद्रं रुद्रसङ्ख्यया ॥ शन्नइन्द्राग्निसू-
 क्तं च तत्रैव संस्पृशन् जपेत् । कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
 दूर्वाभिल्लगोधूमैः पायसेन घृतेनच ॥ तिसृभिरैव दूर्वाभिरैकावाऽप्याहुतिभ-

वेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥ गायत्र्यैवतु होतव्यं हविरत्र चतुष्ट-
यम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः ॥ सन्ततामाज्यधारान्तां पूर्णाहु-
तिमथाचरेत् । अथामिषेकं कुर्वीत प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥ आपोहिष्टेति नवभिः
सूक्तेन च ततः परम् । इन्द्रोअङ्गेतुचेनैव पावमानैः क्रमेणतु ॥ उभयं शृणवञ्चन
स्वस्तिदाविश्रायकया । त्रैयम्बकेन मन्त्रेण जातवेदसयकया ॥ समुद्रज्येष्ठाइत्यादि
त्रायन्तां च त्रिभिः क्रमात् । इमा आपस्तुचेनैव देवस्यत्वेति मन्त्रतः ॥ मन्त्रेणाय
तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्यथ । तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरं यथा ॥ याते
रुद्रेति मन्त्रेण शिवसङ्कल्पमन्त्रतः । इन्द्रत्वावृषपं पञ्चमत्तैश्चैवामिषेचयेत् ॥
धेनुं पयस्विनीन्दद्यादाचार्याय च भूपणैः । सदक्षिणमनद्वाहं प्रदद्याद्रुद्रजापिने ॥
महाशान्तिं प्रजप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः । नारदः तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत घृत-
दूर्वातिलाद्भतैः ॥ प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ततः । स्वर्गगोभूतिलान्दद्या-
त्सर्वदोषापनुत्तये ॥ अथ प्रयोगः तत्रैवं विनायकं सम्प्रपूज्य ग्रहान्शुचैव विधानतः ॥
कर्मणां फलमाप्नोतीति याज्ञवल्क्येन कर्मफलसिद्धावविघ्नार्थत्वेन ग्रहयज्ञस्याश्रय-
कत्वोक्तेरिह च शौनकेन आर्तवानान्तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि शौनक इत्युप-
क्रम्य ग्रहातिथ्यपुरःसरमिति प्रकारेणोक्तेरावश्यकत्वादेकदेशकालकर्तृकाणां च वि-
शेषवचनाभावे तन्त्रेण कर्तव्यत्वाद् ग्रहमखपूर्वकस्तन्त्रेण शान्तिप्रयोग उच्यते रजो-
दर्शनानन्तरं पञ्चमादिदिने चन्द्रताराद्यानुकूल्ये शुचिदेशे सुस्नातया पत्न्या युतःपतिः
प्राङ्मुख उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य मम पत्न्याः प्रथमरजोदर्शने-
ऽमुकदुष्टमासादिसूचितसकलारिष्टनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सग्रहमखां शौ-
नकोक्तां शान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुरण्याहवाचनगौप्यादिषोडशमा-
तृकापूजनब्राह्म्यादिसप्तनातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वा शान्तं दान्तं कुटुम्बिनं
मन्त्रतन्त्रज्ञमाचार्यं ब्रह्मण्यं च जपहोमार्थमष्टौ पदं चतुरो वा ऋत्विजोऽपि
वृत्वा गन्धादिना पूजयेत् तत आचार्या गृहेशानदेशे शुचौ महीधौरिति भूमिं
स्पृष्ट्वा तद्दक्षिणोत्तरतश्च तथैव मन्त्रावृत्त्या भूमिं स्पृष्ट्वा औपधयःसमवदन्त इति
द्वौणप्रमाणत्रीहिभिर्मध्ये तद्दक्षिणोत्तरतश्च पृष्ठदेशे मन्त्रावृत्त्या राशित्रयं कृत्वा
तेनैव क्रमेण राशित्रये नवमकालकमभयं कुम्भत्रयं आजिप्रकलशमिति मन्त्रावृत्त्या
स्यापयेत् एवं सर्वत्र मन्त्रावृत्तिः ततः प्रसुवआपइति नवर्चेन कलशेषूदकपूरणम्
गन्धद्वारासमिति त्रिष्वपि गन्धं प्रक्षिप्य या औपधीरिति सर्वौषधीः औपधयः समिति
यवान् क्षिपेत् ततो मध्यकुम्भे यवत्रीहितिलभापकङ्कुश्यामाकमुद्गान् क्षिप्त्वा गाय-

त्र्योदुम्बरकुशदूर्वारक्तोत्पलचम्पकविल्वविष्णुक्रान्तातुलसीवर्हिपशङ्कुपुष्पीशतावर्ष-
 श्वगन्धानिर्गुण्डीरक्तपीतसर्पपापामार्गपलाशपनसजीवकप्रियङ्गुगोधूमव्रीह्यश्वत्थद-
 धिदुग्धघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरगटकगुञ्जावचाभद्रकास्थानि द्वात्रिंशदौ-
 षधानि सर्वाणि यथासम्भवं वा क्षिपेत् ॥ तत स्त्रिपु कलशेषु काण्डात्काण्डादिति
 दूर्वाः अश्वत्थेव इति पञ्चपल्लवान् गजाश्वस्थानरथ्यावल्मीकसङ्गमद्दगोष्ठस्थानमृदः
 स्योनापृथिवीति क्षिप्त्वा याः फलिनीरिति पूगीफलानि सहिरण्यरत्नानीति कनक-
 कुलिशनीलपद्मरागमौक्तिकानि पञ्चरत्नानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं च क्षिपेत् युवा-
 सुवासाइति सूत्रेण वाससा च कलशकण्ठान् वेष्टयित्वा गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिः
 कलशान् भूषयेत् ततः कलशत्रयोपरि तेनैव क्रमेण सौवर्णं राजतं कांस्यमयं ताम्रमयं
 वैश्वं मृन्मयं वा यवादिपूरितं पात्रत्रयं पूर्णादर्वीति निधाय तदुपरि श्वेतं वस्त्रत्रयं
 न्यस्य तत्र चन्दनादिनाऽऽटदलानि कुर्यात् तत्र मध्ये गायत्र्या भुवनेश्वरीमावाहयामीति
 यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरीप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् तद् दक्षिणकुम्भो-
 परि वस्त्रे इन्द्राणिमासुइति इन्द्राणीमावाहयामीति तथैव सौवर्णीमिन्द्राणीप्रतिमां
 स्थाप्योत्तरकलशोपरि इन्द्रत्वाइति इन्द्रमावाहयामीति सौवर्णीमिन्द्रप्रतिमां स्था-
 पयेत् तत उत्कमन्त्रैरुक्तक्रमेण देवत्रयस्य काण्डानुसमयेन षोडशोपचारपूजां
 कुर्यात् ततो मध्यमकुम्भे आचार्योऽऽटसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जप्त्वा श्रीसूक्तं
 जपेत् हिरण्यवर्णांमिति पञ्चदशर्चं श्रीसूक्तम् तत एको ऋत्विक् दक्षिणकुम्भे रुद्र-
 सूक्तानि जपेत् कद्रुद्रायेति नवर्चम् इमारुद्रायेत्येकादशर्चम् आते पितरिति पञ्च-
 दशर्चम् इमारुद्रायस्थिरधन्वन्इति चतस्रः आवोराजानं तनुष्टिहि १ भुवनस्य
 पितरं १ त्र्यम्बकं १ अथान्यऋत्विगुत्तरकुम्भे एकादशावृत्तिभिरुद्रं जपेत् रुद्रं जप्त्वा
 शत्रुइन्द्राग्नीति सूक्तं पञ्चदशर्चं जपेत् ततः कुम्भपश्चिमदेशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रणीय
 तदीशान्यां वेद्यादौ नवग्रहादींस्तत्तन्मन्त्रैरावाह्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य तदीशान्यां
 प्रागवत् कुम्भं संस्थाप्य तत्र वरुणमावाह्याग्निस्मीपमेत्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते
 विशेषः प्रणीताप्रणयने पयसः प्रणयनम् आसादने आज्यानन्तरं ग्रहसमिधः तिलाः
 दूर्वाः तिलमिश्रगोधूमाः तण्डुलाः चरोः पयसि श्रपणम् आज्यभागान्ते यजमानो
 दक्षिणतः उपविश्य होमार्थं च जपार्थञ्च वरये दृत्विजो बहून् आचार्योद्विजैः सहेति
 चोक्तेराचार्यत्विजां होमाद्यगमात्तेपां चास्वत्वेन त्यागायोगान्तैश्च क्रियमाणे
 होमे यजमानेन प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वात्तदानीमेवाङ्गप्रधानहोमदेवता उद्दिश्य
 एताभ्य इदं नममेति त्यजेत् तत आचार्यः सऋत्विक् नवग्रहेभ्योऽष्टशताष्टावि-

शत्यष्टान्यतमसंख्याका घृताक्ता अर्कादिसमिधस्तिलाज्याहुतीश्च हुत्वाऽधिदेवता-
 प्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपालेभ्यस्तन्धूनसंख्याया जुहुयात् ॥ सभ्यस्तु पा-
 लाशयः समिधः ग्रहाणां यदाऽष्टौ तदाऽन्येभ्यश्चतस्र इति सम्प्रदायः । ततो भुवने-
 श्वर्यै गायत्र्या दधिमधुघृताक्ताभिस्तिस्मिर्दूर्वाभिरेकाहुतिरित्येवमष्टसहस्रमष्टशतं
 वा दूर्वाहुतीर्घृताक्ततिलमिश्रगोधूमाहुतीः पायसाहुतीर्घृताहुतीश्च जुहुयात् स्व-
 मिन्द्राणीन्द्रयोः प्रागुक्तमन्त्राभ्यां क्रमेण हविश्चतुष्टयं प्रत्येकमष्टशतसङ्ख्यं भुवने-
 श्वर्या अष्टसहस्रपक्षे जुहुयात् तस्या अष्टशतपक्षे तु तयोरष्टाविंशतिरिति सम्प्रदायः ।
 अन्येतु गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वेति शौनकेनेन्द्रा-
 णीन्द्रयोर्होमानभिधानान्तयोर्होमोनास्तीत्याहुः । ततः स्विष्टकृदादिप्रणीताविमो-
 कान्तं कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रेभ्यः क्षेत्रपालाय च
 सदीपान्मापभक्तवलीस्तत्तन्मन्त्रैर्देत्वा पूर्णाहुतिं समुद्रादूर्मिरिति वृचेन जुहुयात् ।
 ततो भुवनेश्वर्यादिकलशोदकं ग्रहकलशोदकं च पात्रान्तरे गृहीत्वा तेन तत्स्यप-
 ङ्गुप्लवैः सकुशदूर्वाधृतनववस्त्रं यजमानं धृतनववस्त्रकञ्चुकीं च तद्वामस्थां ऋतुमतीं
 सऋत्विगुदद्युष्व आचार्याऽभिषिञ्चेदेतैर्मन्त्रैः ते च आपोहिष्ठेति नवभिः यएकइद्वि-
 दयत इत्येकया त्रिभिष्टुन्देवेति सप्तर्चन उभयं शृण्वन्ननेत्येकया स्वस्तिदाविशइति च
 त्र्यम्बकमिति जातवेदसइत्येकया समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः त्रायन्तामिति तिसृभिः
 इमाभ्रापइति तिसृभिः देवस्यत्वेति त्रिभिः तमीशानं जगत इत्येकया त्वमग्नेरुद्र
 इत्यापस्तम्यशाखागतनैकेन तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरमिति च यातेरुद्रेति
 यज्जाग्रतइति पणमन्त्रैः इन्द्रत्वावृषभं वयमिति पञ्चमन्त्रैः ततः सुरास्त्वामभिषि-
 ञ्चन्त्विति नवभिः पौराणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ततः कलशोदकेनान्येन चोदकेन सुस्नातौ
 दम्पती शुक्लवासोगन्धमाल्यादिधृतवोपविशेतां तत्र पत्नी दक्षिणतः ततो यजमानो-
 ऽग्निं सम्पूज्य विभूतिं धृत्वाऽऽचार्यादीन् गन्धपुष्पवस्त्रालङ्कारादिभिर्यथाशक्तिपूज-
 यित्वाऽऽचार्याय धेनुं दक्षिणां दद्यात् दक्षिणात्वेन चास्या न दक्षिणान्तरमनवस्थाप्र-
 सङ्गात् ततो ब्रह्मणे यथाशक्तिदक्षिणां दत्वा रुद्रजापिने सदक्षिणमनद्वाहं दक्षि-
 णान्दद्यात् अथ धेनुन्यायेनादक्षिणत्वे प्राप्ते सदक्षिणमनद्वाहमद्रदद्यादुद्रजापिने
 इति प्रतिप्रसवकरणात्सदक्षिणत्वम् । ततोऽन्येभ्यो ऋत्विग्भ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो
 भूयसीं दक्षिणान्दद्यात् ततो ग्रहपीठदेवतानां भुवनेश्वर्यादीनाञ्चोत्तरपूजां पञ्चोप-
 चारैः कृत्वा क्षमाप्य यान्तुदेवगणाइति विसृज्याचार्यहस्ते प्रतिपाद्य अग्निं सम्पूज्य
 गच्छगच्छसुरश्रेष्ठेति विसर्जयेत् । ततो ब्राह्मणा महाशान्तिं पठेयुः तद्यथा आनो-

भद्रा इतिदश स्वस्तिनोमिमीतामिति पञ्च शन्नइन्द्राग्नीति पञ्चदश त्यमुष्वितितिस्रः
 तच्छंयोरित्येका ततो यजमानो नवग्रहप्रीत्यर्थं त्रीन् भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रप्रीतये च
 प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सङ्कल्प्य वा विप्राशिपो गृहीत्वासुहृद्युतो
 भुञ्जीत एवं कृते सर्वारिष्टशान्तिर्भवति ततः शुभे काले गर्भाधानं कुर्यात् इति दुष्ट-
 रजोदर्शनशान्तिः ॥ अथ चन्द्रसूर्योपरागकाले प्रथमरजोदर्शने शान्तिविशेष उच्यते ॥
 शौनकः ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु
 ऋतुदर्शनात् । इत्थं सज्जायते यस्य तस्य मृत्युर्नसंशयः । शान्तिस्तु तदृक्षाधिपते रूपं
 सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । सूर्यग्रहे सूर्यरूपं हैमं चन्द्रन्तुराजतम् ॥ राहुरूपं प्रकुर्वीत
 नागेनैव विचक्षणः । नागः सीसं । त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनन्तत्र कारयेत् ॥
 आकृष्येनाप्यायस्व स्वर्भानोरिति पूजामन्त्रा उक्ताः नक्षत्रदेवतायास्तन्मन्त्रेण ना-
 ममन्त्रेण वा । सम्पूज्य तु यजेत्सूर्यं समिद्धिशर्करासम्भवेः । चन्द्रग्रहे तु पालाशैर्दू-
 र्वाभी राहुमेव च ॥ समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्य भेशाय जुहुयाद्बुधः । आज्येन चरुणा चैव
 तिलैश्च जुहुयात्ततः ॥ पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥ जलैरोपधिकल्कैश्च
 अभिपेकं समाचरेत् । मन्त्रैर्वाशुषसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इममे गङ्गे पर-
 तस्तत्वायामीति मन्त्रकैः ॥ यजमानस्ततो दद्याद्ब्रह्म्या प्रतिकृतीत्रयीम् ॥ अथ प्रयोगः
 उपरागस्य पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभावात्तदतिरिक्तवारादौ दुष्टे प्रागुक्तशा-
 न्त्या समुञ्जीयन्ते निमित्तभेदात् अदृष्टार्थत्वाच्च प्रत्यक्षविध्यभावे तत्कार्यं
 कारित्वा नवगमेनामनहोमैर्नारिष्टहोमानामिवानया तन्निवृत्त्ययोगात् ग्रहणमात्रे
 त्वियमेव अत्र च पुनः श्रवणाभावाद्नवग्रहमखः कृताकृत इति विवेकः तत्र केव-
 लायाः प्रयोगः ॥ पूर्वोक्तकाले सस्त्रीकः शुचिः प्राञ्चुख उपविश्य प्राणानायम्य
 देशकालौ स्मृत्वा मम पत्न्याश्चन्द्रोपरागे प्रथमरजोदर्शनसूचितारिष्टनिरासद्वारा
 श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्राग्वदृत्विक्पूजां कुर्यात् नवग्रह-
 पन्ने नवग्रहमखमिति सूर्योपरागे तु सूर्योपरागे प्रथमेत्यादि पूर्ववत् । तत आचार्यः
 शुचिदेशे गोमयेनोपलिप्य तत्र पञ्चवर्णरजोभिरष्टदलं पद्मं कृत्वा तदुपरि नवं
 श्वेतं वस्त्रमुदगदशं संस्थाप्य यथाशक्ति रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमामाप्यायस्वेति
 मन्त्रेण चन्द्रमावाहयामीति स्थापयेत् सूर्यग्रहे तु यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितामाकृ-
 ष्येनेति सूर्यमावाह० ततो यथाशक्ति सीसनिर्मितां राहुप्रतिमां स्वर्भानोरिति
 राहुमावा० तदुत्तरतः स्था० ततो यस्मिन्नक्षत्रे ग्रहणं तन्नक्षत्रदेवताप्रतिमां यथा-
 शक्ति सुवर्णनिर्मितां तत्तन्मन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा ॐ अश्विनावावाहयामि नम इति

प्रणावादिनमोऽन्तैः स्यात् मन्त्रास्त्वापस्तम्बानामष्टौवाक्यानीति प्रसिद्धाः नामानि
 तु अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः सर्पाः पितरः
 भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः निःश्रुतिः आपः विश्वेदेवाः
 विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिर्बुध्न्यः पूषेति एवं देवतात्रयमावाह्यैभिरेव
 मन्त्रैः काण्डानुसमयेन षोडशोपचारैः पूजयेत् तत्र चन्द्रग्रहे चन्द्राय श्वेतानि
 वस्त्रगन्धाक्षतमाल्यानि देयानि सूर्यग्रहे तु सूर्याय रक्तवस्त्ररक्तचन्द्रनरक्ताक्षतकर-
 वीरपुष्पाणि देयानि राहवे कृष्णानि नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतानि ॥ ततः पश्चिमतोऽग्निं
 प्रतिष्ठाप्य पक्षे नवग्रहानप्यावाहनपूर्वं सम्पूज्य ब्रह्मोपवेशनादिकं अपयित्वा-
 ऽऽज्यभागान्तम् ततः पक्षे नवग्रहहोमः ततश्चन्द्रमुद्दिश्योक्तसंख्यया पालाशसमि-
 दाज्यचरुतिलैर्होमः राहुमुद्दिश्योक्तसंख्यया दूर्वाज्यचरुतिलैर्होमः नक्षत्रदेवतामुद्दि-
 श्योक्तसंख्यया पालाशसमिदाज्यचरुतिलैर्होमः सूर्यग्रहे तु चन्द्रस्थाने सूर्यमुद्दिश्यो-
 क्तसंख्ययाऽर्कसमिदाज्यचरुतिलैर्होमः तिसृणान्दूर्वाणामेकैकाहुतिः समिधश्च त्रिन-
 ध्वक्ताः कार्याः ततः स्विष्टकृदादिपूर्णाहुत्यन्तं प्राग्वत् तत आचार्य एकस्मिन् कलशे
 जलपूर्णं पञ्चगव्यानि पञ्चरत्नानि बटाश्वत्योदुम्बराश्विल्वानां त्वचः पञ्चपल्लवान्स-
 र्वौषधिकलकं दूर्वाः कुशांश्च निक्षिप्य सञ्चरतिवक् दम्पती पूर्ववदभिपिञ्चैर्देतेर्मन्त्रैः
 आपोहिष्टेति इमम्मेगङ्गेइति तत्वायामीति अन्येपि समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः सुरा-
 स्त्वामित्यादयः पौराण्यश्च । ततः स्नानदक्षिणादानप्रतिमाप्रतिपादनादि पूर्ववत्
 यदा तु पूर्वशान्तिसमुच्चयस्तदा कालैक्यात्कर्त्रैक्यादाग्नेयादिवत्तन्त्रप्रयोगः तत्र यज-
 मानो देशकालौ स्मृत्वा मम पत्न्याः प्रथमरजोदर्शनेऽसुकदुष्टमासतिथ्याद्यमुकग्रह-
 णसूचितेत्यादि सङ्कल्प्यत्विक्पूजान्तं विदध्यात् तत आचार्या भुवनेश्वर्यादिपू-
 जान्तः प्राक् पश्चाद्वा तत उदीच्यां चन्द्रादीन् सम्पूज्य यथोपक्रमं होमाभिपेक्षी
 कुर्यादिति विशेषः अन्यत्समानम् इति ग्रहण्ये रजोदर्शने शान्तिः ॥ इति श्रीत्रिर-
 म्पिचित्सम्राट् स्थपति श्रीमहायाज्ञिक वामनात्मजदीक्षित गदाधरकृते गृहसूत्रभाष्ये
 प्रथमकाण्डे एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ पक्षादिपुस्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवता-
 भ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो वावा-
 पृथिवीभ्यामिति ॥ १ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य
 आकाशाय च ॥ २ ॥ वैश्वदेवस्याग्नीं जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजा-

पतयेत्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा ऽग्नयेस्विष्टकृते स्वाहेति
 प्राशनान्ते ॥ ३ ॥ वाह्यतः स्त्रीबलिर्ऽहरतिनमःस्त्रियै नमः-
 पुर्ऽसेवयसेऽवयसेनमःशुक्लाय कृष्णादन्तायपापीनां पतयेन-
 मः । येमेप्रजामुपलोभयन्तिपामेवसन्तउतवाऽरख्येतेभ्योनमो-
 ऽस्तु बलिमेभ्योहरामिस्वस्तिमेऽस्तु प्रजाम्मेददत्विति ॥ ४ ॥
 शेषमग्निः प्रप्राप्य ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

कर्कः ॥ पक्षादिपु स्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा
 जुहोतिब्रह्मणेप्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षादि-
 ष्विति बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिपुक्रिया स्थालीपाकंअपयित्वेत्युच्यते तदूतो-
 पादानं माभूदिति तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो विनिष्कृत्य दर्शं दर्श-
 देवताभ्यो हुत्वा पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये
 इत्येवमादिभ्यः ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योबलिहरणम् भूतगृह्येभ्यःआकाशायच ॥ स्था-
 लीपाकादेव द्रव्यान्तरानुपदेशात् बलिहरणे च नमस्कारः ॥ वैश्वदेवस्याग्नीजुहोति
 अग्नयेस्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा ऽग्नयेस्विष्टकृतेस्वा-
 हेति ॥ वैश्वदेवस्येत्यवयववक्षणा पट्टी । वैश्वदेवं च केचित् पृथक् चरुं कुर्वन्ति यथा
 पीप्यस्य जुहोतीति पीप्यम् तत्पुनरुक्तम् वैश्वदेवशब्देन विश्वेदेवादेवता अस्येति
 सर्वायं पाकोऽभिधीयते ततो जुहोतीत्युक्तं भवति यस्तु पीप्यवदिति नहि पीप्य-
 शब्दाच्चोऽन्यः क्वचिन्नरुभवति तेनास्य पृथक्क्रिया वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत
 एवेति तथाच वक्ष्यति वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादिति अग्नी जुहो-
 तीति किमर्थमिदमुक्तम् । अग्नावेव हि होमी नान्यत्रेति तेनाग्निग्रहणं बलिक-
 मांती माभूदिति ॥ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगप्रदर्शनार्थं प्राजापत्येऽस्विष्ट-
 कृत्वेति प्रदेशान्तरेऽभिहितं तेनेह प्रयोग उपदर्शयति अपिच स्थालीपाकेन दर्श-
 पौर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्त्वात् । तत्कथम् प्राज्ञहाव्याहृ-
 तिभ्यः स्विष्टकृदन्यज्ञेदाज्याद्विधिरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् तेन प्राज्ञहाव्याहृति-
 होमादाज्यभागोत्तरकालं चायसरोऽवगम्यत इति ॥ वाह्यतः स्त्रीबलिर्ऽहरति
 नमःस्त्रियैनमःपुर्ऽसेवयसेऽवयसइत्येवमादि पृथक्मन्त्रवाक्यैः ॥ एतन्नाग-
 न्तुकत्वात्प्राशनान्ते भवति ॥ शेषमग्निः प्रप्राप्य ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ शेषं
 च स्थालीपाकशेषम् ॥ * ॥ १२ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पत्नादिष्विति बहुवचनोपदेशात्सर्वपत्नादिपुक्रिया ॥ अपयि-
 त्वेति । तदुतोपादानम्माभूदिति । तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो वि-
 निष्कृष्य दर्शदर्शदेवताभ्यः पौर्णमासे च पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ब्रह्मणे
 इत्येव मादिभ्यश्चतुर्भ्यां विश्वेभ्योदेवेभ्य इति द्रव्यान्तरानुपदेशात्स्थालीपाकादेव
 विश्वेदेवादिभ्यो बलित्रयमग्नेरुदक्प्राक्संस्थम् वैश्वदेवस्येत्यवयवलक्षणा पठ्ठी ॥
 वैश्वदेवं च केचित्पृथक् चरं कुर्वन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम् तदसत्
 वैश्वदेवशब्देन विश्वेदेवा देवता अस्वेति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते । अतस्ततो
 जुहोतीत्युक्तम् ॥ यत्तु पौष्णवदिति नहिपौष्णशब्दवाच्योऽन्यत्र क्वचिच्चरुर्भवति ।
 तेनास्य पृथक्क्रिया । वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत एव ॥ तथा च वक्ष्यति ॥
 वैश्वदेवाद्भ्रातृ पर्यन्त्य स्वाहाकारैर्जुहुयादिति ॥ अग्नी जुहोतीति किमर्थमिदमुक्तम्
 अग्नावेव होमो नान्यत्रेत्यग्निग्रहणम् ॥ जुहोतीति बलिकर्मातो माभूदिति ॥ अग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगोपदर्शनार्थम् ॥ प्राजापत्येऽस्विष्टकृञ्चेति प्रदेशान्तरे
 दर्शितत्वात् । तेनेहप्रयोगोपदर्शयते ॥ अपिच स्थालीपाकेन दर्शपौर्णमासदेवता-
 होमावसरविधित्सयैतत् ॥ तत्कथम् प्राद्गहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यञ्जेदाज्याद्-
 विरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् स्विष्टकृदोमश्च शेषादेव भवति तेनैव प्राद्गहाव्या-
 हृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोऽवगम्यत इति । वाह्यतइत्येतदागन्तुकत्वा-
 त्प्राशनान्ते भवति क्व वाह्यतः शालाया वह्निः नमःस्त्रियै इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
 स्थालीपाकात्तत्र स्त्रीभ्यो बलिः स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिः तं हरति स्रुवेण
 बलिहरणम् तानाह । नमः स्त्रिया इति ॥ अथ मन्त्रार्थः स्त्रियै सन्तानसुखवि-
 घातिन्यै नमः नमस्कारोऽस्तु अतः सन्तानसुखेच्छवोऽत्र वाह्यवत्यधिकारिणः ।
 तथा पुंसे उक्तस्वरूपाय वा किम्भूताय वयसे अवयसे च बृद्धाय बालाय च शुक्ताय
 वह्निःकृष्णादन्ताय असितान्तरङ्गाय अतिमलिनमनस इत्यर्थः अतएव पापीनाम्पतये
 श्रेष्ठाय बालकाय वा दीर्घशब्दान्दसः अत्र बलित्रये पुमानेव विशिष्यते ये च मे
 मम प्रजां सन्तानमुपलोभयन्ति मोहयन्ति ग्रामे वसन्तः उत अपि वा समुच्चये
 अरण्ये अप्यरण्ये वा वने वाऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्तु तेभ्यो बलिपूर्जां हरा-
 मि समर्पयामि मम नमस्कारबलिभ्यां यूयं सन्तुष्टा भवत ततो भवताम्प्रसादान्मे
 मम स्वस्तिकल्याणमस्तु भवन्तश्च मे मह्यं प्रजां पुत्रादिमुखजातन्ददतु प्रयच्छन्तु
 श्रेयं स्थालीस्थितमवशिष्टं चरं अग्निः प्रणीताशेषाद्भिः प्रग्राव्य मज्जयित्वा ततो
 विप्रभोजनङ्कार्यम् ॥ * ॥ १२ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पक्षादिषु स्यालीपाकं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हु-
त्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो वा वापृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षा-
णामादयः पक्षादयः तानु पक्षादिषु प्रतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादिवित्युक्तम्
तथापि सन्धिमभितो यजेतेति वचनात् पर्वण्योयश्चतुर्थीश आद्याः प्रतिपदस्तयः ॥
यागकालः सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति ॥ पर्वचतुर्थीशोऽपि यागकालत्वे-
नाभिमतः तथा पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्वसमाप्यते । स एव यागकालः
स्यात्परतरचेत्परेऽहनि ॥ तत्रापि सन्धिर्यद्यपराह्येस्यात् यागं प्रातः परेऽहनि ।
कुर्वाणः प्रतिपद्वागे चतुर्थीऽपि न दुष्यतीत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णीय पर्वदिवसे
कृतौ यवसथिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेनाग्निं रात्री जाग्रन्मिथ इतिहास-
मिश्रो वा पृथक् शयित्वा प्रातः कृतस्नानसन्ध्यावन्दनप्रातर्हामः स्वाचान्तोऽग्नेः
परचात्प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते दर्शं दर्शदेव-
ताभ्यः पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरं हुत्वा ब्रह्मप्रजापति-
यिश्वेदेवावापृथिवीभ्यश्चरं जुहोति ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो वलिहरणं भूतगृह्येभ्य
आकाशाय च ॥ वलिहरणं वलिदानम् स्यालीपाकदेवताभ्यो विश्वेभ्यो भूतगृह्येभ्यः
आकाशाय च ॥ वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽग्नेये स्विष्ट० कृते स्वाहेति ॥ वैश्वदेवस्य विश्वेदेवा देव-
पितृमनुष्या देवा अस्वेति वैश्वदेवः पाकः पञ्चमहायज्ञार्थं साधितपाक इत्यर्थः ननु
वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति विश्वेदेवसम्बद्धस्य चरोस्तदूतोपात्तस्य वा अग्नौ जुहो-
तीति कथञ्च्यते यथा वृषोत्सर्गं पौष्णस्य जुहोतीति पूषसम्बद्धः पृथगेव सिष्ट-
मयपूर्वसिद्धश्चरुगृह्यते किमिति पञ्चमहायज्ञार्थः उच्यते स्यालीपाकं श्रपयित्वे-
त्यत्र स्यालीपाकस्यैकवचनान्तत्वात् द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभावोऽवगम्यते
पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानन्तु पञ्चमहायज्ञार्थं वैश्वदेवपाकस्य
सद्भावात्प्रवर्तते । पञ्चमहायज्ञार्थस्य वैश्वदेवत्वं कुत इति चेत् वैश्वदेवादज्ञात्पर्यु-
द्यति सूत्रात् अग्नौ जुहोतीति अग्निग्रहणं वलिकर्मता माभूदिति अग्नये स्याहेत्यादि
प्रयोगदर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धृत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये

* स्विष्टकृद्ग्रहणं कृतं कुतः । माद्रुह्यात्प्रकृतस्य इति स्विष्टकृत इत्युक्तत्वात् स्विष्टकृतो मस्तु
स्यालीपाकज्ञेयः कुतः । यस्यै कस्यै च देवताये द्विविधे कृते मन्त्रेव स्विष्टकृतस्य अभक्त इति श्रुतिः । वैश्वदेवस्य
तु स्यालीपाकभाग्यात् ततः स्विष्टकृतव्यभिचितं तन्माभूदिति स्विष्टकृतद्रव्यम् चिन्तायाः प्रयोगेनम् द्रव्यदेवता-
गुणमात्रान्ते उक्त्यात् उभयोः सहैव स्विष्टकृतव्यति ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाञ्च अग्नये स्विष्टकृते जुहोति ततः
 शेषसमाप्तिं विधाय ॥ वाह्यतः स्त्रीवलिं हरति नमःस्त्रियै नमःपुंसे वयसेऽव-
 यसेनमइत्यादिभिर्मन्त्रैः ॥ वाह्यतः शालायाः प्राङ्गणे स्त्रीवलिं स्त्र्यादिभ्यो वलिः
 स्त्रीवलिस्तं स्त्रीवलिं हरति ददाति ॥ शेषमद्विःप्रप्लाव्य । स्थालीस्थितमवशिष्टं चरु-
 मद्विर्जलेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा अत्रापः प्राणीताः तासां सर्वकर्मार्यत्वेन प्रणीतत्वात् ॥
 ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ व्याख्यातः सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ अथ प्रयोगः अथ पक्षादिकर्मो-
 च्यते तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमापममांसं अन्ना-
 रालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निं समीपे भूमौ दम्पती पृथक् शयीयाताम्
 प्रातः स्नात्वा सन्ध्यावन्दनानन्तरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थाली-
 पाकमारभेत् तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैर्दत्त्वा पक्षादिकर्म-
 णाऽहं यद्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य अत्रासादने
 वैश्वदेवान्नासादनं विशेषः तन्प्रीक्षणं च आज्यभागान्तं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थाली-
 पाकमभिघार्य सुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये० अग्नीपोमाभ्यां स्वाहा
 इदमग्नीपोमाभ्यां० उपांशु पुनरग्नीपोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीपोमाभ्यां० उच्चैः ब्रह्मणे
 स्वाहा इदं ब्रह्मणे० प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।
 इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० यावापृथिवीभ्यां० स्वाहा इदं यावापृथिवीभ्यां० हुतशेषात्सु-
 वेण अग्निस्ततरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० भूतगृह्येभ्यो
 नमः इदं भूतगृह्येभ्यो० आकाशाय नमः इदमाकाशाय० चेति सुवेण वलित्रयं दत्त्वा अभि-
 धारितवैश्वदेवान्नात्सुवेणादाय । अग्नये स्वाहा इदमग्नये० प्रजापतये स्वाहा इदं
 प्रजापतये० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० इत्याहुतित्रयमग्नी हुत्वा
 स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाञ्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते०
 इति हुत्वा भूरित्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् संस्रवप्राशनम् मार्जनम् पवि-
 त्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविनीकः ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृत्वा चरुशेषमादाय शालाया
 बहिरूपलिप्रायां भूमौ प्राङ्मुख उपविश्य सुवेण नमःस्त्रियै इदं स्त्रियै० नमःपुंसेव-
 यसेऽवयसे इदं पुंसेवयसेऽवयसे० नमःशुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये इदं शुक्लाय
 कृष्णदन्ताय पापीनां पतये० नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामेवसन्त उत वाऽरयये
 तेभ्यः इदं येमेइत्यादि नमीऽस्तुवलिमेभ्यो हरामि स्वस्तिमेऽस्तु प्रजां मे ददतु । इदंस्त्रियै
 पुंसे वयसेऽवयसे शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामेव-

सन्त उत वाऽरण्येतेभ्यः इदमेभ्य इति वात्यागः । शेषं प्रणीताऽद्विः प्रज्ञाव्याचम्याग्नि-
समीपमागत्य एकस्मै ब्राह्मणाय भोजनं ददामीति सङ्कल्पयेदिति पक्षादिकर्म-
विधिः ॥ दर्शं पुनरियान्त्रिशेषः स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यामिति दर्शदे-
वताभ्यो होमः अनुदिते चारम्भः शेषं समानम् । सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रच-
क्षते । पौरुषमासादिदर्शान्तमेकमेव विदुर्बुधाः इतिवचनात् ॥ कृष्णपक्षे यथाधानं
तदा दर्शमकृतवैव पौरुषमास्यां पक्षादिकर्मारम्भः । यत्तु ह्यन्दोगपरिशिष्टे वचनम् ।
ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौरुषमासोऽपिचाग्निमः । यत्रायातिसहोतव्यः सएवादिरिति श्रुतेः
तत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वा ॥ इति पक्षादि प्रयोगः ॥

गदाधरः ॥ पक्षादिषु स्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो
हुत्वाजुहोति ब्रह्मणे प्रजापतयेविश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥
पक्षाणामादयः पक्षादयस्तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिव्ये-
तत्कर्मभवति उक्तेन विधिना स्थालीपाकं अपयित्वा तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्ण-
मासदेवताभ्यो विभागेन होमः पौरुषमासे पक्षादौ पौरुषमासदेवताभ्यो हुत्वा दर्शकाल-
पक्षादौ दर्शदेवताभ्यो हुत्वा ब्रह्मण इत्येवमादिभ्यश्चतुर्भ्यो जुहोति स्थालीपाके-
नैव दर्शपौरुषमासे च विधिः समान इति कृत्वा ग्रन्थगौरवभयादाचार्येण समस्तो-
पदेशः कृतः अतो यादृशस्ताभ्यो होमो विभागेन सिद्धस्तादृश एवेहापीति एवंच
स्मृत्यन्तरैः सहानुगतार्थो भवति । केचित्तु समस्तोपदेशाःसर्वाभ्यो होममिच्छन्ति ।
सिद्धचरोरुपादानं भाभूदिति अपयित्वेत्युच्यते । यद्यप्यत्र पक्षादिविति सामान्येनो-
क्तन्तथापि स्मृत्यन्तरोक्तो यागकालो ग्राह्यः ॥ वृद्धशतातपः पर्वणोपश्चतुर्थ्यां
आद्याः प्रदिपदस्त्रयः । यागकालः सविज्ञेयः प्रातर्युक्ती मनीषिभिः ॥ कारिकायाम् ॥
आवर्तनेऽथवा तत्प्राग्यदि पर्व समाप्यते । तत्र पूर्वाहुण्येव स्यात्सन्धेरूर्ध्वं द्विजाशनम् ॥
आहिताग्नेर्न नियम इष्टेरूर्ध्वं विधानतः । ऊर्ध्वमावर्तनाच्चेत्स्याच्छ्रोभूते प्रातरैव हि ॥
प्रतिपदि वृद्धिगामिन्यां क्षीणायां वा सन्धिज्ञानोपायमाह लौगाक्षिः ॥ तिथेः पर-
स्याघटिकाश्च याःस्पुर्नूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् । अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयो-
ज्यं ह्रस्वे च वृद्धौ प्रथमे दिने स्यादिति ॥ प्रतिपद्वृद्धिनाडिका द्विधा विभज्यार्द्धं
पर्वणि संयोज्य सन्धिः कल्पनीयः तथैव प्रतिपत्क्षयनाडिकाश्च द्वेषा विभज्यार्द्धं
पर्वणि वियोज्य सन्धिः कल्पनीयः आधानानन्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवति
तस्यामारम्भः कार्यः ॥ तदुक्तं कारिकायाम् ॥ आधानानन्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रति-
पद्भवेत् । तस्यां पक्षादिकर्मतत्कार्यं पूर्वाहुण्ये एव तदिति ॥ हरिहरभाष्ये तु सायमा-

दिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते । पौर्णमासादिदर्शान्तमेकमेव विदुर्बुधाः । इतिवचनात्कृष्णपक्षे यथाधानं तदा दर्शमनिष्टैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारम्भः । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टवचनम् । ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पूर्णमासोऽपि चाग्रिमः । य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतेरित्येतत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयमित्युक्तम् अत्रैके वदन्ति आधानस्य शुक्लपक्षे विहितत्वात्तदुत्तरं पौर्णमासस्थालीपाककालस्य विद्यमानत्वात्पौर्णमासस्थालीपाकारम्भो युक्तः । तच्चिन्त्यम् अस्माकं सूत्रे दारकाले दायद्यकाले वेत्यावसथ्याधानस्य काल उक्तः तत्र यदा दायद्यकाल आधानं कृतन्तदुत्तरं या प्रतिपद्भवति तस्यामारम्भो युक्तः । नतूदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहइत्युक्तत्वाद्दिवागोऽपि शुक्लपक्षे स्यात्तदा कृष्णायां प्रतिपद्यारम्भः सिद्धो देव । सत्यम् विभागस्तावद्वागतः प्राप्स्तत्रकालापेक्षाभावादापूर्यमाणदिनियमो न स्यादतो यदैव विभागस्तदैवाधानं ततः प्रतिपद्यारम्भ इतियुक्तम् । नन्वस्तु कृष्णपक्षे शुक्लपक्षे वा विभागः अधानन्तु शुक्लपक्षे एव कार्यम् । नैवम् कालविलम्बे प्रमाणाभावाद्दिवागोत्तरं कार्यमेव ततो या प्रतिपदायाति तस्यामारम्भ इति । अत्र बहुवक्तव्यमस्ति ग्रन्थगौरवभयान्नोच्यते । यद्यारम्भकाले सूतकमलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तवाल्यवार्द्धकग्रहणादि भवति तदाऽपि प्रारम्भः कार्यः । यानि तु तत्रारम्भनिषेधकानि । उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि । तथा मलिभ्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते । गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथेत्यादीनि सङ्ग्रहकारादिवचनानि तानि आलस्यादिना स्वकालानुपक्रान्तस्थालीपाकादिप्रारम्भविषयकाणीति प्रयोगपारिजातकारः प्रयोगरत्नाकरश्च । तथाचापरार्कस्यं गर्गवचनमुदाजहार ॥ नामकर्म च दर्शष्टिं यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यम् इति ॥ देवयान्तिकैस्तु ॥ दर्शपूर्णमासानीजान इतिसूत्रव्याख्याने सूतकशुक्रास्तादिनिमित्तवशाद्दर्शपूर्णमासारम्भोत्कर्षे सति आग्रयणकाले आगते तदतिक्रमशङ्कायामयम्प्रकार इत्युक्तम् । अतोयाजिकानामनभीष्टः शुक्रास्तादावारम्भ इत्याभाति । तथाच त्रिकाण्डमण्डनः आधानानन्तरं पौर्णमासी चेन्मलमासगा । तस्यामारम्भणीयादीन्नकुर्वीत कदाचनेति ॥ आचारोऽप्येवम् ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्णैभ्य आकाशाय च ॥ द्रव्यान्तरानुपदेशात्स्थालीपाकादेव विश्वे देवादिभ्यो बलित्रयमग्नेस्वदक्र्पाकसंख्यं कुर्यात् बलिहरणवाक्ये च नमःशब्दोऽन्ते कार्यः ॥ उक्तं चैतत् कर्कोपाध्यायैर्बलिहरणे च नमस्कार इति पितृभ्यः स्वधानम् इति दक्षिणत इतिसूत्रव्याख्यानावसरे च नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वबलिहरणेषु प्रत्येतव्य इत्युक्तम् ॥ वैश्वदे-

वस्याग्नीजुहोत्यग्नयेस्वाहा प्रजापतयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृतेस्वाहेति ॥ वैश्वदेवस्येत्यवयववल्गुणा पृथी । विश्वेदेवा देवता देव-
 पितृमनुष्यादय अस्येति वैश्वदेवः सर्वार्थः प्रत्यहं क्रियमाणः पाकस्तस्य वैश्वदेव-
 स्याग्रये स्वाहेत्यादिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । वैश्वदेवस्येति सिद्धवदुपदेशात् द्वितीयः
 स्थालीपाको वैश्वदेवसमानतन्त्रः पक्षादिषु भवतीति भर्तृयज्ञभाष्ये ॥ कर्कोपाध्या-
 यैस्तु वैश्वदेवं केचित्पृथक्कचं कुर्वन्ति यथापौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम् । तत्पु-
 नरयुक्तम् वैश्वदेवशब्देन विश्वेदेवा देवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते ततो
 जुहोतीत्युक्तम् भवति । यत्तु पौष्णवदिति नहि पौष्णशब्दवाच्योऽन्यः क्वचिच्चसुर्भवति ।
 तेनास्य पृथक्क्रिया । वैश्वदेवस्तु पुनःपाको विद्यत एवेति तथाच वक्ष्यति वैश्वदे-
 वादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादित्युक्तम् । अग्नौ होमः प्राप्त एव पुनरग्नौ जुहो-
 तीति अग्निग्रहणं बलिकर्माग्नौ भाभूदिति अग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगोपद-
 शनार्थम् प्राजापत्येऽस्विष्टकृच्चेति प्रदेशान्तरे उक्तम् इह प्रयोग उपदर्शयते अपि
 च स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सयैतत् तत्क-
 थम् प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यञ्चेदाज्याद्बिरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् तेन
 प्राज्ञहाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोवगम्यत इति स्विष्टकृद्दोमश्च
 शेषादेव भवति । स्विष्टकृद्ग्रहणं वक्ष्यमाणस्य बलिहरणस्य प्राधान्यद्योतनार्थमिति
 भर्तृयज्ञः ॥ परिभाषातः प्राप्तत्वात्स्वाहाकारग्रहणं बलिनिवृत्त्यर्थम् प्रदानार्थोऽपि
 स्वाहाकारो न बलिहरणेषु भवति ॥ वाह्यतः स्त्रीवलिर्द हरतिनमःस्त्रियेनमः
 पुर्दसेवयसेऽवयसेनमःशुक्लायकृष्णदन्तायपापीनां पतयेनमोयेमेप्रजामुपलो-
 भयन्ति ग्रामेवसन्त उतवाऽरण्येतेभ्योनमोऽस्तुबलिमेभ्योहरामिस्वस्तिमेऽ-
 स्तुप्रजामेददत्विति ॥ ततो वाह्यतः शालायाः वह्निःप्रदेशे नमःस्त्रियै इत्यादि-
 मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकात् स्त्रीवलिं स्यादिभ्यो बलिः स्त्रीवलिः तं हरति
 सुवेण मन्त्रान्ते भूमौ प्रक्षिपति एतच्चागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति ॥ मन्त्रार्थः स्त्रियै
 सन्तानसुखविधातिन्मै नमः नमस्कारोऽस्तु अतः सन्तानसुखेच्छवोऽत्र वाह्यवल्पधि-
 कारिण इतिजयरामः । तथा पुंसे उक्तस्वरूपायैव । किंभूताय वयसे अययसे च
 वृद्धाय बालाय च शुक्लाय वह्निः कृष्णदन्ताय असितान्तरङ्गावयवाय अतिमलिन-
 मनसे इत्यर्थः ॥ अतएव पापीनां पतये श्रेष्ठाय दीर्घशब्दान्दसः अत्र बलित्रये पुमा-
 नेव विशिष्यते ये च मे मम प्रजांसन्तानमुपलोभयन्ति मोहयन्ति ग्रामे वसन्तः
 उत अपि या समुच्चये अरण्ये वा वने वाऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्तु ॥ एभ्यो

वलिं पूजां हरामि समर्पयामि मम नमस्कारवलिभ्यां यूयं सन्तुष्टा भवत ततो भवतां प्रसादान्मम स्वस्ति कल्याणमस्तु ॥ भवन्तश्च मे मह्यं प्रजां पुत्रादिमुख-
जातं ददतु प्रयच्छन्तु ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ वलिहर-
णानन्तरं शेषं स्थालीपाकस्थितमवशिष्टं चरुमद्विलौकिकोदकेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा
ब्राह्मणभोजनं कुर्यात् । प्रणीतोदकेन प्रप्लावनमिति वासुदेवादयः । नेतिकारिकायाम् ॥
इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाजिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्य-
सूत्रभाष्ये द्वादशीकण्डिका ॥ १२ ॥ अथ पदार्थक्रमः ॥ आधानानन्तरं प्रथमप्रति-
पदि प्रातःस्नात्वा कृतनित्यक्रियो निर्णैजनान्तं वैश्वदेवं कृत्वा मातृपूजापूर्वकमाभ्यु-
दयिकं कुर्यात् ततः सङ्कल्पः देशकालौ स्मृत्वा समोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमै-
श्वरप्रीत्यर्थं स्थालीपाककर्माहं करिष्ये अत्रात्मनो ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतु-
ष्टयं कुशैः कुर्यादिति हरिहरः तत्र प्रणीतार्थं द्वयम् ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं
चरुसहितं कुर्यात् तत्र विशेषस्तद्गुलानन्तरं वैश्वदेवाङ्गस्यासादनप्रीक्षणे तत
आज्यभागान्ते स्थालीपाकमभिघार्य सुवेण चरोर्हामः अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमम
उपांशु अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० पुनः उच्चैः अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा
इदमग्नीषोमाभ्यां० ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्र० प्रजापतये स्वाहा इदं प्र० विश्वेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहा इदं वि० । द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावा० ॥ ततस्तेनैव चरुणा
ऽग्नोरुत्तरतः प्राक्संस्थं वलित्रयं कुर्यात् विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो
नमम ॥ भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भू० ॥ आकाशाय नमः इदमा० । त्रयाणां वलिकर्मणां
संस्वरक्षणं न कार्यमिति गङ्गाधरः । ततो वैश्वदेवाङ्गमभिघार्य तेन होमः अग्नये
स्वाहा इदमग्नये नमम प्रजापतये स्वाहा इदमग्न० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं
वि० चरोर्वैश्वदेवाङ्गस्य च होमः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते
नमम तत आज्येन भूराद्या नवाहुतयः प्राशनम् मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीता-
विमोक्तः दक्षिणादानम् ततः स्थालीपाकेन शुद्धायां भूमौ वह्निः सुवेण वलिहरणम्
ॐ नमःस्त्रियै इदं स्त्रियै नमः नमःपुंसे वयसेऽवयसे इदम्पुंसे० नमःशुक्लाय कृष्णद-
न्ताय पापीनां पतये इदंशु० नमोयेनेप्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे घसन्त उतवाऽरण्ये
तेभ्यः इदं येनेप्र० नमोऽस्तु वलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रनां मे ददतु इद-
मेभ्य इतित्याग इतिहरिहरः ॥ इदं स्त्रियै पुंसे वयसे ऽवयसे शुक्लाय कृष्णदन्ताय
पापीनां पतये येने प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे घसन्त उतवाऽरण्ये तेभ्यश्च नममेति
गङ्गाधरकारिकाकारौ ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्यैकब्राह्मणभोजनं कारयेत् ॥ इति पौर्ण-

मासस्थालीपाकः ॥ अथ दर्शं विशेषः तत्राधानानन्तरं याऽमावास्या आयाति तस्या-
 न्नेधा विभक्तदिनतृतीयांशे परमक्षये पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । तस्मिन् क्षीणे ददातीति
 श्रुतेः । चन्द्रक्षयश्च यद्यपि कृष्णपक्षे प्रत्यहं भवति तथापि परमक्षयोऽत्र विवक्षितः
 सचामान्ते शास्त्रोक्त इति दिनद्वयेऽप्यपराह्णैकदेशव्याप्तौ सत्यां परदिनेऽर्द्धघटिकामा-
 त्रपरिमितामालामेऽपि तत्रैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानमुचितम् एकस्मिन्नेव दिनेऽप-
 राह्णव्याप्तौ तु यस्मिन्नेव दिनेऽपराह्णव्याप्तिस्तत्रैव तदनुष्ठानम् ॥ एवंच पिण्डपितृय-
 ज्ञकालस्य वाजसनेयिशाखायामुपदेशाद्यागकालस्यानुपदेशात्पिण्डपितृयज्ञदिनात्प-
 रदिने यागः कार्यः पूर्वद्युः पितृभ्योनिष्क्रीय प्रातर्देवैभ्यः प्रतनुत इतिकर्कादाहृत-
 शाखान्तरीयश्रुतेः पूर्वावाऽङ्गत्वात्पिण्डपितृयज्ञ इति सूत्राच्च । यद्यपि चन्द्रदर्शने याग
 निषेधः स्मर्यते ॥ द्वितीया त्रिमुहूर्त्ताचेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी ॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यां
 परतः सोमदर्शनादित्यादिना तथाऽप्युक्तन्यायेन वाजसनेयिनां पिण्डपितृयज्ञः परदिन
 एव चन्द्रदर्शनवत्यपि यागानुष्ठानस्योचि तत्वाद्वाजसनेयिव्यतिरिक्तविषयत्वेन पूर्वा-
 ह्णमध्याह्नसन्धिविषयत्वेन वा निषेधो नेतव्यः नचास्य दर्शाङ्गत्वाद्नाहिताग्नेरेव न
 भवतीति वाच्यम् अनाहिताग्नेरप्येव इत्युक्तत्वात् अयं च मृतपितृकरस्यैव भवति
 अत्र मातृकापूजनपूर्वकमाभ्युदयिकं कार्यमित्युक्तं गङ्गाधरेण । अत्र सर्वकर्मापसव्येन
 दक्षिणामुखेन कार्यम् । अत्रैवं पदार्थक्रमः प्राचीनावीतिकरणम् नीविवन्धनम् तच्च
 कुशतिलसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्ट्यावगूहनमिति
 देवयाज्ञिकाः । नीविं परिहितमध्येऽवगूहितवस्त्रप्रान्तं विसृंस्येति नीविं विसृंस्येति
 सूत्रव्याख्याने श्रीअनन्तयाज्ञिकाः । न नीविं कुरुत इत्येतद्वाख्याने नीविपरिधानदा-
 र्ढ्यां प्रदेशान्तरे प्रदेशान्तरावगूहनमित्युक्तम् श्रीअनन्तैः । नीविं कुरुते सोमस्य
 नीविरित्यत्रच नीविरपवर्तिकेति कर्कादयः । सर्वसूत्रव्याख्यावलोकने प्रदेशान्तरे
 प्रदेशान्तरावगूहनमेवापाति । नीविवासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रवन्धयेदित्याश्वला-
 यनः । वेदिश्रोणिस्त्रहनायच्छादनवाक्यशेषो दक्षिणतइयहीयं नीविरिति । दक्षिणे
 कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयमिति वृद्धयाञ्चवल्कः । नीवी कार्यादशागुम्निर्वात्मकुक्षौ
 कुशैः सहेति यत्कात्यायनवचनं तद्वृद्धिश्राद्धे । पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीतानु दैविक
 इति स्मृत्यन्तरात् । वामे दक्षिणेवेत्याचाराद्भवस्थेति प्रयोगपारिजाते । ततोऽग्नेर्दक्षि-
 णसंस्थमपसव्यं परिस्तरणम् अग्नेः पश्चादुत्तरतो वा दक्षिणसंस्थं दक्षिणाग्राणां पात्रा-
 यामेकैकेनासादनम् नद्विशः सुक् उलूखलमुसलम् शूर्पं चरुस्थाली उदकम् आज्यम्
 मेक्षणम् वज्रम् उदपात्रम् सकृदाच्छिन्नानि ग्रीहयः सूत्राणि च ऊर्णावा वस्त्रदशावा

स्थाल्यां ग्रहणपक्षे पूर्वन्तस्या आसादनम् न क्षुचः अपरेणाग्निं चरुमपूर्णं क्षुचं वा
 गृह्णाति ततोऽग्निरुत्तरत उलूखले व्रीहीनीष्य तिष्ठतोऽवहननम् शूर्पं च्युष्य निष्य-
 वनम् सकृत्फलीकरणम् अपूर्णस्य चरोः सारतण्डुलस्य अपणम् अभिघारणम् दक्षि-
 णेनोद्वासनम् अपसव्येनाहरणम् ततो दक्षिणामुख एवाहुतिद्वयं जुहोति ॐ अग्नये
 कव्यवाहनाय स्वाहा इदमग्नये क० सोमाय पितृमते स्वाहा इदं सोमाय पि० अग्नौ मेत्त-
 णप्रासनम् अग्निमपरेण दक्षिणेन वा अपहृता इतिस्फ्येन दक्षिणसंस्थां लेखां कुर्यात्
 येरूपायीति परस्तादुलमुककरणम् लेखायां पितृप्रभृतित्रिभ्योऽवनेजनम् पितः
 अमुक अवनेनिद्वेति रेखामूले पितामह अवनेनिद्वेति रेखामध्ये अमुक प्रपिता-
 मह अवनेनिद्वेति रेखान्ते सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथाऽवनिक्तं पिण्डदा-
 नम् पितरमुक एतत्ते अन्नमिति मन्त्रेण रेखामूले पिण्डदानम् पितामह अमुक
 एतत्ते अन्नमिति रेखामध्ये प्रपितामह अमुक एतत्ते अन्नमिति रेखान्ते अत्र पितर
 इति जपः अपसव्येनोदङ्गुलवर्तनम् आतमना*त्तिष्ठेत् पुनस्तेनैवानीमदन्तेति जपः
 पूर्ववदवनेजनं पिण्डानामुपरि नीविविस्त्रंसनम् नमोव इत्यञ्जलिकरणं पङ्क्तिः
 प्रतिमन्त्रम् गृह्णाद् इति जपः सूत्रादीनामन्यतमस्य प्रदानमेतद् इति प्रतिपि-
 ण्डम् ॥ अर्जमिति पिण्डानामुपरि उदकनिपेकः उखायां पिण्डावधानम् अवघ्राणम्
 सकृदाच्छिन्नावधानमग्नौ उलमुकस्य च ॥ पुत्रकामाया ऋतुमत्याः पत्या मध्यमपि-
 ण्डस्य प्राशनम् तस्मिन्पक्षे अनवघ्राणं यजमानस्य उदकोपस्पर्शनम् ततः पार्वण-
 श्राद्धमिति पदार्थक्रमः ॥ ततः श्वः प्रतिपदि ब्रह्मीपवेषनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा
 स्थालीपाकेनाग्नये स्वाहा विष्णवे स्वाहा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति दर्शदेवताभ्यो हुत्वा
 ब्रह्मणे स्वाहेत्यादिब्राह्मणतर्पणान्तं पूर्ववत्कुर्यात् सर्वत्र पूर्वं स्थालीपाकः पश्चा-
 द्द्वैश्वदेवः । तदुक्तं कारिकायाम् अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः । अन्यत्र
 पितृयज्ञान्तु सोऽपराहुं विधीयते ॥ प्रथमायां प्रतिपदि तु आभ्युदयिकात्पूर्वं कार्यं
 इति तत्रैवोक्तम् गर्गमते तु पिण्डपितृयज्ञे चरोरुद्वासनान्ते तिसृणां समिधामग्नौ
 प्रक्षेपः यज्ञोपवीती भूत्वाऽग्नौ होमः एतत्ते अन्नमिति नाप्याहार इति विशेषः ॥
 अथ गर्गमते स्थालीपाके विशेषः प्रथमप्रयोगे पौर्णमास्यां मातृपूजाश्राद्धपूर्विकाऽन्वा-
 रम्भणीया ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् ग्रहणे अग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते
 जुष्टं गृह्णामीति ग्रहणम् प्रोक्षणेत्वाधिकः आज्यभागान्ते चरुहोमः अग्नाविष्णुभ्यां

* आतमनादिति तानिपर्यन्तमित्यर्थः ।

स्वाहा सरस्वत्यैस्वा० सरस्वतेस्वा० अग्नये स्विष्टकृतेस्वा० ॥ महाव्याहृत्यादिब्राह्मणभोजनान्तम् ततो वैश्वदेवः ततः श्वोभूते ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः चरुध्यालीद्वयम् ग्रहणे अग्नये अग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो थावापृथिवीभ्यां जुष्टम् अग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टमिति द्वितीयचरुग्रहणम् प्रोक्षयेत्वाधिकः आज्यभागान्ते पूर्वचरुणा हुत्वा तेनैव वलिहरणम् ततो वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यादिवैश्वदेवचरुणा उभयोः स्विष्टकृदोमः ततो वाह्यतः स्त्रीवलिहरणम् पञ्चमन्त्रैः द्वितीयचरुशेषेण वलिहरणम् ॥ शेषमग्निः प्रप्लाव्य महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तम् संक्षवप्राशनम् ब्राह्मणभोजनान्तम् तदनन्तरं चरुशेषेणैव वैश्वदेवः ॥ अमावास्यापक्षादिपु कर्मविशेषः तत्र ग्रहणे प्रोक्षणे होमे चाग्नेरनन्तरं विष्णुः इन्द्राग्नौ च शेषं पौरुषमासवत् कृतसोमस्य यजमानस्याग्नेरनन्तरमग्नीषोमौ इन्द्रश्च भवति इति गर्गमते विशेषः ॥ स्वकाले स्थालीपाकपिण्डपितृयज्ञयोरकरणे विशेष उच्यते । पक्षादिः पिण्डयज्ञादि प्रमादादकृतं यदि ॥ प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा कर्तव्यन्तद्दिनान्तरे ॥ पिण्डपितृयज्ञस्तु अमादिन एव भवति न दिनान्तरे अमायामननुष्ठाने प्रायश्चित्तत्वेन वैश्वानरश्चरुव न पिण्डपितृयज्ञः । तथाच कात्यायनः ॥ परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्थाग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥ अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा । भोजने पतितान्नस्य चरुवैश्वानरो भवेत् ॥ अनाहिताग्नेश्चरुः आहिताग्नेस्तु इष्टिरेव । कारिकायाम् मुख्यकाले यदा न स्यात्पौरुषमासः कथञ्चन । कृत्वाऽनादिष्टमादशात्कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् ॥ दशात्प्राक्स नवा चेत्स्याद्दर्शेन सह तत्क्रिया । यदि दर्शाऽप्यतिक्रान्तस्तदा पथिकृती भवेत् ॥ अत्रापि चरुदेवानाहिताग्नेः ॥ य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्ते एवानाहिताग्नेश्चरुव इत्युक्तत्वात् ॥ एवं दर्शाऽतिपन्नः प्राक् पौरुषमासात् चेतकृतः । पितृयज्ञं विना सोऽपि कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् ॥ न पौरुषमासन्त्रे स्याद्दर्शा भिन्ने प्रयोगतः । पौरुषमासेऽप्यतिक्रान्तेऽतिपत्तिः पथिकृत्तदा ॥ १२ ॥

मूलम् ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंशं ह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति । इयमोपधीत्रायमाणासहमाना सरस्वती अस्या अहं दृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जयममिति ॥ १ ॥ १३ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंघ्याः श्वेतपुष्या उपोष्य पुष्येण मूल-
मुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशाया मुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-
मासिञ्चति इयमोषधीत्रायमाणेति ॥ सेति शब्देन या सा ब्यूढा सोच्यते यद्यसौ
गर्भं न धारयति तर्हि सिंघ्या श्वेतपुष्या सिंहीति रिङ्गणिकोच्यते कण्टालिकेति
लोकप्रसिद्धा तस्या उपोष्य पुष्येण नक्षत्रेण मूलमुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां
रात्राबुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधीत्रायमाणेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १३ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ सा ब्यूढा गर्भकामा वा । यदि गर्भं न दधीत न धारयति तदोपचारः
प्रोच्यते सिंही कण्टकारिकेति यावत् तस्याः किम्भूतायाः श्वेतपुष्याः सितकुसुमा-
याः मूलं पुष्येण नक्षत्रेण उपोष्य किमप्यभक्षयित्वा उत्प्राप्योत्पाद्य चतुर्थेऽहनि
स्नाता चतुर्थस्नाता तस्यान्दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति भर्ता ॥ इयमोषधीति
मन्त्रेण मन्त्रमाह इयमोषधीरिति ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्वृहती ओषधी आसे-
चने ओषति दहति दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी इयन्त्वायमाणा यथोक्तप्रयोक्तृन्
रक्षन्ती । सहमाना दोषवेगात् सोढ्वाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः ॥ सरस्वती सरति कारण-
तयाऽनुगच्छतीति सरः समुद्रः तद्वती तत्सम्बद्धा अतः अस्याः बृहत्याः बहुफलायाः
बृंहयति पुत्रादिदानेनेति वा तस्याः प्रभावात् । अहम्पितुर्जनकस्य नाम अहमस्य
पुत्र इति जयभङ्गहीतवानस्मि । तथाऽयम्युत्रोऽप्युत्पत्स्यमानोऽहमस्य पुत्र इति मम
नाम गृह्णात्विति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ सायदि गर्भं न दधीत ॥ सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् ॥
सिंघ्याः श्वेतपुष्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशा-
यामुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति ॥ गर्भधारणोपायमाह ॥ सिंघ-
्याः कण्टकारिकायाः कथम्भूतायाः श्वेतपुष्याः श्वेतानि पुष्याणि यस्याः सा
श्वेतपुष्यी तस्या उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चन्द्रमसा युक्तेन पुष्यनक्षत्रेण मूलं
शिफामुत्याप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उदपेपं
यथा भवति तथा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाद्येत्यर्थः दक्षिणस्यां नासिकायां
दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चति प्रक्षिपति भर्ता ॥ इयमोषधी त्रायमाणा सहनाना सर-
स्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नामजग्रभमिति ॥ अनेन
मन्त्रेण ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

स्वाहा सरस्वत्यै स्वा० सरस्वते स्वा० अग्नये स्विष्टकृते स्वा० ॥ महाव्याहृत्यादिब्राह्मणभोजनान्तम् ततो वैश्वदेवः ततः श्वोभूते ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः चरुस्थालीद्वयम् ग्रहणे अग्नये अग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टम् अग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टमिति द्वितीयचरुग्रहणम् प्रोक्षणेत्वाधिकः आज्यभागान्ते पूर्वचरुणा हुत्वा तेनैव बलिहरणम् ततो वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यादिवैश्वदेवचरुणा उभयोः स्विष्टकृद्धोमः ततो वाह्यतः स्त्रीबलिहरणम् पञ्चमन्त्रैः द्वितीयचरुशेषेण बलिहरणम् ॥ शेषमग्निः प्रप्लाव्य महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तम् संस्रवप्राशनम् ब्राह्मणभोजनान्तम् तदनन्तरं चरुशेषेणैव वैश्वदेवः ॥ अमावास्यापक्षादिषु कर्मविशेषः तत्र ग्रहणे प्रोक्षणे होमे चाग्नेरनन्तरं विष्णुः इन्द्राग्नी च शेषं पौर्णमासवत् कृतसोमस्य यजमानस्याग्नेरनन्तरमग्नीषोमौ इन्द्रश्च भवति इति गर्गमते विशेषः ॥ स्वकाले स्थालीपाकपिण्डपितृयज्ञयोरकरणे विशेष उच्यते । पक्षादिः पिण्डयज्ञादि प्रमादादकृतं यदि ॥ प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा कर्तव्यन्तद्दिनान्तरे ॥ पिण्डपितृयज्ञस्तु अमादिन एव भवति न दिनान्तरे अमायामननुष्ठाने प्रायश्चित्तत्वेन वैश्वानरश्चरुरेव न पिण्डपितृयज्ञः । तथाच कात्यायनः ॥ परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥ अनिष्टा नवयज्ञेन नवाग्रप्राशने तथा । भोजने पतिताज्ञस्य चरुवैश्वानरो भवेत् ॥ अनाहिताग्नेश्चरुः आहिताग्नेस्तु इष्टिरेव । कारिकायाम् मुख्यकाले यदा न स्यात्पौर्णमासः कथञ्चन । कृत्वाऽनादिष्टमादर्शात्कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् ॥ दर्शात्प्राक्तं नवा चेत्स्याद्दर्शेन सह तत्क्रिया । यदि दर्शाऽप्यतिक्रान्तस्तदा पथिकृती भवेत् ॥ अत्रापि चरुरेवानाहिताग्नेः ॥ य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्ते एवानाहिताग्नेश्चरव इत्युक्तत्वात् ॥ एवं दर्शाऽतिपन्नः प्राक् पौर्णमासात्तं चेत्कृतः । पितृयज्ञं विना सोऽपि कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् ॥ न पौर्णमासतन्त्रे स्याद्दर्शां भिन्ने प्रयोगतः । पौर्णमासेऽप्यतिक्रान्तेऽतिपत्तिः पथिकृत्तदा ॥ १२ ॥

मूलम् ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंघ्याः श्वेतपुष्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्पाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेयं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति । इयमोपधीत्रायमाणासहमाना सरस्वती अस्या अहं दृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जयभनिति ॥ १ ॥ १३ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंंह्याः श्वेतपुण्या उपोष्य पुष्येण मूल-
मुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशाया मुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-
मासिञ्चति इयमोपधीत्रायमाणेति ॥ सेति शब्देन या सा ब्यूढा सीच्यते यद्यसौ
गर्भं न धारयति तर्हि सिंंह्या श्वेतपुण्या सिंहीति रिङ्गणिकोच्यते कण्टालिकेति
लोकप्रसिद्धा तस्या उपोष्य पुष्येण नक्षत्रेण मूलमुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां
रात्राबुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोपधीत्रायमाणेत्यनेन
मन्त्रेण ॥ १३ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ सा ब्यूढा गर्भकामा वा । यदि गर्भं न दधीत न धारयति तदोपचारः
प्रोच्यते सिंही कण्टकारिकेति यावत् तस्याः किम्भूतायाः श्वेतपुण्याः सितकुमुमा-
याः मूलं पुष्येण नक्षत्रेण उपोष्य किमप्यभक्षयित्वा उत्थाप्योत्पाद्य चतुर्थेऽहनि
स्नाता चतुर्थस्नाता तस्यान्दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति भर्ता ॥ इयमोपधीति
मन्त्रेण मन्त्रमाह इयमोपधीरिति ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्वृहती ओषधी आसे-
चने० ओषधि दहति दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी इयन्त्रायमाणा यथोक्तप्रयोक्तृन्
रक्षन्ती । सहमाना दोषवेगात् सोढ्वाऽपि नागयन्तीत्यर्थः ॥ सरस्वती सरति कारण-
तयाऽनुगच्छतीति सरः समुद्रः तद्वती तत्सम्बद्धा अतः अस्याः वृहत्याः बहुफलायाः
बृंहयति पुत्रादिदानेनेति वा तस्याः प्रभावात् । अहम्पितुर्जनकस्य नाम अहमस्य
पुत्र इति जयभङ्गहीतवानस्मि । तथाऽयम्पुत्रोऽप्युत्पत्स्यमानोऽहमस्य पुत्र इति मम
नाम गृह्णात्विति शेषः ॥ १३ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ सायदि गर्भं न दधीत ॥ सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् ॥
सिंंह्याः श्वेतपुण्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशा-
यामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति ॥ गर्भधारणोपायमाह ॥ सिंंह-
्याः कण्टकारिकायाः किम्भूतायाः श्वेतपुण्याः श्वेतानि पुष्याणि यस्याः सा
श्वेतपुष्पी तस्या उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चन्द्रमसा मुक्तेन पुष्यनक्षत्रेण मूलं
शिफामुत्याप्य उदृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उपपेषं
यथा भवति तथा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभायमापायेत्यर्थः दक्षिणस्यां नासिकायां
दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चति प्रक्षिपति भर्ता ॥ इयमोपधीत्रायमाणा सहमाना सर-
स्वती । अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः पितुरिव नामजयभमिति ॥ अनेन
मन्त्रेण ॥ १३ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंघ्याः श्वेतपुष्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्पाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः पितुरिव नामजग्रभमिति ॥ सा व्यूढा स्त्री गर्भकामा यदि गर्भं न दधीत न धारयति तदा भर्ता सिंघ्याः श्वेतपुष्याः सिंहीति रिङ्गणी कण्टकारिकापरपर्याया श्वेतानि पुष्याणि यस्याः सा श्वेतपुषी तस्याः उपोष्य पुष्यनक्षत्रदिनात्पूर्वदिने स्वयमुपवासं कृत्वा पुष्येण मूलमुत्पाप्य पुष्यनक्षत्रदिने पूर्वीक्तायाः कण्टकारिकायाः मूलमुत्पाप्य यत्नेन स्थापयित्वा ऋतुयुक्ता यदा भार्या भवति तदा चतुर्थेऽहनि स्नातायां रात्रौ तन्मूलमुदकेन पिष्ट्वा पेपयित्वा दक्षिणनासिकापुटे आसिञ्चति इयमोषधीत्रायमाणेत्यनेन मन्त्रेण भर्तव । ततो भर्ता भोजनं कार्यमिति गर्गपद्वतौ ॥ मन्त्रार्थः ओषति दहति दोषान् धत्ते गुणानित्यौषधी इयं त्रायमाणा यथोक्तप्रयुक्ता रक्षन्ती सहमाना दोषवेगान् सोद्वाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः । सरति कारणतया ऽनुगच्छति इति सरः समुद्रस्तद्वती तत्सम्बद्धा अतः अस्या वृहत्याः महत्याः वृंहयति पुत्रादिदानेन वा तस्याः प्रभावाच्चाहं पुत्रः पितुरयमित्यहं नाम जग्रभम् गृह्णीयाम् लभेयम्प्राप्तुयाम्पुत्रस्य पितेति लोकाः कथयन्ति ॥ सुगमत्वादत्र पदार्थक्रमो नोच्यते ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सप्तदशपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ पुठसवनम् ॥ १ ॥ पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ २ ॥ यदहः पुठसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य न्ययोधावरोहाञ्जुङ्गाश्च निशायामुदपेपं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनठं हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्याम् ॥ ३ ॥ कुशकण्टकठं सोमार्ठशुञ्जैके ॥ ४ ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राविष्णुक्रमेभ्यः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ पुठसवनं पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ पुठसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् तच्च पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवति । मासे

द्वितीये तृतीये वा ॥ यदहः पुंस्तान्नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्या-
 ग्नाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्जुङ्गान्श्र निशायामुदपेपं
 पिष्ट्वा पूर्ववदसेचनं हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्याम् ॥ यस्मिन्नहनि
 पुंसा नक्षत्रेण पुनर्वसुपुष्यादिना चन्द्रमसो योगो भवति तदहस्तां स्त्रियमुपवास्य
 स्नापयित्वा चाहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहान् न्यग्रोधावलम्बिकान्
 शुङ्गांस्तदङ्कुरान् रात्रावुदपेपं पिष्ट्वा पूर्ववदक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति हिरण्यग-
 र्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम् ॥ कुशकण्टकं सोमार्थंशुञ्जेके ॥ पिष्यमाणेषु
 प्रतिपन्ति ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्स्यादिति
 विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ कूर्मपित्तशब्देनोद-
 कशरावमुच्यते तदस्याः स्त्रिया उपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान् गर्भः
 स्यादिति तदा विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ १४ ॥

जयरामः ॥ अथेति गर्भं धृते पुंसवन्मिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् ॥
 तच्च स्पन्दते पुरा स्पन्दिष्यते यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति भविष्यदर्थं वर्तमानप्रयोगः
 पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवतीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा तृतीये मासे गर्भाधानात् यदहः
 यस्मिन्नहनि पुंसा पुष्यादिना नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति तदहस्ताम् स्त्रियमुपवास्य
 अनाशयित्वा आग्राव्य स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य च न्यग्रोधी वटः
 तस्यावरोहान् अथ अथः रोहन्तीति तथा तान् शुङ्गान् ऊर्जाङ्कुरान् सन्निधाना-
 द्घटस्यैव रात्रौ उदपेपम् सलिलं यथा भवत्येवं पिष्ट्वा पूर्ववदक्षिणासिकायामा-
 सिञ्चति ॥ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम् । तत्राद्यायाः हिरण्यगर्भः
 प्रजापतिरुभयोस्त्रिष्टुप् अन्त्यायाः पुरुषो नारायण आदित्यः सेके० कुशकण्टकं कुशमू-
 लम् सोमार्थं सोमलताखण्डञ्च पिष्यमाणेषु प्रतिपन्त्येके एकेनेति विकल्पः काम्य-
 माह । कूर्मपित्तमिति । कूर्मपित्तशब्देनोदकपुक्तशरावमुच्यते तदस्या उपस्थे
 भगे कृत्वा निधाय भर्ता विकृत्या विशिष्टया कृत्या कृतिद्वन्द्वस्त्वया सुपर्णोऽसी-
 त्यादिस्वःपतेत्यन्त्या एनं गर्भमभिमन्त्रयते तत् स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः विशि-
 ष्टत्वं चतुरवसानत्वं तत्र प्रजापतिः कृतिर्गस्त्वान् मन्त्रेण० विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्र-
 ममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ पुंसवन्म ॥ अथावतरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं
 कर्म व्याख्यास्यते ॥ पुरास्पन्दत इति ॥ पुरा अथे स्पन्दते चलिष्यति । यावत्पुरा

निपातयोर्लडिति पुरा योगे भविष्यार्थे वर्तमानप्रयोग इति हेतोः ॥ मासे द्वितीये
 तृतीये वा यदहः पुठसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत ॥ गर्भधारणकालात् द्वितीये
 तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि पुठसा पुरुषनाम्ना पुष्यादिनक्षत्रेण उडुना शशी युक्तो
 भवेत् ॥ तदह रूपवास्याग्नाव्याहते वाससी परिधाप्य ॥ तस्मिन्नहनि उपवास्य
 भोजनमकारयित्वा भार्यामाग्राव्य स्नापयित्वा अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते
 वाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य परिधानं कारयित्वा ॥ न्यग्रोधावरोहाड्डु-
 ङ्गाश्च निशायामुदपेपं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनम् ॥ न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान्
 अवाचीनम् अधः रोहन्ति जायन्ते इत्यवरोहास्तान् शुङ्गान् तदग्रपल्लवान् मुकु-
 लाकारान् सान्निध्याञ्चकारोऽवरोहसमुच्चयार्थः । ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववत् गर्भधा-
 रणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्तुः दक्षिणनासारन्ध्रे मन्त्रविशेषमाह ॥
 हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्याम् ऋग्भ्याम् ॥ कुशकण्टकं सोमांशु-
 शुङ्गेके ॥ एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुङ्गेपु पिष्यमाणेषु कुशस्य कण्टकं मूलं
 सोमांशुं सोमलताखण्डं च प्रक्षिपन्ति तत्पत्ने द्रव्यचतुष्टयपेषणम् ॥ कूर्मपित्तं चो-
 पस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुप-
 र्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ अत्र काम्यमाह स भर्ता यदि कामयेत अयं गर्भः
 वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितिच्छेत् तदा अस्या भार्यायाः उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मपित्तं
 जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया सुपर्णोऽसीत्यनया ऋचा स्वः
 पतेत्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयते हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः । विष्णु-
 क्रमेभ्यो विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ अथ
 प्रयोगः ॥ तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्दिने पुत्रक्षत्रयुक्तरचन्द्र-
 स्तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय तां स्नापयि-
 त्वाऽहतेवाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधावरोहाड्डुङ्गाश्च उदकेन पिष्ट्वा पत्ने कुश-
 कण्टकं सोमांशुं च तन्नासिकाया दक्षिणपुटे आसिञ्चति भर्ता हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत
 इति ऋग्भ्याम् ॥ स यदीच्छेत् वीर्यवान्त्स्यादयं गर्भस्तदा तस्याः स्त्रियाः उदकपूर्णं
 शरावं उपस्थे कृत्वा सुपर्णोऽसीत्यनया विष्णोः क्रमोऽसीत्येतत्प्राक् पठितया विकृत्या
 ऋचाऽन्तर्गर्भमभिमन्त्रयते पिता ॥ इति प्रयोगः ॥ १४ ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथ पुठसवनम् । पुरास्पन्दतइतिमासे द्वितीये तृतीये वा ॥
 पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् ॥ तच्च स्पन्दते पुरास्पन्दियते चलिष्यति

यावत्पुरानिपातयोर्लडिति च भविष्यदर्थं वर्तमानवत्प्रयोगः पुरा गर्भस्यन्दनात् भव-
तीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे गर्भाधानाद्भवति प्रथमे मासे वा
पूर्णे भवति द्वितीये वा तृतीयेवेति भर्तृयज्ञः ॥ तथा हेमाद्रौ यमः । प्रथमे मासि द्वितीये
वा तृतीये वा यदा पुन्नक्षत्रेण चन्द्रमायुक्तः स्यादिति । गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त-
नीयमेतत् ॥ तथा कारिकायाम् । गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य सम्मतिः । अतस्त-
द्गर्भसंस्काराद्गर्भं प्रयुज्यत इति ॥ बह्वृचकारिकायामप्येवम् ॥ कालातिक्रमेऽपि
न्दिनेऽपि कार्यमेव तदुक्तं कारिकायाम् ॥ एतदेव पुरा गर्भचलनादकृतं यदि । सीम-
न्तात्प्राग्विधातव्यं स्पन्दितेऽपि बृहस्पतिरिति ॥ यदहः पुठं सानक्षत्रेण चन्द्रमा
युज्येत तदहं रूपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्यन्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गान्श्रुनि-
शायामुदपेयं पिष्ट्वा पूर्वव्रदासेचनठं हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्याम् ॥
मासे द्वितीये तृतीये वा यस्मिन्नहनि पुंसा पुन्नामनक्षत्रेण पुष्यादिना नक्षत्रेण चद्रमा
युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने गर्भिणीमुपवास्यानाशयित्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अह-
ते वाससी परिधाप्य च न्यग्रोधो वटस्तस्यावरोहान् अथ अधः रोहन्तीति तथा तान्
शुङ्गान् उर्ध्वाङ्कुरान्सन्निधानाद्दटस्यैव चकारः समुञ्जये हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्ये-
ताभ्यामृभ्याम् ॥ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्यामासिच्यमाने समुञ्जिताभ्यामासेचनं
प्राप्नोति तन्नाभूदिति यत्नः क्रियते एताभ्यां पृथग्भूताभ्यां प्रत्यृचमासेचनमिति
भर्तृयज्ञः ॥ पुन्नक्षत्राणि च रत्नकोशे दर्शितानि ॥ हस्तोमूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृग-
शिरः पुष्याशीति । अनुराधाऽपि पुन्नक्षत्रम् ॥ अनुराधान्हविपावर्द्धयन्त इति श्रुतेः ॥
ज्योतिःशास्त्रेऽप्येवम् ॥ कुशकण्टकं सोमाठीशुंचैके ॥ कुशकण्टकं कुशमूलं सो-
मांशुं सोमलताखण्डं च पिप्यामाणेषु न्यग्रोधावरोहशुङ्गेषु प्रक्षिपन्त्येके आचार्याः
अस्मिन्पक्षे द्रव्यचतुष्टयस्य पेषणम् एकग्रहणाद्विकल्पः काम्यमाह ॥ कूर्मपित्तं चो-
पस्थेऽकृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यै नमभिमन्त्रयते सुपर्णो
ऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ स भर्ता यदिकामयेत अयं गर्भो वीर्यवान् शक्तिमान्
भवतु तदा अस्याः स्त्रिया उपस्थे उत्सङ्गे अङ्गे उदपूर्णे शराद्यं निधाय मुह्यता विकृत्या
विकृतिच्छन्दस्कया ऋचा एनं गर्भमभिमन्त्रयते गर्भिण्या उदरं विकृत्य अनामिका-
ग्रेण स्पृशन् विलोकयित्वा वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं कात्यायनेन स्पृशंस्त्व-
नामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि ॥ अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेदिति ॥ अभि-
मन्त्रणानुमन्त्रणयोर्न कश्चिद्विशेषः विकृतेरप्रसिद्धत्वादाह सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णु-

क्रमेभ्यः ॥ सुपर्णाऽसिगरुत्मानित्यारभ्य विष्णुक्रममन्तेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः
परिमाणमित्यर्थः ॥ * ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्म-
जदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्दशीकण्डिका ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ गर्भमासप्रभृतिद्वितीये तृतीये वा मासि अरिक्तादितिथौ पुष्या-
दिपुनर्वसु शुक्रसीमवुधगुरुवासरेषु विष्ण्वादिदोपरहिते दैवज्ञोक्ते काले पुंसवनं कुर्यात्
अत्र नियतकालत्वात् गुरुशुक्रास्तवाख्यवाहुं कमलमासादिष्वपि न दोषो दोपरहित-
कालालाभे तद्रहितकाललाभे शुक्रास्तादौ न कार्यम् । कालातिक्रमे तु सीमन्तदिने
कार्यम् उक्ते दिवसे स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि कृत्वा देशकालौ स्मृत्वाऽस्यां
भाष्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्य वैजिकगार्भिकदोषपरिहारसुरूपताज्ञानोदयप्रतिरोधि-
परिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनं करिष्ये इति सङ्कल्प्यः ॥ ततस्तस्मिन्नहनि
गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा तां स्नापयित्वाऽहतेवाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधाव-
रोहशुङ्गानामुदकेन सह पेपणम् । ततो गर्भिणीमुपवेश्य तदुदकं वस्त्रपावितं दक्षिण-
स्यां नासायामासिञ्चति ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताये अद्भ्यःसम्भृतइतिऋग्याम् ॥ स
यदि कामयेत वीर्यावान् स्यादथङ्गर्भस्तदाऽस्या उत्सङ्गे उदरे शरावं निधाय सुपर्णा-
ऽसीत्यनेन दिवङ्गच्छस्यःपतेत्यन्तेन तं गर्भमभिमन्त्रयते ॥ इति पदार्थक्रमः । गर्गमते
नात्र विशेषः ॥ १४ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥ पुठंसवनवत् ॥ २ ॥ प्रथ-
मगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमेवा ॥ ३ ॥ तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं
अपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्मद्रपीठ उपविष्टायां शुभेन
सटालुपप्येनोदुम्वरेण त्रिभिश्चदर्भपिञ्जुलैरुपेषया शलल्या
वीरतरशङ्कुनापूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः
स्वरिति ॥ ४ ॥ प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमाव-
ध्नाति । अथमूर्जावतोऽृक्षउर्जाय फलिनी भवेति ॥ ६ ॥
अथाहवीणागायिनीं राजानं सङ्गायेतां योवाऽप्यन्यो वीर-
तरइति ॥ ७ ॥ नियुक्तानप्येके गायामुपोदाहरन्ति । सोमएव
नोराजेनामानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तोरित्य-
मसावितियान्नदीमुपावसिता भवति तस्या नामगृह्णाति ॥ ८ ॥
ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ सीमन्तोन्नय-
नमिति संस्कारः सच गर्भस्य तदभावेऽभाव इति अतश्च प्रतिगर्भं क्रिया ॥ पुं-
वनवदिति । यदहः पुंसान्नत्रेण चन्द्रमसो योगस्तदहस्यपवास्याप्लाव्याहते वास-
सीपरिधाय्येति च भवति न सर्वं लभ्यते ॥ प्रथमगर्भं मासेपष्टेऽष्टमेवा ॥ द्विती-
यादिषु गर्भर्वनियमः अपरे तु वर्षयन्ति सीमन्तोन्नयनम् प्रथमगर्भं एवेति । अस्मि-
न्व्याख्याने द्वितीयादीनां गर्भाणां तत्संस्कारलोपः प्राप्नोति तस्मान्नैतदिष्यते ॥
तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं प्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वेत्यादि भूर्भुवः स्वरि-
त्येतदन्तं सूत्रम् ॥ तिलमुद्गानां स्थालीपाके मिश्रणमात्रम् न तत्राधान्यम् मिश्र-
णोपदेशात् तैव स्थालीपाकेन प्राजापत्योहोमः सचाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले
तत एव खिष्टकृत् प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः खिष्टकृदित्युक्तत्वात् ॥ पश्चादग्नेर्मद्रपीठं
इति ॥ पश्चादग्नेर्मद्रपीठइत्येवमाद्यन्ते भवति आगन्तुकत्वादन्ते निवेशः मद्रपीठं
मृदुपीठं तत्रोपविष्टायाः स्त्रिया युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण फलस्तवकेन त्रिमिश्र-
दभंपिडुलैस्त्र्येण्य शलल्या च वीर*तरशङ्कुना पूर्णंचान्नेण च सीमन्तमूर्ध्वं विन-
यति भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण विनयामीत्यध्याहारः साकाङ्कत्वात् ॥ प्रतिमहा
व्याहृतिभिर्वा ॥ विनयनम् वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ त्रिवृतमावध्नाति । अयमू-
र्जावतोवृद्धज्जीवफलिनी भवेति ॥ त्रिवृतदेशं प्रतिवेण्याख्यं तस्मिन्नेतान्या-
वध्नाति अयमूर्जावतोवृद्ध इत्यनेन मन्त्रेण ॥ अथाह वीणागाथिनोराजानं
सङ्गायेतां योवाऽप्यन्योवीरतरइति ॥ ततश्च तौ राजसम्बधि सौत्वाहौ गायतः यो
वाऽप्यन्यः कश्चिद्वीरतरस्तमिति विकल्पोऽयम् ॥ नियुक्तामप्येकेगाथामुपोदाह-
रन्ति । सोम एव नोराजेमाइति ॥ एके आचार्या एनां गाथामुपोदाहरन्ति
एकेनेति विकल्पः असाविति च नामादेशः ॥ यां नदीमुपावक्षिताभवतितस्या
नामगृह्णाति । ततो ब्राह्मण भोजनम् ॥ १५ ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ सीमन्तोन्नय-
नमिति संस्कारः । सच गर्भस्य तद्भावे भवति तदभावे चाभाव इति । अतएव प्रतिगर्भ-
ङ्क्षिपत इति केचित् ॥ पुंसवनवदिति ॥ चन्द्रयुक्तपुत्रसन्ने उपवासाप्लावनाहतवासः-
परिधापनान्येव भवन्ति नतु सर्वम् तच्च प्रथमगर्भं पष्टेऽष्टमे वा मासि द्वितीयादिष-

क्रमेभ्यः ॥ सुपर्णाऽसिगरुत्मानित्यारभ्य विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः
परिमाणमित्यर्थः ॥ * ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्म-
जदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्दशीकण्डिका ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ गर्भमासप्रभृतिद्वितीये तृतीये वा मासि अरिक्तादितियौ पुष्या-
दिपुन्रत्तने शुक्रसोमबुधगुरुवासरेषु विष्ट्यादिदोपरहिते दैवज्ञोक्ते काले पुंसवनं कुर्यात्
अत्र नियतकालत्वात् गुरुशुक्रास्तवाल्पवार्द्धकमलमासादिष्वपि न दोषो दोपरहित-
कालालाभे तद्रहितकालालाभे शुक्रास्तादौ न कार्यम् । कालातिक्रमे तु सोमन्तदिने
कार्यम् उक्ते दिवसे स्वस्तिवाचनग्रह्यज्ञाभ्युदयिकानि कृत्वा देशकालौ स्मृत्वाऽस्यां
भार्यायामुत्पत्स्यमानगर्भस्य वैजिकगार्भिकदोषपरिहारसुरूपताज्ञानोदयप्रतिरोधि-
परिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनं करिष्ये इति सङ्कल्पः ॥ ततस्तस्मिन्नहनि
गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा तां स्नापयित्वाऽह्नेवाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधाव-
रोहशुङ्गानामुदकेन सह पेणम् । ततो गर्भिणीमुपवेश्य तदुदकं वस्त्रपावितं दक्षिण-
स्यां नासायामासिञ्चति ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताये अद्भ्यःसमभृतइतिऋग्भ्याम् ॥ स
यदि कामयेत वीर्यवान् स्वादयङ्गर्भस्तदाऽस्या उत्सङ्गे उदरे शरावं निधाय सुपर्णा-
ऽसीत्यनेन दिवङ्गच्छस्वःपतेत्यन्तेन तं गर्भमभिमन्त्रयते ॥ इति पदार्थक्रमः । गर्गमते
नात्र विशेषः ॥ १४ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ सोमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥ पुठंसवनवत् ॥ २ ॥ प्रथ-
मगर्भं मासे पष्टेऽष्टमेवा ॥ ३ ॥ तिलमुद्गमिश्रार्थस्यालीपाकं
अपचित्वाप्रजापतेर्हुत्वापश्चादग्नेर्नद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन
सटालुग्रप्सेनौदुस्वरेण त्रिभिश्चदर्भपिञ्जुलैरुयेण्या शलल्या
वीरतरशङ्कुनापूर्णचात्रेण च सोमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः
स्वरिति ॥ ४ ॥ प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमाव-
ध्नाति । अयमूर्जावतोवृद्धउज्जीव फलिनी भवेति ॥ ६ ॥
अथाहवीणागाथिनीं राजानं सङ्गायेतां योवाऽप्यन्यो वीर-
तरइति ॥ ७ ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति । सोमएव
नोराजेनामानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तारितुभ्य-
मसावितियाज्ञदीमुपावसिता भवति तस्या नामगृह्णाति ॥ ८ ॥
ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ सीमन्तोन्नय-
नमिति संस्कारः सच गर्भस्य तदभावेऽभाव इति अतश्च प्रतिगर्भं क्रिया ॥ पुं-
सवनवदिति । यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसी योगस्तदहस्रपवास्याप्लाव्याहते वास-
सीपरिधाप्येति च भवति न सर्वं लभ्यते ॥ प्रथमगर्भं मासेपष्टेऽष्टमेवा ॥ द्विती-
यादिपु गर्भेष्वनियमः अपरे तु वर्णयन्ति सीमन्तोन्नयनम् प्रथमगर्भं एवेति । अस्मि-
न्याख्याने द्वितीयादीनां गर्भाणां तत्संस्कारलोपः प्राप्नोति तस्माद्भैतदियते ॥
तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वेत्यादि भूर्भुवः स्वरि-
त्येतदन्तं सूत्रम् ॥ तिलमुद्गानां स्थालीपाके मिश्रणमात्रम् न तत्प्राधान्यम् मिश्र-
णोपदेशात् तेनैव स्थालीपाकेन प्राजापत्योहोमः सचाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले
तत एव स्विष्टकृतं प्राङ्गहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्वात् ॥ पश्चादाग्नेर्मद्रपीठ
इति ॥ पश्चादाग्नेर्मद्रपीठइत्येवमाद्यन्ते भवति आगन्तुकत्वादन्ते निवेशः मद्रपीठं
मृदुपीठं तत्रोपविष्टायाः स्त्रिया युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुभ्वरेण फलस्तवकेन त्रिभिश्च
दभंपिञ्जलैस्त्र्येष्या शलल्या च वीरः*तरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विन-
यति भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण विनयामीत्यध्याहारः साक्षाद्भुत्वात् ॥ प्रतिमहा
व्याहृतिभिर्वा ॥ विनयनम् वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ त्रिवृतमावध्नाति । अयमू-
र्जावतोवृक्षउर्जावफलिनी भवेति ॥ त्रिवृतदेशं प्रतिवेण्याख्यं तस्मिन्नेतान्या-
वध्नाति अयमूर्जावतोवृक्ष इत्यनेन मन्त्रेण ॥ अथाह वीणागाथिनोराजानं
सङ्गायेतां योवाऽप्यन्योवीरतरइति ॥ ततश्च ती राजसन्वधि सोत्वाहौ गापतः यो
वाऽप्यन्यः कश्चिद्वीरतरस्तमिति विकल्पोऽयम् ॥ नियुक्तामप्येकेगाथामुपोदाह-
रन्ति । सोम एव नोराजेमाइति ॥ एके आचार्या एनां गाथामुपोदाहरन्ति
एकेनेति विकल्पः असाविति च नामादेशः ॥ 'यां नदीनुपावक्षिताभवतितस्या
नामगृह्णाति । ततो ब्राह्मण भोजनम् ॥ १५ ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ सीमन्तोन्नय-
नमिति संस्कारः । सच गर्भस्य तद्भावे भवति तदभावे चाभाव इति । अतएव प्रतिगर्भ-
ङ्कृपित इति केचित् ॥ पुंसवनवदिति ॥ चन्द्रयुक्तपुत्रक्षत्रे उपवासाप्लावनाहृतवासः-
परिधापनान्येव भवन्ति नतु सर्वम् तच्च प्रथमगर्भं पष्टेऽष्टमे वा मासि द्वितीयादिष्व-

नियमः । अपरे तु प्रथम एव गर्भे इत्याहुः । नैतत् द्वितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपा-
पत्तेः । तिलेति । तिलमुद्गयोः स्यालीपाके मिश्रणमात्रं तन्नाधान्यम् मिश्रणोपदेशात्
तेनैव स्यालीपाकेनाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले प्राजापत्यस्विष्टकृतौ हुत्वा प्राञ्ज-
हाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्वात् ॥ पश्चाद्गैरित्येवमादिसर्वभागान्तत्वात् प्रा-
शानान्ते भवति मद्रपीठं मृदुपीठम् तत्रोपविष्टायाः स्त्रियाः त्र्येण्या त्रिःश्वेता वीरत-
रगङ्गुः शरेपी पूर्णं सूत्रेण चात्रन्तर्कुः युग्मेन द्वाादियुगलसङ्ख्यान्वितेन सटालुग्रप्तेन
श्रामफलैकस्तवकनिवद्दुसर्वसमुदायेन विनयनं भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण केशविभजनं
सकृत् विनयामीत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा विनयनम् एवं
विकल्पः । अथ मन्त्रार्थः सर्वत्र प्रजापतिर्गायत्री उष्णिगनुष्टुभः अग्निवायुसूर्या विन-
यने० भूरादिलोकान् तत्सुखं च तुभ्यं विनयामि प्रापयामीति ॥ त्रिवृतमिति ।
त्रिभिवृत्यते ग्रथ्यते इति त्रिवृत् वेणी ताम्प्रति तत्रैवेत्यर्थः औदुम्बरादिपुञ्जभावभाति
भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्यजुः फलिनी बन्धने० ॥
हे सीमन्तिनि यतोऽयमूर्जावान् वृक्ष इति शेषः अस्य चोर्जावतो वृक्षस्य ऊर्जाव
सफलशाखेव त्वं फलिनी भव । अथेति । वेणीबन्धनानन्तरं वेणीगायिनौ वेणीं
गृहीत्वा गाथागायिनौ प्रति भर्ताऽऽह किम्भवन्तौ राजानम् अन्यो वा यः कश्चि-
द्वीरतरः अतिशूरः तम् सम्प्रगायेतामिति आत्मनेपदमार्पम् ॥ एवञ्च गेये विकल्पः ॥
नियुक्तामिति ॥ एके आचार्या नियुक्तां निगमविहितां गाथां मन्त्रम् उपोदाहरन्ति
समीपे गायन्ति एकेनेति विकल्पः अपि समुच्चयार्थः ॥ ततश्च गाथागानपदे
द्वयम् । तामाह । सोम एवेति । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्गायत्री सोमो गाने०
सोमरचन्द्र एव नोऽस्माकम्प्रजानां राजा प्रभुः अत इमाः प्रजाः मानुषीर्मानुष्यः
सौम्याः हे गङ्गादिनद्यः तुभ्यन्तव सोमरूपायास्तीरे आसीरन् त्वामाश्रित्य स्थिताः
किम्भूते तीरे अविमुक्तक्रे अनुद्भङ्गितगास्ते अतो भवद्गां पातव्या इति शेषः
असाविति । सीमन्तिनी यान्नदीमाश्रिता भवति तन्नामादेशः ॥ १५ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवन्वत् ॥ अथ पुंसवन्वन्तं क्रमप्राप्तं
सीमन्तोन्नयनं गर्भसंस्कारकं फर्म व्याख्यास्यते तच्च पुंसवन्वत् पुन्नक्षत्रे भवति ॥
प्रथमगर्भेमासेपष्टेऽष्टमेवा ॥ आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृतिपष्टेऽष्टमे वा मासे नियमेन
कुपांत् ॥ गर्भान्तरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायः ॥ अन्येतु प्रथमगर्भं एवेति । तथाचा-
श्रलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कार इति ॥

सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारीतो देवलश्च ॥ सकृञ्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ॥ उपवासा-
 भ्रावनाहतवासीयुगपरिधापनानि वतिना गृह्यन्ते ॥ तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं
 अपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा ॥ तत्र विशेषमाह तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्त्रिलमुद्गमिश्रस्तं स्था-
 लीपाकमोदनं चरुं अपयित्वा आज्यभागान्ते प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्वि-
 ष्टकृदादि प्राशनान्तं विदध्यात् ॥ पश्चादग्नेर्मद्रपीठउपविष्टायाम् ॥ अग्नेः पश्चि-
 मतः भर्तुर्दक्षिणतः मृदासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां । युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदु-
 म्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्रियेण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च
 सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ ततो भर्ता
 औदुम्बरेण उदुम्बरवृक्षोद्भवेन युग्मेन द्वादि युग्मफलवता सटालुग्रप्सेन अपक्वफलैक-
 स्तबकनिवद्वेन त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च त्र्येण्या त्रिषु स्थानेषु श्वेता
 त्र्येणी तथा त्र्येण्या शलल्या शल्यकार्ख्यपक्षकण्टकेन वीरतरशङ्कुना श्रेणीकया आश्र-
 त्येन वा शङ्कुना पूर्णचात्रेण च सूत्रेण पूर्णं सूत्रपूर्णं चात्रं सूत्रकर्तनसाधनं तर्कुरिति
 यावत् तेन लोहकीलकेन च चकारः सर्वसमुच्चयार्थः अतश्चौदुम्बरयुग्मादिभिः सर्वैः
 पुञ्जीकृतैः सीमन्तं स्त्रिया ऊर्ध्वं विनयति पृथक्करोति ललाटान्तरमारभ्य केशान्
 द्विधा करोति भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्येतावता मन्त्रेण सकृदेव । पश्चान्तरमाह वा
 इति । प्रतिमहाव्याहृतिभिः विनयति । ततश्च भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्वि-
 नयामि इत्येवं त्रिविनयनं भवति अत्र व्याहृतिमन्त्रपदानामाख्यातपदं विना वा-
 क्यस्यासम्पूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्तव्यः ॥ तत्र विधियुक्तस्य मन्त्रभावः
 स्यादिति न्यायात् विनयतीति विधिपदं विपरिणाम्य विनयामीत्यध्याह्रियते ॥
 त्रिवृतमावध्राति ॥ त्रिवृतं वेणीं प्रति आवध्राति पुञ्जीकृतमौदुम्बरादिपञ्चकं
 वेण्यां नियुन्ततीत्यर्थः ॥ अयमूर्जावतोवृक्षऊर्जावफलिनी भवेति ॥ अनेन
 मन्त्रेण ॥ अथाह वीणागायिनी राजानं सङ्गायेतां योऽवाप्यन्योवीरतर
 इति ॥ अथौदुम्बरादिपञ्चकस्य वेणीवन्धनानन्तरमाह ब्रवीति किं हेवीणागायिनी
 राजानं भूपतिं सङ्गायेताम् राजवर्णनसम्यद्धं ध्रुवादिरूपकं सम्यगायेतां युवाम्
 अथवा योऽन्योपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टो वीरः शूरस्तं सङ्गायेतामित्य-
 नुपङ्गः इत्याह ब्रवीति ॥ नियुक्तामप्येकेगाथामुपोदाहरन्ति ॥ एके आचार्याः
 नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रमुपोदाहरन्ति पठन्ति अपिः समुच्चयार्थः तत्पक्षे

राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुच्चिंतं भवति पद्मान्तरे राजवीरतरयोरन्य-
तरगानं गाथागानं वा तां गायामाह ॥ सोमएव नो राजेत्यादितीरे तु भ्यमित्यन्ताम् ॥
पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानां एकतमस्यैव गानं तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपि
शब्दो विवक्षितार्थः स्यात् ॥ असावितियां नदीमुपावसिता भवति तस्याना-
मगृह्णाति ॥ ततो गर्भिणी यां नदीमुप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या
नद्या असाविति गङ्गा यमुना इत्येवं प्रथमान्तं नाम गृह्णाति ॥ ततो ब्राह्मणभो-
जनम् ॥ इत्युक्त्वा र्थमिति सूत्रव्याख्या ॥ अथ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥ तत्र प्रथमे
गर्भे पशुष्टने वा मासि पुत्रक्षत्रे मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिःशालायां
पञ्चभूस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विदध्यात्
तत्र विशेषः पात्रासादने आज्यानन्तरं तण्डुलतिलमुद्गानां क्रमेण पृथगासादनम्
उपकल्पनीयानि मृदुपीठं युग्मान्यौदुम्बरफलानि एकस्तवकनिवद्धानि त्रयो दर्भ-
पिञ्जुलाः त्र्येणी शलली वीरतरशङ्कुः शरेपिका आश्वत्यो वा शङ्कुः पूर्णचात्रं
वीणागायिनी चेति आज्यमधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईपच्छ-
तेषु मुद्गेषु तिलतण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यग्निकरणं कुर्यात् । तत आज्यभागान्ते स्था-
लीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा इदमप्रजापतय इति त्यागं विधाय स्थालीपा-
केनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा
संक्षेपं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा पश्चादग्नेर्मद्रपीठं स्थापयित्वा
गर्भियां योपिति स्नातायां परिहिताहतवासोयुग्मायां मद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन
सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्येष्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्ण-
चात्रेण चेति सर्वैः पुञ्जीकृतैः स्त्रियाः सीमन्तं भूर्भुवस्स्वर्विनयामीति ऊर्ध्वं विनयति
मन्त्रेण सकृत् । यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयति ततो
विनयनसाधनमौदुम्बरादिपञ्चकं स्त्रिया वेष्यां बध्नाति ॥ अयसूर्जावतो वृक्ष उर्जावफ-
लिनी भवेति मन्त्रेण ॥ अथ वीणागायिनी राजानं सङ्गायेतामिति प्रैपन्ददाति अथवा
अमुकं वीरतरं सङ्गायेतामिति ततस्तौ यद्गानाय-प्रेपितौ तं गायतः । अथवा वी-
णागायिनी सोमं राजानं सङ्गायेतामिति-प्रेपितौ । सोमएव नो राजेमामानुषीः प्रजाः
अविमुक्तचक्र आसीरं स्तीरे तु भ्यमित्यन्तां गाथां वीणागायिनी गायतः-इति वि-
कल्पः पक्षः ॥ समुच्चयपक्षे राजानमन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं च सङ्गायेतामिति
प्रेपितौ उभयं गायतः असौ स्थाने समीपावस्थिताया गङ्गा प्रमुखाया नद्याः सम्बु-

ज्ञानं गङ्गेत्यादिनाम गृह्णाति गर्भिण्येव ततो ब्राह्मणभोजनन्ददाति ॥ अत्र प्रथमगर्भं इतिवचनात् स्त्रीसंस्कारकर्मत्वाच्च न प्रतिगर्भं सीमन्तोन्नयनं यतः । सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति स्मरणात् ॥ न प्रतिगर्भं सीमन्तोन्नयनम् पुंश्वनं तु दृष्टार्थत्वाद्वाथ्यकारमते प्रतिगर्भं भवति ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः अथ सीमन्तोन्नयनमिति वक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणोनामधेयम् ॥ गर्भसद्भावे क्रियमाणत्वात्तद्भावे चाभावाद्गर्भसंस्कारोऽयमिति कर्कोपाध्यायाः ॥ अतश्च तेषां मते प्रतिगर्भं क्रिया ॥ तथाच हेमाद्रौ कारिकायां च विष्णुवचनम् ॥ सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ॥ केचित्तु गर्भसंस्काराद्गर्भं गर्भप्रयुज्यत इति ॥ स्त्रीसंस्कार एवायमित्यन्ये । तथाच देवलः ॥ सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति ॥ हारीतोऽपि । सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ॥ यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति ॥ पुंश्वनवत् ॥ अनेन यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगस्तदह रूपवास्याप्लाव्याहृते वाससी परिधाप्येति लभ्यते । नतु सर्वमिति कर्कः ॥ पुंसवनवदिति यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमायुज्येत तदहुरित्यर्थ इतिभर्तृयज्ञः ॥ प्रथमगर्भं ॥ एतत्सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भं आद्यगर्भं भवति ॥ आपस्तम्बः । सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भं चतुर्थे मासीति ॥ शाङ्खायनगृह्ये । सप्तमे मासि प्रथमगर्भं सीमन्तोन्नयनमिति ॥ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे । प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारोगर्भमात्रसंस्कार इति ॥ कर्कोपाध्यायैस्तु प्रथमगर्भं मासे षष्ठेऽष्टमेवेति सूत्रं योजयित्वा द्वितीयादिष्वनियम इत्युक्तम् ॥ ननु प्रथमगर्भं एव सीमन्तोन्नयनसंस्कारे क्रियमाणे द्वितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपः स्यादिति चेत् नैवम् यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारीतवचनादाद्यगर्भं संस्कारे कृते सर्वगर्भाणां संस्कार इति न संस्कारलोपः ॥ अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यव्रतोक्तोविशेषः ॥ स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसवेत्तु कथञ्चन । गृहीतपुत्रा विधिबत्पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ मासे षष्ठेऽष्टमेवा ॥ सीमन्तोन्नयनं गर्भधारणात् षष्ठेमासि अष्टमे वा भवति ॥ तिलमुद्गमिश्रं अर्धस्थालीपाकं अपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वापश्चादग्नेर्भद्रपीठउपविष्टायां युग्मेनसटालुपत्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्चदर्भपिञ्जलैस्त्र्येणयाशलल्यावीरतरशङ्कुनापूर्णांचात्रेणचसीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ तिलमुद्गानां स्या-

लीपाके मिश्रणमात्रं न तत्राधान्यं मिश्रणोपदेशात् प्रयोजनं चान्तराये उपेक्षैव त्या-
 गोऽपि तद्वतिरिक्तस्यैव तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तं चरुं श्रपयित्वा आज्यभा-
 गानन्तरं प्रजापतये स्थालीपाकेनैकामाहुतिं हुत्वा स्थालीपाकेनैव स्विष्टकृदाहुतिं
 हुत्वा दक्षिणादानान्तं कृत्वा पश्चादग्नेर्मद्रपीठ उपविष्टायामग्नेः पश्चमतः भर्तुर्द-
 क्षिणतः मृदुपीठे आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां युग्मेनौदुम्बरवृक्षोद्भवेन द्वादिपुग्मफलवता
 सटालुग्रप्तेन अपक्वफलस्तवकनिवद्देन सटालुमिति अपक्वफलानामाख्या ग्रप्सः स्तव-
 कसङ्घातः युग्मानि एकस्तवकवद्दानि औदुम्बरफलानि तेन त्रिभिर्दभंपवित्रैश्च त्र्येष्या
 शलल्या त्रिपुस्यानेपु श्वेता त्र्येषी तथा त्र्येष्या शलल्या शलल्याख्यपत्तकएटकेन वीर-
 तरशङ्कुना आश्रत्येन शङ्कुना पूर्णचात्रेण च सूत्रकर्तनसाधनभूतो लोहकीलस्तर्कुरपर-
 पर्यायश्चात्रम् तेन सूत्रपूर्णं च चकार औदुम्बरफलस्तवकादिद्रव्यपञ्चकसमुच्चयार्थः
 अतो द्रव्यपञ्चकेन स्त्रियाः सीमन्तमूर्ध्वं विनयति केशललाटयोः सन्धिमारभ्य उर्ध्वं
 केशान् पृथक्करोति द्विधाकरोति भूर्भुवस्स्वरिति मन्त्रेण ॥ सीमन्तशब्दो व्याख्यातो
 ऽभिधानग्रन्थे ॥ सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिरिति ॥ साकाङ्कत्वाद्दिन-
 यामीत्यध्याहारः पश्चादग्नेर्मद्रपीठ इत्येवमादि कर्मान्ते भवति आगन्तुकत्वात् । मद्र-
 पीठशब्दो गोमयपीठे चतुरस्रे प्रसिद्ध इति भर्तृयज्ञः ॥ वीरतरशङ्कुः शर इति जय-
 रामः ॥ अश्वत्यशङ्कुः शरपीकावेति हरिहरकारिकाकारौ । अश्वत्यशङ्कुरिति कर्कः
 खादिरःशङ्कुरित्यपर इतिगर्गपद्धतौ ॥ प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ विनयनं सीम-
 न्तस्य कार्यमित्यर्थः वा शब्दोविकल्पार्थः अत्रापि चाध्याहारः । तच्चैवम् ॥ भूःविनयामि
 भुवःविनयामि स्वःविनयामि ॥ त्रिवृतमावध्नाति अयमूर्जावतो वृक्षऊर्जावफल-
 नीभवेति ॥ त्रिभिर्वर्त्यते ग्रथ्यते इतित्रिवृत् वेणी तां प्रति तत्रैव औदुम्बरादिपुञ्ज-
 मावध्नाति भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण ॥ मन्त्रार्थः ॥ हेसीमन्तिनि यतोऽयमूर्-
 जावान् वृक्षइतिशेषः अस्य चोर्जावतो वृक्षस्योर्जाव सफलशाखेव फलिनी भव ॥
 अथाह वीणागायिनी राजनः सङ्गायेतां यो वाऽप्यन्योवीरतरइति ॥ अथ
 वेण्यां वन्यनानन्तरं वीणां गृहीत्वा गाथागायनौ प्रति कर्ता वीणागायिनी राजानः
 सङ्गायेतामिति प्रैपमाह ॥ ततश्च तौ ब्राह्मणावेव वीणागायिनी राजसम्बन्धि सो-
 त्साहौ गायतः । अन्योवा यः कश्चिद्वीतर अतिशूरः नलादिस्तं सम्यगायेतामिति ॥
 आत्मनेपदसार्पम् ॥ एवञ्च गेये विकल्पः ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति ॥
 सीमएव नोराजेमामानुपीः प्रजाः ॥ अविमुक्तचक्र आसीरं स्तीरेतुभ्यमसा-

विति ॥ एके आचार्या नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रं सोमएवनोराजेति उपोदा-
हरन्ति समीपे गायन्ति । एके नेति अतश्च विकल्पः । अपिः समुच्चयार्थः ॥ ततो
गाथागानपक्षे राजसम्बन्धि वीरतरसम्बन्धि वा गानं गाथागानं च द्वयं भवति ॥
केपाञ्चिन्मते राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा । पद्धति कारमते राजवीर-
तरगाथानामन्यतमस्य गानम् ॥ असावित्यत्र नामादेशः गाथागानमपि वीणागा-
थिनौ कुरुतः ॥ मन्त्रार्थः सोमश्चन्द्रः नोऽस्माकं प्रजानां राजा प्रभुः अतइमाः
प्रजाः मानुषीर्मानुष्यः सौम्याः हेगङ्गादिनदि तुभ्यं तवसोमरूपायास्तीरे आसीरन्
त्वामाश्रित्य स्थिताः ॥ किं भूते तीरे अविमुक्तप्रसिचक्रे अनुल्लङ्घितशास्त्रे अतो
भवद्वां पातव्या इत्यर्थः ॥ यां नदीमुपावसिता भवति तस्यानाम गृह्णाति ॥
असावित्यत्र च सीमन्तिनी यां नदीमुपसमीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या मद्याः
गाथागानकर्ता गङ्गे यमुने इत्येवं नामगृह्णाति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ व्याख्यातं
चैतत् ॥ अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तम् पाराशरमाधवीये धौम्येन । ब्रह्मीदने च
सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातकर्मनवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । इदं
च कर्माङ्गब्राह्मणभोजनविषयम् । नतिषट्कुटुम्बादिभोजनविषयमिति मुरारिभि-
श्राः । इति श्रीत्रिरग्निचित्समाट्स्वपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदोक्षितगदाधरकृते
गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चदशी कण्डिका ॥ १५ ॥ सीमन्तोन्नयने पदार्थक्रमः ॥
तच्च गर्भमासापेक्षया षष्टेऽष्टमे वा मासि असम्भवे यावत्प्रसवं शुक्लपक्षे पुनर्वसुपु-
ष्याभिजिद्वस्तप्रोष्ठपदानुराधाऽश्विनीमूलश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरःसज्जकानाम्
पुनर्वसुपुष्या चतुर्धा विभक्तानां मध्यमपादद्वये षष्ट्यष्टमीद्वादशीचतुर्थीनवमीचतुर्द-
श्यमावास्याव्यतिरिक्ततिथौ सोमबुधवृहस्पतिशुक्रवारेषु चन्द्रानुकूल्ये विष्ट्यादिदो-
षाभावे शुभलग्नादौ कार्यम् । अत्राप्यधिकमासगुरुशुक्रास्तादीनां न दोषः । काला-
न्तरासम्भवे पूर्ववन्नियतकालत्वात् । पुण्याहवाचनग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि कृत्या
मङ्गलस्नातां परिहितप्रावृताहृतवासोयुगलामलङ्कृतां पत्नीं स्वदक्षिणत उपवेश्य
देशकाली स्मृत्वा तनुसधिरप्रिया लक्ष्मीभूतराज्ञसीगणदूरनिरसनक्षमसकलसौभा-
ग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भं बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवहंणजनका-
तिशयद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म करिष्य-
इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो बहिः शालायां पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वाऽग्नेः स्थापनम् ।
वैकल्पिकावधारणम् । प्रतिमहाव्याहृतिभिर्विनयनम् । वीरतरस्य गानम् । ततो
ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । उपकल्पनीयानि । तिलाः मुद्गाः मृदुपीठम्

युग्मान्यौदुम्बरफलान्येकस्तवकनिवद्धानि । त्रीणि कुशपिञ्जुलानि । त्रेणी शलली ।
 वीरतरशङ्कुः । पूर्णचात्रम् । वीणागायिनौ त्रैवर्णिकौ चेति । ब्राह्मणौ वीणागायि-
 नाविति प्रयोगरत्ने । नियुक्तगाथागानस्य विहितत्वाच्चूद्रस्य च तत्रानधिकारात्त्रै-
 वर्णिकाविति वयम् । अधिश्रयणकाले स्थाल्यां मुद्गान्प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईपच्छृतेषु
 मुद्गेषु तिलतण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यग्निकरणादि कार्यम् । आज्यभागान्ते स्थालीपा-
 केन प्रजापतये स्वाहेति होमः इदं प्रजाप० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्दोमः ।
 ततो भूराधा नद्याहुतयः । ततः प्राशनादिदक्षिणान्तम् ॥ ततो ऽग्नेः पश्चान्मद्रपीठ
 उपविष्टाया गर्भिण्या औदुम्बरादिभिः पूर्णचात्रान्तैः फलीकृतैः सीमन्तमूर्ध्वं विन-
 यति भूर्भुवःस्वर्विनयामि प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा विनयनम् । भूः विनयामि ।
 भुवः विनयामि । स्वः विनयामि । ततो भर्ता अथमूर्जावत इति औदुम्बरादि पञ्चकं
 तस्याः वैण्यां वध्नाति । वीणागायिनौ राजानं सङ्गायेतामिति प्रैषः । ततस्त्रैवर्णिकौ
 वीणागायिनौ राजवर्णनसम्बन्धि गानं कुरुतः । अथवा ऽन्ये नलादिस्तस्य गानम् ।
 तस्मिन्पक्षे नलादिकं सङ्गायेतामिति प्रैष इति गर्गपद्गतौ । नियुक्तगाथागानं वा ।
 तत्र सामगानापरिज्ञाने मन्त्रमात्रं पठेतामिति प्रयोगरत्ने । तस्मिन्पक्षे प्रैषाभाव
 इति गर्गपद्गतौ । नियुक्तगाथागानेऽपि प्रैषः सोमं राजानं सङ्गायेतामिति हरि-
 हरः । नद्या नामग्रहणं गर्भिणीकर्तृकमिति तत्पद्गतौ । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति
 पदार्थक्रमः । अथ गर्गमते विशेषः । मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकम् । अग्नेः स्थापनम् ।
 ब्रह्मासनायाज्यभागान्ते विशेषः । 'आसादने तण्डुलानन्तरं तिलाः मुद्गाः । मद्रपी-
 ठम् । औदुम्बरादिपञ्चकम् । वीणागायिनौ चेति । ग्रहणात्माक् तण्डुलानां तिल-
 मुद्गाभ्यां मिश्रणम् । ग्रहणे प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि । प्रोक्षणे त्वाधिकः । आज्यभा-
 गान्ते प्रजापतये स्वाहेति स्थालीपाकस्य होमः । ततो ऽग्नेः पश्चान्मद्रपीठनिधानम् ।
 ततस्तां गर्भवतीं स्थापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्य मद्रपीठ उपवेशयेत् ॥ तत
 औदुम्बरादिपञ्चद्व्यैर्गर्भिण्याः सीमन्तविनयनम् । विनयामीत्यध्याहारः । ततः पा-
 दाङ्गुष्ठेन सूत्रमाक्रम्य मस्तकं प्रावत्सूत्रं मीत्वा तन्नवगुणं कृत्वा तस्मिन्सूत्रे औदु-
 म्बरादिपञ्चकं बध्वा तस्यास्तु नाभेरुपरि यथा भवति तथा कण्ठे प्रतिमुञ्चते अथ-
 मूर्जावतो वृत्त इत्यनेन मन्त्रेण । गानप्रैषः । राज्ञो गानम् । नलादेर्वा गानम् ।
 नलादिकं सङ्गायेतामिति प्रैषः । नियुक्तगाथागानं वा । नास्मिन्पक्षे प्रैषः । असा-
 वित्यत्र गङ्गे इत्येवं नाम गृह्णाति रूपेण । ततः स्विष्टकृदादि ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

दक्षिणादानान्ते मद्रपीठ उपवेशनादि कार्यमिति वामुदेवः । एतदुभयं समूलमतो
यथास्वच्यनुष्ठेयमिति गर्गपद्धतौ । इति गर्गसते विशेषः । अथ गर्भिणीधर्माः । कारि-
कायाम् । अङ्गारभस्मास्थिकपालचुल्लीशूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी । सोलूखलाद्ये दृपदा-
दिके वा यन्त्रे तुपाद्ये न तथोपविष्टा ॥ नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ सूत्रं पुरीपं
शयनं च कुर्यात् । नो मुक्तकेशी विवशा ऽथवा स्याद्बुद्धे न सन्ध्यावसरे न शीते ॥
नामङ्गलं वाक्यमुदीरयेत्सा शून्यालयं वृक्षतलं न यायात् ॥ प्रयोगपरिजाते ॥
गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यापामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोचं च साध्वसं कुक्षुटासनम् । व्यवसायं दिवा स्वापं रात्रौ जाग-
रणं त्यजेत् ॥ वराहः ॥ सामिपमशनं यत्रात्प्रमदा परिवर्जयेदतः प्रभृति । याज्ञ-
यल्काः । दौहृदस्याप्रदानेन गर्भी दोषमवाप्नुयात् । वैरुष्यं मरणं वाऽपि तस्मा-
त्कार्यं प्रियं स्तियः । दौहृदं गर्भिणीप्रियम् । मदनरत्ने । हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं
कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकवरीक-
ण्ठकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेद्गर्भिणी न हि । वृहस्पतिः । चतुर्थे
मासि पण्ठेवाऽप्यष्टमे गर्भिणी यदा । यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादापाठे तु विशेषतः ।
अथ गर्भिणीपतिधर्माः । आश्रलायनः । वपनं त्रैयुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥ श्राद्धं तद्गौजनमिति प्रयोगपारि-
जाते । रत्नसङ्ग्रहे । दहनं वपनं चैव चीलं वै गिरिरोहणम् । नाव आरोहणं
चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ प्रव्यक्तगर्भापतिरथियानं मृतस्य वाहं नुरकर्मसङ्गमिति
तत्रैवीक्तम् न कुर्यादित्युत्तराहुर्नान्वयः । मुहूर्तदीपिकायाम् । क्षीरन्तयानुगमनं
नखकृन्तनं च युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानमिति । नो भवेदिति शेषः । इति
गर्भिणीपतिधर्माः । इति श्रीत्रिरग्निचित्तस्मादस्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदी-
क्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये सीमन्तोन्नयनपदार्थक्रमः ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ सोप्यन्तीमद्विरभ्युन्नति । एजतुदंशमास्य इति प्राग्य-
स्यैत इति ॥ १ ॥ अथावरावपतनम् । अथैतु पृश्निशेवलः
शुनेजराखत्तवे । नैवमांसेनपीवरींन कस्मिंश्चनायतनमव-
जरायुपयतामिति ॥ २ ॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां
मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया
मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्ययि दधामि भुवस्त्वयि

दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥४॥
 अथास्यायुष्यं करोति ॥५॥ नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति
 अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयु-
 ष्मन्तं करोमि । सोमआयुष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्माँस्तेनत्वा
 ऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन
 त्वाऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करोमि । देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्म-
 न्तस्तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ऋषय आयुष्मन्तस्ते
 ब्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करोमि पितर आयुष्म-
 न्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करोमि । यज्ञ
 आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयुष्मन्तं करो-
 मि । समुद्र आयुष्मान्त्सस्रव त्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुपाऽऽयु-
 ष्मन्तं करोमीति ॥६॥ त्रिस्त्रिंशत्यायुपमिति च ॥७॥ स यदि
 कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेथेनमभिमृशेत् ॥ ८ ॥ दि-
 वस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं
 पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिमनुप्राणितेति ॥ १० ॥ पूर्वीं
 ब्रूयात्प्राणेति ॥ ११ ॥ व्यानेतिदक्षिणः ॥ १२ ॥ अपानेत्यपरः ॥ १३ ॥
 उदानेत्युत्तरः ॥ १४ ॥ समानेति पञ्चम उपरिष्ठादवेक्षमाणा
 ब्रूयात् ॥ १५ ॥ स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥
 स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयं
 दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः
 शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ १७ ॥
 अथैभमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव ।
 आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ १८ ॥
 अथास्य मारुतंमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरम-
 जीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽऽस्मान्वीरवतो ऽकरदि-
 ति ॥ १९ ॥ अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमं

स्तनमिति ॥ २० ॥ यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ॥ २१ ॥
उदपात्रं शिरस्ती निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जा-
ग्रथ ॥ एवमस्यां सृतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथेति ॥ २२ ॥
द्वारदेशे सृतिकाग्निमुपसमाधायोत्यानात्सन्धिवेलयोः फली-
करणमिश्रान् सर्पपानग्नावावपति शण्डामर्का उपवीरः शौण्डि-
केय उलूखलः । मलिसुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः
स्वाहा । आलिखन्ननिमिपः किं वदन्त उपश्रुतिर्हर्यद्भः कुम्भी-
शत्रुः पात्रपाणिर्नर्मणिर्हन्त्रीमुखः सर्पपाशश्च्यवनो नश्य-
तादितः स्वाहेति ॥ २३ ॥ यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छा-
द्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्गु आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो
बालबन्धनः । चेञ्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेताप-
हूर तत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा
दृणीथाः । चेञ्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापहूर
तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबली
भ्रातरौ चेञ्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापहूरेति ॥
२४ ॥ अभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्ला-
यति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति ॥ २५ ॥ १६ ॥

कर्कः ॥ सोष्यन्तीमद्विरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति । पू-
प्राणिगर्भविमोचने । गर्भं विमुञ्चन्तीं विजनयन्तीमित्यर्थः । अद्विरभ्युक्षित । एजतु
दशमास्य इत्यनेन मन्त्रेण प्राग्यस्यैत इति चोच्यते । प्रकरणे पाठाभावात् । परि-
सनाप्तत्वाच्च यावत्स्य । अथावरावपतनम् । मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरेति
जरायुविशेषः अभिधानात् तस्याधः पतने जपः पितुः । अथैतुपश्रिण्वेवलमित्यस्य ।
जातस्य कुमारस्याङ्घ्रिनायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति अनामिकया
सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयिदधामीति । अनेन
मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । अच्छिन्ने नाले एतत् क्रियते । कुमारग्रहणाच्च
स्त्रिया अतः प्रभृति न क्रियते । अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे

जपति । अग्निरायुष्मानिति । अधिकरणसप्रम्यभावात्समीपसप्रमीयम् । गङ्गायां गावो यथा । त्रिरेतज्जपति । आयुषमिति च त्रिरेव । यदि दैवान्मानुषादपचारा-
 न्मेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं भवत्येव । मेधाजननस्य हि कालः श्रूयते ॥ तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा ऽनुधा-
 पयन्तीति । स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि । दिवस्परीत्येतस्योत्तमा-
 मृचं परिशेषयित्वा ऽवशिष्टं वात्सप्रमुच्यते । प्रतिदिशं पञ्चब्राह्मणानवस्थाप्य
 ब्रूयादिममनुप्राणितेति । प्रतिदिशमेकैकमेवं ब्राह्मणानामवस्थापनं कुमारस्य ।
 तत्र पूर्वं तान्प्रति ब्रूयात् इममनुप्राणितेति । पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति । व्यानेति
 दक्षिणः । अपानेत्यपरः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्ठादवेत्त-
 माणो ब्रूयात् । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु । अविद्यमानेषु
 ब्राह्मणेषु स्वयमेव करोत्यनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य । स यस्मिन्देसे जातो भवति
 तमभिमन्त्रयते वेदते भूमीत्यनेन मन्त्रेण । अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भ-
 वेति अनेनमन्त्रेण । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतदभिमर्शनान्तं कालव्यतिक्रमेणापि क्रियते
 तत्संस्कारात् । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडासीत्यनेन मन्त्रेण । अथास्यै
 दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमं स्तनमित्यनेन मन्त्रेण । यस्तोस्तन इत्यु-
 त्तरमेताभ्याम् ऋग्भ्याम् । द्विवचनोपदेशाच्च इमं स्तनमिति यस्ते स्तनमिति च
 द्वितये । स्तनसमर्पणं च पीतस्तनस्य न भवति । उदपात्रं शिरस्तो निदधाति ।
 आपो देवेषु जायथेत्यनेन मन्त्रेण । एतच्च प्रागुत्यानाद्भवत्येव । द्वारदेशे सृति-
 काग्निमुपसनाधायोत्यानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावा-
 यपति शण्डामर्का इति प्रतिमन्त्रम् । फलीकरणाः कणाः सर्षपाश्च । आवपनोप-
 देशाच्च होमेतिकर्तव्यतान भवति । यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण
 वा पिताऽङ्गु आधाय जपति । कूर्कुरस्सुकूर्कुर इत्यनेन मन्त्रेण । अभिमृशति न
 गामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभि-
 नृशामसीत्यनेन मन्त्रेण । कुमारशब्देन कुमारयद्वा ऽभिधीयते ॥ १६ ॥ * ॥

जयरामः ॥ सोष्यन्तीं गर्भं मुञ्चन्तीं प्रसवगूलवतीमित्यर्थः । पूङ् प्राणिगर्भवि-

* अनुधापनवात्सप्राभिमर्शनानुमन्त्रणे । कानान्तरेऽपि कुर्यात् आयुष्यकरणं तथा । कर्तव्यमिति ॥

मोचने । अद्विरभ्युक्षति । भर्ता वक्ष्यमाणमन्त्रेण मन्त्रसाह । एजतु दशमास्य
इति । प्राग्यस्यैत इति । प्रकरणे पाठक्रमाभावाद्वाक्यस्य च परिसमाप्तत्वादुच्यते ।
तत्र प्रजापतिर्महापङ्क्तिर्गर्भो अभ्युक्षणे० । अथावरावपतनम् । मन्त्रं जपतीत्यध्या-
हारः अवरोजरायुविशेषः तस्य अथ अधः पतनं पतनहेतुमन्त्रं जपति पिता तनाह ।
अवैत्विति ॥ तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्वृहती अग्निरवपतने० ॥ हे सोष्यन्ती तव
जरायु अथ अधः एतु आयातु पतत्वित्यर्थः किम्भूतम् पृथिन अग्निरूपम् नानारूपं
वा शेषलं पिच्छलं जलोपवितं वा । किमर्थम् शुने श्वानमुपकर्तुम् । यद्वा
शुने इति पठ्यर्थे चतुर्थी । शुनोऽन्तवे भक्षणाय । हे पीवरि पुत्रादिगर्भ-
धारणेन सुपुष्टगात्रि तच्च जरायु मांसेन गर्भव्यथकावयवेन सह आपतं सम्बद्धं
विस्तृतं वा । अथ अधः नैव मैव पद्यताम्पततु । न च कस्मिंश्चन गर्भोपघाते
निमित्ते सत्यपीति । जातस्येति । तस्य नालच्छेदात्प्राक् मधुघृते मिलिते असम्भवे
घृतमेव वा प्राशयति सकृत्पिता । भूस्त्वयि इत्यादि सर्वन्त्वयि दधामि इत्य-
न्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । कुमारग्रहणादतःप्रभृति स्त्रिया न भवति । अथ
मन्त्रार्थः तत्र सर्वासाम्प्रजापतिः क्रमेणगायत्र्युष्णिगनुष्टुभः अग्निवायुसूर्याः प्राशने० ।
भूरादिब्याहृतित्रयेणोपलक्षितं वेदत्रयं सर्वोपलक्षितमर्थत्रयेणोपलक्षितम् अथर्ववेदं
च त्वयि दधामि स्थापयामि यद्वा वेदत्रयं लोकत्रयञ्च त्वदधीनं स्थापयामि इति
अस्यकुमारस्य आयुष्यमेवाह । नाम्यामित्यादि करोतीत्यभिमन्त्रणं यावत् नाम्यां
स्थितेरसम्भवान्नामैः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्याद्यष्टौ मन्त्रो-
स्त्रिजपति पिता । अथ मन्त्रार्थः तत्र सर्वेषाम्प्रजापतिर्गायत्री लिङ्गोक्ता आयुष्य-
करणे० । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च यनस्पतीभिरिध्मसमिद्विरिष्ट
आयुष्मान् आयुष्मत्त्वहेतुर्भवति वनस्पतिभिः कृत्वेति वा तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वाम्
आयुष्मन्तं निर्दुष्टदीर्घायुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि सम्बध्यते । एवं सोमोऽपि
व्याख्येयः । स च औपधीभिरिति सन्धि*रार्थः । २ । ब्रह्म वेदः ब्राह्मणैरप्येवमिः । ३ ।
देवाः अमृतेन सुधया । ४ । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः ॥ ५ ॥ पितरः स्वधामिः
वृष्टिजनकमन्त्रैः । ६ । यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः । ७ । समुद्रः स्रवन्तीभिर्न-
दीभिरित्येतावान्विशेषः । ८ । एतानष्टौ मन्त्रोस्त्रिजपति । आयुषमिति च ।
त्रिरथ । यदि चास्य मेधाजननं स्वकालेन कृतम् विप्रवशात्तर्हि तिष्ठत्येव तस्य नियत-

जपति । अग्निरायुष्मानिति । अधिकरणसम्बन्धभावात्सजीपसप्तमीयम् । गङ्गायां
गावो यथा । त्रिरेतज्जपति । आयुपमिति च त्रिरेव । यदि दैवान्मानुपादपचारा-
न्मेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं भवत्येव । मेधाजननस्य हि
कालः श्रूयते ॥ तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा ऽनुधा-
पयन्तीति । स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ।
दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिञ्जति । दिवस्परीत्येतस्योत्तमा-
मृचं परिशेषयित्वा ऽवशिष्टं वात्सप्रमुच्यते । प्रतिदिशं पञ्चब्राह्मणानवस्थाप्य
ब्रूयादिममनुप्राणितेति । प्रतिदिशमेकैकमेवं ब्राह्मणानामवस्थापनं कुमारस्य ।
तत्र पूर्वं तान्प्रति ब्रूयात् इममनुप्राणितेति । पूर्वां ब्रूयात्प्राणोति । व्यानेति
दक्षिणः । अपानेत्यपरः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्ठादवेत्त-
माशौ ब्रूयात् । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्रामंमविद्यमानेषु । अविद्यमानेषु
ब्राह्मणेषु स्वयमेव करोत्यनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य । स यस्मिन्देस्ये जातो भवति
तमभिमन्त्रयते वेदते भूमीत्यनेन मन्त्रेण । अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भ-
वेति अनेनमन्त्रेण । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतदभिमर्शनान्तं कालव्यतिक्रमेणापि क्रियते
तत्संस्कारात् । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडासीत्यनेन मन्त्रेण । अथास्यै
दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमं स्तनमित्यनेन मन्त्रेण । यस्तोस्तन इत्यु-
त्तरमेताभ्याम् ऋभ्याम् । द्विवचनोपदेशाच्च इमं स्तनमिति यस्ते स्तनमिति च
द्वितीये । स्तनसमर्पणं च पीतस्तनस्य न भवति । उदपात्रेऽग्निरस्तो निदधाति ।
आपो देवेषु जाग्रथेत्यनेन मन्त्रेण । एतच्च प्रागुत्थानाद्भवत्येव । द्वारदेशे सृति-
काग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावा-
वपति शण्डामर्का इति प्रतिमन्त्रम् । फलीकरणाः कणाः सर्पपाशच । आवपनोप-
देशाच्च होमेतिकर्तव्यतान भवति । यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण
वा पिताऽङ्गु आधाय जपति । कूर्कुरस्सुकूर्कुर इत्यनेन मन्त्रेण । अभिमृशति न
नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभि-
मृशामसीत्यनेन मन्त्रेण । कुमारशब्देन कुमारग्रहोऽभिधीयते ॥ १६ ॥ * ॥

जयरामः ॥ सोष्यन्तीं गर्भं मुञ्चन्तीं प्रसवशूलवतीमित्यर्थः । पूङ् प्राशिगर्भवि-

* चतुर्धाजनवात्सप्राभिमर्शनानुमन्त्रणे । कालान्तरेऽपि कुर्वीत आयुष्यकरणं तथा । कर्तव्यमिति ॥

मोचने । अद्भिरभ्युक्षति । भर्ता वक्ष्यमाणमन्त्रेण मन्त्रमाह । एजतु दशमास्य इति । प्राग्यस्यैत इति । प्रकरणे पाठक्रमाभावाद्वाक्यस्य च परिसमाप्तत्वादुच्यते । तत्र प्रजापतिर्महापङ्क्तिर्गर्भो अभ्युक्षणे० । अथावरावपतनम् । मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः अवरोजरायुविशेषः तस्य अव अधः पतनं पतनहेतुमन्त्रं जपति पिता तमाह । अवैत्विति ॥ तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्वृहती अग्निरवपतने० ॥ हे सोष्यन्ती तव जरायु अव अधः एतु आयातु पतत्वित्यर्थः किम्भूतम् पृथिन अग्निरूपम् नानारूपं वा शेषलं पिच्छलं जलोपवितं वा । किमर्थम् शुने श्वानमुपकर्तुम् । यद्वा शुने इति पशुर्थं चतुर्थी । शुनोऽन्तवे भक्षणाय । हे पीवरि पुत्रादिगर्भधारणेन सुपुष्टगान्नि तच्च जरायु मासेन गर्भव्यथकावयवेन सह आयतं सम्बद्धं विस्वृतं वा । अव अधः नैव भैव पद्यताम्पततु । न च कस्मिंश्चन गर्भोपघाते निमित्ते सत्यपीति । जातस्येति । तस्य नालच्छेदात्प्राक् मधुघृते मिलिते असम्भवे घृतमेव वा प्राशयति सकृत्पिता । भृस्त्वयि इत्यादि सर्वन्त्वयि दधामि इत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । कुमारग्रहणादतःप्रभृति स्त्रिया न भवति । अय मन्त्रार्थः तत्र सर्वासाम्प्रजापतिः क्रमेणगायत्र्युष्णिगनुष्टुभः अग्निवायुसूर्याः प्राशने० । भूरादिव्याहृतित्रयेणोपलक्षितं वेदत्रयं सर्वापलक्षितमर्थत्रयेणोपलक्षितम् अथर्ववेदं च त्वयि दधामि स्थापयामि यद्वा वेदत्रयं लौकत्रयञ्च त्वदधीनं स्थापयामि इति अस्यकुमारस्य आयुष्यमेवाह । नाभ्यामित्यादि करोतीत्यभिमन्त्रणं यावत् नाभ्यां स्थितेरसम्भवाज्जामेः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्याद्यष्टौ मन्त्रैस्त्रिजपति पिता । अथ मन्त्रार्थः तत्र सर्वेषाम्प्रजापतिर्गायत्री लिङ्गोक्ता आयुष्यकरणे० । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतीभिरिध्मसमिद्विरिष्ट आयुष्मान् आयुष्मत्त्वहेतुर्भवति वनस्पतिभिः कृत्वेति वा तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निदुष्टेदीर्घायुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि सम्बध्यते । एवं सोमोऽपि व्याख्येयः । स च औषधीभिरिति सन्धिः*रार्थः । २ । ब्रह्म वेदः ब्राह्मणैरधेतुभिः । ३ । देवाः अमृतेन सुधया । ४ । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः ॥ ५ ॥ पितरः स्वधामिः तृप्तिजनकमन्त्रैः । ६ । यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः । ७ । समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिरित्येतावान्विशेषः । ८ । एतानष्टौ मन्त्रैस्त्रिजपति । आयुषमिति च । त्रिरेव । यदि चास्य मेधाजननं स्वकालेन न कृतम् विघ्नवशात्तर्हि तिष्ठत्येव तस्य नियत-

कालत्यात् । तथा च श्रूयते तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनु
 धापयन्तीति अपीतस्तनस्यैतत् आयुपन्तु भवत्येव । स पिता यदि कामयेत अयं सर्वं
 शतवर्षमायुरियात्याप्रुयादिति तर्हीदं काम्यमुच्यते उत्तमां चरमामृचं परिशेषयित्वा
 तत्रावशिष्टं वात्सप्रमत्र गृह्यते । तत्र द्वादशानां वात्सप्रीर्भालन्दनः त्रिष्टुप् अग्नि-
 रभिमर्शने० प्रतिदिशमवस्थापितान् पञ्चब्राह्मणान्प्रति पिताऽऽह भौ ब्राह्मणा इमङ्कु-
 मारमनुप्राणितं अनुकूलप्राणं मन्त्रैः कुरुतेति ततस्ते ब्राह्मणाः प्राणेत्याद्याहुः क्रमेण
 अविद्यमानेषु विप्रेषु स्वयमेव अनुपरिक्रामम् परिक्रम्य परिक्रम्य । अथ मन्त्रार्थः
 भौ कुमार त्वम्प्राण सुस्थितप्राणो भव । एवमुपर्यपि । तत्र सर्वाङ्गेषु सुस्थो व्यानः गुदे
 सुस्थोऽपानः कण्ठे सुस्थ उदानः नाभौ सुस्थः समानो भवेति स्थानभेदः एवमेते वाय-
 वोऽस्य सुजीवनं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः । स कुमारो यत्र प्रदेशे जातस्तं वेदत इति
 मन्त्रेण मन्त्रयते । वेदत इति प्रजापतिरनुष्टुप् भूमिस्तदभिमन्त्रये० । हे भूमे कुमार-
 जन्मप्रदेश तव हृत् पदुपकरणम् अयम्प्रत्यगात्मा सूर्यः भूमिश्च कुमारसूवेद जानाति
 विसर्गाभावश्चान्दसः किम्भूतम् दिवि धुलौके वर्तमाने चन्द्रमसि प्रसादरूपेण
 अतं स्थितम् तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि तत्कर्तृभूतम् एवम्पुनरुपकर्तुम्मांविद्या-
 ज्ञानातु अतस्त्वदत्तपुत्रेण सह वयं पश्येमेत्याद्युक्तार्थम् । अथैनं कुमारस्मिताऽभि-
 मृशति हृदि स्पृशति अप्रमा भवेति मन्त्रेण । अत्रार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप्
 लिङ्गोक्ता अभिमर्शने० । हे कुमार त्वम् अश्मा मणिरिव दृढः प्रियश्च भव परशु-
 र्यञ्ज इवापकर्तृनाशको भव किञ्च अस्तुतं अनभिभूतम् अप्रच्युतस्वरूपमिति यावत्
 हिरण्यम् हिरण्यवत्तेजोयुक्तः स्पृहणीयश्च भव यथा धात्वन्तरासम्भिन्नं सुवर्णं
 शुद्धमभवति तथा त्वमपि रोगाद्युपद्रवहीनो भवेत्यर्थः यतस्त्वं पुत्रनामा आत्माऽसि
 अतः स त्वम् वै निरश्चये शतं शरदो जीव प्राणिहि । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतदभि-
 मर्शनान्तङ्कर्म कालातिक्रमेऽपि भवति संस्कारत्वात् । अथास्य मातरं कुमारस्य
 प्रसूम् अभि अभिमुखो भूत्वा मन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन संस्करोति इडासीति मन्त्रेण
 अत्रार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इडाभिमन्त्रये० हे वीरे वीरवति पुत्रवतीति यावत् ।
 त्वमीडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं चासि मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरेणोत्पन्ना ।
 यथा इडायां पुरुखा उत्पन्नः यथाच यज्ञपात्र्यां तद्द्रव्ये वा पुरोडाशो भवति तथा
 त्वमपि तादृशाः स्वर्गादिसाधनपराः पुत्राः सन्वित्यभिप्रायः । यतस्त्वं वीरम्पुत्र-
 मजीजनथाः असौपीः अतः सा त्वं वीरवती जीवपतिपुत्रा भव या त्वमस्मान्वीरवतः
 जीवबहुपुत्रान् अकरत् अकरोः । अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं स्तनं स्वयम्प्राण्य

कुमाराय प्रयच्छति ददाति पिता । इमंस्तनमिति मन्त्रेण । उत्तरं वामम् इमं
स्तनं यस्तेस्तन इत्येताभ्याम्नन्वाभ्याम् द्विवचनोपदेशात् । तत्राद्ये प्रजापतिस्त्रिष्टुप्
अग्निद्वितीये दीर्घतमा त्रिष्टुप् वाक्स्तनदाने० । उदपात्रं सजलं शरावं शिरस्तः
सूतिकायाः शिरःप्रदेशे खट्वाऽधस्ताद्निदधाति । आपोदेवेष्विति मन्त्रेण । तच्चो-
त्यानपर्यन्तन्तिष्ठति । अथ मन्त्रार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् आपो जलपात्राधाने० ।
हे आपः जीवनादिहेतवः यूपम् देवेषु देवकार्यनिमित्तं जाग्रथ तत्साधनत्वेन
तिष्ठथ अतो यथा देवेषु जाग्रथ एवन्तथा अस्यां सूतिकायां सूतिकाहिते जाग्रथ
जाग्रतेत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः किम्भूतायां सपुत्रिकायां पुत्रादिसहितायाम्
द्वारदेशे सूतिकागृहस्य च होमः प्रतिमन्त्रम् फलीकरणास्तरण्डुलकणाः आवपनोप-
देशान्नात्र होमेतिकर्तव्यता अग्निस्थापनन्तु भवत्येव उपसमाधायेत्युक्तत्वात् ।
अथ मन्त्रार्थः तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् जाया लिङ्गोक्ता आवपने० ॥ शण्डाः शण्डः
मर्काः मर्कः तत्र शृणोति हिनस्तीति शण्डो बालग्रहः इतः स्थानान्प्रश्रयतात् अपग-
च्छतु अयञ्च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः मारयतीति मर्कः उपघाते वीरः समर्थः उप-
वीरः विप्रकण्डलः शौखिडकेयः आश्रितघातकः उलूखलः अप्रतीकार्या मलिम्लुचः
अतिमलिनाशय इत्यर्थः दीर्घनासो द्रोणासः च्यावत्यपङ्गानि सर्वेन्द्रियाणि वा तच्छ-
क्तीर्वा च्यवनः एते सर्वे मत्कृतावपनोपद्रुता भीताश्चापसर्पन्वित्यर्थः एवमासमन्ततो
भावेन लिखन् भक्षयन् य आस्ते स अलिखन् पराभक्षितुमव्यवच्छिन्नदृष्टिर-
निमिषः उप समीपे श्रुत्वा अपकर्ता उपश्रुतिः हर्षतः पिङ्गलनयनः कुम्भयति
स्तम्भयत्येवंशीलः कुम्भी शातयतीति शत्रुः कर्परहस्तः करपात्रहस्तोवा पात्रपाणिः
नृन् मिनोति हिनस्तीति नृमणिः हन्ती हिंसा हननम् मुखे यस्यासौ हन्ती-
मुखः सर्पपवदरुण उग्रो घूसरो वा सर्पपावणः । च्यवत्यनेनेति च्यवनः येनोपद्रुत-
श्च्यवति प्रकृतेः परिभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ इतः स्थानान्प्रश्रयतादिति सर्वपदानामेवान्वयः ॥
गणमभिप्रेत्याह ॥ किंवदन्तइति । एते सर्वे किंवदन्तः किंवदन्तणोऽयमित्यर्थः
इदमग्रय इत्युभयत्र त्यागः ॥ यदि कुमारो बालग्रह एतन्मालमुपद्रवेत् विप्रयेत्तदैवं
जालेन आनायेन उत्तरीयेण वाससा वा प्रच्छाद्याङ्के कृत्वा पिता जपति ॥ कूर्कुरो
इत्यादि मन्त्रत्रयम् ॥ अथ मन्त्रार्थः तत्र त्रयाणाम्प्रजापतिरनुष्टुप् शुनको जपे० कूर्कुरो
भीषणाख्यो बालग्रहः तथा सुकूर्कुरश्चातिभीषणः बालान्वभ्राति यशयतीति बालव-
न्यनः कूर्कुरः कर्कशश्च यो बालग्रहः सीसरोऽङ्गसारकः हे शुनक तद्गणमुख्य लपेत ला-

पनं रोधोवेति यावत् अपहृर गात्रापहारक हू कौटिल्ये ते तुभ्यन्नमोऽस्तु । ततस्तुष्ट-
श्चैनं कुमारं सृज मुञ्च किञ्चुर्वन् चेत्तेत् लुङ्गुशब्दकुर्वन् । हे शुनक तत्सत्यम् यत्ते
तुभ्यं देवदूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः सच त्वं हिंसाधिहारः कुमारमेव वा यृणीयाः
वृतवानसीति शेषमुक्त्तार्थम् ॥ हे शुनक तत्सत्यम् यत्ते तव सरमा देवगुनी माता
सीसरश्च देवश्चा पिता श्यामश्वलौ च भ्रातराविति शिष्टमुक्त्तार्थम् ॥ तत एनङ्कु-
मारं पिताऽभिमृशति न नामयति इति मन्त्रेण सर्वाङ्गव्यभिमृशति ॥ अथ
मन्त्रार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वायुरभिमर्शने० ॥ यत्र यस्मिन्कुमारे वयं वदामो
ब्रूमः साकाङ्क्षत्यान्मन्त्रं यत्र चाभिमृशाम अभितः स्पर्शं कुर्मः ॥ स कुमारो न नाम-
यत्यङ्गानि शिष्टं स्पष्टम् ॥ १६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ सोष्यन्तीमद्विरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति ।
सोष्यन्तीं प्रसव शूलवतीं स्त्रियं भर्ता अद्विजंलेनाभ्युक्षति प्रसिञ्चति एजतु दशमास्य
इत्येतया प्राग्यस्यैत इति प्राक्पठितया ऋचा त्र्यवसानया विराट्जगत्या । अथा-
वरावपतनम् । अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनम् अव्रमुल्वं जरायुवेष्टितं गर्भवे-
ष्टनम् अवाचीनमधः पतत्यनेन जप्नेनेत्यवरावपतनो मन्त्रः तं स्त्रीसमीपे उपविश्य
भर्ताजपति, यथा अवैतु एष्टिशेवलमित्यादि अवजरायुपद्यतामित्यन्तम् ।
अवरावपतनमन्त्रो भर्ता जाप्यः । जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाज-
ननायुष्ये करोति । ततो जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य पुत्रस्य अच्छिन्नायां नाड्यामख-
ण्डिते नाले सति मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति
पिता मेधाजननन्तावदाह । अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति
घृतं वा भूर्स्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वःस-
र्वन्त्वयि दधामीति । अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं
च मधुघृते द्वन्द्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं कुमारं सकृत् प्राशयति
कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टि भूर्स्त्वयीत्यादि सर्वन्त्वयि दधामीत्यन्तेन मन्त्रवाक्य-
समुदायेन । नन्वर्थकत्वादेकं वाक्यमिति जैमिनिसूत्रात् । तिङ्सुवन्तचयो वाक्यं
क्रिया वा कारकान्विता । इत्यमरसिंहोक्तोरथैकार्थमेकं वाक्यं एकस्य वाक्यस्य च
तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षं मिथः सम्बद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमन्त्रत्वमिति प्रतिपा-
दनात् । कथंमन्त्रवाक्यसमुदायस्यैकमन्त्रत्वम् । अत्रोच्यते सत्यं यदि इतिकारा-
दिकं मन्त्रावसानज्ञापकं किञ्चिन्न स्यात् तदैतच्छक्यम् । अत्र पुनरितिकारो मन्त्रा-

वसानज्ञापको जागति तेन नायं दोषः । यथा स वै भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्य-
मादधाति तैः सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति । भूर्भुवःस्वरिति च श्रुतौ वाक्स-
मुदायस्य इतिकारेण मन्त्रावसानं ज्ञायते कातीयसूत्रेऽपि दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति
भूर्भुवइति आहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति अत्र यद्यपि एकैकस्याः व्याहृतेर्म-
न्त्रत्वं युक्तम् समस्तानां व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण द्वयोरपि व्याहृत्योर्म-
न्त्रत्वं व्यवस्थाप्यते एवमन्यत्रापि वहूनां मन्त्रवाक्यानामितिकारादिविनीयोजकेन
मन्त्रैक्यम् । तत्र तत्रायमेव न्यायो ऽनुसर्तव्यः । अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां
दक्षिणे वा कर्णे जपति । अथमेधाजननानन्तरं अस्य कुमारस्यायुष्यमायुषे हितं
जीवनवर्द्धनं कर्म करोति । तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां दक्षिणे वा
कर्णे इति समीपाधिकरणा सप्रमी गङ्गायां घोष इतिवत् तेन नाभिसमीपे दक्षिणक-
र्णसमीपे वा जपति । अग्निरायुष्मानित्यादिकान् मन्त्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारान्
उपांशु पठति । अग्निमीमन्नह्रदेवऋषिपितृयज्ञसमुद्रइत्यन्तान् । त्र्यायुषमिति च ।
ततः त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादि तन्नो अस्तु त्र्यायुषमित्यन्तं च मन्त्रं तथैव त्रिर्जपति ।
इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं तु मुख्यकालातिक्रमाग्नि-
वर्तते तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्ने प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्तीति जात-
मात्रस्य कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् । स यदि कामयेत सर्वमायुरिया-
दिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । स पिता यदीच्छेत् अयं कुमारः सर्वं सम्पूर्णं आयुर्जी-
वितं इयात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रेण वात्सप्रेणाभालन्दनेन दृष्टेनानुधाकेन
दिवस्परीत्यादिद्वादशर्चनं सनं कुमारं अभि समन्ततः सर्षं शरीरमालभेत् । तत्र विगे-
पमाह । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिन्नष्टि । दिवस्परीत्यादिको
द्वादशर्चा ऽनुवाको वात्सप्रः एतस्य उत्तमामन्त्यान्द्वादशीं अस्ताव्यग्निरित्येतामृचं
परिशिनष्टि द्युदस्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः । प्रतिदिशं
पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेतिपूर्वो ब्रूयात्प्राणोतिव्यानेति
दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्ठादवेक्षमाणो ब्रूया-
त्स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्रामनविद्यमानेषु इत्यन्तं सूत्रम् । कुमारस्य प्रतिदिशं
दिशं दिशं प्रति चतसृषु दिक्षु प्राच्यादिषु मध्ये च यथाक्रमम् पञ्च ब्राह्मणानव-
स्थाप्य सन्निवेश्य कुमाराभिमुखान् तान्प्रति ब्रूयात् । किम् । इममनुप्राणितेति । इमं
कुमारं अनुप्राणितानुलक्षीकृत्य प्राणोत्यादि ब्रूत इति प्रेषः । ततः प्रेषिता ब्राह्मणाः

पूर्वादिक्रमेण प्राणैति कुमारं लक्ष्मीकृत्य पूर्वां ब्रूयात् । ध्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः
 अपानेति पश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टादूर्ध्वमेक्षमाणः अवि-
 द्यमानेषु असत्सु ब्राह्मणेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्यात् । कथम् अनुपरि-
 क्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशं प्राणेत्यादि अनुपरिक्रामेति शमुलन्तम्
 अस्मिन्वक्षे प्रैषाभायः । सयस्मिन्देष्टे जातो भवति तमभिमन्त्रयते । स कुमारः
 यस्मिन्देष्टे भूभागे उत्पन्नः पतति तं देशमभिमन्त्रयते हस्तेन स्पृशति वेदते भूमिः
 इत्यादिशरदःशतमित्यन्तेन मन्त्रेण । अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिर-
 ण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीवशरदःशतमिति । अथ जन्मदे-
 शाभिमन्त्रणानन्तरमेनं कुमारं पिता ऽभिमृशति समन्ततः सर्वशरीरे स्पृशति । अश्मा
 भवेत्यादिना सजीव शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण यात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्श-
 नान्तं कालव्यतिक्रमेऽपि क्रियते संस्कारकर्मत्वात् । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते
 इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीर मजीजनयाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मा-
 न्वीरवती ऽकरदिति । अथ कुमाराभिमर्शानानन्तरमस्य कुमारस्य जननीमभिम-
 न्त्रयते अभिलक्ष्मीकृत्य । इडासीत्यादिना वीरवती ऽकरदित्यन्तेन । अथास्यै दक्षि-
 णां स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमं स्तनमिति यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ।
 अथाभिमन्त्रणं कृत्वा अस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय
 ददाति इमं स्तनमित्येतयर्चा तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति । यस्ते स्तन
 इमं स्तनमित्येताभ्यामृभ्याम् । उदपात्रं शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ
 यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्यां सूतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथेति । उद-
 पात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरःप्रदेशे कुमारस्य निदधाति स्थापयति । आपो देव-
 धित्यादिना जाग्रथेत्यन्तेन मन्त्रेण । द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थाना-
 त्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्वपानग्नावावपति शण्डामर्का इत्यादि ।
 ततः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिकागृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा औत्थानात्
 उत्थानं यावत् सन्धिवेलयोः सायं प्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः तण्डुल-
 कणैः मिश्रान् युक्तान् सर्वपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती शण्डामर्का
 इति आलिखन्ननिमिषइतिद्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । आवपनोपदेशात् होनेतिकर्त-
 व्यतानिवृत्तिः । नैमित्तिकमाह । यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरी-
 येण वा पिताऽङ्गु आधाय जपति कूर्कुर इत्यादि । यदि चैत्कुमारी बालग्रहः तं

वालमुपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहणसाधनेन तदलाभे उत्त-
रीयेण वा वाससा प्रच्छाद्य ह्लादयित्वा अङ्गे उत्सङ्गे निधाय धृत्वा कूर्कुर इत्या-
दिकं अपहृरेत्यन्तन्मन्त्रज्ञपति अभिमृशति न नामयति जपान्ते कुमारस्य सर्वाङ्ग-
मभिमृशति न नामयतीत्यादि यत्र चाभिमृशामसीत्यन्तेन मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ।
अथ प्रयोगः । अथ प्रसवशूलवत्यभिमन्त्रणादि कुमारोपद्रवशमनान्तानां चतुर्द-
शानां प्रयोगः । सोप्यन्तीं स्त्रियमेजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अस्रज्जरायुणा सहेत्य-
न्त्या अद्विरभ्युक्षति पतिः । ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्निशेवलेऽ शुने जराप्यन्तवे
नैवमाशंसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतनमवजरायुपद्यतामित्यन्तम् अवरावपतनं मन्त्रं
जपति । तत्र यदि कुमारउत्पद्यते तदा* मातृपूजाभ्युदयिके विधाय अस्त्रिने नाले
मेधाजननायुष्ये करोति । तत्र मेधाजननं यथा । अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णनान्त-
र्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा कुमारं भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधा-
मि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामीत्यनेन मन्त्रेण सकृत्प्राशयति ।
अथायुष्यं करोति तद्यथा कुमारस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायु-
ष्मानित्यादिकान् समुद्र आयुष्मानित्यन्तानप्यौ मन्त्रान् त्रिर्जपति अग्निरायुष्मान्त्स-
वनस्पतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुपायुष्मन्तं करोमि । सोम आयुष्मान्तौपधीभिरा-
युष्मांस्तेन त्वायुपायुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मा युष्मत्तद्वाह्नयैरायुष्मत्तेन त्वायुपायुष्मन्तं
करोमि । देवा आयुष्मन्तस्ते ऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वायुपायुष्मन्तं करोमि । ऋषय
आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुपायुष्मन्तं करोमि । पितरआयुष्मन्तस्ते
स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुपायुष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायु-
ष्मांस्तेन त्वायुपायुष्मन्तं करोमि । समुद्र आयुष्मान्त्स स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वा-
युपायुष्मन्तं करोमि इति तत्स्त्रियायुष्यं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुष्यं यद्वैवेपु त्र्यायुष्यं
तन्नोअस्तु त्र्यायुषमिति । इति मन्त्रं त्रिर्जपति । स पिता यदि कामयेत अयं
कुमारः सर्वमायुरियादिति तदा तं कुमारं दिवस्परीत्यारभ्य उशिजोविवद्रित्यन्तेन
वात्सप्रसङ्गकेनानुवाकेनाभिमृशेत् । अथ कुमारस्य पूर्वादिचतसृषु दिक्षु चतुरो ब्राह्म-
णान् एकं मध्ये च अवस्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रूयात् । ततः पूर्वदिक्स्थितो
ब्राह्मणः कुमारं लक्ष्मीकृत्य प्राणइति । दक्षिणो व्यान इति । परिचमः अपान इति ।
उत्तर उदान इति । पञ्चमः समान इति उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । अविद्यमानेषु

* देवकाली सूत्या ममास्य कुमारस्य गर्भास्थानजितम्जनरोमीनवहमायुषं धामिभृष्टोवगभयम्-
पुष्पेनोतिवर्हणद्वारा परमेश्वरधीत्यर्थं ज्ञातकर्मार्हं करिष्य इति सकृन्व्य तत्रदृष्ट्वेन ।

तु ब्राह्मणेपु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमारमिमुखं स्थित्वा प्रायेत्यादिपूर्वाक्तं
 व्रयात् । अस्मिन्पक्षे प्रैषो न । ततो यस्मिन्देशे कुमारो जातो भवति तं देशं वेदते
 भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्परथेम शरदः शतं जीवेम
 शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । अथैनं कुमारं
 अस्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
 शतमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमृशति । अथास्य कुमारस्य मातरमभिमन्त्रयते । इडासि
 मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदित्यनेन
 मन्त्रेण । अथास्य कुमारस्य मातुः दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमं स्तन-
 मित्येतयर्चा । तत उत्तरं वामं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमं स्तनमित्येता-
 भ्यामृभ्याम् । ततः कुमारस्य शिरःप्रदेशे जलपूर्णं पात्रं निदधाति स्थापयति । आपो
 देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्यां सूतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथेत्य-
 नेन तदुदपात्रं प्रागुत्यानात्स्थापितमेव तिष्ठति । ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे
 पञ्च भूस्कारान्कृत्वा सूतिकाग्निं स्थापयित्वा सायं प्रातः सन्ध्याद्वये फलीकरणमि-
 श्रान् तदुदुलकणयुतान् सर्पपान् तस्मिन्नग्नौ हस्तेन जुहोति यावत्सूतिकात्थानम् ।
 कथं शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः मलिग्लुचो द्रोणासप्रच्यवनो नश्य-
 तादितः स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेणैकामाहुतिम् । अलिखन्ननिमिपः किंवदन्त उपश्रु-
 तिर्ह्यन्तः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्तीमुखः सर्पपारुणप्रच्यवनो नश्यतादितः
 स्वाहा इत्यनेन द्वितीयाम् । इदमग्रये इत्युभयत्र त्यागः । यदि कुमारग्रहो बाल-
 मुपद्रवेत्तदा तं बालं जालेन उत्तरीयेण वा बन्धेण प्रच्छाय अङ्के गृहीत्वा पिता
 जपति । कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः चैञ्चेच्छुनकमृज नमस्ते अस्तु सीसरो
 लपेतापह्वरतत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चैञ्चे-
 च्चुनकमृजनमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः
 पिता श्यामश्वली भ्रातरौ चैञ्चेच्छुनकमृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यन्तं
 मन्त्रं न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृ-
 शाससीत्यनेन मन्त्रेण पिता कुमारमभिमृशति ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ सोष्यन्तीमाद्वेरभ्युक्षत्येजतुदशमास्य इति प्राग्यस्यैतइति ।
 पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । गर्भं विमुञ्चन्तीं विजनयन्तीं प्रसवकाले शूलादिप्रसववेद-
 नान्वितां स्तिष्यं भतां एजतु दशमास्य इति मन्त्रेणास्रज्जरायुषा सहैत्यन्तेनाद्वि-
 रभ्युक्षति उदकेन प्रसिञ्चति । जरायुषा सहैत्यत्र परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य प्राग्यस्यैत

इत्युच्यते । नह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः प्रकरणान्तरे पाठात् । अत्र श्रुतौ विशेषः । सोप्यन्तीमद्विरभ्युक्षति यथा वातपुष्करिणीं समीङ्गमयति सर्वत इत्यादि । अथावरावपतनमवैतु पृश्निशेवल्लं शुने जराय्वत्तवे नैव मांशेन पीवरीं न कस्मिंश्चनयतनमवजरायुपद्यतामिति । अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनसञ्ज्ञकं मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरो जरायुविशेषः तस्य अव अधःपतनम् पतनहेतुं अवैत्विति मन्त्रं जपति पिता । मन्त्रार्थः । हे सोप्यन्ति तव जरायु अव अधः एतु आयातु पतत्वित्यर्थः । किम्भूतं पृश्नि नानारूपं शेवलं पित्तुलं जातोपचितं वा । किमर्थम् शुने श्वानमुपकर्तुम् यद्वा शुने इति पशुर्यं चतुर्थी । शुनः अत्तवे भक्षणाय । हे पीवरी पुत्रादिगर्भधारणेन सुपुष्टगात्रि । तच्च जरायु मांसेन गर्भव्ययकावयवेन सह आयतं सम्बद्धं विरुद्धं वा अधः नैव पद्यतां पततु । न च कस्मिंश्चन गर्भा विपद्यतां निमित्ते सत्यपीति । जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति । जातस्योत्पन्नस्य कुमारस्य बालस्याच्छिन्नायां नाड्यां अच्छिन्ने नाभिनाले पिता मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति । कुमारग्रहणाच्च स्त्रिया अतः प्रभृति न क्रियत इति भाष्ये । अत्र वसिष्ठः । श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् । हेमाद्रौ । जन्मनो ऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि । देवाइतीतकालं चेदतीति सूतके भवेत् ॥ अत्र जातकर्मनामकर्मादावुक्तकालातिशये नक्षत्रादिकञ्चेयम् । तथा बृहस्पतिः । मुख्यालामे विधिज्ञेन विधिश्चिन्त्यः प्रमाणतः । न तत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः । काष्णाजिनिः । प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वा ऽनन्तरमात्मीयान् पितृन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥ श्राद्धं चात्राभ्युदधिकमेव न स्वतन्त्रम् । अत्र श्राद्धमात्रेण हेन्ना वा कार्यमित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये । जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं वाह्येष्वपीति ॥ हेमाद्रौतु ॥ पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेनैव बुद्धिमान् । न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्निति संवर्त्ताक्तेर्हैवैवेत्युक्तम् । संवर्तः । जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयत इति । एतच्च स्नानं रात्रावपि भवति नैमित्तिकत्वात् । यदाह व्यासः । रात्री स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिष्विति ॥ नैमित्तिकदानान्यपि स यदाह । ग्रहणोद्वाहसङ्क्रान्तियात्रादौ प्रसवेपु च । दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यतीति ॥ जैमिनिः ॥ यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः परचात्सूतकं तु विधीयते । हेमाद्रौ दानखण्डे । यावत्कालं मुते जाते न नाडी छिद्यते नृप ।

त्पाययन्तीति । अपीतस्तनस्यैतदिति गम्यते । आयुष्यकरणमाह । अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपत्यग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । सोमत्रायुष्मान्तसौपधीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मायुष्मन्तद्ब्राह्मणैरायुष्मन्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । देवा आयुष्मन्तस्ते ऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ऋषयत्रायुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । पितरत्रायुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्तस् दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । समुद्र आयुष्मान्तस्स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमीति त्रिः । अथ मेधाजननोत्तरं अस्य शिशोरायुष्यनामकं कर्म आयुषे हितं आयुष्यं कर्म करोति । नाभ्यामिति । अर्थिकरणसप्तम्यभावात्समीपसप्तमीयम् । यथा गङ्गायां घोषः तेन पिता बालकनाभेः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्यष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति । मन्त्रार्थः । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतीभिरिधिसमिद्धिरिष्ट आयुष्मत्वहेतुर्भवति । वनस्पतिभिः कृत्वा वा । तेन अन्यायुषा त्वा त्वां आयुष्मन्तं निर्दुष्टदीर्घायुषं करोमीति वाक्याय उत्तरत्रापि सम्बध्यते । एवं सोमोऽपि व्याख्येयः । स च औपधीभिः सन्धिरार्थः २ । ब्रह्म वेदः ब्राह्मणैरध्वेतुभिः ३ देवा अमृतेन सुधया ४ । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः ५ पितरः स्वधाभिः पितृदेयं स्वधोच्यते ६ यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः ७ समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिरित्येतावान्विशेषः । ८ । आयुषमिति च । आयुषं जमदग्नेरिति मन्त्रं चकारात् त्रिर्जपेत् नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे । यदि दैवान्मानुषाद्वाऽपचारान्मेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं कालान्तरे भवत्येव । स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । संस्कारकर्ता यदि कामयेत अयं सर्वं सम्पूर्णं शतवर्षमायुर्ज्जीवितमियाह्माप्नुयात्तदा वात्सप्रेणैनं कुमारमभिमृशेत् । वात्सप्रेमेदात्संशयः । किं दिवस्परीत्येतेन वात्सप्रेण किमुपप्रयन्तो अध्वरमित्येतेनेति संशयनिवृत्त्यर्थमाह । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि । दिवस्परी प्रथमं जज्ञे इत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं अस्ताव्यग्निरित्येतां परिशेषयित्वा वर्जयित्वा ऽवशिष्टं वात्सप्रेमुच्यते । यत एकादशसु ऋक्षु वात्सप्रेणः प्रसिद्धः अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इति प्रकृत्य भवति वाकाशेषो ऽथ यत्त्रिष्टुप्चदेकादश तेनेति वा ।

चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥ विष्णुधर्मात्तरे ॥ अर्च्छिन्ननाडां यदत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम् । प्रतिग्रहश्च नाभिवर्द्धनात्पूर्वन्तदहर्षेति मदनपारिजाते । तथाच शङ्खः । कुमारप्रसवे नाडां मर्च्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोपस्तदहस्त्वैके कुर्वत इति । एतच्च जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह प्रजापतिः । आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति ॥ मदनपारिजातेऽप्येषम् । कैचित्तु । मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् । आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधीति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तेराशौचान्ते कार्यमित्याहुः । स्मृत्यर्थसारेऽपि विकल्प उक्तः । कारिकायाम् । जाते पुत्रे सचैलं स्यात्स्नानं नैमित्तिकं पितुः । तच्च शीतेन रात्रावप्येवं जावालिरब्रवीत् ॥ दिवाहृतेन तोयेन स्वर्णयुक्तेन स्नापयेत् ॥ इति साङ्ख्ययनः प्राह रात्रावनलसन्निधौ । अर्च्छिन्ननाडां कर्तव्यं श्राद्धं स्नानादनन्तरम् ॥ आमद्रव्येण तत्कार्यं वचनात्तु प्रजापतेः ॥ हिरण्येन भवेच्छ्राद्धमामद्रव्यं गृहे न चेत् । इति व्यासवचःप्रोक्तं पक्वान्नं स निषेधति ॥ अन्नमं द्विगुणं भोज्यं हिरण्यं तु चतुर्गुणं मिति । व्यासः । पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयमिति । मेधाजननमाह । अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामीति । सुवर्णान्तर्हितया सुवर्णेनाच्छादितया ऽनामिकयाऽङ्गुल्या मधु च घृतं च मधुघृते एकीकृते कुमारं प्राशयति घृतं वा केवलम् अत्र भूस्त्वयि दधामीत्यादि सर्वं त्वयि दधामीत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यं प्राशयतीति केचित् । माध्यन्दिनशुतौ विशेषः जातेऽग्निमुपसनाधायाङ्क आधाय कंठसे पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोतीत्युपक्रम्य अथास्यायुष्यं करोति दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयं करोति । वेदोसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ दधिमधुघृतं सऽमृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयतीत्युक्तः । जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकमिति वासुदेवप्रकाशिकायाम् । यदि च मेधाजननं स्वकाले दैवान्मानुषापरधाद्वा न जातं तदा कालान्तरे न भवति नियतकालत्वात् । तथा च श्रूयते । तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा ऽनुधापयन्तीति । अयमर्थः श्रुतेः ॥ तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं चैव त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसहितं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा अनुधापयन्ति पश्चा-

अथैनं कुमारं पिता अभिमृशति हस्तेन स्पृशत्यश्मा भवेति मन्त्रेण । हृदि स्पृश-
तीति जयरामः । मस्तके इति कारिकायाम् । सर्वशरीरे इति हरिहरः । श्रुतिः ॥
अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भवेति । वात्सप्राद्येत-
दभिमर्शानन्तं कालातिक्रमे ऽपि कर्म भवति संस्कारत्वात् । मन्त्रार्थः । हेकुमार
त्वं अश्मा पापाण इव दृढः स्थिरश्च । परशुरिव वज्र इवापकर्तृनाशको भव ।
किञ्च । अस्तुतमनभिभूतम् अप्रच्युतस्वरूपमिति यावत् । हिरण्यं हिरण्यवत्तेजो-
युक्तश्च ग्रहणीयश्च भव । यथा धात्वन्तरामिश्रितं सुवर्णं शुद्धं भवति तथा त्वमपि
रोगाद्युपद्रवेण हीनो भवेत्यर्थः । यतस्त्वं पुत्रनामा आत्माऽसि देहः सन् वै निश्चये
पुत्रैतिसञ्ज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि न तु स्वरूपेण स त्वं शतं शरदो जीव । अथास्य
मातरमभिमन्त्रयते । इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं
वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतो ऽकरदिति । अथास्य कुमारस्य मातरं जननी-
मभिमुखी भूत्वा मन्त्रयते । मन्त्रश्रावणेन संस्करोति इडासीति मन्त्रेण । अथास्य
मातरमभिमन्त्रयते इडाऽसि मैत्रावरुणीति श्रुतेः । मन्त्रार्थः । हे वीरे वीरवति पुत्रव-
तीति यावत् । त्वं इडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं वाऽसि । मैत्रावरुणी मित्रावरुण-
योर्गोतृपत्न्या । यथेड़ायां पुरुरवा उत्पन्नः यथा च यज्ञपात्र्यां तद्गतद्रव्ये वा पुरोडाशे
भवति तथा त्वय्यपि तादृशाः स्वर्गादिसाधनपराः पुत्राः सन्त्वित्यभिप्रायः । यतस्त्वं
वीरं पुत्रमजीजनथाः असौपीः । अतः सा त्वं वीरवती पतिपुत्रवती भव । या त्व-
मस्मान्वीरवतः पुत्रवतः पुत्रयुक्तान् अकरत् अकरोः कृतवत्यसि । अथास्यै
दक्षिणां स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमं स्तनमिति । अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं
स्तनं प्रक्षाल्य उदकेन क्षालयित्वा पिता कुमाराय पानाय प्रयच्छति ददाति इमं
स्तनमिति मन्त्रेण । अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छतीति श्रवणात् । स्तनसमर्पणं
चापीतस्तनस्य भवति । यस्ते स्तनइत्युत्तरमेताभ्याम् । ततः पिता उत्तरं वामं
स्तनं इमं स्तनं यस्तेस्तनइत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति कुमारायेत्यर्थः । अत्र द्वियच-
नोपदेशादिमं स्तनमित्येव द्वितीया । उदपात्रे शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु
जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्यां सृत्तिकायां सपुत्रिकायां जाग्रथेति ।
तत उदपात्रं सजलं शरावं शिरस्तः सृत्तिकायाः शिरःप्रदेशे खद्वाऽधस्तान्निदधाति
आपोदेवेष्विति मन्त्रेण । तञ्जीत्यानपर्यन्तं तत्रैव तिष्ठति । मन्त्रार्थः । हे आपः
जीवनहेतवः सूर्यं देवेषु देवकार्यनिमित्तं जाग्रथ तत्साधनत्वेन तिष्ठथ । अतो यथा

वात्सप्रद्वयसद्भावेऽपि अग्निप्रकरणस्थवात्सप्रग्रहणं याक्यशेषात् । तस्माद्यं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रथैनमभिमृशेदिति । प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्यब्रूयादिसमनुप्राणितेति पूर्वीं ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणेऽपानेत्यपरउदानेत्युत्तरःसमानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । ततः संस्कारकर्ता कुमारस्य प्रतिदिशं प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य स्थापयित्वा तान्प्रति इममनुप्राणितेति प्रैषं ब्रूयात् । ततस्ते प्रेषिताः पूर्वादिक्रमेण कुमारं लक्ष्मीकृत्य प्राणेति पूर्वीं ब्रूयात् । व्यानेति दक्षिणः । अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्टाद्वालकमवेक्षमाणो ब्रूयात् । तस्मात्पुत्रं जातमकृत्तनाभिं पञ्च ब्राह्मणान् ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति श्रुतत्वात् । मन्त्रार्थः । इमं कुमारमनु लक्ष्मीकृत्य भो ब्राह्मणा अनुप्राणित यूयं सर्वे प्राणादिपञ्चबायुयुक्तं कृत्वा दीर्घायुष्टेनायुष्मन्तं कुरुत । कोष्ठस्थितो वायुर्मुखनासिकाभ्यां निःसरन् प्राणः पुनस्तेनैव मार्गैणान्तः प्रविशन्नपानः । प्राणो रैचकः । अपानः पूरकः । तयोर्वा अधः सन्धिः सन्धानं व्यानः कुम्भकरूपः । उत्क्रमणादिरुद्धगतिरुदानः । देहस्थितस्याशितपीतस्यान्नरसस्य सर्वाङ्गेषु समनयनात्समानः । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु । अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव पिताऽनुप्राणनं कुर्यादनुपरिक्रामं पूर्वादिकां दिशं परिक्रम्य परिक्रम्य । यद्युतात्र विन्देदपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यादिति श्रुतत्वात् अस्मिन्पक्षे इममनुप्राणितेति प्रैषनिवृत्तिः । स्वात्मनि स्वकर्तृकप्रेरणासम्भवात् ॥ स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमिति । स बालो यस्मिन्प्रदेशे भूभागे जातो भवति उत्पन्नो भवति तं देशमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयमिति मन्त्रेण हस्तेन स्पृशति । मन्त्रार्थः । हे भूमे कुमारजन्मप्रदेश ते तव हृदयमन्तःकरणं भूमिर्वेद यत्र विद्यते गुप्सम् । विसर्गाभावश्छान्दसः । किम्भूतं दिवि शुलुकि वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितम् । कृष्णीभावेन देवयज्ञरूपस्थानम् असुरजयार्थं गोपितम् तत्प्रदेशोपलक्षितम् । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमिति श्रुतेः । तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि । तत्कर्तृभूतं एवं पुनरुपकर्तुं मां विद्याज्जानातु । अतस्त्वद्दत्तपुत्रेण सह वयं पश्येमेत्याद्युक्तार्थम् । अथैनमभिमृशत्यश्मा भवपरशुर्भव हिरण्यमसुतं भव ॥ आत्मा वै पुत्रनामाऽसि सजीव शरदः शतमिति ।

अस्तु सीसरो लपेतापह्वर । तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामं-
शबलौ भ्रातरौ । चेञ्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यभिमृशति
न नामयति न हंति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभि-
मृशामसीति । कुमारशब्देन बालग्रहोऽभिधीयते । स यदि एनं बालमुपद्रवेद्विप्रयेत्
तदा एनं बालकं पिता जालेन प्रच्छाद्याच्छादयित्वा स्वोत्तरीयेण वा प्रच्छाद्याङ्के उत्सङ्गे
निधाय कूर्कुर इति मन्त्रत्रयं जपति । जपान्ते एनं पिता ऽभिमृशति न नामयतीति
मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । कूर्कुरो भयणाख्यो बालग्रहः । तथा सुकूर्कुरश्चातिभाषणः ।
बालान्बध्नातीति बालबन्धनः । कूर्कुराख्यो बालग्रहः । सीसरोऽङ्गसारकः । हे शुनक
तद्गणमुख्य लपेत लापनरोधकेति यावत् । अपह्वर गात्रापहारक । ह्रू कौटिल्ये । ते तुभ्यं
नमोऽस्तु । ततस्तुष्टश्चैनं कुमारं सृज मुञ्च । किंकुर्वन् चेञ्चेच्छुश्लुः शब्दं कुर्वन् ॥ १ ॥
हे शुनक तत्सत्यं यत्ते तुभ्यं देवदूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः । स च त्वं हिंसा-
विहारः कुमारमेव वा वृणीथाः वृतवानसीति । शेषं उक्तार्थम् ॥ २ ॥ हे शुनक
तत्सत्यं यत्ते तव सरमा देवशुनी माता सीसरो देवश्चा पिता । श्यामशबलौ च
तव भ्रातराविति । शेषमुक्तार्थम् ॥ ३ ॥ न नामयतीत्यस्यार्थः । यत्रास्मिन्कुमारं
वयं वदामो ब्रूमः साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रम् । यत्र च अभिमृशामसि अभितः स्पर्शनं कुर्मः
स कुमारो न नामयत्वङ्गानि शेषं स्पष्टम् । इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट् स्वपति
श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे षोडशी
कण्डिका ॥ १६ ॥ अथ पदार्थक्रमः । सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति ॥
ततोऽवरावपतनमन्त्रजपः अवैतु पृश्निरिति । ततो जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य
मुखं निरीक्ष्य नद्यादाबुदबुखः स्नात्वा असम्भवे दिवाहृताभिः शीताभिरद्भिः सुवर्ण-
युताभिर्गृहं सव स्नात्वाऽऽचम्य सितचन्दनमाल्यादिभिरलङ्कृतो नालच्छेदात्पूर्वं
सूतिकादिव्यतिरिक्तैरस्पृष्टमकृतस्तनपानं प्रक्षालितमलं कुमारं मातुरुत्सङ्गे प्राञ्चु-
खमवस्थाप्य ब्राह्मणैः सह पुण्याहवाचनं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा समास्य कुमारस्य
गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिवर्हणायुर्मधाभिवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ज्ञातकर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्याभ्युदयिकश्राद्धं हिरण्येन कार्यम् ।
तत सकस्मिन्पात्रे मधुघृते मिश्रयित्वाऽनामिकया सुवर्णान्तर्हितया प्राशयति कुमारं
भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वःसर्वं त्वयि दधामीति
मन्त्रेण । अथ वा केवलं घृतं प्राशयति । इदं मेधाजननम् । अथाप्युपकरणम् ।

देवेषु जाग्रथ एवं तथाऽस्यां सूतिकायां सूतिकायां हिते जाग्रथ जाग्रतेत्यर्थः । पुरु-
 पव्यत्ययश्छान्दसः । किम्भूतायां पुत्रादिसहितायाम् । द्वारदेशे सूतिकाग्नि-
 मुपसमाधाद्योत्यानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति
 शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो
 नश्यतादितः स्वाहा ॥ आलिखन्नमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भी-
 शत्रुः पात्रपाणिर्नृनशिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहेति ।
 सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा तत्र सूतिकाऽग्निमुपसमाधाय
 स्थापयित्वात्यानात् आउत्यानात् उत्थानं यावत् सन्धिवेलयोः सायं प्रातः फलीक-
 रणैः तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति प्रक्षिपति शण्डा-
 मर्का इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । सूतिकाग्नेर्ग्रहणम् आवसथ्याग्निनिवृत्त्यर्थमिति भर्तृयज्ञः
 अत्र आवपनोपदेशाद्गोमेतिकर्तव्यता न भवति । अत्राग्नेर्देवतात्वं जयरामाचार्या
 वदन्ति । तथा कारिकायाम् ॥ अनयोर्देवताग्निः स्यान्मन्त्रोक्ताः कैश्चिदीरिता
 इति । एतच्च स्वकाले एव भवति नियतकालत्वात् । मन्त्रार्थः । शण्डाः शण्डः
 मर्काः मर्कः तत्र शृणोतीति शण्डो बालग्रहः । स्वस्थानात् नश्यतात् अपगच्छतु
 अयं च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः । मारयतीति मर्कः । उपघाते वीरः समर्थ
 उपवीरः विघ्नकुशलः शौण्डिकेयः । आश्रितपातक उलूखलः । अप्रतिकार्यो मलि-
 म्लुचः अतिमलिनाशय इत्यर्थः । दीर्घनासो द्रोणासः च्यावयत्यङ्गानीति च्यवनः ।
 एते स्तुवै मत्कृतावपनोपद्रुताः भीताश्चापसर्षपन्वित्यर्थः । एवं आ समन्ततो भावेन
 लिखन् भक्षयन् आस्ते स आलिखन् । पराभवितुमव्यवच्छिन्नदृष्टिरमिषः । उप
 समीपे श्रुत्वा अपकर्ता उपश्रुतिः । हर्यक्षः पिङ्गलनयनः । कुम्भयति स्तम्भयतीत्येवं-
 शीलः कुम्भी । शातयतीति शत्रुः । पात्रहस्तः पात्रपाणिः नृन्मिनोति हिनस्तीति
 नृमणिः । हन्ती हिंसा हननं मुखे यस्यासौ हन्तीमुखः । सर्षपवदरुण उग्रो धूसरो
 वा सर्षपारुणः । च्यवत्यनेनेति च्यवनः । येनोपद्रुतश्च्यवति प्रकृतेः परिभ्रश्यती-
 त्यर्थः । इतः स्थानान्नश्यतादिति सर्वपदानामेवमेवान्वयः । गणमभिप्रेत्याह ।
 किंवदन्त इति एते सर्वे किंवदन्तः किंवदन्तगोऽयमित्यर्थः । यदि कुमार उपद्रवे-
 ज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽद्भु आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो
 बालवन्धनः । चेञ्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापहुरतत्सत्यम् ।
 यत्ते देवा घरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेञ्चेच्छुनक सृज नमस्ते

सर्वान्ते बालं जनन्यै प्रदाय पिता स्नानं करोतीति विशेषः । अन्यत्स-
मानम् । कुमार्याश्चेतज्जातकर्मानन्तकं कार्यमिति प्रयोगरत्ने । रात्रौ सन्ध्यायां
ग्रहणे जाताशौचान्तरेऽपीदं कार्यम् मृताशौचान्तरेऽपीदंकार्यम् । मृताशौचमध्ये
जातश्चेत्तद्देवाशौचान्ते वा तत्कार्यम् । पितरि ग्रामान्तरं गते पितृव्यादिर्गोत्रजो
ज्येष्ठक्रमेणेदं कुर्यात् । इति जातकर्म । अथ पष्ठीपूजा । पञ्चमे पष्ठे च दिवसे
पष्ठ एव वा पूर्वरात्रौ पित्रादिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्यशिशी-
रायुरारोग्यसकलारिष्टशान्तिं द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विभिन्नस्य जन्मदानां पष्ठी-
देव्या जीवन्तिकायाश्च यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पीड-
शोपचारैस्तन्त्रेण पूजयेत् । पृथक् वा सङ्कल्प्य पृथगेव पूजा कार्या । एतत्प्रति-
माश्च लेपनादिना कुड्ये लेखनीयाः । पीठादौ वाऽक्षतपुङ्खरूपेण निवेश्याः ।
पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियश्च नृत्यगीतकारिण्योऽस्यां रात्रौ जागरणं कुर्युः । सूति-
कागृहं च सधूमाग्निदीपशस्त्रमुसलाम्बुविभूतियुतं कार्यम् सर्पपौश्च सर्वतोऽवकिरेत् ।
अन्यदपि यथाचारं सर्वं कार्यं जन्मदाभ्योऽन्नादिना बलिर्देयः । विभ्रेभ्यश्च ताम्बूलखा-
द्यदक्षिणादि दद्यात् । जननाशौचमध्ये प्रथमपष्ठदशमदिनेषु दाने प्रतिग्रहे च न
दोषः । अन्नन्तु निषिद्धम् । पष्ठीप्रार्थना । गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः
पुरा । तथा ममाप्ययं बालः पष्टिके रक्ष्यतां नमः । इति पष्ठीपूजा । मिताक्षरायां
मार्कण्डेयः । रक्षणीया तथा पष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं
जन्मदानान्तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योपितः । रात्रौ
जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ व्यासः ॥ सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम
देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे पष्ठे दशमे
चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ अपरार्कं । कन्याश्चतस्रो
राकाद्या वातघ्नी चैव पञ्चमी । क्रीडनार्था च बालानां पष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥
खड्गे तु पूजनीया वै ब्राह्मणैश्च द्विजातिभिः ॥ राकाऽनुमतिः सिनीवाली कुहू-
रिति चतस्रः कन्याः । अथ यमयोज्येष्टकनिष्ठभावः संस्कारार्थं लिख्यते । तत्र मनुः ।
जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता
स्मृता । देवलः । यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् । सन्तानः पितरश्चैव
तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥ क्वचित्पश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम् । तत्र देशाचारतो
व्यवस्था ज्ञेया । अथ यमलजननशान्तिः । तत्रयाज्ञिकाः पठन्ति । अथातो यमलजनने
प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामी यस्य भार्या गौर्दासी महिषी बडया वा विकृतं प्रसवे-

तत्र बालकस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्याद्यष्टौ मन्त्रान्
त्रिजंषेत् । अग्निरायुष्मान्० करोमि १ सोम आयुष्मान्० २ ब्रह्म आयुष्मत् ३ देवा
आयुष्मन्तः ४ ऋषय आयुष्मन्तः ५ पितर आयुष्मन्तः ६ यज्ञ आयुष्मान् ७ समुद्र
आयुष्मान् ८ ततस्त्रयायुषमिति च त्रिजंषेत् । इत्यायुष्यकरणम् । पिता यदि काम-
येदयं कुमारः सर्वमायुरियान्तदैर्न दिवस्परीत्येकादशभिरभिमृशेत् । ततो बालकस्य
पूर्वादिदिक्षु चतसृषु चतुरोत्राह्वरणानेकं मध्ये चावस्थाप्य इममनुप्राणितेति प्रैषः ।
ततः पूर्वदिक्स्थितः प्राणैति ब्रूयात् व्यानेति दक्षिणः अपानेत्यपरः उदानेत्युत्तरः
समानेति पञ्चम उपरिष्ठादवेक्षमाणो ब्रूयात् । अब्रुवमानेषु विप्रेषु स्वयमेवानुप-
रिक्लम्य परिक्रम्य प्राणेत्यादि ब्रूयात् । नात्र प्रैषः । ततो जन्मभूमिरभिमन्त्रणं वेद ते
भूमिरिति । ततो बालाभिमर्शनमश्नाभवेति । ततः कुमारमातुरभिमन्त्रणमिडासि
मैत्रावरुणीति । ततो मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छतीमंस्तनमिति ।
ततो यस्ते स्तन इमं स्तनमिति मन्त्राभ्यां सव्यं स्तनं प्रयच्छति । कालातिक्रमे
स्तनप्रदानाभावः । अत्र कारिकायां विशेषः । अत्र दद्यात्सुवर्णं वा भूमिं गां तुरगं
रथम् । छत्रं छागं वस्त्रमालयं शयनं चासनं गृहम् ॥ धान्यं गुडतिलान्स्पर्पिरन्ध्रद्वाऽस्ति
गृहे वसु । आयान्ति पितरो देवा जाते पुत्रे गृहं प्रति ॥ तस्मात्पुण्यमहः प्रोक्तं
भारते चादिपर्वणि । अष्टाङ्गुलं परित्यज्य नालं छिन्द्यात्तुरादिनेति ॥ ततः सूति-
कायाः खट्वाऽधस्ताच्छिरःप्रदेशे उदकपूर्णपात्रनिधानमापो देवेष्विति । ततः सूति-
कागृहद्वारे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । तस्मिन्नग्नौ सायं प्रातः
सन्ध्याद्वये प्रत्यहं यावत्सूतिका स्नानं न करोति तावद्दस्तेन तण्डुलकणमिश्रान्सर्प-
पानं जुहोति । तत्रैवं शण्डामर्का इति प्रथमाम् । आलिखन्ननिमिष इति द्विती-
याम् । इदमग्नये नमनेत्युभयोस्त्यागः । यदि बालं क्रूरग्रह उपद्रवति तदा तं जा-
लेन उत्तरीयेण वाऽऽच्छाद्य पिता स्वोत्सङ्गे स्थापयित्वा कूर्कुर इति जपति । ततः
कुमाराभिमर्शनं न नामयतीति । अत्र सूतिकासम्बन्धि सर्वं लौकिकाग्नी भवति ।
तदुक्तं कारिकायाम् । सूतीसम्बन्धि प*त्त्यादिकर्म तद्भौक्तिकानले ॥ पर्वण्यपि च
तत्पक्वमग्नीयाद्देव दोषभागिति ॥ इति जातकर्मणि पदार्थक्रमः । अथ गर्गमते विशे-
षः । तत्र सोप्यन्तीत्यारम्य न नामयतीत्यभिमर्शान्ते विशेषः । हिरण्यश्राद्धान्ते
वागिति त्रिरुच्चार्य वेदोऽसीति गुह्यनामकृत्वा मेधाजननं करोति । भूस्त्वयि दधा-
मीत्येवमादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । कुमारस्य शिरःप्रदेशे उदपात्रनिधानम् ।

द्वीमि ते ॥ अथ जन्मनि दुष्टकालाः । तत्र मूलफलम् । लल्लः । अभुक्तमूलसम्भवं
 परित्यजेत्तु बालकम् । समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥ तदाद्यपा-
 दके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थके शुभावहम् ॥ प्रतीपम-
 न्त्यपादतः फलं तदेव सर्पभे । अभुक्तमूलं त्वाह बृहद्वसिष्ठः । ज्येष्ठाऽन्ते घटिका
 चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् । केचिज्ज्ये-
 ष्ठान्त्यं मूलाद्यं च पादमभुक्तमूलमित्याहुः ॥ कश्यपेन त्वन्यथोक्तम् । मूलाद्यपा-
 दजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । मातरं स्वां तृतीयोऽर्धांन्सुहृदं तु तुरीयजः ॥
 फलं तदेव सर्पर्क्षं प्रतीपं त्वन्त्यपादतः ॥ अथ मूलवृक्षफलम् । जयार्णवे । मूलं
 स्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्यं फलं शिखा । वेदाः ४ अथ मुनयश्चैव ७ दिशः १० अथ
 वसवस्तथा ॥ नन्दा ९ बाणधरसा ६ रुद्रा ११ मूलभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ मूलं मूलवि-
 नाशाय स्तम्भे हानिर्धनक्षयः ॥ त्वचि भ्रातृविनाशाय शाखा मातृविनाशकृत् ॥ पत्रे
 सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवल्लभः ॥ फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम् ॥
 अन्यत्र त्वन्यथोक्तम् । मूले सप्तघटीषु मूलहवनं स्तम्भेऽष्टसु स्वप्नं त्वग्दिग्वन्तु-
 विनाशनं च विटपे रुद्रैर्हतो मातुलः । पत्रेऽर्कैः सुकृती तु बाणकुसुमे मन्त्री फले
 सागरै राजा वङ्गशिखाल्पमायुरिति सम्मूलाङ्घ्रिपे स्यात्फलम् ॥ भूपालवल्लभः ।
 वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये । पातालगं मेपधनुः
 कुलीरनक्षत्रेषु मर्त्येष्विति संस्मरन्ति ॥ स्वर्गं मूलं भवेद्वाज्यं पाताले च धनागमम् ।
 मृत्युलोके यदा भूतं तदा शून्यं समादिशेत् ॥ प्रयोगपारिजाते । मूलजा श्वशुरं
 हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । माहेन्द्रजाऽग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ॥ नृसिंह-
 प्रसादे । धवाग्रजां हन्ति सुरेन्द्रजाता तथैव पत्न्या भगिनीं पुमांश्च । द्विदैवजा
 देवरमाशु हन्याद्धार्यानुजामाशु हि हन्ति सूनुः ॥ पत्न्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठ-
 र्त्नजः पुमान् । तथा भार्यास्वसारं वा शालकं वा द्विदैवजः ॥ कन्यका देवरं हन्ति
 विशाखाऽन्त्यसमुद्रवा । आद्यपादत्रयेनैव आद्यमे तु पुमान् भवेत् ॥ न हन्याद्देवरं
 कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा । तद्वान्त्योद्भवा वज्यां दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥ चि-
 त्राद्यार्द्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वापाढाधिष्ण्यपादे तृतीये ॥ जातः पुत्रश्चोत्तराऽऽद्ये
 विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं बालनाशम् ॥ द्विमासं चोत्तरादौपः पुष्ये चैव त्रिमा-
 सिकः । पूर्वापाढाष्टमे मासि चित्रा पाण्मासिकं फलम् ॥ नवमासं तथाऽश्लेषा
 मूले चाष्टकं वर्षकम् ॥ ज्येष्ठा पञ्चदशे मासि पुत्रदर्शनवर्जिता ॥ वशिष्ठः । व्यती-
 पातेऽङ्गहानिः स्यात्परिचे मृत्युमादिशेत् । वैधृती पितृहानिः स्यान्नष्टेन्द्रावन्थां

त्प्रायश्चित्ती भवेत्सम्पूर्णं दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां कापायमुपसंहरेत्प्लव-
 टौदुम्बराश्रत्यशमीदेवदारुगौरसर्पपास्तेपामपो हिरण्यदूर्वाङ्कुराम्रपल्लवैः प्रकल्प्य
 तैरष्टौ कलशान्प्रपूर्य सर्वैषधीभिर्दम्पती स्नापयेदापोहिष्टेति तिसृभिः कयान-
 श्चित्र इति द्वाभ्यां पञ्चैन्द्रेण पञ्च वाहणेनेदमापोऽपोऽश्वेति द्वाभ्यां स्नात्वाऽलङ्क-
 त्य तौ दर्भोपर्युपवेश्य तत्र मारुतं स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहु-
 तीर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नपनमन्त्रैः स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा
 पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मरुताय स्वाहा मारुताय स्वाहा मरुद्भ्यःस्वाहा
 यमाय स्वाहाऽन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहे-
 त्येतदेव ग्रहोत्पातनिमित्तपूलकः कङ्कः कपोतो गृध्रः श्येनो वा गृहं प्रविशेत्स्त-
 म्भं प्ररोहेद्वल्मीकं मधुजालं वा भवेदुदकुम्भप्रज्वलनासनशयनयानभङ्गेषु गृहगोधि-
 काकृकलासशरीरसर्पणे छत्रध्वजविनाशि सर्पे नैऋते गण्डयोगेष्वन्येष्वप्युत्पातेषु
 भूकम्पोल्कापातकाकसर्पसङ्गमप्रेक्षणादिष्वेतदेव प्रायश्चित्तं ग्रहशान्त्युक्तेन विधिना
 कृत्वाऽऽचार्याय वरं दत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्तिवाच्याशिपः प्रतिगृह्य
 शान्तिर्भवति शान्तिर्भवतीति । अथ स्मृत्युक्ता शान्तिः । विधानमालायां काशी-
 खण्डे । त्रिविधा यमलोत्पत्तिर्जायते योषितामिह । सुतौ च सुतकन्ये च कन्ये
 एव तथा पुनः । एकलिङ्गौ विनाशाय द्विलिङ्गौ मध्यमौ स्मृतौ ॥ पित्रोर्विभ्रकरौ
 ज्ञेयौ तत्र शान्तिर्विधीयते ॥ हेममूर्ती विधातव्ये दस्योश्च द्विजोत्तम । पलेन वा
 तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥ ब्रह्मवृक्षस्य पट्टे च स्थापयेद्रक्तवाससी । स्वस्तिके
 तण्डुलानां च न्यस्ते पीठे द्विजोत्तम ॥ पूजयेद्रक्तपुष्पैश्च चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 दशाङ्गेनैव धूपेन धूपयेत्प्रयतः पुमान् ॥ दीपैर्नाराजयेच्चैव नैवेद्यं परिकल्पयेत् ।
 यस्मै त्वं सुकृते जातवेदइति मन्त्रेणाक्षतैरर्चयेत् ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण होमं कुर्याद-
 तन्द्रितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं च पायसेन ससर्पिणा ॥ शान्तिपाठं जपेद्विद्वान्मूर्धसूक्तं
 जपेत्ततः ॥ विष्णुसूक्तं तथा गाथां वैश्वदेवीं जपेद्दुधः ॥ अश्वदानं ततो दद्यादाचा-
 र्याय कुटुम्बिने ॥ तयोर्मूर्तीं प्रदातव्ये यजमानेन धीमता ॥ तत्र दानमन्त्रः । अश्व-
 रूपी महाबाहू अश्विनौ दिव्यचक्षुषौ । अनेन वाजिदानेन प्रीयेतां मे यशस्विनौ ॥
 अथ मूर्तिदानमन्त्रः । आचार्यः प्रथमो वेधा विष्णुस्तु सविता भगः । दसमूर्त्तिप्र-
 दानेन प्रीयतामश्विनौ भगः ॥ ततो ऽभिषेचनं कार्यं दम्पत्योर्विधिवद्दुधैः ॥ ब्राह्म-
 णान्भोजयेत्परचाट्टिणाभिश्च तोपयेत् ॥ सालङ्कारैश्च वस्त्रैश्च प्रार्थयेद्बचनैः
 शुभैः ॥ एवं कृते विधाने तु यमलोत्पत्तिशान्तिकम् । जायते नात्र सन्देहः सत्यमेत-

हन्ति दशंशकइति ॥ अथ मूलशान्तिः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति । अथातो
मूलविधिं व्याख्यास्यामी मूलांशे प्रथमे पितुर्नैट्यो द्वितीये मातु स्तृतीये धनधान्य-
योश्चतुर्थे कुलशोकावहः स्वयम् पुण्यभागी स्यान्मूलनक्षत्रे मूलविधानं कुर्यात्सर्व-
पथ्या सर्वगन्धैश्च संयुक्तं तत्रोदकुम्भं कृत्वा वस्त्रगन्धपुष्परत्नसहितं श्वेतसिद्धार्थ-
कुसुमयुक्ते कुर्यात् तस्मिन् रुद्रान् जपित्वा प्रतिरथं रक्षोघ्नं च सूक्तं द्वितीयोदकुम्भं
कृत्वा चतुःप्रसवणसंयुक्तं तस्मिन्नुपरिष्ठान्मूलानि धारयेद्वंशपात्रे कृत्वा वस्त्रे वध्या
तस्मिन्प्रधानानि मूलानि वक्ष्यामि हिरण्यमूलं सप्रधान्यानि प्रथमा कार्पूर्यो
सहदेव्यपराजिता वालापाठाऽधोपुष्पी शङ्खपुष्पी मधुपष्टिका चक्राङ्किता मयूर-
शिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्त्यपामार्गा भृङ्गराजकलक्षणा जातीव्याघ्र-
पत्ररचक्रमर्दकः सिद्धेश्वरोश्वत्थीदुस्वरपलाशप्लवटार्कदूर्वारौहितकशमीशतावरी-
त्येवमादिमूलगतं पूरयित्वा तस्मिन्निपिद्धानि मूलानि वक्ष्यामि वैश्वधवनिम्बक-
दम्बरराजवृक्षीक्षशालाप्रयालुदधि कपित्यकोविदारश्लेष्मान्तकविभीतकशाल्मलीर-
रलुसर्वकष्टकिवजं तत्राभिपेकं कुर्यात्पितुःशिशीर्जेनन्या देवस्यत्वैत्यौदुम्बरांसन्दी-
मुदगग्रामास्तृणाति तत्रासीनान् सन्पातेनेकेनाभिपिञ्चति शिरसोऽधुनलोमंशि-
रोमेश्रीर्यंश इति यथालिङ्गमङ्गानि सम्मृशति स्नानादूर्ध्वं नैर्ऋतं पायसंश्च अपयित्वा
कार्पूर्यमयंश्च सुकसुवं प्रतप्य संमृज्यान्वारव्य आचारावाज्यभागी हुत्वा ऽसुन्वन्त-
मिति चतस्रः स्यालीपाकेन जुहुयात्पञ्चदशाज्याहुतीर्जुहोति कृणुष्वपाज इति पञ्च
मानस्तोक इति द्वे यातेरुद्रशिवातनूरितिपडगिरिज्ञांशसिसेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।
शुचिः पावक ईड्य इति त्वन्नःसोमविश्वतोरक्षारांजनशायतोन्नरिष्येत्वावतःसखेति
स्विष्टकृदादि प्राशनान्ते कृष्णा गौः कृष्णारश्च तिलाः हिरण्यमूलं सप्रधान्यसं-
युक्तमाचार्याय दद्यात्कृष्णोन्नङ्गान्द्रक्षणे दद्यान्नक्षत्रमूचकेभ्यो वा दद्यादन्येभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यः सुवर्णं दद्यात्कृसरपायसेन ब्राह्मणान्भोजयेत्सार्पदैवते गण्डजात एष एव
विधिः कात्पायनेनोक्तः । स्मृत्यन्तरोक्ता शान्तिस्तु रजस्वलाशान्तावुक्ता । मात्स्ये
विशेषः । अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवारश्चैव युगप्रसव-
कास्तथा ॥ अमानुषा अमुराडाश्च अजातव्यञ्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च
जायन्ते यदि वा स्त्रियः ॥ पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य
देशस्य कुलस्य च विभिर्दिशेत् ॥ निर्वासयेत्तां नगरात्ततः शान्तिं समाचरेत् ॥ पाद्वे ।
उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः । दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवस-
त्तम ॥ द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । यदा दन्तारश्च जायन्ते मासे चैव

ब्रजेत् ॥ मूले समूलनाशः स्यात्कुलनाशो यतो भवेत् । विकृताङ्गे च हीने च
 सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्रसूतौ च सर्वारिष्टभयप्रदा । तद्वत्सदन्तजातश्च
 पादजातस्तथैव च ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत ग्रहाणां क्रूरचेतसाम् ॥ गर्गः ॥ कृष्णां
 चतुर्दशीं षोढा कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् । द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मात-
 रम् ॥ चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् । षष्ठे तु धननाशः स्यादात्मनो
 वंशनाशनम् ॥ देवकीर्तिः । यद्येकस्मिन् धिष्ये जायन्ते दुहितरोऽथ वा पुत्राः ॥
 पितुरन्तकराह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् ॥ गर्गः । एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा
 पितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चितम् ॥ शौनकः । ग्रहणे चन्द्र-
 सूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिषोढा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्थं सञ्जायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥ अथ गण्डान्तः । ज्योतिर्निबन्धे ।
 पूर्णानन्दाख्योस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं तथा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्म यात्रोद्वाह-
 व्रतादिषु ॥ कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मनिपयोः । गण्डान्तमन्तरं कालं
 घटिकादं मृतिप्रदम् ॥ कुलीरः कर्कटः । कीटो वृश्चिकः । चापं धनुः । सर्पैन्द्र-
 पौष्णभेष्वन्यषोडशंशेन सन्ध्यः । तदग्रभेष्याद्यपादा भानां गण्डान्तसञ्चकाः ॥
 सर्पमाश्लेष । येन्द्रं ज्येष्ठा । पौष्णं रेवती । पौष्णाश्विन्योः सर्पपित्रर्क्षयोश्च
 यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् ॥ तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मीद्वाहका-
 लेष्वनिष्टम् ॥ रत्नसङ्ग्रहे । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । वर्जयेद्द-
 र्शनं श्राद्धं तच्च पाण्मासिकं भवेत् ॥ तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो लग्ने तु सन्धौ
 तनयस्य नाशः ॥ सर्वेषु नो जीवति हन्ति बन्धून् जीवन्पुनः स्याद्बहुवारणश्च ॥
 अथैषां दानम् । तिथिगण्डे त्वनद्वाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते । काञ्चनं लग्नगण्डे तु
 गण्डदोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं
 त्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वापादे च काञ्चनम् ॥ उत्तरातिष्यच्चित्रासु पूर्वापादोद्भवस्य च ।
 कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकरजां बुधः ॥ अथ ब्रह्मेशफलम् । मूर्द्धास्यनेत्रग-
 लकांसयुगं च धाहुहृज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः ॥ वाणाश्रिंशेनेत्ररहुतमुक् ३
 श्रुतिः ४ नागः ५ रुद्रः ६ पण्डिनन्दः ७ पञ्चशिरसः क्रामशस्तु नाड्यः ॥ राज्यं च पितृनाशः
 स्यात्तथा कामक्षिया रतिः । पितृभक्तो बली स्वग्रस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥
 ज्येष्ठाफलमुक्तं ब्रह्मयामले । ज्येष्ठादौ जननी माता द्वितीये जननीपिता ।
 तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्र-
 क्षयो भवेत् । सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥ नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं

अथ दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः ॥ पारिजाते शौनकः । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥ वन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणोश्च विशेषतः । अन्वाधानादि यत्तन्त्रं कृत्वाऽऽज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः समन्नं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्था दाताऽस्मै ये यजेनेति पञ्चभिः ॥ देवस्यत्विति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । आङ्गादङ्गोत्पृचं जपञ्च आघ्राय शिशु-मूर्द्धनि ॥ गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्यृचा चैव तुभ्य-मग्र ऋचैकया ॥ सोमोदददित्येताभिः प्रत्यूचं पञ्चभिस्तथा । स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥ ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः । तदभावे ऽस-पिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ मिताक्षरादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । तत्रैव वसिष्ठः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा अन्यत्रानुजानाद्भर्तुरिति । यस्तु समन्तकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वात् व्याहृत्यादि-मन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरेनधिकारान्तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविधेके । तन्नैत्यन्ये । भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तः । यद्यपि मेधातिथिना भार्या-त्ववददृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं स्त्रियारश्च होमासम्भवंस्तथापि व्रतादिव-द्विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथादयः । सम्बन्धतत्त्वेऽप्येवम् । शूद्रस्यापि चैवम् । स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अतएव पराशरेण शूद्रकर्तृको होमो विप्रद्वारैवोक्तः । दत्तके विशेषतः कालिकापुराणे । पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ उर्द्धन्तु पञ्च-माद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति ॥ अथ सूतिकास्वानम् । ज्योतिषे । करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्त्यमैत्रैन्दवाशिवध्रुवभेऽङ्गि पुंसाम् । तिथ्यवरिक्ते शुभभायनन्ति प्रसूतिकास्वानविधिं मुनीन्द्राः ॥ हस्तज्येष्ठा-पूर्वाफाल्गुनीस्वातीधनिष्ठारेवतीअनुराधामृगशीर्षाश्विनीरोहिणीषु त्रिपूत्तरासु च सूतिकास्वानमित्यर्थः । पुंसामङ्गि रविभौमगुरुवारेषु । इति श्रीत्रिरग्निचित्समादस्यप-तिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते जातकर्मविधिः ॥ १६ ॥ * ॥

सूलम् ॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करो-
ति ॥ १ ॥ द्वाभारं चतुरभारं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्य दीर्घाभि-
निष्ठानं द्वातं कुर्यान्न तद्वितम् ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारान्तं

महद्भयम् ॥ मातरं पितरं चास्य खादेदात्मानमेव च ॥ अथोर्ध्वदन्तजननशान्तिः ।
 गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्थापयेत् द्विज । तदभावे तु धर्मज्ञ काञ्चने तु वरा-
 सने ॥ सर्वोपधैः सर्वगन्धैर्वीजैः पुष्यैः फलैस्तथा । पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभि-
 श्च भार्गव ॥ स्थापयेदित्यन्वयः । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् । सप्ताहं
 चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥ अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देयाऽत्र दक्षिणा ।
 काञ्चनं रजतं गाश्च भुवं वा धनमेव च ॥ दन्तानामष्टमे मासि षष्ठे मासि ततः
 पुनः । दन्ता यस्य च जायन्ते माता वा म्रियते पिता ॥ बालको म्रियते तत्र
 स्वयमेव न संशयः ॥ दधितौद्रघृताक्तानामश्वत्थसमिधां ततः ॥ जुहुयादष्टशतं
 तत्र समन्त्रेण तु मन्त्रवित् ॥ धेनुं च दद्याद्गुरवे ततः सम्पद्यते शुभम् । ज्योतिर्नि-
 वन्द्ये तु अष्टमादिपु दन्तोत्थानंशुभावहमित्युक्तम् । रुद्रयामले । प्रथमं दन्तनिर्मु-
 क्तिरुर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ॥ क्लेशाय मातुलस्येह तदा प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ सौवर्णं
 राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयं तु वा । दध्योदनेन सम्पूतं पात्रं दद्याच्छिशोः करे ॥
 समन्त्रं भाजनं दत्त्वा स पश्येन्मातुलः शिशुम् । सालङ्कारं सबस्त्रं च शिशुमालिङ्ग्य
 सादरः ॥ तत्र मन्त्रः । रत्न मां भागिनेय त्वं रत्न मे सकलं कुलम् । गृहीत्वा
 भाजनं सान्नं प्रसन्नो भव मे सदा ॥ निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नं च स्वमातरम् ।
 मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सहेति ॥ ततोऽभिनन्दयेद्विद्वान् भगिनीं
 भगिनीपतिम् । ह्येनं कृत्वा तिलाज्येन ब्राह्मणानपि पूजयेत् ॥ एवं कृते विधाने
 तु विघ्नः कोऽपि न जायते ॥ अथ त्रिकशान्तिः । गर्गसंहितायाम् ॥ सुतत्रये सुता
 चेतस्यात्तत्रये वा सुतो पदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदानिष्टं महद्भवेत् ॥
 ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं चैपु महद्भवेत् । तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यवि-
 वर्जितः ॥ जातरथैकादशशेवा द्वादशशे शुभे दिने । आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रह-
 यज्ञपुरःसरम् । ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः । पूजयेद्ब्रह्मराशिस्थकल-
 शोपरि शक्तितः ॥ पञ्चमे कलशे रुद्रं पूजयेद्भद्रसङ्ख्याया । रुद्रसूक्तानि चत्वारि
 शान्तिसूक्तानि सर्वशः ॥ आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलौश्चरुम् । अष्टोत्तर-
 सहस्रं तु पट्शतं त्रिशतं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मा-
 दिमन्त्रैरिन्द्रस्य यत इन्द्रं भजामहे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः ।
 अभियेकं कुटुम्बस्य कृत्वाऽऽचार्यं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां
 दक्षिणा ततः । आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत् ॥ ब्राह्मणान् भोज-
 येच्छत्या दीनानाचार्यश्च तर्पयेत् । कृत्वैवं विधिना शान्तिं सर्वारिष्टान्मुच्यते ॥

गुप्तशब्दश्चाद्यवचनः ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणद्वयम् ॥ तत्र सूर्यमुदीक्षयति दर्शयति पिता तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ १७ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ प्रसवदिनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूतिकां सूतिकागृहादुत्थाप्य नामकरणाङ्गतया ब्राह्मणान् त्रीन् भोजयित्वा भोजनं कारयित्वा पिता अपत्यस्य नामधेयं करोति । अत्र दशम्यामिति सूतकान्तोपलक्षणम् । ततश्च यस्य यावन्ति दिनानि सूतकं तदन्तदिने सूतिकोत्थापनमित्यर्थः । अपरदिने च नामकरणम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति । याज्ञवल्क्यवचनञ्च । अहन्येकादशे नामेति नाम करोतीत्युक्तम् । तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोपवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् ॥ द्वे अक्षरे अस्य तत् द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरम् अनयोर्विकल्पः । किंच घोपवदादि घोपवदक्षरं आदौ यस्य नाम्नः तत् घोपवदादि । घोपवन्ति चाक्षराणि गघङ् जभञ्ज डङ्ण दधन वभम ह इत्येतानि । अन्तरन्तस्थं अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तदन्तरन्तस्थम् अन्तस्था यरलवाः । दीर्घाभिनिष्ठानम् दीर्घमह्रस्वम् अभिनिष्ठानमवसानं यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानम् । कृतं कृतप्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात् । पत्नान्तरे कृतम् पितामहादिनाम तत्कुर्यात् । न तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात् । स्त्रिया नाम्नि विशेषमाह । अयुजाक्षरं अयुजानि विप्रमाणि त्र्यादीन्चक्षराणि यस्मिन्नास्ति तदयुजाक्षरम् । आकारान्तम् आकारः अन्ते यस्य तदाकारान्तम् । तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तम् स्त्रियै स्त्रिया नाम कुर्यादित्यनुपङ्गः । अपिच ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वाक्त्तलक्षणनामान्ते शर्मति । क्षत्रियस्यपूर्वाक्त्तलक्षणनामान्ते वर्मेति । वैश्यस्य पूर्वाक्त्तनामान्ते गुप्तेति पदं कुर्यात् । अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म मङ्गलप्रतिपादकं कुर्यात् । क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षावत्ताप्रतिपादकम् । वैश्यस्य गुप्तेति धनवत्ताप्रतिपादकम् । शूद्रस्य प्रेष्यत्वप्रतिपादकमिति बोद्धव्यम् । अथ नामकरणप्रयोगः । सूतकान्तद्वितीयदिने नामकरणनिमित्तं माह-पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय अन्यब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य द्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्षणं नाम करोति यथाशिष्टाचारं देवराजशर्म इत्यादि ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका । कुमारस्य जन्मचतुर्थे मासि निष्क्रमणिका । गृहा-

स्त्रियै तद्वितम् ॥ ३ ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति
वैश्यस्य ॥ ४ ॥ चतुर्थं मासि निष्क्रमणिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदी-
क्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ दशम्यामुत्याप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति द्व्यक्षरं
चतुरक्षरं वा ॥ दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशेऽहनि श्राद्धव्यतिरेकेण ब्राह्मणा-
न्भोजयित्वा पिता नाम करोति कुमारस्य । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गा-
त्कर्तव्यम् । इह पितृग्रहणादन्यत्रापि नियमोऽवगम्यते । तच्च द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा
कर्तव्यम् । घोषवदादि । घोषवदक्षरमादौ कृत्वा भवति । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः
शपसहाराचोषाः । अन्ये घोषवन्तः । तदादि कर्तव्यम् ॥ अन्तरन्तस्थम् ॥
अन्तस्था यरलवास्ते नाम्नोऽन्तर्मध्ये कर्तव्याः । दीर्घाभिनिष्ठानम् ॥ निष्ठानं
समाप्तिरुच्यते सा दीर्घा कर्तव्या ॥ कृतं कुर्यात् ॥ कृदितिप्रत्ययसञ्जा तदन्तं
कुर्यात् । अपरे पितामहादिकृतं वर्णयन्ति । न तद्वितम् ॥ तद्वितप्रत्ययान्तस्या-
पवादोऽयम् ॥ अयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्वितम् ॥ अयुमैरक्षरैराकारान्तं
च स्त्रियै तद्वितान्तं कर्तव्यम् । शर्म ब्राह्मणस्य ॥ शर्मशब्दः सुखवाचकः सुखनीयं
ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् ॥ यथा शुभङ्करः प्रियङ्कर इति ॥ वर्म क्षत्रियस्य ॥ वर्मश-
ब्दश्च शौर्यवचनः शौर्ययुक्तम् क्षत्रियस्य कर्तव्यम् ॥ नरवर्मा । शशिवर्मा । गुप्तेति
वैश्यस्य ॥ गुप्तशब्दश्चाद्यवचनः । आढ्यत्वाभिधायि वैश्यस्य । मणिभद्रः । चतुर्थं
मासि निष्क्रमणिका । कुमारस्य कार्या । तत्र । सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥
अनेनमन्त्रेण ॥ १७ ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशेऽहनि इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणान् श्राद्ध-
व्यतिरिक्तान् त्रिप्रभृतीन् पितेति ग्रहणादन्यत्रापि संस्कारे पितुरेव कर्तव्यनिय-
मोऽवगम्यते तच्च द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदक्षरम् वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शपस-
हाराचोषाः अन्ये घोषवन्त इति त आदौ यस्य तत्कुर्यात् अन्तर्मध्ये अन्तस्था
यरलवा यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घं द्विमात्रमभिनिष्ठानं निष्ठा समाप्तिर्यस्य
तत् । कृतं कृत्प्रत्ययान्तम् पितामहादीनां कृतमित्यपरे ॥ न तद्वितमिति तद्विता-
पवादोऽयम् ॥ अयुजाक्षरमित्यादितु स्त्रिया एव अयुजैरयुमैरक्षरैराकारान्तम् ।
तद्वितप्रत्ययान्तञ्च स्त्रियै कन्यायाः कुर्यात् ॥ शर्म सुखवाचकम् । वर्म शौर्यवाचकम् ।

प्रिवसानं दीर्घं यस्य तत् । दीर्घो गुरुश्च्यते । कृतं कुर्यादिति । कृदिति प्रत्यय-
सञ्ज्ञा तदन्तं कुर्यात् । अपरे पितामहादिकृतं वर्णयन्ति । न तद्धितम् । तद्धितप्र-
त्ययान्तं कुमारस्य नाम न कुर्यात् । ततश्चेदृङ् नाम कार्यम् । भद्रकारीति ।
स्त्रिया नाञ्चि विशेषमाह ॥ अयुजाक्षरमाकारन्तं स्त्रियै तद्धितम् ॥ अयु-
जानि विपमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाञ्चि तत् आकारान्तं आकारोऽन्ते यस्य
तत् तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं च स्त्रियै स्त्रिया नाम कुर्यादित्यर्थः ॥ शर्म ब्राह्मणस्य ॥
शर्मशब्दः सुखनीयवचनः सुखनीयं ब्राह्मणस्य नाम कर्तव्यम् यथा शुभङ्करः प्रिय-
ङ्कर इति कर्कः । ब्राह्मणस्य नाञ्चि शर्मत्यनुपङ्गो भवतीति भर्त्यञ्चहरिहरौ ॥
वर्म क्षत्रियस्य ॥ वर्मशब्दः शौर्यवचनः शौर्ययुक्तं क्षत्रियस्य नाम कार्यमिति कर्कः ।
क्षत्रियनाञ्चि वर्मत्यनुपङ्ग इत्यन्वे ॥ गुप्तेति वैश्यस्य ॥ गुप्तशब्द आढ्यत्वाभिधायी
वैश्यस्य नाम भवतीति कर्कः । गुप्तेति नाञ्चि अनुपङ्ग इत्यन्वे । मनुः । शर्मान्तं
ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रियसंयुतम् ॥
चतुर्थं मासि निष्क्रमणिका ॥ कुमारस्य जननाच्चतुर्थं मासि निष्क्रमणिका
गृहाद्वह्निर्नयनं कर्तव्यम् । ज्योतिर्निवन्धे । तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं
भवेत् । ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशो-
श्चन्द्रस्य दर्शनम् । अत्र सूर्येन्दोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यत इति छन्दोग-
परिशिष्टात् । छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्तीति कल्पतरुः । व्यासः । मैत्रे
पुष्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्णेऽनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च नृगभे तारासु शस्तासु
च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्विद्युत्तुलामृगारिभयने
सौम्यग्रहालोकिते ॥ मदनरत्ने । अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥ सूर्यमु-
दीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ गृहाद्वह्निर्नयनानन्तरं पिता कुमारं सूर्यन्दर्शयति तच्च-
क्षुरिति मन्त्रेण । सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैष इति गर्गपट्टो तन्मृगयम् ॥ इति श्रीत्रिरग्नि-
चित्तस्मार्त्तस्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदापरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे सप्तदशी कण्डिका ॥ १० ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ जन्मत एकादशे द्वादशे वा यथाचारं नियतदिने
या नामकरणां कार्यम् । नियतकालेऽपि विष्टिवैधृतिव्यतीपातग्रहणसङ्गान्त्यमावा-
स्याश्राद्धदिनेषु न कार्यम् । नियतकाले क्रियमाणेषु गुरुशुक्रान्तयाल्पवाहुंफयक्रा-
तिचारमलमासदिननिषेधो नास्ति । नियतकालातिक्रमे तु ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे

द्वहिर्निष्क्रमणं करोति पिता ॥ सूर्यमुदीक्षयति तच्चतुरिति ॥ अथ तच्च-
तुर्देवहितमित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यन्तेन मन्त्रेण । श्रीसूर्यं भगवन्तं
रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता । अथ निष्क्रमणप्रयोगः । जन्म-
दिने जन्मनक्षत्रे वा प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजाभ्युदयिके विधाय
मात्रा अङ्गे कृतं कुमारं गृहाद्वाहिरानीय तच्चतुर्देवहितमिति मन्त्रेण शिशोः सूर्यस्थो-
दीक्षणं पिता कारयति ॥ १७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥
प्रसवाद्दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशेऽहनि सूतिकागृहात्सूतिकासुत्थाप्य श्राद्धव्य-
तिरेकेण त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता कुमारस्य नाम सञ्ज्ञां संव्यवहारार्थं
करोति । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितुर्ग्रहणादन्यत्रापि
नियमोऽवगम्यते । अत्र दशम्यामिति सूतकान्तोपलक्षणम् । तथाच मदनरत्ने
नारदीये । सूतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितमिति ॥ ततश्च यस्य यावन्ति
दिनानि सूतकं तदन्तदिने कार्यमिति हरिहरः । सूत्रकारवचनादेकादशेऽहन्व्ये-
त्यन्ये । गोभिलसूत्रे । दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति । याज्ञवल्क्यः । अह्न्येकादशे
नामेति । मदनरत्ने विशेषः । द्वादशे दशमे वाऽपि जन्मतोऽपि त्रयोदशे । षोडशे
विंशतौ चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात् ॥ कारिकायाम् । एकादशे द्वादशे वा मासे
पूर्णेऽथवा परे । अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥ शतरात्रे व्यतीति वा
पूर्णे संवत्सरेऽथवा ॥ ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ॥ अमासङ्क्रान्तिविध्यादौ प्राप्तकालेऽपि
नाचरेत् । एकादशेऽहनि नामकरणाशक्तौ स्मृत्यन्तरोक्तद्वादशाहादिकालो ग्राह्यः ।
तदुक्तं कारिकायाम् । मुख्यकाले यदा नामधेयं कर्तुं न शक्यते ॥ उक्तानामन्यत-
मस्मिन्दिने स्यात्तु गुणान्विते ॥ कीदृशं नाम कार्यमित्यत आह ॥ ह्यक्षरं चतुर-
क्षरं वा ॥ नाम कुर्यादिति शेषः ॥ द्वे अक्षरे यस्य तत् द्वाक्षरम् चत्वार्यक्षराणि
यस्य तच्चतुरक्षरम् अनयोर्विकल्पः ॥ घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं
कुर्यान्न तद्धितम् ॥ घोषवदादि घोषवदक्षरमादी यस्य तत् घोषवन्तो वर्गान्ता-
स्त्वयो यणां यरलवाश्चोच्यन्ते । ते च गघङ् । जभञ्ज । डढण् । दधन । वभमह्,
इति ॥ अन्तरन्तस्थम् अन्तर्मध्ये अन्तस्थाः यस्य तत् अन्तस्था यरलवा उच्य-
न्ते । एते नाम्नी मध्ये कर्तव्या इत्यर्थः । दीर्घाभिनिष्ठानम् अभिनिष्ठानं समा-

प्रदिष्टः । कुमारस्यास्मिन्नेव मासे शुभदिने रात्रौ चन्द्रदर्शनं कारयेत् । चन्द्रार्कयो-
दिर्गोशानां दिशां च वरुणस्य च । निक्षेपार्थमिमं दद्वि ते त्वां रत्नन्तु सर्वदा ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारान्नमथापि वा । रत्नन्तु सततं सर्वं देवाः शक्रपुरोगमाः ॥
एवं शिशुरक्षणाथं देवान् प्रार्थयेत् । अथोपवेशनविधिः । प्रयोगपारिजाते । पञ्चमे
च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥
उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् । प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमि-
त्रम् ॥ पञ्चममासे शुक्लपक्षे शुभतिथ्यादौ पूर्वाह्णे स्वस्तिवाचनं कृत्वा तत्र शङ्ख-
र्यादिमाङ्गलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदित्येतैर्मन्त्रैः । रक्षैनं वसुधे देवि
सदा सर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुप-
स्त्वस्य ये केचित्परिपन्थिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥ धारि-
ण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यता-
मिति ॥ ततो ब्राह्मणान्पूजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा नीराजनाद्युत्सवं कुर्यात् । एवं
कुमार्या अपि । अथ कर्णवेधः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति । अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये
पञ्चमे वा पुष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्त्वा प्रत्यङ्मुखायोपवि-
ष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं कर्णेभिरिति सव्यं वक्ष्यन्ती वेदेति चाथ भिन्ध्यात् ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् । मदनरत्ने । प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे तथा । द्वादशे च
तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् ॥ हेमाद्रौ व्यासवचनम् ॥ कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे
वा फाल्गुने ऽपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कारिकायाम् ॥ सुन-
क्षत्रे शुभे चन्द्रे स्वस्थे शीर्षादये तथा । दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । चित्रा
ऽनुराधामृगरेवतीषु पुनर्वसौ पुष्यकराश्विनीषु ॥ अतौ धनिष्ठातिसृपूत्तरासु लग्ने गुरौ
लाभनृगे शुभे तत् ॥ मदनरत्ने ॥ द्वितीया दशमी पष्टी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी
पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णा राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य
चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥ हेमाद्रौ देवलः ॥ कर्णरन्ध्रे रविच्छाया न विशे-
द्यजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुनः पुनः ॥ शङ्खः ॥ अङ्गुष्ठमात्रसु-
पिरो कर्णौ न भवती यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥ ततो यथो-
क्तकाले देशकाली स्मृत्वाऽस्य शिशोः कर्णवेधं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुमारं स्नापयित्वा
तस्मै शर्करादि मधुरन्दत्त्वा भद्रं कर्णेभिरिति दक्षिणकर्णमभिमन्त्र्य वक्ष्यन्तीवेदेति
मन्त्रेण सव्यकर्णस्याभिमन्त्रणं कुर्यात् । ततः सूच्या दक्षिणकर्णस्य वेधः । ततः
सव्यस्य । ततो ब्राह्मणभोजनम् । अत्राभ्युदयिकं केषांचिन्मते नास्ति ॥ * ॥

काले कार्यम् । सर्वथाऽत्र पूर्वाहुः प्रशस्तः । प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वाऽप्य
 शिशोर्वीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 नामकरणं करिष्य इति सङ्कल्प्य मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा ब्राह्मणत्रयभो-
 जनं कार्यम् । ततः स्वकुलदेवताभक्त इति नाम कृत्वा जन्मकालीनमासनाम कुर्यात् ।
 तच्च कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्रौ वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासु-
 देवस्तथा हरिः ॥ योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥ अत्र यथाचारं
 चैत्रादिर्मागशीर्षादिर्वा क्रमः । ततोऽवकहडाख्यज्योतिःशास्त्रोक्तचक्रानुसारेण
 जन्मनक्षत्रपादप्रयुक्ताक्षरादि नाम । ततो व्यावहारिकं स्वेष्टनामेति । अत्रायं
 दाक्षिणात्यशिष्टाचारः ॥ तण्डुलान् कांस्यादिपात्रे प्रसार्य तदुपरि सुवर्णशलाकया
 कुलदेवताप्रयुक्तममुकभक्त इत्यादि नामचतुष्टयं लेख्यम् । ततो देवताभ्यो नमः
 इति सम्पूज्यामुकनाम्ना त्वममुकोऽसीति स्वदाक्षिणस्थमातुरुत्सङ्गस्थशिशोर्दक्षिणे कर्णे
 कथयित्वा मनोजूतिरित्यादिमन्त्रपाठान्ते विप्रैर्नाम सुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युक्तेऽमुक-
 नास्त्राऽमुकनामाऽयं भवतोऽभिवादयेत् इत्युक्त्वा नामकर्ता प्रतिनाम विप्रानभिवा-
 दयेत् । ते चायुष्मान् भवत्वमुक इति वदेयुरिति । ततः कर्ता देवताभ्यो ब्राह्मणे-
 भ्यश्च नत्वा दशसङ्काकान् विप्रान् भोजयेद्वक्षिणां च दद्यात् । विप्राशिपश्च
 ग्राह्याः । कुमार्या अपि नामकरणममन्त्रकं कार्यम् । इति नामकरणे पदार्थक्रमः ।
 नात्र गर्गमते विशेषः । अथ खद्वारोहः । पारिजाते । खद्वारोहस्तु कर्तव्यो दशमे
 द्वादशेऽपि वा । षोडशे दिवसे वाऽपि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा । ज्योतिर्निवन्धे । कर-
 त्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये चाश्विनकध्रुवेषु । कुर्याच्छिशूनां नृपतेश्च तद्वादा-
 न्दोलनं वै सुखिनी भवन्ति ॥ तत्रैवम् । आन्दोलाशयने पुंसो द्वादशो दिवसः
 शुभः । त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा ॥ अन्यस्मिन्दिवसे चैत्स्पान्तिर्य-
 गास्ये प्रशस्यते ॥ तत्र नामकरणदिने षोडशे द्वात्रिंशोऽन्यस्मिन्वा ज्योतिर्विंदादिष्टे
 शुभे काले यथाचारं कुलदेवतादिपूजां विधायालङ्कृतं शिशुं हरिद्राधलङ्कृते पर्यङ्के
 मात्राद्याः सौभाग्ययुक्ताः स्त्रियो योगशायिनं हरिं स्मरन्त्यो गीतवाद्यादिसमकालं प्रा-
 क्शिरसं न्यसेयुः । स्वस्वाचारप्राप्तं चान्यदपि कार्यम् । अथ दुग्धपानम् । नृसिंहः । एक-
 त्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् । अन्नप्राशननक्षत्रे दिवसोदयराशिषु ॥ अथ
 ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः । सार्द्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः । कर्पूरादि-
 फसमुक्तं विलासाय हिताय च ॥ मूलार्कचित्रकटतिष्यहरीन्द्रभेषु धौष्ये तथा मृग-
 शिरोऽदितिवासरेषु । अर्कन्दुजीवभृगुयोधनवासरेषु ताम्बूलभक्षणाविधिर्मुनिभिः

अधिकतया जायसे अतस्त्वं वै निश्चितम्पुत्रनामा आत्मा अभिन्नरूपोऽसि ॥
 स त्वं शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ पुत्रमूर्धानं शिरः अस्य पुत्रस्यैवावजि-
 घ्रति प्रजापतेष्टेति मन्त्रेण । अस्यार्थः तत्र परमेष्ठी उष्णिक् प्रजापतिरवप्राणो ॥
 हेपुत्र प्रजापतेः ब्रह्मणः हिङ्कारेण स्नेहार्द्रशब्देन सामवेदेन वा त्वा त्वामवजि-
 घ्रामि अतोऽवप्राणात् हे असौ अमुकशर्मन् असौ स्थाने नामादेशः सहस्रायुषा
 सुबहुजीवनेन शरदः शतमित्युक्तार्थम् अवप्राणञ्च त्रिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥
 गवान्त्वेति मन्त्रेण त्रिवारं जिघ्रति । सहस्रायुषेत्यादेरत्राप्यनुपङ्गः तेन प्रजापति-
 स्थाने गवांत्वेति पदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः ॥ दक्षिणे कर्णं जपश्चास्मे प्रयन्वीति
 मन्त्रेण । तस्यार्थः तत्र द्वयोः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् इन्द्रः कर्णजपे ० । हे मधवन् ना-
 केश ऋजीपिन् त्विग्धचित्त हेइन्द्र लोकेश शिभिन् सुखद लघुहस्तेति वा अस्मे
 अस्मै कुमाराय इन्द्ररायः ऐश्वर्ययुक्तधनानि प्रयन्धि प्रयच्छ । विश्ववारस्य सर्वव-
 र्णीयस्य वराणां समूहो वारन् सर्वपां वाराणां समूहः सर्ववारम् तस्येति वा
 भूरेर्वहुतरस्य अत्र कर्मणि षष्ठी प्रचुरं सर्ववारं रायम्प्रयच्छेत्यर्थः । प्रयोजनमाह
 अस्मे अस्प शतं शरदो जीवसे जीवनायेति किञ्च अस्मिन् वीरान्पुत्रान् शश्वतः
 शाश्वतान् दीर्घायुषः अथाः निधेहि अस्मै देहीत्यर्थः । वामे तु इन्द्रश्रेष्ठानीति
 मन्त्रेण जपः । अस्यार्थः । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त अस्मे अस्मिन् श्रेष्ठानि सुमङ्ग-
 लानि द्रव्याणि धेहि स्थापय । चित्तिं ज्ञानम् तनूनामवयवानामरिष्टिन्नीरोगत्वं
 दक्षस्य प्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वप्रभुत्वञ्च धेहि । तथा रयीणां धनानां
 पोपस्पृष्टिम् वाचः वागिन्द्रियस्य स्वात्मानम् स्वादुत्वम् माधुर्यमिति यावत् ।
 अह्नाम् दिनानाम् सुदिनत्वं साफल्यञ्च धेहीति । स्त्रियै स्त्रियास्तु मूर्धावप्राणणा-
 त्रन्नवन्वत् तदपि तूष्णीन्नतु मन्त्रेण ॥ १८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ प्रोष्य प्रवासदेत्य गृहान्
 गृहस्थान्भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते प्रार्थयते । कथं पूर्ववत् । आहिताग्निप्रवासप्रकर-
 णोक्तवत् । तद्यथा । गृहामाविभीतेत्यारभ्य उपहृतौ गृहेषु न इत्येतावत्पर्यन्तै-
 स्त्रिभिर्मन्त्रैः गृहानुपस्थाय ज्ञेमाय व इत्यादिना शौच्योरित्यन्तेन मन्त्रेण गृहं प्रवि-
 शेत् । केचित्तु सूत्रकारेण गृहीपस्थानमात्रविधानात् मन्त्रवत्प्रवेशनेच्छन्ति ॥
 पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रना-
 माऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ पुत्रमात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अङ्गादङ्गादित्यादिकं

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधर-
कृते कर्णवैधपदार्थक्रमः ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जप-
ति । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै
पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २ ॥ अथास्य मूर्द्धान-
मवजिप्रति । प्रजापतेष्वा हिङ्कारेणावजिप्रामि सहस्रायु-
पाऽसौ जीव शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ गवां त्वा हिङ्कारेणेति
च त्रिर्दक्षिणोऽस्य कर्णे जपति । अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषि-
न्दिन्द्ररायोविश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतर्धं शरदो जीवसे धाऽ
अस्मे वीराऽच्छश्वत इन्द्रशिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि
द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषर्धं रयी-
णामरिष्टिं तनूनाथं स्वात्मानं वाचः सुदिनं त्वमहामिति
सव्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिप्रति तूष्णीम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

कर्कः ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् । प्रोषितः सन्नेत्य गृहोपस्थानं
करोति । पूर्ववद् गृहामाविभीतेति ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसीत्यमुं
मन्त्रम् ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिप्रति प्रजापतेष्वा हिङ्कारेणेति मन्त्रेण ॥
असाविति तस्यैव नामग्रहणम् । गवां त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिरवघ्राणं करोति ।
सहस्रायुपेत्यत्राप्यनुपङ्गः । सकृच्च मन्त्रवचनम् ॥ दक्षिणोऽस्य कर्णे जपत्यस्मे
प्रयन्धि मघवन्नित्यमुं मन्त्रम् । अस्पति पुत्रोऽभिधीयते ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रवि-
णानि धेहीति सव्ये कर्णे जपति ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिप्रति तूष्णीम् ॥

जयरामः ॥ प्रोष्य प्रवासञ्जुत्वा सत्य आगत्य गृहानुपतिष्ठते स्तोति साग्निः
कथम् पूर्ववत् श्रीतथत् ॥ गृहामाविभीतेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र त्रयाणां
शंयुर्वाहस्यत्यः प्रथमस्य विराड्पात्रिष्टुप् येषामनुष्टुप् उपहूता महापंक्तिरूपव-
साना तिस्रोवास्तव्यः उपस्थाने० क्षेमायेति प्रवेशनम् ॥ तत्र पुत्रन्दृष्ट्वा जपति ॥
अङ्गादङ्गादिति मन्त्रम् ॥ अस्मार्यः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् आयुर्जपे० ॥ हे
पुत्र यतस्त्यमङ्गादङ्गात् प्रत्यङ्गात्सम्भवसि उत्पत्स्यसे हृदयादन्तङ्गादपि अधि

जिघ्रामि शिरसि चुम्बामि । अतोऽवघ्राणात् हे असी अमुकशर्मन् सहस्रायुषा
 सुवहुजीयनेन शरदः शतमिति उच्चार्यम् ॥ गवां त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिः ॥
 गवांत्वेति च मन्त्रेण त्रिरवजिप्रति सहस्रायुषेत्यादेरत्राप्यनुपङ्गः । तेन प्रजापति-
 स्थाने गवांत्वेति पदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः । ततश्च गवांत्वाहिङ्कारेणावजिघ्रामि
 सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीध शरदः शतमिति मन्त्रेण सकृन्मूर्धानमवघ्राय द्विस्तू-
 ष्णीमवजिप्रति ॥ दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति ॥ अस्मेप्रयन्धि मघवन्ऋजीपिन्निन्द्र-
 रायो विश्ववारस्य भूरेः ॥ अस्मेशतर्धशरदोजीवसेऽधाअस्मे वीराञ्छश्रत
 इन्द्रशिप्रिन्निति ॥ अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे अस्मेप्रयन्धि मघवन्निति मन्त्रं
 जपति । मन्त्रार्थः । हे मघवन् इन्द्र ऋजीपिन् स्निग्धचित्त हे इन्द्र लोकेश
 शिप्रिन् सुखद लघुहस्तेति वा । अस्मे अस्मै कुमाराय इन्द्ररायः ऐश्वर्याणि धनानि
 च प्रयन्धि प्रयच्छ । विश्ववारस्य सर्ववरणीयस्य वराणां समूहो वारं सर्वेषां वाराणां
 समूहः सर्ववारं तस्येति वा । भूरेः बहुतरस्य । उभयत्र कर्मणि पठ्ठी । प्रचुरसर्व-
 वारं रायं प्रयच्छ इत्यर्थः । प्रयोजनमाह । अस्मे अस्य शतं शरदो जीवसे जीवना-
 येति । किञ्च अस्मे अस्मिन् वीरान् पुत्रान् शश्रतः शाश्रतान् दीर्घायुषः अधाः
 निधेहि अस्मै देहीत्यर्थः ॥ इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिन्दत्तस्य
 सुभगत्वमस्मे । पोष्ठरयीणामरिष्टिन्तनूनांश्चात्मानंवाचःसुदिनत्वमङ्गा-
 मिति ॥ सव्ये सव्यकर्णे इन्द्रश्रेष्ठानीति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः । हे इन्द्र परमै-
 श्वर्ययुक्त अस्मे अस्मिन् श्रेष्ठानि सुमङ्गलानि धेहि स्थापय । चित्तिं ज्ञानं दत्तस्य
 दत्तप्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वप्रभुत्वञ्च धेहि । तथा रयीणां धनानां
 पोषं पुष्टिं तनूनामवयवानां अरिष्टिं नीरोगत्वं वाचः वाण्याः स्वात्मानं स्वादुत्वं
 माधुर्यमितियावत् । अङ्गां दिनानां सुदिनत्वं साफल्यं च धेहि ॥ स्त्रियै तु मूर्धा-
 नमेवावजिप्रति तूष्णीम् ॥ स्त्रियै स्त्रियाः दुहितुः पुत्रिकायाः मूर्धानमेव तूष्णीं
 जिप्रति न त्वन्यत् एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिरिति हरिहरः । एवका-
 रकरणं कर्णेजपप्रतिपेधार्थकमिति भर्तृयज्ञाः । इति श्री त्रिरग्निचित्सप्तादस्यप्रति
 श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे ऽप्तादशी
 कण्डिका ॥ १८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ पष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकंश्चपयित्वा-

ऽऽज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुती जुहोति देवीं वाचमजनयन्त देवा-

मन्त्रं जपति ॥ अथास्यमूर्द्धानमवजिघ्रति ॥ अथ जपानन्तरमस्य पुत्रस्य
 मूर्द्धानं गिरः अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मन्त्रेण ॥ प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारे-
 णावजिघ्रामि सहस्रायुपाऽसौ जीव शरदः शतमिति ॥ अनेन मन्त्रेण सकृत् ॥
 असावित्यस्यस्थाने अमुकशर्मन्निति पुत्रनामग्रहणम् ॥ गवां त्वा हिङ्कारेणेति च
 त्रिः ॥ प्रजापतेष्ट्वेति सकृज्जिघ्रणानन्तरं पुनः गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सह-
 स्रायुपाऽसौ जीव शरदः शतमिति मन्त्रेण सकृन्मूर्द्धानमवप्राय द्विस्तूप्यामवजिघ्रति ॥
 दक्षिणेऽस्य कर्णे जपत्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नजीपिन्निन्द्ररायो विश्ववारस्य
 भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसेऽधा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्रशिप्रिन्निति ॥
 अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे अस्मे प्रयन्धीत्यादि इन्द्रशिप्रिन्नित्यन्तं मन्त्रं जपति ॥
 इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोष्ठरयी-
 णामरिष्टितनूनांश्चात्मानंवाचःसुदिनत्वमह्ना मिति सव्ये ॥ सव्ये वामकर्णे
 इन्द्रश्रेष्ठेत्यादि सुदिनत्वमह्नामित्यन्तं मन्त्रं जपति ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवाव-
 जिघ्रति तूप्याम् ॥ स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अवजिघ्रति तूप्याम् विना
 मन्त्रेण एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिः ॥ ९८ ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ साग्निः प्रवासं कृत्वा
 गत्य गृहान् गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते तत्समीपे स्थित्वा मन्त्रं पठति
 पूर्ववत् श्रौतवत् । गृहामाविभोतेति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । उपस्थानानन्तरं क्षेमाय
 य इति प्रवेशनमिति भर्षपञ्जहरिहरौ । प्रवासश्च साग्निकेन द्रव्यार्जनादिदृष्टका-
 र्यांश्चमेव केवलेन पुरुषेण कार्यः । न तु तीर्थयात्राद्यदृष्टकार्यार्थमिति प्रयोगरत्ने ॥
 पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रना-
 माऽसि स जीव शरदःशतमिति ॥ पुत्रमात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अङ्गादङ्गादिति
 मन्त्रं पठति । मन्त्रार्थः । हे पुत्र यतस्त्वमङ्गात्प्रत्यङ्गात्सम्भवसि उत्पत्स्यसे ।
 हृदयादन्तरङ्गादपि अधिकतया जायसे । अतस्त्वं वै निश्चितं पुत्रनामा आत्मा
 ऽभिन्नरूपोऽसि । स त्वं शतं शरदो घर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ अथास्यमूर्द्धानम-
 वजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वाहिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुपाऽसौ जीव शरदः
 शतमिति ॥ जपोत्तरमस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं गिरः अवजिघ्रति । अवाचीनं जिघ्रति
 प्रजापतेष्ट्वेति मन्त्रेण । असाविति तस्यैव नामग्रहणम् । मन्त्रार्थः । हे पुत्र प्रजा-
 पतेष्ट्वं प्रणः हिङ्कारेण स्नेहाद्रंकृतध्वनिविशेषेण सामवेदायवधेन वा त्वा त्वां अव-

रिपाट्या वैकीकृत्य सर्वमांसानि प्राशयेत् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् ॥
इति श्री कर्कोपाध्यायकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डविवरणं सम्पूर्णम् ॥ १९ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्म कार्यमिति शेषः । अप-
यित्वेति सिद्धस्यासादनव्युदासार्थम् । आज्यभागान्ते देवीं वाचमिति । अनेनम-
न्त्रेणैकामाज्येनाहुतिजुहोति । द्वितीयान्तु देवींवाचमिति चशब्दाद्वाजोन इत्ये-
ताभ्यामन्त्राभ्यां जुहोति । अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् वाक् आज्य-
होमे० । देवीं द्युतिमतीं वाचं वाणीम् देवाः प्राणादिवायवः । अजनयन्त उत्पादि-
तवन्तः । ततस्तां वाचमैश्वर्याख्यां पशवो मनुष्यादयो वदन्ति । पशुरेवं स देवा-
नामिति श्रुतेः । सा वाक् नोऽस्मान् उपैतु सन्निहिताऽस्तु । किम्भूता मन्द्रा हर्षकरी ।
इयम् रसम् । ऊर्जमन्नादीनिच दुहाना । सुष्टुता शोभनेर्मन्त्रैस्तद्द्रष्टृभिर्वा स्तुता
जुता । तत्र दृष्टान्तः वत्सान्धेनुरिवेति । वाजो नो इति । अस्य प्रजापतिरनुष्टुप्
अन्नन्तव्याशनाङ्गहोमे० । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पृष्ठी । ततः चतस्र आज्यहोतीः
प्रतिमन्त्रम् । मन्त्रार्थः सुगमः । तद्यथा प्राणेन वायुना अन्नम् अशीय अशनानि ।
एवमुपर्यपि । ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तम् । एकत इत्यत्र सन्धिश्छान्दसः ।
एकस्मिन्पात्रे एकीकृत्येत्यर्थः । हन्तेति मन्त्रेण वेति विकल्पः । भारद्वाजी पत्नि-
विशेषः तस्य मासेन वाक्प्रसारः अयङ्कुमारी वाग्मी स्यादित्येवं कानो यस्मिन्कु-
मारे तस्य प्राशनं कपिल्लस्तित्तिरो वेति मयूरो वा कृकपा कङ्कणहारिका । आटी
सूवविशेषः । सर्वैरिति य एतान्सर्वान्कामान् कामयते तस्य सर्वैरैतैरेव मासैर्व्यस्तै-
स्समस्तैर्वा प्राशनं कारयेत् । ततस्तैः सर्वैरसैः सर्वान्नेन च प्राशनम् । अन्नपर्याय
वेति । छान्दसम् अन्नपरिपाट्या सर्वाङ्गैः सर्वैरसैश्च सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेद्वा ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् । इत्युक्तार्थम् । तत्पदावृत्तिः काण्डपरिसमाप्तिप्रज्ञप्त्य-
र्थम् ॥ १९ ॥ इत्याचार्यजयरामकृते गृह्यभाष्ये सज्जनवल्लभाख्ये प्रथमकाण्डविवरणं
समाप्तिमगमत् ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ जन्मतः पष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं
कर्म कुर्यात् ॥ स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीजुहोति ॥
अन्नप्राशनस्यैतिकर्तव्यताविशेषमाह । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि अपयित्वा
आचारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुतीजुहोति । देवीं वाचमित्यादि वाजोनी

स्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना
 धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतुस्वाहेति ॥ २ ॥ वाजो नो अवेति च
 द्वितीयाम् ॥ ३ ॥ स्यालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय
 स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा
 श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसा-
 न्त्सर्वमन्त्रमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तूष्णीं हन्तेति
 वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ भारद्वाज्यामांसेन
 वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य ॥
 ८ ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ ९ ॥ कृकपाया आयुष्कामस्य ॥ १० ॥
 आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः सर्वकामस्य ॥ १२ ॥
 अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्रा-
 ह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ पृष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ कुमारस्य कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ स्याली-
 पाकं प्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टा ऽज्याहुतीजुहोति । देवीं वाचमजनयन्त
 इत्येकाम् । वाजो नो अवेति च द्वितीयाम् ॥ च शब्दात्पूर्वया च स्यालीपा-
 कस्य जुहोति । प्राणेनान्नमशीय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं चतुर्भिः । ततः स्विष्टकृ-
 दादि ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्त्रमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीं हन्ते-
 ति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ विकल्पोऽयं सर्वे रसाः कटुतिक्तादयः
 सर्वमन्नं च शालिसूपापूपादि । एकत इत्येकपात्रोद्धरणम् ॥ भारद्वाज्या मांसेन
 वाक्प्रसारकामस्य ॥ भारद्वाजी पतिविशेषस्तस्य मांसेन वाग्मी कुमारः स्यादि-
 त्येवङ्कामस्य प्राशनम् । कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥
 जवनी वेगीऽभिधीयते । कृकपाया आयुः कामस्य ॥ कृकपेति कङ्कणहारिको-
 च्यते । तन्मांसेनायुःकामस्य ॥ आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ आटीनाम जलचरः
 पत्नी तस्य मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्राशनम् । सर्वैः सर्वकामस्य ॥ य यतान्-
 वांन्कामान्कामयते तस्य सर्वैरैतैर्मांसैः प्राशनं कारयेत् ॥ अन्नपर्याय वा ॥ अन्न

रिपात्या वैकीकृत्य सर्वमांसानि प्राशयेत् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् ॥
इति श्री कर्कोपाध्यायकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डविवरणं सम्पूर्णम् ॥ १९ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्म कार्यमिति शेषः । अप-
यित्वेति सिद्धस्यासादनव्युदासार्थम् । आज्यभागान्ते देवीं वाचमिति । अनेनम-
न्त्रेणैकामाज्येनाहुतिजुहोति । द्वितीयान्तु देवींवाचमिति चशब्दाद्वाजो न इत्ये-
ताभ्याम्मन्त्राभ्यां जुहोति । अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्विष्टुप् वाक् आज्य-
होमे० । देवीं द्युतिमतीं वाचं वाणीम् देवाः प्राणादिवायवः । अजनयन्त उत्पादि-
तवन्तः । ततस्तां वाचमैश्वर्याख्यां पशवो मनुष्यादयो वदन्ति । पशुरेवं स देवा-
नामिति श्रुतेः । सा वाक् नोऽस्मान् उपैतु सन्निहिताऽस्तु । किम्भूता मन्द्रा हर्षकरी ।
इपम् रसम् । ऊर्जमन्नादीनिच दुहाना । सुष्टुता शोभनैर्मन्त्रैस्तद्द्रष्टृभिर्वा स्तुता
नुता । तत्र दृष्टान्तः बत्सान्वेनुरिवेति । वाजो नो इति । अस्य प्रजापतिरनुष्टुप्
अन्नन्तत्प्राशनाङ्गहोमे० । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पृष्ठी । ततः चतस्र आज्यैश्चहुतीः
प्रतिमन्त्रम् । मन्त्रार्थः सुगमः । तद्यथा प्रायेण वायुना अन्नम् अशीय अश्नानि ।
एवमुपर्यपि । ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तम् । एकत इत्यत्र सन्धिश्छान्दसः ।
एकस्मिन्प्राशने एकीकृत्येत्यर्थः । हन्तेति मन्त्रेण वेति विकल्पः । भारद्वाजी पक्षि-
विशेषः तस्य मासेन वाक्प्रसारः अयञ्जुमारो वाग्मी स्यादित्येवं फानी यस्मिन्कु-
मारे तस्य प्राशनं कपिञ्जलस्तित्तिरो वेति मयूरो वा कृकपा कङ्कणहारिका । आटी
प्लवविशेषः । सर्वैरिति य एतान्सर्वाङ्कामान् कामयते तस्य सर्वैरैतैरेव मांसैर्व्यस्तै-
स्समस्तैर्वा प्राशनं कारयेत् । ततस्तैः सर्वैरसैः सर्वान्नेन च प्राशनम् । अन्नपर्याय
वेति । छान्दसम् अन्नपरिपात्या सर्वान्नैः सर्वरसैश्च सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेद्वा ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् । इत्युक्तार्थम् । तत्पदावृत्तिः काण्डपरिसमाप्तिप्रज्ञप्त्य-
र्थम् ॥ १९ ॥ इत्याचार्यजयरामकृते गृह्यभाष्ये सज्जनवल्लभाख्ये प्रथमकाण्डविवरणं
समाप्तिमगमत् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ जन्मतः पष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं
कर्म कुर्यात् ॥ स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीजुहोति ॥
अन्नप्राशनस्येतिकर्तव्यताविशेषमाह । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि अपयित्वा
आधारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुतीजुहोति । देवीं वाचमित्यादि वाजो नो

स्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना
 धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतुस्वाहेति ॥ २ ॥ वाजो नो अयेति च
 द्वितीयाम् ॥ ३ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय
 स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चतुषा रूपाण्यशीय स्वाहा
 ओत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसा-
 न्त्सर्वमन्नमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तूष्णीं हन्तेति
 वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ भारद्वाज्यामांसेन
 वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य ॥
 ८ ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ ९ ॥ कृकपाया आयुष्कामस्य ॥ १० ॥
 आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः सर्वकामस्य ॥ १२ ॥
 अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्रा-
 ह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ पष्टे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ कुमारस्य कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ स्थाली-
 पाकं अप्रथित्वाऽऽज्याभागाविष्टा ऽऽज्याहुती जुहोति । देवीं वाचमजनयन्त
 इत्येकाम् । वाजो नो अयेति च द्वितीयाम् ॥ च शब्दात्पूर्वया च स्थालीपा-
 कस्य जुहोति । प्राणेनान्नमशीय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं चतुर्भिः । ततः स्विष्टकृ-
 दादि ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीं हन्ते-
 ति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ विकल्पोऽयं सर्वे रसाः कटुतिक्तादयः
 सर्वमन्नं च शालिसूपापूपादि । एकत इत्येकपात्रोद्धरणम् ॥ भारद्वाज्या मांसेन
 वाक्प्रसारकामस्य ॥ भारद्वाजी पत्तिविशेषस्तस्य मांसेन वाग्मी कुमारः स्यादि-
 त्येवङ्कामस्य प्राशनम् । कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥
 जवनो वेगोऽभिधीयते । कृकपाया आयुः कामस्य ॥ कृकपेति कङ्कणहारिको-
 च्यते । तन्मांसेनायुःकामस्य ॥ आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ आटीनाम जलचरः
 पक्षी तस्य मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्राशनम् । सर्वैः सर्वकामस्य ॥ य एतान्-
 र्थान्कामान्कामयते तस्य सर्वैरेतैर्मांसैः प्राशनं कारयेत् ॥ अन्नपर्याय वा ॥ अन्न

कुमारस्य पष्ठे मासे चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने मातृपूजापूर्वकं नान्दीमुखश्राद्धं विधाय पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विदध्यात् । तत्र आज्येन देवीं वाच मजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेपमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपमुद्युतैतु स्वाहेति प्रथमास् इदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यान्ते वाजो नो अथ प्रसुवातिदानं वाजो देवां ऋतुभिः कल्पयति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान द्विष्वा आशा व्राजपतिर्जयेयञ्स्वाहेति द्वितीयाम् । इदं वाचे वाजायेति च त्यागं कुर्यात् । अथ स्यालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति तद्यथा । प्राणेनान्नमशीय स्वाहा । इदं प्राणाय० । अपानेन गन्धानशीय स्वाहा । इदमपानाय० । चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा । इदं चक्षुषे० । श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा । इदं श्रोत्राय० । ततः स्यालीपाकेन खिष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीराज्येन हुत्वा संख्वप्राशनम् । दक्षिणादानान्तं कृत्वा सर्वान् रसान्सर्वं चान्नमेकस्मिन् पात्रे समुद्धृत्य सकृदेव कुमारं तूर्ण्यं प्राशयेत् । हन्तेति वा मन्त्रेण । स यदि कुमारस्य वाग्मित्वमिच्छेत्तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत् । यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत् तदा कपिञ्जलमांसं यदि जवन्त्वं तदा मत्स्यमांसं यदि दीर्घायुष्टं तदा कृकपायाः मांसं यदि ब्रह्मवर्चसं तदा आठ्या मांसं यदि सर्वकामस्तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत् । एकीकृत्यवा । अस्य कर्मणः समृद्ध्यर्थं ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत् । इत्यन्नप्राशनम् । इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमः काण्डः ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गृहाधरः ॥ पष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ जन्मतः पष्ठे मासे कुमारस्वान्नप्राश-
नाख्यं कर्म कुर्यात् । नारदः । जन्मतो मासि पष्ठे स्यात् सौरेणाज्ञाशनं परम् । तद-
भावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥ द्वादशे वाऽपि कुर्वीत प्रथमाज्ञाशनं परम् ॥
संवत्सरे वा संपूर्णं केचिदिच्छन्ति परिडिताः । पष्ठे वाऽप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणा-
न्तुपञ्चमे । सप्तमे मांसि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥ रिक्तां दिनत्रयं नन्दां
द्वादशीमष्टमीममाम् । त्यक्त्वाऽन्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्जवासराः ॥ चन्द्रवारं
प्रशंसन्ति कृष्ये चान्त्यत्रिकं विना ॥ श्रीधरः ॥ आदित्यतिथ्यवसुसौम्यकरानिला-
शिवचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः । बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे च्छि-
द्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥ वसिष्ठः ॥ बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च

अद्येति च द्वितीयामित्यन्तम् सूत्रम् ॥ आज्येन देवीं वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् । इदं वाचे इति त्यागं विधाय चकारात्पुनर्देवीं वाचमित्ये-
 तस्यान्ते वाजो नः । यथा देवीं वाचमिति वाजो नो अद्येति च द्वाभ्यामृग्भ्यां
 द्वितीयामाज्याहुतिं हुत्वा इदं वाचे वाजायचेति त्यागं कुर्यात् । स्थालीपाकस्य
 जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य चरोः प्राशेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आ-
 हुतीर्जुहोति ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तं विधाय ॥ सर्वान् रसान्त्सर्वमन्त्रमेक-
 तउद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीं हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥
 सर्वान् मधुरादीन् रसान्त्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोप्यादि । एकतोद्धृत्येत्त्र विसंज-
 नीयलोपेऽपि पुनः सन्धिरार्यः पृथगुकारोच्चारणं वा । एकतः एकस्मिन्प्राशे उद्धृत्य
 कृत्वा अथानन्तरमेनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मन्त्ररहितं हन्तेति वा मन्त्रेण कुतः
 हन्तकारं मनुष्या उपजीवन्ति इति श्रवणात् ॥ भारद्वाज्यामांसेनवाक्प्रसार-
 कामस्य कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य कृकपाया आ-
 युष्कामस्याद्या ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा ॥ अत्र
 गुणफलमाह । भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यम् । यदीयं
 कामना भवति कस्य पितुः कथम्भूतस्य वाक्प्रसारकामस्य वाचः प्रसारो बहुत्वं
 तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य कर्तारि पृष्टी कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् ।
 एवमन्नाद्यकामस्य कपिञ्जलमांसेन एवमुत्तरत्रापि । अयमर्थः । यदि कुमारस्य अयं
 वाग्मी स्यादिति कामयेत्तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारोऽन्नादः
 स्यादिति कामयेत्तदा कपिञ्जलमांसं प्राशयेत् । कपिञ्जलः कारण्डवो मैरिवां मयूरो
 वा केचित्तिन्त्रिरो वेति । यदि कुमारोऽयं जवनः शीघ्रगामी स्यात्तदा यथासम्भवं
 मत्स्यान्प्राशयेत् । स यदि कुमारो दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कृकपाया
 मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारो ब्रह्मवर्चस्वी स्यादिति कामयेत्तदा आद्या मांसं प्रा-
 शयेत् ॥ यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसान्तानि सर्वाणि कुमारस्य भवन्त्विति
 कामयेत्तदा भारद्वाज्यादीनामाद्यन्तानां सर्वाणि मांसानि क्रमेश प्राशयेत् अन्नपर्याय
 वा अन्नपरिपाट्या वा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपर्यायेति अविभक्तिक-
 मार्यं पदम् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य
 भोजनं कारयितव्यम् । अत्र कारण्डपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः । यथा कात्यायनसूत्रे
 अध्यायपरिसमाप्तौ उपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति सूत्रार्यः । अथान्नप्राशनप्रयोगः ।

गुणफलमाह । भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ भारद्वाजी पक्षिणीविशेषः
चिठीकेति प्रसिद्धा । तस्याः मांसेन वाक्प्रसारः अयं कुमारो वाग्मी स्यादित्येवं
कामो यस्मिन् कुमारे तस्य प्राशनं कुर्यात् ॥ कपिञ्जलमांसेनाद्याकामस्य ॥
कपिञ्जलः पक्षिविशेषः प्रसिद्धः । यद्यं कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा कपि-
ञ्जलमांसेन प्राशनं कुर्यात् । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ जवनः
शीघ्रगामी स्यादिति कामयेत् तदा मत्स्यानां मांसेन प्राशनं कुर्यात् ॥ कृकपाया
आयुष्कामस्य ॥ कृकपा कङ्कणहारिका तन्मांसेन दीर्घायुष्कामस्य प्राशनम् ॥
आद्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ आटिर्जलचरः पक्षी तन्मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य
प्राशनं कुर्यात् ॥ सर्वैः सर्वकामस्य ॥ यो वाक्प्रसारादिसर्वान्कामान् कामयते
तस्य भारद्वाज्यादिसर्वमांसैः क्रमेण प्राशनं कुर्यात् ॥ मिश्रैः प्राशनमिति भर्तृपत्राः ॥
अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥
अन्नपरिपात्या वाऽन्नवत् सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपरिपात्या वा
क्रमेण प्राशयेन्नैकत उद्भूयेति भर्तृपत्राः । अन्नपर्यायेत्यविभक्तिकं छान्दसं पदम् ।
तत इत्युक्तार्थम् । द्विरुक्तिः काण्डसमाप्ति सूचनार्था ॥ * ॥ इति श्रीत्रि-
रग्निचित्सम्राट् स्वपतिश्रीमहापात्रिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये
प्रथमकाण्डे एकविंशतिकण्डिका ॥ १६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ जन्मतः पष्ठे मासे रेवत्यश्विनीरोहिणीमृगशिरःपुनर्वसु-
पुष्यहस्तचित्राश्रवणधनिष्ठीत्तरात्रयेषु बुधजीवभानुवारेषु शुभे चन्द्रे पूर्वाह्ने पि-
त्रादिः शिशोरन्नप्राशनं कारयेत् । पष्ठे च क्रियते तदा गुरुशुक्रभीमादिदोषोऽधि-
कमासादिदोषश्च नास्ति । पित्रादिः सभार्यः शिशोर्नङ्गलस्नानं कारयित्वा देश-
कालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्धान्नाद्यब्रह्मवर्चसेतजइन्द्रियायुर्ल-
क्षणफलसिद्धिर्वीजगर्भसमुद्भवैनीबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमस्यकुमारस्यान्न-
प्राशनाख्यं कर्माहङ्करिये । ततः स्वस्तिवाचनाभ्युदयिके कृत्वा पञ्च भूषंस्कारान्कृ-
त्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणे हन्तेति प्राशनमिति विशेषः ।
ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं तत आज्येन देवीं वाचमिति प्रथमाहुतिः । इदं
वाचे नमम । पुनर्देवीं वाचं वाजो नोऽश्वेति मन्त्राभ्यां आज्येन द्वितीयाहुतिः ।
इदं वाचे वाजाय नमम । ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहुतयः । प्राणेनान्नमयीय
स्वाहा इदं प्राणाय न० । अपानेन गन्धानमयीयस्वाहा इदमपानाय० । चक्षुषा

राजाभिवेके खलु जन्मधिष्ययम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे सीमन्तयात्रादिपु मङ्ग-
 लेषु ॥ स्थालीपाकश्रंपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति ॥ स्थाली-
 पाकं चरं यथाविधि श्रंपयित्वाऽऽज्यभागौ हुत्वा द्वे आज्याहुती वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जु-
 होति ॥ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशयोवदन्ति । सानोमन्त्रे-
 पमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति ॥ वाजो नो अद्येति च द्वितीयाम्
 द्वे आहुती जुहोतीत्युक्तम् । तत्र देवीं वाचमजनयन्त इति मन्त्रेणैकामाहुतिं जुहो-
 ति । वाजो नो अद्येति च द्वितीयाम् चशब्दात्पूर्वया ऋचा सह वाजो नो अद्येति
 अनया द्वितीयामाहुतिं जुहोति । ततश्च देवीं वाचमिति वाजो नो अद्येति च द्वा-
 भ्यामृभ्यां द्वितीयामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थः । देवीं देवसम्बन्धिनीं वाचं वागीं
 देवाः प्राणादिवायवः अजनयन्त उत्पादितवन्तः ततस्तां देवीं वाचं विश्वरूपाः नाना-
 रूपा ऋषिमुनिब्राह्मणादयः पशवः संसरणत्वाद्ददन्ति । पशुरेवं स देवानामिति
 श्रुतेः । सा नो अस्मान् उपैतु सन्निहिताऽस्तु । किम्भूता मन्द्रा हर्षकरी । इयं रसं
 ऊर्जं अन्नादि च दुहाना । सुष्टुता शोभनैर्मन्त्रैः तद्रष्टृभिर्वा स्तुता । तत्र दृष्टान्तः ।
 वत्सान् धेनुरिवेति । स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन
 गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषारूपपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ॥
 स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पृष्ठी । स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीय स्वाहेति
 प्रतिमन्त्रम् चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । ततः स्विष्टकृदादिप्राशनान्तम् ।
 मन्त्रार्थः । प्राणेन वायुनाऽन्नमशीय अहं प्राप्नुयाम् लभेयम् । अपानेन वायुना गन्धान्
 परिमलान् लभेयम् । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकत
 उद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीं हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ प्राश-
 नान्ते कर्मणि सर्वान् रसान् कटुमधुरतिक्तकपायादीन् सर्वमन्नं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं
 चोष्यं पेयं चैकतां एकस्मिन् सुवर्णादिपात्रे उद्धृत्याथैनं कुमारं तस्मादन्नं गृहीत्वा
 तूष्णीं प्राशयेत् । हन्तेति मन्त्रेण वा प्राशयेत् । तस्यै द्वौ स्तनी देवा उपजीवन्ति
 स्वाहाकारं वपद्भारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति श्रवणात् । श्रुति-
 रपि च लिङ्गभूता स्मरणस्य द्योतिका भवति । नन्वग्रमुद्धृत्य ब्राह्मणाय दीयते
 तत्र कृतार्थमेतद्दर्शनमिति चेत् नैवम् । उभयोर्द्योतिका भविष्यति । एकतोद्धृत्येत्यत्र
 छान्दसः सन्धिः । मार्कण्डेयः । देयतापुरतस्तस्य धान्युत्सङ्गतस्य च ॥ अलङ्क-
 तस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥ मध्वाज्यदधिंसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वेति ॥

नमः अस्मज्जन्मनक्षत्राय नमः अस्मज्जन्मराशये नमः शिवायै नमः सम्भूत्यै नमः प्रीत्यै
 नमः सन्तत्यै नमः अनुसूयायै नमः ह्मायै नमः विष्णवे नमः भद्रायै नमः इन्द्राय नमः
 अग्नये न० यमाय न० निऋतये न० वरुणाय न० वायवे न० धनदाय न० ईशानाय
 न० अनन्ताय न० ब्रह्मणे नमः इति सम्पूज्य । पष्ठिके इहागच्छेह तिष्ठेत्यावाह्य
 पाद्यादिकन्दत्वा ॐ जगन्मातर्जगद्वात्रि जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि
 नमोऽस्तु पष्ठिदेवते ॥ इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलित्रयेण सम्पूज्य गन्धादिकन्दत्वा वरं
 प्रार्थयेत् । रूपं देहि यशो देहि भद्रं भगवति देहि मे । पुत्रान्देहि धनन्देहि सर्वा-
 न्कामांश्च देहि मे । इति वरं प्रार्थ्य प्रणम्य विसर्जयेत् । ततश्चन्दनेनाष्टदलं
 कृत्वा अक्षतानादाय ॐ भगवन्मार्कण्डेय इहागच्छेह तिष्ठेत्यावाह्य स्थापयित्वा
 पाद्यादीनि दत्वा इदमनुलेपनम् ॐ मार्कण्डेयाय नमः इति चन्दनं दत्वा । ॐ
 आयुःप्रद महाभाग सोमवंशसमुद्भव । महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ।
 इति पुष्पाञ्जलित्रयेण सम्पूज्य गन्धादीनि दत्वा वरं प्रार्थयेत् । ॐ मार्कण्डेयाय
 मुनये नमस्ते महदायुषे । चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥ मार्क-
 ण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ नरा-
 णामायुरारोग्यैश्चर्यसौख्यैः सुखप्रदः । सौम्यभूर्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
 महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्पान्तजीवन । मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ
 मे ॥ मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः । चिरजीवी यथा त्वं भो भवि-
 ष्येऽहं तथा मुने ॥ इति वरं प्रार्थ्य प्रणम्य । अश्वत्थान्ने नमः बलये नमः व्यासाय
 न० हनुमते न० विभीषणाय नमः कृपाय नमः परशुरामाय० कार्तिकेयाय० जन्मदे-
 वतायै० स्थानदेवतायै० प्रत्यक्षदेवतायै० वासुदेवाय० क्षेत्रपालाय० पृथिव्यै० अद्भ्यो
 नमः तेजसे० वायवे० आकाशाय० । इत्यष्टदिग्भागे सम्पूज्य । प्रीयन्तां देवताः सर्वाः
 पूजां गृह्णन्तु ता मम । प्रयच्छन्त्यायुरारोग्यं यशः सौख्यं च सम्पदः ॥ मन्त्रहीनं
 भक्तिहीनं क्रियाहीनं महामुने । यदर्चितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ इति
 पठित्वा तिलवपनम् । ब्राह्मणाय तिलदानम् । देयद्रव्याणि सम्पूज्य कुशत्रयतिल-
 जलान्यादाय अथ मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्काम एतान् तिलान् सोमदैवतान्
 यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे इति दद्यात् । ततो घृताक्ततिलैर्ध्या-
 हृतिभिर्होमः । ततः पयसा सर्वभूतेभ्यो नम इति बलिं दद्यात् । तद्दुलेभ्यो
 नमः इति सम्पूज्य जलेन सिद्ध्वा कुशत्रयतिलजलान्यादाय अथ मदीयजन्मदिने
 दीर्घायुष्काम एतान् सोपकरणान् तद्दुलान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुम-

रूपाख्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे न० । ओत्रेण यशोऽशीय स्वाहा इदं ओत्राय० ।
 ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमः । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः ।
 ततः संखवप्राशनम् । पवित्राम्यां मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्र-
 दानम् । प्रणीताविमोकः । ततः सर्वान् रसान् सर्वमन्नं चैकस्मिन्पात्रे उद्धृत्य
 सकृदेव हन्तेति मन्त्रेण कुमारं प्राशयेत् । काम्यं यथोक्तम् । एकब्राह्मणभोजनम् ।
 ततो दशब्राह्मणभोजनम् बालं भूमावुपवेश्य तदग्रे पुस्तकवस्त्रशस्त्रादिशिल्पानि
 विन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् । शिशुः स्वैच्छया यत्प्रथमं स्पृशेत्साऽस्यजीविकेति
 विन्यात् । तदुक्तं कारिकायाम् । कृतप्राशनमुत्सङ्गाद्वात्री बालं समुत्सृजेत् ।
 कार्यन्तस्यपरिज्ञानं जीविकाया अनन्तरम् । देवताग्रेऽथ विन्यस्य शिल्पभाग्डानि
 सर्वशः ॥ शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्बाल-
 स्ततो भाण्डं स्वयं तदा ॥ जीविका तस्य बालस्य तेनैवेति भविष्यति ॥ गर्भाधाना-
 दिका अन्नप्राशनान्ता मलिम्लुचे ॥ आकर्णवेधाः स्युः क्रिया नान्या इत्याह भास्करः ॥
 कुमार्या अप्येतदमन्त्रकं कार्यम् । इत्यन्नप्राशने पदार्थक्रमः । गर्गमते प्राणापानाय
 चक्षुषे ओत्राय जुष्टं गृह्णामीति चरुग्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । अन्यत्समानम् ।
 अथ वर्द्धापनविधिः । आदित्यपुराणे । सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।
 गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रपन्नत इति ॥ स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः
 प्रजापतिः । प्रतिसंयत्सरं यत्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥ स्वनक्षत्रं स्वनक्षत्रदेवता ॥
 स्वनक्षत्रं वित्तपश्चेति क्वचित्पाठः । तदा वित्तपः कुबेरः । अथ प्रयोगः । तत्र
 वर्षपर्यन्तं प्रतिमासं ततः प्रतिवर्षं तिलतैलेनैव स्नात्वा शुक्लवस्त्रयुगं परिधायान्ता
 गृह्णान्तरत उपविश्य कुशययजलान्यादाय ॐ अथ मदीयजन्मदिने दीर्घा-
 युष्यकामो मार्कण्डेयादीनां पूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्र निर्विघ्नार्थं गणपति-
 पूजनमहं करिष्ये । ॐ गणपतयेनमः इति गन्धादीनि दत्त्वा प्रणम्य गणपते नम-
 स्वेति विसर्जयेत् । एवम् गौरीं पद्मां शचीं मेधां सावित्रीं विजयां जयाम् । देव-
 सेनां स्वधां स्वाहां मातृः लोकमातृः धृतिं पुष्टिं तुष्टिं आत्मनः कुलदेवताम् पूज-
 येत् । ततो घृतेन वसोद्धारं कुर्यात् । ततः ॐ गणपतये नमः दुर्गायै नमः कुलदे-
 वतायै नमः गुरुभ्यो नमः देवताभ्यो नमः अग्नये नमः विप्रेभ्यो नमः मातृभ्यो नमः
 पितृभ्यो नमः सूर्याय नमः चन्द्राय नमः मङ्गलाय नमः बुधाय नमः बृहस्पतये
 नमः शुक्राय नमः शनैश्चराय नमः राहवे नमः केतवे नमः पञ्चभूतैभ्यो नमः
 कालाय नमः युगाय नमः संयत्सराय नमः मासाय नमः पक्षाय नमः अस्मज्जन्मतिथये

मूलम् ॥ सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ॥ १ ॥ तृतीये वाऽप्रति-
हते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशान्तः ॥ ३ ॥ यथामङ्गलं वा
सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादाया-
प्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपवि-
शति ॥ ५ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीता-
स्वप्नूष्णा आसिञ्चत्युष्णो न वाय उदकेनेह्यदिते केशान्व-
पेति ॥ ६ ॥ केशश्मश्रित्ति च केशान्ते ॥ ७ ॥ अथात्र नव-
नीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा प्रास्यति ॥ ८ ॥ तत आदाय
दक्षिणं गोदानमुन्दति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्द-
न्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ९ ॥ त्र्येष्या शलल्या
विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योपध इति ॥ १० ॥
शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति, येना-
वपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन
ब्रह्मणो वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ ११ ॥ सके-
शानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो भ्रियमाणे ॥
१२ ॥ एवं द्विरपरन्तूष्णीम् ॥ १३ ॥ इतरयोश्चोन्दनादि ॥ १४ ॥
अथ पश्चात्यायुषमिति ॥ १४ ॥ अथोत्तरतो येन भूरिश्चरा
दिवं ज्योक्च पश्चाद्दि सूर्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे
जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः
प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते ॥ १८ ॥ यत्क्षुरेण मज्ज-
यता सुपेशसा वट्वा*वा वपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः
प्रमोषीः ॥ १९ ॥ मुखमिति च केशान्ते ॥ २० ॥ तान्भिरद्विः
शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षरवन्परिवपेति ॥
२१ ॥ यथामङ्गलं केशशोषकरणम् ॥ २२ ॥ अनुगुप्तमेतठं सकेशं
गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वाऽऽचार्याय वरं
ददाति ॥ २३ ॥ गां केशान्ते ॥ २४ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं
च केशान्ते द्वादशरात्रठं पद्भ्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५ ॥

हमुत्सृजे । घृताय नम इति घृतं सम्पूज्य जलेन सिद्ध्वा अथ मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्काम इदं घृतं प्रजापतिदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे । ततस्तिलगुडसहितदुग्धपानम् । तत्र मन्त्रः । अङ्गल्यर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥ इति तिलगुडसहितं दुग्धं पीत्वाऽऽचम्य । मार्कण्डेयाय नमः गोभ्यो न० ब्राह्मणोभ्यो नमः इति प्रणम्य । मार्कण्डेय क्षमस्वेति विसर्जयेत् । अश्वत्यामा बलिव्यांसी हनूमौश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ सप्तैतौश्च स्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ इति वचनादश्वत्यामादिमार्कण्डेयान्तान्नाष्टौ स्मरेत् । इदं च वर्द्धापनं यदि जन्ममासोऽसङ्क्रान्तस्तदा शुद्धमास एव कार्यं नत्वधिके । इदं वर्द्धापनं यावद्दाल्यं पित्रादिभिः कार्यम् । पश्चात्तु प्रतिवर्षं स्वयमेवेति । ग्रन्थान्तरे तु माङ्गल्यस्नानं कृत्वा कुमुदादिदेवताः सम्पूज्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं दक्षिणां च दत्त्वा सुवासिनीभिर्नीराजितो धृतनूतनवस्त्रो ब्राह्मणीभ्यः शिशुभ्यश्चापूपपूरिकाः साज्याः कुमुदादिप्रीतये आयुर्वृद्धये च वायनादि दद्यात् । जन्मर्क्षदेवताप्रीत्यै च दद्यात् । वर्षान्ते सुदृढद्वादशवंशपेटिकाः सुमोदकादिखाद्यं निधाय नूतनवस्त्राच्छादिताः जीवत्पतिपुत्राभ्यो दत्त्वा तदाशिपो गृहीयात् ॥ इदं सर्वं जीवन्ती मातैवापत्यायुषे कुर्यात् ॥ * ॥ इतिश्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्ड समाप्तम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

एवम्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण ॥ यथा मङ्गलं केशशेषकरणम् । यथाशास्त्रं यद्यस्य
गोत्रे उचितम् । केचित् त्रिशिखाः केचित्पञ्चशिखाः यथा यस्य प्रसिद्धिः ॥ अनुगुप्त-
मेतर्दं सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा ऽऽचार्याय वरं
ददाति । गां केशान्ते । तस्यैव ह्याचार्यस्य नेतरस्येति । संवत्सरं ब्रह्मचर्यम-
वपनं च केशान्ते । व्रतं भवति । द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः । स
चायं विकल्पः । तुल्यं हि स्मरणमन्यत्रेति ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ संवत्सरो जातो यस्य स सांवत्सरिकः संवत्सरातिक्रान्तः तस्य
चूडाकरणाख्यङ्गमं कर्तव्यमिति शेषः । तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अगते
असम्पूर्णं इत्यर्थः । तुल्यत्वात्तत्कर्मणः केशान्तो ऽप्यत्रोच्यते । स च नियतकाल एव
विवाहिताऽविवाहितयोः संवत्सरं ब्रह्मचर्यमित्यादि बह्यमाणत्वात् । यथामङ्गल-
मिति । यद्यस्य कुले मङ्गलमुचितङ्गस्यचित्संवत्सरे कस्यचिन्तृतीये । यथामङ्गलङ्गा-
लान्तरे कार्यमित्यपरे । आदौ ब्राह्मणान् सम्भोज्य शिशोर्माता बालं संताप्याहृतं
वस्त्रयुगमं परिधाप्य उत्सङ्गे बालमारोग्यं स्थापितस्य बह्वेः पश्चाद्द्वर्तुरुत्तरत उपवि-
शति, अन्वारम्भेऽथैवाधारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतयो हूयन्ते ता एव हुत्वा ।
शीताभूपकल्पितास्वप्सु उष्णा अप आसिञ्चति पिता । उष्णेनेति मन्त्रेण ।
अस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी प्रतिष्ठा वायुर्वपनोदकासेके० । हे वायो हे अदिते अख-
ण्डिता दितिः खण्डनं दो अवखण्डने इहि एहि आगच्छ । आगत्य चोष्णेन जलेन
सह वर्तमानेनेतरेणोदकेन केशार्द्राकरणेनास्य केशान्वप छिन्धि । केशश्मश्रुवपेति
केशान्तेकर्मणि विशेषः । अथात्र प्रकृतोदके दध्यादीनामेकतमस्य पिण्डस्यास्यति
प्रक्षिपति । ततस्तस्मादुदकमादाय दक्षिणङ्गोदानं केशसटामुन्दति क्लेदयति । सवित्रा
प्रसूता दैव्या आप इति मन्त्रेण । उन्दी क्लेदने । अथ मन्त्रार्थः । तत्र प्रजापति-
र्गायत्री आपः क्लेदने० । हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता उत्पादिता आपः ते तव
तनूं चूडाख्यमङ्गम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु । किम्भूता दैव्याः दिवि भवाः, किमर्थम्, तत्र
दीर्घायुत्वाय चिरकालनिर्दुष्टजीवनाय वर्चसे प्रतापाय ऐश्वर्याय च त्र्येष्या त्रिश्वे-
तया शलक्ष्या शल्यकपत्तकगटकेन नयनम् पृथकराणम् । तूष्णींहुशवृणत्रयान्तर्द्धानम्
श्रोपधे त्रायस्वैत्येतावता मन्त्रेण । तत्र प्रजापतिर्जुर्गायत्री वृणमन्तर्द्धाने० ।
शिवोनामेति मन्त्रेण ताम्रपरिष्कृतक्षुरादानम् । तत्र प्रजापतिः प्राजापत्यावृह-
ती क्षुरः तदादाने० निवर्तयामीति मन्त्रेण संलागनङ्करणम् । प्रपूर्वा वपतिः

कर्कः ॥ सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । संवत्सरो यस्य जातः स सांवत्सरिकः । तस्य सांवत्सरिकस्य चूडाकरणार्थं कर्म कर्तव्यम् । तृतीये वाऽप्रतिहृते । तृतीये वा संवत्सरे ऽप्रपन्ने, यागद्वौ विकल्पार्थः । षोडशवर्षस्य केशान्तः । कर्तव्य इति शेषः । तुल्यत्वात्तत्कर्मणः केशान्तोऽत्राभिधीयते । यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् । यद्यस्य मङ्गलमुचितं कुले कस्यचित्तृतीये कस्यचित्संवत्सरे । अन्ये तु यथामङ्गलशब्देन कालान्तरं कल्पयन्ति । ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहृते वाससी परिधाप्याह्ने आधाय पश्चादग्नेरुपविशति । माता कुमारमादायाप्लाव्य स्नापयित्वाऽहृते वाससी परिधाप्याह्ने कृत्वा परचादग्नेरुपविशति । अन्वारब्ध आज्याहृतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चत्युष्णो न वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मन्त्रेण । केशश्मधिप्रति च केशान्ते । विशेषः । अथात्र नयनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा प्रास्यति । अत्रेति प्रकृतोदकमुच्यते । तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सधित्रा प्रसूताद्वैव्या इति । तत उदकमादाय दक्षिणं गोदानमुन्दति । गोदानशब्देनाङ्गविशेषोऽभिधीयते इति । अङ्गमिति शीर्षपार्थमुच्यते । उन्दति क्रैदयतीत्यर्थः । तच्च सधित्रा प्रसूता इत्यनेन मन्त्रेण । त्र्येया शलत्या विनीय । त्र्येणी शलली प्रसिद्धा तथा विनीय केशान् । त्रीणि कुशतरुणान्वन्तर्दधात्वोपध इत्यनेन मन्त्रेण । शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रयपति । गियो नामेति मन्त्रेण ताम्रमयं क्षुरमादाय गृहीत्वा नियतंपामीत्यनेन मन्त्रेण कुशतरुणेष्वन्तर्हितेषु संलागयति । प्रपूर्वां वपतिः संलागने । येनायपत्नयिता क्षुरेणेत्यनेन मन्त्रेण मकेशान्प्रच्छिद्य कुशान् । आनहुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणो । एवं द्विरपरं तृष्णीम् । ययं द्विरपरं कर्म तृष्णीं भवति । इतरयोश्चोन्दनादि । इतरयोश्च गोदानयोः उन्दनाद्ये कर्म भवति मङ्गलमन्त्रेण द्विसूष्णीम् । अथ पश्चात्त्र्यायुपमिति, छेदनमन्तः । अयोत्तरतो येन भुरिद्वरा द्वियमिति छेदनमन्त ष्य । त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणां परिहरति समुपं केशान्ते यत्क्षुरेणेत्यनेन मन्त्रेण । मुख्यमिति च केशान्ते, मन्त्रविशेषः । ताभिरग्निः शिरः समुप नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षयन्परिवपेति । ताभिरग्निः शिरः समुप । उन्दयतिः क्रैदनायः तस्य किञ्चादनुनागिष्णोपः क्रियते समुदेतिर्ण्यं क्रैदयित्वेत्यर्थः । नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अथ-

हरिहरः ॥ अथ चूडाकरणकेशान्तौ तन्त्रेण सूत्रयति ॥ सांवत्सरिकस्य
 चूडाकरणं तृतीये वा ऽप्रतिहते । संवत्सरमब्दम् अतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य
 कुमारस्य चूडाकरणम् चूडाकर्म कुर्यात् । तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अल्पाव-
 शिष्टे । यथा मङ्गलं वा सर्वेषाम् । यद्वा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं सतदुक्तं
 भवति यस्य कुले सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य । यस्य
 तृतीयेऽब्दे तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्छया
 विकल्पः । अन्ये तु यथामङ्गलशब्देन धर्मशास्त्रान्तरे विहितकालान्तरोपल-
 क्षणमाहुः । अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः । षोडशवर्षस्य केशान्तः । षोडशवर्षा-
 ण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्रदशे वर्षे केशान्तः केशान्ताख्यः
 संस्कारो भवति । अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोऽन्यथा तथापि केशान्तस्य कालविक-
 ल्पाभावात् चूडाकरण एव कालविकल्प इति हेतोर्यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् इति
 सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् । ब्राह्मणान्भोजयि-
 त्वा माता कुमारमादाद्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्कः आधाय पश्चा-
 दग्नेरुपविशति । एवं कालमभिधाय कर्माभिधत्ते । चूडाकरणाङ्गतया त्रीन्
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हमादाय गृहीत्वा
 आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सकृद्भूते वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्य परि-
 हिते कारयित्वा अन्तरीयोनरीयन्त्रेण अङ्के उत्सङ्गे आधाय स्थापयित्वा पश्चा-
 दग्नेः पश्चमतः उपविशति आस्ते । अन्वारव्य आज्याहुतीहुत्वा प्राश-
 नान्ते शीतास्त्रेषूप्ला आसिञ्चति । ततोऽन्वारव्यः ब्रह्मणा उपस्पृष्टः आज्या-
 हुतीः आघारादिस्त्रिष्टकृदन्ताश्चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु अप्सु उष्णा
 अप आसिञ्चति प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमन्त्रेण अन्वारव्यग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो
 नियम्यते । उष्णो न वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशशमश्चिप्रति च
 केशान्ते । केशान्ते पुनः उष्णो न वाय उदकेनेह्यदिते केशशमश्रवपेतिविशेषः ।
 अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा प्रास्यति । अथ उष्णोदकसेकान-
 न्तरमत्र आस्त्रप्सु नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा पिण्डं प्रास्यति । अप्सु क्षेपणे
 प्रक्षिपति । तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता इति । तत-
 स्ताभ्योऽद्भ्यः चुलुकैर्नैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसौ दक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं
 केशसमूहं उन्दति आर्द्रं करोतीत्यर्थः । केन मन्त्रेण । सवित्राप्रसूतेत्यादिना दीर्घा-

संलाग्ने । तत्र प्रजापतिः प्राजापत्यान्निष्टुप् क्षुरः स्पर्शने० । येनावपदिति मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य छित्वा प्रास्यति प्रक्षिपति उत्तरत अग्नेरेव ऋणडुहे ध्रियमाणे गोमयपिण्डे । अथ मन्त्रार्थः । तत्र लम्बायनः पङ्क्तिः सविता कुशतरुणप्रच्छेदने० । हे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः येन कारणेन क्षुरेण वा सविता प्रसविता पिता आदित्यो वा राज्ञः सोमस्य वरुणस्य च शिरः श्रवणत् राजसूयदीक्षायै अमुण्डयत् । किम्भूतः विद्वान् सर्वज्ञः तेन कारणेन क्षुरेण वा प्रकारेण वा ऽस्य कुमारस्य इदं शिरो यूयं वपत् मुण्डयत् । यथाऽयङ्कुमार आयुष्मान् दीर्घायुः जरदष्टिः सुपरिणतवपुश्च सत् स्यात् । एवम् एवमेवोन्दनादि कर्म । द्विपरन्तूप्णीम् मन्त्रान् विना भवति । इतरयोश्च पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोर्दन्नादि, चकारां देवमेव सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूप्णीम् । अथ पश्चात्पश्चिमगोदाने त्र्यायुपमिति छेदने मन्त्रभेदः । तत्र उत्तरनारायण उष्णिक् आशीः छेदने० । अथोत्तरतो येन भूरिरिति छेदने मन्त्रभेदः । अस्यार्थः । तत्र वामदेवो यजुः क्षुरः केशच्छेदने० । हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा चराः चरणशीलो वायुः ज्योक् चिरम् आकल्पमित्यर्थः । दिवं द्याम् पश्चात्तामनुसूर्यं तमनु-विश्वञ्च चरति । किम्भूतः भूरिः प्रक्षुरः तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितक्षुरेण वा ते तव शिरो वपामि । किमर्थं जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थं जीवनायायुषे सुश्लोक्याय शोभनयशसे स्वस्तये मङ्गलाय । त्रिः क्षुरेण क्षुरभ्रामणेन शिरः प्रदक्षिणन्तिः करोति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूप्णीम् । केशान्ते तु समुखमिति विशेषः । तत्र मन्त्रः । यत्क्षुरेणेति । अस्यार्थः । तत्र वामदेवो यजुः क्षुरभ्रामणे० । हे क्षुरदेवते यत् यस्मात् वपता क्षुरेण आधपति शिरो मुण्डयति नापितादिः, किम्भूतेन यनङ्कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता वाशब्दश्चायं अतोऽस्य कुमारस्य केशान् छिन्धि मुण्डय शिरः आयुश्च मा प्रमोषीः मा मुपाण । मुपस्तेवे । केशान्ते तु मुखमिति च मन्त्रान्ते वाच्यम् । ताभिरेवाद्भिः शिरः समुद्य क्तेदयित्वाऽऽद्रं भावनापाद्येत्यर्थः । नापिताय क्षुरभ्रयच्छति पिता तस्याधिकारित्वावगमात् । अक्षरवन्परिवपेत्पेतायता मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र वामदेवो यजुः क्षुरो वपने० । हे नापित अस्य शिरः अक्षरवन् दातमकुर्वन् परिवप परितो वप शिखां रक्षित्वा परितो मुण्डयेत्यर्थः । यथामङ्गलं यथाशास्त्रं त्रिंशित्वादि । अनुगुप्तं सुगुप्तं वरमिति चूडाकरणे संस्कृतां स्वाचार्याय केशान्ते संस्कृताऽपि गाम् । संवत्सरमिति केशान्ते एव संवत्सरादिकालं ब्रह्मचर्यव्रतम् । नतु कुमारस्य, असम्भवात् । श्रवणनञ्च विहितवपन्यतिरिक्तवपनाभावोऽत्रैव । ब्रह्मचर्यकालविकल्पश्च शक्तिश्रद्धापेक्षः ॥ १ ॥

विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय क्षुरमक्षयन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण प्रयच्छति ॥ यथामङ्गलं केशशेषकरणम् । केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणम् । यथामङ्गलं मङ्गलं कुलाचारव्यवस्थामनतिक्रम्य भवति । कुला-
 चाराश्च बहुधा तद्यथा लौगाक्षिः । 'तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षिणतः कम्बुजानां वसिष्ठानां उभयतोऽत्रिकशयपानां मुण्डाभृगवः पञ्चचूडाञ्जि-
 रसः । वाजसनेयिनामेकां मङ्गलाथं शिखिनोऽन्यः इति ॥ कम्बुजानां वसिष्ठानां दक्षिणे कारयेच्छिखाम् । द्विभागेऽत्रिकशयपानां मुण्डाश्च भृगवो मताः ॥ पञ्चचूडा
 अङ्गिरस एका वाजसनेयिनाम् । मङ्गलाथं शिखिनोऽन्य उक्ता चूडाविधिः क्रमादिति ॥
 अनुगुप्तमेतर्द्धं सकेशं गोमयपिण्डञ्चिधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा । अनु-
 गुप्तमावृतं सनं गोमयपिण्डं सकेशं केशैः सहितं निधाय स्थापयित्वा गोष्ठे गवां ब्रजे
 पल्वले अल्पोदके सरसि उदकान्ते वा उदकस्य समीपे वा । आचार्याय वरं ददाति ।
 स्वकीयाय आचार्याय वरं आचार्याभिलषितं द्रव्यं ददाति कर्मकर्ता पित्रादिः ।
 गां केशान्ते । केशान्ते कर्मणि संस्कार्यस्य आचार्याय गां ददाति । संवत्सरं
 ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रं पञ्चात्रं त्रिरात्रमन्ततः । केशान्तक-
 र्मानन्तरं संवत्सरं यावत् ब्रह्मचर्यं भवेत् । अवपनं केशान्ते द्वादशरात्रं पञ्चात्रं
 त्रिरात्रं अन्ततः । केशान्तकर्मानन्तरं यावज्जीवमवपनं च विहितवपनव्यतिरेकेण
 विहितवपनञ्च । गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ भृते । आधाने सोमपाने च
 वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ तथाच वपनं चानुभाविनां प्रेतकनीयसां वपनं तथा । मुण्डनं
 क्षीपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥ वज्रयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयासु ॥
 नैमिषं पुष्करं गयामिति पाठान्तरम् । प्रयागे वपनं कुर्याद् गयायां पिण्डपातनम् ।
 दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत् । इत्यादिवचननिचयप्रतिपादितनिमि-
 त्तेषु । अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु मुख्यत्वेन पितैव कर्ता तद-
 भावे सन्निहितोऽन्यः । तथाच स्मरणम् । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।
 पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् । एतान्युक्तानि नामकरणादीनि
 चूडाकरणान्तानि कर्माणि दुहितृणामपि मन्तरहितानि कुर्यात् ॥ यथाह याज्ञव-
 ल्क्यः ॥ तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समग्नकइति ॥ तथा शूद्रस्य यथाहम् ।
 यथाह यमः । शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छ-
 न्दसा तं प्रजापतिः ॥ एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणान्तैः संस्कारैर्वैजिकगामि-

युत्वाय वचंस इत्यन्तेन । त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्य-
 न्तर्दधात्वोषध इति । त्र्येण्या त्रिष्वेतया शलल्या शल्यकपक्षककण्टकेन विनीय
 पृथक्कृत्य पूर्वदिनाधिवासितां केशलतिकां तस्या अन्तर्मध्ये अन्तरा त्रीणि त्रिस-
 ह्याकानि कुशतरुणानि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मन्त्रेण ।
 शिवो नामेति लोहचुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति । ततः शिवो नामे-
 त्यनेन मन्त्रेण लोहचुरं ताम्रपरिष्कृतमायसं चुरमादाय गृहीत्वा दक्षिणकरेण
 निवर्तयामीत्यनेन मन्त्रेण प्रवपति तं चुरं कुशतरुणान्यभिनिदधाति । उपसर्गाय
 धात्वर्थी बलादन्यत्र नीयते इति न्यायात् ॥ धातूनामनेकार्थत्वाच्चेत्यत्र प्रपूर्वा
 वपति रभिनिधानार्थः । क्लेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रस-
 ज्येत । येनावपत्संविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्मा-
 यो वपतेदंमस्यायुष्यं जरदपिष्यथासदिति । सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोम-
 यपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥ येनावपदिति मन्त्रेण केशसहितानि कुश-
 तरुणानि प्रच्छिद्य खण्डयित्वाग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे
 आपंभे गोमयपिण्डे गोशकृत्पिण्डे प्रास्यति प्रक्षिपति ॥ एवं द्विरपरं तूष्णीम् ।
 संवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारं उन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्तमपरं कर्म
 तूष्णीं मन्त्ररहितं कुर्यात् ॥ इतरयोश्चोन्दनादि । इतरयोः पश्चिमोत्तरयोः
 गोदानयोः उन्दनादि क्लेदनप्रभृति कर्म चकारात्सकृन्मन्त्रकं द्विरमन्त्रकं भवति ।
 अथ पश्चात् त्र्यायुपमिति । अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिप्रच्छेदनानन्तरं
 पश्चाद्गोदाने विशेषमाह । त्र्यायुपमिति । त्र्यायुपं जमदग्नेरित्यादिना मन्त्रेण
 सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति ।
 अथोत्तरतः । अथानन्तरं उत्तरगोदाने उन्दनादिगोमयपिण्डनिधानान्ते विशेष-
 माह । येन भूरिश्वरेति स्वस्तय इत्यन्तेन मन्त्रेण सकृत्सकेशानां कुशतरुणानां
 प्रच्छेदनं द्विस्तूष्णीम् ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशा-
 न्ते । त्रिः त्रीन्वारान् क्षुरेण शिरः मूर्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति
 शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह ॥ यत्क्षुरेणेत्यादि
 मास्यायुः प्रसोपीरित्यन्तं केशान्ते च समुखमिति पदं प्रक्षिपेन्मन्त्रे आवपेत् ।
 अत्रापि सकृन्मन्त्रो द्विस्तूष्णीम् । ताभिरद्विः शिरः समुखं नापिताय क्षुरं प्रय-
 च्छति अक्षयवन्परिवपेति । ताभिः शीतोष्णाभिरद्विः कुमारस्य शिरः समुखं आर्द्रं

ज्यतां गच्छति । दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां सालोक्यतां
सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसङ्गेन इति सूत्रार्थः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूमिष्ठे गते कुमारस्य
चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यात् । कुलधर्मव्यवस्थया वा । दैवयोगाद् गृह्योक्तकालालाभे
स्मृत्यन्तरोक्तान्यतमकाले मातृपूजामाभ्युदयिकं च कृत्वा आह्वातिरिक्तं ब्राह्मण-
त्रयं भोजयित्वा बहिःशालायां परिसमूहनादिभिर्भुवं संस्कृत्य लौकिकाग्निं स्थाप-
येत् । अथ माता कुमारमादाय स्थापयित्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्सङ्गे निधाय
अग्नेः पश्चिमत उपविशति । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । तण्डुल-
वर्जमासादनम् । उपकल्पनीयानि च शीतोदकमुष्णोदकम् । नवनीतघृतदधिपि-
ण्डानामेकतमः पिण्डः । त्र्येणी शलली । त्रीणित्रीणि कुशतरुणानि पूयक् बद्धा-
नि नवताम्रपरिष्कृतआयसः क्षुरः गोमयपिण्डं नापितश्चेति । ततः पवित्रकरणा-
दिपर्युत्थान्ते आचारादिस्विष्टकृदन्तं चतुर्दशाहुतिर्होमं विधाय संस्रवं प्राश्य
पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मण्ये दद्यात् । ततः शीतास्वप्सु उष्णाअप आसिच्य उष्णेन
वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मन्त्रेण । अत्र उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपक-
ल्पितं नवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षिपति । तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या
आपउन्दन्तुतेतनुं दीर्घायुत्वायवर्चस इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणं गोदानमुन्दति । तत-
स्त्येया शलल्या केशान्विनीय ओपधे त्रायस्वेति मन्त्रेण त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्द्वाय
शिवो नामासिस्वधितस्तेपितानमस्ते अस्तु मामाहिःसीरिति उपकल्पितं क्षुर-
मादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्तथास्यायुपेन्नाद्याद्यप्रजननायरायस्थोपाय
सुप्रजास्त्वायसुवीर्यायेत्यनेन मन्त्रेण क्षुरमभिनिदधाति । येनावपत्सविता क्षुरेण
सोमस्यराज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्मणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदि-
त्यनेन मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमयपिण्डे उत्तरतो
ध्रियमाणे प्रक्षिपति । श्वमेवापरं वारद्वयं उन्दनकेशविनयनकुशतरुणान्तर्द्वाय
क्षुराभिनिधानसकेशकुशतरुणप्रच्छेदनगोमयपिण्डप्राशनानि तूष्णीं कुर्यात् । तथा
पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः श्वमेव सकृत्समन्तकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः ।
पश्चिमगोदाने त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषं यद्वेषु त्रायुषं तन्मो अस्तु
त्रायुषम् इति मन्त्रेण छेदनम् । उत्तरगोदाने येन भूरिश्चरादिवं ज्योक्च पश्चा-
द्विसूर्यं । तेन ते वपानि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये इत्यनेन
मन्त्रेण छेदनम् । अन्यत्सर्वमुन्दनादि गोमयपिण्डप्राशनान्तं समानम् । ततो

कपापशून्यः विना मन्त्रेण तूष्णीं यतस्तं शूद्रं केनापि एकतमेनापि छन्दसा वेदेन प्रजा-
 पतिः परमेश्वरः न समसृजत् समयोजयत् इति । तथा ब्रह्मपुराणे । विवाहमात्र-
 संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च । यमब्र-
 ह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवन्सीमन्तजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणाद्-
 प्राशनचूडाकरणविवाहान्ता नवसंस्कारा विहितास्ते च तूष्णीं इतरेषां निवृत्तिः ।
 प्रसङ्गादनुपनीतधर्मा लिख्यन्ते । मनुः ॥ नास्मिन्ह्युत्तिष्ठते कर्म किञ्चिदामौ-
 ज्जिवन्धनात् । नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्ता-
 वद्यावद्वेदे न जायते । वृद्धशातातपः । प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
 कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिवन्धनम् ॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं
 स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पृशे स्नातव्यन्तु कुमारकैः । गौतमः । प्रागुपनयनात्कान-
 चारवादभक्षः । नित्यं मद्यं ब्राह्मणोऽनुपनीतोऽपि वर्जयेत् । उच्छिष्टादावप्रयता न
 स्युः । महापातकवर्जम् । ब्राह्म्ये । मातापित्रोरयोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् भवेत्सुखी ।
 संस्कारप्रयोजनं च स्मृत्यन्तरोक्तम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । एवमेनः शर्मं याति
 वीजगर्भसमुद्भवम् । अङ्गिराः । चित्रकर्म यथाऽनेकै रागैरन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्य-
 मपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः । मनुः । गर्भैर्हामैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिव-
 न्धनैः । वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते । हारीतः । गर्भाधानवदुपनीतो
 ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात्पुंसीकरोति फलस्रपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति
 जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयम् चूडाकरणेन
 चतुर्थम् स्नानेन पञ्चमम् ॥ एतैरष्टभिर्गार्भसंस्कारैर्गर्भापघातात्पूतो भवति । उपन-
 यनाद्यैरेभिरनुव्रतैश्चाष्टभिः स्वच्छन्दसम्मिता ब्राह्मणः परंपात्रं देवपितृणां भवति ।
 छन्दसामायतनम् । सुमन्तुः । तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वृत्तिगर्भाधानपुंसवन्सी-
 मन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणाद्प्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि
 स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः । पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम् । देवपितृमनुष्यभूत-
 ब्रह्मयज्ञानाम् । एतेषां चाष्टकाः । पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति-
 पाकयज्ञसंस्थाः ॥ अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणोष्टिर्निरूढ-
 पशुबन्धः सौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थयोड-
 षोवाजपेयातिरात्रोष्टोममइति सप्त सोमसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः । हारीतः ।
 द्विविधएव संस्कारो भवति । ब्राह्म्यो दैवश्च । गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्म्यः ।
 पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः ॥ ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतऋषीणां सप्तानतां सायु-

स्त्रियाः पुंसोऽपि वा समस् । प्रयोगपारिजाते । आद्येऽब्दे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽब्दे
द्वितीयके ॥ उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः । कारिकायाम् । सम्भवत्युदग-
यने शुक्रपक्षे विशेषत इति । बृहस्पतिः ॥ शुक्रपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् ।
अशुभोऽन्त्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे निराकृते । कारिकायाम् । अश्विनी श्रवणः
स्वाती चित्रा पुष्यं पुनर्वसु । धनिष्ठारेवतीज्येष्ठा मृगहस्तेषु कारयेत् । तिथिं
प्रतिपदां रिक्तां पातं विष्टिं विवर्जयेत् । वाराञ्छनैश्चरादित्यभौमानां रात्रिमेव च ।
बृहस्पतिः ॥ पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं रवेः । त्रियाणां त्रमासूनी-
र्विद्वद्राणां शनौ शुभम् । वसिष्ठः । द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च ।
दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षीरं विजानता । ग्रन्थान्तरे । पण्ड्यष्टमी चतुर्थी च
नवमी च चतुर्दशी । द्वादशी दर्शपूर्णौ द्वे प्रतिपञ्चैव निन्दिता इति । सर्वपांमिति
सर्वपां वर्णानामित्यर्थः । भर्तृयज्ञभाष्ये तु यस्य सादृशे ब्राह्मणभोजने
मङ्गलबुद्धिः स तादृशं ब्राह्मणं भोजयित्वा चूडाकरणं कुर्यादिति सूत्रं योजितम् ।
चूडाकर्मणि कालोऽभिहितः । कर्माह । ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता
कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चाद्गनेरुपवि-
शति । आभ्युदयिकश्चाद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता
कुमारजननी कुमारं स्वपुत्रमादाय हस्ते गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वाऽहते नवे यत्न-
मुक्ते सकृद्दौते वाससी वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अङ्कआधाय तं कुमारमङ्के
उत्सृङ्गे स्थापयित्वाऽग्नेः पश्चादुपविशति । मातरि रजस्वलायान्तु विशेषः । बृहस्पतिः ।
प्राप्तमभ्युदयश्चाद् पुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नी रजस्वला चेतस्यान्नकुर्यात्तत्पिता तदा ।
पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । दोषमाह गर्गः । विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रज-
स्वला । तदा स मृत्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विनेति । अग्रे सुमुहूर्त्तालाभे तु वाक्य-
सारे । अलाभे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे उपस्थिते । श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाच-
रेदिति । कुमारस्य मातरि गर्भिण्यामपि चूडाकरणं न कार्यम् । तथाच बृहस्पतिः ।
गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षीरकर्म न कारयेत् । व्रताभिषेकेऽप्येवं स्यात्काली वेदव्रते-
ष्वपि । मदनरत्ने । पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् । शस्त्रेण मृत्युमा-
प्नोति तस्मात्क्षीरं विवर्जयेत् । एतदपवादोऽपि तत्रैव । सूनेर्मातरि गर्भिण्यां चूडा-
कर्मं न कारयेत् । पञ्चमात्प्रागत ऊर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् । सहोपनीत्या कुर्या-
च्चैत्तदा दोषो न विद्यते । गर्भं मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ॥ पञ्चमासादधः
कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ पञ्चमासादूर्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युरिति तत्रैवोक्तम् ।

यत्तुरेण मज्जयता सुपेशसा वपुवा वा वपति केशाञ्छिच्छन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोपीरि-
त्यन्तेन मन्त्रेण शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूप्णीम् ।
ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिर आर्द्रमापाद्य अक्षयवन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण नापि-
ताय क्षुरं समर्पयति । स च नापितः केशवपनं कुर्वन् यद्योक्तं केशशेषकरणं करोति
ततः सकेशं गोमयपिण्डं अनुगुप्तं परबले गोष्ठे वा उदकान्ते निधाय चूडाकरण-
कर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति । केशान्तेऽपि षोडशवर्षस्य सप्तदशेवर्षे इयमेव चूडा-
करणीत्तैतिकर्तव्यता भवति एताव्वास्तु विशेषः । उप्योदकासेकमन्त्रे उप्येन वाय
उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रूवपेति तथा क्षुरपरिहरणे मुखसहितं शिरः परिहरति तत्र
परिहरणमन्त्रे च यत्तुरेण मज्जयतेत्यादिमास्यायुः प्रमोपीमुखं इति । तथा यस्य
केशान्तः स स्वाचार्याय गां ददाति । संवत्सरं वा द्वादशरात्रं पञ्चरात्रं त्रिरात्रं वा
ब्रह्मचर्यं करोति । शक्त्यपेक्षया विकल्पः । तथा केशान्तादूर्ध्वं शास्त्रीयवपन-
व्यतिरेकेण यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं चोक्तम् ॥ १ ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ चूडाकरणमाह । सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । संवत्सरो जातो
यस्य स सांवत्सरिकः तस्य बालकस्य चूडाकरणं चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यादिति शेषः ।
चूडाकरणमिति बह्व्यमाणसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । तृतीयेवाऽप्रतिहृते । अथ-
वा तृतीये संवत्सरे अप्रतिहृते असंपूर्णोऽसमाप्ते चूडाकरणं कुर्यात् । षोडशवर्षस्य
केशान्तः । केशान्तइति संस्कारकर्मनामधेयम् । षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य स षोड-
शवर्षः । तस्य पुरुषस्य केशान्ताख्यः संस्कारः स्यात् । अयं च नियतकाल एव अतो
विवाहिताविवाहितयोर्भवतीति जयरामः । अत्र कारिकायाम् । केशान्तः षोडशे वर्षे
ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्द्योर्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिकेतत इति कर्मणस्तु-
ल्यत्वात्केशान्तकथनमत्र भगवता कात्यायनेन कृतम् । यथा मङ्गलं वा सर्व-
पाम् । अथवा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं चूडाकरणं कार्यम् । यस्य कुले सांवत्स-
रिकस्य कुमारस्य कुर्वन्ति तस्य सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । यस्य कुले तृतीयेऽ-
व्दे कुर्वन्ति तस्य तृतीये असंपूर्णं कार्यमिति व्यवस्था । यस्य कुले नियमो नास्ति
तस्य विकल्पः ॥ यथामङ्गलशब्देन केचित्कालान्तरं कल्पयन्ति । अत्र स्मृत्यन्त-
रोक्ताः काला उच्यन्ते । नारदः । जन्मतस्तु तृतीयेऽव्दे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः ।
पञ्चमे सप्तमे वाऽपि जन्मतो मध्यमं भवेत् । अधमङ्गलं भवति स्यात्तु नवमेकादशेऽपि वेति ।
बृहस्पतिः । तृतीयेऽव्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वाऽपि

हेभगवन् तस्मै तुभ्यं नमः मा मां माहिंसीः मा विनाशयेति । निवर्तयामीत्यस्यार्थः ।
 निवर्तयामि मुख्यामि भाविनि भूतापचारात् । आयुषे आयुरर्थम् अन्नाद्याय अन्नाद-
 नाय । प्रजननाय गर्भोत्पत्तये ॥ रायस्योपाय धनस्य पुष्ट्यै । सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्य-
 भवनाय सुवीर्याय शोभनवीर्याय । येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरु-
 णस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदिति सकेशा-
 नि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणो ॥ येनावपत्सवितेति
 मन्त्रेण सकेशानि केशसहितानि कुशतृणानि प्रच्छिद्य छित्वा खण्डयित्वाऽग्नेरुत्त-
 रतो भूमौ ध्रियमाणेऽवस्थाप्यमाने आनडुहे वलीवर्दगोसम्बन्धिमये पिण्डे गोपुरीये
 तानि प्रास्यति प्रक्षिपति । अत्र गोमयपिण्डस्य स्थापनं कार्यम् । ततः केशान्
 प्रच्छिद्य पिण्डे प्रासनम् अत्र केशान् प्रच्छिद्येति पाठो दर्शितः कर्कभर्तृयज्ञाभ्याम्
 सकेशानीति केचित्पठन्ति । तेषां कुशतरुणानीति कुशतरुणविषयं नपुंसकमिति
 भर्तृयज्ञैः प्राचीनपाठो दर्शितः । मन्त्रार्थः । हे ब्रह्माणः येन क्षुरेण तेजोमयेन
 सविता सूर्यः सोमस्य राज्ञः वरुणस्य च शिरः श्रवपत् राजसूयदीक्षायै अमुण्डयत्
 विद्वान् सर्वज्ञः तेन क्षुरेणास्य शिशोरिदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत इदं शिरः अस्य
 कुमारस्य आयुषे हितं आयुष्यं आयुषोभावः सत्ता वा यथाऽयं कुमारः जरदष्टिः
 सम्पूर्णायुः असत् भूयात् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः जरद्भावः । एवं द्विरपरं
 तूष्णीम् । एवमेवोक्तरीत्या द्विवारं तूष्णीं मन्त्रविनोन्दनादि गोमयपिण्डनिधाना-
 न्तमपरं दक्षिण एव गोदाने कर्म कुर्यात् । अत्रैवं पदार्थाः । उन्दनम् केशानां विन-
 यनम् । दर्भतृणान्तर्धानम् । क्षुराभिनिधानम् । सकेशानां छेदनम् गोमयपिण्डे
 प्रासनम् । इतरयोश्चोन्दनादि । इतरयोः पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोर्होन्दनादि
 चकारादेवमेव सकृन्मन्त्रेण द्वितूष्णीं कर्म कुर्यात् तत्र पूर्वपश्चिमगोदाने कृत्वा तत
 उत्तरगोदाने कार्यम् ॥ अथ पश्चादथोत्तरत इति सूत्रफारप्रस्थानाञ्च । प्रादक्षिण्या
 नुग्रहाञ्च । क्षुरादानन्तु मन्त्रेण पुनर्न भवति मन्त्रेण सकृद् गृहीतत्वात् । अथ
 पश्चात् त्र्यायुषमिति । इतरयोश्चोन्दनादीत्युक्तम् तत्र स एव मन्त्रो माभूदित्याह ।
 पश्चात् पश्चिमगोदानकर्मणि त्र्यायुषमिति मन्त्रेण सकेशतृणानां छेदनं कुर्यात् ।
 त्रीण्यायुषि समाहृतानि घाल्यपौवनस्थविराणि इत्येवमेतेषामेवावस्थात्रयव्यापकमा-
 युरस्माकमस्त्विति मन्त्रार्थः । अथोत्तरतो येन भूरिश्ररा दिवं ज्योक् च पश्चाद्दि
 सूर्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तयइति ।

कुमारस्य ज्वरोत्पत्तौ न कार्यमित्याह गर्गः । ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न
 कारयेत् । दौषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थी धर्मं समाचरेत् ॥ लग्नमिति सर्वमङ्गलोपल-
 क्षणम् । अन्वारव्ये आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्नूष्णा आसिञ्चति
 उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मशित्रतिच केशान्ते । ब्रह्मणा-
 ऽन्वारव्ये आचारादिस्विष्टकृदन्ता आज्याहुतीर्हुत्वा संखवप्राशनान्ते शीतासु पूर्वमु-
 पकल्पितासु अस्तु उष्णा अप आसिञ्चति प्रक्षिपति उष्णेन वाय उदकेनेहीति मन्त्रेण ।
 केशान्ते तु उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रूवपेति मन्त्रे विशेषः । कुमारेणा-
 न्वारम्भः कार्यइति भर्तृपञ्चमते विशेषः । मन्त्रार्थः । रविकिरणसम्यन्धादन्तर्गतज्यो-
 तिषा वायोरुत्पत्यम् । हे वायो त्वमप्युष्णोदकेन गृहीतेन कुमारस्य शिरःप्रवनाय
 रहि । हे अदिते देवमातः केशान् लक्ष्मीकृत्य केशार्द्रकरणार्थं शीतोदकमध्ये उष्णो-
 दकं वप क्षिप अनेकार्थत्वाद्वाहताः । अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा
 प्रास्यति । अथ उष्णोदकसेकानन्तरं अत्र प्रकृतोदके नवनीतपिण्डं घृतस्य पिण्डं
 दध्नीया पिण्डं प्रास्यति प्रक्षिपति । असुप्रक्षेपे । तत आदाय दक्षिणं गोदानमु-
 न्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसइति ।
 ततस्तस्माद्यत्र नवनीतादीनामन्यतमपिण्डप्रासनं कृतं तस्माद्बुदकात्किञ्चिदुदकमादा-
 य दक्षिणं गोदानं गधि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्याप्यते शयनकाले इति गोदानं
 दक्षिणकर्णसमीपयतिंशिरःप्रदेशमुन्दति उन्दीक्रेदने क्रेदयति आर्द्रं करोति सवित्रेति
 मन्त्रेण । मन्त्रार्थस्तु । हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता जनिता उत्पादिता आपः
 दैव्या दिविभयाः ते तव तनूं शरीरं चूडालक्षणमङ्गमुन्दन्तु क्रेदयन्तु किमर्थम् तव
 दीर्घायुत्वाय चिरंजीयनायं वर्चसे प्रतापाय । त्र्येषया शलल्या विनीय त्रीणि
 कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योपधइति । त्रिषु स्थानेषु एनी श्वेता श्वेती शलली शेषा-
 शलाका तथा किन्नान्केशान् विनीय पृथक्कृत्य चिरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि
 दर्भतृणान्यन्तर्मध्ये दधाति धारयति औपधेत्रापस्वेति मन्त्रेण । शिवोनामेति
 लोहसुरमादाय नियतयामीति प्रथपति । ततः कतां गिघेनानेति मन्त्रेण
 लोहसुरं लोहेन ताम्रेण परिष्कृतमयोमयमेव सुरमादाय हस्तेन गृहीत्वा नियतया-
 मीति मन्त्रेण प्रथपति तं सुरं कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु संलागयति स्थापयति अत्र
 प्रपूर्वा यपतिः संलागने छेदनायंत्थेतु उत्तरमूत्रविहितं छेदनमनर्थकं स्यात् । शिवइ-
 त्यम्प्यार्थः हे सुर यस्त्वं गिघेनामाऽमि गान्तनामाऽमि भयमि ते तव म्यधितियंजं पिता

यताः । केशवेपा इति वसिष्ठोक्तः । यत्तु पाद्वे । न शिखी नीपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृता-
गिरमिति शूद्रमुपक्रम्योक्तम् । तदसच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति तु युक्तम् ।
अनुगुप्तमेतर्द्धं सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वलउदकान्ते वा ॥ ततो व-
पनोत्तरं सर्वान्केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा तं गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमावृतं
कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत् । अथवा पल्वले अल्पोदके सरसि स्थापयेत् । उदकान्ते
यत्र कुत्रचिदुदकसमीपे वा स्थापयेत् ॥ आचार्याय वरं ददाति । ततश्चूडाकरण-
कर्मकर्ता पित्रादिः स्वाचार्याय वरं अभिलपितद्रव्यं ददाति । अभिलपितद्रव्याभावे
चतुःकार्पापणो वर इति मूल्याध्यायोक्तद्रव्यदानमिति वृद्धाः । गां केशान्ते ।
केशान्ते कर्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां ददाति संस्कार्यस्वाचार्यायेति
हरिहरः ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते । केशान्तकर्मानन्तरं केशान्त-
कर्मणा यः संस्कृतः स संवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्यं चरेत् । स्त्रीसम्भोगं न कुर्यादित्यर्थः ।
अवपनं च केशान्तोत्तरकालं संस्कृतः संवत्सरं वपनं वर्जयेत् । च शब्दः संवत्सरा-
नुवृत्त्यर्थः । केशान्तकर्मानन्तरं अवपनं च यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेणेति
वासुदेवहरिहरगर्गाः । द्वादशरात्रं पद्भ्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ संवत्सरं ब्रह्मच-
र्यमवपनं च द्वादशरात्रं वा पद्भ्रात्रं त्रिरात्रं वा । एते चत्वारो विकल्पाः पूर्वपूर्वा-
शक्त्या । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तो वपने विधिर्निषेधश्चोच्यते । गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-
पित्रोर्गुरोर्भृतौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ तथा मुण्डनं चोपवा-
सश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥ वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् । वपनं चा-
नुभाविनां प्रेतकनीयसाम् । तथा प्रयागे वपनं कुर्याद् गयायां पिण्डपातनमित्यादिपु
निमित्तेषु वपनं कार्यम् ॥ वृथा तु न कार्यम् । तथाच बिष्णुः । प्रयागे तीर्थयात्रायां
पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कुर्याद्दृष्ट्वा न विकचो भवेदिति निषेधेऽपि नीच-
केशो विप्रः स्यादिति नीचकेशवविधानात्कर्त्तनादिना नीचत्वं सम्पादनीयम् । मुण्ड-
नस्य निषेधेऽपि कर्त्तनं तु विधीयत इति बृहस्पतिवचनात् । भारते । प्राञ्चुलः श्म-
श्रुकर्मणि कारयीत समाहितः । उदञ्चुखो वाऽथ भूत्वा तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ।
अपरार्कं । केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि वापयेत् । दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्माथं
पापसङ्घे । हन्वाद्यन्तं च संस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥ यतीनां तु विशेषो
निगमे । कत्तोपस्थशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेदिति ॥ * * * इति श्री
त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ * * * * *

अथोत्तरगोदानकर्मणि सकेशानां कुशदृष्टानां येन भूरिशचरा इति मन्त्रेण छेदनं कुर्यात् । अन्यत्सर्वं दक्षिणगोदानवत्कार्यम् । मन्त्रार्थस्त्वयम् । येन ब्रह्मणां मन्त्रेण तपसा वा चरणशीलो वायुः ज्योक् चिरं आकल्पमित्यर्थः दिवं याम् पश्चात्तमनु सूर्यन्तमनु विश्वं च चरति । किम्भूतः भूरिः प्रचुरः । तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितदुरेण ते तव शिरो वपामि किमर्थम् जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थं जीवनायायुषे । सुह्यो-क्वाय शोभनयशसे । स्वस्तये अविनाशाय । त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वह्वा वा ऽवपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीर्मुखमिति च केशान्ते ॥ त्रिवारं क्षुरभ्रामणेन शिरः मस्तकं परिहरति दक्षिणकर्णादारभ्य प्रदक्षिणं शिरसः समन्तात्पुनर्दक्षिणकर्णपर्यन्तं यत्क्षुरेणेति मन्त्रेण क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः । समुखं केशान्ते मुखसहितं शिरः परिहरति केशान्ते कर्मणि । मन्त्रेऽपि विशेषः । केशान्ते मुखमिति पदं मन्त्रे अधिकं भावयेत् । यत्क्षुरेणेति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूर्ण्यं शिरःपरिहरणम् । हे क्षुर यत् यस्मात्क्षुरेण वह्वा मुण्डित्वा आवपति गोमयपिण्डे केशान् क्षिपति । किम्भूतेन एनं कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता । अतोऽस्य केशाञ्छिन्धि अवखण्डय । शिरो मस्तकं मा छिन्धि मा सत्रणक्षुर अस्य मा आयुः प्रमोषीः मा अपहर । ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छत्यक्षरवन्परिवपेति ॥ ताभिरेव प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः बालकस्य शिरः मस्तकं समुद्य क्लेदयित्वा आर्द्रभावमापाद्य उन्दतिः क्लेदनार्थः । तस्य क्तान्तत्वादनुनासिकलोपः क्रियते समुद्येति रूपम् । नापिताय क्षुरं प्रयच्छति मुण्डनार्थं समर्पयति अक्षरवन् परिवपेति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । हे नापित त्वमस्य शिरः अक्षरवन् क्षतरहितं यथा स्यात्तथा परि समन्ताद्वप मुण्डय ॥ यथामङ्गलं केशशेषकरणम् । क्षुरसमर्पणानन्तरं नापितेन वपनं कार्यम् । तत्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं स्थापनं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैव शिखास्थापनं कार्यम् । अत्र कारिकायाम् । केशशेषं ततः कुर्याद्यस्मिन् गोत्रे यथोचितम् । वासिष्ठा दक्षिणे भागे उभयत्रापि कश्यपाः ॥ शिखां कुर्वन्त्यङ्गिरसः शिखाभिः पञ्चभिर्द्युताः । परितः केशपङ्क्त्या वा मुण्डाश्च भृगवो मताः ॥ कुर्वन्त्यन्ये शिखामत्र मङ्गलार्थमिह क्वचित् ॥ लौगाक्षिः । दक्षिणतः कम्बुजवसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चक्षूडा अङ्गिरसः वाजसनेयिनामेका । मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्यइति ॥ एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । शूद्रस्यानि-

भूरिश्वरा दिवमिति मन्त्रेणैव ह्येदनम् । ततो यत्पुरेणेति शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं
 क्षुरं भ्रामयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततस्ताभिरैवाद्भिः शिरस उन्दनम् ।
 नापिताय क्षुरसमर्पणं अन्नखण्डपरिवपेति । यथामङ्गलं शिखास्थापनम् नापितः
 करोति । ततः सकेशं गोमयपिण्डं अनुगुप्तं पल्लवे गोष्ठे वा उदकान्ते वा निद-
 धाति । ततश्चूडाकरणकर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति । यज्ञपार्श्वीक्तं दशब्राह्मण-
 भोजनम् । अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तम् । पराशरमाधवीये । निर्वृत्ते चूडहीमे तु
 प्राङ् नामकरणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि । अतोऽन्येषु तु
 संस्कारेषूपवासेन शुद्धति । इति चूडाकर्मणि पदार्थक्रमः । अथ केशान्ते पदार्थ-
 क्रमः । कालश्चूडाकरणोक्तो ज्ञेयः । सप्तदशे वर्षे इदं कार्यम् । लौकिकेऽग्नौ । आर-
 म्भनिमित्तं मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं देशकालौ स्मृत्वा केशान्तकर्म करिष्य इति
 सङ्कल्पः । ब्राह्मणत्रयभोजनादि परिशिष्टोक्तब्राह्मणभोजनान्तं चूडाकरणवत् ।
 इयौस्तु विशेषः । उप्योदकासेकमन्त्रे उप्येन वाय उदकेनेह्यदिते केशशमश्रू वपेति ।
 क्षुरपरिग्रहणमन्त्रे च यत्क्षुं प्रमोषीर्मुखमिति । मुखसहितं शिरः परिहरति ।
 वरस्थाने आचार्याय गोदानं संवत्सरं ब्रह्मचर्यमित्यादि यथोक्तम् । इति केशान्तः ।
 यतानि जातकर्मादिचूडाकरणान्तानि कर्माणि कुमार्या अप्यमन्त्रकाणि कार्याणि तत्र
 हीमस्तु समन्त्रकः । तदुक्तं कारिकायाम् । जातकर्मादिकाः स्त्रीणां चूडाकर्मान्तिकाः
 क्रियाः । तूष्णीं हीमे तु मन्त्रः स्यादिति गोभिलभाषितम् । हीमस्तु समन्त्रक इति
 प्रयोगपरिजाते । याज्ञवल्क्यः । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक इति ॥
 अथ शूद्रस्य संस्काराः । मनुः । शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
 न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः । छन्दसा मन्त्रेण । व्यासः । गर्भाधानं
 पुंसवनं सीमन्ती जातकर्म च । नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया । कर्णवेधो
 व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ॥ केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
 त्रेताऽग्निस्मद्गृहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ इत्युक्त्वाऽऽह ॥ नवैताः कर्णवेधान्ता
 मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः । विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दशेति यम-
 ब्रह्मपुराणवचनाभ्याम् । शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामधेयनिष्क्रम-
 णान्नप्राशनचूडाकरणविवाहान्ता नव संस्कारा विहितास्ते च तूष्णीमिति हरिहर-
 भाष्ये । शार्ङ्गधरस्तु । द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां द्वादशैव हि । पञ्चैव मिश्र-
 जातीनां संस्काराः कुलधर्मतः । वेदव्रतोपनयनं महानास्त्री महाव्रतम् । विना द्वा-
 दश शूद्राणां संस्कारा नाममन्त्रत इत्याह । ब्रह्मपुराणे तु । विवाहमात्रं संस्कारं

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्र कालस्तावत्प्रथमे द्वितीये तृतीये पञ्चमे सप्तमे वा वर्षे गतवृत्तीयभागे अगतत्रिभागे वा उपनीत्या सह वा यथाकुलाचारं चौलं कार्यम् । तत्रापि द्वितीयादौ वर्षे जन्मतो मुख्यम् गर्भतो गौणम् ॥ उदगयने शुक्रपक्षे गुरुशुक्रयोः बाल्यवर्धात्कास्तमयाभावे अक्षयेऽनधिके च मासि ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ततिथिवारलग्नेषु शुभमुहूर्ते दिनस्य न तु रात्रौ कार्यम् । तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् । कुमारस्य हरिद्रालापनादिमङ्गलकरणम् । ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम् । ततः सङ्कल्पः । देशकालौ स्मृत्वा कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणेन बलायुर्वर्चोऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चूडाकरणार्थं कर्म करिष्य इति सङ्कल्पः । ततो बहिःशालायां पञ्च भूस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । ततो माता कुमारं स्नापयित्वाऽह्ने वाससी परिधाप्योत्सङ्गे कृत्वा पश्चादग्नेरुपविशति । ततो वैकल्पिकावधारणम् । ब्रह्मणो गननादिपूर्ववदवधारणम् । घृतपिण्डप्रासनम् । सक्शेगोमयपिण्डस्योदकान्ते प्रासनम् । इत्यवधारणम् । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । नात्र चरुः । उपकल्पनीयानि । शीतोदकम् । उष्णोदकम् । नवनीतपिण्डघृतपिण्डदधिपिण्डानां मध्येऽवधारितान्यतमम् । त्र्येणी शलली । सप्तविंशतिकुशतरुणानि । ताम्रपरिष्कृतश्रायसः क्षुरः । आनडुहगोमयपिण्डः । नापितो वरश्चेति । आज्यभागानन्तरं महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । ततः स्विष्टकृत् । ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरदानान्तम् । ततः शीतोदके उष्णोदकस्य निनयनमुष्णेन वाय उदकेनेह्यदिति केशान्वयेति । उष्णोदकमिश्रितास्वप्सु नवनीतघृतदधिपिण्डानामन्यतमप्रासनम् । अतः प्रभृत्यनेनैवोदकेनोन्दनं कार्यं सर्वत्र । उदकमादय दक्षिणं गोदानमुन्दति । सवित्राप्रसूतेति । ततरूपेण शलल्या विनयनम् । त्रयाणां कुशतरुणानामन्तर्द्धानमोपधेत्रायश्चेति । शिवो नानेति क्षुरादानम् । निवर्तयामीति कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु क्षुरनिधानम् । ततो येनावपत्सवितेति सक्शेगानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे उत्तरतो प्रियमाणे प्रक्षिपति । ततस्तस्मिन्नेव दक्षिणगोदाने स्वमेवापरं वारद्वयं तूष्णीं कर्म कर्तव्यम् । तत्रैवं पदार्थाः । उदकमादायोन्दनम् । त्र्येण्या शलल्या विनयनम् । त्रयाणां कुशतरुणानामन्तर्द्धानम् । क्षुराभिनिधानम् । सक्शेगानां कुशतरुणानां छेदनम् । गोमयपिण्डे प्रासनम् । दक्षिणगोदानवदेवोन्दनादि पिण्डे प्रासनान्तं पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः सकृत्समन्तकं द्विस्तूष्णीं कर्म कुर्यात् । एतावान्विशेषः । पश्चिमगोदाने त्र्यायुपमिति छेदनम् । न तु येनावपदिति । उत्तरगोदाने येन

मेव सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । येन भूरिश्चरेति ह्येदने विशेषः । शिरःपरिहरणम् । शिरःसमुन्दनम् । क्षुरसमर्पणम् । शिखास्थापनम् । गोप्याद्यन्तमान्ते गोमयपिण्डनिधानम् । आचार्याय वरदानम् । इति गर्गमते पदार्थक्रमः ॥ इति श्री त्रिरश्चि-
त्साम्राट्स्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे चूडाकरणपदार्थक्रमः ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ॥ १ ॥ एकादशवर्षेऽ
राजन्यम् ॥ २ ॥ द्वादशवर्षं वैश्यम् ॥ ३ ॥ यथामङ्गलं वा
सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्नोजयेत्तं च पर्युग्मशिरसमलङ्कृत-
मानयन्ति ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति
वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च ॥ ६ ॥ अथैनं वासः परिधा-
पयति येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं । तेन त्वा
परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय वलाय वर्चस इति ॥ ७ ॥ मेखलां
बध्नीते । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म
आगात् । प्राणापानाभ्यां वलमादधाना स्वसा देवी सुभगा
मेखलेयमिति ॥ ८ ॥ युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेया-
न्भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्या म-
नसा देवयन्त इति वा ॥ ९ ॥ तूष्णीं वा ॥ १० ॥ (यज्ञोपवीतं
परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्यं प्रति-
मुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञ-
स्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य
चतुर्दशं वलीयस्तेजो यशस्वि स्यविरठं समिद्धं अनाहनस्यं
वसनं जरिष्णाः परीदं वाज्यजिनं दधेऽहमिति) दण्डं प्रयच्छ-
ति ॥ ११ ॥ तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधि-
भूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥
दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥ अथास्याद्वि-
रञ्जलिनाऽङ्गलिं पूरयति आपोहिष्टेति तिसृभिः ॥ १४ ॥ अथे-

शूद्रोऽपि लभतां सदेति । अत्र सदसच्छूद्रविपयत्वेन व्यवस्था । सच्छूद्रस्य द्वादश ।
 असच्छूद्रस्य विवाहमात्रम् । एते च तूष्णीं कार्याः । तथा च व्यासः । शूद्रो वर्णाश्च-
 तुर्थोऽपि वर्णात्वाद्धर्ममर्हति । वैदमन्त्रं स्वधास्वाहावपट्टारादिभिर्विनेति । मरीचिः ।
 अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यत इति । तेन शूद्रधर्मेषु सर्वत्र विप्रेण मन्त्रः
 पठनीयः सोऽपि पौराण एवेति शूलपाणिः । एवं शूद्रकर्तृहोमो विप्रद्वारैव पराशरे-
 णोक्तः । दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्विः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः
 शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् । अत्र माधवाचार्यैर्व्याख्यातम् । यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय
 तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः शूद्रस्तु
 होमफलं लभत एवेति । शूद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाम्नावेव मन्त्रान्तरावि-
 धानात् । नमस्कारमन्त्रेणेति मदनपरिजाते । शूद्रस्य विवाहहोमाभावश्च तत्रैवोक्तः ।
 तच्चिन्त्यम् । अध्यानुपनीतधर्माः । गौतमः । प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाः ॥
 नित्यं मद्यं ब्राह्मणोऽनुपनीतोपि वर्जयेत् । उच्छिष्टतादावप्रयतमनस्को महापातक-
 वर्जम् । ब्रह्मपुराणे ॥ मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् भवेत्सुखीति । वृद्धशा-
 तातपः । शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नान-
 मेव कुमारके । प्राक्चूडाफरणाद्वालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु स विज्ञेयो
 यावन्मौञ्जीनिवन्धनम् । तस्यानुपनीतस्य चण्डालादिसृष्टस्यापि स्पर्शान्न स्नानम् ।
 इदं च पठवर्पात्प्राक् ऊर्ध्वन्तु भवत्येव । बालस्य पञ्चमाद्वर्षाद्ब्रह्मार्थं श्रौचमाचरे-
 दिति स्मृतेः । कामचारादिकेऽप्येवम् । ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । चरे-
 द्गुरुः सुहृच्चैव प्रायश्चित्तं विशुद्धये । इति स्मृतेः । अथ गर्गमते पदार्थक्रमः । आभ्यु-
 दयिकम् । ब्राह्मणत्रयभोजनम् । बहिः शालायां लौकिकाम्नेः स्थापनम् । माता कुमा-
 रमादायेत्यादि यथोक्तम् । ततो ब्रह्मसाददिदक्षिणादानान्ते विशेषः ॥ बर्हिंसासाद-
 नानन्तरमुष्णोदकं । शीतोदकम् । नवनीतघृतदधिपिण्डानामन्यतमः पिण्डः ।
 अ्रेणी शलली । कुशपवित्राणि सप्तविंशतिः । २० । क्षुरः । गोमयम् । नापितः ।
 वरः । इत्यासादनम् । नोपकल्पनम् । ततो दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वा शीतासु
 उष्णा अप आसिञ्चति । नवनीतादीनामन्यतमप्रासनं तत्र उन्दनम् तूष्णीं विनय-
 नम् । कुशतरुणान्तद्दानम् । क्षुरादानम् । त्र्यायुपम् । येनावपदिति मन्त्रद्वयेन कुशत-
 रुणान्तर्हिंतेषु केशेषु क्षुरमभिनिधाय सकेशानि वृणानि प्रच्छिद्यानहुहे गोमयपिण्डे
 प्रासनम् । एवं तूष्णीमुन्दनादि द्विरपरं क्षुरादानवर्जम् । ततः पश्चिमगोदाने यद्यं
 सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । त्र्यायुपमिति छेदनमन्त्रे विशेषः । अथोत्तरगोदाने यव-

प्रयच्छत्याचार्यः । कुमारः प्रतिगृह्णाति । दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् । दीक्षावदेके आचार्याः दण्डं प्रतिग्रहीतुमिच्छन्ति । कुत एतत् । दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् । दीर्घसत्रं वा सप उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिग्रहणसामान्याद्वीर्घसत्रताऽऽस्योक्ता यद्येवं न दीक्षावत्प्रतिग्रहणं स्मरणाभावात् । या अत्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यात् । अथास्याद्विरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयति । आपोहिष्टेति तिसृभिः । अथास्य कुमारस्याञ्जलिं पूरयत्यद्विराचार्यः स्वैनाञ्जलिना आदाय आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिः । अथैनर्ऋं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । इत्यनेन मन्त्रेणावेक्षते । सूर्यमुदीक्षस्वेत्याचार्यंप्रैयः । अथास्य दक्षिणांशं समाधिहृदयमालभते मम व्रतेत इत्याचार्यः । अथास्य दक्षिणोऽहस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामासीत्याचार्यः । असावहम्भो इति प्रत्याह कुमारः । अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य एव भवत इत्युच्यमाने कुमारेण । इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्यमुं मन्त्रमाहाचार्यः । असाविति नामादेशः । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामीत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अपृवर्षमुपनयेत् । उपनयनाख्यसंस्कारेण संस्कर्णात् अष्टमे वर्षे गर्भसहचरितं वर्षं गर्भशब्देनाभिधीयते । साहचर्यात् । तथाच गौतमः । गर्भादि-सङ्घा वर्षाणामिति वा शब्दो विकल्पार्थः । एकादशवर्षमित्यादौ उपनयेदित्यनुप-ज्यते । यथेति । सर्वेषाम्ब्राह्मणादीनां यथामङ्गलं शास्त्रान्तरविहितकालान्तरकृ-तमुपनयनम्भवति यथा पञ्चमे पष्ठे नवमे वा कार्यमिति । ब्राह्मणान् आह्वयति-रिक्तान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् । तच्च कुमारस्युग्रशिरसं मुग्धितमुगडम्भोजयेत् । परि पूर्वां वपतिर्मुगडने । शिरसश्च वपनम्भोजनात्प्रागेव भवति । भूतकालनिर्देशात् । अलङ्कृतं स्नादिना तेनाचार्येणोपनीता एनमाचार्यसमीपमानयन्ति । आचार्यश्च तमग्नेः पश्चात्स्वस्य च दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति याचयति । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीति वाचयति च शब्दात् माणवकश्च प्राञ्जुखस्तिष्ठेस्तथैव ब्रूयात् । अथाचार्य एनकुमारं वासोऽहृतम्परिधापयति । येनेन्द्रायेति । मन्त्रेण स्वयम्पठितेन । अस्यार्थः । तत्राङ्गिरा बृहती बृहस्पतिर्वासःपरिधापने० । हेकुमार येन विधिना इन्द्राय इन्द्रं संस्कर्तुं बृहस्पतिः सुराचार्यो घासः पर्यं दधात् परिधापितवान् । किम्भूतम् । अमृतम् अहृतन्तेन विधिना त्वा त्वाम्नाणयकम्प-रिदधामि परिधापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः । परिधापयतीति सूत्रित-

नठं सूर्यमुदीक्षयति तच्चतुरिति ॥ १५ ॥ अथास्य दक्षिणां-
 समधि हृदयमालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि । मम चित्त-
 मनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्टा नि-
 युनक्तु मह्यमिति ॥ १६ ॥ अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह
 की नामासीति ॥ १७ ॥ असावहं भो ३ इति प्रत्याह ॥ १८ ॥
 अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति ॥ १९ ॥ भवत इत्युच्यमान
 इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥
 २० ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि
 देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि
 यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिद-
 दामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति ॥ २१ ॥ २ ॥

कर्कः ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनयनसंस्कारं कुर्यादष्टमे वर्षे ॥
 गर्भाष्टमे वा ॥ गर्भसहितं वर्षं गर्भशब्देन साहचर्यादभिधीयते । तथाच गौतमः ।
 गर्भादिसङ्ख्यावर्षाणामिति । वा शब्दो विकल्पार्थः । एकादशवर्षं राजन्यम् ।
 द्वादशवर्षं वैश्यम् । उपनयेत् । यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् । सर्वेषां ब्राह्मणा-
 दीनां यथामङ्गलं वा भवति । मङ्गलशब्दः शास्त्रान्तरवाची । यथा पञ्चमे नवमे
 या कार्यमित्येवमादि । ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च । आहुव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्भो-
 जयेत् । तं चेति कुमारोऽभिधीयते । पर्युप्रशिरसमलङ्कृतमानयन्ति । परिपू-
 र्वस्य वर्षतेः कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम् ॥ पर्युप्रं शिरोऽस्येति पर्युप्रशिराः तं पर्युप्रशि-
 रसम् । अलङ्कृतं स्रग्भालादिना । आनयन्ति ये तदाचार्येणोपनीताः । शिरसश्च
 परिवपनम् भोजनात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । नेदानीं तदुपदेशो भूतकालनिर्देशात् ॥
 पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । अग्नेः पश्चात्कुमारमव-
 स्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रह्मीत्येवं वाचयत्याचार्यः । ब्रह्मचार्यसानीति च ।
 च शब्दाद्वाचयति । अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्रायेत्यनेन मन्त्रेण ।
 मेखलां वधीत इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण । युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण वा ।
 तूष्णीं वा मेखलां वधीते । अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमेवेच्छन्ति । अथतूष्णी-
 भेषोपमुत्तरीयमजिनं करोति । दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डइति ।

कात्यायनपरिभाषितत्वात् । परिभाषा च वचनात् अन्यच्छेषमितरे यथाख्यमुप-
वीतिन इति । अजिनन्तु सण्या एवाखण्डन्तूपीम् । अथाचार्याऽस्मै दण्डप्रयच्छति ।
माणवकश्च प्रतिगृह्णाति यो मे दण्ड इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः
दण्डः तद्ग्रहणे० । हे आचार्य यो दण्डः मे मङ्गलम्परापतत् अभिमुखमागतः वैहा-
यसः आकाशे प्रसृतः अधिभूम्याम् भूमेरुपरि वर्तमानः तन्दण्डम् अहमाददे गृह्णामि ।
पुनर्ग्रहणात्सोमदीक्षायां यो दण्डो ग्राह्यः तमप्याददे इत्याशंसनम् । किमर्थम् ।
आयुषे निर्दुष्टजीवनाय ब्रह्मणे वेदग्रहणाय ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे ।
दीक्षावत् सोमदीक्षायां यथा तूष्णीन्दण्डग्रहणं विहितन्तद्दन्नापीत्येके आचार्याः ।
कुतः दीर्घसत्रं वा सप उपैतीति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिग्रहणसामा-
न्याद्वीर्घसत्रताऽस्योक्ता । यथेवं न दीक्षावत्प्रतिग्रहणं स्मरणाभावात् । या चा-
त्र दीर्घसत्रसंस्कृतिः सा दीर्घकालसामान्यात् । अथाचार्याऽस्य अञ्जलिं स्वैनाञ्जलि-
नाऽप आदाय ताभिः पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः । अथैनं सूर्यमुदीक्षस्वेति
प्रेषयत्याचार्यः । स च तत्प्रेषितस्तच्चतुरिति मन्त्रेणोदीक्षते । अथास्य वटोर्दक्षिणं
सस्योपरि स्वदक्षिणहस्तत्रीत्वाऽऽहाचार्यो मम व्रते ते हृदयन्दधामीति मन्त्रेण ।
व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे । अथास्य दक्षिणहस्तग्रहणेनाभिमुखीकरणं कृत्वा
ऽऽहाचार्यः । को नामासीति । ततो वटुः प्रत्याह असौ अमुकशर्माऽहमस्मि भो इ
इति । अथैनमाचार्य आह कस्येति । भवत इति वटुनोक्ते तुष्ट आहाचार्य इन्द्र-
स्येति । इदि परमैश्वर्यं । इन्द्रस्य प्रजापतेर्ब्रह्मचारी त्वमसि । तव चाग्निराचार्यः
प्रथमः द्वितीयस्तव चाहम् । हे अमुकशर्मन् ब्रह्मचारिन् । अथैनं वटुम्भूतेभ्यः
परितः अरिष्ट्यै रक्षायै ददाति गुरुः । प्रजापतये त्वेति मन्त्रेण । अस्यार्थः सुगमः ।
तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ता रक्षणे० ॥ २ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा । अष्टौ वर्षाण्यतीतानि
यस्यासौ अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्क्रुर्यात् ।
गर्भाष्टमे वा गर्भः गर्भसहचरितो शब्दः अष्टमो येषां तानि गर्भाष्टमानि तेषु अती-
तेषु वा उपनयेत् । ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा वर्षे उपनयेदित्यर्थः । एकादशवर्ष-
र्षे राजन्यम् । एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासौ एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशवर्ष-
र्षे इत्यर्थः । राजन्यं त्रित्रियमुपनयेदित्यनुपज्यते । द्वादशवर्षं वैश्यम् ॥ द्वादशवर्ष-
णाण्यतीतानि यस्यासौ तथा तं जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् । यथामङ्गलं वा

त्वात् । यद्वा इन्द्राय पर्यदधात् । इन्द्रे अव्यवच्छिन्नं स्थापितवान् । तथा त्वा त्वां
 लक्ष्मीकृत्य परिदधामि त्वयि अव्यवच्छेदेन धारयामीति । प्रयोजनमाह । दीर्घायु-
 त्वाय तव चिरजीवनाय आयुः उकारान्तोऽप्यस्ति । बलाय देहशक्तये वचंसे इन्द्रि-
 यशक्तये श्रेष्ठार्यव वेति । अथाचार्यो माणवककट्यां मेखलाम्बुप्रीते । इयन्दुरुक्तमिति
 मन्त्रेण माणवकपठितेन मन्त्रलिङ्गात् । अस्यार्थः । तत्र वामदेवस्त्रिष्टुप्
 मेखला तद्वन्धने० । इयमितीदंशब्द आद्यन्तयोर्वाक्यालङ्कारार्थः । इयम्मेखला मां
 अगात् आगता । किङ्कुर्वती । दुरुक्तमित्युपलक्षणम् । तेन कामचारवादभङ्गणात्
 तज्जातंवाऽपावित्र्यम्परितो वाधमाना अपसारयन्ती । वर्षाम् वर्षणत्वम् पवित्रं
 शुद्धम् पुनती सत्कुर्वती । मे मम प्राणापानाभ्यां तयोर्वलं सामर्थ्यम् आदधाना स्थाप-
 यन्ती स्वसा स्वसृवत् हिता देवी दीप्तिदात्री सुभगा सौभाग्यप्रदा । युवासुवासा
 इत्यनेन वा । अस्यार्थः । तत्राङ्गिरा बृहती बृहस्पतिः परिधाने० । यौति गुणानेकीकरो-
 तीति युवा सुवासाः शोभनवस्त्रः अहृतं शोभनमुच्यते । तच्च । ईपद्धौतन्नवं श्वेतं सदशं
 यत्र धारितम् । अहृतन्तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति ॥ यत्तूक्तम् । अहृतं
 यन्तनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । स्वच्छन्तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालन्नसर्वदेति ।
 तद्विवाहादियिपयमिति व्यवस्था । परिवीतः माल्याभरणैरलङ्कृतः य एवं भूतो
 मेखलार्थमागात् आगतः । उ वितर्कै । स यदि जायमानः श्रेष्ठान् शुद्धः स्यात् । धी-
 रासः स्थिरप्रजाः कवयः क्रान्तदर्शनाः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः तं वदुमुन्नयन्ति
 उत्कर्षंङ्गमयन्ति । किङ्कुर्वन्तः मनसा मनोवृत्त्या देवयन्तः वेदार्थं ज्ञापयन्तः । तूष्णीं वा
 मेखलावन्धनम् । अत्रायसरे यज्ञोपवीताजिने भवत आचारात् । तत्रचाविरोधि-
 त्यादुपशाखान्तरीयोऽपि मन्त्रो गृह्यते । ततश्चाचार्यो माणवकायोपवीतं ददाति ।
 स च तत्प्रतिगृह्यपरिधत्ते । यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् ।
 आयुष्यमग्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्वलमस्तु तेज इति मन्त्रेण । अस्यार्थः ॥
 तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गो यज्ञोपवीतपरिधाने० । हे आचार्य इदम्ब्रह्मसूत्रम-
 हम्प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चानि यद्धानीत्यर्थः । प्रति पूर्वं मुञ्चतिर्वन्धनार्थः । पुरुषव्यत्यय-
 शब्दान्दसः । किम्भूतं यज्ञोपवीतम् । यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकर्माधिका-
 रावेति या । उपवीतं रचितम् परमम् पर आत्मा मीपते ज्ञाप्यते तेन वाक्योपदेशाधि-
 कारित्यात् । पवित्रं शोधकम् । प्रजापतेर्ब्रह्मणः सहजं स्वभावशुद्धम् । पुरस्तात्प्रा-
 ग्भयम् अत इदम् आयुषे हितम् आयुष्यम् अस्तु । अग्यम् मुख्यम् । अनुपहृतम्
 शुभ्रंनिर्मलीकरणम् । यत्नं धर्मसामर्थ्यप्रदम् । तेजः प्रभायप्रदम् । अस्यात्रानुक्तिः

ह्यचारिण उपवीतधारणस्मरणात् । तथा सद्योपवीतिना भाव्यं सदा बहुशिखेन च ।
 विशिखो व्युपवीतेश्च यत्करोति न तत्कृतमिति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन सामा-
 न्यतः सर्वाश्रमिणां सदायज्ञोपवीतधारणस्मरणाच्च । यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्र-
 भृति प्राप्तम् । तच्च कुत्र कर्तव्यमित्यवसरापेक्षायां श्रीचित्यान्मखलावन्धनानन्तरं युज्य-
 ते । एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेशदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रन्थे यज्ञोपवीतधा-
 रणमन्त्रावसरे लिखितवन्तः तच्च सर्वकर्माङ्गत्वान्मन्त्रवद्युज्यत इति मन्त्रमपि शाखा-
 न्तरीयं लिखितवन्तः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजंपुरस्तात् ।
 आयुष्यमग्यं प्रतिमुञ्च शुभं यज्ञोपवीतं बलमस्तुतेजइति माणवकपठितेन मन्त्रेण
 उपवीतं परिधापयति आचामयति च । अथ तूष्णींनैवेद्यमजिनमुत्तरीयं करोति मित्रस्य
 चक्षुरिति मन्त्रेणेत्यन्ते कर्काचार्यैरजिनधारणमेव नोक्तम् । दण्डं प्रयच्छति तं प्रति-
 गृह्णाति यो मे दण्डः परापतदिति । आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं
 प्रयच्छति तूष्णींमाणवकरच तं दण्डं यो मे दण्डइत्यादिना ब्रह्मचर्यसङ्घत्यन्तेन मन्त्रेण
 प्रतिगृह्णाति । दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् । एके आचार्या दीक्षावत्
 दीक्षायां यथा दण्डप्रदानं सोमे तथेच्छन्ति तत्र उच्छ्रयस्वब्रह्मन्स्पतइत्यादिना यज्ञस्यो-
 द्दचइत्यन्तेन मन्त्रेण यजमानो दण्डं उच्छ्रयति तद्बदत्र ब्रह्मचारी । केन हेतुना दीर्घ-
 सत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसम्पत्प्रतिपादनात् ।
 अथास्याद्विरञ्जलिनाञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः । अथ दण्डप्रदानानन्त-
 रमाचार्यः अस्य माणवकस्याञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्वाभिरद्भिः आपोहिष्ठेत्यादिकाभि-
 स्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति । अथैनं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । अथाञ्जलि-
 पूरणानन्तरमेनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यं उदीक्षयति अवलोकनं
 कारयति सच प्रेषितः तच्चक्षुरित्यादिना भूप्रच शरदः शतादित्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यमु-
 दीक्षते । अथास्य दक्षिणां समधिहृदयमालभते ममव्रते तइति । अथ सूर्यद-
 र्शनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि खन्दक्षिण-
 हस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः मम व्रते तइत्यादिना गृहस्पतिष्टा निपुनक्तु मह्यमित्यन्तेन
 मन्त्रेण आलभते स्पृशति । अथास्य दक्षिणां हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामासीति ।
 अथ हृदयालम्बनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं
 गृहीत्वा धृत्वा कोनामासीत्याह ब्रवीति । असावहंभो इति प्रत्याह एयं पृष्टी मा-
 णवकः असी अनुकशर्माऽहं भो इति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् । अथैनमाह कस्य

सर्वेषाम् । पक्षान्तरमाह । अथवा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गलं यथाकु-
 लधर्मं यद्वा यथामङ्गलशब्देन स्मृत्यन्तरोक्तपञ्चवर्षादिकालसङ्ग्रहः । यथाऽऽह
 मनुः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहा-
 र्थिनोऽष्टमे । आपस्तम्बोऽपि ॥ अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयु-
 प्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाम-
 मुपनयेत् । तथा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् । गर्भा-
 ष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे । द्वादशे
 वैश्यो वर्षासु । वर्षाशब्देन शरदेवाभिधीयते । ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा
 हेमन्त इति पारस्करवचनाद्वर्षास्वन्तर्भवति शरत् । एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं
 कर्माह ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च । त्रीन् ब्राह्मणांश्च भोजयेत् आशयेत् ॥ तं च
 कुमारं उपनानन्तरमाशयेदिति चकारेणानुपज्यते ॥ पर्युप्रशिरसमलङ्कृतमान-
 यन्ति । परि सर्वत उग्रं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्रशिरास्तं अलङ्कृतं यथासम्भव-
 रत्नसुवर्णनिर्मितैः कुण्डलाद्यलङ्कारैः श्रानयन्ति आचार्यपुरुषाः आचार्यसमीपम् ।
 आचार्यलक्षणं यमेनोक्तम् । सत्यवाक् धृतिमान्दक्षः सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेद-
 निरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः । न याज-
 येद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुमिति ॥ पञ्चादगनेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति
 वाचयति । तत आचार्यो माणवकं अग्नेः पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतः अवस्थाप्य
 अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति प्रैपमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति
 वाचयति । ब्रह्मचार्यसानीति च । ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्यो माणवकं प्रैपयति
 प्रैपितश्च माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् । अथैनं वासः परिधापयति येने-
 न्द्राय वृहस्पतिरित्यादि वर्चसेत्यन्तम् । अथ वाचनानन्तरमेनं कुमारं आचार्यो
 वक्ष्यमाणलक्षणं शाय्यादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेन्द्रायेत्यादिमन्त्रं
 पठित्वा । मेखलां वधीते । ततो मेखलां मौड्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां वधीते
 कटिप्रदेशे त्रिवृतां प्रवरसङ्ख्याग्रन्थियुतां प्रादक्षिण्येन परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्या-
 दिना मेखलेपमित्यन्तेन मन्त्रेण माणवकपठितेन युवासुवात्ता इत्यादि देवयन्त इत्य-
 न्तेन वा मन्त्रेण मन्त्ररहितं सूप्यां वा मेखलां वधीते । अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञो-
 पवीतधारणं न सूत्रितम् तथाप्येकग्रन्थाः प्राचीनाधीतिन इति प्रेतीदकदाने प्राचीना-
 धीतित्वधिधानात् । दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेदिति याज्ञवल्क्येन ब्र-

रायणस्य सूर्ये कर्तव्यं ह्यौपनायनम् । श्रुतिः । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राज-
न्यं शरदि वैश्यम् । मासविषये ज्योतिषे । माघादिपु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु
शस्यते । गर्गः । विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतितं विदध्यात् ।
माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् । बृहस्पतिः । शुक्र-
पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्यत्रिकं विना । वृत्तशते । न जन्मधिष्ये न च
जन्ममासे न जन्मकालीनदिने विदध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनीस्तथा
सुताया अपि मङ्गलानि । बृहस्पतिः । मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोष-
कृत् । राजमार्तण्डः । जातं दिनं दूषयते वसिष्ठी ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः ।
जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि । जन्ममासे तिथौ
भे च विपरीतदले सति । कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गंगभागंवशौनकाः । जन्ममासनिषे-
धेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे । बृह-
स्पतिः । भूपचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोप-
नयादिषु । कारिकायाम् । द्वादशाष्टमवन्धुस्थे मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ग्रन्थान्तरे ॥
शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्ते ऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् ।
कारिकायाम् । अतीव दुष्टे सुरराजपूज्ये सिंहस्थिते वा द्विजपुङ्गवानाम् । व्रतस्य
बन्धः खलु मासि चैत्रे कृतश्चरायुः शुभसौख्यदः स्यात् । एतदष्टवर्षविषयम् ।
ग्राह्यनक्षत्राणि मदनपारिजाते । हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शक्रेन्दुपुष्याश्विनिरैव-
तीषु । वारेषु शुक्रार्कबृहस्पतीनां हितानुबन्धी द्विजमौञ्जिवन्धः । राजमार्तण्डस्तु
पुनर्वसुं ब्राह्मणस्य निषेधति । पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति इति । तिथ-
यस्तत्रैवोक्ताः । तृतीयैकादशी ग्राह्या पञ्चमी दशमी तथा । द्वितीयायां च मेधावी
भवेदर्थबलान्वितः ॥ रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैव च । प्रतिपद्यपि
चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकृत् ॥ कारिकायाम् । अनध्याये चतुर्थ्यां च कृष्णपक्षे विगि-
पतः । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति । नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्याय-
स्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् । लल्लः । व्रतेऽङ्गि पूर्वस-
न्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतन्तत्र विवर्जयेत् । ज्योति-
निबन्धे । नान्दीश्राद्धकृतञ्चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भत्र
कारयेत् । मदनरत्ने नारदः । विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोप-
नीतः पुनः संस्कारमर्हति । वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः । अपराह्णस्त्वेवा विभ-
क्तदिनतृतीयांश इत्युक्तान्तत्रैव । शब्दसामर्थ्याद्विधा विभक्त इति युक्तम् । नारदः ।

ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यगिराचार्यस्तवाहमा-
 चार्यस्तवासाविति । अथ प्रतिवचनानन्तरमाचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसी-
 त्याह पृच्छति भवतइति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यगिराचार्यस्तवाहमा-
 चार्यस्तव अमुकशर्मन्निति पठति । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । अथानन्तरमेनं
 कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षित्तुं ददाति प्रयच्छति तत्र मन्त्रः
 प्रजापतये त्वेत्यादि अरिष्ट्या इत्यन्तः ॥ ॥ २ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथोपनयनमाह ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ प्रसवान-
 न्तरमष्टौ वर्षाण्यतीतानि यस्य बालकस्यासौ अष्टवर्षः तमष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् ।
 उपनयनसंस्कारेण संस्क्रुयात् । आचार्यस्य उप-समीपे माणवकस्य नयनं उपनयन-
 शब्देनोच्यते । उपनयनं च विधिना आचार्यसमीपनयनम् । अग्निसमीपनयनं वा ।
 सावित्रीवाचनं वाऽन्यदङ्गमिति स्मृत्यर्थसारे । उपनेतृक्रममाह वृद्धगर्गः ॥ पिता
 पितामहो भ्राता ज्ञातयो गौत्रजाग्रजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ।
 तथा । पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता । तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु
 सोदरः । पितेति विप्रपरं न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोस्तु पुरोहित एव उपनयनस्य
 दृष्टार्थत्वात् । तयोस्त्वध्यापनेऽनधिकारात् । गर्भाष्टमे वा । अथवा ब्राह्मणं
 गर्भसंहिताष्टवर्षिकं उपनयेत् । गर्भाष्टमेष्विति पाठो हरिहरभर्तृयज्ञभाष्ये ।
 एकादशवर्षेऽर्थादराजन्त्यम् । एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासावेकादशवर्षस्तं राज-
 न्तं क्षत्रियं उपनयेत् ॥ जन्मतो द्वादशे वर्षे इत्यर्थः । द्वादशवर्षं वैश्यम् । द्वादश
 वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ तथा तं वैश्यं वर्षान्ततीयमुपनयेत् । जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे
 इत्यर्थः । यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ अथवा सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रिय-
 विशां यथामङ्गलं शास्त्रान्तरविहितकालान्तरे उपनयनं भवति । अत्राश्वला-
 यनः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽष्टे पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा । द्विजत्वं प्रामुयाद्विप्रो वर्षे
 त्वेकादशे नृपः । आपस्तम्बः । गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुपनयीतेति । बहुवचनं गर्भ-
 पष्टसप्तमयोः प्राप्स्यमिति सुदर्शनभाष्ये । आपस्तम्बः । अथ काम्यानि । सप्तमे
 ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आरुप्यामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽज्ञायकाममेकादश इन्द्रिय-
 कामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् । मनुः । ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
 राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थाधिनी ऽष्टमे । विष्णुः । षष्ठे तु धनकामस्य
 विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टने सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः । नृसिंहः । उक्त-

इति । वपनं च भोजनात्पूर्वमेव कार्यम् । नहीदानीं तदुपदेशो भूतकालनिर्देशात् ।
 पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । आनयनानन्तरमाचार्यो-
 ऽग्नेः पश्चात्स्वस्य च दक्षिणतः कुमारमवस्थाप्यावस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति
 ब्रूहीत्येवं वाचयति, ततो माणवकः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नेव ब्रह्मचर्यमागामिति वदति ।
 मन्त्रार्थः । ब्रह्मचर्यं प्रति अहमागं आगतोऽस्मि । ब्रह्म वेदस्तच्चरणम् । ब्रह्मचार्य-
 सानीति च । तत आचार्यः ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीति वाचयति । चञ्चद्दन्मा-
 णवकरश्च प्राङ्मुखस्तथैव तिष्ठन् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूयात् । मन्त्रार्थः । ब्रह्म कर्म
 चरतीति एवं शीलो ब्रह्मचारी अहमसानि भवामि ॥ अथैनं वासः परिधाप-
 यति येनेन्द्राय वृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे
 दीर्घायुत्वाय वलाय वर्चस इति । अथाचार्य एनं कुमारं वासोऽहृतं परिधाप-
 यति येनेन्द्रायेति मन्त्रेण । वासांसि च शाण्णौमाविकानि प्राञ्जलक्षत्रियविशां
 यथासङ्गं ज्ञेयानि । वासांसि शाण्णौमाविकानीति बक्ष्यमाणत्वात् । मन्त्रार्थः ।
 हेकुमार येन विधिना इन्द्राय संस्कर्तुं वृहस्पतिः सुराचार्यो वासः पर्यदधात् परि-
 धापितवान् । किम्भूतममृतं अहृतं, तेन विधिनां त्वा त्वां माणवकं परिदधामि परि-
 धापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः परिधापयतीति सूत्रितत्वात् । यद्वा इन्द्राय
 पर्यदधात् । इन्द्रे अव्यवच्छिन्नं स्थापितवान् । तथा त्वा त्वां लक्ष्मीकृत्य परिद-
 धामि त्वयि अव्यवच्छेदेन धारयामीति । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय तव चिरजीव-
 नाय । आयुशब्द उकारान्तोऽप्यस्ति । वलाय देहशक्तये । वर्चसे इन्द्रियशक्तये
 ऐश्वर्याय वेति । मेखलां वध्नीत इयं दुरुक्तं परिवाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म
 आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति ।
 युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तन्वीरासः
 कवय उन्नयन्ति स्वाध्याो मनसा देवयन्त इति वा तूष्णीं वा ॥ तत आचार्यो
 माणवककट्यां मेखलां रशनां वध्नीते इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण । अथवा युवा सुवासा
 इति मन्त्रेण । अथवा तूष्णीं वध्नीते । आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः । अत्रैवं बन्धनम् ।
 आचार्यस्त्रिगुणां मेखलानादाय बटोः कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वष्टयति ।
 दतीये विष्टने ग्रन्थयस्त्रयः पञ्च सप्त वा कार्याः । तदुक्तम् । त्रिवृता मेखला फार्या
 त्रिवारं स्यात्समावृता । तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥ अत्र प्रथ-
 रसह्वया नियमः । आर्यस्य ग्रन्थित्रयम् । पञ्चार्यस्य पञ्च । सप्तार्यस्य सप्तेति

कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादि दिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावैते गल-
 ग्रहाः । राजमार्त्तण्डः । आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिद्ध्यति । गर्गादिमुनयः
 सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् । ज्योतिर्निबन्धे । अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वन्तरादिषु ।
 अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि । सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे उक्ताः । सिता
 ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी माघे सताः सोपपदाः
 स्मृताः । चण्डेश्वरः । वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोपपदा-
 स्वध्ययनेऽपि च । प्रदोषदिनमपि वर्ज्यम् । तत्स्वरूपमुक्तं गोमिलेन । पष्ठी च द्वाद-
 शीचैव अर्दुरात्रोन्ननाडिका । प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिकेति । ज्योति-
 र्निबन्धे व्यासः । या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे
 तृतीयोपनये प्रशस्ताः प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुखैः । यत्तु बृहद्भागवतचनम् । अन-
 ध्यायं प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् । सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा ॥
 बुधत्रयेन्दुवाराश्च शस्तानि व्रतबन्धने इति प्रायश्चित्तार्थोपनयनपरम् । तथाच
 निर्णयामृते कालादर्शं च । स्वाध्यायवियुजो घत्ताः कृष्णप्रतिपदादयः । प्रायश्चि-
 त्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मता इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । शाखाधिपतिवा-
 रश्च शाखाधिपवलं तथा । शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते । सङ्ग्रहे ।
 ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभीमसिताः । जीवो विप्राणां क्षत्रियस्य चीष्ण-
 गुर्विशां चन्द्र इति । गर्गः । ग्रहे रवीन्द्वोरधनिप्रकम्पे केतूद्रमोल्कापतनादिदोषे ।
 व्रते दशाहानि वदन्ति तत्रशास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् । सङ्ग्रहे तु चण्डे-
 श्वरः । दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे च । केतौ तथो-
 ल्कांशुकणप्रपाते त्र्यहं न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि । अनध्यायास्तु यातेऽभावस्यायामि-
 त्यत्र द्रष्टव्याः । कालरचोक्तः । इदानीं कर्माह ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्तं च ॥
 उपनेता आभ्युदयिकप्राह्मणव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेदाशयेत् तं च
 कुमारं भोजयेत् । चण्डो भोजनक्रियानुकर्पणार्थः । पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमा-
 नयन्ति ॥ परि पूर्वस्य वपतेः कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम् । परि सर्वत उपं मुण्डितं
 गिरो यस्य स पर्युप्तशिराः तं पर्युप्तशिरसं अलङ्कृतं सद्यालदिना भूषितम् । आन-
 यन्ति ये पूयं तेनाचार्यैरुपनीतास्ते सनमाचार्यसमीपमानयन्ति । इदमानयनं
 पाध्यनार्थम् । अतस्तादभावाच्छूद्रस्यानधिकारः । शूद्रस्य प्रतिपेधो भवत्यध्ययनं
 प्रति । अथवे त्रपुञ्जतुभ्यां श्रोत्रपूरणम् । उच्चारणे जिह्वाच्छेदः । धारणे शरीरभेद

व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ यज्ञोपवीतं द्विजत्वचिन्हार्थमिति प्रयोगरत्ने ।
 कृष्णाजिनधारणं प्रावरणार्थम् । तच्च । ऋङ्कुलन्तु वहिलीम यद्वा स्याच्चतुरङ्कु-
 लम् । अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विंशाष्टपोडशैः । इतिप्रयोगरत्ने । रशनाश्च मौ-
 ङ्ग्यादिकाः । मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्येति वक्ष्य-
 माणत्वात् । अजिनान्यप्यैश्यादीनि । इयं दुरुक्तमित्यस्यार्थः । इयमितीदं शब्द
 आद्यन्तयोर्वाक्यालङ्कारार्थः । इयं मेखला मामगात् आगता । किं कुर्वती दुरुक्तं द्रुपं
 भाषितमसत्याप्रियादिकम् परितः सर्वतः भूतं भविष्यच्च बाधमाना निराकुर्वणा
 वरुणं वरुणत्वं पवित्रं शुद्धं पुनती सत्कुर्वती मे मम प्राणापानाभ्यां मरुद्भ्यां तयोर्वलं
 सामर्थ्यं आदधाना स्यापयन्ती स्वसा स्वसुवत् हिता देवी दीप्तिमती सुभगा सौभा-
 ग्यदा ॥ युवासुवासा इत्यस्यायमर्थः । यीति गुणानेकीकरोतीति युवा सुवासाः शोभ-
 नवस्त्रः अहतं शोभनमुच्यते परिवीतः वस्त्रपुष्पमालादिभिः समन्ततो वेष्टितं
 आगात् आगतः उ वितर्कं । श्रेयान् स यदि जायमानः उत्पाद्यमानः श्रेयान् शुद्धः
 स्यात् । धीरासः स्थिरप्रज्ञाः कवयः वेदवेदार्थप्रवक्तारः क्रान्तदर्शनाः स्वाध्यः
 शोभनचित्तवृत्तयः । तच्च उन्नयन्ति उत्कर्षं गमयन्ति । किङ्कुर्वन्तः मनसा मनोवृ-
 त्त्या देवयन्तः वेदार्थं ज्ञापयन्तः । यज्ञोपवीतमन्वार्थः । हे आचार्य इदं ब्रह्मसूत्र-
 महं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चामि । प्रतिपूर्वा मुञ्जतिर्वन्धनार्थः । पुरुषव्यत्ययश्चान्दसः
 किम्भूतं यज्ञोपवीतं यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकर्माधिकारायेति वा उप-
 वीतं उपरि स्कन्धदेशे वीतं परिहितं परमं पर आत्मा मीयते ज्ञायते तेन वाक्यो-
 पदेशाधिकारत्वात् पवित्रं शोधकं प्रजापतेर्ब्रह्मणः सहजं सहोत्पन्नम् स्वभावसिद्धं
 वा पुरस्तात्प्राग्भवम् अत इदमायुषे हितं आयुष्यं अस्तु अग्र्यं मुख्यम् । अनुपहतम्
 शुभ्रं निर्मलम् बलं धर्मसामर्थ्यादम् तेजः प्रभावप्रदम् । यद्यपि सूत्रकृता यज्ञोपवीतं
 नोक्तम् तथापि उपवीतिन इतिपरिभाषणात् सदा यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति परि-
 शिष्टाच्च ग्राह्यम् ॥ कालप्रचानुक्तोऽपि स्मृत्यन्तरादयमेव । उपवीतिन इत्यस्याय-
 मर्थः । सर्वे उपवीतिनः सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतधारिणः कर्म कुर्वन्तीति श्रेयः ।
 उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीतयुच्यते बुधैरिति स्मरणात् । यज्ञोपवीती देवकर्माणि
 करोति ॥ दण्डप्रयच्छति तन्म्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधि-
 भूम्याम् । तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ तत आचार्यो
 माणवकाय तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति समर्पयति । माणवकश्च दक्षिणहस्तेन दण्डं
 प्रतिगृह्णाति योमेदण्ड इति मन्त्रेण । दण्डाश्च पालाशवैल्वीदुन्वरा ब्राह्मणव-

गर्गपद्धतौ । वृद्धाचारोऽप्येवमेव । आचार्यकर्तृकं मेखलाबन्धनं कुमारस्य मन्त्रपाठ इति वासुदेवमुरारिमिश्रजयरामहरिहराः । अत्र मुरारिमिश्रैरबुध्वैव पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति हेतूपन्यासार्थं प्रदर्शितम् । नहि करणमन्त्रेऽयं न्यायः प्रवर्तते । आचार्यकर्तृको ह्ययं पदार्थः । मन्त्रपाठस्तु लिङ्गवशेन माणवककर्तृकः स्यादिति चेत्, तन्न । प्रधानभूतश्च पदार्थः गुणभूतश्च मन्त्रः । अतः पदार्थाङ्गत्वेन मन्त्रोऽपि पदार्थकर्त्रा पठनीयः । मन्त्रेऽपि च लक्षणया माणवकामिधानमित्यदोषः । तथाच श्रुतिः । यां वैकाञ्च यज्ञश्रुत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति । कारिकायाम् “वध्नीयात्त्रिगुणां श्लक्ष्णामियं दुरुक्तमुञ्चरन् । आचार्यस्यैव मन्त्रोऽयं न वटीरात्मनेपदात् ॥ अस्मिन्नवसरे समाचाराद्यज्ञोपवीताजिने भवत इति भर्तृयज्ञव्यतिरिक्तवासुदेवादिसर्वग्रन्थेषु । कर्काचार्यैस्तूपवीतमेव लिखितम् । तत्र चाविरोधादुपवीते शाखान्तरीयो मन्त्रो ग्राह्यः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यस्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति । अजिनस्योत्तरीयकरणं तूष्णीं मन्त्रपाठेन वेति वासुदेवः । मित्रस्य चतुर्द्वरुणां वलीयस्तेजो यशस्वि स्यविरुं समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहमिति । मन्त्रेणाजिनधारणमिति कारिकायां गर्गपद्धतौ च । यज्ञोपवीतलक्षणं स्मृत्यर्थं सारे । कार्पासक्षौमगोवालशाययल्कटणादिकम् । यथासम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः । शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य पणवत्या तस्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः । अङ्गुलिकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्द्ध्वतन्तु तत् । अप्रदिक्षणाभावत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ अथः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नयसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिप्रक्षेप्यरात्रमेत् ॥ यज्ञोपवीतम्परममिति मन्त्रेण धारयेत् ॥ सूत्रं सलीमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्योऽङ्गिर्नग्विताभिस्तदुत्तयेत् । विच्छिन्नं वाऽप्यधो पातं भुङ्क्ता निर्मितमुत्सृजेत् । पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्यन्तत् कथंचन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्क्ष्मातस्य द्वे बहूनि वा । तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदियते ॥ ब्रह्ममूत्रे तु सर्व्येऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनाधीतिताऽसर्व्ये कण्ठस्ये हि निधीतिता ॥ यस्त्वं यज्ञोपवीताथं त्रिष्टुसूत्रञ्च कर्मसु । कुण्मुञ्जबालतन्तुरज्ज्वाया सयंजातिपु । कात्पापनः । सद्योपवीतिना भाव्यं सदा यद्दशिखेन तु । विशिखी

कुमारेशोच्यमाने आचार्य इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्यमुं मन्त्रं पठति । असावित्यस्य स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तं कुमारनामग्रहणं कार्यम् । स्वनाम प्रथमान्तमित्यपरे । उभयथा मन्त्रार्थोपपत्तेः । स्मृत्यन्तरान्निर्णय इति भर्तृयज्ञभाष्ये । मन्त्रार्थस्तु । इदि परमैश्वर्ये । इन्द्रस्य प्रजापतेर्ब्रह्मचारी त्वमसि । तव चाग्निराचार्यः प्रथमः द्वितीयश्चाहं तव हे असौ अमुकशर्मन् ब्रह्मचारिन् । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्रूयस्त्वौपधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति ॥ अथाचार्य सनं कुमारं भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परि परितीऽरिष्ट्यै रत्नायै प्रयच्छति । प्रजापतये त्वा परिददामीत्यनेन मन्त्रेण । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीति श्रुतत्वात् । मन्त्रार्थः सुगमः । हे ब्रह्मचारिन् प्रजापतये स्रष्ट्रे त्वा त्वां परिददामि समर्पयामि विश्वेभ्यो भूतेभ्यः विश्वानि भूतानि पृथिव्यादीनि यज्ञ तेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यपीनरुक्त्यम् । किमर्थम् । अरिष्ट्यै अहिंसायै ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्यपतिश्रीमहायाजिक-वामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

मूलम् ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥ अन्वारव्य
आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथैनर्दुसर्दुशास्ति ब्रह्मचार्यस्य-
पोश्चान कर्म कुरु मा दिवा सुपुण्या वाचं यच्छ समिधमाधे-
ह्यपोश्चानेति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै सावित्रीमन्त्राहोत्तरतोऽग्नेः
प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ॥
३ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ॥ ४ ॥ पच्छोर्दुर्ध्वशः
सर्वाञ्च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे परमास्ये
चतुर्विंशत्यह्ये द्वादशाहे षडह्ये त्र्यह्ये वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव
गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः ॥ ७ ॥
त्रिष्टुभर्त्त राजन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्यस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा
गायत्रीम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

त्रियविशां यथासङ्गं ज्ञेयाः । अथवा पालाशादयः सर्वेषां वर्णानाम् । पालाशो
 ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्वी राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य सर्वं वा सर्वेषामिति वक्ष्यमा-
 णत्वात् । मानं च शाखान्तरीयं ग्राह्यम् । केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो लला-
 टसम्मितः क्षत्रियस्य ब्राह्मणसम्मितो वैश्यस्येति । मन्त्रार्थः । हे आचार्य यो दण्डः
 मे मह्यं परापतत् अभिमुखमागतः वैहायसः आकाशे प्रसृतः अधिभूम्यां भूमेरुपरि
 वर्तमानः तन्दण्डमहमाददे गृह्णामि । पुनर्ग्रहणात्सोमदीक्षायां यो दण्डो ग्राह्य-
 स्तमप्यादद इत्याशंसनम् । किमर्थम् । आयुषे जीवनाय ब्रह्मणे वेदग्रहणाय ब्रह्म-
 वर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे । दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥
 एके आचार्या दीक्षावत्सोमयागदीक्षायां यथा तूष्णीं प्रतिगृह्णीच्छ्रयस्वेत्युच्छ्रयणं
 विहितं तद्वदत्रापिच्छन्ति । कुतः दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति
 वचनात् । दण्डप्रतिग्रहणसामान्यादीर्घसत्रताऽस्योक्ता । यद्येवम् न दीक्षावत्प्रतिग्र-
 हणम् । स्मरणाभावात् । या चात्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यादिति भर्तृ-
 यज्ञकर्कजयरामाः । दीक्षावद्वा दण्डग्रहणमिति वासुदेवकारिकाकारहरिहराः ॥
 अथास्याद्भिर्ज्वलिनाऽज्वलिं पूरयत्यापोहिष्टेति तिसृभिः ॥ अथाचार्योऽस्य
 कुमारस्याज्वलिं स्वनाज्वलिना अप आदाय तामिरद्विः पूरयत्यापोहिष्टेति तिसृभि-
 र्ऋग्भिः ॥ अथैनर्द्धं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । अथाचार्य एनं कुमारं
 सूर्यमुदीक्षयति सूर्यं दर्शयति तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ उदीक्षयतीति कारितत्वात्सूर्य-
 मुदीक्षस्वेति प्रैष आचार्यस्य ॥ अथास्य दक्षिणांशमधि हृदयमालभते मम
 व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जु-
 पस्व वृहस्पतिष्ठा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ अथाचार्योऽस्य कुमारस्य दक्षिणांश-
 मधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वीयं दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति ।
 ममव्रतेत इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे ॥ अथास्य दक्षिणां
 हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामासीति ॥ अथाचार्योऽस्य कुमारस्य दक्षिणां हस्तं
 स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कोनामासीत्याह ब्रवीति । असावहं भोऽइति प्रत्याह ।
 एवमाचार्येण पृष्ठः कुमार आचार्यं प्रत्याह । असाविति सर्वनामस्थाने आत्मनो
 नामग्रहणम् । अमुकोऽहं भो इति । अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति ॥ अथैनं
 कुमारं प्रति आचार्यं आह कस्य ब्रह्मचार्यसीति । भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्म-
 चार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति । भवतइति आचार्यं प्रति

चर्म । ततस्त्वृतीयेन सर्वा सह बटुना सममनुवर्तयन् पठन् । संवत्सर इति सावित्रीप्रदानस्यैते कालविकल्पाः । ब्राह्मणाय तु सद्यो ब्रूयात् । श्रूयते च सद्यस्त्वेवेति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्योवा अग्निर्जायते । तस्मात्सद्यएव ब्राह्मणायानुब्रूयात् । इतरपान्त्वच्छया विकल्पः । त्रिष्टुभं सावित्रीमनुब्रूयात् । जगतीं सावित्रीमनुब्रूयात् । तत्र तत्सवितुरिति विश्वामित्रप्रतिष्ठा गायत्री सविता हीमानन्तरमाहवनीयेक्षणजपे० । क्षत्रियाय तु देवसवितरिति बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् सविता वाजपेयाज्यहोमे० । वैश्यस्य च विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चत इति प्रजापतिर्जगती सविता उपासम्भरणे रुक्नपाशप्रतिमोके० । सर्वेषां गायत्रीं वेति विकल्पः । अत्रेत्यग्नावेष न त्ववसरे पाठादेव तत्प्राप्ते ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति । एवं वस्त्रदानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवक अग्निं प्रदक्षिणं यथाभवति तथा परीत्य परिक्रम्य पश्चादग्नेराचार्यस्थोत्तरत उपविशति आस्ते । अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते । ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्यः आधारादिस्विष्टकृदन्तारश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्त्रवप्राशनान्ते । अत्र पुनरन्वारम्भानुवादश्चतुर्दशाहुतिर्होमव्यतिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः । अथेनैर्दं सैर्दशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुपुण्या वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति । अथानन्तरमाचार्यः एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति । कथं ब्रह्मचारी असि असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः । अपः अशान पिव इति । अशानीति प्रत्युक्तः । कर्म ज्ञानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः । मा दिवा दिवसे सुपुण्याः स्वाप्सीरिति न स्वपानीति प्रत्युक्तः । वाचं गिरं यच्छ नियमयेति यच्छानीति प्रत्युक्तः । समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अग्नीं प्रक्षिपेति आदधानीति प्रत्युक्तः । अपोऽशानेति पूर्ववत् । अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यञ्जुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्त्रिष्टुभं आसीनाय वैके पच्छोर्दुर्चशः सर्वाञ्च तृतीयेन सहानुवर्तयन् । अथ शासनानन्तरमस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टां ऋचमन्वाह उपदिशति । कथम्भूताय प्रत्यञ्जुखाय यश्चिमाभिमुखाय । पुनः कथम्भूताय उपविष्टाय च अग्नेरुत्तरस्यां दिशि तथा उपसन्नाय पादोपसङ्ग्रहणादिना भजमानाय । तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते । तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय । पत्नान्तरमाह दक्षिणतः अग्ने-

कर्कः ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति कुमारः । अन्वारब्ध आज्याहु-
तीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथेनर्द्धसर्द्धशास्ति । आचार्यः कुमारं ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः
प्रैषवाकैः । ब्रह्मचार्यसीत्युक्ते भवामीति प्रत्याह कुमारः । अपोशानेत्युक्ते अशा-
नीति प्रत्याह कुमारः । कर्म कुर्वित्युक्ते करवाणीति प्रत्याह कुमारः । मा दिवा
सुपुष्या इत्युक्ते न स्वपानीति । वाचं यच्छेत्युक्ते यच्छामीति । समिधमाधेहीत्युक्ते
आदधामीति । अपोशानेत्युक्ते अशानीति कुमारः । एतदनुशासनम् । अथास्मै सा-
वित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यञ्जुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय स-
मीक्षिताय । गुरुं समीक्षमाणाय कुमाराय । उपसदनं च पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकम् ।
सवितृदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीम् । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूया-
दिति वचनात् । दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैकै । एके आचार्याः सावित्रीमन्वाहुः ।
एकीयशब्दाद्विकल्पः । पच्छोर्द्ध्वर्चशः सर्वाञ्जु वृतीयेन सहानुवर्तयन् । पच्छ इति
पादं पादं पुनरर्द्धमर्द्धं वृतीयेन सर्वां सहानुवर्तयन् । संवत्सरे परमास्ये चतुर्विंश-
त्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा । सावित्र्युच्यते एवमेव हि श्रूयत इति । सद्यस्त्वेव
गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । आग्नेयो वै ब्राह्मणः
सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयादिति । इतरेषां त्विच्छया
कालः । त्रिष्टुभर्द्ध राजन्यस्य । सावित्रीमनुब्रूयात् । जगतीं वैश्यस्य । सावित्री-
मनुब्रूयात् सर्षपां वा गायत्रीमनुब्रूयात् । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ३ ॥ * ॥

जयरामः ॥ एवं वस्त्रादिना संस्कृत अग्निं प्रदक्षिणकृत्वा पश्चादग्ने-
राचार्यस्योत्तरत उपविशति कुमारः । अन्वारब्धे ब्रह्मणा आचार्यं आचारादिस्विष्ट-
कृदन्तारश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्तवप्राशनान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः प्रैषवाक्यै-
रेनङ्कुमारमनुशास्ति शिक्षयति । तत्र ब्रह्मचार्यसीत्युक्ते अशानीत्याह कुमारः ।
अपोशानेत्युक्ते अशानीति । कर्म कुरु इत्युक्ते करवाणीति । मा दिवा सुपुष्या इत्युक्ते
न स्वपानीति । वाचं यच्छेत्युक्ते यच्छानि । समिधमाधेहीत्युक्ते आदधानीति ।
पुनरपोशानेत्युक्ते अशानीत्येतदनुशासनम् । समीक्षमाणाय गुरुं समीक्षितश्च
तैमैव । उपसदनञ्च पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकम् । सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीच्छ-
न्दस्कामृचम् । तस्मादेताङ्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति श्रवणात् ॥ एके
आचार्या अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठते स्थिताय आसीनाय वा सावित्रीमन्वाहुः । एकीय-
शब्दाद्विकल्पः । कथमन्वाहुः । पच्छः प्रथमम्पादम्पादन्ततोऽर्द्धर्चशः अर्द्धर्चमर्द्ध-

संस्वप्राशनान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः सप्रप्रेषवाक्यैरेन कुमारमनुशास्ति शिक्ष-
यति । अत्र ब्रह्मोपवेशनादि दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वाऽनुशासनं कार्यम् । तच्चै-
वम् । ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह । भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । अपोशानेत्या-
चा० ॥ अशानीति ब्र० ॥ कर्मकुर्वित्याचा० । करवाणीति ब्र० । मा दिवा सुपुष्या
इत्याचा० । न स्वपानीति ब्र० । वाचं यच्छेत्याचा० । यच्छानीति ब्र० । समिधमा-
धेहीत्याचा० । आदधानीति ब्र० । अपोशानेत्याचा० । अशानीति ब्र० । ब्रह्मचा-
र्यसीत्यादिप्रैपाणामयमर्थः । ब्रह्म कर्म चरतीत्येवं शीलो ब्रह्मचारी असि भवसि ।
अपः अशान पिव । कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि । दिवसे
मा स्वाप्सीः । स्मृत्युक्तकाले वाचं गिरं यच्छ नियमय । समिधं वह्यमाशप्रकारेण
आधेहि अग्नौ सर्वदा प्रक्षिप । प्रथममाचमनमशिष्यन् द्वितीयं चाशित्वा । अशि-
ष्यन्नाचामेदशित्वाऽऽचामेदिति श्रुतेः । कर्मकरणमविशेषोपदिष्टमप्याचार्याय ।
आचार्याय कर्म करोतीति श्रुतत्वादिति भर्तृयज्ञः । सावित्र्युपदेशमाह । अथास्मै
सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीह्यमा-
णाय समीक्षिताय । अथाचार्योऽस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सविष्टदेवताकां गाय-
त्रीद्वन्दस्कां तत्सवितुरित्युचमन्वाहोपदिशति । किम्भूताय प्रत्यङ्मुखाय परिचमा-
भिमुखाय । पुनः किलक्षणाय उपविष्टाय आसीनाय । क्ष इत्यपेक्षायामुत्तरतोऽग्नेः
अग्नेरुत्तरस्यां दिशि । उपसन्नाय पादोपग्रहणादिना भजमानाय । पुनः किम्भूताय
गुरुं समीक्षमाणाय । पुनः किम्भूताय समीक्षिताय गुरुणा सम्यगवलीकिताय ।
श्रुतिः । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति । मदनपारिजाते शातातपः ।
तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मणस्येति । दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ।
एके आचार्या अग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वाभूताय ब्रह्म-
चारिणे आसीनायोपविष्टाय वा सावित्रीप्रदानमाहुः । अथहैके दक्षिणतस्तिष्ठते
वाऽऽसीनाय वाऽन्वाहुरिति श्रुतत्वात् । एकग्रहणाद्विकल्पः । पच्छोर्द्वर्चशः सर्वां च
तृतीयेन सहानुवर्तयन् । सावित्रीप्रदानेऽयं प्रकारः । प्रथमं तावत्पच्छः पादं
पादं । ततोऽर्द्धर्चशः अर्द्धर्चम् अर्द्धर्चम् । ततस्त्वृतीयेन वारेण सह वटुना सर्वां
च सावित्रीमनुवर्तयन् आवर्तयन् पठेत् । अत्राह मदनपारिजाते लौगाक्षिः ।
ॐ भूर्भुवःस्वरित्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीं त्रिरन्वाह पच्छोर्द्वर्चशः सर्वामन्तत
इति । तां वै पच्छोन्वाहेत्युपक्रम्य अथार्द्धर्चश अथ कृत्स्नामितिश्रुतेः । सावित्रीप्र-
दानस्य कालविकल्पानाह । संवत्सरे परानास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे

दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वाय ऊर्ध्वाभूताय वा । आसीनाय उपविष्टाय इत्येके
 आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते ॥ कथमन्वाह पच्छः पादं पादं अर्द्धर्चशः तदनु
 अर्द्धर्चमर्द्धर्चम् तदनु च सर्वां दृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्तयन् पठन् ।
 संवत्सरे परमास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे पडहे त्र्यहे वा । सद्यस्त्वेव
 गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादानेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । त्रिष्टुभं राज-
 न्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीम् । सावित्रीप्रदानस्य कालं विक-
 ल्पेनाह । संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णं वर्षं परमास्ये पडेव मासाः परमास्यं स्वार्थं
 तद्विशुद्धिस्तु वृद्धिलोपः “ छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् ” तस्मिन् परमास्ये
 चतुर्विंशत्यहे चतुर्विंशत्या अहोभिरुपलक्षितः कालः चतुर्विंशत्यहेः तस्मिन् द्वादशाहे
 द्वादशभिरहोभिरुपलक्षितः कालो द्वादशाहः तस्मिन् पडहे पडभिरहोभिरुपल-
 क्षितः कालः पडहः तस्मिन् त्र्यहे त्रिभिरहोभिरुपलक्षितः कालस्त्र्यहः तस्मिन् वा
 शब्दः सर्वेषु संवत्सरादिषु सम्वध्यते । एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूपादिशि-
 ष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायाधुना
 ब्राह्मणस्य विशेषमाह । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ब्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः किन्तु
 क्षत्रियवैश्ययोः । सद्य एव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् कथयेत् कुतः आग्नेयो वै ब्रा-
 ह्मण इति श्रुतेः । आग्नेयो अग्निदैवत्यः ब्राह्मण इति वेदवचनात् । त्रिष्टुभं राज-
 न्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं राजन्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्
 छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं सावित्रीम् जगती छन्दो यस्याः ऋचः सा
 जगती तां जगतीं सावित्रीं वैश्यस्य विशः सावित्रीमनुब्रूयादित्यनुपज्यते । सर्वेषां
 वा गायत्रीं यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीछन्दस्तामेव सावित्रीं
 सवितृदेवताकां तत्सवितुरिति सकलवेदशाखाज्ञातां ऋचमनुब्रूयात् ॥ ३ ॥

गदाधरः ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति । परिदानानन्तरं कुमारोऽग्निं
 प्रदक्षिणं यथास्यात्तथा परीत्य परिक्रमणं कृत्वाऽनेरुत्तरत उपविशति । पश्चा-
 दग्नेराचार्यस्योत्तरत उपविशतीति जयरामहरिहरौ । पश्चादग्नेरुपवेशनमिति
 भर्तृयज्ञकारिकाकारौ । आचार्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्यस्योत्तरत इति
 वासुदेवः । अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथेनं सठं शास्ति ब्रह्मचार्य-
 स्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुपुण्या वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ।
 तत आचार्यो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचारादिस्विष्टकृदन्ताप्रचतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा

समिधां समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्धसा प्रजया
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यह-
 मसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यज्ञादो भूया-
 सशंस्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एपात
 इति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥
 पाणी प्रतप्य सुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्या-
 युर्हा अग्नेऽस्यायुर्मं देहि व्वर्चीदा अग्नेऽसि व्वर्ची मे देहि ।
 अग्ने यन्मे तन्वा जनन्तन्म आपृण ॥ ७ ॥ मेधां मे देवः
 सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधाम-
 श्विनो देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति ॥ ८ ॥ ४ ॥ (अङ्गान्यालभ्य
 जपत्यङ्गानि च न आप्यायन्तां वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रंयशोव-
 लमिति त्र्यायुपाणि करोति भस्मना ललाटे घ्रीवायां दक्षि-
 शेणसे हृदि च त्र्यायुपमिति प्रतिमन्त्रम्) ॥ ४ ॥ * ॥

कर्कः । अत्र समिदाधानम् । अत्रावसर इति केचित् तत्र पाठादेव तत्प्राप्तेः ।
 तेनात्रशब्दोऽग्निपरो द्रष्टव्यः ॥ पाणिनाऽग्निं परिसमूहति अग्ने सुश्रवः सुश्र-
 वसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः
 प्रतिमन्त्रं परिसमूहनं च सन्धुक्षणम् । पाणिनेर्येकवचनमेकत्वनियमार्थम् । उभा-
 भ्यामपि सन्धुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । प्रदक्षिणामग्निं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्त्समिधमाद-
 धाति । अग्निं पर्युक्ष्य तिष्ठन् समिधमादधाति । अग्नये समिधमहार्पमिति । स्वा-
 हाकारान्तेन । एवं द्वितीयां तथा तृतीयां । समिधमादधाति । एपात इति वा
 मन्त्रेण समिदाधानम् । समुच्चयो वा । द्वयोरपि मन्त्रयोः । पूर्ववत्परिसमूहन-
 पर्युक्षणे । अग्नेः कर्तव्ये । पाणी प्रतप्य सुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसीति । वा-
 क्यमेदाच्च प्रतिवाक्यं पाणी प्रतप्य सुखविमार्जनम् । मेधां मे देवः सविता मेधां मे
 देवी सरस्वती इत्यनयोरादधात्वित्यध्याहारः साक्षाद्भवत् । अत्र प्रसिध्या
 त्र्यायुपकरणानन्तरं गोत्रनामपूर्वकं वैश्वानरादीनामभिवादनं । त्र्यायुपकरणमनु-
 क्तमपि सूत्रकारेण ॥ ४ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

वा पडहे त्र्यहे वा । उपनयनदिनमारभ्य संवत्सरे पूर्णं वा परमास्ये मासपट्के वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा पडहे वा त्र्यहे वा सावित्रीमनुब्रूयादाचार्यः । तां ह स्मै तां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुरित्युपक्रम्य अथ पट्सु मासेष्वथ चतुर्विंशत्यहे अथ द्वादशाहे अथ पडहे अथ त्र्यहे इति श्रुतत्वात् । क्षत्रियवैश्ययोरेते कालविकल्पाः ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् । एते कालविकल्पा आचार्यशुश्रूपादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षा इति हरिहरः । परमास्ये इति पडेव मासाः परमास्यं स्वार्थं तद्विश्वान्दसश्च वृद्धिलोपः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । ब्राह्मणस्य कालमाह । सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादानेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । तु पुनः ब्राह्मणाय सद्य एव गायत्रीमनुब्रूयात् उपदिशेत् कुतः । आग्नेयोवैब्राह्मण इति श्रुतेः । आग्नेयः अग्निदेवत्य इति अतोऽस्मै सद्य एवोपदेशो युक्तः । आग्नेयी वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयादिति श्रुतेः । त्रिष्टुभं राजन्यस्य । त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां सावित्रीं त्रिष्टुभं देवसवितरित्यादिकां राजन्यस्य क्षत्रियस्यानुब्रूयात् । पारिजाते । देवसवितरिति राजन्यस्येति । तां सवितुरिति भर्तृयज्ञेनोदाहृता । जगती वैश्यस्य । जगती छन्दस्कां सावित्रीं विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चत इत्यृचं वैश्यस्यानुब्रूयात् । जगती छन्दो यस्याः सा जगती ताम् । युञ्जते मन इति भर्तृयज्ञभाष्ये । विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति पारिजाते । सर्वेषां वा गायत्रीम् । गायत्री छन्दो यस्याः सा गायत्री तां सावित्रीं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां तत्सवितुरित्युचमनुब्रूयात् । वा शब्दो विकल्पार्थः । इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्वपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयां कण्डिका ॥ ३ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥ पाणिनाऽग्निं परिसमूहति अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवःसौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमग्निं पर्युह्योत्ति*ष्टन्त्समिधमादधाति अग्नये समिधम+हार्यं दृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने

* पर्युह्योत्तयापेत्यपिद्युत्तमन्तः पाठः ।

† माहार्यमित्यपि पाठः ।

ऽन्यादीनाम् अङ्गालम्भन्यायुपयोर्मन्त्रौ सूत्रकारान्तरप्रदर्शितौ ग्राह्यौ । तद्यथा
अङ्गान्यालम्भ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्ताम् वाक् प्राणश्चतुः श्रोत्रं यशोवल-
मिति त्र्यायुपाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुप-
मिति प्रतिमन्त्रम् । तत्र वाक् च म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामङ्कुर्यात् ।
अस्यार्थः सुगमः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ता अङ्गाप्यायने० । त्र्यायुपमिति नारा-
यण उप्पिङ्गु लिङ्गोक्ता भस्मतिलके० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अत्र समिधाधानम् । अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधामा-
धानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो भवति । अत्राग्नाविति भाष्यकारः । अत्रावसरस्य पाठा-
देवसिद्धेः । पाणिनाऽग्निं परिसमूहति । पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहो-
माधिकरणं परिसमूहति सन्धुक्षति । इत्यनप्रक्षेपेण ध्वज्यमाणीः पञ्चभिर्मन्त्रैः यथा ।
अग्नेसुश्रवः सुश्रवसं माकुरु १ यथात्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्मि २ एवं मां
सुश्रवःसौश्रवसंकुरु ३ यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्मि ४ एव महं
मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमै ५ । केचित्परिसमूहने त्रीन्मन्त्रान् मन्यन्ते ॥
तद्यथा अग्नेसुश्रव इत्यारभ्य सुश्रवसंमाकुरु इत्येकम् । यथात्वमग्ने इत्यारभ्य सौश्र-
वसं कुरु इत्येवं द्वितीयम् । यथात्वमग्ने देवानामित्यादि भूयासमित्यन्तं तृतीयमिति ।
प्रदक्षिणमग्निं पर्युह्योत्थाय समिधमादधाल्यग्नये समिधमिति । ततः प्रद-
क्षिणं यथाभवति तथाऽग्निं पर्युह्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिधिच्य उत्थाय
ऊर्ध्वभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधं समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समित् तां समिधं
आदधाति प्रक्षिपति । समिल्लक्षणां छन्दोगपरिशिष्टे । नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समि-
त्सूलातया क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशाग्नाधि-
का न्यूना न तथा स्याद्द्विशिखिका । न सपर्णा न निर्वायां होमेषु न विजानता ।
ब्रह्मपुराणे । पालाशाश्वत्यन्यश्रोधप्रक्षवैकङ्कतोद्भवाः । अश्वत्थोदुम्बरो विल्यश्चन्द-
नःसरलस्तथा । शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति याज्ञिकाः । मरीचिः । विगीर्णां
विदला इत्या वक्राः समुपिराः कृशाः । दीर्घाः सूला पुण्ड्रजुंष्टाः कर्मसिद्धिविमा-
शिकाः । अस्य पूर्वश्लोकः । प्राग्ग्राः समिधो देवास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।
काम्येषु च सवल्काद्रां विपरीता जिघांसत इति । केन मन्त्रेण अग्नये समिध-
माहार्यं गृह्यते जातवेदसे यथात्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुपा
मेधया वर्धसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्धसेन समिन्धे जीवपुत्री ममाचार्यो

जयरामः ॥ तत्समिदाधानङ्कथङ्कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । पाणिनेति । तत्रै-
 कवचनमेकत्वनियमार्थम् । उभाभ्यामपि दृश्यते सन्धुक्षणम् । तच्च समूहनशब्दे-
 नाभिधीयते । तत्केन मन्त्रेण भवतीति मन्त्रो वक्ष्यते । अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः
 पञ्चमन्त्रैः । अथ मन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः अग्निः तत्समिन्वने० । हे अग्ने
 हे सुश्रवः शोभनकीर्त्तं मा मां सुश्रवसं सुकीर्तिङ्कुरु । किञ्च हे अग्ने सुश्रवः यथा
 येन गुणेन त्वं सुश्रवा असि । एवङ्गुणाधानेन मा मां सुश्रवःसौश्रवसम् सुश्रवा-
 श्चासौ सौश्रवसश्च तम् । तत्र सुश्रवाः वटुः स्वयम् । सुश्रवा गुरुस्तस्यायं सौश्रवसः
 ममाचार्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं कुर्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने
 यथा त्वं दीव्यन्ति प्रकाशयन्त इति देवा अङ्गानि इन्द्रादयो वा यज्ञस्य चाङ्गिनो
 वेदस्य विष्णोर्वा निधिपाः निधीनाम्नन्वाणामधिष्ठानमसि । एवमहं वेदस्य साङ्गस्य
 मनुष्याणाञ्च तदध्येतृणान्निधिपाः वेदस्य निधिरधिकरणम् । मनुष्याणां पालकश्च
 भूयासमिति । प्रदक्षिणम्पर्युक्ष्य समिधं आदधाति अग्नौ प्रक्षिपति । अग्नयेसमिध-
 मित्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिराकृतिः समिन् तदाधाने०
 हे देवाः इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थम् अहार्पम् आहृतवानस्मि । किम्भूताय ।
 बृहते परिपूर्णाय जातवेदसे जातं वेदो धनं यस्मात्तस्मै समिन्धे दीप्ये । अनि-
 राकरिष्णुः गुरुपदिष्टधर्मावबिस्मरणशीलः ब्रह्मघर्चसी याजनादितेजोयुक्तः ।
 शिष्टं स्पष्टम् । एवं द्वितीयां समिधमादधाति तथा तृतीयाम् । एषा त इति वा ।
 समिदाधाने मन्त्रः । समुञ्जयो वा उभयोः । परिसमूहनपर्युक्ष्ये प्राग्वत् अग्नेः
 कर्तव्ये । पाणी अग्नौ प्रतप्य ताभ्यां स्वम्मुखं विमृष्टे मार्जयति । तनूपाः प्रभृतिभिः
 सप्तभिर्मन्त्रवाक्यैर्वाक्यभेदात् प्रतिवाक्यम् पाण्योः प्रतपनं मुखविमार्जनञ्च ।
 तनूपा इत्येतस्य स्वशाखीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयस्योप-
 योगात्सर्वपाठः तत्र तनूपा अग्नेऽसीत्यादयः स्पष्टाः तत्र प्रजापतिर्यजुः अग्नि-
 राह्यनीवोपस्थाने० । मेधामित्यस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता
 मुखविमार्जने० । देवो शुतिमान् सविता सूर्यो मे मह्यं मेधाम् धारणावर्ती बुद्धिम्
 तथा देवो दीप्यमाना सरस्वती मेधां साकाङ्कत्वादुभयोरादधात्वित्यध्याहारः तथा
 देवो कान्तौ अश्विनौ दक्षौ मे मह्यम् मेधाम् आधत्ताम् सन्यादयताम् । एतानि
 सप्तवाक्यानि । अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुपकरणाभिवादनानि ग्रन्थकारानुक्तान्यप्याचा-
 रतो ऽनुष्ठेयानि अविरोधात् । तत्राभिवादनङ्गोत्रनामोच्चारणपूर्वकम् पादोपसङ्गही-

सौम्यामुकशर्माश्न् इति मृतान्तमुक्त्वा अमुकशर्मन्नििति प्रत्यभिवादः कार्यः । आ-
 प्मान् भव सौम्येति प्रत्यभिवादः । अत्र गुरवो माता स्तन्यदात्री च पिता पिता-
 महः प्रपितामहो मातामहोऽन्नदाता भयत्राता आचार्यश्चोपनेता च मन्त्रविद्यो-
 पदेष्टा च तेषां पत्न्यश्चोपसङ्ग्राह्याः एतेन समावृत्तेन च ॥ बाले समयस्के
 वाऽध्यापके गुरुवञ्चरेत् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीयांसोऽपि प्रत्यु-
 त्यायाभिवाद्याः उपाध्याया ऋत्विजो ज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्च एवं मातृ-
 प्यसा सवर्णां पितृप्यसा च सवर्णां भ्रातृभार्यां च नित्यमभिवाद्याः । विप्रोप्य-
 तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोपितः । विप्रोप्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि
 सर्वथा । पूज्यैस्तमभिभाषेत भो भवन् कर्मनामभिः । परपत्नीमसम्बन्धां भगिनीं
 चेति भाषयेत् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च स्वल्पे-
 नापि स्वयोनिजः । अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभिवाद्याः । उदक्यां सूतकां
 नारीं भर्तृर्ग्रीं गर्भपातिनीम् । पापण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।
 नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धायन्तम-
 शुचिं नरम् । वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्तं शिरसि
 स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् । इति शातातपः । बृहस्पतिस्तु । जपयज्ञजलस्थं च
 समित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रार्थमैवात्रं वहन्तं नाभिवादयेत् । अभिवाद्य
 द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति । क्षत्रियवैश्याभिवादाने विप्रस्यैवम् । शूद्राभिवादाने
 त्रिरात्रम् । कार्यं तु रजकादिषु “चाण्डालादिषु चान्द्रं स्यादिति सङ्ग्रहकृत्स्मृतम्” ।
 जमदग्निः । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याञ्चेदुपवासेन
 शुध्यति । सर्वं वाऽपि नमस्कार्याः सर्वावस्थानु सर्वदा । अभिवादे नमस्कारे तथा
 प्रत्यभिवादाने । आशीर्वाच्या नमस्कारैर्व्ययस्यस्तुपुनर्नमेत् । स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च
 वयसा पत्युरेव ताः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ उपनयनाङ्गभूतं समिदाधानमाह । अत्र समिदाधानम् । अत्रा-
 स्मिन् प्रकृतेऽग्नी समिदाधानं समिधां तिसृणां प्रक्षेपो ब्रह्मचारिकर्तृको भवति ।
 अत्रावसरे इति केचित् तत्र पाठादेव तत्सिद्धेः । अत्रशब्दो ऽग्निपरो द्रष्टव्यः । समि-
 दाधानस्येतिकर्तव्यतामाह । पाणिनाऽग्निं परिसमूहत्वगने सुश्रवः सुश्रवसं
 मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्यैवं मां सुश्रवःसोश्रवसं

मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वीतेजस्वीब्रह्मवर्चस्यन्नादोभूयासंस्वाहे-
त्यनेन मन्त्रेण एवं द्वितीयान्तथा तृतीयामेपात इति वा समुच्चयो वा ।
एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथा तेनैव मन्त्रेण तृतीयाम् ।
मन्त्रविकल्पमाह । एपाते अग्ने समिदित्यादि आचप्यासिपीमहीत्यन्तेन वा
मन्त्रेण । अथवा अग्रये समिधमित्येपात इतिद्वयोर्मन्त्रयोः समिदाधाने समुच्चयः
सेक्यम् । ततश्च मन्त्रद्वयान्ते समित्प्रक्षेपः । इतित्रयो मन्त्रविकल्पाः । पूर्वव-
त्परिसमूहनपर्युक्षणौ । पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः परिसमूहनं
पर्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात् । पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं
मेपाह्यायुर्दा अग्ने ऽस्यायुर्मं देहि व्वर्चोदा अग्नेऽसि व्वर्चोमे देहि । अग्ने यन्मे
तन्वाऽऊनं तन्मआपृण । मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधांमे देवी सर-
स्वती आदधातु । मेधामश्विनो देवावाधत्तां पुष्करखजाविति । पाणी हस्तौ
प्रतप्य तूष्णीमग्नौ तापयित्वा तनूपा अग्नेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे । ललाटादिचिबुकान्तं प्रोञ्छति । तत्र मेधां मे देवः सविता
मेधां देवी सरस्वती अनयोरादधात्वित्यध्याहारः । अङ्गान्यालभ्यजपत्यङ्गानि च
म आप्यायन्तां वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलमिति । अङ्गानि च म इत्यनेन
मन्त्रेण शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि अङ्गान्यालभते एवं वाक् इत्यनेन मुखं प्राण
इत्यनेन नासिके युगपत् चक्षुरित्यनेन चक्षुषी युगपत् श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे मन्ता-
वृत्त्या यशोबलमित्यस्य पाठमात्रम् । त्र्यायुपाणि करोति भस्मना ललाटे
श्रीवायां दक्षिणेऽंसे हृदिच त्र्यायुपमिति प्रतिमन्त्रम् । तिलकानि करोति ।
त्र्यायुपमित्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रपादैः अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटे श्रीवायां दक्षि-
णेऽंसे हृदये प्रतिपादम् त्र्यायुपाणि कुरुते । अत्र त्र्यायुपकरणं सूत्रकारानुक्तमपि
प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरम्पराचरितत्वात्किञ्चयते । ततो ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्याग्निकार्यं
कृत्वा गुरुपूषसङ्ग्रहणं वृद्धतरैष्वभिवादनम् वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायेण । अत्र
स्मृत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते । ततोऽभिवादेयहृद्गानसावहमिति द्रुवन् इतियाश्व-
बलक्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनप्रयोगो यथा उपसङ्ग्रहणं नाम अमुकगोत्रोऽमु-
केत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादेय इत्युक्त्वा कर्णौ
स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा
शिरोऽयनमनम् अभिवादाने पादग्रहणज्ञास्ति पादस्पर्शनं कार्यम् त्र्यायुप्मान् भव

भवामि । आचार्यदिपयं फलमप्याशंसते । जीवपुत्रो दीर्घायुरपत्यो ममाचार्या भवतु
जीवन्तः पुत्रा यस्य । मेधावी ब्रह्मस्तानि भवामि । अनिराकरिष्णुर्गुरुपदिष्टध-
र्माद्यविस्मरणशीलः । यशस्वी । तेजस्वी । ब्रह्मवर्चसी । अज्ञादः अन्नमत्तीत्यज्ञादः
भूयासम् भवेद्यन् । स्वाहा सुहुतमस्तु । एवं द्वितीयां तथादृतीयाम् । एवमने-
नैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति । तथैवानेन मन्त्रेण दृतीयां समिधं आदधा-
ति । तिस्रः समिध आदधात्यग्नये समिधमाहार्पमित्युच्यमाने मन्त्रान्ते युगपत्तिसृणा-
माधानं प्राप्नोति तन्नित्युत्थमेवं द्वितीयां तथा दृतीयामिति सूत्रणा । एपात इति
वा । अथवा एपा ते अग्ने समिधयेति मन्त्रेण समिदाधानम् अत्रापि मन्त्रावृत्तिः ।
समुच्चयो वा । अथवा अग्नये समिधं एपात इति च द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयैकं
समिदाधाने स्यात् । अत्रापि प्रतिसमिदाधानं मन्त्रयोरावृत्तिः । पूर्ववत्परिसमू-
हनपर्युक्षणौ । परिसमूहनं अग्ने सुश्रव इत्यादिना सन्धुक्षणम् । पर्युक्षणं अग्नेः
सर्वतो जलासेकः । परिसमूहनपर्युक्षणौ पूर्ववत् प्राग्वदग्नेः कर्तव्ये । पाणी प्रतप्य
मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि व्यर्चोदा
अग्नेऽसि व्यर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा जनन्तन्म आपृण । मेधां मे
देवः सविता मेधां मे देवी सरस्वती मेधामश्विनो देवावाधत्तां पुष्करस्र-
जाविति । पर्युक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तूष्णीमग्नौ ताप-
यित्वा तनूपा अग्नेऽसीति सप्तभिर्मन्त्रवाक्यैर्मुखं विमृष्टे पाणिभ्यां मार्जयति । वा-
क्यभेदाच्च प्रतिवाक्यं पाण्योः प्रतपनं मुखविमार्जनं च । तनूपा इत्येतस्य स्वशा-
खीयत्वात्प्रतीकग्रहणौ प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयस्योपयोगात्सर्वपाठः । मेधां मे देवः
सविता मेधां मे देवीसरस्वतीत्यनयोर्मन्त्रयोरादधात्वित्यध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् ।
मन्त्रार्थः । तनूपा अग्नेऽसीत्वाद्यःस्पष्टाः । मेधामित्यस्यार्थः । देवी द्युतिमान्
सविता सूर्या मे मह्यं मेधां धारणावतीं बुद्धिं तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती आद-
धातु । तथा अश्विनौ देवी मे मह्यं मेधां आधत्ताम् सम्पादयेताम् पुष्करस्रजौ
पद्ममालाधारिणौ । अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुपकरणामिवादनानि गृह्यकारानुक्तान्य-
प्याचारतोऽनुष्ठेयानि । तत्रामिवादनं गोत्रनामोच्चारणपूर्वकं पादोपसङ्ग्रहः । अङ्गाल-
म्भनत्र्यायुपकरणयोः सूत्रकारान्तरप्रदर्शितौ मन्त्रौ ग्राह्यौ । तद्यथा ॥ अङ्गाल्या-
लभ्य जपत्यङ्गानि च न आप्यायन्तां वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति
त्र्यायुपाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽंसे हृदि च त्र्यायुप-

कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य
 निधिपो भूयासमिति । ब्रह्मचारी पाणिना दक्षिणहस्तेनाग्निं प्रकृतं उपनयना-
 ङ्गहोमाधिकरणं परिसमूहति शुष्कागोमयखण्डादीन्वनप्रक्षेपेण सन्धुक्षयति अग्ने
 सुश्रवःसुश्रवसं माकुर्वित्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः । कारिकायां विशेषः । प्रतिमन्त्रं त्रिभिः
 काष्ठैरग्ने सुश्रव आदिभिः । अग्ने सुश्रवइत्येकं यथात्वं स्याद्वितीयकम् । यथात्वमग्ने
 देवानां मन्त्रेणापि तृतीयकम् । कृत्वा पर्युक्षणं वन्देइत्याय समिदाहुतिरिति ।
 पाणिनेत्येकवचनमेकत्वनियमार्थम् । उभाभ्यामपि दृश्यते सन्धुक्षणम् । मन्त्रार्थः ।
 हेअग्ने हेसुश्रवः शोभनकीर्तं मा मां सुश्रवसं शोभनकीर्तिं कुरु । किञ्च हेअग्ने सुश्रवः-
 सौश्रवसं । सुश्रवाश्च सौश्रवसश्च तं । तत्र सुश्रवाः स्वयम् सुश्रवागुरुस्तस्यायं
 सौश्रवसः ममाचार्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं कुर्वित्यर्थः । किञ्च
 हेअग्ने यथा त्वं देवानां इन्द्रादीनां मध्ये यस्य च क्रतोर्निधिं हविर्द्रव्यम् पासि
 रक्षसि । एवमहं मनुष्याणां मध्ये वेदस्य श्रुतेर्निधिरधिकरणम् भूयासं भवेयम् ।
 प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्याय समिधमादधात्यग्नये समिधमाहार्पं वृहते जात-
 वेदसे यथात्वमग्ने समिधासमिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिरा-
 करिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यद्वादो भूयासश्च स्वाहेति ॥ ततो ब्रह्मचारी
 प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा सन्धुक्षितमग्निं दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिपिच्योत्याय
 प्राञ्जुखस्तिष्ठन् समिधमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति अग्नये समिधमित्यादि स्वाहा-
 कारान्तेन मन्त्रेण । समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समिन् । तल्लक्षणं चास्माभिः
 समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति सूत्रार्थ उक्तम् । ननु तिष्ठन्समिधः सर्वत्रेति
 श्रौतसूत्रे उक्तत्वादुत्यायेति ग्रहणं व्यर्थम् । सत्यम् । नायं होमः समिदाधानमि-
 त्येतत्सूचनार्थमुत्यायेति ग्रहणमित्यदोषः । अतोऽत्र त्यागाभावः । यद्वा इहोत्या-
 येति ग्रहणमन्यत्र स्मार्तं परिसङ्घार्यमिति कारिकायाम् । प्रयोगरत्नेतु त्यागो
 लिखितः । मन्त्रार्थः हेदेवाः इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थमाहार्पम् आहूतवानस्मि ।
 किम्भूताय वृहते महते । जातान् जातान् वेत्ति इति जातवेदास्तस्मै । यथा येन
 प्रकारेण समिधा अनया दीप्यमानया त्वं हे अग्ने समिध्यसे दीप्यसे । एवमहमायुषा
 जीवनेन मेधयाऽतीतादिधारणवत्या बुद्ध्या वर्चसा तेजसा प्रजया पुत्रादिभिः पशुभिः
 गवादिभिः ब्रह्मवर्चसेन तेजसा कृताध्ययनसम्पत्त्या एतैरहं समिन्धे । समृद्धो

भुञ्जानमाचमनाहं च नास्तिकं नाभिवादयेत् । वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्त-
 धावनम् । अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् । बृहस्पतिः । जपयज्ञगणस्यं
 च समित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रार्थभैक्षान्नहस्तन्तं नाभिवादयेत् । उदक्यां सूतिकां
 नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् । अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति । जम-
 दग्निः । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चैत्राय-
 श्चिन्ती भवेन्नरः । मनुः । अभिवादनशीलस्य नित्यं बृहोपसेविनः । चत्वारि तस्य
 वर्द्धन्ते आयुः प्रजा यशो बलम् । एतच्चाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यम् । तथाच
 मनुः । ज्यायांसमभिवादयेदिति । स्मृत्यर्थसारे ॥ गुरवो माता स्तन्यधात्री च पिता
 पितामहादयो मातामहश्चाज्ञदाता भयत्राता ऽऽचार्यश्चोपनेता च ॥ मन्त्रविद्योप-
 देष्टा च तेषां पत्यश्चोपसङ्घाह्याः । समावृत्तेन च । बाले समवयस्के चाध्यापके
 गुरुवच्चरेत् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीयांसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः
 उपाध्याय ऋत्विजो ज्येष्ठा भ्रातरश्च सर्वेषां पत्यश्चैवम् । मातृष्वसा च स्वर्णा
 भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्या । विप्रोऽप्य तूपसङ्घाह्या ज्ञातिसम्बन्धियोपितः । विप्रोऽप्य
 विप्रं कुशलं पृच्छेन्नूपमनामयम् । वैश्यं क्षेमं सनागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । न वाच्यो
 दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा । पूज्यैस्तमभिभाषेत भो भवत्कर्मनामभिः ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधर-
 कृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकारण्डे चतुर्थी करण्डिका ॥ ४ ॥ * ॥ * ॥
 मूलम् ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥ भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भि-
 क्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्यां राजन्यः ॥ ३ ॥ भवदन्त्यां वैश्यः ॥ ४ ॥
 तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥ ५ ॥ षड्द्वादशापरिमिता वा ॥ ६ ॥
 मातरं प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्य-
 तोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ ८ ॥ अहिर्दसन्नरण्यात्समिध आ-
 हृत्य तस्मिन्नग्नीं पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते ॥ ९ ॥ अधः
 शाय्यन्नारालवणाशी स्यात् ॥ १० ॥ दण्डधारणमग्निपरिच-
 रणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमां समज्जनोपर्यास-
 नस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥ अष्टाचत्वारिंश-
 द्द्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ १३ ॥ द्वादशद्वादशवा प्रति-
 वेदम् ॥ १४ ॥ यावद्गृहणं वा ॥ १५ ॥ वासांसि शायन्तीना-

मिति प्रतिमन्त्रम् । तत्र वाक् च न आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामं कुर्यात् ।
अथाभिवादाने प्रकारः । तत्र याज्ञवल्क्यः । ततो ऽभिवादयेद्द्वान्नावहमिति ब्रुक्नु ।
ततोऽग्निकार्यादनन्तरमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे । उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवाद-
येत् । आचार्यश्च ततो नित्यमभिवादो विजानता । मनुः । लौकिकं वैदिकं चापि
तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् । अभिवादात्परं
विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् । असौ नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । विप्रेति
द्विजोपलक्षणम् । आपस्तम्बः । स्वदक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवाद-
येत् । उरःसमं राजन्वो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः । मनुः । भोशब्दं
कीर्तयेदन्ते स्वस्य नास्तीऽभिवादाने । नास्तीं स्वरूपभावा हि भोशब्द ऋषिभिः
स्मृतः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने । अकारश्चास्य नास्ती-
ऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः मृतः ॥ अकारश्चास्य नास्तीऽन्ते इत्यस्यायमर्थः । अस्याभि-
वादकस्य नास्तीऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणम् । सर्वेषां नास्त्वा-
मकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्त्यस्वरः पूर्वोत्तरः पूर्वाणि नामगतान्यक्षराणि
यस्य स तथोक्तः । सर्वविधः मृतो वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नास्तीऽन्ते वाच्य
इति । तथाच वशिष्ठः । आमन्त्रिते स्वरोन्त्योऽस्य भूवते इति आमन्त्रिते
कर्तव्ये अभिवादकनाम्नोऽन्ते यः स्वरः स भूवते । त्रिमात्रो भवतीत्यर्थः । ततश्चा-
भिवादनप्रत्यभिवादनयोरैवं प्रयोगो भवति । अभिवादये चैत्रनामाऽहमस्मि भो इति ।
आयुष्मान् भव सौम्यविष्णुश्मार्शन् इति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु वर्मगुप्रशब्दप्रयोग इति
मदनपारिजाते । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । आयुष्कामो न गृही-
याज्येत्पुत्रकलत्रयोरित्यादिनिषेधस्तु अभिवादनस्थलव्यतिरिक्तविषय इति वि-
ज्ञेयम् । अभिवादनं च हस्ताद्वयेन कार्यम् । अन्यथाकरणे विष्णुना दीपसङ्कीर्त-
नात् । जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वन्तन्निष्फलं याति एकहस्ता-
भिवादानात् । एतदपि विद्वद्विषयं । यतः स एवाह । अजाकर्णेन विदुषो सूखाणा-
मेकपाणिनेति । अजाकर्णेन श्रोत्रसमी करौ कृत्वा पुनः सम्पुटितेन करद्वयेनेत्यर्थः ।
अजाकर्णौ सम्पुटितौ यथा तथैव सम्पुटितं करद्वयमपीत्यजाकर्णौ । मनुः । यो
न वैश्वभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादानम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ।
यमः । अभिवादे तु यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति । श्मशाने जायते वृद्धः कङ्क-
गृध्रोपसेवितः । शातातपः । पाखण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् । सोपानेत्कं
कृतं च नाभिवादेत्कदाचन । धावन्तं च प्रमत्तं च सूत्रोत्सर्गकृतं तथा ।

तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः । भिन्नेत । यत्र प्रत्याख्यानं न क्रियते । षट्द्वादशापरि-
मिता वेति । विकल्पः । मातरं प्रथमामेके । भिन्नन्ते । अयं च प्रथमाहर्षमः ।
आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके । आचार्याय
भिक्षानिवेदनं कृत्वा वाग्यतोऽहःशेषमासीत् नवेति विकल्पः । अहिंसासन्नरण्या-
त्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते । अहिंसन्निति
स्वयं भग्नाः समिधः तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधानं कृत्वा वाग्विसर्गं करोति यदि वाग्यमो
गृहीतः । अधःशाय्यत्वारालवणाशी स्यादण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रू-
षा भिक्षाचर्या । एतानि कर्तव्यानि । दण्डधारणं सर्वदा । अग्निपरिचरणं सायं
प्रातः । उभयकालमग्निं परिचरेदिति स्मृत्यन्तरात् । गुरुशुश्रूषा स्वाध्यायानुरोधेन ।
भिक्षाचर्या स्थित्यर्था । मधुमांशंसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि
वर्जयेत् । मज्जनं ब्रह्मदेवतीर्यस्नानं प्रतिपिध्यते । उड्ढतीदकेन न वार्यते । उपर्यासनम्
आसनस्योपरि मसूरिकादि । स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽवस्थानम् । वक्ष्यति हि ब्रह्मचर्य-
मुपरिष्ठात् । अनृतम् अदत्तादानं चेति प्रसिद्धमेव । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । अस्मिन्पत्रे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः सर्वा वेदा-
हुतयो हूयन्ते । द्वादशद्वादश वा प्रतिवेदम् । ब्रह्मचर्यचरणम् । अत्र यथास्व-
वेदाहुतयः । यावद्ब्रह्मणं वा । वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा ब्रह्मचर्यचरणम् ।
वासांशंसि श्राणत्नीमाविकानि । ब्रह्मचारिणां भवन्ति । सेषेयमजिनमुत्त-
रीयं ब्राह्मणस्य । सेषेयं हारिण्यं चर्म तद्ब्राह्मणस्योत्तरीयं भवति । रौरवर्षं राज-
न्यस्य । रुर्नाम आरण्यः सत्वविशेषः तदीयं राजन्यस्य भवति । आजं गव्यं वा
वैश्यस्य । उत्तरीयं भवति । सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् । असति यथा-
चोदिते चर्मणि सर्वेषां वा गव्यं भवति । कुत एतत् । पुरुषप्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः
पुरुषप्रधानं हि गव्यं चर्म श्रुतौ पठ्यते । ते ऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति ।
मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य । भवति । धनुर्ज्या राजन्यस्य । ज्याशब्देन गुणोऽभि-
धीयते । मौर्वी वैश्यस्य । मुरुरिति ऋणविशेषः । सुज्ञाभावे कुशाश्मन्तक-
वल्वजानाम् । सम्बन्धिनी रशना भवति । पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः । भवति ।
वैल्बो राजन्यस्य । औदुम्बरो वैश्यस्य । सर्वे वा सर्वेषाम् । सर्वेषामनियमेन
भवन्ति । आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् । आचार्यणासीन आहूत आस-

विकानि ॥ १६ ॥ रेणोयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ री-
 र्वर्धं राजन्यस्य ॥ १८ ॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १९ ॥ सर्व-
 पां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ २० ॥ मौञ्जी रशना ब्राह्म-
 णस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ २२ ॥ मौर्वी वैश्यस्य ॥ २३ ॥
 मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकवल्वजानाम् ॥ २४ ॥ पालाशो ब्राह्म-
 णस्य दण्डः ॥ २५ ॥ वैल्बो राजन्यस्य ॥ २६ ॥ औदुम्बरो
 वैश्यस्य ॥ २७ ॥ [केशसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः
 क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्य] सर्वे वा सर्वेपाम् ॥ २८ ॥
 आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ २९ ॥ शयानं चेदासीन
 आसीनं चेत्तिष्ठेत्तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन्नभिक्रामन्तं चेदभिधा-
 वन् ॥ ३० ॥ स एवं वर्तमानोऽमुत्राय वसत्यमुत्राय वसतीति
 तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका भवन्ति
 विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३२ ॥
 समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः ॥ ३३ ॥
 समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः ॥ ३४ ॥
 उभयैः समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३५ ॥
 आपोऽद्वाद्द्वर्षाद्ब्राह्मणस्य* नातीतः कालो भवति ॥ ३६ ॥
 आद्वाविर्द्विशाद्वाजन्यस्य ॥ ३७ ॥ आचतुर्विंशद्वाद्द्वैश्यस्य ॥ ३८ ॥
 अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ३९ ॥ नैनानुपनयेयु-
 र्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैर्भिव्यवहरेयुः ॥ ४० ॥ कालातिक्रमे
 नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो
 नाध्यापनं च ॥ ४२ ॥ तेषां संस्कारेषु त्रैलोक्यस्तीर्णेनेष्टा कामम-
 धीयीरन्व्यवहार्या भवन्तीति वचनात् ॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥

कर्कः ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् । कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । अत्रेति शब्दोऽव-
 सरार्थः । भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः ।

* स्यान्तीति इत्यपि पाठः ॥

उभयकालमग्निं परिचरेदिति श्रवणात् । गुरुशुश्रूषणं च स्वाध्यायानुरोधेन ।
 भिक्षाचर्या च स्थित्यर्थम् । मध्यादीनि च वर्जयेत् । तत्र मज्जनं हृददेवतीर्थस्नान-
 म्प्रतिपिध्यते । नतूहृतोदकस्नानं वर्ज्यते । उपर्यासनञ्चासनोपर्यासनं मसूरिकादि ।
 स्त्रीणां मध्ये गमनमवस्थानम् । ब्रह्मचर्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतमद-
 न्तादानश्च प्रसिद्धम् । अष्टाचत्वारिंशत्पत्ने चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रता-
 देशः । सर्ववेदाहुतिहोमश्च । द्वादश द्वादशेति प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यचरणम् । तत्र
 यथास्वं वेदाहुतयः । यावद्ब्रह्मणं वा वेदस्य वेदयोर्वेदानां ब्रह्मचर्यचरणम् ।
 वासांसि च यथाक्रमं शाणादीनि भवन्ति । ऐशेयम् एश्याश्चर्म । रौरवम्, रुरोश्चि-
 त्तमृगस्य चर्म । अ. जम् अजस्य । गव्यं गोः । सर्वेषां वर्णानामुदिते चर्मण्यसति गव्यं
 चर्म भवति । कुतः पुरुषप्रधानत्वाद् गव्यस्य चर्मणः । पुरुषप्रधानत्वं चास्य श्रुतिराह ।
 तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति । मौञ्जी मुञ्जमयो रशना मेखला । ज्या
 प्रंत्यञ्जा मुरुरिति तृणविशेषः । तन्मयी मौर्वी मुञ्जादीनामभावे कुशादीनां सम्वन्धिनी
 रशना क्रमेण भवति । अत्राचार्येणासूत्रितमपि दण्डमानमुपयुक्तत्वाद्दविरोधित्वा-
 च्छाखान्तरीयं ग्राह्यम् । तच्च केशसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य
 घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति दण्डम्प्रक्रम्योक्तम् । यद्यपि श्रुत्या मुखसम्मितो भवत्ये-
 तावदित्यादिकया ब्राह्मणमधिकृत्य मुखसम्मितत्वंमुक्तम् तच्छ्रौतदण्डविषयम् ।
 मुखसम्मितमौदुम्बरन्दण्डम्प्रच्छतीत्यौदुम्बरमभिधायात्र पालाशस्य विधानात् ।
 सर्वं वा दण्डाः सर्वेषामनियमेन भवन्ति । आचार्येणासीनः सन्नाहुतस्तदा
 आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात् । शयानञ्चेदाहूयति तदाऽऽसीनः प्रतिशृणुयात् ।
 एवमासीनं चेत्तिष्ठन् प्रतिशृणुयात् । तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् अभिमुखं गच्छन् ।
 अभिक्रामन्तं चेद्वावन् । अस्वार्थवादः स एवमिति । अमुत्र वसतिश्च स्तुति-
 परा । तस्य च कीर्तिर्भवतीति च । स्नातकस्य त्रैविध्यमाह । विद्यास्नातक इति ।
 तदेव विष्णोति । सनाप्य वेदमित्यादिना । उच्यत इति सर्वत्राध्याहारः । आपो-
 ङशात् अर्वाक् षोडशाद्दूर्वाद्ब्राह्मणस्यानतीतः अनतिक्रान्त उपनयनस्य कालो
 भवति । आद्वाविंशदाचतुर्विंशाच्च क्षत्रियविशोरनतीतः । अतः परस्यतित्सा-
 वित्रीका भवत्येते । ततश्च नैनान् प्रात्यान् अकृतप्रात्यस्तोमप्रायश्चित्तान् । प्रा-
 यश्चित्तचरणानन्तरन्तेषामुपनयनाद्यधिकार इत्यर्थः । कालातिक्रमे गर्भाधाना-
 दिनियतकालानां कर्मणान्नियतकालव्यतिक्रमे सति प्रायश्चित्तन्नपतयत् नित्य-
 यत् । नियते श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्त्तन्तदेवानादिष्टमभयति ।

नादुत्याय प्रतिशृणुयात् । शयानं चेदासीनः । शयानं चेदाहूयते आसीनः
 प्रतिशृणुयात् । आसीनं चेत्तिष्ठन् । प्रतिशृणुयात् । तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् ।
 अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् । अस्यार्थवादीऽयम् । स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्यव-
 सत्यमुत्राद्यवसतीति । तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति । त्रयः स्नातका भवन्ति ।
 विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं
 यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । उच्यते । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समाव-
 र्तते स व्रतस्नातकः । उभयर्दं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ।
 आपोऽशवाद्गर्वाद्वाह्यणस्य नातीतः कालो भवति । अर्वाक् पोऽशवर्पाद्वाह्यणस्य
 नातीत एवोपनयनस्य कालः । आद्वाविर्दंशाद्वाजन्यस्य । नातीतः कालो भवति ।
 आचतुर्विर्दंशाद्द्वैशयस्य । नातीतः कालो भवति । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका
 भवन्ति । अतश्च । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः ।
 कालातिक्रमे नियतवत् । कालव्यतिक्रमे सति यद्भियतेषु विहितं श्रौतेषु अना-
 ज्ञातं नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्तं तदेव भवति । तच्च प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभि-
 र्चतुर्थं सर्वंप्रायश्चित्तमिति । कालव्यतिक्रमादन्यत्रापि भ्रूये उत्पन्ने एतदेक
 भवति । नैमित्तिकान्तराविधानात् । त्रिपुरूपं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसं-
 स्कारो नाध्यापनं च ॥ तेषां संस्कारेषुर्वात्यस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् ।
 संस्कारमिच्छन्वात्यस्तोमेनेष्टा आद्रियेत अधीयीत च । व्यवहार्या भवन्तीति
 वचनात् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अत्रेति अवसरे भिक्षाचर्यं भिक्षावृत्तिः तस्य चरणमनुष्ठानं
 कर्तव्यमिति शेषः । कथम् भवत्पूर्वामिति भवच्छब्दः सम्बुद्ध्यर्थः हे भवन् हे भवति
 वत्येवमुक्तः पूर्वा यस्यान्ताम् ब्राह्मणो भिक्षेत भिक्षान्देहीति याचेत । काः या
 अत्रप्रत्याख्यायिन्त्यस्ताः तिस्र इत्यादौ पूर्वत्रापूजावुत्तरः पक्षः । एके प्रथमां भि-
 क्षाम् मातरमेव भिक्षेतेति इच्छन्ति । अथच प्रथमाहर्षमः । आचार्याय भिक्षानिवे-
 दनं नित्यम् । अहःशेषं वाग्यतो मौनी तिष्ठेत आसीत फलातिशयार्थम् । एकीय-
 शब्दाद्विकल्पः । अहिंसन् अभङ्गयन् स्वयम्भगाः समिध आहृत्य तस्मिन्नपनयन-
 होमाधिकरणेऽग्नौ पूर्वधदाधानकृत्वा । वाग्विसर्गो वाक्संयमपक्षे । अधःशयनादीनि
 कार्याणि । तत्र दण्डधारणां समिदाधानं सर्वदा । अग्निपरिचर्या च सायम्प्रातः

चर्यामधुमांशमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् । अत
 ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह । अधः शयितुं शीलमस्य असावधःशायी
 स्यात् । तथा अन्नारं अलवणं चारुनातीत्येवंशीलोऽक्षारालवणाशी भवेत् । दण्ड-
 धारणम् । दण्डस्य स्ववर्णविविहितस्य धारणं कुर्यात् । दण्डाजिनोपवीतानि मेखला-
 ष्टैव धारयेत् । इत्येतदुपलक्षणत्वेन सदा चिन्हरूपं कुर्यात् । अग्नेः परिचरणं साय-
 म्प्रातः परिसमूहनपूर्वं त्र्यायुपकरणान्तेन समिदाधानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा
 परिचर्या तां कुर्यात् । भिक्षार्थं चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणमिति यावत् । मधु तौद्रं
 मांसं पल्लवं मज्जनं नद्यादावाप्लवनम् स्नानन्तूद्धृतोदकेन । उपरि खट्वादौ आसनमु-
 पवेशनम् । आसनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं च । स्त्रीगमनम् स्त्रीणां मध्ये ऽवस्थानम् ।
 अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतं असत्यवदनम् । अदत्तानां परद्रव्याणामा-
 दानं ग्रहणम् स्तेयमित्यर्थः एतानि मध्वादीनि वर्जयेत् । अष्टाचत्वारिंशद्दर्पाणि
 वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् तानि
 अष्टाचत्वारिंशद्दर्पाणि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यमुक्तलक्षणं चरेत्
 अनुतिष्ठेत् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहो-
 मश्च । द्वादशद्वादश वा प्रतिवेदम् यावद्ग्रहणं वा । अनुकल्पमाह । ताव-
 दशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्तते । तत्रा-
 प्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्देदस्य वेदयोर्वेदानां वा ग्रहणम् आचार्यात्पाठतोऽर्थ-
 तश्चस्वीकरणम् तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् । वर्णव्यवस्थया वासःप्रभृतीनि व्यव-
 स्थितान्याह । वासांशंसि शाणक्षौमाविकानि । ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचा-
 रिणां यथासंज्ञं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवन्ति ॥ तत्र शयनमयं
 शाणम् क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयं क्षौमम् आविकम् अवेर्मपस्य विकार
 आविकम् ऊर्णामयमित्यर्थः । श्रेयोयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । एणी हरिणी
 तस्या इदं श्रेयोयमजिनं कृत्तिरुत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः । रौरवठे
 राजन्यस्य । रुर्मृगविशेषः चित्रमृग इतिप्रसिद्धः तस्येदंमजिनं रौरवं राजन्यस्य
 क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति । आजं गव्यं वा वैश्यस्य । अजस्य वस्तस्येदम् आजम्
 अजिनम् कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयं भवति अथवा गव्यम् गोः इदं गव्यम् अजिनं वैश्यस्य
 उत्तरीयं भवति । सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् । पक्षान्तरमाह सर्वेषां
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति । कदा असति मुख्ये अवियमाने

तच्च अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभिश्चतुर्थेऽ सर्वप्रायश्चित्तं वेत्यस्यैवाति-
देशो नतूपदेशो गृह्यकारस्य । एवमन्यत्रापि भेषे जाते एतदेव भवति नैमि-
त्तिकान्तरानभिधानात् । त्रिपुरुपमित्येषां त्रयाणामपत्ये चतुर्थे पुरुषे कृतप्राय-
श्चित्ते केवलमुपनयनारख्यः संस्कारो नाध्यापनादिः । तेषान्त्रिपुरुपम्पतितसावि-
त्रीकाणां मध्ये य आत्मनः संस्कारमिच्छति स त्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीत । कुतः
अधीयीरन् व्यवहार्या इत्यादेः ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् । अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानम् । तद्यथा ।
भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यांशं राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः । भवत्पूर्-
वां भवच्छब्दः पूर्वा यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः भिक्षेत
याचेत । तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्यां तां राजन्यः क्षत्रियः भिक्षेते-
त्यनुपङ्गः । तथाऽन्ते भवोऽन्त्यः भवच्छब्दो यस्याः सा भवदन्त्यां तां वैश्यः तृती-
यो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्तते । तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादशापरिमि-
तावा मातरं प्रथमामेके । भिक्षेद्वातोद्विं कर्मत्वात् द्वितीयं कर्माह । तिस्रः स्त्रियो
भिक्षां भिक्षेत । कथन्मूताः अप्रत्याख्यायिन्यः प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासान्ताः
प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः ताः अप्रत्याख्यायिनीः । अत्र
द्वितीयायै प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षत्वात् । षड्-
द्वादशापरिमिता वा । षट् वा स्त्रियो द्वादश वा अपरिमिता वा असङ्ख्याता वा
भिक्षेतेति सर्वत्रानुपङ्गः । एते भिक्षाविकल्पाः आहारपर्याप्तपेक्षया । एके आचार्याः
मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । अपञ्च प्रथमाहर्धर्म इतिभाष्यकारोक्तः ।
आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके । आचार्याय
गुरवे भैक्षं लब्ध्यां भिक्षां निवेदयित्वा निवेद्य इयं भिक्षा मया लब्धेति समर्प्य वाग्यतो
मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो यावदस्तमयन्तिष्टेन्नोपविशेन्नच शयीत । रागत
इत्येके सूत्रकारा वर्णयन्ति । वयन्तु अनियमं मन्यामहे । ततश्च विकल्पः । अहिं-
सन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते । अहिं-
सन् अहिन्दन् स्वयम्भग्ना इत्यर्थः । अरण्यात् न ग्रामात् समिधः पूर्वाक्तलक्षणा आहृत्य
आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनयनाङ्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत्परिसमूहनादि
आयुपकरणान्तं यावत् आधाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं त्यजति वाग्यमपत्ने ।
अधःशाय्यत्वारालवणाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षा-

यंशो भवति इति यथोक्तधर्मानुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणः फलकथनम् । त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । त्रयस्त्रिःप्रकाराः स्नातका भवन्ति । कथम् एको विद्यास्नातकः । अपरो व्रतस्नातकः । अन्यो विद्याव्रतस्नातकः । एतेषां लक्षणमाह । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयर्था समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य समाप्तिं पाठतोऽर्थतश्चावसानं नीत्वा वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकामेकां शाखां यः समावर्तते स्नाति स ब्रह्मचारी विद्यास्नातको भवति । एवं समाप्य व्रतं द्वादशवर्षादिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य असम्पूर्णमधीत्य वेदमेकां शाखां यो ब्रह्मचारी समावर्तते स्नानं करोति स व्रतस्नातको भवति । उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अन्तर्नीत्वा यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातको भवति । आपोऽशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्य नातीतः कालो भवति । आद्वाविंशत्शाद्राज्यस्याचतुर्विंशत्शाद्वैश्यस्य ॥ उपनयनकालस्य परमावधिमाह । आपोऽशात्पोऽशाद्वर्षात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः न अनतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति । आद्वाविंशत् द्वाविंशद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य आचतुर्विंशत् चतुर्विंशद्वर्षादर्वाक् वैश्यस्योपनयनस्य कालः अनतीतो भवतीति सर्वत्र सम्यग्यते । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । अतः पञ्चदशात् एकविंशत् त्रयोविंशद्वर्षादूर्ध्वम् अनुपनीता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः यथासङ्घं पतितसावित्रीका भवन्ति पतिता स्वलिता अधिकाराभावाद्निवृत्ता सावित्री गायत्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीका भवन्ति सम्यग्यन्ते । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहारेयुः । एतान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कर्युः ॥ शिष्टाः कैश्चदतिक्रान्तनिपेधैरुपनीतानपि न अध्यापयेयुः न वेदं पाठयेयुः । तथा न याजयेयुः । कैश्चदतिक्रान्तनिपेधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः । एभिः पतितसावित्रीकैरनुपनीतैरुपनीतैर्वा सह न व्यवहारेयुः । ज्ञानासनशयनभोजनविवाहादिभिः कर्मभिर्न व्यवहारं कुर्युः । कालातिक्रमे नियतवत् । गर्भाधानादीनि उपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि । यदि दैवात्पुरुषापरधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अतिक्रमो भवति । तदा किङ्कर्तव्यमिति सन्देहे निर्णयमाह । कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रेण नियमिती यः कालः तस्यातिक्रमे लङ्घने नियतवत् नित्यवत् नित्ये

कुतः प्रधानत्वात् । गव्यं हि अजिनानां प्रधानम् सेषेयाद्यजिनप्रकृतीनामेण्यादीनां
 शोः प्राधान्यं यतः । यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसम्बन्धित्वेन प्रधानत्वात् । तथाच
 श्रुतिः ते ऽवह्वाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति । मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनु-
 ज्यो राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकवल्वजानाम् ।
 मौञ्जी मुञ्जं तृणविशेषस्तन्मयी मौञ्जी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो
 भवति । धनुज्यो चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः । मौर्वीति तृण-
 विशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति । मुञ्जस्याभावे अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां
 कुशमयी रशना भवति । धनुज्योऽभावे क्षत्रियस्य अश्मन्तकमयी भवति । मौर्व्या
 अभावे बाल्वजी वैश्यस्य । मुञ्जाभावशब्दोऽत्र धनुज्योमौर्व्यभावोपलक्षणार्थः ।
 पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्वो राजन्यस्योऽदुम्बरो वैश्यस्य । पालाशः
 पलाशवृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दण्डो भवति । वैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवः
 क्षत्रियस्य । औदुम्बरः उदुम्बरवृक्षोद्भवो वैश्यस्य । केशसम्मितो ब्राह्मणस्य
 ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य प्राणसम्मितो वैश्यस्य । स च केशसम्मितः पादा-
 दिदेशमूलावधिप्रमाणकः ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्य ललाटसम्मितः ललाटावधिपरि-
 माणः भूमधावधिरित्यर्थः । वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः पादादिरोष्ठावधिको दण्डः ।
 सर्वे वा सर्वेपाम् । यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाश-
 वैल्वौदुम्बरा अनियमेन दण्डा भवन्ति नियमोऽत्र नास्ति । मुख्यालाभे यथालाभमु-
 पादेयम् । आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् । आचार्येण गुरुणा आहूत
 आकारित उत्थाय ऊर्ध्वभूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ब्रह्मचारी ।
 शयानं चेदासीनः । चेद्यदि शयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणं गुरुराहूयति तदा आ-
 सीनः उपविष्टस्वन् प्रतिवचनं दद्यात् । आसीनं चेत्तिष्ठन् । आसीनमुपविष्टं
 चेदाहूयति तदा तिष्ठन्प्रत्यितः । तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् । यदि तिष्ठन्तमुत्थित-
 माहूयति तदा अभिक्रामन् गुरुमभिमुखं गच्छन् प्रतिशृणुयात् । अभिक्रामन्तं चेद-
 भिधावन् । अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तमाचार्यः ब्रह्मचारिणं यदि आहूयति
 तदा स ब्रह्मचारी अभिधावन् अभिमुखं धावन्तन् प्रतिशृणुयात् । स एवं वर्त-
 मानोऽमुत्राद्यवसत्यमुत्राय यसतीति । स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्यं
 यतमानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गं अद्य इहैय स्थितस्वन् वसति तिष्ठति द्विरुक्तिः स्तुत्यर्थां ।
 तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भयति । तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्ति-

क्षेत्रजो गूढजस्तथा । क्षानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्षीतरश्च कृत्रिमः । दत्तात्मा च
 सहोदरश्च त्वपविद्भुसुतस्ततः । पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । एते द्वाद-
 शपुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः । केचिदाहुर्द्विजैर्जातो संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ।
 अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ । शङ्कलिखितौ । नोन्मत्तमूकान् संस्कु-
 र्यात् । विष्णुः । नापरीक्षितं याजयेत् । नाध्यापयेन्नोपनयेत् । आपस्तम्बः । शूद्रा-
 णामदुष्टकर्मणामुपनयनम् । एतच्च रथकारविषयम् तस्य तु मातामहीद्वारकं शूद्रत्वम् ।
 अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः । इतिसूत्रार्थः । अथोपनयन-
 प्रयोगः । तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवा-
 र्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्योपनयनं कुर्यात् । यथामङ्गलं वा सर्वेषामुपनयनम् ।
 अथोदगयने शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकमाम्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् । कुमा-
 रस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा कुमारं च भोजयित्वा वह्निः शालायां
 पञ्च भूस्कारान् विधाय लौकिकाग्निं स्थापयित्वा पर्युप्रशिरसमलङ्कृतं कुमारमाचा-
 र्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयन्ति । तत आचार्य आनीतं कुमारं पश्चादग्नेः स्वस्य
 दक्षिणेऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारम्प्रति वदति । ब्रह्मचर्यमागा-
 मिति कुमारः प्रतिब्रूयात् । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्योक्ते ब्रह्मचार्यसानीति
 माणवको ब्रूयात् । अथाचार्यो माणवकं येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् ।
 तेन त्वा परिदधाम्याशुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इत्यनेन मन्त्रेण यथोक्तं वासः
 परिधापयति । तत आचार्यो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेख*लां बध्नाति । इयं दुरुक्तं
 परिबाधमाना वर्षं पवित्रं पुनती मऽआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा
 देवी सुभगा मेखलेयमिति मन्त्रं पठितवतः । युवासुवासाः परिवीतऽआगात्स उ
 श्रेयान् भवति जायमानः । तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्याय मनसा देवयन्त इति
 वा मन्त्रम् । तूष्णीं मन्त्रवर्जं वा । ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं
 पुरस्तात् । आयुष्यमन्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजइति मन्त्रं पठित-
 वतो माणवकस्य दक्षिणावाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति । यज्ञोपवीत-
 लक्षणान्तु छन्दोगपरिशिष्टे । त्रिवृद्ध्वं वृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं
 स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते । वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावृत्तं नवगुणं विंशाय

* मेखला सप्तहस्ता स्याद्वीजनं तुद्विहस्तकम् । वहिलैगम्यकुलं च पण्डिकं वा त्रिखण्डकम् ॥ चित्रता
 मेपला कायां त्रिवारं स्यात्समावृता । तदुन्मयस्त्रयः कार्यः पञ्च वा सप्त वा पुनः । मनुः । मौञ्जी चित्रत्समा
 यतस्यां कायां त्रिप्रसम्बेवला । चित्रतायान्विनैकेन त्रिभिःपञ्चभिरेववा ॥ अत्रशरसप्तानिवम इतिरट्टाः ॥

श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत् अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति । ततः कृतप्रायश्चित्तस्यातिक्रान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः सम्पद्यते । अनादिष्टप्रायश्चित्तेतिकर्तव्यता च प्रयोगे वक्ष्यते । अत्र कालातिक्रम इत्युपलक्षणम् । अतोऽन्येषामपि कर्मणां नाशे इदमनादिष्टमेव सर्वप्रायश्चित्तं । गृह्यकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात् । किन्तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभिश्चतुर्थसर्वप्रायश्चित्तं चेत्यस्यैव कालातिक्रमे नियतवदित्यनेनातिदेशः कृतो नतूपदेशः कृतो गृह्यकारेण । तत्राविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलम् किमिदमार्गवैदिकं याजुर्वैदिकं सामवैदिकं चेत्यनिश्चितं स्मार्तं कर्म तस्य भ्रमे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पञ्चवारुणहीमं प्रायश्चित्तमुद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्तत्वात् । तद्वेषे तस्यैवातिदेशो युक्तः । न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रेषोपदिष्टानाम् । इदानीं पतितसावित्रीकावपये संस्कारप्रतिप्रसवमाह । त्रिपुरूपं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च । त्रिपुरूपं त्रीन् पुरुषान् यावत् चे पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्रास्तेषामपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति न पुनश्चतुर्धादीनां तेषां च उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति निषिद्धस्य न पुनरनुज्ञापनं प्रतिप्रसव इति । उपनयनस्यैव प्रतिप्रसवात् । तेषां संस्कारेषु ब्राह्मण्यस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीति वचनात् । तेषां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेषुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स ब्राह्मण्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्ट्वा ब्राह्मण्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्या भवति । अधीयीत चेति शेषः । उपनयनादिसंस्कारयोगो भवति । तस्मात्काममिच्छया ब्राह्मण्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानामध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवन्तीतिवचनात् श्रुतेः संस्कार्यप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरीक्ता अपि संस्कार्या लिख्यन्ते । षण्डान्धवधिरस्तव्यजडगङ्गदपङ्गुषु । कुड्भवामनरोगार्त्तशुष्काङ्गिविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु सूकेषु शयनस्ये निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः । सूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके । कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति । तदपत्यं तु संस्कार्यम् । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति स्मृतेः । अन्येतु तावपि संस्कार्यावित्याहुः । हीमं तावदाचार्यः करोति । उपनयनञ्च विधिना आचार्यसमीपानयनमग्निसमीपानयनं वा सावित्रीवाचनं वा । अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम् । विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्यदङ्गमिति । श्रौरसक्षेत्रजाश्चैषां संस्कार्या भागहारिणः । श्रौरसः पुत्रिकापुत्रः ।

भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इत्यनेन मन्त्रेण । अथ कुमारः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
 आचार्यस्योत्तरत उपविशति । आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्युत्तणान्तं कृत्वा
 आघाराद्याः स्विष्टकृदन्तारश्चतुर्दशाज्याहुतीर्ब्रह्मन्वारब्धो हुत्वा हुतशेषं प्राश्य
 पूर्णपात्रं वरं वा ब्रह्मणे दद्यात् । अथानन्तरमेतं ब्रह्मचारिणं संशास्ति कथं ब्रह्म-
 चार्यसीत्याचार्यो वदति भवानीति ब्रह्मचारी । अपोशानेत्याचार्यः अशानीतिब्र-
 ह्मचारी । कर्म कुर्वित्याचार्यः । करवाणीति ब्रह्मचारी । मादिवा सुपुष्या इत्या-
 चार्यः । न स्वपानीति ब्रह्मचारी । वाचं यच्छेत्याचार्यः । यच्छानीति ब्रह्मचारी ।
 समिधमाधेहीत्याचार्यः । आदधानीति ब्रह्मचारी । अपोशानेत्याचार्यः । अशानीति
 ब्रह्मचारी । अथास्मै एवं शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह । कीदृ-
 शाय उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय पादोपसङ्ग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं समी-
 क्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय । कथमन्वाह । ॐकारव्याहृतिपूर्वकं
 प्रथमः पक्षः एकैकं पादं तथा द्वितीयमर्द्धचंशः तथैव तृतीयं सर्वां स्वयं च ब्रह्म-
 चारिणा सह पठन् । केषांचित्पक्षे दक्षिणतोऽग्नेस्तिष्ठते आसीनाय वा आचार्यं
 उक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह । संवत्सरे वा परमास्ये वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वाद-
 शाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोराचार्यः सावित्रीं
 ब्रूयात् । ब्राह्मणाय तु सद्य एव गायत्रीं गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीं सवितृदेवत्यां
 ऋचं विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानन्तरङ्गार्हपत्याग्न्युपस्थाने विनियुक्तां
 तत्सवितुरिति सर्ववेदशाखास्रातां ब्रह्मदृष्टगायत्रीछन्दस्कां परमात्मदैवतवेदार-
 म्मादिविनियुक्तां सप्रणवां प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदेवतगायत्र्युष्णिगानुष्टुप्छन्द-
 स्काग्न्याधानविनियुक्ताभूर्भुवःस्वरितिनहाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे
 आचार्योऽनुब्रूयात् । क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवत्यां देय-
 सवितुरित्यादिकां वाजपेये आज्यहोमे विनियुक्तां तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां
 जगतीछन्दस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उपासम्भरणे विनियुक्तां विश्वा-
 रूपाणि प्रतिभुञ्जत इत्येतामृचं ब्रूयात् सर्वेषां वा ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव
 गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीमुक्तलक्षणां ब्रूयात् । अत्रायसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं
 करोति । तत्र पूर्वं दक्षिणहस्तेन अग्निं सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । यथा त्वमग्ने सुश्रवः
 सुश्रवा असि एवं मां सुश्रवःसौश्रवसं कुरु । यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि
 एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमित्यतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं इत्यन-
 प्रक्षेपेणाग्निं सन्धुक्षति । हस्ताभ्यां वा सन्धुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । ततोऽग्निं प्रदक्षिणं

तदेव त्रिसरं कृत्वा ग्रन्थिमेकं विदध्यात् । यथा । पृष्ठवंशे च नाम्यां च धृतं यद्वि-
न्दते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं नचोच्छ्रितम् । वामस्कन्धे धृते नाभि-
हृत्पृष्ठवंशयोर्धृतम् । यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्तव्यमित्यर्थः ।
कार्पासदौमगोवालशाणवल्कलृणादिकम् । सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजाति-
भिः ॥ १ ॥ शुची देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य पक्षवत्या तत् त्रिगु-
णीकृत्य यत्नतः ॥ २ ॥ अङ्गिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं च तत् । अप्रद-
दक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ३ ॥ अधःप्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्र-
कम् ॥ त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्ना हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत् ॥ ४ ॥ यज्ञोपवीतं परममिति
मन्त्रेण धारयेत् ॥ सूत्रं सलोमकं चेतस्यात्ततः कृत्वा त्रिलोमकम् ॥ ५ ॥ सावित्र्या
दशकृत्वोऽद्विर्मन्त्रिताभिस्तदुत्तयेत् ॥ विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृ-
जेत् ॥ ६ ॥ स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नधार्यं तत्कथञ्चन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य
द्वे बहूनि वा ॥ ७ ॥ तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रे तु सर्व्येऽसे
स्थिते यज्ञोपवीतितं ॥ ८ ॥ प्राचीनावीतितं ऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतितं ॥
वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थं त्रिवृतसूत्रं च कर्मसु ॥ ९ ॥ कुशमुञ्जवल्कजतन्तुरज्ज्वा वा सर्व-
जातिषु ॥ ततस्तथैव तूष्णीं माणवकस्य यथोक्तमजिनमुत्तरीयं कारयति । तत
आचार्यो माणवकाय दण्डं ददाति । माणवकश्च यो मे दण्डः परापतद्वैहायसो-
ऽधिभूम्याम् । तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेत्यनेन मन्त्रेण तं प्रति
गृह्णाति । दीक्षावद्वा दण्डं ददाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च । अथाचार्यः स्वकीयम-
ञ्जलिं जलेन पूरयित्वा तेन जलेनाङ्गुलिस्थेन माणवकस्याञ्जलिं पूरयति आपोहि-
ष्टेति वृचन । ततो गुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेति माणवकश्च प्रेषितस्तञ्चतु-
रिति मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते । अथाचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि स्वं दक्षिणं
हस्तं नीत्वा हृदयमालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तन्ते
अस्तु । मम वाचमेकमना जुपस्व बृहस्पतिप्ला नियुनक्तु मह्यमिति मन्त्रेण ।
अथाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं गृहीत्वा को नामासीत्याह । एवं
पृष्टः कुमारः अमुकशर्मोऽहं भोऽइति प्रत्याह । पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य
ब्रह्मचार्यसीति भवत इति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवा-
हमाचार्यस्तवामुकशर्मोऽस्मिन्त्याचार्यः पठेत् । अथैनं कुमारं भूतेभ्यः परिददात्याचार्यः
प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्तवौषधीभ्यः परिददामि
यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा

द्वादशभ्योऽधिका वा । मातरं वा प्रथमां भिञ्जेतेत्यन्वयः । एवं भिन्नां भिक्षित्वा
 ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहश्शेषं वाग्यतस्तिष्ठेत् वा आसीत वेत्यनि-
 यमः । तत उपास्तमयं सन्ध्यावन्दनपूर्वकं स्वयं प्रशीर्णाः पूर्वाक्तलक्षणाः समिधः
 पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ आधाय वाचं विसृजत इति तद्विनकृत्यम् ।
 अथ तद्विनमारभ्यासमावर्तनात्कर्तव्यमुच्यते । भूमौ शयनम् । अक्षरालवणाशनम् ।
 दण्डधारणम् । अग्निपरिचरणम् । गुरुशुश्रूषा । भिक्षाचर्या । सायम्प्रातर्भोजनाथं
 भोजनसन्निधाने वारद्वयं वा भैक्षचरणम् अनिन्द्ये ब्राह्मणमृहे भैक्षं गुर्वाज्ञया याचित्वा
 भोजनविधिना भुञ्जानः मधुमांसमज्जानोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्ज-
 येत् । स्मृत्यन्तरेतु । मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टमुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोक-
 नाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् । आदिशब्देन पर्युपिताम्बूलदन्तधावनावसकृधिका
 दिवास्वापच्छत्रपादुकागन्धमाल्योद्वर्तनानुलेपनजलक्रीडाशूतनृत्यगीतवाद्यालापादी-
 न्यन्यान्यपि वर्जनीयानि स्मृतानि । तथा । कार्या भिक्षा सदा धार्यं कौपीनं कटि-
 सूत्रकम् । कौपीनमहतं धार्यं दण्डं वा वस्त्रपार्श्वयुक् । यज्ञोपवीतमजिनं मौञ्जीं
 दण्डं च धारयेत् । नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्रात् धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् । अष्टाच-
 त्वारिंशद्दर्पाणीत्यादि व्यवहार्या भवन्तीतिवचनदित्यन्तं सूत्रमुक्तार्थम् ।
 कालातिक्रमे नियतवदित्यस्यार्थ उक्तः । इतिकर्तव्यताऽत्रलिख्यते । पूर्णाहुतिवदाज्यं
 संस्कृत्य अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनसूत्रे पूर्णा-
 हुतिं जुहोति निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य सुक्लुवञ्च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य
 गृहीत्वाऽन्वारब्ध एव सर्वत्र । अत्रैवं प्रयोगः । यदाऽऽवसथिकस्यानादिष्टं प्राप्नोति
 तदाऽग्निः सन्मृत एव । यदि च निरग्रेस्तदा शुद्धायां भूमौ पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा
 लौकिकमग्निं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं तूप्यो निरुप्याग्नायधिश्रित्य सुवं दग्धैः
 सम्मृज्याज्यमुद्वास्य कुण्ठरुणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य सुवेणादायोपरि समिधं निधायो-
 त्याय सुवं सव्यहस्तं कृत्वा दक्षिणेनाग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपयिश्य दक्षिणं
 जान्वाच्य उँभूः स्वाहेति सुवस्थेनाज्येनैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा
 भूर्भुवःस्वः स्वाहेति चतस्रः त्वन्नो अन्नइत्यादिभिः पञ्चभिः पञ्च सुवेणावदा-
 याज्याहुतीर्जुहोति । इदन्नवाहुतिहोनात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः
 कर्मणां नियतकलातिक्रमे वा तत्र तत्रानादिष्टसञ्ज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।
 यदातु कस्मिंश्चित्तस्यालीपाकादिकर्मप्रयोगे वर्तमाने अनादिष्टप्रायश्चित्तमाप-
 येत तदा तत्कर्माङ्गभूत एवाग्नौ तत्कृत्वा अनादिष्टं हुत्वा उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् ।

दक्षिणहस्तेनाद्भिः पर्युक्ष्योत्याय तिमृन् अग्नये समिधमाहार्पं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्नेसमिधा समिध्यन्न एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासश्ंस्वाहेत्यनेन मन्त्रेण उक्तलक्षणामेकां समिधमग्नावाधायानेनैव द्वितीयां तथैव तृतीयां चाधत्ते । एषा ते अग्नेसमिदित्यादिना वा मन्त्रेण अग्नये समिधमाहार्पमिति एषा ते अग्ने समिदित्येताभ्यां समुञ्जिताभ्यां मन्त्राभ्यां वा एकैकशस्तिस्रः समिध आदधाति । तत उपविश्य पूर्ववदग्ने सुश्रय इत्यादिभिरग्निं सन्धुक्ष्य पर्युक्ष्य च तूष्णीं पाणी प्रतप्य तनूपा अग्नेऽसि तन्वम्मे पाहि आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मं देहि वृर्चोदा अग्नेऽसि वृर्चो मे देहि । अग्ने यन्ने तन्वा जनन्तन्म आपृण ॥ मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्तजाविति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मुखं विमार्ष्टि । अत्र शिष्टाचारप्राप्ताः केचन पदार्था लिखन्ते । तत अङ्गानिच म आप्यायन्तामित्यनेन शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वाङ्गमालभते । वाक्चम आप्यायतामिति मुखम् प्राणश्चम आप्यायतामिति नासारन्ध्रे युगपत् चक्षुश्चम आप्यायतामिति चक्षुषी युगपत् श्रोत्रं चम आप्यायतामिति दक्षिणं श्रोत्रम् ततोऽनेनैव मन्त्रेण वामम् । यशोवलं चम आप्यायतामिति मन्त्रं पठेत् । ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंसे हृदि चतुर्षु स्थानेषु त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं । यद्वेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं त्र्यायुषाणि कुरुते । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते । ततोऽभिवादयेद्बृहद्भानसावहमिति ब्रुवन् । इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा । वत्सगोत्री भार्गवच्यावनाप्रधानीर्वजामदग्न्येति पञ्चप्रवरः श्रीधरशर्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाऽभिवाद्य गुर्वादिकं ब्रह्मचारी अभिवादयेत् । अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव सौम्य श्रीधरशर्मन् भो ३ इति प्रत्यभिवादयेत् । अयमभिवादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि । अत्र वृद्धानिति वचनात् । कनिष्ठाभिवादाने नाधिकारः । वृद्धाश्च त्रिविधाः । विद्यातपोवयोभिः । अत्र समये ब्रह्मचारी भैतं चरति । तद्यथा । भवति भिन्नान्देहीति ब्राह्मणः । भिन्नां भवति देहीति राजन्यः । भिन्नां देहि भवतीति वैश्यश्च भिन्नां भिजेत । अत्र भिन्नायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीमन्वोधनपदात् स्त्रियो भिजेतेति प्राप्तम् । ताश्च कीदृशीः कतिच इत्यपेक्षायानुच्यते । याः प्रत्याख्यानं न कुर्वन्ति ताः भिजेत कति तिस्रः पद्वा द्वादशवा-

भिद्वेत । अयमर्थः । सगौरवसम्बोधनार्थं भवत्पदमादिमध्यावसानेषु ब्राह्मणादिभिः क्रमेण कार्यम् तच्च सम्बुद्धान्तम् । तिस्रइति सूत्रसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययवच्च तत्पदं भवति । तत्रायं प्रयोगः । भवति भिद्वान्देहीति ब्राह्मणः । भिद्वाम्भवति देहीति क्षत्रियः । भिद्वान्देहि भवतीति वैश्यः । तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः । तिस्रः स्त्रियो भिद्वान् भिद्वेत । किम्भूता अप्रत्याख्यायिन्यः । अत्र द्वितीयाद्यै प्रथमा । भिद्वेतेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् । प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासान्ताः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः । याः स्त्रियो निराकरणं न कुर्वन्ति ता भिद्वणीया इत्यर्थः । शौनकेन विशेषो दर्शितः । अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिद्वेता-प्रत्याख्यायिनीं वेति । याज्ञवल्क्यः । ब्राह्मणेषु चरेद्वैतमनिन्द्येष्व्वात्मवृत्तय इति । भैक्षं प्राप्तुं चरेदित्यर्थः । आत्मवृत्तये स्वशरीरयात्रार्थं नाधिकम् । ब्राह्मणेषु चरेदित्येतद्ब्राह्मणविषयम् । अतएव व्यासः । ब्राह्मणक्षत्रियविश्वश्चरेयुर्भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृह्येष्वेव सार्ववर्णिकमेव वेति । सर्वशब्दः प्रकृतवर्णत्रयपरः । पद् द्वाद-शापरिमिता वा । पद्वा स्त्रियः । द्वादश वा स्त्रियः । अपरिमिता असङ्ख्याता वा भिद्वेतेत्यर्थः । मातरं प्रथमामेके । एके आचार्या मातरं स्वजननीं प्रथमां भिद्वे-तेत्याहुः । अयं च प्रथमाहर्द्धमइति कर्कः । आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वा-ग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके । ततो ब्रह्मचारी भिद्वान् भिद्वित्वा आचार्याय उपनयनकर्तृ भैक्षं भिद्वान् लब्ध्यां निवेदयित्वा निवेदनं कृत्वा इयं भिद्वान् लब्धेति । वाग्यतः संयमितवाक् अहःशेषं तिष्ठेत् । इतःप्रभृति यावदस्तमयासीतेति एके वदन्ति । नवेत्यन्ये । अतो विकल्पः । अहिंसेन चरण्यात्समिध आहृत्य तस्मि-न्ननीं पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते । ब्रह्मचारी अहिंसन् अच्छिन्दन् हिंसाम-कुर्वन् अरण्याद्वनात्समिध आहृत्य आनीय तस्मिन् यस्मिन्नुपनयनहोमः कृतस्त-स्मिन्नग्नौ पूर्ववत्पाणिनाऽग्निं परिसमूहतीति पूर्वाक्षरीत्याऽऽधाय समिदाधानं कृत्वा वाचं विसृजते यदि वाग्यमी गृहीतस्तादा तस्मिन्काले विसृजते । अधःशाय्यत्वा-रालवशाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिद्वान् चर्या । अधः-शायी स्यात् । अक्षारालवशाशी भवेत् । दण्डधारणं सर्वदा कार्यम् । अग्नेः परिच-रणम् । समिदाधानम्परिसमूहनादि सायन्नातः । उभयकालमग्निं परिचरेदिति स्मृत्यन्तरात् । गुरुशुश्रूषा च प्रत्यहं कर्तव्या स्वाधायाऽनुरोधेन । भिद्वान् चर्या भि-द्वान् चरणं स्वित्यर्थम् । मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनारुतादत्तादानानि

यदातु वहूनि निमित्तानि भवन्ति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत इति न्या-
यात् यावन्ति निमित्तानि तावत्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्तते यथोक्तम् । इत्युपनय-
नपद्धतिः । अत्र वेदब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनाङ्गतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तम्
वेदाध्ययनारम्भस्य काल इतिकर्तव्यता च नोक्ता । केवलं समावर्तनकर्म सूत्रका-
रेणारब्धं वेदो समाप्य स्नायादिति । तत्र वेदस्वारम्भं विना समाप्तिः कर्तुमशक्येति
उपनयनानन्तरमेव वेदारम्भस्य समय इत्यवगम्यते इतिकर्तव्यता च पुनरेतदेव
व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्महोमातिदेशाद्ब्रतादेशने वेदारम्भे प्राप्नोति । अतश्च
उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारौश्च शिष्य-
येदिति गुरोरुपनयनानन्तरं वेदाध्यापनविधानान्च उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽहनि
माहूपापूर्वकं वेदारम्भनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्या विधाय पञ्चभूसंस्कार-
पूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरत उप-
वेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभते तदा पृथिव्यै स्वाहा
अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा
शेषं समापयेत् । यदि यजुर्वेदन्तदाऽऽज्यभागानन्तरम् अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे
स्वाहेति विशेषः । यदि सामवेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति
विशेषः । यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः ।
यद्येकदा सर्ववेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागानन्तरं क्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा
ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयञ्च हुत्वा प्रजापतये इत्याद्याः सप्त मन्त्रेण जुहु-
यात् । अनन्तरं महाव्याहृत्यादिष्विष्टकृदन्ता दशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय
पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभते
इति व्रतादेशप्रयोगः ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् । अत्रास्मिन्काले भिक्षाचर्यचरणं कर्त-
व्यमित्यर्थः । अत्र विशेषो मनुस्मृतौ । प्रतिगृह्योपितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्द्वैतं यथाविधि । एतत् त्रितयं भिक्षाङ्गमिति पारिजाते ।
कारिकायामप्येवं । भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां
वैश्यः । भवच्छब्दः पूर्वा यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भवत्पूर्वां ब्राह्मणो वर्णात्तमो
भिक्षेत याचेत । एवं भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां भिक्षां राजन्यः
क्षत्रियो भिक्षेत । तथा भवच्छब्दोऽन्त्यो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैश्यो वर्णवृत्तीयो

मुञ्जः शरस्तन्मयी मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या राज-
न्यस्य । धनुर्ज्या धनुपश्चापस्य ज्या गुणः मेखला क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो भवति ।
सामर्थ्याञ्च स्नायुमयी वेणुमयी वा । इयं च त्रिवृन्नकार्या ज्यात्वविनाशप्रसङ्गात् ।
मौर्वी वैश्यस्य । मुररिति वृणविशेषस्तन्मयी मौर्वी मेखला वैश्यस्य ब्रह्मचा-
रिणो भवति । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकवल्वजानाम् । मुञ्जाभावे ब्राह्मणस्य
कुशाश्मन्तकवल्वजानां सम्बन्धिनी रशना भवति । कुशमयी वा अश्मन्तका-
ख्यवृणमयी वाल्वजी वा भवतीति भर्तृयज्ञव्याख्याने लभ्यते । मुञ्जाभायशब्दो-
ऽत्र धनुर्ज्यामौर्वीभावोपलक्षणार्थं इति रेणुगर्गहरिहराः । मुञ्जाभावे वर्णक्रमेण
कुशाद्या ग्राह्या इति मदनपारिजाते । पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः । ब्राह्मणस्य
ब्रह्मचारिणः पालाशो दण्डो भवति । वैल्वो राजन्यस्य । वैल्यः विल्ववृक्षोद्भू-
दण्डः क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो भवति । औदुम्बरो वैश्यस्य । वैश्यस्य ब्रह्मचा-
रिण उदुम्बरवृक्षोद्भूतो दण्डो भवति । अत्राचार्यणानुक्तमपि दण्डमानमुपयुक्त-
त्वादविरोधित्वाच्छाखान्तरीयं ग्राह्यम् । तच्च । केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो
ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य भ्राणसम्मितो वैश्यस्येति० दण्डं प्रक्रम्योक्तमिति
जयरामभाष्ये । इदं च सूत्रं सूत्रत्वेन हरिहरभाष्ये तिष्ठति । भर्तृयज्ञकर्कादिग्र-
न्थेषु नोपलभ्यते । अतः क्षिप्रमेतदित्याभाति । सर्वे वा सर्वेषाम् । अथवा सर्वे
पालाशादयो दण्डाः सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामनियमेन भवन्ति । न प्रतिवर्षं
जातिव्यवस्था भवति । आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् । आचार्येणोप-
यनकर्त्ता आहूत आकारितो ब्रह्मचारी आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात् । प्रतिवचनं
दद्यात् । शयानं चेदासीनः । चेद्यदि आचार्यशयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणमा-
ह्वयति तदा स आसीन उपविष्टस्त्वं प्रतिवचनं दद्यात् । आसीनं चेत्तिष्ठन् ।
चेद्यदासीनमुपविष्टं ब्रह्मचारिणमाकारयत्याचार्यस्तदा स ब्रह्मचारी तिष्ठन् प्रति-
वचनं दद्यात् । तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् । चेद्यदि तिष्ठन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति
तदाऽभिक्रामन्नाचार्याभिमुखं ब्रजन्प्रतिवचनं कुर्यात् । अभिक्रामन्तं चेदभिधायन् ।
चेद्यदि अभिक्रामन्तं ब्रह्मचारिणमाकारयति तदा ब्रह्मचारी अभिधायन् आचार्या-
भिमुखं धावन् प्रतिवचनं दद्यात् । अस्यायंवादमाह । स एवं वर्तमानोऽमुत्रा-
द्य वसत्यमुत्राय वसतीति । स ब्रह्मचारी एवं पूर्वाक्तब्रह्मचर्यधर्मेण यतमानः

वर्जयेत् । मधु प्रसिद्धम् मांसञ्च । मज्जनं गङ्गादौ स्नानं प्रतिपिध्यते । उद्धृतोद-
केन तु कार्यमेव । उपर्यासनमासनस्थोपरि मसूरिकायासनन्निधायोपवेशनम् । स्त्रीग-
मनं स्त्रीणांमध्ये ऽवस्थानम् । अभिगमनस्थोपरि वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतम् असत्यभा-
षणम् । अदत्तादानम् परद्रव्याणामदत्तानां स्वयं ग्रहणम् । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेन्न
कुर्वात् । अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मर्षिणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । अष्टाभिरधिकानि
चत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशत् तान्यष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मर्षिणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । चतुर्णां
वेदानां ग्रहणार्थं एकमेव ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्वात् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदाना-
मेक एव व्रतादेशः । सर्वांश्च वेदाहुतयो हूयन्ते । द्वादश द्वादश वा प्रतिवे-
दम् । अथवा प्रतिवेदं द्वादश द्वादशवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं चरेत् । अयमर्थः ।
एकं वेदं समाप्य समावर्तनं कृत्वा पुनर्द्वितीयवेदग्रहणं यावत् ब्रह्मचर्यं चरित्वा
स्नात्वैवं वेदान्तरेषुपि ब्रह्मचर्यं चरेत् । यावंद्ब्रह्मणं वा । यद्वा यावद्देवस्य वेदयो-
र्वेदानां पाठतो ऽर्थतश्च स्वीकरणं तावत् ब्रह्मचर्यं चरेत् । अथ वर्णक्रमेण परि-
धानवस्त्राण्याह । वासांश्चि शाणक्षौमाविकानि । ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणां
ब्रह्मचारिणां शाणक्षौमाविकानि वासांसि वस्त्राणि यथासङ्ख्यं परिधानार्थं भवन्ति ।
शाणं शणमयम् । क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयम् । आविकम् अवेर्मेपस्य
विकार आविकम् । मेपरोमनिर्मितम् । गौतमः । सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतमिति ।
वसिष्ठः । शुक्लमहतं वासी ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं क्षौमं च क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं
वैश्यस्येति । कारिकायानप्येवम् । कौशेयं पटविशेष इति पारिजाते । सेणोयम-
जिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । एणी हरिणी तस्या इदमैण्येयम् चर्म उत्तरीयं ब्राह्म-
णस्य ब्रह्मचारिणो भवति । अत्र कारिकायां प्रयोगरत्ने च विशेषः । तत् त्र्यङ्गुल-
स्वहिलोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम् । एकखण्डं त्रिखण्डं वा धार्यन्तदुपधीतवदिति ।
रौरवठराजन्यस्य । राजन्यस्य क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो रुक्मानाऽरण्यसत्वविशे-
पस्तदीयं चर्म उत्तरीयं भवति । आजं गव्यं वा वैश्यस्य । अजस्येदं चर्म आजं
यद्वा गव्यं गोरिदं चर्म गव्यम् वैश्यस्योत्तरीयं भवति । सर्वेषां वा गव्यमसति
प्रधानत्वात् । असति यथोदिते चर्मणि सर्वेषां वर्णानां वा गव्यं चर्म भवति ।
कुत एतत् पुरुषप्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः । पुरुषप्रधानं हि गव्यं चर्म श्रूयते ।
ते अवस्थाय पुरुषं गव्येतां त्यचमदधुरिति । ते देवाः पुरुषत्वचमवस्थाय उत्कृत्य
एतां त्यचं गवि अदधुः धृतवन्त इति श्रुत्यर्थः । मौञ्जी रथना ब्राह्मणस्य ।

श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मृतं तदेवानादिष्टं भवति । तच्चाविचाते प्रति-
महाव्याहृतिभिः सर्वाभिरचतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं चेति । कालव्यतिक्रमादन्यत्रापि
यज्ञोपवीतिना बद्धशिखेन पवित्रपाणिना बद्धकच्छेन प्रदक्षिणमाचान्तेन शुचिना
स्नातेन कर्म कर्तव्यमित्यादिस्मृत्यन्तरविहितेऽपि श्रेषे उत्पन्ने एतदेव भवति । नैमि-
त्तिकान्तराविधानात् । आवसथ्याग्निसाध्यलौकिकाग्निसाध्यानग्निसाध्यकर्मसु चतु-
र्गृहीतान्येतानि सर्वत्रेति प्रायश्चित्तसूत्रवक्तृत्वाद्न चतुर्गृहीतं गृहीत्वा होमः
कार्यः । चतुर्गृहीतञ्च सुगभावे न सम्भवत्यतः सुगुत्पाद्येति रामवाजपेयिभिः प्राय-
श्चित्ते उक्तम् । सा च होमसम्बन्धाद्वैकङ्कती भवति । सुवस्तु खादिर यव । सुवेण
प्रायश्चित्तहोम इति हरिहरः । तदयुक्तम् । अत्र श्रौतातिदेशो नियतवदिति भग-
वता कृतः तत्र चतुर्गृहीतं विहितं तदत्रापि प्राप्नोत्येव । चतुर्ग्रहणं च सुच्येव
सम्भवति अतः सुक् प्राप्ता केन निवार्यते । किञ्च पूर्णाहुतिधर्मोऽपि हरिहरैरङ्गी-
कृतस्तत्र पठिता सुक् स्वयं कुतो नाङ्गीकृतेति । यदि गृह्योक्तिकर्तव्यताऽङ्गी-
कृता स्यात्ततः स्यात्सुवेण होमः सा नाङ्गीकृतेत्यलमिति प्रसङ्गेन । कारिकायाम् । मुख्य-
काले नरैः कर्म कर्तुं यदि न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं तदनादिष्टपूर्वकम् । इदम्
प्रायश्चित्तं त्वनादिष्टम् । यत्र विशिष्टप्रायश्चित्तं स्मर्यते तत्र नैतद्दृश्यते किन्तु तदेव
तत्र भवति । यथा । सर्वकर्ममध्येतु ह्युत आचमनं स्मृतम् । तथा । अधोवायुसमुत्सर्गं
प्रहासेऽनृतभाषणे । मार्जारसूपकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेष्वेपु सर्वेषु
कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेदिति रामवाजपेयिनः । त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणाम-
पत्ये संस्कारो नाध्यापनं च । त्रीन्पुरूपान्यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्र-
पौत्रास्तेषामपत्ये चतुर्थं पुरुषेऽसंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति । अध्यापनं च
न भवति । अत्र हरिहरभाष्यं मृग्यम् । तेपाठं संस्कारेषुर्ब्राह्मणस्तोमेनेष्टा का-
ममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीतिवचनात् । तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां
पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेषुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स प्रात्यस्ती-
मेन यच्चेनेष्टा ब्राह्मणस्तोमं कृत्वा व्यवहार्या भवति । काममिच्छया ब्राह्मणस्तोमेनेष्टा
अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः शिष्टानामध्यापनादिकर्मसु योग्या भवन्तीति
वचनाच्छ्रुतेः । अथ षण्ढसूकादीनां विशेषः प्रयोगपारिजाते । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा-
ज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः । तस्माच्च षण्ढवधिरकुल्लवामनपद्भुषु । जडगद्गद-
रोगार्तशुष्याङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु सूकेषु शयनस्ये निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुं-

अमुत्र स्वर्लोके अथ इहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति । द्विरुक्तिः प्रशंसार्था । तस्य स्नातकस्य कीर्त्तिर्भवति । येनैवं ब्रह्मचर्यानुष्ठानं कृतं तस्य स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्त्तिर्युगो भवति । यथोक्तधर्मकर्तुः फलं चैतत् । स्नातकलक्षणमाह । त्रयः स्नातका भवन्ति । त्रयः त्रिविधाः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । त्रिविधाः स्नातका इत्युक्तम् । तत्रैको विद्यास्नातकः । द्वितीयो व्रतस्नातकः । तृतीयो विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य वेदं पाठतो ऽर्थतश्च वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकामेकां शाखाम् । असमाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य यः समावर्तते स्नाति स विद्यास्नातक इत्युच्यते । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । व्रतं ब्रह्मचर्यं द्वादशवार्षिकं समाप्य वेदमसमाप्य सम्पूर्णमधीत्य यः समावर्तते स व्रतस्नातक इत्युच्यते । एवञ्च व्रतस्नातकस्य विद्याहीनत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानं चेति मन्तव्यम् । उभयर्था समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक इत्युच्यते । लक्षणप्रयोजनञ्च स्नातकान्तेके इत्यादिपुत्रेणम् । उपनयनकालस्य परमावधिमाह । आपोऽष्टाद्वार्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति । अर्वाक् षोडशाद्वार्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः न अतिक्रान्त एवोपनयनस्य कालो भवति । आर्वाक् द्वाविंशद्वार्षाजस्यस्य । अर्वाक् द्वाविंशद्वार्षात्तत्रियस्यानतीत एवोपनयनकालो भवति । आचतुर्विंशद्वार्षस्य । अर्वाक् चतुर्विंशद्वार्षाद्वैश्यस्यानतीत एवोपनयनस्य कालो भवति । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । अत उक्तकालादूर्ध्वमनुपनीता ब्राह्मणादयः पतितसावित्रीका भवन्ति सम्पद्यन्ते अधिकाराभावात् । पतिता स्वलिता सावित्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीकाः । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः । एतात् पतितसावित्रीकान् । नोपनयेयुश्शास्त्रज्ञाः । अज्ञानादुपनीतानपि नाध्यापयेयुः । एयमध्यापितानपि न याजयेयुः यज्ञं न कारयेयुः । एभिः सह भोजनादिभिः कर्मभिव्यङ्गहारमपि न कुर्युः । सन्ति गर्भाधानादीनि नियतकालानि कर्माणि तेषु कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह । कालातिक्रमे नियतवत् । गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणां नियतकालव्यतिक्रमे सति प्रायश्चित्तं नियतवत् नित्यवत् नियते

मेखलावन्धनम् । दण्डः पालाशः । आसीनाय गायत्रीप्रदानम् । एषा त इति समिदाधानम् । मातृपूर्वकमपरिमिताश्च भिक्षणीयाः । न वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदिति पत्रः । तत आचार्यापनीताः पुरुषाः कृतमङ्गलस्नानं स्रष्ट्वात्याद्यैरलङ्कृतं वटुमाचार्यसमीपमानयन्ति । तत आचार्या वटुमग्नेः पश्चादवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति वदति । ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रह्मचारी ब्रूयात् । ततो ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्या वदति । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूयात् । ततः कुमारमाचार्या वासः परिधापयति येनेन्द्रायेति । तत आचार्यः कुमारस्य कटिदेशे इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण मेखलां वध्नाति । युवा सुवासा इति वा वन्धनम् । तूष्णीं वा । ततो वटुः यज्ञोपवीतमिति मन्त्रं पठित्वा दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति । ततो वटुर्मन्त्रस्य चक्षुरित्यजिनमुत्तरीयं गृह्णाति । तत आचार्या दण्डं माणवकाय प्रयच्छति । माणवको यो मे दण्डइति दण्डं प्रतिगृह्णाति । अथाचार्यः स्वाङ्गुलिना वटोरङ्गुलिमद्भिः पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः । सूर्यमुदीक्षस्वेत्याचार्य आह । ततो वटुस्तञ्चक्षुरिति सूर्यं पश्यति । तत आचार्या माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभते मम व्रते त इति । तत आचार्या माणवकस्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामाऽसीति । अमुक अहं भो इति वटुः प्रत्याह । ततो गुरुर्वटुं प्रति कस्य ब्रह्मचार्यसीति वदति । भवत इति वटुराह । तदैवाचार्य इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीति मन्त्रं ब्रूयात् । तवामुकब्रह्मचारीति प्रयोगो मन्त्रान्ते । अथैनमाचार्या रक्षायै भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वेति । ततो वटुरग्निं प्रदक्षिणीकृत्याचार्यस्योत्तरत उपविशति । ततो गुरुर्ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्तं चूडाकरणवत् कर्म कृत्वा कुमारस्यानुशासनं करोति । तच्चैवं ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह । भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । अपोशानेत्याचार्य आह । अशानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । कर्म कुर्वित्या० । करवाणीति ब्र० । मा दिवा सुपुष्या इत्या० ॥ न स्वपानीति ब्र० । वाचं यच्छेत्या० । यच्छानीति ब्र० । समिधमाधेहीत्या० ॥ आदधानीति ब्र० । अपोशानेत्या० । अशानीति ब्र० । अथाचार्या ब्रह्मचारिणेऽग्नेरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय सावित्रीं ब्रूयात् । तत्रैवम् । प्रणवव्याहृतिपूर्वकं प्रथममेकैकं पादम् । तथा द्वितीयमर्द्धं चगस्तथैवृतीयं सर्वं स्वयं च वटुना सह पठेत् । दक्षिणत आसीनाय वा सावित्रीप्रदानम् । ततो ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति । तत्र पूर्वमग्नेः सन्धुक्षणम् पञ्चमन्त्रैरिन्धनप्रक्षेपणम् । अग्ने सुग्रय इति प्रथमम् । यथा त्वमग्ने इति द्वितीयम् । एवं मांश्च समिति तृतीयम् । यथा

स्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथाचितम् । मत्तोन्मत्तो न संस्कार्याविति केचित्प्रच-
क्षते । कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः । तदपत्यं च संस्कार्यमपरं त्वा-
हुरन्यथा । संस्कारमत्र हेमादीन् करोत्याचार्य एवतु । उपनेयांश्च विधिबदा-
चार्यः स्वसमीपतः । अनीयाग्निस्मीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् । कन्यास्वीकर-
णादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकाविति ।
स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । आपस्तम्बः । शूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम् । इदञ्च रथ-
कारस्योपनयनम् । तस्य च मातामहीद्वारकं शूद्रत्वम् । अदुष्टकर्मणां मद्यपानादि-
रहितानामिति ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजदीप्ति-
तगदाधरकृतौ गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

अथ पदार्थक्रमः । शुक्लपक्षे द्वितीयादिस्वाध्यायतिथिषु नानध्याये न
नैमित्तिकानध्याये पूर्वाह्णे शुभमूर्हते शुभचन्द्रादौ गुरुशुक्रयोर्वाल्पवार्द्धकास्तराहि-
त्यादौ ज्योतिर्विज्ञोक्ते शुभे काले उपनयनं कार्यम् । तत्राधिकारसिद्धये प्रायश्चित्त-
त्तमाह वृद्धविष्णुः । कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत् । आचार्यो
द्वादशसाहस्रं गायत्रीं च जपेत्तथा । नान्दीश्राद्धे कृते चैत्स्यादनध्यायस्त्वका-
लिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् । उक्ते काले उपनिनीपुः पिता पूर्व-
द्युवन्तः परिधानार्थं शुक्लमीपद्वैतं नवं सदृशं परेणाधृतं वस्त्रमुत्तरीयार्थञ्चाजिनं
यज्ञोपवीतं मेखलामत्रणमृत्तुं सौम्यदर्शनं दण्डं कौपीनं भिक्षाभाजनं च सम्पाद्य
स्वस्योपनेहत्याधिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयं द्वादशसाहस्रं गायत्रीं च जप्त्वा कुमारेणापि
कामचारकामवादकामभक्षणदिदोपापनोदनार्थं कृच्छ्रत्रयं कारयित्वा स्वस्तिवाच-
नाङ्कुरार्पणग्रहयज्ञनान्दीश्राद्धानि सङ्कल्पपूर्वकं कृत्वा मण्डपप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
तत्र सङ्कल्पः । अस्य कुमारस्योपनयने ग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
ग्रहयज्ञं करिष्ये । ग्रहयज्ञं समाप्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धि-
द्वारा वेदाध्ययनाधिकारार्थं श्व उपनयनं करिष्ये । तदङ्गभूतमद्य गणपतिपूजन-
पूर्वकं स्वस्तिवाचनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं मण्डपप्रतिष्ठां कुलदेवतादिस्यापनञ्च
करिष्ये । उपनयनेन सह चौलकरणपक्षे तदपि सङ्कल्पे कीर्तयेत् । तन्त्रेण च
स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनान्दीश्राद्दादीनि कुर्यात् । अथापरेद्युः कृतनित्यक्रियः कुमा-
रस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिःशालायां
पञ्चभूषंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयेत् । ततो वैकल्पिकावधारणम् । तूर्ण्यां

चौलकर्मान्तानां संस्काराणां कालातिपत्तिदोषनिवृत्तिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्राय-
श्चित्तहोमं करिष्य इति सङ्कल्प्य पञ्चभूषंस्कारपूर्वकमग्निं लौकिकं स्थापयित्वा स्था-
ल्यामाज्यं निरूप्याग्नावधिश्रित्य सुव्यं दमैः सम्मृज्याज्यमुद्वास्य कुशदण्डाभ्यामुत्पूपावेद्य
सुवेशादाय समितप्रक्षेपं कृत्वा नवाहुतीर्जुहोति । भूःस्थाहा १ भुवः० २ स्वः० ३ भूर्भुवः-
स्वः० ४ त्वन्नो अग्ने० ५ सत्यन्नो अग्ने० ६ अयाश्चाग्ने० ० येतिशतं० ८ उदुत्तमं० ९ इति
नवाहुतिर्होमात्मकं प्रायश्चित्तं कृत्वा चौलातिरिक्तसंस्काराणां प्रमादादकरणे
प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चौलाकरणे ऽर्द्धकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वं चौलातिरिक्ताकरणे प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं
चौलाकरणे कृच्छ्रं षट्पदा कारयेत् । अग्रत्तौ तत्प्रत्याम्नापत्वेन गोदानतिला-
हुतिसहस्रदशसहस्रगायत्रीजपद्वादशविप्रमुक्त्यादिव्येकं प्रायश्चित्तं कारयित्वा-
ऽतीतजातकर्मादीनि कृत्वा पूर्वोक्तोपनयनतन्त्रं सर्वमाचरेत् । उपनीत्या सह
चौलाकरणे पूर्वैवुः संस्कारद्वयं सङ्कीर्त्य युगपत्स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनान्दीश्राद्धानि
कृत्वा परेश्वरमङ्गलस्नानविप्रत्रयमुक्त्यादिवरदानान्तं पूर्वोक्तं चौलप्रयोगं सर्वं कृत्वा
पुनस्तिथ्याद्युल्लिख्य जुमारस्य षपनाद्युपनयनं सर्वं कार्यम् । अत्र शौनकः ।
आरस्याधानमाचौलात्कालेऽतीति तु कर्मणाम् । व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्या
कर्म यथाक्रमम् । एतेव्येकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं
स्यादापदीत्येवमीरितम् ॥ अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । कात्या-
यनः । लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चालुप्तं
कर्म समाचरेत् ॥ स्मृत्यर्थसारे चैवम् । आश्रलायनकारिकायां तु प्रायश्चित्ते
कृतेऽतीतं कर्म कृताकृतमित्युक्तम् । प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म
वै । कार्यमित्येक आचार्या नैत्यन्ये तु विपश्चित इति । मण्डनस्तु । बाला-
तीतेषु सर्वेषु प्राप्रवत्स्वपरेषु च । कालातीतानि कृत्यैव विदध्यादुत्तराणि त्वित्यु-
क्तम् । तत्र सर्वेषां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । देशबालकत्वंक्यात् । अथ ग्रहचा-
रिधर्माः । अथःशयनम् । अन्तारालवणाशनम् । दण्डधारणम् । अरण्यात्स्वयं प्रशी-
र्णानां समिधामाहुतिः । कालत्रये सन्ध्योपासनम् । परिसमूहनादि यथोक्तमग्नि-
परिचरणं सायं प्रातः सन्ध्योपास्तेरूर्ध्वम् । गुहशुश्रूषया स्थातव्यम् । भोजनायं
वारद्वयं सायं प्रातश्च भिक्षाचरणम् । भैक्षान्नं लौहे मून्मये पण्णदौ वा फाप्यम् ।
मधुमांसयोरभक्षणम् । उन्मज्जनन्नं कार्यम् । उदृतोदकेन स्नानम् । आसनस्योपरि
मसूरिकां स्थापयित्वा नोपधिगेत् । स्तीर्णां मध्ये जावस्थानम् । शानृतवदनम् ।
नादस्तादानम् । अन्येऽपि स्मृत्यन्तरोक्ता नियमाः । याज्ञवल्क्यः । मधुमांसान्नी-

त्वमग्ने देवानामिति चतुर्थम् । एवमहं मनुष्याणामिति पञ्चमम् । प्रदक्षिणमग्निमु-
दकेन पर्युक्ष्योत्याय समिधमग्नये समिधमित्यग्नौ प्रक्षिपति । एवं द्वितीयाम् । तथैव
तृतीयाम् । एषा त इति वा मन्त्रेण समिधामाधानम् । अथवा द्वाभ्यामपि समि-
धामाधानम् । पुनः पञ्चभिर्मन्त्रैरग्नेः सन्धुक्षणं पूर्ववत् । अग्नेः पर्युक्षणम् । ततस्तूष्णीं
पाणी प्रतप्य तनूपा अग्नेऽसि त्वं मे पाहि इति मुखं विमार्ष्टि । ततो द्वितीय-
वारं पाणी प्रतप्य आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति मुखं विमार्ष्टि । एवं तूष्णीं पाणी
प्रतप्य वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण । मेधां
मे देवः सविता आदधातु । मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु । मेधामश्विनौ देवा-
वाधत्तां पुष्करस्रजौ । अथाचारतोऽनुष्ठेयाः पदार्थाः । अङ्गानि च म आप्याय-
न्तामिति शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वाङ्गान्यालभते । वाक् च म आप्यायतामिति
मुखालम्भनम् । प्राणश्च म आप्यायतामिति नासिकयोरालम्भनम् । चतुश्च म
आप्यायतामिति नेत्रयोरालम्भनम् । श्रोत्रं च म आप्यायतामिति दक्षिणकर्णना-
लभ्यानेनैव मन्त्रेण वामालम्भनम् । यशोबलं च म आप्यायतामिति जपः । ततो
भस्मना ललाटे तिलकं त्र्यायुषं जमदग्नेरिति । कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम् ।
मद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणेशे । तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति हृदि । ततोऽभिवा-
दनम् । तत्रैवं प्रयोगः । मारुद्व्यसगोत्रः भार्गवच्यावनश्चाप्रवानौर्वजामदग्नये-
तिपञ्चप्रथरोऽभिवादयोऽमुकनामाऽहमस्मि ३ ॥ कारिकायाम् । पद्माकारौ करौ कृत्वा
पादोपग्रहणं गुरोः । उत्तानाभ्यां तु पाणिभ्यामिति पैठीनसेर्वचः । आयुष्मान् भव
सौम्य विष्णुगर्मश्न् इत्याचार्यस्य प्रत्यभिवादनम् । ततो घृद्धाभिवादनम् । अथ
भिक्षाचार्यचरणम् । तत्र ब्रह्मचारी पात्रं गृहीत्वा भवति भिक्षान्देहीत्येवं भिक्षां
ग्राचेत् । तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षट् द्वादशापरिमिता वा । ततो भिक्षामाचार्याय
निवेदयेत् । अत्र मध्याह्नसन्ध्यां कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते । नेति कृष्णभट्टी-
कारः । ततो भैक्ष्यं भुङ्क्ष्वेति गुरुणाऽनुजातो भोजनं कुर्यात् । इतःप्रभृति सूर्या-
स्तमयं याद्यद्वाग्यतो वा भवेत् । ततः सायं सन्ध्यावन्दनपूर्वकमग्निपरिचरणं पाणि-
नाऽग्निं परिस्रूहतीत्याद्यभिवादनान्तं पूर्ववत् । उपनयनाग्निस्तिरात्रं धार्यः । अह-
मेतमग्निं धारयतीत्यापस्तम्बोक्तेः । पायद्वुतमग्निरक्षणमिति गर्गपद्धतौ । इत्युपन-
यने पदार्थक्रमः । एष प्रयोगः स्वस्यकाले कृतपूर्वसंस्कारस्य । असंस्कृतस्य तु विशेष
लभ्यते । आचार्य उपनयनापूर्वाह्णे वटुना सह मङ्गलस्नातः प्राणानायम्य तिष्यादि
सङ्गीत्यं ममकुमारस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणात्प्राशन-

तत्र मनुः । अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो
वर्णा द्विजातयः ॥ चन्द्रिकायां वैधायनः । सिन्धुस्रीवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवा-
सिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ हेमाद्रौ पाद्वे । प्रेतशय्याप्रति-
ग्राही पुनः संस्कारमर्हति । वृद्धमनुः । जीवन् यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
उद्धृत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेदिति । मिताक्षरायां पराशरः । यः प्रत्यव-
सितो विप्रः प्रब्रज्यातो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति । स
चरेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥ जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः
शुद्धिमाप्नुयात् । शातातपः । लशुनं गृह्णन् जग्ध्वा पलायद्भुञ्ज तथा शुनम् । उप-
मानुपकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् । उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः । अप-
राकादिसर्वग्रन्थेषु पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरुपनयनमि-
त्युक्तम् । त्रिस्थलीसेतौ । कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतीयाविलङ्घनात् । गरुडकीवाहु-
तरणात्पुनः संस्कारमर्हति । पराशरः । अजिनं मेखला दण्डो मैत्र्यचर्यां व्रता-
निच । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ य एकं वेदमधीत्यान्य-
वेदमध्येतुमिच्छति तस्य पुनरुपनयनमिति हरदत्तः । नेत्यन्ये । सर्वेभ्यो वै
वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इत्यापस्तम्बवचनात् । यमः । पुराकल्पेपु नारीणां मौञ्जी-
बन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ इदं च युगान्तरविप-
यम् । इति पुनरुपनयनम् । ऋटितानां मेखलादीनां प्रतिपत्तिमाह । मनुः । मेख-
लामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्र-
यत् । अथ गर्गमते पदाङ्कमः । आहम् । धनम् । विप्रभोजनम् । बटीरपि ।
अग्निस्थापनम् । अलङ्कृतस्यानपनम् । पश्चादग्नेरवस्थापनम् । ततो ब्रह्मासनादि-
वर्हिस्तरणान्तं कर्म । ततो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचनम् । ब्रह्मचार्यसानीति च ।
वासः परिधापयति । मेखलाबन्धनम् । बटीमन्त्रपाठः । मन्त्रेण यज्ञोपवीतपरिधा-
नम् । तत आचमनम् । उत्तरीयधारणं मन्त्रेण । दण्डप्रतिग्रहः । दीक्षायद्वा ।
अञ्जलिनाऽञ्जलिपूरणमग्निः । प्रैपपूर्वकं सूर्यावेक्षणम् । हृदयालम्बनम् । दक्षिणहस्त-
ग्रहणादि भूतेभ्यः परिदानान्तम् । ततो हस्तविसर्गः । ततः प्रदक्षिणं परिक्रम्योपवे-
शनम् । तत आचार्यस्योपयमनादानादिपर्युक्षणात्तन् । आचार्यस्यान्यारम्भो माण्य-
ककलकः । तत्र आचाराद्याश्चतुर्दशाहुतयः । संखप्राशनदिदक्षिणादानान्तम् ।
ततो ब्रह्मचारिशासनं ब्रह्मचार्यसीत्यादि पूर्ववत् । ततो वर्हिर्हामादिब्राह्मणभोज-
नान्तम् । अथ सावित्रव्रतादेशः । तत्रोपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततः कुमार

च्छिष्टं शुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् । शुक्रं परुषं वचः पर्युपितान्नं च । मनुः । अभ्यङ्गमञ्जनं चादणोरुपानच्छत्रधारणम् । वर्जयेदिति प्रकृतं । पारिजाते कौर्मै । नादशं चैव वीक्षित नाचरेद्वन्तधावनम् । गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः । एतन्निपिट्टमध्वादिविषयम् । अन्यस्य गुरुच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः । वसिष्ठः । स चेद्वाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टशेषनौपधार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति । ज्येष्ठभातुरित्यपि ज्ञेयम् । तथाऽऽपस्तम्बः । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति । स्मृत्यन्तरे । गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् । प्रचेताः । ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विधर्जयेत् । यमः । मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् । अथ ब्रह्मचारित्रतलोपे प्रायश्चित्तम् । तत्र बोधायनः । अत्र शौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्यागादिवास्वापच्छत्रधारणपादुकाऽध्यारोहणमालाधारणोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडायूतनृत्यगीतवाद्याभिरतिपाखण्डादिसम्भाषणपर्युपितभोजनादिब्रह्मचारित्रतलोपजसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेन्महाव्याहृतिहोमं च कुर्वात् । तद्यथा । लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मव्रणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा प्रथमं व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिरश्तस्र आज्याहुतीर्हुत्वा ४ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ५ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वा० ६ सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वा० ७ भूर्भुवःसुवः चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वा० ८ पाहि नो अग्ने एनसे स्वा० ९ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वा० १० यज्ञं पाहि विभावसो स्वा० ११ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वा० १२ पुनरुर्ज्जानिवर्तस्व पुनरग्न्यपायुपा । पुनर्नः पाद्मंहसः स्वाहा १३ सह्रज्जानिवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्व्याविश्रतस्परि स्वाहा १४ पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा स्वित्कृदादिवरदानान्तं शेषं समापयेदिति । एतदल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् । बहुधर्मलोपे तु प्रायश्चित्तविशेष ऋग्विधाने शौनकेनोक्तः । तं बोधिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवालये । ब्रह्मचारी स्वधर्मं च न्यूनं चेत्पूर्णमेव तदिति ॥ महानाख्यादित्रतेषु लुप्तेषु तारतम्येन त्रीन् पट् द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्ब्रतं प्रारभेतेति स्मृत्यर्थसारे । तथा सन्ध्याऽग्निकार्यलोपे स्नात्वाऽऽपस्तम्बसहस्रं जपः । भिक्षालोपेऽप्यशतम् । अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चेत्पुक्तम् । इति ब्रह्मचारित्रतलोपे प्रायश्चित्तम् । अथ पुनरुपनयनम् ।

शान्तं यथोक्तम् । तत्र विशेषः । गात्रालम्बने कर्कमतेऽध्याहारः ॥ अङ्गानि च
म आप्यायन्तामिति गर्गपद्धतौ । व्यायुयकरणान्ते शिवो नामेति जपः । यदि बटु-
र्मैधाकामः स्यात्तदा सदसस्पतिमित्युच्येन मेधां याचते । श्रीकामश्चेदिमाम्ने इति
अियं या० । ततो मेखलास्थान्प्रवरान्प्रदक्षिणोपचारेण स्पृष्ट्वाऽमुकसगोत्रोऽमुकश-
र्माऽहं भी वैश्वानर अभिधादयामि । एवं वरुणाचार्यवृद्धानाम् । भिक्षाचर्यच०
गुरवे नि० । अनुज्ञातस्तां स्वीकृत्य मातृहस्ते समर्पयति । बर्हिर्होमादिविप्रभुक्त्य-
न्तम् । इत्युपनये पदार्थाः । ततः सन्ध्याकालेऽञ्जलिप्रक्षेपान्ते सूर्योपस्थानं वासुणी-
भिर्भृग्भिरिमम्मेत्यादिभिः । मित्रःस०सृज्येत्यादिभिः प्रातः । उद्वयमित्यादिभिर्म-
ध्याङ्गे । ततो दण्डं गृहीत्वाऽग्निपरिचरणम् । मध्याङ्गे सायाङ्गे च सन्ध्योपासनान्ते
प्रत्यहमग्निपरिच० । एके प्रातरप्यग्निपरिचरणमिच्छन्ति । ततो वाग्विसर्गः ।
पूर्वोक्ता एव ब्रह्मचारिधर्मा ज्ञेयाः । सन्ध्योपासनादीनि स्वस्यकाले कार्याणि तेषां
कालातिक्रमे कर्मणां श्रेये प्रायश्चित्तमुच्यते । परिसमूहनादि कृत्याऽन्वग्निरिति
मन्त्रेणाग्नेराहरणम् । पृष्टोदिवीति स्थापनम् । तांशंसयितुस्तत्सवितुर्विश्वानि देवे-
त्यादिभिः सावित्रमन्त्रैस्त्रिभिः प्रज्वालनम् ॥ नात्र ब्रह्मोपवेशनादि । पूर्णाहुतिष-
दाज्यं संस्कृत्यानादिष्टं कार्यम् । अथाग्नेयव्रतस्थितो ब्रह्मचारी समिधाऽग्निन्दुष्य-
तेत्येवमाद्याग्नेयवेदविभागं संवत्सरपर्यन्तं पठित्वा व्रतमुत्सृजति । संवत्सरे पूर्णं
आग्नेयव्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुक्त्यन्तमाग्नेयव्रतादेशवत् भवति । एता-
वान्विशेषः । यस्मिन्काले आग्नेयव्रतग्रहणं कृतं तस्मिन्सन्ध्यावन्दनम् । अग्निपरिच० ।
आग्नेयव्रतविसर्गः । अग्नेयव्रतपतेव्रतमचारिषं सांवत्सरिकं तदशकं तन्मेराधीति मन्त्रे-
ण । ततोऽनन्तरमामभिक्षानिवृत्तिः । दण्डादीनामप्यु प्रक्षेपः । व्रतादौ ग्रहणन्तेपाम् ।
इत्याग्नेयव्रतविसर्गः । अथ शुक्रियव्रतादेशः । तत्रोपलेपनादि बर्हिस्तरशान्तं कृत्या
मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणपूर्वकं व्रतग्रहणम् । अग्ने० मि शुक्रियं सांवत्सरिकं
तच्छकेयमिति विशेषः । तत उपयमनादिविप्रभुक्त्यन्तमाग्नेयव्रतादेशवत् । शुक्रिय-
वेदव्रतस्थित ऋचं वाचमित्यादि शुक्रियवेदविभागं पठति संवत्सरं यावत् । उत्तमे-
ऽहनि अपराह्णकालान्ते मिशामुखे त्रिगुणेन पटेन एकस्यान्दिशि बद्धेन नाभिमात्रं
यायन्माणधकस्य प्रच्छादनम् मूर्धानमारभ्य ग्रन्थेः शिरस उपरिचरणम् । ततः
साधित्र्या वेदशिरसा हिरण्यमेन पात्रेणेति मन्त्रैरवगुण्ठनम् । एवं प्रच्छादितो
ब्रह्मचारी सूर्योदयं यावत्तिष्ठति । रात्रौ शामे वा गीठे वा देवापतने याऽथ
शयनम् । रात्रौ गृहे यदि स्थितिस्तदा व्युष्टायां रात्रौ ग्रामाद्बहिर्गमनम् ।

उत्थाय हस्तेनीदकं गृहीत्वाऽग्निमुखो भूत्वाऽग्नेव्रतपते व्रतं चरिष्यामि सावित्र्यं
 सद्यःकालं तच्छकेयं तन्मे राध्यतामिति व्रतग्रहणं करोति । ततो ब्रह्मचारिण उप-
 वेशनम् । ब्रह्मचारिण आचार्यस्यान्वारम्भः सर्वाहुतिषु । तत उपयमनादानादि
 आज्यभागान्तम् । ततो वेदाहुतयः षोडश । प्रतिवेदं चतस्रश्चतस्रः । एवं षोडश ।
 ततः प्रजापतये देवेभ्य इत्याद्याः सप्त । ततो महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दश ।
 आज्यभागाद्या एताः सप्तत्रिंशदाहुतयो व्रतानामादेशे विसर्गं च होतव्याः । ततः
 संस्त्रवप्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तम् । तत अथास्मै सावित्रीमन्वाहेत्यादि
 पथोक्तं सावित्रीप्रदानम् । ततो माणवकस्य तत्सवितुरित्यनेन मन्त्रेण सन्ध्योपा-
 सनम् । सन्ध्योपासनान्ते तत्सवितुरित्यनेनैवाग्निपरिचरणम् । तदन्ते गोत्रनामग्रह-
 णपूर्वकं सर्वपामभिवादनम् । ततो भिक्षार्चयंचरणम् । भिक्षानिवेदनम् भिक्षां भो
 इत्येवम् । आचार्यस्तु भिक्षां भो इत्येवं भिक्षां स्वीकुर्यात् । ततो ब्रह्मचारी शुचि-
 भूत्वा स्वासने उपविशति । ततो बर्हिर्होमादिविप्रभुक्त्यन्तम् । अथानन्तरं सावि-
 त्रव्रतवत् सन्ध्योपासनाग्निपरिचरणम् । तत उपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । तत
 उत्थाय हस्तेनीदकं गृहीत्वाऽग्निमुखो भूत्वाऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं सावित्रं
 सद्यःफलं तदशकं तन्मे राधीतिमन्त्रेण सावित्रव्रतोत्सर्गं करोति । उपयमनकुशा-
 दानादिपर्युक्षणान्तम् । अन्वारम्भः । आचारावाज्यभागी । वेदाहुतयः षोडश । प्रजा-
 पतय इत्याद्याः सप्त । महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दश । एवं सप्तत्रिंशदाहुतयः ।
 प्राशनादिविप्रभुक्त्यन्तं पूर्ववत् । सावित्रव्रतादेशे ब्रह्मणे दक्षिणादानान्ते सावि-
 त्र्या सन्ध्यायन्दनमग्निपरिचरणं च यत्कृतम् व्रतोत्सर्गं तदभावः । ततः अस्व-
 न्तरिति दण्डस्याप्सु प्रक्षेपः । वातो वा इति मेखलाया अ० वातरुहा भवेति य-
 ज्ञोपवीतस्या० । नमो वरुणायेति कुमारस्य दधिघृतशर्कराणां प्रत्येकं प्राशनम् । इति
 सावित्रव्रतोत्सर्गः । अथाग्नेयव्रतम् । तत्रोपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततो
 ब्रह्मचारिणी मेखलाबन्धनम् । यज्ञोपवीतधारणम् । दण्डसमर्पणम् ग्रहणं च ।
 मेखलादिषु पूर्वाक्ता एव मन्वाः । व्रतग्रहणं पूर्ववत् । अग्ने व्रतपते इति । आग्नेयं
 सांवत्सरिकम् तच्छेराद्यतामिति । आग्नेयं यथाकालं तच्छकेऽध्यतामितिदानीं
 प्रयोगं कुर्वन्ति । ततः स्वस्थाने उपवेशनम् । आचार्यान्वारम्भः ॥ उपयम-
 नादानादिपर्युक्षणान्तम् । आचाराद्याः स्विष्टकृदन्ताः सप्तत्रिंशदाहुतयोऽत्रापि होत-
 व्याः । ततः प्राशनादिप्राक्षणभोजनान्तम् । ततः स्मृत्युक्तं माध्याह्निकं सन्ध्यो-
 पासनम् । ततोऽग्नेः पश्चादुपविश्य पाणिनाऽग्निं परिसमूहतीत्यादि त्र्यापुषकर-

अवगुण्ठन्यादीनामभावः । त्रिष्ववगुण्ठनः शुक्रियादिव्यति सूत्रणात् । ततः संवत्सरे पूर्णं गोदानव्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तम् । ततः सन्ध्योपासनादि । अग्नेरिषं गोदानं सांवत्सरिकं तं धीति मन्वैणोत्सर्गः । उपयमनादि विप्रभुक्त्यन्तं पूर्ववत् । अत्रास्मिन्विसर्गं दण्डमेखलायज्ञोपवीतानामप्युप्रक्षेपाभावः । आचार्याय गोमिशुनदानम् । समाप्तानि व्रतानि । इति गर्गमते उपनयने पदार्थक्रमो व्रतानि च । इमानि च व्रतानि प्रक्षिप्तसूत्रे पठितानि कर्ममतानुसारिभिरप्यनुष्ठेयानि स्मृत्यन्तरे केषाञ्चित् चत्वारिंशत्संस्कारेषु पाठात् । इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते उपनयने पदार्थक्रमः ।

अथ वेदारम्भे पदार्थक्रमः । तत्र स्मृतौ । उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारैश्च शिष्ययेत् । कारिकायाम् ॥ अप्रसुप्ते हरौ स स्यान्नानध्याये शुभेऽहनि । नास्तङ्गते जीवसिते षाले वृद्धे मलिम्लुचे ॥ पंष्टीं रिक्तां शनिं सोमं भौमं हित्वोत्तरोडुपु । मृगादिपञ्चधिष्येषु मूलाश्विन्योः कारत्रये । पूर्वासु तिसूपेन्द्रभत्रये केन्द्रगैः शुभैः ॥ तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । देशकालौ स्मृत्वा यजुर्वेदव्रतादेशं करिष्य इति सङ्कल्पः । ततः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निस्थापनम् । ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तम् । ततःस्थाल्याज्येनैव जुहोति । अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥ १ ॥ वायवे ०२ ब्रह्मणे ०३ छन्दोभ्यः ०४ प्रजापतये ०५ देवेभ्यः ०६ ऋषिभ्यः ०७ अद्वायै ०८ मेधायै ०९ सदसस्पतये १० अनुमतये ११ ततो भूराद्याः स्विष्टकृदन्ताः । ततः प्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । ततो विघ्नेशं सरस्वतीं हरिं लक्ष्मीं स्वविद्यां च पूजयेत् । यदि ऋग्वेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति च हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि समानम् । यदि सामवेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते दिव्ये स्वाग्मूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि पूर्ववत् । यद्यथर्ववेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्यात् चन्द्रमसे स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि यथोक्तम् । यद्येकदा सर्ववेदारम्भस्तदैवम् । आज्यभागान्ते वेदारम्भक्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं हुत्वा प्रजापतये इत्याद्याः सप्त तन्त्रेण जुहुयात् । ततो महाव्याहृत्यादि समानम् । कारिकायान् । तत्र प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायाननमीक्षते ॥ वेदारम्भमनुब्रूयाद्यथाशास्त्रमतान्तरतः । मनुः । ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा । व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥ सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । प्राञ्जलिः पर्युपासीत पवि-

ततोऽवगुण्ठनीविसर्गः । ततोऽदृश्रमस्य । उदुत्यम् । चित्रं देवानामुदितेऽर्कं जपः । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय शुक्रियव्रतस्य विसर्गः । तत्र परिसमूहनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततः प्राकृतं सन्ध्योपासनम् । अग्निस्वीकरणम् । ततोऽग्नेव्रत० मचारिणं शुक्रियं सांवत्सरिकं तद०धीति मन्त्रेणोत्सर्गः । उपयमनादानादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ततस्तासपात्रे उदकप्रक्षेपः । धौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् । शान्तिपात्रमवगुण्ठनीयवस्त्रं च गुरवे दद्यात् । ततोऽपस्वन्तरमृतमित्यादिभिः पूर्ववत्प्रत्यूचं दण्डमेखलायज्ञोपवीतानामप्सु प्रक्षेपः । दधिघृतशर्कराणां नमो वरुणायेति प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । ततो वपनम् । व्रतग्रहणस्यादौ सर्वत्र शुक्रियादिषु मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम् । अथौपनिषद्व्रतम् । उपलेपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । ततोऽग्ने व्रत० औपनिषदं सांवत्सरिकं तच्छके० राध्यतामिति व्रतग्रहणम् । तत उपयमनादानादिविप्रभुत्त्यन्तम् । औपनिषदे व्रते स्थितो द्वयाह प्राजापत्या इत्याथौपनिषदवेदविभागं संवत्सरं यावत्पठति । तत उत्तमेऽहनि निशामुखे अवगुण्ठनीयवस्त्रेणाच्छादनादि । उदिते अदृश्रमस्य । उदुत्तमम् । चित्रन्देवानामिति जपान्तं शुक्रियवत् । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादि वर्हिस्तरणान्तं कृत्वा पूर्ववत्सन्ध्योपासनमग्निपरिचरणं च । ततोऽग्ने० व्रतमचारिणौपनिषदं सांवत्सरिकं तद० तन्मे राधीति व्रतविसर्गः । तत उपयमनादानादिविप्रभुत्त्यन्तम् । ताम्रे उदकप्रक्षेपः ॥ धौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् भाजनवस्त्रयोराचार्याय दानम् । दण्डादीनामप्सु प्रासनम् । दध्यादीनां प्राशनम् । इत्यौपनिषदं व्रतम् । अथ शीलभ्रतादेशः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुत्त्यन्तमौपनिषदव्रतादेशवत् । व्रतग्रहणे शीलभं सांवत्सरिकमिति प्रयोगः । शीलभिनीनामृचां पाठी व्रते स्थितस्य । अत्राप्युत्तमेऽहनि निशामुखे पटेन प्रच्छादनादि उदिते जपान्तम्पूर्ववत् । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः । तत्रैवं परिसमूहनादि वर्हिस्तरणान्तम् । ततः सन्ध्योपासनादि । ततो व्रतविसर्गः । अग्ने० रिपं शीलभं सांवत्सरिकं तद०धीति मन्त्रः । तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । तत उदकं पात्रे कृत्वा धौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् । पात्रवस्त्रयोगुरवे दानम् । दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः । दधिमधुशर्कराणां नमो वरुणायेति प्रत्यूचं प्राशनम् । ततो वपनम् । इति शीलभम् । अथ गोदानव्रतादेशः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुत्त्यन्तम् । व्रतग्रहणस्यादौ मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम् गोदानं सांवत्सरिकमिति मन्त्रे विशेषः । अस्मिन्व्रते

त्येकस्मादपो गृहीत्वा ॥ १० ॥ तेनाभिषिञ्चते । तेन मामभि-
 पिञ्चामि श्रिये यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ ११ ॥ येन
 श्रियमकृणुतां येनावमृशतां सुराम् । येनाद्यावभ्यषिञ्चतां
 यद्वां तदश्विना यश इति ॥ १२ ॥ आपोहिष्टेति च प्रत्यृ-
 चम् ॥ १३ ॥ त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ १४ ॥ उदुत्तममिति मेख-
 लामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपति-
 ष्ठते ॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थात्प्रातर्याव-
 भिरस्थाद्दृशसनिरसिदशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमय । उद्य-
 न्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थाद्विवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि
 शतसनिं मा कुर्वाविदन्मागमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरु-
 द्विरस्थात्सार्यं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं माकु-
 र्वाविदन्मागमयेति ॥ १६ ॥ दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमना-
 खानि सठहृत्यौदुस्वरेण दन्तान्वावेत । अन्नाद्याय व्यूहध्वठं
 सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमाह्वयेते यशसा च भगेन
 वेति ॥ १७ ॥ उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मु-
 खस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मै तर्पय श्रोत्रं
 मे तर्पयेति ॥ १८ ॥ पितरः शुन्यध्वमिति पाण्योरवनेजनं
 दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् ॥ सुचक्षा अहमन्नीभ्यां भूया-
 सठं सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ १९ ॥
 अहतं वासो धौतं वाऽमोत्रेणाच्छादयीत । परिधास्ये यशो-
 धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः
 पुरुचीरायस्योपमभिसंव्ययिष्य इति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयम् ॥
 यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च
 माविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥ एकञ्चेत्पूर्वस्योत्त-
 रवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ २२ ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति । या
 आहरज्जमदग्निः अद्वाये मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं

* भ्राजभृष्टरितिभ्राजभृष्टरिति च पाठान्तरम् ।

† नवान् इत्यपि पाठः ।

‡ ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ । अस्यादीनामित्येव । अतोभ्यान्ते नासिकाभ्याम् । इति वैदिकप्रक्रियायाम् ।

त्रैश्वैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत उँ कारमर्हति ॥ उँ कारं व्याहृती-
 स्तिस्रः सपूर्वां त्रिपदान्ततः । उक्त्वाऽऽरभेच्च वृत्तान्तमन्वहं गौतमोऽब्रवीत् ॥ त्रिपदा
 गायत्री ॥ मनुः ॥ अधीष्यमाणश्च गुंरुर्नित्यकालमतन्द्रितः । अधीष्व भो इति
 द्र्याद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ दक्षः ॥ द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासी विधी-
 यते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो
 हि पञ्चधा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ हस्तौ सुसंयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ॥ तथा ॥
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिग-
 च्छति ॥ पराशरः ॥ ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थां वेदानां कर्मसिद्धये । पाठमात्रमधीती च
 पङ्के गौरिव सीदति ॥ व्यासः ॥ वेदस्याध्ययनं पूर्वं धर्मशास्त्रस्य चैवहि । अजानतो-
 ऽयं तद्व्यर्थं तुपाणां कण्ठनं यथा ॥ मनुः ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्वत्र कुरुते श्रमम् ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ यमः ॥ य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नो-
 पशोभिताम् । दद्याच्छास्त्रं च शिष्येभ्यस्तच्च तच्च द्वयं समम् ॥ न निन्दान्ताडने
 कुर्वात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अधीभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ अतोऽन्यथा
 हि प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥ न्याययुक्तो दण्डयुक्त इत्यर्थः । अत्र माणवकं
 कुलपरम्परागतं वेदमध्यापयेत् । तस्यैवाध्यतव्यत्वनियमात् । वसिष्ठः । पारंपर्या-
 गतो येषां वेदः सपरिवृंहणः । तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ अधीत्य
 शाखामात्मीयामन्यशाखान्ततः पठेत् । स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यशाखामुपासते ॥
 शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृत इति ॥ इति वेदारम्भः ॥

मूलम् । वेदं समाप्य क्षायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंश-
 शकम् ॥ २ ॥ द्वादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥ गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ ४ ॥
 विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥ ५ ॥ पङ्कमेके ॥ ६ ॥ न कल्प-
 मात्रे ॥ ७ ॥ कामन्तु याज्ञिकस्य ॥ ८ ॥ उपसङ्गृह्य गुरुं
 समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुष्ठेषु प्राग्येषु पुर-
 स्तातिस्थित्याऽष्टानामुदकुम्भानाम् ॥ ९ ॥ ये अप्स्वन्तरग्नयः
 प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूपो मनोहास्वलो विरजस्तनू-
 हूपुरिन्द्रिय*हातान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामी-

* हूरिन्द्रियश्च पतितान्नुजामि इति उपरामसंमतः पाठः ।

गृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधायेत्यत आरभ्य यद्वां तदश्विनायश इत्येवमन्तं सूत्रम् । उपसङ्गुह्य गुरुमिति गुरोः पादोपसङ्ग्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधायेति अग्निपरिचरणं कृत्वेत्यर्थः । अतश्च पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसर्ग-
 प्वित्युक्तम् । ननु च समिदाधानस्य पश्चात्कस्माद्देदाहुतयो न भवन्ति । एवञ्च सूत्रानन्तर्यमनुगृहीतं भवति । नचेह वेदाहुतीनां क्रमान्तरविधानमस्ति । उप-
 सङ्गुह्य गुरुंसमिधोऽभ्याधायेति च पाठानुग्रहः । नैतदेवम् । वेदाहुतीनां समि-
 दाधानमेव पश्चाद्भवति । एवं हि श्रूयते । स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया यां स्नास्यन्सोदयनीयेति । स्नानं चाष्टभिरुदकुम्भैः समिदाधा-
 नसमनन्तरमेव भवति । उत्तरतः परिश्रितस्याष्टानामुदकुम्भानां पुरस्तात् स्थित्वा कुशेषु प्रागग्नेषु येऽप्स्वन्तराग्रयः प्रविष्टा गीह्य उपगोह्य इत्यनेन मन्त्रेण एकस्मादुदकुम्भादपो गृहीत्वा तेनाभिपिञ्चते तेन मामभिपिञ्चामि इत्यनेन मन्त्रेण अथ द्वितीयेन येन त्रियमकृणुतामित्यनेन मन्त्रेण । आपोहिष्टेति च प्रत्यृचं त्रिभिरुदकुम्भैरभिपिञ्चति । तूष्णीमितरैरुदकुम्भैरभियेकः । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठत उद्य-
 न्धाजभृष्टुरित्यनेन मन्त्रेण । दधितिलान्वा प्राशय जटालोमनखान्सं-
 हृत्यौदुम्बरेण दन्तान्यावेतान्नाद्याय व्यूहध्वमिति अनेन मन्त्रेण दधितिल-
 योरन्यतरप्राशनं कृत्वा जटालोमनखानां संहारं च औदुम्बरेण दन्तान्प्रहालये-
 दन्नाद्याय व्यूहध्वमित्यनेन मन्त्रेण । उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयो-
 र्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पयेति । उत्सादनम् अङ्गोद्वर्तनं कृत्वा पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पयेत्यनेन मन्त्रेण । पितरः शुन्यध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानुषिच्यानुलिप्य जपेत्सुचक्षा अहमक्षिभ्यामिति । अहतं वासो धीतं वाऽग्नीत्रेणाच्छादयीत परिधास्यै० इत्यनेन मन्त्रेण । अथोत्तरीयं यशसा माद्यावापृथिवी० इत्यनेन मन्त्रेणाच्छादयीत । एकं चेत्यूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । एकं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । तत्रापि मन्त्रो भवति । क्रियान्तरत्वात् । सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्नि० इत्यनेन मन्त्रेण । अथावधधीते यद्यशोऽप्स-
 रसामिन्द्र० इत्यनेन मन्त्रेण । उष्णीषेण शिरोवेष्टयते युवासुवासा इति । अनेन मन्त्रेण । अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ आब-

प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथावबध्रीते
यवशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्ग्रथिताः
सुमनस आवध्रामि यशोमयीति ॥ २४ ॥ उष्णीषेण शिरो
वेष्टयते । युवा सुवासा इति ॥ २५ ॥ अलङ्करणमसि भूयो-
ऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥ वृत्रस्येत्यङ्गेऽ-
न्निणी ॥ २७ ॥ रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शं प्रेक्षते ॥ २८ ॥
छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि
तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहीति ॥ २९ ॥ प्रतिष्टेस्थो विश्वतो
मापातमित्युपानहीं प्रतिमुञ्चते ॥ ३० ॥ विश्वाभ्यो माना-
द्याभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैश्वं दग्दमादत्ते ॥ ३१ ॥
दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि
चेन्मन्त्रः ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ वेदं समाप्य स्नायात् । ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकम् ।
एवं हि श्रूयते । वेदमधीत्य स्नायादिति । ब्रह्मचर्यं वेति वर्षं विकल्पः । द्वाद-
शकेऽप्येके । स्नानमिच्छन्ति । गुरुणाऽनुज्ञातः । स्नायादित्यनुवर्तते । गुर्वनुज्ञा च
कर्माङ्गतया, न स्नानस्य कालान्तरमेतत् । वेदशब्देन किमभिधीयत इत्यत आह ।
विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । विधिर्विधायकं ब्राह्मणम् । विधेया मन्त्राः ।
तर्कशब्देनार्थवादोऽभिधीयते । तर्कते ह्यनेन सन्दिग्धोऽर्थः । यथा अक्ताः शर्करा
उपदधाति तेजो वै घृतमिति । अञ्जुनञ्च तैलवसादिनाऽपि सम्भवति । तत्र
तेजो वै घृतमिति घृतंस्तत्वात् तर्कते घृताक्ता इति । तेन विध्यर्थवादमन्त्रा वे-
दशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तम् । पङ्कमेके । शिज्ञा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दी
ज्योतिषमिति पङ्कभिरङ्गैरुपेतमेक आचार्या वेदमिच्छन्ति । एतस्मिन्धि अधिगते
स्नानार्हा भवति । स्नानशब्देन द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिरुच्यते । तदनुष्ठानयोग्यता
च पङ्कैऽप्यधिगते वेदे भवति । अत एवोक्तम् । न कल्पमात्रे । कल्पशब्देन च
ग्रन्थमात्रमभिधीयते । न ग्रन्थमात्रेऽधिगते स्नायीत । न ह्येतावता तदनुष्ठान-
योग्यता भवति तस्मादर्थतो ग्रन्थतश्चाधिगम्य स्नानमिति । कामन्तु याज्ञिकस्य ॥
यत्र वेदेति याज्ञिकः तस्य कामं स्नानं भवति । पङ्कमर्थतोऽनधिगम्यापि । उपसङ्-

दुदकमादाय गृहीत्या आत्मानमभिपिञ्चत इत्यग्निमेषान्वयः । अष्टाभ्य उदकुम्भे-
भ्योऽपाङ्गुहणे एक एव मन्त्रो येऽस्वन्तरग्रय इति । अभिषेचने तु भिद्यते । तत्र
ग्रहणमन्त्रव्याख्या । तत्र येऽस्वन्तरित्यस्य प्रजापतिरग्निर्गायत्री आपो जलादाने० ।
हे अग्रयः ये भवन्त इह एतेषु उदकुम्भेषु वर्तमाने जले प्रविष्टाः । कथम् । अन्तः
मध्ये कारणत्वेनेत्यर्थः । अग्रेराप इति श्रुतेः । तत्र ये गोह्यादयो विमङ्गलाः अतिता-
न्सुजामि । अतिसुजनम्रक्षेपः विजहामीत्यर्थः । यश्च रोचनः सुमङ्गलस्तमनेन
जलेन सह गृह्णामि । मङ्गलायोपपादयामि । के तेऽग्रयस्तानाह । गृह्णाति । संवृ-
णोति प्राणिजालमिति गोह्यः । उपगोह्योऽङ्गतापनः । मयून् विकृतमुखान्
कृत्वा स्पति अन्तर्नयतीति मयूपः । मनस उत्साहं हन्तीति मनोहा । अस्खलः
अप्रतीकार्यः । विरुजः विविधतया रुजति पीडयतीति विरुजः । तनूः शरीरावयवांन्
दूषयति विकृतान्करोतीति तनूदूषिः । इन्द्रियाणि हन्तीतीन्द्रियहा । एतानष्टी
विहायैकं रोचनं गृह्णामीति वाक्यार्थः । तथाच वृद्धमनुः । गोह्यादयोऽग्रयो
ह्यष्टावमेध्यास्त्वशुभाभवहाः । शुभकृद्रोचनस्त्वेको मेध्यो दीप्तिकरः पर इति । अथा-
भिषेकमन्त्रव्याख्या । तेनमामिति द्वयोः प्रजापतिर्यजुरापोऽभिषेके० । तेन अभीष्टेन
जलेनाहं मन्त्रलिङ्गात् आत्मानमभिपिञ्चामि । प्रयोजनमाह । श्रियै धर्मादिवृद्धये ।
यशसे कीर्त्यै । ब्रह्मणे वेदार्थम् । ब्रह्मवर्चसाय यागाध्यापनोत्कर्षजतेजसे । पुनर्येऽस्व-
न्तरिति द्वितीयादुदकुम्भादपो गृहीत्वा येन श्रियमिति मन्त्रेणाभिपिञ्चते । अस्यार्थः ।
हे अश्विनौ येन जलप्रभावेण भवन्तौ सुराणां श्रियं सम्पदं शोभां वा अकृशु-
ताम् कृतवन्तौ श्रियास्तोयत उत्पन्नत्वात् । येन च सुराममृतम् अवमृशताम् प्राप्-
वन्तौ । अतोऽदर्शनञ्छान्दसम् । येन जलेनात्स्यै उपमन्वोरक्षिणी अभ्यपिञ्चताम्
अभिपिक्तवन्तौ । वां युवयोर्यदेवम्भूतं यशस्तत् सतज्जलाभिषेकेण ममाप्यस्त्विति
शेषः । साकाङ्कत्वात् । तृतीयादित्रयात् आपोहिष्ठादिभ्यश्चैन यथाक्रममभिषेकः ।
इतरैस्त्रिभिरुदकुम्भजलैस्तूष्णीमभिषेकः । उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलासुमुच्य
ऊर्ध्वङ्कण्ठदेशेनावतार्यं दण्डन्निधाय भूमौ स्थापयित्वा । अनेनावसरप्राप्तन्दण्डा-
जिनयोर्निधानं लक्ष्यते तूष्णीम् । वस्त्रान्तरन्धृत्वा सूर्यमुपतिष्ठते । अथोप-
स्थानमन्त्रव्याख्या । उद्यन्निति मन्त्रत्रयस्य प्रजापतिः शङ्करी सविता उपस्थाने० ।
हे सूर्यं यतो भवान् प्रातःसवने यावभिर्गमनशीलैर्ऋष्यादिसकलगणैश्च सन्नि-
स्सेविता सेवितो वाऽस्थात्तिष्ठति तद्वत् । किम्भूतः । उद्यन् उद्गच्छन् । भाज-
भृष्टिः स्वप्रभयाऽन्यतेजोद्वासकः । आधिदन् सर्वं शुभाशुभं जानन् । किञ्च यथा च

भ्राति । वृत्रस्येत्यनेन मन्त्रेणाङ्गे अक्षिणी । रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानमादर्शं
 प्रेक्षते । छत्रं प्रतिगृह्णाति वृहस्पतेश्छदिरसि० इत्यनेन मन्त्रेण । प्रतिष्ठेस्यो
 विश्वतोमापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते युगपत् शक्यत्वाद् द्विवचनान्तत्वाच्च
 मन्त्रस्य । विश्वाभ्यो मेति वैशावं दशडमादत्ते । दन्तप्रक्षालनादीनि नित्य-
 मपि मन्त्रवन्ति भवन्तीति सूत्रशेषः । वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः ।
 वासश्चादिपु नवेष्वेव मन्त्रो भवति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ वेदमधीत्य स्नायादिति ब्रह्मचर्यं वेति वर्षे विकल्पः । द्वादशके
 प्रते एके स्नानमिच्छन्ति । गुरुणाऽनुज्ञातः सर्वत्र स्नायादित्यनुवर्त्तते । गुर्व-
 नुज्ञा च कर्मान्तरं नतु स्नानकालान्तरमेतत् । वेदशब्देन किन्तदाह । विधि-
 विधेयस्तर्कश्च वेद इति । विधिर्विधायकं ब्राह्मणम् विधेया मन्त्राः । तर्कान्ते
 स्नानेन सन्दिग्धोऽर्थ इति तर्कोऽर्थवादः । यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो
 वै घृतमिति । अञ्जनं च तैलवसादिना च सम्भवति । तत्र तेजो वै घृतमिति घृत-
 संस्तयात्तर्कान्ते घृताक्ता इति तेन विद्वयर्थवादमन्त्रा वेद इत्युक्तम् । पङ्कजं शिवा
 कल्पो व्याकरणं निरुक्तञ्छब्दो ज्योतिषमिति । पङ्क्तिरङ्गीरुपेतं वेदमधीत्य स्नाया-
 दित्येके । स्नानञ्च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः । तदनुष्ठानयोग्यता च पङ्कजे वेदेऽधि-
 गते भवति । अत एवोच्यते न कल्पमात्र इति । नच कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रेऽधि-
 गते स्नानार्हो भवति । तस्माद्ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधिगम्य स्नायात् । काममिच्छया ।
 यज्ञं वेदिति याज्ञिकस्तस्येच्छया स्नानम्भवति । पङ्कजमर्थतोऽनधिगम्यापि ।
 किङ्कत्वा उपसङ्गुह्य गुरुम् । गुरोः पादोपग्रहणङ्कृत्वा । समिधोऽभ्याधायाग्निपरि-
 चरणङ्कृत्वा इतश्च पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तत्वात् ।
 ननु समिदाधानस्य पश्चाद्देदाहुतयः कुतो न भवन्ति क्रमान्तरानभिधानात् ।
 उपसङ्गुह्य गुरुऽसमिधोऽभ्याधायेति प्राठानुग्रहापत्तेश्च । मैवम् । यतो वेदाहुतीनां
 पश्चादेव समिदाधानान्ततश्च स्नानमिति । स यामुपयन्समिधमादधाति सा
 प्रायणीया याञ्छ्वास्यन्त्सोदयनीयेति श्रुतेः । तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्य-
 यहितकालत्वोपपादनाद्देदाहुतीनाञ्च स्नानाङ्गत्वातिदेशाच्च समिदाधानात्पूर्वं
 वेदाहुतिहोम इत्युक्तम् । स्नानञ्चाष्टभिरुदकुम्भैः । क्रमेण परिश्रितस्य वस्ता-
 दिना परिवेष्टितसमावर्तनस्यानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुद-
 कुम्भानामुदङ्गसंस्थानाम्पुरस्तात्पूर्वस्यान्दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु स्थित्वा प्रथमा-

यावत् । विद्वल्लामे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा इन्द्रावृहस्पती
 अपि यशसा युक्तौ । मां अविन्दत् । तथा भगः सूर्याऽपि यशसा युक्तौ मामविन्दत् ।
 तच्चैतेः सम्पादितं यशो मा माम्प्रतिपद्यताम् मयि सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः । यद्वा तद्यशो
 माप्रतिपद्यताम् । प्रतिरत्रापार्थः मत्तो मा ऽपयात्वित्यर्थः । एकञ्चेत्त्रापि परिधानम-
 न्तम्पठित्वा वस्त्राहुंम्परिधाय द्विराचम्य उत्तराहुंङ्गृहीत्वा उत्तरीयमन्तम्पठित्वो-
 त्तरीयङ्कृत्वा पुनर्द्विराचामेदित्यर्थः । एतन्मन्त्रद्वयं स्वकर्तृकपरिधाने बोद्धव्यम् । परक-
 र्तृके तु परिधापने येनेन्द्रायेति मन्वान्तरमित्यविरोधः । सुमनसः पुष्पाणि या आहर-
 दिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र द्वयोर्भरद्वाजोऽनुष्टुप् सुमनसो देवता क्रमेण पुष्पादा-
 नवन्धनयोर्वि० । याः सुमनसः पुष्पाणि जमदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाद्यर्थमाहरत् आददे ।
 ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगैर्नैश्वर्येण च सहाहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्यर्थम् । तत्र
 श्रद्धा धर्मादरः । मेधा धारणाशक्तिः । कामोऽभिलाषपूर्तिः । इन्द्रियन्तत्पाट-
 यम् । अथेति सुमनसाहुंङ्गह्यानन्तरम् तानि स्वशिरस्यववध्नाति । यद्यशोऽप्सरसा-
 मिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे सुमनसः इन्द्रो देवः अप्सरसाम् उर्वश्यादीनाहुंसु-
 मावबन्धनेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान् । तेन यशसा सङ्गृहिताः युष्मा-
 नावधामि चूडायान् । किन्भूतं यशः । विपुलं विशालम् । पृथु सन्ततन्दीर्घम् । तद्यशो
 मयि क्षिपये तिष्ठत्विति शेषः । उष्णीषेण शिरोवैष्टनवन्त्रेण शिरो वैष्टयते । युवासु-
 खासा इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायम्मेखलाबन्धनप्रसङ्गे । कर्णवैष्टकौ कुण्डले कर्णयो-
 रानुञ्जति । अलङ्करणमसीति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुरग्निः कर्णालङ्क-
 रणे० । हे कुण्डलदेवते त्वम् अलङ्करणम् अलङ्कारशोभाऽसि । अतस्त्वयाऽलङ्कृतस्य
 मम भूयो बहु वारं वारं वा अलङ्करणभूयादस्तु । वृत्रस्यासिकनीनक इत्यादि
 वज्रमैदेहीत्यन्तेन मन्त्रेणाहुंङ्गक्षिणी । तत्र प्रजापतिर्गायत्री अञ्जनं तत्करणे० । रोचि-
 प्पुरसीत्येतावता मन्त्रेणादर्शं दर्पणे मुखम्ब्रह्मते । तत्र सूर्यो यजुरादर्शां मुखनिरी-
 क्षणे० । छत्रम्प्रतिगृह्णाति । वृहस्पतेरिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री
 छत्रन्तद्गृहणे० । हे छत्र त्वं वृहस्पतिः पितामहस्य हृदिः घर्मादिनिवर्तकोऽसि प्रथ-
 मम् । अतः पाप्मनो निपिद्वाचरणान्नामन्तर्द्वेहि व्यवहितङ्कुरु तेजसः प्रतापात्
 यशसश्च सकाशान्माऽन्तर्द्वेहि माव्यवहितङ्कुरु तद्युक्तङ्कुरित्यर्थः । प्रतिष्टस्य इति
 मन्त्रेणोपानहौ पादयोः प्रतिमुञ्चते परिधत्ते युगपत् शक्यत्वाद् द्विवचनान्तत्वाच्च
 मन्त्रस्य । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्द्वर्म उपानद्गृहणे० । हे उपानहौ तद्दे-
 वते युवाम्प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथः । अतो विश्वतः सर्वस्मात्परिभयान्ना मां

त्वम्प्रातःसवने दशसनिः दशसङ्घातानां गवादीनां सनिर्दाताऽस्ति । पशु दाने । अतो
मामपि दशसनिन्दशगुणदक्षिणादिदातारङ्कुर । मा भाम् वेदनं सर्वञ्चत्वञ्च
गमय प्रापय । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । एवं स्तुत्वा दधितिलयोरन्यतर-
म्प्राश्य जटालोमनखानि च संहृत्य अपनीय औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान्धा-
वेत शोधयेत् अन्नाद्यायेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्रायर्वणोऽनुष्टुप् वनस्पति-
र्दन्तधावने० । हे दन्ताः यूयम् अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वम् आत्मशु-
द्धार्थमेकपङ्क्तिनिविष्टा भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्द्रः काष्ठरूपेणाग-
मत् आगतः स एव सोमो मे मम मुखम्प्रमाह्वयते शोधयिष्यति । केन यशसा
सत्कीर्त्या भगेन पङ्क्तिष्वैश्वर्येणेति दन्तधावनस्य नित्यकामत्वादुभयफलसम्बन्धः ।
उत्साद्य अङ्गीद्वर्तनेन मलमपसार्य पुनःस्नात्वा मलस्नानङ्कृत्वा अनुलेपन-
मुपगृहीते आदत्ते प्राणापानौ मे इतिमन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः
प्राणापानौ चन्दनानुलेपे० । भौ उपलेपनाधिदैवते मे मम प्राणापानौ वायू तर्पय
प्रीणय । तथा मे चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियञ्च तर्पय । पितरः
शुन्धध्वमित्येतेन मन्त्रेण पाण्योरवनेजनं क्षालनीदकम् दक्षिणाग्रहणात्प्राची-
नावीती भूत्वा दद्यात् । शुन्धध्वं शोधनं दक्षिणापदं लुप्तसप्तम्यन्तम् तेन दक्षि-
णस्यान्दिशि निषिष्य क्षिप्रञ्च चन्दनेनात्मानमनुलिप्य जपेत् सुचक्ष्णाग्रहमिति म-
न्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः सविता नेत्राभिमन्त्रणे० । हे सवितः-अहम्-
क्षिभ्यां नेत्राभ्याङ्कृत्वा सुचक्ष्णाः सुदर्शनी भूयासम् । तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः
भूयासमिति पूर्वत्र सम्बन्धः । तथा कर्णाभ्यां सुश्रुत् सुश्रवणो भूयासम् भवेयम् ।
अहतत्रयीनम् सदशम् अनुपहृतं वा तत्रापि अमीत्रेण मीत्रो रजकस्तद्वृत्तिरि-
क्तं धीतं वा आच्छादयतीत परिदधीत । परिधास्या इति मन्त्रेण । अस्यार्थः
तदादिद्वयोरायर्वणो यजुर्लिङ्गीक्ता वासःपरिधाने० । हेवासीदेवते परिधास्यै अने-
कशुभयस्त्रपरिधानाय तथा यशोधास्यै कीर्त्याधानाय तथा दीर्घायुत्वाय निर्दुष्ट-
जीयनाय च इदं वासः संव्यपिष्ये परिधास्ये । किम्भूतः वासीदेयतानुग्रहेण जर-
दष्टिः आयुःपरिपाकवान् । पुरुचीः पुरुभिवंहुभिः पुत्रधनादिभिरुचः संयोगो-
ऽस्ति यस्य सः । ऊच समवाये । किम्भूतं वासः रायस्वीपम् रायो धनादिसमृद्धेः
पोषं पोषणम्पृष्टिकरमित्यर्थः । किञ्चित्सम्बन्धेनाहं शतं शरदो यपांशि जीवामि ।
अयोत्तरीयं वास आच्छादयतीत्यनुपङ्गः । यशसामेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे वासी-
देवते बाघापृथिवी दायामूमी यशसा युक्ता मा मामविन्दत् विदताम्प्राप्तमिति

प्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यासामर्थ्याच्च । तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधिनाऽङ्गविधायकः कश्चिन्मन्त्रात्मको विधेयः
कश्चित्स एष नेति नेति त्रैयम्बकाः पुरोडाशा इत्यादिवत् त्रैविध्यमनयैवोच्यत
इति तात्विकोऽर्थः अतः पङ्क्ता एव वेदस्मृतिरपि परमतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्मृति-
रेवेत्यलम्] । तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा अक्ताःशर्करा उपद-
धाति इति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतम् तैलं वसा च तन्मध्ये
केनाक्ता इति संशये तेजो वैघृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णी-
यते अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः । चकारान्नामधेयमा-
गसङ्ग्रहः । यतो वेदो विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयभेदैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचा-
र्यते । यथा अग्निहोत्राचारौ यागभेदौ । उद्भिद्वलभिमिति नामधेयानि । पङ्ङ्मेके ।
एके सूत्रकाराः पङ्ङ् वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः । पट् शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं ज्योतिषं छन्दांसि अङ्गानि यस्य वेदस्य स पङ्ङ्ः तं पङ्ङ्म् ।
न कल्पमात्रे । कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमि-
च्छन्ति । कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् । यत अथातोऽधिकारः
अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिरधिकारसूत्रैः अधीतसकल-
वेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकार इत्याचार्यैर्बर्ण्यते । कामं तु याज्ञिकस्य । तु-
शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । काममिच्छया याज्ञिकस्य आध्ययंवादि यज्ञविद्याकर्मकुशलस्य
स्नानमिच्छन्ति । अयमर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अबबुध्य च स्नायादि-
त्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्यपरः । ग्रन्थमात्रमप्यधीत्य
यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः । यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्रे अधीते न
स्नायादिति निषेधः । यतो वेदाध्ययनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयो-
जनम् । उपसङ्ग्रह्य गुरुर्धं समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु
प्रागग्नेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां येऽप्स्वन्तरगनयः प्रविष्टा गोह्य
उपगोह्यो मयूपोमनोहास्खलोविरुजस्तनूदूपिरिन्द्रियहा अतितान्द्यजामि
यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिपिञ्चते । स्नायादि-
त्युक्तम् । तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षिते आह । उपसङ्ग्रह्य उपसङ्ग्रहणविधिना प्रण-
स्य कं गुरुमाचार्यं समिधः पूर्वोक्तलक्षणास्तिस्रः परिसमूहनादित्यायुपकरणान्तं न
विधिना आचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाङ्गहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य । अत्र समिधोऽ-

पातं रक्षतम् । विश्वाभ्य इति मन्त्रेण वैश्वन्द्वरुमादत्ते । अस्वार्थः । तत्र याञ्च-
 वल्को यजुर्दण्डस्तद्गृह्ये० । हे दण्ड विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यो राक्षसादिभ्यः
 सर्वतः सर्वावस्थानु मा माम्परिपाहि सर्वभावेन रक्ष । दन्तप्रक्षालनादीनि तत्सा-
 धनानि प्राप्य नित्यमपि नित्यमेव मन्त्रो भवति । अपि एवार्थः । वासःप्रभृतिष्व-
 पूर्वैष्वेव मन्त्रः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ वेदोऽसमाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकम् । वेदं
 मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतरच अन्तं नीत्वा स्नायात् वक्ष्य-
 माणेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतम् अष्टाचत्वारिंशकम्
 अष्टाचत्वारिंशद्वयं निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणाऽनुमतः स्नायादिति
 गतेन सम्बन्धः । द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञातः । एके सूत्रकाराः द्वादशकेऽपि
 द्वादशवर्षसमाप्येतिव्रते चरिते स्नायादिति मन्यन्ते तत्रापि गुरुणाऽनुज्ञातः । अत्रासू-
 त्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनुपज्यते । यतः पूर्वं स्नातकस्य
 त्रैविध्यमुक्तम् । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । वेदं समाप्येत्युक्तम् । तत्र कियान्
 वेद इत्यपेक्षायामाह । विधिर्विधीयते इति विधिः अग्निं आदधीत अग्निहोत्रं
 जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यम् । विधेयः
 विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्त्रः इषेत्वादिः ।
 [विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकसंहारात्मिका मी-
 मांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवतीत्यादिना तर्कपदं मीमांसापरमङ्गीकृत्य वार्तिकका-
 रिताया मीमांसाया अपि वेदत्वमुक्तम् तद्विध्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थं स्मृ-
 तिरिति षडङ्गवेदत्वस्मृतितुल्यन्यायतया पूर्वपक्षसंयताभ्युपगमेनैव तद्दृष्टान्तेन
 कल्पसूत्राणां छन्दस्त्वाभावमुपपादयितुं । नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं सम्मतम्
 अध्येतृणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः नचाध्येतृप्रसिद्धिनिरपेक्षैवेयं स्मृतिर्वि-
 ध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यम् । तथासति तन्नैरपेक्षेण स्मृतिमात्र-
 पर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेदत्वापत्तावयवादादीनामवेदत्वापत्तेः
 विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयोरपि वेदत्वापत्तेश्च । अत्राध्येतृप्रसिद्धानुरोधेन वि-
 धिविधेयगदयोर्ब्राह्मणमन्त्रपरत्वान्नाख्यासतिव्याप्ती तर्हि स्मृतेरध्येतृप्रसिद्धिसापे-
 क्षत्वापत्तौ कथन्तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता । नच तदंशे स्वातन्त्र्यम् अपे-
 क्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसङ्गानिवृत्तेश्च व्यवहारानु-

जटाश्र च लोमानि च नखानि च जटालोमनखानि तानि संहृत्य संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । अत्र संहृत्येति शिचो लोपश्चान्दसः स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । औदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलसम्मितेन कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन । अन्नाद्याय व्यूहध्वमिति मन्त्रेण दन्तान् धावेत प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः । दशाङ्गुलेन राजन्यः षष्ठाङ्गुलेन वैश्य इति विशेषः ॥ अत्र जटालोमनखवपननिमित्तादुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमापद्यते अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय दन्तान्प्रक्षालयेदिति सिद्धम् । उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ न इति । उत्साद्य सुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्वर्त्य पुनर्भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि प्रक्षाल्य अनुलेपनं चन्दनादि मुखस्य नासिकयोश्च उपगृह्णीते । मुखं नासिकां च अनुलिम्पति । प्राणापानौ न तर्पयेत्यादिना ओत्रं न तर्पयेत्यन्तेन मन्त्रेण । पितरः शुन्यध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानुपिच्यानुलिप्य जपेत्सुचक्षा अहमक्षिभ्यामिति । ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः शुन्यध्वमित्यनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निपिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मकरणनिमित्तकं उदकस्पर्शं विधाय चन्दनादिना सुगन्धिद्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य सुचक्षा अहमक्षिभ्यामित्यादिभूयासमित्यन्तं मन्त्रं जपेत् । अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्या इति ॥ ततः अहतं नवं सदशं पवित्रं वासवसनम् आच्छादयीत परिदधीत तदलाभे अमौत्रेण अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्या इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्यन्तेन मन्त्रेण । अथोत्तरीयं यशसामेति । अथ अन्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वासो यशसामेत्यादि यशो मा प्रतिपद्यतामित्यन्तेन मन्त्रेण आच्छादयीतेति गतेनाख्यातेन सम्बन्धः । एकं चेत्यूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । चेद्यदि एकमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत । यशसामेति मन्त्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः । सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरदिति । सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति । अन्येन दत्तान्यादत्ते । या आहरज्जमदग्निरित्यादि यशसा च भगेन चेत्यन्तेन मन्त्रेण । अथाववधीते यद्यश इति । अथ ताः प्रतिगृह्य अववधीते शिरसि वध्नाति यद्यशोऽप्सरसामित्यादि यशोमयीत्यन्तेन मन्त्रेण । उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति । उष्णीषेण पूर्वाक्कलक्षणेन हृतीयेन वाससा

भ्याधायेत्युक्तम् । तत्समिदाधानं किं वेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमात्पूर्वमुत पश्चात् । वेदाहुतिहोमः कुतः प्राप्त इति चेत् । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात् । तर्हि पूर्वं भवतु । उपसङ्गृह्य गुरुं समिधोभ्याधायेति पाठात् समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते । नैतदेवम् । श्रुत्या हि वेदाहुतीनामवसरः समिदाधानात्पूर्वं समिदाधानञ्च स्नानात्पूर्वमिति क्रमस्य ज्ञापितत्वात् । कथं स यामुपयन् समिधमादधाति सा प्रायणीया यांश्चस्त्वोदयनीयेति श्रुतेः । तस्मात्समावर्तनहोमान्ते उपसङ्ग्रहणादि । परिश्रितस्य परिवेषितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य सनावर्तनाङ्गहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्योत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्रागग्रेषु प्राङ्गुलेषु आस्तीर्णेषु क्व पुरस्तात्प्राच्यान्दिशि केषां अष्टानामुदकुम्भानां दक्षिणोत्तरायतानां अष्टसङ्घाकानां अमलजलपूरानां आस्रादिशुभपङ्कवमुखानां स्थित्वा स्थितिं कृत्वा ऊर्ध्वीभूयेत्यर्थः । यै अस्वन्तरग्नय इत्यादिना मन्त्रेण तमिह गृह्णामीत्यन्तेन एकस्मात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन प्रथमात् प्राञ्च्युदञ्चि च कर्माणि इत्यनेन न्यायेन दक्षिणस्य प्रथमत्वम् । अपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिपिञ्चति अभ्युक्षति आत्मानं शिरस्तः स्नानकर्ता तत्र मन्त्रः । तेन मामभिपिञ्चामि इत्यादि ब्रह्मवर्चसायेत्यन्तः । येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतांश्चुराम् । येनाव्यावभ्यपिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इत्यापोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः । एवम् एकौदकुम्भजलसाध्यं स्नानमभिधाय इतरसप्तौदकुम्भजलस्नानमात्रे मन्त्रविशेषाभिधानात् । येऽस्वन्तरग्नय इत्ययमेव सर्वौदकुम्भजलग्रहणे साधारणो मन्त्र इति प्रतीयते । ततः सर्वभ्यो द्वितीयादिकुम्भेभ्यः प्रत्येकं येऽस्वन्तरिति मन्त्रेण जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्यथाक्रममभिपिञ्चते । तद्यथा येनश्रियमिति द्वितीयं आपोहिष्ठेति तृतीयम् यो वः श्रिवतम इति चतुर्थम् तस्मात्परङ्गमिति पञ्चमम् । तूष्णीमितराणि त्रीणि स्नानानि । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डन्निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि । उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य उच्छब्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निस्सार्य निधाय तां च भूमौ निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यम् उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादिभिर्मन्त्रैः उपतिष्ठते स्तीति ॥ दधितिलान्वाप्राश्य जटालोमजखानि सृष्टहृत्यौदुम्बरेण दन्तान् धायेतान्वाधाय व्यूहध्वमिति । ततो दधितिलानामन्यतरं प्राश्य अश्रित्वा

धानश्रुतिविरोधात् । नच विकल्पः अतुल्यत्वात् । प्रत्यक्षमेकं श्रुतिवचनम् । कल्प-
मपरम् । कल्पप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षं बलवदिति भर्तृयज्ञभाष्ये । द्वादशकेऽप्येके ।
द्वादशवार्षिके व्रते समाप्तेऽप्येके स्नानमिच्छन्ति । अन्येतु वेदव्रतसमाप्त्यंतरं स्नान-
मिच्छन्ति । गुरुणाऽनुज्ञातः । स्नायादिति शेषः । गुर्वनुज्ञा च समावर्तनकर्माङ्गं
नतु स्नानकालान्तरमेतत् । वेदऽसमाप्य स्नायादित्युक्तम् । तत्र वेदशब्देन किमु-
च्यते इत्यत आह । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । विधत्त इति विधीयत इति वा
विधिः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिविधायकं ब्राह्मणवाक्यं ।
विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्तः । इषेत्वादिः ।
तर्कशब्देनार्थवादोऽभिधीयते । तर्क्यते ह्यनेन सन्दिग्धोऽर्थः । यथा अक्ताः शर्करा
उपदधाति तेजो वै घृतमिति । अज्जनं तैलवसादिनाऽपि सम्भवति । तत्र तेजो वै
घृतमिति घृतसंस्तवात् तर्क्यते घृताक्ता इति । तेन विद्वार्थवादमन्त्रा वेदशब्देनाभि-
धीयन्त इत्युक्तम् । तर्कः कल्पसूत्रमिति भर्तृयज्ञः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुः । च-
शब्दान्नामधेयभागसङ्ग्रह इति हरिहरः । षडङ्गमेके । शिवा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षड्भिरङ्गैरुपेतमेक आचार्या वेदमिच्छन्ति । तमधीत्य
स्नायादित्यन्वयः । स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः । तदनुष्ठानयोग्यता च षडङ्गं
वेदेऽधिगते भवति । अत एवोच्यते । न कल्पमात्रे । कल्पशब्देन च ग्रन्थमा-
त्रमभिधीयते । कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छ-
न्ति । नहि ग्रन्थमात्राध्ययनेन कर्मानुष्ठानयोग्यता भवति । तस्मादर्थतो ग्रन्थत-
श्चाधिगम्य स्नानमिति । कामन्तु याज्ञिकस्य । यज्ञं वेदेति याज्ञिकः । तुशब्देन
ग्रन्थमात्राधीतस्याध्वर्यवादियज्ञविद्याकुशलस्य षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापि काममि-
च्छया स्नानं भवति । तेनायमर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य च स्ना-
यादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादिति द्वितीयः पक्षः । ग्रन्थ-
मात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः पक्षः । स्नायादित्युक्तम् तत्र
कथं स्नायादित्यपेक्षायामाह । उपसङ्गृह्य गुरुऽसमिधोऽभ्याधाय परिश्रि-
तस्योत्तरतः कुशेषु प्राग्येषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां येऽप्यन्तरं-
ग्रयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूपोमनोहास्त्रलो विरुजस्तनूदूपुरिन्द्रिय-
हातान्विजहामि । यो रोचनस्तमिहगृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभि-
पिञ्चते तेन नामभिपिञ्चामि श्रियै यथासे ब्रह्मणो ब्रह्मण्यर्चसायेति । उपस-

शिरो मूर्धानं वेष्टयते । युवा सुवासा इत्यादिकया देवयन्त इत्येतयर्चा । अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ । अलङ्करणमसीति मन्त्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोर्वेष्टकौ भूपणे प्रतिमन्त्रं प्रतिमुञ्चते परिधत्ते । वृत्रस्येत्यङ्गेऽक्षिणी । वृत्रस्येत्यादिना चतुर्मे देहीत्यन्तेन मन्त्रेण यथाक्रमं दक्षिणवामे मन्त्रावृत्त्याऽक्षिणी अङ्गे सौवीराञ्जनेन संस्करोति । रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शं प्रेक्षते । रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेण आत्मानं मुखप्रभृति शरीरं आदर्शं दर्पणे प्रेक्षते पश्यति । छत्रं प्रतिगृह्णाति वृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो मान्तर्धेहीति । छत्रं आतपत्रं वृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिना यशसो मान्तर्धेहीत्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति प्रतिग्रहशब्दसामर्थ्यात् अन्यत आदत्ते । प्रतिष्टे स्थो विश्वतोमापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते । उपानहौ पादत्राये प्रतिमुञ्चते परिधत्ते प्रतिष्टे स्थो विश्वतो मापातमित्यनेन मन्त्रेण परिधत्ते । मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वात् परिधातुं शक्यत्वाच्च युगपत्पादयोः प्रतिमुञ्चते प्रतिष्टे इति द्विवचनम् स्य इति च ॥ विश्वाभ्यो मानाप्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैश्वं दण्डमादत्ते । विश्वाभ्यो नेत्यादिसर्वतइत्यन्तेन मन्त्रेण वैश्वं वंशमयं दण्डं यष्टिमादत्ते गृह्णाति तच्चोक्तन्यायेन पूर्वदण्डं त्यक्तैव । इदमभियेकप्रभृति दण्डग्रहणान्तं कर्मजातं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः । दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः । दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादानादीनां तानि दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि सर्वदा मन्त्रवन्ति स्नातकस्य भवन्ति । याससी च छत्रं च उपानहौ च वासश्छत्रोपानहं चकारादृण्डोऽपि । एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि नूतनानि ध्रियन्ते गृह्यन्ते तदा मन्त्रो भवति तद्ग्रहणे ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ वेदं समाप्य स्नायात् । स्नानशब्देन समावर्तनसंस्कार उच्यते । वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्घ्यतश्चान्तज्ञीत्वा स्नायाद्व्यमाण-
विधिना स्नानं कुर्यात् । ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकम् । अथवा ब्रह्मचर्यं
व्रतं अष्टाचत्वारिंशकं अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं नियतं समाप्य अवसानं प्राप्य गुरु-
णाऽनुज्ञातः स्नायादिति सम्वन्धः । मीमांसकास्तु अष्टाचत्वारिंशकं व्रतं समाप्य
अवसानं कुर्यादिति पत्रं चाङ्गीकुर्वन्ति । जातपुत्रः कृष्णाकेशोऽजनीनादधीतेत्या-

शेषः । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डन्निधाय वासोऽन्यत्परिधायदि-
त्यमुपतिष्ठत उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशस-
निरसिदशसनिं माकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थाद्द्विवा
यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिन्माकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरि-
न्द्रो मरुद्विरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं माकुर्वावि-
दन्मागमयेति । तत उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य ऊर्ध्वं शिरोमा-
गैण निस्सार्य तां च भूमौ निक्षिप्य वासोऽन्यत्परिधाय वस्त्रान्तरं परिहितं कृत्वा
उद्यन्भ्राजभृष्णुरिति मन्त्रेण सूर्यमुपतिष्ठते । मेखलानिधानोत्तरं दण्डाजिनयोर्नि-
धानम् । तूष्णीमिति जयरामकारिकाकारौ । मन्त्रार्थः । हे सूर्य यतो भवान् प्रातः
सवने यावभिर्गमनशीलैर्ऋष्यादिसप्तकण्णैः सेवितोऽस्यात् तिष्ठति यथेन्द्रो मरुद्विर-
स्थात् तिष्ठति तद्वत् । किम्भूतः उद्यन् उद्गच्छन् भ्राजभृष्णुः स्वप्रभयाऽन्यतेजउ-
द्भासकः । आविदन् सर्वं शुभाशुभं जानन् । किञ्च । यथाच त्वं प्रातः सवने दश-
सनिः दशसङ्घातानां गवादीनां सनिर्दाता । पशु दाने । अतो मामपि दशसनिं
दशगुणदक्षिणादिदातारं कुरु । मा मां विदन् वेदयन् ज्ञापयन् गमय प्रापय प्रति-
ष्ठामिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ॥ दधितिलान्वा प्राश्य जटालोमन-
खानि सर्धे हृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेतान्नाद्याय व्यूहध्वठं सोमो राजाऽयमागमत्
स मे मुखं प्रमाद्व्यते यशसा च भगेन चेति ॥ ततो दधितिलयोरन्यतरं प्राश-
यित्वा जटाश्च लोमानि च नखानि च जटालोमनखानि तानि संहृत्यापनीय
वापयित्वा । संहृत्येत्यत्र शिचो लोपश्छान्दसः । स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । औदु-
म्बरेण दन्तान्धावेत औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान् शोधयेत् अन्नाद्यायेति मन्त्रेण ।
हे दन्ताः सूर्यं अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वम् निर्मला भवत । यतोऽयं राजा
सोमश्चन्द्रः काष्ठरूपेणागमत् आगतः । अतः स एव सोमो मे मम मुखं
प्रमाद्व्यते शोधयिष्यति । केन यशसा सत्कीर्त्या भगेन भाग्येन च । दन्त-
धावनस्य नित्यकाम्यत्वाद्दुभयफलसम्बन्ध इति मुरारिः । उत्साद्य पुनः स्नात्वा-
ऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृहीते प्राणापानौ मे तर्पय चतुर्मे
तर्पय ओत्रं मे तर्पयेति ॥ उत्साद्य अङ्गोद्वर्त्तनेन मूलमपसार्य पुनः स्नात्वा
मलापकर्षणस्नानोत्तरं पुनः स्नानं कृत्वाऽनुलेपनं चन्दनादि नासिकयोर्मुखस्य
चोपगृहीते आदत्ते प्राणापानौ मे इति मन्त्रेण । मुखनासिके चानुलिम्पतीति

इगृह्य गुरुं गुरोः पादोपग्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधायाग्निपरिचरणं कृत्वा । इतश्च
 पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशैर्विसर्गेष्वित्युक्तत्वात् । ननु समिदाधानस्य प-
 श्चाद्वेदाहुतयः कुतो न भवन्ति । क्रमान्तरानभिधानात् । उपसङ्गृह्य गुरुं समि-
 धोऽभ्याधायेतिपाठानुग्रहापत्तेश्च । नैवम् । यतो वेदाहुतीनां पश्चादेव समिदा-
 धानम् ततश्च स्नानमिति श्रूयते । स यानुपयन्समिधमादधाति सा प्रायणीया याश्च
 स्नास्यन्सोदयनीयेति । तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्यवहितकालत्वोपपादनाद्वेदा-
 हुतीनां च स्नानाङ्गत्वातिदेशञ्च समिदाधानात्पूर्वं वेदाहुतिहोम इत्युक्तम् । स्नानं
 चाष्टभिरुदकुम्भैः क्रमेण । परिश्रितस्य वस्त्रादिना वेष्टितसमावर्तनस्थानस्थितस्या-
 ग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदकुम्भानां दक्षिणोत्तरायतानां पुरस्तात्पूर्वस्यां
 दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु ब्रह्मचारी स्थित्वा ऊर्ध्वीभूय येऽस्वन्तरग्रय इति मन्त्रेण
 प्रथमादुदकुम्भादपो गृहीत्वा तेन मामभिपिञ्चामीति मन्त्रेणात्मानमभिपिञ्चति ।
 मन्तार्यः । वेऽग्रयो गोह्यादयोऽप्सु अन्तर्मध्ये प्रविष्टाः स्थिताः इन्द्रियहान्ता
 अष्टौ तान् अनेध्यत्वादमङ्गल्यत्वादेताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् अग्नीन् विजहामि
 पृथक् करोमि त्यजामि । यश्च रोचनोऽग्निर्मध्यत्वान्मङ्गल्यत्वात् प्रीतिकारित्वाञ्च
 तमिहाप्सु विषये गृह्णामि स्वीकरोमि । यतः अद्भ्योऽग्निरुत्पद्यते संत्रियते आच्छा-
 दयत इति गोह्यः । उपगोह्यः अङ्गतापकः । मयूषो जन्तुर्हिंसकः । मनस उत्साहं
 हन्तीति मनोहाः । अस्वलः प्रध्वंसी अजीर्णकृत् । विविधतया रुजति पीडयतीति
 विरुजः । तनूं शरीरं दूषयति विकृतिं नयति इति तनूदूषुः । इन्द्रियाणि हन्तीति
 इन्द्रियहाः । अभिषेकमन्तार्यः । तेनोदकेन मां इममात्मानमभिपिञ्चामि । किम-
 धम् । श्रिये सपत्न्यर्थम् । यगसे कीर्त्ये । ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय । यागाध्यापनोत्कृ-
 ष्टतेजसे । येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतां सुरां येनात्नावभ्यपिञ्चतां यद्वां
 तदश्विना यश्च इत्यापोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ अष्टाम्य
 उदकुम्भेभ्योऽपां ग्रहणे एक एव मन्तो ये अप्सन्तरग्रय इति । अभिषेचने तु
 भिद्यते । तथया । येन श्रियमिति द्वितीयम् । आपो हिष्ठेति तृतीयम् । योवः
 शियतम इति चतुर्थम् । तस्मा अरङ्गमिति पञ्चमम् । ततस्तूष्णीं त्रिभिरितरैरुद-
 कुम्भैरभिषेकः । मन्तार्यः । हे अश्विनौ येन जलप्रभावेण भवन्ती सुराणां श्रियं
 सम्पदं गोभां या अकृणुताम् कृतवन्ती । येन च सुराणाममृतं अवमृशताम् प्राप्त-
 यन्ती । अष्टोऽदगंनं छान्दसम् । येन बलिनाहो उपमन्योरक्षिणी अभ्यपिञ्चताम्
 अभिपिक्तवन्ती । यां युवयीयं देयं भूतं यगस्तत् एतज्जलाभिषेकेण मनाप्यस्त्विति

परिधानीयस्यैव वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत उत्तरीयं कुर्यात् ।
तत्रापि यशसामेति मन्त्रो भवति क्रियान्तरत्वात् । अत्रैवम् । पूर्वं वस्त्रार्द्धं समन्त्रकं
परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्द्धं गृहीत्वा उत्तरीयं मन्त्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्वि-
राचामेत् ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै
कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ सुमनसः
पुण्याणि । प्रतीत्युपसर्गसामर्थ्यात् गुरुणा समर्पिताः सुमनसः प्रतिगृह्णाति या
आहरदिति मन्त्रेण । याः सुमनसः पुण्याणि जमदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाद्यर्थमाहरत्
आददौ । ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगेनैश्वर्येण च सहाहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्य-
र्थम् । तत्र श्रद्धा धर्मादरः । मेधा धारणाशक्तिः । कामोऽभिलाषपूर्तिः । इन्द्रियं
तत्पाटवम् । अथाववध्रीते यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन
सङ्गृथिताः सुमनस आवधामि यशो मयीति ॥ ताः प्रतिगृह्य स्वशिरसि
वध्नाति यद्यशोऽप्सरसामिति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । हे सुमनसः इन्द्रो देवः अप्सर-
सामुर्वश्यादीनां कुसुमावबन्धेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान् तेन यशसा
सङ्गृथिताः युष्मान् आवधामि चूडायाम् । किम्भूतं यशः विपुलं विशालम् । एषु
सन्ततं दीर्घं तद्यशो मयि विषये तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा
सुवासा इति ॥ उष्णीषेण शिरोवेष्टनवस्त्रेण शिरो वेष्टयते । युवा सुवासा इति
मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायमुपनयने ॥ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणभूयादिति
कर्णवेष्टकौ ॥ कर्णवेष्टकौ कुण्डले दक्षिणसव्यकर्णयोरामुञ्चति । अलकरणमसीति
मन्त्रावृत्त्या । मन्त्रार्थः । हे कुण्डलदेवते त्वमलङ्करणम् अलङ्करणशोभाऽसि । अत-
स्त्वयाऽलङ्कृतस्य मम भूयो बहुवारं अलङ्करणं भूयात् अस्तु ॥ वृत्रस्येत्यङ्गेऽक्षिणी ॥
वृत्रस्येत्यादिचक्षुर्मेदेहीत्यन्तेन मन्त्रेण कज्जलेन अक्षिणी अङ्गे संस्करोति ॥
सौवीराञ्जनेनेति हरिहरः । अत्रच सव्यं नेत्रं अङ्गुष्ठा ततो दक्षिणाञ्जनं मन्त्रा-
वृत्त्या । तथाच दीक्षाप्रकरणे लिङ्गम् । सव्यं वा अग्रे मानुष इति । कारिकायाम् ।
वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्गेऽभ्यञ्जनेनाभिनासिकम् । सव्यं प्रथममित्येव श्रूयते बहुच-
श्रुतौ । हरिहरेण दक्षिणाञ्जनं पूर्वमुक्तन्तदाशयं न विद्वः ॥ रोचिष्णुरसीत्यात्मा-
नमादर्शं प्रेक्षते ॥ आत्मानं सर्वं देहमादर्शं दर्पणे प्रेक्षते पश्यति । रोचिष्णुरसीत्येता-
वता मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । रोचिष्णुः प्रकाशकः ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति वृहस्पतेश्छदि-
रसि पाप्मनो मामन्तर्द्वेहि तेजसो यशसो नाऽन्तर्द्वेहीति ॥ उपसर्गसामर्थ्याद्गुरुणा

हरिहरः । पाण्योरवनेजनं निषिञ्चति वक्ष्यमाणत्वात् अत्र पाणिभ्यामनुलेप-
नग्रहणम् । मन्त्रार्थः । हे उपलेपनाधिदेवते मे मम प्राणापानौ वायू तर्पय
प्रीणय । तथा मे चक्षुरिन्द्रियम् । तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं च तर्पय ॥ पितरः
शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिञ्चानुलिप्य जपेत् । सुचक्षा अह-
मक्षीभ्याम्भूयासर्धं सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ प्राचीना-
वीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पितरः शुन्धध्वनित्येतावता मन्त्रेण पाण्यो-
रवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनोदकं दक्षिणानिषिञ्च दक्षिणस्यां दिशि निषिञ्च
प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मत्वादुदकं स्पृष्ट्वा चन्दनेनात्मानमनुलिप्य
सुचक्षा अहमिति मन्त्रं जपेत् । अत्र दक्षिणापदं लुप्तसप्तम्यन्तम् । मन्त्रार्थः ।
हे सवितः अहमक्षीभ्यां नेत्राभ्यां कृत्वा सुचक्षाः सुदर्शनो भूयासम् भवेयम् ।
तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः भूयासमिति पूर्वत्र सम्बन्धः । तथा कर्णाभ्यां सुश्रुत्
सुश्रवणो भूयासम् । अहतं वासो धौतं वाऽमोत्रेणाच्छादयीत परिधास्यै
यशोधस्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची-
रायस्पोपमभिसंव्ययिष्य इति ॥ अहतं नवीनं सदशं वासः वसनं अथवाऽमौ-
त्रेण अरजकेन धौतं वास आच्छादयीत परिधास्या इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः ॥ हे
वासोदेवते परिधास्यै अनेकशुभवस्त्रपरिधानाय । तथा यशोधस्यै स्तुत्यै । दीर्घा-
युत्वाय दीर्घजीवनाय च । इदं वासः संव्ययिष्ये परिधास्ये । किम्भूतः । वासोदेवता-
नुग्रहेण जरदष्टिरस्मि । वृद्धत्वव्याप्यायुर्भवामि । पुरूचीः पुम्भिवहुभिः पुत्रधनादि-
भिश्च संयोगोऽस्ति यस्यसः । ज्वच समवाये । किम्भूतं वासः रायस्पोपम धनादिपोषणं
पुष्टिकरम् । किञ्च एतत्सम्बन्धेनाहं शतं शरदो वर्षाणि जीवामि ॥ अथोत्तरीयं
यशसा माद्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशोभगश्च माऽविन्दव्यशो
माप्रतिपद्यतामिति ॥ अथ परिधानानन्तरमाचम्य यशसामेति मन्त्रेण अहतमेव
वास उत्तरीयं आच्छादयितेति सम्बन्धः । मन्त्रार्थः । हे वासोदेवते द्यावापृ-
थिवी द्यावाभूमौ यशसा युक्तौ मा मां अविन्दत् विन्दताम् प्राप्नुतामिति यावत् ।
विद्वल्लामे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा इन्द्रावृहस्पती अपि
यशसा युक्तौ मा अविन्दत् । तथा भगः सूर्योऽपि यशसा अविन्दत् । तच्चैतैः सम्पा-
दितं यशो मा मां प्रतिपद्यताम् मयि सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ एकञ्चेत्पूर्वस्योत्तर-
वर्गेण प्रच्छादयीत ॥ चेद्यदि एकं वासो भवति द्वितीयं न भवति तदा पूर्वस्य

गुरोः । ततः पादोपसङ्ग्रहणं गुरोः । ततः परिश्रिते पञ्च भूस्कारान्कृत्वा
 लौकिकाग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणे विशेषः । दधिप्राशनम् । अमौत्रधैत-
 वस्त्वम् । ततो ब्रह्मवरणाद्याज्यभागान्ते विशेषः उपकल्पनीयेषु समिन्धनकाष्ठानि
 समिधः । पर्युक्ताण्यमुदकम् । हरितकुशाः । अष्टौ उदकुम्भाः । औदुम्बरद्वादशङ्गु-
 लन्दन्तकाष्ठं ब्राह्मणस्य । दशाङ्गुलं राजन्यस्य । अष्टाङ्गुलं वैश्यस्य । दधि । नापितः
 स्नानार्थमुदकम् उद्वर्तनद्रव्यम् चन्दनम् अहते वाससी । प्रयोगरत्नमते यज्ञोपवीते
 पुष्पाणि उष्णीषम् कर्णालङ्कारौ अञ्जनम् आदर्शः नूतनं छत्रम् उपानहौ वैणवो
 दण्डः । ततः पवित्रकरणाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहा ।
 ब्रह्मणे स्वाहा । इन्द्रोभ्यः स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । देवेभ्यः स्वाहा । ऋषिभ्यः
 स्वाहा । श्रद्धायै स्वाहा । मेधायै स्वाहा । सदसस्पतये स्वाहा । अनुमतये स्वाहा ।
 लिङ्गोक्तास्त्यागाः । यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नाति तदा पृथिव्यै स्वाहा । अग्नये स्वा-
 हेत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इन्द्रोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति । एवं
 सामवेदे दिवे सूर्यायेत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इत्याद्या नवाहुतीर्जुहोति । एव-
 मथर्ववेदेऽपि दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इन्द्रोभ्य इत्याद्या
 जुहोति । यदि वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदा आज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं
 वेदाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इन्द्रोभ्य इत्याज्याहुतीः पुनः पुनर्जुहोति । ततः प्रजा-
 पतय इत्यारभ्यानुमत्यन्ताः सप्ताहुतीस्तन्त्रेण जुहोति । एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि
 योज्यम् । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ततः स्विष्टकृद्दोमः । ततः प्राशनादिप्रणीता-
 विमोक्तान्तम् । ततो ब्रह्मचारी उपसङ्ग्रहणपूर्वकं गुप्तं नमस्कृत्य परिसमूहनादि
 त्र्यायुपकरणान्तं समिदाधानं तस्मिन्नेवाग्नौ कुर्यात् । तत आचार्यः पुरुषैः परिश्रि-
 तस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानामप्यनमलजलपूर्णानामुदकुम्भानां
 पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्रेषु कुशेषु उदञ्चुखः स्थित्वा येऽप्स्वन्तरिति मन्त्रेण प्रथ-
 मकलशादुदकं गृहीत्वा तेनोदकेन स्वकीयशिरसोऽभिषेकस्तेनमामिति मन्त्रेण । एव-
 मेव द्वितीयादिभ्य उदकुम्भेभ्यो येऽप्स्वन्तरित्यनेनैवैकैकस्माज्जलमादाय वक्ष्यमाणैर्म-
 न्त्रैरभिषेकः । येन त्रियमिति द्वितीयः । आपोहिष्ठेति तृतीयः । योष इति चतुर्थः ।
 तस्मा इति पञ्चमः । ततस्तूर्ण्णीं त्रिवारमभिषेकः । तत उदुत्तममिति मेखलां शिरो-
 मार्गेण निस्सार्य भूमौ प्रक्षेपः । ततः कृष्णाजिनदण्डयोस्त्यागः । वासोऽन्यत्परिधा-
 यादित्योपस्थानमुद्यन्भ्राजभृष्टुरिति । ततो दधिप्राशनम् । तिलानां वा । जटालो-
 मनखानां निकृन्तनम् स्नानम् औदुम्बरकाष्ठेन दन्तधावनमन्नाद्यायेति । ततः सुग-

दत्तं छत्रमातपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीति मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति । मन्त्रार्थः । हे छत्र
 त्वं बृहस्पतेः पितामहस्य छदिर्धर्मादिनिवर्तकोऽसि प्रथमम् अतः पाप्मनो निषिद्धा-
 चरणान्माम् अन्तर्द्वेहि अन्तर्हिन्तं कुरु । तेजसश्च सकाशान्माऽन्तर्द्वेहि मा व्यवहितं
 कुरु तद्युक्तं कुर्वित्यर्थः ॥ प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मापातमित्युपानहौ प्रति-
 मुञ्चते ॥ प्रतिष्ठे स्थ इति मन्त्रेण उपानहौ पादत्राणे पादयोः प्रतिमुञ्चते परि-
 धत्ते युगपत् । शक्यत्वात् द्विवचनान्तत्वाच्च । मन्त्रार्थः । हे उपानहौ देवते युवां
 प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथः । अतो विश्वतः सर्वस्मात्परिभवात् मा मां पातं
 रक्षतम् ॥ विश्वाभ्यो मानाप्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैशवं दण्डमादत्ते ॥
 विश्वाभ्य इति मन्त्रेण वैशवं वंशमयं दण्डं यष्टिमादत्ते । अत्राभिषेकादि दण्ड-
 धारणान्तं कर्म क्षानकर्तुर्न त्वाचार्यस्य । मन्त्रार्थः । हे दण्ड विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः
 नाप्राभ्यो राक्षसादिभ्यः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि सर्वभावेन रक्ष ॥ दन्तप्र-
 क्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणिचेन्मन्त्रः ॥ दन्तप्रक्षाल-
 नमादौ येषां पुण्यादीनां तानि दन्तप्रक्षालनादीनि तत्साधनानि प्राप्य नित्यमपि
 नित्यमेव मन्त्रो भवति । अपि एवार्थः । वाससी च छत्रं च उपानहौ च वास-
 श्छत्रोपानहः चकारादृण्डोऽपि । एतानि वाससादीनि चेद्यदि नवीनानि ध्रियन्ते
 तदैव मन्त्रो भवति न सर्वदा ॥ * ॥ इति श्री सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षित-
 गदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पष्ठी कण्डिका ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । सुरेश्वरः । भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते ।
 ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रियेति । एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्राय-
 श्चित्तं कृत्वा कार्यम् । तदाह व्रीधायनः । शौचसन्ध्यादर्भभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यकौ-
 पीनोपवीतमेखलादण्डाजिनाधारणदिवास्वापच्छत्रपादुकास्तग्विधारणोद्धर्तनानुले-
 पनाञ्जनद्यूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतो ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेदिति । ब्रह्मचारी
 गुरुमर्थदानेन सम्पूज्य तेनानुज्ञातो ज्योतिश्शास्त्रोक्ते शुभे काले आचार्यगृहे समा-
 वर्तनं नाम कर्म कुर्यात् । ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकार्यश्च । तत
 आचार्यः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थाद्याश्रमान्तर-
 प्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनाख्यं कर्माहं करिष्ये इतिसङ्कल्प्य तदङ्ग-
 भूतं निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनं स्वस्तिपुरयाह्वानं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं चाहं
 करिष्ये । श्राद्धादि समाप्य । तत आचार्यं श्रहं स्नास्ये इत्युक्ते स्नाहीति प्रत्यनुज्ञा

अपस्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ८ ॥ अजातलोम्नीं विपुठंसीं षण्ड-
ञ्च नोपहसेत् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ॥ १० ॥ स
कुलमिति नकुलम् ॥ ११ ॥ भगालमिति कपालम् ॥ १२ ॥
मणिधनुरितीन्द्रधनुः ॥ १३ ॥ गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत ॥
१४ ॥ उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पेस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे
कुर्यात् ॥ १५ ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ १६ ॥
विकृतं वासो नाच्छादयेत् ॥ १७ ॥ दृढव्रतो वधत्रः स्यात्
सर्वत आत्मानङ्गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव (शुक्रियमध्ये-
माणः) ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः । स्नातस्य यमान्बद्ध्यामः प्रतिज्ञासूत्रम् । कामादितरः । इतरः
शूद्रोऽभिधीयते स हि स्नातको न भवति । एवं च सति इच्छया शूद्रस्यापि यमेषु
अधिकारी भवति । नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् । नृत्यादीनि
क्रियमाणानि प्रति । कामं तु गीतं । कुर्यात् गच्छेच्च । कर्मण्यौपयिकत्वाद्गीतस्य
दृश्यते हि क्वचित्कर्मविशेषे गानम् । ब्राह्मणोऽन्यो गायति । राजन्योऽन्य इति । न
चाक्रियमाणं शक्यते गातुमिति । गायति वै गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरं ।
वचनमस्ति । अपरग्रहणाच्च पूर्वं न्यायप्राप्तमभिहितम् । क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न
गच्छेत् । अक्षेमे तु नक्तमपि गच्छेत् । नच धावेत् ॥ क्षेम एवेति वर्तते ॥ उद-
पानावेक्षणवृत्तारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविपमलङ्घनशुक्तव-
दनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् । उदपानशब्देन कूपोऽभिधीयते ।
सन्धिशब्देन कुद्वारम् । विवृतस्नानशब्देन नग्नस्नानमुच्यते । विपमलङ्घनं प्रसिद्धमेव ।
शुक्तवदनमश्लीलवदनम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं प्रसिद्धमेव । एतानि न कुर्यात् ।
भैक्षणप्रतिषेधस्य वाक्यमुदाह्रियते । न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापह वै स्नात्वा
भिक्षां जयतीति श्रुतेः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वादेवाक-
रणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसामर्थ्याद्दृष्टार्थत्वमनुमीयते । वर्षत्यप्रावृत्तो ब्रजेद-
यस्मे वज्रः पाप्मानमपहनदित्यनेन मन्त्रेण । अपस्वात्मानं नावेक्षेत ।
अजातलोम्नीं विपुठंसीं षण्डं च नोपहसेत् । अजातानि लोमानि यस्याः
सेयमजातलोम्नीं ताम् । विपुंसी या पुमांसं विकरोति कूर्चादिना । षण्डः प्रसिद्ध

न्धिद्रव्येणोद्वर्तनम् । स्नानम् । चन्दनाद्यनुलेपनं गृहीत्वा मुखनासिकयोरुपग्रहणम् ।
 प्राणापानाविति । ततोऽपसव्येन दक्षिणामुखेन पाण्योरवनेजनजलस्य दक्षिणस्यां
 दिशि निपेकः पितरः शुन्धध्वमिति । ततः सव्येनोदकालम्भः । ततश्चन्दनेनात्मा-
 नमनुलिप्य सुचक्षा अहमिति जपः । अहृतवाससः परिधानम् परिधास्या इति ।
 अरजकधौतस्य वा । द्विराचमनम् । धारयेद्वैशवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
 यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले । इति मनुक्तत्वादन्नीपवीतद्वयधारण-
 मिति हरिहरः प्रयोगरत्नकारश्च । तत उत्तरीयवाससो धारणम् यज्ञसानेति ।
 एकं चेत्पूर्वस्यैवोत्तरभागेनोत्तरीयधारणम् ॥ या आहरज्जमदग्निरिति सुमनसःप्रति-
 ग्रहः । ततः शिरसि पुष्पवन्धनम् यद्यशीऽप्सरसेति । उष्णीषेण शिरोवेष्टनं युवा
 सुवासा इति । अलङ्करणमसीति कुण्डलधारणम् । मन्त्रावृत्त्या दक्षिणकर्णं वाम-
 कर्णं च । वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्गैः । प्रथमं वामम् । ततो दक्षिणमनेनैव मन्त्रेण ।
 रोचिष्णुरसीत्यनेनात्मन आदर्शं प्रेक्षणम् । बृहस्पतेरिति छत्रप्रतिग्रहणम् ।
 प्रतिष्ठे स्थ इत्युपानहौ प्रतिमुञ्चते पादयोर्युगपत् । ततो विश्राम्य इति दण्डादा-
 नम् । अभिषेकादि दण्डादानान्तं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः । समावर्तनोत्तरं
 पूर्वमृतानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम् । आदिष्टी नोदकं कुर्यादात्रतस्य समापनात् ।
 समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्युक्तः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञाने-
 श्वरः । ब्रह्मचर्यं यदि करिचन्न मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति
 सिध्यति । जनने तु सत्यपि न त्रिरात्रम् । तत्रातिक्रान्ताशौचाभावात् । उदकं
 दत्त्वेति वचनाञ्चेति दिक् । ततो मधुपर्कः । इति समावर्तने पदार्थक्रमः ॥ अत्र
 गर्गमते होमो नास्ति अन्यत्तुल्यम् ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् । स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ कामादितरः ॥ २ ॥

वृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् ॥ ३ ॥ कामं तु

गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरम् ॥ ४ ॥

क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेत् ॥ ५ ॥ उदपानावे-

क्षणद्वारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घन

शुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभेदणानि न कुर्यात् न ह वै

स्नात्वा भिक्षेतापह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥

वर्षत्यप्रावृत्तो ब्रजेत् अयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति ॥ ७ ॥

गुर्वी विजन्वेति ब्रूयान्नगर्भिणीमिति । एवमुत्तरत्रापि । गां धयन्तीं स्वयमेव वत्सेन वा धीयमानाम् । जलादि पिवन्तीं वा । उर्वरा सस्यवती भूमिस्तस्याम् तथाऽनन्तरितायान्तृणादिना । तथोत्सर्पन् तिष्ठंश्च सूत्रपुरीषे न कुर्यादिति सर्वत्र सम्बध्यते । सूत्रपुरीषसन्निधानान्नुदस्यैव मार्जनम् । विकृतञ्च नील्यादिना । न तु कपायादिना । तत्तु प्रशस्यते । दृढं व्रतं सङ्कल्पो यस्य स दृढव्रतः । तथा वधात् घातादात्मानम्परं वा त्रायते स वधत्रः स्यात् । तथा सर्वेषाम्मित्रमित्र विश्वासास्पदञ्च स्यात् । मैत्रो हि ब्राह्मण उच्यते । एते च निषेधा विवाहावधिकाः । अन्येषाम्पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ स्नातस्य यमान्चक्ष्यामः ॥ स्नातस्य ब्रह्मचर्यात् समावृत्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्ष्यामः कथयिष्यामहे ॥ कामादितरः ॥ कामात् इच्छया इतरः द्विजातिरन्यः शूद्र इति यावत् यमेषु अस्नातकोऽपि अधिक्रियते ॥ नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् ॥ नृत्यं लास्यादिभेदभिन्नं । गीतं पङ्खादिस्वरैर्ध्रुवादिरूपकविशेषैर्निबद्धम् । वादित्रं तन्त्यादिभेदेन चतुर्विधम् । नृत्यञ्च गीतञ्च वादित्रञ्च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् न च गच्छेत् । नृत्यादीनि अन्यैरपि क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुम् चकारः करोतेर्गच्छतिक्रियासमुच्चयार्थः ॥ कामन्तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्हि ॥ अत्र गीते प्रतिप्रसवमाह । तु पुनः कामं इच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुम् । कुतः हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने वा रमते रतिं प्राप्नोति इति श्रुतिर्वदवचनम् । कः यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं सम्पूर्णं मन्यते स स्वयं गायति गीतञ्च शृणोति ॥ अपरम् ॥ अपरमपि गायेत गीतं च शृणुयात् । इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिङ्गमस्ति । यथाऽश्वमेधे श्रूयते दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तंराजन्व इति । अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयंगानेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञायते । तथा तौ च अश्वमेधयाजिनं यजमानं राजन्वं श्रावयितुं गायतः तेन श्रवणेऽप्यधिकारो गम्यते । क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् ॥ क्षेमे सति आपदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामान्तरं अन्यद्वामं न गच्छेत् अक्षेमे तु गच्छेत् ॥ न च धावेत् ॥ क्षेमे सतीत्यनुपज्यते नच धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् ॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविपमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभिक्षणानि न कुर्यात् ॥ उदपा-

एव । एतानि नोपहसेत् । उपहासशब्देनाभिगम उच्यते । न गच्छेदेतानि प्रति । गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । न गर्भिणीमिति । सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् । मणिधनुरितिन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत् । धयन्तीमित्युक्ते धीयमानां नाचक्षीत् । तस्याहि प्रतिषेधः स्मृत्यन्तरेऽपि । उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पस्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषे कुर्यात् । उर्वरा सस्यवती भूमिः तस्यां मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । अनन्तर्हितायां च दृणादिना मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । उत्सर्पस्तिष्ठंश्च न कुर्यादिति वर्तते । स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत् । विकृतं वासेनाच्छादयीत् । विकृतं नील्यादिना न कषायप्रतिषेधः । कषायरक्तन्तु प्रशस्यत एवेति । दृढव्रतो वधत्रः स्यात् । यद्व्रतमङ्गीकृतं मयैतत्कर्तव्यमिति तत्र दृढव्रतः स्यान्न चञ्चलः । सर्वेषां मित्रमिव संव्यवहरेत् । मैत्रो हि ब्राह्मण उच्यते ॥ * ॥

जयरामः ॥ स्नातस्य यमान्वह्याम इत्यधिकारसूत्रम् । तेषु स्नातकीऽधि-
क्रियते । कामादिच्छातः । इतरः स्नानसम्बन्धशून्यः शूद्रोऽपि । तानाह । नृत्येति
काममिच्छया ब्राह्मणो गीतं कुर्याद्गच्छेच्च कर्मण्युपयोगाद्गीतस्य । तद्यथा ।
ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्यः इति । गायति वैव गीते वा रमत इति
ह्यपरम् वचनमस्ति । अपरग्रहणात् पूर्वं न्यायप्राप्तमिति गम्यते । क्षेमे सति नक्तं
रात्री । अक्षेमे पुनर्नक्तमपि गच्छेत् । नच धावेत् । क्षेम इतिवर्तते । अक्षेमे तु
धावेदपि । उदपानशब्देन क्लृपोऽभिधीयते । वृत्तारोहणस्प्रसिद्धम् । फलानां
प्रपतनम् त्रीटनम् । सन्धिः कुद्वारं तत्र सर्पणङ्गमनम् । विवृतस्नानन्नस्नानम् ।
विपमलङ्घनम् प्रसिद्धमेव । शुक्तवदनमश्लीलभाषणम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणम् प्रसि-
द्धमेव । भिक्षाणां सिद्धान्नस्यैव । तस्य च विप्रत्वेनावश्यकत्वात् । तत्प्रतिषेधे श्रुतिमाह ।
नहवैस्नात्वेति यतः स्नात्वा भिक्षाञ्जयति अपाकरोति । अपहवैइति निपातसमु-
दायो निश्चयार्थः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तस्य दृष्टार्थत्वादेवाकरणे
प्राप्ते प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टार्थताऽप्यनुमीयते । अप्रावृतशब्दादिना वर्पति ब्रजेदय-
म्ने वज्र इति मन्त्रञ्जपेत् । अस्वार्थः तत्र प्रजापतिर्जगती वज्री वृष्टिजपे० ।
अयं रविरग्निमसंस्कृता जलकणरूपो वज्रो मे मम पाप्मानम् अपहनत् अपहन्तु ।
अपज्ञातपयृष्टिविषय इत्येके । आत्मानं स्वम् । अजातलोम्नीम् समयेऽप्यनु-
त्पन्नलोम्नीम् । विपुंसीम् कूर्चादिना पुरुपाकृतिं स्त्रियम् । पण्डञ्च प्रसिद्ध-
मेव । एतानि नोपहसेन्नाभिगच्छेत् । उपहासशब्देनाभिगमनमुच्यते । गर्भिणीं

दधीत ॥ विकृतं मञ्जिष्ठादिरागेण विकारमापादितं वासो वस्त्रं न परिदधीत ।
नील्यादिना रक्तं विकृतं निषिध्यते, कपापरक्तं तु न निषिध्यते किन्तु प्रशस्यत
इति भाष्यकारः ॥ दृढव्रतोवधत्रः स्यात् सर्वत आत्मानङ्गोपायेत् सर्वेषां मित्र-
मिव ॥ दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् । किञ्च वधात्
घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् । किञ्च सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव
सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः । मैत्री ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् ।
अत्र, यो हृष्टार्थविषयः प्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिप्राप्तौ प्रतिषेधसाम-
र्थ्याद्दृष्टमप्यनुमीयते । अतएव प्रायश्चित्तस्मरणम् । स्नातकव्रतलोपे तु एकरात्र-
संभोजनमिति स्मरणात् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गन्दाधरः ॥ स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ स्नातस्य ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्य त्रै-
यिकस्य यमान् नियमान् बक्ष्यामः । अधिकारसूत्रमेतत् । तेषु स्नातकोऽधिक्रियते ॥
कामादितरः ॥ कामादिच्छातः इतरः स्नानसम्बन्धशून्यः शूद्रोऽभिधीयते । स हि
स्नातको न भवति । एवं सतीच्छया शूद्रस्यापि यमेष्वधिकारो भवति । तानाह ।
नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्याद् न च गच्छेत् ॥ नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्य-
गीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् न च गच्छेत् नृत्यादीनि अन्यैः क्रियमा-
णानि द्रष्टुं श्रोतुं वा न व्रजेत् ॥ कामं तु गीतम् ॥ तु पुनः काममिच्छया गीतं
गानं स्वयं कुर्यात् । अन्यैः क्रियमाणं श्रोतुं गच्छेच्च । कर्मण्यौपयिकत्वाद्गीतस्य ।
दृश्यते हि अश्वमेधे गानम् । ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्य इति । न चाक्रियमाणं
शक्यते गातुमिति ॥ गायति वैवगीते वा रमत इति ह्यपरम् ॥ अपरम् उपा-
सम्भरणकाण्डे वचनमस्ति । तस्माद्द्वैतयः सर्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव
गीते वा रमत इति । अपरग्रहणाच्च पूर्वं न्यायप्राप्तमभिहितम् । एवंच यत्रापि
पुनर्वचनेन देवताग्रे नृत्यगीतादिकं विहितं तत्रापि ब्राह्मणादिभिः कार्यमेव ।
विहिते निषेधाप्रवृत्तेः ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् ॥ क्षेमे आपदभावे
सति नक्तं रात्रौ ग्रामान्तरमन्यद्ग्रामं न गच्छेत् । अक्षेमेतु नक्तमपि गच्छेत् ॥
नच धावेत् ॥ क्षेम इत्यनुवर्तते । क्षेमे सति नच धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् ॥
उदपानावेक्षणं वृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविद्युत्स्नानविषमलङ्घनशु-
क्लवदनसन्ध्यादित्यपेक्षणाभिन्नयानि न कुर्यात् ॥ उदपानस्य कूपस्यावेक्षणम्
उपरिस्थित्वा अधोमुखीभूयावलीकनम् । आम्नादिवृक्षस्यारोहणम् । उपरि गननम् ।

नस्य कूपस्यावेक्षणं उपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयादलोकनं । वृक्षस्य आरौहणं उपरि
 गमनं । फलानां आसादीनां प्रपतनं त्रोटनं । सन्धौ सन्ध्यासमये सर्पणम् अध्वगमनम्
 सन्धिना अपमार्गणं वा सर्पणम् । विवृतेन नग्नेन स्नानं । विषमस्य पर्वतगतादिर्लङ्घन-
 मतिक्रमणम् । शुक्तस्य अश्लीलस्य वदनं भाषणम् । अश्लीलान्तु त्रिविधं लज्जा-
 करं दुःखकरम् अमङ्गलमूचकं च । सन्ध्यासु आदित्यस्य सूर्यमण्डलस्य रागतः
 प्रेक्षणं दर्शनम् उपरक्तस्य वारिप्रतिविम्बितस्य च । नोपरक्तं नवारिस्थिति
 मनुस्मृतेः । नैत्रेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं दान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न
 मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः । भिक्षणं भिक्षाचर्या । एतानि उदपानावेक्षणादीनि
 भिक्षणान्तानि वर्जयेत् ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जय-
 तीति श्रुतेः ॥ भिक्षणप्रतिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति । स्नात्वा समावर्त्य न
 भिक्षेत यतः स्नात्वा भिक्षां अपजयति अपाकरोति । ह वै इति निपातसमुदायो
 निश्चयार्थं इति वेदवचनात् ॥ वर्षत्यप्रावृतो ब्रजेदयम्मे वज्रः पाप्मानमपह-
 नदिति ॥ देवे वर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितो ब्रजेत् गच्छेत् अयम्मे वज्र इत्य-
 नेन मन्त्रेण ॥ अप्रस्वात्मानं नावेक्षेत ॥ अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न
 पश्येत् ॥ अजातलोम्नीं विपुर्दसीं परहं च नोपहसेत् ॥ समयेऽपि न
 जातानि लोमानि यस्याः सा अजातलोम्नीं ताम् अजातलोम्नीं नोपहसेत् न च
 गच्छेत् विपुंसीं च पुरुपाकारां स्त्रियं कूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुवर्तते । परहं
 नपुंसकं नोपहसेदित्यनुवर्तते ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ॥ गर्भिणीं अन्तर्बलीं
 विजन्या इति नाम ब्रूयात् वदेत् ॥ सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं
 मण्डिधनुरितिन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत् ॥ सकुलमिति नकुलं
 ब्रूयात् । कपालं कर्परं भगालमिति ब्रूयात् । इन्द्रधनुः मण्डिधनुरिति ब्रूयात् । परस्य
 गां नुरभिं धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं परस्मै अन्यस्मै स्वामिने नाचक्षीत् न कथयेत् ॥
 उर्वरायाननन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पेस्तिष्ठन्न सूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ उर्वरायां
 सत्यवत्यां भूमौ पृथिव्यां केयलायां दृशेरनन्तर्हितायां सूत्रपुरीषे सूत्रस्य
 पुरीपस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात् । किञ्च तिष्ठन् ऊर्ध्वः न कुर्यात् । तथा उत्सर्पन्
 उत्प्लवमानस्सन् न कुर्यात् ॥ स्वयं प्रशीर्षेण काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ स्वयमात्मनः
 प्रपदं विना प्रशीर्षेण स्वयंछिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुगकलेन अयज्ञियेन प्रमृजीत
 प्रोज्जेत् । पुरीषोत्सर्गवन्निधानात् गुदमित्यध्याहारः ॥ विद्वत्तं वासो नाच्छा-

यीत ॥ विकृतं नील्यादिना विकारमापादितं वस्त्रं न परिदधीत । अत्र न कपा-
यप्रतिषेधः । कपायरक्तन्तु प्रशस्यत इति भाष्यकाराः ॥ दृढव्रती वधत्रः स्यात् ॥
दृढं व्रतं सङ्कल्पो यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् । तथा वधात् घातादात्मानं परं
च त्रायते रक्ततीति वधत्रः स्यात् ॥ सर्वत आत्मानङ्गोपायेत् सर्वेषां मित्र-
मिव ॥ सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सर्वेषु तुहुदिव हितकारी भवेत् ।
मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति स्मृतेः ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्तस्मात्स्यपतिवाम-
नात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमीकाण्डिका ॥ ७ ॥

मूलम् ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ १ ॥ अमाशंसाशयमृगमयपा-
यी ॥ २ ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भापा च
तैः ॥ ३ ॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥ मूत्रपुरीषे
ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ ५ ॥
तप्तेनोदकार्यान्कुर्वीत ॥ ६ ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ ७ ॥
सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रव-
र्ग्यवौश्वेत् ॥ ९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

ककः ॥ तिस्रोरात्रीर्व्रतं चरेत् । स्नातस्यातो रात्रित्रयं व्रतचर्याच्यते ।
अमाशंसाशयमृगमयपायी ॥ भवतीति शेषः ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां
चादर्शनम् ॥ कृष्णशकुनिः काकः । स्यामदर्शनम् ॥ असम्भापा च तैः ॥ तैः
स्त्र्यादिभिर्वस्य येन यादृक् सम्भाषणम् तादृक् प्रतिपिध्यते । शवशूद्रसूतका-
न्नानि च नाद्यात् ॥ शवान्नं प्रीत्या लब्ध्वा वा यदद्यते तत्प्रतिषेधः । शूद्रान्नं
भीज्यान्नस्यापि नापितदेः प्रतिपिध्यते । सूतकान्नं श्रवांक् दशाहात्मसवे सति ।
मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् ॥ मूत्रादेरातपे करणप्रतिषेधः ॥ सूर्याच्चा-
त्मानं नान्तर्दधीत ॥ दृत्रादिना । तप्तेनोदकार्यान् कुर्वीत ॥ उदकेन ॥ अव-
ज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ कर्तव्यम् । प्रदीपोल्कादिनाऽन्यतरणं ॥ सत्यवदनमेव
वा ॥ कर्तव्यम् । नाधस्तना नियमाः । दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवौ-
श्वेत् ॥ यदि प्रवर्ग्यवान्दीक्षितस्ततोऽत्र मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यादित्ये-
वमादीनि करोति ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनम् । सन्धौ सन्ध्यासमये सर्पणमध्वगमनम् ।
 सन्धिः कुद्वारं वा तत्र सर्पणं सर्पगतादिलक्षणम् । विवृतेन नग्नेन स्नानम् । विपमस्य
 पर्वतगतादिर्लङ्घनमतिक्रमणम् । शुक्तवदनमश्लीलभाषणम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणम्
 सन्ध्यासु सूर्यावेक्षणम् । नेत्रेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न
 वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः । भिक्षायां सिद्धाद्भस्वैव । उदपानावेक्षणादीनि
 वर्जयेत् । तत्र भैक्षणप्रतिषेधे प्रत्यक्षमेव वचनमस्तीत्याह ॥ न ह वै ज्ञात्वा भिक्षे-
 तापहर्वै ज्ञात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः ॥ ज्ञात्वा समावर्त्य न भिक्षेत । यतः
 ज्ञात्वा भिक्षां अपजयति अपाकरोति । ह वै इति निपातसमुदायो निश्चयार्थः ।
 अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसा-
 मर्थ्याद्दृष्टार्थताऽप्यनुमीयते ॥ वर्षत्यप्रावृत्तो ब्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपह-
 नदिति ॥ पर्जन्ये वर्षति अप्रावृत्त अनाच्छादित एव ब्रजेत् गच्छेत् अयमेव वज्र इति
 मन्तेण । मन्तार्थः । जलकरुरूपी वज्रो मम पाप्मानम् अपहनत् अपहन्तु ॥
 अप्रस्वात्मानं नावेक्षेत ॥ अप्सु जले आत्मानं स्वशरीरं न पश्येत् ॥ अजात-
 लोभो विदुर्दसीं पण्डं च नोपहसेत् ॥ समयेऽप्यनुत्पन्नलोभीं अजातानि
 लोभानि यस्याः सेयमजातलोभीताम् । विपुंसीं कूचादिना पुरुपाकृतिं स्त्रियम् । पण्डः
 प्रसिद्ध एव । एतानि नोपहसेत् नाभिगच्छेत् उपहासशब्देनाभिगमनमुच्यते ॥
 गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणि-
 धनुरितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत् ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ।
 गर्भिणीं गुर्वां विजन्येति पर्यायशब्देन वदेत् न गर्भिणीमिति । उत्तरत्राप्येवमेव
 योज्यम् । सकुलमिति नकुलम् । सकुलमिति नकुलं ब्रूयात् । भगालमिति कपालम् ।
 भगालमिति कपालं कर्परं ब्रूयात् । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । मणिधनुरिति इन्द्रधनुर्ब्रू-
 यात् । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत् । परस्य गां सुरभिं धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं अन्य-
 स्मै परस्मै स्वामिने वा नाचक्षीत् न कथयेत् ॥ उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमा-
 वुत्सर्पैस्त्रिद्वन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ तृणैरनन्तर्हितायां
 केवलायां च मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात् । किञ्च । तिष्ठन् ऊर्ध्वस्तन्
 न कुर्यात् । तद्योत्सर्पन् उत्प्लवमानस्त्रिकुर्यात् ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं
 प्रमृजीत ॥ आत्मनः प्रयत्नमन्तरेण स्वयमेव प्रशीर्णेन क्षिप्तेन दारुशकलेन गुदं
 प्रमृजीत प्रोज्जेत् परिमार्जयेत् । ततः शोचं कुर्यात् ॥ विकृतं वासो नाच्छाद-

वदनमेव वा ॥ वा यद्वा सत्यवदनमेव सत्यवाक्योच्चारणमेव कुर्यात् न अधस्त-
नानि अर्मासाशनादीनि ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत् ॥ चेद्यदि
दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्या महावीरः अस्यास्तीति
प्रवर्ग्यवान् । तदा आतपादीनि आतपे सूत्रपुरीषोत्सर्गप्रीवनादीनि अवज्योत्य
रात्रिभोजनान्तानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव । अत्र सूत्रकारेण यावन्ति स्नातक-
प्रतान्युक्तानि न तावन्त्येवानुतिष्ठेत् अपितु मन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि इति-
सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । वेदमुक्तलक्षणं व्रतं च उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो
ब्रह्मचारी स्नायात् । तत्र आचार्यो मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं आहुं कृत्वा ब्रह्म-
चारिणा भी आचार्यं अहं स्नास्ये इत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः स्नाहीत्यनुज्ञां दत्त्वा
ब्रह्मचारिणे परिश्रित्य पञ्च भूस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं विधाय ब्रह्मोपवेश-
नाद्याज्यभागान्तं कर्म निर्वर्त्य वेदारम्भवत् वेदाहुतिहोमं विधाय महाव्याहृ-
त्यादि स्विष्टकृदन्तं च कृत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां
दद्यात् । तद्यथा तत्राज्यभागान्तं कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा
पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दीभ्य इत्याद्या
नवाज्याहुतीहुत्वा यदि यजुर्वेदं तदाऽऽज्यभागानन्तरं अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे
स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दीभ्य इत्याद्या नवाहुतीहुत्वा यदि साम-
वेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छन्दीभ्य
इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा
चन्द्रमसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इत्याद्या जुहोति । यथेकदा वेदचतुष्ट-
यमधीत्य स्नानं करोति तदाऽऽज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा
ब्रह्मणे छन्दीभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः प्रजापतये देवभ्यः
ऋषिभ्यः ब्रह्मायै मेधायै सदसस्पतये अनुमतये इति सप्त मन्त्रेण जुहुयात् । एवं
वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि धीज्यम् । अनन्तरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुती-
हुत्वा प्राशनं विधाय दक्षिणादानान्तं कुर्यात् । अथ ब्रह्मचारी उपसङ्ग्रहणपूर्वकं
गुरुं ननस्कृत्य परिसमूहनादि त्र्यायुपकरणान्तं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं कुर्यात् ।
तत आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानानप्टानां
जलपूर्णकलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्रेषु कुशेषु उदञ्चुखः स्थित्वा येऽप्य-
न्तरग्नयः प्रविष्टा गीह्य उपगोह्यो मयूषो मनोहास्त्वलो विरुजस्तनूदूपिरिन्द्रियहा

जयरामः ॥ तिस्रइति स्नातस्य सतस्त्रिरात्रं व्रतचर्याच्यते । अमांसाश्यादिः
 स्यादिति शेषः । स्थादीनाम्पञ्चानामदर्शनङ्कार्यम् । कृष्णशकुनिः काकः । तैस्त्या-
 दिभिर्यस्य येन यादृक् सम्भाषणं प्राप्तं तादृङ्गिष्यते । शवादीनामन्नञ्च नाद्यात् ।
 तत्र शवान्नं क्रीत्वा लब्ध्वा वा यदद्यते तत्प्रतिपेधः । शूद्रान्नं भोज्यान्नस्यापि शूद्रस्य
 नापितादेरन्नम् । सूतकान्नं दशाहादर्वाक् प्रसवे सति । आतपे सूत्रादित्रयं न
 कुर्यात् । अन्तर्दानञ्च छत्रादिना । तप्तेनोदकेन । अवज्योत्य दीपोल्काद्यन्तरेण ।
 सत्यवदनमेव वा कुर्यान्नाद्यस्तनान्नियमान् । दीक्षितः सोमार्थं स्वीकृतदीक्षः । स
 यदि प्रवर्गवान् प्रवर्ग्या महावीरस्तद्धान् । तर्हि आतपादीनि आतपाधिकरणकानि
 मूत्राद्यवज्योत्य भोजनान्तानि व्रतानि कुर्यात् । सत्यवदनमेव वा कुर्यात् ॥ ८ ॥

हरिहरः ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ एवं स्नातकस्य समावर्तनप्रभृति याव-
 द्गार्हस्थ्यं कर्तव्यत्वेन वर्जयनीयत्वेन च नृत्यगीतादीन्यभिधाय अधुना तस्यैव
 समावर्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रव्रतचर्यामाह । तिस्रः त्रिसङ्ख्या रात्रीः अहोरात्राणि
 व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ अमांसाश्याश्रमयपायी ॥ मांसमश्राती-
 त्येवंशीली मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी मृगमयेन मृदादिनिर्मितेन पात्रेण
 पिवतीति मृगमयपायी तद्विपरीतः अमृगमयपायी स्यादिति शेषः । स्त्रीशूद्रशव-
 कृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषा च तैः । स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थी वर्णः
 शवो मृतशरीरं कृष्णशकुनिः काकः श्वा कुकुरः । एतेषामदर्शनमवलोकनाभावः । तैः
 स्त्रीशूद्रादिभिश्च सह असम्भाषा न सम्भाषा असम्भाषा अवचनव्यवहारः । शव-
 शूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् । नाद्यात् न भक्षयेत् कानि शवो मृतकः तस्मिन् जाते
 सति क्रीत्वा लब्ध्वा वा यत् ज्ञातिभिरद्यते । शूद्रस्य अवरवर्णस्य नापितादेर्भोज्या-
 न्नस्यापि यदन्नं तच्छूद्रान्नं । सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं
 तानि शवशूद्रसूतकान्नानि चकारः स्त्रियाद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः । सूत्रपुरीषे
 ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् । मूत्रं च पुरीषं च सूत्रपुरीषे आतपे घर्मं न कुर्यात्
 नोत्सृजेत् तथा ष्ठीवनं च शूक्तृत्य मुखाल्मलादिनिस्त्रावं न कुर्यादातपे ॥ सूर्या-
 च्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ सूर्यादादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिना अन्तर्हितं न
 कुर्यात् ॥ तप्तेनोदकार्यान् कुर्वीत ॥ तप्तेन जलेन उदकार्यान् उदकसाध्याः
 शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विदध्यात् ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोज-
 नम् ॥ रात्रौ निशि अवज्योत्य दीपं प्रज्वाल्य भोजनं अशनं कुर्वीत ॥ सत्य-

ष्टत्वात् । ततो यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगरच माऽ-
विन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति मन्त्रेण उत्तरीयं वास आच्छाद्य द्वितीयवस्त्रालाम्भे
पूर्वस्वैवीत्तरवर्गणं अनेनैवीत्तरीयमन्त्रेणोत्तरीयं वासः परिधत्ते । या आहरज्जम-
दग्निः अद्वायै मेघायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति
मन्त्रेण पुष्पाणि अन्वतः प्रतिगृह्य । यद्यशोप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन
सङ्घृयिताः सुमनस आवधामि यशो मयीति मन्त्रेण शिरसि बध्वा । युवा सुवासा
इत्यनयर्चा उष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा । अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति
मन्त्रेण दक्षिणे कर्णे कुण्डलं कृत्वा तेनैव वामकर्णे परिधाय । वृत्रस्यासि कनीनक-
श्चनुदा असि चतुर्मे देहीति मन्त्रेण दक्षिणमक्षि सौवीराञ्जनेनाङ्गत्वा तेनैव वाम-
मङ्गे । रोचिष्णुरसीत्यादर्शं मुखं विलोक्य । बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्वेहि
तेजसो यशसो माऽन्तर्द्वेहि इत्यनेनान्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्य । प्रतिष्टे स्यो विश्वतो
मापातमित्युपानहौ युगपत्पादयोः प्रतिमुच्य । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि
सर्वत इति वैश्वं दण्डमादत्ते पूर्वदण्डं त्यक्त्वा । अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणा-
दानान्तं आचार्यकृत्यम् । कलशाभिषेकादि दण्डग्रहणान्तं स्नानकर्तुः । वासश्छत्रोपा-
नद्ग्रहणव्यतिरिक्तानि दन्तप्रक्षालनादीनि मन्त्रवन्ति सदा भवन्ति । वासःप्रभृतीनि
तु नूतनान्येव । तत आचार्यः स्नातकस्य नियमान् आवधेत् त्रिरात्रव्रतानि च ।
स्नातकरच तानि यथोक्तानि कुर्यादिति समावर्तनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ स्नातस्य समावर्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यं धर्मानभिधायाधुना तस्यैव
समावर्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रं व्रतमाह ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ वक्ष्यमाणं
व्रतं तिस्रः त्रिसङ्ख्याः रात्रीः अहीरात्राणि चरेदनुतिष्ठेत् ॥ अमांसाशयमृगम-
यपायी ॥ मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी न मांसाशी अमांसाशी । मृगमयेन
मृत्पात्रेण पिवतीत्येवंशीलो मृगमयपायी न मृगमयपायी अमृगमयपायी स्यादिति
शेषः ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषा च तैः ॥ स्त्री नारी ।
शूद्रोऽन्त्यवर्णः । शवः मृतशरीरम् । कृष्णशकुनिः काकः । शवा कुकुरः । एतेयाम-
दर्शनं भवेत् । एतैः स्त्र्यादिभिः सहासम्भाषणं च । अवचनव्यवहारः । अत्र यस्य
येन यादृक् सम्भाषणं प्राप्तं तादृङ् निषिध्यते ॥ शवशूद्रसूतकान्त्रानि च नाद्यात् ॥
भरणानन्तरं श्रोत्वा लब्ध्वा वा ज्ञातिभिर्यदद्यते तच्छवान्म ॥ शूद्रस्य भोज्यान्नस्य
नापितादेरन्नं शूद्रान्नम् । प्रसवे सति अर्वाङ् दशाहात् यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतका-

तितान्सृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्णानीति मन्त्रेण प्रथमकलशादृत्तिणचुलुकेन उदकमादाय तेन मामभिपिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मयचंसायेति मन्त्रेणात्मानमभिपिञ्चते । एवमेव द्वितीयादिभ्यः सप्तम्य उदकुम्भेभ्यः येऽपस्वन्तरग्रय इत्यनेनैव मन्त्रेण एकैकस्माज्जलमादाय येन श्रियमकृणुतां येनावनृशतां सुरां येनाच्चावभ्यपिञ्चतां यद्वां तदश्रिना यश इति । आपो हिष्ठा मयो भुवः । यो वः शिवतमो रसः । तस्मात्प्ररङ्गमामय इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमात्मानमभिपिच्य त्रिस्तूप्लीमभिपिञ्चते । तत उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य तां मेखलां भूमौ निधाय अच्यद्वासः परिधायाचम्य आदित्यमुपतिष्ठते । उच्यन्भाजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थात्प्रातर्पावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भाजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थाद्दिव्वा यावभिरस्थाच्चतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भाजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्विरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमन्त्रः । ततो दधि वा तिलान्वा दक्षिणहस्तमध्यगतेन सोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनखानि वापयित्वा स्नात्वाऽऽचम्योक्तलक्षणेनौदुम्बरकाष्ठेन ॥ अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजाऽयमागमत् । समे मुखं प्रमात्स्यते यशसां च भगेन चेत्यनेन मन्त्रेण दन्तान् क्षालयित्वाऽऽचम्य सुगन्धिद्रव्यमिश्रितेन यवादिचूर्णेन तैलसन्नीतेन शरीरमुद्वृत्य पुनः सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्दनाद्यनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं नासिकां च प्राणायामौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेत्यनेन मन्त्रेणानुलिम्पेत् । ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमञ्जलिनाऽऽदायापसव्यं कृत्वा दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यान्दिशि पितरः शुन्धध्वमित्यनेन मन्त्रेण भूमौ निपिञ्चेत्पिहतीर्थेन । अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चन्दनादिना सुचक्षा अहमन्तोभ्यां भूयासं सुवर्चां मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति मन्त्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुस्वाय जरदष्टिरसि । शतं च जीवामि शरदः पुरुचीरायस्योपमभिसंव्ययिष्य इति मन्त्रेण अहृतं धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय “धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्ने च कुण्डले ” इति मनुना ब्रह्मचर्यं प्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य स्नातकस्य पुनर्विधानात् द्वितीययज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तच्च पूर्वं धृते सति न सम्भवति अतस्तदुत्तार्य जले प्रक्षिप्यापरं नवं उक्कलक्षणमुपवीतद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मन्त्रेण परिधाय । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यातयामत्वम् अतो न तस्य नवेन संयोगः । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेऽपि मन्त्रादिकसंस्कारस्य विन-

कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्टाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चो-
दपात्रात् ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथातः पञ्च महायज्ञाः । व्याख्यास्पन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञा
इति च कर्मनामधेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादयो होमाः । मणिके
त्रीनित्येवमादिर्भूतयज्ञः । पितृभ्यः स्वधानम् इति पितृयज्ञः । हन्तकारोऽतिथिपूजा-
दिर्नृयज्ञः । पञ्चग्रहणाञ्च पञ्चमी ब्रह्मयज्ञः ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युद्व्य स्वाहाका-
रैर्जुहुयात् ॥ विश्वे देवा देवता अस्पेति वैश्वदेवमन्नम् ते च देवपितृमनुष्यादयः ।
कथमेपां देवतात्वमिति चेत् । येन स्मृतावेपां दानं विहितम् । येषो दत्त्वा शेष-
भुजा गृहपतिना भवितव्यम् । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं यदहरहः पच्यते तत आदाय
पर्युद्व्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । पर्युद्व्य ग्रहणात् च कुशकण्डिकोक्तिकर्त्तव्यताप्यु-
दासः । स्वाहाकारैर्जुहुयादिति जुहोति तत्स्वाहाकारैः । शेषे नमस्काराः । आचरन्ति
हि बलिकर्मणि नमस्कारान् । यद्वा स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्रव्युदासार्थम् ॥
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ एते पञ्च होमाः ।
भूतगृह्येभ्यः । भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो ददाति । तान्याह ॥
मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ ददातीति शेषः ॥ धात्रे विधात्रे च
द्वार्ययोः ॥ ददाति ॥ प्रतिदिशं वायवे ॥ ददाति ॥ दिशां च ॥ यत्सम्बन्धि दानं
तत्प्रतिदिशम् ततश्चैतत्सिद्धम्भवति । प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि ॥ मध्ये त्रीन्ब्र-
ह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ मध्ये च प्रतिदिशं यत् दत्तन्तन्मध्ये ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो
विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ आनन्तर्यात् त्रयाणाम् ॥ उपसे भूतानां
च पतये परम् ॥ परमिति तयोरप्युत्तरतः ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षि-
णातः ॥ तेषामेव त्रयाणां पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती भवति ।
नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्ववलिहरणेषु प्रत्येतव्यः । समाचारादि-
त्युक्तमेवं ॥ पात्रं निर्णोज्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यत्समैतत्त इति । अनेन
मन्त्रेण निर्णोजनमित्यध्याहारः । उत्तरा परा च दिक् त्रयाणामेव । उदृत्यायं
ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्दन्तत इति । तत एव वैश्वदेवादन्नादुदृत्यायं ब्राह्म-
णायावनेज्य दद्याद्दन्ततइत्यनेन मन्त्रेण । हन्तकाराञ्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञस्वावसरः ।
नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्रावपि ह्यतिथिपूजा सम्यंते । अतिथिं

न्नम् । एतानि नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ सूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् ॥
 सूत्रं च पुरीषं च सूत्रपुरीषे । ष्ठीवनं यूत्कृत्य मुखाल्मालादित्यजनम् । एतत्त्रयं
 आतपे धर्मं न कुर्यात् नोत्सृजेत् ॥ सूर्याञ्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ सूर्यादादि-
 त्यादात्मानं स्वं ह्यत्रादिना अन्तर्हितं न कुर्यात् ॥ तप्तेनोदकार्यान्कुर्वीत ॥
 तप्तेन जलेनोदकार्यान् उदकसाध्याः शूचाचमनादिकाः क्रियाः कार्याः ॥ अत्र-
 ज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ रात्रौ अत्रज्योत्य दीपोल्काद्यन्यतरेण प्रकाशं कृत्वा
 भोजनं कुर्यात् ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ अथवा सत्यभाषणमेव कुर्यात् नाधस्तन-
 नियमान् ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत् ॥ चेद्यदि दीक्षितः
 सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्गवान् प्रवर्ग्यः सोमयागाङ्गकर्मविशेषः सोऽस्यास्तीति
 तथा । तदाऽऽतपादीनि सूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यादित्यादीनि करोति ॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्वपतिमहायाज्ञिक श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधर-
 कृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः पञ्च महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवाद्भ्रातृपर्युद्व्य
 स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुम-
 तय इति ॥ २ ॥ भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः
 पृथिव्यै ॥ ३ ॥ धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं
 वायवे दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ ६ ॥
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ ७ ॥
 उषसे भूतानां च पतये परम् ॥ ८ ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति
 दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्य-
 त्सेतत्त इति ॥ १० ॥ उद्धृत्यायं ब्राह्मणायामनेज्य दद्याद्दुन्तत
 इति ॥ ११ ॥ यथाऽहं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन् ॥ १२ ॥
 वालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः ॥ १३ ॥ पश्चाद् गृहपतिः
 पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वो वा गृहपतिः । तस्माद् स्वदिष्टं गृह-
 पतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा

ध्याहृत्य निनयेत् । उडृत्याग्रं पीडशग्रासमात्रं चतुर्ग्रासमात्रं वाऽन्नं वैश्वदेवाद्ना-
दुडृत्यावनेजनजलं दत्त्वा ब्राह्मणायैव दद्यादन्त इति मन्त्रेण । हन्तकाराञ्च पूर्व
ब्रह्मयज्ञावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्रावपि ह्यतिथिपूजा । अति-
थिम्प्रकृत्य स्मर्यते । नास्यानश्नत् गृहे वसेदिति । तस्मादनिर्दिष्टकालोऽपि ब्रह्मयज्ञो
नृयज्ञात्पूर्वमेव । यथाहमित्युपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणोऽन्तारावणे । इतरैपाम्भि-
न्नुकाणां यद्यस्योचितमिति । बालज्येष्ठा बालपूर्वा यथाहं यद्यस्याहमेवमशनीयुः ।
ततो जायापती अशनीतः । पूर्वा वा पत्न्या गृहपतिरश्नाति । अयते च । तस्मा-
दिति । अस्यार्थः । तस्मात्स्वादन्नाद्यदिष्टमिष्टतमन्तत्तद्गृहपतिरश्नाति । कदा
अतिथिभ्योऽशितेभ्योऽनन्तरम् । पूर्वञ्च पत्न्याः । उ एवार्थे । अहरहः प्रतिदिनन्देव-
यज्ञ आकाष्टादप्यहरहः कार्यः । पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च आउदपात्रादुदकेनाप्य-
हरहः कार्यः । एवम्पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति गम्यते ॥ ६ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः पञ्च महायज्ञः ॥ अथ समावर्तनानन्तरं कृतविवाहस्य
पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः । अतो हेतोः पञ्चसङ्ख्याकाः महायज्ञा महायज्ञशब्दवाच्याः
कर्मविशेषाः पञ्चमहायज्ञा व्याख्यास्यन्ते । तत्र पञ्चसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहो-
मात्मकः पूर्वा देवयज्ञः । ततो मणिके त्रीनित्येवमादिवलिरूपो भूतयज्ञः । ततः पितृ-
भ्यः स्वधा नम इति बलिदानं पितृयज्ञः । हन्तकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः ।
पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । एते पञ्चमहायज्ञा अहरहः कर्तव्याः स्नातकेन । कथमित्यपेक्षाया-
माह ॥ वैश्वदेवाद्नात्पर्युद्व्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ विश्वे सर्वे देवा देवता
अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात् । के ते देवभूतपितृमनुष्यादयः । स्मृतिषु तेभ्यः अद-
त्त्वा भोजननिषेधात् । तेभ्यो दत्त्वा गृहपतेः शेषभुजित्वविधानात् । तस्माद्यदन्नं अह-
रहः शालाग्नौ लौकिकेऽग्नौ वा यथाधिकारं पच्यते तद्वैश्वदेवमन्नम् । तस्मादुडृत्य
पात्रान्तरे कृत्वा पर्युद्व्य आवसथ्यस्य पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्म-
न्त्रैर्जुहुयात् । अत्र पर्युक्षणोपदेशः कुशकण्डिकेतिकर्तव्यतानिरासार्थः । जुहोतिषु
स्वाहाकारोपदेशश्च बल्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थः संखव्युदासार्था वा । बलिदानन्तु
नमस्कारणैव कुर्यात् । पितृभ्यः स्वधा नम इत्यत्राचार्येण बलिदाने नमस्कारस्य
दर्शितत्वात् ॥ ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ एते
पञ्च होमाः ॥ भूतगृह्येभ्यः ॥ भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो भूत-
गृह्येभ्यः होमानन्तरं दद्यादिति शेषः । कथम् ॥ मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः

प्रकृत्य नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति । तस्माद् ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नृयज्ञा-
त्पूर्वं सव ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्मज्जेरन् ॥ यथार्हमिति उपकुर्वाणक-
ब्रह्मचारिणोऽक्षारालवणं च । इतरेषां भिक्षुकाणां यद्यस्योचितमिति ॥ बालज्ये-
ष्टागृह्यायथार्हमश्नीयुः ॥ यद्यथार्हमिति ॥ पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ अग्नीतः ॥
पूर्वो वा गृहपतिः ॥ पत्न्या अश्नाति । एवं हि श्रूयते ॥ तस्मादुस्वादिष्टं गृह-
पतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति ॥ तस्मात्स्वाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ अग्नीतः ॥
अतिथिभ्योऽशितेभ्यः पूर्वं पत्न्या इति ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्ना-
भावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः ॥ देवयज्ञोऽयमाकाष्ठादप्यहरहः कार्यः ॥ पितृभ्यो
मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च उदपात्रादप्यहरहः कर्तव्यः ।
एवं पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति गम्यत इति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः पञ्चमहायज्ञाः । व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महाय-
ज्ञा इति कर्मणो नामधेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिना होमरूपः ।
मणिके त्रीनित्येवमादिवलिरूपो भूतयज्ञः । पितृभ्यः स्वधानम इति पितृयज्ञः ।
हन्तकारातिथिपूजादिरूपो नृयज्ञः । पञ्चग्रहणात् पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । वैश्वदेवम्
विश्वे सर्वे देवमनुष्यादयो देवा देवता अस्येति ततोऽज्ञात् । एषां देवतात्वं श्रूयते
देवादिभ्यो दत्त्वा शेषभुजा गृहपतिना भाव्यमिति । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं यदहरहः
पच्यते तत आदाय पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । पर्युक्षणग्रहणसामर्थ्यात्कुशकण्डि-
कोक्तेतिकर्तव्यताव्युदासः । स्वाहाकारैरिति यज्जुहोति तत्स्वाहाकारैरेव । शेषे
नमस्काराः । यद्वा । स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्रवव्युदासार्थम् । ब्रह्मणे स्वाहेत्येवं
पञ्चहोमाः । भूतगृह्येभ्यः भूतानि च तानि गृह्याणि च तेभ्यो ददातीति शेषः सर्वत्र
पूरणीयः । तानि च स्थानविभागेनाह । मणिके त्रीनित्यादि । धात्रे विधात्रे चेति
द्वार्ये द्वारशाखे दक्षिणोत्तरे तयोः । वायवे प्रतिदिशन्ददाति । दिशाञ्च यद्दानन्त-
दपि प्रतिदिशमेवेति दिशान्नममन्तैः । ततश्च प्राच्यै दिशे नम इत्यादि सिद्ध्यति ।
मध्ये दिग्बलिचतुष्टयस्यैव आनन्तर्यात् । विश्वेभ्य इति तेषाम्मध्यवलीनामान-
न्तर्याद्बहुत्वोपदेशाच्च । उपस इति परम् तयोरप्युत्तरतः आनन्तर्यात् । पितृभ्य इति
ब्रह्मादिवलित्रयस्य दक्षिणतः पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनाधीती च भवेत् ।
नमस्कारश्चात्र यः प्रदर्शितः स सर्वबलिषु प्रत्येतव्यः । तत्पात्रद्विगुण्य प्रक्षाल्य
दिग्बलीनामुत्तरापरस्यां वायव्यान्दिशि यद्ने तत्त इतिमन्त्रेण निर्णयनमित्य-

चेत्कृतस्तदाऽत्र न कर्तव्यः । विकल्पेन हि कालाः स्मर्यन्ते अतो न समुच्चयः । किञ्च न हन्तति न हीमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् । इत्यनेनात्रापि समुच्चयनिषेधात् । तस्मात्प्रातर्हीमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते वा सकृद् ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम् । एतावदवशिष्यते । यदा वैश्वदेवावसाने क्रियते तदा कोऽवसरः । चतुर्णामन्त इति चेत् न । हन्तकारादे-
 नृयज्ञस्य रात्रावपि स्मरणात् । नास्यानश्नन् गृहे वसेत् इत्यादिना । तस्मादनि-
 द्विष्टकालेऽपि ब्रह्मयज्ञी मनुष्ययज्ञात्पूर्वं कर्तव्यः ॥ यथाहं भिक्षुकानतिथींश्च
 सम्भजेरन् ॥ यथाहं यो यदर्हति तदनतिक्रम्य यथाहं तद्यथा भवति तथा भिक्षु-
 कान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन् । तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणामक्षारालवणम् ।
 इतरेषां च यथोचितम् । अतिथींश्च अध्वनीनान् श्रोत्रियादीन् सम्भजेरन् भिक्षा-
 भोजनादिदानेन तीपयेरन् गृहमेधिनः ॥ बालज्येष्ठागृह्या यथाहमश्रीयुः ॥
 बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषां गृह्याणां ते बालज्येष्ठाः गृह्याः गृहे भवाः पुत्रादयः ते
 यथाहं यथायोग्यं अशनीयुः सुञ्जीरन् ॥ पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च ॥ पश्चाद्
 गृहेषु पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद् गृहपतिः गृहस्वामी पत्नी च तद्वार्या अशनीया-
 ताम् ॥ पूर्वो वा गृहपतिः ॥ वा अथवा गृहपतिः स्वामी पत्न्याः पूर्वमश्रीयात् ।
 कुतः ॥ तस्मादुखादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽशनीयादिति श्रुतेः ॥
 तस्मादन्नात् यदिष्टं तदन्नं गृहपतिः पत्न्याः पूर्वं अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति
 श्रुतेर्वदवचनात् ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देभ्यः
 पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ अहरहः प्रतिदिनं देवेभ्यः अन्नेन स्वाहा
 कुर्यात् । देवतोद्वेगेनान्नं जुहुयात् । अन्नाभावे केनचिद्द्रव्येण काष्ठपर्यन्तेनापि
 पितृभ्यः स्वधा कुर्यादन्नेन तदभावे येन केनचिद्द्रव्येणोदपात्रपर्यन्तेन । एवं मनु-
 ष्येभ्यो हन्तकारम् । एवं पञ्चमहायज्ञानां अहरहर्हित्यत्वेनेतिकर्तव्यताऽवगम्यते
 इति सूत्रार्थः ॥ * ॥ अथ पट्टतिः ॥ * ॥ ततः पञ्चमहाय-
 ज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समु-
 दृत्याभिघार्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मणिकीदकेनाग्निं
 पर्युह्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय । ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे० प्रजाप-
 तये स्वाहा इदं प्रजापतये० गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो० कश्यपाय स्वाहा इदं
 कश्यपाय० अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये० इति देवयज्ञः । इति पञ्चाहुतीर्हुत्वा ।

पृथिव्यै ॥ मणिकसमीपे सामीप्यसप्तमीयम् । त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः । कथं
 पर्जन्याय नमः अद्भ्यो नमः पृथिव्यै नम इति ॥ धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥
 द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमो विधात्रे नम इति द्वौ बली दद्यात् ॥
 प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे नम इति शकैकं
 बलिं दद्यात् । दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि तत्तल्लि-
 ङ्गोल्लेखेनैकैकं बलिं दद्यात् ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ मध्ये
 प्रतिदिशं दत्तानां बलीनामन्तराले त्रीन् बलीन् दद्यात् । कथं ब्रह्मणे नमः अन्त-
 रिक्षाय नमः सूर्याय नम इति ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामु-
 त्तरतः ॥ तेषां ब्रह्मादीनां त्रयाणां बलीनामुत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो
 नमः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली दद्यात् ॥ उपसे भूतानां च पतये
 परम् ॥ परं तथोरुत्तरत उपसे नमः भूतानां पतये नम इति बलिद्वयं दद्यात् ।
 केचित्तु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां च पतये इत्यत्र चकारं मन्त्वान्तर्गतमाहुः ॥
 पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ सपामेव ब्रह्मादिवलीनां दक्षिणतः
 दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनाबीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति
 मन्त्रेणैकं बलिं पात्रावशिष्टेनाग्नेन दद्यात् ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि
 निनयेद्यस्मैतत् इति ॥ उद्वरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णोजनजलं तेषामेव
 ब्रह्मादिवलीनां उत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत् । कथं यस्मैतत्ते
 निर्णोजनं नम इति मन्त्रेण ॥ उद्धृत्यायं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्दन्त इति ॥
 वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अवदाय अग्रं षोडशशासपरिमितं शासचतुष्टयपर्याप्तं वा अन्नं
 ब्राह्मणाय विप्राय न क्षत्रियवैश्याभ्यां अवनेज्य अवनेजनं दत्वा हन्तत इत्यनेन
 मन्त्रेण दद्यात् ॥ अन्नं पञ्चमहायज्ञा इत्युपक्रम्य चतुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तम् ।
 पञ्चमस्य ब्रह्मयज्ञस्य पञ्च महायज्ञा इत्यनेनानुष्ठानस्य वक्तुमुपक्रान्तत्वात् । तद-
 नुष्ठानं सावसरं वक्तव्यं तन्न नोक्तम् । अतो विचार्यते ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यन्तरे त्रयः
 काला उक्ताः । यथाह कात्यायनः । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।
 स चार्वाकं तर्पणात्कार्यः यश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्य-
 निमित्तकात् इति । ज्ञानविधावपि उपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाश-
 क्त्वादावारभ्य वेदमिति तेनापक्रान्तस्यापि ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्रागुक्तत्वात् ।
 अत्र तस्याकथनमदोषः स अत्र यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना कर्तव्यः । तत्र

खानुपवेशयेत् । ततः स्वयमाचम्य प्राञ्जुख उपविश्य श्रीवासुदेवं संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणां अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां अमुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय नित्यश्राद्धं कुर्यात् । ततो यथाऽहं भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च गृह्णा यथायोग्यमश्नीयुः । ततो जायापती अश्नीतः पूर्वा वा गृहपतिः पत्नीतः अतिथ्यादीनाशयित्वाऽश्नीयादिति ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथातः पञ्चमहायज्ञाः ॥ व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञा इति कर्मनामधेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहोमरूपः । मणिके त्रीनित्येवमादिवलिरूपो भूतयज्ञः । पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिदानं पितृयज्ञः । हन्तकारातिथिपूजनादिरूपो मनुष्ययज्ञः । पञ्चग्रहणात्पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय । एषामनुष्ठानप्रकारमाह ॥ वैश्वदेवाद्ग्रात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ विश्वे सर्वे देवा देवता यस्येति वैश्वदेवमन्नम् । ते च देवपितृमनुष्यादयः । कथमेषां देवतात्वमिति चेत् । येन स्मृतावेषां दानं विहितम् । एभ्यो दत्त्वा शेषभुजा गृहपतिना भवितव्यम् । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं यदहरहः पच्यते शालाग्री तत आदायाग्निं पर्युक्ष्य स्वाहाकारैः सह बक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । पर्युक्ष्यग्रहणाच्च कुशकण्डिकोक्तिकर्तव्यताव्युदासः । स्वाहाकारैरिति यज्जुहीति तत्स्वाहाकारः । शेषे नमस्काराः । आचरन्ति हि बलिकर्मणि नमस्कारान् । यद्वा स्वाहाकारग्रहणं संस्रवव्युदासार्थम् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ एतैर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति ॥ भूतगृह्येभ्यः ॥ भूतानि च गृह्याणि च तेभ्यो बलीन्ददाति । तान्याह ॥ मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ मणिके मणिकसमीपे सामीप्ये सप्तमीयम् । त्रीन् बलीन् दद्यात् । पर्जन्याय नमः । अद्र्यो नमः । पृथिव्यै नमः । इति मन्त्रैः । त्रीनितिग्रहणं भूतगृह्येभ्य इति चतुर्थबलिहरणनियुक्त्यर्थम् । केचिन्तु भूतगृह्येभ्य इत्येवं समन्तकं चतुर्थं बलिहरणमिच्छन्ति । धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ द्वार्ययोर्द्वारशाखयोर्मध्ये धात्रे विधात्रे इति द्वौ बली ददाति ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ दिशं दिशं प्रति वायवे नम इत्येकैकं बलिं दद्यात् । दिशां च यद्दानं

मणिके त्रीन् । मणिकसमीपे प्राक्संस्थ मुदक्संस्थं वा हुतशेषेणाग्नेन वलित्रयं दद्यात् । तद्यथा पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय० अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यो० पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै० इति दद्यात् । ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमः इदं धात्रे० विधात्रे नमः इदं विधात्रे० इति द्वौ वली दत्वा प्रतिदिशं वायवे नम इत्यनेनैव चतसृषु दिक्षु चतुरो वलीन् दद्यात् । इदं वायवे नमम इति त्यागः । दिशां च । प्राच्ये दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः उदीच्यै दिशे नमः इति प्रतिदिशं दत्तानां वायुवलीनां पुरस्तादुदग्वा वलीन् दद्यात् । इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै इत्यादि दिग्भ्यश्च वलीन् दद्यात् । दत्तानां वायुवलीनामन्तराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय० सूर्याय नमः इदं सूर्यायेति प्राक्संस्थं वलित्रयं दद्यात् । ततो ब्रह्मादीनां वलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्य इति द्वौ वली दद्यात् । तयोरुत्तरतः उपसे नमः इदमुपसे० । भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये० इति द्वौ वली दद्यात् । इतिभूतयज्ञः । ततो ब्रह्मादीनां वलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं वलिं पात्रावशिष्टाग्नेन दद्यात् । इति पितृयज्ञः । तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णोजनजलं ब्रह्मादिवलीनां वायव्यां दिश्युत्सृजेत् । यस्मैतत्ते निर्णोजनं नमः इदं यस्मणे० । ततः काकादिवलीन् वह्निर्दद्यात् । तद्यथा । ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् । इदं वायसेभ्यः ॥ द्वौ श्वानी श्यामश्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्याम् ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यन्तीरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यः ॥ पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया बुभुक्षिताः कर्मनिबद्धबुद्धाः । लृप्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यः । पादौ प्रक्षाल्याचम्य अतिथिप्राप्तौ तत्पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य अन्नं परिवेष्य हन्ततेऽन्नमिदं मनुष्यायेति सङ्कल्प्य तमाशयेत् । तदभावे षोडशश्रासपरिमितं चतुर्यासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा निवीती भूत्वोदञ्चुख उपविष्टो हन्ततेऽन्नमिदं मनुष्यायेति सङ्कल्प्य कस्मैचिद्ब्राह्मणाय दद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्धये । ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा स्वागतवचनेन पट् ब्राह्मणान् द्वौ वा एकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्य आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशान्तर्हितेष्वसनेपूदञ्चु-

श्रोत्रियादीन् सम्भजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोपयेरन् गृहमेधिनः ॥ बाल-
ज्येष्ठा गृह्यायथाऽर्हमशनीयुः ॥ बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषान्ते बालज्येष्ठाः ते च
ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रपौत्रादयः यथायोग्यमशनीयुर्भुञ्जीरन् ॥ पश्चाद् गृहपतिः
पत्नी च ॥ गृह्याणामशनोद्धं गृहपतिर्गृहस्वामी पत्नी तत्स्त्री अशनीतः ॥ पूर्वं वा
गृहपतिस्तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽशनीयादिति श्रुतेः ॥
गृहपतिर्वा पत्न्याः पूर्वं अशनीयात् । न युगपत् । कुतः तस्मादुस्वादिष्टमिति श्रुतेः ।
अस्यार्थः तस्मात् स्वात् अन्नात् यदिष्टं तद् गृहपतिरशनीति अतिथिभ्योऽशितेभ्यः
पूर्वं पत्न्या इति ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्टाद्देवेभ्यः ॥
देवयज्ञोऽयमहरहः कार्यः स्वाहा कुर्याद्देवेभ्योऽन्नेन जुहुयात् । अन्नाभावे केनचि-
द्द्रव्येण काष्ठपर्यन्तेनापि कार्यः ॥ पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ पितृयज्ञी
मनुष्ययज्ञश्च आ उदपात्रादप्यहरहः कार्यः ॥ एवं पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति
गम्यते ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्समादस्यपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजदी-
क्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे नवमी कण्डिका ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । तत्र प्रथमप्रयोगे वैश्वदेवं विनैव मातृपूजापूर्वकं सदैव
आभ्युदयिकं श्राद्धम् । कारिकायाम् । अह्नोऽष्टधा विभक्तस्य चतुर्थे स्नानमाचरेत् ।
पञ्चमे पञ्चयज्ञाः स्युर्भोजनं च तदुत्तरम् ॥ अह्नोऽष्टधा विभक्तस्य विभागे पञ्चमे
स्मृतः । कुतश्चित्कारणान्मुखकालाभावात्तदन्यथेति ॥ तत्रायसंख्योत्सुकं महानसे
कृत्वा तत्र वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय महानसादङ्गारानाहृत्यावसथ्ये निधाय ततः
पाकादन्नमुद्धृत्याभिघार्य अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुख उपविश्य मणिकोदकेनाग्निं पर्युत्थ
दक्षिणं जान्वाच्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय जुहुयात् । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
इदं ब्रह्मणे नमम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमम । ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा
इदं गृह्याभ्यो नमम । ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय नमम । ॐ अनुमतये
स्वाहा इदमनुमतये ० । इति देवयज्ञः । ततो मणिकसमीपे हुतशेषेणाग्नेन वलित्र-
पमुदक्त्वंस्यं दद्यात् । पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय नमः ॥ अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यो
नमः । पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै नमम । ततो द्वार्ययोः शाखयोर्मध्ये प्राक्संस्थं
वलिद्वयं दद्यात् । धात्रे नमः इदं धात्रे नमम । विधात्रे नमः इदं विधात्रे
नमः । ततो वायवे नम इत्यनेनैव मन्त्रेण पुरस्तादारभ्य प्रतिदिशं प्रदक्षिणं
वलिचतुष्टयं दद्यात् । इदं वायवे नममेति सर्वत्र । ततः प्रागादियतस्यु दिक्षु

तदपि प्रतिदिशं स्वस्वनाममन्त्रैर्ददाति । ततश्च प्राच्ये दिशि नम इत्यादि
 सिञ्चति ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ प्रतिदिशं दत्तवलीनां
 मध्येऽन्तराले ब्रह्मणे नम इत्यादित्रीन् वलीन् दद्यात् ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च
 भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ आनन्तर्यात्तेषां त्रयाणां वलीनामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो
 देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ वली दद्यात् । विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो
 भूतानां च पतय इत्युभयत्र चकारः पठनीय इति गर्गः ॥ उपसे भूतानां च
 पतये परम् ॥ परमिति तयोरप्युत्तरतः । उपसे नमः । भूतानां पतये नम इति
 द्वौ वली दद्यात् ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ तेषामेव ब्रह्मादिव-
 लीनां त्रयाणां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेशैकं बलिं
 दद्यात् । पित्र्यत्याञ्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती भवति । नमस्कारश्चात्र
 प्रदर्शित आचार्येण स सर्वत्र बलिहरणेषु प्रत्येतव्यः । समाचारादित्युक्तमेतत् ॥
 पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यत्स्मैतत्त इति ॥ पात्रं उद्धरणपात्रं
 निर्णिज्य प्रक्षाल्य तदुदकं ब्रह्मादिवलित्रयाणामेवोत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि
 निनयेत् यत्स्मैतत्त इति मन्त्रेण । अत्र निर्णयजनमित्यध्याहारः । बलिहरणे मध्या-
 दिदेशाः शालाया ग्राह्या इति भर्तृयज्ञाः ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्या-
 द्दन्तत इति ॥ तत एव वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्याग्रं अन्नं षोडशग्रासपरिमितं ग्रासच-
 तुष्टयपरिमितं वा ब्राह्मणायावनेज्यावनेजनजलं दत्त्वा हन्तत इति मन्त्रेण दद्या-
 त् । हन्तकाराञ्च पूषं ब्रह्मयज्ञस्यावसरः । नृपज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् ।
 रात्रावपि ह्यतिथिपूजा स्मर्यते । अतिथिं प्रकृत्य नास्यानशनं गृहे वसेदिति ।
 तस्माद्ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नृपज्ञात्पूर्वमेवेति कर्काचार्याः । अतो नित्यस्नान-
 सूत्रस्वार्पयत्वे मूलं मृग्यम् । प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवावसाने
 वा ब्रह्मयज्ञ इति हरिहरः । कात्यायनः । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स
 स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा
 नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ स चैकस्मिन्नहनि सकृदेव कार्यः । तदाह । न हन्तति न
 होमं च स्याध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति ॥
 यथाऽहं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन् ॥ यथाऽहं यो यदन्नमर्हति तदनतिक्रम्य
 यथाऽहं तत् यथा भवति तथा भिक्षुकान् परित्राजकान् ब्रह्मचारिप्रभृतीन् । तत्र
 भिक्षुकान् मधुमांसवर्जितम् । स्वमितरेषां यथोचितम् अतिथींश्च अध्वनीनान्

मेव गीतादिपाठः । जपयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन पृथ-
 ग्विधानात् । अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञो भवत्येव । अहरहः स्वाध्यायम-
 धीते इति श्रुतेः । कारिकायां विशेषः । बद्धाञ्जलिर्दुर्भपाणिः प्राञ्चुखस्तु कुशासनः ।
 वामाङ्घ्रिमुत्तमं कृत्वा दक्षिणन्तु तथा करम् । दक्षिणे जानुनि करोत्यञ्जलिं तमूपेर्म-
 तात् । प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तिस्र एव तु । गायत्रीं चानुपूर्व्येण विज्ञेयं ब्रह्मणो
 मुखम् । ॐ स्वस्ति ब्रह्मयज्ञान्ते प्रोक्त्वा दर्भान् क्षिपेदुदक् । वेदादिकमुपक्रम्य
 यावद्वेदसमापनम् । अध्यात्मिकाऽथ वा विद्या ऋग्यजुः साम एव चेति ॥ इति
 ब्रह्मयज्ञः ॥ ततो वैश्वदेवादग्नादुद्धृत्य षोडशग्रासपरिमितमन्नमुदकपूर्वकं ब्राह्मणाय
 दद्यादिति । मन्त्रः । इदमन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हन्तत इति । अत्र निरग्नेर्नित्य-
 श्राद्धम् । तदुक्तम् । कृतत्वात्पितृयज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते । नित्यं पित्र्येण
 बलिना निरग्नेस्तनु विद्यते ॥ बलिरभावात्पित्र्यस्य शिष्टात्काकबलिः स्मृतः ।
 प्रदीपचण्डिकादौ तु स्मृतिः सम्युदाहृता ॥ तथा । नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेः
 पित्र्यो बलिः स्मृतः । कात्यायनीयवाक्येन विकल्पः प्रतिभाति हि ॥ श्राद्धं वा
 पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा । साग्निः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाच-
 रेत् । अनग्निर्हुतशेषन्तु काके दद्यादिति स्मृतिः ॥ तच्चैवं बह्विंशेर्निवेशनान्ते
 सोदकमन्नं भूमौ चाण्डालवायसादिभ्यो निक्षिपेत् । मन्वास्तु प्रागुक्ताः । मनुः ।
 शुनां च पतितानां च श्रपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कुमीणां च शनक्षैर्निक्षिपे-
 द्भुवि ॥ पितृयज्ञोत्तरं ब्रह्मयज्ञकरणेन तु काकादिवलिदानम् ब्रह्मयज्ञोत्तरं द्रष्ट-
 व्यम् । अथ नित्यश्राद्धे विशेषः । हेमाद्रौ । एकमप्याशयेद्विप्रः पश्यामप्यन्वहं
 गृही ॥ अपीत्यनुकल्पः । प्रचेताः । नामन्तराणं न होमं च नाह्वानं न विसर्ज-
 नम् । न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम् ॥ अत्र निर्दिश्य भोजयित्वा
 किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेदिति तेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः । यत्तु काशीखण्डे ॥ नित्यश्राद्धं
 दैवहीनं नियमादिविर्जितम् । दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोऽङ्गितमिति
 तद्विप्राभावपरम् । भविष्ये । आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्म-
 चर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि ॥ दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते ।
 एतद्विवाऽसम्भवे रात्रावपि कार्यम् । तथा बृहन्नारदीये । दियोदितानि कर्माणि
 प्रमादादकृतानि चेत् । यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत् । इति नित्य-
 श्राद्धम् । अथ वैश्वदेवनिर्णयः । अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
 वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु विसर्जयेत् ॥ वैश्वदेवाकृतेः पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहन्तुम् ।

तदपि प्रतिदिशं स्वस्वनाममन्त्रैर्ददाति । ततश्च प्राच्ये दिशि नम इत्यादि
 सिद्ध्यति ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणोऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ प्रतिदिशं दत्तवलीनां
 मध्येऽन्तराले ब्रह्मणे नम इत्यादित्रीन् वलीन् दद्यात् ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च
 भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ आनन्तर्यात्तेषां त्रयाणां वलीनामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो
 देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ वली दद्यात् । विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो
 भूतानां च पतय इत्युभयत्र चकारः पठनीय इति गर्गः ॥ उपसे भूतानां च
 पतये परम् ॥ परमिति तयोरप्युत्तरतः । उपसे नमः । भूतानां पतये नम इति
 द्वौ वली दद्यात् ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ तेषामिव ब्रह्मादिव-
 लीनां त्रयाणां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेशैकं बलिं
 दद्यात् । पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती भवति । नमस्कारश्चात्र
 प्रदर्शित आचार्येण स सर्वत्र बलिहरणेषु प्रत्येतव्यः । समाचारादित्युक्तमेतत् ॥
 पात्रं निर्णय्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यत्नैतत्त इति ॥ पात्रं उद्वरणपात्रं
 निर्णय्य प्रक्षाल्य तदुदकं ब्रह्मादिवलित्रयाणामेवोत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि
 निनयेत् यत्नैतत्त इति मन्त्रेण । अत्र निर्णयजनमित्यध्याहारः । बलिहरणे मध्या-
 दिदेशः शालाया ग्राह्या इति भर्तृयज्ञाः ॥ उदृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्या-
 दुन्तत इति ॥ तत एव वैश्वदेवाद्ब्राह्मणदुदृत्याग्रं अन्नं षोडशग्रासपरिमितं ग्रास-
 तुष्टयपरिमितं वा ब्राह्मणायावनेज्यावनेजनजलं दत्त्वा हन्तत इति मन्त्रेण दद्या-
 त् । हन्तकाराञ्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञस्यावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् ।
 रात्रावपि ह्यतिथिपूजा स्मर्यते । अतिथिं प्रकृत्य नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति ।
 तस्माद्ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नृयज्ञात्पूर्वमेवेति कर्काचार्याः । अतो नित्यस्नान-
 सूत्रस्वार्पणत्वे मूलं नृयम् । प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवावसाने
 वा ब्रह्मयज्ञ इति हरिहरः । कात्यायनः । यश्च श्रुतिलपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स
 स्मृतः । स चावाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा
 नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ स चैकस्मिन्नहनि सकृदेव कार्यः । तदाह । न हन्तति न
 होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति ॥
 यथाऽहं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन् ॥ यथाऽहं यो यदन्नमर्हति तदनतिक्रम्य
 यथाऽहं तत् यथा भवति तथा भिक्षुकान् परित्राजकान् ब्रह्मचारिप्रभृतीन् । तत्र
 भिक्षुकान् मधुमांसवर्जितम् । एवमितरेषां यथोचितम् अतिथींश्च अध्वनीनान्

मेव गीतादिपाठः । जपयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन पृथ-
 ग्विधानात् । अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञो भवत्येव । अहरहः स्वाध्यायम-
 धीते इति श्रुतेः । कारिकायां विशेषः । बद्धाञ्जलिर्दर्मपाणिः प्राञ्जुस्वस्तु कुशासनः ।
 वामाङ्घ्रिमुत्तमं कृत्वा दक्षिणन्तु तथा करम् । दक्षिणे जानुनि करीत्यञ्जलिं तन्मृपेर्म-
 तात् । प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तिस्र एव तु । गायत्रीं चानुपूर्व्येण विज्ञेयं ब्रह्मणो
 मुखम् । ॐ स्वस्ति ब्रह्मयज्ञान्ते प्रोक्त्वा दर्भान् क्षिपेदुदक् । वेदादिकमुपक्रम्य
 यावद्वेदसमापनम् । अध्यात्मिकाऽथ वा विद्या ऋग्यजुः साम एव चेति ॥ इति
 ब्रह्मयज्ञः ॥ ततो वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य षोडशग्रासपरिमितमन्नमुदकपूर्वकं ब्राह्मणाय
 दद्यादिति । मन्त्रः । इदमन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हन्तत इति । अत्र निरग्नेर्नित्य-
 श्राद्धम् । तदुक्तम् । कृतत्वात्पितृयज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते । नित्यं पित्र्येण
 बलिना निरग्नेस्तन्तु विद्यते ॥ बलेरभावात्पित्र्यस्य शिष्टात्काकबलिः स्मृतः ।
 प्रदीपचण्डिकादौ तु स्मृतिः सम्यगुदाहृता ॥ तथा । नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेः
 पित्र्यो बलिः स्मृतः । कात्यायनीयवाक्येन विकल्पः प्रतिभाति हि ॥ श्राद्धं वा
 पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा । साग्निः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाच-
 रेत् । अनग्निहुतशेषन्तु काके दद्यादिति स्मृतिः ॥ तच्चैवं बहिर्वलेर्निवेशनान्ते
 सोदकमन्नं भूमौ चाण्डालवायसादिभ्यो निक्षिपेत् । मन्त्रास्तु प्रागुक्ताः । मनुः ।
 शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनदौर्निक्षिपे-
 न्नुवि ॥ पितृयज्ञोत्तरं ब्रह्मयज्ञकरणपत्ने तु काकादिबलिदानम् ब्रह्मयज्ञोत्तरं द्रष्ट-
 व्यम् । अथ नित्यश्राद्धे विशेषः । हेमाद्रौ । एकमप्याशयेद्विप्रः पश्चामप्यन्वहं
 गृही ॥ अपीत्यनुकल्पः । प्रचेताः । नामन्त्राणां न होमं च नाह्वानं न विसर्ज-
 नम् । न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादन्नं दक्षिणाम् ॥ अत्र निर्दिश्य भोजयित्वा
 किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेदिति तेनैवोक्तैर्दक्षिणाविकल्पः । यत्तु काशीखण्डे ॥ नित्यश्राद्धं
 दैवहीनं नियमादिविबर्जितम् । दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोऽङ्गितमिति
 तद्विभ्राभावपरम् । भविष्ये । आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाङ्गीकरणादिकम् । ब्रह्म-
 चर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि ॥ दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते ।
 यत्तद्विवाऽसम्भवे रात्रावपि कार्यम् । तथा बृहन्नारदीये । दिवोदितानि कर्माणि
 प्रमादादकृतानि चेत् । यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत् । इति नित्य-
 श्राद्धम् । अथ वैश्वदेवनिर्णयः । अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
 वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु विसर्जयेत् ॥ वैश्वदेवाकृतेः पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ॥

दत्तानां वायुवलीनां पुरस्तादुदग्वा चतुरो वलीन् दद्यात् । प्राच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे नमम । दक्षिणायै दिशे नमः इदं दक्षिणायै दिशे न० । प्रतीच्यै दिशे नमः इदं प्रतीच्यै दिशे न० । उदीच्यै दिशे नमः इदमुदीच्यै दिशे नमम । ततो वायुवलीनामन्तराले प्राक्संस्थं वलित्रयं दद्यात् । ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० । अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय न० । सूर्याय नमः इदं सूर्याय नमम । तत एतेषामुत्तरतो वलिद्वयं दद्यात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० । विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न० । तयोश्चोत्तरतो वलिद्वयं दद्यात् । उपसे नमः इदमुपसे नमम । भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये० ॥ इति भूतयज्ञः । अथ पितृयज्ञः । तत्र प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य ब्रह्मादिवलित्रयस्य दक्षिणप्रदेशे पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा नम इति वलिं दद्यात् । इति पितृयज्ञः । ततस्तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं सव्येनैव ब्रह्मादिवलितो वायव्यां दिशि यत्नैतत्ते निर्णेजनमिति निनयेत् । इदं यत्नणे नमम । ततः काकादिबलीन् वहिर्दद्यात् । तद्यथा । सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता । गोश्रासस्तु मया दत्तः सुरभे प्रतिगृह्यताम् ॥ इदं सुरभ्यै नमम ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै निर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥ इदं वायसेभ्यो नमम ॥ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्यां नमम ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यत्तोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यो नमम । पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया बुभुक्षिताः कर्मनिबद्धवद्धाः । तृत्पर्यमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यो नमम । पादौ प्रक्षाल्याचामेत् । अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्रासनोपरि न्यस्तप्रागग्रदर्भेषु प्राङ्मुख उपविष्टः पवित्रपाणिरन्यान्दर्भान्याणिभ्यामादाय प्रणवव्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीमास्त्रायस्वरेणाधीत्य इषे त्वेत्यादिवेदमारभ्य यथाशक्ति कण्डिकाऽध्यायशो वा संहितां पठित्वा ब्राह्मणं पठेत् । ब्राह्मणं च ब्राह्मणशो वा पठेत् ॐ स्वस्तीत्यन्ते वदेत् ॥ एवं संहितां समाप्य ब्राह्मणमादावारभ्य समापयेत् । तच्च समाप्य द्विवेदाध्यायी चेद् द्वितीयवेदम् । एवं क्रमेणादावारभ्य समापयेत् । एवमेव तृतीयवेदम् । चतुर्थवेदञ्च । एवमेवेतिहासपुराणादीन्यपि पठित्वा आदावारभ्य क्रमेण समापनीयानि । जपयज्ञप्रसिद्धये प्रत्यहं चाध्यात्मिकीं विद्यामुपनिषदमपि क्रमेण ब्रह्मयजान्ते पृथक् पठेत् । एव-

मेव गीतादिपाठः । जपयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन पृथ-
 ग्विधानात् । अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञो भवत्येव । अहरहः स्वाध्यायम-
 धीते इति श्रुतेः । कारिकायां विशेषः । बद्धाञ्जलिर्दुर्भपाणिः प्राञ्जुखरतु कुशासनः ।
 वामाङ्घ्रिमुत्तमं कृत्वा दक्षिणान्तु तथा करम् । दक्षिणे जानुनि करोत्यञ्जलिं तन्मृषे-
 तात् । प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तिस्र एव तु । गायत्रीं चानुपूर्व्येण विज्ञेयं ब्रह्मणो
 मुखम् । ॐ स्वस्ति ब्रह्मयज्ञान्ते प्रोक्त्वा दर्भान् क्षिपेदुदक् । वेदादिकमुपक्रम्य
 यावद्देसमापनम् । अध्यात्मिकाऽथ वा विद्या ऋग्यजुः साम एव चेति ॥ इति
 ब्रह्मयज्ञः ॥ ततो वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य षोडशग्रासपरिमितमन्नमुदकपूर्वकं ब्राह्मणाय
 दद्यादिति । मन्त्रः । इदमन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हन्तत इति । अत्र निरग्नेर्नित्य-
 श्राद्धम् । तदुक्तम् । कृतत्वात्पितृयज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते । नित्यं पित्र्येण
 बलिना निरग्नेस्तत्तु विद्यते ॥ बलेरभावात्पित्र्यस्य शिष्टात्काकबलिः स्मृतः ।
 प्रदीपचण्डिकादौ तु स्मृतिः सम्यगुदाहृता ॥ तथा । नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेः
 पित्र्यो बलिः स्मृतः । कात्यायनीयवाक्येन विकल्पः प्रतिभाति हि ॥ श्राद्धं वा
 पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिस्थापि वा । साग्निः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाच-
 रेत् । अनग्निर्हुतशेषन्तु काके दद्यादिति स्मृतिः ॥ तच्चैवं वहिर्बलेर्निवेशनान्ते
 सोदकमन्नं भूमौ चाण्डालवायसादिभ्यो निक्षिपेत् । मन्वास्तु प्रागुक्ताः । मनुः ।
 युनां च पतितानां च श्रपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपे-
 द्भुवि ॥ पितृयज्ञोत्तरं ब्रह्मयज्ञकरणपक्षे तु काकादिवलिदानम् ब्रह्मयज्ञोत्तरं द्रष्ट-
 व्यम् । अथ नित्यश्राद्धे विशेषः । हेमाद्रौ । एकमप्याशयेद्विप्रं पश्यामप्यन्वहं
 गृही ॥ अपीत्यनुकल्पः । प्रचेताः । नामन्वणं न होमं च नाह्वानं न विसर्ज-
 नम् । न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम् ॥ अत्र निर्दिश्य भोजयित्वा
 किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेदिति तेनैवोक्तैर्दक्षिणाविकल्पः । यत्तु काशीखण्डे ॥ नित्यश्राद्धं
 दैवहीनं नियमादिविर्जितम् । दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोऽङ्गितमिति
 तद्विप्राभावपरम् । भविष्ये । आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्म-
 चर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि ॥ दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते ।
 एतद्विवाऽसम्भवे रात्रावपि कार्यम् । तथा वृहन्नारदीये । दिवोदितानि कर्माणि
 प्रमादादकृतानि चेत् । यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत् । इति नित्य-
 श्राद्धम् । अथ वैश्वदेवनिर्णयः । अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
 वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु विसर्जयेत् ॥ वैश्वदेवाकृतेः पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ॥

दत्तानां वायुबलीनां पुरस्तादुदग्वा चतुरो बलीन् दद्यात् । प्राच्यै दिशि नमः इदं प्राच्यै दिशि नमम । दक्षिणायै दिशि नमः इदं दक्षिणायै दिशि न० । प्रतीच्यै दिशि नमः इदं प्रतीच्यै दिशि न० । उदीच्यै दिशि नमः इदमुदीच्यै दिशि नमम । ततो वायुबलीनामन्तराले प्राक्संस्थं वलित्रयं दद्यात् । ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० । अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय न० । सूर्याय नमः इदं सूर्याय नमम । तत एतेषामुत्तरतो वलिद्वयं दद्यात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० । विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न० । तयोश्चोत्तरतो वलिद्वयं दद्यात् । उपसे नमः इदमुपसे नमम । भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये० ॥ इति भूतयज्ञः । अथ पितृयज्ञः । तत्र प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य ब्रह्मादिवलित्रयस्य दक्षिणप्रदेशे पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा नम इति वलिं दद्यात् । इति पितृयज्ञः । ततस्तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णोजनजलं सव्येनैव ब्रह्मादिवलितो वायव्यां दिशि यक्ष्मैतत्ते निर्णोजनमिति निनयेत् । इदं यक्ष्मणे नमम । ततः काकादिवलीन् वहिर्दद्यात् । तद्यथा । सुरभिर्वष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता । गोग्रासस्तु मया दत्तः सुरभे प्रतिगृह्यताम् ॥ इदं सुरभ्यै नमम ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै निर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥ इदं वायसेभ्यो नमम ॥ द्वौ श्वानौ श्यामश्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्यां नमम ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यज्ञोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यो नमम । पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया बुभुक्षिताः कर्मनिवद्बुद्धाः । तृप्सर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यो नमम । पादौ प्रक्षाल्याचामेत् । अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्रासनोपरि न्यस्तप्रागग्रदर्भेषु प्राञ्जुख उपविष्टः पवित्रपाणिरन्यान्दर्भान्वाणिभ्यामादाय प्रणवव्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीमात्रायस्वरेणाधीत्य इषे त्वेत्यादिवेदमारभ्य यथाशक्ति कण्डिकाऽध्यायशो वा संहितां पठित्वा ब्राह्मणं पठेत् । ब्राह्मणं च ब्राह्मणशो वा पठेत् ॐ स्वस्तीत्यन्ते वदेत् ॥ एवं संहितां समाप्य ब्राह्मणमादावारभ्य समापयेत् । तच्च समाप्य द्विवेदाध्यायी चेद् द्वितीयवेदम् । एवं क्रमेणादावारभ्य समापयेत् । एवमेव तृतीयवेदम् । चतुर्थवेदञ्च । एवमेवेतिहासपुराणादीन्यपि पठित्वा आदावारभ्य क्रमेण समापनीयानि । जपयज्ञप्रसिद्धये प्रत्यहं चाध्यात्मिकीं विद्यामुपनिषदमपि क्रमेण ब्रह्मयज्ञान्ते पृथक् पठेत् । एव-

नग्निर्को वा प्रवासी वा ब्रह्मचारी वाऽन्वग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्टोदिवी-
त्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वालय तां सवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवित-
रिति पूर्ववदन्तैर्हुत्वा पाकं पचेत् । तत्र वैश्वदेवो ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः
कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृत इत्युपस्पृश्य पूर्ववद्वलिकर्मणैवं-
कृते न वृथा पाको भवति न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमशनीयादत्र पिण्डपि-
तयज्ञः पक्षाद्याययणानि कुर्यादिति । गर्गमते वैश्वदेवे विशेषः । पञ्चाहुतीनामु-
त्तरं स्विष्टकृद्दोमः । भूतयज्ञे पूर्वं भूतगृह्येभ्यो नम इति बलिं दत्त्वा पर्जन्यादिभ्यो
दानम् । विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च पतय इति मन्त्रद्वये चकारपाठः ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्समाट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजगदाधरकृते गृह्य-
सूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमहायज्ञपदार्थक्रमः ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ १ ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे

श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन
वा ॥ २ ॥ आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ पृथि-
व्याश्रनय इत्यृग्वेदे ॥ ४ ॥ अन्तरिक्षाय वायवइति यजुर्वेदे ॥
५ ॥ दिवे सूर्यायेति सामवेदे ॥ ६ ॥ दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथ-
र्ववेदे ॥ ७ ॥ ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ प्रजापतये
देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धार्ये मेधार्ये सदसस्पतयेऽनुमतय इति
च ॥ ९ ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ १० ॥ सदसस्पतिमित्य-
क्षतधानास्त्रिः ॥ ११ ॥ सर्वेऽनुपठेयुः ॥ १२ ॥ हुत्वाहुत्वौदुस्वर्य-
स्त्रिस्त्रिस्त्रिः समिध आदधुरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सा-
वित्र्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥ १४ ॥ शन्नोभव-
न्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्नीयुः ॥ १५ ॥ दधिक्रावण
इति दधि भक्षयेयुः ॥ १६ ॥ स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्त्रि-
लानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन
वा ॥ १७ ॥ प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा
त्रिंश्व सावित्रीमध्यायादीन्प्रवृथात् ॥ १८ ॥ ऋषिमुखानि बह्वृ-
चानाम् ॥ १९ ॥ पर्वाणि छन्दोगानाम् ॥ २० ॥ सूक्तान्यथर्वणा-

साग्नेः सर्वत्र आद्वादौ वैश्वदेवः । पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निः ।
 पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव
 च । वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति लौगाक्षिस्मृतेः ॥ अत्र साग्निः
 आहिताग्निरिति हेमाद्रिः ॥ कात्यायनानां तु सर्वार्थमेक एव पाको वैश्वदेवाद-
 न्नादिति सूत्रणात् । अन्येषां तु पृथक् । आद्वात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निः ।
 एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र चान्ते विधीयत इति हेमाद्रावुक्तेः । तत्रैव परिशिष्टे ।
 सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्विष्टे तथैव च । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशे-
 ऽहनि ॥ स्मार्त्ताग्निमतां तद्रहितानां वाऽग्नौकरणीत्तरं विकिरीत्तरं वा होममात्रं
 पृथक्पाकेन । भूतयज्ञादि तु आद्धान्त एव । अत्र मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादी स्पष्टम् ।
 सर्वेषां आद्धान्तं वा तत्पाकेन वैश्वदेवनित्यश्राद्धादीनीति तृतीयः ॥ श्राद्धं निर्वर्त्य
 विधिवद्द्वैश्वदेवादिकं ततः । कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्दन्तकारादिकं तथेति पैठीन-
 सिस्मृतेः । ततः श्राद्धशेषात् । श्राद्धाद्भि आद्दशेषेण वैश्वदेवं समाचरेदिति चतु-
 विंशतिमताञ्च । एवं वैश्वदेवस्य कालत्रयस्य आशाऽर्कं शाङ्खायनेन परिशिष्टमुदा-
 हृत्यैव व्यवस्योक्ता । आदौ षड्द्वौ क्षये चान्ते दर्शं मध्ये महालये । एकोद्विष्टे निवृत्ते
 तु वैश्वदेवो विधीयत इति ॥ बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां आद्धान्त एवेति मेधातिथि-
 स्मृतिरत्रावल्यादयो बहवः । बहुषां आद्धान्त एवेति वीपदेवः । मध्यपक्षस्त्वन्यशा-
 खापर इति स एवाह । हेमाद्रिस्तु षड्वावप्यन्त एव वैश्वदेवमाह । कातीयानां तु
 स्मार्त्तश्रौताग्निमतामादावेव । अन्येषामन्ते । तैत्तिरीयाणां तु साग्नीनां सर्वत्रादौ ॥
 पञ्चयज्ञांश्च अन्ते चेति सुदर्शनभाष्ये । मार्कण्डेयः । ततो नित्यक्रियां कुर्याद्द्वोज्येञ्च
 ततोऽतिथीन् । ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह मृत्यादिभिर्नरः ॥ ततः श्राद्धशेषात् नित्यक्रियां
 नित्यश्राद्धम् । तत्र पृथक्पाकेन नैत्यकमिति तेनैवोक्तेः ॥ पाकैको विकल्पः । अथ
 पक्वाभावे स्मृत्यर्थसारे विशेषः । पक्वाभावे प्रवासे वा तन्दुलानौपधीस्तु वा । पयो दधि
 घृतं वाऽपि कन्दमूलफलादि वा ॥ योजयेद्देवयज्ञादौ जलं वाऽप्सु जलं पतेत् ॥
 इदं सुवेषेण ह्येतव्यं पाणिना कठिनं हविरिति ॥ स्नातको ब्रह्मचारी वा पृथक्पा-
 केन वैश्वदेवं कुर्यात् । स्त्री बालाश्च कारयेदिति स्मृत्यर्थसारे । तत्रैव । होमाग्रदा-
 नरहितं भोक्तव्यं न कथंचन । अविभक्तपु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं तु यत् ॥ देव-
 यज्ञादि सर्वार्थं लौकिकाग्नौ कृतं यदि । इदूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औपधम् ॥
 भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रिया इति ॥ अथ निरग्निः कस्य विशेषः ।
 तत्र याज्ञिकाः पठन्ति । अथातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्वमपत्नीक उत्सन्नाग्निर-

नोपदेशात् ॥ स यावन्तङ्गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावि-
त्र्या ॥ स इत्याचार्योऽभिधीयते । यावन्तं शिष्यगणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफल-
केन जुहुयात्सावित्र्या । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ।
अतो धानाभिः स्विष्टकृत् । तासाञ्च अपणानुपदेशान्तदूतानामेवोपादानम् ।
प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐ कारमुक्त्वा त्रिंशच्च सावित्रीमध्याया-
दीन्प्रब्रूयात् ॥ मन्त्रब्राह्मणयोः ॥ ऋषिमुखानि बहुचानां पर्वाणि छन्दोगा-
नां सूक्तान्यथर्वणानां ॥ प्रब्रूयादित्यनुवर्तते ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्त्विति ।
अमुं मन्त्रम् ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ त्रिरात्रमेव ।
एके प्रागुत्सर्गात् । लोमनखानामनिकृन्तनमिच्छन्ति उत्सर्गश्चादूर्ध्वपष्ठान् मासा-
नधीत्योत्सृजेयुरित्येवम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ अध्यातोऽध्यायोपाकर्म । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अध्यायो-
ऽध्ययनम् । तस्योपाकर्म पौपस्य रोहिण्याम्मध्यमाष्टकायां वा एकपक्षिकोत्सृष्टस्या-
दूर्ध्वपष्ठानदूर्ध्वसप्तमान्वा मासान् शुक्रपक्षे वेदान् कृष्णपक्षेऽङ्गानीत्येवमधीत्य ततः सर्व-
योत्सृष्टस्य पुनरुपाकरणं स्वीकरणमिति यावत् । एवञ्च सत्यध्यायनप्रवृत्तस्यैव
तद्भवति । अतएवाग्निमतोऽध्यापनमभवति । न ह्यनग्निमाञ्छक्नोत्यग्निसाध्यङ्गमं
कर्तुमिति । औपधीनामिति । आवण्यां पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायः औपधीप्रादु-
र्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । एवं पञ्चम्यामपि । तत्रापि प्रायशो हस्त
एव भवति । अत उपाकर्मकालद्वयस्यायं विकल्पः । अपरे तु कालचतुष्टयमाहुः ।
आज्यभागादीनि अधीयान एव जुहोति । ऋग्वेदे अधीयमाने । एवमग्रेऽपि व्या-
ख्येयम् । प्रजापतय इत्यादि च शब्दात्सर्वत्र । तस्य तु पृथग्योगकरणं चतुर्णामपि
वेदानान्तन्त्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेत्याहुतिद्वयमप्रतिवेदमावर्तते । प्रजापतये
देवेभ्य इत्येवमादि तन्त्रेण यथा स्यादिति । एतदेव आज्याहुतिकमेव कर्म व्रतवि-
सर्गं व्रतादेशे चापि भवति । सदसस्पतिमिति मन्त्रेणाचार्योऽज्ञतधानास्त्रिर्जुहोति ।
सर्वे शिष्या अनु सहैवानुवर्तमाना उपांशु मन्त्रन्त्रिः पठेयुः । किङ्कृत्वा हुत्वा
हुत्वौदुम्बरीस्तिस्त्रिस्तिस्रः समिध आदध्युः सांवित्र्या एकैकामक्षतधानाहुतिम् ।
समिदाधानञ्च भेदेन नतु योगपथेन । ब्रह्मचारिणश्च शिष्यस्य पूर्वकल्पेन प्रागु-
पदिष्टविधानेन समिदाधानमन्त्रेणेत्यर्थः । तत्रैव हि प्रकृत्योक्तम् । एवन्द्वातीयान्तथा
द्वितीयामिति । शन्नोभवन्त्विति मन्त्रेणाक्षतधाना अन्नतानां यवानां धानाः भर्जि-

नाम् ॥ २१ ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सहन इदं
वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेदे येन यथा न विद्विषामह इति ॥

२२ ॥ त्रिरात्रं नाधीयीत् ॥ २३ ॥ लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥

२४ ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ २५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ व्याख्यास्यत इति शेषः ॥ अध्ययनमध्या-
यस्तस्योपाकरणम् । एवं हि स्मरन्ति । छन्दांस्युपकृत्वाऽधीयीत । एवं सति
अध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्ववति अत एवाग्निमतोऽध्यापनं भवति । नह्यनग्निमान् शक्रो-
त्यग्निसाध्यं कर्म कर्तुमिति । औपधीनां प्रादुर्भावे आवरणेन आवरणां पौर्ण-
मास्याम् ॥ श्रावण्यां हि पौर्णमास्यां श्रावण एव प्रायशो भवति औपधीनां
प्रादुर्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । आवरणस्य पञ्चमीं हस्तेन वा ॥
तत्रापि प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो विकल्पो-
ऽयम् ॥ अपरे तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति ॥ आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥
पृथिव्या अग्नय इति ऋग्वेदे ॥ अधीपमाने जुहोति ॥ अन्तरिक्षाय वायव
इति यजुर्वेदे । दिवे सूर्यायेति सामवेदे ॥ दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथर्ववेदे ॥
ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः अद्वायै मेधायै
सदसस्पतयेऽनुमतये च ॥ चशब्दादेतदपि सर्वत्र । पृथक्योगकरणं किमर्थम् ।
चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणकर्मणि ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति प्रतिवेदमाव-
र्तते । प्रजापतये देवेभ्य इत्येवमादि तन्त्रेण यथास्यादिति पृथक्योगकरणम् ॥
एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ एतदेव व्रतादेशे विसर्गं चाज्याहुतिकर्म भवति ॥
सदसस्पतिमित्यन्नतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्तस्त्रिः
समिध आदध्युराद्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥ सदसस्पतिमित्यनेन
मन्त्रेण आचार्योऽन्नतधाना जुहोति । सर्वे च सह पठन्ति मन्त्रम् । हुत्वा
हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्तः समिध आदध्युः सावित्र्या ॥ समिदाधानं च भेदेन न यौगप-
थेन ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन । इति दृष्टत्वात् । तत्र हि समिदाधानं
प्रकृत्योक्तम् एवं द्वितीयां तथा तृतीयामिति ॥ शन्नोभवन्त्वित्यन्नतधाना अखा-
दन्तः प्राश्नीयुः ॥ शन्नोभवन्त्वित्यनेन मन्त्रेण । अन्नतधाना यवानां धाना अनव-
खण्डयन्तः प्राश्नीयुः ॥ दधिक्रावृण इति दधि भक्षयेयुः ॥ सर्वे इति बहुवच-

श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य शुक्लपञ्चदश्याम् । अत्र औपधीप्रादुर्भावः श्रावणश्च
 पौर्णमास्या एव विशेषणम् । तत्र तयोः प्रायशः सम्भवात् । एवं च सति पौर्णमास्याः
 एव प्राधान्यम् । तस्माद्विशेषणाभावेऽपि पौर्णमास्यां भवति ॥ श्रावणस्य पञ्च-
 मीं हस्तेन वा ॥ औपधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः श्रावणमासस्य पञ्चमीं
 हस्तेन युक्तां वा प्राप्य भवति तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति । अतः श्रावणी पौर्णमा
 श्रावणपञ्चमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः । अन्येतु कालचतु-
 ष्टयमाहुः । कथं श्रावणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य पञ्चमीं वा हस्तेन
 वा भवति ॥ औपधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः । औपधिप्रादुर्भावे सति श्रावणेन
 इत्यादि ॥ आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्या अग्नय इत्यृग्वेदे
 अन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमस
 इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः
 अद्वायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति च ॥ आज्यभागाविष्टा आज्यभाग-
 हीमानन्तरं आज्याहुतीर्जुहोति । तत्र ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै अग्नय इति द्वे
 आहुती जुहोति । यजुर्वेदे अधीयमाने अन्तरिक्षाय वायव इति द्वे । सामवेदे
 अधीयमाने दिवे सूर्यायेति द्वे । अथर्ववेदे अधीयमाने दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति द्वे ।
 ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्त्तयेत् । सर्वेषु वेदेषु
 अधीयमानेषु एकतमे वा तथा प्रजापतय इत्यादिकाश्च सप्त । च शब्दात्सर्वत्र ।
 एवमेकैकशी वेदाध्ययनोपाकरणपत्ने । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपा-
 करणकर्म तदा ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति प्रतिवेदमाहुतिद्वयमावर्त्तयेत् । प्रजापतये
 देवेभ्य इत्याद्यास्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥
 एतत् उपाकर्मणि विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतय इत्यन्तं होमकर्म व्रतादेशनं
 वेदारम्भः विसर्गः समावर्तनम् व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गस्तेषु
 भवति ॥ सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्ति-
 स्रस्त्रिः समिध आदध्याद्रार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥ सदसस्प-
 तिमित्यनेन मन्त्रेण अक्षताश्च धानाश्च अक्षतधानाः ता आचार्या जुहोति
 त्रिस्त्रिवारम् । सर्वे च शिष्या एतं मन्त्रं अनु सह पठेयुः । तथा हुत्वा हुत्वा एकै-
 कामाहुतिं दत्वा औदुम्बर्यः उदुम्बरवृक्षोद्भवास्त्रिस्त्रिस्त्रिः आर्द्राः सरसाः सपलाशाः
 पत्रसहिता घृताक्ता आज्यलिप्ताः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्या आदध्याः

तकणान् दन्तैरनवखण्डयन्तः अर्चर्वयन्तः प्राशनीयुः सर्वे । दधिक्रावण इति दधि
 भक्तयेयुः सर्वे बहुत्वोपदेशात् । स आचार्यो यावन्तं शिष्याणाङ्गणमिच्छेत्तावत-
 स्तिलान् आकर्षफलकेनौदुम्बरेण वाहुमात्रेण सर्पाकृतिना जुहुयात् सावित्र्या
 शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा । वाशब्दो विकल्पार्थः । ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत् ।
 तासाञ्च अपणानुपदेशात् त्रितानामेवोपादानम् । प्राशनान्ते प्रत्यञ्जुखेभ्य उपविष्टे-
 भ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्व सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयात् मन्त्रब्राह्मणयोः । ऋषिमु-
 खानि वहूचानाम् पर्वाणि हृन्दोगानां सूक्तान्धर्वणानाम् प्रब्रूयादित्यनुवर्तते । सर्वे
 जपन्ति सहनोऽस्त्वित्यमुम्मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्ब्रह्मदेवतज्ञपे० । इद-
 म्ब्रह्म साङ्गोऽयं वेदः अध्ययनार्थं सह सहभावम्प्राप्तानां समवेतानाङ्गोऽस्मा-
 कमस्मद्दृष्टये सुस्थिरम्भवतु । ततश्च सह मिलितानाङ्गोऽस्मान् अवतु अपायाद्भक्तु ।
 तथाऽत्र मिलितानाङ्गोऽस्माकमनध्यायाध्ययनशूद्रादिश्रावणादिना उपहृतमपीदं
 ब्रह्म वीर्यवदस्तु अयातयाममस्तु । किञ्च इन्द्रः प्रजापतिः अन्तर्यामी तत्
 यथा यथावत् वेद वेदयतु । येन ब्रह्मवेदनेन वयन्न कञ्चन विद्विषामहे द्विष्मः ।
 अनिकृन्तनमपि त्रिरात्रम् । एके उत्सर्गादूर्ध्वपट्टानित्युक्तसर्वात्सर्गात्प्राक् लोमनखा-
 नामनिकृन्तनमिच्छन्ति ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ अथ पञ्चमहायज्ञानन्तरं अध्यायस्य
 उत्सृष्टस्य अध्ययनस्य उपाकर्म उपाकरणं व्याख्यास्यत इति शेषः । तच्चाग्निमती-
 ऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति । हृन्दांस्युपाकृत्याधीयीतेतिवचनात् । उपाकरणस्य
 चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः । तथाच हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः
 न स्वैऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुहूर्त्तकां समिदाहुतिम् । स्वर्गभंसंस्कृतार्थश्च यावन्नासौ
 प्रजायत इति । स्वेन आत्मना आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन् स्वे अग्नौ
 अन्यस्य सम्बन्धी संस्कारको होमः अन्यहोमो न स्यात् न भवेत् । किं पर्युदस्य
 एकां समिदाहुतिं समिधामाहुतिः समिदाहुतिः तां मुक्त्वा वर्जयित्वा । सा च समि-
 दाहुतिः उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति तेनावसथ्याग्नावुपाकर्म
 भवतीति गम्यते । अत अध्यापयतोऽपि निरग्नेः साग्नेरपि अनध्यापयतो नाधि-
 कारः । यत्तु लोके ब्रह्मचारिणां पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्तते लौकिकेऽप्यग्नौ तस्याचारं
 विहाय मूलं न दृश्यते ॥ औपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन आवरणां पौर्णमा-
 स्याम् ॥ औपधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सत्यां श्रवणेन युक्तायां

कुर्वतः औपासनिकस्य नत्वन्यस्य । तत्र प्रथमप्रयोगविहितमातृपूजापूर्वकं श्राद्धम्
 आचार्यं आवसथ्याग्री ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषमनुतिष्ठेत् । तण्डुलस्थाने
 श्रद्धतधाना आसादयेत् प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच्च । तथोपकल्पयति । औदुम्बरीः समिधः
 दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्ष्यार्थं धानाः । तत आज्यभागान्ते वेदाहुत्यादीनामनुम-
 त्यन्तानां वेदारम्भवद्दीपं विदध्यात् । एकदा सर्ववेदोपाकरणे प्रतिवेदं स्वस्वाहुति-
 द्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्जुहुयात् । प्राजापत्याद्या
 अनुमत्यन्ताः सप्ताहुतीस्तन्वेण । अथ सदसस्पतिमित्यनयञ्चां तत आसादिताभिर-
 क्षतधानाभिः सुवेणैकानाहुतिं आचार्या जुहोति इदं सदसस्पतये० । शिष्या अपि
 मन्त्रमनु पठन्ति । तत आचार्यः शिष्याश्च सर्वे औदुम्बरीमाद्रां सपलाशां
 घृतास्तां एकैकां समिधं तत्सवितुरित्यादिकया सावित्र्या अग्नावादध्युः ब्रह्मचा-
 रिणश्च शिष्या अग्निकार्यमन्त्रेण तथैव समिधमादध्युः । एवं द्विरपरं धानाहोमं
 विधाय एकैकां समिधमादध्युः । तत आचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधाना-
 भ्यस्तिस्तिस्तीऽक्षतधाना दन्तैरनवखण्डयन्तो भक्षयेयुः । शत्रोभवन्तु वाजिन
 इत्यनयञ्चां तत आचम्य ततो दधिक्रावणो अकारिपमित्यनयञ्चां दधि भक्षयेयुः ।
 तत आचमनानन्तरं आचार्यां यावन्तं शिष्यगणं कामयेत तावतस्तिलानाकर्षफल-
 केनादाय सावित्र्या जुहुयात् । इदं सवित्रे० । शुक्रज्योतिरित्यनेनानुवाकेन वा तिलान्
 जुहुयात् । तत्रेदं मरुद्भ्य इतित्यागः । ततो हुतशेषधानाभ्यः खिष्टकृते हुत्वा
 महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं
 यथोक्तं कुर्यात् । ततः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्यं उपविष्ट
 ॐकारमुक्त्वा त्रिवारं च सावित्रीमुक्त्वा इपे त्वा कृष्णोऽसीत्येवं मन्त्रस्य अध्या-
 यानामादीन् प्रतीकान् ब्रूयात् । तथाच व्रतमुपैष्यन् स वै कपालान्येवान्यतर
 उपदधातीत्येषं च ब्राह्मणस्य । ऋग्वेदानां मण्डलादीन् छन्दोगानां पर्वादीन् अथ-
 र्वणानां सूक्तादीन् प्रब्रूयात् । ततः सर्वे आचार्याः शिष्याश्च जपन्ति सहनोऽस्तु
 सहनोऽवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह
 इति अमुं मन्त्रं । तदनन्तरं त्रिरात्रमध्यायं कुर्युः । यतः “अनध्यायेष्वध्ययने
 प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम् । ब्रह्मवीर्यं बलं तेजो निकृन्तति यमः स्वयम् ॥ मन्त्रवीर्यंक्ष-
 यभयादिन्द्रो घञ्जेण हन्ति च । ब्रह्मराक्षसतां चैति नरकश्च भयेद्भुवम् ” ॥ लोम-
 नखानां निकृन्तनं न कारयेयुः त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखनिकृन्तनं घर्ज-

अग्नौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रक्षिपेयुः भेदेन नतु युगपत् ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वक-
 ल्पेन ॥ तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमन्त्रेण आद-
 ध्युः । अत्र तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा न समिद्विपया किन्तु आधातुपरुषविपया
 तेन प्रत्याहुतिं एकैकामादध्युः ॥ शन्नोभवन्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्री-
 युः ॥ शन्नोभवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा अक्षतधाना अखादन्तः दन्तैरनवखण्डयन्तः
 प्राशनीयुः भक्षयेयुः ॥ दधिक्रावण इति दधि भक्षयेयुः ॥ दधिक्रावणो अकारि-
 पमित्यूचा दधि भक्षयेयुः ॥ स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन
 जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ स आचार्यो यावन्तं याव-
 त्सह्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्सह्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदु-
 स्वयेण वाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या सवितृदेवतया गायत्रच्छन्दस्कया प्रसि-
 द्धया जुहुयात् । यद्वा शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन जुहुयात् । गुणफलमेतत् । अतो
 धानाभ्यः खिष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिनवाहुतीहुत्वा ॥ प्राशनान्ते प्रत्य-
 ङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य उँकारमुक्त्वा त्रिंश्र सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयाद्-
 पिमुखानि वहृचानां पर्वाणि छन्दोगानां सूक्तान्यथर्वणानाम् ॥ संस्रव-
 प्राशनानन्तरं प्रत्यङ्मुखेभ्य आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यात् स्वयं प्राङ्मुख उपविष्ट
 उँकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां च सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रप्रा-
 षण्योः अध्यायानामादीन् प्रब्रूयात् अध्यापयेत् इति यजुर्वेदोपाकरणे । ऋग्वे-
 दोपाकरणे तु ऋपिमुखानि मण्डलादीन् प्रब्रूयात् वहृचानां शिष्याणां छन्दोगानां
 सामगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्याणि पर्यणामादीन् प्रब्रूयात् । अथर्वणानां
 शिष्याणां अथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् प्रब्रूयात् ॥ सर्वे जपन्ति सह-
 नोऽस्तु सहनोऽयतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न
 विद्विषामह इति ॥ सर्वे आचार्यशिष्याश्च सहनोऽस्त्वित्यमुं मन्त्रं जपन्ति ॥
 त्रिरात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनमेके प्रागुत्सर्गात् ॥ उपाकर्मानन्तरं
 त्रिरात्रं नाधीयीरन् अध्ययनं न कुर्युः । त्रिरात्रमेव लोमनां नखानां च अनिकृन्तनं
 अच्छेदनं । एके आचार्याः लोमनखानामनिकृन्तनं प्रागुत्सर्गात् उत्सर्गकर्मत अर्वाक्
 चच्छन्ति । उत्सर्गश्च अर्द्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेपुरित्येवं वक्ष्यमाण इति सूत्रार्थः ।
 अथ पट्टतिः । आवण्यं पौर्णमास्यां अथण्युक्तायामयुक्तायां वा आवण्यस्य शुक्रप-
 ष्ण्यां हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति तच्च अध्यापनं

इति बृहस्पतिवचनात् । पराशरमाधवीयेऽप्येवम् । सामगानां सिंहस्थे र्वावुक्ते-
स्तद्विषय इदं पुरोडाशचतुर्द्धाकरणवदुपसंह्रियत इतित्वन्ये । एतच्च शुक्रास्तादा-
वपि कार्यम् । उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमित्युक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति
पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावउक्तः प्रयोगपारिजाते । नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु
च । उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति ॥ प्रथमारम्भस्तु न भवति ॥
तत्रैव कश्यपः । गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा बार्द्धकेऽपि वा । तथाऽधिमाससङ्क्रान्तौ
मलमासादिषु द्विजः ॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति । एतच्च पूर्वा-
ह्णे कार्यम् । तथाच प्रचेतोवचः । भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव त्विति ।
दीपिकाऽपि । अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृत इति । यत्तु अध्यायानामुपाकर्म
कुर्यात्कालेऽपराह्णके । पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति गोभिलव-
चस्तत्सामगविषयम् । तेषामपराह्णस्योक्तत्वात् । तेन वाजसनेयिभिः पूर्वाह्णव्या-
पिनी तिथिर्ग्राह्या । दिनद्वये पूर्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शं वा तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानां
पूर्वैवेति हेमाद्रिः । मदनपारिजातेऽपि । पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपा-
कर्मेत्युक्तम् । मदनरत्ने तु । पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः इति बहुच-
परिशिष्टे तैत्तिरीयकपदं अनुवादत्वात्तस्य च प्रास्यधीनत्वात् प्राप्तिश्च यजुर्वेदि-
मात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणाथमित्युक्तम् । तथैवानन्तभट्टीयेऽपि । कारिकाया-
न्तु । पूर्णमा प्रतिपद्युक्ता तत्रोपाकर्माणः क्रिया । उक्तोऽर्थोऽयं प्रसङ्गेन भविष्यो-
त्तरसञ्ज्ञिके ॥ वस्तुतस्तु हेमाद्रिमतमेव युक्तम् । पराशरमाधवीये । श्रावणी
पौर्णमासी तु सङ्गवात्परती यदि । तदैवीदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥
कालादर्शऽपि । श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्पञ्चमहूर्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां
तत्रोपाकर्मात्सर्जनं भवेत् ॥ प्रयोगपारिजाते । उपाकर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपी-
ष्यते । धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामु-
पाकर्म तथैव च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ श्रावणस्य पञ्चमीऽं
हस्तेन वा ॥ श्रावणस्य शुक्लपञ्चमीं हस्तेन युक्तां प्राप्य वा भवति । तत्रापि
प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो यिकल्पोऽयम् । भर्तृ-
यज्ञास्तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति ॥ वासुदेवदीक्षिता अपि ॥ आज्यभागाविष्टाऽऽ-
ज्याहुतीर्जुहोति ॥ पृथिव्या अग्नय इति ऋग्वेदे अन्तरिक्षाय वायव इति
यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति अथर्ववेदे ब्रह्मणे

अग्नौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रक्षिपेयुः भेदेन नतु युगपत् ॥ ब्रह्मचारिणाश्च पूर्वक-
 ल्पेन ॥ तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमन्त्रेण आद-
 ध्युः । अत्र तिष्ठस्तिष्ठ इति वीप्सा न समिद्विषया किन्तु आधातुपुरुषविषया
 तेन प्रत्याहुतिं एकैकामादध्युः ॥ शन्नोभवन्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राग्नी-
 युः ॥ शन्नोभवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा अक्षतधाना अखादन्तः दन्तैरनवखण्डयन्तः
 प्राशनीयुः भक्षयेयुः ॥ दधिक्लावृण इति दधि भक्षयेयुः ॥ दधिक्लावृणो अकारि-
 षमित्यृचा दधि भक्षयेयुः ॥ स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन
 जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ स आचार्यो यावन्तं याव-
 त्सङ्घाकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्सङ्घाकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदु-
 म्बर्येण वाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या सवितृदेवतया गायत्रच्छन्दस्कया प्रसि-
 द्धया जुहुयात् । यद्वा शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन जुहुयात् । गुणफलमेतत् । अतो
 धानाम्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिनवाहुतीहुत्वा ॥ प्राशनान्ते प्रत्य-
 ङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिंशु सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयात्-
 पिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छन्दोगानां सूक्तान्यथर्वणानाम् ॥ संस्रव-
 प्राशनानन्तरं प्रत्यङ्मुखेभ्य आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यात् स्वयं प्राङ्मुख उपविष्ट
 ॐकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां च सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रप्रा-
 षणयोः अध्यायानामादीन् प्रब्रूयात् अध्यापयेत् इति यजुर्वेदोपाकरणे । ऋग्वे-
 दोपाकरणे तु ऋषिमुखानि मण्डलादीन् प्रब्रूयात् बहुचानां शिष्याणां छन्दोगानां
 सामगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन् प्रब्रूयात् । अथर्वणानां
 शिष्याणां अथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् प्रब्रूयात् ॥ सर्वे जपन्ति सह-
 नोऽस्तु सहनोऽवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न
 विद्विषामह इति ॥ सर्वे आचार्यशिष्याश्च सहनोऽस्त्वित्यमुं मन्त्रं जपन्ति ॥
 त्रिरात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनमेके प्रागुत्सर्गात् ॥ उपाकर्मानन्तरं
 त्रिरात्रं नाधीयीरन् अध्ययनं न कुर्युः । त्रिरात्रमेव लोमनां नखानां च अनिकृन्तनं
 अच्छेदनं । एके आचार्याः लोमनखानामनिकृन्तनं प्रागुत्सर्गात् उत्सर्गकर्मत अर्वाक्
 अच्छन्ति । उत्सर्गश्च अर्द्धपष्टान्मासानधीत्योत्सृजेयुरित्येवं वक्ष्यमाण इति सूत्रार्थः ।
 अथ पद्धतिः । आवण्यां पौर्णमास्यां अथणयुक्तायामयुक्तायां वा आवणस्य शुक्रप-
 क्षम्यां हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति तच्च अध्यापनं

इति बृहस्पतिवचनात् । पराशरमाधवीयेऽप्येवम् । सामगानां सिंहस्थे रवावुक्ते-
 स्तद्विषय इदं पुरोडाशचतुर्द्वारकरणवदुपसंह्रियत इतित्वन्ये । एतच्च शुक्रास्तादा-
 वपि कार्यम् । उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमित्युक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति
 पूर्वं त्रिरात्रादिवेषाभावउक्तः प्रयोगपारिजाते । नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु
 च । उपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति ॥ प्रथमारम्भस्तु न भवति ॥
 तत्रैव कश्यपः । गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा बार्द्धकेऽपि वा । तथाऽधिमाससङ्क्रान्तौ
 मलमासादिषु द्विजः ॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति । एतच्च पूर्वा-
 ह्णे कार्यम् । तथाच प्रचेतोवचः । भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव त्विति ।
 दीपिकाऽपि । अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृत इति । यत्तु अध्यायानामुपाकर्म
 कुर्यात्कालेऽपराह्णके । पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति गोभिलव-
 चस्तत्सामगविषयम् । तेषामपराह्णस्योक्तत्वात् । तेन वाजसनेयिभिः पूर्वाह्णव्या-
 पिनी तिथिर्ग्राह्या । दिनद्वये पूर्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शं वा तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानां
 पूर्ववेति हेमाद्रिः । मदनपारिजातेऽपि । पूर्वविद्वायां आवण्यां वाजसनेयिनामुपा-
 कर्मैत्युक्तम् । मदनरत्ने तु । पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवणं तैत्तिरीयकाः इति बहुच-
 परिशिष्टे तैत्तिरीयकपदं अनुवादत्वात्तस्य च प्रास्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदि-
 मात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेदुपलक्षणाथमित्युक्तम् । तथैवानन्तभट्टीयेऽपि । कारिकाया-
 न्तु । पूर्णमा प्रतिपद्युक्ता तत्रोपाकर्माणः क्रिया । उक्तोऽर्थोऽयं प्रसङ्गेन भविष्यो-
 त्तरसञ्ज्ञिके ॥ वस्तुतस्तु हेमाद्रिमतमेव युक्तम् । पराशरमाधवीये । आवणी
 पौर्णमासी तु सङ्गत्वात्परतो यदि । तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यौदयिकी भवेत् ॥
 कालादर्शऽपि । आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत्यण्मुहूर्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां
 तत्रोपाकर्मात्सर्जनं भवेत् ॥ प्रयोगपारिजाते । उपाकर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपी-
 प्यते । धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामु-
 पाकर्म तथैव च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ आवणस्य पञ्चमीं
 हस्तेन वा ॥ आवणस्य शुक्लपञ्चमीं हस्तेन युक्तां प्राप्य वा भवति । तत्रापि
 प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो विकल्पोऽयम् । भर्तृ-
 यज्ञास्तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति ॥ वासुदेवदीक्षिता अपि ॥ आज्यभागाविष्टाऽऽ-
 ज्याहुतीर्जुहोति ॥ पृथिव्या अग्नय इति ऋग्वेदे अन्तरिक्षाय वायव इति
 यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति अथर्ववेदे ब्रह्मणो

येयुः । अतो मन्त्रब्राह्मणयोः शुक्लकृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरन्तरं मन्त्रं ब्राह्मणं च अधीयीरन् आचार्येण अध्याप्यमानाः शिष्याः । इत्युपाकर्म ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अधी-
यत इत्यध्यायो वेदः तस्योपाकर्म उपाकरणम् उपक्रमः । एवं हि मन्वादयः
स्मरन्ति । श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तशब्दनांस्पधीपीत
मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमानिति ॥ अर्द्धेन सह पञ्चमान् । एवं सत्यध्ययनप्रवृत्तस्यै-
तद्ववति । अतएवाग्निमतोऽध्यापनं भवति । न ह्यनग्निमान् शक्नोत्यग्निसाध्यं
कर्म कर्तुमिति । निरग्नेरप्येतदुपाकर्म लौकिकाग्नौ भवतीति गर्गः । नचैतत्कर्का-
दिसम्मतम् । अध्यायोपाकर्मैति वक्ष्यमाणस्य विधिपूर्वकस्य स्वाध्यायप्रारम्भकर्मणो
नामधेयम् । पौषस्य रोहिण्यां मध्यामाष्टकायां वा पाक्षिकोत्सृष्टस्यार्द्धपट्टानर्द्ध-
सप्तमासान् शुक्लपक्षे वेदाः कृष्णपक्षेऽङ्गानि इत्येवमधीत्य ततः सर्वथोत्सृष्टस्य
पुनरुपाकरणं स्वीकरणमिति जयरामो हरिहरश्च । अपरे तु श्रावण्यां पौर्णमास्या-
मुपाकृत्यार्द्धपण्यमासानधीत्योत्सर्गं वदन्ति । ततश्च तेषां मते उपाकृतानां वेदाना-
मुत्सर्गः । मिताक्षरादिधर्मशास्त्रनिवन्धेष्वप्येवम् । हरिहरजयरामभाष्ययोस्तुत्सृष्ट-
स्योपाकरणम् ॥ औपधीनां प्रादुर्भावे श्रावणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥
एतदुपाकर्म अपामार्गाद्यौषधीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सति श्रावणेन युक्तायां पौर्ण-
मास्यां श्रावणशुक्लपञ्चदश्यां कुर्यात् । श्रावण्यां हि पौर्णमास्यां श्रावण एव प्रायशी
भवति औपधिप्रादुर्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । अत्र पौर्णमास्या
एव प्राधान्यात् । विशेषणाभावेऽपि तत्पौर्णमास्यां भवति इति हरिहररेणुकी ।
अपरे तु श्रावणयुक्तपौर्णमास्यभावे हस्तयुक्तपञ्चम्यां कार्यमित्याहुः । यदि ग्रहणं
सङ्गान्तिर्वा पर्वणि भवति तदा पञ्चम्यामुपाकरणम् । तदुक्तं स्मृतिमहार्णवे ।
सङ्गान्तिर्ग्रहणं वाऽपि यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदि-
ष्यते ॥ तथाच ॥ सङ्गान्तिर्ग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिरतु
पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥ मदनरत्नेऽपि । यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहसङ्गा-
न्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ तत्रापि प्रयोगपरिजाते
वृद्धमनुकात्यायनौ ॥ अर्द्धरात्रादधस्ताच्चैत्सङ्गान्तिर्ग्रहणं तदा । उपाकर्म न कुर्वीत
परतश्चेन्नदोषकृदिति ॥ अत्र प्रयोगपरिजाते । वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते
रवौ । उपाकर्म न कर्तव्यं सिंहयुक्ते तदिष्यते । इति वचनं देशान्तरविषयम् ।
नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते भान्नावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे

धानाभिः खिष्टकृत् । कृष विलिखने धातुस्तस्यैतद्रूपम् । आ समन्तात्कृप्यं
फलं यस्य तत् । अथवा आकर्षयतीत्याकर्षः फलमेव फलकं तेन जुहुयात्
तच्च वैकङ्कतमिति कारिकायाम् ॥ प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः शिष्ये-
भ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिष्व सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयात्पिमुखानि बहूचानां
पर्वाणि छन्दोगानां सूक्तान्यथर्वणानाम् ॥ संस्रवभक्षणान्ते स्वयं प्राञ्जुखः
प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यो यजुर्वेदोपाकरणे ॐकारमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितु-
रिति सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादीन् प्रब्रूयात् अध्यापयेत् । बहू-
चानां शिष्याणां ऋग्वेदोपाकरणे ऋषिमुखानि मण्डलादीनि प्रब्रूयात् । छन्दो-
गानां शिष्याणां सानवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन्प्रब्रूयात् । अथर्वणानां
शिष्याणामथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्तु सह-
नोऽवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषा-
मह इति ॥ आचार्यसहिताः सर्वे शिष्याः सहनोऽस्त्विति मन्त्रं जपन्ति । मन्त्रा-
र्यः । इदं ब्रह्म साङ्गोऽयं वेदः । अध्ययनार्थं सहभावं प्राप्तानां समवेतानां नोऽ-
स्माकं अस्मद्बृहदये अस्तु स्थिरं भवतु । ततश्च सह मिलिताङ्गोऽस्मानवतु
पायात् रक्षतु । तथाऽत्र मिलितानां नोऽस्माकं अनध्यायादावध्ययने शूद्रादिश्र-
वणादिना उपहतमपि इदं ब्रह्म वीर्यवत् अयातयामस्तु । इन्द्रः प्रजापतिः
तत् यथावत् वेद वेदयतु । येन वेदनेन परस्परं न विद्विषामहे न द्विष्यः ॥ त्रिरात्र-
न्नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ उपाकर्मात्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन्
सर्वे अध्ययनं न कुर्युः । लोमनां नखानां च छेदनं त्रिरात्रं न कुर्युः ॥ एके प्रागु-
त्सर्गात् ॥ एके आचार्याः प्रागुत्सर्गालोमनखानामनिकृन्तनमिच्छन्ति । उत्सर्ग-
श्चाहुं परमासानधीत्योत्सृजेयुरिति वक्ष्यते ॥ * * * * *

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्र-
भाष्ये द्वितीयकाण्डे दशमी कण्डिका ॥ * * * * *

अथ पदार्थक्रमः । तत्र प्रथमप्रयोगे आचार्येण मातृपूजापूर्वकं नान्दीआहुं
कार्यम् । कारिकायाम् । ततो नान्दीमुखं आहुं मातृपूजनपूर्वकम् । गुरोस्तदात्म-
संस्कारान्न शिष्याणां परार्थतः ॥ आचार्यस्यावसथ्याङ्गो कर्म । ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभा-
गान्ते विशेषः । तण्डुलस्थाने अन्नतधानानामासादनम् । प्रीक्षणं च । उपकल्पनीयानि
श्रौदुम्बर्यः समिधः । दधि । आकर्षफलकम् । तिलाः । भक्ष्यार्थं धानाः । आज्यभा-

छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः ऋद्वायै मेधायै सदसस्पतयेऽ-
 नुमतय इति च ॥ आज्यभागानन्तरमाज्याहुतीर्जुहोति ऋग्वेदे अधीयमाने पृथि-
 व्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आहुती जुहोति । अन्तरिक्षाय वायवे इति द्वे यजु-
 र्वेदे अधी० । दिवे सूर्यायेति द्वे सामवेदे अधी० । दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति द्वे अथर्व-
 वेदे अधी० । सर्वेषु वेदेष्वधीयमानेषु ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र
 प्रतिवेदमावर्त्तयेत् । चशब्दात्प्रजापतय इत्यादिकाश्च सप्त सर्वत्र ॥ पृथक् योग-
 करणं चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेत्याहुतिद्वयं प्रतिवेद-
 मावर्त्तनीयम् । प्रजापतय इत्येवमाद्यास्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् ॥ एतदेव ब्र-
 तादेशनविसर्गेषु ॥ एतदेव आज्याहुतिनवकमेव कर्म ब्रतादेशेषु वेदारम्भब्रतेषु विसर्गं
 समावर्त्तने च । ब्रतादेशनानि च विसर्गश्च ब्रतादेशनविसर्गांस्तेषु भवति ॥ सदसस्प-
 तिमित्यक्षतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्त्रिस्तिस्रः समिध
 आदधुराद्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥ धानानां च श्रपणानुपदेशात्सिद्धा-
 नामेवोपादानम् । अक्षताश्च ता धानाश्च अक्षतधानास्ताः सदसस्पतिमिति मन्त्रेण
 आचार्यस्त्रिर्जुहोति । सर्वे शिष्या अनु सहैवानुवर्त्तमानाः सदसस्पतिमिति मन्त्रं त्रिः
 पठेयुः । किं कृत्वा हुत्वा हुत्वा एकैकामक्षतधानाहुतिं उदुम्बरवृक्षोद्भास्त्रि-
 स्त्रिस्तिस्र आद्राः पत्रसहिताः घृतलिप्ताः समिध आचार्यसहिताः शिष्याः सावित्र्या
 तत्सवितुरिति मन्त्रेणादधुरग्नौ प्रक्षिपेयुः । न यौगपद्येन । औदुम्बरीस्त्रिस्तिस्र इति
 पाठ इति हरिहरजयरामी । औदुम्बर्ये इति तु कर्कभर्तृपञ्चाः । तिस्रस्त्रिस्तिस्र इति
 वीष्सा आधात्पुरुषविषया न समिद्विषयेति हरिहरः । अतश्च प्रत्याहुति एकै-
 कामेवादध्युः ॥ ब्रह्मचारिणाश्च पूर्वकल्पेन ॥ तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते
 पूर्वकल्पेन प्रागुपदिष्टाग्निपरिचरणसमिदाधानमन्त्रेणादध्युः ॥ शन्नोभवन्त्व-
 त्यक्षतधाना अखादन्तः प्राशनीयुः ॥ शन्नो भवन्तु वाजिन इति मन्त्रेण अक्ष-
 तधाना यवानां धाना अनवखण्डयन्तः दन्तैरचर्षयन्तः प्राशनीयुः सर्वे आचार्यस-
 हिताः बहुवचनोपदेशात् ॥ दधिक्रावण इति दधि भक्षयेयुः ॥ सर्वे ॥ स या-
 वन्तं गणामिच्छेत्तावतस्त्रिजानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योति-
 रित्यनुवाकेन वा ॥ स आचार्यो यावन्तं यावत्सद्भ्याकं शिष्याणां गणं समूहमि-
 च्छेत्तावतस्तावत्सद्भ्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बरेण वाहुप्रमाणेन सर्पा-
 कृतिना तत्सवितुरित्यनया जुहुयात् । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा जुहुयात् । ततो

ग्रामेऽन्तर्द्दिवाकीर्त्यं ॥ ४ ॥ धावतोऽभिगस्तपतितदर्शनाश्च-
र्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ ५ ॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्तस्वने
ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते
च तत्कालम् ॥ ६ ॥ गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दृशरात्रं चीपरमेत् ॥ ७ ॥
सतानूनप्त्रिणि सत्रह्यचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ ८ ॥ एकरात्रम-
सत्रह्यचारिणि ॥ ९ ॥ अर्द्धपठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ १० ॥
अर्द्धसप्तमान्वा ॥ ११ ॥ अथेमामृचं जपन्ति उभा कवी युवा यो
नो धर्मः परापतत् । परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृ-
जामह इति ॥ १२ ॥ त्रिरात्रं सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ १३ ॥ * ॥

कर्कः ॥ वातेऽमावास्यायामिति सर्वानध्यायः ॥ वातस्य सर्वदा विद्यमा-
नत्वात् अतिशयिकी गृह्यते । सर्वशब्दाच्चाङ्गानामपि न छन्दसामेव । अपरे तु
वर्णयन्ति यद्यदुपाध्यायसकाशाद् गृह्यते शिष्यते लिप्याद्यपि तत्सर्वग्रहणेन
गृह्यते । शिल्पिनामपि ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च प्रकृतत्वाद् गुरुमु-
खाद्यच्छिष्यते तत्रैव भवति न गुणनेऽपीति । अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति ॥
आद्वाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेऽवृतुसन्धिषु चाकालम् ॥
आकालिका एते अनध्यायाः । यस्मिन्काले ये आपतिताः द्वितीयेऽहनि तावन्तं
कालं यावत् । अपरे आद्वाशने वर्णयन्ति । यावत् आद्वाशनं न जीर्यते तावदिति ।
ऋतुसन्धिरप्यकालोऽनध्यायः । सन्धिश्चोच्यते एकस्य ऋतोरन्तरपरश्च यावन्न
प्रवर्तत तत्राकालिकताऽनुपपत्तिः तस्मात्पूर्वस्य ऋतोर्याऽन्त्या रात्रिरपरस्य यदाद्य-
महः स सन्धिरित्युच्यते । तत्र नाधीयीत ॥ उत्सृष्टेषु । छन्दःषु । उत्सर्गश्चार्द्ध-
पठान् मासानधीत्योत्सृजेयुरर्द्धसप्तमान्वेति । तत्रानध्यायः ॥ अभ्रदर्शने सर्व-
रूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा । अभ्रदर्शनमतिशयिकं गृह्यते सर्वकालमध्यायि
सन्त्येव । सर्वरूपं च स्तनितविद्युद्दृष्ट्यादि । तत्र त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा नाधीयीतिति
विकल्पः । अपरे व्यवस्थितं विकल्पमिच्छन्ति । अभ्रदर्शने त्रिसन्ध्यं सर्वरूपे च
त्रिरात्रम् । भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिनाधीयीत । तथा उदके । न निशायाम् । निशाशब्दे-
नार्द्धरात्रमुच्यते स्मृत्यन्तरात् । अहोरत्रस्य सन्धिवेलयोः । अन्तःशवे ग्रामे ग्राम-

* ग्रामे ग्रामान्तरित्यपि ऋषिब्रह्मसूत्रमूलपुस्तकेषु । तद्विन्यम् ॥ † दिवाकीर्तिरिति कर्कसम्मतः पाठः ।

गान्ते वेदाहुतीनामनुमत्यन्तानां होमो वेदारम्भवत् । एकदा सर्ववेदोपाकरणं
 चेत्यतिवेदमाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्होतव्यम् ।
 प्रजापत्याद्या अनुमत्यन्ताः सप्ताहुतयस्तन्त्रेण ॥ ततः सदसस्पतिमित्यनयर्चाऽक्षतधा-
 नाहोमः । सदसस्पतिमिति मन्त्रं शिष्या अपि अनुपठेयुः । तत आचार्यः शिष्याश्च
 सर्वे औदुम्बरीस्तिस्रस्तिस्रः समिध आद्राः घृताक्ता आदध्युस्तत्सवितुरित्यनयर्चा ।
 ये तु ब्रह्मचारिणः शिष्यास्तेषामग्निकार्यमन्त्रेणैव समिदाधानं भवति । एवं द्वि-
 परं धानाहोमः । समिदाधानं च । तत आचार्यः शिष्याश्च तिस्रस्तिस्रोऽक्षतधाना
 अनवखण्डयन्तः प्राग्नीयुः शन्नो भवन्त्वित्यनयर्चा । ततः सर्वेषां दधिक्लावण
 इत्युचा दधिभक्षणम् । आचमनञ्च । ततो घायन्तं शिष्यगणमिच्छेदाचार्यस्तावत-
 स्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या । इदं सवित्रे० । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन
 वा । ततो धानाभिः स्विष्टकृत् । ततो नवाहुतयः । ततः संखवप्राशनम् । मार्जनं
 पवित्रप्रतिपत्तिः । दक्षिणादानं ब्रह्मणे । प्रणीताविमोकः । ततः प्रत्यङ्मुखेभ्य उप-
 विष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्यं ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमुक्त्वा इपे
 त्वेत्याद्यध्यायादीन्प्रब्रूयात् । बहुचादीनां यथोक्तम् । सहनोऽस्त्विति मन्त्रपाठ
 आचार्यसहितानां शिष्याणाम् । ततस्त्रिरात्रमनध्यायः । लोमनखानामनिकृन्तनं
 च त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखानामनिकृन्तनम् । ततःपरं मन्त्रब्राह्मण-
 योरध्ययनं प्रागध्यायोत्सर्गात् । इत्युपाकर्मणि पदार्थक्रमः । ततो वैश्वदेवः । अत्र
 रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः
 शस्तैः सिद्धार्थैर्मभूपितैरिति ॥ इदं भद्रायां न कार्यम् । भद्रायां द्वे न कर्तव्ये
 श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी इति सङ्ग-
 हषचनात् ॥ भद्रासत्वे तु रात्रायपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयामृते । तत्र मन्त्रः ।
 येन बद्धो वली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि वधामि रक्षे मा चल
 मा चल ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः । कर्तव्यो रक्षिकाचारी
 द्विजान्सम्पूज्य शक्तित इति ॥ * * * * *

मूलम् ॥ वातेऽमावास्यायां सर्वानध्यायः ॥ १ ॥ आहुताशने चो-
 ल्कावस्फूर्ज्जद्वूमिचलानान्युत्पाते*ष्वृतुसन्धिषु चाकालम् ॥ २ ॥
 उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ ३ ॥
 मुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायां सन्धिवेलयोरन्तःशवे

* "अपात अतुसन्धिषु" इत्यपि पाठः ।

वृष्ट्यादिसङ्घातस्तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसन्ध्यं वेति विकल्पः । असुदर्शने त्रिरात्रं सर्वरूपे च त्रिसन्ध्यमिति व्यवस्थाविकल्प इत्यपरे । भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिनाधीयीत । तथा उदकादौ स्थितः । निशाशब्देन तन्मध्यमप्रहरो गृह्यते स्मृत्यन्तरात् । सन्धिवेलयोः अहोरात्रस्य । अन्तःशवे ग्रामे । ग्राममध्ये यावच्छवो भवति तादन्नाधीयीन् अन्तः ग्राममध्य एवेदानीम् । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति । अन्तर्दिवाकीर्त्येऽनध्ययनम् । दिवाकीर्तिश्चाण्डालः ग्रामे च तस्य दर्शने नाधीयीत । यद्विवैव कीर्त्यते तद्विवाकीर्त्यम् प्रवर्ग्यादि तद्ग्रामे न पठितव्यम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् । दिवाकीर्तिमुदकाञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेदिति । धावतोऽनध्यायः । अभिशस्तो मिथ्याऽभिशप्तः । पतितो ब्रह्महत्यादिना । तयोर्दर्शने । तथा आशचर्ये अद्भुतदर्शने । अभ्युदयः पुत्रजन्मादि । सपु तत्कालं यावन्निमित्तम् । नीहारादिपु च तत्कालम् । ग्रामस्थान्ते सीम्नि । श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे । शिष्टाचरिते च आगमे तत्कालम् । गुरौ प्रेते अपोऽभ्यवेयात् उदकक्रियाङ्कुर्यात् । दशरात्रं चोपरमेदध्ययनात् । तानूनपत्रं सोमयागे दीक्षितस्य ऋत्विजां वाऽऽज्यालम्भनम् सह तानूनपत्रं स्पृष्टं येन स सतानूनपत्री तस्मिन् । तथा समाने ब्रह्मणि यश्चरति स सब्रह्मचारी सहाध्यायी तस्मिंश्च प्रेते त्रिरात्रमुपरमेत् । असब्रह्मचारिणि त्वेकरात्रम् । अर्द्धपष्ठानिति पौयस्य रोहिण्याम् मध्यमायाञ्चाष्टकायाम् । उत्सृष्टान्यपि अर्द्धःपठो येषु तान् सार्द्धपञ्चमासानधीत्योत्सृजेयुः तदुत्सर्गङ्कुर्युः । अर्द्धसप्तमान्वेति विकल्पः । उत्सर्गश्चात्र छन्दसामङ्गानाञ्च । आचार्येण सह शिष्या उभाकवी इतीमामृचञ्जपन्ति । तदर्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् अश्विनौ जपे० । हे अश्विनौ युवा युवामुभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शनौ । युवा युवानौ च घचनव्यत्ययः । किञ्च । युष्मत्सम्पादितो यो धर्मः नोऽस्माकन्धर्मिणः परिसख्यस्य सुमित्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः तेन धर्मेण विसख्यानि विद्वेषादीनि विषमाध्ययनादीनि वा वयं विनृजामहे त्यजामहे । किम्भूतस्य सख्यस्य धर्मिणः उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूलस्येत्यर्थः । त्रिरात्रमिति । अत्र त्रिरात्रं सहवासनियमः । विप्रतिष्ठाऽनुवर्तत एव विद्यतएव ॥ ॥ ११ ॥

हरिहरः ॥ त्रिरात्रं नाधीयीन् इत्यनध्यायप्रसङ्गादनध्यायानाह । वातेऽमावास्यायामिति सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ प्रचण्डे वाति सति । वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता । अमावास्यायां दर्शे च सर्वानध्यायः सर्वत्र वेदेषु वेदाङ्गेषु चानध्यायः अध्ययननिवृत्तिः सर्वानध्यायः । मतान्तरे

गान्ते वेदाहुतीनामनुमत्यन्तानां होमो वेदारम्भवत् । एकदा सर्ववेदोपाकरणं
 चेत्यतिवेदमाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्हीतव्यम् ।
 प्रजापत्याया अनुमत्यन्ताः सप्ताहुतयस्तन्त्रेण ॥ ततः सदसस्पतिमित्यनयर्चाऽक्षतधा-
 नाहोमः । सदसस्पतिमिति मन्त्रं शिष्या अपि अनुपठेयुः । तत आचार्यः शिष्याश्च
 सर्वे औदुम्बरीस्तिस्रस्तिस्रः समिध आर्द्राः घृताक्ता आदध्युस्तत्सवितुरित्यनयर्चा ।
 ये तु ब्रह्मचारिणः शिष्यास्तेषामग्निकार्यमन्त्रेणैव समिदाधानं भवति । एवं द्विर-
 परं धानाहोमः । समिदाधानं च । तत आचार्यः शिष्याश्च तिस्रस्तिस्रोऽक्षतधाना
 अनवखण्डयन्तः प्राग्नीयुः शन्नो भवन्त्वित्यनयर्चा । ततः सर्वेषां दधिक्रावण
 इत्युचा दधिभक्षणम् । आचमनञ्च । ततो यावन्तं शिष्यगणमिच्छेदाचार्यस्तावत-
 स्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या । इदं सवित्रे० । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन
 वा । ततो धानाभिः स्विष्टकृत् । ततो नवाहुतयः । ततः संस्वप्राशनम् । मार्जनं
 पवित्रप्रतिपत्तिः । दक्षिणादानं ब्रह्मणे । प्रणीताविमोक्तः । ततः प्रत्यञ्चुखेभ्य उप-
 विष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राञ्चुख आचार्यं ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमुक्त्वा इषे
 त्वेत्याद्यध्यायादीन्प्रब्रूयात् । बहुचादीनां यथोक्तम् । सहनोऽस्त्विति मन्त्रपाठ
 आचार्यसहितानां शिष्याणाम् । ततस्त्रिरात्रमध्यायः । लोमनखानामनिकृन्तनं
 च त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखानामनिकृन्तनम् । ततःपरं मन्त्रब्राह्मण-
 योरध्ययनं प्रागध्यायोत्सर्गात् । इत्युपाकर्मणि पदार्थक्रमः । ततो वैश्वदेवः । अत्र
 रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ । ततोऽपराहुसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः
 शस्तैः सिद्धार्थैर्हमभूपितैरिति ॥ इदं भद्रायां न कार्यम् । भद्रायां द्वे न कर्तव्ये
 श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी इति सद्ब्र-
 ह्मचनान्त् ॥ भद्रासत्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयामृते । तत्र मन्त्रः ।
 येन वद्वो वली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि वध्नामि रक्षे मा चल
 मा चल ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः । कर्तव्यो रक्षिकाचारो
 द्विजान्सम्पूज्य शक्तित इति ॥ * * * * *

मूलम् ॥ वातेऽमावास्यायां सर्वानध्यायः ॥ १ ॥ आहुताग्ने चो-
 ल्कावस्फूर्ज्जद्वमिचलानान्युत्पातेऽप्यतुसन्धिषु चाकालम् ॥ २ ॥
 उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ ३ ॥
 भुक्ताऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायां सन्धिवेलयोरन्तःशवे

* "उत्पाते अतुसन्धिषु" इत्यपि पाठः ।

वृष्ट्यादिसङ्घातस्तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसन्ध्यं वेति विकल्पः । अभ्यदर्शने त्रिरात्रं सर्वरूपे च त्रिसन्ध्यमिति व्यवस्थाविकल्प इत्यपरे । मुक्ताऽऽर्द्रपाणि-
 नाधीयीत । तथा उदकादौ स्थितः । निशाशब्देन तन्मध्यमग्रहरो गृह्यते
 स्मृत्यन्तरात् । सन्धिवेलेयोः अहोरात्रस्य । अन्तःशवे ग्रामे । ग्राममध्ये यावच्छब्दो
 भवति तादृग्नाधीयीत अन्तः ग्राममध्ये एवेदानीम् । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ।
 अन्तर्दिवाकीर्त्येऽनध्ययनम् । दिवाकीर्तिश्चाण्डालः ग्रामे च तस्य दर्शने नाधीयीत ।
 यद्विवेकं कीर्त्यते तद्विवाकीर्त्यम् प्रवर्ग्यादि तद्ग्रामे न पठितव्यम् । तथा च स्मृत्यन्त-
 रम् । दिवाकीर्तिमुदक्याञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेदिति । धावतीऽनध्यायः । अभिश-
 स्ती मिथ्याऽभिशप्तः । पतितो ब्रह्महत्यादिना । तयोर्दर्शने । तथा आश्रचर्यं अद्भुत-
 दर्शने । अभ्युदयः पुत्रजन्मादि । एषु तत्कालं यावद्भिन्नितम् । नीहारादिषु च तत्का-
 लम् । ग्रामस्यान्ते सौमिन् । श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे । शिष्टाचरिते च आगमे तत्का-
 लम् । गुरौ प्रेते अपोऽभ्यवेयात् उदकक्रियाङ्कुर्यात् । दशरात्रं चीपरमेदध्ययनात् ।
 तानूनपत्वं सौमयागे दीक्षितस्य ऋत्विजां वाऽऽज्यालम्भनम् सह तानूनपत्वं स्पृष्टं
 येन स सतानूनपत्वी तस्मिन् । तथा समाने ब्रह्मणि यश्चरति स ब्रह्महत्याचारी
 सहाध्यायी तस्मिंश्च प्रेते त्रिरात्रमुपरमेत् । असब्रह्मचारिणि त्वेकरात्रम् । अर्द्ध-
 पष्ठानिति पौषस्य रोहिण्याम् मध्यमायाञ्जाटकायाम् । उत्सृष्टान्यपि अर्द्धःपटो
 येषु तान् सार्द्धपञ्चमासानधीत्योत्सृजेयुः तदुत्सर्गङ्कुर्युः । अर्द्धसप्तमान्वेति विक-
 ल्पः । उत्सर्गश्चात्र छन्दसामङ्गानाञ्च । आचार्येण सह शिष्या उभाकवी इती-
 मामृचञ्चुपन्ति । तदर्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् अश्विनी जपे० । हे अश्विनी
 युवा युवानुभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शनौ । युवा युवानौ च वचनव्य-
 त्ययः । किञ्च । युष्मत्सम्पादितो यो धर्मः नोऽस्माकन्धर्मिणः परिसख्यस्य सुमि-
 त्रभावस्य परापतत् रक्षार्थभागतः तेन धर्मण विसख्यानि विद्वेषादीनि विप-
 माध्ययनादीनि वा वयं विवृजानहे त्यजामहे । किम्भूतस्य सख्यस्य धर्मिणः
 उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूलस्येत्यर्थः । त्रिरात्रमिति । अत्र त्रिरात्रं सह-
 वासनियमः । विप्रतिपदाऽनुवर्तत एव विद्यतएव ॥ ॥ ११ ॥

हरिहरः ॥ त्रिरात्रं नाधीयीत इत्यनध्यायप्रसङ्गादनध्यायानाह । वातेऽमा-
 चास्यामिति सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ प्रचण्डे वाति सति । घातमात्रस्य
 सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता । अमावास्यायां दर्शं च सर्वानध्यायः
 सर्वत्र वेदेषु वेदाङ्गेषु चानध्यायः अध्ययननिवृत्तिः सर्वानध्यायः । मतान्तरे

मध्ये यावच्छ्वो भवति तावन्नाधीयीत । ग्रामेऽन्तः ग्राममध्ये नाधीयीत । अपरे तु वर्णयन्ति । अन्तर्दिवाकीर्त्तिरनध्ययनं । दिवाकीर्त्तिर्यद्विवा कीर्त्यते तत् ग्राममध्ये न पठनीयम् । अन्ये दिवाकीर्त्तिं चण्डालमभिवदन्ति तद्दर्शने नाधीयीत । तथाच स्मृत्यन्तरम् । दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥ धावतोऽभिज्ञस्त-
पतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ नाधीयीत । नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते षमशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम् ॥ एते तात्कालिकाः ॥ गुरोर्प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दृशरात्रं चोपरमेत् ॥ अपोभ्यवायेनोदकक्रियां लक्ष्यते । तद्दृशरात्रं चानध्ययनं भवति ॥ सतानून-
पत्रिणि सत्रह्यचारिणि च त्रिरात्रम् । सह तानूनपत्रं येन स्पृष्टं स सतानून-
पत्री समाने ब्रह्मणि यश्चरति स सत्रह्यचारी ॥ एकरात्रमसत्रह्यचारिणि । अनध्यायः ॥ अर्द्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ उपाकृतानि हन्दांसि ॥ अर्द्ध-
सप्तमान्वा । अधीत्योत्सृजेयुः ॥ ततश्च विकल्पोऽयम् । उत्सर्गश्च हन्दांसि । अङ्गानि पुनरधीयीतैव ॥ अथेमामृचं जपन्त्युभा कवी युवेति ॥ जपन्ति च सहाचार्येण शिष्याः ॥ त्रिरात्रं सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ अत्र त्रिरात्रं सहा-
वासनियमः विप्रतिष्ठा विद्यतएव ॥ * * * * *

जयरामः ॥ वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिशयितोऽत्र गृह्यते । सर्वशब्दा-
दङ्गानाञ्छन्दसामपि तदहरनध्यायः । यद्यदुपाध्यायाद् गृह्यते शिल्पाद्यपि तत्सर्व-
ग्रहणेन गृह्यत इति । शिल्पिनामप्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च गुरुमुखा-
च्छिक्षितस्थानध्ययनम् । सर्वविषयमित्यन्ये मन्यन्ते । आद्वाशने स्वीकृते तथो-
ल्काद्युत्पातेऽपि सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । कियावत् । आकालमाकालिका एते
ऽनध्यायाः । यावत्कालमुत्पातस्तत्कालपर्यन्तम् । आद्वाशने अजीर्ण इत्यपरे याव-
च्छ्राद्धेऽशितज्ञ जीर्यते तावदिति वर्णयन्ति । उल्का अलातम् । अवस्फूर्जत् विद्योत-
माना विद्युत् । भूमेश्चलनङ्कम्पः । एषामुत्पातेऽभिभवे । ऋतुसन्धिषु चाकालम-
नध्यायः । ऋतुसन्धिषुचैकस्य ऋतोरन्तः अपरश्च यावन्न प्रवर्तते तत्राकालिकता-
ऽनुपपत्तिः । तस्मात्पूर्वस्य ऋतोर्या अन्तिमा रात्रिरपरस्य च यदाद्यमहः स ऋतुस-
न्धिरत्रानध्यायः । सबच्च सति प्रतिपद्यनध्यायस्यात् तत्र तु विद्यमानत्वात् द्वितीया-
यमित्यपरे । उत्सृष्टेषु हन्द्स्सु । उत्सर्गोऽर्द्धपष्ठान् मासानधीत्योत्सृजेयुरर्द्धसप्तमा-
न्वेति । एषु त्रिरात्रम् । अभ्रदर्शनमत्रातिशयितङ्गृह्यते । सर्वरूपञ्च स्तनितविद्युद-

तस्मिन् ग्रामे तावदनध्यायः ॥ अन्तर्दिवाकीर्त्ये ॥ दिवाऽङ्घ्रि कीर्त्यं पठनीयं यत्
 प्रवर्गादि तद्विवाकीर्त्यं तस्मिन् दिवाकीर्त्यं विषये अन्तर्ग्राममध्ये अनध्यायः । पक्षा-
 न्तरे तु अन्तः सन्निहितो दिवाकीर्त्यंश्चण्डालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीर्त्या देशः
 तत्रानध्यायः ॥ धावतोऽभिषस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥
 धावतः शीघ्रं गच्छतः अभिषस्तः ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितो ब्रह्म-
 हत्यादिना पापेन । अभिषस्तश्च पतितश्च अभिषस्तपतितौ तयोर्दर्शनम् ।
 आश्चर्यमद्भुतम् । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि । एतेषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं
 यावन्नमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्तस्वने ग्रामा-
 न्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरितेषु च तत्कालम् ॥
 नीहारे धूमरिकायां वादित्राणां मृदङ्गादीनां शब्दे आर्तस्य दुःखितस्य स्वने
 शब्दे ग्रामस्यान्ते सीञ्चि श्मशाने प्रेतभूमौ आ च गर्दभश्च उलूकश्च शृगा-
 लश्च साम च श्वगर्दभोलूकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूपमाणे शिष्टाचरिते
 च शिष्टस्य श्रोत्रियस्य आचरिते आगमने तत्कालं यावत् तन्नमित्तं तावत्का-
 लमनध्यायः ॥ गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ गुरौ आचार्यं प्रेते
 मृते अपो जलं अभ्यवेयात् प्रविशेत् । स्नानपूर्वकमुदकदानाय दशरात्रं दशाहानि
 अध्ययनादुपरमेत् ॥ सतानूनप्लिणि स्रब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ तानूनप्लं
 नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्षणं कर्म समानं तानू-
 नप्लं यस्यास्तीति स सतानूनप्लो तस्मिन् सतानूनप्लिणि प्रेते । समाने तुल्ये ब्रह्मणि
 वेदे चरति स स्रब्रह्मचारी तस्मिन् स्रब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्यं प्रेते
 त्रिरात्रमनध्यायः ॥ एकरात्रमस्रब्रह्मचारिणि ॥ न स्रब्रह्मचारी अस्रब्रह्मचारी
 तस्मिन् अस्रब्रह्मचारिणि भिन्नाचार्यं सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः ॥
 अर्द्धपष्टान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ अर्द्धः पष्टो मासो येषां मासानां ते अर्द्धपष्टा
 मासाः तान् मासानधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः । पूर्वं श्रावण्यादौ उपाकृतानि
 हृन्दांसि ॥ अर्द्धसप्तमान्वा ॥ अर्द्धः सप्तमो येषान्ते अर्द्धसप्तमाः तान् अर्द्धसप्तमान्
 मासान् वा अधीत्य हृन्दांसि उत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन सम्यग्यः । अत्र हृन्दसामु-
 त्सर्गापदेशात् अङ्गाध्ययनमनुज्ञायते । अथेमासृचं जपन्ति उभाकवीयुवा-
 इति ॥ आचार्येण सह शिष्याः उभाकवीयुवा इतीमासृचं जपन्ति उभाकवीयुवा-
 योनो धर्मः परापतत् । परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति-

तु यद् गुरुमुखाच्छिद्यते शिल्पश्रमादि तत्राप्यनध्यायः । यतः शिल्पिनः
 स्थपत्यादयः श्रमिणो मल्लादयः अनध्यायं मन्यमाना दृश्यन्ते । अतो यत्कि-
 ञ्चिदुपाध्यायादधीयते श्रूयते वा शिष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः । सचा-
 नध्यायः गुरोः सकाशात् अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात् न गुणनेऽपि ।
 केचित्तु सर्वशब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यन्ते तन्मतेनापूर्वाध्ययनं न चाधीत-
 स्याभ्यसनमपि । श्राद्धाशने चील्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेऽष्टृतुसन्धिषु
 चाकालम् ॥ न केवलममावस्यायाम् अपितु श्राद्धाशने च श्राद्धान्नस्य भोजने
 अशने भक्षणे च उल्का ज्वालाकृतिः पतन्ती तारका अवस्फूर्जन्ती विद्यो-
 तमाना विद्युत् । भूमिः पृथिवी तस्याश्चलनं कम्पः भूमिचलनम् । अग्निः प्रसिद्धः
 उल्का च अवस्फूर्जच्च भूमिचलनं च अग्निश्च उल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्नयः तेषामु-
 त्पातः उत्पतनं तस्मिन् । ऋतुसन्धिषु ऋतूनां सन्धयः अन्तरालानि ऋतुसन्धयः
 तेषु सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । किं यावत् आकालं यस्मिन्काले यस्य निमित्तस्य
 उल्कादेरापतनम् अपरदिने तावत्कालपर्यन्तम् आकालम् । केचित्तु श्राद्धाशने
 यावदन्नं जीर्यते तावदनध्यायमाहुः । ऋतुसन्धिषु एव एकस्य ऋतोः अपरस्य
 यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते तत्राकालिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्पर्ताः
 अन्त्या रात्रिः उत्तरस्य आयमहः तावाननध्यायः ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे
 च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ उत्सृष्टेषु ह्यन्दःसु ब्रह्मण्येन पुनर्विधिना ह्यन्द-
 सामुत्सर्गं कृते अनध्यायः । अश्वस्य मेघस्य अतिशयितस्य दर्शने आविर्भावे विद्यु-
 दभवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रीण्य-
 होरात्राणि वा त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रयमनध्याय इति चकारेणानुगृह्यते । अन्येषां पक्षे
 अश्वदर्शने त्रिसन्ध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः ॥ भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणि-
 रुदके निशायाम् ॥ भुक्त्वाऽग्नित्वा यावदार्रपाणिस्तावदनध्याय इत्यनुपङ्गः । उदके
 यावत्तिष्ठति तावत् निशायां महानिशायां “महानिशा च विज्ञेया मध्यस्यं प्रह-
 रद्वयमिति स्मरणात्” रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामी वेदाभ्यासेन तौ जयेदिति वचनेन रात्रेः
 पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधानात् । द्वितीयतृतीयप्रहरयोः परिशेषादनध्याय
 इत्यर्थान्महानिशा लभ्यते ॥ सन्धिवेलायोः ॥ अहोरात्रयोः सन्धिवेले तयोः
 सन्ध्याकालयोरित्यर्थः ॥ अन्तःशवे ग्रामे ॥ अन्तर्मध्ये शवः स्मृतशरीरं यस्य सः

दिवाकीर्तिश्चाण्डालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीर्त्या देशस्तत्रानध्यायः ॥ धावतोऽभिगस्त-
 पतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ धावतः शीघ्रं गच्छतः । अभिगस्तो
 ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितो ब्रह्महत्यादिपापेन अभिगस्तपतितयोर्दर्श-
 नम् । आश्चर्यमद्भुतमिन्द्रजालादि । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि । एषु धावना-
 दिनिमित्तेषु तत्कालं यावन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥ नीहारे वादित्रशब्द
 आर्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्दे शिष्टाचरिते
 च ॥ नीहारे धूमरिकायाम् । वादित्राणां मृदङ्गादीनां शब्दे । आर्तस्य दुःखितस्य
 स्वने शब्दे । ग्रामस्यान्ते सीम्नि । श्मशाने मृतकदाहूमौ । श्वा च गर्दभश्च उलूकश्च
 शृगालश्च साम च श्वगर्दभोलूकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे । शिष्टाचरिते च
 शिष्टस्य श्रीत्रियस्याचरिते आगमने चकारात् तत्कालं यावन्निमित्तमनध्यायः ॥
 गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ गुरौ आचार्यं प्रेते मृते अप उदकं
 अभ्यवेयात् प्रविशेत् । स्नानपूर्वकमुदकदानाय दशरात्रं दशाहानि स्वाध्यायाद-
 ध्ययनादुपरमेत् ॥ सतानूनप्त्रिणि सत्रह्यचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ तानूनप्लं
 ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतप इति द्विश्च स्याल्पाः सुवेण तानूनप्लमेतद्दक्षिणस्यां
 वेदिश्रीगौ निधायावभृशत्युत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति ज्योतिष्टोमे विहितम् ।
 सह तानूनप्लं आज्यं येन स्पृष्टं स सतानूनप्लो तस्मिन् सतानूनप्त्रिणि प्रेते ।
 समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरतीति सत्रह्यचारी तस्मिन् सत्रह्यचारिणि सहा-
 ध्यायिनि समानाचार्यं च प्रेते त्रिरात्रं स्वाध्यायादुपरमेत् ॥ एकरात्रमसत्र-
 ह्यचारिणि ॥ न सत्रह्यचारी असत्रह्यचारी तस्मिन् भिन्नाचार्यं प्रेते एकरात्रमन-
 ध्यायः ॥ अर्द्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ अर्द्धः षष्ठो मासो षेपान्ते अर्द्ध-
 पष्टाः मासास्तानर्द्धपष्ठान्मासानधीत्य पठित्वोत्सृजेयुः । पूर्वमुपाकृतानि स्वीकृ-
 तानि छन्दांसि उत्सृजेयुः । उत्सर्गश्छन्दसामेव । अङ्गानि पुनरधीयीत ॥
 अर्द्धसप्तमासान्वा ॥ अधीत्योत्सृजेयुरिति शेषः । अर्द्धः सप्तमो मासो येषु ते
 अर्द्धसप्तमासाः ॥ अथेनामृचं जपन्त्युभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् ।
 परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति ॥ उत्सर्गानन्तरमाचार्येण
 सह शिष्या उभा कवी इतीमामृचं जपन्ति । उच्चारयन्ति । मन्तार्थः । हे अश्विनी
 युवां उभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शनौ । युवा युवानौ । युष्मत्सम्पादितो धर्मो
 नोऽस्माकं परिसख्यस्य सुमित्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः । तेन धर्मेण

इमामृचं जपन्ति ॥ त्रिरात्रं सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ त्रिरात्रं सह एकत्र उपित्वा
विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासं कुर्युः विशेषेण प्रवासं कुर्युरिति सूत्रार्थः ॥ * ॥

गदाधरः ॥ वातेऽमावास्यायां सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ प्रचण्डे सति
वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिशयितोऽत्र ग्राह्यः । सर्वशब्दाच्चाङ्गानामपि न
छन्दसामेव । यद्यदुपाध्यायसकाशाद् गृह्यते शिल्पाद्यपि तत्सर्वग्रहणेन गृह्यते ।
शिल्पिनामपि हि अनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च प्रकृतत्वाद् गुरुमुखाद्य-
च्छिद्यते तत्रैव भवति न गुणनेऽपीति । अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति ॥
श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसन्धिषु चाकालम् ॥
आकालिका एते अनध्यायाः । आकालं यस्मिन्काले उल्कादेरापतनं अपरदिने
तावत्कालपर्यन्तं श्राद्धाशने श्राद्धान्नभोजने श्राद्धान्नजीर्णं इत्यपरे । उल्का ज्वाला-
कृतिः पतन्ती तारका । अस्फूर्जत् विद्योतमाना विद्युत् । भूमिचलनं भूमेः कम्पः ।
अग्निर्ग्रामदाहः । स्यामुत्पात उत्पवनम् तस्मिन् । ऋतुसन्धिशब्देन एकस्य ऋतो-
रन्तः अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते । तत्र चाकालिकता नोपपद्यते ।
ततश्च पूर्वस्यान्तोऽन्त्या रात्रिः उत्तरस्याद्यमहस्तावाननध्यायः ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रद-
र्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ उत्सृष्टेषु छन्दःसु वेदानामुत्सर्गं कृते
अभ्रदर्शनमत्रातिशयितं गृह्यते सर्वकालमभ्रस्य विद्यमानत्वात् । विद्युदभ्रवायुवृ-
ष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपम् । तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसन्ध्यं
वेति विकल्पः । अभ्रदर्शने त्रिरात्रं सर्वरूपे च त्रिसन्ध्यमिति व्यवस्थितविकल्प
इत्यन्ये ॥ भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायां सन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामेऽन्त-
र्द्विवाकीर्त्ये ॥ भुक्त्वा यावदार्र्द्रपाणिस्तावन्नाधीयीत । तथोदके यावत्तिष्ठति
तावत् निशायाम् । स्मृत्यन्तरान्निशाशब्देनार्द्ररात्रमुच्यत इति कर्कः । महानिशा
च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति स्मरणात् । रात्रेः पूर्वोत्तरी यामौ वेदाभ्यासेन तौ
नयेदिति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधानाद् द्वितीयवृत्तीययोः
परिशेषादनध्यायइति हरिहरः ॥ सन्धिवेलयोः अहोरात्रयोः सन्ध्याकालयोः । अन्तः-
शवे ग्रामे ग्राममध्ये यावच्छवं मृतशरीरं भवति तावन्नाधीयीत । अन्तर्द्विवा-
कीर्त्ये । दिवा अङ्घ्रि कीर्त्ये पठनीयं यत् प्रयग्यादि तद्विवाकीर्त्ये तस्मिन्विषये ग्रामे
अनध्यायः । तद्ग्राममध्ये न पठनीयम् । सूत्रयोजनायाम् ग्रामपदं काकाक्षिगोल-
कन्यायेनोभयत्र योजनीयम् । ग्रामेऽन्तर्द्विवाकीर्त्ये इति । अन्येतु अन्तः सन्निहितौ

निकृन्तनञ्च । प्रवचनञ्चाध्यायादीनां पूर्ववत् उपाकर्मवत् । ततस्त्रिरात्रानन्तरं
शुक्लपक्षेपु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततोऽर्द्धपष्ठान्मासानेवमेवाधीत्य
सर्वथोत्सृज्य उपाकृत्य वाऽधीयीतेतिसिद्धम् ॥ १२ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥
पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायान् पौष्या ऊर्द्धाष्टकायां अष्टम्यां वा अध्या-
यान्स्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः ॥
उदकान्तं गत्वाऽद्विद्वेवांश्छन्दांसि वेदानृपीन् पुराणाचार्यान् गन्धर्वा-
नितराचार्यान् संवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान्स्वांश्च तर्पयेयुः ।
कथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षायामुच्यते । उदकान्तं नद्याद्युदकसमीपं गत्वा उदकसमीपग-
मनात् स्नानं लभ्यते । ननु मासद्वयं श्रावणादि सर्वां नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं
न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति छन्दोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषेधात् कथं
नद्याद्युच्यते । सत्यम् । उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यापरागे च
रजोदीपो न विद्यत इत्यपवादवचनात् न दीपः । ततो यथाविधि स्नात्वा माध्या-
ह्निकं कर्म देवागातु विद इत्येतत्प्राक् निर्वर्त्य सप्तर्षिपूजावंशानुपठनानन्तरं देवा-
स्तृप्यन्तां छन्दांसि तृप्यन्तामित्येवमाचार्यान्तान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचा-
र्यसहिताः शिष्याः । ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणानुक्त्वा नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं
स्वांश्च पितृपितामहप्रपितामहान् तर्पयेयुः अनन्तरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य
देवागातु विद इत्यनयर्चा समापयेयुः ॥ सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति
प्रब्रूयुः ॥ ततः सावित्रीं तत्सवितुरित्यादिकां चतुः कृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः
स्म इत्याचार्यप्रमुखाः शिष्याः सर्वोऽनुब्रूयुः ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥
क्षपणं अनध्ययनं लोमनखानामनिकृन्तनं च । प्रवचनं अध्यायादीनां पठनं पूर्व-
वत् उपाकरणकालवत् । ततस्त्रिरात्रानन्तरं शुक्लपक्षेपु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षे-
ष्वङ्गानि । ततः पुनर्ऽसप्तमासान्वाऽधीत्य स्वमेवोत्सर्गं विधाय उभाकबी युवेत्या-
दिकां ऋचं जपित्वा त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽवस्थाय यथेष्टं विप्रतिष्ठेरन् पृथक्
पृथक् गच्छेयुः । ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान् वेदानुपाकृत्य अध्ययनं यावदु-
त्सर्गमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजे-
रन् ॥ पौषमासस्य रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे । मध्यमायामष्टकायां । पौष्या ऊर्द्ध-

त्तेषां प्रतिष्ठितिम् ॥ इमावेवेति यजुषा नामान्येषां विनिर्दिशेत् । अद्विस्तान्
 स्थापयेत्तत्र सप्तऋषय इत्युच्यते ॥ अर्चस्तेभ्यः प्रदातव्यः पूजनं चन्दनादिभिः ॥
 नैवेद्यैर्विविधैः पूज्या वेदस्य हितमिच्छता ॥ ऋषीणां प्रीतये दद्यादुपवीतान्य-
 नेकशः ॥ प्रणम्य च मुनीन् भक्त्या पश्चात्तर्पणमाचरेत् ॥ देवाश्चन्दनांसि वेदाश्च
 ऋषयश्च सनातनाः ॥ तथा । पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यांस्तथैव च ॥ अहो-
 रात्रायर्हमासा मासा ऋतव एव च ॥ संवत्सरोऽवयवैः सार्द्धमयं पुरश्च पञ्चभिः ॥
 मन्त्रैर्वाभ्यांमूर्द्ध्वेति माळन्दस्तिस्त्र एव च ॥ एवं षोडशभिर्मन्त्रैः सप्तऋषय इत्येकया ॥
 चतुर्भिस्तर्पयेद्वंशैरिमावेवेत्यनेन च ॥ सावित्रीं पाठयेच्छिष्यान् चतुःकृत्वो गुरुः
 स्वयम् ॥ विरताः स्मेति पठेयुस्ते प्रणवं योजयेत्कविः ॥ सावित्रीं त्रिः समुच्चार्य
 अध्यायांश्च प्रपाठकान् । शतस्थानान्यनुस्मृत्य कण्डिकाश्च तथान्तिमाः ॥
 अन्तिमाः फक्किा ब्रूयादग्निमीळे पुरोहितम् । इषे त्वेत्यग्न आयाहि शन्नो देवी-
 रभिष्टयः । सहनोऽस्त्विति मन्त्रं च पश्चादुभाकवीति च इति ॥ * ॥ इति
 पदार्थक्रमः ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्वम् ॥ १ ॥
 इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्चपथं स्वातिकारीं सी-
 तामनुमतिं च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते
 प्राशयेत् ॥ २ ॥ सीरायुञ्जतीति योजयेत् ॥ ३ ॥ शुनठं
 सुफाला इति कृषेत् फालं वा लभेत ॥ ४ ॥ नवाऽग्न्युपदे-
 शाद्वपनानुपङ्गाच्च ॥ ५ ॥ अग्न्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ ६ ॥
 स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्त्रींहियवयोः प्रवप-
 न्सीतायज्ञे च ॥ ७ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ८ ॥ * ॥

कर्कः ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ॥ प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतद्भवति । पुण्या-
 ह्यग्रहणमापूर्यमाणपक्षोदगयनाद्यनादरार्थम् । लाङ्गलयोजनं हलयोजनमित्यर्थः ॥
 ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्वम् ॥ ज्येष्ठया वेति हेतौ तृतीया । अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया
 भवति । लाङ्गलयोजनं । कुत एतत् । इन्द्रदैवत्वं ज्येष्ठानक्षत्रं इन्द्रायत्ता च कृषि-
 रिति ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्चपथं स्वातिकारीं सीता-
 मनुमतिं च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वा । इन्द्रादिदेवताविशेषान् दध्यादि-

ऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लाङ्गलयोजनम् कुतः । इन्द्रदैवत्या ज्येष्ठा यतः इन्द्रा-
यत्ता च कृपिरिति । एतच्च मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकम् ॥ इन्द्रं पर्जन्यम-
श्विनौ मरुत उदलाकाश्यपं स्वातिकारीं सीतामनुमतिं च दध्ना तण्डु-
लैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनहुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ तत्र इन्द्रादीननुमत्यन्तान् अष्टौ
देवताविशेषान् दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैश्च अक्षताः यवाः इष्ट्वा नमोन्तेर्नाममन्त्रैर्व-
लिहरणेन सम्पूज्य अनहुहो वृषभान् मधुघृते मिलिते प्राशयेत् । तद्यथा । दधित-
ण्डुलगन्धाक्षतान् पात्रे कृत्वा शुचिराचान्तः प्राङ्मुख उपविश्य कृपिकैत्रैकदेशे
गोमयोपलिप्ते हस्तेन गृहीत्वा । इन्द्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः
मरुद्भ्यो नमः उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकार्यै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः ।
यथामन्त्रं त्यागाः । इदमादिका नमोरहिताः । इत्यष्टौ बलीन् प्राक्संस्थान् दत्त्वा
ततो बलीवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकं प्राशयेत् लेहयेत् । सीरा
युञ्जन्तीति योजयेच्छुनठसुफाला इति कृपेत् फालं वा लभेत ॥ सीरायुञ्ज-
न्तीत्यनयञ्चां वृषभौ हले योजयेद्वृक्षिणोत्तरक्रमेण शुनठं सुफाला इत्यनयचां भूमिं
कृपेत् । यद्वा शुनठं सुफाला इति फालमभिमृशेत् ॥ उभयलिङ्गत्वामन्त्रस्य ॥
न वाऽन्युपदेशात् ॥ न वा एतौ योजने कर्षणे च मन्तौ भवतः । कुतः अग्नौ
अग्निचपने एतयोरुपदेशात् । न च अग्निप्रकरणे आस्रातयोरत्रोपदेशः न वाऽति-
देशः ॥ वपनानुपङ्गाच्च ॥ इतोऽपि मन्तौ न भवतः अग्निप्रकरणे वीजवपने ये
मन्त्रा या ओषधीरित्याद्या विनियुक्तास्तेषामप्यत्रानुपङ्गः स्यात् । यदि लिङ्गमात्रेणो-
पदेशातिदेशाभावेऽपि विनियुज्यते तदा वपनमन्त्रा अपि तल्लिङ्गत्वाद्विनियोजनीया
भवेयुः । न चैतदप्यते ॥ अग्न्यमभिपिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ अग्न्यं श्रेष्ठं बली-
वर्द्धं अभिपिच्य गन्धमाल्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टं अबिलिखितं यत्तत्त्रेत्रमाकृषेयुः
विलिखेयुः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति लाङ्गलयोजनम् । इति सूत्रार्थः ।
अथ साग्निकस्य कृपिकर्मणि विशेषमाह ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभ-
योर्ब्रीहियवयोः प्रवपन् सीतायञ्चे च ॥ स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववद्ब्राह्मणलपो-
जनोक्तदेवता इन्द्रादिकाः यजेत किङ्कुर्वन् प्रवपन् सीरां उपकिङ्कुर्वन् कयोः ब्रीहि-
यवयोः ब्रीहियवयोर्वपनकाले अत्र स्थालीपाकस्य अरण्योपदेशाभावात् सिद्धस्योपा-
दानम् । इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानन्तरं
आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते तण्डुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्थालीपाकमासाद्य

भिरिष्ट्वा । इष्ट्वेत्यनेन नमस्कारान्तैरिभिर्मन्त्रैर्वलिहरणमिन्द्राय नम इत्येवमादिभिः । अनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ सीरायुञ्जन्तीति योजयेत् ॥ शुनर्ध सुफाला इति कृपेत् ॥ फालं वाऽऽलभेत ॥ कुत एतत् । लिङ्गाच्च मन्त्रयोः । न वाऽग्न्युपदेशात् । न चैतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ किङ्कारणं अग्नौ ह्येतावुपदिष्टौ न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो नातिदेशः । किञ्च ॥ वपनानुपङ्गाच्च । वपनेऽपि तन्मन्त्राणामनुपङ्गः प्राप्नोति न चैतदिष्यते ॥ अग्न्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृपेयुः ॥ योऽग्न्यो वल्लभो वलीवर्दस्तस्य चाभिषेको घुर्धुरमालादिना अनेन प्रकारेणाकृष्टं कृपेयुः ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पुण्याहग्रहणं चापूर्वमाणपक्षोदरायनाद्यनादरार्थम् । लाङ्गलं हलम् तस्य योजनमनुसन्धानम् । तच्च प्रथमकृपिप्रवृत्तस्य भवति । ज्येष्ठयावेति हेतौ वृतीया । अतोऽपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया तद्भवति लाङ्गलयोजनम् । कुत एतत् । इन्द्रदैवत्यं हि ज्येष्ठानक्षत्रम् । इन्द्रायत्ता च कृपिरिति । इन्द्रादिदेवताविशेषान्ध्यादिरिष्ट्वा । इष्टिश्च नमस्कारान्तैरिन्द्रायनम इत्यादिमन्त्रैर्वलिहरणम् । ततोऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् । अनडुहश्चतुःप्रभृतीन् । योजनञ्च लाङ्गले वलीवर्दयोः सीरायुञ्जन्तीति मन्त्रेण । तत्र बुधो गायत्री सीरायोजने० शुनमिति मन्त्रेण भूमिकृपेत् फालं हलं वा लभेतेति विकल्पो मन्त्रलिङ्गात् । तत्र कुमारहरितस्त्रिष्टुप् सीताकर्षणे० । न वा एतौ मन्त्रौ न वा विनियोक्तव्यौ । कुतः अग्न्युपदेशात् । यत एतावग्रावुपदिष्टौ । न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो न वातिदेशः । किञ्च वपनानुपङ्गाच्च वपनेपि च तन्मन्त्राणामनुपङ्गः प्राप्नोति । नचैतदिष्यते । अग्न्यस्य श्रेष्ठस्य वलीवर्दस्याभिषेको घर्धुरमालादिनाऽलङ्कारः । एवमप्रकारेणाकृष्ट-भूभागकृपेयुः । तदा एतत्प्रवृत्तिकाले । इदमपरङ्गमन्तरम् । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा पैष्टी । पूर्ववल्लालङ्गलयोजनोक्तदेवता इन्द्रमित्याद्या यजेत । किङ्कुर्वन् व्रीहियवयोः प्रवपन् पूर्ववत् सीतायज्ञे च वक्ष्यमाणे । अत्र च स्थालीपाकस्य अपणानुपदेशात्सिद्धस्योपादानमिति ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ॥ प्रथमं कृपिप्रवृत्तस्यैतत्कर्माच्यते । पुण्याहे सदागयनशुक्रपक्षादिव्युदासेन चन्द्रतारानुकूले दिवसे लाङ्गलस्य हलस्य योजनं प्रवर्त्तनम् ॥ ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्यम् ॥ पक्षान्तरमाह । यद्वा अपुण्याहे-

ध्याकृष्टं तदाकृपेयुः ॥ अग्र्यं वल्लभं वलीवर्दमभिपिच्य घुर्घुरमालादिना भूपयित्वा
 अकृपमविलिखितं यत्नेत्रन्तकृपेयुः ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयो-
 व्रीहियवयोः प्रवपन्सीतायञ्चे च ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इदमपरङ्कमान्त-
 रम् । स्थालीपाकस्य श्रपणानुपदेशादत्र सिद्धस्यैव ग्रहणम् । स्थालीपाकस्य चरोः
 पूर्ववल्लाङ्गलयोजनोक्ता देवता इन्द्रादिका यजेत् । किङ्कुर्वन् प्रवपन् उम्निङ्कुर्वन् ।
 कयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले । ततो ब्राह्मणस्य भोजनङ्कार्यम् ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्पादस्यपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्र-
 भाष्ये द्वितीयकाण्डे त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् । उदगयनाद्यभावेऽपि ज्येष्ठा-
 नक्षत्रे वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् । ततो दध्याद्यादाय लाङ्गलयोजन-
 देशे गमनम् । तत्र स्थण्डिलानुलेपनम् । तत्र दधितण्डुलगन्धानक्षतमिश्रितैरिन्द्रा-
 दिभ्यो वलिहरणम् । हस्तेनैव । इन्द्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यान्नमः
 मरुद्भ्यो नमः उदलाकाश्रयपाय नमः स्वातिकार्यं नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः ।
 यथादैवतं त्यागाः । अनडुहो मधुघृते प्राशयेत् । ततः प्रथमवलीवर्दस्य मण्डनम् ।
 ततोऽकृष्टे देशे कर्षणम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । अथ व्रीहियवयोर्वपनकाले
 मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वाऽऽवसथ्येऽग्नी कर्म भवति । तत्र ब्रह्मोपवेशनादि-
 प्राशनान्ते विशेषः । तण्डुलस्थाने सिद्धस्य चरोरासादनम् प्रोक्षणञ्च । आज्यभा-
 गान्ते स्थालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो होमः । इन्द्राय स्वाहा पर्जन्याय
 स्वाहा अश्विभ्यां स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा उदलाकाश्रयपाय स्वाहा स्वातिकार्यं स्वाहा
 सीतायै स्वाहा अनुमत्यै स्वाहा । यथादैवतं त्यागाः । ततश्चरुणा स्विष्टकृत् ।
 ततो भूरादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनम् । मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । दक्षिणा-
 दानम् । प्रणीताविमोकः ॥ * ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ आवण्यां पौर्णमास्याम् ॥ २ ॥

स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्वैककपालं पुरोडाशं
 धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति ॥

३ ॥ अपश्वेतपदाजहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणी-
 रिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवान्धवैः स्वाहा ॥ ४ ॥ न वे श्वेत-

प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत । तत आज्यभागानन्तरं स्यालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो जुहुयात् । तथा इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० । तथा पर्जन्याय स्वाहा इदमपर्जन्याय० अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां० मरुद्भ्यः स्वाहा इदममरुद्भ्यो० । उदलाकाशयपाय स्वाहा इदमुदलाकाशयपाय० । स्वातिकार्यं स्वाहा । इदं स्वातिकार्यं० । सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० अनुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै० । ततोऽग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनब्रह्मणेदक्षिणादानब्राह्मणभोजनानि कुर्यात् । इति व्रीहियववपनकर्म । सीतायज्ञे च एता एव देवताः स्यालीपाकेन यजेदित्यतिदेशः ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ॥ यस्य कृपिकर्मण्यधिकारस्तस्येदमुच्यते । पुण्याहे उदगयने शुक्लपक्षे चन्द्राद्यनुकूलदिने लाङ्गलस्य हलस्य योजनं प्रवर्तनम्भवति । प्रथमकृपिप्रवृत्तस्यैतत्कर्म भवति । उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह इत्यनेनैव प्राप्तत्वाद्ब्रह्म पुण्याहग्रहणमग्रिमसूत्रे अपुण्याहत्वद्योतनार्थम् । पक्षान्तरमाह ॥ ज्येष्ठ्यां वेन्द्रदैवत्यम् ॥ अथवा अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठ्या नक्षत्रेण युते दिने लाङ्गलयोजनम् भवति । प्रथमकृपिप्रवृत्तस्यैतत्कर्म भवति । उदगयने इन्द्रदैवत्यं ज्येष्ठानक्षत्रं यतः इन्द्राधीनञ्च कृपिकर्म वृष्टिनिमित्तत्वात् । ज्येष्ठ्या वेति हेतौ तृतीया । ज्येष्ठ्यामिन्द्रदैवत्यं वेति भर्तृयज्ञपाठः ॥ इन्द्रमपर्जन्यमश्विनो मरुत उदलाकाशयपं स्वातिकारीं सीतामनुमतिञ्च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ यागशब्देन देवतोद्देशेन बल्युपहार उच्यते । इन्द्रादिदेवताविशेषान् दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैर्यवैश्चेष्ट्वा नमोऽन्तैर्नाममन्त्रैर्वलिहरणेन सम्पूज्य अनडुहो बलीवदान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकमप्राशयेत् ॥ सीरायुञ्जन्तीति योजयेच्छुनं सुफाला इति कृपेत्फालं वा लभेत ॥ यागानन्तरं सीरायुञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण वृषभौ हले योजयेदक्षिणोत्तरक्रमेण । ततः शुनं सुफाला इति भूमिं कृपेत् । अथवा शुनं सुफाला इति फालं हलमुखमायसमभिमृशेत् । उभयलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । नवाऽग्न्युपदेशात् ॥ न चैतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ । किङ्कारणम् । अग्निचयने एतावुपदिष्टौ । न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो नातिदेशः । किञ्च । वपनानुपङ्गाच्च ॥ अग्निचयनप्रकरणे अन्नवपने ये मन्त्रा या ओषधीरित्वादयो विनियुक्तास्तेपामप्यनुपङ्गः प्राप्नोति । यदि लिङ्गमात्रेण विनियोगः स्यात् । न चैतदित्यते । अग्र्यमभिपि-

प्रयच्छति ॥ २० ॥ द्वारदेशे नार्जयन्त आपोहिष्टेति तिस्र-
भिः ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमेतठं सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्त-
मितेऽग्निं परिचर्य दर्व्यापघातठं सक्तून्सर्पेभ्यो बलिठं हरे-
दायहायण्याः ॥ २२ ॥ तठं हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ २३ ॥
दर्व्याचमनम्रत्नाल्य निदधाति ॥ २४ ॥ धाना प्राशनन्त्यसं-
स्यूताः ॥ २५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ २६ ॥ ॥ १४ ॥

कर्कः ॥ अथातः श्रवणाकर्म । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ श्रावण्यां
पौर्णमास्यां । कर्तव्यम् । स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽन्नतधानांशैककपालम्पु-
रोडाशम् ॥ तद्वृत्तोपादानम्माभूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते । भर्जनैककपालयोरपि प्रो-
क्षणम्भवति । अथर्वत्पोद्ध्येत्यविशेषोपदेशात् ॥ धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभा-
गाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति श्रपश्चेतपदा जहीति । द्वाभ्यामन्ताभ्याम् । स्था-
लीपाकस्य जुहोति त्रिष्णवे श्रवणाय श्रावण्यं पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्व ।
इति चतस्र आहुतयः ॥ धानावन्तमिति धानानाम् । एकाहुतिजुहोति ।
एताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति । एतैस्त्रि-
भिर्मन्त्रैस्त्रिस्र आहुतयः ॥ सर्वहुतमेककपालम् ॥ पुरोडाशम् ॥ ध्रुवाय भौमाय
स्वाहेति ॥ ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृत् ॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेक-
देशठं शूर्पं न्युप्योपनिष्क्रम्य वहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्योल्काया-
न्ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्ता वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयपाण्डु-
पार्थिवानामिति । एभिर्मन्त्रैः शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्याप-
घातठं सक्तून्सर्पेभ्यो बलिठं हरति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति ॥ एभि-
र्मन्त्रैः । यथाऽवनिक्तमिति । येषु देशेष्ववनेजनं कृतन्तत्र तत्र बलिहरणम् । दर्व्याप-
घातमिति दर्व्यापहत्योपहत्येत्यर्थः । उपपूर्वा हन्तिर्ग्रहणार्थः । अथ सुवेणोपह-
त्याज्यमिति ॥ अग्नेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति ।
प्रतिमन्तमप्रतिबलिहरणमप्रलेखः । अञ्जनानुलेपनं स्रजशवाङ्गस्यानुलिम्पस्य
स्रजोऽपि नह्यस्वेति । एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्तं यथालिङ्गमप्रतिबलिहरणन्ददाति ॥
सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तुसर्पेभ्य
इति तिस्रभिः । ऋग्भिः सक्तुशेषन्तु यत् शूर्पं न्युप्योपनीतम् ॥ स यावत्कामयेत

स्याध्याचारे ऽहिर्ददर्शं कञ्चन । श्वेताय वैदव्याय नमः
 स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णावे श्रवणाय
 श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ६ ॥ धानावन्तमिति धाना-
 नाम् ॥ ७ ॥ घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोति ॥ ८ ॥ आग्नेय-
 पाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरि-
 क्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा ऽभिभूःसौर्यदिव्यानां
 सर्पाणामधिपतये स्वाहेति ॥ ९ ॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय
 भौमाय स्वाहेति ॥ १० ॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशं शूर्पं न्यु-
 प्योपनिष्क्रम्य वहिःशालायाः स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायां ध्रिय-
 माणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयति ॥ ११ ॥
 आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेत-
 वायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वाभिभूः सौर्य-
 दिव्यानां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ १२ ॥ यथाऽवनि-
 क्षन्दव्योपघातं सक्तून्सर्पेभ्यो बलिं हरति ॥ १३ ॥ आग्ने-
 यपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपत एपते बलिः श्वेतवाय-
 वान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपत एपते बलिरभिभूःसौर्य-
 दिव्यानां सर्पाणामधिपत एपते बलिरिति ॥ १४ ॥ अ-
 वनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थि-
 वानां सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणां
 सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वाभिभूःसौर्यदिव्यानां सर्पाणा-
 मधिपते प्रलिखस्वेति ॥ १६ ॥ अञ्जनानुलेपनं स्रजश्चाञ्ज-
 स्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेति ॥ १७ ॥ सक्तुशोषं स्थण्डिले
 न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति
 तिसृभिः ॥ १८ ॥ स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति ताव-
 त्सन्ततयोदधारथा निवेशनन्निः परिपिञ्चन्परीयादपश्वेत-
 पदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य

विदर्वापत्याय तदा वैशब्द एक एव । सर्पगमनमार्गे श्वेतरेखाया दृश्यमानत्वात् तस्य श्वेतपदत्वम् । मदीयनमस्कारयुजा सुहुतेन प्रीतीऽस्माकं सर्पभयन्निवर्तयेति धाकार्यः । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति । चतस्र आहुतीः । धानावन्तमिति । मन्त्रेण धानानामेकामाहुतिञ्जुहोति । तत्र घृताक्तसक्तुहोमे मन्त्रभेदेनाहुतित्रयम् । तदाह । आग्नेयपाण्ड्विति । तदर्थः । तत्र त्रयाणाम्परमेष्ठी यजुः सर्पाधिपतयः सर्पयागे सर्पसक्तुहोमे० । आग्नेयाः अग्निदेवत्याः । पाण्डवः पाण्डुसञ्चसर्पजातीयाः । पाण्डवाः पृथिव्यां विहारिणः तेषां सर्पाणामधिपतये शेषाय वासुकये वा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ तथा श्वेताः श्वेतजातीयाः वायवाः वायुदेवत्या इति यावत् अन्तरिक्षाः अन्तरिक्षविहारिणः तेषामधिपतय इति प्रागवत् ॥ २ ॥ तथा अभिभवन्ति सर्वाः नित्यमिभुवः । सौर्याः सूर्यदेवत्याः । दिव्याः बुविहाराः । अत्र सर्वत्र द्वन्द्वसमासः । तेषाम् । अभिभूरित्यत्र विसर्गश्छान्दसः ॥ ३ ॥ श्वनेजनबलिहरणप्रत्यवनेजनकङ्कतप्रलेखनाञ्जनानुलेपनस्त्रजशचाप्येवमेव व्याख्येयाः । सर्वहुतज्ञापारिशेषितं सकलमित्यर्थः । तत्र चैकाऽऽहुतिः । सर्वहुतमेककपालं पुरोडाशं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति । ततः स्थालीपाकस्य धानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्ते सक्तुनामेकदेशं शूर्पं न्युप्य प्रक्षिप्य ब्रह्मोल्काधाराभ्यां सह शालाया वह्निः निष्क्रमणम् उपनिष्क्रम्य वह्निः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्य स्वयमेव । उल्का च लौकिकाग्निसम्भूता अन्तरागमनञ्च यजनानशालागन्योरेव । माऽन्तरागमतेति प्रैपमुक्त्वाग्निप्रतिबलिहरणन्ददाति । सक्तुशेषञ्च शूर्पं उपनीतं स्थण्डिले न्युप्य सुवेण क्षिप्वा उपनिनीय आप्लाव्य उपस्थानब्रमोस्तु सर्पभ्य इति तिसृभिरर्चुभिः । तत्र तिसृणाम्प्रजापतिरनुष्टुप् सर्पस्तदुपस्थाने० । स यावत्कामयेत एतावन्तन्देशज्ञ सर्पा अभ्युपैयुरिति । निवेशनङ्कृहम्प्रति तावन्तङ्कृहदेशं सन्ततयोदकधारया भूभागन्त्रिः परिपिञ्चन् परीयात् परिक्रामेत् । अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम्पूर्वाक्तमन्त्राभ्याम् । सकृन्न्त्रेण परिगमनद्विस्तूप्याम् । दर्वाशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति । उल्का-

न सर्पा अभ्यपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनन्तिः परिषिञ्चन्प-
 रीयादपश्वेतपदा जह्वीति द्वाभ्याम् । मन्त्राभ्याम् ॥ दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य
 प्रतप्य प्रयच्छति ॥ उल्काधारस्य । प्रतपनं चोल्कायामेव सन्निधानात् ॥ द्वारप्र-
 देशे मार्जयन्त आपोहिष्टेति तिसृभिः । ऋग्भिः । बहुवचनोपदेशाद्ब्रह्मयजमा-
 नोल्काधाराश्च । अनुगुप्तमेतर्द्धं सक्तुशेषनिधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्नि-
 म्परिचर्य दर्वीपघातर्द्धं सक्तून्सर्पेभ्यो बलिर्द्धं हरेदाग्रहायण्याः ॥ तत इति
 सक्तुभ्यो दर्वीपहृत्योपहृत्यास्तमितेऽस्तमितेऽग्निपरिचरणं कृत्वा बलिं हरेदाग्र-
 हायणीं यावत् । तावद्वलिहरणम् । अग्नेजनदानप्रत्यग्नेजनैः ॥ तर्द्धं हरन्तद्वा-
 न्तरेण गच्छेद्युः ॥ अन्तरागमनप्रतिषेधश्च बलिहरणकर्तुरावसथ्यस्य । दर्वीच-
 मनम्प्रक्षाल्य निदधाति । प्रत्यहम् ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसंशंस्यूताः ॥ अनवखण्ड-
 यन्तः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् । इत्युक्त्तार्थमेव ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः श्रवणाकर्म । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तच्छ्रावणायामेव
 पौर्णमास्याम्भवति । कथमित्यत आह स्यालीपाकमिति । तदूतोपादानम्माभूदिति
 अप्रयित्वेत्युक्तः । भर्जनादीनामपि प्रोक्षणम् । अर्थवत्प्रोक्षेत्यविशेषोपदेशात् । धाना-
 नाम्मध्ये भूयसीः बह्वीर्धानाः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाद्य आज्याहुती द्वे हुत्वा वक्ष्यमाणम-
 न्त्राभ्याम् । अपश्वेतित्यादि मन्त्रद्वयं सर्पभयनिवारकम् । तदर्थः । तत्र द्वयोः
 प्रजापतिरनुष्टुप्गायत्र्यौ सर्पं आज्यहोमे० हे श्वेतपद गूढपद त्वं इमाः मदीयाः
 प्रजाः राजवान्यवैवांसुकिप्रभृतिभिस्तथा वारुणैर्वरुणसम्बन्धिभिश्च सर्पयूथैः सह
 जहि त्यज । पूर्वपददीर्घप्रखान्दसः । हित्वा च अप इतः स्थानादप्य अपगच्छ ।
 किम्भूताः प्रजाः । सप्त सपिण्डसगोत्रसौदकत्वभेदेन सप्त सप्तपुरुषसम्बन्धाः ।
 सप्तकुलजा वा । तथा । पिता माता च भार्या च दुहिता भगिनी तथा । पितृ-
 ध्वसा मातृध्वसा सप्तगोत्रायमूनि वै इति । सर्वाश्च सकलाश्च सेवकपशवादि-
 रूपाः । कथम् पूर्वेण पुरतः । अथापरेण पश्चात् । पूर्वोत्तराः प्रजा इति वा ।
 वारुण्यादिभिः सह तुभ्यं सुहुतमस्तु । १ । एतदेवीत्तरमन्त्रेण दृढयति । नवा
 इति । वै इति शब्दद्वयं अतिनिश्चयार्थकम् । श्वेतस्य श्वेतपदस्य अध्याचारे
 आधिपत्ये अधिकृतप्रदेशे वा । अहिः कश्चिदपि सर्पः कञ्चन जनन्न ददर्श पापह-
 र्ण्या मा पश्यत्वित्यर्थः । तदर्थं श्वेताय शुद्धाय प्रसन्नाय वा नमस्कारयुक्तं स्वाहा
 सुहुतमस्तु । किम्भूताय दर्वीचं दर्वीकराय दीर्घफणायेत्यर्थः । यद्वा वैदर्वीचं

पतये स्वाहेति ॥ घृतेन आज्येन अन्ताः अभिचारिताः घृताक्ताः तान् सक्तून्
सर्पभ्य आग्नेयपाण्डुपार्थिवेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमेकैकामेव तिस्र आहुतीजु-
होति ॥ सर्वहुतमेककपालन्ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ तत एककपालं पुरो-
डाशं सर्वहुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति ॥
ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्तं सक्तूनामेकदेशं शूर्पं
न्युष्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायां प्रियमाणायां
माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति ॥ प्राशनान्तं संख-
प्राशनानन्तरं सक्तूनामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं शूर्पं शरेपिकावंशान्यतममये इच्छा-
परिमाणे न्युष्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शालायाः सक्ताशाङ्गिर्गत्य बहिरङ्गणे स्थण्डिल-
भूमिं स्वयमेव गोमयेनोपलिप्य । अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियाया उपलेपन-
क्रियायाश्चैककर्तृकत्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्य ल्यवन्तत्वम् । समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले इति पाणिनीनां ल्यपः स्मरणात् । तेनात्र स्थण्डिलस्य स्वयम्पूर्वमुपले-
पनम् । उल्कायान्ध्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽज्येन प्रियमाणे माऽन्तरागमत
आवसथ्यस्य मम चान्तराले मागच्छत इत्युक्त्वा अभिधाय वाग्यतो मौनी सर्पान्
आग्नेय श्वेत अभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरवनेनिश्चेत्येतदन्तैः प्राक्संस्थानवनेज-
यति अवनिक्तान् शुचीन् करोति ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्यापघातः सक्तून्सर्पभ्यो
बलिः हरत्याग्नेयेत्यादि अधिपत एष ते बलिरिति । यथाऽवनिक्तं येषु
देशेषु अवनेजनकृतं यथाऽवनिक्तं अवनिक्तमनतिग्रस्येत्यर्थः ॥ दर्व्यां प्रादेशमात्रया
द्गुणैः पर्वविस्तीर्णया पालाशाद्यन्यतमयन्निघवृक्षोद्भवया उपघातम् उपहृत्योप-
हृत्य गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरेप ते बलिरित्येतदन्तैः प्रतिमन्त्रं सर्प-
भ्यो बलिं हरति ददाति । उपघातमिति णमुस्प्रथमयान्तः उपपूर्वा हन्तिर्ग्रहणार्थः ।
अथ सूत्रेणोपहृत्याज्यमिति यावत् ॥ अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्ने-
येत्यादि प्रलिखस्वेत्यन्तम् । अवनेज्य अवनेजनन्दत्वा कथम्पूर्ववत्कङ्कतैर्व
प्रादेशमात्रैस्त्रिभिरेकतोदन्तैः समुच्चितैराग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रलिखस्वेत्य-
न्तैर्वयासङ्घं प्रतिबलिम्प्रलिखति कण्ठयति ॥ अञ्जनानुलेपनं स्रजश्चाञ्जस्वानु-
लिम्पस्व स्रजोऽपि नद्यस्वेति ॥ अञ्जनङ्गज्जलं लौकिककदीपजं त्रैककुदं सौवीरमिति
प्रसिद्धं वा । अनुलेपनं सुरभि चन्दनादि स्रजः पुष्पमालाः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्म-
न्त्रैरञ्जस्व अनुलिम्पस्व स्रजोऽपि नद्यस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलिहरणमेकैकं यथा-

धाराय । प्रतपनञ्जील्कायामेव सन्निधानात् । द्वारदेशे स्थित्वा आत्मानं अग्निः मार्जय-
न्ते आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिः । बहुवचनोपदेशात् । अनेन ब्रह्मयजमानोल्काधा-
राश्च । एतम् । प्रकृतं । अनुगुप्तमेतत् सक्तुशेषन्निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमिते-
ऽग्निम्परिचर्य दर्वीपघातठं सक्तुन्सर्पेभ्यो बलिठं हरेदाग्रहायण्याः ॥ आग्रहा-
यणीं यावत् । बलिहरणञ्चावनेजनदानप्रत्यवनेजनैः । तठं हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥
अन्तरागमनप्रतिषेधश्च बलिहरणकर्तुरावसथ्यस्य च । दर्व्याचमनम्मुखम्ब्रह्माल्प
निदधाति प्रत्यहम् । दर्वीग्रहणाद्ग्नौ शूर्पस्य प्रक्षालनम् । धानाः प्राशनन्त्यसंशस्युः-
ताः । अनवखण्डयन्त इत्यर्थः । तत एकं ब्राह्मणं कर्माङ्गं भोजयेत् ॥ १४ ॥

हरिहरः ॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ अथेदानीमावसथ्याग्निसाध्यकर्मणां प्रकृ-
तत्वात् श्रवणाकर्माच्यत इति शेषः ॥ आवसथ्याम्पौर्णमास्याम् ॥ तच्च श्रवणमा-
सस्य शुक्लपञ्चदश्याङ्कूर्तव्यम् ॥ स्थालीपाकं अपयित्वाऽक्षतधानाश्चैकक-
पालम्पुरोडाशम् ॥ स्थालीपाकञ्च हम् अक्षतधानाः अक्षतानां सतुपाणां यवानां
धानाः अक्षतधानाः ताश्च अपयित्वा एककपालमेकस्मिन्कपाले श्रप्यत इत्येकक-
पालन्तम्पुरोडाशं अपयित्वेत्यनुपज्यते अन्यथा तदूतोपादानं स्यात् । अतश्च
धानापुरोडाशयोः श्रवणोपदेशात् । भर्जनकपालयोरपि आसादने प्रोक्षणो भवतः
अथर्वता प्रोक्षणमविशेषोपदिश्यते ॥ धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागावि-
ष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोत्यश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारु-
णीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवान्यवैः स्वाहा ॥ न वै श्वेतस्याध्याचारे ऽहि-
र्देदर्शं कञ्चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥ धानानाम्भर्जितानां यवा-
नामध्ये भूयसीः वहीः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाय आज्यभागौ हुत्वा अपश्वेतपदा
जहि नवै श्वेतस्याध्याचार इति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्यान्द्वे आज्याहुती जुहोति ।
स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय आवसथ्ये पौर्णमास्ये वर्षा-
भ्यश्चेति ॥ अनन्तरं स्थालीपाकस्य चरीश्चतस्र आहुतीर्जुहोति यथा विष्णवे
स्वाहेत्येवमादिमिश्रचतुर्भिर्मन्त्रैः । धानावन्तमिति धानानाम् ॥ धानावन्तङ्कर-
म्भिणमित्यनयर्चा धानानामेकामाहुतिञ्जुहोति ॥ घृताक्तान्सक्तुन्सर्पेभ्यो जुहो-
त्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ श्वेतवायवान्तरि-
क्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ अभिभूः सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधि-

धानाः भर्जितान् यवान् प्राशनन्ति भक्षयन्ति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्का-
 धाराः । कथम्भूताः धानाः असंश्लेषूताः दन्तैरलग्ना अचर्वयन्त इत्यर्थः ॥ ततो ब्राह्म-
 णाभोजनम् ॥ इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । तत्र आख्यायाम्पूर्णिमायां श्रवणाकर्म ।
 तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायामवसप्याग्नौ कर्म कुर्यात् ।
 तद्यथा ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते अयं विशेषः चरुस्याख्यनन्तरम्भर्जनकपरम् तत
 एकङ्कपालम् तथा तण्डुलानन्तरं यवान् ततस्तण्डुलपिष्टान्यासादयेत् । प्रोक्षण-
 काले यथासादितम्प्रोक्षेत् उपकल्पितं च दृपदुपले शूर्पाङ्के उदपात्रद्वयौ कङ्कत-
 त्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनम् स्रजश्चेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणीनिधानान्ते
 चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनमधिश्रित्य तदुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यन्निरूप्य चरु-
 पात्रे प्रणीतोदकासेचनपूर्वकं तण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा प्रणीतोदकेन पिष्टं सम्पूय पुरो-
 डाशकृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्यमधिश्रित्य स्वयं चरुमन्थेन भर्जने यवान् अपरैकैक-
 कपाले पुरोडाशमधिश्रित्य पुरोडाशमथयित्वा यावत्कपालं सर्वपांश्वपर्यग्निकरण-
 कुर्यात् । ततः सुधं संस्कृत्याज्यमुद्वास्य चरुं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा
 धाना उद्वास्य चरोरुत्तरतो निधाय पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् ।
 तत आज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षणयुत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीधाना दृपदुप-
 लाभ्यां पिष्ट्वा अल्पाः पृथक् स्थापयित्वा घृतेन सक्तून् अक्ला उपयमनकुशादाना-
 याज्यभागान्तङ्कर्म कुर्यात् । तत आज्येन अपश्वेतपदा जहि पूर्वण चापरेण च ।
 सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहेति इदं श्वेतपदे इति
 त्यागं विधाय । नवै श्वेतस्याद्याचारे ऽहिर्ददर्श कञ्चन श्वेताय वैदव्याय नमः
 स्वाहेति मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं श्वेताय वैदव्यायेति त्यक्त्वा स्वालीपा-
 केन चतस्र आहुतीर्जुहीति । तद्यथा विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे० श्रवणाय स्वाहा
 इदं श्रवणाय० श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै० वर्षाभ्यः स्वाहा
 इदं वर्षाभ्यो० इति । अथ धानावन्तङ्करम्भिणमित्यूचा धानानामेकाहुतिं हुत्वा
 इदमिन्द्रायेति त्यक्त्वा संस्कृतामाहुतित्रितयं जुहुयात् । तद्यथा आग्नेयपाण्डुपार्थि-
 वानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा । इदंशब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितोऽयं मन्त्र एव
 त्यागः । त्रिपु । श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा । अग्निभूःसौर्यदि-
 व्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति सर्वं पुरोडाशं
 सुवे कृत्वा जुहुयात् । इदं ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः किञ्चि-
 त्किञ्चिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महाव्याहृतिहोमं संस्रवप्राशनम् ब्रह्मणे दक्षि-

क्रमन्ददाति ॥ सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमो-
 ऽस्तुसर्पेभ्य इति तिसृभिः ॥ सक्तुशेषं यच्छूर्पं न्युप्यानीतम्बल्यर्थं बलिदानायोपलि-
 प्तैकदेशे न्युप्य शूर्पैशैव क्षिप्त्वा उदपात्रेण जलपात्रेण उपनिनीय प्रवाह्य नमोऽस्तु
 सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते ॥ बल्यभिमुखस्तिष्ठन् प्राञ्चुखस्ति-
 ष्ठन् सर्पानुपतिष्ठते स्तौति ॥ स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति ताव-
 त्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन्परीयादपश्वेतपदा जहीति
 द्वाभ्यां । स गृहपतिः यावत् यावन्तं देशं सर्पाः नागाः नाभ्युपेयुर्नसञ्चरेयुरिति
 कामयेत इच्छेत् तावत् तावन्तदेशं सन्ततया अनवच्छिन्नया उदधारया सलिल-
 धारया निवेशनं गृहम्परिषिञ्चन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य समन्तात्त्राद-
 क्षिप्येन परिक्रम्य गच्छेत् कथम् अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्याम् ॥ दर्वी-
 शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ दर्वी पूर्वाक्ता शूर्पञ्च प्रक्षाल्य प्रक्षालयित्वा
 प्रतप्य सकृत्तापयित्वा सन्निधानादुल्कायामेव प्रयच्छति ददाति उल्काधाराय
 सन्निधानादेव ॥ द्वारदेशे मार्जयन्त आपोहिष्टेति तिसृभिः ॥ द्वारदेशे शालायाः
 द्वारे आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिः मार्जयन्ते । बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानो-
 ल्काधाराः मार्जयन्ते अद्विरात्मानमभिषिञ्चन्ति ॥ अनुगुप्तमेतर्द्धं सक्तुशेषं
 धाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्य दर्वीपघातर्द्धं सक्तुसर्पेभ्यो बलिर्द्धं
 हरेदाग्रहायण्याः ॥ एतन्प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान् सक्तुन् अनुगुप्तं सुर-
 क्षितं यथा भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्णकालात् प्रभृति
 अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनमग्निमावसथ्यम्परिचर्य सायंहोमेन आराध्य दर्वीपघातं
 शूर्पं न्युप्तान् सक्तुन्सर्पेभ्य उक्तप्रकारैशैव बलिं हरति किमवधि आग्रहायण्याः
 आग्रहायणीं पौर्णमासीम् यावत् अथवा आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकनाग्र-
 हायणीकर्म लक्ष्यते तत्र हि बलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्यकारस्तु तत
 इति तैभ्यः सक्तुभ्यः दर्वीपहृत्योपहृत्यास्तमितेऽस्तमिते अग्निपरिचरणं कृत्वा बलिं
 हरेदाग्रहायणीं यावदित्याह स्म । बलिहरणं च श्रवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः कङ्कतवि-
 लेखनान्तरेव । तर्द्धं हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ तं गृहपतिं बलीन् हरन्तं श्रावसथ्याग्निं
 अन्तरेण मध्ये न गच्छेयुः प्राणिनः ततः श्रादयोऽपि निवार्याः ॥ दर्व्याचमनम्प्र-
 क्षाल्य निदधाति ॥ दर्व्यां आचमनं मुखम्प्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति प्रत्यहम्
 दर्वीमुखप्रक्षालनोपदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभावः ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसंस्तूताः ॥

ष्वन्ति तत्रावृत्तिः सतां मतात् ॥ तथा । यावज्जीवं पाकयज्ञैर्यजेत्संवत्सरेण
 चेति ॥ स्थालीपाकं अपयित्वाऽन्नतधानाश्वैककपालम्पुरोडाशम् ॥ स्था-
 लीपाकं चरुं अपयित्वा अन्नतानां सतुपयवानां धाना अन्नतधानास्ताश्च अपयित्वा
 एकस्मिन् कपाले अप्यत इत्येककपालस्तं च पुरोडाशं अपयित्वा । चरुधानापुरोडा-
 शानां सिद्धानामुपादानं माभूदिति अपयित्वेति ग्रहणम् ॥ भर्जनैककपालयोरप्या-
 सादनप्रोक्षणे भवतः । अर्थवदासाद्यार्थवत्प्रोक्ष्येत्यविशेषोपदेशात् । पुरोडाशस्य
 अपणमात्रोपदेशात्पेपणानुपदेशाच्च लौकिकपिष्टानामासादनम् ॥ धानानाम्भू-
 यसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोत्यपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चाप-
 रेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजवान्धवैः स्वाहा । न वै
 श्वेतस्याध्याचारे ऽहिर्ददर्श कञ्चन । श्वेताय वैदव्याय नमः स्वाहेति ॥
 धानानां मध्ये भूयसीर्वह्नीधानाः पिष्ट्वा पेपणेन सक्तुत्वं सम्पाद्याज्यभागौ हुत्वा
 आज्येनाहुती द्वे जुहोत्यपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । तत्रापश्वेतपदा
 जहीति प्रथमाम् न वै श्वेतस्येति द्वितीयाम् । मन्त्रार्थः । हे श्वेतपद त्वमिमा
 मदीयाः प्रजाः मम निवासभूमिः पूर्वेण भागेन अपरेण च पश्चाद्भागेन च जहि
 स्वजातिजनितमालिन्वधर्मात् परित्यज । अस्मात् स्थानाच्च स्थानान्तरं व्रज ।
 किम्भूताः प्रजाः सप्त च सपिण्डसगोत्रसोदकत्वभेदेन सप्तसप्तसुरसम्बन्धाः सप्त
 कुलजा वा । तद्यथा पिता माता च भार्या च दुहिता भगिनी तथा । पितृष्वसा
 मातृष्वसा सप्त गोत्राण्यभूनि वै इति । वारुणैर्वरुणायत्तैर्नागैर्मदीयाः प्रजाः परि-
 त्यज । सर्वाः सेवकपश्वादिरूपाः राजवान्धवैर्नागैः राजा तक्षको वासुकिः शेषो
 वा तस्य ये वान्धवास्तैः सह त्यज । एतैः सह सदा तुभ्यं सुहुतमस्तु हविः-
 सम्पादनमस्तु ॥ १ ॥ पूर्वोक्तमेव दृढयति । वै निश्चयेन । श्वेतस्य नागस्याध्या-
 चारे आधिपत्ये अहिः सर्पजातीयः कञ्चन लोकं प्राणिजातीयं न पश्यतिस्म
 पापदृष्ट्या । अनेन कर्मणा स्थानत्यागात् तदर्थं श्वेताय शुद्धाय नागाय नमस्का-
 रपूर्वकं सुहुतमस्तु । किम्भूताय नागाय वैदव्याय विदर्वापत्याय ॥ स्थालीपाक-
 स्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय आवस्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ततो
 विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुतीर्जु-
 होति । धानावन्तमिति धानानाम् । ततो धानायन्तङ्करम्भिणमित्यनयर्चा
 सुवेण धानानामेकाहुतिं जुहोति ॥ घृताक्तान् सक्तून् सर्पभ्यो जुहोत्याग्नेय-

खादानान्तङ्कुर्यात् । अथ हुतशेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पं प्रक्षिप्योदपात्रन्दर्वीकङ्कतत्र-
याञ्जनानुलेपनहजश्च । शालाया वह्निर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण च सह स्वा-
ङ्गणे हस्तामात्रं स्थण्डिलं स्वयमुपलिप्य लौकिकाग्न्युल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरा-
गमतेति प्रैषमुच्चार्य वाग्यतः स्थण्डिले उदपात्रमादायाग्नय इत्यादिना अधिपतेऽव-
नेनिक्षेप्यन्तेन मन्त्रेण एकत्रावनेजनार्थं जलन्दत्वा श्वेतवायवेत्यादिना अधिपते
ऽवनेनिक्षेप्यन्तेन द्वितीयम् अभिभूःसौर्यत्यादिना तथैव तृतीयं सर्पानवनेज-
यति । ततोऽवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेव मन्त्रैरेव ते वलिरित्यन्तै-
स्त्रिभिः प्रतिमन्त्रं वलिं हरति । ततः पूर्ववदवनेज्य कङ्कतत्रयेण प्रलिखस्वेत्यन्तै-
रैतैरेव मन्त्रैः प्रतिवलिम्प्रतिमन्त्रं प्रलिखति । ततोऽञ्जस्वेत्यन्तैरुक्तमन्त्रैः प्रतिवलिं
प्रतिमन्त्रमञ्जनन्ददाति तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनम् । एवमेव स्रजोऽपि नह्यस्वेति
पुष्पमालान्दत्वा सक्तुशेषं स्थण्डिले क्षिप्त्वा उदपात्रजलेन प्रसम्प्लाव्य नमोऽस्तु
सूर्यभ्य इत्यादिभिस्त्रिभिरङ्गिभिस्त्रिभिरुपलिप्यन् । ततः स गृहपतिरेता-
वन्तन्देशं सर्पां न प्रविशेयुरिति यावन्तङ्कामयेत तावन्तन्देशं सन्ततीदकधारया त्रिः
परिषिञ्चन् गृहम्परीयात् अपश्वेतपदाजहीति पूर्वाक्तमन्त्राभ्यां सकृत् द्विस्तू-
ष्णीम् । ततो दर्वीं शूर्पञ्च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रक्षाल्योल्काधाराय प्रयच्छति ।
अथ शालाद्वारि आपोहिष्ठेति त्र्युचेन ब्रह्मयजमानोल्काधारा मार्जयन्ते जलेना-
त्मानम् । ततो धानाः प्राश्नन्ति ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखण्डयन्तः । ततो
ब्राह्मणभोजनम् । एतावच्छ्रवणाकर्म । अथ प्रत्यहं वलिहरणप्रयोगः । सक्तुशेषं
सुगुप्ते भाण्डे स्थापयित्वा ततोऽस्तमिते सूर्ये कृतसायंहीमः शूर्पं सक्तुदर्वीकङ्कतत्रयं
निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्काधारः शालाया वह्निरुपलेपनादि परिलेखनान्तं
वलिहरणमनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् । मान्तरागमतेति प्रैषाभावेऽपि
कश्चिदन्तरा न गच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति । इत्यहरहर्वलिदानविधिः ॥

गदाधरः ॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ श्रवणाकर्मति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नाम-
धेयम् । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ श्रावण्याम्पौर्णमास्याम् ॥ तत्कर्म श्रावण-
शुक्लपञ्चदश्यां भवति । अस्य कर्मणो गौणकालो न भवति । तदुक्तं कारिकायाम् ।
श्रावण्यामेव तत्कार्यमभावाद्गौणकालतः । परिसङ्कोक्तितः सूत्रकारस्यान्यस्मृतेर्व-
लात् ॥ यावज्जीवं पाकपञ्चानुष्ठानं सकृद्वेति तत्रैवोक्तम् । यचनात्सूत्रकारस्य सकृ-
दस्य क्रिया भवेत् । एवमेवोत्तरेषां स्यादावृत्तिर्वा स्मृतेर्वलात् ॥ सकृत्करणमि-

मधिपत एष ते बलिरिति ॥ येषु देशेषु अरवनेजनङ्गतं तदनतिक्रम्य यथाऽव-
निक्तन्दर्या प्रसिद्धया उपघातं उपहृत्योपहृत्य गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रं सर्पेभ्यो बलिं हरति ददाति । उपपूर्वां हन्तिर्ग्रहणार्थः । अथ सुब्रेणो-
पहृत्याज्यमिति वत् ॥ अरवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्नेयपाण्डुपार्थि-
वानां सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधि-
पते प्रलिखस्वाभिभूःसौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति ।
तत आग्नेयेत्यादिमन्त्रैः पूर्ववदवनेजनं कृत्वा कङ्कतैस्त्रिभिर्वकङ्कतीयैः प्रादेशप्र-
माणैरेकतोदन्तैः समुच्चितैराग्नेयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैर्ग्रथासङ्घं दत्तबलिं प्रलिखति
कण्डूयति ॥ अञ्जनानुलेपनं स्रजश्चाञ्जस्वानुलिम्पस्त्र स्रजोऽपि नह्यस्वेति ॥
अञ्जनं सौवीराञ्जनम् लौकिकदीपजङ्कज्जलं वा । अनुलेपनं चन्दनादि । स्रजः
पुष्पमालाः । आग्नेयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैराञ्जस्वानुलिम्पस्त्र स्रजोऽपि नह्यस्वेत्यन्तैः
प्रतिमन्त्रं प्रतिबलि यथाक्रममेकैकन्ददाति ॥ सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपा-
त्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः ॥ सक्तुशेषं बल्यर्थं
यत्पूर्वं शूर्पं कृत्वा आनीतं बलिदानावशिष्टं तत्स्थण्डिले उपलिप्रायां भूमौ शूर्प-
शैव न्युप्य प्रक्षिप्योदपात्रेणोपनिनीय आप्लाव्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभि-
र्ऋग्भिः बलिमुपतिष्ठते । बलिसमीपे तिष्ठन् मन्त्रम्पठतीत्यर्थः ॥ स यावत्काम-
येत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिधिञ्चन्
परीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ स यजमानो यावत् यावन्तं देशं सर्पा
नाभ्युपेयुर्नागच्छेयुरिति कामयेत इच्छेत् तावत् तावन्तदेशं भूभागं सन्ततया
अनवच्छिन्नया जलधारया निवेशनं गृहम् अपश्वेतपदा जहीति पूर्वास्ताभ्यां
मन्त्राभ्यामपरिपिञ्चन् त्रिः परीयात् । त्रीन्वारान् गृहस्य परितः प्रादक्षिण्येन
गच्छेत् । सकृन्मन्त्रेण परिगमनम् । द्विस्तूप्योम् । तत इतरयावृत्तिः । कर्त्तन्तर-
स्यानुपदेशात्स्वयङ्कर्तृकाणि स्मार्तानि कर्माणि तत्र स इत्युच्यमाने तस्यैव प्राप्नु-
वन्ति । काम्येषु तु पुनर्ग्रहणं नियमार्थम् । काम्यन्नियमेन स्वयङ्कर्तव्यम् । यत्त्व-
कामसंपुक्तं कालनिमित्ते चोद्यते तदागते काले अवश्यङ्कर्तव्यम् । असन्निहिते च
यजमाने अन्येनापि कारयितव्यमिति भर्तृयज्ञाः ॥ दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य
प्रयच्छति ॥ यया बलिदानं कृतन्तान्दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य प्रतप्य सन्निधानादु-
ल्कायामेव सकृत्तापयित्वा प्रयच्छति उल्काधाराय सन्निधानात् ॥ द्वारदेशे

पाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा । श्वेतवायवान्तरिक्षाणां
 सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ अभिभूःसौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये
 स्वाहेति ॥ घृतेनाक्तान् अभिचारितान् सक्तून् सर्पभ्यो मन्त्रोक्तभ्य आग्नेयपाण्डु-
 पार्थिवानामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्तिष्ठ आहुतीर्जुहोति । मन्त्रार्थः । आग्नेयाः अग्निदे-
 वत्याः पाण्डवाः पाण्डुजातीयाः पार्थिवा पृथिवीविहारिणः तेषां सर्पाणामधिपतये
 शेषाय वासुकये वा स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ १ ॥ श्वेताः श्वेतजातीयाः वायवाः वायु-
 देवत्या इतिपावत् । आन्तरिक्षा अन्तरिक्षविहारास्तेपामधिपतय इति प्राग्बत् ॥ २ ॥
 तथा अभिभवन्ति सर्वानित्यभिभुवः सौर्याः सूर्यदेवत्याः दिव्या दिवि विहारा-
 स्तेषाम् । अभिभूरिति विसर्गश्छान्दसः ॥ ३ ॥ सर्वहुतमेककपालन्ध्रुवाय भौमाय
 स्वाहेति ॥ सक्तुहोमोत्तरमेककपालम्पुरोडाशं सर्वहुतं सम्पूर्णं हुतं यथा भवति
 तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । ततः स्विष्टकृद्धोमः स्थाली-
 पाकधानासक्तुभ्यः । सर्वहुत एककपाल इति परिभाषितत्वाद्वात्रावाच्यं सर्वहुतमे-
 ककपालमिति । वाच्यं वा पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रेण संस्रवनिधानं
 प्राप्तन्द्वादसार्थम् ॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशं शूर्पं न्युप्योपनिष्क्रम्य
 बहिः शालायाः स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायान्ध्रियमाणायां मान्तरागमते-
 त्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपते-
 ऽवनेनिह्व । श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिह्व । अभिभूः-
 सौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतेऽवनेनिह्वेति ॥ संस्रवप्राशनान्ते पूर्वकृतसक्तू-
 नामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं नडवेषुशरीपीकान्यतममये शूर्पं न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य
 शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः प्राङ्गणे स्थण्डिलभूमिं गोमयेनोपलिप्योल्कायां
 ध्रियमाणायां ज्वलत्काष्ठे अन्येन ध्रियमाणे माऽन्तरागमतेत्यभिधाय वाग्यतः आग्ने-
 यपाण्डुपार्थिवानामिति त्रिभिर्मन्त्रैः सर्पान् प्राक्संस्थान् अवनेजयति भूमावुदक-
 प्रक्षेपेणावनिक्तान् शुचीन् करोति । माऽन्तरागमत आवसथ्यस्य मम चान्तराले
 मा गच्छतेत्यर्थः । अत्र शूर्पं चर्मतन्तुवद्दमपि ग्राह्यमेव शूर्पस्वरूपस्य तथा प्रसि-
 द्धत्वात् । उल्का च लौकिकाग्निना कार्या । विपपे लौकिकमुपयुक्तत्वादिति
 कात्यायनोक्तः ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्यापघातं सक्तून् सर्पभ्यो बलिं हरत्या-
 ग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपत एष ते बलिः श्वेतवायवान्तरि-
 क्षाणां सर्पाणामधिपत एष ते बलिः । अभिभूःसौर्यदिव्यानां सर्पाणा-

मनकुशादानाद्याज्यभागान्ते आज्याहुतिद्वयं कुर्यात् । तत्र अपश्वेतपदेति प्रथ-
 माम् । इदं श्वेतपदे० । नवैः श्वेतस्येति द्वितीयाम् । इदं श्वेतपदाय वैदव्यां० ।
 ततःस्थालीपाकेनाहुतिचतुष्टयम् । विष्णवे स्वाहा० । अश्विणाय स्वाहा० । आश्विन्यै
 पौर्णमास्यै० । वर्षाभ्यः० ॥ इदं विष्णवे नममेत्यादित्यागः ॥ धानावन्तमित्यूचा
 धानानामेकाऽऽहुतिः । इन्द्रायस्वाहा इदमिन्द्रायन० । ततः सक्तूनामाहुतित्रयं
 जुहुयात् ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति प्रथमाम् । श्वेतवायवान्तरिक्षाणामिति
 द्वितीयाम् । अभिभूरिति तृतीयाम् । यथा मन्वान्ते त्यागाः । स्वाहाकारवर्जिता
 इदंशब्दादयः । ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति पुरोडाशं सकलं जुहोति । इदं
 ध्रुवाय भौमाय० । ततश्चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः ख्विष्टकृत् । ततो नवाहुतयः ।
 संखवप्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । सक्तुशेषैकदेशस्य शूर्पे प्रक्षेपः । शालाया
 वह्निर्नष्क्रमणम् । वहिरेव स्थण्डिलोपलेपनम् । तत उल्काधारणम् । माऽन्तरागम-
 तेति प्रैषः । वाग्यतः स्थण्डिले सर्पानवनेजयति आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पा-
 यामधिपतेऽवनेनिस्त्वेति त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । ततोऽवनेजनस्थानेष्ववनेजनक्र-
 मेणैतैरेव मन्त्रैरेव ते बलिरित्यन्तैस्त्रिभिः प्रतिमन्त्रं बलिं हरति । अत्र यथादै-
 वतं त्यागा इति गर्गः । नेत्यपरे । नाञ्जनादौ त्याग इति रेणुकः । ततः पूर्ववत्पु-
 नरवनेजनम् । एतैरेव मन्त्रैः प्रलिखस्वेत्यन्तैः कङ्कतत्रयेण प्रतिबलि प्रतिमन्त्रं
 प्रलिखति । ततोऽङ्गुस्वेत्यन्तैरुक्तमन्त्रैः प्रतिबलि प्रतिमन्त्रमञ्जुनन्ददाति । तथै-
 वानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनदानम् । स्रजोऽपि नह्यस्वेत्यन्तैः पुष्पमालादानम् । ततः
 सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युष्योदपात्रनिनयनं सक्तुशेषस्योपरि । नमोऽस्तु सर्वभ्य इति
 तिसृभिरुपस्थानम् । स यावन्तं कामयेत यतावन्तन्देशं न सर्पा अभ्युपेयुरिति
 तावन्तं गृहदेशमुदधारया सन्ततया त्रिः परिपिञ्चन्परीयादपश्वेतपदा जहोति
 द्वाभ्याम् । अत्र स्वाहाकारो नेति गर्गरिण्युक्तौ । सकृन्मन्त्रेण परिगमनम् । द्विसू-
 ष्णीम् । तत इतरथावृत्तिरिति रेणुकः । दर्वीं शूर्पञ्च प्रक्षाल्योल्कायां प्रतप्यो-
 ल्काधाराय प्रयच्छति । ततो जलेन मार्जनम् द्वारदेशे आपो हिष्टेति तिसृभि-
 र्ब्रह्मयजमानोल्काधाराणाम् । ततो धानानां प्राशनन्तेपामेव । ततो ब्राह्मणभो-
 जनम् । सक्तुशेषस्थापनं सुगुप्ते भाण्डे । ततोऽस्तमिते अक्षतहीमानन्तरमुल्काधार-
 णादिवलिहरणकङ्कतपरिलेखान्तंस्पूर्ववत् । माऽन्तरागमतेति प्रैषाभावेऽपि नान्त-
 रागमनम् । दर्वीमुखप्रक्षालनम् । शूर्पदर्व्याः प्रक्षालनमिति वासुदेवरेणुकौ ।
 एवमन्वहं बलिहरणमायहायशीं यावत् । इति पदार्थक्रमः । अथ गर्गमते विशेषः ।

मार्जयन्त आपोहिष्टेति तिसृभिः ॥ ऋग्भिः बहुवचनाद्ब्रह्मयजमानोल्काधाराः
 शालाया द्वारे आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिर्मार्जयन्ते अद्विरात्मानमभिपिञ्चन्ति ॥
 अनुगुप्तमेतठं सक्तुशेषन्निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्य दर्व्योप-
 घातठं सक्तून्सर्पभ्यो बलिठं हरेदाग्रहायण्याः ॥ एतम्प्रकृतं सक्तुशेषम् अनु-
 गुप्तं सुगुप्तं यथा भवति तथा स्यापयित्वा । ततस्तेभ्यः सक्तुभ्योऽस्तमितेऽस्तमिते
 सूर्ये प्रत्यहम् अन्नतहोमानन्तरं दर्व्योपघातम् दर्व्योपहत्योपहत्य सक्तून्सर्पभ्यो बलिं
 हरेदाग्रहायणीं, पौर्णमासीं यावत् ॥ तठं हरन्तन्त्रान्तरेण गच्छेयुः ॥ तमावसथ्या-
 ग्निम् बलिं हरन्तं यजमानं चान्तरा मध्ये न गच्छेयुर्लौकाः । श्वादयोऽपि निवार्याः ॥
 दर्व्याचमनम्प्रक्षाल्य निदधाति ॥ ततो दर्व्या आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति
 प्रतिदिनम् । अन्न न शूर्पप्रक्षालनमनु कृत्वात् ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसंश्रुताः ॥ आव-
 र्यां पौर्णमास्यां संस्थिते श्रवणाकर्मणि धाना अश्नन्ति दन्तैरचर्वयन्ती ब्रह्मयजमा-
 नोल्काधाराः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्स-
 म्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्दश
 कण्डिका ॥ १४ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकं नान्दीमुखं आहुं
 कृत्वा आवंसथ्ये कर्म कार्यम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । चरुपा-
 त्रानन्तरम्भर्जनखर्परस्यासादनम् । तत एककपालम् । तदण्डुलानन्तरं यवानामासा-
 दनम् । ततः पिष्टानां । प्रोक्षणञ्च यथासादितानाम् । उपकल्पनीयानि । दृषदु-
 पले । शूर्पम् । उल्का । उदपात्रम् । दर्वी । कङ्कतत्रयम् । अञ्जनम् । अनुलेपनम् ।
 खजश्चेति । उल्काधारकः । मार्जनीयोदकम् । धानाः प्राशनार्था लौकिका इति
 त्रयमधिकमुपकल्पनीयमिति रेणुकः । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणीनिधानान्ते चरु-
 देशस्योत्तरतो भर्जनखर्पराधिश्रयणम् । अत्र सव्याशून्येऽङ्गारकरणमिति रेणुकः ।
 भर्जनस्योत्तरत एककपालोपधानम् । आज्यनिर्वापः । चरुपात्रे तदण्डुलप्रक्षेपः । प्रणी-
 तोदकेन पिष्टसंपवनम् । ब्रह्मण आज्याधिश्रयणम् । तदुत्तरतश्चरोरधिश्रयणं
 यजमानस्य । चरोरुत्तरतः खर्परे यवाधिश्रयणमुल्काधारस्य । कपाले पुरोडाशम-
 धिश्रित्वैककपालमग्रथयेदितरः । सर्वपाभ्यर्च्यग्निकरणम् । सुवसंस्कारः । तत आज्या-
 दीनामुद्वासनमुदकसंस्थम् । आज्योत्पवनम् । अवेक्षणम् । प्रोक्षण्युत्पवनम् ।
 धानानां भूयसीः पिष्टा अल्पानां स्थापनम् । आज्येन सक्तूनामञ्जनम् । तत उपय-

मनसा ॥ ७ ॥ नामान्येपामेतानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इन्द्रं देवी-
रिति जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ ॥ १५ ॥

कर्कः ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी
च भाद्रपदी पौर्णमासी ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वाऽपूपंश्च ॥ ऐन्द्रग्रहणात्
इन्द्राय स्वाहेति होमो लभ्यते । इह च पयस उपसर्जनार्थतया अपां क्षीरस्य च
प्रणयनं क्रियते ॥ अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ इन्द्राये-
न्द्रायै इत्येवमाद्याः ॥ अपूपैः स्तरणमग्नेः । आज्याहुत्यन्ते इन्द्राय स्वाहेति पाय-
सेन होमः । ततः स्वष्टकृदादि ॥ प्राशनान्ते मरुद्गो बलिं हरत्याश्वत्येषु
पलाशेषु । कुत एतत् ॥ मरुतोऽश्वत्ये तस्युरिति वचनात् ॥ शुक्रज्योति-
रिति । एभिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रम् ॥ विमुखेन च मनसा । बलिहर-
णम् ॥ विमुखश्च उग्रश्च भीमश्चेत्यध्येतृणाम्प्रसिद्धः । नामान्येपामेतानीति
श्रुतेः ॥ एषाम्मरुतामेतानि नामानि श्रूयन्ते ॥ इन्द्रं देवीरिति जपति ॥ ततो
ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी भाद्रपदपौर्णमासी ।
ऐन्द्रग्रहणादिन्द्राय स्वाहेति एकाहुतिको होमो लभ्यते । इह च पयस उपसर्ज-
नार्थतया अपां क्षीरस्य च प्रणयनं क्रियते । अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्टा
आज्याहुतीर्जुहोति इन्द्राय इन्द्रायै इत्येवमाद्याः पञ्च । अपूपैः स्तरणमग्नेः
आज्याहुत्यन्ते इन्द्राय स्वाहेति पायसेनैकाहुतिहोमः । ततः स्वष्टकृदादि । प्राश-
नान्ते मरुद्गो बलिं हरति । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । आश्वत्येषु पलाशेषु ।
कुत एतत् । यतोऽश्वत्ये तस्युरिति वचनात् । शुक्रज्योतिरित्येतैर्मन्त्रैर्नमस्का-
रान्तैः प्रतिमन्त्रं विमुखेन च मनसा बलिहरणम् । विमुखश्च उग्रश्च भीम-
श्चेत्यध्येतृणाम्प्रसिद्धः । नामान्येपामेतानीति श्रुतेः । एषाम्मरुतां एतानि शुक्र-
ज्योतिरित्यादीनि नामानि श्रूयन्ते । इन्द्रं देवीरिति जपति बलिहरणान्ते । ततो
ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ प्रौष्ठपदी भाद्रपदी प्रकरणात् पौर्णमासी ।
तस्यां इन्द्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाग्नौ ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वाऽपू-
पांश्च ॥ पायसं पयसा सिद्धं चरुम् ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्वं अपयित्वा यथाविधि पक्त्वा

पात्रासादने । चरुस्थाली । आज्यानन्तरं यवाः । तण्डुलाः । पिष्टम् । कर्परिका । कपालम् । बर्हिः । दर्वी । उल्का । उल्काधारश्च । शूर्पम् । कङ्कतास्तयः । अञ्जनम् । अनुलेपनं स्रजश्च । उदकम् । दृषदुपले । वरश्च । ततः स्फ्योपहितमोषधिकरणम् । ततो ग्रहणम् । विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यो जुहोति । तण्डुलानां ग्रहणम् । इन्द्राय जुष्टं गृह्णामीति यवानाम् । ध्रुवाय भौमाय जु० पिष्टस्य ग्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । प्रोक्षणीनिधानान्ते भर्जनाधि-श्रयणादिपर्यग्निकरणान्ते सुवप्रतपनादिवर्हिस्तरणान्तम् । धाना उद्वास्याल्पानां पेयणं कृत्वा चर्वादीनामुद्वासनमिति गर्गमतमिति तत्पद्धतौ । स्तरणान्ते आज्योद्वासनादिधानोद्वासनान्तम् । अल्पानां धानानां पृथक्करणम् । भूयिष्ठानां पेयणम् । ततः सर्वेषामभिचारणम् । बर्हिष्यासादनं च । तत उपयमनादानाद्याज्यभागान्तम् । ततः स्विष्टकृदादि दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रदानान्तं समानम् । बलिहरणादौ सक्तुहोमवद्यथोद्देश्यागाः । परिपेचनमन्त्रयोः स्वाहाकारवर्जितयोस्त्वारणमिति गर्गपद्धतौ । मार्जनं यजमानपत्न्युल्काधाराणाम् । सक्तुनां स्थापनम् । ततो धाना-प्राशनं स्वामिब्रह्मोल्काधाराणाम् । ततो बर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ततोऽस्तमिते उल्काधारणादिपरिलेखान्तं पूर्ववत् । यथोक्ता एव त्यागाः । एवं प्रत्यहमाग्रहायणीं यावत् । इति गर्गमते । कारिकायां विशेषः श्रवणाकर्माकरणे । श्रवणाकर्म लुप्तं चेतक्यं चित्सूतकादिना । आग्रहायणिकं कर्म बलिवर्जमशेषतः ॥ अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं पञ्चानामधिकारतः । उपवासेन शुद्धान्ति पाकसंस्थां तथैव च ॥ पाकसंस्थासु लुप्तासु श्रवणाकर्म आदितः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं वचनात् प्राजापतेः ॥ स्वयं होमाश्च यावन्तो न कृताश्चेत्प्रमादतः ॥ तावतोऽपि बलींश्चायं हरेत्-दहरेव तु ॥ एकैकम्परिलेखान्तमेकमेवोदपावकम् । प्रक्षालनन्तदन्ते स्याच्छूर्पद-र्व्याभवेदिति ॥

मूलम् ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वाऽपू-
 पांश्चापूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्रा-
 यया अजायैकपदेऽर्हिर्बुध्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥ २ ॥ प्राश-
 नान्ते मरुद्गो बलिर्दं हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥ ३ ॥
 आश्वत्येषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्ये तस्युरिति वचनात् ॥ ४ ॥
 शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥ विमुखेन च ॥ ६ ॥

मूपैरग्नौः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चिमत उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणकृत्वा
 आज्यभागान्ते पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० इन्द्रायै
 स्वाहा इदमिन्द्रायै० अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे० अहिर्बुध्याय स्वाहा
 इदमहिर्बुध्याय० प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदमप्रौष्ठपदाभ्यो० । ततः पायसेन इन्द्राय स्वा-
 हेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव स्विष्टकृद्गोमं विधाय महाव्या-
 हृत्यादिहोमसंस्ववप्राशनदक्षिणादानानि कुर्यात् । अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्राग-
 ग्राणि सप्ताश्वत्यपत्राणि निधाय तेषु मरुद्गो वलीन् हरति पायसशेषम् सुवेणादाया-
 दाय शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः पद्भिमर्मन्वैर्नमस्कारान्तैरुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव
 सप्तमेन च मनसोच्चारितेन च प्रतिमन्त्रं सप्तसु पत्रेषु यथाक्रमम् । स्पष्टार्थम्प्रयोग
 उच्यते त्यागश्च । शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यंहा नमः इदं शुक्रज्यो-
 तिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसेऽत्यंहसे च० । ईदृङ्-
 चान्यादृङ्चेत्यादि सभरा नमः इदमीदृशे अन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय
 सम्मिताय सभरसे च० । ऋतश्चेत्यादि विधारयो नमः इदमृताय सत्याय ध्रुवाय
 धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च० । ऋतजिञ्चेत्यारभ्य गणो नमः इदमृत-
 जिते सत्यजिते सेनजिते सुयेणाय अन्तिमित्राय दूरे अमित्राय गणाय च० । ईदृक्षास
 इत्यारभ्य यज्ञे अस्मिन्नमः इदमीदृशेभ्यः एतादृशेभ्यः सदृशेभ्यः प्रतिसदृशेभ्यो
 मितेभ्यः सम्मितेभ्यो सभरेभ्यो मरुद्गश्च० । स्वतवांश्चेत्यादि उज्जिषी नमः इदं
 स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जिषिणे च० । उग्र-
 श्चेत्यारभ्य विक्षिपः स्वाहा नमः मनसा । इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये
 सासहृतेऽभियुग्वने विक्षिपाय चेत्यपि मनसा ॥ तत इन्द्रदेवीरित्येतामृचं जपति
 यजमानः । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ॥ * * * * *

गदाधरः ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् ।
 प्रौष्ठपदी च भाद्रपदी पौर्णमासी तस्यामितत्कर्मावसथ्येऽग्नौ भवति ॥ पायसमे-
 न्द्रं अपयित्वाऽपूर्वांश्च ॥ पायसम् पयसि पक्वं चरुम् येन्द्रम् इन्द्रदेवत्यम्
 यथाविधि अपयित्वा अपूर्वांश्च चतुरः अपयित्वा । येन्द्रग्रहणात् इन्द्राय स्वाहेति
 होमो लभ्यते । अत्रापां क्षीरस्य च प्रणयनङ्कार्यम् ॥ अपूर्णेः स्तीर्त्वाऽज्यभागवि-
 द्वाऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्च ॥
 अग्नेः प्रतिदिशमूर्धैः स्तीर्त्वा प्रदक्षिणम्परिस्तीर्य आज्यभागान्तरमिन्द्रायेत्यादिभिः

अपूपैश्च अपयित्वा तैश्च चतुरः प्रतिदिशं संस्तरणार्थम् । सेन्द्रमित्यनेन देवता-
 तद्धितेन इन्द्रायस्वाहेति होमलक्षणा । उपरि होमस्य मन्त्रान्तरस्य चानुक्तत्वात् । अत्र
 पायसश्रपणोपदेशात् पयश्च प्रणीयते ॥ अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्टा ऽऽज्या-
 हुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽर्हिवृथाय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥
 अपूपैः प्रतिदिशमग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागौ हुत्वा इन्द्रायेत्यादिभिः
 स्वाहान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । अत्रानुक्तोऽपि पायसेन
 इन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिहोमः । अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् ॥ प्राशनान्ते
 मरुद्भ्यो वलिर्हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥ ततः स्विष्टकृदादिप्राशनान्ते
 मरुद्भ्य एकोनपञ्चाशत्सङ्घेभ्यो देवताभ्यो वलिन्ददाति । ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं
 होमसम्बन्धरहितत्वं वलिदानाह्वं च । शृणु । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अहुतमद-
 न्तीत्यहुतादः मरुतो देवा इति श्रुतेः वेदवचनात् ॥ आश्वत्येषु पलाशेषु मरुतोऽ-
 श्वत्ये तस्युरिति वचनात् ॥ मरुद्भ्यो वलिर्हरतीत्युक्तम् तस्याधिकरणमुच्यते ।
 अश्वत्यस्य इमानि आश्वत्यानि तेषु पिप्पलोद्भवेषु पत्रेषु बलिं हरतीति शेषः ।
 ननु वलिहरणं भूमौ अन्यत्र दृश्यते इह कस्मादश्वत्यपत्रेष्विति शङ्कते । आह
 मरुतः शुक्रज्योतिप्रभृतयो यस्मात् अश्वत्ये तस्युः स्थितवन्त इति वचनात् श्रुतेः ॥
 शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रं विमुखेन च मनसा नामान्येपामेतानीति श्रुतेः ॥
 मन्त्रापेक्षायामाह । शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं विमु-
 खेन च उग्रश्च भीमश्चेत्येवमादिना अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण वलिं
 हरतीति शेषः । कुत एभिर्मन्त्रैर्वलिहरणम् । एषाम्मरुतामेतानि शुक्रज्योतिश्च
 चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि विक्षिप इत्यन्तानि नामानि इति श्रुतेः वेदवचनात् ॥
 इन्द्रन्दैवीरिति जपति ॥ वलिहरणान्ते इन्द्रन्दैवीरित्येतामृचं जपति ॥ ततो
 ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः । भाद्रपदपौर्णमास्यामग्रथमप्र-
 योगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायायसथ्याग्नौ इन्द्रयज्ञार्यं कर्म कुर्यात् । तत्र
 ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेपः । सक्षीरम्प्रणयनम् मूलदेशे पयः इतरत्र जल-
 म्प्रक्षिप्य प्रणयेत् । उपकल्पनीयानि । तद्गुलपिष्टम् सप्ताश्वत्यपर्णानि तत आज्य-
 निर्वापानन्तरम्प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य चरुपात्रे तद्गुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन
 पिष्टं सम्पूय चतुरोऽपूपान्निर्मायाज्यमधिश्चित्य तदुत्तरतश्चरुं तदुत्तरतः कर्परे चतु-
 रोऽपूपान् अपिश्चपति । आसादनक्रमेणोद्वासनादि । तत उपयमनकुशादानात् पूर्व-

शेषेष्वैव सुवेण शुक्रज्योतिरिति षड्भिरुग्रश्चेत्यनेन सप्तमेन च प्रतिमन्त्रम् । शुक्र-
ज्योति० नमः । इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते गुक्ताय
ऋतपसे उत्प० हसे च नमः ॥ १ ॥ ईदृङ्चान्यादृङ्च० रा नमः । इदमीदृशेऽन्यादृशे
सदृशे प्रतिसदृशे मिताय सम्मिताय सभरसे च न० ॥ २ ॥ ऋतश्च० रयो नमः ।
इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च न० ॥ ३ ॥ ऋतजिञ्च०
गणो नमः । इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुपेणापान्तिमित्राय दूरे अमित्राय
गणाय च न० ॥ ४ ॥ ईदृङ्गास० अस्मिन्नमः । इदमीदृक्षेभ्य एतादृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः
प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः सम्मितेभ्यः सभरेभ्यो न० ॥ ५ ॥ स्वतवाँश्च० ज्योपी नमः ।
इदं स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जिपिणे च० ॥
६ ॥ उग्रश्च भीमश्च० पः स्वाहा नमः । मनसा । इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय
धुनये सासहृते अभियुग्वने विक्षिपाय चेत्यपि मनसा ॥ ७ ॥ इन्द्रन्दैवीरित्यस्याः
कण्डिकाया जपः । ततो विप्रभुक्तिः । मुख्यकालाभावे गौणेऽप्येतत्कार्यम् ।
अभावान्मुख्यकालस्य गौणकालेऽपि शस्यत इतिकारिकोक्तः । गर्गमते । ग्रहणे
इन्द्राय जुष्टम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । इन्द्रन्दैवीरित्यस्याः कण्डिकाया जपान्ते बर्हि-
र्हानादिब्राह्मणतर्पणान्तम् । ततो वैश्वदेवः । अन्यत्समानम् । इति पदार्थक्रमः ॥

मूलम् ॥ आश्वयुज्याम्पृषातकाः ॥ १ ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वा
दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै
पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ २ ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जु-
लिना जुहोति जनम्मे पूर्यतां पूर्णाम्मे माव्यगात्स्वाहेति ॥ ३ ॥
दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवा-
केन ॥ ४ ॥ मादभिर्वत्सान्सर्षसृज्य तां रात्रिमाग्रहायणीं
च ॥ ५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ ॥ १६ ॥ * ॥

कर्कः ॥ आश्वयुज्याम्पृषातकाः । पृषातका इति कर्मणी नामधेयम् ।
तच्चाश्वयुज्याम्पौर्णमास्यां भवति ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं
जुहोति । इन्द्रायेन्द्राण्या ॥ इत्येवमाद्याः पञ्चाहुतयः । ततः स्विष्टकृदादि ॥
प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जुलिना जुहोत्यूनम्मे पूर्यतामिति ॥ एनेन
मन्त्रेण । दधिपृषातकशब्देन पृषदाज्यमभिधीयते ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या

स्वाहाकारान्तैः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । आज्याहुत्यन्ते इन्द्रा-
यस्वाहेति पायसेन होमः । ततः स्विष्टकृदादि ॥ प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिर्ऽ
हरत्यहुतादो मरुतइति श्रुतेराश्वत्येषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्ये तस्युरितिव-
चनात् ॥ संस्रवप्राशनान्ते मरुद्भ्यो देवताभ्यो बलिन्ददाति । ननु होमासम्बन्धे
कथमेपान्देवतात्वं बलिकर्माहृत्यं च । उच्यते । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः ।
अहुतमदन्तीत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अतएव बलिदानमेव ननु होमः ।
तञ्चाश्वत्येषु पत्रेषु कार्यम् । कुतः यस्मान्मरुत अश्वत्ये तस्युः स्थितवन्तः ।
अतएवाश्वत्यपत्राणां सदैव चाञ्जल्यम् । अश्वत्यस्येमानि आश्वत्यानि पर्णानि
तेषु बलिं हरतीत्यर्थः ॥ शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ यद्वलिहरणं तच्छुक्र-
ज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं कार्यम् ॥ विमुखेन च
मनसा नामान्येपामेतानीति श्रुतेः ॥ चकाराद्वलिहरणं विमुखेन जग्रश्च भीम-
श्चेत्यध्येतप्रसिद्धेन मन्त्रेण मनसोञ्चारितेन । एतैर्मन्त्रैरिति कुतः । नामान्येषा-
मेतानीति श्रुतेः ॥ एषाम्मरुतामेतानि शुक्रज्योतिरित्यादीनि नामानि श्रूयन्ते ॥
इन्द्रन्दैवीरिति जपति ॥ बलिहरणानन्तरमिन्द्रन्दैवीरित्येतामुचं जपति ॥
ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ * * * * *

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्यपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्र-
भाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ * * * * *

अथ पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं आहुत्म् । ब्रह्मी-
पवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । सक्षीरम् प्रशयनम् । उपकल्पनीयानि । यव-
पिटृम् । ग्रीहिपिटं वा । सप्राश्वत्यपत्राणि पीतकम् । कर्पूरमपूपार्थम् । निरूप्या-
ज्यम् प्रणीताभ्यः । पीतकेन क्षीरं गृहीत्वा चरुपात्रे कृत्वा तण्डुलप्रक्षेपः ।
प्रणीतोदकेन पिष्टसंयवनम् । लौकिकेनेति रेणुकः । आज्याधिप्रयणम् ततश्च-
तुर्गामपूपानामधिप्रयणम् । उपयमनादानात्पूर्वमग्नेरपूपैस्तरणम् पुरस्तात्प्रथमम्
प्रदक्षिणम् । आज्यभागान्ते पञ्चाज्याहुतयः । इन्द्राय स्वा० इ० ॥ इन्द्रायै स्वा० इ० ।
अजायैकपदे० इ० । अर्हिवुभ्याय० इ० । प्रौष्टपदाभ्यः० इ० । सुगमास्त्यागाः । ततः
पायसेन इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० । ततो नवाहुतयः स्विष्टकृच्च । संस्रवप्रा-
शनम् । भाज्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । प्रणीताविमोकः । दक्षिणादानम् । प्राक्सं-
स्याभ्युदकसंस्थानि वा सप्राश्वत्यपत्राणि कृत्वा तेषु मरुद्भ्यो बलिहरणम् पायस-

मानस्य गृह्याः भाटपुत्रादयः अवेक्षन्ते आयात्विन्द्रो वस उपन इत्यारभ्य सूर्यं
पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेन अनुवाकेनावेक्षन्ते पश्यन्ति ॥ माटभिर्वत्सान्
सर्वसृज्य तां रात्रिम् ॥ ताम् आश्वयुजीसम्बन्धिनीं रात्रिं वत्सान् तर्षकान्
माटभिर्जननीभिर्धनुभिः संसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तां रात्रिमिति कालाध्वनोरत्य-
न्तसंयोगे इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया तेन सन्ध्यायां वत्सान् संसृज्य सकलां रात्रिं
न वधीयात् ॥ आग्रहायणीं च ॥ न केवलन्तामेव रात्रिं वत्ससंसर्गः आग्रहा-
यणीं च मार्गशीर्षसम्बन्धिनीमपि रात्रिम् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति
सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । तत्र आश्वयुज्याम्पौर्यामास्यां पृषातकार्ख्यं कर्म भवति ।
तद्यथा । प्रथमप्रयोगे माटपूजाभ्युदयिकपूर्वकं आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्रा-
शनान्ते विशेषः । सत्तीराः प्रणीताः प्रणयेत् दधिमधुनी उपकल्पयेत् प्रणीताः
क्षीरेण पायसं अणयेत् । तत उपयमनकुशादानादवाक् पायसे दधिमधुघृतानि आव-
येत् । आज्यभागानन्तरन्दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन इन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय०
इन्द्रायै स्वाहा इदमिन्द्रायै० अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां० आश्वयुज्यै पौर्या-
मास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै पौर्यामास्यै० शरदे स्वाहा इदं शरदे० । एवमञ्जुहृती-
हुत्वा तत एव पायसात् स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्ते स्या-
त्पामाज्यं दधि आसिच्य पृषदाज्यं कृत्वा अञ्जलिनाऽऽदाय ऊनम्मे पूर्यतां पूर्यं
मे माव्यगात्स्वाहेति मन्त्रेणैकामाहुतिं जुहोति इदमग्नये० ॥ ऊनम्मे पूर्यतामित्यस्य
होमस्य का देवतेत्यत्र सन्देहः । देवतात्वं तद्धितचतुर्थीमन्त्रलिङ्गवाक्यप्रकरणैः
प्रतीयते । अत्र तु दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोतीति होमविधिपरं वाक्यं पृषातकं
द्रव्यमात्रं अयते न तद्धितो न चतुर्थी वा । मन्त्रेऽपि न देवताप्रकाशकं लिङ्गमस्ति न
च वाक्यम् । ततः प्रकरणमवशिष्यते तच्च सेन्द्रं पायसमैन्द्रं अपयित्वेति तद्धितात्
अस्य यज्ञस्येन्द्रो देवतेति । तर्हि किं प्राकरणीकत्वात् अस्य होमस्य इन्द्रो देवता ।
तत आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिपु विधीयते । मन्त्रस्य देवतावाच्यं प्रजापतिरिति
स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषातः प्रजापतिः । तत्र वाक्यप्रकरणयोर्वा-
क्यस्य बलीयस्त्वात् प्रकरणाबाधः । तेनेह प्रजापतिरेव देवता । वासुदेवदीक्षितास्तु
स्वपद्धतावग्नय इति लिखितवन्तः तत्कुत इति न ज्ञायते । ततो दधिमधुघृतमिश्रं
हुतशेषं पायसम् अमात्याः पुत्रादयः आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन सूर्यं पात स्वस्तिभिः
सदा न इत्यन्तेन अवेक्षन्ते । ततो ब्राह्मणभोजनम् । कृतैतत्कर्माङ्गतया ब्राह्मण-
मेकं भोजयिष्ये ॥ १६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन । दधिमधुघृतमिश्रः पायसः । अमात्या यजमानगृह्याः ॥ मातृभिर्वत्सान्संसृज्य तां रात्रिम् ॥ तस्यां रात्रौ मातृभिर्वत्साः संसृष्टा यव वसन्ति ॥ अधिकारमुपजीवन्नाह ॥ आग्रहायणीं च । रात्रिं वत्ससंसर्गः । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ पृषातका इति कर्मणो नामधेयम् । तदाश्वयुज्यां पौर्णमास्याम् भवति ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रजुहोति । इन्द्राय इन्द्रायै इत्येवमाद्याः पञ्चाहुतयः । ततः स्विष्टकृदादि । प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जुलिना जुहोत्यूनम्ने पूर्यताम् । इत्यनेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गार्ग्यो गायत्री प्रजापतिः पृषदाज्यहोमे० अत्र देवतालिङ्गाभावात् आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषितत्वाद्-ग्निरैवात्र देवता तस्य प्रजापतित्वश्रवणात् । हे अग्ने अनेन पृषदाज्यहोमेन मे मम यदूनन्तत्पूर्यताम् पूर्णन्त्वया क्रियताम् । यच्च पूर्णम्ने मम तन्मा व्यगात् विपरीतभावम् अपूर्णताम्ना गच्छतु । दधिपृषातकशब्देन पृषदाज्यमभिधीयते । आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन दधिमधुघृतमिश्रः पायसः चरुशेषम् अमात्या यजमानगृह्या अवेक्षन्ते । तस्यां रात्रौ मातृभिर्वत्सान्संसृज्य । एवंसति अधिकारमुपजीवन्नाह । आग्रहायणीं च रात्रिं वत्ससंसर्गः । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १६ ॥

हरिहरः ॥ आश्वयुज्याम्पृषातकाः ॥ पृषातका इति सञ्जकङ्कर्म भवति ॥ तच्च आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति ॥ पायसमैन्द्रं अपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति ॥ तत्र ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्यम् पायसं चरुं संसाध्य दधिमधुघृतैर्मिश्रित्वा आवसथ्याग्नौ जुहोति । केभ्य इत्याह ॥ इन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ इन्द्रायेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रं पञ्चाहुतीर्जुहोति । यथामन्त्रं त्यागः ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जुलिना जुहोत्यूनं मे पूर्यतां पूर्णम्ने माव्यगात्स्वाहेति ॥ ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनान्ते पृषातकं पृषदाज्यमञ्जुलिना ऊनम्ने इत्यादिना मन्त्रेण जुहोति पृषदाज्यं घृते दधिप्रक्षेपाद्भवति । दुग्धेनापि तत्सम्भवाद्दधिग्रहणम् ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन ॥ ततो दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषम्पायसम् अमात्या अमा च गृहम् तत्र भवा अमात्या यज-

अथ पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । ब्रह्मो-
पवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । सतीरं प्रणयनम् । दधिमधुनोरुपकल्पनम् । प्रणी-
ताक्षीरमुत्सिच्य पायसश्रवणम् । प्रागुपयमनादानात्पायसे दधिमधुघृतावपनम् ।
आज्यभागान्ते दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन पञ्चाहुतयः । इन्द्राय स्वाहा० । इन्द्रा-
ग्ये० । अश्विभ्यां स्वाहा । आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै० शरदे० । यथामन्त्रं त्यागाः ।
ततः पायसादेव स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनादि-
दक्षिणान्तम् । ततः स्थाल्याज्ये दध्यासिच्य तत्पृषदाज्यमञ्जलिना जुहोति जनम्मे
पूर्यतामिति इदमिन्द्राय० । ततो दधिमधुघृतमिश्रं चरुशेषं यजमानगृह्याः पुत्राद-
योऽवेक्षन्ते आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन यूयं पातस्वस्तिभिः सदान इत्यन्तेन मन्त्रेण ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् । रात्रौ वत्ससंसर्गः । गौणकालेऽपीदङ्कार्यम् । पृषातकमिदं
कर्म गौणकालेऽपि शस्यत इति कारिकोक्तेः । गर्गमते विशेषः । ब्रह्मासनाद्याज्य-
भागान्ते बर्हिःसादनानन्तरं दधिमधुघृतानामासादनम् । पयश्च । ग्रहणे इन्द्राय
जुष्टं गृह्णामि । इन्द्रायेन्द्रायै अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे जुष्टमिति
केचित् । आज्यभागान्ते पायसे दध्याद्यावपनम् । स्विष्टकृदन्ते पृषदाज्यहोमः ।
इदमग्रय इति त्यागः । ततो महाव्याहृत्यादिदक्षिणान्तम् । ततो गृह्याणां चर्ववे-
क्षणम् । ततो बर्हिर्होमादिविप्रभुक्त्यन्तम् । ततो वैश्वदेवः ॥ रात्रौ वत्ससं-
सर्ग इति ॥ *

मूलम् ॥ अथ सीतायज्ञः ॥ १ ॥ ब्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत
तन्मयं स्थालीपाकं श्रपयेत् ॥ २ ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि
ब्रीहियवयोरिवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत् ॥ ३ ॥ न
पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ ४ ॥ असम्भवाद्विनिरुक्तिः ॥ ५ ॥
क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचीं देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥
ग्रामे बोभयसम्प्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र अपयिष्यन्नुप-
लिप्त उद्गतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दध्निः स्तोत्रार्वा-
ऽज्यभागविष्ट्याऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥ पृथिवी यीः प्रदिशो
दिशो यस्मै बुभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिया नः सन्तु
हेतयः स्वाहा । यन्मे किञ्चिदुपेष्वितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् ।
तन्मे सर्वं समृध्यतां जीवतः शरदः शतं स्वाहा ! सम्प-

गदाधरः ॥ आश्वयुज्यां पृषातकाः ॥ पृषातका इति वक्ष्यमाणकर्मणो नाम-
 धेयम् । तच्चावसथ्ये आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति । आश्वयुजी आश्विनी
 पौर्णिमा ॥ पायसमैन्द्रं प्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राय्या
 अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्यं पायसं पयसि
 शृतं चरुं प्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा दधिमधुघृतैर्मिश्रितं पायसं चरुम् इन्द्रा-
 येत्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाहुतीर्जुहोति ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातक-
 मञ्जलिना जुहोत्यूनम्मे पूर्यताम्पूरुणाम्मे माव्यगात्स्वाहेति ॥ संखप्रशनान्ते
 दधिपृषातकं दध्ना मिश्रितं स्थाल्याज्यमञ्जलिना जुहोति ऊनम्मे पूर्यतामिति मन्त्रेण ।
 दधिपृषातकशब्दः पृषदाज्यवाची । अत्राग्निर्देवतेति गर्गवासुदेवजयरामकारिका-
 काराः । आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापति-
 रिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषावचनाद्वाक्येन प्राकरणिकीमिन्द्रदेवतां
 बाधयित्वा प्रजापतिर्देवतेति हरिहरः । तच्चिन्त्यम् । अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि
 मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्याम् किम् यत्किञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यताम् उत
 प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतपरिग्रहो न्याय्यः सन्निधानात् । अप्रकृतोपादाने
 पुनरसन्निधानात् सन्देह इति । तथा च नैरुक्ताः । तथा येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु
 देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः सयज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्तीति । तत्रापि
 मुख्यत्वादिन्द्र एव । अयमर्थो दर्शितः कर्केणापि पिष्टलेपाञ्जुहोतीति सूत्रे ।
 मन्तार्यः । हे इन्द्र मे मम यदूनन्तदनेन होमेन पूर्यताम् पूर्णं क्रियताम् । यच्च पूर्णं
 तन्माव्यगात् विपरीतभावम् अपूर्णताम्मा गच्छतु ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या
 अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन ॥ अमा गृह्यम् तत्र भवा अमात्या यजमान-
 नगृह्या भ्रातृपुत्रादयः दधिमधुघृतैर्मिश्रितं चरुशेषं आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन
 स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेनावेक्षन्ते विलोकयन्ति ॥ मातृभिर्वत्सान्सृष्ट्व्य तां
 रात्रिम् । वत्सान् धेनुभिः संसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तस्यां रात्री संसृष्टा एव
 वसन्ति । तामिति कालाध्यनोरत्यन्तसंयोग इत्युपपदधिभक्तिद्वितीया । तेन
 सम्पूर्णां रात्रिं वसन्ति । अधिकारमुपजीवन्नाह ॥ आग्रहायणीं च ॥ आग्रहायणीं
 मागशीर्षसम्बन्धिनीं रात्रिं संसृष्टा एव वत्साः वसन्ति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्समाप्तस्यपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्र-
 भाष्ये द्वितीयकाण्डे षोडशी ऋषिडका समाप्ता ॥ १६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । ब्रह्मी-
पवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । सतीरं प्रणयनम् । दधिमधुनोरुपकल्पनम् । प्रणी-
ताक्षीरमुत्सिच्य पायसश्रपणम् । प्रागुपयमनादानात्पायसे दधिमधुघृतावपनम् ।
आज्यभागान्ते दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन पञ्चाहुतयः । इन्द्राय स्वाहा० । इन्द्रा-
ग्यै० । अश्विभ्यां स्वाहा । आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै० । शरदे० । यथामन्तं त्यागाः ।
ततः पायसादेव स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनादि-
दक्षिणान्तम् । ततः स्यात्याज्ये दध्यासिच्य तत्पृषदाज्यमञ्जलिना जुहीति जनमे
पूर्यतामिति इदमिन्द्राय० । ततो दधिमधुघृतमिश्रं चरुशेषं यजमानगृह्णाः पुत्राद-
योऽवेक्षन्ते आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन यूयं पातस्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेन मन्त्रेण ।
ततो ब्राह्मणभोजनम् । रात्रौ वत्ससंसर्गः । गौणकालेऽपीदङ्कार्यम् । पृषातकमिदं
कर्म गौणकालेऽपि शस्यत इति कारिकोक्तेः । गर्गमते विशेषः । ब्रह्मासनाद्याज्य-
भागान्ते बर्हिःसादनानन्तरं दधिमधुघृतानामासादनम् । पयश्च । ग्रहणे इन्द्राय
जुष्टं गृह्णामि । इन्द्रायेन्द्राग्यै अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे जुष्टमिति
केचित् । आज्यभागान्ते पायसे दध्याद्यावपनम् । स्विष्टकृदन्ते पृषदाज्यहोमः ।
इदमग्रय इति त्यागः । ततो महाव्याहृत्यादिदक्षिणान्तम् । ततो गृह्णाणां चर्ववे-
क्षणम् । ततो बर्हिर्होमादिविप्रमुक्त्यन्तम् । ततो वैश्वदेवः ॥ रात्रौ वत्ससं-
सर्ग इति ॥ * * *

मूलम् ॥ अथ सीतायज्ञः ॥ १ ॥ ब्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत

तन्मयं स्यालीपाकं अपयेत् ॥ २ ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि

ब्रीहियवयोरैवान्यतरं स्यालीपाकं अपयेत् ॥ ३ ॥ न

पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ ४ ॥ असम्भवाद्विनिरुक्तिः ॥ ५ ॥

क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचीं देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥

ग्रामे वोभयसम्प्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र अपयिष्यन्नुप-

लिप्त उदुतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दग्धैः स्तीर्त्वा-

ऽऽज्यभागाविघ्नाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥ पृथिवी द्यौः प्रदिशो

दिशो यस्मै बुभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपहृये शिवा नः सन्तु

हेतयः स्वाहा । यन्मे किञ्चिदुपेष्वितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् ।

तन्मे सर्वं समृध्यतां जीवतः शरदः शतं स्वाहा । सम्प-

गदाधरः ॥ आश्वयुज्यां पृषातकाः ॥ पृषातका इति वक्ष्यमाणकर्मणो नाम-
 धेयम् । तच्चावसथ्ये आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति । आश्वयुजी आश्विनी
 पौर्णिमा ॥ पायसमेन्द्रंश्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राय्या
 अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ येन्द्रम् इन्द्रदेवत्यं पायसं पयसि
 शृतं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा दधिमधुघृतैर्मिश्रितं पायसं चरुम् इन्द्रा-
 येत्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाहुतीर्जुहोति ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातक-
 मञ्जलिना जुहोत्यूनस्मे पूर्यताम्पूर्यास्मे माव्यगात्स्वाहेति ॥ संखवप्राशनान्ते
 दधिपृषातकं दध्ना मिश्रितं स्थाल्याज्यमञ्जलिना जुहोति जनस्मे पूर्यतामिति मन्त्रेण ।
 दधिपृषातकशब्दः पृषदाज्यवाची । अत्राग्निर्देवतेति गर्गवासुदेवजयरामकारिका-
 काराः । आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिपु विधीयते ॥ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापति-
 रिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषावचनाद्वाक्येन प्राकरणिकीमिन्द्रदेवतां
 बाधयित्वा प्रजापतिर्देवतेति हरिहरः । तच्चिन्त्यम् । अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि
 मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्याम् किम् यत्किञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यताम् उत
 प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतपरिग्रहो न्याय्यः सन्निधानात् । अप्रकृतोपादाने
 पुनरसन्निधानात् सन्देह इति । तथा च नैरुक्ताः । तथा येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु
 देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः सयज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्तीति । तत्रापि
 मुख्यत्वादिन्द्र एव । अयमर्थो दर्शितः कर्केणापि पिष्टलेपाञ्जुहोतीति सूत्रे ।
 मन्तार्यः । हे इन्द्र मे मम यदूनन्तदनेन होमेन पूर्यताम् पूर्णं क्रियताम् । यच्च पूर्णं
 तन्माव्यगात् विपरीतभावम् अपूर्णताम्मा गच्छतु ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या
 अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन ॥ अमा गृह्यम् तत्र भवा अमात्या यजमान-
 गृह्या भ्रातृपुत्रादयः दधिमधुघृतैर्मिश्रितं चरुशेषं आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन
 स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेनावेक्षन्त विलोकयन्ति ॥ मातृभिर्वत्सान्ऽसृज्य तांश्च
 रात्रिम् । वत्सान् धेनुभिः संसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तस्यां रात्रौ संसृष्टा एव
 वसन्ति । तामिति कालाध्यनोरत्यन्तसंयोग इत्युपपदविभक्तिद्वितीया । तेन
 सम्पूर्णां रात्रिं वसन्ति । अधिकारमुपजीयन्नाह ॥ आग्रहायणीं च ॥ आग्रहायणीं
 मागशीर्षसम्बन्धिनीं रात्रिं संसृष्टा एव वत्साः वसन्ति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्र-
 भाष्ये द्वितीयकाण्डे षोडशी कण्डिका समाप्ता ॥ १६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

कुर्वन्वक्षादिप्रभृतिषु त्रीहियवयोरेवान्यतरमिच्छया स्यालीपाकं श्रपयेत् ॥ न पूर्वचो-
दितत्वात्सन्देहः । नैवात्र सन्देहः पूर्वं चोदितमेवैतत् त्रीहीन् यवान्वा हविषी इति ।
अतो न वक्तव्यमेतत् ॥ असम्भवाद्विनिवृत्तिः ॥ यावस्य चरीरसम्भवाद्विनिवृत्तिर-
धस्तनस्य शास्त्रान्तरस्य तेन पुनरारम्भः । अनवज्ञावितान्तरोष्मपाकविशदविषयसिद्धे
तण्डुलपाके चरुशब्दस्य प्रयोगप्रत्ययादिति ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुची
देशे कृष्टे फलानुपरोधेन । कर्तव्यः ॥ ग्रामे वोभयसम्प्रयोगात् ॥ ग्रामे वा
कर्तव्यम् । उभयं हि सम्प्रयोक्तुं शक्यते । फलानुपरोधः कृष्टं च । न चात्र विरोधः ।
अतो वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यत्र अपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुप-
समाधाय तन्मिश्रैर्दग्धैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ उपलेप-
नोद्धृतावोक्षितग्रहणं कृष्टेऽपि यथास्यादिति । तन्मिश्रैर्दग्धैः स्तरणङ्कर्तव्यम् । त्रीहि-
काले त्रीहिसस्यमिश्रैर्वकाले यवसस्यमिश्रैः स्तरणम् । आज्यभागोत्तरकालमाज्याहु-
तीर्जुहोति ॥ पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिश इत्यादि स्यालीपाकस्य जुहो-
तीत्यन्तम् । स्यालीपाकस्येत्यवयववक्षणा पृथी ॥ सीतायै यजायै शमायै भूत्यै
इति मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् । एकेषामाचार्याणाम्तम्मन्त्रवदेव प्रदानम्भवति
न स्वाहाकारेण ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः ॥ श्रुतौ तु स्वाहाकारप्रदानता ।
वपट्टारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नम्प्रदीपत इति । न चात्र वपट्टारः प्रवर्तते ।
याज्यापुरीनुवाकत्वे हि वपट्टारस्य हि श्रवणम् । तस्मात्स्वाहाकारोऽप्यत्र भवति ।
विनिवृत्तिरधस्तनस्य पक्षस्य मन्त्रवत्प्रदानमित्यस्य । अस्मिन्नवसरे लाङ्गलयोजनदेव-
ताभ्यस्तदूतोपादानान्नेन स्यालीपाकेन होमः । स्यालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्ट-
कृदादि । स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिष्ठं हरति । पुरस्ताद्ये त आसत ०
इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । स्तरणे ये श्रेयभावं गतास्त एव कुशास्तेषु बलिं हरति ।
पुरस्ताद्ये त आसत इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । अथ दक्षिणतो ऽग्निमिषा वर्मिण आ-
सते ० । इत्यनेन मन्त्रेण । अथ पश्चादाभुवः प्रभुव ० । इत्यनेन मन्त्रेण ।
अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे ० । इत्यनेन मन्त्रेण ॥ प्रकृतादन्यस्मादा-
ज्यशेषेण च पूर्ववद्वलिकर्म । कर्तव्यम् । स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥
स्त्रियश्च बलिकर्म कुर्युः । कुत एतत् आचरितत्वात् आचरन्ति हि स्त्रियो बलि-
कर्म ॥ सञ्स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्सञ्स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भो-
जयेत् ॥ * ॥ इति श्री कर्कोपाध्यायकृतौ गृह्यभाष्ये द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ॥

त्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यं श्रौष्ठ्यं श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा ।
 यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्रप-
 त्नीमुपह्वये सीतां सा मे त्वन्नपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि
 स्वाहा ॥ अश्रावती गोमती सूनुतावती विभर्ति या प्राण-
 भृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये
 ध्रुवां सा मे त्वन्नपायिनी भूयात्स्वाहेति ॥ ९ ॥ स्थालीपाकस्य
 जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्या इति ॥ १० ॥ मन्त्रव-
 त्प्रदानमेकेषाम् ॥ ११ ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेर्विनि-
 वृत्तिः ॥ १२ ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो वलिष्ठं हरति
 पुरस्ताद्ये त आसते सुधन्वानो निपङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गो-
 पायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं वलिमेभ्यो
 हरामीममिति ॥ १३ ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण आ-
 सते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम
 एषां करोम्यहं वलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १४ ॥ अथ पश्चात्
 आभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पाष्णिः शुनङ्कुरिः । ते त्वा
 पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं
 वलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतो भीमा वायुसमा
 जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता
 अनपायिनो नम एषां करोम्यहं वलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १६ ॥
 प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्वलिकर्म ॥ १७ ॥ स्त्रिय-
 श्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ १८ ॥ संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणा-
 न्भोजयेत्संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १९ ॥ ॥ १७ ॥

कर्कः ॥ अथ सीतायज्ञः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । स चायं कृप्या-
 दिप्रवृत्तस्यैव भवति ॥ ग्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयं स्थाली-
 पाकं अपयेत् ॥ ग्रीहिकाले ग्रीहीन् यवकाले यवान् ॥ कामादीजानोऽन्य-
 त्रापि ग्रीहियययोरेवान्यतरं स्थालीपाकं अपयेत् ॥ ततोऽन्यत्रापि यागं

भवतु इति । तस्यै स्वाहा ॥ ४ ॥ तामेव विशिनष्टि । अश्वावती अश्वाः
विद्यन्ते यस्यां साऽश्ववती । सैवाश्वावती । दीर्घश्चान्दसः । गावो विद्यन्ते
यस्यां सा गोमती । सूनृतं मधुरवाक्यं तिष्ठति यस्यां सा सूनृतयती सैव सूनृ-
तावती । प्राणभृतोऽशेषजीवान् विभर्ति पुष्पाति । अतन्द्रिता आलस्यरहिता
सती ॥ खलमालिनी खले धान्यराशिस्याने मालते शोभते इति खलमालिनी
ताम् उर्वरां सर्वसस्याद्याम् । ध्रुवाम् स्थिराम् तां सीतां अस्मिन्कर्मण्युपहृये । सा
मे अनपायिनी दुःखध्वंसिनी । तु विशेषात् भूयात्स्वाहेति । स्थालीपाकस्येत्य-
न्नावयववल्गुणा षष्ठी । सीतायै यजायै शमायै भूयै इति चतस्र आहुतीर्जुहोति ।
एकेषामाचार्याणाम्मते मन्त्रवत्प्रदानम्भवति यथामन्त्रं होमो नतु स्वाहाकारेण ।
कुतः स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः । श्रुतौ जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता
श्रूयते । इदन्तु स्मार्तैर्द्धर्मः । ननु षपट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवभ्यो ऽन्नम्प्रदी-
यत इति सामान्योक्तेरन्नायि प्रवर्ततामिति चेत् । न चात्र षपट्कारप्रवृत्तिः । याज्या-
पुरोनुवाक्यावत्त्वे हि षपट्कारप्रवृत्तिः । तत्सहपाटाटस्वाहाकारोऽप्यत्र न प्रवर्तते ।
तत्र विनिवृत्तिः । मन्त्रवत्प्रदानपक्षस्य निरासः । कुतः । स्मार्तैर्ऽपि कर्मणि स्वाहा-
कारप्रदानत्वस्य विधानात् । तद्यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । स्वाहाकारषप-
ट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति ।
अन्नावसरे सीतायज्ञे चेति सूत्रातिदिष्टाभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्य इन्द्रादिभ्यस्त-
द्वृत्तीपादानात्तेन स्थालीपाकेन होमः स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततश्च स्विष्ट-
कृदादि । स्तरणशेषकूर्चेषु सीतागोमृभ्यो वलिऽ हरति पुरस्ताद्येत आसते इत्येष-
मादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । स्तरणे शेषभावं गतास्त एष कूर्चांस्तेषु वलिहरणम् ।
अथ मन्त्रार्थः । तत्र चतुर्णांम्परमेष्ठी यजुः लिङ्गीक्ता वलिहरणे० । हे सीते ये
देवाः सुधन्वानः शोभनधनुष्मन्तः निपङ्गिणः सतूणीराः ते तव पुरस्तात्पूर्वभागे
आसते तिष्ठन्ति ते त्वा त्वां पुरस्तात्प्राच्यान्दिशि गोपायन्तु रक्षन्तु । गुप्धूपवि-
च्छिपणपनिभ्य आय इत्यायप्रत्ययः । किम्भूताः अप्रमत्ताः सावधानाः । अनपायिनः
कष्टहराः । अहञ्चैषां देवानां देवभ्यो नमस्करोमि । वलिञ्चैमभ्यो हरामि इति ।
अथ स्वन्दक्षिणतस्तथ दक्षिणपार्श्वे ये अनिमिषाः निमेषमकुर्षाणाः वर्मिणः
सद्गदाः । शेषं समानम् । अथैवं पश्चात्पश्चिमायान्दिशि । आभुवः आसमन्ताद्गदाः
प्रभुवः प्रकृष्टेन भवाः । तानेवाह । भूतिभूमिः पाष्णाः शुनङ्कुरित्येषं नामानः ।
शेषं समानम् । अथैवमुत्तरतः उत्तरपार्श्वे भीमाः भीषणाः । जवे वेगे वायुना

जयरामः ॥ अथ सीतायज्ञः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । स चायङ्ग्यमि-
 प्रवृत्तस्यैव साग्नेर्भवति । यत्र यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्यालीपाकं श्रपयेत् ।
 व्रीहिकाले व्रीहयम् । यवकाले यावम् । अतोऽन्यत्रापि यागकुर्वन् पक्षादिप्रभृतिपु
 व्रीहियवयोरेवान्यतरमिच्छया स्यालीपाकं श्रपयेत् । नैवात्र सन्देहः । पूर्वचोदि-
 तत्वात् व्रीहीन् यवान्या हविषी इति श्रौतेपूक्तत्वात् व्रीहियवयोरिति । असम्भवा-
 दिति । यावस्य चरोरसम्भवाद्विनिवृत्तिरधस्तानसूत्रस्य तेन पुनरयमारम्भः । यद्वा
 ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिदर्शनात्कथमेकतरं श्रपयेत् तत्राह । असम्भवादिति ।
 यावस्य चरोर्विनिवृत्तिः सा चासम्भवात् नतु शास्वतः असम्भवश्चानवस्त्राविता-
 न्तरोष्मपाकविशदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रयोगदर्शनात् । क्षेत्रस्य पुरस्तात्पू-
 र्यस्यान्दिशि । कृष्टे फालेन विलिखिते फलानुरोधेन सस्याविनाशेन विधिना
 कार्यः । ग्रामे वा कर्तव्यः । उभयसम्प्रयोगात् उभयं हि फलानुरोधः कृष्टञ्च
 सम्प्रयोक्तुं शक्यम् । न चात्रविरोधः । एकतरोपादानेऽपरस्य बाधापत्तेः । तन्मिथ्ये
 व्रीहिकाले विकल्पस्य विद्यमानत्वात् अत्रापि कृष्ट एव उपलेपनादिग्रहणं कृष्टे
 ऽपि च यथा स्यादिति । तन्मिथ्ये व्रीहिकाले व्रीहिशष्पमिश्रैः यवकाले यवशष्पमिश्रैः
 स्तरणम् । आज्याहुतीः पृथिवीत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण पञ्च । अथ मन्त्रार्थः ।
 तत्र पञ्चानाम्प्रजापतिः आययोरनुष्टुप् तृतीयादिपुं प्रतिष्ठापङ्क्तिजगत्यः लिङ्गोक्ता
 आज्यहीमे० । पृथिव्यादिदेवता यस्मै इन्द्राय इन्द्रमुपासितुं स्थिताः । प्रदिशी
 विदिशः । किम्भूताः द्युभिः कान्तिभिरवृताः पूर्णाः । तन्मिन्द्रमिह सीतायज्ञे
 उपहूये उपह्वानं करोमि । उपहूतस्येन्द्रस्य हेतयो वज्राद्यायुधानि शिवाः कल्या-
 णकारिण्यः सन्तु तस्मै च स्याहा सुहुतमस्तु । द्वितीयस्यार्थः । हे वृत्रहन् अस्मि-
 न्कर्मणि सीतायज्ञे यत्किञ्चिन्मे मनीषस्वितम्प्राप्तुमिष्टन्तत्सर्वं शतं शतं शरदौ
 यत्सरान् जीयतः समृध्यताम् समृद्धिमप्राप्नुताम् । तुभ्यं स्याहेति समानं सर्वत्र । तृती-
 यस्यार्थः । प्रजापतिः प्रतिष्ठा लिङ्गोक्ता आज्यहीमे० । सम्पत्तिर्धनाद्युपचयः । भूति-
 रैश्वर्यम् । भूमिराश्रयः । वृष्टिरभीष्टवर्षणम् । ज्येष्ठतादिना ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठं
 सर्वोपकारित्वम् । श्रीयते सेव्यते सर्वरिति श्रीः लाङ्गलपद्धतेः प्रतिष्ठासम्पत्त्यादि-
 गणः । इह प्राप्तः सन् मदीयाम्प्रजां पुत्रादिकमवतु रत्तु । इन्द्रो या एतैर्युक्ताम्प्रजा-
 मवत्विति ॥ ३ ॥ चतुर्थस्यार्थः । यस्याः सीतायाः सद्भावे वैदिकलौकिकानां श्रौत-
 स्मातं कर्मणां भूतिः सम्पत्तिर्भवति । तामिन्द्रपत्नीं सीतामुपहूये सा सीता मे मम अन्न-
 पापिनी अदनीयादिवृद्धिकारिणी कर्मणि कर्मणि प्रतिकर्म तु विशेषात् भूयात्

फलानुपरोधेन कृष्टत्वेन वा ॥ पुरस्तादुत्तरतो वा शुची देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि विशेषणत्वेन सम्बध्यते अविरोधात् । ननु क्षेत्रग्रामयोः एकतरोपादानेन अन्यतरस्य बाधः प्रसज्येत ततो विरोध इति चेत् न ॥ अविरोधात् । न विरोधः अविरोधस्तस्मादविरोधात् विकल्पादेकतरोपादानम् न दोषः । व्यवस्थासम्भवे हि अष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रीयते न्यायविद्भिः ॥ यत्र अपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धृतावोद्धितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दभिः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं अपयिष्यन् भवति अपयितुमिच्छा भवति तत्र उपलिप्तं गोमयोदकेन उद्धृते स्फ्येनोल्लिखिते अवोद्धिते मणिकोदकेन सिक्ते अग्निमावसथ्यं स्थापयित्वा । अत्र पुनरुपलेपनाद्युपदेशः कृष्टोऽपि प्राथम्यः । न पुनः परिसमूहानोद्दरणनिवृत्त्यर्थः । तन्मिश्रैर्दभिः स्तीर्त्वा तैर्नीहिभिर्यवैर्वा मिश्रा मिलिता दर्भास्तैस्तन्मिश्रैर्दभिर्दग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागयागानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्यै इति ॥ मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् ॥ स्थालीपाकस्येत्यवयवव्यवहारा षष्ठी । तस्य सीताद्याभ्यश्चतसृभ्यो देवताभ्यश्चतस्र आहुतीः क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यन्तैः स्वाहाकारान्तैश्च जुहोति । एकेषामाचार्याणां मते मन्त्रवदेव प्रदानम् होमः न स्वाहाकारः । किंकारणम् ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः ॥ स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः श्रुतौ श्रौतकर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वम् इदन्तु स्मार्तङ्कर्म ॥ वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति सामान्यवचनात् गार्ह्येऽपि प्रवर्ततामिति चेत् नचात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः किमिति याज्यापुरीनुवाक्यत्वे वषट्कारस्य श्रवणात् । तेन सह पाठाच्च स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्तते ॥ विनिवृत्तिः ॥ मन्त्रवत्प्रदानमित्येतस्य पक्षस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिरिति यावत् । कुतः स्मार्तैः अपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् । तत् यथा हन्दीगपरिशिष्टे कात्यायनः । स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति ॥ अथ सीतायञ्च इत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्यो लाङ्गल-योजनदेवताभ्यः तद्दूतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् । कुतः ततः स्थालीपाकहोमाधिकारात् ततः खिष्टकृदादि ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो वलिष्ठं हरति पुरस्ताद्ये त आसत इत्यादि । तत्र पुरस्ताद्य इत्यादिभिरश्चतुर्भि-

समास्तुल्याः । क्षेत्रे खले गृहे अध्वनि वा वर्तमानं त्वा त्वाङ्गोपायन्तु । शेषं समानम् । एवमन्तलिङ्गाञ्चतसृषु दिक्षु बलिदानम् । प्रकृतात्प्रधानदेयतासम्बन्धिना त्रैह्याद्यावाद्वा स्थालीपाकादन्यो यः सिद्धः पाकश्चरुस्तस्मात् । स्यात्पेनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लाङ्गलयोजनवत् इन्द्रम्पर्जन्यमित्यादिभ्यो बलिहरणम् । स्त्रियश्चाचरितत्वादाचाराद्बलिकर्म कुर्युः । सञ्स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ इत्याचार्यबलभद्रसुतजयरामकृते सज्जनवल्लभे गृह्यभाष्ये द्वितीयकाण्डविवरणम् ॥ २ ॥

हरिहरः ॥ अथ सीतायज्ञः ॥ अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्यत इति शेषः । तत्र कृषिप्रवृत्त औपासनिकोऽधिक्रियते ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयञ्च स्थालीपाकञ्च अपयेत् ॥ तत्र सीतायज्ञे व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवास्तन्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् व्रीहिकाले यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तत्र तत्र तन्मयं व्रीहिमयं व्रीहिकाले यवमयं यवकाले स्थालीपाकं चरुं अपयेत् ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरञ्च स्थालीपाकञ्च अपयेत् ॥ कामात् इच्छातः अन्यत्रापि पक्षादिप्रभृतिषु ईजानो यागं कुर्वन् व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं अपयेत् ॥ न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ अत्र व्रीहियवयोरन्यतरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वे न सन्देहः । कुतः पूर्वचोदितत्वात् पूर्वापदिष्टत्वात् । कुत्रेति चेत् व्रीहीन् यवान्वा हविषी इत्यत्र कल्पे अतो न सन्देहः । असम्भवाद्भिनिवृत्तिः ॥ ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते कथमन्यतरं स्थालीपाकं अपयेदिति चेत् उच्यते यावचरोर्या विनिवृत्तिः सा असम्भवात् न शास्त्रात् अतो नायमसम्भवविनिवृत्तस्य यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः । यतः सामान्यशास्त्रविहितम् क्वचिच्छास्तान्तरेण प्रतिपिद्गम् पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते । इदन्त्वसम्भवात्प्रतिपिद्गम् । कथमसम्भव इति चेत् अनवसावितान्तरोष्मपक्वे ईपदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात् । अतो वाचनिको यावस्थालीपाको यत्र तत्र गुलिकाभिः सम्पाद्यते यत्र पुनर्विकल्पः तत्रासम्भवाद्भिनिवृत्तिरिति ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचीं देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ क्षेत्रस्य सस्यवतः पुरस्तात् पूर्वस्यान्दिशि उत्तरतो वा उदीच्यां वा शुचीं अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखते फलस्य सस्यस्य अनुपरोधः अवाधः फलानुपरोधस्तेन फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्तव्यः ॥ ग्रामे वोभयसम्प्रयोगात् ॥ यद्वा ग्रामे कर्तव्यः कुतः उभयसम्प्रयोगात् । उभयं क्षेत्रम् ग्रामश्च सम्प्रयोक्तुमधिकरणतया सम्बोद्धुं शक्यते

अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति । यथा सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० यजायै स्वाहा इदं यजायै० शमायै स्वाहा इदं शमायै० भृत्यै स्वाहा इदं भृत्यै० । अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो ऽष्टाहुतीर्जुहोति । यथा इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय० अग्निभ्यां स्वाहा इदमग्निभ्यां० मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यो० उदलाकाशयपाय स्वाहा इदमुदलाकाशय-पाय० स्वातिकार्यै स्वाहा इदं स्वातिकार्यै० सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० अनुमत्यै स्वाहा० इदमनुमत्यै० । यथादैवतं त्यागः । प्रकृतात् सिद्धान्नचरोः स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृत्वा क्षेत्रस्य पुरस्तादारभ्य प्रतिदिशं स्तर-णशेषकुशट्टणान्यास्तीर्य तेषु मुख्येन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्बलीन् हरति । यथा पुरस्ताद्ये त आसते सुधन्वानो निपङ्क्तिः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पुरस्ताद्वलिहरणमन्त्रः । इदं सुधन्वभ्यो निपङ्क्तिभ्यो० । अथ दक्षिणतो ऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षि-णतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति दक्षिणतो बलिहरणमन्त्रः । इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यो० । अथ पश्चादाभुवः प्रभुवो भूतिभूमिः पाष्याः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पश्चिमतो बलिहरणमन्त्रः । इदमाभुवः प्रभुभ्यो भृत्यै भूम्यै पाष्यै शुनङ्कुर्यै० । अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्त-रतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति उत्तरतो बलिहरणमन्त्रः । इदं भीमेभ्यो वायुसमा-जवेभ्यो० । अथ सिद्धचरुशेषं स्थाल्येनाज्यशेषेण सन्नयि तेनेन्द्रादिभ्योऽनुमत्यन्तेभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो बलीन् हरति । ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्चेन्द्रादिभ्यो हलयोजनदेवताभ्य अन्येभ्यश्च बृहद्व्यवहारसिद्धेभ्यः क्षेत्रपालादिभ्यो बलिदानं कुर्युः । ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् । इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्य-सूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथ सीतायज्ञः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । सीतायज्ञ इति कर्मनाम । स चायं कृपिप्रवृत्तस्य साग्नेर्भवति ॥ ग्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयं स्थालीपाकं अर्पयेत् । ग्रीह्यश्च यवाश्च ग्रीहियवाः । तेषां मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन्काले ग्रीहिकाले यवकाले वा सीतायज्ञेन यजेत तत्र तन्मयं ग्रीह-

मन्त्रैः स्तरणे शेषभावमुपसर्जनत्वं गताः प्राप्ताः त एव कुशास्तेषु स्तरणशेषकुशेषु
 वलिं हरति कैभ्यः सीतागोप्तृभ्यः सीता लाङ्गलपद्धतिः ताः गोपायन्ति पालयन्ति
 ये ते सीतागोप्तास्तेभ्यः सीतागोप्तृभ्यः स्तरणशेषकूर्चाः प्राच्यादिषु चतसृषु
 दिक्षु यथालिङ्गम् ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्वलिकर्म ॥ प्रकृता-
 त्प्रधानदेवतासम्बन्धिनो ब्रह्माद्यावाद्वा स्यालीपाकात् अन्यो यः सिद्धोपात्तश्च-
 रुस्तस्मात् स्यात्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लाङ्गलयोजनवत् वलिकर्म इन्द्रपर्जन्या-
 दिभ्यो वलिहरणं कर्तव्यम् ॥ स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ स्त्रियश्च भार्या-
 दिकाः उपयजेरन् वलिकर्मणा ताभ्य एव देवताभ्यः पूजां कुर्युः । कुत एतत् आच-
 रितत्वात् । प्राचीनाभिः स्त्रीभिर्वलिकर्मणः कृतत्वात् ॥ सञ्स्थिते कर्मणि
 ब्राह्मणान्भोजयेत् सञ्स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ संस्थिते समाप्ते
 सीतायज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणान् विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आशयेद्ब्रह्मभोज्या-
 दिभिः । द्विरुक्तिरत्र काण्डसमाप्तिनिबन्धना ॥ इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । अथ
 सीतायज्ञः । कृपिं कुर्वतः साग्नेः ब्रीह्निष्पत्तिकाले यवनिष्पत्तिकाले च भवति ।
 तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके भवतः । अनन्तरं क्षेत्रस्य पूर्वत उत्तरतो वा
 कृष्टे शुचौ देशे यत्र सस्यानि न नश्यन्ति तत्रेदं कर्म कुर्यात् । यद्वा ग्रामे पूर्वत
 उत्तरतो वा शुचिदेशस्य कर्पणं विधाय तत्र कर्त्तव्यम् । एवन्देशद्वयान्यतरे देशे पञ्च
 भूसंस्कारान् कृत्वा औपासनाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात् । तत्र विशेषः
 ब्रीहिकाले ब्रीहिसस्यमिश्रैर्दभैरग्निं परिस्तूणाति यवकाले यवसस्यमिश्रैः । तत्र ब्री-
 हिकाले ब्रीहियमम् एकमेव चरुं यवकाले यवमयं श्रपयति । अपरं स्यालीपाकं सिद्ध-
 मेवासादयति तण्डुलानन्तरमुपकल्पयति वलिपटलकं । वलिपटलकमिति शूर्पादिकं
 वैणवं पात्रम् कुल्मासपौदनयुक्तमुच्यते । तण्डुलानन्तरं सिद्धं चरुं प्रोक्षति । आज्य-
 भागानन्तरम् पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । तद्यथा पृथिवी धीः प्रदिशो दिशो यस्मै
 युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवानः सन्तु हेतयः स्वाहा इदमिन्द्राय० । यन्मे
 किञ्चिदुपेक्षितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वं सम्पद्यतां जीवतः शरदः शतं
 स्वाहा । इदमिन्द्राय० । सम्पत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यञ्च श्रेष्ठ्यञ्च श्रीः प्रजामिहावतु
 स्वाहा । इदमिन्द्राय० । यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्र-
 पत्नीमुपह्वये सीताञ्च सा मे त्वन्नपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा । इदमिन्द्रपत्न्यै० ।
 अश्वावती गोमती सूनृतावती विभर्त्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमु-
 वर्वामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवाञ्च सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा । इदं सीतायै० ॥

रमाज्येन पञ्चाहुतीर्जुहोति पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । उपले-
पनोद्धताधोक्षितग्रहणां कृष्टेऽपि पञ्चसंस्कारप्रज्ञप्त्यर्थम् । नेतरपरिसङ्घार्यम् । मन्त्रा-
र्थः । पृथिव्यादिदेवता यस्मै इन्द्राय इन्द्रमुपासितुं स्थिताः । प्रदिशः दिशश्च ।
किम्भूताः । द्युभिः कान्तिभिरावृताः पूर्णाः । तमिन्द्रम् इह यज्ञे उपहूये समीपमा-
हूये । इन्द्रस्य हेतयो वज्राद्यायुधानि । शिवाः कल्याणकारिण्यः सन्तु । तस्मै च
सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ हे वृत्रहन् अस्मिन्कर्मणि सीतायज्ञे यत्किञ्चिन्मे ममोपेप्सितम् इष्टम्
तत्सर्वं मे मम समृध्यताम् सम्पद्यताम् । किम्भूतस्य शतं शरदो वत्सरान् जीवतः ।
तुभ्यं स्वाहेति सर्वत्र समानम् ॥ २ ॥ सम्पत्तिर्नाद्युपचयः । भूतिरैश्वर्यम् । भूमिरा-
श्रयः । वृष्टिरभीष्टस्य । ज्यैष्ठ्यं जेष्ठत्वम् । श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठत्वम् । श्रीः प्रतिष्ठासम्प-
त्त्यादिगणः । इह यज्ञे प्रीतः सन् मदीयां प्रजां पुत्रादिवर्गमवतु रक्षतु । इन्द्रो
वा एतैर्युक्ताम्प्रजामवत्विति ॥ ३ ॥ यस्याः सीतायाः सह वैदिकलौकिकानां श्रौत-
स्मार्तानां कर्मणां भूतिः सम्पत्तिर्भवति । तामिन्द्रपत्नीं सीतामुपहूये । सा सीता मे
मम अन्नपायिनी अदनीपादिवृद्धिकर्त्री कर्मणि कर्मणि प्रतिकर्म भूयात् भवतु ॥
तस्यै स्वाहा ॥ ४ ॥ तामेव विशिनष्टि ॥ अश्रावती अश्रादिसम्पत्तिकर्त्री ॥ एवं
गोमत्यादौ ॥ सूनृता मधुरवाक् ॥ अतन्द्रिता सावधाना सती या प्राणभृती
जीवान् विभर्ति पुष्पाति । किम्भूता । खलमालिनी धान्यराशिबती । उर्वरा
सर्वसस्यानां सम्पत् । तां ध्रुवाम् स्थिराम् अस्मिन्कर्मण्युपहूये । उपहूता च सा मे मम
अन्नपायिनी दुःखध्वंसिनी भवतु । तस्यै स्वाहा ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति ।
सीतायै यज्ञायै शमायै भूत्या इति ॥ सीताया इति चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्
स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । अवयवबलज्ञाणा पृष्ठी स्थालीपाकस्येति ॥
मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् । स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः ॥ एकेषामाचार्याणा-
मन्ते मन्त्रवत्प्रदानम् । यथामन्त्रं हीमी नतु स्वाहाकारेण । कुतः । स्वाहाकार-
प्रदाना इति श्रुतेः । श्रुती हि जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता श्रूयते । इदन्तु
स्मार्तद्वयम् ॥ ननु वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नम्प्रदीयत इति सामा-
न्येनोक्तेरत्रापि तत्प्रवर्ततामिति चेत् । न चात्र वषट्कारप्रवृत्तिः । याज्यापुरीनुवा-
कत्वे च वषट्कारश्रवणम् ॥ तत्सहपाठात्स्वाहाकारोऽप्यत्र न प्रवर्तते ॥ विनि-
वृत्तिः ॥ पूर्वोक्तपक्षस्य मन्त्रवत्प्रदानमित्यस्य विनिवृत्तिर्निरासः । स्मार्तेऽपि
कर्मणि स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः
स्वधाभुजांमिति कात्यायनस्मृतौ विधानात् ॥ सीतायज्ञेचेत्यतिदेशादस्मिन्नवसरे

काले व्रीहिमयं यवकाले यवमयं स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत् ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि
 व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत् ॥ कामादिच्छया श्रतोऽन्यत्रापि
 ईजानो यागं कुर्वन् पक्षादिप्रभृतिषु व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत् ।
 न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ व्रीहियवयोरन्यतरस्य यागसाधनत्वे नैव सन्देहः ।
 कुतः । परिभाषासूत्रे व्रीहीन् यवान्वा हविषी इति पूर्वं चोदितत्वात् पूर्वमुपदिष्टत्वात् ।
 श्रतोऽर्थादपि च व्रीहिभिर्यवैर्वा यागः प्राप्नोतीति न वक्तव्यमेतत् ॥ ननु यावस्य
 चरोर्विनिवृत्तिदर्शनात्कथमन्यतरं चरुं श्रपयेत्तत्राह ॥ असम्भवाद्द्विनिवृत्तिः ॥
 यावस्य चरोरसम्भवाद्द्विनिवृत्तिरधस्तनस्य शास्त्रान्तरस्य तेन यवानां स्थालीपाकं
 कुर्यादिति पुनरारम्भः । असम्भवश्चानवसावितान्तरोष्मपाकविशदविषयसिद्धे
 तण्डुलपाके चरुशब्दस्य प्रयोगप्रत्ययात् । अतः सर्वत्र स्थालीपाको व्रीहीणामेव ॥
 क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ सस्ययुक्तस्य क्षेत्रस्य
 पूर्वस्यान्दिशि उदीच्यां वा अमेध्यरहिते देशे कृष्टे सीरेण विलिखिते फलस्य
 सस्यस्थानुपरोधेन अवाधेनोक्ते देशे सीतायज्ञः कार्यः ॥ ग्रामे वोभयसम्प्रयो-
 गात् । अविरोधात् । अथवा सीतायज्ञो ग्रामे वा कार्यः । उभयं हि सम्प्रयोक्तुं
 शक्यते । कुतः । फलानुपरोधः कृष्टं च । न चात्र विरोधः । अतो वाशब्दो विक-
 ल्पार्थः ॥ यत्र अपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मि-
 श्रितैर्दमैःस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । पृथिवी द्यौः प्रदिशो
 दिशो यस्मै द्युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपहृये शिवानः सन्तु हेतयः
 स्वाहा । यन्मे किञ्चिदुपेषितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वं समृध्यतां
 जीवतः शरदः शतं स्वाहा ॥ सम्पत्तिर्भूतिर्भूमिर्दृष्टिर्ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं श्रीः
 प्रजामिहावतु स्वाहा ॥ यस्याभावे वैदिकलोकिकानां भूतिर्भवति कर्म-
 णाम् । इन्द्रपत्नीमुपहृये सीतां सा मे त्वन्नपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि
 स्वाहा ॥ अश्रावती गोमती सृन्तावती विभर्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता ।
 खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपहृये ध्रुवां सा मे त्वनपायिनी स्वा-
 हेति ॥ यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं अपयिष्यन् भवति तत्रोपलिप्त उद्धते उल्लिखिते
 अर्धोक्षिते जलेनाभ्युक्षिते देशेऽग्निमावसथ्यमुपसमाधाय स्थापयित्वा तन्मिश्रैर्दमैर्व्री-
 हिकाले व्रीहिसस्यमिश्रैर्वयवकाले यवसस्यमिश्रैर्दमैरग्निम्परिस्तीर्याज्यभागयागानन्त-

दिभ्योऽन्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धव्यवहारेण । कुतः आचरितत्वात् । प्राचीनाभिः कृतत्वात् बलिकर्मणः । सञ्स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्सञ्स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ समाप्ते स्त्रीकर्तृकवल्पनन्तरं त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत् । द्विरभ्यासः काण्डसमाप्तिसूचनार्थः ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सप्तसप्तपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डं सम्पूर्णम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

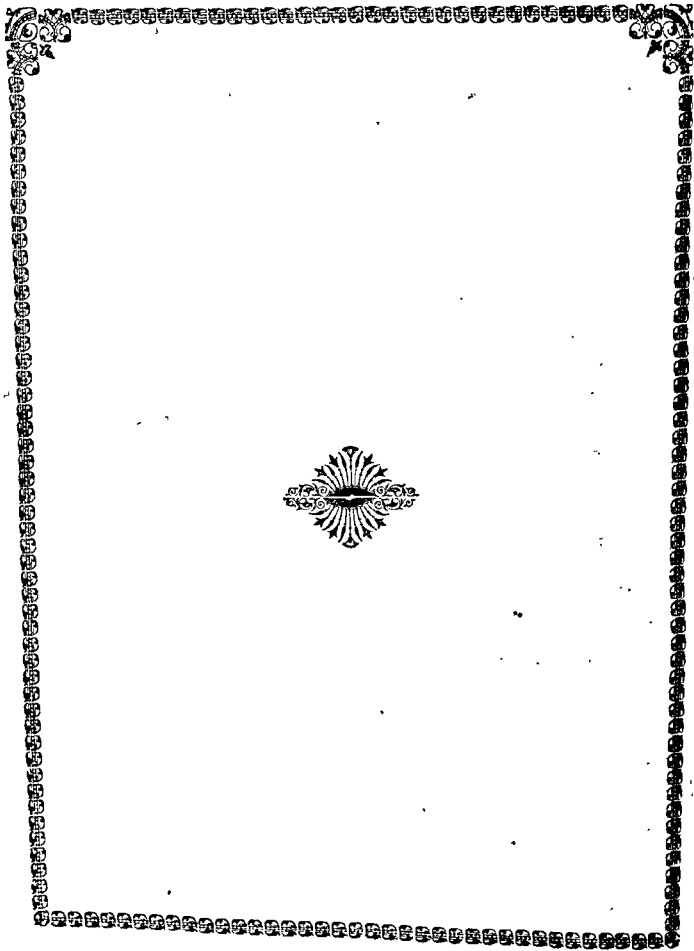
अथ पदार्थक्रमः । प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धम् । उक्ते देशे आवसथ्याग्निः स्थापनम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणान्ते विशेषः । सस्यमिश्रैर्दभैरग्नेः परिस्तरणम् । एकश्चरुः श्रप्यते । अपरः सिद्ध एव तण्डुलानन्तरभासादनीयः । उपकल्पनीयानि । बलिपटलकम् । शूर्पादि वैशवम्पात्रम् कुल्माषौदनयुक्तं बलिपटलकमित्युच्यते । तण्डुलोत्तरं सिद्धचरोः प्रोक्षणम् । आज्यभागान्ते पञ्चाहुतयः । पृथिवीथौ० इदमिन्द्राय० १ यन्मे० इदमिन्द्राय० २ सम्पत्ति० इदमिन्द्राय० ३ यस्याभावे० इदमिन्द्रापत्न्यै० ४ अश्रावती० इदं सीतायै० ५ ॥ प्रकृतचरुणा आहुतिचतुष्टयम् ॥ सीतायै स्वाहा० यजायै स्वाहा० ० श्रमायै० भूतै० ६ ॥ एवं त्यागाः । ततः सिद्धचरुणा लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो ह्योमः । इन्द्राय स्वाहा० १ पर्जन्याय० २ अग्निभ्याञ्छं० ३ मरुद्भ्यः० ४ उदलाकाशयपाय० ५ स्वातिकार्यै० ६ सीतायै० ० अनुमत्यै स्वाहा० ८ । स्विष्टकृदुभयोः । महाध्याहृत्यादिदक्षिणान्तम् । प्रतिदिशम्प्रदक्षिणम् पुरस्तात्प्रथमं ये त इति प्रतिमन्त्रं बलिचतुष्टयदानम् । त्यागाः । इदं सुधन्वभ्यो निपङ्क्तिभ्यो० १ इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यो० २ इदमाभूभ्यः प्रभूभ्यो भूतैः भूम्यै पाप्यैः शुनङ्कुर्यै० ३ इदं भीमाभ्यो वायुसमाजवेभ्यो० ४ चरोराज्यस्य च मिश्रणम् । तेन लाङ्गलयोजनदेवतास्य इन्द्रादिभ्योऽनुमत्यन्तेभ्यो बलिहरणम् । ततो बलिपटलकेन स्त्रिपश्च बलिहरणङ्कुर्युः इन्द्रादिभ्योऽन्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धाचारेण । ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम् ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सप्तसप्तपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे सीतायज्ञे पदार्थक्रमः ॥ * ॥ समाप्तञ्चेदं द्वितीयकाण्डम् ॥ * २ ॥ * ॥

लाङ्गलयोजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तेन स्यालीपाकेन होमः । स्यालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकृदादि ॥ स्तरणशेषकूर्चेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिः ह-
रति पुरस्ताद्येत आस ते सुधन्वानो निपङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपाय-
न्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम स्यां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥
अग्नेः परिस्तरणे ये कुशा व्रीहिसस्यमिश्रा यवसस्यमिश्रा वा शेषभावमङ्गभावं प्राप्ता-
स्त संव कूर्चाः आसनानि तेषु बलिं हरति । सीतागोप्तृभ्यः सीता लाङ्गलपद्मतीर्य गो-
पायन्ति पालयन्ति ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः । तत्र पुरस्तात्प्राच्यां ये त आसत इति
मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । हे सीते ये देवाः सुधन्वानः शोभनधनुष्मन्तः निपङ्गिणः
सतूणीराः ते तव पुरस्तात् आसते तिष्ठन्ति ते त्वां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि गोपा-
यन्तु रक्षन्तु । किम्भूताः अप्रमत्ताः सावधानाः । अनपायिनः कष्टहराः । अहं
चैषां नमस्करोमि । बलिमेवमेभ्यो हरामि ददामि ॥ अथ दक्षिणतोऽग्निमिषा
वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम स्यां
करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ अथ पुरस्ताद्द्वल्यनन्तरमग्नेर्दक्षिणपार्श्वं
कूर्चेषु बलिं हरति । अग्निमिषा इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । ये अग्निमिषाः निमेव-
रहिताः वर्मिणः सन्नद्धाः शेषं पूर्ववत् ॥ अथ पश्चादाभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः
पार्ष्णिः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद् गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम स्यां
करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति । अथाग्नेः पश्चिमायान्दिशि आभुव इति
बलिं ददाति । मन्त्रार्थः । आ समन्ताद्भुवाः । तानेवाह । भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुन-
ङ्कुरिरित्येवं नामानः शेषं व्याख्यातम् ॥ अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते
त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम स्यां करो-
म्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति । अथोत्तरपार्श्वं बलिं ददाति । भीमा इति
मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । भीमाः भीषणाः जवे वेगे वायुना समास्तुल्याः क्षेत्रे खले
गृहे अध्वनि वा वर्तमानं त्वा त्वां गोपायन्तु शेषं समानम् ॥ प्रकृतादन्यस्मा-
दाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म ॥ प्रकृतात्प्रधानयागदेवतासम्बन्धिनः स्याली-
पाकादन्यो यः सिद्धो गृहीतश्चरुस्तस्मात्स्याल्याज्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत्
इन्द्रपर्जन्यादिभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो बलिहरणं कार्यम् ॥ स्त्रियशोपयजे-
रन्नाचरितव्यात् ॥ ततः स्त्रियो भार्यादिका उपयजेरन् बलिहरणं कुर्युः इन्द्रा-

मूलम् ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ १ ॥ नव० स्थालीपाक०
 अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुती जुहोति । शतायुधाय
 शतवीर्याय शतोतये अभिमातिपाहे । शतं यो नः शरदो
 ऽजीजानिन्द्री नेपदति दुरितानि विश्वा स्याहा । ये चत्वारः
 पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां योऽज्या-
 निमजीजिमावहान्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहेति ॥ २ ॥
 स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च
 स्विष्टमग्ने अभितत् पृणीहि विश्वाँश्च देवः पृतना अविष्यत् ।
 सुगन्न पत्यां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्वेद्यजरन्न आयुः
 स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति । अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स
 हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वच-
 र्षणिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि
 त्वा । स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे
 स्योन इति ॥ ४ ॥ अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानामेतमुत्पं
 मधुना संयुतम् ॥ यवर्दसरस्वत्या अधिवनाय चक्रुः इन्द्र
 आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्नरुतः सुदानव
 इति ॥ ६ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ॥

कर्कः ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अना-
 हिताग्निरवैतानिकः । नवप्राशनमिति कर्मणो नामधेयम् । अन्यर्थसञ्ज्ञाकरणाच्च
 कृत्वैतत् नवं प्राश्यते नाकृत्वा । न चैतदाग्रयणशब्दवाच्यम् अतः पौर्णमास्याम-
 नावास्यामिति नियमो न भवति । औचित्याच्छरद्वसन्ती तु भवतः ॥ नव०
 स्थालीपाक० अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुती जुहोति शतायुधा-
 येति । द्वे प्रतिमन्त्रम् ॥ स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति
 स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने इति ॥ अतश्च स्विष्टकृदोमस्य पूर्वम्पश्चाच्च स्विष्ट-
 मग्ने इत्याज्याहुतिहीमः । ततो महाव्याहृत्यादि । अथ प्राश्नाति । अग्निः प्रथमः
 प्राश्नात्विति । अनेन मन्त्रेण । यत्र हुतशेषप्राशनं तत्रायं गुणविधिः । अन्नपती-

त्युक्तार्थम् । ततश्च स्थालीपाकेनाग्रयणदेवताभ्य इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्वावापृथिवी
 इत्येताभ्यो हुत्वा जुहोत्याज्याहुतिं स्विष्टमग्न इति वक्ष्यमाणमन्त्रेण । स्विष्टकृते
 चेति स्थालीपाकात्स्विष्टकृद्धोमं विधाय चकारात्पुनरप्याज्याहुतिं स्विष्टमग्न इत्य-
 नेनैव मन्त्रेण पूर्ववज्जुहोति । स्विष्टमग्न इति मन्त्रेण स्विष्टकृद्धोमस्योभयत आज्या-
 हुती भवत इत्यर्थः । स्विष्टमग्न इत्यस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्विराडग्निराज्यहोमे० । हे
 अग्ने प्रजापते यत् स्विष्टं स्विष्टकृते हुतं तत् अभि अभितः उभयतः आदावन्ते च
 पृथीहि पूर्णं ह्युरु । देवः प्रकाशात्मा भवान् विश्वान् सकलपरिवारयुतान् अस्मान्
 अविष्यत् अवतु । किम्भूतान् । पृतनाः सेनाः तद्वत्परिचारकानित्यर्थः । यद्वा । पृतना
 इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तेन पृतनाभ्यः शत्रुसेनाभ्योऽस्मानवत्विति । किञ्च । नोऽस्मा-
 कं सुगं सुगम्यम् अर्चिरादिरूपं पन्थां पन्थानस्प्रदिशन् दददेव रहि आगच्छ । नु
 एवार्थः । किञ्च नोऽस्मभ्यम् ज्योतिष्मत् प्रकाशयुक्तम् कीर्तियुक्तमित्यर्थः । अज-
 रम् जरा रोगाद्युपद्रवः तद्रहितमायुर्ज्ञैर्हि चिन्तय । आशंसेत्यर्थः । यद्वा । ध्येहि
 धेहि देहीत्यर्थः । तदा यकारोऽनर्थकः । तुभ्यं स्वाहेति । अथ महाव्याहृतिहोमा-
 नन्तरम् प्राशनाति संस्ववम् अग्निः प्रथम इत्यादितन्मे स्योन इत्यन्तेन ऋगद्वया-
 त्मकेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिः क्रमेणानुष्टुप्त्तुभौ जाठरोग्निः संस्व-
 वप्राशने विनियोगः । इदं हविरग्निर्जाठरः प्रथमो मुख्यः अश्नातु मुनक्तु । स
 एवाग्निः हि यतः यथा यादृशं पावनम्पोषणञ्चेदं हविर्वद जानाति । अतोऽस्मभ्य-
 मोपधीर्ग्राम्या आरण्याश्च शिवाः सुखकरीः कृणोतु करोतु । किम्भूतः । विश्व-
 चर्षणिः सर्वधान्याधिपः । हे देवाः इन्द्रादयः यूयं नोऽस्मान् प्रति श्रेयः एयं
 नवान्नप्राशनभवमारोग्यं समनयिष्ट सम्यक् प्रापयत । किम्भूतान् भद्रान् भन्दनीयान्
 युष्मत्प्रसादेन नवान्नप्राशनाह्वान् । किञ्च हे पितो अन्नव्रीहे वयं त्वत्प्रसादप्राप्-
 सामर्ष्यांस्त्वा त्वां समशीमहि सम्यक् संस्कृतमेवाशीमहि अश्नाम । केन साधनेन
 त्वया अनुग्राहकेण । त्वत्प्रसाद एव तत्र कारणमित्यर्थः । किम्भूतेन त्वया अवशेन
 पाथेयेन शम्बलेनेत्यर्थः । किञ्च हे पितो अन्न स त्वमस्माभिरैवं विधिना प्राशितः
 सन् नोऽस्मान् आविशस्व बलादिहेतुत्वेनास्मत्कुक्षिम्प्रविशस्व । किञ्च मयोऽभूः । मयः
 सुखं तद्रूपोऽभूः भव । तथा शं कल्याणाय । शमित्यव्ययम् । तथा तोकाय
 अपत्याय । तथा तनुवे शरीरावयवपालनाय । स्योनः परिणामेन सुखकरः सेव-
 नीयो वा अभूर्भव । यत्र च हुतशेषप्राशनन्तत्रायुष्णविधिः । अन्नपतीयया वा ।
 अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनयज्ञां वा प्राशनङ्कार्यम् । अन्नपतिशब्दो विशते यस्यां

यथा वा । प्राशनङ्कत्तव्यम् अन्नपतीशब्दो यस्यां विद्यते सेयमन्नपतीया ह्यप्रत्ययं
 ह्यत्र स्मरन्ति । अत्र यवानां प्राशने मन्त्रमाह । एतमुत्थमिति । ततो ब्राह्मण-
 भोजनम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अनाहिताग्निर्नवप्राशनम् ॥ वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अनाहिता-
 ग्निरवैतानिक औपासनिक इति पर्यायः । तस्य नवप्राशनमिति कर्मणो नामधे-
 यम् । अन्यर्थसञ्ज्ञाकरणात् कृतवैतत् नवमन्नप्राश्यते नाकृत्वा । नन्वत्र किन्नवमात्रम्प्र-
 तिपिदुम् उत कतिपयानीत्याशङ्क्य श्यामाकत्रीहियवानामेव नियमो नान्येषाम् ।
 यथाह गृह्यसङ्ग्रहकारः । नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका त्रीहयो यवाः । नाशनीया-
 त्तानहुत्वैधमन्येष्वनियमः स्मृतः । ऐक्षवः सर्वशुक्लाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः ।
 अकृताग्रयणो ऽग्नीयान्नैषामुक्ता हविर्गुणा इति । यत्तु श्रूयते नवमात्रप्रतिषेध-
 स्तदाहिताग्निविषयः । शरद्वसन्तयोरेव तद्वर्षति औचित्यात् । न चान्न पौर्णमास्या-
 दिकालनियमः । अनाग्रयणत्वात् । नवथं स्यालीपाकथं अपयित्वाऽऽज्यभागौ इष्ट्वा
 आज्याहुती द्वे शतायुधायेति द्वाभ्याम् मन्त्राभ्याम् प्रतिमन्त्रम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र
 द्वयोः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् आद्यस्येन्द्रो परस्य विश्वेदेवा आज्यहोमे० । स इन्द्रः नो
 ऽस्मान् शतं शरदो यषाणि अजीजान् जीवयतु । यद्वा नो ऽस्मभ्यं धान्यञ्जनयतु
 तत्र न इति तन्त्रम् । तेन नो ऽस्माकन्दुरितानि दुर्व्यसनानि पापानि वा विभ्रा
 यिष्यानि सर्वाणि अतिनेपत् अतिनेष्यति । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूताय
 शतायुधाय शतमपरिमितान्यायुधानि यस्य तस्मै । तथा शतधीर्याय अपरिमित-
 शक्तये । तथा शतोतये अन्नन्तलीलाय । तथा अभिमातिपाद्दे अभिमातयः अरातयः
 तान्सहते जयतीत्यभिमातिपाद् तस्मै । हे सर्वे देवाः ये चत्वारः पथयः पन्थानः
 देवपितृमनुष्यसर्पाणां मार्गाः देययाना देयनम् क्रीडां सम्पादयन्तः देवादिभिर्ग-
 म्यमाना वा । अन्तरा द्यावापृथिवी । द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाः । पृथ्वीशब्देनात्र
 पृथ्वीतलं नक्ष्यते । यिपन्ति धियत्तुल्याः । अतिनिर्मला इत्यर्थः । यद्वा विविधत्वं
 यन्ति भिन्नत्वेनेत्यर्थः । तेपाञ्चतुर्णांम्यथामध्ये यः पन्था अजीजिम् अजेयत्वम् परै-
 रनभिभवनमिति यावत् । आयद्वात् आयद्देत् प्रापयेत् । तस्मै पथे नो ऽस्मान् परि-
 धत्त परिदत्त सनपयतेत्यर्थः । तम्पन्थानम् अस्मान् प्रापयतेत्यर्थः । इह अस्मिन्कर्मणि
 कृते सति । अनेन कर्मणा प्रतोपम्प्राप्येत्यर्थः । किम्भूतामजीजिम् । अज्यानिम् ज्या-
 निग्लानिः ह्यग्निर्वा तद्रहिताम् । सेनेशाभीष्टपदप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । गुप्सभ्यं स्वाहे-

नेन मन्त्रेण स्विष्टकृद्धोमात्पूर्वं चकारात् परचाञ्चाज्याहुतिं जुहोति । मध्ये स्थाली-
पाकेन सौविष्टकृतम् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ते । अथ प्राश्नात्यग्निः
प्रथम इति । अनेन मन्त्रेण संस्वं प्रार्शनाति । अत्र हुतशेषप्राशने गुणविधिरयं
मन्त्रेण ॥ अन्नपतीयया वा ॥ अन्नपतिरिति अन्नं पतिर्देवता यस्याः सा अन्नपतीया
ऋक् तथा अन्नपतीयया ऋचा अन्नपतेऽन्नस्येत्यादिकया वा विकल्पेन प्रार्शनाति । यद्वा
अन्नपतिशब्दो यस्यामृचि अस्ति साऽन्नपतीया ॥ अथ यवानामेतमुत्पत्तिमिति ॥
अथ ब्रीहिप्राशनमन्त्राभिधानानन्तरं यवानां प्राशने मन्त्रमाह । एतमुत्पत्तिमत्यादि
मुदानव इत्यन्तम् मन्त्रम् । यवप्राशने पैठीनसिः । अग्निमेवोपासीत नान्यदैवंतम् । अ-
ग्निर्भूस्यामिति विज्ञायते न प्रवसेत् यदि प्रवसेदुक्तमुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमग्नौ
जुहुयात् । नवेष्ट्यामेवोपासनिकस्य ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति सूत्रार्थः । अथ
प्रयोगः । तत्र शरदि वसन्ते च अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं कर्म भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे
मातृपूजाभ्युदयिके विदध्यात् । आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशान्ते विशेषः ।
नवस्थालीपाकं अर्पयित्वा आज्यभागानन्तरमाज्याहुतिद्वयं जुहोति । तद्यथा । शतायु-
धाय शतवीर्याय शततये अभिमातिपाहे । शतं यो नः शरदो ऽजीजानिन्द्रो नेपदति
दुरितानि विश्वा स्वाहा । इदमिन्द्राय ० । ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तराद्यावापृ-
थिवी वियन्ति । तेषां योज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे
स्वाहा । इदं सर्वभ्यो देवेभ्यो ० । इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी स्थालीपाकेना-
ग्रयणदेवताः । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां ० । उपांशु । विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो ० । उपांशु । द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावापृथिवी-
भ्यां ० । इति तिस्र आहुतीकुंत्वा स्विष्टमग्ने अभितत् पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना
अविष्यत् । सुगन्न प्रन्त्यां प्रदिशन्न सहि ज्योतिष्मद्येह्यजरन्न आयुः स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण आज्याहुतिं जुहोति इदमग्नये इति त्यागः । ततः स्थालीपाकात् अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा त्यक्त्वा च पुनः स्विष्टमग्न इत्यादिनाऽऽज्याहुतिं जुहोति ।
इदमग्नय इति त्यागः । ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमान्तकृत्वा । अग्निः
प्रथमः प्रार्शनात् स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोपधीः कृणोतु विश्वच-
र्षणिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया ऽवशेन समशीमहि त्वा । स नो मयोऽभूः
पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन इत्यनेन मन्त्रेण संस्वं प्रार्शनाति । अन्न-
पतेऽन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा प्रार्शनाति । यवानप्राशने तु एतमुत्पत्तं मधुना
संयुतम् । यवः सरस्वत्या अधिवनाय चकृपुः इन्द्र आसीत्सीरुपतिः शतक्रतुः

सेयमन्नपतीया ह्यप्रत्ययमत्र स्मरन्ति । तत्र परमेष्ठी वृहती लिङ्गोक्ता समि-
दाहुतौ० । यादृच्छिकोऽयं विकल्पः । अपरे त्वाहुः । वा शब्दश्चकारार्थे अतः समुच्चय
इति । अथ यवानाम्प्राशने मन्त्रविशेष उच्यते एतमिति । तत्र प्रजापतिर्जगती
इन्द्रो यवान्प्राशने० । उ एवार्थे । एतम् एतत् प्रत्यक्षम् त्यं त्यत् परोक्षम् अन्नम् ।
यु मिश्रणे यौति लीयते ऽस्मिन्निति यवः परमात्मा तत्प्राप्तिसाधनत्वादयमपि यवः
तं ययं मरुतो देवविशेषाः । सरस्वत्याः सर इत्युदकनाम तद्वत्याः नद्याः अधिव-
नाय उपरि वनेषु केदारेषु चकृपुः कृष्टवन्तः । यद्वा । सरो ऽस्यामस्तीति सर-
स्वती पृथिवी तस्या अधि उपरि वनाय सम्भजनाय । वन सम्भक्तौ । पञ्चमहाय-
ज्ञार्थमित्यर्थः । किम्भूतम् मधुना मधुरसेन संयुक्तम् संसक्तम् । अथवा एतम्
त्वम्पदार्थं जीषम् । त्यम् तत्पदार्थम्परं ब्रह्म तत् ययं मिश्रीभूतमेकत्वमापन्नं कर्म-
भूमौ वनाय अतन्निरसनाय चकृपुः आकृष्टवन्तः उपाददुरित्यर्थः । तत्साधनत्वेन
प्रथममिदमपि कर्म चक्रुरिति विवक्षितम् । तत्किमित्यत आह । यत इन्द्रः शत-
क्रतुः अतः सीरस्य लाङ्गलस्य पतिरासीत् वभूव । मरुतश्च कीनाशाः कृषी-
बलाः कर्पका इत्यर्थः । सुदानवः शोभनस्य भोगादेर्दानवः दातारः आसन्
वभूयुः । तदनेन यवोत्पत्तिः प्रशस्यते ॥ ११ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ अनाहिताग्निरावसथिकः तस्य नवा-
न्नप्राशनार्थं कर्म व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । नवप्राशनमिति सञ्ज्ञाऽन्वर्था ततश्चै-
तत्कृत्वा नवं प्राशयते नाकृत्वा । अत्र किञ्चमात्रनिषेधः उत कतिपयानामित्यपेक्षिते
गृह्यसङ्ग्रहकारः “ नवपञ्चाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयी यवाः । नाशनीयान्तानहुत्वै-
यमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ऐतवः सर्वशुङ्गाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः । अकृताग्रय-
णोऽरनीपाक्षेपां नीक्ता हविर्गुणाः ” इति । नचास्याग्रयणशब्दवाच्यता । तेन पौर्ण-
मास्याममावस्यायामिति नियमो नास्ति । व्रीहियवपाकोचितत्वात् शरद्वसन्तावाद्रि-
येते ॥ नवशं स्यालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागविष्टाऽऽज्याहुती जुहोति ।
शतायुधायैति ॥ नवं शरदि नूतनं व्रीहिमयं वसन्ते नूतनं यवमयं स्याली-
पाकं चरं पक्त्वाऽऽज्यभागयोरन्ते शतायुधायैति ये चत्वार इत्येताभ्यां प्रतिमन्त्रं द्वे
आज्याहुती जुहोति ॥ स्यालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्वि-
ष्टकृते च स्विष्टमग्न इति ॥ अथ स्यालीपाकस्य आग्रयणदेवताभ्य इन्द्राग्नी
विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यः प्रत्येकमेकैकानाहुतिं हुत्वा स्विष्टमग्न इत्य-

शरदः सन्तु नः शिवा इति ॥ १२ ॥ स्योना पृथिवि नो भवेति
दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति ॥ १३ ॥ उपोदुतिष्ठन्ति
उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्रधामभि-
रिति ॥ १४ ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ॥ १५ ॥ अधः शयी-
रंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ मार्गशीर्ष्यार्ष्योर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म । कर्तव्यमिति शेषः । स्या-
लीपाकं अपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति ॥ श्रवणाकर्म-
वदाज्याहुतिद्वयं हुत्वा ततोऽपरा जुहोति ॥ यां जनाः प्रतिनन्दन्ति । एव-
माद्याः ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै
हेमन्ताय चेति ॥ ततः खिष्टकृदादि । प्राशनान्ते सक्तुशेषं शूर्पं न्युष्योप-
निष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥ श्रवणाकर्मवत्कर्म भवति ॥ मार्जनान्त उत्सृष्टो
बलिरित्येवमाह ॥ परिसमाप्तमाग्रहायणीकर्म ॥ इदमन्वत्कर्मान्तरम् ॥ पश्चा-
दग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्रुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति ॥
अग्निमपरेण तृणैः स्रस्तरमास्तीर्यं तदुपर्यहतं च वासः आप्रुताः स्नाता अहतवाससोऽ-
नुस्रस्तरं प्रत्यवरोहन्ति । तेषाञ्च प्रत्यवरोहतां दक्षिणतः स्वामी भवति । जाया
चोत्तरा यथाकनिष्टमुत्तरतोऽपत्यानि । दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उद-
पात्रं शमीशाखासीतालोष्ठाश्मनो निधायग्निमीक्षमाणो जपति अयम-
ग्निर्वीरतमोऽयमिति ॥ गृहपतिः । पश्चादग्नेः प्राञ्चनञ्जलिं करोति । देवीं
नावमिति तिसृभिः स्रस्तरमारोहन्ति ॥ साम्प्रतम् । तत्र । ब्रह्माणमामन्त्रयते
ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति । प्रत्यवरोहध्वमिति । ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्ति ।
स्रस्तरम् । आयुःकीर्त्तिर्यशोबलमिति । अनेन मन्त्रेण । उपेता जपन्ति सुहे-
मन्त इति । ये उपेतास्ते जपन्ति सुहेमन्त इत्यमुं मन्त्रम् ॥ स्योना पृथिवि
नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति । स्रस्तरम् ॥ उपोदुति-
ष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषेति । अनेन मन्त्रेण स्रस्तरात् ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानु-
ज्ञाताः । स्रस्तरमारोहन्ति ॥ अधः शयीरंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ २ ॥

जयरामः ॥ मार्गशीर्ष्यां शुक्रपञ्चदश्याम् आग्रहायणीकर्म कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ।
तत्कथम् । स्थालीपाकमिति । स्थालीपाकश्रवणमाज्यभागहीमोपलक्षणम् । तेना-

कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इत्यनेन यवसंस्त्रवं प्राशनाति । ततो ब्राह्म-
णभोजनमिति ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ १ ॥ स्थाली-
पाकं अपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वा ऽपरा जुहोति ।
यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीन्धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य
या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । संवत्सरस्य प्रतिमा
या तां रात्रीमुपास्महे । प्रजां सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायु-
र्व्यंश्वै स्वाहा । संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय
वत्सराय कृणुते वृहन्नमः । तेषां वयं सुमतीं यज्ञियानां
ज्योगीता अहताः स्याम स्वाहा । यीष्मो हेमन्त उतनो
वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषामृतूनां शतशार-
दानां निवात स्पामभये वसेम स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपा-
कस्य जुहोति । सोमाय भृगुशिरसे मार्गशीर्ष्यं पौर्णमास्यं हेम-
न्ताय वेति ॥ ३ ॥ प्राशनान्ते सक्तुशेषं शूर्पं न्युप्योपनि-
ष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥ ४ ॥ मार्जनान्त उत्सृष्टो वलिरि-
त्याह ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेः सस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्रुता
अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा
यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षिणतो ब्रह्मणमुपवेश्योत्तरत
उदपात्रं शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायग्निमीक्ष-
माणो जपति । अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवन्तमः सहस्रसा-
तमः ॥ सुवीर्योऽयं श्रेष्ठ्ये दधानु नाविति ॥ ७ ॥ पश्चादग्नेः
प्राञ्चमधूलिं करोति ॥ ८ ॥ देवीं नावमिति तिसृभिः सस्त-
रमारोहन्ति ॥ ९ ॥ ब्रह्मणामामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहा-
मेति ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्ति आयुः कीर्तिर्यशो
वलमन्नावमप्रजामिति ॥ ११ ॥ उपेता जपन्ति । सुहेमन्तः
सुवसन्तः सुयीष्मः प्रतिधीयतान्नः ॥ शिवा नो वर्षाः सन्तु

वरोहतां दक्षिणतः स्वामी यजमानः । जाया च पत्नी तदुत्तरतः । तदुत्तरतो यथाकनिष्ठमपत्यानि भवन्ति । उदपात्रादिनिधानं त्वदृष्टार्थम् । आदावग्निष्प-
श्यन् गृहपतिर्जपत्ययमग्निरित्यमुम्मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् अग्नि-
स्तदुपस्थाने० । अयमावसथ्याग्निर्वीरतमः अचिन्त्यशक्तिः भगवत्तमः ऐश्वर्यादिपद्म-
णाश्रयोऽयम् सहस्रं सहन्ते ददतीति सहस्रसाहः तेषु तमः नानार्थप्रदमुख्यः ।
सुवीर्यः शोभनमेव वीर्यं यस्य सोऽयं नौ आवाम् जायापती सपरिकरौ ऋष्ये श्रेष्ठे
कर्मणि दधातु स्यापयतु । ततो ऽग्नेः पश्चाद्वागे स्थित्वा प्राञ्जम् प्रागग्रम् अञ्ज-
लिङ्करोति दैवीं नावमित्यादितिसृभिर्ऋग्भिः । तासाङ्गमेण प्रजापत्यश्विसरस्वत्य
ऋषयो गायत्री हृन्दः अदितिद्यौर्मित्रावरुणौ च उपस्थाने० । एवमञ्जलिं विधाय
आरोहन्ति सर्वे । तत्र विधानमाह । यजमानो ब्रह्माणाममन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरो-
हामेति मन्त्रेण पृच्छति । प्रत्यवरोहध्वमिति ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः स्रस्तरमवरोहन्ति
आयुः कीर्त्तिं यशो बलमन्नाद्यम्प्रजामिति मन्त्रेण । तत्र आसुरी गायत्री लिङ्गोक्ता
आरोहणे० । आयुरादि आरोहेम लभेमेति प्रार्थना । उपेता उपनीता जपन्ति सुहे-
मन्त इत्यमुम्मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्राश्वलायनः पङ्क्तिर्ऋतवो जपे० । नो ऽस्नाकं
मुशोभनो हेमन्तः प्रतिधीयताम् सम्पद्यताम् । शिष्टं स्पष्टम् । स्योनापृथिवीति
दध्यङ्गाथर्वणो गायत्री पृथिवी शान्तिकरणे० । अनेन स्रस्तरे स्वपन्ति । तत उप
युगपत् उदुतिष्ठन्ति । उःपादपूरणः । उत्तिष्ठन्ति उदायुपेति मन्त्रेण । अस्यार्थः ॥
तत्र गौतमी गायत्री अग्निरुत्याने० । उदायुपा दीर्घायुपा । तथा स्वायुपा शोभन-
जीवितेन । उत् उक्तृष्टस्य पर्जन्यस्य वृष्ट्या । पृथिव्याः सप्तभिर्धामभिः श्रेष्ठ-
स्थानैः सह भवामेति प्रार्थना । एवम् एवमेव समन्त्रकं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः
स्रस्तरारोहादि कुर्युः ॥ २ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ मार्गशीर्ष्यार्म्यौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ मार्गशीर्ष्यां आग्र-
हायण्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीसृज्जं कर्म भवति ॥ स्थालीपाकं अपयित्वा
श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति यां जना इत्यादि ॥ तत्र चरुं अप-
यित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आज्याहुती जुहोति तथाऽत्र अपश्वेतपदाजहीति
द्वाम्यां मन्त्राभ्यां हुत्वा ततोऽनन्तरमपराः यां जना इत्यादिभिश्चतस्र आज्याहु-
तीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय ऋगग्निरसे मार्गशीर्ष्ये पौर्ण-
मास्ये हेमन्ताय चेति ॥ ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः

ज्यभागानन्तरम् आज्येन अपश्वेतपदा न वै श्वेतस्येति मन्त्राभ्यामाहुतिद्वयं श्रव-
 णाकर्मणि यथा तथाऽत्रापि हुत्वा अपराश्वतसो जुहोति । यां जना इत्येवमादि
 वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र यां जना इति द्वयोः प्रजापति-
 रनुष्टुप् रात्रिराज्यहोमे० । तत्र धेनुरूपेण तावद्रात्रिः प्रस्तूयते । यां रात्रीम्
 आयतीम् आगच्छन्तीम् जनाः सन्तः प्रतिनन्दन्ति प्रजाप्यायनदात्रीत्वैनादृत्य
 हृष्टाः समद्वंद्वयन्ति । वनादागच्छन्तीम् धेनुमिव । या च रात्री संवत्सरस्य प्रजा-
 पतेः पत्नी यज्ञसंयोगभागयोषा । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इतिस्मरणात् । संवत्सरो वै
 यज्ञ इतिश्रुतेः । धेनुपत्ने । संवत्सरस्य पत्नीत्वम्प्रजापालयित्रीत्वेन । स्वाहेत्युक्ता-
 र्यम् । सा रात्रिर्नोऽस्माकं सुमङ्गली शोभनकल्याणकर्त्री अस्तु भूयात् ॥ १ ॥ या
 रात्री संवत्सरस्य प्रतिमा आकृतिर्जायेति यावत् । अर्द्धां वा एष आत्मनो यज्जा-
 येति श्रुतेः । अहोरात्रे हि संवत्सरस्य शरीरम् । तद्भावभावात् । तां रात्रीमुपास्महे
 आराधयामः । तत्फलमाह ॥ प्रजाम्पुत्रादिरूपात् । सुवीर्याम् शोभनैश्वर्याम् । दीर्घ-
 मखण्डितमायुश्च व्यश्रवै प्राप्रवानि । स्वाहेत्युक्त्वार्यम् ॥ २ ॥ संवत्सरयेति द्वयो-
 र्विराट् ऋषिः त्रिष्टुप् प्रथमस्य संवत्सरादिपञ्चदेवता द्वितीयस्यातव आज्यहोमे० ।
 हे स्तोतारः भवन्तो याभ्यः संवत्सरादिसञ्ज्ञिकाभ्यः कालविशेषदेवताभ्यो बृहत्
 महत् यथा तथा नमः नमस्कारङ्गुणै कृण्वते हविः समर्पयन्तीत्यर्थः । तासाञ्च
 प्रसादात्सुमती शोभनबुद्धौ वर्तमाना वयं ज्योक् चिरं जीताः दीपाणां दुष्टानाञ्च
 जेतारः अहताः अनुपहताः स्याम भवेमेति प्रार्थना । किम्भूतानां यज्ञियानां
 यज्ञार्हाणाम् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मो हेमन्तः । उत अप्यर्थे । वसन्तोऽपि । नो ऽस्माकं शिवाः
 कल्याणकृतो भवन्तु । तथा वर्षाः शिवाः सन्तु । शरच्च नो ऽस्माकमभया नीरुक्
 अस्तु । ग्रीष्मादय ऋतयो वृषादिमासद्वयभुजः कालावयवाः । तेषां ग्रीष्माद्यधिष्ठा-
 तृणाम्प्रसादात् वयम् एषां संवत्सरादीनाग्निवाते अनर्दितप्रदेशे आश्रये वा अत्रये
 निर्भये वसेम तिष्ठामेत्यपि प्रार्थना । किम्भूतानाम् शतशरदानां वर्षशतसम्बन्धि-
 नाम् ॥ ४ ॥ ततः स्यालीपाकस्यावयवेन सीमादिभ्यश्चतुर्भ्यां नाममन्त्रैः प्रतिम-
 न्त्रम् । ततः स्थिष्टकृदोमः । प्राशनान्ते सक्तुशेषं शूर्पे न्युष्य संस्थाप्य निष्क्रमणप्रभृति
 सक्तुभ्यो वलिदानविधिः सर्वाऽप्यामार्जनात् श्रवणाकर्मवद्भवति । मार्जनान्ते उत्सृ-
 ष्टो वलिरित्येवमाह यजमानः । समाप्तिदिमाश्रयणकीकर्म । अथान्यत्कर्मन्तरम् ।
 तत्राग्निमपरेण तृषैः सस्तरमास्तीर्य । तदुपर्यहंत च घास आस्तीर्य । आप्नताः
 स्वाताः अहतवाजसश्च सन्तः सस्तरमत्यपरोहन्ति । आरोहन्ति । तेषाञ्च प्रत्य-

न्ति सुहेमन्तः सुवसन्त० इत्यादिकम् । तत्र ये उपेता उपनीतास्ते सस्तरमारुह्य सुहेमन्त इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति ॥ स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणापार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति । सस्तरमारुह्य स्योना पृथिवीत्वनेन मन्त्रेण स्वामी-जायापत्यानि प्राक् पूर्वस्यान्दिशि शिरो येषान्ते प्राक्शिरसः दक्षिणापार्श्वैः उद-च्युखाः संविशन्ति स्वपन्ति शिरते सस्तरोपरीत्यर्थः ॥ उपोदुतिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य पृथिव्याः सप्तधामभिरिति ॥ उप सस्तरसमीपे उदुति-ष्ठन्ति उत्थाय उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । उपपदमनर्थकम् । उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्ये-त्यादिमन्त्रेण सस्तरात् ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ॥ एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्म-न्प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यन्तं ब्रह्मानुज्ञाताः सन्तो द्विरपरम् अपरमन्यत्स-स्तरमारोहन्ति संविशन्ति उत्तिष्ठन्ति च ॥ अधः शयीरैश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान्यौपादीन् अधः खदां व्युदस्य भूमौ शयीरन् गृहप-तिप्रमुखाः यथेष्टं वा अथवा इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं यथाकामम् अधो वा खदायां वा शयीरन्निति विकल्पः । इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । मार्गशीर्ष्यां पौर्णमा-स्यामाग्रहायणीकर्म भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । शूर्पम् सत्तून् उल्काम् उदपात्रम् दर्बीङ्कतत्रपम् अञ्जनम् अनुलेपनम् सजश्चेत्युपकल्पः । तत आज्यभा-गानन्तरमपश्चेतपदाजहीत्याज्याहुतिद्वयं श्रवणाकर्मवद्भुत्वा अपराश्चतस्र आज्या-हुतीर्जुहोति बह्यमागौश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तद्यथा । यां जनाः प्रतिनन्द-न्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । इदंरात्र्यै० ॥ १ ॥ संवत्सरस्य प्रतिमा या तां रात्रीमुपास्महे । प्रजां सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । इदंरात्र्यै० ॥ २ ॥ संवत्सराय परिवत्सरायेदाय-त्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां धयं सुमती यज्ञियानां ज्योर्गीता अहताः स्याम स्वाहा । इदं संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्स-राय च० ॥ ३ ॥ ग्रीष्मो हेमन्त उतनो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषा-मृतूमांशं शतशारदानान्निवात स्यामभये वसेम स्वाहा । इदं ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय वर्षाभ्यः शरदे च० ॥ ४ ॥ ततः स्यालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । तद्यथा । सोमाय स्वाहा इदं सोमाय० । मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे० । मार्गशीर्ष्यं पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यं पौर्णमास्यै० । हेमन्ताय स्वाहा इदं हेमन्ताय० ।

स्वाहान्तैश्चतस्रः आज्याहुतीर्जुहीति इति चकारः समुच्चयार्थः ॥ प्राशनान्ते
 सक्तुशेषेर्षुं शूर्पे न्युष्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥ ततः स्विष्टकृत्प्रभृति ।
 प्राशनान्ते बलिहरणार्थं सक्तुशेषं शूर्पं कृत्वा उपनिष्क्रमणादि आमार्जनात् द्वार-
 देशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् ॥ मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह ॥
 मार्जनस्यान्ते श्रवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं ब्रूयात् । एतावदाग्रहायणीकर्म ।
 अथान्यत्कर्माभिधीयते ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहृतं च वास आप्रुता
 अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति ॥ पश्चादग्नेरावसथ्यस्य पश्चिमप्रदेशे स्रस्तरम्प्रा-
 गग्नेः कुशैः स्रस्तरमास्तीर्य विरचय्य । तच्चास्तरणमग्निशालातो गृहान्तरे युज्यते ।
 अग्निशालायां ह्यौषधसथ्यरात्रिमन्तरेण शयनप्रतिषेधात् । अहतं च वसनं सकृत्प्र-
 क्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्यति सम्बन्धः । आप्रुताः स्नाताः अहते नवे सदशे
 सकृत्प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषान्ते अहतवाससः स्वामिप्रभृतयः प्रत्यवरोहन्ति
 स्रस्तरं निविशन्ते । दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ कथं
 प्रत्यवरोहन्ति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहपतिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी
 तस्या उत्तरतः अपत्यानीति शेषः । कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स
 तदुत्तरत इति ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रे शमीशाखा-
 सीतालोप्टाश्मनो निधायान्निमीक्षमाणो जपत्ययमग्निर्वीरतम इति ॥
 तत्रस्वामी स्रस्तरं प्रत्यवरोह्यन् दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्माणं यथाविध्युपवेश्य उत्तरत
 उदपात्रं जलपूर्णभाजनम् शमीवृक्षस्य शाखां सीतां लोप्टं हलपट्टतिभ्वम्मुच्छक-
 लम् अग्रमानम्प्रस्तरं निधाय स्यापयित्वा अग्निमीक्षमाणः श्रावसथ्यं पश्यन् अयम-
 ग्निर्वीरतम इत्येतम् मन्त्रं जपति ॥ पश्चादग्नेः प्राञ्जमञ्जलिं करोति दैवीं
 नावमिति तिसृभिः ॥ अग्नेः पश्चमतः स्थित्वा प्रागग्रमञ्जलिं करसम्पुटं विद-
 धाति दैवीं नावमित्यारभ्य मध्वारजाञ्छंसि सुक्रतू इत्यन्ताभिस्तिस्मृभिर्ऋग्भिः ॥
 स्रस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति । स्रस्तरं यथो-
 क्तमारोहन्ति साम्प्रतं स्वामिप्रभृतयः पूर्वं यत्प्रत्यवरोहन्तीत्युक्तं तद्विधानार्थमि-
 दम् । तत्र स्वामी ब्रह्माणमामन्त्रयते पृच्छति । कथं ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति
 याक्वेन ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यम्प्रजामिति ॥
 प्रत्यवरोह्यमिति वाक्वेन ब्रह्णानुज्ञाताः प्रसूताः प्रत्यवरोहन्ति स्रस्तरमधि-
 तिष्ठन्ति आयुःकीर्तिरित्यादिमन्त्रेण । अत्र स्त्रीणामपि मन्त्रपाठः ॥ उपेता जप-

सीरीयकालोऽपि आधैश्वदेवकालतः ॥ ५ ॥ श्यामाकैर्ब्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यका-
लतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नत्वत्राग्रयणात्परः ॥ ६ ॥ दक्षिणायनकाले वा
पश्चिज्या चोत्तरायणे । अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ॥ ७ ॥ स्वमागा-
मियागीयमुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ ८ ॥
यद्वाऽऽगामिन्क्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालस्तमिच्छन्ति केचित्प्रा-
क्तनकर्मणि ॥ ९ ॥ गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणे
प्रोक्तान्निष्कृतिमाचरेत् ॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वाऽपि गौणकाले समाचरेत् ।
नित्येष्टिमग्निहोत्रं च भारद्वाजीयभाष्यतः ॥ ११ ॥ मुख्यकाले हि मुख्यं चैत्साधनं
नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणताऽपि वा ॥ १२ ॥ मुख्यकालमु-
पाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १३ ॥
एकपक्षगतो यावान् होमसङ्घो विपद्यते । पक्षहोमविधानान्तं हुत्वा तन्तुमतीं
यजेत् ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ ऊर्द्धमाग्रहायण्यास्तिस्त्रीऽष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री वैश्वदेवी
प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमाशंसशाकैर्यथासङ्घान् ॥ ३ ॥
प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् ॥ ४ ॥ स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽ-
ज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्रिंशत्स्वसार उपयन्ति
निष्कतर्द्धं समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूस्तन्वते कवयः
प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा । ज्योति-
ष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति
पञ्चवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्ये स्वाहा । एका-
ष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन
दस्यूनव्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥
अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयास-
मस्य सुमतीं यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ।
अभून्मम सुमतीं विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्दि गाधम् ।
भूयासमस्य सुमतीं यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त
स्वाहा । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्चदोहा गां पञ्चनाग्नीमृतवोऽनुपञ्च ।

स्वाहान्तैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहीति इति चकारः समुच्चयार्थः ॥ प्राशनान्ते
 सक्तुशेषेर्षं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥ ततः ख्विष्टकृत्प्रभृति ।
 प्राशनान्ते बलिहरणार्थं सक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणादि आमार्जनात् द्वार-
 देशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् ॥ मार्जनात् उत्सृष्टो बलिरित्याह ॥
 मार्जनस्यान्ते श्रवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं ब्रूयात् । एतावदाग्रहायणीकर्म ।
 अथान्यत्कर्माभिधीयते ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहृतं च वास आप्नुता
 अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति ॥ पश्चादग्नेरावसथ्यस्य पश्चिमप्रदेशे स्रस्तरम्प्रा-
 गग्नेः कुशैः स्रस्तरमास्तीर्यं विरचय्य । तच्चास्तरणमग्निशालातो गृहान्तरे युज्यते ।
 अग्निशालायां ह्यौपवसथ्यरात्रिमन्तरेण शयनप्रतिषेधात् । अहतं च वसनं सकृत्प्र-
 क्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्यति सन्वन्थः । आप्नुताः स्नाताः अहते नवे सदशे
 सकृत्प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषान्ते अहतवाससः स्वामिप्रभृतयः प्रत्यवरोहन्ति
 स्रस्तरं निविशन्ते । दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ कथं
 प्रत्यवरोहन्ति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहपतिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी
 तस्या उत्तरतः अपत्यानीति शेषः । कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स
 तदुत्तरत इति ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं शमीशाखा-
 सीतालोष्टाश्मनो निधायग्निमीक्षमाणो जपत्ययमग्निर्वीरतम इति ॥
 तत्रस्वामी स्रस्तरं प्रत्यवरोह्यन् दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्माणं यथाविध्युपवेश्य उत्तरत
 उदपात्रं जलपूर्णंभाजनम् शमीवृक्षस्य शाखां सीतां लोष्टं हलपट्टतिभवम्मृच्छक-
 लम् अश्मानम्पस्तरं निधाय स्थापयित्वा अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं पश्यन् अयम-
 ग्निर्वीरतम इत्येतम् मन्त्रं जपति ॥ पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति दैवीं
 नावमिति तिसृभिः ॥ अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्रमञ्जलिं फरसम्पुटं विद-
 धाति दैवीं नावमित्यारभ्य मध्वारजाशंसि सुक्रतू इत्यन्ताभिस्तिस्मिभिरङ्गिभिः ॥
 स्रस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति । स्रस्तरं यथो-
 क्तमारोहन्ति साम्प्रतं स्वामिप्रभृतयः पूर्वं यत्प्रत्यवरोहन्तीत्युक्तं तद्विधानार्थमि-
 दम् । तत्र स्वामी ब्रह्माणमामन्त्रयते पृच्छति । कथं ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति
 याक्वेन ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नायम्रजामिति ॥
 प्रत्यवरोहध्वमिति याक्वेन ब्रह्माणानुज्ञाताः प्रसूताः प्रत्यवरोहन्ति स्रस्तरमधि-
 तिष्ठन्ति आयुःकीर्तिरित्यादिमन्त्रेण । अत्र स्त्रीणामपि मन्त्रपाठः ॥ उपेता जप-

मध्या वर्षे च तुरीयाऽष्टकेति । तद्धितान्तेन निर्देशात्प्रत्यष्टकं तद्देवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीन्तत्साधनभूतं द्रव्यमाह । अपूपमाशंसशाकैर्यथास-
 ह्यम् । अपूपा मण्डकाः । मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति । शाकं कालशाकम् । अष्ट-
 काद्वये । प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् । आग्रहायणीसमनन्तरं पक्षाष्टम्यां भवतीति
 शेषः । स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिंशत्स्व-
 सार उपयन्तीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । स्थालीपाकस्य जुहोति
 शान्ता पृथिवीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं चतस्रः । ततोऽपूपेन्द्राय
 स्वाहेत्येकाहुतिः । उभयोः सकाशात्स्वष्टकृदादि । मध्यमा गवा मध्यमाष्टका
 पौषस्य कृष्णाष्टम्याम् सा च गवा भवति । तस्याश्च कल्प उपरिष्ठाद्वक्ष्यति ।
 तस्यै वपां जुहोति । वह वपां जातवेद इति । अनेन मन्त्रेण । पुनरवदानहीमो
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसकृथिसव्याभ्यां
 परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् । श्वस्तनेऽहनि सर्वास्वष्टकासु पार्श्वसकृथिसव्ययोर्मां-
 समादाय परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयांस्तु विशेषः । स्त्रीभ्यश्च ।
 ददाति । उपसेचनं च कर्पूपु सुरया । अयं च स्त्रीपिण्डसन्निधौ अवटेषु सुरयो-
 पसेचनम् । तर्पणेन च तर्पयेत् । तर्पणशब्देन सक्तवोऽभिधीयन्ते । अञ्जनानुले-
 पनं स्वजश्च । स्त्रीपिण्डेषु ददाति । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य
 इच्छन् । ददाति । मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका । भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

जयरामः ॥

अष्टकाः भवन्तीति शेषः । संस्कारश्चायं स्मर्यते गौतमादिभिः ।
 सकृत्करणज्ञास्य अभ्यासस्याश्रवणात् । ता आह ऐन्द्रीत्यादि । वक्ष्यति च मध्या-
 वर्षे च तुरीया शाकाष्टकेति चतुर्थ्या निर्देशम् । तद्धितान्तेन निर्देशः प्रत्यष्टकन्त-
 देवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीन्तत्साधनभूतन्द्रव्यमाह । अपूपमिति ।
 अपूपो मण्डकः ॥ मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति । शाकं कालशाकम् अष्टकाद्वये ।
 प्रथमाष्टका आग्रहायणीसमनन्तरपक्षाष्टम्याम् भवतीति शेषः । आज्यभागी हुत्वेत्य-
 वसरत्नापनम् । तत्राज्याहुतिपूक्तमन्त्राणां त्रिंशदित्यादिदशानाम् जापतिस्त्रिष्टुप्
 अष्टम्यां अनुष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमेऽ । अष्टकायास्तदधिष्ठात्रीदेवतायास्त्रिंश-
 त्तिथयः स्वसारो भगिन्यः । ताश्चाष्टकाया उप समीपं यन्ति गच्छन्ति हविर्भाग-
 ग्रहणाय । मुख्यत्वादष्टकायास्तद्द्वारा ता अपि प्रामुवन्तीत्यर्थः । किम्भूताः ।
 निष्कृतं शुद्धम् समानन्तुल्यम् केतुं चिन्हम् चन्द्रादिरूपमप्रतिमुञ्चमानाः धारय-

ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्ते सक्तुशेषं
 शूर्पं न्युष्योपनिष्क्रमणप्रभृतिमार्जनपर्यन्तं श्रवणाकर्मवत्कृत्वा मार्जनान्ते उत्सृष्टो
 बलिरित्युच्चैर्ब्रूयात् । ततस्तां रात्रीं वत्सान् स्वमातृभिस्सह संसृजेत् । इत्याग्र-
 हायणीकर्म । अथ सस्तरारोहणम् । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युद-
 यिकश्राद्धं विधाय सस्तरास्तरणप्रदेशगृहे सर्वमावसथ्याग्निं नीत्वा पञ्चभूसंस्का-
 रपूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमायान्दिशि कुशैः सस्तरास्तरणं कुर्यात् ।
 सस्तरास्तरणमग्निशालाया गृहान्तरे युज्यते । अग्निशालायामौपवसथ्यरात्रिमन्त-
 रेण शयननिषेधात् । तस्योपरि नूतनं सकृत्प्रक्षालितमुदकदशं वासः संस्तरेत् ।
 अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं शमीशाखाम् सीतालीप्टम्
 अश्मानञ्च निधाय सस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणा-
 पत्यानि यथाकनिष्ठम् । तत्र गृहपतिरग्निमीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीरतमोऽयं
 भगवन्तमः सहस्रसातमः । सुधीर्योऽयं श्रेष्ठ्ये दधातु नावित्येतं मन्त्रम् । ततः पश्चा-
 दग्नेः प्राञ्जमञ्जलिं करोति । दैवीं नावः स्वर्त्रामनागसमित्यादिमध्वारजाशंसि
 सुक्रतू इत्यन्ताभिस्तिस्मिर्ऋग्भिः । ततो ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामन्त्र्य
 प्रत्यवरोहध्वमिति ब्रह्मणा प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्नाताः अहतवासस आयुः कीर्तिर्यशो
 बलमन्नायं प्रजामित्यनेन मन्त्रेण सस्तरमारोहन्त्यधितिष्ठन्ति स्त्रियोऽपि मन्त्रेण ।
 तमारुह्य तेषु ये उपनीतास्ते सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयताम् । शिवा
 नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु शिवा इत्यमुं मन्त्रं जपन्ति । अथ स्योना पृथिवीत्यन-
 यर्चा स्वामिप्रभृतयः स्त्रिय उपनीता अनुपनीताश्च सर्वे यथोक्तक्रमेण दक्षि-
 णपार्श्वः प्राक्शिरसः संविशन्ति स्वपन्ति । तत उदायुषा स्वायुपोत्पर्जन्यस्य
 वृष्ट्या पृथिव्याः सप्तधामभिरित्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति सर्वे । ततः सस्तरादुत्तीर्य
 ब्रह्मानुमन्तणप्रत्यवरोहणोपेतजपसवेशनोत्थानानि वारद्वयमेव कुर्युः । तत आरभ्य
 चतुरो मासान् सर्वेऽधः शयीरन् कामतो वा शय्यायाम् । पुनरावसथ्यं पञ्चभूसं-
 स्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत् । इति सस्तरारोहणम् । “मुख्यकाले यदावश्यं कर्म
 कर्तुं शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ १ ॥ आसायमाहुतेः
 कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ॥२॥
 पीर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पीर्णमासस्य कालात्प्राक् दर्शकालोऽपि
 यिद्यते ॥ ३ ॥ वैश्वदेयस्य कालोऽस्ति प्राक् प्रघासविधानतः । प्रघासानां च कालः
 स्यात्साकमेधीयकालतः ॥ ४ ॥ स्यात्साकमेधकालोऽप्याशुनासीरीयकालतः । शुना-

मध्या वर्षे च तुरीयाऽष्टकेति । तद्वितान्तेन निर्देशात्प्रत्यष्टकं तद्देवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीन्तत्साधनभूतं द्रव्यमाह । अपूपमाशंसशाकैर्यथासञ्जम् । अपूपा मण्डकाः । मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति । शाकं कालशाकम् । अष्टकाद्वये । प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् । आग्रहायणीसमनन्तरं पक्षाष्टम्यां भवतीति शेषः । स्थालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिंशत्प्रत्यष्टका उपयन्तीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं चतस्रः । ततोऽपूपेन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिः । उभयोः सकाशात्स्वष्टकृदादि । मध्यमा गवा मध्यमाष्टका पौषस्य कृष्णाष्टम्याम् सा च गवा भवति । तस्याश्च कल्प उपरिष्ठाद्वक्ष्यति । तस्यै वपां जुहोति । वह वपां जातवेद इति । अनेन मन्त्रेण । पुनरवदानहोमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्त्यसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् । श्वस्तनेऽहनि सर्वास्वष्टकासु पार्श्वसक्त्यसव्ययोर्मं समादाय परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयांस्तु विशेषः । स्त्रीभ्यश्च । ददाति । उपसेचनं च कर्षूपु सुरया । अयं च स्त्रीपिण्डसन्निधौ अवटेषु सुरयोपसेचनम् । तर्पणेन च तर्पयेत् । तर्पणशब्देन सक्तवोऽभिधीयन्ते । अञ्जनानुलेपनं स्रजश्च । स्त्रीपिण्डेषु ददाति । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् । ददाति । मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका । भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

जयरामः ॥ अष्टकाः भवन्तीति शेषः । संस्कारश्चायं स्मर्यते गौतमादिभिः । सकृत्करणञ्चास्य अभ्यासस्याश्रवणात् । ता आह रेन्द्रीत्यादि । वक्ष्यति च मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टकेति चतुर्थ्या निर्देशम् । तद्वितान्तेन निर्देशः प्रत्यष्टकन्तद्देवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीन्तत्साधनभूतन्द्रव्यमाह । अपूपमिति । अपूपो मण्डकः ॥ मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति । शाकं कालशाकम् अष्टकाद्वये । प्रथमाष्टका आग्रहायणीसमनन्तरपक्षाष्टम्याम् भवतीति शेषः । आज्यभागौ हुत्येत्यवसरज्ञापनम् । तत्राज्याहुतिपूक्तमन्त्राणां त्रिंशदित्यादिदशानाम्त्रजापतिस्तिष्टुप् अष्टम्यां अनुष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमेऽ । अष्टकायास्तदधिष्ठात्रीदेवतायास्त्रिंशत्तिययः स्वसारी भगिन्यः । ताश्चाष्टकाया उप समीपं यन्ति गच्छन्ति हविर्भागग्रहणाय । मुख्यत्वादष्टकायास्तद्द्वारा ता अपि प्रामुख्यन्तीत्यर्थः । किम्भूताः । निष्कृतं शुद्धम् समानन्तुल्यम् केतुं चिन्हम् चन्द्रादिरूपम्रतिमुञ्चमानाः धारय-

पञ्च दिशः पञ्चदशेन कृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकं
 स्वाहा ॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युपिष्यपामेका महिमानं
 विभर्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैका-
 न्नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्यीच्छत्सा धेनुरभवद्यमे । सा नः
 पयस्वती धुत्वोत्तरामुत्तरां समां स्वाहा ॥ शुक्रऋषभा नभ-
 सा ज्योतिपागाद्विश्वरूपा शबली अग्निकेतुः । समानमर्थं
 स्वपस्यमाना विभ्रती जरामजरउष आगाः स्वाहा ॥ ऋतूनां
 पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती
 बहुधोपो व्यीच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥५॥
 स्यालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं शन्नो
 द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे
 कृणुतं दीर्घमायुर्व्यंश्रवे स्वाहा । आपो मरीचीः परिपान्तु
 सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतम्भविष्यदकृन्तद्वि-
 श्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरद्वितः स्यां स्वाहा ॥ विश्वे
 आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्ज-
 म्रजाममृतन्दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः
 स्वाहेति ॥ ६ ॥ अष्टकार्ये स्वाहेति ॥ ७ ॥ मध्यमा गवा ॥
 ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति ॥
 ९ ॥ श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसकृथिसव्याभ्यां परिवृते
 पिण्डपितृयज्ञवत् ॥ १० ॥ स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं च कर्पूपु सुरया
 तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनं स्रजश्च ॥ ११ ॥ आचार्यायान्तेवा-
 सिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् ॥ १२ ॥ मध्या वर्षे च तुरीया
 शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ ऊर्ध्वमाग्रहायद्यास्तिस्त्रीऽष्टकाः । भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ संस्कार-
 र्शपायं स्मर्यन्ते गीतमादिभिः सकृत्कर्षणं चास्याभ्यासाश्रयणात् । अष्टकास्तिस्त्री
 भवन्ति । ता आह । सेन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । वक्ष्यति च ।

भूयासमित्याद्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥ याः पञ्च रात्रीः व्युष्टीः उपसो ऽनुगताः । तत्स्वरूपमाह ।
 पञ्चदोहाः यजमानस्याधिकारादिरूपा दोहा दोह्या यासान्ताः । तथा गां
 संवत्सरात्मिकाम् । पञ्चनास्त्रीं संवत्सरपरिवत्सरदेवत्सरद्वत्सरवत्सराख्याम् । अथ-
 वा नन्दा भद्रा च सुरभी सुशीला सुमनास्तथेति शिवधर्मं प्रतिपादितनास्त्रीम् ।
 यस्याः पञ्च ऋतवो ऽनुगता यत्साः । किञ्च । दिशः पूर्वाद्या ऊर्ध्वान्ताः पञ्चदशेन
 स्तोमेन क्लृप्ताः समर्थाकृताः । समानमूर्ध्नीः समानस्तुल्यो मूर्द्धां मस्तको यासा-
 न्ताः । मूर्द्धां चादित्यः । एकम् अधिलोकम् लोकस्य पृथिव्याख्यस्य अधि उपरि
 द्वितीयान्तानुपाकर्तुमप्रथमान्ताः पदार्थाः कर्माथं क्लृप्ताः । ताभ्यः स्वाहेत्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥
 या रात्रिः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ब्रह्मणो वा गर्भं आश्रयः कारणं वा । प्रथ-
 मा आद्या । सायम्प्रातरित्यादि प्रथमत्वनिर्देशात् । व्युपिपी अन्यकारमपनयन्ती ।
 एका कृष्णा । अपाम् जलानाम् महिमानम्महत्वं चन्द्रादिरूपं विभर्ति धारयति
 पुष्पाति वा । याचैका सूर्यस्य रवेः निष्कृतेषु निष्पेपु अस्तमयेषु चरति व्यवह-
 रति । एका च शुक्ला घर्मस्य आतपस्य निष्कृतेषु चरति । तामेकां सविता नियच्छतु
 मुखदात्रीं करोतु । अष्टकाविशेषणं वा सर्वम् ॥ ७ ॥ सैवाष्टका रात्रिर्धेनुरूपेण
 स्तूयते ऽनुष्टुभा । या प्रथमा अष्टका रात्रिः व्यौच्छत् विपाशितवती । उद्धी
 विपाशे । सा रात्रिः यमे नियमे कृते सति धर्मराजे वा । धेनुः पयस्विनी गौरभ-
 वत् अभूत् । आह्लादिरूपहविःसम्पादनद्वारा यमस्याप्यभीष्टं प्रादादित्यर्थः । सा
 नो ऽस्माकं पयस्विनी अभीष्टदात्री भूत्वा उत्तरामुत्तराम् उत्तरोत्तराम् समां वर्षं
 यावज्जीवम् अस्माकम्पुत्रपशुग्रामधनादिकामान् धुक्त्वं पूरयत्वित्यर्थः । पुरुषव्यत्य-
 यशहान्दसः ॥ ८ ॥ या रात्रिः शुक्रा शोचिष्मती ऋतुभा वर्षणशीला श्रेष्ठा वा ।
 नभसा नभसि स्थितेन ज्योतिषा सहागात् आगता । अतो विश्वरूपा नानारूपा ।
 तदेवाह । शबली कर्बुरा शुक्लकृष्णारुणवर्णभेदेन । अग्निकेतुः हीमार्थमुद्भूतो ऽग्निः
 केतुः प्रकाशकः चिन्हं तिलको वा यस्याः सा । अग्निर्मन्दप्रकाश उपःकाले सूर्यतेजः-
 सम्भेदाद्वा भवति । समानान्तुल्यम् अर्थस्ययोजनं शोभनतया अपस्यमाना सम्पा-
 दयन्ती । उपःकाले पुण्यकर्माणि क्रियन्त इति यजमाने जराद्भिर्दुष्टदीर्घजीवनं
 विभक्षती धारयन्ती । हे अजररे उपः त्वमागाः आगताऽसि । अजररे इति विशेषणं सर्वदै-
 करूपत्वात् । यजमानविशेषणं वा ॥ ९ ॥ अथोपीरूपाया रात्रेः स्तुतिद्वारेण स्वरूपनि-
 रूपणमाह । इयमुपा आगात् आगता । किम्भूता ऋतूनां वसन्तादिपक्षां प्रथमा मुख्या
 पत्नी पालयित्री । उपःकालादतोः प्रवृत्तिर्भवतीति प्रथमत्वम् । पत्नी भार्या वा ।

न्यः । ऋतून् हेमन्तादीन् तन्वते सम्भूय विस्तारयन्ति । पुनः किम्भूताः । कवयः
 कान्तदर्शनाः । प्रजानतीः पूर्वकालस्वरूपं जानानाः । द्वादनात् व्यापकत्वाच्छन्दी
 वत्सरः तस्य मध्ये परियन्ति आयत्तन्ते । कीदृश्यः भास्वतीः दीप्तिमत्यः । ताभ्यः
 स्वाहा सुहुतमस्त्विति सर्वत्र समानम् ॥ १ ॥ या रात्री ज्योतिष्मती आप्यायनद्वारा
 अोजआदिकर्त्री नक्षत्रप्रचुरा वा । देवी देवतारूपा संसारचक्रे क्रीडन्तीति
 वा । नभ आकाशप्रतिमुञ्चते आयुषोति एतेन स्वरूपं व्याख्यातम् । सूर्यस्य
 व्रतानि दिवसोचितकर्माण्यप्यावृषोति न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । यस्यां रात्र्यां पशवो
 गवादयः अस्या मातुः पृथिव्या उपस्ये उपरिस्थितं वस्तु विशेषेण पश्यन्ति ।
 द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । किम्भूताः पशवः । नानारूपाः विडालाद्यनेक-
 भेदभिन्नाः । जायमाना उत्पद्यमाना अपि । जन्मदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ एका-
 टका चतुर्थी या वर्षासु प्रसिद्धा सा तप्यमाना तपसा शास्त्रविहितधर्मण । गर्भं
 श्रेयःप्राप्तुष्यायविशेषरूपम् । इन्द्रम्परमैश्वर्ययुक्तम् । महिमानम्महान्तम् अप्रतिह-
 तमित्यर्थः । जजान जनितवती । तेन गर्भेण देवा इन्द्राद्या दस्युन्प्रतिपक्षान् व्यस-
 हन्त पराजितवन्तः । यद्वा । तान् विशेषेण स्वप्रहारं असहन्त असहायन्त ।
 अन्तर्भूतो ऽत्र णिच् बोद्धव्यः । यश्च गर्भः शचीभिः स्वनुष्ठितकर्मभिः असुरा-
 णामपकारिणां शत्रूणां हन्ता हिंसकोऽभवत् अभूत् । शचीति कर्मणो नामधेयं
 गणे पठ्यते ॥ ३ ॥ या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टका तत्राष्टमी ज्येष्ठया
 सम्बध्यते । साऽप्येकाष्टकेत्याचक्षते । अथाष्टका स्वभगिनीः प्रत्याह । हे रात्र्यः यूय-
 मात्मगुणैः कृत्वा अनुजां कनीयसीमपि माम् अनानुजाम् न अनुजा अननुजा
 ताम् अनानुजाम् । दीर्घश्छान्दसः । ज्येष्ठाम् अकर्त्त कृतवत्यः । अहञ्च सत्यं युष्म-
 त्कृतमपकारं यथार्थं वदन्ती कीर्त्तयन्ती सती एतत् अनानुजात्वमन्विच्छे शिरसि
 धारये । यथाऽस्य यजमानस्य सुमतौ शोभनमतिप्रदाने भूयासम् भवेयम् । तथा
 यूयमप्येवंविधा भवथ । किन्तु युष्मान्प्रति व्रवीमि । वो युष्माकं मध्ये अन्या
 रात्रयः अन्यां रात्रीं अति अतिक्रम्य मा प्रयुक्तं प्रतिपक्षा भूत्वा यजमानकार्यं मा
 विच्छेदयन्तु । मिथोऽनुरागिण्यो भूत्वा यजमानकार्यं संसाधयन्तिवत्यर्थः ॥ ४ ॥
 अभूदित्यादिना पुनस्ताः प्रत्याह । हे भगिन्यः सम सुमतौ शोभननिष्ठायां वर्त-
 मानो ऽयं यजमानः विश्ववेदाः सर्वधनो ऽभूत् भवतु । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि
 ज्ञानानि धनानि वा यस्य सः । किञ्च प्रतिष्ठां सम्यक् स्थितिम् उत्कर्षं वा आष्ट
 अश्नुताम् । गाध्वामिन्नायजातम् अर्थम् अविदत् विन्दतु । हि शब्द एवार्थः ।

ह्योमी विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिकः । वैश्वदेवीति संशब्दनात् । अत्रः सर्वा-
सामष्टकानां श्वस्तने ऽहनि अन्नपृक्तुसु पार्श्वसकृथिसव्ययोर्मांसमादाय परि-
वृते सर्वत आच्छादिते आवसथ्यागारे पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयंस्तु विशेषः
स्त्रीभ्यश्च स्त्रीभ्यश्चापि पिण्डान्ददाति । कर्षुषु स्त्रीपिण्डसमीपखातगतेषु सुरया
विहितमद्येन तर्पणेन च तर्पणहेतुभिः सक्तुभिरुपसेचनं स्त्रीपिण्डेषु । अन्नानानुले-
पनस्रजश्च ददाति । आचार्याय तथाऽन्तेयासिभ्यः शिष्येभ्यो ऽनपत्येभ्य इच्छया
ददाति । मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः । ऊर्ध्वनाग्रहायण्यास्तिस्त्रीऽष्टकाः । ऊर्ध्वमुपरि आग्रहायण्याः
मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीणि अष्टकाख्यानि कर्माणि भवन्ति ।
तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् । कुतः संस्कारकर्मतेति चेत् । सुमन्तुगौतमा-
दिभिः “अष्टकाः पार्वणश्राद्धं आवण्याग्रहायणी चैत्र्याश्रयुजीति पाकयज्ञसंस्था”
इत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात् । ननु संस्कारकर्मणामपि पञ्चमहाय-
ज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कुतोऽसकृत्करणम् । अभ्यासश्रवणात् । तथाहि
अहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठादित्यादिना पञ्चमहायज्ञादीनां मासि मासि वाशन-
मिति श्राद्धस्य पक्षादिष्विति बहुवचनात् स्थालीपाकस्य । न तथाऽष्टकानामभ्यासः
श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् । एवं च सति चत्वारिंशत्संस्कारकर्मणां मध्ये
येषामभ्यासः श्रूयते ताभ्यसकृद्भवन्ति इतराणि तु सकृदिति निर्णयः । सेन्द्री वैश्व-
देवी प्राजापत्या पित्र्येत्यपूपमांसशशाकैर्यथासङ्ख्याम् । एवमष्टकाकर्माणि
कर्तव्यत्वेनाभिधाय तत्र च द्रव्यदेवतापेक्षायां द्रव्याणि देवताश्चाभिधत्ते । तत्र
प्रथमा सेन्द्री इन्द्रो देवता अस्या इति सेन्द्री इन्द्रदैवत्येत्यर्थः । द्वितीया वैश्वदेवी
विश्वेदेवा देवता अस्या इति वैश्वदेवी विश्वेदेवदैवत्येत्यर्थः । तृतीया प्राजा-
पत्या प्रजापतिर्देवता अस्या इति प्राजापत्या प्रजापतिदैवत्येति यावत् । चतुर्थी
पित्र्या पितरो देवता अस्या इति पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः । अपूपश्च मांसं च
शाकश्च अपूपमांसशशाकैः अपूपमांसशशाकैः यथासङ्ख्यां यस्याः या यथासङ्ख्यां ताम-
नतिक्रम्य यथासङ्ख्याम् यजेतित्यध्याहारः । एतदुक्तमभवति प्रथमायामपूपेनेदं
यजेत द्वितीयायां मध्यमागवेति षड्यमागत्वात् गोमांसेन विश्वान् देवान् तृतीयायां
शाकेन प्रजापतिमिति । अत्र तिस्र उपक्रम्य पित्र्येत्यनेन चतुर्थ्या अभिधानमयुक्त-
मिति चेत् न । उपक्रान्तानां तिसृणां देवताभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया

न्यः । ऋतून् हेमन्तादीन् तन्वते सम्भूय विस्तारयन्ति । पुनः किम्भूताः । कवयः कान्तदर्शनाः । प्रजानतीः पूर्वकालस्वरूपं जानानाः । द्वादनात् व्यापकत्वाच्छन्दी वत्सरः तस्य मध्ये परियन्ति आवर्तन्ते । कीदृश्यः भास्वतीः दीप्तिमत्यः । ताम्यः स्वाहा सुहुतमस्त्यति सर्वत्र समानम् ॥ १ ॥ या रात्री ज्योतिष्मती आप्यायनद्वारा ओजआदिकर्त्री नक्षत्रप्रचुरा वा । देवी देवतारूपा संसारचक्रे क्रीडन्तीति वा । नभ आकाशम्प्रतिमुञ्चते आयुषीति एतेन स्वरूपं व्याख्यातम् । सूर्यस्य व्रतानि दिवसोचितकर्माण्यप्यावृषीति न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । यस्यां रात्र्यां पशवो गवादयः अस्या मातुः पृथिव्या उपस्ये उपरिस्थितं वस्तु विशेषेण पश्यन्ति । द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । किम्भूताः पशवः । नानारूपाः विडालाद्यनेकभेदभिन्नाः । जायमाना उत्पद्यमाना अपि । जन्मदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ एकाष्टका चतुर्थी या वर्षासु प्रसिद्धा सा तप्यमाना तपसा शास्त्रविहितधर्मण । गर्भं श्रेयःप्राप्तुपायविशेषरूपम् । इन्द्रम्परमैश्वर्ययुक्तम् । महिमानम्महान्तम् अप्रतिहतमित्यर्थः । जजान जनितवती । तेन गर्भेण देवा इन्द्राद्या दस्यून्प्रतिपत्तान् व्यसहन्त पराजितवन्तः । यद्वा । तान् विशेषेण स्वप्रहारं असहन्त असहायन्त । अन्तर्भूतो ऽत्र गिञ्च वोद्भव्यः । यश्च गर्भः शचीभिः स्वनुष्ठितकर्मभिः असुराणामपकारिणां शत्रूणां हन्ता हिंसकोऽभवत् अभूत् । शचीति कर्मणो नामधेयं गणै पट्यते ॥ ३ ॥ या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टका तत्राष्टमी ज्येष्ठ्या सम्बध्यते । साऽप्येकाष्टकेत्याचक्षते । अथाष्टका स्वभगिनीः प्रत्याह । हे रात्र्यः यूयमात्मगुणैः कृत्वा अनुजां कनीयसीमपि माम् अनानुजाम् न अनुजा अननुजा ताम् अनानुजाम् । दीर्घशब्दान्दसः । ज्येष्ठाम् अकर्त्त कृतवत्यः । अहञ्च सत्यं युष्मत्कृतमपकारं यथार्थं वदन्ती कीर्त्तयन्ती सती एतत् अनानुजात्वमन्विच्छे शिरसि धारये । यथाऽस्य यजमानस्य सुमतौ शोभनमतिप्रदाने भूयासम् भवेयम् । तथा यूयमप्येवंविधा भवथ । किन्तु युष्मान्प्रति ब्रवीमि । वो युष्माकं मध्ये अन्या रात्रयः अन्यां रात्रीं अति अतिक्रम्य मा प्रयुक्त प्रतिपत्ता भूत्वा यजमानकार्यं मा विच्छेदयन्तु । मिथोऽनुरागिण्यो भूत्वा यजमानकार्यं संसाधयन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ अभूदित्यादिना पुनस्ताः प्रत्याह । हे भगिन्यः मम सुमतौ शोभननिष्ठायाम् वर्तमानो ऽयं यजमानः विश्ववेदाः सर्वधनो ऽभूत् भवतु । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि या यस्य सः । किञ्च प्रतिष्ठां सम्यक् स्थितिम् उत्कर्षं वा आष्ट अश्नुताम् । गाधञ्चाभिलाषजातम् अर्थम् अविदत् विन्दतु । हि शब्द स्वार्थः ।

होमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिकः । वैश्वदेवीति संशब्दनात् । ऋः सर्वा-
सामष्टकानां श्वस्तने ऽहनि अन्वष्टकासु पार्ष्वसकृथिसव्ययोर्मांसमादाय परि-
वृते सर्वत आच्छादिते आवसथ्यागारे पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयंस्तु विशेषः
स्त्रीभ्यश्च स्त्रीभ्यश्चापि पिण्डान्ददाति । कर्पू-पु स्त्रीपिण्डसमीपखातगर्तेषु सुरया
विहितमद्येन तर्पणेन च तर्पणहेतुभिः सक्तुभिरुपसेचनं स्त्रीपिण्डेषु । अञ्जनानुले-
पनक्षजश्च ददाति । आचार्याय तथाऽन्तेवासिभ्यः शिष्येभ्यो ऽनपत्येभ्य इच्छया
ददाति । मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका भवतीति शेषः ॥ ३ ॥ * ॥

हरिहरः । ऊर्ध्वमायहायण्यास्तिस्त्रीऽष्टकाः । ऊर्ध्वमुपरि आग्रहायण्याः
मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीणि अष्टकारख्यानि कर्माणि भवन्ति ।
तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् । कुतः संस्कारकर्मतेतिचेत् । सुमन्तुगौतमा-
दिभिः “अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्रयुजीति पाकयज्ञसंस्था”
इत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात् । ननु संस्कारकर्मणामपि पञ्चमहाय-
ज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कुतोऽसकृत्करणम् । अभ्यासश्रवणात् । तथाहि
अहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठादित्यादिना पञ्चमहायज्ञादीनां मासि मासि वाशान-
मिति श्राद्धस्य पक्षादिविति बहुवचनात् स्थालीपाकस्य । न तथाऽष्टकानामभ्यासः
श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् । एवं च सति चत्वारिंशत्संस्कारकर्मणां मध्ये
येषामभ्यासः श्रूयते ताम्यसकृद्भवन्ति इतराणि तु सकृदिति निर्णयः । सेन्द्री वैश्व-
देवी प्राजापत्या पित्र्येत्यूपमांशं सशाकैर्यथासङ्घाम् । एवमष्टकाकर्माणि
कर्तव्यत्वेनाभिधाय तत्र च द्रव्यदेवतापेक्षायां द्रव्याणि देवताश्चाभिधत्ते । तत्र
प्रथमा सेन्द्री इन्द्रो देवता अस्या इति सेन्द्री इन्द्रदैवत्येत्यर्थः । द्वितीया वैश्वदेवी
विश्वेदेवा देवता अस्या इति वैश्वदेवी विश्वेदेवदैवत्येत्यर्थः । तृतीया प्राजा-
पत्या प्रजापतिर्देवता अस्या इति प्राजापत्या प्रजापतिदैवत्येति यावत् । चतुर्थी
पित्र्या पितरो देवता अस्या इति पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः । अपूपश्च मांसं च
शाकश्च अपूपमांसशाकांस्तैः अपूपमांसशाकैः यथासङ्घाम् यस्याः या यथासङ्घा ताम-
नतिक्रम्य यथासङ्घाम् यजेतेत्यध्याहारः । एतदुक्तमभवति प्रथमायामूपेनेदं
यजेत द्वितीयायां मध्यमागवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेन विश्वान् देवान् तृतीयायां
शाकेन प्रजापतिमिति । अत्र तिस्र उपक्रम्य पित्र्येत्यनेन चतुर्थ्या अभिधानमयुक्त-
मिति चेत् न । उपक्रान्तानां तिसृणां देवताभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया

ऋतुभिः सह सन्धानात् । अङ्गां वासराणां नेत्री प्रापयित्री । उपसो दिनानामाविर्भा-
 वात् । तथा प्रजानां जनित्री सवित्री । निद्रापगमेन जागरणधर्मत्वात् । एकैव सती
 बहुधा प्रकारेण व्यीच्छत् प्राकाशत । अनेन कर्तुर्धर्मत्वात् या एवरूपा सा त्वं
 स्वयमजीर्णां सती अन्यत्सर्वम्प्राणिजातं जरयसि वयोविहीनं करोषि यातायाताभ्याम्
 वयसोपचयाद्वा । अथवा रधिरश्मिकदम्बप्रसारेण स्वयं जीर्णां सती अन्यत्सर्व-
 न्निमेपादि संवत्सरान्तकालावयवजातं जरयसि अपनयसि । तथाच यास्कः ।
 रात्रेर्जरयिता जारः सूर्य इति । ततः स्थालीपाकेन शान्तापृथिवीत्यादिना मन्त्र-
 चतुष्टयेन चतस्र आहुतयः क्रमेण । अथ मन्त्रार्थः । तत्र त्रयाणाम्प्रजापतिः पङ्क्ति-
 लिङ्गीक्ता होमे० शान्ता सुखस्वरूपा पृथिवी नो ऽस्माकम् अभयं कृणोतु करोतु ।
 तथा शिवं मङ्गलमन्तरिक्षम् तथा शं सुखरूपा द्यौरपि कृणोतु । तथा दिशः
 प्राच्याद्याः प्रदिशो ऽवान्तरदिशः आदिशः सर्वा नो ऽस्माकं शं कृण्वन्तु । हे
 अहोरात्रे युवां शं कृणुतं कुरुतम् । एषाम्प्रसादाद्दीर्घमायुर्व्यंशनवै प्राप्नुयाम् ॥ १ ॥
 आपो जलानि । मरीचीः मरीचयः ॥ मे मम देहगोहादि सर्वं परिपान्तु रक्षन्तु । घाता
 अपान्यारयिता समुद्रः सिन्धुः मे इति पदन्तन्त्रम् अतः सर्वत्र सम्बध्यते । तेन मे
 मम पापं वृजिनं अपहन्तु दूरीकृत्य नाशयतु । कीदृशम्यापम् तदेव प्रपञ्चयति ।
 भूतं व्यतीतम् भविष्यदागामि तत् विश्वं सर्वं पापम् अकृन्तत् छिनत्त्वितिया-
 वत् । कृती छेदने । यद्वा भूतन्द्वादियु व्यतीतम् भविष्यच्च तेष्वेव वर्तमानम्
 अभीष्टन्यनादिनिकरं विश्वं सर्वमकृन्तत् अनवच्छिन्नङ्करोतु । तत एतैरनुगृही-
 तस्य मे ब्रह्म वेदः अभिगुप्तः शूद्रश्रवणादिना ऽनुपहृतोऽस्तु । ततो ऽभिगुप्तेन
 वेदेनाहं सुरक्षितः । धर्मानुष्ठाने निश्चल्यूहः स्याम् भवेयम् । सर्वेषां सुरक्षितः ॥ २ ॥
 विश्वेदेवास्त्रयोदश । आदित्या द्वादश । वसवोऽष्टौ । रुद्रा एकादश । मरुतो
 देवविशेषा एकोनपञ्चाशत् । एते नो ऽस्माकं गोप्तारो रक्षितारः सन्तु भवन्तु ।
 परमेष्ठी प्रजापतिश्च मयि ऊर्जामन्नम्प्राणयत्नं वा । प्रजाम्पुत्रादिरूपाम् । अमृ-
 तम् अमरणधर्मत्वम् परमानन्दं वा । तथा दीर्घमायुश्चिरञ्जीवितञ्च दधातु
 सुस्थितङ्करोतु ॥ ३ ॥ अष्टकायै स्वाहेति चतुर्थीमाहुतिं हुत्वा ऽपूपेनेन्द्राय स्वाहे-
 त्येकामाहुतिं हुत्वोभयोः स्थिष्टकृत् । इति प्रथमाष्टका ॥ * ॥ मध्यमाष्टका पौष-
 स्य कृष्णाष्टम्याम् । सा च गवा गोपशुना भवति । तस्याश्च कल्पमुपरिष्टाद्-
 ह्यति । तस्यै वषां नाभिस्यचर्मविशेषं जुहोति वहवषामितिमन्त्रेण । तस्यार्थः ।
 तत्रादित्यस्त्रिष्टुप् जातवेदा वषाहोमे० । वह प्रापय । शेषं स्पष्टम् । पुनरवदान-

होत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥
 वृत्तस्याध्यायसापेक्षमघसङ्कीर्णचनन्तथा । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
 प्रायश्चित्ताभिधानं च विप्राणाम्परिणान्तिकम् ॥ संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशो-
 र्वधः । दत्तौरसेतरैर्यान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रमण-
 न्तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्रमेधकौ ॥ कलौ युगे त्विमान्यर्मान् वर्ज्यानाहु-
 र्मनीषिणः । इति स्मरणात् । गोपशोरस्वर्गत्वाल्लोकविद्विष्टत्वात्कलौ विशेषतो
 वर्जनीयत्वाच्च न गवालम्भः कर्तव्यः । किन्तु अनिपिद्वपश्वन्तरेणावश्यकर्तव्याष्टका-
 दिकर्म निर्वर्त्तनीयम् । तस्यै वपां जुहोति वहवपां जातवेदः पितृभ्य इति । तस्यै
 इति पृष्ठीस्थाने चतुर्थी । तस्याः गोर्वपां वहवपामित्यनेन मन्त्रेण जुहोति पुन-
 र्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानि जुहोति । शेषम्पशुकल्पं पशुश्चेदाह्लाव्येत्या-
 दिना उपरिष्ठाद्वक्ष्यति । “रूपं कालोऽनुनिर्वापः श्रपणन्देवता तथा । आदौ ये
 विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः” इत्येतस्य संहितासु अदर्शनात् । समूलत्वे
 त्वनुनिर्वापादिसमभिव्याहारेण श्रौतमात्रविपयत्वात् । वस्तुतस्तु नान्यस्य तन्त्रे
 प्रततेऽन्यस्य तन्त्रम्प्रतीयत इति प्रायिकम् । सान्तपनीयाधिकरणेऽन्यतन्त्रमध्ये
 ऽग्निहोत्रदर्शनात् । श्रवोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसकृथिसव्याभ्यां परिवृते
 पिण्डपितृयज्ञवत् । श्रः अष्टम्यामुत्तरेद्युः अन्वष्टकासु अष्टका अनु पश्चाद्द्वयन्ती-
 त्यन्वष्टकाः तासु सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवतीति शेषः । केन द्रव्येण-
 त्यत आह । पार्श्वसकृथिसव्याभ्याम् । पार्श्वञ्च सकृथि च पार्श्वसकृथिनी
 ते च सव्ये च पार्श्वसकृथिसव्ये ताभ्याम्पार्श्वसकृथिसव्याभ्याम् । अत्र तुल्याधिक-
 रणविशेषणीभूतस्य सव्यशब्दस्योत्तरपदत्वं छान्दसम् । परिवृते सर्वतः प्रच्छादिते
 आवसथ्याग्निसदने । इतिकर्तव्यतापेक्षायामाह पिण्डपितृयज्ञवत् । अपराहुं पिण्ड-
 पितृयज्ञ इत्याद्युक्तपिण्डपितृयज्ञविधिना । स्त्रीभ्यश्च । पिण्डपितृयज्ञवत् इत्यनेन
 पिण्डपितामहप्रपितामहानामेव पिण्डदानं प्राप्तं ततो ऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यः
 मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिण्डान्दद्यादिति चकारेण समुच्चीयते । अत्र सामा-
 न्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयते अवगम्यते । उपसेचनं
 च कर्षूपु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनशंखजश्व ॥ न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डा-
 न्दद्यात् किन्तु उपसेचनं च कुर्यात् ॥ कया सुरया मद्येन कासु कर्षूपु अयटेषु न
 केवलं सुरया तर्पणेन च तर्पयत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्तादि तेन । चकार उप-

आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानन्नदीपः । अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोऽपि कालो-
 पलक्षकः । यथा वार्त्रेष्ठी पौर्णमासी वृधन्वती अमावास्येत्यत्र कर्माभिधायकौ पौर्ण-
 मास्यमावास्याशब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ । अन्यथा प्राग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रोऽष्टका
 इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् । तस्मादष्टकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते ।
 तथाच श्रुतिः । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या इति । आश्वलायनस्मृ-
 तिश्च । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति । एवमष्टकाकर्मसु
 द्रव्यदेवते अभिधायेदानीमुद्देशक्रमेण तदितिकर्तव्यतामाह । प्रथमाष्टका पक्षाष्ट-
 म्यां स्यालीपाकं अपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिंश-
 त्स्वसार इत्यादि । प्रथमा आद्या अष्टका अष्टकास्यं कर्म भवतीति शेषः । कदा
 पक्षाष्टम्याम् । अत्र सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वादष्टम्योऽप्यनेका इति किम्मा-
 ससम्बन्धिन्यामष्टम्यामष्टकानामधेयं कर्मेति सन्देहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह ।
 पक्षेऽपरपक्षे पौर्णमास्या ऊर्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् पक्षाष्टमी कृष्णाष्टमी न पुनः
 सौरसावननाक्षत्रमाससम्बन्धिनी तेषां शुक्लकृष्णपक्षत्वाभावात् तस्यां पक्षाष्टम्याम् ।
 कथं, स्यालीपाकं चरं अपयित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्यभागौ आहुतिविशेषौ
 हुत्वा दशाज्याहुतौः त्रिंशत्स्वसार इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोति ।
 स्यालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीत्यादि । स्यालीपाकस्य चरीर्जुहोति
 शान्ता पृथिवीत्यादिमिश्रचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति प्रतिमन्त्रम् । अत्र ऐन्द्री
 प्रथमाऽष्टकेति प्राधान्यमिन्द्रस्योक्तम् । अपूपेत्यनेन हृदियः । यागावसरश्च नेक्तः
 सूत्रकृता, अतः सन्देहः कुत्र क्रियतामिति । किन्तावत्प्राप्तम् साधनत्वात्प्राधानत्वादा-
 ज्यभागानन्तरं क्रियतामिति । न । तत्र आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकृ-
 ताऽऽज्याहुतिविधानात् । तर्हि तदन्तेऽस्तु । न । तत्रापि स्यालीपाकस्य जुहोतीत्या-
 ज्यहोमानन्तरं स्यालीपाकहोमविधानात् । तस्मादनन्तरमेव युज्यते । तत अपूपेन
 इन्द्राय स्याहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् । एवमुत्तरत्रापि । एवमथमाष्टकेतिकर्तव्यता-
 मनुविधायाधुना इयमेवोत्तरास्वप्यष्टकास्वतिकर्तव्यता इत्यभिप्रेत्य एतासां विशेष-
 मात्रमनुविधत्ते मध्यमागवेत्यादिभिर्मन्त्रैः । मध्यमा तिसृणां द्वितीयेत्यर्थः । सा च
 गवा गोपशुना कर्तव्या इति सूत्रशेषः । अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथापि
 “अस्यर्गं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु” इति स्मरणात् । तथा । “देवरेण
 मुतोत्पत्तिर्यानप्रस्याश्मग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ समुद्र-
 यानस्यीकारः क्रमण्डलुविधारणम् । महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुरायहः ॥ अग्नि-

इदंरात्र्यै० ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती धुस्वीत्तरामु-
त्तरांशं समांशं स्वाहा ॥ इदं रात्र्यै० ॥ शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा
शबलीरग्निकेतुः । समानमयंशं स्वपस्यमाना विभ्रती जरामजर उप आगात्स्वाहा ॥
इदंरात्र्यै० ॥ ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । सका
सती बहुधोपो व्यौच्छत्सा जीर्णां त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहा ॥ इदंरात्र्यै० ॥ १० ॥
अथ स्थालीपाकेनाहुतीश्चतस्रः शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहोति प्रति-
मन्त्रम् । तद्यथा । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्तऽशत्रो धौरभयं कृणोतु । शत्रो
दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यंश्वै स्वाहा ॥ इदं पृथिव्यै
अन्तरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प्रदिग्भ्य आदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च० ॥ आपो मरीचीः
परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतम्बविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे
ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यांस्वाहा । इदमद्भ्यो मरीचिभ्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे
च० । विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्रारो मरुतश्च सन्तु । जज्ञं प्रजा-
ममृतन्दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा ॥ इदं विश्वेभ्य आदि-
त्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च० । अष्टकायै
स्वाहा इदमष्टकायै० । अथ अपूपदेकाहुतिः । इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० ।
स्थालीपाकादपूपाञ्च स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तं होमं
विधाय प्राशनादि समापयेत् । ओऽन्वष्टकाकर्मावसथ्याग्नावेव । तत्र नित्यवैश्वदे-
वानन्तरमपराह्णे प्राचीनावीती नीवीवन्धनं कृत्वा दक्षिणामुखः परित्यृतेऽग्नि-
मीपे अग्नेरुत्तरत उपविश्य आग्नेयादिदक्षिणान्तमप्रदक्षिणमग्निं दक्षिणाग्रैः कुशैः परि-
स्तीर्य अग्नेः पश्चिमतो दक्षिणसंस्थानि पात्राण्येकैकश आसादयति । तद्यथा । स्रुचं
चरुस्थालीं वा सुस्रुपत्ने तु सुगनन्तरं चरुस्थालीमुदकम् आज्यम् मेक्षणम् रप्यम्
उदपात्रम् सकृदाच्छिन्नानि क्रीतयोर्लब्धयोर्वा ङागस्य पार्श्वसकृद्योर्मांसम् सुराम्
सक्तून् अञ्जनम् अनुलोपनम् स्रजः सूत्राणि च । ततः पार्श्वसकृद्योर्मांसं श्लक्ष्णम्
अणुशश्चित्वा प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्याग्नावधिश्रित्याप्रद-
क्षिणं मेक्षणेन चालयित्वा शृतमांसमासादितेन घृतेनाभिचार्यं दक्षिणत उद्वास्य
पूर्वणाग्निमानीयोत्तरतः स्यापयेत् । ततः सव्यं जान्याच्य मेक्षणेन मांसमादाय
अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं
विधाय पुनर्मैक्षणेन मांसमादाय सीमाय पितृमते स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं हुत्वा
इदं सीमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नी प्रास्पग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा

सेचनक्रियासमुच्चयार्थः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युङन्तोऽत्र तर्पणशब्दः । त्रैककुदं
 सौवीराञ्जनमिति प्रसिद्धं तदलाभे लौकिकं कज्जलम् अनुलेपनं सुगन्धिद्रव्यं
 चन्दनादि स्रजः अप्रतिपिडसुरभिपुष्पमालाः । चकारो दद्यादिति क्रियासमुच्च-
 यार्थः । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् । यदि कामयेत तदा आचा-
 र्याय अन्तेवासिभ्यश्च शिष्येभ्यः पिण्डान् दद्यात् । यदि ते अनपत्याः स्युः । मध्या
 वर्षे च तुरीया शाकाष्टका । एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशेषतश्चानुविधाय
 पित्र्येत्युद्देशक्रमप्राप्तं विशेषतश्चतुर्थीमष्टकामाह । मध्या मध्ये वर्षे वृष्टिकाले
 प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वमष्टमीत्यर्थः । तुरीया चतुर्थी शाकाष्टका शाकेन कालशाकाख्येन
 निर्वर्त्या अष्टका शाकाष्टका । इति सूत्रार्थः । अथाष्टकाकर्मपद्धतिः । तत्र मार्ग-
 शीर्ष्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां मातृपूजापूर्वाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय आवसथ्याग्नी कर्म
 कुर्यात् । केषाञ्चिन्मते अष्टकाकर्मसु आभ्युदयिकश्राद्धास्ति । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमिति
 वचनात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । तद्गुलानन्तरं पूर्वमौपासना-
 ग्निसिद्धस्यैवापूपस्यासादनम् प्रोक्षणं च प्रोक्षणकाले । तत्राज्यभागान्तं कर्म कृत्वा
 त्रिंशत्स्वसार इत्येवमाद्या दशाहुतीर्हुत्वा स्थालीपाकेन शान्ता पृथिवीत्यादिभि-
 र्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा अपूपादिन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं दत्त्वा स्था-
 लीपाकादपूपाञ्च स्विष्टकृते जुहोति । तद्यथा आज्यभागानन्तरं त्रिंशत्स्वसार
 उपयन्ति निष्कृतसमानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये
 छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा ॥ इदं स्वसृभ्यो० । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते
 नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातु-
 रस्या उपस्थे स्वाहा । इदंरात्र्यो० । एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भम्-
 हिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्यसहन्त देवा हन्तासुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥
 इदमष्टकायै० । अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयास-
 मस्य सुमती यथा भूयमन्यावो अन्यामतिमाप्रयुक्त स्वाहा ॥ इदंरात्रीभ्यो० ॥
 अभून्म सुमती विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्दि गाधम् । भूयासमस्य सुमती यथा
 भूयमन्यावो अन्यामतिमाप्रयुक्त स्वाहा ॥ इदंरात्रीभ्यो० ॥ पञ्चव्युष्टीरनुपञ्च-
 दोहा गां पञ्चनास्रीमृतवीऽनुपञ्च । पञ्चदिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलो-
 कमेकं स्वाहा ॥ इदंरात्रीभ्यो० ॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युपिष्यपामेका महिमानं
 विभतिं । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा ॥

काष्मर्यमय्यौ हस्तमात्रौ वपाश्रपण्यौ शाखाविशाखे अष्टकां चरुतण्डुलाः हस्त-
 मात्रम् वारणम् शूलम् पशुश्रपणार्थमुपा ताम्रमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतण्डुलाश्चे-
 त्येतानि । अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयन्ति । प्लक्षशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा ।
 व्याममात्री कौशी । त्रिगुणरशना । उपाकरणदृशम् । एकन्दभंतरुणम् द्विगुणरशना ।
 कौशी व्याममात्री । पशुश्लगः । पात्रेजनी । उदकपूर्णा स्थाली । असिः शस्त्रम् ।
 हिरण्यशकलानि पद् । पृपदाज्यार्थं दधिचेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणान्ते
 विशेषः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टभ्योक्षामीति पाशुकचरुतण्डुलानां प्रोक्षणम् ।
 आज्यनिर्वापानन्तरमष्टकाचरुपात्रे तण्डुलान् प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तण्डुलप्रक्षेपं
 कुर्यात् । ततो ब्रह्माज्यं स्वयमष्टकाचरं अन्यः पत्नी वा पाशुकचरं युगपदंघ्रौ उदक्संस्थ-
 मधिश्चयन्ति । ततः पर्यग्निकरणादि प्रोक्षणप्युत्पवनान्तं यजमान एव कुर्यात् । अथाग्नेः
 पश्चाद्दक्षिणत आरभ्य उदक्संस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरि प्लक्षशाखा आस्तीर्याग्नेः
 प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्गत्वा पलाशशाखामग्निकुण्डलग्नामुदङ्मुख उपविष्टः वितस्तिमात्रं
 निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षिण्येन पलाशशाखां त्रिविष्टयति । अथोपाकरण-
 दृशेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति शरीरे स्पृशति । ततो द्विगुणर-
 शनया शृङ्गमध्ये तूष्णीं दक्षिणकर्णाधस्ताद्ब्रूयति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुन-
 ज्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुनक्ति । ततः प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्या-
 मीति ब्रह्माणामामन्त्र्य ॐ प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं
 प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुपोक्षति
 सिञ्चति । अथ यथागतमागत्य स्वासने उपविश्योपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्या-
 दाय पर्युक्ष्य ब्रह्मणाऽन्वारव्य आघारौ हुत्वा आज्यलिप्रेन सुवेण ललाटे अंसयोः
 श्रोण्योश्च पशुं समनक्ति अञ्जनं करोति । ततोऽसिमादाय स्रुवेणैव संयोज्यासि-
 सुवाग्राभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । ततोऽग्नेरुत्सुकमादायोत्थाय प्रदक्षिणं परिग-
 च्छन् पशुम् आज्यम् शाखामग्निम् त्रिःपर्यग्निकृत्वोरुत्सुकमग्नौ प्रास्य तावत्प्रति परी-
 त्याप्रादक्षिण्येनागत्य आस्तूतदृणद्वयमादाय पशुं गिरस उन्मुच्य कण्ठे वध्या पला-
 शशाखात उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारव्यमु-
 दङ्गयति । तत्रैकं दृशं भूमौ धृत्वा तस्मिन्प्रत्यक्षगिरसं प्राक्गिरसं वा उदक्पादं
 पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः । अपरः कश्चिन्मुखं सङ्गृह्य सञ्जप-
 यति । सञ्जप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामा-
 हुति हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्त्वा सञ्जपे देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन द्विती-

दक्षिणामुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्य भूमिसुपलिप्य तत्र स्फ्येन अपहृता असुरार-
 चांशं सि वेदिपद इति मन्त्रेण लेखां दक्षिणसंस्थामुल्लिख्य तथैव द्वितीयाम् उदक-
 मुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युत्सुकं प्रथमलेखाग्रे निधाय तथैव द्वितीयलेखाग्रे । उदकमु-
 पस्पृश्य उदकपात्रमादाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्म-
 न्नवनेनिद्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनन्दत्वा द्वितीयलेखायामेवमेवामुक-
 सगोत्रेऽस्मन्मातरमुक्ति देवि अवनेनिद्वेत्येवं पितामहीप्रपितामह्योरवनेजनन्दत्वा
 सकृदुपमूलजूनानि दक्षिणाग्राणि बर्हीं पि लेखयोरास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकस-
 गोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिण्डन्दत्वा पितामहप्रपि-
 तामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायाममुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुक्ति देवि एतत्ते मांसं स्वधा
 नम इति मांसपिण्डं दत्वा पितामहीप्रपितामह्योरप्येवं पिण्डद्वयं प्रदाय प्रतिपि-
 ण्डदानम् इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै
 इदं प्रपितामह्यै इति त्यागान् विधाय इच्छया स्त्रीपिण्डसमीपेऽवनेजनसकृदाच्छि-
 न्नास्तरणपूर्वकमनपत्येभ्य आचार्यायान्तेवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिण्डान् दद्यात् ।
 चकारादप्येभ्योऽपि सपिण्डादिभ्यो दद्यात् । स्त्रीपिण्डसन्निधौ अवटत्रयं खात्वा तेषु
 अमुकसगोत्रेऽमुक्ति देवि सुरां पिवस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपि-
 तामहीरितरयोरवटयोरासिच्य सक्तूनादायामुकसगोत्रेऽमुक्ति देवि त्व्यस्वेति मातृ-
 प्रभृतिभ्यः सक्तूप्रत्यवटं प्रक्षिप्य ततस्तथैवाञ्जस्वेति मातृप्रभृतिभ्योऽञ्जनन्दत्वा अनु-
 लिम्पस्वेत्यनुलेपनं च दत्वा स्रजोऽपि नह्यस्वेति स्रजो दत्वा अत्र पितर इत्यर्द्धं
 जपित्वा पराङ्गवृत्य वायुं धारयन् आतमनात् उदञ्चुख आसित्वा तेनैवावृत्यामीमद-
 न्तेत्यर्द्धं जपित्वा पूर्ववदधनेज्य नीवीं विसंस्य नमो व इति प्रतिमन्त्रमञ्जलिं
 करोति । गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्य एतद् इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्वा ऊर्जमिति
 पिण्डेष्वपी निपिच्य पिण्डानुत्थाप्य उपायामवधायावघ्राय सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ
 प्रास्थोल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य आन्वष्टकं श्राद्धं कुर्यात् । उपा ताम्रमयी
 मृन्मयी वा । शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आददीत मतीः सदा । उपा मांससात्रा-
 य्योपा चयनोपा पशूपा पिण्डपितृयज्ञोपा । इति प्रथमाष्टका । पौष्या ऊर्ध्वं
 कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका वैश्वदेवी । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं
 श्राद्धं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनम् प्रणीताप्रणयनम् परि-
 स्तरणं च विधाय पात्राण्यासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रम्
 आज्यस्थाली द्वे, चरुस्थाल्यौ संमार्गाकुशाः उपयमनकुशाः समिधः सुवः आज्यम्

काष्मर्यमय्यौ हस्तमात्रौ वपाश्रपण्यौ शाखाविशाखे अष्टकां चरुतण्डुलाः हस्त-
 मात्रम् वारणम् शूलम् पशुश्रपण्यार्थमुपा तान्नमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतण्डुलाश्चे-
 त्येतानि । अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयन्ति । मूत्रशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा ।
 व्याममात्री कौशी । त्रिगुणरशना । उपाकरणदृणम् । एकन्दर्भतरुणम् द्विगुणरशना ।
 कौशी व्याममात्री । पशुश्छागः । पात्रेजनी । उदकपूर्णा स्थाली । असिः शस्त्रम् ।
 हिरण्यशकलानि पट् । पृपदाज्यार्थं दधिचेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणान्ते
 विशेषः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति पाशुकचरुतण्डुलानां प्रोक्षणम् ।
 आज्यनिर्वापानन्तरमष्टकाचरुपात्रे तण्डुलान् प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तण्डुलप्रक्षेपं
 कुर्यात् । ततो ब्रह्माज्यं स्वयमष्टकाचरुं अन्यः पत्नी वा पाशुकचरुं युगपदग्नौ उदकसंस्व-
 मधिश्रयन्ति । ततः पर्यग्निकरणादि प्रोक्षणयुत्पवनान्तं यजमान एव कुर्यात् । अथाग्नेः
 पश्चादक्षिणत आरभ्य उदकसंस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरि मूत्रशाखा आस्तीर्याग्नेः
 प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्गत्वा पलाशशाखामग्निकुण्डलग्नामुदङ्मुख उपविष्टः वितस्तिमात्रं
 निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षिण्येन पलाशशाखां त्रिविष्टयति । अथोपाकरण-
 दृणेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति शरीरे स्पृशति । ततो द्विगुणर-
 शनया शृङ्गमध्ये तूर्णां दक्षिणकर्णाधस्ताद्गन्नाति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुन-
 ज्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुनक्ति । ततः प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्या-
 मीति ब्रह्माणामान्त्र्य ॐ प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुजातो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं
 प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुपोक्षति
 सिञ्चति । अथ यथागतमागत्य स्वासने उपविश्योपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्या-
 दाय पर्युद्व्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आघारौ हुत्वा आज्यलिप्तेन सुवेण ललाटे असंयोः
 श्रोण्योश्च पशुं समनक्ति अञ्जनं करोति । ततोऽसिमादाय सुवेणैव संयोज्यासि-
 सुवाग्राभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । ततोऽग्नेरुत्सुकमादायोत्याय प्रदक्षिणं परिग-
 च्छन् पशुम् आज्यम् शाखामग्निम् त्रिःपर्यग्निकृत्योत्सुकमग्नौ प्रास्य तावत्प्रति परी-
 त्याप्रादक्षिण्येनागत्य आस्तृतदृणद्वयमादाय पशुं गिरस उन्मुच्य कण्ठे बध्वा पला-
 शशाखात उन्मुच्य रशनया धामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धमु-
 दङ्गयति । तत्रैकं दृणं भूमौ धृत्वा तस्मिन्प्रत्यक्षगिरसं प्राक्गिरसं वा उदकपादं
 पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः । अपरः कश्चिन्मुखं सङ्गृह्य सञ्जप-
 यति । सञ्जप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामा-
 हुति हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्त्वा सञ्जपे देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन द्विती-

दक्षिणामुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्य भूमिमुपलिप्य तत्र स्फ्येन अपहता असुरार-
 नाशंसि वेदिपद इति मन्त्रेण लेखां दक्षिणसंस्थामुल्लिख्य तथैव द्वितीयाम् उदक-
 मुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युल्मुकं प्रथमलेखायै निधाय तथैव द्वितीयलेखायै । उदकमु-
 पस्पृश्य उदकपात्रमादाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थेनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्म-
 ण्वनेनिह्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनन्दत्वा द्वितीयलेखायामेवमेवामुक-
 सगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि अ्वनेनिह्वेत्येवं पितामहीप्रपितामहयोरवनेजनन्दत्वा
 सकृदुपमूललूनानि दक्षिणाग्राणि बर्हीं पि लेखयोरस्तीर्यं तत्रावनेजनक्रमेणामुकस-
 गोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिण्डन्दत्वा पितामहप्रपि-
 तामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायाममुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि एतत्ते मांसं स्वधा
 नम इति मांसपिण्डं दत्वा पितामहीप्रपितामहयोरप्येवं पिण्डद्वयं प्रदाय प्रतिपि-
 ण्डदानम् इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै
 इदं प्रपितामह्यै इति त्यागान् विधाय इच्छया स्त्रीपिण्डसमीपेऽवनेजनसकृदाच्छि-
 न्नास्तरणपूर्वकमनपत्येभ्य आचार्यायान्तेवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिण्डान् दद्यात् ।
 चकारादन्त्येभ्योऽपि सपिण्डादिभ्यो दद्यात् । स्त्रीपिण्डसन्निधौ अवटत्रयं खात्वा तेषु
 अमुकसगोत्रेऽमुकि देवि सुरां पिवस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपि-
 तामहीरितरयोरवटयोरसिच्य सक्तूनादायामुकसगोत्रेऽमुकि देवि तुष्यस्वेति मातृ-
 प्रभृतिभ्यः सक्तूनप्रत्यवटं प्रक्षिप्य ततस्तथैवाञ्जुस्वेति मातृप्रभृतिभ्योऽञ्जनन्दत्वा अनु-
 लिम्पस्वेत्यनुलेपनं च दत्वा स्रजोऽपि नह्यस्वेति स्रजो दत्वा अत्र पितर इत्यर्द्धं
 जपित्वा पराङ्गवृत्य वायुं धारयन् आतमनात् उदञ्चुख आसित्वा तेनैवावृत्यामीमद-
 न्तेत्यर्द्धं जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीं विस्त्रंस्य नमो व इति प्रतिमन्त्रमञ्जलिं
 करोति । गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्य एतद् इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्वा ऊर्जमिति
 पिण्डेष्वपो निपिच्य पिण्डानुत्याप्य उपायामवधायवघ्राय सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ
 प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य आन्वष्टकं आर्द्धं कुर्यात् । उपा ताम्रमयी
 मृन्मयी वा । शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आददीत मतीः सदा । उपा मांससान्ना-
 य्योपा चयनीपा पशूपा पिण्डपितृयज्ञोपा । इति प्रथमाष्टका । पौष्या ऊर्ध्वं
 कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका वैश्वदेवी । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं
 आर्द्धं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनम् प्रणीताप्रणयनम् परि-
 स्तरणं च विधाय पात्राण्यासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रम्
 आज्यस्थाली द्वे, चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधः सुवः आज्यम्

क्रमेण द्विद्विरवदाय सुवे क्षिप्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदायोपरि क्षिप्वा तदुपरि
हिरण्यशकलं दत्वा सकृदभिचार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । इदं
विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यक्त्वा स्विष्टकृदर्थं सुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलन्दत्वा
अङ्गेभ्यो द्विद्विरवदाय सुवे कृत्वा चरुद्वयाच्च सकृत्सकृदवदाय हिरण्यशकलमव-
धार्य द्विद्विरभिचार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् इदमग्नये स्विष्टकृते
इति त्यागः । असर्वावदानपक्षे प्रधानावदानशेषात् स्विष्टकृदोम इति विशेषः ।
ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाज्याहुतीर्हुत्वा ब्रह्मान्वारव्यो हुत्वा संस्रवं
प्राप्य ब्रह्मणे पशवङ्गन्दक्षिणान्दद्यात् । ततः स्मृत्यन्तरोक्तम्पञ्चविंशतिब्राह्मण-
भोजनं च दद्यात् । अस्यैव पशोः सध्यपार्श्वसकृथिभ्यामपरदिनेऽन्वष्टृकाकर्म पूर्ववत् ।
माघ्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां तृतीयाष्टका प्राजापत्या । सा यथा प्रथमाष्टका । तत्र
अपूपस्थाने कालशाकचरुन्तदग्निसिद्धमेवासादनकाले आसाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्ष-
येत् । ततोऽपूपयागस्थाने प्रजापतये स्वाहेति कालशाकजुहुयात् । शेषं समानम् ।
कालशाकालाभे वास्तुकम् । अन्येद्युः पूर्ववदन्वष्टृकाकर्मति । प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वं कृष्णा-
ष्टम्यां चतुर्थी पित्र्या शकाष्टका । सा च प्रथमाष्टकावत् । एतावान् विशेषः ।
चरुस्थालीद्वयम् तण्डुलानन्तरं कालशाकमासादयेत् । कालशाकचरुसम्बद्धमासा-
दनादि होमान्तं कर्म प्राचीनावीती दक्षिणामुखः कुर्यात् । अन्यद्यज्ञोपवीती
पूर्वाभिमुखः कालशाकचरुसम्बद्धङ्कर्म कृत्वोदकमुपस्पृशेत् । अपूपहोमस्थाने पिटृभ्यः
स्वाहेति शाकचरोरेकामाहुतिजुहुयात् । प्रातरन्वष्टृकाकर्म पूर्ववदिति ॥ ३ ॥

मूलम् ॥ अथातः शालाकर्म ॥ १ ॥ पुण्याहे शालाङ्कारयेत् ॥ २ ॥

तस्या अवटमभिजुहोत्वच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ३ ॥
स्तम्भमुच्छ्रयति इनामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्धाराभ्र-
तरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवान्निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु
घृतमुक्षमाणा । अश्वायती गोमती सूहृतावत्युच्छ्रयस्य महते
सोभगाय । आत्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्य-
मानाः । आत्वा कुमारस्तरुण आवत्सो जगदैः सह । आत्वा
परिस्वृतः कुम्भ आदभः फलशैरुपक्षेमस्य पत्नी वृहती सुवासा
रथिन्नो धेहि सुभगे सुवीर्यम् । अश्वावद्गोमदूर्जस्यत् पणं
वनस्पतेरिव । अभिनः पूर्यतां रथिरिदमनुश्रेयो वसान इति

यामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्त्वा अपराः पञ्चाहुतीस्तूर्ण्यीं जुहोति इदं प्रजापतये इति त्यागः पञ्चसु । तत उत्थाय पशुं मोचयित्वा वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं त्यजति । ततः पान्नेजनीमादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुन्वति । तद्यथा । पान्नेजनीजलमादाय मुखं दक्षिणोत्तरे नासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणोत्तरौ कर्णौ नाभिम् मेढ्रम् पायुमेकीकृत्य पादौश्च क्रमेण शुन्वति शेषं पशोः पश्चान्निपिञ्चति । ततः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभ्यग्रे उदगग्रं तृणनिधायसिधारया तृणमभिनिधाय छिनत्ति । अथ द्विधाभूतस्य तृणस्य मूलमादाय उभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा निरस्य वपामुत्खिदति । ततो वपाश्रपण्यावादाय प्रोर्ण्यति ततच्छिनत्ति वपां ताञ्च प्रक्षाल्याग्निस्तरतः स्थित्वा प्रतप्य शाखान्ग्योरन्तरेणाहृत्याग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयति । श्रप्यमाणां च सुवेणाज्यं गृहीत्वाऽभिघार्य प्रत्याहृत्य ब्रह्माणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य सुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं कृत्वा मूलशाखायामासाद्यालभते । ततो ब्रह्मान्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा त्रिंशत्स्वसार इति दशाहुतीरनन्वारब्धौ हुत्वा अष्टकाचरुणा शान्ता पृथिवीत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्थे सुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य बह्ववपां जातवेदः पितृभ्य इति प्राचीनाधीतिनो दक्षिणामुखस्य वपाहोमः । इदं पितृभ्य इति त्यागः इदं जातवेदस इति वा त्यक्त्वा यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति । तद्यथा । हृदयम् जिह्वाम् क्रोडम् सव्यबाहुम् पार्श्वं यकृतं वृक्षौ गुदमध्यम् दक्षिणश्रोणिमिति सर्वावदानपक्षे । दक्षिणबाहुम् गुदवतीयानिष्टम् सव्यश्रोणिमिति त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्द्रव्याणि यदा त्रीणि तदा हृदयम् जिह्वाम् क्रोडमिति त्रीणि । पञ्चावदानपक्षे हृदयम् जिह्वाम् क्रोडम् सव्यबाहुम् पार्श्वं इति पञ्चावधति खण्डयति । तस्मिन्पक्षे शेषान् स्विष्टकृतेऽवधति । ततोऽवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रतर्ष्य उपामग्नावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकञ्च । ततस्तिः प्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा पृपदाज्येन हृदयमभिघार्यतरायवदानानि त्र्यङ्गवर्जितानि आज्येनाभिघारयति । अथोपासुद्वास्यावदानान्युद्धृत्य कस्मिंश्चित्पात्रे हृदयादिक्रमेण उदकसंस्थानि निधाय सुवेणाज्यमादाय हृदयादीनां त्र्यङ्गवर्जितानां क्रमेण प्राणदानं कृत्वा शाखान्ग्योरन्तरेणाहृत्य मूलशाखासु हृदयादिक्रमेणोदकसंस्थान्यासादयति । ततस्त्र्यङ्गवर्जितान्यालभते । अथ प्रधातहोमार्यं सुवेणाज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय । हृदयादिभ्यः

पती । सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥ प्राशनान्ते काञ्चस्य
सम्भारानोर्ष्यादुस्वरपलाशानि ससुराणि शाङ्गलं गोमयं दधि
मधु घृतं कुशान्यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वं
सन्धावभिमृशति । श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वं सन्धौ गोपायेता-
मिति ॥ १० ॥ दक्षिणे सन्धावभिमृशति । यज्ञश्च त्वा दक्षिणा
च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ ११ ॥ पश्चिमे सन्धाव-
भिमृशति । अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च पश्चिमे सन्धौ गोपाये-
तामिति ॥ १२ ॥ उत्तरे सन्धावभिमृशति । ऊर्ध्वं च त्वा सूचता
चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्क्रम्य दिश उप-
तिष्ठते । केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वै
केतादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यान्नमो ऽस्तु तौ मा पुरस्ता-
द्गोपायेतामिति ॥ १४ ॥ अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मारुत-
माणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानं रात्रीर-
क्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यान्नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेता-
मिति ॥ १५ ॥ अथ पश्चात् दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गो-
पायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्या-
न्नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति ॥ १६ ॥ अथोत्तरतोऽस्व-
प्रश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अस्वप्रो
वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यान्नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपाये-
तामिति ॥ १७ ॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणा राजञ्च श्रीस्तू-
पमहोरात्रे द्वारफलके । इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्ता-
नहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मे किञ्चिदस्त्युपहृतः
सर्वगणसखायसाधुसंवृतः । तान्त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहा-
न्नः सन्तु सर्वत इति ॥ १८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४ ॥ * ॥

चतुरः प्रपद्यते ॥ ४ ॥ अभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षि-
णतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रम्प्रतिष्ठाप्य स्थालीपा-
कं अपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणामामन्त्र-
यते ब्रह्मन् प्रविशामीति ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृ*त-
म्प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति ॥ ६ ॥ आज्येऽर्धे संस्कृत्येहरतिरित्या-
ज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मा-
न्स्वावेशो अनमीवो भवानः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुपस्व
शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ वास्तोष्पते प्रतरणो
न एधि गयस्कानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये
स्याम पितेव पुत्रान्प्रति तन्नो जुपस्व शन्नो भव द्विपदे शं
चतुष्पदे स्वाहा । वास्तोष्पते शम्भया सठंसदा ते सतीमहि
रख्यया गातुमत्या । पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयम्यात
स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा । अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारू-
पाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थाली-
पाकस्य जुहोति । अग्निमिन्द्रं वृहस्पतिं विश्वान्देवानुपहृये
सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ।
सर्पदेवजनान्त्सर्वान् हिमवन्तं सुदर्शनम् । वसूंश्च सद्मा-
नादित्यानीशानं जगदैः सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे
दत्त वाजिनः स्वाहा । पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौ मध्यन्दिना
सह । प्रदीपमर्हुरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्त्स-
र्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ कर्तारं च
विकर्तारं विश्वकर्माणोपधींश्च वनस्पतीन् । एतान्त्सर्वान्प्र-
पद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा । धातारं च विधातारं
निधीनां च पतिं सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त
वाजिनः स्वाहा । स्योनं शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजा-

* चरमिति पाठान्तरम् ।

† नवेखरमिति पाठान्तरम् ॥

दिश उपतिष्ठते केता च मा सुकेता च० । इत्येभिर्मन्त्रैः । निगदव्याख्यातनेतत् ॥
निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूपाराजमिति । अनेन मन्त्रेण ॥ निष्ठितां परिसमाप्तं
शालां प्रविशत्यनेन मन्त्रेण ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४ ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः शालाकर्म वक्ष्यते इति सूत्रशेषः । शाला गृहमित्यनर्धा-
न्तरम् । सा च पुण्याहे कार्या । पुण्याहग्रहणञ्चोदगयनापूर्वमाणपन्नयोरनादरार्थम् ।
तस्याः शालायाः यो यो ऽवटस्तन्तमभिजुहोति । अवटसंस्कारत्वात्प्रत्यवटं होमः ।
स्तम्भशालायां षत्वारी ऽवटा मूलस्तम्भानाम् । धवलगृहे तु चतुर्षु कोशशिला-
स्थानेषु होमः । स्तम्भस्थानीयत्वाच्छिलानाम् । तत्र होममन्त्रः अच्युतायेति ।
अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इन्द्रो ऽवटहोमे० । अच्युताय अमच्युतस्वरूपाय ।
भौमाय भूनागायेति । इमामुच्छ्रयामीत्येवमादिमन्त्राणां विश्रामित्रः क्रमेण
त्रिष्टुप्पङ्क्तिजगत्यनुष्टुभः स्तम्भोच्छ्रयणे० । इमां स्थूणां शालाधाररूपाम् उच्छ्रयामि
उत्थापयामि । किम्भूताम् । भुवनस्य भूर्लोकस्य भुवनैकदेशवर्तिनो गृहस्य वा ना-
भिम आधारम् वसोद्धाराम् वसुनो धनस्य धारां क्षुतिं धरित्रीं वा । वसूनां गोम-
हिव्यश्वस्यर्णरत्नादिविधिधनानाम् प्रतरणीम् द्वावनीम् प्रसारिणीमिति यावत् ।
इहैव अत्रैव स्थूणायां शालां गृहं निमिनीमि स्थापयामि । क्रीदशीम् शालाम् ।
ध्रुवाम् स्थिराम् ॥ इयञ्च शाला क्षेमे निरुपद्रवे प्रदेशे घृतं सुखम् उक्षमाणा सिञ्चन्ती
अस्मान्प्रापयन्ती तिष्ठतु स्थिता भवतु । हे शाले त्वम् अश्रावती अश्रयुक्ता ।
गोमती गोयुक्ता । सूनृताषती प्रियसत्पयाकवती । उच्छ्रयस्व उत्थिता भव । किम-
र्थम् । महते सौभगाय भाग्योदयाय । हे शाले त्वा त्वाम् अधिष्टाय शिशुराक्रन्दतु
बालकः क्रीडित्यहासशब्दङ्करोतु । जाताविकवचनम् ॥ अथवा बालाः क्रीडार्थ-
म्परस्परमाह्वयन्तु । तथा धेनवः प्रसूताः गावो ऽप्रसूताश्च वाश्यमानाः आक्रन्दन्तु
इति क्रियां विपरिणामय्य सम्बन्धः । आ त्वा त्वामाश्रित्य तरुणः समर्थः कुमारी बटुः
आक्रन्दतु वेदधोयङ्करोतु । एवं वत्सः स्तनन्धयः स्तनपानार्थमाक्रन्दतु मातरमा-
ह्वयतु जगदैरनुगे रत्नकैः सह । तथा परिस्रुतः उत्सिञ्चत् कुम्भी दध्नः कलशो
ऽन्वैर्ऋत्यादिकलशैः सह उप मत्समीपे पूर्णशब्दङ्करोतु । यतैर्धुक्ता भवेत्यर्थः ।
पुनरपि तां स्तुत्वा प्रार्थयते क्षेमस्येति । हे शाले सुभगे सुन्दरि सुसमृद्धे वा त्वज्ञो
ऽस्मभ्यं रथिं धनन्धेहि देहि । अस्मासु धारयेति वा । किंविशिष्टा त्वम् । क्षेमस्य
रत्नस्य पत्नी स्वामिनी । बृहती स्वरूपेण गुणैश्च महती । सुवासाः शोभनवस्त्रा-
दिसमृद्धा शोभनवसतिर्वा । किञ्च नो ऽस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनां शक्तिम् पुष्कलप्रजा-

कर्कः ॥ अथातः शालाकर्म । व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः । शालाशब्देन गृह-
 मभिधीयते ॥ पुण्याहे शालां कारयेत् ॥ पुण्याहग्रहणमुदगयनापूर्वमाणपक्षयो-
 रनादरार्थम् ॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भीमाय स्वाहेति । तस्याः
 शालायाः यो योऽवटस्तन्तमभिजुहोति । अवटसंस्कारत्वात्प्रत्यवटं होमः । चत्वारो
 ह्यवटा मूलस्तम्भानाम्प्रसिद्धा इति स्तम्भशालायाम् । धवलगृहे चतुर्षु कोणशिला-
 स्थानेषु होमः स्तम्भस्थानीयत्वाच्चिलानाम् । स्तम्भमुच्छ्रयतीनामुच्छ्रयामीति ।
 एभिर्मन्त्रैः । पूर्यतां रयिरिदमनुश्रेयो वसानः । इत्येवमन्त्रैः । इति चतुरः ।
 एवं चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु शिलान्यास एतेर्मन्त्रैः । अभ्यन्तरतो-
 ऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य
 स्थालीपाकं अपयित्वा निष्क्रम्य । वह्निर्निष्क्रमणन्तु प्रोक्षण्युत्पवनीयोपय-
 मनकुशादानात्पूर्वम्भवति । द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमानन्त्रयते । ब्रह्मन्प्र-
 विशामीति ॥ शालायामभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनं चोदपात्रावसर-
 विधित्सया । प्रणीतानां ह्यधिकमेतत् । स्थालीपाकं अपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे
 स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमानन्त्रयते । ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृचं प्रपद्ये ।
 इत्यनेन मन्त्रेण । आज्यर्धं संस्कृत्येहरतिरित्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति ।
 वास्तोऽप्यते प्रतिजानीहि० । इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । आज्य० संस्कृत्येत्यवसर-
 विधित्सया आज्याहुतीनामुच्यते । तत आचारादि । स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नि-
 मिन्द्रमिति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ततः खिष्टकृदादि । प्राशनान्ते
 कांस्ये सम्भारानोष्यौदुम्बरपलाशानि ससुराणि शाड्वलं गोमयं दधिम-
 धुघृतं कुशान् यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् । प्राशनोत्तरकालं कांस्ये भाजने
 सम्भारानावपेत् । औदुम्बरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि । सह सुरयेत्यपरे । शाड्वलं
 दूर्वागोमयं दधिमधुघृतं कुशान्यवांप्रच तैरासनोपस्थानेषु प्रोक्षणं करोति । आसनानि
 जयन्तीनागदन्तकादिस्थानानि । उपस्थानानि देवतास्थानानि तानि च वास्तुशास्त्रे
 ज्ञेयानि । पूर्वं सन्धावभिमृशति श्रीश्च त्वा यज्ञश्चेति । अनेन मन्त्रेण । सन्धि-
 शब्देन कुड्योऽभिधीयते ॥ दक्षिणे सन्धावभिमृशति यज्ञश्च त्वा दक्षिणा चेति ।
 अनेन मन्त्रेण । पश्चिमे सन्धावभिमृशत्यन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्चेति । अनेन
 मन्त्रेण ॥ उत्तरे सन्धावभिमृशत्यूर्कं च त्वा सृन्ताचेति । अनेन मन्त्रेण । निष्क्रम्य

न्यासङ्कुर्वाणा रखा तथा । गातुमत्या यज्ञवत्या त्रयीप्रधानया वा । त्वञ्च नो
 ऽस्मान् योगे अलव्यलाभे उत अपि क्षेमे लव्यरक्षणे निमित्ते वरं यथा स्यात्तथा
 पाहि रत्न । हे इन्द्रानुचराः यूयन्नी ऽस्मान्स्वस्तिभिः अभीष्टफलैः सदा पात आ-
 प्याय्य रक्षत ॥ ३ ॥ हे वास्तोष्यते इन्द्र त्वम् अभीवहा पापरोगपीडादिनाशको यतः ।
 अतो नो ऽस्माकं सखा इहामुत्र वन्धुरेधि भव । किङ्कुर्वन् । विश्वा विश्वानि ब्रह्मादि-
 स्तम्बपर्यन्तानि रूपाणि शरीराण्याविशन् प्रविशन् सर्वशरीररूपेणास्मासु अनुकूलो
 भवेत्यर्थः । किम्भूतः सुशेवः शोभनसुखहेतुः । अग्निमिन्द्रमित्यादिपक्षां विश्वामित्रो
 ऽनुष्टुप् लिङ्गोक्ता हीमे० । अहमग्न्यादीन्देवान् हविर्ग्रहणाय उपहूये मत्समीपमा-
 ह्वयामि । न केवलमेतान् । सरस्वतीं वाचम् । वाजीम् अन्नमयीं सीताञ्च । हे
 अग्न्यादयो देवा यूयमागत्य मे मह्यं वास्तुगृहं दत्त दद्धम् मदायत्तङ्कुरुतेत्यर्थः ।
 किम्भूताः वाजिनः अन्नवन्तः वेगवन्तो वा । अनेनोत्तरमन्त्रा अपि व्याकृताः ।
 विशेषास्तूच्यन्ते । एतान्सर्पादीनुपहूये इत्यनुपङ्गः । उपहूय च तान्प्रपथे शरणं
 ब्रजे ऽहम् । जगदैरनुचरैः सह वत्तमानान् । तत्र व्युष्टाम् उपसम् देवीम् धीतना-
 त्मिकाम् । महापथाम् अनेकमार्गाम् बहुमुखामित्यर्थः । इदं वास्तु स्योनं सुखसे-
 व्यम् सुद्वररूपत्वात् शिवम् कल्याणरूपम् शान्तं वा वास्तु गृहमह्यम् । हे ब्रह्मप्र-
 जापती वेदब्रह्मण्यौ युवां दत्तम्ययच्छतम् । हे सर्वा देवताः यूयमपि चकारादृत्तेति
 क्रियाविपरिणामः । स्वाहेति प्रागुक्तम् । कांस्ये कांस्यपात्रे सम्भारान् उदुम्बरस्ये-
 त्यौदुम्बरपलाशादीन् औष्य संस्थाप्य । तत्रौदुम्बरपत्राणि ससुराणि क्षीरेण सुरया
 वा पृक्तानि । तैरुपहारैश्चासनानि गजदन्तादिनिर्मितानि उपस्थानानि देवतायत-
 नादीनि च प्रोक्षेत् । आसनान्युपस्थानानि च वास्तुशास्त्रप्रसिद्धानि शालाभवाच्येव ।
 पूर्वं सन्धौ कुड्यादौ अभिमृशति स्पृशति “ श्रीश्चत्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तदा-
 दिचतुर्णाम्प्रजापतिर्जुलिङ्गोक्ताः स्पर्शने० । हे शाले त्वा त्वाम्पूर्वं सन्धौ श्री-
 लक्ष्मीः यशः कीर्तिश्च गोपायेताम् रक्षेताम् । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । ऊर्कं
 तेजः प्राणनम् । सूनुता शोभनवाक् । निष्क्रम्य गृह्णाद्वहिर्निर्गत्य दिश उपतिष्ठते
 स्तौति “ केता च मेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तदर्थः बुगमः । तत्र चतुर्णाम्प्रजापति-
 त्त्विष्टुप् लिङ्गोक्ता उपस्थाने० । गोपायेतामित्येतत्पदावृत्तिर्गोपनस्याभीष्टत्वेनात्या-
 दरसूचनायाः । निष्ठिताम् निष्यन्नाम्प्रपथते प्रविशति धर्मस्थूणाराजमितिमन्त्राम्याम् ।
 तदर्थः । तत्र द्वयोर्ब्रह्मा जगतीवृहत्यौ लिङ्गोक्ता प्रवेशने० । धर्मस्थूणाराजं धर्मयुक्तं
 स्थूणाराजं महतीं स्थूणाम् । श्रीस्तूपम् लक्ष्मीस्वरूपम् । चलदण्डिकारूपस्त्रीयुक्तम् ।

हेतुं वा धेहि । रयिविशेषणं वा । दानादिसुशक्तियुक्तान्यनन्देहीत्यर्थः । किञ्च भो
शाले नो ऽस्मान् अभि अभितः अस्मासु सर्वभावेन रयिन्यनम्पूर्यताम् पूर्णङ्कियताम्
धनेनास्मान्पूरयेत्यर्थः । किंविशिष्टा रयिः । अश्रावत् अश्रवती । गोमत् गोमती ।
जर्जस्वत् रसवती विस्तृता वा । वनस्पतेः पर्णमिव । यथा वनस्पतेः पर्णानि वस-
न्तादौ पूर्यते तथा । एकत्वमत्र जात्या । यद्वा अश्रावदित्यादीनि पर्णविशेषणानि ।
अश्रावत् अश्रव्यवहारयोग्यमित्यादि । इदं स्थानं वसानः अधिवसन् अहं पूर्यताम्
पूर्य पूर्णा भवानीत्यर्थः । अधिवसाने मयि रयिं पूर्यतामिति वा ॥ १ ॥ इतिशब्द
उभयत्र सम्वध्यते । तन्त्रत्वात् । इति चतुरः । एवं चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतर-
गृहे तु शिलान्यास एवैतेन मन्त्रेण । ब्रह्मीपवेशनग्रहणन्तूदपात्रावसरज्ञापनार्थम् ।
प्रणीताभ्योऽधिकमेतत् । प्रविशेति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशति ऋतमितिमन्त्रेण । तदर्थः
सुगमः । तत्र परमेष्ठी यजुः शाला तत्प्रवेशे० । ऋतम् सत्यभूतं त्वाम्प्रपद्ये प्राप्नोमि ।
एवं शिवं कल्याणरूपं त्वाम्प्रपद्ये । आज्यं संस्कृत्येत्यवसरविधानार्थमाज्याहुतीनाम् ।
तत आघारादि । अपराश्रचतस्रो वास्तोप्यते इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः । तदर्थः । तत्र
वास्तोप्यते इत्यादिचतसृणां वशिष्टस्त्रिष्टुप् इन्द्रो नवशालायामाज्यहोमे० । वस-
तेर्निवासकर्म इतिनिरुक्ताद्वास्तुर्गृहम् । तस्य वास्तोः पते स्वामिन् इन्द्र । वास्तो-
प्यतिर्गोप्यतिरितीन्द्रपर्यायः । अस्मान् रक्षितुं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञाङ्कुर । करीकु-
र्वित्यर्थः । कथम् स्वावेशः सुष्टुप्रवेशो नो ऽस्माकं भवा भव । दीर्घशब्दान्दसः ।
अस्मानुत्तमान्विधाय प्रवेशयेत्यर्थः । किञ्च । अनमीवः अमीवम् पापस् रोगी वा
तद्विरोधी । किञ्च । यत्किञ्चिद्वयं त्वा त्वाम् ईमहे प्रार्थयामहे । तद्वस्तुजातम्प्रापय्य
नो ऽस्मान् जुपस्व प्रीणयस्व प्रीणस्वेति वा । प्रार्थयानानस्मान्प्रीणयित्वा त्वमपि
प्रीतो भवेत्यर्थः । किञ्च । नो ऽस्माकं द्विपदे मनुष्यवर्गाय शम् सुमङ्गलस्वरूपो
भव । चतुष्पदे पंगुवर्गाय शं सुखस्वरूपो भव । स्वाहाकारो मन्त्रावसानज्ञापनार्थः
प्रदर्शितः सर्वत्र । हे वास्तोप्यते त्वद्गो ऽस्माकं प्रतरथः आपन्नित्तरकः एधि भव ।
किम्भूतानाम् । गोभिर्गवादिभिर्द्विशकैः अश्वेभिरश्वदिभिरेकशकैर्युक्तानाम् ।
किञ्च हे इन्द्र परमेश्वर गयस्त्वनः प्राणवर्द्धकश्चैधि । प्राणा वै गया इति श्रुतेः ।
किञ्च ते तव सख्ये मैत्र्यां सति वयमजरासः अक्षीणसम्पदाः स्याम भूयास्म ।
पुत्रान्प्रति पितेव वर्तमानस्त्वं नो ऽस्मान्प्रति जुपस्व प्रीतो भव । हे वास्तोप्यते
तव शमया सुखरूपया । शिवं शममिति सुखनामनी । संसदा सभया सन्नीमहि
सम्वध्येमहि वयम् । पच समवाये । किम्भूतया रयवया । शास्वीयं रयनम् उप-

लिखामः । तद्यथा । कीदृशे देशे शालां कारयेत् । समे लोमशे अविभंशिनि प्राची-
नप्रवणे उदक्प्रवणे वा अचीराकण्टकाकटुकौपधिवितते विप्रस्य गौरपांसौ क्षत्रि-
यस्य लोहितपांसौ वैश्यस्य कृष्णपांसौ, वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ शूद्रस्य
कृष्णपांसौ, स्थिराघाते एकवर्णे अशुक्ले अनूपरेऽमरौ मरुर्निर्जलो देशः । अकिलिने

अकटुकाः कटुगुणरहिताः । निम्बादिभ्योऽन्याः । यत्रोपधयः स्युर्भवेयुः ॥ सू० गौरपांसु ग्राहणस्य ॥
टी० गौराः भौरवर्णाः पांसवो रणवः यस्मिन्नवसाने तद्गौरपांसवसानं । तद्ग्राहणस्य भवति । उत्तरामुनोरप्येव-
मेव विवहः ॥ सू० । लोहितपांसु क्षत्रियस्य कृष्णपांसु वैश्यस्य । स्थिराघातमेकवर्णम-
शुक्लमनूपरममरुपरिहितमकिलिनं ॥ टी० मुद्रादिभिरपि यदाह्नयमानं नविदीयते तत् स्थिराघातं ।
एकवर्णमभिषवर्णं । यत्रोत्पन्नमाना एवोपधयो नशुष्येयुस्तद्विदमशुक्लं । ऊपरिमाणं । यत्रोत्पन्नं न प्ररोहति । न
ऊपरं अनूपरं । महशब्देनोदकरहितः प्रदेश उच्यते । यत्र दूर्गमपि खनान्नः किंचिदेषोदकमुपलभ्यते । उक्तं च
द्वीपमुच्यतेमाख्यातं शादाचैषेष्टकाः स्मृताः ॥ किलिनं सज्जलं प्रोक्तं दूरवातोदको महः । तथा मरुभूम्या यत्पारहितं
सर्धतो वेष्टितं स्थानं तन्मरुपरिहितं नमरुपरिहितं चमरुपरिहितं । किलिनं प्रत्यासद्योदकत्वादुदकं किञ्चमुच्यते । उक्तं
च । किलिनं सज्जलं प्रोक्तमिति ॥ सू० दर्भसम्मिर्तं ब्राह्मवर्चसकामस्य ॥ टी० दर्भसमितं दर्भसंयुक्तं ।
ब्रह्मवर्चसं ध्याख्यातं तत्कामस्य ॥ सू० वृहत्सुर्षैलकामस्य ॥ टी० यत्नं भरं भवति विभक्तं । तत्त्व-
मस्य । वृहत्सुर्षैरणादिभिः । सम्मितमिति धत्ते ॥ सू० मृदुतृणैः पशुकामस्य ॥ टी० संमितमिति
वर्धते ॥ सू० शादासम्मिर्तं मण्डलं द्वीपसंमितं वा ॥ टी० शादा इत्यका । देशांतर प्रतिद्वेः ।
उक्तं च । शादा चैषेष्टकाः स्मृता इति । तथा संमितं तदाहति । चतुरस्रमित्यर्थः । कथं नाम स्थानस्य परिदृश-
मपि चतुरस्रं कार्यमिति । मंडलं परिमंडलं । यत्सुलमित्यर्थः । द्वीपशब्देनोच्यतेमभिधीयते । द्वीपमुच्यतेमाख्यातमिति
वचनात् । मंडलं च तत् द्वीपं च मंडलद्वीपं । तत्संमितं वा । तदाहति वा । कथं नाम । उच्यते सतः परिदृशितः
परिमंडला कार्या चतुरस्रा वेति ॥ सू० यत्र वा स्वभ्राः स्वयंवाताः सर्वतोऽभिमुख्याः स्युः ॥
टी० यत्र वा यस्मिन्स्थाने श्वभ्राः श्वघटाः स्वयंवाताः स्वयमुत्पन्नाः सयतेः सर्वासु दिवु । अभिमुखाः इतरे-
तराभिमुखेनावस्थिताः स्युः भवेयुः ॥ सू० तत्रावसानं प्राग्द्वारं यश्चास्त्वामो पलकामः कुर्वीत ॥
टी० तत्र तस्मिन्नेवंगुणविशिष्टे स्थाने अवसानं रहं । अवयवमानशब्दो रहवचनः । कुतः । पुनरवसानवह-
णात् । अनुद्वारं च रहद्वारमिति रहशब्दयुतेरव । प्राग्द्वारं प्रादमुखद्वारं यश्चास्त्वामो पलकामः कुर्वीत । काम-
शब्दाभ्यासादन्यतरकामो नोपयकामः । यद्भवयमभिधेयं स्यात् तथासति यथोपलकाम इत्ययत्नम् । तस्माद्वा-
शस्त्वामो पलकामो वेति द्रष्टव्यम् ॥ सू० उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ टी० अवसानं कुर्वीतेति धत्ते ॥
सू० दक्षिणा द्वारं सर्वकामः ॥ टी० दक्षिणद्वारे धास्तुनि यद्वात्कामयते तत्तद्व्यतीति दर्शयति ॥
सू० न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत ॥ टी० अज्ययम् ॥ सू० अनुद्वारञ्च गृहद्वारम् ॥ टी० न कुर्वीतेति
वर्धते । अनु पश्चात् द्वारं अनुद्वारं । तादृशं रहद्वारं न कुर्वीतेति । द्विद्वारमित्यर्थः । अथवा द्वारं अनु रहद्वारं
न कुर्वीत । कथं नाम । अन्यरहद्वाराभिभूयं रहद्वारं न कुर्वीतेत्यर्थः । तथाच धास्तुशिद्विहकम् । द्वारगघात-
स्तंभैः कर्तुमभिष्यत्कौणप्रैश्व ॥ नेष्टं धास्तुद्वारं विष्टमनाकान्तमार्गं च ॥ तत्राव रहद्वारं न कुर्वीत ॥
सू० यथा न संलोक्यी स्यात् ॥ टी० यथा येन प्रकारेणायं धास्तुनि सधोवापनहोमावेतभोत्रनादि-
क्रियाप्रदो यद्विद्यंतिनां घाटालपतिततादीनां संलोक्यी धालोक्यनगम्यो न स्यात् न भयेत् । अन्येन । यथा न
संलोक्यस्यादिति पठति । तत्रार्थः । यथाएवमप्ये धनधान्यादिकं धालनुधासिनोपुर्वादिक्त्वं घाहिनस्य संनो-

अगारे हि स्तूपी वध्यते । स्तूपइत्यरुपाभिधानम् । अहोरात्रे तद्देवते द्वारफलके द्वारकपाटे लौकालीकरूपत्वात् । इन्द्रस्य इमे गृहाः इन्द्रदेवतात्वात् वसुमन्तः धनिनः धरुधिनः रत्नकाः बहुप्रजासो वा । तानेतानहमप्रथे अधिवसामि । प्रजया पुत्रादिरूपया सह पशुभिर्गोमहिष्यादिभिश्च सह । यत्किञ्चिन्मे मम वस्त्वस्ति तेन सह वास्तोष्पतिनोपहूतः सन् हे शाले त्वा त्वाम् याचे । किम् । नो ऽस्मान् गृहान् गृहस्यान्प्राप्य सर्वे देवा इमे गृहा वा अरिष्टवीराः अरिष्टा निराधिव्याधयो वीराः पुत्रादयो येभ्यस्तथा सन्तु सर्वतः सर्वभावेन । किम्भूतो ऽहम् । सर्वगणसखायसाधुसंवृतः सर्वैर्गणैः परिवारैः सखायैर्भिन्नसमूहैः साधुतया अन्यैः साधुभिर्वा संवृत आश्रितः । तत इत्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः शालाकर्म ॥ अथान्वष्टकाकर्मानन्तरं यत् जावसध्या-
धानादीनि कर्माणि शालाग्निसाध्यान्यनुविहितानि शालाकरणां च नोक्तम् अतो
हेतोः शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । तथा ।
पुण्याहे शालां कारयेत् ॥ पुण्यं शुभं मलमासवालवृद्धास्तमितगुरुशुक्रगुर्वादित्य-
सिंहस्यगुरुक्षपमासदिनत्र्यहक्रूरग्रहाक्रान्तमुक्तमेगयनक्षत्रादिदोषरहितं ज्योतिःशा-
स्त्रादिनोक्तगृहारम्भविहितमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणमुहूर्तचन्द्रतारावलल-
ग्नौदिगुणान्वितमहः पुण्याहं तस्मिन्पुण्याहे शालां गृहं कारयेत् निर्मापयेत् । पुनः
पुण्याहग्रहणन्तद्गयनशुक्लपक्षयोरनियमार्थम् । शालां कारयेदित्युक्तम् । तच्च शाला-
करणां देशमन्तरेण न सम्भवति इति सामान्यतो देशे प्राप्ते “यज्ञाच्चातं स्वशा-
खायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । इतिवचनात् ।
पारस्कराचार्येणानुक्तमपि* गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशविशेषमविरोधादपेक्षितत्वाच्चात्र

* श्रीः । एहभूमिर्नौपयं यद्वायुपुत्रं गोभिलएहसूत्रं तद्ग्राह्यञ्च । सूत्रम् । अवसानं जोष-
येत् । टी० अथस्यति निवसन्त्यस्मिन्वित्यवसानं आवासः । एहायं भूस्थानमत्राभिप्रेतम् । ननु एहमेवेति कुतः ।
सममित्येवमादीनां विशेषणानां एवमर्थत्वात् । तत्रावसानं प्राद्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वन्ति च परस्ता-
चिद्वंशात् । लोपयेत् । लुपी मीतिसेवनयोः । सेवते परिहृषीयादित्यर्थः । कोदृशमित्यत आह । सू० समं
लोमशमविभ्रञ्छि । टी० समं अनिन्वोवतं । लोमशं सवृणम् । वृणानि भूमेर्लोमानीति वचनात् । यद्वा
लोमानोव यत्र मूढानि वृणानि तल्लोमशम् । अविधंशि । यत्र कृतस्य वेगमनो नदीतीरतहागमेदश्चपातमार्गा-
दिभ्यो विभ्रंशो घिनशयो तस्यात्तद्विभ्रंशो स्थानं । लोपयेतेति संव्रानुपज्यते ॥ सू० प्राच्य उदीच्यो वा
यत्रापः प्रवर्त्तन् ॥ टी० प्राच्यः प्राहमुखाः उदीच्योवा उदहमुखा वा यत्र यस्मिन् स्थाने आपः प्रवर्त्तन्त
गच्छेयुः । सचार्थमिहाविकल्पः ॥ सू० अदीरिण्योऽकटका अकटुका पत्रौपधयः स्युः । टी० लीरि-
ण्यः तीरवत्यः । न हीरिण्यः अहीरिण्यः । अर्कादिभ्योऽन्याः । अकटकाः । कण्टकरहिताः । चवुरादिभ्योऽन्याः ।

शालायां मध्ये अग्निमावसथ्यमुपसमाधाय पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा दक्षिणतः
 अग्नेर्दक्षिणपार्श्वं ब्रह्माणुमुपवेश्य उत्तरतः अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णन्ताम्रा-
 दिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय । अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरवि-
 ज्ञापनार्थम् । स्थालीपाकं चरं अपयित्वा यथाविधि पक्त्वा ब्रह्माणं प्रथममृत्वि-
 जमामन्त्रयते सन्वोधयति । कथं, ब्रह्मन्प्रविशामीति ॥ ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृचं
 प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये इति ॥ तत आमन्त्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसूतः
 प्रविशति, ऋचं प्रपद्ये शिवम्प्रपद्ये इति मन्त्रेण शालां प्रपद्यते ॥ आज्यं संस्कृ-
 त्वेहरतिरित्याज्याहुती हुत्वा ऽपरा जुहोति वास्तोष्पत इत्यादि ॥ अत्र प्राग्-
 मप्याज्यसंस्कारविधानमाधारादर्वाक् इहरतिरिति आज्यस्य होमप्राप्त्यर्थम् । आज्य-
 संस्कारानन्तरं पर्युक्षणान्ते इहरतिरित्यादि इह स्वधृतिः स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेणैकाम् ।
 उपसृजमित्यादिसुदीधरत्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा वास्तोष्पत इति
 चतसृभिर्ऋग्भिरपराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति । तत आधारावाज्यभागौ हुत्वा ॥
 स्थालीपाकस्य जुहोति अग्निमिन्द्रमित्यादि ॥ ततः स्थालीपाकस्य चरोरग्नि-
 मिन्द्रमित्यादिभिः पद्भिमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मन्वाहुतीर्जुहोति ॥ प्राशनान्ते कांशस्ये
 सम्भारानोष्यौदुम्बरपलाशानि ससुराणि शाद्वलं दधि मधु घृतं कुशान्य-
 वांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ततः स्विष्टकृदादिसंस्त्रवप्राशनान्ते कांस्ये कांस्य-
 मये पात्रे सम्भारान् वक्ष्यमाणानोष्य कृत्वा औदुम्बरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि
 शाद्वलम् दूर्वांगोमयम् अरोगिण्यादिगोः शकृत् दधि मधु घृतं यवान् निगदव्या-
 ख्यातान् आसनानि च उपस्थानानि च आसनोपस्थानानि वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि
 तेषु प्रोक्षेत् उदुम्बरपलाशादिसम्भारैस्तान्यभिपिञ्चेदित्यर्थः ॥ तत्रासनानि नाग-
 दन्तादिमयस्थानानि उपस्थानानि देवतास्थानानि ॥ पूर्वं सन्धावभिमृशति
 श्रीश्च त्वेति ॥ ततः शालायाः पूर्वं सन्धौ अभिमृशति पूर्वसन्धिप्रदेशमालभते
 श्रीश्च त्वेति मन्त्रेण । एवं दक्षिणे सन्धौ यज्ञस्य त्वेति मन्त्रेण । तथैव पश्चिमे
 सन्धौ अन्नं च त्वेति । तद्वदुत्तरे सन्धौ ऊर्कचत्विति ॥ निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते ॥
 एवं शालायाः पूर्वादिसन्धीनभिमृशय वह्निर्निष्क्रम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केता
 च मा सुकेता चेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमन्त्रमुपतिष्ठते
 स्तौति ॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणेति ॥ निष्ठितां निर्मितां सम्पूर्णांमिति
 यावत् । प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणेत्यादिसन्तु सर्वत इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ ततो

ब्रह्मवर्चसकामस्य दर्भयुक्ते बलकामस्य वृहत्तृणयुते पशुकामस्य मृदुवृणयुते शादा-
 सन्मिते मण्डलद्वीपसन्मिते वा । स्वयंखातश्च भवति वा । यशस्कामस्य बलकामस्य
 च प्राग्द्वारां पुत्रपशुकामस्योदगद्वारां सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां न प्रत्यग्द्वारां
 मुख्यद्वारसम्मुखात् द्वाररहितां । पूर्वार्दितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्यप्लवटौदुम्बरवृक्ष-
 वर्जितां कारयेत् ॥ भवनस्य पूर्वार्दौ वटौदुम्बराश्वत्यप्लवटाः सार्वकामिकाः विपरी-
 तास्त्वसिद्धिदा इति मत्स्यपुराणे । तथा कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलो दुग्धः ।
 भार्याहानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशस्तथा ॥ न च्छिन्ध्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थाप-
 येच्छुभान् । पुन्नागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ॥ दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा
 कुसुममण्डपम् । जम्बीरपूगपनसद्गुममञ्जुरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाम्भिः । पु-
 न्नारिकेलकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥ तस्या अवटमभि-
 जुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ तस्याः शालाया अवटं स्तम्भारोपणार्थं
 खातं अभिमुखेन जुहोति, अच्युताय भौमाय स्वाहेति मन्त्रेण ॥ अत्रावटमित्येक-
 वचनम् अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थम् संस्कार्यत्वाविशेषात् गृहं सम्मार्ष्टीतिवदे-
 कवचनम् । अवटाश्चत्वारः कुत इति चेत् धवलगृहस्य स्तम्भशालारूपस्य च
 चतुर्षु कोशेषु चत्वारो मूलस्तम्भा भवन्ति, ते च शिलामुच्छ्रियन्ते शिलाश्चावटेष्विति
 चत्वारः । अतश्चतुर्षु कोशेषु आग्नेयादिषु चत्वारोऽवटा भवन्ति तेष्वेवाज्येन होमः ॥
 स्तम्भमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीति ॥ स्तम्भमुच्छ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोती-
 त्यर्थः । केन मन्त्रेण । इमामुच्छ्रयामीत्यादिश्रेयोवसान इत्यन्तेन मन्त्रेण चतुरः ।
 ततोऽनेनैव मन्त्रेण नैर्ऋत्याद्यवटेषु चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु चतुर्षु
 कोशेषु शिलान्यास एव भवति अनेनैव मन्त्रेण । प्रपद्यते । ततः शालां प्रपद्यते
 प्रविशति ॥ अभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत
 उदपात्रमप्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं अपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थि-
 त्वा ब्रह्माणामामन्वयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ॥ अभ्यन्तरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः

किं शालोक्तगण्यं नस्यादिति । किमुक्तं भवति । स्याद्वत्तद्वारं वेश्म कर्तव्यमिति । तस्य च वेश्मनो न परिश्र-
 स्यापि ॥ सू० वर्जयेत्पूर्वतोऽश्वत्यं गृहं दक्षिणतस्तथा । न्यग्रोधमपरादेशादुत्तराचाप्युदुंवरम् ॥
 टी० अश्वत्यादयः प्रसिद्धाः । शतैस्तामु दिव्यशक्तैः किं भवतीत्यत आह ॥ सू० अश्वत्यादग्निमयं
 श्रूयात् गृह्णाद्भूयात्प्रमायुकान् ॥ न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीडामक्षामपसुदुम्बरात् ॥ टी० प्रमायुक्ता
 नद्यामुपः । यज्ञामयोऽत्रिरीगः ॥ चञ्चल्यत् ॥ सू० आदित्यदेवतोऽश्वत्यः गृहो वै यमदेवतः । न्य-
 ग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ टी० देवतानिर्द्देश उक्तार्थः । चञ्चल्यत् ॥

पङ्क्तिर्मन्त्रैः पडाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा । अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुप-
हूये । सरस्वतीं च वाजीञ्च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति प्रथमा । इदमग्नये
इन्द्राय बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च० । सर्पदेवजनान् सर्वान्
हिमवन्तः सुदर्शनम् । वसूश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह । एतान्त्सर्वान्प्र-
पद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति द्वितीयाम् । इदं सर्पदेवजनेभ्यो हिमवते
सुदर्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इंशानाय जगदेभ्यश्च० । पूर्वाहुमपराहं
चोभौ मध्यन्दिना सह । प्रदोपमर्दुरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्त्सर्वान्प्र-
पद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति तृतीयाम् । इदं पूर्वाहुयापराहुयाय मध्य-
न्दिनाय प्रदोपायार्दुरात्राय व्युष्टायै देव्यै महापथायै च० । कर्तारं च विकर्तारं
विश्वकर्माणोपधीश्च वनस्पतीन् । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः
स्वाहेति चतुर्थीम् । इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मेणे ओपधिभ्यो वनस्पतिभ्यश्च० ।
धातारं च विधातारं निधीनां च पतिः सह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त
वाजिनः स्वाहेति पञ्चमीम् । इदं धात्रे विधात्रे निधीनां पतये च० । स्योनेऽश्वमिदं
वास्तु मे दत्तं ब्रह्मप्रजापती । सर्वाश्चदेवताः स्वाहेति षष्ठीम् । इदं ब्रह्मणे प्रजा-
पतये सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च० । ततः स्थालीपाकेन खिष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि-
प्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवान् प्राश्य ब्रह्मणे दक्षिणान्दत्त्वा कांस्यपात्रेऽनु-
पहते सक्षीराख्यौदुम्बरपर्णानि दूर्वागोमयदधिमधुघृतकुशयवांश्च सम्भारान्कृत्वा
आसनानि नागदन्तस्थानानि उपस्थानानि च देवतास्थानानि प्रोक्षेत् तैः पत्रादि-
सम्भारैः । अथ पूर्वं सन्धौ, श्रीश्च त्वा यश्च पूर्वं सन्धौ गोपायेतामिति मन्त्रेणा-
भिमर्शनं करोति । ततो दक्षिणे सन्धौ, यज्ञस्य त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपा-
येतामिति । अथानन्तरं पश्चिमे सन्धौ, अन्नं च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे सन्धौ
गोपायेतामिति । अथोत्तरे सन्धौ, ऊर्कं च त्वा सूनृता चीत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति ।
अथ गृहान्निष्क्रम्य वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथालिङ्गं दिश उपतिष्ठते । केता च मा सुकेता
च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वै केतादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ
मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति मन्त्रेण प्राचीन्दिशमुपस्थाप्य, अथ दक्षिणतः, गोपायमानं
च मा रक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानं रात्री रक्षमाणा ते
प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति दक्षिणां दिशमुपस्थाप्य, अथ
पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो
जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति मन्त्रेण पश्चि-

ब्राह्मणभोजनम् । इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । अथ शालाकर्माच्यते । तत्र
 पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तम्भ-
 स्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमाग्नेयकोशादारभ्य अच्युताय भौमाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणैकैकामाज्याहुतिं जुहुयात् । इदमच्युताय भौमायेति प्रत्याहुति त्यागः ।
 अथ होमक्रमेणावटेषु तूष्णीं शिलाः स्थापयित्वा तदुपरि “ इमामुच्छ्रयामि भुवन-
 स्य नाभिं वसोद्वारां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेम-
 तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा । अश्वावती गोमती सूनुतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय ।
 आत्वा शिशुरान्द्रत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः । आत्वा कुमारस्तरुण आवत्सो
 जगदैः सह । आत्वा परिस्तुतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुप । क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा
 रयिन्नो धेहि सुभंगे सुवीर्यम् । अश्वावन्नोमदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव । अभिनः पूर्य-
 तां रयिरिदमनुश्रेयो वसान ” इत्यनेन मन्त्रेण होमक्रमेणैव चतुर्षु अवटेषु चतुरः
 स्तम्भानुच्छ्रयति मिनोति । स्तम्भाभावेऽनेनैव मन्त्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत् ।
 अर्द्धनिष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पञ्चभूस्कारपूर्वकमावसथ्याग्निं स्थापयित्वा
 ब्रह्मणमुपवेश्याग्नेरुत्तरत उदपात्रस्प्रतिष्ठाप्य प्रणीताप्रणयनं विधाय कुशकण्डि-
 कापूर्वकं चरुं श्रपयित्वा प्रोक्षण्युत्पवनान्ते वह्निर्निष्क्रम्य द्वारसमीपे गृहाम्बुखं
 स्थित्वा ब्रह्मणप्रविशामीति ब्रह्मणमामन्त्र्य प्रविशस्वेति ब्रह्मणानुवाचत ऋतं प्रपद्ये
 शिवं प्रपद्य इति मन्त्रेण शालां प्रविशेत् । अथ स्वासने उपविश्य उपयमनकुशाना-
 दाय समिदाधानपर्युक्षणाणि कृत्वा इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः
 स्वाहेत्येकामाज्याहुतिं जुहुयात्, इदमग्नय इति त्यागं विधाय, उपसृजं धरुणं
 मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्योपमस्मासुं दीधरत्स्वाहेति मन्त्रेण द्वितीयामा-
 ज्याहुतिं जुहोति, इदमग्नय इति त्यक्त्वा अपराश्रचतस्र आज्याहुतीं जुहोति ।
 वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवानः । यत्त्वेमहे प्रतितन्नो जुपस्व
 शन्नो भव द्विपदे शन्नतुष्पदे स्वाहेत्येकाम् इदं वास्तोष्पतये० वास्तोष्पते प्रतरणो
 न सधि गयस्कानो गोभिरश्वेभिरिन्द्रो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति
 तन्नो जुपस्व स्वाहेति द्वितीयाम् इदं वास्तोष्पतये० वास्तोष्पते शगमया स०सदा ते
 सचीमहि रखवया गातुमत्या । पाहि क्षेम उतयोगे वरन्नो सूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा
 नः स्वाहेति तृतीयाम् इदं वास्तोष्पतये० अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारूपाख्या-
 यिशन् । सखा मुगेव सधि नः स्वाहेत्यनेन चतुर्थीं जुहुयात्, इदं वास्तोष्पतय इति
 षतमुपु त्यागः । तत आचारावाज्यभागी हुत्वा चरुणा अग्निमिन्द्रमित्यादिभिः

जयरामः ॥ अथ मणिकस्य अलिङ्गुरस्यावधानं स्थापनम् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अग्रेरुत्तरपूर्वस्यामीशान्यान्दिशि । यूपवदिति देवस्यत्वैत्यभ्यादानम् । आददे नारीत्यवटखननम् । तत्र कुशास्तरणम् । अक्षतादीनाञ्च प्रक्षेपः । तत्र मङ्गलानि ऋद्धिवृद्ध्यादीनि । तस्मिन्नवटे मणिकम्मिनोति स्थापयति । समुद्रोऽसीत्यादिना शम्भूरित्यन्तेन मन्त्रेण । एतदन्तता मयोभूरित्यनुवाकशेषेणेति वक्ष्यमाणत्वात् । आपोरेवतीरिति मन्त्रेण आपोहिष्टेत्यादितिसृभिश्चापस्तत्रासिञ्चति प्रक्षिपति । तस्यार्थः । आपो रेवतीरिति परमेष्ठी त्रिष्टुप् आपो ऽपामासेचने० । हे आपः पूयं रेवतीः धनवत्यः हि यस्मात् इत्यं वस्वः वसुनो धनस्य क्षयथा निवास भूताः स्य भवथ । किञ्च भद्रं श्रेष्ठं क्रतुं यज्ञं विभृथ धारयथ । अमृतं रसं ब्रह्म वा फलं वा विभृथ धारयथ । किञ्च रायो धनस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य पत्नीः स्वामिन्यो यूयम् तद्गतुं समर्था इत्यर्थः । तत् यूपतस्वरूपं गृणते स्तुवते सरस्वती देवी वय आयुरधात् दधातु ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

हरिहरः ॥ अथातो मणिकावधानम् ॥ अथ शालाकर्मानन्तरं यतः शालायां मणिकेन भवितव्यमतो मणिकावधानं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ उत्तरपूर्वस्यान्दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकौशान्यानिचाभिमङ्गलानि च तस्मिन्मिनोति मणिकं समुद्रोऽसीति ॥ तत्र शालाया उत्तरपूर्वस्यामैशान्यान्दिशि यूपवत् अस्यादानपरिलेखनपूर्वकमवटं मणिकवृषावस्थानपर्यन्तङ्गत्तं खात्वा निखाय ततः प्राचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान् दीर्घान् कुशानास्तीर्य स्तृत्वा अक्षतान्यवान् अरिष्टकफलानि अन्यानि च सुमङ्गलानि ऋद्धिवृद्धिसिद्धार्थकादीनि तान्यथास्तीर्य ओष्य चकारः समुञ्ज्यार्थः । तस्मिन्नवटे मणिकं उदकधानीं मिनोति स्थापयति “समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूरित्येतावता मन्त्रेण ॥ अप आसिञ्चत्यापो रेवतीरिति ॥ तस्मिन्मणिके अप अशूद्राहतनद्याद्युदकमासिञ्चति प्रक्षिपति आपोरेवतीरिति मन्त्रेण ॥ आपोहिष्टेति च तिसृभिः ॥ आपोहिष्टा मयोभुव इत्यादिभिस्त्रिसृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके सकृदप आसिञ्चति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति सूत्रार्थः । अथ पठतिः । ततो मणिकावधाननिमित्तमाह पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अग्रेरीशानप्रदेशे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि” इति मन्त्रेणाभिमादाय “इदमहरेरक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामीत्यवटं भाण्डानुमानं परिलिख्य

मामुपस्थाय, अथोत्तरतः, अस्वप्रश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा
 वा अस्वमो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपथे ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेता-
 मिति मन्त्रेणोत्तरामुपतिष्ठते । ततः समाप्तायां शालायां ज्योतिर्वंदुपदिष्टे पुण्ये-
 ऽहनि “प्रवेशे नववेश्मन” इतिवचनान्मातृपूजाभ्युदयिकप्राङ्गे विधाय ब्राह्मणैः
 कृतस्यस्त्ययनो मङ्गलतूर्यगीतशान्तिपाठेन सजलकलशब्राह्मणपुरःसरः शुक्लमा-
 ल्पानुलेपनस्तादृशसकलपुत्रपौत्रकलत्रादिसमेतः सुशकुनसूचिताभ्युदयस्तोरणाढ्यां
 शालां द्वारेण प्रविशति । धर्मस्थूणाराजशंश्रीस्तूपमहीरात्रे द्वारफलके इन्द्रस्य गृहा
 वसुमन्तो वरुधिनस्तानहं प्रपथे सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मे किञ्चिदस्त्युपहृतः
 सर्वगणसखायसाधुसंवृतः तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृह्णातः सन्तु सर्वत इत्यनेन
 प्रविशेत् । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति शालाकर्म ॥ ४ ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातो मणिकावधानम् ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां दिशि
 यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकौ(सुमनसः कप-
 र्द्विकान्)श्वान्यानि चाभिमङ्गलानि तस्मिन् मिनोति, मणि-
 कर्षसमुद्रोऽसीति ॥ २ ॥ अप आसिञ्चति । आपो रेवतीः
 तयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विष्टयामृतं च । रायश्च स्य
 स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्गृणते वयोधादिति ॥ ३ ॥ आपो
 हिष्टेति च तिसृभिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथातो मणिकावधानं । व्याख्यास्यत इति शेषः । मणिकशब्देनालि-
 झरोऽभिधीयते तस्यावस्थानं स्थापनम् ॥ उत्तरपूर्वस्यान्दिशि यूपवदवटं
 खात्वा तस्मिन्कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकौश्वान्यानि चाभिमङ्गलानि
 तस्मिन्मिनोति मणिकर्षं समुद्रोऽसीति ॥ शालायामेवोत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपव-
 दवटं खात्वा तस्मिन्कुशानास्तीर्य अक्षतानरिष्टकौश्वान्यानि चाभिमङ्गलानि
 ऋद्धिवृद्धादीनि तस्मिन्मिनोति मणिकं समुद्रोऽसीत्यनेन मन्त्रेण शम्भूरित्येवम-
 न्तेन । एवमन्तता कथं ज्ञायते । यद्व्यति द्युपरिष्टान्मयोभूरित्यनुवाकशेषेणेति ।
 अप आसिञ्चत्यापो रेवतीः ॥ इत्यनेन मन्त्रेण । आपोहिष्टेति च तिसृभिः ।
 अप आसिञ्चति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ अथ मणिकावधानानन्तरं यतः
 शिरोरोगवान् किञ्चित्कर्म कर्तुं न शक्नोति अतो हेतोः शीर्षणि मूर्द्धनि रोगस्तस्य
 भेषजम्प्रतीकारः वक्ष्यते इति सूत्रशेषः ॥ पाणी प्रक्षाल्य भुवो विमार्ष्टि चतु-
 र्भ्यांश्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि । यस्मैश्रीर्षण्यठैरराटाद्विवृहामीम-
 मिति ॥ यदि स्वस्य परस्य वा पीडा भवति तत्र पाणी स्वकीयी हस्तौ प्रक्षाल्य
 अद्विरवनेज्य भुवो युगपत् ताभ्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोक्षति । अन्यस्य वा स्वयं
 करोति चतुर्भ्यामित्यादि विवृहामीममित्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अर्द्धञ्चेदवभेदक विरू-
 पाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो मास्याभिताप्सी-
 दिति ॥ अर्द्धञ्चेत् शीर्षं व्यथते तदा पूर्ववत्पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि
 शिरसो दक्षिणभागे रूक् तर्हि दक्षिणाम् वामे वामाम् अवभेदकेत्यादिना मास्या-
 भिताप्सीदित्यन्तेन मन्त्रेणैकां भुवं विमार्ष्टि ॥ क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ हि ततः
 क्षेम्यः शिरोरोगरहित एवासौ भवतीति ॥ ६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ उत्तूलपरिमेहः ॥ १ ॥ स्वपतो जीवविपाणे स्वं मूत्रमा-
 सिच्याप*सलवि त्रिः परिषिञ्चन्परीयात् । परि त्वा गिरेरहं
 परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सख्येभ्यो विसृ-
 जाम्यहम् । उत्तूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसीति ॥
 २ ॥ स यदि भ्रम्याद्वावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशो-
 गङ्गानि जुहुयात् । परि त्वा हूलनो हूलनिर्दत्तेन्द्रवीरुधः ॥
 इन्द्रपाशेन सित्वा मह्यं मुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो
 ह्येव भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ उत्तूलपरिमेहः ॥ उत्तूलो दास उच्यते । तस्य भ्रमणशीलस्य वशी-
 करणाय परिमेहः परिषेकः क्रियते ॥ स्वपतो जीवविपाणे स्वं मूत्रमासिच्या-
 पसलमेव त्रिः परिषिञ्चन् परीयादिति परि त्वागिरेरहं० । इत्यनेन मन्त्रेण ॥
 स्वपतो दासस्य जीवतः पशोर्विपाणे स्वमूत्रमासिच्यापसव्यन्तमेव त्रिः परि-
 षिञ्चन्परीयात् परित्वा गिरेरित्यनेन मन्त्रेण ॥ स यदि भ्रम्याद्वावाग्निमुप-
 समाधाय घृताक्तानि कुशोपङ्गानि जुहुयात् ॥ स यदि पुनर्भ्रम्यादेव ततो

उदकं स्पृष्ट्वा गत्तं खात्वा प्राचः पांसूनपास्य कुशानास्तीर्य अन्नतानरिष्टकान्
 ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादूर्वासितसर्पपादिमङ्गलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोऽसि नभ-
 स्वानार्द्रदानुः शम्भूरित्येतावता मन्त्रेण मणिकमथटे निधाय ततः आपोरेवतीः
 क्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं विभूयामृतं च । रायश्च स्य स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती
 तद्गृणते वयोधादित्यनेन मन्त्रेण । तथा आपो हिष्ठाभयो भुव इत्यादित्र्यूचेन च
 सकृन्मणिके अप आसिञ्चति । ततो ब्राह्मणमेकं भोजयेत् । इति मणिकावधानम् ॥

मूलम् ॥ अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ १ ॥ पाणी प्रक्षाल्य भुवो
 विमार्ष्टि । चक्षुर्भ्यांश्चोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि । यत्नठं
 शीर्षखठंरराटाद्विचहामीममिति ॥ अर्हुं चेदवभेदकविरू-
 पात् श्वेतपत्र महायशः । अथो चित्रपत्र शिरो मास्याभि-
 ताप्सीदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ४ ॥ ॥ ६ ॥

कर्कः ॥ अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ व्याख्यास्यते ॥ पाणी प्रक्षाल्य भुवो
 विमार्ष्टि ॥ पाणिभ्यामेव चक्षुर्भ्यामित्यनेन मन्त्रेण । अर्हुञ्चैत् शीर्षरोगेण गृह्यते ।
 अवभेद इत्यनेन मन्त्रेण भुवि मार्जनम् ॥ एवं च कृते क्षेम्य एव भवति ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः शिरोरोगस्य भेषजनिवर्तकम् घृत्यत इति सूत्रशेषः ।
 प्रक्षालिताभ्याम्पाणिभ्यां सव्यासव्याभ्यां भुवोः सव्यासव्ययोर्पथाक्रमं मार्जनं युग-
 पत् चक्षुर्भ्यामिति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् वायुरपाकरणे० ।
 चक्षुरायङ्गभ्यः अधि सकाशादिमं यत्नं रोगविशेषम् शीर्षणि भवं शीर्षण्यं विवृ-
 हामि पृथक्करोमि निराकरोमीत्यर्थः । तत्र गोदानं शिरोदेशः । शुबुकं चिबुकम् ।
 रराटं ललाटम् । अर्हुञ्चैच्छीर्षं रोगेण गृह्यते तदापि पाणी प्रक्षाल्य पीडितभू-
 पार्श्ववर्तिना हस्तेन तद्भूमार्जनम् अवभेदकेति मन्त्रेण । तस्यार्थः तत्र प्रजापति-
 रनुष्टुप् विरूपाक्षः अपाकरणे० । अव अवाचीनङ्गत्वाऽङ्गभेदयति विदारयति इति
 हे अवभेदकं विरूपे विकृते अक्षिणी यस्मादिति हे विरूपाक्ष । श्वेतपत्रेत्यादीन्य-
 न्यर्थसम्बोधनानि । भो एवभूत शिरोरोग अस्य रोगिणः शिरः मा ताप्सीत् ।
 त्वत्प्रसादात् तापयुक्तन्माभूत् । यद्वा भवानस्य शिरो मा सन्तापयत्विति । इत्ये-
 वभूते हि निश्चितं क्षेम्यः क्षेमाहोऽयम्भवति । एतेनार्हुंशीर्षरोगस्वरूपमप्रतिपा-
 दितम् ॥ ६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

भ्रम्याद्वावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्द्वानि जुहुयात् परित्वा
हूलनो हूलनिर्दत्तेन्द्रवीरुधः । इन्द्रपाशेन सित्वा मद्यमुक्तास्थान्यमान-
येदिति ॥ स दासो यदि अस्मिन्कर्मणि कृतेऽपि भ्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत् तदा
तद्वश्यार्थमिदं कर्मान्तरं कुर्यात् । तद्यथा । पञ्चभूस्स्कारपूर्वकं दावाग्निं वनदहनं
स्यापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्ते आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतिस्वर्वा-
यश्चित्तप्राजापत्यस्विष्टकृदन्तारचतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कुशेण्द्वानि कुशानामिण्द्वानि
कुण्डलाकाराणि घृताक्तानि त्रीणि परित्वेत्यादि अथान्यमानयेदित्यन्तेन मन्त्रेण
सकृदेव जुहुयात् । इदमिन्द्रायेति त्यागः । ततः संस्रवप्राशनादि-ब्रह्मणे दक्षिणा-
दानान्तं कर्म कुर्यात् । क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ अस्मिन्कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः
वश्य एव दासो भवति सम्पद्यते ॥ इत्युत्तलदासवश्यकर्म ॥ ० ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ शूलगवः ॥ १ ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य
आयुष्यः ॥ २ ॥ औपासनमरण्यैर्दत्त्वा वितानं साधयित्वा
रौद्रम्पशुमालभेत ॥ ३ ॥ साण्डम् ॥ ४ ॥ गौर्वा शब्दात् ॥ ५ ॥
वपाञ्चप्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपाम-
न्तरिक्षाय वसाञ्चस्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्वग्नये
रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाश्नये भवाय महादेवाये-
शानायेति च ॥ ६ ॥ वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥
दिग्ब्याधारणम् ॥ ९ ॥ व्याचारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्रार्पणे
रुद्रार्ण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति ॥ १० ॥
लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्रायसेनाभ्यो बलिर्दहरति यास्ते
रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र
दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोत्तरतः
पश्वात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोपरिष्ठात्सेना-
स्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोपनिष्ठात्सेना-
स्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोऽधस्तात्सेनास्ताभ्य
एष बलिस्ताभ्यस्ते नम इति ॥ ११ ॥ ऊवध्यां लोहितलिप-
मर्गो प्रास्यत्वधो वा निखनति ॥ १२ ॥ अनुवातं पशुमय-

दावाग्निमुपसमाधाय आगन्तुकत्वाच्चतुर्दशाहुतिकान्ते घृताक्तानि कुशेण्डवानि जुहु-
यात् परित्वाह्वलनो ह्वलमित्यनेन मन्त्रेण । एवं कृते क्षेम्य एव भवति ॥ ० ॥ * ॥

जयरामः ॥ उत्तूलो विवशो दासः तस्य परिमेहो वशीकरणायाभिषेकः ।
वक्ष्यतइति सूत्रशेषः । स्वपतो दासस्वीपचारः । जीवतः पशोर्विपाणे ऋद्धे
स्वम्भूत्रमासिच्य तेनैव दासम् अपसलवि अप्रदक्षिणम्परिपिञ्चन् त्रिवारम्परीयात्प-
रिभ्रमेत् “परित्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वायुः सेचने० ।
भो उत्तूल त्वा त्वां गिरेः पर्वतादपि परि आकृष्य विशिष्टतया सृजामि मय्यनु-
रक्तङ्करोमि मात्रादिभ्यश्च । तत्र भगिनीधान्नोर्मातापित्रोश्चेति यष्ट्यौ पञ्चम्यथे ।
परिशब्दावृत्तिर्मन्त्रशक्तिदाढ्याय, सख्येभ्यः सखिभावमापन्नेभ्योऽपि । परिमीढः
मन्त्रशक्त्या सेचनरूपैः पाशैर्वद् इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एवम्परिमीढोऽपि । पुन-
र्यदि भ्रम्यान्तदोपायान्तरमाह । दावाग्निमुपस्थाप्य । आगन्तुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यन्ते
घृताक्तानि कुशेण्डवानि कुशकुण्डलानि त्रीणि जुहुयात् “परित्वाह्वलनइतिम-
न्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् इन्द्रो होमे० । भोह्वल चञ्चल इन्द्रस्य
ईश्वरस्य धीरुधः पाशात् सेवकः स्वामिभक्तः स्यादित्येवंरूपात् परि समन्ततो
निवृत्त निर्गत्य स्थितः, अथ अतः त्वा त्वां ह्वलनो ज्वलनो ऽयमग्निरिन्द्रपाशेन
तेनैव सित्वा वृष्या अन्व्यं तव मनसि स्थितम् अनर्थकारिभूतविशेषम्मुक्त्वा मोच-
यित्वा मद्यं मामाश्रयितुम् आनयेत् आनयतु । मदायत्तङ्करोत्वित्यर्थः । यद्वा ह्वल-
निर्वापुः । वृत्ता वृत्तिता रक्षिता इन्द्रधीरुधो वेदा येन सः । स शब्दस्य वाच्या-
त्मकत्वात् एवम्भूतो वायुश्चेति योज्यम् । तत्पक्षे त्वेति दासविशेषणमुपक्रान्त-
त्वात् । शेषं समानम् ॥ ० ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ उत्तूलपरिमेहः ॥ उत्तूलस्य दुर्विनीतस्य दासस्य परिसमन्तात्
मेहः सेचनं वशीकरणाभिषेक इति यावत्, कर्म कथ्यते । तद्यथा ॥ स्वपतो जीव-
विपाणे स्वम्भूत्रमासिच्यापसलवि त्रिः परिपिञ्चन्परीयात् परि त्वा गिरे-
रहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च आत्रोश्च सखिभ्यो विष्टजाम्यहम् ।
उत्तूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्लृप्तगमिष्यसीति ॥ यदा स दासः स्वपिति तदा
गवाडेः पशोः जीवतो विपाणे शृङ्गे स्वम्भूत्रमासिच्य सिक्त्वा तस्य स्वपतो दासस्य
अपसलवि अप्रदक्षिण्येन विपाणस्यं भूत्रम्परि समन्तात्सिञ्चन् उक्तं त्रिः त्रीन् धारान्
परीयात् परिभ्रमेत् परित्वा गिरेरित्यादि क्लृप्तगमिष्यसीत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ स यदि

जयरामः ॥ शूलगव इति कर्मनामधेयम् । स्वर्ग्य इति स्वर्गादिकामैः पर्यायेण सम्बध्यते । न हि युगपत्सर्वकामोत्पत्तिसम्भवः । बह्व्यत इति सूत्रशेषः । औपासनम् आवसथ्याग्निम् अरण्यग्नीत्वा तत्र वितानं साधयित्वा आवसथ्याग्नेराहवनीय-दक्षिणाग्न्योरुद्धरणङ्कत्वा रुद्रदेवत्यम्शुं साण्डमनपुंसकमालभेत । तस्य चान्वया-च्छागस्य प्राप्तौ गौर्वा । वा शब्द एवार्थः । गौरैव न द्वागः । कुतः । शब्दाच्छूलगव इति वचनात् । वपां अपयित्वेति विहृतश्रपणे प्राप्ते सहश्रपणार्थो ऽयमारम्भः । विहृतश्रपणङ्कथमिति चेत् । चोदकपरिप्राप्त्या ऽऽज्यासादनोत्तरकालमन्येपास् पशूनां शाखानिखननम्प्राप्तम् उत्तराधारान्ते च पशुसमञ्जनादि । वपादीनां विहृते शामित्राग्नावदानानाम् वपायाश्चाहवनीय एवश्रपणम्प्राप्तम् । अतोऽत्र वचनात्सहश्रपणमुच्यते । रुद्रायेत्यादौ जुहोतीति शेषः । अवदानानि चरुमिश्रा-ण्यग्न्यादीशानान्तेभ्यो जुहोत्येभिरेव नाममन्त्रैः । ततो वनस्पतिहोमः पृषदाज्येन तेनैव दृष्टत्वात् । ततो वनस्पतिहोमः पृषदाज्येन । ततः स्विष्टकृते हुत्वा दिशां व्याधारणम् कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । तच्च वसया भवति । यथाऽग्नीषोमीये । पत्नी-संयाजा अय्येतैर्नाममन्त्रैरपराम्नौ । तत्र दृष्टत्वात् । ततः प्राशनान्ते शुना तुल्य-वयस्कं गान्दत्वा लोहितम्पशो रक्तं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु च कुशासेनपु बलित्वेन ददाति यास्तेरुद्रेत्यादिपङ्क्तिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तदर्थः सुगमः । ते तुभ्यञ्जेति योज्यम् । तत्र पश्याम्परमेष्ठी यजुः रुद्रो बलिहरणे० । ऊवद्यं पुरीपाधा-नम् पोटोतिप्रसिद्धम् आहवनीये प्रक्षिपति अनुवातं वाताभिमुखम्पशुमवशिष्टम्पशु-शरीरम् । रुद्रैः रुद्राध्यायाच्चातमन्त्रैः स्तौति । प्रथमोत्तमौ आद्यन्तौ ताभ्यां वा । पशोरत्र मांसमिति शेषः । एतेनैव विधानेन गोयज्ञकर्मविशेषः । असौ च पाय-सेन चरुणा अनर्थलुप्तश्च भवति । पायसेन शूलगवदेवतामात्रेज्येत्यर्थः । तस्य शूलगवपशोर्धयसा तुल्यवया गौर्दक्षिणा देया ॥ ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ शूलगवः ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवाख्यं कर्म यागविशेषमनुविधास्यन्नाह शूलगव इति । स च स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः पशव्यः पशुभ्यो हितः पुत्र्यः पुत्रेभ्यो हितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः आयुषे हितः । अयमर्थः । यदा यज-मानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषामन्यतमकामो भवति तदाऽनेन शूलगवाख्येन यागेन यजेत । अनेककामानां युगपदुत्पत्त्यसम्भवात् ॥ औपासनंमरणपठं हृत्वा

स्याप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् ॥ १३ ॥
 नैतस्य पशोर्यामठं हरति ॥ १४ ॥ सतेनैव गीयञ्जी व्या-
 ख्यातः ॥ १५ ॥ पायसेनानर्थलुप्तः ॥ १६ ॥ तस्य तुल्यवया
 गौर्दक्षिणा ॥ १७ ॥ ८ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ शूल-
 गवाख्यङ्गर्म स्वर्गादिभिः कामैः पर्यायेण सम्ब्रध्यते, नहि युगपत्सर्वकामानामुत्प-
 न्तिसम्भवः । तत्कर्माभिधानायाह ॥ श्रीपासनमग्निमरण्यं हत्वा वितानठं सा-
 धयित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डम् ॥ श्रीपासनमग्निमरण्यं नीत्वा विहरणं कृत्वा
 रुद्रदेवत्वं पशुमालभेत साण्डम् ॥ साण्डशब्देनानपुंसक उच्यते तस्य चान्यथाच्छागप-
 रिहरणप्राप्तौ । गौर्वाशब्दादित्याह । गौरेव स्यान्न क्षागः । कुत एतत् । शूलगव इति
 शब्दादेव । वपाशंश्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च । विहृतश्रणपरिप्राप्तौ
 सत्यां सहश्रपणार्थाऽयमारम्भः । विहृतं श्रणं कथमिति चेन्नोदकपरिप्राप्त्याज्यासा-
 दनोत्तरकालमन्येषां पशूनां शाखानिखननं हि प्राप्तम् ॥ उत्तराचारान्ते च पशुसम-
 झनादियपादीनां विहृतमेव श्रणं प्राप्तम् अतो वचनात्सहश्रणमुच्यते । रुद्राय
 वपामन्तरिक्षाय वसां । जुहोतीति शेषः । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहो-
 त्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानाय ।
 इत्येभिर्मन्त्रैः । ततो वनस्यतिहोमः, स च यथादृष्टः पृपदाज्येन । स्विएकृदन्ते
 दिग्ब्याधारणं । कर्तव्यमिति शेषः । तच्च वसया, यथा अग्नीषोमीये दृष्टम् । व्याघा-
 रणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्रारण्यै रुद्रारण्यै शर्वारण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिं ।
 एत एव मन्त्राः । अपराप्तौ पत्नीसंयाजहोमः । तथैव दृष्टत्वात् । ततो महाव्याह-
 त्यादि । लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो वलिठं हरति । यास्ते रुद्र
 पुरस्तात्सेना० इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नीं प्रास्यत्यधो वा
 निखनति । अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते । अनुवातमिति न प्रतिषा-
 तम् । प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । उपतिष्ठते । वाशब्दी विकल्पार्थः । नैतस्य
 पशोर्यामठं हरन्ति । मांसमिति । सतेनैव गीयञ्जी व्याख्यातः । पायसेन । अस्ती
 भवति । अनर्थलुप्तः । पायसमात्रसाधकत्वे पाशुकी योऽर्थस्तेनालुप्तो भवति । एतदु-
 क्तम्भवति । पापसेन देवतामात्रेऽप्येति । तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥ * ॥

सेनाः अलुकसमासः ताभ्यो वलिमुपहारं हरति ददाति यास्तइत्यादिभिः पद्भि-
 र्मन्त्रैः पद्सु पालाशकूर्चेषु प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ ऊवध्यं लोहितलिप्तमर्गो
 प्रास्यत्यधोवा निखनति ॥ ऊवध्यं पुरीपाधानं पोटीति प्रसिद्धम् । लोहितेन
 रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तमग्नौ आहवनीये प्रास्यति प्रलिपति अधोभूमौ
 वा निखनति निदधाति ॥ अनुवातम्पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्त-
 माभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् ॥ अनुवातं वातमनु लक्ष्मीकृत्य वाताभिमुखमित्यर्थः पशुमव-
 शिष्टं पशुशरीरमवस्थाप्य निधाय रुद्रैर्मस्त इत्यध्यायाच्चातै रुद्रमन्त्रैरुपतिष्ठते
 स्तौति । यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां मन्त्रसमुदायाभ्याम् । तत्र प्रथमोऽनु-
 वाको नमस्त इत्यारभ्य षोडशर्चः, उत्तमोऽन्तिमः द्रापे अन्धसस्पतइत्यारभ्य विंश-
 तिकण्डिकात्मकः ॥ नैतस्य पशोर्ग्रामं हरन्ति ॥ एतस्य रौद्रस्य पशोर्ग्रामं ग्रामं
 न हरन्ति ग्रामं प्रति न नयन्ति यात्रिकाः, किन्तु अरण्य एवोत्सृजन्ति ॥ एतेनैव
 गोयज्ञो व्याख्यातः ॥ एतेनैव शूलगवैनैव यज्ञेन गोयज्ञो गोयज्ञनामधेयो यागो
 व्याख्यातः कथितः । तत्र द्रव्यविशेषमाह ॥ पायसेनानर्थलुप्तः ॥ पायसेन पयसा
 संसिद्धेन चरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः ॥ तस्य तुल्यवया
 गौर्दक्षिणा ॥ तस्य शूलगवपशोर्वयसा तुल्यं समं वयो जन्मातिक्रान्तकालो यस्य
 गोः स तुल्यवया गौः गोपुङ्गवः दक्षिणा परिक्रमद्रव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थः । अथ
 प्रयोगः । स्वर्गपशुपुत्रधनयशःप्रायुष्कामानां शूलगवपशुवन्धो विहितः, तत्र मातृ-
 पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादापारण्यं गच्छेत् । तत्र शुचौ देशे
 गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यङ्गुलं वृत्तं विधाय तन्मध्यनिखातशङ्कोरष्टौ एकादशद्वादश
 वा स्वकीयपदा प्राचीं दिशं गत्वा तदन्ते शङ्कुन्निखाय तयोः शङ्कुोरुभयतःपाशां रज्जुं
 प्रसार्याहवनीयायतनं रचयेत् । तद्यथा । यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तायानेयागमो
 भवेत् । आगमार्द्धं च शङ्कुः स्यात्तदर्द्धं च निरञ्जनमिति शुल्बवचनानुसारेण ।
 अत्रायं रचनाप्रकारः । पूर्वस्माच्छङ्कोर्द्वादशाङ्गुष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिम-
 तश्च परित्यज्य तत्र शङ्कुद्वयं निखाय चतुर्विंशत्यङ्गुलां रज्जुं परिमाप तायतीमे-
 वाधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशवतीं कृत्वा तस्या रज्जोरोगमार्द्धं शङ्कुस्यानं सूत्रा-
 दिनाऽङ्गुपित्वा अपरागमार्द्धं निरञ्जनं आकपणसूत्रगुणमोष्य पूर्वाद्वांपराद्वांन्तयोः
 शङ्कुः तस्या रज्जोः पाशद्वयं निक्षिप्य निरञ्जनेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य
 शङ्कुस्थाने शङ्कुं निखनेत् । ततस्तामेव रज्जुमुत्तरती नीत्वा तथैवाकृष्य शङ्कुस्थाने

वितानं साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डम् ॥ औपासनमावसथ्याग्निं
 अरण्यमटवीनीत्वा तत्र वितानं त्रेताग्निविन्यासं साधयित्वा शुल्बोक्तप्रकारेण विर-
 चय्य रौद्रं रुद्रो देवता अस्येतिरौद्रं, तं पशुं छागं आलभेत सञ्जपयति । कथम्भूतं साण्डम्
 अण्डाभ्यां सह वर्तत इति साण्डस्तम् अनपुंसकमित्यर्थः ॥ गौर्वा शब्दात् ॥ वाश-
 ब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैव छागः पशुरौद्रः अपितु साण्डो गौः, कुतः, शब्दात् शूलगव
 इत्येतस्माच्छब्दात् ॥ वपांश्च अपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय
 वपामन्तरिक्षाय वसांश्च स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ अग्नये
 रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति ॥
 वपां पक्त्वा स्थालीपाकमवदानानि च हृदयादीनि सहैव अपयित्वा । ननु पशुतन्त्रे
 विहृत्य शामित्रेऽग्नावदानश्रपणं वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टम् । अत्र तन्माभू-
 दिति सहश्रपणमुच्यते स्थालीपाकमवदानानि चेति तत्र रुद्राय वपां जुहोति
 अन्तरिक्षाय वसां जुहोति, अत्र जुहोतीत्युभयत्राध्याहारः । स्थालीपाकमिश्राण्यव-
 दानानि । अवदानहीमावसरे हृदयादीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा संयुतानि
 जुहोति नवकृत्वः अग्नये स्वाहेत्येवमादिभिर्नवभिर्नवैः प्रतिमन्त्रमग्नौ प्रक्षिपति ।
 कथम् । अग्नये स्वाहा १ । रुद्राय स्वाहा २ । शर्वाय स्वाहा ३ । पशुपतये स्वाहा ४ ।
 उग्राय स्वाहा ५ । अशनये स्वाहा ६ । भवाय स्वाहा ७ । महादेवाय स्वाहा ८ । ईशा-
 नाय स्वाहा ९ ॥ यथामन्त्रं त्यागाः ॥ वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते दिग्ध्याधारणम् ॥
 वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोरन्तः वनस्पतिस्विष्टकृदन्तः तस्मिन्
 दिशां व्याधारणम् कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । तत्तु व्याधारणं वसयैव भवति । तत्र वन-
 स्पतिहोमः स्विष्टकृद्दीमादर्वाक् पूषदाज्येन भवति, पशौ तथादृष्टत्वात् । स्विष्टकृद्दी-
 मश्च सर्वावदानपक्षे व्यङ्गेभ्यः असर्वावदानपक्षे तेभ्य एवावशिष्टेभ्यः । अत्र सूत्रे व्या-
 धारणमेव निबद्धम्, तत्र द्रव्यदेयतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृतिभूताग्नीषोमीये दर्शनात् वसा-
 द्रव्यं दिशो देवता व्याधारणधर्मतया लभ्यते । व्याधारणान्ते पत्नीः संयाजयन्ती-
 न्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति । व्याधारणं दिशा-
 मभिधारणं तस्यान्ते अवसाने पत्नीः पञ्च वक्ष्यमाणाः संयाजयन्ति जाघन्या पञ्च-
 नङ्गे । कथम्, इन्द्राण्यै रुद्राण्यै इत्यादिपञ्चभिर्नवैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रम् ।
 लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो वलिर्हरति यास्ते रुद्रेत्यादि ॥
 ततो महाव्याहृत्यादि लोहितं तस्यैव पशो रुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु
 आसनेषु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा, रुद्रायसेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेना रुद्राय-

वेदिं दक्षिणतः प्राचीं परिगृह्य पश्चिमत उदीचीम् उत्तरतः प्राचीन् परिगृह्णाति
 अथ वेद्यां प्राचींस्तिष्ठो लेखा उल्लिख्य अनामिकाङ्कुष्ठाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्यो
 लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः सम्भूयति । तत्रैते
 वेदिमानादिपदार्थाः स्वकर्तृका मन्त्ररहितारच, ऋत्विगन्तराभावात्समाज्ञायाभा-
 वाच्च । अथाहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरवेदिस्थाने पञ्चभूंसंस्कारामकृत्या पूर्वाहुं शङ्कुत्रि-
 खाय द्वात्रिंशदङ्कुलां शम्यामादाय चतुरस्रामुत्तरवेदिं शम्यामात्रीं मिमीते, ततस्त-
 थैव शम्यया उत्तरवेदेरुत्तरतश्चात्वालं मिमीते । तद्यथा पश्चादुदीचीं शम्यां
 निपात्य स्फ्येन तावतीं लेखामुल्लिख्य तथैव पुरस्तादुदीचीं दक्षिणतः प्राचीं उत्त-
 रतः प्राचीं शम्यां निपात्य लेखामुल्लिखेत् । एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं
 सम्पद्यते । ततश्चात्वालमध्ये स्फ्याग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदीं शङ्कुसमीपे
 प्रक्षिप्याभिन्यासं विधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदीं प्रक्षेप-
 मिन्यासं च कृत्वा चतुर्थवेलायामभ्या चात्वालं खात्वा यावता पुरीषेण शम्या-
 मात्री उत्तरवेदिर्हृद्वा पूर्यते तावत्पुरीषम्पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत्
 एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नामिं कृत्वा प्रोक्षणीभिः
 प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाऽऽच्छादयति । अथ गार्हपत्ये पूर्वाहुतिषदाज्यं
 संस्कृत्य पञ्चगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्यास्राहवनीये सोपयमनीकाधिशृते इध्म-
 स्वाग्नीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं
 प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेराग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदीं निनीय पञ्च-
 गृहीतेनाज्येन नामिं व्याधारयति कीणे हिरण्यं पश्यन् । यथा पूर्ववद्दक्षिणस्यां
 सप्तधां आचार्यान्तरापरस्यां ततो दक्षिणापरस्यां ततः पूर्वात्तरस्यां मध्ये चाभि-
 धार्य्य शेषमाज्यं सुवे उद्यम्योर्द्धमुत्क्षिपति । ततो नामिं पैतुदारवैः परिधिभिः
 परिदधाति । तद्यथा प्रथममुदगग्रेण पश्चिमतः ततः प्रागग्रेण दक्षिणतः ततः
 प्रागग्रेणोत्तरतः । ततो नामिमध्ये गुग्गुलुसुगन्धितेजनं वृषोस्तुकाः शीरण्याः
 तदभावेऽन्यानिदधाति । तदुपरि उपयमनीगतमग्निं स्थापयति उपयमनीं च
 तत्समीपे निवपति चात्वाले वा, प्रणीयमानमग्निं ब्रह्माऽनुगच्छति । ततो यजमानः
 प्रणीता उत्तरवेदेरुत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यं च पात्रा-
 ण्यासादपति । आज्यस्थाली सम्मार्गकुशाः सन्नहनावच्छादनानि परिधयः उपयम-
 नकुशाः समिधः सूवः आज्यम् यथाश्रपणौ चरुस्थाली शूलम् उखा तण्डुलाः
 दक्षिणार्यं तुल्ययया गीरचेति । अचोपकल्पनीयान्युपकल्पयति । बर्हिः प्रघाग्रासा

अपरं शङ्कुं निखनेत् । अथ रज्जोः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववन्निरञ्जनगुणेन दक्षिणत
 आकृष्य शङ्कुस्थाने शङ्कुन्निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शङ्कु-
 स्थाने शङ्कुन्निखनेत् । एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यङ्गुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं सम्प-
 द्यते । ततो गार्हपत्याहवनीयान्तरालसन्मितां रज्जुभागमप्य तां च षड्गुणां सप्तगुणां वा
 विधाय षष्टांशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरविद्वतीये
 शङ्कुस्थानज्ञानार्थमङ्कयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शङ्कौः पाशौ प्रतिमुच्य
 गार्हपत्यायतनादक्षिणत आकृष्य अपरविद्वतीयाङ्के शङ्कुन्निखाय तस्मिन् शङ्कौ अन्य-
 रज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशाङ्गुलानि परिमाय वृत्तम्मण्डलं विरचय्य तन्मध्य-
 मशङ्कौश्चत्वार्यङ्गुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वापरायतां मण्डलसन्मितां रज्जुं
 निपात्य रेखामुल्लिखेत् । एवं धनुपाकृति दक्षिणाग्न्यायतनं सम्पद्यते । तथा तामेव
 रज्जुम्परिवर्त्याहवनीयादुत्तरतो विद्वतीयेनाकृष्य विद्वतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् ।
 एवं वितानं साधयित्वा तेषु पञ्चभूस्कारान्कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं
 संस्थाप्य मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादायाहवनीयायतने आहवनीयं प्रश-
 येत् । एवमेव गार्हपत्यादक्षिणाग्निद्वारे दक्षिणाग्निम् आहवनीयस्य दक्षिणतो
 ब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाऽहं हस्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति सुब्रा-
 ह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्त आसने तमुपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवि-
 त्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रम् वज्रम् अन्तर्दानदृशं चेत्येतानि पञ्च आसाद-
 येत् । ततः रज्जुं शङ्कुं शम्याम् अधिम् पुरीपाहरणम् उदकम् सिकताः आच्छादन-
 वस्त्रमित्यप्यै उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमन्तर्दान-
 दृशं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीन्निधाय वज्रमादाय वेदिं मिमीति रूप्येन । आहव-
 नीयस्य दक्षिणतः प्राचीं त्र्यरत्नं पश्चिमतश्चतुररत्नमुत्तरतस्त्रिरत्नं पूर्व-
 तश्च त्र्यरत्नम् इति एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतो वज्रे-
 शोत्करं परिलिख्य तदन्तिके वज्रनिधाय तदुपरि वेदिदृशं कृत्वा सदृशं वज्रमादाय
 दक्षिणहस्तेन सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा
 संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं दृशं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तदग्रेण पुरीपमादाय
 वेदिं प्रेष्य पुरीपमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीपमादाय वेदिं प्रेष्यामुं
 पुरीपमुत्करे करोति, एवमेव द्वितीयं करोति, पुरीपकरणान्ते दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
 णिभ्यामुत्करेऽभिन्वामं करोति ततस्त्वृतीयं प्रहरणादि तथैव चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन्
 पूर्वं परिस्रहं मरिच्यहीष्यामीत्यामन्त्रितेन ब्रह्मणा परिगृहायेत्यनुवातः रूप्येन

वेदिनृणद्वयमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चादेकं दृण-
मास्तीर्य तत्र पशुं प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं उदक्शिरसं उदक्पादं वा निपात्य
अवाश्रयमानं मुखं सङ्गृह्य तमनेन शामित्रेण सञ्जपयति, सत्यन्यस्मिन्पुरुषे शमि-
तरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्ये-
कामाज्याहुतिमाहवनीये हुत्वा सञ्जप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येनापरां
हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च जुहोति । अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्य
पान्नेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति । तद्यथा । मुखं नासिके चक्षुषी
द्वे कर्णौ द्वौ नाभिं मेढ्रं पायुं संहृत्य पादान् एकैकं पान्नेजनीजलेन स्पृशति, शेषेण
शिरःप्रभृति कर्णपर्यन्तं पुनस्तथैवाज्याप्य ततोऽङ्गानि निपिच्य शेषं पशोः पश्चा-
द्भागो निपिच्यति । तत उत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे दृणं निधाय घृताभ्यक्तासि-
धारपाऽभिनिधाय सदृशां त्वचं छित्वा दृणमूलमुभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा दृणं भूमौ
निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा पुनरागत्योपविश्य वपामुत्खिद्य वपाश्रपणीभ्यां
प्रोक्ष्य छित्वाऽऽज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति । हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि
वा पञ्च वा यथाकाममवदानान्यद्यथा जाघनीं चावद्य श्रमे ऊवध्वमवधाय लोहितं
चावधाय चरौ तण्डुलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहवनीयस्योत्तरतः स्थित्वा
आहवनीये च प्रतप्य शाखान्योरन्तरेणाहृत्य दक्षिणतः स्थित्वा सुवेणाज्येनाभि-
घारयन् श्रपयति गार्हपत्ये स्थालीपाकम् । शामित्रे हृदयाद्यवदानानि प्रतप्य तत्र
हृदयं गूले चर्चं पर्यग्निकृत्वा वपामभिघारयति, अथ त्रिः प्रच्युते पशोर्हृदयमु-
परि कृत्वा पुपदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदानान्याज्येन सर्वाणि च त्र्यङ्ग-
वर्जमभिघार्य स्थालीपाकमुद्रास्य उखाञ्च वपाया अङ्गानां च प्राणदानं कृत्वा
वपादीनि क्रमेणासाद्य अङ्गानि शाखान्योरन्तरेणाहृत्य वेधामासाद्य वपामवदा-
नानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्यारव्य आज्यभागी हुत्वा वपाहीमार्थं सुवे आज्यमुप-
स्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विरभिघार्यं
रुद्राय स्वाहेति घपां जुहोति, वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते चाग्नौ प्रास्पति, तत उखातो
यत्नां गृहीत्वा अन्तरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात् । अथावदानहीमार्थं सुवे आज्यमु-
पस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यङ्गैः प्रत्येकं द्विर्द्विस्वदाय सुवे क्षिप्या
स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्या उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्यं अस-
र्याणि चेत् क्षताभ्यङ्गं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति । एवं पुनः सुवे उपस्तरणद्वि-
रण्यशकलावधानद्विर्द्विःप्रधानावदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलाय-

पलाशशाखा त्रिगुणरशना उपाकरणद्वयम् द्विगुणरशना गोपशुः अस्तिः पात्रेजनीः
दधि हिरण्यशकलानि षट् पलाशपत्राणि चेति । तत आसादनक्रमेण पात्राणि
प्रोक्षति । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्यदुलान् प्रोक्षति । आज्यस्थात्यामाज्यं
निरुप्य गार्हपत्येऽधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् । ततो वेदिम्मध्यसङ्गृहीतामभ्या खात्वा
ब्रह्मनुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणामानन्व्य परिगृहाणेति ब्रह्मणाऽनु-
त्तः पूर्ववत्स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्यानुमाष्टिं । आहवनीयमप-
रेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी अवनिज्य प्रणीतानां पश्चमतः प्रागयं स्फ्यं
निधाय तदुपरि इध्मावर्हिषी आसादयति । ततः स्तुवं प्रतप्य सम्मूज्याभ्युक्ष्य पुनः
प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुद्रास्य प्रोक्षणीनामपरेण कृत्वोत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूय
वेदिं प्रोक्ष्य वर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षणेकदेशेन वर्हिर्मूलानि सिद्ध्वा वर्हिर्विंशस्य सन्न-
हनं च विंशस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणी निधाय सन्नहनावच्छादनैरवच्छाय वेदिं
सृणाति । तद्यथा वर्हिःपुलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के
कृत्वा द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा तृतीयभागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन
सङ्गृह्याङ्कस्थितं प्रथमभागं दक्षिणेनादाय वेद्यां सृणात्युदकसंस्यन्, तथैव द्वितीयं
भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा सव्ये स्थितं दक्षिणेनादायाङ्कगतं सव्येन सङ्गृह्य
पूर्वसृत्ववर्हिर्मूलानि द्वितीयवर्हिर्भागाग्रेष्वच्छादयन् सृत्वा तृतीयभागं दक्षिणेना-
दाय स्फ्योपग्रहेण तथैव सृणाति पश्चादपवर्गम्, तत उपरि प्लक्षशाखाः सृणाति ।
अथाहवनीयं कल्पयति । ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन् आहवनीये परिद-
धाति, आहवनीयमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पलाशशाखान्निखनति तां त्रिगुण-
रशनया त्रिः परिव्ययति तत्र शकलमुपगृह्णति, रुद्राय त्वोपाकरोमीत्युपाकरणद-
शेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणरशनया अन्तराशृङ्गं पशुं बध्वा रुद्राय न्युग-
ज्मीति शाखायां निपुनक्ति । अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः
प्रोक्ष्य शेषमास्ये उपगृह्याधस्तादुपोक्षति । तत उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्या-
धाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पूर्वाधारमाधार्य उत्तराधारान्ते सुवाग्रेण ललाटांसश्रो-
णिषु पशुं समनक्ति । ततः लुवाग्राक्ताभ्यां स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति ।
स्वरुमवगुह्य अस्मिं एकतो घृतेनाभ्यज्य निदधात् । अथ चात्वालस्योत्तरतः स्फ्येन
शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्योत्सुकेन पश्चाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाह-
वनीयान् पर्यग्निकुर्यात् । पुनरत्सुकमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् पुन-
राहवनीयादत्सुकमादाय पशुं कथं बध्वा वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उदङ्नयेत् । तत्र

कृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्ते संखवं प्राश्य पूर्णपात्रधरयोरन्यतरं
ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इति गोयज्ञपद्धतिः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः ॥ २ ॥ कार्ति-
क्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाऽऽश्वयुजस्य ॥ ३ ॥ मध्येगवां
सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्यं संस्कृत्येहरतिरिति पद् जुहोति
प्रतिमन्त्रम् ॥ ४ ॥ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः ।
पूषा व्याजं सनोतु नः स्वाहा, इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥
रुद्रान् जपित्वैकवर्षान्द्विवर्षां वा यो वा यूथं ह्यादयति यं
वा यूथं ह्यादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः
पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे
मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालङ्कृत्य एतं युवानं पतिं वो
ददामि तेन क्रीडन्तीश्वरथ प्रियेण ॥ मा नः साप्रजनुषा
ऽसुभगा रायस्वोपेण समिषा मदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् ॥ ६ ॥
नभ्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशोपेण ॥ ७ ॥ सर्वासां
पयसि पायसं अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८ ॥ पशु-
मप्येके कुर्वन्ति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन कल्पो व्या-
ख्यातः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ वृषोत्सर्गः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । गोयज्ञेन व्या-
ख्यातः ॥ एतदुक्तम्भवति पायसेन शूलगवदेवताभ्यो होमः । कार्तिक्यां पौर्णमा-
स्यां रेवत्यां वाऽऽश्वयुज्यां पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ मध्ये
गवां सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्यं संस्कृत्येहरतिरिति पद् जुहोति प्रतिम-
न्त्रम् ॥ आज्यं संस्कृत्येतिग्रहणं प्रागाधारहोमादप्याहुतयो यथास्युरिति ॥ तत
आधारादि, पुनः पायसेन शूलगवदेवताभ्यो होमः ॥ पूषा गा अन्वेतु न इति
पौष्णस्य जुहोति ॥ तस्य च अपणानुपदेशात्तदूतस्योपादानम् । तत उभयोः
सकाशात्स्विष्टकृत् व्याहृत्यादि च ॥ ततो रुद्रान् जपित्वैकवर्षान्द्विवर्षां वा ॥
वृषमुत्सृजेत् । यो वा यूथं ह्यादयति यं वा यूथं ह्यादयेत् ॥ यो नाम महत्वेन

धानाभिधारणानि कृत्वा अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अश्विनये भवाय महा-
 देवाय ईशानायेत्येतेर्नाममन्त्रैः स्वाहाकारान्तरैरैकैकस्मै जुहोति । एवमग्न्यादयो
 नव प्रधानहोमाः सम्पद्यन्ते । ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति हीमं विधाय
 ख्विष्टकृद्धोमार्थं सुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा सर्वावदानपत्ने अङ्गेभ्यो द्विद्वि-
 रवदाय असर्वावदानपत्ने तेभ्य एव प्रधानार्थभ्यो द्विद्विरवदाय सकृच्चरोरवदाय हिर-
 ण्यशकलमवधाय द्विद्विरभिधाय अग्नये ख्विष्टकृते स्वाहेत्यग्नेरुत्तरप्रदेशे जुहुयात् ।
 यथामन्त्रं सर्वत्र त्यागाः । ततः सुवेण वसां गृहीत्वा आहवनीयस्य पुरस्ताद्विशः
 स्वाहा इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा इदं प्रदिग्भ्यः । पश्चिमत आदिशः
 स्वाहा इदमादिग्भ्यः । उत्तरतो विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः । मध्यत उद्विशः
 स्वाहा इदमुद्विग्भ्यः । पूर्वाहुं दिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । ततो जाघनीं गृहीत्वा
 गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः सुवेणावदायावदाय इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै
 रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै भवान्यै स्वाहा इदं
 भवान्यै अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये, एताः पञ्च पत्नीसंयाजाहुतीर्जु-
 हुयात् । तत आहवनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संखवं
 प्राश्य शूलगवपशुना तुल्यवषसं वृषं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः पलाशपत्रेषु
 पटसु प्राक्संख्येषु उदकसंख्येषु वा पशुलोहितेन “यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य
 एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते
 नमः । यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोत्तरतः
 सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोपरिष्ठात्सेनास्ताभ्य एष बलि-
 स्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं
 रुद्राय सेनाभ्य इति सर्वं बलिपु त्यागाः । ऊवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपणम-
 धस्तान्निखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्त इत्यादिना
 अस्य प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां वा रुद्रानुपस्थाप्य उदकमुपस्पृशेत् । एतस्य पशो-
 र्मांसं ग्रामन्नानयेत् । इति समाप्तः शूलगवः ॥ अथ गीयज्ञपद्धतिः । तत्र विहितमा-
 तृपूजाभ्युदयिकश्राद्धः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्यफलानामन्यतमफलकाम औपा-
 सनमरण्यज्ञीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतार्थां भूमौ स्थापयेत् । तत्र ब्रह्मो-
 पवेशनान्ते विशेषः । सतीरं प्रणयन् कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वा
 शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रशर्वपशुपत्युग्राशनिभयमहादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारान्ते-
 र्नामभिरचतुर्थ्यन्तेर्नवभिर्मन्त्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् । ततः पायसादेव ख्विष्ट-

हरिहरः ॥ अथ वृषोत्सर्गः ॥ अथ शूलगवानन्तरं वृषोत्सर्गः वृषस्य वक्ष्यमाण-
 स्योत्सर्ग उत्सर्जनं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । स च कामाधिकारात्फलस्य वाऽनभिधानात्
 किं विश्वजिन्यायेन स्वर्गफलः कल्प्यते उत पूर्वाक्तशूलगवानन्तराभिधानात्तत्फल-
 इति सन्देहः । तत्र विश्वजिन्यायस्य सर्वथा ऽश्रुतफलकर्मविषयत्वान्नान्न प्रवृत्तिः ।
 कुतः सन्निधिश्रुतस्य शूलगवफलस्य स्वर्गादेरन्तान्वययोग्यत्वात्, तस्मादयमपि पशुः
 स्वर्गपशुपुत्रधनयशःश्रायुष्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह ॥ गीयज्ञेन व्याख्यातः ॥ स च गी-
 यज्ञेन गवा रीद्रेण पशुना यज्ञः गीयज्ञस्तेन व्याख्यातः गीयज्ञसाध्यफलतिकर्त-
 व्यतामित्यर्थः । ततश्चास्मिन्नपि स्वर्गपशुपुत्रधनयशःश्रायुष्कामस्याधिकारः । स
 कदा कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वयुजस्य ॥
 कार्तिक्यां पूर्णिमायां आश्विनस्य रेवत्यां रेवतीनक्षत्रे वा कर्तव्य इति सूत्रशेषः ।
 शास्त्रान्तरेतु चैत्र्यामाश्वयुज्यां वेति कालान्तरमुक्तम् । मध्ये गवां सुसमिद्ध-
 मग्निं कृत्वाज्यं संस्कृत्यहरतिरिति पद् जुहोति प्रतिमन्त्रम् । मध्ये गवां
 गोष्ठे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमादस्य्याग्निं सुसमिद्धं प्रज्वलितं कृत्वा आज्यं संस्कृत्य
 पर्युक्षणांते इहरतिरित्यादिभिः पद्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं पडाज्याहुतीर्जुहोति ।
 अत्र मध्ये गवामिति देशविशेषनियमानुविधानात् देशान्तरस्येह यागानङ्गत्वम् ।
 पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाज्जर्धं सनीतु न इति पौष्णस्य
 जुहोति ॥ पौष्णस्य पूषा देवता अश्वेति पौष्णस्तस्य चरोः पूषागा इत्यादिमन्त्रेण
 सकृज्जुहोति होमरुद्धानभिधानात् तस्य च अपणानुपदेशात् सिद्ध एवोपादीयते ।
 अयं पौष्णश्चरुः पिष्टमयो भवति । कुतः, तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव
 कुर्वन्तीति श्रुतेः ॥ रुद्रान् जपित्वैकवर्षान्द्विवर्षं वा यो वा यूथं ह्यादयति यं
 वा यूथं ह्यादयेद्गोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो
 यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चाल-
 ङ्कृत्यैतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मा नः साप्तजनुपा
 ऽसुभगा रायस्पोषेण समिपा मदेमेत्येतथैवोत्सृजेरन् ॥ रुद्रान्नमस्त इत्यध्यापाच्चा-
 तान् जपित्वा सप्तजन्मजपधर्मण पठित्वा, अत्र शूलगवातिदेशप्राप्तीऽपि रुद्रजपविधिः
 प्रथमोत्तमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरज्ञापनार्थो वा । तन्न । अपूर्वं एवा-
 यम् जप्यत्वेनाप्राप्तत्वात् । प्रकृतौ हि रुद्राणां पशूपस्याने करणत्वेन विहितत्वात् ।
 एक एव शुक्रादिवर्णा रूपं यस्य स एकवर्णः तम् । अथवा द्वौ वर्णा यस्य स द्विवर्णः तं

गोमूयं ह्यदयति यो वाः तेनैव ह्यदते । लघुरित्यर्थः ॥ रोहितो वैवस्यात् ॥
 रोहित एव वा भवति । यथोक्तो वेति विकल्पः । सर्वाङ्गैरुपेतः ॥ अन्यूनाङ्ग
 इत्यर्थः । जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो भवेत् ॥ यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तम-
 लङ्ङुत्त्य । स्रग्नादिभिः पतिं वो ददामीत्येतमुत्सृजेत् । नभ्यस्थमभिमन्त्रयते
 मयोभूरित्यनुवाकशेषेण । वत्सतरीणां मध्यस्थो नभ्यस्थ इत्युच्यते । इदमन्यत्कर्मा-
 न्तरमधुनोच्यते । सर्वासां पयसि पायसं अपथित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् पशुम-
 प्येके कुर्वन्ति । तस्य शूलगवेषेन कल्पो व्याख्यातः । शूलगववत्सर्वङ्कर्तव्यमित्यर्थः ॥

जयरामः ॥ अथ वृपोत्सर्गः कर्मविशेषः वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । व्याख्यात इति
 पायसेन शूलगवदेवताहोमः कथितः । स च कार्तिक्याम् आश्वयुज्यां वा पौर्णमा-
 स्याम्भवति । खेत्यामिति तद्विशेषणम्फलातिशयार्थम् । आज्यं संस्कृत्येतिग्रहण-
 माधारहोमादपि प्रागाज्याहुतयः स्युरिति । तत आधारावाज्यभागौ हुत्वा पाय-
 सेन शूलगवदेवताहोमः । ततः पूपागा इत्येकाहुतिः पिष्टचरोः । स्रग्नाऽनुपदेशात् ।
 स च अपणानुपदेशात्सिद्ध एवासाद्यते । अथ मन्त्रार्थः । तत्र परमेष्ठी गायत्री
 पूपा पिष्टहोमेऽ । पूपा सूर्यो नो ऽस्माकङ्गाः धेनूरिन्द्रियाणि च अन्वेतु अनुगृ-
 ह्यातु । अर्धतः अश्वान् प्राणान् वा रक्षतु । वाजमघ्नं सनोतु ददातु । पूपाशब्दा-
 वृत्तिरादरार्था । ततः पायसपौष्पाभ्यां स्वितृकृते हुत्वा प्राशनान्ते रुद्रान् रुद्रम-
 न्तान् जपित्वा यो वा महत्वेन यूथाच्छादकः तेनैव वा लघुत्वेन ह्यदते ।
 रोहितः लोहित एव स्याद्वा । यथोक्तो वेति विकल्पः । सर्वाङ्गैरुपेत इत्यन्यूनाधि-
 काङ्ग इत्यर्थः । जीववत्सायाः पुत्र इत्यादिगुणो यः स्यात्तमलङ्कृत्य स्रगादिभिः
 यूथे प्रधानाश्चतस्रो वत्सतरीश्चालङ्कृत्योत्सृजेत् एतमिति मन्त्रेण । तस्यार्थः ।
 तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् गाय उत्सर्गः । भो वत्सतयः एतं वृषम् पतिभर्तारम् वो
 युष्मभ्यं ददामि । तेनानेन प्रियेण सह क्रीडन्त्यो यूयम् चरथ चरत स्वच्छन्दं वि-
 हरतेति यावत् । वृणानि खादतेति वा । नो ऽस्माकं स्थाने साप्रजनुपा सप्रज-
 न्मसम्बद्धेन पत्या सह अमुभा मा भवतेति शेषः । ययमपि युष्मत्प्रसादाद्गायस्वी-
 पेण धनादिपुष्ट्या सम्यग्भवेन इषा अग्नेन च मदेम वृष्याम । एतया ऋचा वत्सं
 वत्सतरीश्चोत्सृजेरन् । नभ्यस्थं वत्सतरीमध्यस्थम् । इदङ्कान्तरम् । सर्वासा-
 मिति यावत्यः स्वीया गायस्तावतीनाम् । एकव्यशुम् । पायसप्राशनञ्च कुर्वन्ति
 तस्य कल्पो व्याख्यातः शूलगववत्सर्वङ्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥ ॥*

मातरन्वयन्स्वाहा ५ । रायस्पोपमस्मासु दीधरत्स्वाहा ६ । इदमग्रये इति पट्मु
 त्यागाः । एवं पडाहुतीहुत्वा आज्यभागान्ते पायसेन शूलगवदेवताभ्योऽन्यादिभ्य
 ईशानान्ताभ्यो नवाहुतीः प्रत्येकं हुत्वा पिष्टचरोः पूपागा अन्वेतु न इत्यादि
 सनीतु न इत्यन्तेन स्वाहाकारयुतेन मन्त्रेणैकामाहुतिं हुत्वा इदं पूष्ण इति त्यागं
 विधाय पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंज्ञवप्राशनान्ते
 पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणान्दद्यात् । अथ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यारभ्या-
 समाप्ते रुद्राञ्जित्वा एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतसृभिर्वत्सतरीभिः सहितं
 वस्त्रमाल्यानुलेपहेमालङ्कारादिभिरलङ्कृत्य एतं युवानमित्यादिसमिपामदेमेत्य-
 न्तया ऋचा उत्सृजेरन् । ततो वत्सतरीमध्ये स्वं वृषभं मयोभूरभिमावाहि स्वाहे-
 त्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणाभिमन्त्रयते । इति वृषोत्सर्गः । अत्र
 यत्प्रेतकृत्यन्तदन्योक्तं लिख्यते । तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुच्चितस्वर्गादि-
 फलकामस्य स्वगतपुण्यातिशयाशोकमोक्षगतिकामस्य वाऽधिकारः । तत्र प्रथमसं-
 वत्सराभ्यन्तरे कृतसपिण्डीकरणस्याकृतसपिण्डीकरणस्य च मातृस्थापनपूजना-
 भ्युदयिकश्राद्धानि न भवन्ति । सूतकान्तन्द्द्वितीयमहरेवास्य परं वृषोत्सर्गस्य कालो
 न कार्तिक्वादिः । प्रथमसंवत्सरे काम्यकर्माभ्युदयिकयोरनधिकारात् । कुतः “तथैव
 काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहृते” इतिवचनात् । सूतकान्ते द्वितीयेऽहनि इति
 यद्बचनन्तत् तथैव काम्यं यत्कर्मति वचनं बाधित्वैव प्रवर्तते अनन्यविपयत्वात् ।
 कार्तिक्वादिवचनन्तु संवत्सरोत्तरकालीनकार्तिक्वादौ सङ्कोच्यम्, अन्यथा बाध-
 सापेक्षत्वाभ्यां वैपम्यापत्तेः । ततश्च संवत्सरानन्तरं कार्तिक्वादिकाले पित्रादिग-
 तनानाविधतृषादिकामेन क्रियमाणो वृषोत्सर्गो मातृस्थापनपूजनश्राद्धपूर्वक एव
 कर्तव्यः । तस्य च कार्तिकीचैत्र्याश्वयुजीरेवत्यः कालाः । अथ फलश्रुतिः । उत्सृ-
 ष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जलाशये । शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन
 दर्पितः ॥ पितृणामन्नपानं तत् तत्प्रभृत्युपतिष्ठते । वृषोत्सर्गादृतेनान्यत्पुण्यमस्ति
 महीतले ॥ तथा । वृषभस्य तु शब्देन पितरः सपितामहाः । आवर्तमाना दृश्यन्ते
 स्वर्गलोके न संशयः ॥ जले प्रक्षिप्य लाङ्गूलं तोयं यद्दरते वृषः । दशवर्षसहस्राणि
 पितरस्तेन तर्पिताः ॥ कूलात्समुद्धृता यावच्छृङ्गे तिष्ठति मृत्तिका । भक्ष्यभोज्यमयैः
 शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥ गवाम्मध्ये यदा चैप वृषभः क्रीडते तु यत् । अप्स-
 रौघसहस्रेण क्रीडन्ति पितरस्ततः ॥ लाङ्गूलमुद्यमं यावत् तोयेपु क्रीडते तु सः ।
 अप्सरोगणसङ्घैश्च क्रीडन्ति पितरः सदा ॥ सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन यथाविधि ।

वृषम् । एवं वर्णविशेषनियममभिधायाधुना वृषस्य परिमाणविशेषनियममाह । यो
 वृषो यूयं कृत्स्नं वर्गं ह्यादयति स्वपरिमाणेनाधः करोति तं, वा यं वृषं यूयं वर्ग-
 श्रद्धादयेत् अथः कुर्यात् तं वा यूथादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वित्यर्थः ।
 रोहितो लोहित भव वा यः स्यात्, एवकारेण लोहितस्य एकवर्णद्विवर्णाभ्यां
 प्राशस्त्यमुच्यते, पुनः कीदृक् सर्वैरङ्गैरुपेतः समन्वितः न पुनर्हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा,
 तथा जीवाः प्राणवन्तो वत्साः प्रसूतिर्यस्याः सा जीववत्सा तस्या गोः पुत्रः ।
 तथा पयः क्षीरं बहुलं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्या गोः पुत्रः । तथा यूथे
 वर्गविषये रूपमस्यास्तीति रूपस्वी अतिशयेन रूपस्विन्नमः वृषः स्यात् तमुक्तगु-
 णविशिष्टं वृषमलङ्कृत्य वस्त्रमाल्यानुलेपहेमपट्टिकाग्रैवेयकघण्टादिभिर्वृषोचितभू-
 पणैर्भूषयित्वा न केवलं वृषमात्रम् ताश्च वत्सतरीरप्यलङ्कृत्य, कीदृशीः याः
 यूथे स्ववर्गं मुख्याः गुणैः श्रेष्ठा वत्सतर्थाः कति चतस्रः चतुःसङ्ख्योपेतास्ताः, एतं
 युवानमित्येतयर्चा उत्सृजेरन् त्यजेयुः । नभ्यस्यनभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनु-
 वाक्योपेया ॥ नभ्यस्यं वत्सतरीयां मध्ये तिष्ठन्तमभिमन्त्रयते आभिमुख्येन मन्त्रैः
 स्तौति । केन मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाक्योपे-
 योति वृषोत्सर्गसूत्रार्थः । अथ पायसप्राशनं नाम कर्मान्तरम् । सर्वासां प्रयसि
 पायसं अपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ यस्य यावन्त्यो गावः दोग्ध्रः सन्ति
 स तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं परमात्रं अपयित्वा पक्त्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृ-
 तीन् घशाशक्तिं भोजयेत् तर्पयेत् ॥ पशुमप्येके कुर्वन्ति । तस्य शूलगवेन कल्पो
 व्याख्यातः ॥ एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वन्ति आलभन्ते उक्तविधिना
 पायसश्रवणपूर्वकं ब्राह्मणान् भोजयन्ति च, तस्य पशोः शूलगवेन शूलगवाख्येन
 कर्मणा कल्पः इतिकर्तव्यताकलापो व्याख्यातः कथितः । इति सूत्रार्थः । अथ
 पट्टतिः । तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफलप्राप्तिकामः कार्तिकां पौर्णमास्यां आश्वयु-
 जस्य रेवत्यां वा शास्त्रान्तराञ्चैत्र्यामाश्वयुज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं
 कृत्वा गोष्ठे गत्वा गवां मध्ये पञ्चशूंसंस्कारान् कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत् ।
 प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीतापात्रमध्ये पिष्टादिना अन्तर्दानं विधाय मूलदेशे पयः
 इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् । तद्गुलानन्तरं पौष्पाम्पिष्टमयं चरुं सिद्धमेवासादयेत्
 प्रणीतेन पयसा पायसं अपयेत्, पर्युत्तणान्ते सुसमिद्धेऽग्नौ “इहरतिः स्वाहा १ इह
 रमध्वःस्वाहा २ इहधृतिःस्वाहा ३ इहस्वधृतिःस्वाहा ४ उपसृजन्यरुणं मात्रे धरुणो

हृषिः स्याद्यः पितृणां वै सा वृषेण समोच्यते ॥ एतानि चार्थवादफलानि समुच्चि-
 तान्येव कामनाविषयः । अथ वृषस्वरूपम् । जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो मुख-
 पुच्छपादेषु सर्वशुक्लो नीलो लोहितो वा वृषः । तथा, उन्नतस्कन्धककुद ऋजुला-
 ङ्गुलभूषणः । महाकटितटस्कन्धो वैडूर्यमणिलोचनः ॥ प्रवालगर्भशृङ्गायः सुदीर्घ-
 ऋजुवालधिः । नवाष्टदशसङ्घ्वीस्तु तीक्ष्णार्द्रशनैः शुभैः ॥ मल्लिकाख्यश्च मोक्त-
 व्यस्तथा वर्णनं ताम्रकः । कपिलो वृषभः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ श्वेतो
 रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥ तथा ॥ पृथुकर्णो महास्कन्धः सूक्ष्मरोमा
 च यो भवेत् । रक्तान्नः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गगलस्तथा । श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो
 ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ क्षिगधवर्णं रक्तं क्षत्रियस्य प्रशस्यते । काञ्चनाभेन वैश्यस्य
 कृष्णः शूद्रस्य शस्यते ॥ यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा । सर्वेषामेव वर्णानां
 स वै सर्वार्थसाधकः ॥ तथा ॥ मार्जारपादः कपिलस्तथा कपिलपिङ्गलः । श्वेतो मार्जा-
 रपादः स्यात्तथा मणिनिभेक्षणः ॥ तथा । गौरतित्तिरिक्कृष्णतित्तिरिसन्निभौ ॥ तथा ॥
 श्राकर्णमूलात् श्वेतं यस्य मुखं स नान्दीमुखः । विशेषतो रक्तवर्णः । तथा, यस्य
 जठरं श्वेतवर्णं पृष्ठं च स समुद्रनामा अतसीवर्णो जघन्यः ॥ तथा । भूमौ कर्पति
 लाङ्गुलं पुनश्च स्थूलवालधिः । पुरस्तादुन्नतो नीलः स श्रेयान्वृषभः स्मृतः ॥ तथा,
 रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतदन्तोदरस्तथा । प्रवालसदृशास्येन वृषो धन्यतरः स्मृतः ॥
 एते सर्वे धनधान्यविवर्द्धनाः ॥ तथा ॥ चरणग्रमुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
 लाक्षारससवर्णश्च तन्नीलमितिनिर्दिशेत् ॥ तथा ॥ लोहितो यस्तु वर्णन मुखे
 पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते ॥ तथा नीला-
 धिकारे ॥ एवं वृषं लक्षणसम्प्रयुक्तं गृहीद्वयं क्रीतमथापि राजन् । मुक्त्वा न
 शोचेन्मरणं महात्मा मोक्षे मतिं चाहमतो विधास्ये । इति ॥ गाथाऽपि तदर्थ-
 यम् । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां ब्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा
 वृषमुत्सृजेत् ॥ अथ वर्जनीया वृषाः । कृष्णताल्वोष्टदशना रुक्षशृङ्गशफाश्च ये ।
 असक्तदन्ता इस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥ ध्वाङ्गुध्रसवर्णाश्च तथा मूपकस-
 न्निभाः । कुट्टाः काशाश्च खज्जाश्च केकराक्षास्तथैव च ॥ अत्यन्तश्वेतपादाश्च
 उद्भ्रान्तनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्या गृहे धार्याः कथञ्चन ॥ उपादेयश्च
 वृषस्त्रिहायनः । तथा वत्सतयोऽपि त्रिहायन्य एव ॥ अथ स्नात आचान्तः प्रेतपु-
 त्रादिरन्यो वा होता ब्रह्मा च, तत्रान्यपक्षे “ॐ अयामुकमासीयामुकतिथौ पित्रा-
 दिगतस्वर्गकामो वृषोत्सर्गमहं करिष्ये” इति प्रतिज्ञाय “अथकर्तव्ये वृषोत्सर्गही-

आशौचमध्ये नियतकालीनत्वात् वृषोत्सर्गः कर्तव्य इति । तदयुक्तम् । अत्र प्रकरणे
 एकादशाहादिशब्दा आशौचसूतकान्तकालोपलक्षकाः । अन्यथा “अहन्येकादशे
 नाम” तथा “आनन्त्यात्कुलधर्माणामायुषश्च परित्तयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य
 द्वादशाहः प्रशस्यते, इत्यादिभिर्वचनैर्नामकरणसपिण्डनादिक्रिया क्षत्रियादीना-
 मशुद्धावेवापद्येत । न तदियते । शुचिना कर्म कर्तव्यमिति कर्माधिकारे शुद्धेरपे-
 क्तितत्वात्, सा च शुद्धिः क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोडशे एकत्रिंशत्तमे दिने भवति ।
 तस्मादेकादशाहादिशब्दाः सूतकान्तमुपलक्षयन्ति ॥ ६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथोदककर्म ॥ १ ॥ अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशी-
 चम् ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषाम् ॥ ३ ॥ एकरात्रन्तिरात्रं वा ॥
 ४ ॥ शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति ॥ ५ ॥ अन्तःसूतके चेदोत्या-
 नादाशीचर्धं सूतकवत् ॥ ६ ॥ नात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्ष-
 भृति प्रेतमाश्रमशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगाथां गाय-
 न्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतो भूमिजोपशा-
 दिसमानमाहिताग्नेरोदकान्तस्य गमनात् ॥ १० ॥ शाला-
 ग्निना दहन्येनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामाग्निनेत-
 रम् ॥ १२ ॥ संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरद्भुदकं करिष्यामह
 इति ॥ १३ ॥ कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरु-
 ध्वमित्येवेतरस्मिन् ॥ १५ ॥ सर्वे ज्ञातयोऽपोभ्यवयन्त्यासप्त-
 मात्पुरुषपादृशमाद्वा ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्सन्ध्याम-
 नुस्मरेयुः ॥ १७ ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः ॥ १८ ॥ सव्य-
 स्थानानिकयाऽपनोद्यापनः शोशुचदघमिति ॥ १९ ॥ दक्षि-
 णामुखा निमज्जन्ति ॥ २० ॥ प्रेतायोदकं सक्तप्रसिञ्चन्त्यञ्ज-
 लिनाऽन्नावेतत्त उदकमिति ॥ २१ ॥ उत्तीर्णाञ्छुचीं देशे
 शाङ्गलवत्युपविष्टास्तत्रैतानपवदेयुः ॥ २२ ॥ अनवेक्षमाणा
 ग्राममायान्ति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेशनद्वारे
 पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्पपां-

माम् । दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुतं जलम् ॥ उत्सृष्टान्नोपयुञ्जीत स्वामी चान्योऽपि मानव इति । ननु यथा वापीकूपतडागादावुत्सर्गं कृते परस्मिंश्च स्वीकारिते निरिष्टिके तज्जलगोचरतया सर्वपासोपादानिकं स्वत्वं भवति, तथेहापि त्यक्तानां वृषादीनां केनचिदप्यस्वीकृतानां निरिष्टिकानामोपादानिकं स्वत्वं कुतो न भवतीत्याह । नैवाज्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्कचित् । न वाह्योऽसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगोमये इति ॥ ततश्च यथेष्टविनियोगनिषेधान्मतिस्तोक्तत्वे न किञ्चिदप्युपादानं कार्यम् । ननु श्रौपादानिकस्वत्वानन्तरं विक्रीय कर्षद्विकृतादानमप्यस्त्विति चेन्न । नृवाह्य इत्यस्य विनियोगंमात्रोपलक्षणात्वात् विक्रयस्यापि यथेष्टविनियोगरूपत्वात्, किन्तु गोपशुविक्रयस्य निषेधश्रुतेः कथन्तदर्थमुपादानम् । उल्लङ्घितमर्यादो विक्रयं करोत्विति चेत्, तस्योच्छृङ्खलत्वेन हेतवात् । शास्त्राख्यनधिकृत्य शास्त्राप्रवृत्तेः । सङ्कल्पविरोधाच्च । तद्धर्नेन प्रियेण वनेष्वनवच्छिन्नकालं चरथेति सङ्कल्पो नतु परोपेतं गोवलीवद्वं रूपं मुञ्चतामिति । वाप्यादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादि यथेष्टमिह कुर्वन्त्वित्येतावानेव सङ्कल्पः । यदि तु वत्सतरीणामपत्यानि केनचिदुपादाय दौह्यन्ते तदाऽस्य न दोषः । तत्पर्यन्तन्दोहनवाहननिषेधवाक्यस्य तात्पर्यात् भवेद्वचनमिति न्यायाच्च । अथ पायसप्राशनं नाम कर्मान्तरं प्रकरणीक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभिधीयते । तत्र कालविशेषानभिधानात्प्रकृतीत्सर्गकाल एव गृह्यते । ततश्च वृषोत्सर्गविहितकार्तिक्याद्यन्यतमसमये मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वाऽऽवसथाग्नौ स्वकीयानां सर्वासां गवां दोग्धीणां पय आदाय तत्र पयसि तण्डुलान्प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति यथासम्भवं ब्राह्मणान्भोजयेत् । अथवा शूलगवविधिना ह्यगं पशुं च कुर्यादिति पायसप्राशनम् ॥ एष वृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्योपासनाग्नौ साग्नेर्भवति । यः पुनः प्रेतगतस्वर्गादिफलसाधनभूतो ब्राह्मणादीनां वर्णानामेकादशत्रयोदशयोडशैकत्रिंशत्तमेष्वस्ति वृषोत्सर्गः स्मृत्यन्तरं विहितः, तत्रापि द्विजातीनां साग्निनिरग्नीनां काण्वमाध्यन्दिनशाखानुसारिणां लौकिकाग्निनाऽनेनैव विधानेन कर्तव्यो मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धं विना । प्रेतसपिण्डानां प्रथमेऽब्दे काम्याभ्युदयिकयोर्निषेधात् । शूद्रस्य तु मन्त्रवर्जं क्रियामात्रम् । निरग्नीनान्तु स्वर्गादिकामानां कार्तिक्याद्यन्यतमकाले लौकिकाग्नौ कर्तव्यो भवतीति विशेषः । अत्र केचिदाहुः । एकादशेऽग्निं सम्प्राप्तिं यस्य नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि, इत्यादिस्मृतिवचनात्, क्षत्रियवैश्यशूद्रैरप्येकादशेऽशौच

नामिति गृह्यकारमतमेतत् । स्मृत्यन्तरे तु सर्वसपिण्डविषयत्वेनैव तदभिहितम् ॥
 जनद्विवार्षिकं प्रेतं निदधुर्वाग्न्या वा वहिः ॥ अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
 नास्य कार्याऽग्निसंस्कारो नापि कार्यादकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवस्यक्त्वा क्षपेयुस्व-
 हनेव तु ॥ एतन्तु सर्वसपिण्डविषयत्वेनाभिहितम् । तेह्याशौचाहं इति अस्थि-
 सञ्चयनाभावानुवाद एव । न हि निखनने सति तत्सम्भवति, अपिच सञ्चयनं
 वैतानिकस्यैव विहितम् । तेनेतरस्य उपदेशातिदेशयोरभावादप्राप्तिरेव । तत्रैक-
 रात्रविधानमपि । नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥ निर्वृत्तचूडकानां तु
 त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ घयोवस्थाविशेषेण चैतद् व्यवस्थानद्रष्टव्यम् । तथाचाह ॥
 दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते । अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथो-
 च्यते ॥ दन्तजननमवधित्वेन धर्मं सूत्रकार आह ॥ एवंच सति प्राक् दन्तजाता-
 न्नैशिक्यशुद्धिः ऊर्ध्वन्तु त्रिरात्रमिति । अन्यदपि सद्यः शौचमास्नातम् । बाले प्रेते
 च सद्यसे सद्यः शौचं विधीयत इति ॥ एतच्च प्राङ्गामकरणाद् द्रष्टव्यम् । नामकरणां
 ह्यवधित्वेन दर्शयति । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा
 कुर्युर्नास्ति वाऽपि कृते सतीति नामकरणमवधित्वेनाभिहितम् । अतस्ततः प्राक्
 सद्यः शौचम् । दन्तजननात्प्राक् नैशिक्यशुद्धिः ॥ ऊर्ध्वन्तु त्रिरात्रमिति ।
 कृतचूडस्यापि प्रागुपनयनात् त्रिरात्रम् । तत्किमर्थम् द्वित्रिरात्रग्रहणं कृतचूडस्य
 जनद्विवार्षिकस्य च । यदूनद्विवार्षिकस्य त्रिरात्रग्रहणान्तदग्निदाहोदकदानयोर्विक-
 ल्पेन । ऊर्ध्वन्तु नियम इति । कुत एतदिति चेत् । येनैवमाह । द्विवर्षप्रभृतिप्रेत-
 माशमशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुरिति । एतच्च पुंविषयम् । येन स्त्रीविषयमन्यद्वचनान्तरम् ।
 स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु अहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तैर्नैव कल्पेन शुध्यन्ति तु
 सनाभय इति, तदर्थं । तथा । अप्रौढापान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।
 अप्रौढा चाकृतचूडोच्यते । तथा अहस्त्वदत्तकन्यास्त्विति घयोवस्थाविशेषेण च
 सर्ववर्णाविषयमाशौचम् । नह्यत्र वर्णाविशेषोऽवस्थातुं शक्यते इति । शरीरमदग्ध्वा
 निखनन्ति । जनद्विवार्षिकं प्रेतम् । गृह्यकारमतमेतत् । मानवे तु विकल्पेन
 दाहोऽपि भवतीत्युक्तमेव । अन्तः सूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतकवत् । अन्तः
 सूतके चेदिति । अन्तःसूतके चेत्पुनः सूतकमापद्यते । आउत्यानादशुद्धिः । पूर्वस्यैव
 सूतकाशौचस्य उत्यानेनोत्तरस्य शुद्धिः । अन्तः शावाशौचं च सूतकवद् द्रष्टव्यम् ।
 यदुक्तमभवति अन्तःशावाशौचं चेत् शावाशौचान्तरमापतति तस्यापि पूर्वस्यैवशुद्धिः ।

सौलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति ॥ २४ ॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचा-
 रिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ॥ २५ ॥
 क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्लीयुरमाशंसम् ॥ २६ ॥ प्रेताय
 पिण्डन्दत्त्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेपु नामग्राहम् ॥ २७ ॥
 मृन्मये तां रात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदधुः प्रेतात्र
 स्नाहीति ॥ २८ ॥ त्रिरात्रं षावमाशौचम् ॥ २९ ॥ दशरा-
 त्रमित्येके ॥ ३० ॥ न स्वाध्यायमधीयीरन् ॥ ३१ ॥ नित्यानि
 निवर्तेरन्वैतानवर्जम् ॥ ३२ ॥ शालाग्नौ चैके ॥ ३३ ॥ अन्य
 एतानि कुर्युः ॥ ३४ ॥ प्रेतस्पर्शिनो ग्रामन्न प्रविशेयुरानक्षत्र-
 दर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रीं वेदादित्यस्य ॥ ३६ ॥ प्रवेशनादि
 समानमितरेः ॥ ३७ ॥ पक्षं द्वौ वाऽऽशौचम् ॥ ३८ ॥ आचार्ये
 चैवम् ॥ ३९ ॥ मातामहयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रीणां चाप्रत्ता-
 नाम् ॥ ४१ ॥ प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषाम् ॥
 ४३ ॥ प्रोपितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमा-
 सीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रन्त्रिरात्रं वा ॥ ४५ ॥ अथ
 कामोदकान्यृत्विक्श्चशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानाम् ॥
 ४६ ॥ प्रत्तानां च ॥ ४७ ॥ एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोज-
 यित्वा माशंसवत् ॥ ४८ ॥ प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके गन्ति ॥
 ४९ ॥ पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवौश्वेत् ॥ ५० ॥
 निवर्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरं पृथगेके ॥ ५२ ॥ न्यायस्तु
 न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ अहरहरद्गमस्मै
 ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात् ॥ ५४ ॥ पिण्डमप्येके निप-
 णन्ति ॥ ५५ ॥ ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथोदककर्म । व्याख्यास्पत इति सूत्रशेषः । उदककर्मग्रहणेन च
 आशौचादियमनियमयोरुपलक्षणम् । सर्वमेतदत्र व्याख्यास्पत इति । अद्विवर्षे प्रेते
 मातापित्रोराशौचं षोडशोचमेवेतरेपानेकरात्रन्त्रिरात्रं वा ॥ नेतरेषां सपिण्डा-

लोकयात्रिकाः । प्रेतगुणव्याख्यानेनापवादः । अनवेक्षमाणा ग्राममायान्ति
 रोतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः । पश्चादनवलोकयन्तः पङ्क्तिव्यवस्थानेन कनिष्ठमग्रतः
 कृत्वा ग्राममागच्छन्ति । निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदक-
 मग्निं गोमयं गौरसर्पपांस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति । निवेशनस्य
 गृहफलिकस्य द्वारे पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि विदश्य दन्तैः खण्डयित्वा तत
 आचम्य उदकादीन्यालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति । त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽध-
 शायिनो न किञ्चन कर्म कुर्वन्ति । न कारयन्तीत्यर्थः । क्रीत्वा लब्ध्वा वा
 दिवाऽग्नीयुरमांशं प्रेताय पिण्डन्दत्वा ऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नाम-
 याहम् ॥ दिवाग्रहणं रात्रिप्रतिषेधार्थम्, त्रिरात्रमयन्यर्मः, अवनेजनदानप्रत्यवने-
 जनेषु नामग्राहं गृहीत्वा नामेत्यर्थः । अमांसं पिण्डन्दत्वा ततो भोजनम् । मृन्मये
 तांशरात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति । मृन्मये पात्रेतामेवैकां
 रात्रीं क्षीरोदके कृत्वा विहायसि आकाशे निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मन्त्रेण । त्रिरा-
 त्रं श्रावांशौचं दशरात्रमेके । एके च दशरात्रम् एके च त्रिरात्रम् एके च एक-
 रात्रं श्रावाशौचमिच्छन्ति । एवं हि स्मृत्यन्तरे । दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधी-
 यते । अर्वाक् सञ्चयनादस्यां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ एतच्चोपनयनप्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ।
 पूर्वं हि द्योवस्थाविशेषेणाभिहितम् । व्यवस्थया च विकल्पोऽयं वृत्तस्वाध्याया-
 पेक्षया । वृत्तनिमित्तानि चाध्यापनन्तदर्थज्ञानानुष्ठानानि । तत्रैकगुणसंयोगेऽर्वाक्
 सञ्चयनादशौचम् । गुणद्वययोगाल्पहः । गुणत्रययोगे एकाह इति । अपरे एकीयश-
 व्दात्सद्यः शौचमिच्छन्ति, यदा गुणत्रययोगो भवति वृत्तिसङ्कोचश्च त्र्यहैकाहिको
 वेति तदा सद्यः शौचं भवति स्मृत्यन्तरात् । न स्वाध्यायमधीयीरन् । येषां यावदा-
 जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता
 शुचिरिति ॥ अपरे दशाहस्यैवातिदेशो न चतुरहस्यहैकाहानाम् । कुत एतत् ।
 सञ्चयनकल्पेन व्यवधानात्, अपिच सर्वकल्पातिदेशे सति मातुरप्येकाहेन शुद्धिः
 प्राप्नोति । तच्च नेष्यते । येन पितुस्त्यहमाशौचविधानं वैजिकादभिसम्बन्धादभुरु-
 न्ध्यादचं त्र्यहमित्यनेन पितुस्त्यहेन शुद्धिर्मातुरस्यैकाहेनेति विरोधः । कथं, रजस्त-
 त्राशुचिर्ज्ञेयं तच्च पुंरि न विद्यत इति । तस्मादपि दशाहस्यैवातिदेशः । श्रावं
 चानपेक्ष्यैवमेवस्यादिति, एवंसति जननेऽप्येवमेव स्यादिति सपिण्डानान्दशाहः ।

तथाच गौतमाचार्यः । तज्जेदन्तः पुनरापतेत शेषेण शुद्धोरङ्गिति । तच्छब्देन च समानजातीयग्रहणात्सूतकोपनिपाते, नतु विजातीये । तच्छब्दोपादानसामर्थ्यात् । शङ्खोऽपि चाह ॥ अथ चेदन्तरा म्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धेत ॥ अहःशेषे सति द्वाभ्याम् प्रभाते तिसृभिरिति वर्णयन्ति । मरणस्योपक्रान्तत्वात् । अन्तःसूतके चेद्द्वालस्य मरणमापद्येत । आउत्यानादाशौचं सूतकवद्भवति माभूद्द्वालत्वात्सद्यः शौचमिति । नात्रोदककर्म । अत्रशब्देन ऊनद्विवापिकस्य ग्रहणम् । तस्योदककर्म न भवति । उदकदानप्रतिषेधाच्च दाहोऽपि न भवति । सन्नियोगो ह्यनयोः स्मृत्यन्तरेऽपि । नास्य कार्योऽग्निस्कारो नापि कार्योदकक्रियेति । द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्रमशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः । सर्वशब्दः सपिण्डविषयः । सर्वेऽनुगच्छेयुरिति । यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके । गाथा छन्दोविशेषः । यमसूक्तन्तु प्रसिद्धमेव । यद्युपेतो भूमिजोपणादिसमानमाहिताग्नेरोदकान्तस्य गमनात् । यद्युपनीतः प्रेतो भवति ततो भूमिजोपणाद्याहिताग्निविधानेन तुल्यम् । आउदकान्तस्य गमनात् । शालाग्निना दहन्येनमाहितश्चेत् । एवं प्रेतं शालाग्निना ऽऽवसथ्येन दहन्ति यद्यसावाहितः । तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम् । इतरमकृतावसथ्यं ग्रामाग्निना तूष्णीं दहन्ति । तूष्णीमिति च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । संयुक्तं मैथुनं चोदकं याचेरज्जुदकं करिष्यामह इति । संयुक्तः प्रसिद्ध एव । मैथुनस्यैकदेशे शालके प्रसिद्धः । तमुदकं याचन्ते उदकं करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेण । कुरुध्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । षष्टः प्रतिवचनं कुरुध्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । कुरुध्वमेवेतरस्मिन् । शतवर्षप्रभृति कुरुध्वमिति प्रतिवचनम् । सर्वे ज्ञातयो ऽपाऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दृशमाद्वा ज्ञातयः । सपिण्डास्समानोदकाश्च सर्वे यवापोऽभ्यवयन्ति । समानग्रामवासे यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुः । समानग्रामवासे तु यावदपि सम्बन्धः स्मर्यते अमुप्पिन्नन्वये सम्बन्ध्यामह इति तावन्तोऽभ्यवेयुः । एकवक्त्राः प्राचीनावीतिनः सब्यस्यानामिकयापनोद्यापनः शोशुचद्वधमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति । तूष्णीमेव, अपनोदने मन्त्रः । प्रेतायोदकं सकृत्प्रतिसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्त उदकमिति । असावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण । उत्तीर्णान् शुचौ देशे शाद्धलवत्युपविष्टांस्तत्रैतानपवदेयुः । उदकादुत्तीर्णान्ततः शाद्धलवति प्रदेशे उपविष्टानपवदेयुरन्ये

च । स्त्रीणामिच्छेति । एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा मांशवत् ।
 प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति । एकादशेऽहनि अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वेति
 श्राद्धमभिधीयते । तच्च मांशवत् कार्यम् । मांसं च प्रेतायोद्दिश्य । गामप्येके घ्नन्ति ।
 एके आचार्याः प्रेतोद्देशेन गां मारयन्ति । प्रेतोद्देशवचनात् शाखापशुरयम् । तमालभ्य
 तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वन्ति । तच्चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति । नद्यन्तरे नायं कारयेन्नवेति ।
 पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवौश्वेत् । एतदेव पिण्डकरणनाप-
 तितम् । अत्रच पितृणां प्रथमः प्रेता भवति तत्प्रभृति तद्दानमित्यर्थः । स यदि
 पुत्रवान्भवति ततस्तत्प्रभृति दानमधिकृतविषयमिति । अधिकृतपुत्रेण च पुत्र-
 वत्त्वं, एतदधिकारश्चाग्निमत्त्वे सति, तेनाग्निमतः पुत्रस्य पार्वणमेव भवति । तच्च
 सपिण्डीकरणानन्तरम् । एकोद्दिष्टन्त्वनधिकृतविषयमिति । सपिण्डीकरणे च
 पितृप्रभृतिभिः दानम् । निवर्तेत चतुर्थः । चतुर्थस्य निवृत्तिः । त्रिपु पिण्डः
 प्रवर्तते इति श्रुतेः । संवत्सरं पृथगेके । एके आचार्याः संवत्सरं पृथगेकस्यैव
 पिण्डदानमिच्छन्ति । किङ्कारणम् । येन संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति स्मर्यते ।
 नचासपिण्डीकृतस्यैतैः सह दानं युज्यते । अन्वयसञ्ज्ञाह्येया सपिण्डीकरणमिति ।
 सहपिण्डक्रिया सपिण्डीकरणम् । तेन संवत्सरं यावत्पितुः प्रेतस्य पृथक् पिण्ड-
 दानमिच्छन्त्येके । एवंच संवत्सरे सपिण्डीकरणस्मृतिरनुगृहीता भवति । एवं
 प्राप्त आह । न्यायस्तु । तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ, नैतदेवम् । संवत्सरं यावत्पृथग्दा-
 नमिति, येन संवत्सरस्मृत्यनुग्रहन्यायेनैतत्परिकल्प्यते तत्र विरोधः । नच श्रुति-
 विरोधे न्यायो युक्तः । न चतुर्थः पिण्डी भवतीति हि । श्रुतिविरोधः । पृथक्
 क्रियमाणे चतुर्णां पिण्डनिर्वपणाधिकारी भवति पृथक् प्रेतस्यामावास्यायां
 चाधिकृतस्य पार्वणमिति श्रुतिविरोधः । तेनाधिकृतपुत्रस्यैकोद्दिष्टं न भवत्येव ।
 अनधिकृतस्य तु संवत्सराद्द्वैमेकोद्दिष्टम् । अहरहरज्ञमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भं-
 च दद्यात् । संवत्सरं द्विजे । एतदेव च तस्य भवति । न पिण्डनिर्वपणमिति ।
 त्रिभ्यो दानप्रसङ्गात् । यच्च प्रेतस्य स्मर्यते । मृतेऽहनि तु कर्तव्यमप्रतिमासन्तु
 वत्सरम् । प्रतिवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ एतच्च सपिण्डीकरणात्प्रागेको-
 द्विष्टम् । ऊर्द्धञ्च पार्वणमिति । यथाच मनुः । असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः
 संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेदिति । यावत्सपिण्डता न
 क्रियते तावदेव तत्कर्म । तथाचाह । सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

मातापित्रोश्च सूतकमित्यनेन मातापित्रोर्दशाहः । सूतकं मातुरेव स्यादित्यनेन मातुरेव दशाहः । अत्र पक्षत्रितये व्यवस्था युक्तरूपा भवति । सपिण्डानां निर्गुणत्वेन दशाहः । वृत्तवत्त्वे पुनः सति मातापित्रोरेव दशाहः । पितुरपि वृत्तवत्त्वे मातुरेव दशाहो भवति । अस्मिँश्च पक्षे वैजिकादभिसम्बन्धादित्यनेन पितुस्त्यहनियम इति व्यवस्था न्याय्या । शावाशौचेऽपि दशाहादीनां व्यवस्थैव न्याय्येति । यत्पुनरुक्तम् उपस्पृश्य पिताशुचिरिति तत्प्रचेतसो वचनादग्निहोत्रार्थमेव न संव्यवहारार्थम् । तेन सूतकाशौचे पक्षत्रयश्रवणान्तर नैवं व्यवस्था युक्तेति । शावे पुनर्वृत्तापेक्षया प्रातिस्विकैव शुद्धिरिति । नित्यानि निवर्त्तन्त्यैतानवर्जम् । नित्यानि कर्माणि निवर्तन्ते वैतानिकानि वर्जयित्वा । वैतानिकानि अग्निहोत्रादीनि । शालाग्नौ चैके । एके आचार्याः शालाग्निकानां निवृत्तिमिच्छन्ति । एके नेति । यदा वा निवृत्तिस्तदाऽन्य एतानि कुर्वन् स्वयमिति । प्रेतस्पर्शिनो ग्रामन्न प्रविशेयुरानन्नददर्शनात् । प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डाः ग्रामं न प्रविशन्ति नन्नददर्शनादर्वाक् । रात्रौ चेदादित्यस्य । रात्रौ चेतःप्रेतः स्यात् आदित्यदर्शनादर्वाक् न प्रविशेयुः । प्रवेशनादि समानमितरैः । सपिण्डैः प्रवेशनादि तुल्यं भवति । पक्षान्द्वौ वाऽऽशौचम् । प्रेतस्पर्शिनामिति केचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । नहि प्रेतस्पर्शनमात्रेणैयन्तङ्कालमाशौचं युक्तम् । तस्माद्द्वयान्तरविषयमेवैतत् । पक्षं वैश्यस्य द्वौ शूद्रस्य । वाशब्दाद् द्वादशाहानि क्षत्रियस्य । तथाच स्मृत्यन्तरम् । शुद्धोद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन क्षत्रियः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति । आचार्यं चैवम् । आचार्यं प्रेते एवमेवोदकदानादि कर्तव्यम् ॥ मातामहयोश्च ॥ चशब्दादेवमेवेति । द्विवचनम्मातामहपेक्षायाम् । स्त्रीणां चाप्रदानाम् ॥ एवैवेतिकर्तव्यता कार्या । प्रदानामितरे कुर्वीरन् ताश्च तेषामिति । इतरशब्देन येभ्यः प्रत्तास्ते उच्यन्ते ता अपि च तेषां कुर्वन्ति । प्रोषितश्चेत्प्रेयाश्च वणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन् ॥ अथ यदि प्रोषितश्चेत्प्रेयाश्च वणकालप्रभृति कृतोदकाः सन्तः आशौचकालशेषमासीरन् । अतीतश्वेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ आशौचकालातिक्रमणे सति एकरात्रम् त्रिरात्रं वा । तथाच स्मृत्यन्तरम् । अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापो विशुद्ध्यति ॥ एकरात्रन्तु स्मृत्यन्तरात् ॥ अन्यापि स्मृतिः । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापो विशुद्ध्यति ॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसन्ध्वन्धिमातुलभागिनेयानाम् ॥ एयामिच्छयोदकदानम् ॥ प्रदानां

त्रग्रहणान्तदग्निदाहोदकदानयोर्विकल्पेन । ऊर्ध्वन्तु नियमेनेति । कुत एतत् ।
येनैवं बह्यति द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वं ऽनुगच्छेयुरिति । एतच्च पुरुषविष-
यम्, स्त्रीविषयस्यान्वयचनान्तरस्य सद्भावात् । तदाह । स्त्रीशामसंस्कृतानान्तु
अहच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय इति । संस्का-
रश्चात्र वाग्दानम् । तथा । अप्रौढायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इति ।
अप्रौढा चात्राकृतचूडोच्यते । तथा अहस्त्वदत्तकन्यास्विति । एतदुक्तमभवति ।
अकृतचूडासु स्त्रीषु सद्यः शौचम् । चूडाकरशादूर्ध्वं वाग्दानात्प्रागेकाहः । तत उपरि
विवाहात्प्राक् त्रिरात्रमिति । एतच्च वयोवस्थाविशेषेण सर्ववर्णासाधारणमवसेयम् ।
नचात्र वर्णाविशेषो ऽवसातुं शक्यतइति । जनद्विवापिकस्य शरीरमदग्ध्वा निखन-
न्तीति गृह्यकारमतम् । मनुना तु विकल्पेन दाहो ऽभिहितः । तेनात्रापि विक-
ल्पो ऽवसेयइति । अत्राशौचशब्देन वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानसङ्कोचावस्थोच्यते ।
तत्रापि विशेषो वृत्तस्याध्यायापेक्षवृत्तिसङ्कोचनिमित्तो व्याख्यास्यते । अन्तःसूतके
सूतकमध्ये चेत्सूतकान्तरमापद्येत तदा उत्थानात् आपूर्वात्थानपर्यन्तमशुद्धिः । पूर्वस्यैव
सूतकाशौचस्योत्थानेनोत्तरस्यापि शुद्धिरित्यर्थः । आशौचं शावं सूतकवद् द्रष्टव्यम् ।
पूर्वशावशुद्धोत्तरशावस्यापि शुद्धिरित्यर्थः । तथाह गौतमः । तच्चेदन्तः पुनरापत्तः
पूर्वशावशुद्धोत्तरशावस्यापि शुद्धिरित्यर्थः । तथाह गौतमः । तच्चेदन्तः पुनरापत्तः
च्छेषेण शुद्धेरन्निति । तच्छब्देनात्र समानजातीयदृष्टते । सूतकीपनिपाते तु विजा-
तीयेऽपि । तच्छब्दोपादानसामर्थ्यात् । शङ्करच । अथचेदन्तरा म्रियेत जायेत वा
शिष्टैरेव दिनैः शुध्येताहःशेषे सति द्वाभ्याम्रभाते तिसृभिरिति । अपरे त्वन्यथा
वर्णयन्ति । मरणस्योपक्रान्तत्वात् । अन्तःसूतके चेद्वालस्य मरणमापद्येत तदा आसू-
तकस्योत्थानादाशौचं सूतकवद्भवति । माभूद्वालत्वात्सद्यः शौचमिति । अत्र जन-
द्विवर्षे उदककर्म उदकदानं न भवति । उदकदानप्रतिषेधाद्दाहोपि निरस्तः, सन्नि-
योगित्वात् । सन्नियोगो ह्यनयोः स्मृत्यन्तरे ऽभिहितः ॥ नास्य कार्या ऽग्निसंस्कारो
नापि कार्यादकन्त्रियेति । सर्व इति सर्वशब्दः सपिराडविषयः । तेन ते सर्वे ऽनुग-
च्छेयुः । श्मशानग्रहणाद्दाहमपि च कुर्युः । यमगाथां छन्दोविशेषम् । यमसूक्तन्तु
प्रसिद्धमेव । यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात्तदा भूमिजोपणादि आ उदकान्तस्य
गमनात्सर्वमाहिताग्निविधानेन तुल्यं कार्यम् । शालाग्निना आवसथ्येन यनम्रैतन्द-
हन्ति यद्यसौ प्रेत आहितः कृतावसथ्याधानः । इतरमकृतावसथ्यं ग्रामाग्निना
लौकिकेनाग्निना तूष्णीमन्त्रं विनैव दहन्ति । संयुक्तः सम्बन्धादिना । मिथुनस्यै-
कदेशलक्षणया मिथुनशब्दवाच्यायाः पत्न्याः भ्राता शालक इत्यर्थः । तं वा उदकम्

अनघैवावृता कार्यम्पिरहनिर्वपणं सुतैरिति । सपिरहक्रियोत्तरकालमनघैव सहपि-
 यडक्रियया कार्यम् पिरहनिर्वपणं सुतैः । केचित्त्वधस्तनश्लोकोपात्तमावृतमनघैवावृ-
 तेति अनेनानुवर्तयन्ति । तत्पुनरनुपपन्नार्थमुपरितनश्लोकारम्भसामर्थ्यात् । अनारब्धे
 ऽपि हि तस्मिन्नैकोद्दिष्टं लभ्यत एव द्विजातेः संस्थितस्य अद्वैवभोजयेच्छ्राद्धमित्यनेन ।
 अधस्तनश्लोके च विशेषणार्थं वाक्यप्रसङ्गः । असपिरहक्रियाकर्मति । द्विजातेः
 संस्थितस्येत्येवमादिनैव पादत्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात् । यत्पुनरुच्यते अत ऊर्द्धं वर्षे
 वर्षे प्रेतायाज्ञं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्येकत्वविशिष्टस्याभिधाना-
 देकत्वविशिष्टस्यैव दानमिति । तन्न । नह्यत्रैकत्वमुपादीयमानविशेषणं येन
 विवक्षितप्रेतोद्देशेन दानविधानम् । तस्मादविवक्षैकत्वस्य, यथा स्मृत्यन्तरेऽभिहि-
 तन्तथैव देयमिति । प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके प्रन्तीति शाखापश्चविधानम् ॥ तेन
 प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्या पश्चादपस्तत्कर्मव्याचिख्यासया इदमभिधीयते ॥ १० ॥

जयरामः ॥ अथोदककर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । उदककर्मग्रहणञ्चाशौचादि-
 यमनियमोपलक्षणार्थम् । अद्विवर्षं ऊनद्विवर्षं प्रेते मृते मातापित्रोरैकरात्रनिरारात्रं
 वा, यत्तु गृह्यकारमतम् । स्मृत्यन्तरे तु सर्वसपिरहद्विषयत्वेनाभिहितम् ।
 तद्यथा । ऊनद्विवर्षिकम्प्रेतं निदध्यान्धवा वहिः । अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिस-
 ज्ञयनादृते । नास्य कार्या ऽग्निस्संस्कारो नापि कार्यादकक्रिया । अरण्ये काष्ठवत्प-
 त्ना क्षपेयुस्त्रहमेव त्विति । अस्थिसञ्जयनाभावो ऽनुवाद एव । नहि खनने तत्स-
 भवः । अपिच सञ्जयनं वैतानिकस्यैव विहितं । नत्वन्यस्य । उपदेशातिदेशयो-
 रभावात् । एकरात्रादिविधानमपि अकृतकृतचूलत्वेन व्यवस्थापनीयम् । नृणामकृ-
 तचूलानामशुद्धिनैशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूलकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते, इति
 वचनात् । तथा दन्तजननमप्यधधित्वेनाभिहितम् । दन्तजाते ऽनुजाते च कृत-
 चूडे च संस्थिते । अशुद्धा वान्धवाः सर्वे सूतके च तयोच्यत इति वचनात् । एवञ्च
 सति प्राग्दन्तजननाग्नेिशिक्यशुद्धिः । ऊर्ध्वन्तु त्रिरात्रमपि । अन्यदपि सद्यः शौच-
 माम्नातम् । बाले प्रेते च सन्न्यस्ते सद्यः शौचं विधीयत इति । एतत्प्राङ् नामक-
 रणाद् द्रष्टव्यम् । यतः । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा
 कार्या नास्ति वाऽपि कृते सतीति नामकरणमवधित्वेनाभिहितम् । अतो नामकर-
 णात्प्राक् सद्यः शौचम् । तत ऊर्ध्वन्दन्तजननात्प्राङ् नैशिक्यशुद्धिः । तत ऊर्ध्वम्प्रा-
 गुपनयनात्त्रिरात्रम् । अत्रच कृतचूडस्यापि प्रागुपनयनात्त्रिरात्रमेव । तर्हि किमर्थ-
 न्द्वित्त्रिरात्रग्रहणञ्चूडस्याद्विवर्षिकस्य चेति । तत्राह । यदूनद्विवर्षिकस्य त्रिरा-

दशाहस्यैवातिदेशः । शावं वाऽनपेक्ष्यैवमेव स्यादिति व्याख्येयम् । एवञ्च सति जनने
 ऽप्येवमेव स्यादिति सपिण्डानान्दशाहम् । मातापित्रोश्च सूतकमिति तयोश्च दशा-
 हम् । सूतकम्मातुरेव स्यादिति मातुश्च दशाहम् । अत्र पक्षत्रये ऽपि व्यवस्था युक्तरूपा
 भवति । तामाह ॥ सपिण्डानान्निर्गुणत्वे दशाहम् । वृत्तवत्त्वे ऽपि पित्रोश्च
 दशाहम् । पितुरप्यतिवृत्तवत्त्वे मातुरेव दशाहम्भवतीति । अस्मिंश्च पक्षे वैजिका-
 दभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादद्यं त्र्यहमिति पितुरूपहनियम इति व्यवस्था न्याया ।
 शावाशौचेऽपि दशाहादीनां व्यवस्था च न्याय्येति । यत्पुनरुक्तम् उपस्युश्य पिता
 शुचिरिति तदग्निहोत्रार्थं नतु व्यवहारार्थम् । तेन सूतकाशौचे पक्षत्रयस्याश्रवणात्तत्र
 नैवं व्यवस्था युक्तेति । शावे पुनर्वृत्ताद्यपेक्षया प्रातिस्विकैव शुद्धिरिति । नित्यानि
 स्मार्तानि कर्माणि निवर्त्तन् । वैतानान्यग्निहोत्रादीनि वर्जयित्वा । एके आचार्याः
 शालाग्रौ कर्मनिवृत्तिमिच्छन्ति, एके नेति विकल्पः । यदाचानिवृत्तिस्तदाऽन्य एतानि
 कुर्युर्न स्वयम् । प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डा ग्रामत्र प्रविशेयुर्नक्षत्रदर्शनादर्वाक् दिवाभरणे ।
 रात्रौ चेत्प्रेतः स्यात्तदादित्यस्य दर्शनादर्वाक् न प्रविशेयुः । इतरैरसपिण्डैस्तुल्यं
 प्रवेशनादि भवति । पक्षं द्वौ पक्षौवेति प्रेतस्पर्शानामाशौचमिति केचित् । तन्न । न
 हि प्रेतस्पर्शानामाशौचैवयन्तङ्कालमाशौचस्य युक्तत्वम् । तस्माद्द्वर्णान्तरविषयमेवैतत् ।
 पक्षं वैश्यस्य । द्वौ पक्षौ शूद्रस्य । वा शब्दात् द्वादशाहानि क्षत्रियस्य । शुद्धेद्विप्रो
 दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धतीति वचनात् ।
 आचार्यं च प्रेते एवमेवोदकदानादि कर्म भवति । मातामहीमातामहयोश्च चका-
 रादेवमेव । स्त्रीणाञ्चादत्तानामेवमेवेतिकर्तव्यता भवति । प्रत्तानामितरे येभ्यो
 दत्तास्ते कुर्वन् । ता अपि तेषाङ्कुर्वन् । अथ यदि प्रोपितः प्रेयान्म्रियेत तदा
 तच्छ्रवणकालप्रभृति कृतोदकाः सन्त आशौचकालशेषमाशौचविधानेनासीरन् ।
 आशौचकालो ऽतीतश्चेदेकरात्रन्विरात्रम् । वाशब्दात्सद्यःशौचमपि । अतिक्रान्ते
 दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुद्धतीति वच-
 नात् । एकरात्रन्तु “अयने समतिक्रान्ते त्वेकाहाच्छुद्धिरिष्यत इतिस्मृत्यन्तरात् ।
 ऋत्विगादीनामिच्छ्योदकदानम् । प्रत्तानाञ्च स्त्रीणामिच्छ्यैव । एकादश्यामेकादशे
 ऽहनि अयुग्मान् त्रिप्रभृतीन् ब्राह्मणान्भोजयेदिति आहोपलक्षणम् । तच्च आह-
 म्मांसवत्कार्यम् । मांसञ्च प्रेतोद्देशेनैके आचार्या गां ग्रन्ति आलभन्ते प्रेतोद्देशवच-
 नात्तदीयम् । शाखापशुरयम् । तमालाभ्य तन्मासेन आहङ्कुर्वन्ति । तच्चोपरिष्ठाद्द्वयन्ति
 नद्यन्तरे नावङ्कारयेन्नवेति । एतदेव पिण्डकरणमापतितम् । तत्र च पितृणां प्रथमः

उदकदानाज्ञां प्रार्ययेत् । उदकङ्करिव्यामह इति मन्त्रेण । पृष्टप्रतिवचनं कुरुध्वम्मा
 चैवम्युनरिति । इतरः शतवर्षप्रभृतिकः तस्मिन्प्रेते कुरुध्वमित्येव प्रतिवचनम् ।
 ज्ञातयः सपिण्डा आसप्रमातपुरुषात् समानीदकाश्चादशमात्ते सर्वे एव अपी ऽभ्यव-
 यन्ति जलमप्रविशन्ति । समानग्रामे एकत्र वासे यावत्सम्बन्धस्समर्थते अमुष्मिन् षयं
 सम्बन्ध्यामह इति तावन्तो ऽपी ऽभ्यवेयुः । अपनः शोशुचदचमित्यघापनीदनमन्तः ।
 असावेतन्त इति मन्त्रेण जलाञ्जलिदानम् । असी स्थाने प्रेतनामादेशः । उदकादु-
 चीर्णान् सतः शाद्वलं हरितवृणम् तद्वति प्रदेशे उपविष्टानपरे लोकायात्रिका
 अपवदेयुः प्रेतगुणानुष्यापनेन तच्छोकमपाकुयुः । अनवेक्षमाणाः पश्चादनवलोक-
 यन्तः । रीतीभूताः पङ्क्तिव्यवस्थाः कनिष्ठमग्रतः कृत्वा ग्राममागच्छन्ति । निवेश-
 नङ्गृहं तस्य द्वारि पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि विदश्य दन्तैः खण्डयित्वा ऽऽच-
 स्योदंकादीन्यालभ्याश्मानमाक्रम्य गृहं प्रयिञ्चति । त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणो भवन्ति ।
 अथः आस्तुतभूशायिनश्च । नच किञ्चित्कर्म स्वयङ्कुर्वन्ति, नचान्पान्प्रकुर्वन्ति
 कारयन्तीत्यर्थः । दिवाग्रहणान्द्विरात्रप्रतिपेधार्यम् । पिण्डदानञ्चावनेजनदानप्रत्य-
 धनेजनेषु नामग्राहज्ञाम गृहीत्वैत्यर्थः । भोजनञ्च पिण्डदानसमनन्तरम् । मृन्मये
 पात्रे तामेकां रात्रिं क्षीरोदके व्यवहिते निधाय तत्पात्रमाकाशे स्थापयेयुः प्रेतात्र
 स्नाहीत्येतावता मन्त्रेण । त्रिरात्रमित्यादावेकरात्रमपीच्छन्ति एके । दशाहं शाव-
 माशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक् सञ्चयनादस्यां अहमेकाहमेव चेति स्मृतेः ।
 एतञ्चापनयनप्रभृति द्रष्टव्यम् । वयोवस्थाविशेषेण हि पूर्वमभिहितम् । व्यवस्थया च
 विकल्पो ऽयं वृत्तस्थाध्यायापेक्षः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानानि ।
 तत्रैकगुणसंयोगे ऽर्वाक् सञ्चयनाद्दशाहमाशौचम् । गुणद्वययोगे द्वहम् । गुणत्रययोगे
 एकाहमिति । अपरे त्वेकीयशब्दात्सद्यः शौचमिच्छन्ति । यदा गुणत्रययोगो भवति
 वृत्तिसङ्कीचश्च त्र्याहिक एकाहिको वा भवति तदा सद्यः शौचमिति स्मृत्यन्तरम् ।
 येषां यावदाशौचं ते तावत्स्थाध्यायं वेदज्ञ पदेयुः नच पाठयेयुः । एते चाशौच-
 विकल्पाः प्रातिस्विकाः । नन्तु सूतकाशौचवत्सर्वेषां सहेति । तत्र हि “जनने ऽप्ये-
 वमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकम्मातुरेव स्यादुपसृश्य पिता शुचिरित्य-
 नेन दशाहस्यातिदेशे न चतुरहस्यैकाहानाम् । कुत एतत् । सञ्चयनकल्पेन व्य-
 धानात् । अपिच । सर्वकल्पातिदेशे मातुरप्येकाहेन शुद्धिः प्राप्नोति । तच्च नेष्यते ।
 येन वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादधन्वहमिति पितुरस्यहेण शुद्धिर्मातुश्चैकाहे-
 नेति विरोधः । कथम् । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत इति । तस्मादपि

निर्वपणं सुतैः कार्यम् । केचित्तु अधस्तनश्लोकीपात्तमावृतमनयैवावृतेत्यनेनानु-
वर्तयन्ति । तत्पुनरनुपपन्नार्थम् । उपरितनश्लोकारम्भसामर्थ्यात् । अनारब्धेऽपि
तस्मिन्नेकोद्विष्टं लभ्यत एव, द्विजातेः संस्थितस्य तु, अदैवम्भोजयेच्छाद्दमि-
त्यनेन । अधस्तनश्लोके च विशेषणार्थं वाक्यप्रसङ्गः । सहपिण्डक्रियाकर्मति
द्विजातेः संस्थितस्येत्येवमादिनैव पादत्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात् । यत्पुनरुच्यते अत
जध्वं वर्षं वर्षं प्रेतायान्नन्दयात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति, तदेकत्वविशिष्टस्या-
भिधानादेकत्वविशिष्टस्य भवति ॥ तन्न । नह्यत्रैकत्वमुपादीयमानं विशेषणम् ।
येन प्रेतोद्देशेन दानविधानमेव विवक्ष्यते । तस्मादविवक्षैकत्वस्य । यथा स्मृत्यन्तरे
ऽभिहितन्तथैव देयमिति ॥ १० ॥ * ॥ * ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथोदककर्म ॥ अथ पुरुषसंस्कारकर्म, ऋमप्राप्तमुदककर्म उदकेन
जलेन कर्म क्रिया अञ्जलिदानमित्यर्थः । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । उपलक्षणमेतत् ।
येनाशौचादियमनियमा अपि वक्ष्यन्ते । अद्विवर्षं प्रेते मातापित्रोराशौचं शौ-
चमेवेतरेपामेकरात्रन्निरात्रं वा ॥ द्वे वर्षे वयो यस्य स द्विवर्षः न द्विवर्ष अद्वि-
वर्षस्तस्मिन् प्रेते प्रकर्षण इतो गतः प्रेतो मृतः तस्मिन्निति माता च पिता च
मातापितरौ तयोर्मातापित्रोराशौचमशुद्धिः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानसङ्कोचाद्य-
स्येति यावत् । इतरेषां मातापितृभ्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः । पित्रोः कियन्तं
कालमाशौचम् एकरात्रम् एकमहोरात्रम् । अथवा त्रिरात्रम् । अयं विकल्पः प्रेत-
स्याकृतकृतचूडत्वेन व्यवस्थितः । इतरेषां सद्यः शौचमिति गृह्यकारस्यैव मतम् ।
स्मृत्यन्तरे तु तेषामप्याशौचस्य विहितत्वात् आदन्तजननात्सद्य इत्यादिना । यच्च
सूत्यन्तरे तु तेषामप्याशौचस्य विहितत्वात् आदन्तजननात्सद्य इत्यादिना । यच्च
पुंस उपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयोवस्थाविशेषेण सद्य एकरात्रत्रि-
रात्रादिकमाशौचमुक्तम् तत्सर्ववर्णसाधारणम् । विशेषाद्यगमस्याशक्यत्वात् । शरी-
रमदग्ध्वा निखनन्ति । जनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपमदग्ध्वा अग्निदाहमकृत्या
निखनन्ति गर्तं प्रक्षिपन्ति । अन्तःसूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतकवत् ॥
चेद्यदि अन्तःसूतके सूतकस्य जनननिमित्ताशौचस्य अन्तर्मध्ये उत्पानात् उत्पानं
सूतकान्तं यावत् आशौचं जननाशौचान्तरमापतति तदा सूतकवत् पूर्वसूतकशेषै-
षोत्तरस्य शुद्धिः । यद्वा अन्तर्मध्ये सूतके सूतकान्तरे जाते उत्पानात् शुद्धिः ।
आशौचं मरणाशौचं सूतकवत् । मरणाशौचमध्ये मरणाशौचे जाते पूर्वशेषैषोत्तरस्य
शुद्धिरित्यर्थः । एतच्च सपिण्डविषयम् । मातापित्रोस्तु विशेषः । मातरि पूर्वन्तायां

याचेरनुदकं करिष्यामह इति ॥ संयुक्तं केन चित् यौनेन सम्बन्धेन सम्बद्धम् ।
 मैथुनः मिथुनस्यैकदेशलक्षणया मैथुनशब्दवाच्याया भार्यायाः भ्राता श्याल इत्यर्थः,
 तं दौदकञ्जलं याचेरन् प्रार्थयेरन् उदकङ्करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेण । कुरुध्वं मा
 चैवं पुनरित्यश्रतवर्षे प्रेते ॥ एवं पृष्टः संयुक्तः श्यालो वा प्रतिब्रूयात् । किं,
 कुरुध्वम् मा चैवम्युनरिति । क्व अश्रतवर्षे प्रेते शतवर्षेभ्योऽर्वाक् मृते सति । कुरुध्व-
 मित्येवेतरस्मिन् ॥ इतरः शतवर्षप्रभृतिः तस्मिन्मृते कुरुध्वमित्येव एतावदेव
 प्रतिब्रूयात् न मा चैवं पुनरिति । सर्वे ज्ञातयोऽपौभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुपा-
 द्दशमाद्वा ॥ ज्ञातयः सपिण्डाः समानोदकाश्च सर्वे एव अपौऽभ्यवयन्ति स्नानार्थं
 नयादेर्जलं प्रविशन्ति, किं यावत् आसप्तमात्पुरुपात् सप्तमस्युरुपमभिव्याप्य यावन्तः
 सपिण्डाः दशमाद्वा दशमस्युरुपमभिव्याप्य वा यावन्तः समानोदकाश्च तावन्त
 इत्यर्थः ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुः ॥ समाने एकस्मिन् ग्रामे
 वास अवस्थानम् समानग्रामवासः तस्मिन् सति यावत्सम्बन्धम् यदवधिसम्बन्धः
 सापिण्ड्यम् समानोदकत्वम् सगोत्रत्वम् वा अनुस्मरेयुः अस्मिन्पुरुषे धर्मं सम्बन्ध्यामहे
 इति जानीयुः तावन्तः अपौभ्यवयन्ति इति सम्बन्धः ॥ एकवक्त्राः प्राचीनाधी-
 तिनः सव्यस्यानामिकयाऽपनोद्यापनः शोशुचदधमिति दक्षिणामुखा निम-
 ज्जन्ति ॥ कथमित्यपेक्षायामाह । एकम्परिधानीयमेव वस्त्रं येषान्ते एकवक्त्राः ।
 तथा प्राचीनाधीतिनः प्राचीनाधीतं विद्यते येषान्ते प्राचीनाधीतिनः कृतापस्य्या
 इत्यर्थः । तथा भूताः सन्तः सव्यस्य वामस्य पाणोरनामिकया उपकनिष्ठिकया
 जलमपनोद्य अपनः शोशुचदधमित्येतावता मन्त्रेणापसार्य दक्षिणामुखाः याम्यदि-
 गभिमुखा निमज्जन्ति युगपत्सकृत्स्नान्ति ॥ प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिना-
 ऽसावेतत्त उदकमिति ॥ प्रेताय मृताय उदकं जलं सकृदेकवारं अञ्जलिना प्रसिञ्चन्ति
 शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपन्ति, कथम् असी अमुकप्रेत एतत्ते उदकमित्यनेन मन्त्रप्रयोगेण ।
 उत्तीर्णाञ्जुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टौस्तत्रैतानपवदेयुः ॥ उत्तीर्णान् जलाद्-
 हिर्निर्गतान् शुचौ देशे सूत्रपुरीपमस्मनुपाङ्गाराख्याद्यशुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे,
 पुनः कीदृशे शाड्वलवति शाड्वलं हरितदृशं अस्ति यस्मिन्निति शाड्वलवान् तस्मिन्
 शाड्वलवति उपविष्टानासीनान् तत्र तदा अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः एतान् प्रेतस्य
 पुत्रादीन् अपवदेयुः प्रेतगुणानुक्तयनेनेतिहासपुराणादिधिचित्रकथाभिः संसारामा-
 रताख्यापनेन तान् शोकरहितान् कुर्युः । अनवेत्तमाणा ग्राममायान्ति रीती-

यथाशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्ते शुद्धिः । यदा पुनः पितरि मृते माता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्तात्पक्षिण्यन्ते द्वादश-
 प्रहरान्ते शुद्धिः । किञ्च यदि सूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकान्तरमापद्येत शावे
 वा रात्रिमात्रावशिष्टे शावान्तरमापद्येत तदा द्वाहमधिकं वर्द्धते । यदि पुनर्याममा-
 त्रावशिष्टे सूतके शावे वा सूतकं शावं वा सजातीयमापतति तदा त्र्यहमधिकं
 वर्द्धते । तथाच स्मृतिः । मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । न पूर्वशेषाच्छुद्धिः
 स्यान्मातुः कुर्याञ्च पक्षिणीम् ॥ रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिरूपहात् इति ।
 अन्येतु इदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । अन्तःसूतके चेद्यदि बालस्य मरणमापद्यते
 तदा आ उत्पानादाशौचमशुद्धिः सूतकवद्भवति नत्वाशौचनिवृत्तिः । बालमरण-
 निमित्ताशौचस्याल्पकालीनत्वेन बहुकालीनजननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात्,
 यतः समानजातीयस्य समानकालीनस्यैव पूर्वोत्पन्नस्य अन्तरापतितस्य वा शौच-
 कत्वम् ॥ नात्रोदककर्म ॥ अत्र जनद्विवार्षिके प्रेते उदककर्म उदकाञ्जलिदानं न
 भवति । द्विवर्षप्रभृति प्रेतमाश्रमशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुर्यमगाथां गायन्तो यम-
 सूक्तं च जपन्त इत्येके ॥ द्विवर्षः द्विवर्षवयस्कः तत्प्रभृतिस्तदादर्यः प्रेतः तम् आश्र-
 मशानात् श्रमशानावधि सर्वे सपिण्डा अनुगच्छेयुः पश्चाद्भजेयुः । श्रमशानानुगमन-
 विधानात् दाह उपलभ्यते । श्रमशानशब्देन हि प्रेतदाहभूमिरुच्यते । तस्माद्दाहमपि
 कुर्युः दाहसन्नियोगशिष्टमुदकं च दद्युः । एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायानृचि
 गीतं साम गायन्तः पठन्तः, तथा यमसूक्तं यमदैवत्यायानामृचां समुदायं सूक्तशब्द-
 वाच्यं जपन्तोऽनुगच्छेयुरित्याहुः । यद्युपेतो भूमिजोपणादिसमानमाहिताग्ने-
 रोदकान्तस्य गमनात् ॥ यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् गृह्योक्तसंस्कारेषु
 तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च मन्त्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु पृथक् संस्कारान्नात्
 तदा भूमिजोपणादिकर्म समं तुल्यं केन आहिताग्नेः कर्मणा यथा आहिताग्नेः औ-
 पासनिकस्यं भवति किमपर्यन्तम् आ उदकान्तस्य उदकसमीपस्य गमनात्, यतदु-
 क्तम्भवति यद्युपनीतः प्रेतो भवति तदाऽस्याहिताग्नेर्भूमिजोपणादि उदकाञ्जलिदा-
 नपर्यन्तं कर्म यथाभवति तथैव कुर्यादिति । शालाग्निना दहन्त्येनमाहितश्चेत् ॥
 चेदद्यसौ प्रेत आहितः कृतावसथ्याधानः स्यात् तदैवं प्रेतं शालाग्निना औपासनेन
 दहन्ति पुत्रादयः । तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम् ॥ तूष्णीमन्ववजं ग्रामाग्निना लौ-
 किकेन पावकेन इतरमकृतावसथ्याधानन्दहन्तीत्यनुपङ्गः । संयुक्तं भैयुनं वोदकं

क्षया । यथाह । सकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु
निर्गुणो दशभिर्दिनैरिति ॥ एतदपि वृत्तिसङ्कोचे व्यवस्थापकम् । तद्यथा । यदा त्र्य-
हैकोऽश्वस्तनिको वा स्वाध्यायाग्निसम्पन्नी भवति तदा तस्य वृत्तिसम्पादनाय सद्यः
शौचं भवति । यदातु कुशूलकुम्भीधान्यः केवलस्वाध्यायसम्पन्नश्च तदाऽस्य त्रिरात्रम् ।
यदा पुनर्दशरात्रकुटुम्बवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्यो भवति वृत्तस्वाध्यायवैश्विच तदा
ऽस्य दशरात्रम् वृत्तस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा दशरात्रमेव, अयं च
वृत्तिसङ्कोचात् । वृत्तस्वाध्यायापेक्षया य आशौचकालसङ्कोचः स वृत्तिसम्पादनविषय
एव न पुनः कर्मान्तराधिकारसम्पादनपरः, तेन यस्याशौचिनो या आपद्भवति
तदपाकरणार्थम् । वृत्तस्वाध्यायसम्पन्नस्य च आशौचसङ्कोचो नैतरेषाम्, जननाशौ-
चेऽप्येवमेव ॥ न स्वाध्यायमधीयीन् ॥ स्वाध्यायं वेदं नाधीयीन् न पठेयुः न
चाध्यापयेयुः येषां यावदाशौचम् ॥ नित्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्जम् ॥ नित्या-
न्यावश्यकानि सन्ध्यावन्दनादीनि निवर्तेरन् अनधिकारात् प्रवर्तन्ते ॥ कथम्
वैतानवर्जं वितानो गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तारस्तत्र साध्यं अग्निहो-
त्रादि कर्म तद्वैतानम् तद्वर्जयित्वाऽन्यन्नियतं इत्यर्थः ॥ शालाग्नौ चैकेऽन्य
एतानि कुर्युः ॥ शालाग्निरावसथ्याग्निः तत्र शालाग्नौ साध्यानि सायम्प्रातर्होमस्था-
लीपाकादीनि तानि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्तेरन्नित्येके आचार्याः मन्यन्ते, तस्मि-
न्यत्रे न स्वयं कुर्युः किन्त्वन्येन कारयेयुः । गृह्यकारणे “न कुर्षुर्न च कारयेयुः”
यथाह कात्यायनः । सूतके सूतके चैव स्मार्तङ्कर्म नियतं । पिण्डयज्ञं चरं होमम-
सगोत्रेण कारयेत् ॥ वैतानिकं स्वयं कुर्यात् तस्यागो न प्रशस्यते ॥ तथा । स्मार्त-
कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुया-
दिति स्मरणात् । राहुदर्शने तु राहोरन्यत्र सूतके इति वचनात् यावद्राहुदर्शन-
न्तावद्राहुदर्शननिमित्तकं स्नानतर्पणदेवतार्चनजपहोमदानादि स्मार्तं कर्म कुर्यात् ॥
प्रेतस्पर्शिनो ग्रामन्न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् ॥ प्रेतस्पर्शं विद्यते येषान्ते
प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डा ग्रामन्न प्रविशेयुर्नगच्छेयुः, किंपावत् आनक्षत्रदर्शनात् नक्ष-
त्राणां दर्शनं नक्षत्रदर्शनम् तस्मात् आ अवधेः ॥ रात्रौ चेदादित्यस्य ॥ चेद्यदि
रात्रौ निशि प्रेतस्पर्शः स्यात्तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्य-
नुपह्नः ॥ प्रवेशनादि समाननितरैः ॥ प्रवेशनमादौ यस्य निम्बपत्रादिदग्गनस्य
तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसपिण्डैः समानं तुल्यं कार्यम् । अयमसपिण्डान्निषमः ।

भूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ अनवेक्षमाणाः पश्चादनवलोकयन्तः रीतीभूताः श्रेणीभूताः पङ्कीभूताः कनिष्ठपूर्वाः कनिष्ठो लघीयान् पूर्व अग्रिमो येषान्ते स्वस्वकनिष्ठानुसारिण इत्यर्थः । ग्राममायान्ति आगच्छन्ति ॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपौस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति ॥ निवेशनस्य प्रेतपतिकस्य गृहस्य द्वारे पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि कृदान् विदश्य दन्तैरखखगृह्य आचम्य स्मार्त्ताचमनं विधाय उदकं जलम् अग्रिम द्वारि घृतम् तथा गोमयमार्द्रम् सर्षपान् गौरान् तैलं तिलसम्भवम् एतानि प्रत्येकमालभ्य स्पृष्ट्वा अश्मानं प्रस्तरमाक्रम्य पादेनालभ्य प्रविशन्ति गृहम् ॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ॥ त्रीण्यहोरात्राणि पावद्ब्रह्मचारिणः अकृतस्त्रीप्रसङ्गाः अधः खद्वाव्यतिरेकेण शेरत इत्येवंशीला अधःशायिनः किञ्चन किमपि कर्म गृहव्यापारादि लौकिकं स्वयम् कुर्युः न प्रकुर्वीरन् अन्यैरपि न कारयेयुः । अन्तर्भूतोऽत्र शिच् ज्ञेयः ॥ क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवाग्निमश्लीयुरमांशं प्रेताय पिण्डन्दत्त्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् ॥ क्रीत्वा मूल्येनाग्निं गृहीत्वा लब्ध्वा वा अयाचितमन्यतः प्राप्य दिवैव दियसे एव न रात्रौ अश्लीयुः भुञ्जीरन् । किम्भूतम् अनांसं मांसवर्जितम्, किङ्कत्वा प्रेताय पिण्डम्, अवयवपूरकन्दत्वा । कथम् नामग्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा, कुत्र अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनं च दानं च प्रत्यवनेजनं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनानि तेषु त्रिरात्रमपन्धर्मः ॥ मृन्मये ताठैरात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति ॥ मृन्मये शरावादौ पात्रे कृत्वा तां यस्मिन्दिने प्रेतोऽभूत् तत्सम्बन्धिनीं रात्रीं क्षीरं च उदकं च क्षीरोदके दुग्धपानीये पात्रेकवचनसामर्थ्यादेकीकृते विहायसि आकाशे निदध्युः स्थापयेयुः । कथम् प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मन्त्रेण । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्यात् द्वयोः पात्रयोर्भेदेन निधानं मन्यन्ते, मन्त्रज्ञोहति प्रेतात्र स्नाहि पिव चेदनिति ॥ त्रिरात्रं शावमाशौचन्दशरात्रमित्येके ॥ एवं प्रेतस्य मरणदिने पुत्रादीनां कृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थमाह । त्रिरात्रम् त्रीण्यहोरात्राणि कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे इत्युपपदविभक्तिद्वितीया, तेन सन्ततमाशौचम् अशुचित्वम् । एके आचार्या मन्वादेय उपनयनप्रभृति दशाहं दशःहोरात्राणि मन्यन्ते । अत्र प्रकरणे ऋह.शब्दो.रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षणपरः । एके त्रिरात्रं एके दशरात्रं चेति व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायापे-

मारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति ॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्चशुरसखिसम्बन्धि-
 मातुलभागिनेयानाम्प्रत्तानां ॥ अथ नियमेन कृत्यमभिधायाधुना कामतः कृत्य-
 माह । कामोदकानि कामेन इच्छया उदकानि उदकदानानि भवन्तीति सूत्रशेषः ।
 केषां ऋत्विजः याजकाः श्वशुरौ भार्यायाः मातापितरौ सखायो मित्राणि सम्बन्धि-
 नो वैवाह्याः मातुला मातृभ्रातरः भागिनेया भगिनीपुत्राः एतेषां प्रत्तानां उदकानां
 दुहितृभगिन्यादीनां स्त्रीणां चकारादिच्छयोदकदानम् अतोऽदाने प्रत्यवायो नास्ति ॥
 एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा मां सवत्सेतायोद्दिश्य गामप्येके
 घ्नन्ति ॥ एकादश्यामेकादशेऽहनि ब्राह्मणः कर्ता चेत् अयुग्मान् त्रिप्रभृतिविषम-
 सङ्ख्याकान् द्विजोत्तमान् भोजयित्वा भोजनं कारयित्वा एकोद्विष्टश्राद्धविधिना
 मांसयत् मांसेन सहितं पायसौदनादि भवति । एके आचार्याः प्रेतमुद्दिश्य गामपि
 घ्नन्ति इति । शाखापशुविधानेन तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वन्ति तच्छ्राद्धमग्रे वक्ष्यति नद्य-
 न्तरे नावं कारयेन्न वेति ॥ पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवैश्वेत् ॥
 पिण्डानां करणं पिण्डकरणन्तस्मिन् अमावास्यायां साग्नेः पुत्रस्य पिण्डपितृयज्ञे
 तत्र पितृणां प्रथम आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृतिपिण्डदानमित्यर्थः । चेद्यदि स प्रेतः
 पुत्रवान् अधिकृतेन साग्निना पुत्रेण पुत्रीभवति । अपमर्थः । साग्नेः पुत्रस्य यदि
 पिता म्रियेत तदा पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानानुरोधेन द्वादशेऽहनि सपिण्डीकरणं
 विधाय अमावास्यायां तत्प्रभृति पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानं पिण्डान्वाहार्यकं च
 तत्प्रभृतिपार्वणमेव श्राद्धं भवतीति । एकोद्विष्टन्तु निरग्निविषयम् ॥ निवर्तते
 चतुर्थः ॥ सपिण्डने कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डादिदानं चतुर्थः पिण्डी निव-
 र्तेत पिण्डास्त्रिष्विति श्रुतेः । त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते इति स्मृतिश्च । संवत्सरं
 पृथगेके ॥ एके आचार्याः साग्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथगेकस्यैव पितुः
 पिण्डदानमिच्छन्ति । संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति वचनात् । न वा असपिण्डी-
 कृतस्येतरेः सह दानं युज्यते, सपिण्डीकरणमिति शब्दः पूर्वजैः सह सपिण्डीकरण-
 म्मेलनमिति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः । तेन संवत्सरं यावदसपिण्डीकृतस्य पितुः प्रेत-
 स्य पृथग्दानमिच्छन्त्येके । एवं सति संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति स्मृतेरनुग्रहः
 कृतो भवति, एवं प्राप्त उच्यते ॥ न्यायस्तु ॥ तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः, नैतदेवम्
 यत्स्मृत्यनुग्रहस्यायेनेदं परिकल्प्यते कुतः श्रुतिविरोधात् । काऽसौ श्रुतिः ॥
 न चतुर्थः पिण्डी भवतीति श्रुतिः ॥ कथं श्रुतिविरोधः, शृणु, अधिकृतस्य पुत्र

यतोऽसपिण्डानामेव “प्रवेशनादिकङ्कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि । इच्छतान्तत्क्षणाच्छुद्धिः
 परेषां स्नानसंयनात्” इतियात्रवल्लभोक्तेरिच्छतां विकल्पः । संयमः प्राणायामः ।
 एवं द्राघ्यस्याशौचमभिधायेदानीमितरवर्णानामाशौचकालनिर्णयमाह ॥ पक्षं द्वौ
 वाऽशौचम् ॥ पक्षम् पञ्चदशाहोरात्राणि वैश्यस्याशौचं भवति, द्वौ पक्षौ त्रिंशदहो-
 रात्राणि शूद्रस्य, वा शब्दात् द्वादशाहोरात्राणि क्षत्रियस्याशौचम् । तथाच स्मृत्य-
 न्तरम् । शुष्येद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन
 शुष्यतीति ॥ आचार्यं चैवं मातामहयोश्च ॥ आचार्यं उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापके
 चैवमेवोदकदानादि कर्तव्यम्, मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोः, द्विवच-
 नम्मातामह्यपेक्षया, चकारादेवमेवोदकदानादि सर्वङ्कर्तव्यम् ॥ स्त्रीणां चाप्रत्ता-
 नाम् ॥ अप्रत्तानामपरिणीतानां स्त्रीणां कन्यानां चकारादेवमेव एषैव निखननद-
 ह्नोदकदानप्रभृतीतिकर्तव्यता । आशौचेऽपि विशेषो नास्ति गृह्यकारमते । अनभि-
 धानात् । स्मृत्यन्तरे तु पुनर्दृश्यते अहस्त्वदत्तकन्यास्त्विति । एतच्च चूडाकरणा-
 नन्तरं दानात्पाक्, कुतः, स्त्रीणां चूडात्तथा दानात्संस्कारादप्यधः क्रमात् । सद्यः
 शौचमथैकाहं त्र्यहं स्यात् पितृबन्धुषु, इतिस्मृतेः । तस्मादपरिणीतानां स्त्रीणां
 चूडाकरणात्पाक् सद्यः शौचम्, चूडाकरणादुपरि दानात्पाक् एकाहम्, तत उपरि
 विवाहात्पाक् त्र्यहमिति निर्णयः ॥ प्रत्तानामितरे कुर्युस्ताश्च तेषाम् ॥ प्रत्ता-
 नाम्परिणीतानां स्त्रीणामितरे भर्त्रादयो दाहादि कर्म कुर्युः न पित्रादयः । ताश्च
 प्रत्ताः स्त्रियः तेषां भर्त्रादीनां यथाधिकारमुदकदानादि कर्म कुर्युः । पित्रादीनाम-
 त्र विशेषः । दत्ता नारी पितुर्गृहे स्यूते म्रियतेऽपि वा । तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुष्यते
 जनकस्त्रिभिरितिवचनात् प्रत्तानामपि पितुर्वन्धूनां चाशौचापत्तिमात्रम् ॥ प्रोपि-
 तश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन् ॥ प्रोपितः प्रवासंगत-
 श्चेद्यदि प्रेयात् म्रियेत तदा तत्पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य कृतन्दत्तं स्ना-
 नपूर्वकमुक्तविधिना उदकं यैस्ते कृतोदकाः सन्तः कालशेषम् आशौचसमयशेषम्
 आसीरन् आशौचधर्मेण वर्तेरन्नित्यर्थः ॥ अतीतश्वेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥
 चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः ततः प्रोपितमरणं च श्रुतन्तदा एकरात्रमाशौचनिर-
 रात्रं वा । अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तन्तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषोऽवगन्तव्यः । कथम्,
 मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी भवेत् । अहस्तु नवमादर्वाक् सद्यः शौच-
 मतः परम् ॥ तथा, पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिन-

क्रियेति ॥ इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । तत्र जनद्विवार्षिकं प्रेतमरण्यप्रीत्या भूमौ निखनेत् । द्विवर्षप्रभृति उपनयनात्प्राक् प्रेतं श्मशानं नीयमानं सर्वं सपिण्डा यथाज्येष्ठपुरःसरं पंक्तीभूता अनुगच्छन्ति । पक्षे यमगाथाङ्गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः । ततस्तत्र तम्प्रेतं भूमिजोपणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकाञ्जलिं च दत्त्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः । उपनयनादूर्ध्वं भूमिजोपणाद्युदकान्तगमनपर्यन्तं यथाहिताग्निः कर्म तथैव यथासम्भवं भवति । अत्र चौपासनिकं पुत्रादिरधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणाशिरसं दर्भवत्यां भूमौ सन्निवेशयेत् । पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशङ्काग्निहोत्रिणः । हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात्सफलाहुतीः । दार्शन्तत्र पिण्डपितृयज्ञं विना आकृष्य कुर्यान्न तु पौर्णमासं शुक्लपक्षे आकृष्य कुर्यात् । दिवा सायमाहुतिं च । तत्कर्मणोरप्रारब्धत्वात् । अथ तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्रद्धं हिरण्यभूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं ज्ञात्वा घृतेनाभ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीतिनं चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं पुष्पमालाविभूषितं मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररन्ध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यशकलं वस्त्रेणाच्छाद्य पुत्रादयो निर्हरेयुः । एतच्चावसथ्याग्नि-सन्निधौ गृहमरणपक्षे । यदा तु गङ्गादितीर्थेऽग्नि-सन्निधौ अर्द्धजले मरणं तदा तत्राप्येवं स्नानादि हिरण्यशकलनिधानान्तङ्कर्म कुर्यात् । निर्हरणपक्षे तु आम-पात्रे सन्तापाग्निमादायाग्निपुरःसरं प्रेतं यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः पुत्रादयः श्मशानं नयन्ति, तत्राधिकारी पुत्रादिराप्त्य भूमिजोपणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं दारुचयं विधाय चित्ते कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोममास्तीर्य तत्रोत्तानन्दक्षिणाशिरसमेनन्निपात्य दक्षिणनासारन्ध्रे आज्यपूर्णं स्तुवन्निधाय पादयोरधरारणिमुरस्युत्तराणि च प्रागग्रां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पंचमसौ मुसलमुलूखलं च न्युद्धसूर्वादिन्तराले तत्रैव चात्रमोषिलीं च अरुदन् भयरहितो निदध्यात् अपसव्येन वाग्यतो दक्षिणामुखः सन् अथोपविश्य सव्यं जान्वाच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोसीत्यनयचां स्वाहान्तया दक्षिणतो मुखे वा शनैरग्निन्दधात् । अनावसथिकन्तु एवमेव ग्रामाग्निना सपिण्डाद्यानीतेनामन्त्रकं देहति । ततो दाहान्ते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा सगीपस्थितं योनिसम्बद्धं श्यालकं वा उदकं करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेणोदकं याचेरन् सपिण्डादयः । एवं याचिते यदि शतवर्षादूर्वाङ्क प्रेतो भवेत्तदा कुरुध्वम्मा चैवं पुनरित्येवमप्रतिवचनन्दधात्, अथ शतवर्षादूर्ध्वम्प्रेतो भवेत्तदा कुरुध्वमित्येतावदेव, ततः सप्तपुरुषसम्बन्धिनः सपि-

स्य साम्नेः पृथक् क्रियमाणे चतुर्णामपि पिण्डनिर्वपणेऽधिकारो भवति अमावा-
स्यायां पृथक् प्रेतस्य पृथक् क्रियमाणे पार्वणं च त्रयाणामिति भवति श्रुतिवि-
रोधः तेनाधिकृतस्य साम्नेः पुत्रस्य सपिण्डीकरणादूर्द्धमेकोद्विष्टत्रैव कर्तव्यमभवति
सपिण्डीकरणान्तु द्वादशाह एव नियतम् अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिपु
सपिण्डीकरणकालेपु कृतसपिण्डनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्द्धमपि प्रति संवत्सरमे-
कोद्विष्टमेव ॥ अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात् ॥ अहरहः प्रति-
दिनमस्मै प्रेतायोद्विश्य ब्राह्मणाय सम्प्रदानभूताय अन्नम्भोजनपर्याप्तमुदकुम्भञ्च
जलपूर्णघटं संवत्सरं च यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् । पिण्डमप्येके निष्णान्ति ॥ एके
आचार्या अहरहः पिण्डनिर्वपणमपीच्छन्ति तच्चानधिकृतनिरग्निविषयम्, अधिकृ-
तस्य हि साम्नेः पार्वणमेव भवति नैकः पिण्डः न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुम्भदानं
संवत्सरसपिण्डीकरणपक्षेव प्रागपि संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्यत इत्यादि-
स्मृतिविहितकालान्तरे सपिण्डीकरणेऽपि तदूर्द्धं संवत्सरं यावद्भवत्येव । यतः
स्मरन्ति । अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं
दद्यात्संवत्सरं द्विजे इति, तस्मात् साम्निना निरग्निना च पुत्रेणाहरहरन्नोदकुम्भदानं
कर्तव्यम् । पक्षे यत्पिण्डदानान्तनिरग्नेरेव, इतरस्य तु त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रसज्येत
एकपिण्डनिर्वपणनिषेधात्, तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु, न, प्रेतस्य हि तेषु स्मर्यते । यात्र-
वलक्यः । मृते ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रति संवत्सरं चैवमाद्यमे-
कादशेऽहनि ॥ इत्येतदेकोद्विष्टं साम्नेः सपिण्डीकरणात्प्राक् ऊर्द्धन्तु पार्वणमेव ।
यथाहमनुः । असपिण्डक्रिया कर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अर्दैवं भोजयेत्प्राह
पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥ तथा ॥ सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अन-
यैवावृता कार्यम्पिण्डनिर्वपणं सुतेरिति । स्मृत्यन्तरञ्च । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्
पिण्डेन योजयेत् । विधिग्नस्तेन भवति पिण्डहा चोपजायते इति ॥ एतच्चौरसक्षेत्र-
जसाम्पुत्रविषयम् । यतः स्मरन्ति । औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
दद्यातामितरे कुर्युरेकोद्विष्टं सुता दशेति ॥ अत्राशौचप्रसङ्गात् स्मृत्यन्तरोक्त
आशौचापवादो लिख्यते । ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्रि-
व्रतिब्रह्मचारिदारुब्रह्मविदां तथा ॥ कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव
च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति । एतच्च यज्ञादौ आरव्य
यव, कुतः “ आरव्ये सूतकमस्ति अनारव्ये तु सूतकमिति वचनात् । आरम्भश्चैवम् ।
आरम्भो वरणां यत्ने सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीप्राहं विवाहादौ प्राहं पाकपरि-

रिहार्येऽस्मिन् नास्ति शोकसहायता ॥ शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ सुकृतं दुष्कृतं चोभे सहायो
 यस्य गच्छतः । वान्धवैस्तस्यकिङ्कार्यं शोचद्विरथवा तथा ॥ वान्धवैर्नाम शोचद्विः
 स्थितिं प्रेतो न विन्दति । अस्वस्थपतितानेप पिण्डतोयप्रदानतः ॥ अर्वाक् सपि-
 ण्डीकरणात् प्रेतो भवति वै मृतः । प्रेतलोकङ्गतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छति ॥
 देवतायतनस्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रैति श्राद्धं दत्तं स्ववा-
 न्धवैः ॥ प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पृथक् श्राद्धे कृते शुभम् । तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं
 शोकन्त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ यथावदेव कर्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः । नोपकुर्या-
 न्नरः शोचन् प्रेतस्यात्मन एव च ॥ दृष्ट्वा लोकमनानन्दं म्रियमाणैश्च वान्धवान् ।
 धर्ममेकं सहायार्थं चरयध्वं सदां नराः ॥ मृतोऽपि वान्धवः शोचती नानुगन्तुं मृतं
 नरम् ॥ जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पन्था विभिद्यते ॥ धर्मं एकोऽनुयात्येनं यत्र
 क्षचन गामिनम् । ततोऽसारे त्रिलोकेऽस्मिन्धर्मङ्कुरत मा चिरम् ॥ श्वः कार्यमद्य
 कुर्वीत पूर्वाह्णे वापराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वाऽकृतम् ॥
 क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् । वृषीवीरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥
 न कालस्य प्रियः कश्चिदप्रियो वाऽपि विद्यते । आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते
 जनम् ॥ नाम्राप्तकालो म्रियते विद्वः शरशतैरपि । कुशाग्रैणापि संस्पृष्टः प्राप्त-
 कालो न जीवति ॥ नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः । त्रायन्ते मृत्यु-
 नोपेतं जरया वाऽपि मानवम् ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा
 पूर्वकृतङ्कर्म कर्तारमनुविन्दति ॥ आगामिनमनर्थं हि प्रतिष्ठानशतैरपि । न निवा-
 रयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥ भारते ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां
 महीदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥ रामायणे च ॥ शोचमा-
 नास्तु सखेहा वान्धवाः सुहृदस्तथा । पातयन्ति जनं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥
 श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः । भूरिद्युञ्जी गतः स्वर्गं राजा पुष्येन
 कर्मणा ॥ स पुनर्वन्धुवर्गस्य शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः
 स्वर्गान्निपातितः ॥ अतः शोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभो । शपेत्त्वां
 मन्युनाऽऽविष्टः तस्मादुत्तिष्ठ मा शुचः ॥ ततः पश्चादनवलोकयन्तः कनिष्ठानग्रतः
 कृत्वा पङ्कीभूता ग्राममायान्ति आगम्य च गृहद्वारे स्थित्वा निम्बपत्राणि दन्तै-
 रवखण्ड्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्पपौरुस्तैलं चेति क्रमेणालभ्य पादेनाश्मान-
 माक्रम्य गृहं प्रविशन्ति । ततः प्रभृति त्रिरात्रं यावत् ज्ञातीनां यमनिपमा उच्यन्ते ।

षडा दशपुरुषसम्बन्धाः समानोदकाश्चैकग्रामनिवासे यावत्समृतं जलम्विशन्ति
 एकवक्त्राः प्राचीनावीतिनः सन्तः, ततः सव्यहस्तस्यानामिकाङ्गुल्या उदकमपनोद्य
 अपनः शोशुचदघमित्येतावता मन्त्रेण दक्षिणामुखास्तुष्णीं निमज्जन्ति । ततः प्रेतमु-
 द्दिश्यामुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत एतत्त उदकमित्युच्चार्य एकैकमज्जलिं सकृद्भूमौ प्रक्षि-
 पन्ति । तत उदकादुत्तीर्य शुची देशे शाङ्खलवत्युपविष्टान् सपिण्डादीनम्ये सुहृद
 इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्शयन्तीऽपवदेयुः । तथाहि ।
 कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मूदुशाङ्खलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥
 मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारं सारमार्गणम् । करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदस-
 त्त्रिभे ॥ पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का
 परिदेवना ॥ गन्ती वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च । फेनप्रख्यः कथन्नाशं मर्त्य-
 लोको न यास्यति ॥ श्लेष्माश्रुवाम्बवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न
 रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुर-
 सराः । विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ सा शोकं कुस्तानित्ये सर्व-
 स्मिन्प्राणधारिणि । धर्मङ्कुरत यत्नेन यो वः सङ्गतिमेप्यति ॥ तथाच विष्णुः
 यदुदगयनन्तदहर्देवानान्दक्षिणायनं रात्रिः संवत्सरो ह्यहोरात्रं तत्त्रिंशता मासो द्वा-
 दशवर्षं द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम्, द्विगुणानि द्वापरम्, त्रिगुणानि त्रेता-
 युगम्, चतुर्गुणानि कृतयुगम्, एवं द्वादशसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम्, तत्सहस्रन्तु
 कल्पः, स च पितामहस्याहस्तावती चास्य रात्रिः । एवं विधिनाहोरात्रेण मासवर्ष-
 गणनया सर्वश्रेष्ठस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः, एवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो
 दिवसस्तस्यान्ते महाकल्पः तावत्पेव चास्य निशा, पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां
 सङ्ख्यैव नास्ति न च भविष्याणाम् अनयान्तत्वात्कालस्य । एवमस्मिन्निरालम्बे काले
 सन्ततयायिनि । न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्षस्य भवेद् ध्रुवा ॥ गङ्गायाः सिकता
 धारास्तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ चतु-
 र्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः । सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥
 बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणान्तु का
 कथा ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः । देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं
 गताः ॥ ये समर्था जगत्त्राणे सृष्टिंहारकारिणः । तेषु कालेन नीयन्ते कालो
 हि बलवन्तरः ॥ आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकाय नीयते । कर्मपथ्योदनो जन्तु-
 स्तत्र का परिदेवना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्भुवं जन्म मृतस्य च । अर्थं दुःप-

शामाश्रमाणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः । यतः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स इति ॥ तथा एकोद्विष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ॥ न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति ॥ ब्रह्मचारी तु आचार्योपाध्यायपितृव्यतिरिक्तानां प्रेतानां निर्हरणादिकन्न कुर्यात् । यथाह मनुः । आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदककृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । तथा आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती । शकटाग्रं न चाश्रीयान्नच तैः सह संविशेदिति । यदि मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रताच्च्यवते पुनरुपनयनेन शुध्यति । तथास्थिसञ्चयनं ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽहनि, क्षत्रियस्य पञ्चमे, वैश्यस्य षष्ठे, शूद्रस्यैकादशेऽहनि कुर्यात् । त्र्यहाशौचे द्वितीयेऽहनि सर्वेषाम्, सद्यःशौचे पुनर्दानान्तरमेव । तत्रास्थिसञ्चयननिमित्तमेकोद्विष्टश्राद्धं विधाय पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि सम्भृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेणार्घादिना पूजाङ्कुर्यात्, श्मशाने ततो नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति बलिदानम् । तत्र मन्त्रः । देवा येऽस्मिन् श्मशाने स्युर्भगवन्तः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभाङ्ग्लोकान्प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् । अस्माकं चायुरारोग्यं सुखं च ददताक्षयमिति ॥ एवं बलिन्दत्वा विसर्जयेत् । ततोऽपसव्यं कृत्वा पलाशवृत्तेनास्थीनि परिवृत्याङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामादाय पलाशपुटे धारयति । तत्र शमीशैवालं कर्दमं च धारयति । ततो घृतेनाक्तसर्वौषधीमिश्राण्यस्थीनि दक्षिणपूर्वायतान् यवाकारान् कर्पून् खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हरिद्रया पीतवस्त्रखण्डमावृत्य तत्र बक्ष्यमाणमन्त्रेण निक्षिपेत्, ॐ वाचा मनसा आर्तन ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्या भक्तिकायामपांरसेन निवपाम्यसाविति मन्त्रेण, असौ स्थाने प्रेतनामादेशः । ततः कुम्भे तूष्णीन्निधाय तं कुम्भमरण्ये वृक्षमूले वा भूमौ खात्वा धारयेत् । चितास्थितं भस्म तोये सर्वमेव प्रक्षिपेत्, चिताभूमिं च गोमयेन विलिप्य तत्र तैर्नैव पूर्वोक्तबलिमन्त्रेण बलिन्द्यात् । तं च बलिं क्षीरेणाभ्यज्य देवता विसर्जयेत् । चिताभूमिच्छादनार्थं तत्र वृक्षं पट्टकं वा कारयेत् । सभाविश्रामार्थं काष्ठपापाणविन्यासविशेषः । पट्टकः पट्टहर इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः लोकाचारादेव कुड्यं वा । ततः कदाचिदस्थिकुम्भमुत्थाप्यादाय तीर्थं गच्छेत् । अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् । सद्बन्धवोऽस्यापि दयाभिभूतास्तीपां च तीर्थानि फलप्रदानि ॥ ततश्च गङ्गां गत्वा स्नात्वा पञ्चगव्येनास्थीनि सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च संयोज्य

ब्रह्मचर्यमधःशयनं लौकिककर्माकरणमन्येषां कुर्वित्यप्रेरणं क्रीत्वा लब्धा वा दिवैव भोजनं मांसवर्जम्, एते च नियमा ज्ञातीनां पुत्रादीनां यावदाशौचम् । अथ यस्तेषां मध्ये प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः स दशरात्रं यावत्प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिण्डस्मेताय दद्यात् । आशौचदिनहानौ वृद्धौ वा दशैव पिण्डान् दिनानि विभज्य दद्यात् । कथममुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत अवनेनिच्च, ततो दर्भानास्तीर्य अमुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत एष ते शिरःपूरकः पिण्डो मया दीयत इति पिण्डन्दत्वा पूर्ववत्पुनरवनेजनन्दत्वा ततोऽनुलेपनं ततो पुष्पधूपदीपशीतलतोयोर्णातन्तुदानं पिण्डे स्मृत्यन्तरोक्तमपि कुर्यात् । अथ यस्मिन्नहोरात्रे स मृतो भवति तस्यां रात्रौ मृन्मये पात्रे क्षीरीदके कृत्वा यष्ट्यादिकमवलम्ब्याकाशे धारयेत् प्रेतात्र स्नाहि पिव चेदमिति मन्त्रेण । ततो द्वितीयादिषु प्रत्यहंमनेनैव विधिना एकैकं पिण्डमवयवपूरकं दद्याद् ब्राह्मणः । क्षत्रियश्चेन्नवमेऽहनि नवमं पिण्डं दत्त्वा द्वादशेऽहनि दशमम्पिण्डन्दद्यात् । वैश्यश्चेत्पञ्चदशेऽहनि शूद्रश्चेत्त्रिंशत्तमे इति विशेषः । तथैव एकैकमञ्जलिमेकैकं जलपात्रम् । वृद्धिपक्षेत्वञ्जलीनां पात्राणाञ्च दिनसङ्ख्या एकैकं वर्द्धयेत् । तत्र वाक्यम् । अमुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेतैष ते तिलतोयाञ्जलिर्मया दत्तस्तवोपतिष्ठताम् । अमुकसगोत्र प्रेत एतत्ते तिलतोयापात्रं मया दत्तन्तवोपतिष्ठताम् । सद्यः शौचपक्षे त्वेकस्मिन्दिन एव क्रमेण दशावयवपूरकान् पिण्डान् तथा पञ्चपञ्चाशत्तोयाञ्जलीन् पञ्चपञ्चाशत्तोयपात्राणि च दद्यात् । त्र्यह्नाशौचपक्षे तु प्रथमदिने त्रीन् पिण्डान् षडञ्जलीन् षट् पात्राणि च दद्यात् । द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान् द्वाविंशत्यञ्जलीन् द्वाविंशति पात्राणि तृतीयदिने पुनस्त्रीन् पिण्डान् सप्तविंशत्यञ्जलीन् सप्तविंशतिपात्राणि च दद्यात् । यतः स्मरन्ति । प्रथमे दिवसे देयास्त्वयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्घ्रि वस्त्रादि जालयेत्तत इति ॥ केचित्तु प्रथमेऽङ्घ्रि एकं पिण्डमेकमञ्जलिमेकं पात्रम् द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान् चतुर्दशाञ्जलीन् चतुर्दशपात्राणि तृतीयदिने पञ्चपिण्डान् चत्वारिंशदञ्जलीन् चत्वारिंशत्पात्राणीति मन्यन्ते । एतत्प्रेतकृत्यकरणानन्तरं पुनः स्नायात् स्मरणाभावात् । पिण्डैरवयवपूरणम् ॥ यथा ॥ शिरः प्रथमेन, कर्णाक्षिनासिका द्वितीयेन, गलांसभुजवत्सांसि तृतीयेन, नाभिलिङ्गगुदानि चतुर्थेन, जानुजङ्घापादाः पञ्चमेन, सर्वमर्माणि षष्ठेन, नाडिकाः सप्तमेन, लोमान्यष्टमेन, वीर्यंनवमेन, शरीरपूर्णत्वन्दशमेनेति । एतत् प्रेतनिर्हरणादिकं यतिव्यतिरिक्तानां त्रयाणामाश्रमिणां कुर्यात् । यत्तेस्तु न किञ्चित् । तथाच स्मृतिः ॥ त्रया-

कुर्यात् । पर्याशरदाहानन्तरन्तु तदस्यां लाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठानामलाभे त्वस्यां महा-
जले प्रक्षेपः । बुद्धिपूर्वमात्मघातिनां तु व्यासोक्तनारायणवलयनन्तरं संस्कारः ।
एवं साग्नेर्दहनदिनाग्निरग्नेर्भरणदिनाद्गणना । अथैषां प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पृश
मृन्मये कुम्भे पूर्णजले पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं शवं तेनोदकेनाभिपिञ्चते । आपो-
हिष्टेत्यादिभिरव्लिङ्गैर्मन्त्रैर्वामदेव्यादिभिर्ऋग्भिस्त्रिभिरसृभिरभिपिञ्चते । एवं सूति-
कां रजस्वलां चापि एकादशे चतुर्थे वाहनि प्रायश्चित्तं कृत्वा पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य
वाससा संक्षेप्य उक्तविधिना दहेदिति ॥ एवन्तावत्प्रेतायोद्विश्य गामप्येके प्रन्तीति
सूत्रकृता एकादशेऽहनि प्रेतमुद्विश्य गोपश्वालम्भोऽभिहितस्तत्प्रसङ्गादन्येऽपि
यावन्तोऽर्घ्यपशवस्तत्कर्माभिधातुमिदमारभ्यते ॥ १० ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ पशुश्चेदाह्लाव्यागामग्नेराग्नीन्परीत्य पलाशशाखान्नि-
हन्ति ॥ १ ॥ परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्याहृता
कुर्याद्यञ्चान्यत् ॥ २ ॥ परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च ॥ ३ ॥
वपोद्दुरणं चाभिघारयेद्देवताञ्चादिशेत् ॥ ४ ॥ उपाकरणनि-
योजनप्रोक्षणेपु स्थालीपाके चैवम् ॥ ५ ॥ वपां हुत्वाऽवदा-
नान्यवद्यति ॥ ६ ॥ सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा ॥ ७ ॥ स्थाली-
पाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ ८ ॥ पश्वङ्गन्दक्षिणा ॥ ९ ॥
यद्देवते तद्देवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनु-
प्रापयेति ॥ १० ॥ नद्यन्तरे नावं कारयेन्नवा ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

कर्कः ॥ पशुश्चेदाह्लाव्यागां, पशुश्चेत् क्रियेत गोपशुवर्जमाह्लाव्य स्नापयि-
त्वा नियुज्यते । अग्नेराग्नीन्परीत्य पलाशशाखान्निहन्ति । निखनन्ति । असौ
यूपकार्यं निखन्यते । अतश्चाज्यासादनोत्तरकालन्निखननम् । परिव्ययणोपाकर-
णनियोजनप्रोक्षणान्याहृता कुर्याद्यञ्चान्यत् । किमन्यदिति पशुसंस्कारकं
नियोजनप्रोक्षणपशुसमञ्जनपर्यग्निकरणदिकन्तञ्च कर्त्तव्यम् । आवृच्छब्दः क्रिया-
मात्रवाची अतश्च तन्मन्त्रो निवर्तते । परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च जुहो-
तीति सूत्रशेषः । वपोद्दुरणं चाभिघारयेत् । उद्धृत्य वपां देवतां चातिदि-
शेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेपूपाकरणादिपु । स्थालीपाके चैवम् । देवतामादि-
शेत् । वपां हुत्वाऽवदानान्यवद्यति । सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा । वपां हुत्वा

ततो मृत्पिण्डपुटे निधाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोस्तु धर्मायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीतोऽस्तु इत्यभिधाय गङ्गाम्भसि प्रक्षिप्य जलादुत्तीर्य सूर्यमवेक्ष्य विप्रमुख्याय यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । एवं कृते प्रेतक्रियाकर्त्तारः स्वर्गः स्यात् । तथा चोक्तम् । विगाह्य गङ्गां समियाय तीयमिहास्विराशिं सकलैश्च गव्यैः । हिरण्यमध्वाज्यतिलैस्तु युक्तं ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय ॥ यस्यान्दिशि प्रेतग-
 योपगूढो विलोकयैस्तां सलिले क्षिपेत्तम् । उत्तीर्य दृष्ट्वा रविमात्मशक्त्या सुद-
 क्षिणां मुख्यद्विजाय दद्यात् ॥ एवं कृते प्रेतपुरःस्थितस्य स्वर्गं गतिः स्याच्च महे-
 न्द्रतुल्या ॥ क्षीणेपु पुण्येष्वपतन्दिविष्टा नैवं व्युदस्य च्यवनं शुलोकात् ॥ यावद-
 स्थि मनुष्याणां गङ्गातीयेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥
 तथा यमः ॥ गङ्गातीयेषु यस्यास्थि प्लवते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलो-
 कात्कदाचन ॥ गङ्गातीयेषु यस्यास्थि नीत्वा सङ्क्षिप्यते नरैः । युगानान्तु सहस्राणि
 तस्य स्वर्गगतिर्भवेत् ॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्यीन्यन्यकुलो-
 त्यस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ॥ एतच्च ब्रह्मादिलोभेन नयतो न श्रेयोर्थिनः ॥
 अथ साग्नेः पत्नी यदि जीवद्वर्द्धका म्रियेत तदा केचिद्देशाचारात्तद्विराद्वाहुः ।
 अन्यो विधिः सर्वाप्युक्तो भवति भर्तारि मृते यदि म्रियेत तदा अरण्यन्तरं सम्पाद्य
 ततो निर्मन्थ्येनाग्निना पात्रैर्विना तां दहेत् । तदलाभे लौकिकाग्निना । एवं पश्चान्मृ-
 तस्य पुंसो भवति । अन्वारोहणे तु पृथगाहुतिस्तन्मुखे इति विशेषः । पात्रासाद-
 नन्तु यजमानदेह एव, अथ यदि साग्नेः शवस्य दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्युपघातेना-
 ग्निनाशेऽर्द्धदग्धदेहशेषं वृष्टौ शान्तायामर्द्धदग्धारणी निर्मथ्य तदलाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठं
 निर्मथ्य तदलाभे अश्वत्यादिपवित्रकाष्ठमथनोत्थेनाग्निना पुनर्दहेत् । अथ प्रीपिते
 तु मृतेऽग्निहोत्रिणि तदस्थीन्यानीयोक्तविधिना त्रैतया पुनर्दहेत् । अरुणामप्यलाभे
 पश्याधिकत्रिंशत्मितपलाशवृन्तान्युञ्चित्य कृष्णसारचर्मणि पुरुषाकारेण प्रसारिते
 तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशवृन्तानां चत्वारिंशता शिरः दशभिर्ग्रीवा
 त्रिंशता उरः विंशत्योदरम् शतेन भुजद्वयम् दशभिर्हस्ताङ्गुलीः षड्भिर्वृषणौ
 चतुर्भिः शिश्नम् शतेनोरुद्वयम् त्रिंशता जानुनी जङ्घे च दशभिः पादाङ्गुलीः परि-
 कल्प्योर्णासूत्रेण सम्यग्वध्वा तेनैव मृगचर्मणा संवेष्ट्य ऊर्णासूत्रेणैव बध्वा यवपि-
 टजलेन सम्प्रलिप्य मन्त्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्दहेत् । एवं पर्याशरे दग्धे त्रिरात्रमशु-
 चिर्भवेत् । द्वितीयेऽहनि तु तदस्थ्यां वृन्तरूपाणां दग्धानां सञ्चयनम् । एवं मृत-
 बुद्ध्या पर्याशरे दग्धे तस्य दैवात्पुनरागमने पुनराधानं कृत्वा आपुष्यार्थानिष्ठं

हरिहरः ॥ पशुश्रेयासां व्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखान्निहन्ति ।
 चेद्यदि स्मार्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशुवर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुज्यात्
 गोपशौ आप्लाव्याभावः पशुनियोजनं च यूपे श्रूयते, अस्य तु कुत्रेत्यपेक्षायामाह
 अस्य अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन् वितानपक्षे गार्हपत्यादीन् आवसथ्यपक्षे एकमग्निं
 परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य शाखां निहन्ति निखनन्ति ।
 आसादनानन्तरं यूपकार्यत्वाच्छाखायाः । परिव्यपशोपाकरणनियोजनप्रोक्षण-
 न्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् ॥ परिव्यपणन्तिगुणरशनया शाखायाः, उपाकरणं
 तृणेन पशोः स्पर्शनं, नियोजनं द्विगुणरशनया अन्तराशृङ्गवद्धस्य पशोः पलाश-
 शाखायां बन्धनम्, प्रोक्षणम् प्रोक्षणीभिरद्विः पशोरासेचनम् । एतानि परिव्यपशो-
 पाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता पशुप्रकरणविहितैतिकर्तव्यतया मन्त्रवर्जितया
 क्रियया कुर्यात् विदधीत, न केवलमेतान्येव अन्यदपि यत्पशुसंस्कारकम्पशुसमञ्जनम्
 पर्यग्निकरणादिकं तदपि तथैव कुर्यात् ॥ परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च ॥
 पशुसज्जपनं परि उभयतः हूयेते ये द्वे आज्याहुती स्वाहादेवभ्यः देवभ्यः स्वाहेति
 ते परिपशव्ये ते हुत्वा तूष्णीमन्त्रवर्जम् अपरा अन्याः पञ्च आज्याहुतीर्जुहुयात् ।
 वपोद्दरणं चाभिधारयेत् ॥ पशोर्वपाया उद्दरणं यथोक्तं कृत्वा तां वपां अभि-
 धारयेत् उद्धृत्यैव ॥ देवताञ्चादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु ॥ उपाकरणं
 च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि तेषु देवतां यद्देवत्यः
 पशुर्भवति तां देवतामादिशेत्, अमुष्मै त्वा उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि
 अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । स्थालीपाके चैवम् । स्थालीपाके चरो च
 एवन्देवतामादिशेत् । चरोरुपाकरणनियोजनाभावात्तद्दुलप्रोक्षणे अमुष्मै त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति देवतोद्देशः ॥ वपां हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च
 वा ॥ वपां यथोक्तेन विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि अवद्यति
 द्विनन्ति, कति सर्वाणि हृदयम् जिह्वाम् क्रोडम् सव्यबाहुम् पार्श्वद्वयम् यकृतं वृकौ
 गुदमध्यम् दक्षिणां श्रोणिमित्येकादशप्रधानार्थानि, दक्षिणबाहुं गुदतृतीयानिष्टम्
 सव्यां श्रोणिमिति त्रीणि सैविष्टकृतानि । यद्वा त्रीणि हृदयम् जिह्वां क्रोडम्
 इति, अथवा पञ्च हृदयजिह्वाक्रोडसव्यबाहुदक्षिणपार्श्वानि, अत्र पञ्चावदानपक्षे
 अवदानपक्षे वा तेभ्य एव स्विष्टकृद्यागः । वपां हुत्वावदानान्यवद्यतीति यदता
 सूत्रकृता पशुपुरोडाशो निरस्तः ॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥
 स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि हृदयादीनि जुहोति स्थाली-

श्रवदानग्रहणे उच्यमाने पशुपुरोडाशो निरस्ती भवति । अत आह । वपां हुत्वा ऽवदानान्यवद्यति । असर्वपक्षे तत एव स्विष्टकृत् । क्षताभ्यङ्गश्च देयः । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति । तस्य चाज्येनैव सहश्रपणम् । पश्वङ्गन्दक्षिणा । पूर्णपात्रं वरोवेति निवर्तते । यद्देवते तद्देवतं यजेत् । यद्देवत्य ऋत्विग्विशेषस्तद्देवत्य एव पशुरालभ्यते ऽर्घपशुपु । तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयाद्विममनुप्रापयेति । तस्मै ऋत्विग्विशेषाय भागं कुर्यात् । नद्यन्तरे नावं कारयेन्न वा । यदुक्तं प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति तस्यैव तत्रदेशविधानम् । नवश्राद्धं नावमुच्यते । नद्यन्तरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धार्थः पशुरुपक्रान्तः । नवश्राद्धशब्देन प्रथमैकादशाहिकं श्राद्धमुच्यते । तेन प्रसङ्गेन नैमित्तिकं पश्वन्तरमभिधातुमिदमाह ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति शाखापश्वविधानम् । तत्रसङ्गेन यावन्तो ऽर्घपशवस्तत्कर्मव्याचिख्यासयेदमभिधीयते । स्मार्तः पशुश्चेत्क्रियते तदा ऽगाम् गोपशुवर्जमाह्लाव्य स्नापयित्वा नियुज्यते । कुत्रेत्यपेक्षायामाह । परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा अग्नेणाग्नीन् अग्निपूर्वभागे निहन्ति निखनन्ति । सा च शूपार्थः । अतश्चाज्यासादनोत्तरकालनिखननम् । परिव्ययणं त्रिगुणरशनया शाखावेष्टनम् । उपाकरणन्दृष्टेन पशोर्नियोजनन्द्विगुणरशनया शृङ्गयोर्वद्धस्य पशोः शाखायाम्बन्धनम् ॥ आवृता पशुप्रकरणोक्तेतिकर्तव्यतया विनामन्त्वम् । आवृद्ग्रहणाद्यञ्च पशुसंस्कारकं पशुसमञ्जनपर्यग्निकरणादि तदप्यावृता कार्यम् । परिपशव्ये सञ्जपनस्याद्यन्तयोराहुती द्वे स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति हुत्वा ऽपराः पञ्च जुहोतीति शेषः । उद्धृत्य वपाभिधारणम् । स्थालीपाकेष्वेवन्देवतादेशः । वपां हुत्वाऽवदानग्रहणे उच्यमाने पशुपुरोडाशो निरस्ती भवति अत आह । वपां हुत्विति । असर्वपक्षे तत एव स्विष्टकृत् । क्षताभ्यङ्गश्च देयः, स्थालीपाकमिश्राणीति ग्रहणान्तस्याज्येन सह श्रपणम् । पश्वङ्गन्दक्षिणेत्यत्र पूर्णपात्रो वरो वेति वर्तते । यद्देवत्य ऋत्विग्विशेषस्तद्देवत्यः पशुरालभ्यते ऽर्घपशुपु । तस्यार्घस्य देवतैव देवता यस्य यागस्य स तद्देवत्यस्तस्मिन् । तद्देवतन्तामेव देवतां यजेदित्यर्थः । तस्मै ऋत्विग्विशेषाय । नद्यन्तर इति यदुक्तंप्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति तस्यैतत्रदेशविधानम् । नवश्राद्धार्थं नावमुच्यते नद्यन्तरे नावङ्कारयेदित्यनेन नवश्राद्धार्थः पशुरुपक्रान्तः । नवश्राद्धशब्देन प्रथमैकादशाहिकं श्राद्धमुच्यते ॥ ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गर्दभस्यशुमालभते निर्वृत्तिम्याकयज्ञेन यजेत ॥ अन्योऽपि हविर्यज्ञरूपोऽवकीर्णो
 पशुरस्ति अतः पाकयज्ञेनेत्युक्तम् । अप्स्ववदानहोमः । अग्न्यपवादोऽयमवदान-
 मात्रस्य । आघारादि त्वग्नाविव । भूमौ पशुपुरोडाशप्रणामम् । शाखापशौ पुरो-
 डाशाभावादिति विधानम् । तस्य चाज्येन सह संस्कारानुष्ठानम् । तां हविम्परि-
 दधीतोर्द्ववालामित्येके । तामेव गर्दभद्विं परिधत्ते । ऊर्ध्ववालामित्येके । बाल-
 शब्देन पुच्छमभिधीयते । ऊर्ध्ववालां तिर्यक्वालां वेति विकल्पः । संवत्सरं
 भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति
 श्रुतेः । अथापरम् । प्रायश्चित्तान्तरं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । आज्याहुती
 जुहोति कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मिकामकामाय स्वाहा । कामाभिदु-
 गधोऽस्यभिदुगधोऽस्मिकामकामाय स्वाहा । इत्यागन्तुत्वादाहुतिद्वयं चतुर्द-
 शाहुतिकान्ते भवति । अथोपतिष्ठते सम्मासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्वृ-
 हस्पतिः । सम्मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च । इत्यनेन ॥ १२ ॥

जयरामः ॥ एतत्पशुप्रसङ्गेन पञ्चन्तरैमिन्निकमभिधातुमाह अथेत्यादि ।
 वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अवकीर्णो ब्रह्मचारी सन् यः स्त्रियमुपैति सोऽनेनाधि-
 क्रियते । पाकयज्ञेन यजेतेत्यनेनान्योपि हविर्यज्ञरूपोऽवकीर्णः पशुरस्तीत्युक्तम् ।
 अप्स्वत्ययमग्न्यपवादोऽवदानमात्रस्य । आघारादि त्वग्नाविव । भूमौ पश्चिति
 शाखापशौ पुरोडाशाभावाद्विधानम् । तस्य चाज्येन सह संस्कारानुष्ठानम् । तामेव
 गर्दभस्य हविं त्वचम्परिदधीत । ऊर्ध्ववालान्तिर्यक्वालां वेति विकल्पः । बालशब्देन
 पुच्छमभिधीयते । स्वकर्म अवकीर्णत्वम् । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः ।
 अथापरम्प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । आज्याहुती द्वे जुहोति । कामाव-
 कीर्णोऽस्मि कामाभिदुगधोऽस्मीत्येताभ्याम्मन्त्राभ्याम् । एते आहुती आगन्तुत्वाच्चतुर्द-
 शाहुत्यन्ते भवतः । अथ मन्त्रार्थः । तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् काम आज्यहोमे० ।
 हे काम क्षीभक अहङ्कामेन त्वत्कृतक्षीमेण अवकीर्णः अभिभूतोऽस्मि, अतोऽवकीर्णः
 क्षतव्रतोऽस्मि । अतः कामाय शोधकत्वेन हविः कामयमानाय तुभ्यं स्वाहा मुहुत-
 मस्तु । एवमभिदुगधो हिंसितः, शिष्टं समानम् । अथोपस्थानमन्त्रार्थः । तत्र प्रजाप-
 तिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता उपस्थाने० मरुतो देवा मा मां सम्यक् सिञ्चन्तु अभीष्टप्रदानेन
 समर्द्धयन्तु प्रजया च पुत्रादिरूपया तथा धनेन धर्मानुकूलसमृद्ध्या च, चकारात्सिञ्चन्तु ।
 तथेन्द्रः सम्यक् सिञ्चत्वित्युत्तरत्रापि योज्यम् । एतदेव प्रायश्चित्तम् । प्रायो नाम तपः
 प्रोक्तञ्चित्त्रिश्चय उच्यते । तपोनिश्चययुगवृत्तम्प्रायश्चित्तमितीरितम् ॥ १२ ॥

पाकस्य च मिश्रणं वचनात्सहैव पाकः । पश्वद्गन्दक्षिणा । पशोः अङ्गम्यश्वङ्गम्
 अस्य पशुवन्वस्य दक्षिणा । यद्देवते तद्देवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं च
 ब्रूयादिममनुप्रापयेति । एतदर्घ्यपशून्प्रकृत्य कर्माभिहितं, तत्र यस्वार्घ्यस्य
 आचार्यादियां देवता तद्देवतः स पशुयागस्तस्मिंस्तद्देवते यागे तद्देवतम् अर्घ्यदेवतं
 बृहस्पत्यादिकं च यजेत् । तत्रार्घ्यदेवता, आचार्यस्य बृहस्पतिः, ब्रह्मणश्चन्द्रमाः,
 उद्गातुः पर्जन्यः, अग्निर्हीतुः, अश्विनावध्वर्योः, विवाहस्य प्रजापतिः, राज इन्द्रः,
 प्रियस्य मित्रः, स्नातस्य विश्वेदेवा इन्द्राग्नी वेति । तस्मै चार्घ्यायाचार्यादये भागं
 पशोः क्विञ्चिदङ्गङ्कुर्यात् विभजेत् । तं चार्घ्यमाचार्यादिकम् इममनुप्रापयेति ब्रूयात् ।
 नद्यन्तरे नावङ्कारयेन्नवा ॥ इदानीं प्रेतोद्देशेन गामप्येके व्रन्तीति यदुक्तन्तत्प्र-
 देशविधानार्थमाह । नद्यन्तरे नद्या अन्तरे द्वीपे नावव्रवम् एकादशाहश्चाद्वन्तदर्ध-
 मिमन्नावं गोपशुं कारयेत् अनुतिष्ठेत् । कोऽर्थः प्रेतोद्देशेन गोपशुमेकादशेऽङ्गि
 नद्यन्तरे आलभेत न वा आलभेत इति सूत्रार्थः । एवन्तावन्नद्यन्तरे नावं कारयेदि-
 त्यनेन नवश्चाद्दुप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसङ्गात्त्रैमित्तिकं पश्वन्तरं व्याख्यातुमाह ॥

मूलम् ॥ अथातोऽवकीर्णंप्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ अमावास्याया-
 च्चतुष्पथे गर्दभमपशुमालभते ॥ २ ॥ निर्वर्तित्स्याकयज्ञेन
 यजेत ॥ ३ ॥ अप्स्ववदानुहोमः ॥ ४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाश-
 अपणम् ॥ ५ ॥ तां हविम्परिदधीत ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वबालामि-
 त्येके ॥ ७ ॥ संवत्सरं भिक्षार्चयं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ८ ॥
 अथापरमाज्याहुती जुहोति ॥ कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णो-
 ऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि
 कामकामाय स्वाहेति ॥ ९ ॥ अथोपतिष्ठते, सम्मा सिञ्चन्तु
 मरुतः समिन्द्रः सम्वृहस्पतिः । संमायमग्निः सिञ्चतु प्रजया
 च धनेन चैति ॥ १० ॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥ ॥ १२ ॥

कर्कः ॥ अथातोऽवकीर्णंप्रायश्चित्तम् । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अव-
 कीर्णो ब्रह्मचारी यः स्त्रियमुपैति सोऽग्नेनाधिक्रियते । अमावास्यायां चतुष्पथे

प्रतिदिनं पञ्चभूस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा आचारादिस्विष्टकृदन्ताश्च-
तुर्दंशाज्याहुतीर्हुत्वा कामावकीर्णाऽस्मि कामाभिदुग्धोस्मीत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रति-
मन्त्रमाज्याहुतिद्वयं हुत्वा सम्मासिञ्चन्त्विति मन्त्रेषोपतिष्ठते संवत्सरं यावत्, सत-
देव यदुक्तं गर्दभपञ्चालमन्नरूपम् आज्याहुतिहोमात्मकं च तदवकीर्णिनः प्राय-
श्चित्तद्वयं विज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ १ ॥ सभामभ्येति सभाङ्गि-
रसि नादिर्नामासि त्विषिर्नामासि तस्यै ते नम इति ॥ २ ॥
अथ प्रविशति सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ
सचेतसौ । यो मानविद्यादुपमासतिष्ठेत्सचेतनो भवतु शठ-
सये जन इति ॥ ३ ॥ पर्षदमेत्य जपेदभिभूरहमागमविराड-
प्रतिवाश्याः । अस्याः पर्षद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जन
इति ॥ ४ ॥ स यदि मन्येत क्रुद्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते, यात
एषा रराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी । तान्देवा ब्रह्म-
चारिणो विनयन्तु सुमेधसः ॥ यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते
क्रोधन्नयामसि गर्भमश्वतर्यसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि
मन्येत द्रुग्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते तान्ते वाचमास्य-
आदत्ते हृदय आदधे यत्र यत्र निहिता वाक्तां ततस्तत
आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरोमत्तांयस्वेति ॥ ६ ॥ सत-
देव वशीकरणम् ॥ ७ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथातः सभाप्रवेशनमित्येवमादि यत्तत्सर्वन्निगदव्याख्यातमेव ।
इति श्री कर्कापाध्यायकृती गृह्यभाष्ये तृतीयकाण्डं समाप्तम् ॥ * ॥

जयरामः ॥ सभाप्रवेशनम् । वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः । तत्र सभाम्प्रति अभ्येति
अभिमुखङ्गच्छति सभाङ्गिरसीत्यनेन मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्राङ्गिरा गायत्री सभा
तत्प्रवेशने० । सह धर्मण सद्भि वां भातीति सभा । तथा नादिर्नदनशीला नाम
नास्वासि । हे आङ्गिरसि आङ्गिरीदेवते बृहस्पत्यधिष्ठिते वा त्विषिर्दीप्ता नाम
प्रसिद्धम् असि । धर्मनिरूपणात् । तस्यै उक्तगुणवत्यै ते तुभ्यन्नमो ऽस्तु । अथ प्रवे-

हरिहरः ॥ अथातोऽवकीर्णप्रायश्चित्तम् ॥ अथेदानीं यतः पशुरभिहितः
 अतस्तत्प्रसङ्गात् अवकीर्णिनः स्वलितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं शुद्धि-
 सम्पादकं कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभम्पशुमा-
 लभते ॥ यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रीगमनादवकीर्णी भवति स पुनः प्रायश्चित्तं चिकी-
 र्णमावास्यायां कस्याञ्चित् कृष्णपद्मदृश्यां चतुष्पथे चत्वारः पत्न्यान् यत्र भूभारो
 स चतुष्पथः तस्मिन् देशे गर्दभं रासभं पशुमालभते सञ्जयति । निर्जतिं
 पाकयज्ञेन यजेत ॥ निऋतिन्देवतां पाकयज्ञेन पाकयज्ञविधानेन पशुना यजेत ।
 अत्रावकीर्णिनो हविर्यज्ञरूपोऽन्योपि पशुरस्ति तेन हेतुना पाकयज्ञेन यजेतेत्यु-
 क्तम् ॥ अऽस्ववदानहोमः ॥ अप्सु जले अवदानानामेव होमः देवतोद्देशेन
 प्रक्षेपो भवति नत्वग्नौ अवदानग्रहणात्, आचारादीनां लौकिकाग्नावेव होमः ॥
 भूमौ पशुपुरोडाशप्रणमम् ॥ भूमावेव न कपालेषु पुरोडाशस्य प्रणमम् पाको
 भवति, शाखापशौ पुरोडाशाभावात् इहापूर्वः पुरोडाशोऽर्थाद्विधीयते तस्य च
 संस्कार आज्येन सह क्रियते । तां हविम्परिदधीतोर्दुवालामित्येके संवत्सरं
 भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ताम् आलब्धस्य गर्दभस्य हविं कृत्ति-
 म्परिदधीत प्रोर्णुवीत आच्छादयतीति यावत्, एके आचार्याः ताम् ऊर्दुवालाम्
 उपरिपुच्छाम् परिदधीतेति वर्णयन्ति, अपरे तिर्यग्वालाम् । ततश्च विकल्पः ।
 गर्दभपञ्चालम्भानन्तरं तच्छविम्परिदधानः संवत्सरं यावद्विज्ञाचर्यं चरेत्, किञ्चुर्वन्
 स्वकर्म स्वीयमवकीर्णित्वं परिकीर्तयन् सर्वतः प्रकथयन् अहमवकीर्णी भवति
 भिक्षां देहीत्येवमादिना । स्वकर्मपरिख्यापनहुत इति चेत् निरुक्तं वा एनः कनीयो
 भवतीति श्रुतेः । अथापरम् । अथेदानीम् अपरमन्यत् प्रायश्चित्तान्तरमवकीर्णि-
 नोऽभिधीयते तदाह ॥ आज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि
 कामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वा-
 हेति ॥ कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिदुग्धोऽस्मीत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रमेकै-
 काम् एवमाज्याहुती द्वे जुहोति । इदङ्कामायेति उभयत्र त्यागः । ते च द्वे आगन्तु-
 त्वाञ्जतुर्दशाहुत्यन्ते, आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । अथोपतिष्ठते सम्मा-
 सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्वृहस्पतिः । सम्माऽयमग्निः सिञ्चतु प्रजया च
 धनेन चेत्येतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ अथ होमानन्तरमुपतिष्ठते ऊर्दुभूय सम्मासि-
 ञ्चन्वित्यादिना मन्त्रेण लिङ्गोक्ता देवताः प्रार्थयते, संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्तते अतः

स्व भूयाः । यद्वा । तां मद्द्रोहकारिणीं वाचम् तव हृदय एव अतिशयेन द्यस्व
अवखण्डय । शिष्टं समानम् ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ अथावस्थ्याग्निसाध्यकर्मविधानानन्तरं
साधारणानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः, अतो हेतोः सभाप्रवेशनङ्कर्म वक्ष्यत
इति सूत्रशेषः ॥ सभामभ्येति सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि त्विपर्नामासि
तस्यै ते नम इति ॥ यदा द्विजः सभाङ्गच्छति तदा सभाम् अभि आभिमुख्येन
एति गच्छति । केन मन्त्रेण सभाङ्गिरसीत्यादिना मन्त्रेण ॥ अथ प्रविशति
सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मा न विद्यादुप
मा स तिष्ठेत्सचेतनो भवतु शठ्सथे जन इति ॥ अथाभिमुखमेत्य सभा च
मासमित्यादिना मन्त्रेण सभां प्रविशति । परिपदमेत्य जपेत् । “अभिभूरहमागम-
विराडप्रतिवाश्याः । अस्याः पर्यद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जनइति ।
परिपदं सभां एत्य प्रविश्य अभिभूरहमिति मन्त्रञ्जपेत् । स यदि मन्येत क्रुद्धो-
ऽयमिति तमभिमन्त्रयते यात एषा रराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी ॥
तान्देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः ॥ द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते
क्रोधं नयामसि गर्भमश्वतर्यसहासाविति ॥ स सभाम्प्रविष्टः यदि चेन्मन्येत
जानीयात् अयं सभापतिः क्रुद्ध इति तं क्रुद्धमभिलक्षीकृत्य क्रोधापनयनाय मन्त्रयते
यात एतेत्यादिना मन्त्रेण । असाविति क्रुद्धस्य नाम ॥ अथ यदि मन्येत द्रुग्धो-
ऽयमिति तमभिमन्त्रयते तान्ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे यत्र यत्र
निहिता वाक् तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरो मत्तां द्यस्वेति ॥
अथ यदि द्रुग्धो द्रोहकर्ताऽयमिति मन्येत तर्हि तमभिमन्त्रयते तान्तेवाचमित्या-
दिमन्त्रेण । एतदेव अवशस्य वशीकरणम् । इति सूत्रार्थः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातो रथारोहणम् ॥ १ ॥ युङ्क्तेतिरथं सम्प्रेष्य युक्त इति
प्रोक्ते साविराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति ॥ २ ॥ रथन्तरमसीति
दक्षिणम् ॥ ३ ॥ वृहदसीत्युत्तरम् ॥ ४ ॥ वामदेव्यमसीति
कूवरीम् ॥ ५ ॥ हस्तेनोपस्थमभिमृशति अङ्गौ न्यङ्कावभितो
रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसञ्चरन्तम् । दूरेहेतिरिन्द्रियवान्पत-
त्रि ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्त्विति ॥ ६ ॥ नमो माणिकरायेति
दक्षिणान्युर्यम्प्राजति ॥ ७ ॥ अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्स-

शनमन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् सभा समितिश्च प्रवेशने० । सभा च संसत्
 समितिश्च सङ्करः ते उभे प्रजापतेर्ब्रह्मणी दुहितरी पुत्र्यौ मा माम् अवतामिति
 शेषः । यत एते सचेतसौ शोभनज्ञानदात्र्यौ । अथ सभावचनं सभासदःप्रति । यः
 पुमान् मात्र विद्यात् मद्भवहारज्ञ जानीयात् स पुमान् मा माम् उपतिष्ठेत् उपा-
 सीत । ततो ऽसौ शंसये सम्भापणाय सचेतनः सुबुद्धिः वादकुशलइत्यर्थः । भवतु
 मत्प्रभावादित्याशंसा । पर्यदं सभामेत्यागत्य जपेदभिभूरहमिति मन्त्रम् । अस्यार्थः ।
 तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् पर्यत्सभोपस्थाने० । अभिभूः परेपामभिभवनशीलो ऽहम्
 आगम् आगतो ऽस्मि । किम्भूतः । अविराट् । विरुद्धतया राजते स विराट् रुद्-
 वीर्यः न विराट् अविराट् तथा अप्रतिवाशी प्रतिवादिशून्यः आःइत्यव्ययं
 सम्बुद्धयर्थम् । यद्वा अप्रतिवाश्या इति पर्यदो विशेषणम् अप्रतिक्षेपाया अस्याः
 पर्यदः सभाया ईशानः स्वामी स्वासु प्रजासु दुष्टरोऽपि स मयि सुजनः अस्त्विति
 शेषः । दुष्टरश्चोद्यः । समाधको यदि समेषां क्रुद्धं जानीयात्तदा तमभिमन्त्रयते
 क्रोधापनोदाय यात एपेति मन्त्रेण । अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता
 क्रोधापनयने० । हे असौ अमुकनामन् समेश ते तव रराटं ललाटं तत्र भवा
 रराट्या या क्रोधस्य तनूः शरीरम् तान्देवा इन्द्राद्याः ब्रह्मचारिणश्च सनकाद्या
 विनयन्तु अपनयन्तु कथम्भूतस्य क्रोधस्य*मन्योर्दीप्तस्य । किम्भूता देवाः । सुमेधसः
 स्वबुद्ध्या क्रोधमपाकर्तुं शक्ताः । किम्भूता तनूः नाशनी चतुर्वर्गस्येत्यर्थात् ।
 यथा ललाटत्रिवलिरूपा । मन्त्राभ्यासेनात्मनोऽप्युत्कर्षमाह । यौराकाशरूपो ऽहमिति
 क्रोधावरकत्वमुक्तम् । पृथिवी च क्षितिरूपश्चाहमिति क्रोधाधारत्वेन स्वातन्त्र्य-
 ज्ञोक्तम् । अतस्तौ तत्स्वरूपो भूत्वा ते तव क्रोधज्ञयामसि मन्त्रवलेनापनयामि ।
 कथम् । यथा अश्वतरी गर्भपुष्टिमसहमाना अमार्गिण सुञ्जन्ती तथेति व्याख्येयम् ।
 अथ साधको यदि मन्येताप्यं समेशो दुग्धो द्रोहकारीति तदा तमभिमन्त्रयते
 तान्त इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् ईशो वशीकरणे० ।
 हे समेश भवान् मद्द्रोहकारिणीं वाचम् आस्ये मुखे वर्तमानाम् आदत्ते उपक्रामति ।
 तामहं ते तव हृदय एवादधे स्थापयामि । किञ्च । यत्र यत्र स्थाने वाक्
 वायुवशाग्निहिता तान्ततस्ततः स्थानात् आददे मद्दृश्याङ्करोमि । किञ्च । यदहमग्र-
 यीमि तत्सत्यमस्तु । त्वञ्च मत् मन्तः अधरो नीचः । य अथ इदानीं स्व भव ॥
 अयेत्यत्र वर्षालीपः । अधरउ इति छेदः । तत्र उ इति दाढ्यार्थम् । अतिशयेन

* हेमचो क्रोधयुक्त इत्यपि क्वचित्पाठः ॥

अतीयाय अतिवाह्य जपेदिहरतिरित्यमुम्मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुरग्निः
रमणे० । हे अग्नयः यूयम् एके मुख्या इह रथे रमध्वं क्रीडध्वम्, यतो मम इह
रथे रतिरंस्ति अतो मा मास्त्राप्य भवतामपि इह मद्रथे सुशोभना रतिरस्तु ।
स साधको यदि दुर्बलरथः दुर्बलो रथो यस्य स तथा स्यात्तदा तं रथमास्थाय जपेदयं
वामिति मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् अश्विनौ जपे० । हे
अश्विना अश्विनौ अयं वां युवयो रथः दुर्गं विपमस्थाने स्तरः हिंसकाद्धेतोर्मा
मां मारिपत् माहिंसिष्ट । सृज्रिपौ हिंसार्थौ । रतेनोत्तरोऽपि व्याख्यातः । स
रथो यथैवमभिमन्त्रितोऽपि भ्रम्यात् कुटिलङ्गच्छेत्तदा तद्ध्वजस्तम्भभूमिञ्चोपस्पृश्य
जपेदेष वामित्यमुम्मन्त्रम् । अतिः पीडा । रिष्टिर्विघ्नः । उ निश्चये । एष
घासोदकदानरूपो ऽपह्नवः अपराधमार्जनम् ॥ ॥ १४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातो रथारोहणम् ॥ अथेदानीं कार्यार्थं जिगमिषोर्द्विजस्य
यतो यानमपेक्षितमतो हेतो रथारोहणाख्यं कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ युङ्क्तेति
रथं सम्प्रेष्य युक्त इत्युक्ते साविराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति रथन्तरमसीति
दक्षिणामृहदसीत्युत्तरम् ॥ तत्र युङ्क्तेति सारथिं सम्प्रेष्याज्ञाप्य ततः प्रेषितेन
सारथिना युक्तो रथ इति प्रोक्ते सति साविराडित्येतेन मन्त्रेण एत्य रथसमीपमागत्य
चक्रे रथाङ्गे अभिमृशति, कथं रथन्तरमसीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाम् बृहदसीत्यने-
नोत्तरञ्चक्रम् बृहद्रथन्तरे सामनी ॥ वामदेव्यमसीति कूवरीम् ॥ वामदेव्यम-
सीत्यनेन मन्त्रेण कूवरीं ईपादण्डाग्रम् अभिमृशतीत्यनुवर्तते ॥ हस्तेनोपस्थम-
भिमृशति ॥ उपस्थं रथमध्यं उपवेशनस्थानमिति यावत् । अभिमृशति आलभते
हस्तेनेति सर्वत्र सम्बध्यते । अत्र मन्त्रः ॥ अङ्गोन्यङ्गावभितो रथं यो ध्वान्तं
वाताग्रमनुसञ्चरन्ती । दूरेहेतिरिन्द्रियवान्यतत्रि ते नोऽग्नयः पप्रयः पारय-
न्त्विति ॥ नमो माणिचरायेति दक्षिणान्युर्यम्प्राजति । गवां मध्ये स्थापयति ॥
नमो माणिचरायेत्यनेन दक्षिणं धुर्यम् दक्षिणधुरायां युक्तम् अश्वं वृषभं वा प्राजति
प्रतोदेन प्रेरयति तूष्णीम् वामम् । एवं गवां मध्ये रथं स्थापयति ॥ अप्राप्य
देवताः प्रत्यवरोहेत्सम्प्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितृन् ॥ अप्राप्य
अनासाद्य दूरत एव देवता हरिहरब्रह्मादिकाः प्रत्यवरोहेत् रथादवतरेत् ।
सम्प्रति ब्राह्मणान् विप्रान् सम्प्रति निकटे प्रत्यवरोहेत् मध्ये गाः सुरभीः प्राप्य
मध्ये प्रत्यवरोहेत् । अभिक्रम्य पितृन् पित्रादीन् मान्यान् अभिक्रम्य अभिमुखमित्य

अप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितृन् ॥ ८ ॥ न स्वीव्र-
 ह्मचारिणी सारथी स्याताम् ॥ ९ ॥ मूहूर्तमतीयाय जपेदि-
 हरतिरिहरमध्वम् ॥ १० ॥ एके मास्त्विहरतिरिति च ॥ ११ ॥
 स यदि दुर्वलो रथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामश्विना
 रथो मा दुर्गे मास्तरोरिपदिति ॥ १२ ॥ स यदि भ्रम्यात्स्त-
 म्भनुपस्पर्श्य भूमिं वा जपेदेप वामश्विना रथो मा दुर्गे
 मास्तरोरिषदिति ॥ १३ ॥ तस्य न काचनार्त्तिर्न रिष्टिर्भ-
 वति ॥ १४ ॥ या त्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापये-
 देप उहवाहनस्यपन्हव इति श्रुतेः ॥ ॥ १५ ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातो रथारोहणम् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । ततः स्वामी रथं
 युक्तेतिप्रैषण सारथिम्प्रेषयित्वा प्रेषितेन तेनैव युक्त इति निवेदिते साधिरा-
 दित्येतावता मन्त्रेण रथमेत्यागत्य चक्रे रथाङ्गे हस्तेनाभिमृशति । तत्र रथन्तर-
 मसीत्येतावता मन्त्रेण दक्षिणं चक्रम् । बृहदसीत्येतावता वामम् । अथ मन्त्रार्थः ।
 तत्र त्रयाणाम्परमेष्ठी यजूंषि अङ्गान्यभिमर्शने० । यो ऽयं रथः सा विराट् अन्नदात्री
 देवता । रथन्तरादीनि सामानि । कूवरीम् युगन्यरम् । उपस्यन्नीडम् । हस्तेनेति
 सर्वत्र सम्बध्यते । तत्र मन्त्रः । अङ्गान्यङ्गाविति । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रि-
 ष्टुप् अङ्गन्तदभिमर्शने० । अङ्गौ द्वौ अङ्गाख्यगणपावग्निविशेषौ । एवं न्यङ्गावपि ।
 एवम्भूती यावग्नी अभितो रथं रथस्य सर्वतो रक्षकत्वेन ध्वान्तदुर्गमम्प्राप्य वा-
 तस्याग्रम्मुखम् अनु अनुसृत्य सञ्चरन्तौ सम्यगच्छन्तौ वर्त्तते ये चापरे दूरेहेतिः
 बृहज्ज्वालाः तथा इन्द्रियानुग्राहकः । इन्द्रियञ्चात्रेन्द्ररथः । तथा पतत्रि पत्ति-
 कुलानुग्राहकमग्निवृन्दम् । एते ऽग्नयः नो ऽस्मान्पारयन्तु निर्विघ्नेनाभीष्टन्देश-
 म्प्रापयन्तु । किम्भूताः । पप्रयः अस्मन्ननोरथपूरणशीलाः । ततो दक्षिणान्युर्यन्धुरि
 युक्तं वाहं प्राजति प्रकर्षणाजयति गमनाय प्रेरयति । अज गताविति धातुः ।
 नमो माणिकरायेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरुष्णिक् माणिकरः प्रेरणे० ।
 माणिकरो रथाधिष्ठात्री देवता । तूष्णीं वामप्राजनम् । देवता अप्राप्य तद्दर्शना-
 त्प्राक् यावच्छक्तिं प्रत्यवरोहेत् रथादवतरेत् । पदातिर्भूत्वा गच्छेदित्यर्थः ।
 सम्प्रति दृष्ट्वा ब्राह्मणान्प्रत्यवरोहेदित्यनुपङ्गः सर्वत्र । गाः प्राप्य तन्मध्यङ्गत्वा ।
 पितृन्भ्यागच्छतः पित्रादिमान्यान् अभिक्रम्य प्रहृत्वेनामित्य उत्तीर्य च मुहूर्तं

उत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते सुत्रामाणमिति ॥ १० ॥ वनमभिम-
 न्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ११ ॥
 गिरिमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरिपदे स्वस्ति मा सम्पार-
 येति ॥ १२ ॥ इमशानमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पिठपदे
 स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १३ ॥ गोष्ठमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय
 शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १४ ॥ यत्र चान्यत्रापि
 नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्ब्रू होवेदं सर्वमिति श्रुतेः ॥ १५ ॥
 सिचाऽवधूतोऽभिमन्त्रयते सिगसि न वज्रोऽसि नमस्तेऽस्तु
 मा माहिर्दंसीरिति ॥ १६ ॥ स्तनयित्नुमभिमन्त्रयते शिवा नो
 वर्षाः सन्तु शिवा नः सन्तु हेतयः । शिवा नस्ताः सन्तु
 यास्त्वर्धं सृजसि वृत्रहन्निति ॥ १७ ॥ शिवां वाश्यमानामभि-
 मन्त्रयते शिवो नामेति ॥ १८ ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमन्त्र-
 यते हिरण्यपर्णं शकुने देवानां प्रहितंगम । यमदूत नमस्ते-
 ऽस्तु किन्त्वाकाङ्क्षारिणो ब्रवीदिति ॥ १९ ॥ लक्ष्मणं वृक्षमभि-
 मन्त्रयते मा त्वाऽशनिर्मा परशुर्मा वातो मा राजप्रेषितो दण्डः ।
 अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वा ऽभिवर्षतु । अग्निष्टे मूलम्माहि-
 र्दंसीत्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्तिमे ऽस्तु वनस्पत इति ॥ २० ॥
 स यदि किञ्चिन्नभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा
 प्रतिगृह्णात्विति साऽस्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता
 भवति । अथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य द्विः
 प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ २१ ॥ अथ
 यदि मन्यं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा
 त्वा ऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पितृत्विति ॥ २२ ॥
 अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् प्रतीकाम्ने विचक्षणं जिह्वा
 मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरिशुश्रुवे मा त्वर्धं हार्षीः श्रुत-
 म्मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्म

प्रत्यवरोहेत् । न स्त्रीब्रह्मचारिणीं सारथी स्याताम् ॥ स्त्री नारी ब्रह्मचारी उप-
 कुर्वाणको नैष्टिकश्च स्त्रीब्रह्मचारिणीं सारथी न स्याताम् न भवेताम् ॥ मुहूर्त-
 मतीयाय जपेदिहरतिरिहरमध्वमेके मास्त्वहरतिरिति च ॥ मुहूर्तं क्षणम्
 अतीयाय अत्येत्य जपेत् इहरतिरित्यादिकमन्त्रम् । स यदि दुर्बलरथः स्या-
 त्तमास्थाय जपेत् ॥ स रथी यदि चेदध्वानङ्गच्छन् दुर्बलः क्षीणो रथोऽस्येति
 दुर्बलरथः स्याद्वेत् तदा तं रथमास्थायारुह्य वक्ष्यमाणमन्त्रं जपेत् । अयं वाम-
 श्विना रथो मा दुर्गे मास्तोरिपदिति ॥ स यदि भ्रम्यात्स्त्वम्भुपस्पृश्य
 भूमिं वा जपेदेष वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तोरिपदिति ॥ स रथो यदि
 पुनर्भ्रम्यात् चलने कुटिलो भवेत्तदा स्त्वम्भु रथध्वजदण्डं भूमिं वा उपस्पृश्य
 जपेत् एष वामश्विना रथ इति मन्त्रम् । तस्य न काचनार्तिर्न रिष्टिर्भवति ।
 तस्य रथिनः न काचन अर्तिः पीडा नच रिष्टिरुपसर्गा भवति य एवं दुर्बल-
 रथ उद्भ्रान्तरथो वा जपति ॥ यात्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दाप-
 येदेष उ वाहनस्यापह्वव इति श्रुतेः ॥ यात्वा गत्वा अध्वानम्मार्गं विमुच्य मुक्त्वा
 किं, रथं रथयुक्तं वाहम् यवसं च उदकं च यवसोदके घासपानीये ते दापयेत्
 अश्वेभ्यो यवसोदके दीयेतामिति भृत्यान् प्रेषयेत् । कुतः एष उ वाहनस्य अश्वादे-
 रपह्ववः क्षमापनं इति श्रुतेः अश्वणात्, एष कः तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य
 ब्रूयात् पाययतैनं सुहितं कुरुतेति सूत्रार्थः ॥ ॥ १४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ १ ॥ एत्य हस्तिनमभिमृशति
 हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ॥ २ ॥ अथारोहतीन्द्रस्य
 त्वा वज्रेणाभितिष्ठासि स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥ एतेने-
 वाश्वारोहणं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ उष्ट्रमारोह्यन्नभिमन्त्रयते
 त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्ट्रदैवत्यः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ५ ॥ रासभमा-
 रोह्यन्नभिमन्त्रयते शूद्रोऽसि शूद्रजन्मानेयो वै द्विरेताः स्व-
 स्ति मा सम्पारयेति ॥ ६ ॥ चतुष्पथमभिमन्त्रयते
 नमो रुद्राय पथिपदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ७ ॥ नदी-
 मुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते नमो रुद्रायाऽमुपदे स्वस्ति मा सम्पार-
 येति ॥ ८ ॥ नावमारोह्यन्नभिमन्त्रयते सुनावमिति ॥ ९ ॥

सन्तु । हे वृत्रहन् याश्च हेतीस्त्वं शत्रुषु सृजसि क्षिपसि ता अपि नः शिवाः
सन्तु । शिवां शृगालीं वाश्यमानां शब्दं कुर्वाणामभिमन्त्रयते शिवो नामेति मन्त्रेण ।
यद्यप्ययं मन्त्रः क्षुरादाने विनियुक्तस्तथापि नानाशक्तित्वादत्रापि विनियुज्यते ।
शकुनिं कृष्णकाकम् । अथ मन्त्रार्थः । प्रागुक्तमृष्यादि । हे हिरण्यपर्ण शीघ्रग हे
शकुने देवानाम्प्रहितं प्रेषितं स्थानं गच्छतीति देवादिष्टं शुभाशुभङ्गमयतीति वा
भो यमस्य दूत ते तुभ्यन्नमो ऽस्तु । त्वा त्वां कार्कारिण इति द्वितीयार्थं पठ्यी ।
कार्कारिणकजात्यनुरूपं शब्दकुर्वन्तं प्रति यमः किमब्रवीत् । यद्वा । कार्कारिणस्तव
स्वामी यमस्त्वा किमब्रवीत् माब्रवीत्वित्यर्थः । लक्षण्यम्प्रसिद्धं यत्प्रसिद्ध्या
ग्रामस्यापि प्रसिद्धिर्भवति तं वृत्तन्दृष्ट्वाऽभिमन्त्रयते मा त्वेति मन्त्रेण । अस्यार्थः ।
तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वनस्पतिस्तद्रक्षणे० । हे वृत्त त्वा त्वां अशनिर्वज्रो माहिंसीत्
मानाशयतु । स्वमुत्तरत्रापि योज्यम् । परशुः कुठारः राजप्रेषितो दण्डो राजो-
पद्रवः अग्निश्च ते तव मूलं माहिंसीत् । ते तवाङ्कुराश्च प्ररोहन्तु पल्लवा
उद्गच्छन्तु । निवाते निवृत्तेऽल्पवायौ त्वा त्वाम्प्राप्य देवेन्द्रो ऽभिवर्षतु । ते तव
स्वस्ति कल्याणमस्तु । हे वनस्पते तथा हे वनस्पते मे ममापि स्वस्त्यस्तु । स
स्नातको यदि किञ्चिद् गवादिकं लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वेति मन्त्रेण, प्रतिग्रहः
स्वीकारः । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरुष्णिक् दक्षिणा स्वीकारे० । हे दक्षिणे द्यौरा-
काशाभिमानी देवता त्वा त्वान्ददातु यजमानो देवरूपो भूत्वा ददात्वित्यर्थः ।
पृथिवी सर्वसहा त्वा त्वाम्प्रतिगृह्णातु पृथिवीरूपो मानुषो भूत्वा प्रतिगृह्णात्वि-
त्यर्थः । त्वत्पदावृत्तिर्दक्षिणायाः कर्मसाद्गुण्यकर्तृत्वख्यापनार्था । एवं संस्कृता
दक्षिणा दातृप्रतिग्राहिणोः सिद्धिकरी भवति । तत्र दातुः सिद्धिपूर्वोत्पादकत्वेन ।
प्रतिग्राहिणोऽपि कर्मानुष्ठानयोग्यत्वात् । प्रतिग्रहधना विप्रा इत्यादिवचनात् ।
सा एवं संस्कृता सती अस्य ददतो न क्षीयते वर्द्धत इत्यर्थः । एवम्प्रतिगृहीता सती
प्रतिग्रहीतुर्भूयसी प्रचुरतरा भवति, अयञ्च सर्वप्रतिग्रहे मन्त्रः । स्नातकस्य औदन-
म्भक्तम् तस्य लब्धस्य । अवयवलक्षणा पठ्यीयम् । द्विः द्विवारम्प्राश्नाति ब्रह्मात्विति
मन्त्रभेदाभ्याम् । प्रशब्देन मन्त्रभेदः । दधिदुग्धजलानामन्यतममिन्नाः सक्तयो
मन्यशब्देनाभिधीयन्ते । तं लभेत तदा द्यौस्त्वेति मन्त्रेण प्रतिगृह्य तस्य त्रिःप्रा-
शनम् ब्रह्मात्विति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः सुगमः । एवम्प्रतिग्रहेण दीपाभावोऽपि
भवति । दीपश्च, प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मन्तेजो विनश्यतीति । यो न धर्मं विधिं
वेदेत्यादिवचनाद्यो दाता प्रतिग्राही वा न विधिज्ञः स स्तेनः तद्गण्डेन दण्ड इत्यर्थः ।

कोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे
विश । वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामीति [तिष्ठ
प्रतिष्ठ] स्वरकरणकण्ठोरसदन्यौघप्रग्रहणधारणोच्चारणश-
क्तिर्मयि भवतु आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक् प्राणश्वन्तुः श्रोत्रं
यशो बलम् ॥ यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु
तिष्ठतु ॥ २३ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अघातो हस्त्यारोहणं वक्ष्यत इतिशेषः । हस्तिनमेत्य तं स्पृशति
हस्तियशसमसीत्यनेन मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र द्वयोर्ब्रह्मायजुपी हस्तीन्द्रौ देवते
स्पर्शनारोहणयोः । हस्तिनामैरावतत्वेनप्रसिद्धं यश एव हस्तियशसन्तद्रूपोऽसि ।
तथा तेषां वर्चो दीप्तिरेव हस्तिवर्चसन्तद्रूपशचासीति । अथ तमारोहति इन्द्रस्य
त्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । इन्द्रस्य वज्रेणायुधेन सहाहमिन्द्रो भूत्वा त्वा त्वामधि-
तिष्ठामि सर्वशत्रुजयार्थमारोहामि, त्वञ्च मा मां स्वस्ति कल्याणं यथा तथा
पारयेत्युक्तार्थम् । एवमेवाश्वारोहणद्वर्तव्यम् । तत्र मन्त्रोहः । ऊहश्च हस्तिस्थाने
अश्वामिधानम् । उष्ट्रमारोहन्तु आरोहुमिच्छन् तन्दृष्ट्वाऽभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि इति
मन्त्रेण । एतदार्यः सुगमः । तत्र परमेष्ठी यजुरुष्ट्रस्तदारोहणे० । रासभं चाश्वतर-
म्मन्त्रलिङ्गात् । तदर्थः । तत्र विश्वामित्रः पङ्क्तिः रासभस्तदारोहणे० । हे रासभ त्वं
शूद्रः हीनः असि । यतः शूद्रं शोकावहं जन्म यस्य स आग्नेयः अग्निदेवत्यः
अश्वान्द्रहंभ्यामुद्रुतत्वाद् द्विरेताः । चतुष्यथङ्गच्छंस्तमभिमन्त्रयते नमो रुद्रायेति
मन्त्रेण । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् रुद्रो रत्नणे० । पथिपु सीदति तिष्ठतीति पथिपत्तस्मै ।
एवमुत्तरत्रापि । सुनावमिति मन्त्रेण नावमारुह्यावतर्तुमिच्छन् सुत्रामाणमिति
मन्त्रेणावतरेत् । पितृपदे पितृवनवासिने । यत्रेत्यनुक्तप्रसङ्गेष्वपि नमोरुद्रायेत्येव
द्रूयात् । कुतः । हि यत इदं सर्वं रुद्रमेवेति श्रुतेः । एवञ्कृते निर्विघ्नताविध्यनु-
ष्ठानफलञ्च स्यात् । सिच्छ्वेन वस्त्रप्रान्तैकदेशो दशेति प्रसिद्धः तदुत्थो वायु-
रमङ्गलः । तथाचापस्तम्बसूत्रम् । यदा वा ऽपहतं सिचा वा शुना वा अन्नमभोज्यं
स्यादिति । तथा सिचा ऽवधूतो वीजितस्तदा तामभिमन्त्रयते सिगसीति मन्त्रेण ।
तत्र त्रयाणाम्प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता अभिमन्त्रणे० । स्तनयितुम्मेघगर्जितं श्रुत्वा
ऽभिमन्त्रयते शिवान इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे इन्द्र शिवाः कल्याणकारिण्यो
नो ऽस्माकं वर्षा वृष्टयः सन्तु । तथा हेतयः सेन्द्राण्यायुधानि शिवा नो ऽस्माकं

हरिहरः ॥ अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ अथ रथारोहणानन्तरं यतो ऽधिकृतस्य हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितं भवति अतो हेतोः हस्त्यारोहणं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । एतय हस्तिनमभिमृशति हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ॥ एतय हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजम् अभिमृशति आलभते हस्तियशसमसीति मन्त्रेण ॥ अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ अथामिमर्शनानन्तरम् आरोहति हस्तिनं इन्द्रस्यत्वेति मन्त्रेण । एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् । एतेनैव हस्त्यारोहणेनैव अश्वारोहणं व्याख्यातम् कथितम् अतश्चाश्वसमीपं गत्वा ऽश्वमभिमृशति अश्वयशसमस्यश्ववर्चसमसीति मन्त्रेण । ततोऽश्वमारोहति, इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा सम्पारयेत्यनेन मन्त्रेण ॥ उष्ट्रमारोह्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदेवत्यः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ उष्ट्रं क्रमेलकम् आरोहुमिच्छन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसीत्यादिना मन्त्रेण । रासभमारोह्यन्नभिमन्त्रयते शूद्रोऽसि शूद्रजन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ रासभं गर्दभमारोहुमिच्छन् शूद्रोऽसीत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्रयते अभिमुखः सन् मन्त्रम्वठति । रासभोऽत्राश्वतरः प्रतीयते मन्त्रलिङ्गात् ॥ चतुष्पथमभिमन्त्रयते ॥ नमो रुद्राय पथिपदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ चतुष्पथम् चत्वारः पन्थानो यस्मिन् चतुष्पथः चतुर्मार्गाभिसरणप्रदेशस्तमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिपदे इत्यादिमन्त्रेण । नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते । नमो रुद्रायाप्सुपदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । नदीं स्रवन्तीमुत्तरिष्यन् पारं जिगमिपन् नमो रुद्रायाप्सुपदे इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । नावमारोह्यन्नभिमन्त्रयते सुनावमिति । नावं तरोर्म आरोहुमिच्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिमन्त्रयते । उत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते सुत्रामाणमिति । उत्तरिष्यन्नुत्तुम्प्रत्यवरोहुमिच्छन् तामेवाभिमन्त्रयते सुत्रामाणमित्यनयर्चा । वनमभिमन्त्रयते । नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । वनं काननम्रवेष्टुमिच्छन् नमो रुद्राय वनसदे इत्यादिनाऽभिमन्त्रयते । गिरिमभिमन्त्रयते । नमो रुद्राय गिरिपदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । गिरिम्पर्वतमारोहुकामोऽभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरिपदे इति मन्त्रेण ॥ श्मशानमभिमन्त्रयते ॥ नमो रुद्राय पिहपदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । श्मशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय पिहपदे इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । गोष्ठमभि-

अथातो ऽधीत्याधीत्य आवृत्यावृत्य अनिराकरणम् अविस्मरणं कर्म कर्तव्यम् प्रतीकम्मे विचक्षणमिति मन्त्रेणाङ्गालम्भनम् । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी गायत्री अङ्गानि तदालम्भने० प्रतीकम्मुखम् मे मम विचक्षणं विशिष्टवर्णाञ्चारणसमर्थम् । अस्त्वितिशेषः । मधु मधुरं यद्वचस्तद्वदत्विति शेषः । भूरि बहु बहुकालं वा शुश्रुवे शृणवानि । भो ब्रह्मन् वेदपुरुष मयि विषये यच्छ्रुतं शास्त्रन्तज्ज्ञानञ्च त्वम् माह्वार्षीः माहर । तदर्थं स्तौति । ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनमध्ययनन्त्वमसि । ब्रह्मणः अधीतस्य वेदस्य प्रतिष्ठानं स्थितिराधार इति यावत् । ब्रह्मणस्तस्य कोशो गोपन- गृहम् । सनिः सम्भजनीयम् । शान्तिरनिष्टनिवृत्तिः । अनिराकरणमप्रमादः अविस्मरणमिति यावत् । किञ्च । मे मम ब्रह्मकोशं वेदाशयं विश प्रविश । सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमिति श्रुतेः । अहञ्च वाचा सत्यवाण्या त्वा त्वाम् पिदधामि गोपाये ह्यादयामीति वा । यथा मत्तो नापैपि । आवृत्तिर्दाढ्यांर्था । स्वरा उदात्ता- दयः, करणानि संवृतादीनि, कण्ठ्याः कण्ठे भवा अकुहविसर्जनीयाः, औरसाः सह- कारा वर्गपञ्चमान्तस्थाः, दन्त्याः लतुलसाः, ओष्ठ्याः उपपध्मानीयाः, तेषां ग्रहणमु- पादानम्, धारणं स्थिरीकरणम्, उच्चारणम्प्रयोगः, तेषु शक्तिर्मय्यस्तु । अङ्गानि गात्राणि आप्यायन्तु । तान्याह ॥ वाक् गीः, प्राणो वायुः प्रधानभूतः, चतुर्नैत्रवलम्, ओत्र- न्तत्पाटवम्, यशः कीर्तिः, बलं शारीरम्, एतान्यङ्गानि आप्यायन्त्विति सम्बन्धः । परस्मैपदञ्छान्दसम् । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि अधीतम् ऋगादि । यद्वा ॥ श्रुतं गुरुमुखात् अधीतम् अभ्यस्तम् अधिगतं वा तत्सर्वम्मे मम मनसि हृदये तिष्ठतु स्थिरमस्तु मापयात्वित्यर्थः । वीप्सा ग्रन्थसमाप्त्यवद्योतनार्था ॥ १५ ॥ * ॥

ज्ञन्तव्यं तच्च विद्वद्विष्यन्मया चापलं कृतम् । गृह्यभाष्यमलेखीदं दृष्ट्वा कर्का- दिकौशलम् ॥ १ ॥ शोधनीयमिदं सद्भिर्मम त्वापत्यचापलम् । बाल्यप्रोत्साहितस्यात्र यदत्र स्वलितम्मम ॥ २ ॥ श्रीमन्मान्विकमाधवश्रुतिमुधासिन्धोर्विगाहाप्रतद्वेद्यस्त- त्कृपयाऽभवद् द्विजवरः श्रीकेशवस्तादृशः । तस्याङ्घ्रिद्वयकस्पृशा कृतमिदं कातीय- सूत्रस्य सद्भाष्यं सज्जनवल्लभं सुविदुषां प्रेष्टं शिवप्रोतये ॥ ३ ॥ आचार्यापरनामधेय इति यो दामोदरोऽभूद् द्विजो भारद्वाजसुगोत्र आत्मरतिरप्यस्यात्मजस्तादृशः । नाम्ना श्रीबलभद्र आत्रसुयशास्तत्सूनूनैतत्कृतं भाष्यं सज्जनवल्लभं जययुजा रामेण मयै शुभम् ॥ ४ ॥ कर्कादिद्विजवर्ष्याणां दृष्ट्वा भाष्याणि भूरिशः । उपचेतुं तदुच्छिष्टं जयरामोऽलिखत्स्फुटम् ॥ ५ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इति श्रीमत्कातीयगृह्यसूत्रभाष्ये सज्जनवल्लभाख्ये जयरामकृतौ तृतीय- काण्डविवरणं समाप्तम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

स्तु आदानानन्तरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये । तस्य लब्धस्यौदनस्य द्विः द्विवारं प्रा-
 श्नाति भक्षयति । कथं ब्रह्मा त्वा ऽश्नात्विति प्रथमम् ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति
 द्वितीयम् ॥ स यदि मन्यं लभेत तस्मृतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति
 ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ स द्विजः
 यदि मन्यं दधिमन्यं लभेत प्राप्नुयात्तदा तस्मृतिगृह्यादाय द्यौस्त्वा ददात्विति
 मन्त्रेण स्वीकृत्य तस्य दधिमन्यस्य त्रिस्त्रिवारं प्राश्नाति, कथम् ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु
 इति प्रथमम् ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयम् ब्रह्मा त्वा पिबत्विति तृतीयमिति
 त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ॥ अथेदानीम् यतो द्वि-
 जानां प्रतिदिनमध्ययनं विहितम् अतः कारणात् अधीत्याधीत्य पठित्वा पठित्वा
 अनिराकरणम् अपरित्यागः कर्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन । तद्यथा । प्रतीकस्मे विच-
 क्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरिशुश्रुवे मा त्वर्द्धं हार्षीः श्रुतं मयि
 ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शा-
 न्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वाऽपिदधामि वाचा त्वा
 पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] स्वरकरणकण्ठ्योरसदन्योऽष्ट्यग्रहणधारणोच्चार-
 णशक्तिर्मयि भवत्वाप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो
 बलम् । यन्मे श्रुतमधीतन्तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु । अस्यार्थः । प्रती-
 कम् मुखम् मे मम विचक्षणं साधुशब्दोच्चारणसमर्थमस्त्विति सूत्रशेषः । मे मम
 जिह्वा यद्वचो वचनं मधु मधुरं रसवत् तद्वदत्विति शेषः । एवमभीप्सितः शेषः
 सर्वत्र पूरणीयः । कर्णाभ्यां भूरि बहु शुश्रुवे शृणुयाम् । मयि विषये यत् श्रुतम-
 धीतम् पठितं वर्तते तत्त्वं मा हार्षीः मापनय । मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रव-
 चनं पाठनं व्याख्यानं वा असि भवेत्यर्थः । तथा ब्रह्मणो वेदस्य प्रति-
 ष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि । मयीत्यनुवर्तते । ब्रह्मकोशोऽसि ब्रह्मणः
 शब्दरूपस्य कोशः गोपनगृहम् गुप्तिस्थानम् मयि असि । तथा सनिः सनं जीवन-
 मसि । तथा शान्तिः अनिष्टस्य अनिष्टहेतोश्च शमनमसि । तथा निराकरणम्-
 रित्यागः न निराकरणम् अनिराकरणम् असि । मे मम ब्रह्मकोशं हृदयं विश ।
 सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमिति श्रुतेः ॥ वाचा गिरा त्वा त्वां अपिदधामि द्वाद-
 शोऽसि । आवृत्तिरादरार्था । स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरिताः करणानि शब्दस्य उत्प-
 न्नेरभिव्यक्तेर्वा साधनानि उरःकण्ठशिरोजिह्वामूलदन्तनासिकोष्ठतालूनीत्यष्टौ ।

मन्त्रयते नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ गोष्ठम् गोवाटं
कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसद इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते ॥ यत्रचा-
न्यत्रापि नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयाद्बुद्धौ ह्येवेदं सर्वमिति श्रुतेः ॥ यत्र च येषु अन्य-
त्रापि अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्वज्ञमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात् पश्चात्तानि कर्माणि
कुर्यात् । कुतः, हि यतः इदं विश्वम् रुद्र एवेति श्रुतेर्वदवचनात् ॥ सिचाऽवधूतो
ऽभिमन्त्रयते सिगसि न वज्रोऽसि नमस्ते अस्तु मा माहिर्दसीरिति ॥ सिचा
वंस्त्रप्रान्तेनावधूतः तद्वाताहतस्तदा तां सिचमभिमन्त्रयते सिगसीत्यादिमन्त्रेण ।
शिवानो वर्षाः सन्तु शिवानः सन्तु हेतयः । शिवा नस्ताःसन्तु यास्त्वष्टृ
सृजसि वृत्रहन्निति ॥ स्तनयित्नुं मेघं गर्जन्तम् शिवानो वर्षा इत्यादिमन्त्रेणाभि-
मन्त्रयते ॥ शिवां वाश्यमानामभिमन्त्रयते शिवो नामेति ॥ शिवां शृगा-
लींवाश्यमानां शब्दं कुवांणां शिधोनामेत्यादिमासाहिर्दसीरित्यन्तेन मन्त्रेणाभि-
मन्त्रयते ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमन्त्रयते हिरण्यपर्णां शकुने देवानां
प्रहितंगम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किन्त्वा कार्कारिणोऽग्रवीदिति ॥ शकुनिं
पक्षिणं कृष्णकाकमिति यावत् । वाश्यमानं कूजन्तं हिरण्यपर्णेत्यादिमन्त्रेणाभि-
मन्त्रयते ॥ लक्ष्ण्यं वृक्षमभिमन्त्रयते मात्वाशनिर्मा परशुर्मा वातो मारा-
जप्रेपितो दण्डः । अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाभिवर्षतु ॥ अग्निष्टे
मूलं माहिर्दसीत् स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पत इति ॥
लक्ष्ण्यं वृक्षं मङ्गल्यं तं आम्नादिकमभिमन्त्रयते मात्वाशनिरित्यादिमन्त्रेण ॥
स यदि किञ्चिल्लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा
प्रतिगृह्णात्विति ॥ स द्विजः यदि चेत् किञ्चित् गोभूहिरण्यादिकं लभेत
प्राप्नुयात् तदा द्यौस्त्वेति मन्त्रेण तत्प्रतिगृह्णाति स्वीकुरुते ॥ साऽस्य
न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति । सा दक्षिणा एवं-
विधाय दीयमाना अस्य ददतः दातुः उपयुज्यमानाऽपि न क्षीयते न ह्रसति
प्रत्युत एवं प्रगृहीता सती भूयसी च उत्तरोत्तरमभिवर्धमाना भवति ॥ अथ
यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति ॥ तस्य द्विः प्राश्नात्विति ॥ ब्रह्मा
त्वा ऽज्ञातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ अथ कदाचित् ओदनं भक्तं यदि
लभेत प्राप्नुयात्तदा तत्प्रतिगृह्य आदाय द्यौस्त्वा ददात्विति मन्त्रं पठेत् मन्त्रपाठ-

मूलम् ॥ अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनानाम् प्रतिष्ठापनं
 व्याख्यास्यामः तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथि-
 वारनक्षत्रकरणे च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुं अ-
 पयित्वाऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्न इममे-
 वरुण तत्वायामि येते शतमयाश्चाग्नउदुत्तममुर्धं हि राजा
 वरुणस्योत्तम्भनमग्नेरनीकमिति दशर्चं हुत्वा स्थालीपा-
 कस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा भीमाय स्वाहा वरुणाय
 स्वाहा यज्ञाय स्वाहोषाय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे
 स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति यथोक्तं स्विष्टकृत्
 प्राशनान्ते जलचराणि क्षिप्त्वाऽजङ्कत्य गान्तारयित्वा पुरुष-
 सूक्तञ्चपन्नाचार्याय वरन्दत्वा कर्णवेष्टकौ वासांश्च धेनुर्द-
 क्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ * ॥ * ॥

दीक्षितकामदेवकृतद्वयपरिशिष्टकण्डिकाभाष्यम्प्रयोगपद्धतिसहितम् ।

श्रीः ॥ अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनानाम्प्रतिष्ठापनं व्या-
 ख्यास्यामः ॥ अथशब्दो मङ्गलार्थः आनन्तर्यस्य पाठादेव सिद्धेः । अतश्शब्दो
 हेत्वर्थः यतोऽप्रतिष्ठितं वाप्यादिकमश्रेयस्करं अतः प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्याम
 इति प्रतिज्ञा शिष्यबुद्धिसनाधानार्था ॥ तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे
 तिथिवारनक्षत्रकरणे च गुणान्विते वारुणं यवमयञ्चरुं अपयित्वाऽऽज्य-
 भागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्ने इममे वरुण तत्वा-
 यामि येतेशतमयाश्चाग्न उदुत्तममुर्धं हिराजा वरुणस्योत्तम्भनमग्नेरनीक-
 मिति ॥ तत्रेति तस्मिन् प्रतिष्ठापने उदगयनादिकाले यथोक्तञ्चरुं कुशकण्डिकोक्त-
 प्रकारेण अपयित्वा आधारावाज्यभागौ हुत्वोक्तैर्दशभिर्मन्त्रैर्दशाज्याहुतीर्जुहोति ।
 उदगयनमुत्तरायणम् आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः पुण्याह इति शास्त्रान्तरोक्तकाले ।
 तिथिवारनक्षत्रकरणानां गुणान्वितत्वं शास्त्रान्तरविहितत्वम् । तच्च किञ्चित्संवे-
 पेण प्रदर्शयति । यथा मदनरत्नोदाहृतवह्निपुराणे । वापीकूपतडागानान्तस्मि-
 न्काले विधिः स्मृतः । सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता । १ । कर्कटे पुत्र-
 लाभश्च सौख्यन्तु मकरे भवेत् । मीने यशोऽर्थलाभश्च कुम्भे वसुवहूदकम् । २ ।

कण्ठे भवाः कण्ठ्याः अवर्णकेवलहकारकवर्गविसर्गाः । उरसि भवां औरसाः सहकारवर्गपञ्चमान्तस्थाः, दन्तेषु भवाः दन्त्याः लवर्णतवर्गसकाराः, ओष्ठे भवा औष्ठ्याः उवर्णपवर्गापध्मानीयाः । स्वरशच करणानि च कण्ठ्याश्च औरसाश्च दन्त्याश्च औष्ठ्याश्च स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्याः एतेषां ग्रहणम् उपादानम् धारणं स्थिरीकरणम् उच्चारणम् प्रयोगः ग्रहणं च धारणं च उच्चारणं च ग्रहणधारणोच्चारणानि तेषु शक्तिः स्वरदीनां धारणादिसामर्थ्यंमध्यस्तु । मे मम अङ्गानि गात्राणि आप्यायन्तु वर्द्धन्ताम् । न केवलमङ्गानि किन्तु वाक् गीः प्राणः प्राणवायुः सूत्रात्मैति यावत् चक्षुर्नयनेन्द्रियम् श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् यज्ञः कीर्त्तिः बलं शारीरमोजः । एतान्यपि वागादीनि आप्यायन्त्वित्यनुपङ्गः । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि अधीतं ऋगादि तत्सर्वं मे मनसि तिष्ठतु सुस्थिरमस्तु । वीप्सान्नात्रार्थभूयस्त्वप्रतिपादनपरा ग्रन्थसमाप्तिज्ञापनार्था वा ॥ इति सूत्रार्थः ॥

अथ परिशिष्टोक्तं पृष्टोदिविविधानं लिख्यते ॥ केशान्तादूर्ध्वमपत्नीक उत्सन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अन्वग्निरित्यनयर्चाऽग्निमाहृत्य पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा पृष्टोदिविपृष्टो अग्निः पृथिव्यामित्यनयर्चाऽग्नेः स्थापनम् । तत्सवितुः तां सवितुः विश्वानि देवसवितरित्येताभिस्तिसृभिः सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः । अथ तस्मिन्नग्नौ सायम्प्रातर्होमपञ्चमहायज्ञपिण्डपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणादि कुर्यात् ॥ भणिकावधानादिसर्वमावसंध्याधानादिवत् । अनुदिते च होमः । एवं कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमश्रीयान्न वृथा पाकमश्रीयादिति ॥ १५ ॥ इत्यग्निहोत्रिणीः हरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकप्रयोगपद्धतौ तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ शुभम्भवतु ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥

वृषे च मिथुने वृद्धिवृश्चिकेऽल्पजलं भवेत् । पितृदृष्टिस्तु कन्यायान्तुलायां
 शाश्र्वती गतिः । सिंहो मेघो धनुर्नाशं लक्ष्म्याश्च द्विज यद्धतीति । तत्रैव भविष्यो-
 च्चरेऽपि । तस्मिन् सलिलसम्पूर्णै कान्तिके च विशेषतः । तडागस्य विधिः कार्यः
 स्थिरनक्षत्रयोगतः । १ । मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीतेऽप्युत्तरायणे । न कालनियम-
 स्तत्र सलिलान्तत्र कारणमिति । एवमादिग्रन्थान्तरादवगन्तव्यं विस्तरभयान्न लिख्य-
 ते । चकारात् योगेऽपि गुणान्विते वैधृतिव्यतीपातादिवर्जिते इत्यर्थः ॥ यवमयञ्चक्रं
 अपयित्वेत्येतावतैव सिद्धे यद्धारुणग्रहणान्तद्वरुणस्य प्राधान्यज्ञापनार्थम् । ततश्च
 तदन्तराये पुनः स्यालीपाकस्योत्पत्तिः । कृतोऽपि देवतान्तरहोमः पुनरावर्त्त-
 नीयः । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनाचार्यैः । प्रधानस्य क्रिया यत्र साङ्ग-
 न्तत्क्रियते पुनः ॥ तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रियेति । देवतान्तरान्त-
 राये तु प्राक्समाप्तेरनादिष्टप्रायश्चित्तपूर्वकं स्यालीपाकात्तस्य होमः । तदलाभे
 त्वाज्येनैव । उद्धं समाप्तेस्तु विष्णुस्मरणमेवेति प्रयोजनम् । श्रीमदनन्तदेवस्वामि-
 चरणैस्तु प्रयोजनान्तरमुक्तम् । वारुणमिति तद्वितेन वरुणस्यैव चरुदेवतात्वाव-
 गमे वक्ष्यमाणोऽहुतिषु यथालिङ्गमग्न्यादिशब्दैर्वरुणं ध्यात्वेदमग्नये इत्येव त्यागो
 बोध्यः । आग्नेया इति तु स्थितिरिति नैरुक्तविधिवशेन प्रयाजेषु समिदादिशब्दै-
 रग्निध्यानपूर्वकमिदं समिद्ध इत्यादि त्यागवदिति ॥ दशर्चं हुत्वा स्याली-
 पाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा
 भीमाय स्वाहोग्राय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥
 दशर्चं हुत्वेत्यपमनुवाद आहुतीनामपि मन्त्रसमसङ्ख्यत्वप्राप्त्यर्थः । ततश्च समं
 स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेणैकैकाहुतिः । यद्वा वरुणस्योत्तम्भन-
 मित्यत्र पञ्चानामपि वाक्यानां मन्त्रैकत्वज्ञापनार्थम् । तदित्यम् । ऋचो यजूंषि
 सामानि निगदा मन्त्रा इति भगवता कात्यायनाचार्येण ऋगादीनाञ्चतुर्णाम्पृथक्
 मन्त्रत्वमुक्तम् । ततश्च सामान्यत ऋका ऋक् एको मन्त्रः । एकं यजुरेकः । एकं
 सामैकः । एको निगदश्चैकः । तत्र तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षं मिथः सम्बद्धमिति, तेन
 भगवता जैमिनिना च अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षद्विभागेऽप्यदिति वाक्यलक्ष-
 णमप्युक्तम् । अत्र च पञ्चस्वप्याख्यातभेदेन लक्षणस्य विद्यमानत्वात्पञ्चवाक्यान्ये-
 तानि । ततश्च पञ्चैते मन्त्राः । अत एवानुक्रमणिकाकारेण वरुणस्य पञ्च वारुणा-
 नीति पञ्चसङ्खाविशिष्टो यजुर्भेद उक्तः । एवञ्च सति न्यायतः करणमन्त्राणां समु-
 च्चयाभावाद्वाचनिकोऽयं समुच्चयः चतुर्भिरादत्त इतिवत् । ततश्च प्रकृते नवऋचो

शक्ति तयोः पूजनं क्रमेण प्रार्थनञ्च । आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां
 वृहस्पतिः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥ यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा
 सर्ववेदविशारदः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन् ब्रह्मा भव द्विजोत्तमेति ॥ सदस्य-
 वरणं कृताकृतम् । पत्ने आचार्यवरणस्याप्यभावः । ततो वृतश्चेदाचार्यः अथवा
 यजमानः स्थण्डिले पञ्चभूस्कारपूर्वकमग्निं स्थापयित्वा वारुणं यवमयञ्चरं यथाविधि
 श्रपयित्वा आज्यभागान्ते आज्येनैव त्वन्नो अग्न इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
 दशाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ० । १ । ॐ
 इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ० २ । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये ० ३ । ॐ सोमाय
 स्वाहा इदं सोमाय ० ४ । त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिः अग्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्-
 छन्दः आज्याहुतिर्होमे वि ० । ॐ त्वन्नो अग्ने ० प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इदमग्नीवरु-
 णाभ्यान्नमम । सत्वन्न इति वामदेवऋषिः अग्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्छन्दः आ-
 ज्याहु ० । ॐ सत्वन्नो ० एधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां ० २ । इमम्म इति शुनःशेष ०
 वरुणो दे ० गायत्री ० आज्या ० । ॐ इमम्मे ० चके स्वाहा इदं वरुणाय ० ३ । तत्वाया-
 मीति शुनःशेष ० वरुणो दे ० त्रिष्टुप् ० आज्या ० । ॐ तत्वायामि ० प्रमोयीःस्वाहा
 इदं वरुणाय ० ४ । येते शतमिति वामदेव ० त्रिष्टुप् ० वरुणः सविताविष्णुर्विश्वेदे-
 वामरुतःस्वर्कादेवताः आज्या ० । ॐ येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
 वितता महान्तः । तेभिर्ना अथ सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः
 स्वाहा । इदंवरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्कभ्यश्च नमम ५ ।
 अयाश्चाग्ने इतिवामदेव ० त्रिष्टुप् ० अग्निर्देवता आज्या ० ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशा-
 स्तिपाश्च सत्यमित्वमया अस्ति । अयानो यज्ञं वह्नास्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा
 इदमग्नये ० ६ अयसे इत्यधिकमिति केचित् । उदुत्तममिति शुनःशेष ० वरुणो दे ०
 त्रिष्टुप् ० आज्या ० । ॐ उदुत्तमं स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय नमम ० । उरु-
 हिराजेति शुनःशेष ० त्रिष्टुप् ० वरुणो दे ० आज्या ० । ॐ उरुहि राजा ० श्रित्-
 स्वाहा इदं वरुणाय नमम ८ । वरुणस्योत्तम्भनमिति पञ्चयजुषां प्रजापति ० वरुणो
 यजुषं पि आज्या ० । ॐ वरुणस्योत्तम्भन ० मासीद स्वाहा ० इदं वरुणाय ० ९ । अग्ने-
 रनीकमिति प्रजापति ० अग्निर्दे ० त्रिष्टुप् ० आज्या ० । ॐ अग्नेरनीक ० रणपत्स्वाहा
 इदमग्नये ० १० । अभिचार्य स्यालीपाकञ्जुहुयात् । तत्र मन्त्राः । ॐ अग्नये स्वाहा
 इदमग्नये ० १ । ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय ० २ । ॐ वरुणाय स्वाहा इदं वरु-
 णाय ० ३ । ॐ यज्ञाय स्वाहा इदं यज्ञाय ० ४ । ॐ भीमाय स्वाहा इदं भीमाय ० ५ ।

श्व तस्यापि वरणम् । ब्रह्मणस्तु पूर्णपात्रादिकैव । तथाच पाठान्तरम् । गान्ता-
रयित्वाऽऽचार्याय वन्दत्वा कर्णवेष्टकौ वासाथंसि धेनुर्दक्षिणा चेति । यद्वा
स्मार्त्तं कर्मणि यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति भाष्यकारीयसिद्धान्तत्वात् उपदिष्टेना-
तिदिष्टं बाध्यत इतिन्यायात् पूर्णपात्रादिकां बाधित्वैव प्रवर्त्तते धुर्यौ दक्षिणेति-
वत् । अतएव प्राशनान्ते जलचराणि क्षिप्तवैत्यत्र प्राशनान्तग्रहणम् प्राकृतकाल-
विशिष्टदक्षिणावाधार्थम् । जलचरप्रक्षेपादेरपूर्वत्वेन न्यायात् प्राशनान्त एव प्राप्त-
त्वात् पश्चादग्नेर्मद्रपीठ इत्यादिवत् । पाठान्तरपक्षे तु वैवाहिकवरदानवदुपद्रुवि-
पया स्वकीयाचार्यविपया वा इयमधिका अथैव ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ कर्त्त-
व्यमिति सूत्रशेषः । दशैकादश वाऽवश्यम्भोजनीयाः । गर्भाधानादिभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणान्
भोजयेद्दशेति परिशिष्टकारोक्तेः । ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिमिति मत्स्यपुराणोक्तवचनं तु समर्थ-
विपयम् ॥ * ॥ इतिश्री दीक्षितकामदेवकृतं गृह्यपरिशिष्टकण्डिकाया भाष्यं
समाप्तम् ॥ * ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र कालविशेषो मदनरत्ने । अनधिकाल-
प्रसंघत्तरे असिंहमकरस्थगुरौ अगुर्वादित्ये अमलमासक्षयमासे अलुप्तदिनद्वये पक्षे
अनवमदिनादौ भूकम्पाशन्मुल्काद्यद्रुतदोपरहिते काले उत्तरायणे माघफाल्गुनचैत्र-
वैशाखज्येष्ठापाढान्यतममासे रविशुद्धावयनद्वयविपुबद्वयकन्यामीनधनुरन्यतमसङ्क्रा-
न्तौ शुक्रपक्षे द्वितीयात्तृतीयापञ्चमीसप्तमीदशमीत्रयोदशीपूर्णांमासीनामन्यतमतिथौ
शनिमङ्गलान्यवारेषु भरणीकृत्तिकाऽऽर्द्राऽपुनर्वस्वश्लेषामघापूर्वाफाल्गुनीविशाखाव्य-
तिरिक्तनक्षत्रेषु विष्कम्भातिगण्डव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतिव्यतिरिक्तकरणेषु
यजमानस्य चन्द्रताराविशुद्धौ बुधशुक्रगुरुचन्द्रनिरीक्षिते लग्ने जलाशयोत्सर्गङ्घ्र्या-
दिति । एवमुक्तकाले जलाशयस्योदगैशान्यप्राक्पश्चिमान्यतमदिशि समीपे एव
प्रागुदक्प्रवणे सुसमे भूभागे पूर्वन्दशहस्तादिमण्डपं विधायालङ्कृत्य तत्र स्वासने
प्राञ्जुख उपविश्य पवित्रपाणिः स्वाचान्तः प्राणानायम्य श्रीविष्णुस्मरणपूर्वकं
देशकालादिसङ्कीर्तनान्ते श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तडागप्रतिष्ठापनमहङ्करिष्ये । एव-
मारामादिष्वप्सूहेन सङ्कल्पकृत्या तदङ्गत्वेन गणपतिपूजानान्दीश्राद्धनवग्रहयज्ञां-
श्च करिष्ये इति पुनः सङ्कल्पक्रमेणैतानि कुर्यात् ऋत्विग्वरणानन्तरं वा पुण्या-
हवाचनम् । ततो ग्रहमखानन्तरं प्रधानाङ्गत्वेन पुनराचार्यस्य ब्रह्मणश्च. वर-
णङ्घ्र्यात् । तत्र वाक्यम् । कर्तव्यामुकजलाशयप्रतिष्ठापनेऽमुकगोत्रामुकगमन्
त्वमाचार्या भवेति । भवामीति प्रतिवचनम् । एवं ब्रह्मा भवेति । ततो यथा-

पञ्च तेजश्च वायुराकाशमेव च । दिवि भुव्यन्तरिक्षे च ये च पातालवासिनः ।
 ते० । शिवः शिवास्तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मी सरस्वती । तपोवनानि भगवानध्वक्तः
 परमेश्वरः । तेस० । क्षेत्रौपधिलता वृक्षा वनस्पत्यधिदेवताः । कपिलः शेषनागश्च
 तक्षकोऽनन्त एव च । ते० । अन्ये जलचरा जीवा असंख्यातास्त्वनेकशः । चतुर्दश
 यमाश्चैव ये चान्ये यमकिङ्कराः । ते० । सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिणः पशवश्च ये ।
 स्वदजोद्विज्जजा जीवा अण्डजाश्च जरायुजाः । ते० । अन्येऽपि वनजीवा ये दिवा
 निशि विहारिणः । अजागोमहिषीरूपं ये चान्ये पशवस्तथा । शान्तिदाः शुभदास्ते
 स्युर्गोपुच्छोदकतर्पिताः । आब्रह्मस्तन्वपर्यन्तं ये चान्ये गोत्रिणो मृताः । ते० । सर्प-
 व्याघ्रहता ये च शस्त्रघातमृताश्च ये । संस्काररहिता ये च रौरवादिपु गामिनः । ते० ।
 वृक्षत्वञ्च गताः केचित् वृणगुल्मलताश्च ये । यातनासु च घोरासु जातीषु विविधासु
 च । ते० । नरकेषु च घोरेषु पतिताः स्वेन कर्मणा । देवत्वं मानुषत्वं वा तिर्यक्-
 प्रेतपिशाचताम् । कृमिकीटपतङ्गत्वं याता ये च स्वकर्मभिः । ते० । पितृवशे
 ज्ञाताः कुले मम । ते पिवन्तु मया दत्तं गोपुच्छस्य तिलोदकम् । ये वान्धवाः
 वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः । ते० गोपुच्छस्य तिलोदकैः । आब्रह्मस्तं इदमस्तु
 तिलोदकम् ॥ गोप्रार्थना । पञ्चगावः समुत्पन्ना मथ्यमाने महोदधौ । तासां मध्ये तु
 या नन्दा तस्यै देव्यै नमो नमः । १ । चन्दनपुष्पैः पूजयेत् । यथा । पृष्ठे ब्रह्मणे
 नमः १ गले विष्णवे नमः २ मुखे रुद्राय नमः ३ मध्ये देवगणेशेभ्यो नमः ४ रोमकूपे
 महर्षिभ्यो नमः ५ पुच्छे नागेशेभ्यो नमः ६ खुराग्रे कुलपर्वतेभ्यो नमः ७ मूत्रे गङ्गा-
 दिनदीभ्यो नमः ८ नेत्रयोः शशिभास्कराभ्यां नमः ९ एते यस्याः स्तनौ देवाः सा
 धेनुर्धरदाऽस्तु मे । २ । अथ दानम् । केचिदीशानफीणमार्गेण तां निष्काश्य
 ब्राह्मणाय दद्यादित्याहुः, तत्र वचनमन्वेपणीयम् ॥ आज्यपात्रङ्कुरे कृत्वा कनकेन
 समन्वितम् । निक्षिप्य पुच्छन्तस्मिंस्तु घृतदिग्धं प्रगृह्य च । सतिलं विप्रपायो तु
 प्रागग्रं तन्निधाय च । सतिलं सकृदपि गृहीत्वा दानमाश्चरेत् ॥ ततो गोपुच्छं
 हस्ते गृहीत्वा कुशवजलान्यादाय अथेत्यादि दशपूर्वदशपरात्मीयपुरुषसहिता-
 त्मनः सम्भाषितनरकोदुरणपूर्वकं श्रेष्ठिकसकलसमृद्धिप्राप्तिपूर्वकसयत्सगौरीसमस-
 ह्मवर्षस्वर्गप्राप्तिकामः इमां गां रुद्रदैवतां मुवर्णंशुर्गीं रौप्यखुरां तासपृष्ठीं कांस्य-
 दोहां मुक्तादामपण्टाचामरविभूषितां रत्नपुच्छीं सुवस्त्राच्छादितां कृतेतदुत्सर्गसा-
 ज्जतासिद्धयं अमुकगोत्रायामुकशाखाध्यायिनेऽमुकधर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्र-
 ददे नमम इति प्रागग्रं पुच्छं विप्रहस्ते दद्यात् । ॐ स्वस्ति इति विप्रः । ततः

ॐ उग्रायस्वाहा इदमुग्राय० ६ । ॐ शतक्रतवे स्वाहा इदं शतक्रतवे०० । ॐ व्युष्ट्यै
 स्वाहा इदं व्युष्ट्यै० ८ । ॐ स्वर्गाय स्वाहा इदं स्वर्गाय० ९ । अथ ब्रह्मणाऽन्वारब्ध
 ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते० १० । तत आज्येन भूरादिप्राजाप-
 त्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् । तथथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये० १ । ॐ भुवः स्वाहा
 इदं वायवे० २ । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय० ३ । ॐ त्वन्नो अग्ने ४ । ॐ सत्वन्नो
 अग्ने ५ । ॐ अयाश्चाग्ने ६ । ॐ येतिशतं ७ । ॐ उदुत्तमं ८ । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं
 प्रजापतये० ९ । ततः संखवप्राशनम् १ । पवित्राभ्यां मार्जनम् २ पवित्रप्रतिपत्तिः ३
 प्रणीताविमोकः ४ ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । कृतैतदुत्सर्गहोमसाङ्गतासिद्धयर्थमिदं
 पूर्णपात्रं ब्रह्मन् तुभ्यमहं सम्प्रददे । तेन श्रीकर्माङ्गदेवता प्रीयताम् ॥ अथ
 शास्त्रान्तराज्जलाशयं त्रिवृता सूत्रेण ईशानादिप्रादक्षिण्येन परिवेष्ट्य तत्र जलच-
 राणि प्रक्षिपेत् । तत्र प्रकारविशेषो यथा मदनरत्ने मत्स्यपुराणोक्तः । पञ्चरत्न-
 समन्वितां संस्थापितमकरादिकां सौवर्णीं पात्रीं समादाय जलाशयसमीपे प्राञ्चु-
 खस्तिष्ठन् दक्षहस्तेनैव पूर्वम्मकरं प्रक्षिप्य ततः सर्वतो मत्स्यादीन् प्रक्षिपेत् ।
 तेषुपि सौवर्णीं कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुन्दुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः
 शिशुमारकः, इति द्रव्यविशेषतो ज्ञेयाः । ततस्तां पात्रीं गङ्गादिमहानदीजलोपेतां
 दध्यक्षतविभूषिताङ्गत्वा उत्तराभिमुखस्तिष्ठन् आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिर्जलमध्ये
 न्युद्धां कुर्यात् । आपोहिष्टेति तिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिः आपो देवता गायत्रीऋन्दः
 पात्रीन्युद्धीकरणे विनियोगः । ॐ आपोहिष्टा० चनः इति तां न्युद्धीकुर्यात् । ततः
 सुवर्णशुङ्गादियथाशक्त्यलङ्कृतां गां पुरुषसूक्तञ्जपन् तारयेत् । विशेषः पाराशरस्मृतौ ।
 अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरुपां भूषणान्विताम् । गोवत्सौ वक्त्रवद्धौ तावाग्नेय्यां दिशि
 संस्थितौ । वायव्याभिमुखौ तत्र तारयेद्वारिमध्यत इति । पुरुषसूक्तस्य नारायणः
 पुरुषऋषिः जगद्वीजम्पुरुषो देवता पञ्चदशानामनुष्टुप्ऋन्दः षोडश्यास्तिष्टुप्ऋन्दः
 जले गौरवतारणे विनियोगः । ॐ सहस्रशीर्षा० देवाः । ततो यजमानो नित्यतर्पण-
 वद्देवर्षिपितृतर्पणं गोपुढाग्रे कुर्यात् । प्राञ्चुखः स्वयं उदक्स्थितायाः पुढाग्रे नित्य-
 तर्पणं कृत्वा ततो “ ब्रह्मन्नाद्यदेवताः सर्वे ऋषयो मुनयस्तथा । असुरा यानुधानाश्च
 मातरश्चरिडकास्तथा । दिक्पाला लोकपालाश्च ग्रहदेवाधिदेवताः । ते सर्वे
 ऋषिमायान्तु गोपुढीदक्तर्षिताः । विश्वेदेवास्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ।
 क्षेत्रपीठीपपीठानि नदानयश्च सागराः । ते स० । पातालनागकन्याश्च नागा-
 श्चैव सपर्यताः । पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्वा गणराक्षसाः । ते० । पृथिव्या-

कृताञ्जलिपुटी भूत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः । ब्रूयाद्देवा भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपु-
 धराः । तटं यूयं तारयध्वं (मां) संसारार्णवतो द्विजाः । आगता ममं पुण्येन पूतध-
 र्मप्रसाधकाः । इति विप्रप्रार्थना । ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा । भोज-
 येच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिमिति मात्स्यवचनम् । यद्वा गर्भाधानादिभि-
 र्यज्ञैर्ब्राह्मणान् भोजयेद्दशेति परिशिष्टकारीक्तेः दशावरान् ब्राह्मणान् भोज-
 यिष्ये इति सङ्ख्यः । ततस्तानविलम्बेन भोजयेत् । दीनानाथेभ्यो भूयसीञ्च दत्त्वा
 कर्म ईश्वरार्पणं कुर्यात् । कृतैतत्कर्म लक्ष्मीनारायणार्पितमस्तु । तत आचारप्रा-
 प्तन्तिलकाशीर्वादादि । आरामप्रतिष्ठायान्तु वृक्षाणां वस्तैरभावे सूत्रैर्वष्टनम् ।
 जलमातृकापूजास्थाने धनस्पतिभ्यो नम इति वृक्षेषु धनस्पतिपूजनम् । देवपितृम-
 नुष्याः प्रीयन्तामित्यनेनैव पाक्षिक उत्सर्गः । कृतस्यारामप्रतिष्ठापनकर्मणः साङ्ग-
 तासिद्ध्यर्थमिति दक्षिणादानादौ प्रयोगः । गोभ्रमणं मध्ये । उत्तरतो निष्कास-
 नम् । जलचरप्रक्षेपस्य जलाशयस्पर्शजपादेश्चाभावः । एवं देवालपप्रतिष्ठायाम्
 सूत्रादिना वेष्टनम् । आचारादुपरि ध्वजवन्धनम् । अमुकदेवायतनाय नम इति
 पूजनञ्च । कृतस्यदेवायतनप्रतिष्ठाकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिति दक्षिणादानादौ
 प्रयोगः । चतुःषष्टिपदवास्तुपूजनमपीति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । यजमानस्य
 स्वकर्तृत्वपक्षे तु आचार्यवरणाभावः । दक्षिणादानं ब्रह्मणे पूर्णपान्नादिस्थाने ।
 यद्वा वैवाहिकवरदानवदुपद्रष्टे । उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकाचार्याप वा । ग्रहय-
 ज्ञस्य प्रधानेन सह समानं तन्त्रता वा । तत्राज्यभागान्ते वरुणस्योत्तम्भनमिति
 कण्डिकया आज्याहुतिरेका । ततः समिद्धोमः । ततो दशर्चनं । ग्रहचरुहोमपूर्वको
 वरुणचरुहोमः । ततस्तिलहोमादि । एवमासादनादावपि क्रमो बोद्धव्यः । ग्रहयज्ञा-
 ङ्गत्वेन मण्डपकरणपक्षेतु शतपदवास्तुवलिदानं मण्डपप्रतिष्ठादिकमप्यधिकम् ।
 प्रासादप्रतिष्ठायान्तु मण्डपाभावपक्षेऽपि नियमेन चतुःषष्टिपदो वास्तुरित्युक्तमि-
 त्यलं ग्रन्थगौरवेण ॥ * ॥ * ॥ * ॥

इति श्रीमदग्निचिद्दीक्षितविश्वामित्रात्मजदीक्षितकामदेवकृता गृह्यपरिशि-
 ष्टस्य षष्ठीकण्डिकायाः सभाष्यपट्टतिः समाप्तिं पफाण ॥ * ॥ * ॥

कामस्तुतिं पठेत् कोदादिति मन्त्रः । गोदानसाङ्गतासिद्ध्यर्थं दक्षिणान्दद्यात् । कूप-
वाप्योस्तूपरि गोस्त्रिभिर्भामणमिति निवन्धकाराः । अथात्र सूत्रानुक्तमपि पौरा-
णिकमुत्सर्गादिकं फलाधिक्यात्कर्त्तव्यम् । तद्यथा । यजमानः कुशाक्षतजलान्यादाय
प्राञ्चुखः सन् पठेत् । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदञ्चलम् । रमन्तु सर्वभू-
तानि स्नानपानावगाहनैः । १ । इति जलमध्ये जलप्रक्षेपेणोत्सर्गङ्घुर्यात् । यद्वा देव-
पितृमनुष्याः प्रीयन्तामित्युत्सर्गमन्त्रः । ततो जलाशये गङ्गोदकादितीर्थोदकानि
जलाशयं स्पृष्ट्वा पञ्चमन्वान् पठेत् । कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा प्रभासः पुष्कराणि च ।
एतानि पञ्चतीर्थानि तढागे निवसन्तु मे । १ । वितस्ता कौशिकी सिन्धुः सरयूश्च
सरस्वती । एतानि पञ्च० । २ । दशाणां मुरला सिन्धुरयावर्त्तदृपद्वती । एतानि
पञ्च तीर्थानि० । ३ । यमुना नर्मदा रेवा चन्द्रभागा च वेदिका । एतानि पञ्च० ।
४ । गोमती वादाती शोणो गण्डकी सागरस्तथा । एतानि पञ्च० । ५ । कूपोत्सर्ग-
पक्षे निपाने निवसन्तु मे इत्यूहः । प्रवाप्यां निवसन्त्विति च वाप्यामूहः । ततो
जलमाहृष्ट्वा चन्दनपुष्पादिना । ता यथा । ॐ ह्रियै नमः १ ॐ अ्रियै नमः २ ।
ॐ शर्च्यै नमः ३ ॐ मेधायै नमः ४ ॐ विश्वायै नमः ५ ॐ लक्ष्म्यै नमः ६ इत्येतै-
र्मन्त्रैर्जलमाहृष्ट्यो नम इत्यनेन वा जलमाहृष्टजनं कृत्वा, तोष्याः कर्मकराः सर्वे
कुट्टालानि च पूजयेत् इति । ततो मण्डपमागत्य वस्त्रयुग्मं धेनुञ्च दक्षिणामाचा-
र्याय दद्यात् । अत्र पाराशरस्मृतौ विशेषः । अर्द्धं शतं शतं वाऽपि विंशमष्टोत्तरं
शतम् । गौसहस्रं शतं वाऽपि शतार्द्धं वा प्रदीयते । अलाभे चैव गान्दद्यादेकामपि
पयस्विनीम् । अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरुपां भूषणान्वितामिति । पाठक्रमादर्थक्रमो
वलीयान् तथासत्येवं ११०० वा १५० वा १०० वा १०० वा ५० वा २० वा १, कृतस्यामुकज-
लाशयस्य प्रतिष्ठाकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं इदं वार्हस्पत्यं वासोयुग्मं रुद्रदैवतां धेनु-
ञ्च दक्षिणामाचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे नमम तेन श्री कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्ता-
मिति । ततः शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् । सुवेषधारि त्वं यस्मा-
द्वासः शान्तिं प्रयच्छ मे । १ । धेनो त्वं पृथिवी सर्वा यस्मात्केशवसन्निभा । सर्वपाप-
हरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । २ । इति दानमन्त्रो पठेत् । ॐ द्यौस्त्वा ददातु
पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इत्याचार्यस्य प्रतिग्रहमन्त्रः । पाराशरीये । वस्त्रयुग्मानि
विभेभ्यश्छत्रिका मुद्रिकाः शुभाः । दद्याद्विभेभ्यः सन्तोष्य छत्रोपानहमेव च । मुह्येमपु-
रुपयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तितः ॥ सुह्येमपुरुषो लक्ष्मीनारायणप्रतिमा । आसनानि
च शस्तानि भजनानि निवेदयेत् । प्रसादयेद् द्विजान्भक्त्या इच्छन् पूर्त्तफलं नरः ।

यन्नासिके उपस्पृशति वायुस्तेन प्रीणाति यच्चक्षुरुपस्पृशति
सूर्यस्तेन प्रीणाति यच्छ्रोत्रमुपस्पृशति दिशस्तेन प्रीणाति
यन्नाभिमुपस्पृशति ब्रह्मा तेन प्रीणाति यद्दृढयमुपस्पृशति
तेन परमात्मा प्रीणाति यच्छिर उपस्पृशति रुद्रस्तेन
प्रीणाति यद्बाहू उपस्पृशति विष्णुस्तेन प्रीणाति मध्यमाना-
मिकया मुखं तर्जन्यङ्गुष्ठेन नासिकां मध्यमाङ्गुष्ठेन चक्षुषी
अनामिकाङ्गुष्ठेन श्रोत्रं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठेन नाभिं हस्तेन हृदयं
सर्वाङ्गुलिभिः शिर इत्यसौ सर्वदेवमयो ब्राह्मणो देहिनामि-
त्याह इत्येवं शौचविधिं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके
महीयते इत्याह भगवान् कात्यायनः ॥ * ॥ * ॥

इति कात्यायनकृतं परिशिष्टशौचसूत्रं समाप्तम् ॥

मूलम् ॥ अथातः शौचविधिं व्याख्यास्यामो दूरङ्गत्वा दूरतर-
 ङ्गत्वा यज्ञोपवीतं शिरसि दक्षिणकर्णं वा धृत्वा दणमन्त-
 र्धानङ्गत्वोपविश्याहनीत्युत्तरतो निशायान्दक्षिणत उभयोः
 सन्ध्योरुदङ्मुखो नाग्नौ न गोसंभीषे नाप्सु नागे वृक्षमूले
 चतुष्पथे गवाङ्गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ दहनभूमिं भस्मा-
 च्छन्नं देशं फालकृष्टभूमिञ्च वर्जयित्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
 ततः शिश्रुं गृहीत्वोत्थायाद्विः शौचं गन्धलेपहरं विदध्यात्
 लिङ्गे देया सकृन्मृद्वै त्रिवारं गुदे दशधा वामपाणावुभयोः
 सप्तवारं मृत्तिकां दद्यात् । करयोः पादयोः सकृत्सकृदेव
 मृत्तिका देयेति शौचङ्गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं
 वनस्थानां चतुर्गुणं यतीनामिति ॥ यद्विवाविहितं शौचं
 तदर्धं निशायान्भवति मार्गं चेत्तदर्धमार्त्तश्चेद्यथाशक्ति
 कुर्यात् ॥ १ ॥ प्रक्षालितपाणिपादः शुचौ देशे उपविश्य नित्यं
 बहुशिखी यज्ञोपवीती प्रागुदङ्मुखो वा भूत्वा जान्वोर्मध्ये
 करौ कृत्वाऽशूद्रानीतोदकैर्द्विजातयो यथाक्रमं हृत्कण्ठतालु-
 गैराचामन्ति । न तद्विज्ञोष्टेन न विरलाङ्गुलिभिर्नतिष्ठन्नैव
 हसन्नापि फेनबुद्बुदयुतम् । ब्रह्मतीर्थेन त्रिः पिवेत् द्विः
 परिमृजेत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्ति
 अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थं कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले प्रजापतितीर्थं
 तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमूले पितृतीर्थमङ्गुल्यग्रे देवतीर्थं मध्येऽग्नि-
 तीर्थमित्येतानि तीर्थानि भवन्ति ॥ २ ॥ प्रथमं यत्पिबति
 तेन ऋग्वेदं प्रीणाति द्वितीयं यत्पिबति तेन यजुर्वेदं प्रीणा-
 ति तृतीयं यत्पिबति तेन सामवेदं प्रीणाति चतुर्थं यदि पि-
 वेत्तेनाथर्ववेदेतिहासपुराणानि प्रीणाति यदङ्गुलिभ्यः स्रवति
 तेन नागयज्ञकुबेराः सर्वे वेदाः प्रीणन्ति यत्पादाभ्युन्नयं
 पितरस्तेन प्रीणन्ति यन्मुखमुपस्पृशत्यग्निस्तेन प्रीणाति

देवखाततडागसरोगर्तद्भूदप्रस्रवणादेरकृत्रिमजलाशयस्य स नद्यादिः तस्मिन्नद्यादाव-
 कृत्रिमजलाशये स्नानं कुर्यादिति यावत् । तत्र नदी कूलद्वयान्तर्गतयोजनाधिकभू-
 भागप्रवाहसलिला लोके नदीशब्देन प्रसिद्धा च । देवखातो देवनिर्मितत्वेन प्रसिद्धः
 ब्रह्मद्भूदः । तडागो गदालोलप्रभृतिः । सर उत्तरार्कदण्डखातादि । गर्तो योजनभू-
 भागपर्याप्तजलप्रवाहः । ह्रदोऽगाधोऽशोष्यो जलराशिरवस्थितः । प्रस्रवणं पर्वतादिः
 स्वतः प्रवृत्तो निर्भरः । अकृत्रिमासम्भवे पञ्चमृतिपण्डोद्वरणपूर्वकं कृत्रिमेऽपि जला-
 शये स्नायात् । एवं स्नानं तदधिकरणं चानुविधायेदानीं स्नानोपकरणपूर्वकं स्नाने-
 तिकर्तव्यताविधानमुपक्रमते । मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य । गोमयञ्च
 कुशाश्च तिलाश्च सुमनसश्च मृद्गोमयकुशतिलसुमनसस्ता आहृत्य स्वयमानीय
 शूद्रादन्येन वाऽऽहार्यं तत्र मृदं शुचिदेशस्थां शर्कराश्मादिरहितां आखुकुष्टवल्मी-
 कपांसुलकर्दमवर्जितां, गोमयं अरोगिएत्यादिगवां शकृत्, कुशान् यवादिशुचिन्नेत्रा-
 दिसम्भवान्, तिलान् ग्राम्यान् आरण्यान्वा, सुमनसः पुष्पाणि सुगन्धीनि अगन्धोग्र-
 न्धप्रतिपिद्भवर्जितानि शतपत्रादिकानि विव्वतुलसीप्रभृतिपत्राणि च । उदकान्तं
 गत्वा शुचीं देशे स्थाप्य । उदकस्य पूर्वोक्तनद्यादिसम्बन्धिनः अन्तं समीपं गृह्णात्
 गत्वा तत्राप्यपद्रवरहिते शुचीं देशे वस्त्राद्यन्तर्हितायां भूमौ स्थाप्य मृदादीनि ।
 अत्रासमासेऽपि ल्पप्रयोगश्छान्दसः, छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । प्रक्षाल्य
 पाणिपादम् । प्रक्षाल्य मृदा जलेन च प्रकर्षेण क्षालयित्वा, किं, पाणी च पादौ च
 पाणिपादं द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति सूत्रेणैकवचनम् । अत्र पाण्योरभ्यर्हि-
 तत्वात् पाणिशब्दस्य पूर्वनिपातः तेन विप्रो दक्षिणपादोपक्रमेण पादौ प्रक्षाल्य तथैव
 पाणी प्रक्षालयेन्न पाठक्रमेण ॥ कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्य ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कर्तव्यं क्षालनं द्विजैः । अन्यञ्च सङ्ग्रहे । अभ्यङ्गे चोदधिसनने
 मातापित्रोः क्षयेहृदि । कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु क्षालयेत्परिशोधयेत् ॥ कुशाः त्रिप्रभृतयो
 दर्भस्तम्बा उपग्रहाः सव्यहस्ते धृता येन स कुशोपग्रहः । उपग्रहः पवित्रमप्युपलब्ध-
 यति । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक इति स्मृतेः ॥ तेनानन्तर्गभंसाग्रप्रा-
 देशमात्रदर्भदलद्वयात्मकपवित्रालङ्कृतदक्षिणहस्ती बहुकुशोपग्रहान्वितसव्यहस्तः
 सन् । बद्धा शिखा चूडाऽस्यास्तीति बद्धशिखी । यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति
 यज्ञोपवीती । अत्र सदीपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन चैति कात्यायनस्मृतेर्वद्धशि-
 खित्वयज्ञोपवीतित्वे प्राप्ते* पुनर्वचनं केशवन्धनोत्तरीयवाससोर्निवृत्त्यर्थम् । यत्तु

* बद्धशिलोयज्ञोपवीतीति स्मरणं सावधानीकरणाद्यं, केशप्रसाधनादौ विशिष्टत्वप्राप्तिसि स्नानदीपिकायाम् ॥

मूलम् ॥ अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ सृद्धीमयकुशतिलसुमनस
 आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं
 कुशोपग्रहो बहुशिखी यज्ञोपवीत्याचम्योरुर्हीति तोयमा-
 मन्व्यावर्तयेद्येशतमिति सुमित्रियान इत्यपोऽञ्जलिनादाय
 दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निपिञ्चेत्कटिं वस्तूरु जङ्घे चरणी
 करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि
 मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति
 स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्य निमज्ज्योन्मज्याचम्य गोमयेन
 विलिम्पेन्मानस्तोक इति ततोऽभिपिञ्चेदिमम्मे वरुणेति चत-
 सभिर्माप उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेत्यन्ते चैतन्निमज्ज्योन्मज्याचम्य
 दभैः पावयेदापो हृष्टेति तिस्रभिरिदमापो हविष्मतीर्ह-
 वीराप इति द्वाभ्यामपोदेवाद्रूपदादिव शन्नो देवीरपां रस-
 मपोदेवीः पुनन्तुमेति नवभिश्चित्यतिस्मृत्योङ्गारेण व्याह-
 तिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽधमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद्
 द्रुपदादिवायङ्गौरिति वा दृचं प्राणायामं वा सशिरसमो-
 मिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥ १ ॥ * ॥ * ॥

अग्निहोत्रिहरिहरचित्तश्रिकण्डिकास्नानसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणतोऽस्मि हरेरं त्रिसरसीरुहमादरात् ॥ यज्जगत्पावनं पाथः
 प्रासोष्टामरसैन्यवम् ॥ १ ॥ कात्यायनकृतस्नानविधेर्व्याख्यापुराणराम् ॥ विधास्ये
 पद्धतिं विद्वत्सदाचारद्विजप्रियाम् ॥ २ ॥ अथातो नित्यस्नानम् ॥ अथ श्रौतस्ना-
 त्तंक्रियाविधानानन्तरं यतस्ताः क्रियाः स्नानपूर्विका अतो हेतोर्नित्यं सन्ध्योपास-
 नपञ्चमहायज्ञादिनित्यक्रियानुष्ठानाधिकारसम्पादकत्वनाशशकं स्नानं बहिः सर्वा-
 ङ्गजलसंयोगः विधास्यते इति सूत्रशेषः । तत्स्नानं कुत्र विधेयमित्यपेक्षायामाह ॥
 नद्यादौ ॥ ननु मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज-
 पित्या समुद्रगा इतिहृन्दोगपरिगिष्टे नदीस्नाननियेधात् कथं नद्याद्युच्यते । सत्यम् ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यापरागेच रजोदीपो न विद्यते
 इत्यपयादयचनात् न दीपः । नदी आदिः प्रथमा मुख्या यस्य स्नानाधिकारणस्य

स्मृत्यन्तरन्तु प्रवाहजलविषयमिति व्यवस्था किं न स्यात् ॥ मैवम् ॥ यतः
 कात्यायनः ज्ञानं नयादावित्युपक्रम्य सूर्यस्याभिमुखो मज्जेदिति सामान्येन स्मरति ।
 योगिद्याज्वलकोऽपि भास्कराभिमुखो मज्जेदिति । पट्त्रिंशन्ते, प्रवाहाभिमुखो
 मज्जेद्बृहृचोऽथर्वसामगाः । यजुषां चैव सर्वेषां सूर्याभिमुखमज्जनम् ॥ तस्मात्का-
 त्यायनयोगियाज्वलकमतानुवर्तिनां वाजसनेयिनां सर्वत्रोदकाशये ज्ञाने सूर्याभि-
 मुखत्वम् ॥ मज्जनप्रकारमाह ॥ आपोऽस्मान्निति ज्ञात्योदिदाभ्य इत्युन्मज्ज्य
 निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य । आपोऽस्मान्मातर इति मन्त्रेण ज्ञात्वा मज्जित्वा ।
 उदिदाभ्य इति मन्त्रान्ते उन्मज्ज्य उत्क्रम्य निमज्ज्य पुनः तूष्णीं ज्ञात्वा ।
 उन्मज्ज्य तथैवोपक्रम्याचम्य उपस्पृश्य ॥ गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक इति ॥
 दक्षिणकरगृहीतेन गोमयेन मूर्द्धं प्रभृतिनाभिपर्यन्तं वामहस्तगृहीतेन नाभ्यादि-
 पादपर्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । रौद्रमन्त्राभिधानादुदकं स्पृशेत् ॥ ततोऽभिषिञ्चे-
 दिमम्मे वरुणेति चतस्रभिर्माप उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेति । ततोऽभिषिञ्चेदिमं
 मे वरुणेत्येवमादिभिः ४ सूत्रपाठक्रमेण पठितैरष्टाभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मूर्धानमभि-
 षिञ्चेत् ॥ अत्र पाठादेव गोमयानुलेपनानन्तरमभिषेके प्राप्ते ततः शब्देनानुलिप्य-
 गात्रस्यैवाभिषेक इति गम्यते । अन्ते चैतत् । एतदष्टर्चाभिषेचनमन्ते च भवति ।
 सन्निधेरभिषेकोत्तरत्रानुष्ठेयस्य पावनस्यान्ते इत्यर्थः । निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः
 पावयेत् । निमज्ज्य तूष्णीं ज्ञात्वाऽऽचम्य ज्ञानानन्तरं विहितमाचमनं कृत्वा
 दर्भैः त्रिभिः कुशस्तम्बैर्दक्षिणहस्तोपात्तैः प्रादक्षिण्येन नाभित ऊर्ध्वं पुनर्नाभिं
 यावत्पावयेत् । पावनमन्त्रानाह । आपोहिष्टेति तिस्रभिरिदमापो हविष्मतीर्दे-
 वीराप इति द्वाभ्यामपोदेवाद्द्रुपदादिवशन्नोदेवीरपांशंसमपोदेवीः पुनन्तु-
 मेति नवभिश्चित्यतिर्मैत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽऽदावन्ते च । आपोहि-
 ष्टेत्यादिभिश्चित्यतिर्मैत्यन्तैर्मन्त्रैः पावयेदित्यन्ययः । किञ्च उकारेण प्रगावेन
 व्याहृतिभिस्त्रिसुभिः गायत्र्या च तत्सवितुरित्येतत्पर्यां पावयेत् । कुश, आदौ
 आपोहिष्टेत्यादेः पावनस्य । तथाऽन्ते च, चित्यतिर्मा पुनात्यत्यस्यावसाने ॥
 अन्तर्जलेऽचमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत् । अन्तर्जले जलस्य मध्ये निमग्नः प्रपमर्षणम्
 ऋतञ्च सत्यञ्चेत्येतत्सूक्तं श्रीन्वारानावर्त्तयेत् अनुच्छ्वसन् जपेत् । द्रुपदादिवाय-
 ङ्गौरिति वा हृचं प्राणायामं वा सांशिरसमोमिति विष्णोर्वा स्मरणम् ।
 यद्वा द्रुपदादिवेत्यादिकामृचं आयंगौरित्यादिकां वा हृचं प्राणायामं वा यत्प्रमाण-

प्रेतस्पर्शानां स्नाने एकवस्त्राः प्राचीनावीतिन इति पारस्करगृह्यस्मरणं न तत्स्नानान्तरे द्विवस्त्रताज्ञापकं, यतोऽशुचिस्पर्शादिनिमित्तके स्नाने सवासा जलमाविशेदित्यादिष्वचनैः प्रेतस्पर्शानामपि स्नानेऽनेकवस्त्रताप्राप्तौ तत्पुनरेकवस्त्रतापरिसङ्ख्यानाथं न पुनः प्रेतस्नानव्यतिरिक्तस्नाने द्विवस्त्रताज्ञापकम् । यतो वक्ष्यति निष्पीड्य वस्तमिति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्त्विति स्नानवस्त्रस्यैकत्वं स्मरति । अतः साधूक्तं यज्ञोपवीतीतिपुनर्वचनमुत्तरीयवस्त्रव्युदासार्थमिति । तस्मान्नैमित्तिक एव स्नानेऽनेकवस्त्रता नान्यत्रेति स्थितम् ॥ आचम्य यथाशास्त्रमाचमनं कृत्वा ॥ उरुर्हीति तोयमामन्त्यावर्तयेद्ये ते शतमिति । उरुर्हीराज्येनयर्चा तोयं सलिलमामन्त्याभिमुखीकृत्य ये ते शतमित्येतयर्चा तत्तोयं दक्षिणहस्तेन प्रदक्षिणं सकृदावर्तयेत् आलोडयेत् । सुमित्रियान इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् । सुमित्रियान आप इति यजुषा अपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय उद्धृत्य दुर्मित्रियास्तस्मै सन्निवति यजुषा द्वेष्यं शत्रुम्रति निषिञ्चेत् । शत्रुं मनसा ध्यात्वा भूमौ प्रक्षिपेदित्यर्थः । द्वेष्याभावे कामाद्यरिपद्वर्गान्मनसाऽभिध्याय निषिञ्चेत् । कटिं वस्त्यूरु जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्य । कटिनाभेः पृष्ठवंशस्य च समन्तात् । तस्या अधोभागो वस्ति गुदमेद्रयोरन्तरालम् । ऊरु वस्तितोऽधस्ताज्जानुपर्यन्तौ । जङ्घे जानुतोऽधस्तात् गुल्फपर्यन्ते ॥ चरणौ गुल्फतोऽधस्तात् तलमभिव्याप्य पादौ । करौ मणिवन्धादारम्य अन्तर्वहिरङ्गुल्यग्रावधी । मृदा सव्यहस्तगृहीतया तायत्कटिं सकृदालिष्य । प्रक्षालनशब्दसामर्थ्यात् अङ्घ्रिः सकृत्प्रक्षाल्य । तथैव द्वितीयम् । तथैव तृतीयम् । कटिं क्षालयित्वा । एवमेव त्रिबन्तिप्रभृतीनि क्रमशैकैकशः प्रक्षाल्य । आचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति । कत्याद्यधमाङ्गप्रक्षालनसम्भवात् प्रायश्चित्तशुद्धार्थमाचमनं कृत्वा उदकाय नम इत्युदकं नमस्य नत्वा इदं विष्णुरित्येतयर्चा दक्षिणहस्तगृहीतया मृदा मुखप्रभृतिनाभिपर्यन्तानि सव्यहस्तस्यया नाभिमारम्य पादपर्यन्तानि अङ्गानि गात्राणि आलभेत् अनुलिम्पेत् । अत्र नमस्येति छान्दसो ल्यप् । अत्रालभेदिति परस्मैपदं छान्दसम् । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । सूर्यस्याभिमुखो निमज्जेत् । ततः शनैर्जलाशयमप्रविश्य नाभिमात्रे स्थितः सूर्यस्याभिमुखः सन्निमज्जेत् ॥ गिरसा जलमवगाहेत । इदं कात्यायनमतम् । यत्तु प्रयाहाभिमुखो मज्जेत् इति स्मृत्यन्तरे तदन्वशाखीयविषयम् । ननु कात्यायनवचनं स्यावरजलमज्जनविषयं

दृष्टेन हृदयशूलदैवतेन उदुत्तममिति शुनःशेषदृष्टया त्रिष्टुभा वारुण्या सुञ्जन्तुमेति वन्धुःदृष्टया अनुष्टुभा औपधिदेवतया अवभृथनिचुम्बुण इति प्रजापतिदृष्टया यजुषा यज्ञदेवतयाऽभिपिञ्चेत् । ततरतृष्णीं निमज्ज्याचम्य त्रिभिर्दर्मैर्दक्षिणकरधृतैः सोदकैर्नाभिसारभ्य प्रदक्षिणं नामिपर्यन्तं वक्ष्यमाणैः प्रणवादिभिर्नैरात्मानम्पावयेत् । तत्र प्रणवस्य ब्रह्मऋषिः परमात्माऽदेवता गायत्रीछन्दः ब्रह्मरामविरामसर्वकर्मादिषु विनियोगः, व्याहृतीनाम्प्रजापतिऋषिरग्निवायुसूर्या देवता दैवानिऽगायत्र्युष्णिग्गायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि [गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि] अग्न्याधाने विनियोगः । गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता गायत्रीछन्दः गार्हपत्यस्योपस्थाने वि० । आपोहिष्ठेति तिनृणां सिन्धुद्वीपऋषिः आपोदेवता गायत्रीछन्दः उपासम्भरणे पर्णकपायपक्वोदकासेके वि० । इदमाप इति प्रजापतिऋषिः आपोदेवता त्र्यवसाना महापङ्क्तिश्छन्दः अन्त्यपादः पावमानः पशौ चात्वाले मार्जने वि० । हविष्मतीरिना इति प्रजापतिऋषिः आपो यजमानाध्वरसूर्याश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः वसतीवरीणामपाङ्गग्रहणे वि० । देवीरापो अपान्नपादिति प्रजापतिऋषिः आपो देवता पङ्क्तिश्छन्दः अप्सु चतुर्गृहीताज्यहोमे वि० । का॥पिरसीति प्रजापतिऋषिः आज्यसापश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः आज्यप्रप्लावने वि० । अपोदेवा इति वरुणऋषिः आपो देवता त्रिष्टुप्छन्दः राजसूयेऽभिपेचनीयोपासम्भरणे वि० । द्रुपदादिवेति प्रजापत्यग्निसरस्वत्यश्च ऋषयः आपोदेवता अनुष्टुप्छन्दः वासो**ऽपासने विनियोगः । शन्नोदेवीरिति दध्यङ्काथर्वण॥ऋषिरापो देवता गायत्रीछन्दः शान्तिकरणे वि० । अपांशरसमिति बृहस्पतिरिन्द्रश्च ऋषिः रसो देवता अनुष्टुप्छन्दश्चतुर्थवाजपेयग्रहणे वि० । अपोदेवीरिति सिन्धुद्वीपऋषिरापो देवता न्यङ्कुसारणीछन्द उत्खातोखानिर्माणार्थं मृदूभावपांसेके वि० । पुनन्तुमेति द्वयोः प्रजापत्यग्निसरस्वत्य ऋषयः पितरोदेवता अनुष्टुप्छन्दः सौत्रामण्यां सुराग्रहशेषप्रतिपत्तिसमनन्तरं पवित्रहिरण्यसुराभिः ऋत्विग्प-

* याऽप्योपधीः सप्तविंशतिरनुष्टुभ औपधित्तुतिमायत्र्येकोभिपद्भुम्बन्तुग्रन्तुर्दृग्दानारभ्याधीता इति सर्वानुक्रमे, महीधरभाष्येऽप्येवम् ।

† सर्वानुक्रमभाष्ये देवपाञ्चिकः, अवभृथेत्येतत् यजुर्वेददेवतम्, नपुंसकनिर्दृशदस्ययजुष्टम्, अष्टापत्यांशदधरत्वाद्वाही अनुष्टुप् इति ।

‡ नारायणोपनिषदाचार्यवचनैः यनिर्देवतेति, तदेतत् सर्वानुक्रममहीधरभाष्यविरुद्धम् ।

§ भूरिति देवीगायत्री एकावर्तत्वात्, भुवर्हितद्वारा देव्युष्णिक, स्वर्गिकासारादेवीगायत्री, इति देवपाञ्चिकरतसर्वानुक्रमभाष्ये स्पष्टम्, अतो बन्धान्तरैरूपतथ्यमानो गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांषीति पाठशिवन्तरीयः ।

॥ कार्ष्णिणीस्यमनुष्टुप् समुद्रस्य समयापे, इति सर्वानुक्रमे ।

¶ अत्र कोकिलोत्पन्नपुत्रश्चरित्याचार्यवचनं, ** अवभृथवन्वात्वा वासोऽपासने द्रुपदादिवेति, श्रौतसूत्रे ।

†† अत्र सिन्धुद्वीपऋषिरिति नागदेवकृताचार्यदेवि ।

लक्षणम् । कथम्भूतं सशिरसं सह शिरसा वर्त्तमानम्, आपोज्योतिरिति मन्त्रः शिरः । अनेन शिरोरहितोऽपि प्राणायामोऽस्तीति गम्यते । ॐ इतिवाऽन्तर्जले त्रिरावर्तयेदित्यनुपङ्गः । अत्रैषां पक्षाणां शक्तिश्रद्धापेक्षया विकल्पः । उत्तमाधिकारिणं प्रत्याह ॥ विष्णोर्वा स्मरणम् । विष्णोः परमात्मरूपेण सर्वव्यापकस्य स्मरणं ध्यानं वा कुर्यात् ॥ इतिस्नानविधेः प्रथमकण्डिकासूत्रार्थः ॥ ११ ॥ * ॥

अथ पट्टतिः ॥ तत्रापट्टा विभक्तस्याङ्गश्चतुर्थ्यं भागे मृदादीनि स्नानोपकरणान्याहृत्य नद्याद्युदकाशयङ्गत्वा तत्र तीरं प्रक्षाल्य मृद्गोभयकुशतिलमुमनसो निधाय मृद्भिरद्विशच पादौ हस्तौ च प्रक्षाल्य दक्षिणकरे साग्रं प्रादेशमात्रमन्तर्गमं द्विपत्रं कृत्वा वामकरे त्रिप्रभृतिवहून् कुशानुपग्रहं धृत्वा बद्धशिखी यज्ञोपवीती एकवासा आचमनकृत्वा उरुहिराजा इत्यादिकया विधश्चिदित्यन्त्या शुनःशेषदृष्टया वरुणदेवतया त्रिष्टुभा ज्योतिष्टोमावभृथे यजमानवाचने विनियुक्तया तीर्थतोयसामन्त्र्य येतिशतमित्यादिकया स्वाहान्तया शुनःशेषदृष्टया वारुण्या त्रिष्टुभा तत्तोयमाधत्तयेत् । सुमित्रियान इति यजुषा प्रजापतिदृष्टेनाब्देवतेन तोयमञ्जलिना गृहीत्वा दुर्मित्रिया इति यजुषा प्रजापतिदृष्टेनाब्देवतेनाञ्जलिस्थं जलं द्वेष्यमनसा स्मृत्वा द्वेष्याभावे कामादीन् स्मृत्वा निषिञ्चेत् । ततो मृदन्त्रेधा विभज्य एकस्माद्गादल्पां मृदं वामकरेणादाय कटिमनुलिप्याद्विः प्रक्षाल्य तथैव पुनर्द्विवारं प्रक्षाल्य सवमेव वस्तिम् ऊरु जङ्घे चरणौ करौ चैकैकशः प्रक्षाल्याचम्य उदकाय नम इति तीर्थोदकं नत्वा इदं विष्णुरित्यूचा मेधातिथिदृष्टया गायत्र्या वैष्णव्या दक्षिणपाणिगृहीतया मृदा मुखतो नाभिपर्यन्तं वामकरगृहीतया नाभितः पादपर्यन्तमङ्गान्यालिप्य शनैर्नाभिसाग्रे जलस्रविश्य सूर्याभिमुखं स्थित्वा आपो अस्मानिति मन्त्रेण प्रजापतिदृष्टेनात्यष्टिच्छन्दस्केनाब्देवतेन दीक्षायां यजमानस्नाने विनियुक्तेन जले मज्जनम् ॥ उदिदाभ्य इति मन्त्रेण तद्वैवर्तपर्यच्छन्दस्केनोन्मज्जनम्, पुनस्तूष्णीं निमज्जोन्मज्जाचम्य पाणिभ्याङ्गोमपमादाय मानस्तोक इत्युचा कुत्सदृष्टया एकरोद्रा जगत्या शतरुद्रिये जतिल*होमे विनियुक्तया दक्षिणपाणिस्थेन गोमयेन मुखादिनाभ्यन्तं वामकरस्थेन नाभितोऽङ्घ्रिपर्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । इमाम्मे वरुणो-
त्युचा शुनःशेषार्थमा गायत्र्या वारुण्या चुलुकेन मूर्धानमभिषिच्य तथैव तत्वायामीति शुनःशेषदृष्टया त्रिष्टुभा वारुण्या तथा त्वन्नः सत्वन्न इत्येताभ्यां वामदेवपर्यिभ्यां त्रिष्टु-
भ्यामाग्निवारुणीभ्याम् प्रत्यृचम् मापोमीपधीर्ह्रिंसीरित्येतावता यजुषा प्रजापतिः

हरिहरः ॥ ततः किङ्क्यादित्याह ॥ उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय ॥ एकपङ्क्त्युपविष्टानाम्भोजनेन पृथक् पृथक् । यद्येको लभते नीलीं सर्वं तेऽशुचयः स्मृताः । यस्य पट्टे शुची तन्तुनीलीरक्तो हि दृश्यते । त्रिरात्रोपोषणन्देयं शेषार्धैकोपवासिनः ॥ सद्यमुक्तविधिना स्नात्वा उत्तीर्य जलाद्बहिर्निष्क्रम्य धौते अरजकप्रक्षालिते सदशे शुष्के शुक्ले अनग्निदग्धे अच्छिद्रे अस्यूते अमलिने गैरिकादिरागोषाविकृते कार्पासवाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधाय धृत्वा । अत्र यथादेशाचारं परिधानस्य विन्यासविशेषः प्रान्तद्वयगोपनेन । धौताभावे शाणक्षौमाविककुतपानामन्यतमे अभ्युक्षिते । द्वितीयवस्त्राभावे तृतीयमुपवीतं योगपट्टं वा कुशरज्जुं वा सूत्रं वा परिधानीयस्योत्तरार्धं वा उत्तरीयं कुर्यात् ॥ मृदोरु करौ प्रक्षाल्याचम्य ॥ मृदा उदकेन च ऊरु पाणी च क्रमेण प्रक्षाल्याचम्य प्राञ्च्य उदञ्च्य खो वा उपविश्य कुशपवित्रोपग्रहपाणिब्राह्मतीर्थेन त्रिरप आचम्य सोदकेनाङ्गुष्ठमूलेन दिर्मुखं प्रमूज्य सर्वाङ्गुलीभिरौष्ठौ स्पृष्ट्वा तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यान्दक्षिणोत्तरे नासारन्ध्रे अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणोत्तरे अक्षिणी ताभ्यामेव दक्षिणोत्तरी कर्णौ कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यान्नाभिं पाणितलेन हृदयञ्च कारयेण मूर्धानं दक्षिणोत्तरमुजमूले चोपस्यूशेत् । एवं द्विराचमनं विधाय शिष्टाचारपरिमाणं गङ्गादितीर्थमृत्तिकयोर्द्वुपग्रन्तिलकं ललाटे कुर्यात् ॥ त्रिरायम्यासून् ॥ त्रिः त्रीन् वारान् असून् प्राणान् आयम्य सन्निरुध्य । प्राणनियमप्रकारश्च “ गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्ग्राहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ” इति योगीश्वरेणोक्तो द्रष्टव्यः ॥ पुष्याण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिपत्वा ॥ पुष्याणि कुसुमानि तदभावे बिल्व्यादिपत्राणि अम्बुना उदकेन मिश्राणि संयुक्तानि अञ्जलिनाऽऽदाय उत्थाय ऊर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा उत्सृज्य प्रणवव्याहृतिपूर्विकया गायत्र्या ॥ शौनकः । उभौ पादौ समौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलीन् । गोशङ्खानूर्ध्वमुदृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । पदान्तरे ईपन्नसः प्रभातेषु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः । द्विजोऽर्धं प्रतिपेदेव्या सार्धं तूपविशन् भुवि । प्रातर्मध्याह्निकां सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविश्य तु सायाह्ने जले ह्यर्धं विनिक्षिपेत् ॥ ऊर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदृत्य चित्रं तच्चतुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्रादित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् ॥ ऊर्ध्वौ सूर्याभिमुखौ बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः सन् सूर्यमादित्यमुदीक्षन् पश्यन् उद्वयमित्यादिनोक्ताभिश्चतसृभिर्ऋग्भिस्तथा गायत्र्या यथाशक्ति सहस्रादिसङ्ख्याया आवृत्तया विभ्रादित्यनुवाकेन पुरुषसूक्तेन

जमानानामात्मपावने वि० । अग्न आयुष्पीति प्रजापतिर्वैखा*नस ऋषिरग्निर्देवता
 गायत्रीछन्दः पुनन्तुमेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्यऋषयः देवजना धियो विश्वाभूतानि
 जातवेदाश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः पवित्रेणेत्यादीनाम्यञ्जानाम् प्रजापत्यश्विसरस्वत्य
 ऋषयः प्रथमाया अग्निर्देवता गायत्रीछन्दः द्वितीयाया अग्निर्ब्रह्मा वा देवता तृतीय-
 पादस्य ब्रह्मैव देवता गायत्रीछन्दः तृतीयायाः सोमो देवता गायत्रीछन्दः चतुर्थ्याः
 सवितादेवता गायत्रीछन्दः पञ्चम्या विश्वेदेवा देवता त्रिष्टुप्छन्दः पूर्वोक्तपावने वि० ।
 चित्पतिर्मा वाक्पतिर्मा देवोमेति त्रयाणां यजुषाम् प्रजापतिर्ऋषिर्द्वयोः प्रजापति-
 र्देवता तृतीयस्य सविता देवता दीक्षणीयायां यजमानपावने वि० । ॐकारादीनाम्
 पूर्ववत् अत्र पावनेविनियोगः । उक्तीत्या ऋष्यादीन् स्मृत्वा ॐपुनातु ॐभूः पुनातु
 ॐभुवः पुनातु ॐस्वः पुनातु गायत्र्यन्ते सर्वं पुनातु । तत आपोहिष्ठेति प्रभृतिभिर्वै-
 श्वदेवीपुनतीत्यन्ताभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचम्यावयित्वा चित्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
 सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छक्रेयमित्येवम्या-
 वयित्वा वाक्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेणेत्यादि तच्छक्रेयमित्यन्तेन देवोमा सविता पुनात्व-
 छिद्रेणेत्यादि तच्छक्रेयमित्यन्तेन पावयेत् । तत ॐपुनात्विति पूर्ववत्पावयित्वा पाव-
 नकुशान् परित्यज्य पूर्ववदिमम्मे वरुणेत्याद्याभिरवभृचेत्यन्ताभिरष्टाभिर्ऋग्भिरभिषि-
 च्यान्तर्जले निमग्न ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तमचमर्षणदृष्टं भाववृत्तदैवतमानुष्टुभमश्वमे-
 धावभृचे विनियुक्तं त्रिर्जपेत् । द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वतीदृष्टमापमानुष्टुभं
 सौत्रामण्यावभृचे वासोऽपासने विनियुक्तम् आयङ्गैरित्यृचं सार्पराज्ञीदृष्टामाग्नेयीं
 गायत्रीं प्राणायामं वा शिरःसहितम् ॐइति वा त्रिर्जपेत् । यद्वा परमात्मानमव्ययं
 विष्णुं स्मरेत् । ततस्तद्विष्णोरित्येतया मेधातिथिदृष्टया वैष्णव्या गायत्र्या चपालो-
 द्वीक्षणे विनियुक्तया त्रिःश्लात्वाऽऽचम्य निर्गच्छेत्, इतिज्ञानप्रयोगपद्धतिः ॥ १ ॥

मूलम् ॥ उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरुकरौ प्रक्षाल्या-
 चम्य त्रिरायम्यासून् पुष्याण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्तोर्ध्ववाहुः
 सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथा-
 शक्ति विभादित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरि-
 त्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् दर्भेषु दर्भपाणिः
 स्याध्यायञ्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम् ॥ २ ॥ ॥ * ॥

* एतन् वाप्युच्यते सोमो देवता गायत्रीमन्त्रिर्देवता, वैश्वानसः प्रजापतिर्देवपरशसु, इति सयानु-
 ष्मभाष्ये तत्पठते च ।

छन्दः, आपोज्योतिरिति प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः द्विपदागाय-
त्रीछन्दः सर्वेषाम् प्राणायामे विनियोगः । इत्युक्त्वा प्राणवायुं नियम्य ॐभूः
ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यम् ॐतत्सवि० दयात् ॐआपो-
ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भवः स्वरोम् । एवं नवधावृत्त्यं ॐउपात्तदुरितक्षयाय
मध्याह्नसन्ध्यामहमुपास्ये इति प्रतिज्ञाय । ॐआयाहि वरदे देवि त्र्यम्बरे रुद्रवा-
दिनि । सावित्रि च्छन्दसां माता रुद्रयोने नमोऽस्तु ते । इतिमन्त्रेण सन्ध्यामा-
याह्य । आपः पुनन्त्विति मारीचकप्रयः*पञ्चऋषिः आपो देवता अनुष्टुप्छन्दः आच-
मने विनि० । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मण-
स्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ॥ सर्वं पुन-
न्तु मामापो सताञ्च प्रतिग्रहंस्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण सकृदप आचम्य स्मार्त्त-
माचमनं कृत्वा कुशानादाय । आपोहिष्टेति त्र्यचस्य सिन्धुद्वीपञ्चऋषिः आपोदेवता
गायत्रीछन्दः पर्णकपायपक्वीदकासेके वि० इति स्मृत्वा कुशाग्रेण तामिरद्भिः
आपोहिष्टामयोभुव इत्यादि तृचस्य नवभिः पादैः प्रतिपादं शिरोऽभिषिञ्चेत् ।
ततो द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः आपो देवता अनुष्टुप्छन्दः सीत्राम-
ण्यभृथे वासोपासने वि० इत्यभिधाय चुलुकेन जलमादाय तस्मिन्नासाग्रं निधाय
द्रुपदादियमुमुचान० नैजस इति जपित्वा तज्जलम्भूमावुत्सृज्य, अमृतञ्चसत्यञ्चेति
तृचस्य अचमर्षणञ्चऋषिः भायवृत्तो देवता अनुष्टुप्छन्दः अश्वमेधावभृथे वि० इत्युक्त्वा
चुलुकजले नासाग्रमाधाय “ ॐ ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्वात्तपसोऽप्यजायत । ततो रात्रि-
रजायत ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत । अहीरात्राणि
विदधद्विश्वस्य मिपतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दियञ्च
पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ” इति जपित्वा जलम्भूमावुत्सृज्य पुष्याणि पत्राणि वा
अम्बुमिश्राण्यञ्जलिनाऽऽदायोत्याय सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं पठित्वा आदित्या-
भिमुखान्यूर्ध्वं क्षिप्या वाहू सूर्याभिमुखावुत्क्षिप्य उद्वयमिति प्रस्काण्यञ्चऋषिः
सूर्यादेवता अनुष्टुप्छन्दः जलादुत्क्रमणे वि० । उद्वयमिति प्रस्काण्यञ्चऋषिः सूर्या
देवता गायत्रीछन्दः दक्षिणहीमे वि० । चित्रन्देयानामिति कुत्स आङ्गिरस ऋषिः
सूर्या देवता त्रिष्टुप्छन्दः दक्षिणहीमे वि० । तच्चक्षुरिति दध्यङ्गाचर्यणञ्चऋषिः सूर्या

* विष्णुर्षेणित्वात्प्राणदण्डं । यात्रिणोद्वेष्टता उपनिषदेषुः प्रायः संशयोऽन्यथास्मितिप्रथमं च
देवताः ऋषयः आर्षिः उद्वयमिति वि० इतिमन्त्रारवमानाः ।

† नासाग्रोपनिषदतिरिक्तात्वारवन्त्येव । रात्र्यजायतेति पाठः ।

सहस्रशीर्षत्यादिपीडशर्चन शिवसङ्कल्पेन यज्जाग्रत इत्यादिना पट्टचेन मण्डलब्राह्मणेन यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिनोपस्थाय सूर्यं स्तुत्वा तमेव प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य कायवाङ्मनोभिः प्रणम्योपविशेत् आसीत् । एवं त्रिरायम्यासून् इत्यारभ्य उपविशेदित्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण कात्यायनाचार्येण सन्ध्योपासनमुक्तं तत् काण्वमाध्यन्दिनानां स्वगृहोक्तत्वात् शास्त्रानुष्ठानसिद्धिकरम् । यत्पुनः शाखान्तराधिकरणन्यायेनदमेव कल्पतरुकारप्रभृतिभिर्निबन्धकारैराह्निकपद्धतिकारैश्च स्मृत्यन्तरोक्तसन्ध्योपासनविधिसमुचितं लिखितं तत्सर्वशाखाध्येदसाधारणत्वात्सर्वशाखिनामनुष्ठानमुचितम् ॥ दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायञ्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम् ॥ दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरिनिहितेषु प्रागग्रेषु उदगग्रेषु वा त्रिपु-कुशेषु आसीनः प्राञ्चुख उदञ्चुखो वा दर्भपाणिः दर्भाः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्ताः पाखोर्यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मपञ्चं यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किञ्चत्वा आरभ्य उपक्रम्य कं वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य आदौ आदितः इषेत्योर्जत्वेत्यस्मात् । अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्यायिनोऽप्येकं वेदमारभ्य प्रतिदिनं उपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्वं वेदमारभ्य तथैव समाप्य अथर्वपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्यैकैकं समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् न पुनर्यदृच्छया एकदेशमेकदेशम्, आदावारभ्येति नियमात् । वेदशब्दोऽत्रोपलक्षणार्थः । यथाह याज्ञवल्क्यः । वेदार्यवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्याज्ञाध्यात्मिकीं जपेदिति । स चायं जपयज्ञः कालान्तरेऽपि स्मर्यते । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मपञ्चस्तु स स्मृतः । स चार्वाङ्कं तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तिकादिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । इति द्वितीयकण्डिकासूत्रार्थः ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ निर्गम्य पादौ जले स्थले च कृत्वा द्विराचम्य धौति वस्त्रे परिधाय मृदाऽद्विश्वं जरु करौ प्रक्षाल्य श्रीपर्णादिप्रशस्तदारुनिर्मिते कुशत्रयाच्छन्ने सुप्रक्षालिते आसने प्रागास्य उदगास्यो वाऽऽसीन उक्तलक्षणपवित्रोपग्रहः सुवर्णरीप्यालङ्कृतपाणियुगल उक्तेन विधिना द्विराचम्य भगवन्तम् परमात्मस्वरूपं नारायणं संस्मृत्य सन्ध्योपासनमारभेत् । तद्यथा । ॐकारस्य ब्रह्मं ऋषिः परमात्मा देवता गायत्रीछन्दः सर्वकर्मारम्भे विनियोगः । भूरादिसप्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः अग्निवायुसूर्यवृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः गायत्र्यष्टिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्यश्छन्दांसि, तत्सवितुरिति विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता गायत्री-

इन्द्रांसि ब्रह्मयज्ञे वि० इत्यभिधाय प्रणवं व्याहृतीर्गायत्रीमास्त्रायस्वरेणाधीत्य
इषेत्वोर्जित्वेत्यादितो वेदमारभ्यानुवाकशोऽध्यायशो यजुषो वा संहितां ब्राह्मणञ्च-
ध्यायशो ब्राह्मणशो वा प्रणवावसानं यथाशक्ति प्रत्यहमधीयानो मन्त्रं ब्राह्मणञ्च
समाप्य पुनरेवमेवारभ्य समापयेत् । प्रणवव्याहृतिगायत्रीपूर्वकन्तु प्रतिदिनं पठेत् ।
एवमितिहासपुराणादीन्यपि ब्रह्मयज्ञसिद्धये जपेत् । तत्राप्याध्यात्मिकीञ्जपेदिति
योगीश्वरेण पृथगभिधानात् । अत्रानध्यायो नास्ति । नास्ति नित्येष्वनध्याय इति
वचनात्, नित्यश्च ब्रह्मयज्ञः । इति ब्रह्मयज्ञविधिः ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवैश्छ-
न्दांश्च वेदानृषीन् पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्या-
न्त्संवत्सरञ्च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्य-
र्वतान्सरितो मनुष्यान् यज्ञान् रक्षांश्च पिशाचान्सुपर्णान्
भूतानि पशून् वनस्पतीनोपधीर्भूतग्रामश्वतुर्विधस्त्वृष्यता-
मिति ॐकारपूर्वं ततो निवीती मनुष्यान् । सनकञ्च सनन्दनं
द्वतीयञ्च सनातनम् । कपिलमासुरिञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ।
ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलठं सोमं यममर्यमणमग्नि-
ष्वत्तान् सोमपो वर्हिपदो यमांश्चैके । यमाय धर्मराजाय
मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
श्रीदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय
चित्रगुप्ताय वै नम इति “एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्वींस्वीन्द-
द्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवरुतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति,
जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर उदीरतामङ्गिरस आयन्तुन
ऊर्ज्वहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुव्वाता इति त्वञ्जपन् प्रसि-
ञ्चेत्पृथ्वमिति त्रिर्नमोव इत्युक्त्वा मातामहानाञ्चैवं गुरुषु
प्यत्विग्ज्ञातिवान्धवानतर्पिता देहाद्गुधिरं पिवन्ति वासो
निष्पीड्याचम्य ब्राह्मवैष्णवरीन्द्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैर-
र्चयेददृश्रं हृष्टं इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देव-
ताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योपधिवाग्वाचस्य-
तिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र

देवता एकाधिका ब्राह्मी त्रिष्टुप् व्यूहेनात्यष्टिर्वा छन्दः महावीरशान्तिकरणे वि० इत्य-
 भिधाय उद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चदुरित्येताभिर्ऋग्भिः सूर्यमुपस्थाय, तेजोऽसीति यजुः
 परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋपिः आज्यन्देवता आज्यावेक्षणे गायत्र्यावाहने वि० इत्युक्त्वा
 गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि नहिपद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय
 पदाय परोरजसे साधदो मा प्रापदिति गायत्रीमुपस्थाय, प्रणवस्य परब्रह्मर्ऋपिः
 परमात्मादेवता गायत्री छन्दः व्याहृतीनाम् प्रजापतिर्ऋपिः अग्निवायुसूर्या देवता
 देवानि गायत्र्युष्णिग्गायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि गायत्र्या विध्वामित्रर्ऋपिः संवितादेवता
 गायत्रीछन्दः अग्निमुखं ब्रह्माहृदयं विष्णुः शरीरं सांख्यायनगोत्रं सर्वपापक्षयार्थं जपे
 वि० इत्युक्त्वाऽर्कमीक्षमाणो मन्त्रार्थमनुस्मरन् अविक्षिप्तचित्तः स्फटिकपद्माक्षरद्राक्ष-
 पुत्रजीवकुशग्रन्थिहस्तपर्वणां पूर्वापूर्वाभावे उत्तरोत्तरया जपमालया प्रणवव्याहृति-
 पूर्वांम् प्रणवान्तां गायत्रीं सहस्रकृत्वः शतकृत्वो वा शक्तितो जपित्वा बिभ्राडित्या-
 दीनाञ्चतुर्दशानां विभ्राड्प्रस्फवागस्त्यश्रुतकक्षसुकक्षप्रस्फवकुत्सजमदग्निनृमेधकु-
 त्सहिरण्यस्तूपाङ्गिरसा ऋपयः सूर्यादेवता प्रथमाजगती आद्यास्तिस्रो गायत्र्यः आन-
 स्त्रिष्टुप् यदद्येति बृहद्गायत्री तरणिविश्रतत्सूर्यस्य द्वे त्रिष्टुभौ यस्महौ द्वे बृहती
 सतो बृहत्वी श्रयान्त बृहती अद्यादेवा गायत्री आकृष्येन त्रिष्टुप् तम्ब्रथेति प्रती-
 कीक्तानां द्वयोः प्रजापतिर्ऋपिस्त्वतीयायाः कुत्सः प्रथमाजगती द्वितीयात्त्वतीये
 त्रिष्टुभौ सर्वमेधे सूर्यसंस्तवे त्वतीये हविर्ग्रहणे वि० सहस्रशीर्षेति षोडशानां नारा-
 यणपुरुष ऋपिः पुरुषो देवता पञ्चदशानामनुष्टुभ् षोडश्यास्त्रिष्टुप् छन्दः पुरुषमेधे
 पशुत्वेन निपुक्तानाम् पुरुषाणां ब्रह्मणा प्रयुक्ताभिष्टवे वि० यज्जाग्रत इति यस्मां
 शिवसङ्कल्पर्ऋपिः मनो देवता त्रिष्टुप् छन्दः अनारभ्याधीतत्वात्कात्यायनवचनाच्च
 आदित्योपस्थाने वि० मण्डलब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वादछन्दस्कस्यादित्योपस्थाने
 वि० इत्यभिधाय विभ्राडित्यनुयाकपुरुषसूक्तिशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपांशु पठित्वा
 सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेदिति स्मृत्यन्तरोक्तसमुच्चयेन कात्याय-
 नमूत्रयिहितमध्याङ्गसन्ध्योपासनम् । केवलकात्यायनसूत्रविहितन्तु प्राणायामाञ्ज-
 लिप्रक्षेपादित्योपस्थानं त्रिकण्डिकासूत्रमात्रामुसारिणां शास्त्रार्थानुष्ठानमात्रकरणम् ।
 यद्व्यं वा स्वर्गलोक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वः कृतो
 भवेत् इतिस्मृतेः ॥ अथ ब्रह्मपञ्चकुर्यात् । आसनोपरि न्यस्तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख
 उपविष्टः पाणिभ्यां दर्भानादाय इषेत्वेत्यादिकस्य यं ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयस्य
 याजसनेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्यानृपिः यापुर्वेवता गायत्र्यादीनि सर्वाणि

तानहान् तर्पयित्वा प्रसेकाख्यङ्कर्म कुर्यादित्याह ॥ उ*दीरतामङ्गिरस आयन्तुन
जज्ज्वहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुव्याता इति दचञ्जपन् प्रसिञ्चेत् ॥ उदीरता-
मित्यादिप्रतीकोक्ताः पट्टचः मधुव्याता इतितृचः एवञ्जवर्चा जपन् उपांशु आन्नापय-
रेण पठन् प्रसिञ्चेत्, अञ्जलिगृहीता अपः पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् ॥
दृष्यध्वमिति त्रिः ॥ तथा दृष्यध्वमिति प्रसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिञ्चेत् । अत्र केचि-
दुदीरतामित्यादिकानामृचां पित्रादितर्पणे अञ्जलिदानकरणत्वं मन्यन्ते । तदसाम्प्र-
तन् । सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणताया अप्रतीतिः, कथं जपन् प्रसिञ्चेदित्यत्र जपन्निति
पठप्रत्ययेन मन्त्रान् जपता खता सततञ्जलिप्रसेकः कार्य इति हि सूत्रार्थः प्रतीयते ।
करणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मान्तः सन्निपात्य इति परिभाषया मन्त्रे समाप्तैऽञ्जलिर्देयः,
तथाच सति जपशब्दस्य शतप्रत्ययस्य वाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गः प्रत्येकशब्दस्य दानार्थता-
कल्पना च तस्मात्प्रसेकाख्यमिदङ्कर्मन्तरम् ॥ तथाच योगियाञ्जवत्कथः । पितृन्
ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपन्मन्त्रान् यथाक्रममिति ॥ नमोव इत्युक्त्वा मातामहानाञ्ज्यं
गुरुशिष्यत्विग्ज्जातिबान्धवान् ॥ नमोवः पितरो रसायेत्यादीन्वष्टौ यजुषि उक्त्वा
पठित्वा मातामहानां नातुः पितृपितामहप्रपितामहानाञ्च एवं एकैकस्य तिलै-
मिश्रमञ्जलित्रयेण तर्पणञ्ज्ज्वा गुर्वादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः । तत्र गुरुन्
आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकम् । मनुः । उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्
द्विजः । साङ्गञ्च सरहस्यञ्च तमाचार्यम्रचक्षते, इति । ऋत्विजो याजकान् ज्ञातीन्
पितृव्यभ्रात्रादिसपिण्डसगोत्रान् बान्धवान् मातुलेपपैतृत्वसेयमातृत्वसेयादीन् ।
अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्ति ॥ इति पूर्वोक्ता ब्रह्मादयः अतर्पिताः सन्तः
देहात् अतर्पयितुः शरीरात् रुधिरं पिबन्ति तर्पणाकरणजप्रत्यवायात् देहस्य रुधि-
रशोषणं भवतीत्यर्थः । एतदनिष्टापत्तिवचनं तर्पणस्यावश्यकरणीयत्वज्ञापनार्थम् ॥
वासो निष्पीड्याचम्य ॥ वृहत्पराशरः । निःपीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदभंसमन्वितम् ।
न पूर्वन्तर्पणाद्वस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोरिति, स्नानवासो निष्पीड्य आचम्य पूर्ववत्,
एवन्तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो निष्पीड्याचम्य । निष्पीडयति यः पूर्वं स्नान-

* उदीरताम् अङ्गिरसेन आयन्तुन इति वृचं श पठेत् वैष्टुभं पितृदेवतं यजमानशरते विनियुक्तम् कर्ज्व-
हन्तीति प्रजापतिवृष्टं विराट्कन्दस्कमारं सिचने विनियुक्तम्, पित्र्यम् इति प्रजापत्यदिवसत्यतीभिर्दृष्टं तत्र विद्युभ्यः
यजुस्त्रिष्टुप् पितामहेभ्यः आसुर्वनुष्टुप् प्रविता सामाणिकु षष्ठम् देवीपंक्तिः षमीमदन्त एतोवृत्त यजुर्वनुष्टुभो
वितरः यजुर्गायत्री, सुराग्रहशुभ्रोमे षंगारोपसेचने षपे च वि० वेचेहेति प्रजापत्यदिवसत्यतीभिर्दृष्टं विष्टुष्टु०
पितृदे० आष्टुष्टुभोचने षपे वि० मधुव्यातीति वृचं वैष्टुदेवं गायत्रीदे० गीतमदृष्टं दधिमधुगृतिः क्रमोऽत्रने विनियुक्तम् ॥
† नमोव इति प्रजापतिर्धियः तिगोका देयता आश्रानां पंचानां नवावराणां यजुर्गृहती आसुरी-
गती वा पृथुस्य एकविंशत्यवरा आसुरीण्युक्तं षडजलिकरत्वे विनियोगः ॥

संवर्चसेति मुखं विमृष्टे देवागातुविद इति विसर्जयेदेप
ज्ञानविधिरेप ज्ञानविधिः ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इतिश्री कात्यायनोक्तं त्रिकण्डिकासूत्रं समाप्तम् ॥

हरिहरः ॥ एवं कृतब्रह्मपत्रः किङ्कुर्यादित्यत आह ॥ ततस्तर्पयेद्ब्रह्माण-
सूर्वेमित्यादि ॥ तर्पयेत् प्रीणयेत् कं ब्रह्माणम्, कथम्, पूर्वम् आदौ, केपां
विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानान्देवानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रि-
यायाः कर्मभूतान् ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीयया अभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्य-
तामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति, ततश्च ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पण-
प्रयोगः ॥ ततो निवीती मनुष्यान् ॥ ततो देवतर्पणानन्तरं निवीती कण्ठसंसक्त-
ब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान् दिव्यान् मानवान् तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुपङ्गः ।
के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह सनकञ्जैत्यादिना श्लोकेन सप्त ॥ ततोऽपसव्यं तिल-
मिश्रम् ॥ ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यम्प्राचीनावीतञ्चुत्वा तिलमिश्रं तिलैः
संयुक्तं जलङ्कृत्वा तर्पयेदिति सम्वन्धः । कांस्तर्पयेदित्याह कव्यवाहनलमित्या-
दिना बर्हिपद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्य-
वाद् अनलोऽग्निः कव्यवाद् चासौ अनलश्चेति कव्यवाहनलस्तम् । अत्र केचित्
कव्यवाहनलमिति द्वे देवते मन्यन्ते । तदयुक्तम् । हव्यवाहना वै देवानां कव्य-
वाहनः पितृणामिति श्रुतेः कव्यवाङ्गुणविशिष्टोऽनलः पितृणामन्तर्गत इति कव्य-
वाहनल एकैव देवता ॥ यमांश्चैके ॥ एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः ।
तद्यथा यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनीकान् । पितृतर्पणेऽञ्जलिस्ङ्गामाह ॥ एकैकस्य
तिलैर्मिश्रान् त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतम्पापं तत्क्षणादेव
नश्यति ॥ एकैकस्य प्रत्येकङ्कव्यवाहनलादेः तिलैः कृष्णैः मिश्रान् संयुक्तान् त्रींस्त्रीन्
त्रित्वसङ्घोपेतान् जलाञ्जलीन् जलेन पूर्णां अञ्जलयी जलाञ्जलयस्ताम् । अस्य तर्प-
णस्य नित्यत्वेऽप्यानुपङ्गियम्फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं
कृतम् आचरितम् पापम् अगुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणमनन्तरमेव नश्यति क्षीयते ॥
जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः ॥ जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य
सोऽपि सतान् पूर्वोक्तान्ब्रह्मादीन् चित्रगुणान्तान् तर्पयेदितिगतेन सम्वन्धः ।
इतरः जीवत्पितृकादन्यो मृतपितृकः अन्यान् एतेभ्योपरान् पित्रादीन् चकारादे-
तान् ब्रह्मादींस्तर्पयेत् । तर्पणवाक्यानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते । तत्र पितृपितामहप्रपि-

वा स्नाति तदा न कश्चिद्विधिः अमन्त्रवदितिवचनात् । मन्त्रोऽस्यास्तीति मन्त्रवत्
मन्त्रसहितं न मन्त्रवत् अमन्त्रवत् । अथवा अमन्त्रो मन्त्राभाववान् शूद्रो यथा तूष्णीं
स्नाति तद्वत्स्नायादित्यर्थः । तद्यथा शुचौ देशे उपविष्टः पादौ करौ मृज्जलैः प्रक्षाल्य
कुशपवित्रोपग्रह आचम्यादित्याभिमुखस्ताम्रादिप्रशस्तपात्रस्यं प्रशस्तज्वलं गङ्गादि-
तीर्थजलबुद्ध्या आदाय पादादिस्वशिरःप्रभृतिवह्निः सर्वाङ्गेन स्नायात् आवश्यक-
सन्ध्योपासनाग्निहोमादिकर्मानुष्ठानाधिकारार्थम् । यतः स्मरन्ति, स्नातोऽधिकारी
भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणान्तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते । इदं
वाक्यं स्नानं मुख्यम् अस्यासम्भवे प्रशस्तभस्मना सर्वाङ्गोद्दलनमाग्नेयम् । गवां
खुरोत्खातरजसा शरीरेण ग्रहणं वायव्यम् । आपोहिष्ठादिभिर्द्रुपदादिव शन्नोदे-
धीरिदमापःप्रवहतेत्येतल्लिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रङ्कुशाग्रेण मूर्धनि जलाभिषेको मान्त्रम् ।
आर्द्रेण वाससा सर्वशरीरमार्जनं कापिलम् । आपोहिष्ठेति ब्राह्मम् । मृदालम्भनं
पार्थिवम् । अद्विरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानम् । सञ्चिदानन्दघनात्मकजगत्कारणवि-
श्रव्यापकवासुदेवस्मरणं मानसम् । दक्षिणावर्त्तशङ्केन ताम्रपात्रगतोदकस्य शिरसा
प्रतिग्रहः, अपराकोक्तेश्च विष्णुप्रतिमाशालग्रामशिलास्नानोदकेन च शिरोभि-
पिञ्जनमित्येतेषां स्नानानुकल्पानामन्यतमेन नित्यकर्मानुष्ठानाधिकारसम्पत्तये शुचौ
देशे उपविश्य मृदम्भोभिः पादौ पाणी च प्रक्षाल्य कुशोपग्रहपवित्रपाणिराचम्य
सूर्याभिमुखः स्नायात् । एते च स्नानानुकल्पाः सर्ववर्णाश्रमाणां सर्ववेदशाखाध्या-
यिनाञ्च मन्त्रस्नानं विहाय साधारणाः । प्रातःस्नानं नित्यम् । चाण्डालशवयूपरज-
स्वलाः स्पृष्ट्वा स्नानार्हाः स्नान्ति तन्नैमित्तिकं स्नानम् । दैवज्ञविधिचोदितं पुष्पस्ना-
नादिकं काम्यम् । जपयज्ञदेवपितृपूजनार्थं नद्यादितीर्थेषु यत्स्नानं तत् क्रिया-
ङ्गम् । अभ्यङ्गपूर्वकमलापकर्षणं देवखातादितीर्थेषु च स्नानं क्रियास्नानम् ।
कात्यायनोक्तस्नानविधिस्तु कारवमाध्यन्दिनानां नियतः, इतरेषाञ्चानुक्तस्नानवि-
धिविशेषाणां बहूचानां मत्स्यपुराणादिविहितेन स्नानविधिना विकल्पितो बौद्-
ध्यः । स्वञ्च सति यथोक्तविधिस्नानमालस्यादिना अकुर्वतो न कर्माधिकारः । न च
फलवतः क्रियास्नानादेः फलावाप्तिः प्रत्युत विहिताकारणात्प्रत्यवायसम्भयो गृहस्य-
स्यैव, यतेश्च तद्गर्भविधौ द्रष्टव्यः । ब्रह्मचारिणो याज्ञवल्क्येनोक्तो यथा । स्नान-
मद्दैवतैर्मन्त्रैरिति । अत्र एष स्नानविधिरितिवचनात् यथाऽहनि तथा प्रातरिति
यचनाच्च प्रातःस्नानेऽप्यस्य विधेः प्राप्नो छन्दोगपरिशिष्टे विशेषः । अल्पत्वाद्दोम-
कालस्य महत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो.विगर्हित इति ।

वस्त्रमर्पिते । निराशाः पितरो यान्ति शापन्दत्वा सुदारुणम् । द्वादश्याम्पञ्चदश्याञ्च
रङ्गान्तौ श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव नच चारेण धीजयेत् । सतत्तु तर्पणं
प्रातःस्नानान्तरं प्रातःकार्यम् । तदा न कृतञ्चैन्मध्याह्नस्नानानन्तरङ्कार्यम् । मध्याह्ने
मन्त्रस्नानं न कृतञ्चेत् तदाऽपराह्णादिषु स्नानकृत्वा कुर्यात् । पूर्वाह्णे वै देवाना-
न्मध्यन्दिनी मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुतिस्तर्पणातिरिक्तविषया । प्रातश्चे-
त्कृतन्तर्पणं मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव । स्नानाङ्गतर्पणन्तु वैधस्नानानन्तरङ्कार्यम् ।
देवतापूजामाह ॥ ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैरर्चयेत् ॥ ब्राह्मश्च
वैष्णवश्च रौद्रश्च सावित्रश्च मैत्रश्च वारुणश्च ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारु-
णास्ते तथा । कीदृशैस्तल्लिङ्गैः तेषां ब्रह्मादीनां लिङ्गं प्रकाशनसमर्थं पदं येषु ते
तल्लिङ्गाः तैस्तल्लिङ्गैः । ननु ब्राह्मेत्यादिना देवतातद्वितेन तल्लिङ्गत्वे प्राप्ते पुनस्तल्लि-
ङ्गैरिति किमर्थम् । उच्यते । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्मन्त्राद्यङ्गविनि-
योगो भवति सर्वत्र, अत्रतु लिङ्गमेव विनियोजकं येषां ते ग्राह्या इत्यर्थकम् ।
तल्लिङ्गैरिति मन्त्रैरर्चयेत् ब्रह्मविष्णुरुद्रसविष्टमित्रवरुणान् पृथक् पूजयेत् आवाह-
नादिभिरुपचारैः ॥ अद्भृष्टं हृष्टं स इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च
नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्यो-
ऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र संदर्चयेति मुखं विमृष्टे देवागातु विद
इति विसर्जयेत् ॥ अद्भृष्टमस्यकेतव इति हृष्टं शुचिपदित्येताभ्यामृग्भ्यामादित्यम्भ-
गयन्तं विवस्वन्तमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य दिशः प्राच्याद्या देवताश्च सन्निधानाद्दि-
शामधिष्ठात्रीन्द्राद्या नमस्कृत्य मन्त्राणामनभिधानान्नाममन्त्रैर्नमीयोगाञ्जतुथ्यन्तैः
प्रणम्य उपविश्य आसित्वा ब्रह्मादिवरुणान्तोभ्यो देवेभ्यो नमस्कृत्य योगियाञ्ज-
वल्कवचनादुदकदानसहितं संवर्चसेति मन्त्रेणाञ्जलिना जलमादाय मुखमास्यं विमृष्टे
शोधयति, देवागातुविद इति मन्त्रेण स्नानादिकर्माङ्गभूता देवता विसर्जयेत् स्वस्थानं
गमयेत् ॥ एष स्नानविधिरेष स्नानविधिः ॥ अत्राचार्यो माध्याह्निकक्रियाङ्गस्नाने-
तिकर्तव्यतामभिधाय इदानीमेषस्नानविधिरितिनेन स्नानान्तरेऽपि मलापकर्पणाशुचि-
स्पर्शनादिभैमिक्तिकस्नानव्यतिरिक्तं यद्य एय विधिरितिकर्तव्यतेत्यतिदिशति, सच
नद्यादौ जलाशये वा । यथाऽऽह कात्यायनशब्दन्द्गोपपरिशिष्टे । यथाऽहनि तथा
प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति । अत्र
माध्याह्निकस्नानविधिप्र्यातःस्नानेऽतिदिशद्भयादौ निगमयति । गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति
जलाशयादन्यत्र स्नाने मन्त्रनिवृत्तिं प्रतिपादयति । अतो यदि गृहे उद्धृतोदकेन उष्योन

वर्हिषदः पितरस्तृ०, उ०यमाय नमः धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय० वैवस्वताय
 कालाय० सर्वभूतक्षयाय० औदुम्बराय० दध्राय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोदराय०
 चित्राय० चित्रगुप्ताय नम इति प्रतिद्वैतं त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् । अमुकगोत्रः
 अस्मत्पिता अमुकगर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानम इत्येकमञ्जलिन्दत्वा एवमप-
 रमञ्जलिद्वयं पित्रे दद्यात् । ततोऽमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकगर्मा तृप्यतामि-
 दञ्जलं तस्मै स्वधानमः एवमपरमञ्जलिद्वयं पितामहाय दत्वा, अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपि-
 तामहः अमुकगर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानमः एवमपरमञ्जलिद्वयं प्रपितामहाय
 दत्वा,* अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकगर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानमः
 एवमपरमञ्जलिद्वयं मातामहाय दत्वा प्रमातामहाय वृद्धप्रमातामहाय च तथैव
 त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दत्वा अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकदेविदा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै
 स्वधा नम इत्येकमञ्जलिं मात्रे दत्वा पुनरञ्जलिद्वयन्दद्यात् । पितामहीप्रपितामही-
 भ्यामेवमेकैकमञ्जलिं दत्वा पुनरञ्जलिद्वयं दद्यात् । पितृव्यतत्पत्नीभ्रातृतत्पत्नीभगि-
 नीमातुलमातुलानीपितृष्वसृपैतृष्वसृषीयमातृष्वसृमातृष्वसृषीयमातुलेयादितृमातृस-
 पिगहेभ्य एकैकमञ्जलिन्दत्वा समानोदकसगोत्राचार्यंश्वशुरतिव्यंक्षुश्रिययाज्यादिभ्यः
 सवर्णैभ्य एकैकमञ्जलिन्दद्यात् । एकैकमञ्जलिन्देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अहंन्ति पि-
 तरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिमित्यत्र स्त्रीपदं मात्रादित्रयेतरपरमित्यवगम्यते ।
 यतो नागदेवाचारप्रदीपे शालङ्कायनः । मातृमुखाश्च यास्तिस्त्रस्तासां दद्याज्ज-
 लाञ्जलीन् । त्रींस्त्रींश्चैव ततश्चान्यास्तासामेकैकमञ्जलिम् । पुनस्तत्रैव । माता
 पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ एतासां पितृवद्गृह्याच्छेपास्त्वैकैकमञ्जलिम् ॥
 येऽवान्धवा वान्धवा या येऽन्धजन्मनि वान्धवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्म-
 त्तोऽभिधाञ्छति । इतिमन्त्रेण भूमादेकमञ्जलिम्प्रक्षिप्य “येचास्माकङ्कुले जाता अपुत्रा
 गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् । इति मन्त्रेण स्नानवस्त्रं
 भूमौ निष्पीड्य यज्ञोपवीती भूत्वा तर्पणार्थं कुशान् परित्यज्याचम्य जले ब्रह्मादिदेवा-
 नावाह्य यथासम्भवमुपचारैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् तत्तल्लिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् ।

* अत्र प्रपितामहाऽज्जनिदानानन्तरमातृवर्गं विहाय मातामहादिक्रमस्वाज्जनिदानप्रदर्शनम् धम-
 विवृम्भितम् । “पित्रादित्रययथीनाम्यथाद्वयं ततो जलम् । ततो मातामहानाञ्च क्रम एवहि तपणे” इति मरीचि-
 प्रदर्शितक्रमयिक्तुत्वात्, “अन्तर्मातामहात् क्रम्या मातृणां यः प्रयच्छति । तपण्यिच्छदानञ्च नरकं सतु गच्छति”
 इति मंस्काराण्यथो गोपीनाथीयसूक्तौ नागदेवकृताचारद्वीपे च प्रत्यथायदर्शनान्त, तातास्थानित्यमित्यादिस्यतो
 यथ्यमाणतपणादिक्रमविधायकमुपसिद्धयवधितोषात्, शिष्टाचारयितोषाच्च । तस्मात् मातृतर्पणप्रसेकाजनन्तरमेव
 मातामहादितपणमिति ॥

ततश्च साग्निः पादप्रक्षालनादिगोमयविलेपनान्तं विधाय मुञ्चन्तु मेति अभिषिच्य
 निमज्ज्याचम्य दर्भैः प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिः प्रतिमन्त्रम्पावयित्वा मुञ्चन्तु मेति
 पुनरभिषिच्यान्तर्जलेऽधमर्षणादीनामन्यतमावर्त्याचम्य निर्गच्छेत् । निरग्निस्तु
 कृत्स्नमनुतिष्ठेत् । सङ्कोचनिमित्तस्य होमस्याभावात् । जटिनः शिरोरोगिणश्चा-
 कण्ठमज्जनं स्नानम् । समर्तकयोपिताञ्जु । ग्रहणादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थसङ्का-
 न्त्यादिपर्वनिमित्तञ्च फलप्रदं जट्यादीनामपि संशिरस्कमेव । स्त्रीशूद्राणां सर्वत्र
 तूष्णीम् । यथाऽऽह योगियाज्ञवल्क्यः । ब्राह्मणत्रयविशां स्नानमन्त्रवद्विष्यते ।
 तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥ वीधायनश्च । अन्मोऽवगाहनं स्नानं
 विहितं सार्ववर्णिकम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं वाऽपि द्विजादीनां विशिष्यते, इति । नम-
 स्कारश्च नमो नारायणायेति ॥ . . . इति श्री अग्निहोत्रिहरिहरविरचितं कात्याय-
 नस्नानविधिसूत्रविवरणं समाप्तम् ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय तान्दर्भानुत्तरती निरस्याचम्य यज्ञोप-
 वीती प्राञ्चुखस्त्रीन्दर्भान् प्रागग्रान्दक्षिणपाणिनाऽऽदाय विश्वेदेवास आगतेति
 गृत्समददृष्ट्या वैश्वदेव्या गायत्र्या वैश्वदेवग्रहणे विनियुक्त्या देवानावाह्य विश्वेदेवाः
 शृणुतेममित्येतां सुहोत्रदृष्टां वैश्वदेवीं त्रिष्टुभं सर्वमेधे वैश्वदेवग्रहणे विनियुक्ता-
 ङ्गपित्वा सव्यकरान्धारव्यसकुशदक्षिणकरेणापो गृहीत्वा ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्यभि-
 धाय जलमध्ये करस्था अपः प्रक्षिप्य एवं विष्णुस्तृप्यताम्, रुद्रस्तृप्यताम्, प्रजाप-
 तिस्तृप्यताम्, देवास्तृप्यन्ताम्, छन्दाश्ंसि त्वं वेदास्तुं ऋषयस्तुं पुराणाचार्यास्तुं
 गन्धर्वास्तुं इतराचार्यास्तुं संवत्सरः सावयवस्तुं देव्यस्तुं अप्सरसस्तुं देवानुगास्तुं
 नागास्तुं सागरास्तुं पर्वतास्तुं सरितस्तुं मनुष्यास्तुं यक्षास्तुं रक्षाश्ंसि त्वं
 पिशाचास्तुं सुपर्णास्तुं भूतानितुं पशवस्तुं वनस्पतयस्तुं औपधयस्तुं भूतग्रा-
 मश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रत्येकमेकैकेनाञ्जलिना तर्पयित्वा उत्तराभिमुखो निवीती
 अञ्जलौ तिरश्चः कुशान् कृत्वा अञ्जलिनाऽपी गृहीत्वा ॐ सनकस्तृप्यतामित्यभिधाय
 प्रजापतितीर्थेन जलाञ्जलिञ्जले दत्त्वा पुनरेवं द्वितीयमञ्जलिन्दत्वा सनन्दनस्तुं सना-
 तनस्तुं फणिलस्तुं आमुरिस्तुं वाडुस्तुं पञ्चशिखस्तुं एवं द्वौ द्वायञ्जली एकैकस्मै
 दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य तानेव दर्भान्मध्ये भुग्नाञ्च सव्या-
 ङ्गुप्तेन तिलानादाय दक्षिणे पाणौ गृहीत्वा द्विगुणीकृत्य सव्यकरे धृत्वा पितृतीर्थ-
 नाद्विरञ्जलिम्प्रपूयं ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यतामित्यभिधाय त्रीनञ्जलीन् दक्षिणे दद्यात् ;
 एयं सोमस्तुं यस्तुं अयं मास्तुं अग्निष्वाताः पितरस्तृप्यन्ताम् सोमपाः पितरस्तुं

मृज्जलैर्वामपाणिं प्रक्षाल्य सप्तभिर्दक्षिणञ्च सकया मृदा शिरानं त्रिर्वाभं द्विर्दक्षिणं पाणिम्प्रक्षाल्योत्थाय वदकक्षः शुचौ देशे प्राञ्चुखो वोदञ्चुखो वोपविश्य मृज्जलैस्त्रिः पादौ करौ च प्रक्षाल्य त्रिरपोऽविकृताः फेनादिरहिता वीक्षिता ब्रह्मतीर्थेनाचम्य खानि चाद्भिरुपस्पृश्य यथोक्तदन्तधावनविधिं विधाय गृहमागत्य स्नानोपकरणान्यादाय नद्यादिजलाशयं गत्वा उक्तविधिना स्नात्वा वासःपरिधानाचमनानन्तरं पूर्ववत्प्राणायामत्रयङ्कृत्वा सूर्यश्च* मेति नारायणऋषिः सूर्योदेवता गायत्र्युपरिष्ठाद्बृहतीच्छन्दः आचमने विनियोगः, इत्यभिधाय “सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्वात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्मानुदरेण शिश्रा रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चान् दुरितं मयि इदमहम्माममृतयोनी सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा” इति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनङ्कृत्वा एवं पूर्ववद्वायत्रीजपान्तं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्त्य भगवन्तं सवितारं नमस्कृत्योपविश्य देवागातुविद इति विसर्जयेत् । सायंसन्ध्यायान्तु प्राणायामान्ते अग्निश्चमेति नारायणऋषिः गायत्र्युपरिष्ठाद्बृहतीच्छन्दः अग्निर्देवता आचमने विनियोगः, इत्युक्त्वा “अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्वा पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्मानुदरेण शिश्रा अहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चान् दुरितं मयि इदमहम्माममृतयोनी सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा” इति मन्त्रेणाचम्य मार्जनाद्यधमर्षणान्ते सोदकाञ्जलिस्तथाय प्रत्यञ्चुखोऽञ्जलिम्प्रक्षिप्य प्राञ्जलिः पूर्ववदुपविश्य यावन्नक्षत्रोदयं गायत्रीञ्जपित्वोत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविश्य देवागातुविद इति विसर्जयेत् ॥ ताताम्वात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्री तनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ॥ ताताम्वात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्राः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

इति श्री मिश्राग्निहोत्रिहरिहरकृतौ कात्यायनोक्तज्ञानविधिसूत्रव्याख्यान-
पूर्विका ज्ञानपद्धतिः समाप्ता ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

* सूर्यश्चमेत्यनुवाकमन्त्राणां या० उप० सूर्यमन्युमन्युपतयोऽहश्च देवताः रक्षन्तामित्यन्तो मन्यो गायत्री दुरितं मथीत्यन्तः पङ्क्तिः अर्वाशिष्टमन्त्रो विराट् एकं यजुषो उदकपाने वि० अनिरचमेत्यनुवाकमन्त्राणां पूर्ववत् इति संस्काररत्नमालाधामम् ।

† यत्किञ्चिद्विद्याधारादशं काशीवण्डटोक्तयोः ।

तथा । ब्रह्मजज्ञानमप्रथमं पुरस्तादित्येतयर्चा प्रजापतिदृष्टया त्रिष्टुभा ब्रह्मदे-
वतया रुक्मोपधाने विनियुक्तया ब्रह्माणमावाहनाद्युपचारैरभ्यर्च्य, इदं विष्णुरिति
मेधातिथिदृष्टया गायत्र्या विष्णुदेवतया सोमयागे पत्नीपाणौ हविर्धानाञ्जलार्था-
ज्यसंस्त्रवानयने विनियुक्तया विष्णुमभ्यर्च्य, नमस्ते रुद्रमन्वव इति परमेष्ठिदृष्टया
गायत्र्या ऐकरीद्वया शतरुद्रियहोमकर्मणि जर्तिलहवने विनियुक्तया रुद्रमभ्यर्च्य,
तत्सवितुरिति विश्वामित्रदृष्टया गायत्र्या सवितृदेवतयाऽग्निहोत्रे गार्हपत्योपस्थाने
विनियुक्तया सवितारमभ्यर्च्य, मित्रस्य चर्षणीधृत इति विश्वामित्रदृष्टया गायत्र्या
मित्रदेवतया पच्यमानोखायाः श्रणप्रक्षेपणे विनियुक्तया मित्रमभ्यर्च्य, इमस्मेवरु-
णेति शुनःशेषदृष्टया गायत्र्या वारुण्या सौत्रामण्यां विनियुक्तया वरुणमर्चयित्वो-
त्याय, अदृश्रमस्य केतवइति प्रस्कण्वसूर्यदृष्टया सौर्या गायत्र्या सूर्यातिग्राह्यग्रहणे
विनियुक्तया, हंसःशुचिपदिति वामदेवदृष्टयाऽतिजगत्या सौर्या राजसूये रथाहृदस्य
यजमानस्यावरोहणे विनियुक्तया च सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य, प्राच्ये दिशि
नमः इतिप्राचीं दिशं नमस्कृत्य तद्विदेवतामिन्द्राय नम इति प्रणम्य आग्नेय्ये दिशि
नमः अग्नेये नमः दक्षिणायै दिशि नमः यमाय नमः नैऋत्यै दिशि नमः निर्ऋतये नमः
प्रतीच्यै दिशि नमः वरुणाय नमः वायव्ये दिशि नमः वायवे नमः उदीच्यै दिशि नमः
सोमाय नमः ईशान्ये दिशि नमः ईशानाय नमः ऊर्ध्वायै दिशि नमः ब्रह्मणे नमः
अधरायै दिशि नमः अनन्ताय नमः इति दिशो देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य, ॐ ब्रह्मणे
नमः अग्नेये नमः पृथिव्यै नमः ओपधीभ्यो नमः वाचे नमः वाचस्पतये नमः विष्णवे
नमः महद्गो नमः अद्गो नमः अपांपतये नमः वरुणाय नमः इत्येकैकस्मै जलाञ्जलि-
न्दत्वा, संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरिति परमेष्ठिप्रजापतिदृष्टया त्रिष्टुभां त्वष्टृदेव-
तया दर्शपूर्णमासयागे पूर्णपात्रस्यजलप्रतिग्रहे विनियुक्तया अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा
मुखं विमृश्य, देवागातुविद् इति मनसस्पतिदृष्टया वातदेवतया विराट्छन्दस्क्या
समिष्टयजुर्हामि विनियुक्तया स्नानादिकर्माङ्गदेवता विसर्जयेत् ॥ इति माध्याह्निक-
ज्ञानकर्मपद्धतिः ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ प्रातराह्निकम् ॥ तत्र ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुद्ध आत्मस्वास्थ्यं विचिन्त्यो-
त्याय द्विराचम्य ततः सोपानत्कः सकमण्डलुर्नैऋतीं दिशं गत्वा अयन्त्रियैस्तृणैर-
फालकृष्टाम्भूमिमन्तर्थाय दिवासन्ध्ययोश्चोदञ्चुखो रात्रौ दक्षिणामुखो दक्षिणक-
र्णकृतोपवीतो मूत्रपुरीपोत्सर्गं विधाय गृहीतमेहन उत्थाय स्थानान्तरे उपविश्य
अर्द्धप्रसृतिमात्राऽमृदं सव्येन पाणिनाऽऽदाय पाणौ निधाय जलेन प्रक्षाल्य दशकृत्यो

सर्वप्राधान्ये हि नैक उद्दिश्यते । आभ्युदयिके च तथादर्शनात् । पितृणां रूपमा-
 स्थाय देवा अन्नमदन्ति तदिति । न च पितृणामदनं सम्भवति । तस्मादनेन
 प्रकारेण पितृरूपेण देवानान्देवतात्वमुच्यते । तच्च देवतात्वं पिण्डदानकाले
 सम्भवति, न भोजन इत्युक्तम् । तथा, अनिष्टा तु पितृन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्म
 वैदिकमिति । दर्शयति च यथाकथञ्चिद्ब्राह्मणभोजनम् “यथेकं भोजयेच्छ्राद्धे इति”
 “एक एव यदा विप्र इति” च । ब्राह्मणभोजनासम्भवेऽपि गयादीं पिण्डदानमात्र-
 दर्शनात् । तत् द्वैपायनोऽपि दर्शयति पिण्डदानकाले पितृणां हस्तोत्थानम् ।
 भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानन्तु शन्तनोरिति । यत्पुनरुक्तं सन्निधानावि-
 शेपादिति । तन्नैवम् । विशेषावगमात् । अवगम्यते हि विशेषः प्राक्प्रतिपादितवा-
 क्येभ्यः सकाशात्, तस्मात्पिण्डदानस्य प्राधान्यं तदङ्गमितरत् । यच्चोक्तं, श्राद्धमनेन
 भुक्तमिति तदुपचारवृत्त्या श्राद्धार्थेऽग्ने भुजिर्वर्त्तत इति । यदप्युक्तं कार्यत्वाविशे-
 पात् तत्रापि करोतिरिविरुद्धः । प्रधानन्तु कार्यमङ्गानि चेति । यदप्युच्यते पिण्ड-
 पितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये इति, तदपि पितृनिमित्तया गुणवृत्त्या ब्राह्मणा व्य-
 दिश्यन्ते । तस्मादसमुदायशब्दत्वम् । चिन्तायाः प्रयोजनं पिण्डदानाकरणे
 ऽभ्यावृत्तिः । अपरपत्न इति कृष्णपत्न इत्युच्यते । समाचारात् समाचरन्ति
 हि कृष्णपत्ने श्राद्धमिति । लिङ्गाच्च योऽपत्नीयते स पितर इति । पितृस-
 त्वावचनम् । तच्चाग्निमाननग्निमांश्च करोति । प्रसिद्धेः स्मृत्यन्तराभिप्रायाच्च । अग्न्य-
 भावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत
 इति । तन्न । अग्निमानेव करोति सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यात् । कथम्, इतरस्य होमास-
 म्भवात्सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यम् । कुत इति चेत् । स्मृत्यन्तरात्, न पैतृयज्ञियो होमो
 लौकिकेऽग्नौ विधीयते इति । स च पिण्डपितृयज्ञवदुत्वेत्यभिधीयते । अपिच
 दारसङ्ग्रहपूर्वकमावस्यथाधानं तत्पूर्विका च कर्मान्तरेषु प्रवृत्तिरिति । अतोऽपि
 नानग्निमतोऽधिकारः । यदुक्तमग्न्यभावे तु विप्रस्येति तदकृतावस्यथाधानाम्बुद-
 यिकविषयम् । या च प्रसिद्धिरुक्ता सा वटयज्ञवदपर्यालोचितप्रसिद्धिरिति । प्रेतेभ्यो
 ददातीति वचनात् । जीवते च पिण्डदानासम्भवात् । प्रेतपितृकस्य श्राद्धेऽधि-
 कारः । जीवतिपितृकस्याप्येके । यदेतदाह । ग्रियमाणे तु पितरि पूर्वपामेव निर्व-
 पेत् । विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धे स्वकं पितरशाशयेदिति । विप्रवदशनपत्ने द्वयोः

मूलम् ॥ अपरपक्षे श्राद्धहुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्यां यदहः सम्पद्येत
 तदहर्ब्राह्मणानामन्य पूर्वेषुर्वा स्नातकानेके यतीन् गृहस्थान्
 साधून्वा श्रोत्रियान् वृद्धाननवद्यान्त्वकर्मस्थानभावेऽपि
 शिष्यान्स्वाचारान् द्विर्नग्नशुक्लविक्रिधश्यावदन्तविद्वज्रजन-
 व्याधितव्यङ्गिष्वित्रिकुप्टिकुनखिवर्जमनिन्द्येनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदामन्त्रितो वाऽन्यदन्नन्न प्रतिगृह्णीयात्कृत्वाताञ्छुचीनाचा-
 न्तान्प्राञ्चुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्य
 एकैकस्योदञ्चुखान्द्वौ वा देवे त्रीन् पित्र्य एकैकमुभयत्र वा
 मातामहानाञ्चैवं तन्नं वा वैश्वदेविकम् । श्राद्धान्वितः श्राद्ध-
 हुर्वीत श्राकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वोशन-
 मिति श्रुतेस्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी
 स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यत उप-
 स्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवम् ॥ १ ॥ * ॥ * ॥

कर्कोपाध्यायकृतं श्राद्धसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ कात्यायनमुनिप्रोक्तश्राद्धसूत्रविनिर्णयम् । कर्तुं कर्कः
 समाक्रामन्नत्वा सर्वज्ञमच्युतम् । १ । श्रौतकर्मोन्तरं स्मार्त्तान्यावसथ्यादीन्यनु-
 विहितानि तत्र श्राद्धमनुक्तं तद्वक्तव्यमित्यत आह ॥ अपरपक्षे श्राद्धहुर्वीत ॥ श्रा-
 द्दमिति कर्मणो नामधेयं द्रव्यगुणादावप्रसिद्धेः । तच्च समुदायस्य सन्निधानाविशेषात्
 राजसूयवत् । स्मृतिश्च श्राद्धमनेन भुक्तमिति । पिण्डदानप्राधान्ये हि भुज्यर्थानुप-
 पत्तिः । कार्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात्समुदायनामधेयमिति । एवम्प्राप्त उच्यते । पिण्ड-
 दानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयं प्रवृत्तेस्तादर्थ्यात् । तत्कृतः । स्मृतेः । अपि नः स
 कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तपोदशीम् । पायसम्मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु चेति
 प्रार्थना पिण्डदानविषयैषा । तत्र हि तेषान्देवतात्वमसावेतत्तेऽन्नमिति मन्त्रव-
 र्णाङ्गिणाञ्च । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति वचनात्तत्प्राप्तेः । न भोजनस्य तदर्थता
 तस्य साक्षाद्ब्राह्मणामिभ्रवन्थात् । पित्रर्थत्वे च प्रमाणाभावात् । स्मृत्यन्तराच्च । सह-
 पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्ये पिण्डनिर्वपणं सुतै-
 रिति पिण्डनिर्वपणस्यैवेतिकर्तव्यतान्दशयति, न ब्राह्मणभोजनादेः । तथा च
 स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्, स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय चेति । सूत्रकारप्र-
 स्थानाञ्च । मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः । अन्यर्थसञ्ज्ञाकरणाच्चैकोद्दिष्टमिति ।

ब्राह्मणभावे “ एक एव यदा विप्रो द्वितीया नोपपद्यते ॥ पिहृणां ब्राह्मणो योज्यो
 दैवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥ तथा । यथेकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवन्तत्र कथं भवेत् ॥ अन्नं पात्रे
 समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने स्थाप्यन्ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ प्रा-
 स्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति ॥ श्राद्धान्वितः श्राद्धङ्कुर्वीत ॥
 नात्र श्रद्धा निमित्तत्वेनोच्यते । यः श्राद्धङ्कुर्वीत स्वकाले तच्छ्रद्धया ॥ शाकेनापि
 नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वीक्षणमिति श्रुतेः ॥ कृतावसथ्यस्य संवत्सरे
 त्रिः श्राद्धनियमः । क्षयाहे आहिताग्नेरभावास्यायाम्, अपरपक्षे तूभयोर्नियम इति यत्
 तत्स्मृत्यन्तरापेक्षया । इहेदानीम्भगवान् कात्यायनः शाकेनापि नापरपक्षमति-
 क्रामेदिति प्रथमपरपक्षङ्कर्तव्यतामाह । यतो मासि मासि वीक्षणमिति श्रुतेः ॥
 तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैशुनश्रमस्वाध्या-
 यान् वर्जयेत् ॥ तस्मिन्नहनि शुचित्वाद्यो नियमाः ॥ आवाहनादिवाग्यत
 उपस्पर्शनात् ॥ आवाहनादिवाग्यतो भवति आ उपस्पर्शनात् ॥ आमन्विताश्वै-
 वम् ॥ आमन्विता ये ब्राह्मणास्तेऽप्येवमेवानुष्ठानङ्कुर्युः ॥ १ ॥ * ॥

दीक्षितगदाधरकृतं श्राद्धसूत्रभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ शिवञ्च विप्रहर्तारिङ्गुहन्वै वामनन्तया । अम्बिकां शार-
 दाञ्चापि बन्दे विप्रोपशान्तये ॥ १ ॥ कात्यायनकृते श्राद्धसूत्रे व्याख्यापुरःसरम् ।
 प्रयोगपद्धतिङ्कुर्ये याज्ञवल्क्यादिसम्मतम् ॥ २ ॥ तत्र पूर्वाम्पीठमासीमुत्तरां वोपव-
 सेदित्वादिना श्रौतकर्माण्युपदिश्य “अथातो गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म” इत्यादिना
 स्मार्तान्यपि ध्याख्यायावशिष्टं श्राद्धङ्कर्म कर्तव्यमित्यत आह ॥ अपरपक्षे श्राद्ध-
 ङ्कुर्वीत ॥ श्राद्धमिति कर्मणो नामधेयम् । तत्र कर्ममते पिण्डदानस्यैव श्राद्धमिति
 नामधेयम् । ततश्च पिण्डदानकरणेऽभ्यावृत्तिः । पिण्डदानब्राह्मणभोजनाग्नौकरण-
 त्रयाणाङ्कर्मणां समुदायस्येत्यन्ये । श्राद्धशब्दः स्फुटीकृती ब्रह्मण्डे । देशे काले च
 पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् । पितृनुद्दिश्य विप्रैभ्यो दानं श्राद्धमुदाहृतमिति ॥
 अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष इत्युच्यते समाचारात्, समाचरन्ति हि कृष्णपक्षे
 श्राद्धमिति । लिङ्गाञ्च, योऽपनीयते स पितर इति । अत्र यद्यपि समस्तनासत्सन्-
 न्यपरपक्षस्य श्राद्धकालत्वम्प्रतीयते तथाऽपि स्मृत्यन्तरे दर्शनात् कन्याकुम्भसम्ब-
 न्धिनो विशिष्टत्वम्, तत्रापि कन्यासम्बन्धिनः पुण्यतमत्वम् । तथा च मनुः “अनेन
 विधिना श्राद्धन्तिरब्दस्येह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञियमन्वहम्”
 श्रुत्वपेक्षया हेमन्तग्रीष्मवर्षास्त्विति यदुक्तन्तद्विवेचितम् मत्स्यपुराणे ॥ अनेन

पिण्डदानम् । पितरि प्रेति पितामहे जीवति पित्रे प्रपितामहाय च पिण्डदानम् । पितामहमपि वा विप्रवद्भोजयेत् । एवं प्रपितामहमपि । यथाचाह । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः । पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतित्यत्रवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेदिति ॥ ऊर्द्धं वा चतुर्थ्याः ॥ अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृति चतुर्थ्युत्तरकालं वा ॥ यदह्नः सम्पद्येत तदहर्त्राह्नशानामन्व्य पूर्वेषुर्वा ॥ निगदव्याख्यातम् । अपरे वर्णयन्ति । न्यायात्तदहरामन्वणम्प्राप्नोति । प्रधानकालत्वाद्ज्ञानाम् । नैथुनप्रतिषेधान्यथानुपपत्त्या पूर्वदुरिवेत्यवगम्यते । तस्मात्पूर्वदुरिवेत्यवधारयति ॥ स्नातकानेक इत्येवमादि कुनखीवर्जमित्येवमन्तं निगदव्याख्यातम् ॥ अनिन्द्येनामन्वितो नापक्रामेत् ॥ श्राद्धार्थमनिन्द्येनामन्वितो वृतः सन् न नेच्छेत्, किन्तर्हि इच्छेदेव ॥ आमन्वितो वाऽन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् ॥ आमश्राद्धं केषाञ्चिदास्नातं तद्विषयोऽयं प्रतिषेध इति ॥ स्नाताञ्छुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युग्मान् ॥ स्नानमाचमनञ्च स्मृतिप्राप्तमेवानुवदति न कर्माङ्गत्वेन । देवश्राद्धे युग्मान्यथाशक्ति प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान् ॥ पित्र्ये कर्मण्ययुग्मान् यथाशक्त्या एकैकस्य पित्रादेरुपवेशयेत् उदङ्मुखान् । द्वौ वा देवे त्रीन् पित्र्ये ॥ अयमपरः पक्षः । द्वौ वा देवे देवेभ्यो द्वौ । त्रयाणामपि पित्रादीनां सम्बन्धिनः साधारणोऽस्त्रीनुपवेशयेत् ॥ एकैकमुभयत्र वा ॥ तृतीयमेतत् पदान्तरम् । देवे पित्र्ये च एकैकं भोजयेदिति ॥ मातामहानामप्येवम् ॥ मातामहानामप्ययमेव न्यायः । तत्र केचित् इममुपदेशं मन्यमानाः पृथक्कृत्य मातामहश्राद्धमिच्छन्ति । यदा मातामहेभ्यो दीयते तदैवमिति । तदयुक्तम् । विशेषानवगमात् । श्राद्धङ्कर्त्तव्यमिति चोभयोरवगम्यमानत्वात् । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । त्रींस्त्रीन्पिण्डदानवनेज्य दद्यादिति वीप्तामातामहपिण्डापेक्षया । सा च सहप्रयोग एवोपपद्यते । तथा च मन्त्रास्नातम् । पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्चेति । तत्र यावन्तो देवे पित्र्ये च पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि तावन्त एव । एतदाद्ये पक्षे ॥ तन्नं वा वैश्वदेविकम् ॥ विश्वेदेवास्तन्त्वेण वा । य एव पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि त एव । इतरपक्षद्वये च सर्वन्तन्त्वेणेति । यथा दैविकास्तथा पितृसम्बन्धिनाऽपि तन्त्राभ्युपगमात् । स चायमन्यः पक्षः । तथाऽन्यदपि

विकल्पार्थः । चतुर्थ्या ऊर्द्धमुत्तरकालम्पञ्चमीप्रभृति वा कुर्यात् ॥ तदुक्तज्ञौतमेन ॥
 अथ श्राद्धममावस्यायाम्पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति ॥ मनुस्मृतौ विशेषः ॥
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथे-
 तरा इति ॥ तिथिविषयकम्पक्षान्तरमाह ॥ यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणाना-
 मन्व्य पूर्वद्युर्वा ॥ तत्र चतुर्दशीं विना सर्वासु तिथिषु पञ्चम्यादिषु वा तदहर्हय-
 स्मिन्नहनि द्रव्यब्राह्मणयोः सम्पत्तिः स्यात्तदहस्तास्मिन्नहनि यथोदितान्ब्राह्मणा-
 नामन्व्य श्राद्धङ्कुर्यात् । अथ वा यद्दिने मृताहसञ्जिका तिथिरपरपक्षे स्यात्तदह्ने पूर्व-
 युर्वा ब्राह्मणान्निमन्व्य श्राद्धङ्कुर्यादिति सम्बन्धः । तथा च पुराणसमुच्चये ॥ या
 तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते । सा तिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीया प्रयत्नत
 इति ॥ यदहरिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकादन्यतरस्यामिति टच्प्रत्ययः ।
 ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् । पूर्वद्युर्विति व्यवस्थितविकल्पः । अस-
 म्भावितमैथुनान् यत्यादींस्तदहरामन्त्रयेत् । अज्ञानाम्प्रधानधर्मत्वादिति न्यायेन ।
 सम्भावितमैथुनान् पूर्वद्युरेवेति व्यवस्था । एतच्च व्यक्तीकृतमार्कण्डेयपुराणे ॥ निम-
 न्त्रयेत्तु पूर्वद्युः पूर्वोक्तौस्तु द्विजोत्तमान् । अप्रामौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योपि-
 त्सङ्गिनमिति ॥ स्मृतिः ॥ प्रार्थयित्वा प्रदोषान्ते भुक्त्वा नशयितान्द्विजान् । सर्वां-
 यासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यम्भवद्विश्व श्वभूते श्राद्धकर्मणि ।
 अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्वङ्गिमन्त्रयेत् इति ॥ पितृपूर्वकङ्गिमन्त्रणवन्व्यशाखाविषय-
 कम् ॥ कात्यायनमतानुवर्तिनान्देवानान्निमन्त्रणम्पूर्वम्, दैवपूर्वकं श्राद्धमिति वक्ष्य-
 माणत्वात् । पितृपूर्वङ्गिमन्त्रणमिति श्राद्धकाशिकाकारः ॥ मात्स्ये विशेषः ॥
 दक्षिणञ्जानुमालभ्य त्वम्मयाऽत्र निमन्त्रितः । एवङ्गिमन्त्रय नियमान्पैतृका-
 ज्ज्वावयेद्बुधः, इति ॥ राजन्यवैश्ययोश्च पुरोहितादिनिमन्त्रणङ्कुर्यात् “ऋत्वि-
 गराजन्यवैश्ययोरिति वचनात् । प्रतिदिनमपरपक्षश्राद्धकरणे स्मृत्यन्तरोक्तित्या-
 दिदोषो नास्ति ॥ तथा च कार्पाजिनिः ॥ नभस्यापरपक्षे तु श्राद्ध-
 ङ्कार्यन्दिने दिने । नैव नन्दादिवर्जं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥ दशम्यादिपक्ष-
 त्रये तु चतुर्दशी वर्जनीया ॥ कृष्णपक्षे दशम्यादावित्यादिमनुवचनम्प्रागुक्तम् ॥
 स्नातकान् । आमन्त्रय श्राद्धङ्कुर्यादिति शेषः ॥ त्रयः स्नातका भवन्तीत्यादिना
 स्नातकलक्षणञ्चोक्तम् कात्यायनेन ॥ अयञ्चापत्नीकनिमन्त्रणप्रतिषेधे प्रतिप्रसवः ।
 विभार्या वृषलीपतिरित्यत्रिणा निषिद्धत्वात् ॥ एके यतीन् ॥ निमन्त्रयन्ति । तदु-
 क्तम् । सम्पूजयेद्यतिं श्राद्धे पितृणां पुष्टिकारकम् । ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयो हि

विधिना आहुन्तिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥
 कन्यासम्बन्धिनि ऋतुपक्षेऽयं विशेषः । तस्या उभयथा सङ्कीर्तनमस्ति क्वापि प्रौष्ठ
 पदाद्यपरपक्षत्वेन क्वाप्याश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेन । तथा च विष्णुधर्मात्तरे मार्कण्डेयः ॥
 उत्तरात्त्वयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णुयायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशव-
 ऽधिकम् ॥ प्रौष्ठपद्यपरः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूहन्ततश्चापि दशम्यूह-
 न्ततोऽप्यति । शस्ता त्रयोदशी राजन् मघायुक्ता ततोऽधिका ॥ शङ्खेनाप्युक्तम् ॥
 प्रौष्ठपद्यामतीतायाम्मघायुक्तान्तयोदशीम् । प्राप्य आहुं हि कर्तव्यमधुना पाय-
 सेन तु ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य आहुङ्कार्यन्दिने दिने । त्रिभागहीनम्यत्नं
 वा त्रिभागन्त्वहर्द्धमेव वा ॥ आश्वयुज्याञ्च कृष्णायान्तयोदश्याम्मघासु च । प्रावृद्धती
 यमः प्रेतान्पितॄंश्चापि यमालयमिति ॥ त्रिभागहीनमिति प्रतिपदादिचतुष्टयं चतु-
 र्दशीञ्च विहाय पञ्चम्यादिपक्ष उक्तः । त्रिभागमिति पक्षतृतीयभागम् अनेन दशम्या-
 दिरुक्तः । अर्द्धमिति अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकमिति ॥ प्राच्यास्तु ॥
 पञ्चम्यूहन्तु तत्रापि दशम्यूहन्ततोऽप्यति इति विष्णुधर्मात्तरेवाकैकवाक्यत्वाय त्रिभा-
 गहीनं पठ्यादिविभागनेकादश्यादीत्याहुः । यत्तु तैरर्द्धमित्यस्य तृतीयभागाद्धन्त-
 योदश्यादीत्येवं व्याख्यानङ्गतम्, तत्पक्षमित्यस्यानन्वयदीपापक्षरूपेणमिति कम-
 लाकरभट्टाः ॥ सूत्रे कुर्वीतेति विधायकम्पदम् ॥ श्रेयैकानीं विचार्यते । किं आहु-
 साग्निकस्यैवाधिकार उत निराग्निकस्यापीत्यत्र कर्काचार्येण निर्णीतम् । अग्नौ-
 करणरूपस्याङ्गस्याग्न्यधिकरणत्वात्तदुपसंहारे साग्निकस्यैव शक्तिर्नंतरस्य “न पैतृ-
 यन्नियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते” इति निषेधात् । अत्र च दारसङ्ग्रहपूर्वक-
 ङ्कर्मावसथ्याधानन्तपूर्विका च कर्मान्तरप्रवृत्तिरित्यतोऽपि नानग्निमतोऽधिकार
 इति । यत्तूक्तम् अग्न्यभावेऽपि क्षिप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति तदप्यकृतावसथ्या-
 भ्युदयिकविषयम् । अनग्निमतोऽपि आहुऽधिकार इत्येवं विधा प्रसिद्धिस्तु इह वृत्ते
 यदास्तिष्ठतीतिवदनिश्चितमूलेति नानग्निमतः आहुऽधिकारे प्रमाणमिति । तदिद-
 मनुपपन्नम् । नित्यनैमित्तिकेषु हि यथा शक्ययात्तथा कुर्यादिति न्यायात्सर्वाङ्गोपसं-
 हाराशक्तस्याप्यधिकारात् । अग्न्यभावे तु पाणौ होमविधानात् । अस्य विधानस्य
 चोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् । सन्ति चाग्नौकरणरहितानि
 आहुानि तेऽप्यधिकारानिवृत्तेश्च । स्त्रीशूद्रानुपनीतानामपि आहुतोपदेशात्साग्निकान-
 ग्निकीभयाधिकारेण विहितं आहुं सिद्धमिति हेमाद्रिः । अपरपक्षे प्रतिपद्यभृतिदर्शा-
 न्तम्रत्यहङ्कर्तव्यमित्युक्त्वाऽधुना पक्षान्तरमाह ॥ ऊर्द्धं वा चतुर्थ्याः ॥ वाशब्दो

स्वभावात्कृष्णदन्तः, विद्वज्जननशुद्धलिङ्गचर्मा दाक्षिणात्ये प्रसिद्धः, व्याधितो व्याधियुक्तः, व्यङ्गो हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो विरुद्धाङ्गःसंस्थितश्चेति, अतः कुब्रवक्रमुखहस्तपादादीनाञ्च प्रतिषेधः सिध्यति । हीनाङ्गोऽधिकाङ्गश्च हीनातिरिक्ताङ्ग इति स्मृतेः ॥ श्वित्री श्वेतकुष्ठी कुष्ठगलिताङ्गः, कुनखी कुत्सितनखः, यतान्वर्जयित्वा निमन्त्रयेत् ॥ नन्वेतावतैवान्येषां वर्जनम्भविष्यति यदेते उपवेष्टव्या इत्युक्तम्, किमत्र द्विर्ग्रादीनान्निषेधः कृतोऽनधिकारार्थत्वात् । उच्यते । सत्यम्भवत्येवार्थान्निषेधो, यदा विहिता उक्तास्युस्तदा तद्व्यतिरिक्तानामर्थानान्निषेधः, किन्तु विहितानाम्ब्राह्मणानामप्राप्तौ निषिद्धातिरिक्तान्तरालिकब्राह्मणप्राप्त्यर्थन्दिर्ग्रातिवर्जनम् । अन्यथा विहितब्राह्मणालाभे तदतिरिक्तसमस्तवर्जनं, तदा श्राद्धकर्मलोपः स्यात् । तस्मात्साधूक्तन्दिर्गनादिवर्जमिति, शास्त्रान्तरगृहीतानप्युपवेशयेत् ॥ अनिन्येनामन्त्रितो नापक्रामेत् ॥ अनिन्यो लोकापवादरहितः, तेन श्राद्धार्थन्निमन्त्रितो विप्रो न व्यतिक्रमङ्कुषात्, तथा चाग्निष्टोमप्रकरणेऽध्वरकाण्डे श्रुतिः “सहोवाचानिन्या वै माश्रुपत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशकमपक्रमितुमिति तस्मादुहानिन्यस्य वृतो नापक्रामेदिति ॥ मनुस्मृतिक्रमे दीपमाह ॥ केतितस्तु यथान्यायं ह्यव्यकथ्ये द्विजोत्तमः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ न केवलं ब्राह्मणस्य व्यतिक्रमे दीपो यजमानस्यापि ब्राह्मणव्यतिक्रमे दीपः स्यात् ॥ तथा हि यनः ॥ आमन्त्रय दीपो यजमानस्यापि ब्राह्मणव्यतिक्रमे पूजयेत् । अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायत इति ॥ आमन्त्रितो वाऽन्यदन्नं प्रतिगृहीयात् ॥ निमन्त्रितो विप्रोऽन्यदन्नं श्राद्धदिरूपमामात्रं सिद्धं वा न प्रतिगृहीयात् भोजनान्तरं वा न कुर्यात् ॥ यथाह देवलः ॥ पूर्वन्निमन्त्रितोऽन्यस्य यदि कुर्यात्प्रतिग्रहम् । भुक्ताहारोऽपि वा भुङ्क्ते सुकृतन्तस्य नश्यति ॥ अन्येनामन्त्रितस्यान्यश्राद्धग्रहणे दीपमाह मार्कण्डेयपुराणे व्यासः ॥ भुङ्क्ते श्राद्धन्तु योऽन्यस्य नरोऽन्येन निमन्त्रितः । देवे वाऽप्यथ वा पित्र्ये स तु निष्कृष्यते खगेः ॥ यमोऽपि । आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकायां शतङ्गत्वा चाण्डालेष्वभिजायत इति ॥ अथोपवेशनमाह । स्नाताञ्जुचीनाचान्तान्प्राञ्चुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्ये । उपवेशयेदिति वाक्यशेषः । कीदृशानुपवेशयेत् स्नातान् कृताङ्गवान्, पुनः कीदृशान् शुचीन् सूतकादिरहितान्, पुनः कीदृशान् आचान्तान् यथाशास्त्रमाचान्तान्, न यथाकथञ्चित् यवम्भूतान्, देवे वैश्वदेवार्थं युग्मानिति बहुवचनाञ्जुतःपडादीन् प्रागग्रेषु कुशेषु प्राञ्चुखानुपवेश्य यथाशक्त्ययुग्मान् त्रिपञ्चादीन् पित्र्येषुपवेशयेत् । द्विगुणमुदगग्रेषु

नित्यशः ॥ तत्कृतं सुकृतं यत्स्यात्तस्य यद्भागमामुयात् ॥ मार्कण्डेयोऽपि । भिक्षा-
 र्यमागतान्वाऽपि काले संयमिनेो यतीन् । भोजयेत्प्रणताधैस्तु प्रसादोच्यतमानस-
 इति । यतिस्तु त्रिदण्डी । एकदण्डिनां श्राद्धे निरस्तत्वात् । तथाहि । मुण्डान्
 जटिलकापायान् श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् । शिखिभ्यो धातुरक्तभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदा-
 पयेत् । यतिं कुटीचरम् बहूदकञ्च ॥ इतरयोः कलौ निपिदुत्वात् । तथाहि दीर्घ-
 कालम्ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थाश्रमं तथा । हंसः परमहंसश्च कलौ नैतच्चतुष्टयम् इति ॥
 गृहस्थभ्रंसाधून्वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । पात्निकयतिनिमन्त्रणनियेधार्थो वाशब्द
 इति केचित् ॥ तथा च जाबालिः ॥ अश्रान्ति ये तु मांसानि भार्याहीनाश्च ये द्विजाः ।
 ये च मातुलसम्बन्धा न ताञ्छ्राद्धे निवेशयेत् ॥ साधून् क्षीणदोषान् गृहस्थान् निम-
 न्त्रयेत् । तथा च विष्णुपुराणे । साधवः क्षीणदोषास्त्विति । पुराणसमुच्चये । गृहस्थाः
 कुलसम्पन्नाः प्रख्याताः कुलगोत्रतः । स्वदारनिरताः शान्ता विज्ञेयाः पङ्क्तिपावना इति ॥
 श्रोत्रियान् । निमन्त्रयेदिति शेषः ॥ श्रोत्रियलक्षणमाह देवलः । एकशरणां सकल्पाञ्च
 पद्भिरङ्गैरधीत्य च । पद्भिरनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नम धर्मवित् ॥ कल्पस्य पृथग्रह-
 णमादरार्थम् । तथा हि, जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति
 विप्रत्वन्तिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ वृद्धान् । ज्ञानतपोषयोवृद्धान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । अन-
 वद्यान्स्वकर्मस्थान् । पितृमातृवंशद्वयविशुद्धान् स्वयमपि लोकापवादरहितान्
 स्वकर्मस्थान् स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानरतान्निमन्त्रयेत् । एवमुख्यकल्पन्दर्शयित्वा-
 ऽनुकल्पन्दर्शयति । अभावेऽपि शिष्यान्स्वाचारान् । पूर्वोक्तानाम्ब्राह्मणानामभावे
 शिष्यानपि स्वाचारान्निमन्त्रयेत् । शिष्या ब्रह्मचारिणः । स्वाचारानिति अग्निपरिचर-
 णगुरुशुश्रूपाभिरतान्तेपाञ्चैकान्ननिषेधेऽपि वाचनिकं श्राद्धभोजनम् ॥ व्यासः ॥ अति-
 न्दामन्त्रितः श्राद्धे विप्रोऽद्याद् गुरुणीदितः । एकान्नमविरोधेन व्रतानाम्प्रथमाश्रमीति ॥
 अत्रिः ॥ ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः । वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते
 गुणवत्तरा, इति ॥ एवन्निमन्त्रणीयानुक्ताऽथवर्ज्यानाह ॥ द्विर्नग्नशुक्लविक्षिधश्या-
 वदन्तविद्वुप्रजननव्याधितव्याङ्गिष्वत्रिकुम्भिकुनखिवर्जम् ॥ द्विर्नग्नः दुश्चर्मा स
 च जन्मान्तरे गुरुतल्पगोभूतः, अथवोभयोर्गौत्रयोर्वेदस्याग्नेश्च विच्छेदः सद्विर्नग्नः ।
 तदुक्तम् ॥ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येत त्रिपूरुषम् । द्विर्नग्नः स तु विज्ञेयः श्राद्धकर्मणि
 निन्दित इति ॥ शुक्लीऽतिगौरो मण्डलकुष्ठी वा । विक्षिधो दन्तुरः । तथोक्तमनुना ।
 यस्य नैवाधरोष्ठाभ्याञ्छ्राद्यते दशनावलिः । विक्षिधः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्ति-
 पणः ॥ विक्षिधः पूतिगन्धिघोण इति गौभिलीयश्राद्धकल्पभाष्ये ॥ श्यावदन्त इति

पितृहा सोऽपि जायते, इति स्कन्दपुराणवचनात् पितृणामिव मातामहानामपि तस्मिन्नेव प्रयोगे दानमिच्छन्ति, तज्ज्ञातीव युक्ततरम् ॥ तथा च पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति ॥ तन्नत्र वा वैश्वदेविकम् ॥ विश्वेदेवास्तन्नेष वा य एव पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि त एव, सचायमन्यः पक्षः । तथाऽन्यदपि ब्राह्मणाभावे, एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते । पितृणां ब्राह्मणी योज्यो दैवे त्वग्निर्गोयजयेत् ॥ प्रणीतापात्रमुद्धृत्य ततः श्राद्धं समारभेदिति ॥ तथा हि ॥ यद्येकभोजयेच्छ्राद्धे दैवन्तत्र कथम्भवेत् । अन्नम्पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने स्थाप्यन्ततः श्राद्धम्प्रकल्पयेत् । प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे, इति ॥ श्राद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत । नात्र श्राद्धा निमित्तत्वेनोच्यते । यच्छ्राद्धं कुर्वीत स्वकाले तच्छ्राद्धयेत्यर्थः ॥ शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् । यद्यन्न लभेत तदा शाकेनाप्यपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत । तथा च ब्रह्मपुराणे । पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपत्रे तु सर्वदा । पराधीनः प्रवासी च निर्द्वन्द्वो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकमिति ॥ अनेनावश्यं कर्त्तव्यताऽभिहिता ॥ तत्र हेतुमाह ॥ मासि मासि वोश्चनमिति श्रुतेः । अथ धर्मानाह । तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तस्सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् । तदहस्तस्मिन्नहनि श्राद्धदिने एते नियमाः, शुचिर्वाह्याभ्यन्तरक्तवसनरक्तस्रावाद्यशुद्धिरहितः । अथ वा शुक्लवासाः शुचिः, कायायादेः प्रतिपिद्वत्वात् ॥ तथा च हारीतः ॥ शुचयः शुचिवाससः स्युरिति । अप्रमत्त इति स्मृत्युक्तकालादिषु सावधानः । स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपादिव्यतिरिक्तवेदपाठः । मैथुनम्पूर्वदिनेऽपि । सुगममन्यत् । अन्वेऽपि दातृभोक्तोर्नियमाः स्मृत्युक्ता ग्राह्याः । यमः । पुनर्भोजनमध्वानम्भाराध्ययनमैथुनम् । सन्ध्याम्प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत् ॥ मत्स्यपुराणे । पुनर्भोजनमध्वान-म्यानमायासमैथुनम् । श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विर्वर्जयेत् ॥ स्वाध्यायङ्कलहृद्वैव दिवास्वापन्तयैव च ॥ पानं मुरापानम्, तच्च यस्य प्राप्तन्तस्यैव निषेधः ॥ दन्तधा-वनताम्बूलं स्निग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौषधपराञ्च श्राद्धकृत्स्र-वर्जयेदिति ॥ दन्तानान्धावने प्रायश्चित्तञ्चोक्तं विष्णुरहस्ये ॥ श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्त-धावनम् । गायत्रीशतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति । अध्वादिगमने दोषमाह यमः ॥ आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानम्प्रतिपद्यते । भ्रमन्ति-पितरस्तस्य तस्मात्सं पांसुभोजिनः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु शायसः । होम-

कुशेषु, अयुगमत्वंञ्च नवंभ्योऽर्शांवेदितव्यम् । तथा च गौतमः ॥ नवावरान्भोजयेद-
युजो यथोत्साहञ्चेति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि । सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्शांभोजयीत सति
द्विजान् । नोर्द्धङ्कर्त्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्य दर्शनादिति । अत्र स्नानग्रहणङ्गीणस्नान-
निषेधार्थम्, अथवा स्मृतिप्राप्तमेवानुवदति, अथ वा विशिष्टविधिः । तथा च वायु-
पुराणे । सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि । अद्भ्येतानि यो दद्यादश्व-
मेधफलं लभेदिति ॥ देवलोऽपि । ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृत्तलोमनखान् द्विजान् ।
अभिगम्य यथापूर्वमग्रच्छेदन्तधावनम् ॥ तैलमुदत्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्द्वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति ॥ आचमने विशेषी विष्णुपुराणे ॥ उपस्पर्-
शस्तु कर्तव्यो मण्डलस्योत्तरे दिशि । कर्त्राऽथ वा द्विजैर्वापि विधिवद्वाग्यतैः सदा ॥
मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यादाचमनद्विजः । सोमपानफलम्राहुर्गर्गकाश्यपगौतमा
इति ॥ तथा चापस्तम्बे ॥ कुर्युराचमनं विप्रा उदीच्यामण्डलाद्बहिः । अन्यदिक्षु
यदा कुर्यान्निराशाः पितरो गता इति ॥ अविशेषे प्राप्ते विशेषमाह ॥ एकैकस्योद-
ञ्चुखान् ॥ एकैकस्य पित्रादित्रयस्य यथाशक्ति प्रतिपुरुषमुदञ्चुखानयुगमानुपवे-
शयेत् ॥ पत्नान्तरमाह ॥ द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्ये ॥ द्वौ वा दैवे देवभ्यो द्वौ वा ।
पित्र्ये, अत्र वाय्वृतुपितृपत्नी यदित्यनेन कर्तार्यं यत्प्रत्ययः । रीङ्कृत इति
रीङ्गादेशः । यस्येति चेति ईकारलोपः ॥ पितरो देवता अस्येति पित्र्यं तस्मिन्पित्र्ये
कर्मणि त्रीन् पितुरेकम्पितामहस्यैकम्पितामहस्य चैकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ द्वौ दैवे
प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वेति ॥ मनुर्विशेषमाह । द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकै-
कमुभयत्र वा । भोजयेत्सप्तद्वोऽपि न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ सत्क्रियां देशकालौ च
शौचम्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान्विस्तरौ हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ ब्राह्मेऽपि ॥
यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषो बहुतरो भवेत् । श्राद्धनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य
विस्मृतिः ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गा निन्दा दातृषु भोक्तृषु, इति ॥ देशकालधनाभावे
पत्नान्तरमाह ॥ एकैकमुभयत्र वा ॥ शेषान्वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेशमनीति ।
स्मृतिः । अयुगमानपसव्येन पितृपूर्वन्निमन्त्रयेत् । पित्रादेः सप्त पञ्च त्रीनेकैकस्यैकमेव
वा । दैवे पद् चतुरो द्वौ वाऽप्येकैकमुभयत्र वेति ॥ मातामहानामप्येवम् ।
मातामहानामप्येवं सर्वे पत्ना भवेयुरित्यर्थः । तत्र केचिदिदमुपदेशमन्यमाना
पृथङ्कृत्य मातामहश्राद्धमिच्छन्ति । यदा मातामहेभ्यो ददाति तदैवमिति, तदेतदु-
पेक्षणीयम् ॥ अपरंतु, पार्वणाङ्कुरते यस्तु केवलम्पितृहेतुतः । मातामहं न कुरुते

देवनिर्मितः । प्रत्रमद्विः एकः स्वधया पितृलोकान् प्रीणाहि-
नः स्वाहेति सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानाम्पात्राणाम-
न्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वैकैकस्यैकैकेन ददाति
सपवित्रेषु हस्तेषु यां दिव्या आपः पयसा सम्भ्रूवुर्या अन्त-
रिक्षा उत पार्थवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः
शिवाः शंशस्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेपतेऽर्घ्य इति प्रथमे
पात्रे सशंसवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं
पात्रनिदधात्यत्र गन्धपुष्पधूपदोषवाससाञ्च प्रदानम् ॥ २ ॥

कर्कः ॥ देवपूर्वथं श्राद्धम् ॥ यत्किञ्चित् क्रियते तत्सर्वन्देवपूर्वम् । पिण्डपि-
त्यज्ञवदुपचारः पित्र्ये । पित्र्ये पिण्डपितृयज्ञवत् क्रिया । अपसव्यं दक्षिणामुखेन
कर्त्तव्यं दक्षिणसंस्थमिति यावत् । द्विगुणास्तु दर्भाः ॥ प्रकृतत्वात् पित्र्यं ख ॥
पवित्रपाणिर्देवादासीनः सर्वत्र ॥ यद्ददाति तत्सर्वमासीनः पवित्रपाणिश्च
दैवे पित्र्ये च, सर्वत्र ग्रहणात् ॥ प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वा ॥
प्रश्नेषु पङ्क्तिराद्यः प्रष्टव्यः सर्वे वा । आद्ये पक्षे सामर्थ्यात्तस्यैव प्रतिप्रश्नः ।
आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ तच्चास्तरणं सामर्थ्यात्पूर्वमुपवेशनाद् द्रष्टव्यम् । तत्र
केचिदस्मिन्नेवावसरे विप्रानुत्याप्य दर्भास्तरणं कुर्वन्ति । तदपुक्तम् । प्रागास्तरणा-
दुपवेशनस्य धर्ममात्रप्रसङ्गात् । प्रथमं यदुपवेशनं तस्माद्दृष्टं परिकल्पयेत् । न च
तत् । तथाच स्मृत्यन्तरे । कुशोत्तरेष्व्वासनेषु उपवेशयेदिति ॥ विश्वान्देवानावा-
हयिष्य इति पृच्छति ॥ पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान् वा ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे-
देवास आगतेत्यनयाऽऽवाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा
पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयाऽऽवाह्या-
वकीर्यायन्तुन इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्यैकस्मिन्नप
आसिञ्चति शत्रोदेवोरिति ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातः सन् विश्वेदेवास आगतेत्यनया
आवाहयेत् । अवकीर्यां प्रकिरणम् । तच्च तिलैः कर्त्तव्यम् । दैवे केचिद्यथैः कुर्वन्ति ।
तदपुक्तम् । अनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवति, तस्मात्प्रकरणानुय-
हान्तिलैरेव कर्त्तव्यं दैवेऽपीति । विकरणानन्तरं विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपेत् ।
तत उदक्षुखान् पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति, पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा । आवाह-

कृत्रेन्नरोगी स्यात्पाठादायुः प्रहीयते ॥ दानद्विष्कलतामेति प्रतिग्राही दरिद्रताम् ।
 कर्मकृज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेदिति ॥ मैथुनञ्चाष्टविधम् ॥ दक्षः ॥ स्मरण-
 क्रीतेनङ्कलिः प्रेक्षणदुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव चेति ॥
 शातातपः ॥ श्राद्धकृत्वा परश्राद्धे भुञ्जति ये तु मोहिताः । पतन्ति पितरस्तेषां
 लुपप्रिणद्धोदकक्रियाः ॥ अन्ये च नियमास्तत्र तत्र बह्यन्ते, ते च श्राद्धप्राधान्ये
 गौणत्वे च न्यायबाधिताः क्वापि केऽपि न भवन्ति ॥ यथा, तीर्थश्राद्धेऽध्वा उप-
 वासश्च न दोषाय । गर्भाधःननिमित्ते श्राद्धे मैथुनम् । अग्निहोत्रनिमित्ते श्राद्धे
 होमः । स्वद्वितीयविवाहश्राद्धे प्रतिग्रहः । श्वङ्कन्यादानाभ्युदयिके दानम् । तीर्थ-
 यात्राऽऽरम्भसमाप्तोरप्यध्यानमेव तेषाम्परतन्त्रत्वात्, एवञ्च सर्वत्र स्वयमूहनीयम् ॥
 आवाहनादि वाग्यत औपस्पर्शनात् ॥ आवाहनादि आवाहनादारभ्य आउप-
 स्पर्शनाद्गीक्तुराचमनपर्यन्तं यजमानो वाग्यतो भवेत्, वाग्यमनलोपे वैष्णवमन्त्रजपो
 विष्णुस्मरणं वा प्राथमिचत्तम् ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ यदि वाग्यमलोपः
 स्याज्जपादिषु कथञ्च न । व्याहरेद्वैष्णवमन्त्रं स्मरेद्वा विष्णमव्ययम् ॥ अज्ञानाद्यदि
 वा मोहात्प्रथ्वेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
 तथा च शतपथश्रुतिः ॥ अथ यद्वाचयमी व्याहरति तस्मादुहैष विसृष्टो
 यज्ञः पराडावर्तते तत्र वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेदित्यादि ॥ आमन्त्रिता-
 श्वैवम् ॥ आमन्त्रिता ये ब्राह्मणास्तेऽपि एवमेवानुष्ठानङ्कुर्युरित्यर्थः ॥ इति श्रीत्रिर-
 ग्निचित्समादस्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविनिर्मिते कातीयश्रा-
 द्दसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका ॥

मूलम् ॥ दैवपूर्वञ्च श्राद्धं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृन् द्विगु-
 णास्तु दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्ति-
 मूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवाना-
 वाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आग-
 तेत्यनयाऽऽवाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा
 पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उग्रान्तस्त्वे-
 त्यनयाऽऽवाह्यावकीर्यायन्तु न इति जपित्वा यज्ञियत्तचम-
 सेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपि आसिञ्जति शन्नोदेवीरित्ये-
 कैकस्मिन्नेव तिलानावपति तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो

मिच्छन्ति । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वादित्यनेन न्यायेन यत्रैकद्रव्य-
विषयः कर्माभ्यासः तत्र सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वादभिधानस्य, मन्त्रेण च देवता द्रव्यं
कर्माभिधेयम् । तदमिहितं सकृदप्युच्यमानेन न पुनरभिधानमपेक्षते । स चायं या दिव्या
इति द्रव्याभिधायको मन्त्रः अनेन द्रव्यमभिधीयते, तच्च सकृद्द्रव्यमभिहितमेव
भवति तस्मात्सकृन्मन्त्र इति । तदेतदन्याय्यम् । एकदेशप्रतिपत्तेः एकदेशो ह्यस्य
द्रव्यस्य प्रतिपाद्यते । प्रतिब्राह्मणं यावत् प्रतिपाद्यते तावन्मन्त्राभिधानेन
संस्क्रियते । तस्मात् प्रत्यर्घमयस्मन्त्रो ग्रहणवत् । अत्र केचित् दैवपात्रं पूरयित्वा
तदनन्तरञ्च दत्त्वा ततः पितृपात्रजातस्य पूरणादि कुर्वन्ति । तदसत् । न हि
काण्डानुसमयस्यात्र प्रमाणमस्ति पदार्थानुसमयोऽप्यम् । तस्मात्समानं पूरणम् ।
ततो दानम् । स्मृत्यन्तरसम्भवेऽपि प्रवाहे यदि त्वस्ति ततो विकल्प इति ॥
प्रथमे पात्रे सञ्ज्ञवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रन्निद-
धाति ॥ संस्रवाः पात्रसंल्लग्नाः ॥ अत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम् ॥
अस्मिन्नवसरे विप्रेभ्यो गन्धादिदानम् । केचित्प्रकृतत्वात् अत्रेति सर्वनाम्नो निर्दे-
शात्पात्रे गन्धादीनीच्छन्ति । तदसत् । अदृष्टप्रसङ्गात् । तस्मादत्रशब्दोऽवसरार्था
द्रष्टव्यः ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ दैवपूर्वञ्च श्राद्धम् ॥ आउपस्पर्शनादित्यनुवर्त्तते निनन्त्रणादि
आचमनपर्यन्तं श्राद्धे यत्किञ्चित्क्रियते तत्सर्वन्दैवपूर्वकङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ तथा च
देवलः ॥ यद्यत्र क्रियते कर्म पैतृकम्ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वन्तत्र कर्तव्यं वैश्वदेवस्य
पूर्वकमिति ॥ पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये ॥ पितृकर्मणि पिण्डपितृयज्ञवत्क-
रणम्भवतीत्यर्थः ॥ अनेनापसव्यदक्षिणामुखवामजानुपाताद्यतिदिष्टम् । अतश्च नी-
वीवन्धनादिपिण्डोत्थापनपर्यन्तम्यिण्डपितृयज्ञोक्तधर्मो भवतीति ॥ एतदपवादः ॥
अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि । सूक्तस्तोत्रजपम्मुक्त्वा विप्राणाञ्च विसर्ज-
नम् ॥ अपि च ॥ सूक्तस्तोत्रजपम्मुक्त्वा पिण्डाग्राणञ्च दक्षिणाम् । आह्वानस्वागते
चैव विना च परिवेषणम् ॥ विसर्जनं सौमनस्यमाशियाम्प्रार्थनन्तथा । विप्रप्रदक्षि-
णाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥ पित्र्यमन्यत्प्रकर्त्तव्यम्प्राचीनाधीतिना सदेति
जमदग्निः ॥ द्विगुणास्तुदर्भाः ॥ पित्र्ये इत्यनुवर्त्तते, तु पुनः पित्र्ये हविस्त्सर्गादौ
द्विगुणीकृता दर्भा भवन्ति, अर्धाद्वैत्रे ऋजव इति । अत्राह वीधायनः ॥ प्रदक्षिणन्तु
देवानाम्पितृणामप्रदक्षिणन् । देवानामृजवो दर्भाः पितृणान्द्विगुणाः स्मृताः ॥

येत्यनुज्ञात उग्रान्तस्त्वेत्यनया आवाहयेत् । अत्र पितृन् पितामहान् प्रपितामहाना-
वाहयिष्य इति पितृणां मातामहानामप्येवमित्यतिदेशाच्च मातामहान् प्रमाता-
महान् वृद्धप्रमातामहानावाहयिष्य इत्युक्तं पितृभूतिना । तदयुक्तम् । पितृशब्दस्तु
सपिण्डीकरणान्तसंस्कारजन्यपितृभावापत्तिरूपः । यथा पितृभ्यो दद्यात् पितृनावा-
हयिष्ये पितृभूविषे अन्तवे आयन्तुनः पितर इति अत्र पितरो मादयध्वमिति अमी
मदन्तपितर इति नमोवः पितर इति एतद्वः पितर इति तर्पयत मेपितृनित्यादि ।
तस्य पित्रादिषु मातामहादिषु मातृभ्रातृपितृव्यादिषु च तुल्यत्वान्नोद्धते । अतः
पितृनावाहयिष्य इत्येवावाहनप्रश्नः । अवकीर्य आयन्तुन इति जपेत् । यज्ञियवृक्ष-
चमसाः पालाशवैकङ्कतकापर्ण्यवैल्वखादिरौदुम्बराणामन्यतमाः । तेषु प्रत्येकं
पवित्रान्तर्हिंतेषु शन्नोदेवीरित्यनेन मन्त्रेणाप आसिञ्चति ॥ एकैकस्मिन्नेव तिला-
नावपति तिलोऽसीति ॥ अनेन मन्त्रेण प्रत्येकं पात्रेषु तिलानावपति । देवे
पात्रे केचिद्यवानावपन्ति । तदयुक्तम् । उक्तहेतुत्वात् । यदि स्मृत्यन्तरे स्पष्टं वचनं
भविष्यति, ततो विकल्पेन भवितव्यम् । न पुनरेकान्तेन यवानामावपनमिति ॥
सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते ॥
उदुम्बरं ताम्रमुच्यते प्रायोवचनात् धातुमत्सङ्गिधानाच्च । तेनावाह्यमौदुम्बरम् । तस्य
तु यज्ञियत्वादेव प्राप्तत्वात् यज्ञियवृक्षचमसेष्वित्यनेन । तस्मादौदुम्बरन्ताममुच्यते ।
यानि वा विद्यन्ते, मृन्मयादीन्युच्यन्ते ॥ पत्रपुटेषु वेति ॥ अर्थात्पत्रपुटा मृन्मया-
दिषु विकल्पन्ते । तानि च पात्राणि पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि
क्रियन्ते । यत आह ॥ एकैकस्यैकैकेन ददाति ॥ एकैकस्य पित्रादेः, यत्सम्बन्धि
दानं तदेकैकेन पात्रेण निर्वर्तयितव्यम् । केचिद्वैश्रदेविके ब्राह्मणसङ्ख्याया पात्राणि
कुर्वन्ति । तदयुक्तम् । यतो न ब्राह्मणसम्बन्धेन पात्राणां श्रवणं, किन्तर्हि देवतास-
म्बन्धेन । तस्मादेकदेवताकत्वादेकमेव दैविकं पात्रमिति ॥ सपवित्रेषु हस्तेषु या
दिव्या आप असावेपतेऽर्घं इत्येवमन्तं सूत्रम् ॥ ब्राह्मणहस्तेषु सपवित्रेषु
ददाति या दिव्या आप इत्यनेन । पवित्राणि यान्यन्तर्धापोदकमासिक्तं तानि
प्रकृतत्वाद्भवन्ति । केचित्कृतप्रयोजनत्वादेव तेभ्योऽन्यान्नुत्पादयन्ति । तदयुक्तम् ।
स्मर्यते हि दर्भाणामन्यत्र विनियुक्तानामन्यत्रापि विनियोगः । तस्मात्प्रकरणान्त-
न्येव भवन्ति । असावित्यत्र यथादैवतं नामादेशः । एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो
ब्राह्मणास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रगतोऽर्घः प्रतिपाद्यः । तत्र केचित्सकृन्मन्त्रवचन-

आसनेषु दर्भानास्तीर्यति वदता हस्ते विष्टरवद्दाननिराकृतम् ॥ कर्काचार्यास्त्वेव-
माहुः । एतदास्तरणं सामर्थ्यात्पूर्वमुपवेशनाद् द्रष्टव्यम् । पाठक्रमादर्धक्रमस्य
बलिष्ठत्वात् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयाऽऽवाह्याव-
कीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति ॥
ततो ब्राह्मणैरावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनया ऋचा आवाह्य वैश्व-
देवब्राह्मणपुरतो यवान्प्रादक्षिण्येनावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममितीममन्तस्य-
ठित्वा पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति । अत्र तिलैरवकिरणमिति कर्काचार्या
आहुः । अन्यं तु यवैरन्ववकीर्यति याज्ञवल्क्यवचनाद्यैः कुर्वन्ति । द्विजानेकत्वेऽपि
न प्रतिद्विजमावाहनावृत्तिः, सकृदावाहनेनैवानेकब्राह्मणाधिष्ठाने देवताध्यासन-
सम्भवात् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तुन इति
जपित्वा यज्ञियवृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो-
देवीरिति ॥ आवाहयेति ब्राह्मणैराज्ञापित उशन्तस्त्वेति मन्त्रेण पितृनावाह्य
पितृब्राह्मणानामग्रतस्तिलानप्रादक्षिण्येनावकीर्यायन्तु नः पितर इति पठेत् ॥
यज्ञमर्हन्तीति यज्ञियाः पालाशादयः, यज्ञत्विरभ्यां घखजाविति घप्रत्ययः । ते वै पा-
लाशाः स्युरित्युपक्रम्य एते हि वृक्षा यज्ञिया इति हविर्यज्ञकाण्डे श्रुतिः । एषाम-
न्यतमेषु चमसेषु अनन्तर्गभसाग्रप्रादेशमात्रकुशद्वयसहितेषु शन्नो देवीरभिष्टय
इत्यनेन एकैकस्मिन्नपो निषिञ्चेत् । चमसानां लक्षणञ्चोक्तं यज्ञपार्श्वे । चमसानान्तु
वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः । त्र्यङ्गुलन्तु भवेत्खातं विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
वैकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्विलाश्चमसाः स्मृताः । अन्योऽन्यावपि कार्याः स्युरिति ।
तत्रैवीक्तम् । प्रादिशायामा इति च ॥ पवित्रलक्षणञ्चन्दोगपरिशिष्टे । अनन्तर्ग-
भिर्भणं साग्रङ्कौशान्द्वदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिदिति ॥
अत्र देवपात्रे द्वे पवित्रे पितृपात्रे त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तदुक्तञ्चतुर्विंशतमते ।
द्वे द्वे शलाके देवानान्तिस्त्रस्त्रस्तु पार्श्वे । एकोद्विष्टे शलाकैका आद्देष्वर्चेषु
निक्षिपेदिति । अत्र याज्ञवल्क्यवचनेनावाहनार्थपूर्णादानानां यद्यपि काण्डानुस-
मयः प्रतीयते, तथापि पदार्थानुसमयो बोद्ध्यः । तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्य-
योगादिति परिभाषितत्वात् । अस्यार्थः । तुल्यानां प्रधानानां समवाये एकप्रयोगा-
नुष्ठाने यत्साधारणमङ्गजातन्तत्सर्वेषाम्पूर्वम्भवति, तथासत्यानुपूर्व्येण पदार्थाः कृता
भवन्ति । यथा । आद्दे पित्रादिपङ्कभागा एकत्र प्रयोगे क्रियन्ते तत्र निमग्नणादयः

* अन्येषोऽपि हि कार्याः स्युरिति क्वचित्पाठः ।

कात्यायनस्मृतौ विशेषः, सपिण्डीकरणं यावद्दुर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणा-
 दुर्द्वन्द्वगुणैर्विधिवद्भवेदिति ॥ दर्भलक्षणञ्चोक्तं यज्ञपार्ष्व ॥ कीदृशा यज्ञिया दर्भाः
 कीदृशाः पाकयज्ञियाः । कीदृशाः पितृदेवत्याः कीदृशा वैश्रदेविकाः ॥ हरिता यज्ञिया
 दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः । समूला पितृदेवत्याः कल्मापा वैश्रदैविकाः ॥ अग्र-
 सूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः । असूलाः कुतपा ज्ञेया इत्येषा नैगमी
 श्रुतिः ॥ प्रादेशादधिका दर्भास्त्रिपत्रादियुताश्च ये । कुशास्ते याज्ञिकैः प्रोक्ताः
 स्नानादिषु पवित्रकाः ॥ दर्भाः किमर्थन्दीयन्ते श्राद्धकालेषु किन्तिलाः । किमर्थं वेदवि-
 च्छाद्दे किमर्थं यतिरुच्यते ॥ रक्षन्ति राक्षसान्दर्भास्तिला रक्षन्ति चासुरान् । वेदवि-
 द्रक्षयेच्छ्राद्धं यतीनान्दत्तमक्षयमिति ॥ दर्भाभावे काशादि गृहीत्वा कर्म कुर्यात् ।
 तथा च स्मृतौ ॥ दर्भाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे गृही-
 तव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः ॥ दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्मक्रिया सदा ॥ कुशकाश-
 शरा दूर्वा यवगोधूमवल्बजाः । सुवर्णं रजतं ताम्रन्दश दर्भाः प्रकीर्तिताः ॥ स्नाने
 दाने तथा हेमि स्नाध्याये तर्पणेऽपि च, इति ॥ पवित्रपाणिर्देवादासीनः सर्वत्र ।
 सर्वत्रग्रहणाद्वै पितृभ्ये च यत्किञ्चिद्ददाति तत्सर्वमासीनः पवित्रपाणिः सन्दधात् ।
 पवित्रपाणिः कुशपाणिः पवित्रशब्दोऽत्र कुशवचनः पवित्रेस्य इति मन्त्रलिङ्गात् ।
 अथ वा स्मृतिप्राप्तमप्यपवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्चात्र सायंकत्वेनानुवदति । तेन वाम-
 हस्ते कुशादानं पितृणामावाहनेष्वामीनत्वन्निषेधतीत्यर्थः ॥ तथा च पठन्ति ॥
 वामहस्तधृतान्दर्भान् गृहे रङ्गवर्लीस्तथा । ललाटे तिलकन्दृष्ट्वा निराशाः पितरो
 गता इति ॥ किञ्चावाहनेनागच्छत्सु पितृषु कर्तुरामीनत्वञ्च युक्तम् । तथा च पुरा-
 णोक्तं लिङ्गम् । अथ प्राञ्जलिरुत्थाय स्थित्वा चावाहयेत्पितृनिति ॥ प्रश्नेषु
 पङ्क्तिमूर्द्धन्यमृच्छति सर्वान्वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः, वक्ष्यमाणेषु आवाहना-
 दिप्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यम् पङ्केराद्यभ्राह्मणमृच्छेत् सर्वान्वा पृच्छेत् । तुल्यविकल्पस्या-
 ष्टदोपदुष्टत्वाद् व्यवस्थितविकल्पोयमिति श्राद्धकाशिकाकारः । तुल्यविकल्पसवा-
 यमिति कर्काचार्यादयः ॥ आसनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति
 पृच्छति ॥ आसनेऽत्र पीठेषु दर्भानास्तीर्याच्छादनकृत्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये
 इति पृच्छेत् पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा ॥ आसनान्याह ॥ स्मृतिः ॥ शमीकाष्पर्यश्लान् च
 कदम्बो वारणस्तथा । पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे वा देवतार्चने ॥ तथा च “श्रीप-
 र्णा वरुणक्षीरी जम्बूकाम्रकदम्बजम् । सप्तमं वाकुलम्पीठम्पितृणान्दत्तमक्षयमिति ।

पञ्च च ॥ कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं शृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि
 द्वैविकम्भवेदिति । राजतन्तु पित्र्य एव । तदुक्तं वायुपुराणे । तथाऽर्घपिण्डभीज्येषु
 पितृणां राजतन्मतम् । अमङ्गल्यन्तु यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेदिति ॥ पत्रपुटेषु वा ॥
 वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रोक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थ इति श्राद्धकाशिका-
 कारः । पूर्वोक्तानामलाभे पालाशादियज्ञियवृक्षपत्रपुटेषु वाऽर्घमपूरयेत् । तथाचो-
 क्तमङ्गलपुराणे । अथ पत्रपुटे दत्त्वा मुनीनां यत्नमी भवेदिति । तानि च पात्राणि
 पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते । यत आह ॥ एकैकस्यैकेकेन
 ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्या आपः पयसा सस्वभूवुर्या आन्त-
 रिक्षा उत पार्थवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः शशं स्योनाः
 सुहवा भवन्वित्यसाधेष तेऽर्घ इति ॥ अत्र सुपां सुलुकपूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्या-
 याजाल इति चतुर्थ्यर्थे पष्ठी विभक्तिः । एकैकस्य पित्रादेः सम्बन्धब्राह्मणहस्तेषु
 सपवित्रेषु या दिव्या इतिमन्त्रेण अमुकशम्भन् एष ते अर्घ इति अर्घन्दद्यात् । असावि-
 त्यत्र यथादेवतज्ञामग्रहणङ्कार्यम् । “असावित्यप्रनोदे ” इति परिभाषायामुक्तत्वात् ।
 तस्यायसर्थः । यत्र सन्तमध्ये असावित्येवं सर्वंतासपदम्पठितम्भवति । तत्र तत्कवना-
 सपदमप्रनोदे अपनये वर्तते, तस्यापनोदमपनयन्निष्काशनं कृत्वा तस्य स्थाने यद्वि-
 क्षितस्त्वस्य ताम्रः प्रक्षेपः कार्यः । सपवित्रेष्वित्यनेन तन्त्रेण सर्वब्राह्मणहस्तेषु सूचि-
 तम् ॥ न प्रतिहस्तं मन्त्रावृत्तिः । एकैकस्येत्पनेन प्रतिपुरुषं हस्तार्घदानसिति सूत्रि-
 तम् । अत्राह कात्यायनः ॥ अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानावनेजने । तन्त्रस्य तु निवृत्तिः
 स्यात्स्वधावाचन एव चेति । अत्रायमकारः । पितुर्यावन्तो ब्राह्मणास्तेषां सपवित्रेषु
 ज्येष्ठोत्तरहस्तेषु पितुरेकस्यैकोऽर्घो दातव्यः । एवन्पितामहप्रपितामहयोः । माता-
 महानामप्येवं त्रीणम् । पवित्राणि यान्यन्तर्द्वायोदकमासिक्तन्तान्येव भवन्ति, प्रकृत-
 त्वात् । अत्रैके पवित्रान्तरमुत्पादयन्ति । एयामेकत्र विनियुक्तानां विनियोगान्तरा-
 भावात् । तदपु क्तरम् ॥ यथा मन्त्राणाङ्कियया पुनः पुनर्विनियोगः, एवञ्जुशान्ता-
 मपि । तथाहि । दर्भाः कृष्णाजिनमन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः । न ते निर्माल्यतां
 यान्ति योज्यमानाः पुनः पुनरिति । तस्मात्तान्येव भवन्ति । अत्र केचिदेकद्रव्ये
 कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रयचनकृतत्वादिति न्यायेन सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । कर्कमते तु
 प्रतिप्रक्षेपमन्त्रो ग्रहणघत् ॥ तथाऽस्माकमपि । अत्र केचिद्वैश्वम्पूरमित्वा तदनन्त-
 रञ्चार्घन्दत्वात्ततः पित्र्यस्य पात्रजातस्य पूरणादि कुर्वन्ति । तदसत् । न हि काण्डा-

सर्वेषां क्रमेण पदार्था अनुष्ठिता भवन्ति । अन्यथा एकैकस्य पित्रादेः सर्वयागस्य परिसमाप्तौ द्वितीयोपक्रमे क्रमभङ्गः स्यात् । प्रथमस्य विसर्जने द्वितीयस्यामन्त्रण-
मापद्येत, तथासत्यानुपूर्वीभङ्गः प्रसज्येत । तच्च निषिद्धम् । तस्मादेकैकम्पदार्थजातं
सर्वपामपि निर्वाह्य द्वितीयादिनिर्वाहः कार्यः । एवमपि बहुभिः पदार्थैर्व्यवधानम्भ-
वति, तच्च न दोषाय । न हि सजातीयैर्व्यवधानमिष्यते । तस्मात्सर्वपान्निमन्त्रणस्या-
द्यादि । एवमावाहनेऽपि, आवाहनावकिरणजपसमुदायरूपम् । जपेप्यायन्तु न इति
मन्त्रलिङ्गात् । अत एव हि एकोद्विष्टतीर्थश्राद्धनित्यश्राद्धसाङ्कल्पिकश्राद्धेषु आवाह-
ननिवृत्तौ त्रयमपि निवर्तते । कात्यायनस्य पदार्थानुसमय एवाभिमतः, देवावाहना-
नन्तरम्पित्रावाहनोक्तेः । एकैकस्मिन्नपि आसिञ्चतीति सर्वपात्रेषु जलप्रक्षेपावगमात् ।
तदनन्तरमेकैकस्मिन्नेव तिलानावपतीति विधानात् । अत एकैकपात्रार्थपात्रे जलादि-
पुष्पान्तस्प्रक्षिप्यार्घदानान्तं वा निर्वर्त्य पात्रान्तरपूरणमिति मतम् युक्तम् । किञ्च
पदार्थानाङ्गमानुरोधादपि पदार्थानुसमय एवार्हति । अतो निमन्त्रणादावपि पदार्था-
नुसमय एव ॥ एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति* तिलोसि सोमदैवत्यो गीसवो
देवनिर्मितः । प्रथमद्विः पृक्तः स्वधया पितृन्लोकां प्रीणाहि नः स्वाहेति ॥
तिलोसीत्यनेन एकैकस्मिन्पात्रे तिलानावपति प्रक्षिपति आदौ देवपात्रे प्रक्षिप्य
ततः पितृपात्रेषु प्रक्षेपः । ननु एकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति ग्रहण-
ङ्कितार्थम् । उच्यते । तिलोऽसीति मन्त्रे पितृन्प्रीणाहीति बहुवचनान्तेन पितृश-
ब्देनैकद्रव्यादादनुहितः सकृन्मन्त्रः प्राप्नोति, तन्माभूदित्येकैकस्मिन्निति पुनर्ग्रहणम् ॥
सौवर्णराजतौदुस्वरखड्गमणिमयानाम्पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते ॥
उदुस्वरन्ताम्रमुच्यते । उदुस्वरषूक्तस्य तु यन्निवृत्तचमसेष्वित्यनेनैवोक्तत्वात् । मणि-
मयानि शङ्खशुक्तिस्फटिकादिपात्राणि । याम्मध्ये एकस्य पात्राणि क्रियन्ते यानि वा
विद्यन्ते इति निषिद्धेतराणि मून्मयादीन्युच्यन्ते ॥ तथा च छन्दोगपरिशिष्टे ॥
आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् । पितरस्तस्य नाश्रन्ति दशवर्षाणि

* मन्वार्थः । तिलस्यममि, किम्भतः सोमदैवत्यः सोमो देवता अप्येति सोमदैवत्यः, पुनः किम्भतः गोसवः
गो स्यो मने रति गोसवः, तिलो हि दत्तः मनु दातुः पापक्षयं कुर्वोऽयः स्वयं जनयति, अपि किम्भतः देवनिर्मितः देवेन
इष्टाना निर्मितः उत्पादितः, अपि किम्भतः शङ्खः पृक्तः जलेन मिश्रितः, यतस्त्वमेवभूतः तस्मादस्माकं पितृन्लोकान्
पितृपितामहप्रभृतीन्, प्रयं विरकालं स्वधया स्वधाकारेण प्रीणाहि प्रीताम् कुरु स्वाहाकारस्तिस्रस्रेरे । तिलोमी-
त्यादि स्वधया इत्यन्तेन तिलं स्तुत्या स्वमस्माकं पितृन् प्रीताम् कुर्मिति याज्वा वाजपायः । अत्र प्रीणाहीति
प्रीणाश्रींष्टं सिष्याङ्कन्दसोतिप्रिकल्पेन पितृभ्ये मति मिरयाभायात् तद्विषयमन दकारो भवति । यत्रापि स्वाहादेवहवि-
दान इत्यत्र विषयमिति स्वाहाकारेण ऽयुक्तः, तथापि कात्यायनेन अरपिथा स्वाहास्तस्यैव पात्रादनुपपत्तिनाशङ्कनीया ।

व्यः । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे इति विष्णुनोक्तम् । पुष्ये पद्मोत्प-
लमल्लिकायूथिकाशतपत्रचम्पकानि गन्धरूपसम्पन्नान्यपि श्वेतानि, धूपे घृतमधुसंयु-
क्तङ्गुगुलं श्रीखण्डागुरुरसादि दद्यात् । प्राण्यङ्गं सर्वन्यूपार्थं न दद्यात् । दीपे
शङ्खः । घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । वसामेदोद्भवन्दीपं प्रयत्नेन विव-
र्जयेत् । वस्त्रे । शुक्लं शुद्धमहतं सदशं वस्त्रं दद्यात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन
सत्यां सम्पत्तौ सूत्रोक्तंभ्योऽन्यदपि दातव्यम् । तथा वायुपुराणे । लोके श्रेष्ठतमं
सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वम्पितृणान्दातव्यन्तदेवाक्षयमिच्छतेति । यज्ञोप-
वीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ।
दानञ्च पितृसम्प्रदानकम् । प्रतिपत्तिस्तु ब्राह्मणेषु । अत्र यद्यपि गन्धपुष्यधूपदीपा-
च्छादनानां मिलितानाम्प्रदानमप्रतीयते, तथापि स्मृत्यन्तरदर्शनाद् गन्धादीनामेकै-
कन्देवादिमातामहाद्यन्तमुत्सृज्य दद्यात् । तथा च हन्दोगपरिशिष्टे । गन्धोदकञ्च
दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु । गन्धान्ब्राह्मणसातकृत्वा पुष्याख्यतुभवानि च । धूप-
ञ्चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परमिति ॥ वस्त्राभावे मूल्यं वा अलाभे उत्तरीयं
यज्ञोपवीतं वा दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे । अस्मिन्नवसरे ब्राह्मणायै भोजनानि निधाय
मण्डलानि कुर्यात् ॥ अत्राह शङ्खः ॥ चतुःकोणां द्विजाग्न्यस्य त्रिकोणां क्षत्रियस्य
तु । मण्डलाकृतिं वैश्यस्य शुद्धस्याभ्युक्त्यां स्मृतमिति । ब्रह्मपुराणे । मण्डलानि च
कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः । गौरमृत्तिकया वापि प्राणीतेन च भस्मना ॥ प्रणीत
श्रावसव्याग्निस्तदीयेन भस्मना । तत्र मन्त्रः । यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्य-
म्परिरक्षति । एवमण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्स-
म्पादस्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते कातीयश्राद्धसूत्रभाष्ये
द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नीं करिष्य इति कुरुष्वेत्य-
नुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भुत्वा हुतशेषेपन्दत्वा पात्रमालभ्य
जपति पृथिवीते पात्रन्द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते
अमृतञ्जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगा-
ह्यापहता इति तिलान्प्रकीर्योष्णां स्विष्टमन्नन्दद्याच्छक्त्या
वाऽश्रत्सु जपेद्वाहतिपूर्वाङ्गायत्रीं सप्रणवाऽं सप्तत्रिंवा

नुसमयस्यात्र प्रमाणमस्ति, पदार्थानुसमयोऽयन्, तस्मात् समानम्पूरणम् । ततो दानम् । स्मृत्यन्तरसम्भवेऽपि प्रवाहो यद्यस्ति ततो विकल्पोऽयमिति । अत्रैके “पूरयेत्पात्रयुगमन्निवति” मत्स्यपुराणोक्तेः “एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यमात्रे विनिक्षिपेदिति प्राचेतसोक्तेश्च वैश्वदेविके ब्राह्मणसङ्घपा पात्राणि कुर्वन्ति । कर्कमते त्वेकमेव पात्रन्दैवः । केचिद् द्विजहस्तधृतम्पवित्रम्पुनरर्घपात्रे गृह्णन्ति । तदतीव मन्दम् । दत्तस्योपादाने प्रमाणाभावात् । या दिव्या इत्यस्यार्थः । आपः पानीयानि पयसा सम्बभूवुः सङ्गमना बभूवुः । माधुर्यशीतत्वादिना एकीभूताः । कास्ता आपः या दिव्याः दिवि स्वर्गे भूताः उत अपि या आन्तरिक्षाः आकाशे भूताः । उत अपि पार्थवीयाः पृथिव्यामभूताः उतशब्द उभाभ्यां सम्बध्यते । किम्भूताः हिरण्यवर्णाः हिरण्यं रजतं तत्समानवर्णाः शुक्लवर्णा इत्यर्थः । पुनः किम्भूताः यज्ञिपाः यज्ञार्हाः । ता आपः नः अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु न केवलं क्षेमाः, अपि शं कल्याण्यो भवन्तु । स्योनाः सुखदा भवन्तु । सुहवाः सृष्टुब्राह्मणहस्ते कृता भवन्त्वित्यनेनैव सम्बन्धः । स्योना इति सुखस्य नाम इति यास्कः । एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्पक्षेऽपि पित्र्यपात्रत्रयं कार्यम् । प्रथमे पात्रे सञ्ज्ञवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युज्जम्पात्रं निदधाति ॥ संस्रवशब्देनार्घपात्रलग्ना अववयवा अभिधीयन्ते । संस्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति श्रुतिवाक्यात् । प्रथमे पात्रे पितुः प्रथमे अर्घपात्रे संस्रवान् समवनीय निक्षिप्य पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण तत्प्रथमम्पात्रं न्युज्जमधोमुखनिदध्यात् । अत्राह यमः । पैतृकप्रथमम्पात्रन्तस्मिन्पैतामहन्यसेत् । प्रपितामहन्ततोऽन्यस्य नोद्धरेन्न विचालयेत् ॥ पैतामहं संस्रवमित्यर्थः । पुराणे विशेषाः । आसिच्य प्रथमे पात्रे सर्वपात्रस्यसंस्रवान् । ताभिरद्विमुखं सिञ्चेद्यदि पुत्रमभीप्सति ॥ चतुर्विंशतिमते । संस्रवान्प्रथमे पात्रे निर्णयाद्विमुखं स्पृशेत् । अद्विमुखस्पर्शनस्य पुरुषार्थत्वाद्विकृतावप्रवृत्तिः । तच्च न्युज्जीकरणम्पित्र्यब्राह्मणस्य वामपार्श्वे । तथा मत्स्यपुराणे । या दिव्येत्यर्घंमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकन्ततः । वस्त्रोत्तरञ्चानुपूर्वन्दत्वा संस्रवमादितः ॥ पितृपात्रे प्रदायाथ न्युज्जमुत्तरतो न्यसेदिति । उत्तरशब्दो वामवचनः, स चाचाराद् भोक्तुरेव । ब्राह्मणहस्तगलितार्घादकानि पितृपात्रे प्रसिच्य दक्षिणाग्रेषु कुशेषु पितृभ्यः स्थानमसीति सपवित्रभ्युज्जत्वा तस्योपर्यर्घ्यपात्रपवित्राणि क्षिप्त्वा तिलपुष्पादि क्षिप्त्वा तत्पात्रमासमाप्तं चालयेत् । मातामहेषु चैवमिति स्मृत्यर्थसारे । अत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम् । अत्रास्मिन्नवसरे विप्रेभ्यो गन्धादिकन्दद्यात् । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्ट-

किन्तर्हि अन्य एव वास्तुदेवताभ्यो वैश्वदेवव्यतिरेकेणेति ॥ कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
 पिण्डपितृयज्ञवदुत्वा हुतशेषेणन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्र-
 मिति ॥ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदावसथ्ये जुहोति । पिण्डपितृ-
 यज्ञवद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्युक्तत्वात्, तस्मात्परिस्त-
 णादि यथासम्भवेतिकर्त्तव्यतापरिसङ्ख्यानार्थं न्द्रष्टव्यम् । हुतशेषेणन्दत्वा, विशेषा-
 नवगमात्सर्वेभ्यो देयम् । पात्रमालभ्य पृथिवी त इत्यमुमन्त्रञ्जुपेत् । आलभ्य
 मन्त्रः । न मन्त्रान्ते आलम्भनम् । पात्रस्यैवोद्दिश्यमानत्वात् प्रतिपात्रमालम्भनम् ॥
 वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्द्रकीर्योष्णं
 स्विष्टमन्नन्दद्यात् ॥ नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादाव-
 सानं यजुः । तयोरन्यतरेण पात्रस्थितेऽन्ने अङ्गुष्ठावगाहनं कर्त्तव्यम् । अपहता
 इत्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामग्रतस्तिलान् प्रकिरेत् । रक्षोघ्नत्वात्, उदङ्मुखानाम् ।
 अविशेषादितरेषामपीति चेत् । न । स्वत एव रक्षोघ्नत्वात्तेषाम् । उष्णं स्विष्टमन्नं देयम्
 उष्णग्रहणं कर्त्तव्यं प्रतिपिण्डत्वादितरस्य । तस्माद्यत्पर्युपितमन्नाद्यन्तत्प्रतिषेधायेद-
 मुच्यते । तञ्चैतत् । यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ तत्पर्युपितमप्याद्यं
 स्नेहाक्तञ्चैव यद्भवेत् ॥ अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति, यावदुष्णं भवेदन्नन्तावदेयमिति ॥
 शक्त्या वा ॥ स्विष्टाभावे शक्त्या दद्यात् ॥ अश्नत्सु जपेद्वाहतिपूर्वाङ्गायत्रीं
 सप्रणवाऽं सकृन्निर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च
 पवित्राणि ॥ प्रणवेन महाव्याहृतिभिश्च त्रिजपेद्वायत्रीं सकृद्वा, कृणुष्व पाज
 इति राक्षोघ्नीः पञ्च, पित्र्यमन्त्रान् अग्रयेकव्यवाहनायेत्यादीन् । पुरुषसूक्तं सहस्र-
 शीर्षा इति षोडशर्चम् । अप्रतिरथम् आशुः शिशान इति सप्तदश । अन्यानि च
 पवित्राणि जपेत् रुद्रप्रभृतीनीति ॥ तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नम्यकीर्यं सहात्सहादपो दत्वा
 पूर्ववद्वायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानाम-
 ग्रतोऽन्नं प्रकिरेत् । सकृत्सकृदपो दद्यात् । वीप्सा ब्राह्मणापेक्षया । गायत्रीं सप्रणवां
 सव्याहृतिकां सकृत् त्रिर्वा जपित्वा । मधुमतीरिति मधुवाता इति तिस्र ऋच उच्यन्ते ।
 मधु मध्विति च त्रिः । एतच्च केचित् द्विरुच्चारयन्ति, एतावदुपदेशात् । तदयु-
 क्तम् । यतः प्रावर्गिकस्य मन्त्रस्यायमुपदेश इति । तस्मात् त्रिरुच्चारणम् ॥ तृप्ताः
 स्येति पृच्छति ॥ ब्राह्मणान् पङ्क्तिमूर्धन्यं वा । केचित् तृप्तिप्रश्नस्य तृप्तिसंवे-
 दनार्थत्वात्सर्वं प्रष्टव्या इति मन्यन्ते । तदन्यायम् । अदृष्टार्थत्वात् प्रश्नस्य ।

राज्ञोऽग्नीः पित्र्यमन्त्रान्युरुपसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्रा-
णि तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नम्यकीर्यं सक्तृत्कृदपो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्री-
ञ्जपित्वा मधुमतीमधुमध्विति च तृप्ताः स्थिति पृच्छति तृप्ताः
स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्गत्योच्छिष्ट-
समीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येक
आचान्तेषूदकमुष्याण्यन्नतान्नय्योदकञ्च दद्यादघोरः पितरः
सन्तु सन्तित्वत्युक्ते गोत्रज्ञो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते दातारो
नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो माव्यगमद्व-
हुधेयञ्च नोऽस्त्वित्याशिपः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्त्सपवि-
त्रान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यता-
मित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माताम-
हेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु
स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चति ऊर्जमित्यु-
त्तान्मयात्रङ्गत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्वाह्नयोभ्यो विश्वे-
देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति
विष्टज्यामावाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नीं करिष्य इति ॥ वैश्वदेवादग्नादुद्धृत्य
घृतेनाक्तं, ततः पृच्छति अग्नीं करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण । आहुष्यं पृथक्पाकमिच्छन्त्य-
परे । पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात् । स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शयति आहुतीत्तरकालं, ततो गृह-
वलिङ्गुर्यादिति । एतच्च पृथक् पाकं स्वोपपद्यते, यदि वैश्वदेवाग्नेन आहुर्मपि स्यात् ।
ततः पूर्वं गृहवलिना भवितव्यम् । तस्मात् पृथक्पाक इति, तदेतदपेशजम् । सर्वार्थस्य
यियमानत्वात् । पृथक्पाकस्यावचनात् । तथा च स्मृतिः । पितृयज्ञन्तु नित्यं विप्र-
श्चन्द्रवपेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकमिति । पितृयज्ञ-
शब्देनोदकतपणादि पञ्चमहायज्ञाख्यहूमोच्यन्ते । तदेकदेशवचनात् । तत्सम्बन्धित्वा-
दितरेऽपि लक्ष्यन्ते । केचित्तु पितृयज्ञन्दाशिकमभिवदन्ति । तदसत् । न हि पितृयज्ञः
सः । किन्तु पिण्डपितृयज्ञः सः । तस्मात् पितृयज्ञत्रिवर्त्येति पञ्चमहायज्ञान्
कुर्येत्यर्थः । अतो वैश्वदेवादग्नात् आहुर्मपि कर्तव्यम् । यच्च अनुज्ञावचनं, सोऽह-
ष्टार्पाऽन्नसंस्कारः । तृप्तिमश्रवत् । यच्च आहुतीत्तरकालं गृहवलिनं स वैश्वदेवः ।

वाजे वत इत्यनेन मन्त्रेण विप्रान् विसर्जयेत् ॥ आमावाजस्येति ॥ अनेन अनु-
व्रजेत् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य ॥ नमस्कृत्य च ॥ उपविशेत् ॥ ॥ ३ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नमुच्छत्यग्नौ करिष्य इति । वैश्वदेवादज्ञा-
दुद्धृत्य घृताक्तमन्नं घृतप्रुतम्पान्नान्तरे कृत्वा ततः पृच्छति, अग्नौ करिष्य इत्यनेन
मन्त्रेण । प्रश्नस्वरूपनिर्देशार्थं इतिकारः । अतश्च पर्यायान्तरेण प्रश्नाभावः ।
घृताक्तमिति निष्ठा भूतेऽर्थः । ततश्चाधिश्चित्तस्वैवाभिधारणम् । श्रुतिः ॥ तां
अपयति तस्मिन्नधिश्चित्तश्चाज्यं प्रत्यानयत्यग्नौ वै देवेभ्यो जुहुत्वुद्धरन्ति मनुष्येभ्यो-
ऽथैवन्पितृणामिति पिण्डपितृयज्ञे हेतूपन्यासात् । पित्र्यत्वस्यात्रापि तुल्यत्वात् ।
घृताक्तग्रहणं सूषशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । तथा च विष्णुपुराणे । जुहुयाद्भ्रज्जनकारव-
र्जमिति ॥ कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञद्रुत्वा हुतशेषेन्दत्वा पात्रमालभ्य
जपति “पृथिवी ते पात्रन्धौरपिधानम्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतञ्जुहोमि
स्वाहेति ॥ ततः पङ्क्तिमूर्द्धन्येन सर्वैर्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञद्रुत्वा
हुतशेषम्राह्मणभाजनेषु दत्त्वा पात्रमालभ्य समन्तात्स्पृष्ट्वा पृथिवी तइति मन्त्र-
जपेत् । पात्रमालभ्य जपः, न तु मन्त्रान्ते आलभेत, पात्रस्योद्वेश्यमानत्वात्प्रतिपा-
त्रमालम्बनम् । पिण्डपितृयज्ञद्रुत्वा इत्यनेन पिण्डपितृयज्ञातिदेशश्चोक्तः, पुनः
पिण्डपितृयज्ञग्रहणम्परिस्तरणादिपदार्थनिवृत्त्यर्थंरूप्यम् । होममात्रस्यात्राति-
देशः । स चायमग्नौकरणहोमः साग्निनाऽऽवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यः । तथा च घाञ्जवसथः ।
कर्म स्मार्तं विवाहाग्नी कुर्वीत प्रत्यहङ्गृही । दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिका-
ग्निध्विति । स्मार्तमत्र श्राद्धन्तदङ्गभूत अग्नौकरणहोम आवसथ्येऽग्नौ भवति । न च
प्रकृतिविकृतिभावेनास्य श्रौतत्वम् । कार्यतिदेशात् । स्वरूपातिदेशे तु अवहनन-
फलीकरणपूर्वकचर्वादिप्रवृत्तिरपि स्यात् । कार्यतिदेशे तु पुनरितिकर्त्तव्यतामात्र-
मेव प्राप्नुयात् । अतः स्मार्तत्वादावसथ्याग्नावेव होमः । आहिताग्निस्तु जुहुयाद्-
क्षिणाग्नी समाहित, इति यन्मार्कण्डेयेनोक्तस्तत्सर्वाधानपक्षे ज्ञातव्यम् । आहृत्य
दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः । अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये, इति
वायुपुराणीयमपि श्रौपवसथ्याहरणपक्षे वेदितव्यम् । अग्न्यभावे मनुराह । अग्न्य-
भावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत
इति ॥ कात्यायनः ॥ पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निः । कृत्वा मन्त्रव-
दन्येषान्तुष्णीम्यात्रेषु निक्षिपेदिति । द्विजाभावे मत्स्यपुराणे । अग्न्यभावे तु विप्रस्य

कथमदृष्टार्थता । तृप्तिं संवेदनस्य प्रयोजनाभावात् । अतृप्तेभ्यः पुनर्दीयत इति
 चेन्न । उन्मुक्तपात्रत्वात् । यच्च सकृत्सकृदपीदानं तत्पात्रोन्मोचनायैव । तस्मादनि-
 यम इत्यपरे । तस्मिन्पत्रे तृप्ताः स्येति बहुवचनं पूजार्थं द्रष्टव्यम् । अत्रोच्यते ।
 सत्यापि धर्ममात्रत्वे बहुवचनान्तोपदेशात्सर्वं प्रष्टव्याः, अवगमात् । अवगम्यते
 हि मन्त्रोच्चारणवलात् बहुत्वम् । नचावगम्यमानोऽर्थः शक्योऽपनेतुम् । तस्मात्सर्वं
 प्रष्टव्याः । यत्तु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छतीति तदबहुवचनान्तोपे कृतार्थम् । अग्नौ करिष्य
 इत्येवमादौ चिन्तायाः प्रयोजनं सर्वेषां प्रति प्रश्नः ॥ तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः
 शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्गत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान-
 वनेज्य दद्यात् ॥ तृप्ताः स्म इति ब्राह्मणैरनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य शेषस्यान्न-
 स्यानुज्ञां दापयित्वा सर्वमन्नमेकस्मिन्पात्रे उद्धरेत् । स चायं सर्वशब्दः शालिसूपा-
 पूपापेक्षया, न तु यावत्परिमाणं किञ्चित्सिद्धं तत्सर्वमिति । उच्छिष्टसमीप इति स
 देशो लक्ष्यते, नोच्छिष्टमेव प्रतिपिद्वत्वात्तस्य । दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्या-
 दिति दर्भग्रहणनिहोपमूलसकृदाच्छिष्टोपलक्षणार्थम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति
 सूत्रितत्वात् । परिसङ्ख्यानार्थमिति चेन्न । उच्छिष्टसमीपोपदेशात् । त्रींस्त्रीन्
 पिण्डानिति वीप्सा मातामहविषया ॥ आचान्तेष्वित्येके ॥ उभयशास्त्रत्वाद्विक-
 ल्पः ॥ आचान्तेषूदकं पुण्यायत्ततानक्षय्योदकञ्च दद्यादित्येवमादि बहुदे-
 यञ्च नोऽस्त्वित्येवमन्तं सूत्रम् ॥ आचान्तेषु ब्राह्मणेषु तेभ्य उदकादिदानम् ।
 तच्च पूर्वदैवे । ततोऽपसव्यं पित्र्ये । पित्र्ये ऽपि केचित्सव्येनेच्छन्ति दानसंयोगात् ।
 तन्न । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति ह्युपदेशात् । अक्षय्योदकदानन्तु पित्र्य एव
 औचित्यात् । दैवस्य स्वत एव रत्नोऽग्रत्वात् । अघोराः पितरः सन्त्वित्तीमं मन्त्रमु-
 दाहरेत् । सन्त्विति प्रत्युक्ते गोत्रज्ञो वर्धतामित्याह वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽ-
 भिवर्धन्तामिति ब्रूयात् ॥ आशिपः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्त्संपवित्रान्
 कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति ॥ स्वधावाचनीया नाम कुशाः, ते च
 संपवित्राः साग्रा भवन्तीत्यर्थः ॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्य इति ॥ इमम्मन्त्रमु-
 दीरयेत् ॥ अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निपिञ्चत्यूर्जमिति ॥ अस्तु
 स्वधेति ब्राह्मणैरुच्यमाने स्वधावाचनीयेषु कुशेष्वपो निपिञ्चेत् ऊर्जमिति मन्त्रेण ॥
 उत्तानं पात्रङ्गत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः ॥ निगदव्याख्यातम् ॥
 विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाजे वतेति विसृज्य ॥ वाजे

मिति परिभाषणात्केचिदत्र पक्षमेवान्नमित्याहुः । परिवेषणन्तूभाभ्यामपि हस्ताभ्या-
मादाय कुर्यात् । तदुक्तमनुना । उभाभ्यामुपसङ्गञ्च स्वयमन्नस्य वर्द्धितमिति ॥
विशेषमाह । काष्णाजिनिः । अपसव्येन कर्तव्यम्पित्र्यङ्गृत्यनशेषतः । अन्नदानादते
सर्वमेवमातामहेष्वपीति । अपसव्येन यस्त्वन्नम्राह्येभ्यः प्रयच्छति । विष्टामश्नन्ति
पितरस्ते च सर्वं द्विजोत्तमा इति । तदेतद्दानम्परिवेषणमेव ॥ शक्त्या वा ॥
स्विष्टान्नाभावे यदन्नमेव शक्त्या दातुं शक्यते तद्देयमित्यर्थः । अस्मिन्समये अन्न-
सङ्कल्पः कार्यः । तत्रैवम्प्रयोगः । इदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यमानं तृप्तिपर्यन्तन्तत्सर्वं
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ततोऽमुकसगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो-
ऽमुकामुकशर्मभ्यो वसुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः इदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यमानन्तृप्तिपर्यन्तं
तत्सर्वन्तेभ्यः स्वधेति । मातामहानामप्येवं सङ्कल्पं कुर्यात् । यद्यप्यत्र ब्राह्मणहस्ते-
षूदकदानमाज्ञातन्नास्ति, तथापि शाखान्तरसूत्रात्कर्तव्यम् । द्विजैश्च पर्युक्षणादि-
प्राणाहुत्यन्ताः सर्वेऽपि भोजननियमा विधेयाः । केवलम्भूमौ वलिहरणमेव न
प्राणाहुत्यन्ताः सर्वेऽपि भोजननियमा विधेयाः । केवलम्भूमौ वलिहरणमेव न
कार्यम् । तत्र वलिहरणे महादोषश्रवणात् । अश्नत्सु जपेद्ब्राह्मिणीपूर्वाङ्गायत्रीं
सप्रणवां सक्वचिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमंप्रतिरथमन्यानि च
पवित्राणि ॥ एकवारमिति सकृत्, वारत्रयमिति त्रिः । अत्र सङ्ख्याभ्यावृत्तिगणनेऽर्चं
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् इति सूत्रेण सुचोऽपवादत्वेन त्रीत्यस्याग्रे सुच् प्रत्ययः । एकस्य
सकृच्चैति सूत्रेणैकस्य सकृदादेशः । सुच् प्रत्ययश्चोक्तार्थः । अश्नत्सु ब्राह्मणेपु
व्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीं सप्रणवां सकृत्चिर्वा जपेत् संहितास्वरेण पठेत् । तत्रायङ्गमः ।
प्रणवम्प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् । सावित्रीञ्जानुपूर्व्येण ततो वर्णान्स-
मुच्चरेत् ॥ राक्षोघ्नीः कृणुष्व पाज इत्याद्याः पञ्चर्चः । पित्र्यमन्त्रानुदीरतामवर
इत्यादिकास्त्वयोदशर्चः । पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षत्यादिकाः षोडशर्चः । अप्रतिरथम्
आशुः शिशान इत्याद्याः सप्तदशर्चः द्वादशर्चा वा । अन्यानि रुद्रप्रभृतीनि । अग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहेत्यादीन्पित्र्यमन्त्रान् जपेत् । अत्र चव्यपदेशस्तानस्वरवा-
धनार्थः । मनुः । स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैवहीति । मत्स्यपुराणे
विशेषः । ब्रह्मविष्णवर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इन्द्रेशसोमसूक्तानि
पावमानीश्च शक्तितः । वृहद्रथन्तरन्तद्वज्येष्टसाम सरौरवम् ॥ मण्डलब्राह्मण-
न्तद्वत्पीतिकारि च यत्पुनः । विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् । इन्द्रादि-
सूक्तानि च ऋग्वेदे प्रसिद्धानि । पुनन्तुमेत्याद्याः पावमान्यः । त्वामिद्धि हवामह

पाणी वाऽथ जलेऽपि वा । अन्नकर्णं ऽन्नकर्णं वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके इति ।
 पाणिहोमपक्षे अनुज्ञावचने न स्तः प्रतिकृतित्वात् । हुतशेषदाने विप्रतिपत्तिः ।
 हुतशेषानुल्लेखात्साधारण्याद्द्वैवे पित्र्ये च देयमिति कर्काचार्यमतम् । कल्प-
 तरुहेमाद्रिमिताक्षराकाराणां मते पित्र्यस्य । एतदुभयं समूलम् । शाठ्यायनिः ।
 हुतशेषम्पूर्वं द्वैवे दत्त्वा पश्चात्पित्र्ये दद्यादिति । यमः । अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्ये तु
 प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितृणान्तु न दद्याद्द्वैश्वदेविके इति । धर्मप्रदीपके ।
 अन्यभावे तु विप्रस्य हस्ते हुत्वा तु दक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थं पिण्डार्थं शेषये-
 च्छत इति । पात्रमालभ्य जपतीत्यत्र पात्रस्यामालम्भ इति केचित् । तदतीवमन्दम् ।
 यथा “ गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रमिधायालभते ” इत्यत्र कर्काचार्यैः पात्रालम्भ उक्त-
 स्तथाऽत्रापि पात्रालम्भ एव । ब्रह्मपुराणे विशेषः ॥ दक्षिणान्तुकरङ्गत्वा वामोपरि
 निधापयेत् । दैवम्पात्रमथालभ्य पृथिवी ते पात्रमुञ्चरन् ॥ दक्षिणोपरि वामञ्च कृत्वा
 पित्र्यपात्रस्यालम्भनमिति ॥ पृथिवी ते पात्रमित्यस्यार्थः ॥ हे अग्नौकरणशेष ते
 तव पात्रम् आहारः पृथिवी विश्वाधारभूता अपिधानं द्यौः आकाशं त्वाममृतं हुत-
 शेषम्ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि । किं लक्षणे अमृते अमन्व्यमक्षणादिभिरदूषितइत्यर्थः ।
 ब्राह्मणस्य मुखे अग्निचक्षुशे त्वाममृतञ्जुहोमीति वाक्यार्थः । ब्राह्मणस्याग्निचक्षुश्व-
 माहापरस्तम्बः । पितरोऽन्न देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थ इति ॥ वैष्णव्यर्चा यजुषा
 वाऽङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्यापहता इति तिलान्विकीर्य ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ।
 नियताक्षरपादावसाना ऋक् । अनियताक्षरपादावसानं यजुरुच्यते । अत्र ऋग् इदं
 विष्णुः । यिष्णो ह्ययं रक्षस्वेति यजुः । इदं विष्णुरित्यग्ने द्विजाङ्गुष्ठमन्त्रिवेशयेदिति
 वचनात् तयोरन्यतरणे ब्राह्मणभाजनस्थिते अग्ने द्विजाङ्गुष्ठमन्त्रिवेश्याप-
 हता इति मन्त्रेण ब्राह्मणानामग्रतो भूमावेव तिलान्प्रकिरेत् । रक्षोघ्नत्वादुदञ्चु-
 खानामिति कर्कः । अविशेषादितरेपामपीति केचित् । तन्न । स्वत एव रक्षोघ्नत्वात्त-
 याम् । परिवेषणमाह ॥ उष्णार्थं स्विष्टमन्नन्दद्यात् ॥ याषदुष्णम्भवेदन्नन्तावद्देयम् ।
 स्विष्टं यद् ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते । अन्नम्भक्ष्यमीज्यलेद्युचोष्यपेयात्मकम्प-
 ञ्चविधम् । यद्यप्यत्र सूत्रकृता सामान्येनोक्तमन्नन्दद्यादिति, तथापि स्मृत्यन्तराद्देवियं,
 त्रीहिशालिवगोधूममुद्गमापमुन्यन्नकालशाकगुण्ठीमरिचहिङ्गुगुडशर्कराकपूरसैन्य-
 यत्नमारपनत्तनारिकेलकदलीवदरगव्यपयोदधिघृतपायसमधुनांसप्रभृतीनि दद्यात् ।
 सस्पृष्टेन्नगतन्प्राहुः सतुपन्धान्यनुच्यते । आमात्रं वितुषं ज्ञेयं पक्ष्मन्ननुदाहृत-

गडानिति दर्भग्रहणमुपमूलसकृदाच्छिन्नोपलक्षणार्थम् । त्रींस्त्रीनिति वीप्सा माता-
महाभिप्रायेण ॥ पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति सूत्रितत्वाद्न पिण्डपितृयज्ञवत्पि-
ण्डदानम् । तेनोल्लिखत्यपहृता इत्यपरेण वील्मुकम्परस्तात्करोतीत्यारभ्य वयस्यु-
त्तरे यजमानलोमानि वेत्यन्तं लभ्यते । अत्राह याज्ञवल्क्यः । सर्वमन्नमुपादाय
सतिलन्दक्षिणामुखः । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्द्वै पितृयज्ञवदिति ॥ अत्र
पदार्थक्रमः ॥ उल्लेखनम् उदकालम् उल्मुकनिधानम् अग्नेजनं सकृदाच्छिन्ना-
स्तरणम् पिण्डदानम् । अत्र पितर इत्युक्तोदहृतमनम् । आवृत्यजपः । पुनरव-
नेजनम् । नीवीविसर्गः । नमो व इति प्रथमस्काराः । सूत्रदानम् । स्मृत्युक्तम्पूज-
नम् । इति क्रमः ॥ आचान्तेष्वित्येके ॥ एके आचार्याः आचान्तेषु ब्राह्मणेषु
पिण्डदानमिच्छन्ति ॥ आचान्तेषूपूदकम्पुष्पाशयत्नतानक्षय्योदकन्दद्यात् ॥
ब्राह्मणेषु सत्सु तेभ्य उदकादिकञ्च दद्यात् । पुष्पाणि चाप्रतिपिडानि पद्भोत्प-
लमल्लिकायूथिकाशतपत्रचम्पकाद्यानि गन्धरूपसम्पन्नान्यन्यान्पि दद्यात् ॥ तत्राय-
म्प्रयोग उक्तश्छन्दोगपरिशिष्टे । अथात्र भूमिमासिञ्चेत्त्र्योक्षितमिति । शिवा आपः
सन्त्विति युग्मानेवोदकेन च । सौमनस्यमस्त्विति पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतज्ञा-
रिष्टज्ञास्त्वित्यक्षतान्प्रतिपादयेत् । अक्षय्योदकदानन्तु ह्यर्चदानवदियते । पट्टैव-
नियतकुर्वान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥ युग्मानिति वृद्धपरं प्रकरणात् । पित्राद्युल्लेखा-
नावाद्दस्ते प्रक्षेपमात्रस्य विधानादिदञ्जलादित्रिकन्दैव पित्र्येच कार्यम् । यज्ञोपवी-
तिना देयमिति शङ्खधराचार्यः । तथा शातातपोऽपि । ततः पुष्पाणि सव्येन उद-
कानि पृथक् पृथगिति । इदञ्जलादिदानन्दैव सव्येनेति, पित्र्ये त्वपसव्येनेति कर्का-
चार्याः । हस्ते प्रतिपादितानामपां चिरधारणे प्रयोजनाभावाच्छुचौ देशे स्थापन-
मेव । पुष्पाणान्त्वत्र ब्राह्मणा यजमानायाशिपन्प्रयच्छन्ति । मत्स्यपुराणे । आचा-
न्तेषु पुनर्दथाज्जलपुष्पाक्षतोदकम् । दत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद् द्विजेभ्यः प्राशुखी द्विजः ॥
अक्षय्योदकशब्देन दत्तान्नपानादिरानन्त्यप्रार्थनसम्बन्धि जलमभिधीयते । तच्च पितृ-
ब्राह्मणेष्वेव एवेति कर्कः । सर्वेभ्यो दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे । अघोराः पितरः सन्तु
सन्त्वित्युक्ते गोत्रज्ञो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः
सन्ततिरेव च । अह्ना च नो माव्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति । आशीःप्रार्थन-
म्प्रपञ्चयति । तत्र यजमानः अघोराः पितरः सन्त्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणाश्च सन्त्विति
ब्रूयुः । तैस्तथोक्ते यजमानो गोत्रज्ञो वर्द्धतामित्याह । ब्राह्मणैश्च वर्द्धतामित्युक्ते
यजमानो दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति ब्रूयात्, द्विजैर्वर्द्धन्तामित्युक्ते कर्ता वेदा

इत्यस्यामृचि गीयते यत्तद् बृहत्साम । अभित्वाशूरनोनुम इति रथन्तरम् । मूर्धान-
 न्दिव इति ज्येष्ठसाम । पुनानः सोमेति रौरवम् । ऋचं वाचमिति शान्तिकाध्यायः ।
 यदेतन्नण्डलमित्यग्निरहस्ये मण्डलब्राह्मणमसिद्धम् । इयं पृथिवीति बृहदारण्यके
 मधुब्राह्मणम् । गरुडपुराणे । यो विष्णुहृदयमन्त्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत् । पितर-
 स्तर्पितास्तेन पयसा च घृतेन च ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्याम्वज्रभिरैव च । हूयते
 च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
 न्यूनं सम्पूर्णां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्, इति विष्णुहृदयमन्त्रः । श्रेः श्रावयेति
 चत्वारि अक्षरणि, अस्तु श्रीपडिति चत्वारि, यजेति द्वे, ये यजामहे इति पञ्च,
 वीपडिति द्वे, सैर्यो हूयते स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीददित्यर्थः । एतदनुसारि
 शतपथे वाक्यम् । तदेतदथ ज्ञानस्यायातयामो श्रावयेत्यारभ्य श्रीश्रावयेति चतु-
 रक्षरमस्तु श्रीपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो
 वषट्कार इति । उक्तजपासम्भवे मत्स्यपुराणे । श्रमात्रे सर्वविद्यानां गायत्रीजपना-
 चरेदिति । तप्तान् ज्ञात्वाऽन्नम्प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद् गायत्रीञ्ज-
 पित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च ॥ तप्तान्ब्राह्मणान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामग्रतो-
 ऽन्नं विकिरेदिति ॥ मनुः ॥ सर्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणां । परिक्षिपेद्
 भुक्तयतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥ बृहस्पतिः । सोदकं विकिरेदन्नमन्त्रञ्चैवं समुच्च-
 रेत् । अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मन ॥ भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तप्ता
 यान्तु पराङ्गतिमिति ॥ तत्रैवं सर्वमन्नमेकत्र पात्रे कृत्योदकन्निपिच्याचामेत् ।
 ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नम्विकिरेदिति कर्काचार्याः ॥ पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्वोत्तरदिग्भागे अर-
 त्तिमात्रे विकिरन्दद्यादिति हेमाद्रिः । तीर्थश्राद्धे विकिराभावः । सकृत्सकृदिति
 वीप्सा ब्राह्मणापेक्षया, तेन वैश्वदेविकद्विजपूर्वकमेकैकस्य पाणौ तु उत्तरापोशनार्थं
 सकृत्सकृदुदकन्दद्यात् । पूर्ववदिति प्रणवेन व्याहृतिभिश्च सर्वां गायत्रीं सकृ-
 त्त्रिधा जपेत् । मधुमतीरिति मधुवाता इति तिस्र ऋच उच्यन्ते, मधुमध्विति-
 चेति च मधुमधुमध्वित्येवं त्रिरुच्चारणद्वयम् ॥ तप्ताः स्थिति पृच्छति ॥
 तप्ताः स्य इत्येवं ब्राह्मणान्प्रति पृच्छति प्रश्नङ्करोति । अत्र बहुवचना-
 त्त्वे प्रष्टव्याः ॥ तप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकत
 उदृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यात् । ततस्तेद्विजै-
 स्तप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य उर्वरितस्यान्नस्यानुज्ञान्दापयित्वा सर्व-
 न्नं सर्वप्रकारं मापात्रयर्जम्पिण्डपर्याप्तमेकस्मिन्पात्रे उदरेत् । दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पि-

यजातन्देवपूर्वम्भवति । विसर्जनन्तु पितृपूर्वमिति मेधातिथिः । देवलोऽपि । पूर्वमु-
 त्यापयेत्पितृन्वाच्यतामिति च ब्रुवन् । उत्पिताननुगच्छेत्तु तेभ्यः शेषञ्च संहरेत् ।
 पश्चात्तु वैश्वदेविकान्विप्रानुत्यापयेत्तथा । एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति
 पश्चिमा इति ॥ आमावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् ॥
 आमावाजस्येति मन्त्रेणानुव्रज्यानु पश्चात् द्विजान्सीमान्तङ्गत्वा प्रदक्षिणीकृत्य
 स्वगृहम्प्रविशेत् ॥ * ॥ इति गदाधरभाष्ये तृतीयकण्डिका ॥ ३ ॥ * ॥

अथ प्रयोगपद्धतिः । तत्र कालाः । आमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्व-
 यम् । विपुवत्सूर्यसङ्क्रमो व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणयुगादिमन्वादयश्च । तथा
 विशिष्टे देशे गद्यादौ विशिष्टे काले च मृताहादौ द्रव्यब्राह्मणसम्पत्सु चात्मरु-
 चिश्चेत्याद्याः कालाः ॥ अथ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः ॥ प्रमीतयोः पित्रोर्मुख्यो गौ-
 णाश्च पुत्राः श्राद्धङ्कुर्युः । तदभावे दायहरः । पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा तदभावे
 सहोदराः तत्सन्ततिर्वा तदभावे पुरोहितः तदभावे भृत्याः सुहृदश्च कुर्युः । सर्वा-
 भावे नरपतिस्तज्जातीयैः कारयेत् । नरपतिः सर्ववर्णानाम्बान्धव इति स्मरणात् ।
 ब्राह्मणविवाहोढा साध्वी चेत्पुत्राभावे पत्न्येवाधिकारिणी यदि क्रयक्रीता न
 भवति । क्रय क्रीता च या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये
 दासीन्ताङ्केबलां यिदुः ॥ सर्वाभावे त्वस्या अप्यमन्त्रके श्राद्धेऽधिकारः । एक एव
 चेत्पुत्रस्तदाऽसावनुपनीतोऽपि कृतचौलश्चेदमन्त्रकं श्राद्धं कुर्यात् । अपुत्रायाः
 यतिर्दद्यात्सपुत्रायाश्च न क्वचित् । पित्रा श्राद्धन्न कर्तव्यम्पुत्राणाञ्च कदाचन ॥
 यात्रा चैव न कर्तव्यन्धातृणाञ्च कनीयसाम् । अपि स्नेहेन कुर्याञ्चेत्सपिण्डीकरणं
 विना ॥ गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् । धनहारित्वादिनियमाभावे
 प्रीत्या यस्य कस्यापि वर्णस्य श्राद्धे कृते महत्फलमाह शातातपः । प्रीत्या
 श्राद्धन्तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् । एवङ्कुर्यन्नरः सम्यग्ग्रहतीं श्रियनामुयात् ॥
 ब्राह्मणो ह्यसवर्णस्य यः करोत्यौद्धेदिकम् । तद्वर्णात्वमवाप्नोति इह लोके परत्र
 च ॥ दौहित्रेण तु सपिण्डीकरणादिव्यतिरेकेण यदा यदा पितृश्राद्धं तदा तदा
 मातामहश्राद्धं कर्तव्यमेव । पितरी यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण
 कर्तव्यं विशेषान्नरकं ब्रजेत् । तत्पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तविषयम् । अन्वष्टकासु
 पूर्वं मुरातर्पणेन तथैव पश्चादन्यष्टकां त्रिपावर्षं सपिण्डीकरणम् ॥ यः पुनर्धन-
 हारी दौहित्रस्तेन त्ववश्यं श्राद्धाद्यपि कार्यमेव । तयाहे तु एकपावर्षमेव

वर्द्धन्तामिति ब्रूयात् । तैर्वर्द्धन्तामित्युक्ते यजमानः सन्ततिर्वर्द्धतामिति । वर्द्धता-
 मिति ब्राह्मणाः । अद्वा च नो मा व्यगमदिति यजमानः, मागादिति ब्राह्मणाः ।
 बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति कर्ता । अस्त्विति ते ब्रूयुः । अन्न ननुराह । दक्षिणान्दिश-
 माकाङ्क्षन्वाचेतेमान्चरान्पितृनिति ॥ आशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्सप-
 वित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छति ॥ उक्तप्रकारेणाशीर्ग्रहण-
 कृत्या स्वधावाचनीयसञ्चकान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य पिण्डसमीपे भूमौ स्तत्वा स्वधां
 वाचयिष्यइति पङ्क्तिसूद्धन्यं सर्वान्वा पृच्छेत् । सपवित्रान्साग्रानित्यर्थः । न्युन्नपात्रोपरि
 स्थितपवित्राण्यर्घपवित्रैः सह समानीय पिण्डानाम्पश्चिमतो दक्षिणाग्राणि निधाय
 स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छेदिति हेमाद्रिः । सकुशानि पवित्राणि पिण्डानामुपर्या-
 स्तीर्य स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छेदिति देवयानिकाः ॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातः
 पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमा-
 तामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति । ततस्तैर्द्विजैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्य इत्यादि
 स्वधोच्यतामित्येवमन्तमुदाहरेत् ॥ अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो
 निपिञ्चत्यूर्जेनिति । अस्तु स्वधेत्युच्यमाने सति स्वधावाचनीयेषूदकनिपिञ्चत्यूर्जमि-
 त्यनेन मन्त्रेण । आसेचनप्रयोगानामङ्गाङ्गीभावः । अवसरनिर्देशकत्वाच्छानचः ।
 अतो वृद्धिआहुऽपि भवति । मन्त्रश्चायं समवेतार्थः । अतोऽस्य मातृश्राद्धे मातृभ्यः
 पितामहीभ्य इत्यायूहः सङ्घासमवेतार्थः । अतश्चैकोद्दिष्टेनोहः । उत्तानम्पात्र-
 ङ्कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यात् । शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति । अत्र शत-
 पथी श्रुतिः । स एष यज्ञो हतो न *ददत्ते । तं देवा दक्षिणाभिरदत्तयैस्तद्यदेनन्दक्षि-
 णाभिरदत्तयैस्तस्माद्दक्षिणा नामेति ॥ स्मृतौ ॥ गोभूहिरण्यघासांसि कन्याभवनभूप-
 णम् । दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेवचेति । अदक्षिणञ्च आहुं न कुर्यात् । तथा
 च आहुकल्पे । न कुर्याद्दक्षिणाहीनं दहेच्छ्राद्धमदक्षिणमिति । तथा च शतपथब्रा-
 ह्मणे । तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति ॥ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे वाच-
 यित्वा वाजेवाजे वतेति विसृज्य ॥ वाचयित्वेति कारितत्वाद्ध्येपणा भवति
 'विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति । दैवब्राह्मणाश्च विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयुः ।
 ततो वाजे वाजे घत इति मन्त्रेण विसृज्यैव विसृज्येत् । विसर्जनन्तु पितृपूर्वकम् । तथा
 च याज्ञवल्क्यः । वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वकं विसर्जयेदिति । निमन्त्रणादिपदा-

अथैकस्यापि ब्राह्मणस्यालामे अनुकल्यान्तरमुक्तम्प्रभासखण्डे । अलामे ब्राह्मण-
 स्यैव कौशः कार्यो वदुः प्रिये । एवमप्याचरेच्छ्राद्धं पङ्कदैवत्यं समाहितः ।
 विभक्तिङ्कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते । कौशः कुशमयो वदुः लघुमनुष्यप्र-
 कृतिः तं वदुं ब्राह्मणत्वेन परिकल्प्य सर्वञ्छ्राद्धं समाचरेत् । विभक्तिः कर्मण-
 श्छेदो लोप इति यावत्, तन्न कुर्यात् । तथा “पात्राभावेऽखिलङ्कृत्वा पितृव्यच-
 विधिन्नरः । निधाय वा दर्भवटूनाञ्जनेषु समाहितः ॥ प्रैपानुप्रेपसंयुक्तं विधा-
 नम्प्रतिपादयेत् । सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यादथाप्सुवा ॥ नैव प्राप्सस्य लोपो-
 ऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः” इति देवलः । प्रैपानुप्रेपसंयुक्तमिति श्राद्धं सम्पन्नमित्यादि-
 प्रैपप्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः ॥ अथ नियमाः ॥ मनोवाक्कर्मभिरहिंसा निम-
 न्चितब्राह्मणापरित्यागस्ताम्बूलक्षुरकर्माभ्यञ्जनदन्तधावनपरित्यागश्चेति कर्तृनिय-
 माः । निमन्त्रणमभ्युपगम्यानपक्रमणमन्यत्राभोजनमेकत्र निमन्त्रितस्यान्येपामन्नादे-
 रप्यग्रहणम् । श्राद्धतस्य कुतपकालाद्यनतिक्रमणम् । इति द्विजनियमाः । निमन्त्र-
 णादुपरि श्राद्धान्नव्यतिरिक्तभोजनपुनर्भोजनासत्यवादिताशौचमत्वरितत्वमृतौ स्व-
 दारेष्वपि नियुक्तस्यापि मैथुनाकरणं विशेषतः शूद्रायाः परिहरणम् । अमस्वा-
 ध्यायक्रोधक्रौर्यकलहयूतभारोद्धहनप्रतिग्रहप्रसादमदमोहलोभाहङ्कारकार्पण्यस्तेय-
 वर्जनम् । इत्यभयनियमाः । अथ श्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यम् । तत्र कर्ता
 स्वगृहे निरामिपं भुक्त्वा ब्राह्मणनिमन्त्रणम्प्रदोषान्ते करोति । विष्णुस्मरणम्प्रा-
 णायामत्रयङ्कृत्वा यज्ञोपवीती उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य द्विजस्य दक्षिणञ्जानूपस्पृश्य
 ॐ दैवे क्षणः क्रियतामिति वदेत् । ॐ तथेति प्रत्युक्तिः । प्राप्नोतु भवानित्युक्ते
 प्राप्सवानीति प्रत्युक्तिः । तत अक्रोधनैरित्यादि श्रावयेत् । एवमातामहविश्वेदे-
 वसम्बन्धनिमन्त्रणम् । ततः प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखद्विजस्य दक्षिण-
 ज्ञानूपस्पृश्य ॐ अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽस्तिपतुः सपत्नीकस्य श्राद्धे क्षणः
 क्रियतामित्यादि । एवमयम्पितुरयम्पितामहस्यायम्पितामहस्येत्यादिनिर्द्धारण-
 ङ्कृत्वा मातामहद्विजान्निमन्त्रयेत् । यावत्सङ्घ्याश्च पितृद्विजास्तावत्सङ्घ्या एव माता-
 महद्विजास्तथैव निमन्त्रणीयाः । तत “अक्रोधनैः शौचपरैस्सततम्ब्रह्मचारिभिः ।
 भवितव्यम्भवद्विश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥ इति नियमाञ्छ्रावयेत् । तन्त्रेण वा
 वैश्वदेविकम् ॥ इति श्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यम् । पूर्वदिने निमन्त्रणासम्भवे
 श्राद्धदिने प्रातर्निमन्त्रणम् । अथ श्राद्धदिनकृत्यम् । तत्र दन्तधावनवर्जम्प्रातः
 कालिकङ्कर्म कृत्वा उद्वर्तनद्रव्यस्नानीयतिलामलककल्कांस्ताम्प्रात्रे सम्भृतान्कृतस-

साग्निकानामेकोद्विष्टं वा । यो यत आददीत स तस्यैव आद्रुं कुर्यादिति स्मर-
 णात् । मातामह्यद्रुवशाद्रुमवश्यन्धनहारिणा दौहित्रेण कार्यम् । दौहित्रेणार्थनि-
 ष्कृत्यै कर्त्तव्यं विधिवत्सदा । आदेहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदकक्रियाम् ॥ यस्तु
 केवलम्मातामहेन सम्बद्धः पुत्रिकापुत्रः स मातामहस्यैव नियमेन आद्रुं कुर्यात् ।
 पुत्रिकापुत्रशाद्वे विशेषमाह मनुः ॥ मातुः प्रथमतः पिण्डनिर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
 द्वितीयस्तु पितुस्तस्यास्वतीयमपि तत्पितुः ॥ द्वामुष्यायणे पुत्रिकापुत्रे उशनसोक्तो
 विशेषः ॥ मातामह्यन्तु मात्रादि पैतृकम्पितृपूर्वकम् । मातृतः पितृतो यस्मादधि-
 कारोऽस्ति धर्मत इति ॥ क्षेत्रजे तु द्वामुष्यायणे देवलोक्तम् । द्वामुष्यायणका
 दद्युर्द्वाभ्याम्पिण्डोदकम्पृथगिति । द्वाभ्याम्पितृवर्गाम्भ्यामित्यर्थः । द्विपितुः पिण्डदानं
 स्यात्पिण्डे पिण्डे द्विनामता । पश्चामत्र त्रयः पिण्डा एकैकन्तु त्रयेऽहनि ॥ षोडशः
 प्रथमः ततो जनकः अत्र क्रमविशेषमाह । मरीचिः । सगोत्रो वाऽन्यगोत्रो वा
 यो भवेद्विधवासुतः । पिण्डशाद्रुविधानञ्च क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्वपेत् ॥ वीजिनेतु ततः
 पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्क्वचित् । वीजिने द्युरादौ तु मृते पश्चात्प्रदीयत इति ॥
 जीवत्पितृकस्यापि क्वचित्क्वचिच्छ्राद्धाधिकारः । तत्र मैत्रायणीयपरिशिष्टे विशेषो
 दर्शितः । उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मणश्रायाते पडेते
 जीवतः पितुः ॥ पुत्रस्य आद्रुकाला इतिशेषः । जीवत्पितृकेण आश्विनप्रतिपदि
 मातामहश्राद्धम्फलातिशयप्राप्तये नियमेन कार्यम् । जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमा-
 नेऽपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते इति ॥ अथ आद्रुर्द्वाह्यद्रु-
 णलक्षणम् ॥ तत्र महाभारते । विद्यावेदव्रतज्ञाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि । सदाचारप-
 राश्चैव विज्ञेयाः सर्वपावनाः । पाङ्केषांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः । तृणाचि-
 केतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः पडङ्गवित् । ब्रह्मदेयानुसन्तानश्रद्धन्दीगो ज्येष्ठसामगः ॥
 मातापित्रोर्वशच वश्यः श्रोत्रियो दशरूपयः । ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीपु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिः पुनात्युत । अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समन्लेपु भवन्त्यवभृथप्लुताः । अक्रोधना ह्यचपलाः दान्ता दान्ता जिते-
 त्रियाः । सर्वभूतहिता ये च आद्रुष्वेताग्निमन्त्रयेत् इति । यथोक्तगुणाभावे किञ्चिद्दी-
 नगुणाश्च वैश्वदेविकार्थमुपवेशनीयाः । पित्र्ये तु यथोक्तगुणा एव भोज्याः । गया-
 यान्तु निर्गुणा अपि तत्रस्या एव द्विजा भोज्याः । यथोक्तद्विजाभावे मातामहमातुल-
 स्यसौयश्वशुरदौहित्रजामातृऋत्विग्याज्यशिव्या अपि गुणवन्तश्चेच्छ्राद्धे भोजनीयाः ।

अपसव्यम् । अमुकगोत्रान्पितृनावाहयिष्ये, इति प्रश्नः । आवाहयेति प्रत्युक्तिः ।
उशान्तस्वत्यावाहनम् । तिलविकिरणम् । आयन्तु न इति जपः । सव्यमाता-
महादीनामावाहनम् । ततः सव्यङ्कृत्वा वैश्वदेविकं पात्रनिधाय पवित्रान्तर्हिते
शन्नोदेवीरिति जलमासिच्यापसव्यङ्कृत्वा पितृपात्राणि निधाय पवित्रान्तर्हि-
तेषु शन्नोदेवीरिति जलासेकः । सव्यम् । यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंपुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः । इति देवपात्रे यवप्रक्षेपः । यवोसि
यवयेति मन्त्रेण वा यवप्रक्षेपः । तिलपक्षे तु तिलोसीति मन्त्रेण । तिलोसीति
पितृपात्रेषु मन्त्रावृत्त्या तिलप्रक्षेपः । सर्वपात्रे चन्दनपुष्पप्रक्षेपो देवपितृधर्मण ।
सव्यम् । वैश्वदेविकपवित्रदानम् । पूजनम् । यादिव्या इत्यर्घदानम् । एवं सर्वत्र ।
प्रथमे पात्रे संस्त्रवान्मवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति पात्रन्युद्धीकरणम् । तदुपरि कुश-
निधानम् । पुत्रकामश्चेत्संस्त्रवचन्दनम् “आपः शिवा” इति । ततो गन्धादिदानम् ।
तत्रैवम् । सव्यम् । यथादत्तङ्गन्धार्यर्चनम्पुष्करवार्द्रवसञ्जकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा । अपसव्यङ्कृत्वैवम्पितृभ्यो दानम् । आचमनम्प्राणायामः । ब्राह्मणाय
भाजनानि निधाय उक्तप्रकारेण मण्डलानि कुर्यात् । अपसव्यम् । अन्नमुद्धृत्य
“अग्नौकरिष्ये” इति प्रश्नः । कुरुष्वेति प्रत्युक्तिः । ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।
इदमग्नये कव्यवाहनाय नमम । ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा । इदं सोमाय पितृमते
न ममेति द्वयोस्त्यागौ । स्वयङ्कर्तृके त्यागाभाव इति हेमाद्रिप्रदृतौ । हुतशेषम्पात्रे
दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति “पृथिवी त” इति प्रतिपात्रमन्त्रावृत्तिः । वैष्णव्यर्चा
यजुषा वाऽग्नेऽङ्गुष्ठावगाहनम् । तिलविकिरणम् । परिवेषणम् । सङ्कल्पः पूर्वोक्त-
प्रकारेण । सकृत्सकृदुदकदानं विप्रहस्तेषु । ततोऽश्रत्सु जपो यथोक्तः । तूष्मां
ज्ञात्वोक्तप्रकारेणाग्नप्रकिरणम् । आचमनम् । सकृत्सकृदुदकदानं विप्रहस्तेषु ।
पूर्ववद्गायत्रीजपः । मधुव्याता० भवन्तु नः, मधु मधु मधु, इति जपेत् । तूष्माः स्येति
प्रश्नः । तूष्माः स्म, इति प्रत्युक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति ब्रूयात् । इष्टैः सह भुज्यतामिति
प्रतिवचनम् । हेमाद्रिणा कर्कमते पिण्डार्थमुपयुज्यतामिति प्रयोगो दर्शितः ।
सर्वमन्नमेकत उद्धृत्य उल्लेखनमपहता इति । साग्निक्स्य वज्रेण । इतरस्य तु कुशमूलेन ।
जलस्पर्शः । अग्निमत उरमुकनिधानम् प्रतिपार्वणम् । अमुकगोत्र पितरमुकगर्म्म-
न्नित्यवनेजनम् । सवम्पितामहप्रपितामहयोर्मातामहादीनाञ्च । सकृच्छिन्नास्तरणम् ।
अमुकगोत्र पितरमुकगर्म्मन्नैतत्तैऽग्नेऽ स्वधेति पिण्डदानम् । इदममुकाय नममेत्येव-
मुभयत्र । सर्वत्र मातामहानामप्येवमेव विधेयम् । अत्र पितर इत्युक्त्वा उदङ्कृतमनम् ।

अन्नखेभ्यो निमग्नितद्विजेभ्यो देवपूर्वकम्प्रेष्यद्वारा दापयेत् । ततः पाकभूमेर्गोमयो-
 प्लेपादिसंस्कारकरणम् महानसे च । सचैलक्षातः सपत्नीको यजमानः स्वयम्पा-
 कमारभेत । असम्भवे तु शुचिभिः स्नातैः सवर्णैर्वा कारयेत् । ततः श्राद्धसम्भारोप-
 कल्पनम् । अथाङ्गः पठे मुहूर्तं नद्यादौ नित्यस्नानन्ततः कर्माङ्गस्नानम् । ततः
 श्राद्धार्थमुदकमानीय पत्न्या सह शुचिः शुक्लवासाः श्राद्धदेशमागत्योदकं स्थापयेत् ।
 अथापराहूकृत्यम् । तत्रागतान्द्विजान्दृष्ट्वा भवतां स्वागतमिति प्रत्येकम्भूयात् ।
 सुस्वागतमिति द्विजैर्वक्तव्यम् । ततस्तेभ्य उदकदानम् । मण्डलकरणम् । आचननार्थ-
 झलदानम् । तैश्चाचमनकरणम् । ततो यजमानस्य पादप्रक्षालनपूर्वकान्द्विराचमनम् ।
 ब्राह्मणानामुपदेशनम् । अस्मिन्नवसरे दीपानां स्थापनम् । ततः कर्तोपविश्य
 “गङ्गायै नमः । गदाधराय नमः” इति वदेत् । पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा “देवताभ्यः
 पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥
 इति त्रिः पठेत् । तत अद्येत्यादिकालज्ञानकृत्वा, अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपि-
 तामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां तथा मातामहादीनां
 सङ्कीर्तनकृत्वा पार्वणद्वयविधिनाऽनुकनिमित्तं श्राद्धं करिष्य इति सङ्कल्पङ्कुर्यात् ।
 ततो “निहन्मि सर्वं यदमेध्यमत्र निहन्मि सर्वांनपि दानवासुरान् । यत्नाश्च
 रक्षांसि पिशाचगुह्यका हता मया यातुधानाश्च सर्वं” इति पठेत् । नीवीबन्धनम् ।
 ततस्त्रिलो रक्षन्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् । पङ्क्तिं वै श्रीत्रियो रक्षेदतिथिः
 सर्वरक्षकः । इति द्वारि तिलकुशनिक्षेपः । अग्निष्वान्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु
 मे दिशन् । तथा बर्हिपदः पान्तु ग्राम्यां ये पितरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्त-
 द्बुदुदीचीमपि सोमपाः । ऊर्ध्वतस्त्वर्षमा रक्षेत्कव्यवाहनलोऽप्यधः ॥ रक्षोभूतपिशा-
 चेभ्यस्तथैवासुरदोपतः । सर्वतश्चाधिपस्तेषां धमो रक्षाङ्करोतु मे ॥ इति यथालिङ्गं
 दिशि दिशि तिलान्प्रकिरेत् । रक्षोभूतेति सर्वतः प्रकिरणम् । ततः कर्मार्यं
 जलाभिमन्त्रणं दर्भैरालोडयन् यद्देवा इतिन्यूचेन । अत ऊर्ध्वञ्जलकार्यमनेन ।
 दुष्टदृष्टिनिपातनादिदूषितः पाकः पूतो भवत्विति पाकप्रोक्षणम् । सव्यम् ।
 पुरुरवाद्र्वसञ्चकानां विश्वेपान्देवानामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । अपसव्यम् ।
 गोत्राणाम्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकसगोत्राणामिदमासनम् । हस्तप्रक्षाल-
 नम् । एवम्मातामहादीनाम् । सव्यम् । पुरुरवाद्र्वसञ्चकान्निश्चान्देवानावाहयिष्ये,
 इति प्रश्नः । आवाहयेति प्रत्युक्तिः । दक्षिणं जान्वालाभ्य विश्वेदेवास इत्यावाहनम् ।
 यवविकिरणम् । विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपः । आगच्छन्वित्यपि जपेत् ।

अथ साग्निकरिग्निकादीनां दर्शाष्टकादिश्राद्धे निमित्ततः पिरडाभाव उच्यते ॥ तदाह कार्पाजिनिः ॥ मौञ्जीबन्धाद्विवाहाच्च वर्षाद्धं वर्षमेव वा । पिरडान्स-
 पिरडा नो दद्युः सपिरडीकरणादृते ॥ अत्र सपिरडीकरणे पिरडविधानान्त-
 तपूर्वपासुत्क्रान्तप्रभृतीनां श्राद्धानामर्थात्पिरडदानमनुज्ञातमिति । उद्वाहे कृते-
 ऽपि महालयगयाश्राद्धमृताहेषु पिरडान्दद्युः । तदुक्तम् । महालये गयाश्राद्धे माता-
 पित्रोर्मृतेऽहनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिरडनिर्वापणं सुत इति ॥ गयाशब्देन
 तीर्थान्युपलक्ष्यन्ते ॥ मृतेऽहनीति मातापित्रोस्तद्वतिरिक्तानामपि च मृताहे-
 ऽनुमासिकेषु च ॥ सङ्ग्रहेऽपि । विवाहोपनयादूद्धं वर्षाद्धं वर्षमेव वा । न
 कुर्यात्पिरडनिर्वापं न दद्यात्करणानि च ॥ करणान्यावाहनार्थादीनि । विवाहा-
 वलात्पिरडपितृयज्ञस्तु भवत्येव ॥ अथ सांवत्सरिके विशेषः । तत्र विभ-
 क्ताप्रचेत्सर्वं नो चेज्ज्येष्ठपुत्र एव । मातृसांवत्सरिके यथोचितं ऊहः कार्यः ।
 यत्र च मात्रा स्वामिचित्यारोहणकृतन्तत्रैकमेव पाकङ्कत्वा पितृश्राद्धं पृथक्
 कृतवैकवर्हिंपि षट् पिरडान्दद्यात् । विप्रपत्नौ सुवासिनीञ्जाधिकां भोजयेदिति
 श्राद्धभास्करे । एकदिनेऽनेकश्राद्धप्रसक्तौ पूर्वं पितुः पश्चात्पितृव्यादीनां श्राद्ध-
 ङ्कार्यम् । मृताहे ग्रहणं चेदामेन हेसा वा आब्दिकङ्कार्यम् । तयाहे आशौचादिप्र-
 तिवन्धे तदन्ते कर्तव्यम् । मातृपितृक्षयाहे श्राद्धकर्तुः स्त्री स्त्रीकर्तृके वा श्राद्धे सा
 रजस्वला चेत्पञ्चमेऽहनि श्राद्धङ्कुर्यात् । अथ महालये विशेषः । तत्रोद्देश्या उच्य-
 न्ते । पितृव्यधातृपुत्रपितृष्वसृमातुलमातृष्वसृभार्यापितृव्यपुत्रभातृपुत्रभगिनीदुहि-
 तृभगिनेयाचार्यश्वशुरश्वश्रूपाध्यायगुरुसखिद्रव्यदग्निव्यादय इति । सन्यासविषये
 वायुपुराणे विशेषो दर्शितः । सन्यासिनीऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुपांयथाविधि ।
 महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥ अथ भाद्रपदापरपक्षभरणीश्राद्धे
 विशेषः । तदुक्तं मात्स्ये । भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता । तस्यां श्राद्ध-
 कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥ तत्र सपत्नीकपितृपितामहप्रपितामहान्सपत्नीक-
 मातामहादीश्चोद्दिश्य साङ्कल्पिकं श्राद्धङ्कुर्यात् । भविष्यपुराणे । अग्नौकरणमर्घञ्जा-
 वाहनञ्चावनेजनम् । पिरडश्राद्धे प्रकुर्वीत पिरडहीने निवर्तते ॥ पिरडनिर्वापर-
 हितं यत्र श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्ष-
 यदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यं यथास्थितमिति ॥ चतुर्दश्याम्पित्रादित्रयमध्ये एकस्य
 द्वयोर्वा विपशस्त्रायुपघातैर्मृतयोः पितृव्यादेर्वा तथाविधस्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्ध-

आवृत्त्यामीमदन्तेति जपः । पूर्ववदवनेजनम् । नीवीविसर्गः । नमोव इति षडञ्ज-
 लिकरणम् । एतद्व इति सूत्रदानम् । पञ्चाशदुर्पादूर्द्धं यजमानहृदयलोन्नां वा
 दानम् । पिण्डपूजनम् । चन्दनपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि गोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपिता-
 महेभ्यः स्वधेति । एभिः पिण्डदानैरस्मत्पितृणामन्नय्या तृप्तिरस्तु । काले श्राद्धम्भवतु
 इति प्रार्थना ॥ आचमनम् । सुप्रोक्षितोऽयन्देशोऽस्त्विति जलेन भूमिं सिञ्चेत् ।
 शिवा आपः सन्त्विति उदकदानम्प्राह्ययोभ्यः । सौमनस्यमस्त्विति पुष्पदानम् ।
 अन्नतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यन्नतदानम् । अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणो दत्तं श्राद्ध-
 मुदकञ्चाक्षय्यमस्तु । एवमप्यितामहप्रपितामहयोः । ततो द्विजानाम्प्रार्थना । येषामु-
 द्विष्टन्तेपामक्षय्यमस्तु । अस्त्विति प्रत्युक्तिः । अघोराः पितरः सन्त्विति प्रश्नः ।
 सन्त्विति प्रत्युक्तिः । गोत्रज्ञो वर्द्धतामिति प्रश्नः । वर्द्धतामिति प्रत्युक्तिः । दातारो
 नोऽभिवर्द्धन्तामिति प्रश्नः । वर्द्धन्तामिति प्रत्युक्तिः । वेदा वर्द्धन्तामिति प्रश्नः ।
 वर्द्धन्तामिति प्रत्युक्तिः । सन्ततिवर्द्धतामिति प्रश्नः । वर्द्धतामिति प्रत्युक्तिः । श्रद्धा
 च नो माध्यगम्, मागादिति प्रत्युक्तिः । बहुदेयञ्च नोऽस्तु, अस्त्विति प्रत्युक्तिः ।
 पात्रोपरि स्थापितकुशानाम्भूमावास्तरणम् । ततः स्वधापितृन्वाचयिष्ये इति
 प्रश्नः । वाच्यतामित्युक्तं । पितृभ्यः स्वधोच्यताम्यितामहेभ्यः स्वधोच्यतामप्रपिता-
 महेभ्यः स्वधोच्यताम्मातामहेभ्यः स्वधोच्यतामप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां वृद्धप्रमा-
 तामहेभ्यः स्वधोच्यताम् इति मन्त्रमपठेत् । अस्तु स्वधेति प्रत्युक्तिः । आस्तृतकुशेषु
 ऊर्जमित्युदकासेकः । पात्रोत्तानकरणम् । ततः श्राद्धस्य प्रतिष्ठाभिवृद्ध्यर्थन्दक्षिणा-
 म्मुखवासताम्बूलञ्च विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं वि० नमम । अस्य श्राद्धस्य
 प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थन्दक्षिणाम्मुखवासताम्बूलञ्चामुकगोत्रेभ्य इत्यादि स्वधा नममेति
 त्यागः । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वदेत् । प्रीयन्तामिति प्रत्युक्तिः । विश्वेदेवाः
 शान्तिदाः पुष्टिदा वरदा भवन्तु । भवन्त्यिति द्विजाः । अन्नञ्च नो बहु भवेत् । बहु
 भूयात् । अतिथीश्च लभेमहि, लभध्वम् । याचितारश्च नः सन्तु, सन्तु । मा च
 याचिष्म कञ्च न । मा याचेयाः । एता एवाशिपः सन्तु । इति प्रार्थना । ततः स्वयमेव
 तिलककरणम् । पिण्डानाम्प्रत्यवधानम् । सव्यम् । पिण्डावप्राणम् । सकृदाच्छिन्ना-
 नामग्नौ प्रक्षेपः । पश्चादुल्लुपस्य च । भोजनपात्राणि चालयित्वा सञ्चराम्युत्तणम् ।
 कालज्ञानङ्कृत्वा अमुकपितृणाङ्कृतस्य श्राद्धविधेर्यन्तूनातिरिक्तन्तत्परिपूर्णमस्तु ।
 अस्तु परिपूर्णमिति ब्राह्मणोक्तिः ॥ वाजे वाजे इति पितृपूर्वं विसर्जनम् । आमा-
 वात्स्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य गृहप्रवेशः ॥ ॥ * ॥

पार्वणश्राद्धमन्यत्राभ्युदयात् । स्मृत्यन्तरात् “ प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् । तत्र पार्वणवत्सर्वमन्यत्राभ्युदयाद्दत्त ” इति । तथाऽपरम् । सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतरिति । अनयैवेति प्रकृतत्वात् सपिण्डक्रिययोच्यते । तथा च हारीतः । सहपिण्डे कृते प्रेते पृथक्क्रान्तोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ तथोशनाश्च । अर्वाक् संवत्सराद् बृहः पूर्णं संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां हि पृथक्क्रिया ॥ ४ ॥ * ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतम्पार्वणमुक्त्वाऽधुना विकृतिभूतमेकोद्दिष्टमारभ्यते । अथैकोद्दिष्टम् । अथ पार्वणानन्तरमेकोद्दिष्टं व्याख्यास्यते । अथान्वर्थसञ्ज्ञा चैषा । एकमुद्दिश्य यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टमिति ॥ एकोऽर्घ्य एकम्पवित्रमेकः पिण्डः ॥ अस्मिन्नेकोद्दिष्टे एकोऽर्घ्यः एकम्पवित्रमेकः पिण्डश्च स्यात् । अर्घ्यस्यैकत्वश्रवणात्पात्रमप्येकमिति ज्ञायते । अतः प्रथमशब्दस्यानुपपत्तेः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपन्नत्वात्संस्वस्य बहुत्वाभावाच्चात्र पात्रन्युद्धीकरणाभावः । नावाहनज्ञानौकरणाच्चात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति दृप्तिप्रश्नः । सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरूपतिष्ठतामित्यन्नयस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे । स्पष्टमेतत् । अत्राग्नौकरणनिषेधादेव पात्रालम्भनिषेधो हुतशेषदानानन्तरन्तस्य विहितत्वात् । अमृतञ्जुहोमीति मन्त्रलिङ्गाद्दुतशेषस्यैव परामर्शात् । हुतशेषामावे पात्रालम्भाभाव इति निश्चीयते । इति हलायुधभाष्ये ॥ इतिश्रीगदाधरकृते कातीयसूत्रभाष्ये चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ प्रयोगः । निमन्त्रणम् । ततो मध्याह्नस्नानम् । ततः कर्माङ्गस्नानम् । द्विजेभ्य उदकदानम् । मण्डलकरणम् । द्विजैराचमनकरणम् । पादप्रक्षालनम् । ब्राह्मणस्योपवेशनम् । दीपस्थापनम् । देवताभ्यश्चेति पाठः । सङ्कल्पः । ततो निहन्मि सर्वमिति पाठः । नीवीबन्धनम् । तिला रक्षन्त्वित्यारभ्य दिशि दिशि प्रकिरणान्तम् । जलामिभन्त्रणम् । पाकप्रोक्षणम् । आसनदानम् । हस्तप्रक्षालनम् । नावाहनम् । नावकिरणम् । जपः । एकास्थार्घ्यस्य पूरणम् । दानम् । न पात्रन्युद्धीकरणम् । न संस्वदानम् । ततो गन्धादिदानम् । नाग्नौकरणम् । पात्रालम्भो न भवतीति हलायुधमतम् । अन्येषां मते तु भक्तयेव । अहुष्टस्यान्ने ऽप्यगाहनम् । तिलविकिरणम् । परिदेपणम् । सङ्कल्पः । उदकदानम् । जपः । अन्नप्रकिरणम् । आचमनम् । उदकदानम् । जपो यथोक्तः ।

दुर्यात् । इदञ्चैकोद्दिष्टं सदैवम् । तथाच सङ्ग्रहे । प्रेतपत्ने चतुर्दश्यामेकोद्दिष्ट-
 विधानतः । दैवयुक्तन्तु यच्चाहुं पितृणामन्वयं भवेदिति । अथ तीर्थश्राद्धे
 विशेषः । तच्च पट्पुरुषोद्दिशेन । तत्र दिग्बन्धनावाहनार्थद्विजाङ्घ्रिनिवेशनद्विप्र-
 श्रविकिरा न कर्तव्याः । ब्राह्मणपरीक्षा च न कार्या । न च दृष्टिदोषादि-
 विचारः । पट्पुरुषपिण्डदानानन्तरङ्किचिदूरे हृदिःशेषेण मातृपितामहीप्रपिता-
 महीभ्यः पिण्डदानमात्रम् । तदनन्तरं मात्रादिपिण्डपूर्वतः कुशेषु ज्ञातिवर्गमुद्दि-
 श्यैको बृहत्पिण्डो दातव्यः । पिण्डानान्तीर्थसलिले प्रक्षेपः ॥ अथ नित्यश्राद्धे
 विशेषः । सङ्कल्पः । पुष्याक्षतादिभिरासनादिदोषान्तोपचारैर्ब्राह्मणपूजनम् ।
 मण्डलङ्कृत्वा भाजनानि निधाय परिवेषणम् । पात्रालम्भादिब्राह्मणभोजनान्त-
 ङ्कृत्वा किञ्चिद्दद्यात् । नात्र कर्तृभोक्तृनियमाः । भोज्याद्यश्चावन्नमुद्दृत्य स्वशक्तितः
 षोढा विभज्य पितृनुद्दिश्य त्यजेदिति नित्यश्राद्धम् ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्-
 स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचितकातीयश्राद्धसूत्रपद्धतौ पा-
 र्वणश्राद्धविधिः ॥ * * * * *

मूलम् । अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ एकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनना-
 ग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति त्वप्तिप्रश्नः । सुस्व-
 दितमितीतरे ब्रूयुरूपतिष्ठतामित्यन्नव्यस्थानेऽभिरम्यतामिति
 विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे ॥ ४ ॥

कर्कः ॥ अथैकोद्दिष्टम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । तच्चैकमेवोद्दिश्य क्रिय-
 तइत्यन्वर्थसङ्गेषा । एकोऽर्घः ॥ एक एवार्घः स्यात् । एकार्घश्रवणात् पात्रमेकमिति
 गम्यते । अतः प्रथमशब्दानुपपत्तेः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपन्नत्वात् संस्रवबहु-
 त्वाभावाच्च न पात्रन्युद्धता ॥ एकं पवित्रमेकः पिण्डः ॥ एकदेवताकत्वात् । पवित्र-
 न्तु शास्त्रात् ॥ नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति त्वप्तिप्रश्नः
 सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरूपतिष्ठतामित्यन्नव्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गो-
 ऽभिरताः स्म इतीतरे ॥ इतरशब्देन ब्राह्मणा अभिधीयन्ते । शेषं निगदव्याख्या-
 तम् । तच्चैतददैवं स्यात् । स्मृत्यन्तरात् । अदैवमभोजयेच्चाहुमिति स्मृतेः । तथा
 च एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्ययुग्मता प्राप्तेव पुनरयुग्मताग्रहणा-
 ददैवमिति गम्यते । तत्र यावत्सपिण्डीकरणात्प्राक् श्राद्धं तत्सर्वमेकोद्दिष्टम्, ऊर्द्धन्तु

अथ मरणस्थाने एकोद्विष्टविधिना आहुम् ॥ तत्र सङ्कल्पः । मरणस्थाने
 एकोद्विष्टआहुमहङ्करिष्ये । उपहारप्रोक्षणम् । आचमनम् । आमोन्नसङ्कल्पः । पिण्ड-
 दानम् । आवाहनाद्यार्चनपात्रालम्भनावगाहनविकिरावनेजनरेखाप्रत्यवनेजनग-
 न्धाद्यर्चनाक्षय्योदकदानाशीःस्वधावाचनीयनिषेकाभावः । सव्येन दक्षिणादानम् ।
 दक्षिणाकाले मापान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । इति मरणस्थाने एकोद्विष्टविधिना
 आहुम् ॥ ततो मृतस्थाने शवनाम्ना पिण्डदानम् । अमुकगोत्र अमुकशव इति प्रयो-
 गः । सजलमापान्नकुम्भदानम् । ततः पूर्ववदेकोद्विष्टविधिना द्वितीयद्वारदेशे आहुम् ।
 आहुान्ते तत्रैव पान्थनाम्ना पिण्डदानम् । पान्थ एतत्ते इति प्रयोगः । मापान्नज-
 लसंयुक्तकुम्भदानम् । सन्तापजानग्नीनादायानसि शरीरमारोप्य दक्षिणागमनम् ।
 यमगाथाङ्गायन्ती यमसूक्तञ्च जपन्त इत्येके आहुः । अहरहर्नीयमानो गामश्व-
 म्पुरुषं ह्यजम् । वैवस्वतो न वृष्यति सुराप इव दुर्मतिः । इति यमगाथा । अपेती
 यन्तु पणय इत्ययमध्यायो यमसूक्तम् । ततश्चत्वरं प्रेतनाम्ना पिण्डदानम् । मापा-
 न्नजलयुक्तघटदानम् । ग्रामश्मशानयोर्द्वामार्गं नीते तत्र पूर्ववदेकोद्विष्टविधिना
 आहुम् । अमुकप्रेतस्य दाहायं श्मशानं नीयमानस्य अर्द्धमार्गं विश्रामस्थाने आहुम-
 हङ्करिष्ये, इति सङ्कल्पः । आहुान्ते भूतनाम्ना पिण्डदानम् । अमुकभूत एष ते पिण्डः ।
 मापान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । समे बहुलवृणे देशे क्षीरिण्याद्या उद्धृत्य वितानसाध-
 नम् । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु सकृत्सकृत्संस्कारकरणम् । तत्र गार्हपत्या-
 दीनां स्थापनम् । सभ्यावसथ्ययोश्चितेरुत्तरतः सप्तसु प्रक्रमेषु स्थापनम् । ततो
 गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये काष्ठैश्चितं सञ्चिनुयात् । ततः प्रेतस्य केशश्मश्रुनख-
 लोम्नां छेदनम् । केशादीनान्निखननम् । प्राग्शीवमुत्तरलोमं कृष्णाजिनञ्चितायामा-
 स्तीर्य तस्मिन् यजमानं प्राक्शिरसमादधाति । ततः प्रेतस्य करे प्रेतनाम्ना पिण्ड-
 दानम् ॥ अमुकप्रेत एतच्छहति ॥ मापान्नजलयुक्तकुम्भदानम् । ततः प्रेतस्याज्ये-
 नाभ्यञ्जनम् । मुखे दक्षिणोत्तरनासिकाचक्षुःश्रोत्रेषु हिरण्यशकलप्रासनम् । श्रुतौ
 चितिचयनात्प्राक् हिरण्यशकलप्रासनमास्नातम् । सूत्रे तु शाखान्तरादयङ्कमीऽव-
 सितः । चितिचयनात्पूर्वं वा कर्तव्यम् । प्रेतस्य वस्त्रैकदेशं सञ्चयनार्थङ्कृत्वा सुगु-
 ष्मिदधाति । सर्वाणि पात्राणि प्रागग्राण्युत्तानानि वक्ष्यमाणविधिना प्रेतशरीरे
 निदधाति । जुहूं घृतेन पूरयित्वा दक्षिणे हस्ते सादयति । सव्ये पाणी रिक्तामुप-
 भृतम् । हृदये ध्रुवां रिक्ताम् । दक्षिणासिकायां वैकङ्कतं स्तुवम् । कर्णयोः प्राशि-

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । सुस्वदितमिति ब्राह्मणा ब्रूयुः । शेषान्नस्यानुज्ञापनादि
 पिण्डपूजान्तञ्च पूर्ववत् । एकः पिण्डो देयः । ततः सुप्तोक्षिताद्यक्षतदानान्तम् ।
 अक्षय्योदकदानम् । उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने । प्रार्थनादि उदकासेकान्तम् । दक्षि-
 णादानम् । न विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्रैपः । प्रार्थनापि न । तिलकम् । पिण्ड-
 प्रत्यवधानम् । सव्यम् । अवघ्राणम् । अग्निमत उरमुकसकृदाच्छिन्नयोरग्नौ प्रक्षेपः ।
 पात्रचालनम् । सञ्चाराभ्युक्षणम् । ततोऽथ पूर्वोच्चरितेत्यादि । अभिरम्यतामिति विस-
 र्जनम् । अभिरताः स्म इति प्रत्युक्तिः । अनुगमनम् । गृहप्रवेशः ॥ इति नवकण्डि-
 कागदाधरभाष्ये एकोद्विष्टपद्धतिः ॥ अथैकोद्विष्टप्रसङ्गात्क्रियापद्धतिलिख्यते । तत्र
 सायमाहुत्यां हुतायां यजमानस्य मरणशङ्का चेत्तदैव प्रातराहुतिर्दातव्या । जीवे-
 त्पुनः काले प्रातराहुतिर्नैव हीतव्या । पौर्णमासेष्वनन्तरम्प्रादर्शाद्यदा यज-
 मानस्य मरणशङ्का स्यात्तदैव पिण्डपितृद्यञ्चवर्जिताममावास्थेष्टिङ्कुर्यात् । तत्प-
 र्यन्तम्पक्षहोमः । आग्नेयमागे हविषि चेन्म्रियेत तदा हविषो दक्षिणाग्नौ प्रक्षेपः ।
 ग्रहणप्रभृतिप्रागघविरासादानान्मरणशङ्काहर्षपत्ये हविषान्दहनम् । आसादनोत्तर-
 कालमाहवनीये । एवं वैश्वदेवपर्वणि कृते यजमानस्य मरणशङ्कायामवशिष्टपर्वणां
 समापनङ्कार्यम् । सकलेष्वसम्भवे वाऽऽज्यं संस्कृत्य पुरेऽनुवाक्यायाज्याभ्यां स्वस्वह-
 विषा यागः कार्यः । तदसम्भवे च केवलनाज्येन चतुर्गृहीतेन प्रधानदेवतायागमा-
 त्रङ्कुर्यात् । तस्याप्यसम्भवे प्रतिदैवतं पूर्णाहुतिञ्चुहुपात् । अग्नये स्वाहा विष्णवे
 स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति । असन्नयतस्तु अग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यामिति ॥ एवं स्मार्त-
 म्पक्षादि सकलङ्कर्म ज्ञेयम् । चरुहोमासम्भवे देवतानामाज्याहुतिमात्रं वा । यद्यमावा-
 स्यापर्यन्तं यजमानो जीवति तदाऽमावास्यायान्दक्षिणाग्निमुद्बृत्य पिण्डपितृद्यञ्चः
 कार्यो नाग्न्यन्वाधानम् । न ब्रह्मासनम् । न चामावास्थेष्टिः । कृतव्यात् । सर्वङ्कर्म
 मरणान्तम्भवति । कर्तुरसम्भवात् । हविःप्रतिपत्तिविधानाच्च । अग्निहोत्रहोमेऽप्या-
 हते हविषि दक्षिणाग्नौ ग्रहणादिप्रागासादनाद्गार्हपत्ये दहनम् । आसादनाद्याह-
 वनीये, सवमेव पशुयागसोमयागादावारब्धेऽन्तरा मरणशङ्कायां यथासम्भवं समापन-
 ङ्कार्यम् । मृते पुत्रादिः स्नातः कृतापसव्यः सकृत्सकृत्परिसमूहनादिसंस्कारान्कुर्यात् ।
 गार्हपत्यादाहवनीयदक्षिणाग्न्योर्विहरणम् । तिल एव स्थालीरेष्टवै इत्यध्वर्युराह ॥
 गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु तिक्षणां गामयशंवलवतीनाम्मुन्मयीनामुखानामधिश्र-
 यणम् । अत्र सर्वङ्कर्मपसव्येन दक्षिणामुखेन कर्तव्यम् । सम्भावसथ्ययोरुखाधिश्रयणञ्च
 कुर्यात् । तौ प्रत्यक्षावेव स्याह्योर्मध्ये निधाय नीयेते सर्वासु स्थालीषु विह्वकरणम् ।

तत्र पञ्चगव्यम्प्रक्षिप्य आपोहिष्टा इदमाप इत्यादिपुण्यगिर्भरभिसन्त्यप्राह्मणानु-
 ज्ञया पञ्चदश प्राजापत्यानकृत्वा तेन कुम्भोदकेन शतकृत्वस्तां स्नापयित्वा वस्तान्त-
 रेण सर्वां वेष्टयित्वा दाहः कार्यः ॥ रजस्वलामरणेष्वेवम् ॥ उदका सूतकी वा यं
 स्पृशति तस्याप्येष एव विधिः । दाहे जाते किञ्चित्परिशेषणीयम् । निःशेषस्तु न
 दग्धव्य इति वचनात् ॥ अथ स्मार्तमुदककर्माच्यते ॥ नद्याद्युदकसमीपे गमनम् ।
 समीपे स्थितं यो निसम्बन्धिशालकं वा उदकङ्कुरिव्यामह इति मन्त्रेणोदकं याचयेयु-
 स्सपिण्डादयः । यदि शतवर्षादर्वाकं प्रेतो भवेत् तदा कुरुध्वमिति वचनमित्युक्ते
 सप्तपुरुषसम्बन्धिनः सपिण्डाः दशपुरुषसम्बन्धिनः समानोदकाश्चैकग्रामनिवासे या-
 वत्स्मृतं जलम्प्रविशन्त्येकवस्त्राः । अशिखाः प्राचीनावीतिनः सन्तः । ततः सव्यपा-
 शोरनामिकयाङ्गुल्या जलम् अपनः शोशुचदधमित्येतावता मन्त्रेणापनोद्य दक्षिणा-
 सिमुखास्तूप्णीं निमज्जन्ति । कर्कादिभाष्यकाराणां मतेऽपनोदने मन्त्रः । देवयानि-
 कादिमते निमज्जने । ततः प्रेतमुद्दिश्यैकैकमञ्जलिं सकृद्भूमौ प्रक्षिपन्ति । अमुकस-
 गात्रामुकसर्गमन्प्रेत एतत्ते उदकमित्यनेन मन्त्रेण । तत उदकादुत्तीर्य शुचौ देशे
 शाद्वलवत्युपविष्टान्सपिण्डादीनञ्चे सुहृद् इतिहासपुराणादिकथाभिः संसारस्या-
 नित्यतान्दर्शयन्ती वदेयुः । शाद्वलं हरितवृणमस्ति यस्मिन्निति शाद्वलवान् तस्मिन्
 शाद्वलवति भूमौ उपविष्टानित्यर्थः । रोदनं न कर्तव्यम् । तदुक्तम् । श्लेष्माशु बा-
 न्धवैर्मुक्तमन्प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः
 इति । ततः पश्चादनवलोकयन्तः पङ्क्तिव्यवस्थानेन कनिष्ठानग्रतः कृत्वा ग्राम-
 मागच्छन्ति । गृहद्वारसमीपे आगत्य सर्वं त्रीणि त्रीणि निम्बपत्राणि दन्तैरवख-
 णमात्रम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्पपांस्तैलमित्येतानि प्रत्येकं स्पृष्ट्वा पादेन पाषा-
 नमात्रम्य गृहं प्रविशन्ति । ततः प्रभृति ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म
 कुर्वन्ति । न कारयन्ति । स्त्रीत्या लब्ध्वा वा दिवा प्राश्नीयुः । अमांसं पिण्डन्दत्वा
 ततो भोजनम् । भोजनकाले भोज्यादन्नाद्भक्तमुष्टिञ्च प्रेतोद्देशेन भूमौ निःक्षिपेत् ।
 अमुकसगोत्रामुकप्रेत भक्तमुष्टिरुपतिष्ठतामिति । यावत्प्रत्यहनेकैकमवयवपूरक-
 म्पिण्डमन्प्रेताय दद्यात् । तत्र विधिः । खानङ्कृत्वाऽहते आर्द्रं वाससी परिधाय
 पिण्डपितृयज्ञवत्तूप्णीम्पिण्डदानम् । तूप्णीम्प्राणायामः । आचमनम् । देशकालौ
 स्मृत्वाऽमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं क्षुत्तूपानिवृत्त्यर्थं शिरोनिष्पत्यर्थं
 च पिण्डदानङ्गुभोजनदानमुदकदानञ्चाहङ्कुरिव्ये, इति सकृत्स्यः । अवनेजनम् ।
 अमुकसगोत्रामुकप्रेतावनेनित्येति । दर्मास्तरणम् । पिण्डदानम् । अमुकसगोत्रामुक

त्रहरणे । शिरसि रिक्तं प्रणीताप्रणयनञ्जमसम् । कपालानि वा शिरसि, अप्सु वा प्रक्षेपः कपालानाम् । पश्वयोः शूर्पं, दक्षिणपार्श्वं ऐष्टिकम् उत्तरपार्श्वं प्रतिप्रस्थातृ-
 कर्तव्यवरुणप्रघासिकमैष्टिकम् । अकृतवरुणप्रघासस्य ऐष्टिकमेव द्विधा कृत्वा पार्श्व-
 योरेकैकं खण्डमासादयेत् । उदरे पृषदाज्यवतीमिडापात्रीम् । शिग्रसमीपे शम्भ्याम् ।
 अण्डयोः समीपे अरणी । तत्समीपे अधोमुखमूलखलं मुसलञ्च । उपवेपाभिश्चृताव-
 दानपुरोडाशपात्रीपूर्णपात्रपडवत्कूर्चप्रमुखानि सर्वाणि पात्राणि ऊर्वोमध्ये आसा-
 दयेत् । स्मार्तपात्राण्यप्यरणीसहितानि वरुणप्रघासिकानि च तत्रैवासादयेत् । मृन्म-
 याशमयानामप्सुप्रक्षेपः । लोहमयानाञ्च ब्राह्मणाय दानमप्सु प्रक्षेपो वा । त्रेताग्नि-
 भिश्चितेरादीपनम् । तत्रैवम् । अग्निचितिपर्यन्तन्तृगौराच्छादनङ्कृत्वा ततस्तान्प्रदी-
 पयेत् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्युत्पन्नज्वालया चितेरादीपनं यथा भवति तथा
 विधेयम् । पुत्रो वा भ्राता वाऽन्यो वा ब्राह्मण आहुतिञ्जुहुयात् । ब्राह्मण एव क्षत्रि-
 यवैश्यगौराहुतिञ्जुहुयात् । न पुत्रो भ्राता वा । गार्हपत्ये आज्यसंस्कारः । अग्निहोत्रह-
 वण्यां सकृद्गृहीत्वा आहवनीये समित्पूर्वकञ्जुहोति । तत्र मन्तः । अस्मात्त्वमधि-
 जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण
 होमः । ॐ इदमग्नये नममेति त्यागः । असौ स्थाने प्रेतस्य प्रथमान्तन्नामग्रहणम् ।
 अस्य मन्त्रस्य स्त्रियामप्यूहः । ततोऽग्निहोत्रहवणीं मुखे प्रागग्रामासादयेत् । खा-
 दिरं स्रुवं सव्यनासिकायाम् । स्फ्यन्दक्षिणहस्ते । आज्यस्थाल्या ऊर्वोरन्तरे प्रक्षेपः ।
 पात्रत्वाविशेषात् । मृन्नयो चेदप्सु प्रासनम् ॥ अथ प्रसङ्गादावसथ्यसम्बन्धिपात्र-
 प्रतिपत्तिरुच्यते ॥ उक्तञ्च । आहिताग्नियंथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहि-
 ताग्निरेकेन लौकिकेनैतरे जनाः ॥ अथ पुत्रादिराप्नुत्य कुर्याद्धारुचयम्बहु । भूप्र-
 देशे शुचौ युक्ते पश्चाच्चित्पादिलक्षणम् । तत्रोत्तानग्निपात्येनन्दक्षिणाशिरसम्मूले ।
 हिरण्यं न्यस्य शिरसि प्रणीताचमसन्तथा । शूर्पं तत्पार्श्वयोरेकञ्चेद्विधा पूर्ववन्व्य-
 सेत् । श्रवणाकर्मसम्बन्धि द्वितीयस्मिण्डयन्त्रियम् । अण्डयोररणी तद्वत्प्रोक्षणीपा-
 त्रमादितः । पात्राणि चान्तरे ऊर्वोर्मृन्मयान्यम्भसि क्षिपेत् । अथाद्यंसजात्यक्तो
 दयादक्षिणतः शनैः । पूर्ववज्जुहुयाद्वह्नौ समिद्वर्जं स्रुवेण सः ॥ दक्षिणायां स्रुवन्द-
 यान्नसि स्फ्यं दक्षिणे करे । समिधो वा ततो वह्निं शेषं स्यादाहिताग्निवत् ॥ उखा-
 धिश्रयणादूर्वोरन्तरे पात्रप्रक्षेपान्तं सर्वमाहिताग्निवत् । केवलोपासनाग्निश्चितौ मृतं
 दक्षिणाशिरसं निदध्यान्न प्राक्शिरसमिति विशेषः ॥ इत्यावसथ्यसम्बन्धिपात्राणां
 प्रतिपत्तिः ॥ अथ सूतिकामरणे विशेषः ॥ सूतिकायां मृतायां कुम्भे उदकङ्कृत्वा

मायुरारोग्यं सुखञ्च श्रियमुत्तमामिति ॥ एवं बलिन्दत्वा विसर्जयेत् । पलाशवृन्ते-
नास्थीनि प्रकटानि कृत्वा अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रासनम् तत्रश-
मीशैवालकर्दमानां च प्रासनम् । ततो घृतेनाभ्यज्य सर्वसुरभिभिश्चन्दनागुरुकपूरके-
सरकस्तूरिकाभिर्मिश्रणम् । दक्षिणपूर्वायतां कर्पू खात्वा तत्र कुशास्तरणम् । हरि-
द्रालापितवस्त्रखण्डमास्तृत्य तस्मिन्वस्त्रे वाङ्मिवपामि इत्यनेन मन्त्रेणास्थिप्रक्षेपः ।
ॐ आत्वा मनसानार्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षिकायामपाशं रसे
निवपाम्यसावित्यनेन मन्त्रेण वा । असौस्थाने प्रेतनामोद्देशः । पितृमेधं चिकीर्षतः
कुम्भे अस्थिसञ्चयनं कर्तव्यम् । अस्मिन्क्षेत्रे कुशास्तरणं हरिद्रालापितवस्त्रास्तरणं
कुम्भे एव कर्तव्यम् । अस्थिसंस्कारत्वात् । क्वचिदूर्प्रदेशे कुम्भनिधानन्तूप्णीम् ।
कुम्भमध्येऽस्थिप्रक्षेपे मन्त्रो भवत्येव ॥ इत्यस्थिसञ्चयनम् ॥ चिताभूमिङ्गोमयेनोप-
लिप्य तत्र तेनैव पूर्वाक्तबलिमन्त्रेण बलिन्दत्वात् ॥ ततश्चतुर्थदिवससम्बन्धि
पिण्डदानम् ॥ नामिलिङ्गगुदनिष्पत्त्यर्थङ्कुम्भभोजनदानम् । जलाञ्जलयश्चत्वारः ।
चत्वारि जलपात्राणि च । अथ वा सप्ताञ्जलय एव । इति चतुर्थदिनकृत्यम् । पञ्च-
मेऽहनि जानुजङ्घापादनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम् । कुम्भो जलपूरितः, पञ्च जलाञ्जलयः
पञ्च पात्राणि च, नवाञ्जलय एव वा । ततो नवश्राद्धप्रथमदिनवत् । इति पञ्चमदि-
नकृत्यम् । षष्ठे सर्वमर्मानिष्पत्त्यर्थंमिण्डदानम् । कुम्भदानम्, षट् जलाञ्जलयः षट्
तोयपात्राणि । अथ एकादशाञ्जलय एव वा । इति षष्ठदिनकृत्यम् । सप्तमे हनि
नाडिकानिष्पत्त्यर्थंमिण्डदानम् । कुम्भभोजनदानम् । सप्ताञ्जलयः सप्त पात्राणि,
त्रयोदशाञ्जलय एव वा । प्रथमदिनवन्नवश्राद्धम् । इति सप्तमदिनकृत्यम् । अष्टमेऽहनि
लोमदन्तनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम् । कुम्भभोजनदानम् । अष्टाञ्जलयः अष्टौ पात्राणि ।
पञ्चदशाञ्जलय एव वा ॥ इत्यष्टमदिनकृत्यम् । नवमेऽहनि धीर्यनिष्पत्त्यर्थं पिण्ड-
दानम् । कुम्भभोजनदानम् । नवाञ्जलयो नवपात्राणि, सप्तदशाञ्जलय एव वा । ततो
नवश्राद्धप्रथमदिनवत् । इति नवमदिनकृत्यम् । दशमेऽहनि शरीरपूरणाद्यंमिण्ड-
दानम् । कुम्भभोजनदानम् । दशाञ्जलयो दशपात्राणि, एकौनविंशतिर्जलाञ्जलयो वा ।
अथ वा दशाहमध्ये प्रत्येहन्दशाञ्जलय एव देयाः न पात्राणि । अत्र पिण्डत्रयदानम् ।
स्कन्तत्सखिभ्यो द्वितीयं प्रेताय तृतीयं यमाय । तत्र देशकाली स्तृत्वा प्रेतस्य प्रेत-
त्वनिवृत्त्यर्थंमिण्डदानमहङ्करिष्ये । प्रेतसखिभ्यः अयनेनिग्धम् । गोत्र प्रेत अयने-
नित्त्व यम अयनेनित्त्व दर्भास्तरणम् । अयनेजनक्रमेण पिण्डदानम्, प्रत्ययनेजनश्च ।

प्रेतैष ते शिरःपूरकपिण्डो मया दत्त इति । पूर्ववत्पुनरवनेजनम् । अनुपलेपनपु-
 ष्पधूपदीपशीतलतौयकुम्भोर्णातन्तुदानम्पिण्डे स्मृत्यन्तरोक्तमपि कुर्यात् । ततः
 पिण्डसमीपे भूमौ एकाञ्जलितोयदानम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेत स्य ते तोयाञ्जलि-
 रूपतिष्ठताम् । इदन्तोयपात्रं ते उपतिष्ठताम् । अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्यानेन
 प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु । क्षुत्पानिवृत्तिरस्तु । शिरोनिष्पत्तिरस्तु । पिण्डमुदके प्रक्षिप्य
 स्नात्वा नवश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तूष्णीम्पूर्ववत्कर्म । युग्मा विप्राः । तूष्णीन्निमन्त्रणादि ।
 पादप्रक्षालनम् । आचमनम् । उपवेशनम् । तूष्णीम्प्राणायामः । द्विराचमनम् ।
 देशकालौ स्मृत्वाऽमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमेकोद्दिष्टविधिना प्रथ-
 मदिवसनिमित्तं नवश्राद्धमहङ्करिष्ये । उपहारप्रोक्षणम् । तिलदर्भविकिरणम् ।
 आचमनम् । आमाम्नसङ्कल्पः । इदमामान्नन्ते उपतिष्ठतु । तिलविकिरणम् । दक्षि-
 णाग्रदर्भास्तरणम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतैष ते पिण्ड इति पिण्डद्वयं दद्यात् ।
 अवनेजनप्रत्यवनेजने न स्तः । प्रत्येकं गोत्रोच्चारणादि सूत्रदानम् । न पूजनम् ।
 आचम० । आमाम्नसं० । अक्षय्योदकदानम् । अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य दत्तमुपति-
 ष्टताम् । दक्षिणादानम् । पिण्डोद्हरणम् । कृतस्य नवश्राद्धविधेर्यज्ञ्यूनं यदतिरिक्त-
 न्तत्सर्वमित्यादि । पिण्डयोः रुदके प्रक्षेपः ॥ सत एव पदार्था अत्र भवन्ति नान्ये ॥
 पूर्वज्ञदश्राद्धं वा पश्चात्पिण्डदानम् । गर्ते तैलकल्कोष्पोदकानां प्रेतोद्देशेन प्रक्षेपः ।
 अमुकसगोत्रामुकप्रेतात्र जलेन स्नाहीत्यादि । अथ यस्मिन्नहोरात्रे स मृती भवति
 तस्य वा तस्मिन्नेकस्मिन्मृत्तये पात्रे उदकं द्वितीये क्षीरं कृत्वा यष्ट्यादिकमवल-
 म्ब्याकाशे धारयेत् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतात्र स्नाहि पिण्डमिति मन्त्रेण ॥ इति
 प्रथमदिनकृत्यम् ॥ अथ द्वितीयदिने प्रेतस्य कर्णाक्षिनासिकानिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम् ।
 कुम्भभोजनदानम् । द्वायञ्जली द्वे तोयपात्रे । त्रय उदकाञ्जलय एव वा देया न
 पात्रे ॥ इति द्वितीयदिनकृत्यम् ॥ तृतीये गलांसमुजवक्षीनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम् ।
 त्रयोऽञ्जलयः । त्रीणि तोयपात्राणि । अथ वा पञ्चोदकाञ्जलय एव । प्रथमदिवस-
 वन्नवश्राद्धम् ॥ इति तृतीयदिनकृत्यम् ॥ अथ चतुर्थेऽहनि सञ्चयननिमित्तमेकोद्दि-
 ष्टश्राद्धम् । तच्च प्रथमदिनवत् । अत्रैक एव पिण्डः । श्मशानवासिदेवतानां
 बलिहरणम् । पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि सम्भृत्य ॐ ऋष्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति
 मन्त्रेणार्घ्यादिना पूजां कुर्यात् । ततः ऋष्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो बलिदानम् । तत्र
 मन्त्रः । देवा येऽस्मिन् श्मशाने स्फुर्भगवन्तः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु
 वस्त्रिमट्याङ्गमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभांज्जोकान्प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् । अस्माक-

स्मृत्या प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमेकादशाहश्राद्धादिकर्तव्ययोग्यताप्राप्त्यर्थं च वृषोत्स-
 र्गङ्करिष्ये, इति सङ्कल्पः । ततो वस्त्रचन्दनपुष्पताम्बूलादिना हेतुब्रह्मण्यी वृषुयात् ।
 कर्कमते तु ब्रह्मवरणमात्रम् । होमस्य स्वकर्त्तव्यत्वात् । अस्माकन्तु पुराणे दृष्टत्वात्
 उभयवरणमात्रम् । ततः स्वयं पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्नेः स्थापनम् । ततो-
 ऽष्टानां कलशानां स्थापनम् । ततः प्रतिष्ठा । इमे कलशाः सुप्रतिष्ठिता भवन्तु ।
 हेतुब्रह्मप्रणीतानामासनदानम् । ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीतापात्रमध्ये पिष्टादिना
 व्यवधानकृत्वा मूलदेशे पय इतरत्र जलम्प्रक्षिप्य प्रणयनम् अग्निरुत्तरतो निधानम्
 परिस्तरणम् अग्निरुत्तरतः पश्चाद्वा पात्रासादनम् । तद्यथा । पवित्रच्छेदनानि पवित्रे
 द्वे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । सम्मार्गकुशाः । उपयमनकुशाः । समिधस्त्रिषः ।
 सुवः । आज्यम् । तण्डुलाः । पीप्लाशचरुः पिष्टमयः । तस्य च अपणानुपदेश-
 त्सिद्धे स्वोपादीयते । हेतुर्वस्त्रयुग्मं सुवर्णकांस्यादिदक्षिणा च । ब्रह्मणः पूर्ण-
 पात्रं वरो वा दक्षिणा । इति पात्रासादनम् । चरुस्थालीमेक्षणयोरुपकल्पनम् ।
 पवित्रकरणम् । प्रोक्षणीसंस्कारः । ततो यथाऽऽसादितानाम्पात्राणां प्रोक्षणम् ।
 अश्वरे प्रोक्षणीनाम्निधानम् । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । चरुस्थाल्याम्प्रणीतोद-
 कम्पय आसिच्य सपवित्रायां तण्डुलावापः । ब्रह्मण आज्याधिश्रयणम् । स्वयमेव
 चरोरधिश्रयणम् । उभयोः पर्यग्रीकरणम् । सुवप्रतपनम् । सुर्वं संमृज्य पुनः प्रतप-
 नम् । प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य देशे निधानम् । आज्योद्घासनम् । उपूयावेक्षणम् । प्रोक्षणयु-
 त्पवनम् । उपयमनकुशादानम् । समिधोऽभ्याधानम् । प्रोक्षणयुदकेन पर्युक्षणम् ।
 तत इहरतिरितिपडाहुतीर्जुहुयात् ॥ ॐ इहरतिः स्वाहा ॐ इह रमध्वरिस्वाहा
 ॐ इहधृतिः स्वाहा ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । यतेपामिदं पशुभ्यः इति त्यागः । इहरतिः
 पशुदेवस्य इति सर्वानुक्रमणामुक्तत्वात् । ॐ उपसृजन्त्यरुणम्मात्रे धरुणो मातरं धय-
 न्स्वाहा । इदमग्नये । ॐ रायस्योपमस्मासुदीधरत् स्वाहा । इदमग्नये । तत आचारावाज्य-
 भागी । ॐ प्रजापतये स्वाहा । ॐ इन्द्राय स्वाहा । ॐ अग्नये स्वाहा । ॐ सोमाय
 स्वाहा । ततः पायसचरोर्होमः । ॐ अग्नये स्वाहा ॐ रुद्राय स्वाहा ॐ शर्वाय स्वाहा
 ॐ पशुपतये स्वाहा ॐ उग्राय स्वाहा ॐ अशनये स्वाहा ॐ भवाय स्वाहा ॐ महा-
 देवाय स्वाहा ॐ ईशानाय स्वाहा । यथा दैवतं त्यागाः । ततः पिष्टचरुहोमः ।
 ॐ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्धतः । पूषा वाजान्सनेतु नः स्वाहा । इत्येकामाहु-
 तिर्जुहुयात् । इदमपूष्णे । ततः पायसपिष्टचरुभ्यां स्विष्टकृत् । ॐ अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः

पिण्डानामुदके प्रक्षेपः । ततः सूतकनिवृत्त्यर्थं सर्वं केशशमश्रुवपनङ्कारयेयुः नखलोम-
 निकृन्तनञ्च ततः सर्वेषां सचैलखानम् ॥ इति दशाहसम्बन्धि कर्म समाप्तम् ॥ दशा-
 हमध्ये दर्शपाते दर्शदिनएव सर्वन्दशाहिकं कर्म समापनीयम्, न त्रिरात्रादवांगिति-
 केचित् । पित्रोस्तु यावदाशौचं दशाहे एवेति मदनपारिजातकारः । अन्ये-
 पान्तु मातृपितृव्यतिरिक्तानां प्रथमदिनप्रभृतिदर्शपाते सर्वं समापनीयमेव । एतञ्च
 प्रेतनिर्हरणादिकं यतिव्यतिरिक्तानां प्रथमत्रयाणामाश्रमाणाङ्कुर्यात् । तथा च स्मृ-
 तिः । त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः । यतः किञ्चिन्न कर्तव्यन्न चान्ये-
 पाङ्कुरोति स इति । तथा । एकोद्विष्टञ्जलम्पिण्डमाशौचम्रेतसत्क्रियाम् । न कुर्यात्-
 त्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे । अहन्वेकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति ।
 ब्रह्मचारीत्याचार्योपाध्यायमातृपितृव्यतिरिक्तानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् । यथाह
 याज्ञवल्क्यः । आदिष्टी नोदकङ्कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकन्दत्वा त्रिरा-
 त्रमशुचिर्भवेत् । इति । आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती । सूतकाञ्च ना-
 श्नीयान्न च तैः सह संवसेत् इति । यदि च मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रतात्प्र-
 च्यवते । पुनरुपनयनेन शुद्ध्यतीति । सपिण्डीकरणान्तानि श्राद्धानि लौकिकाग्निना
 कार्याणि । तदुक्तम् “सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि वै । तानि स्युर्लौ-
 किके बह्नायित्याह चाश्वलायनः । अथैकादशाहविधिः । तत्र साग्नेर्दाहदिनादार-
 भ्यैकादशाहे निरग्निकस्य तु मरणदिनादारभ्यैकादशाहे कर्ता विधियत्स्नात्वा षोड-
 शोपचारैर्विष्णोः पूजनन्तर्पणञ्च कुर्यात् । तत्र समन्तकप्राणायामत्रयं विधाय देश-
 कालौ सङ्कीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं श्रीविष्णोः षोडशभिरुपचारैः
 पूजनपूर्वकन्तर्पणमहङ्करिष्ये । तत्र सर्वोपधितुलसीदुग्धनिश्रमञ्जलिङ्कृत्या दक्षिणा-
 भिमुखो यज्ञोपवीती ऋजुदर्भैर्दधतीर्थेन हस्तेनैव तर्पणङ्कुर्यान्न शङ्गेन । सहस्रशीर्षा
 पुरुषः । इतिषोडशभिः प्रत्यूचं तर्पणम् । अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगादाधरः ।
 अक्षय्यपुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥ पापहा महाविष्णुस्तृप्तु । गोवि-
 न्दस्तृप्तु । नारायणस्त्व० । युञ्जते मनः । इदं विष्णुः । इरावती० ।
 देवश्रुती देवेषु० । विष्णोर्नुकं० । दिवोया० । प्रतत् । विष्णोरराटम् । इत्यष्टौ ।
 अदित्ये० । दिविद्विष्णुः । अग्नेस्तनूः । रक्षोहृणा० । रक्षोहृणोवो० । अत्य-
 न्याम् । विष्णोः कर्माणि । तद्विष्णोः । याचस्यतये । उपयामगृहीतोस्यादित्ये-
 भ्यस्त्या । विष्णोः क्रमोसि । तद्विप्रासः । त्रीणिपदा ॥ अनेन विष्णुतर्पणेन प्रेत-
 त्वनिवृत्तिरस्तु । इतिपुराणोक्तं विष्णुतर्पणम् ॥ अथ धृयोत्सर्गः । तत्र देशकालौ

त्वं कृतान्तविहितात्पथः । मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाऽहन्नियोजये ॥ पूजयि-
 प्यामि भोगेन एवं विप्रे निवेदयेत् । अस्तमिते विप्रनिवेशनम् । पाद्यन्दत्वा
 नमस्कृत्य तैलेन पादौ प्रक्षालयेत् । उदिते विप्रस्य केशशमश्रुनखच्छेदङ्कारयित्वा
 स्नानाभ्यञ्जनञ्च दद्यात् । ततो भूमिभागग्रहणम् । महास्थण्डिलस्य करणम् । नयादौ
 सचैलं स्नात्वा तीर्थानि मनसा ध्यात्वा आत्मनोऽभ्युक्षणम् । एवं शुद्धिङ्कृत्वा
 ब्राह्मणानामावाहनम् । आगतन्दृष्ट्वा स्वागतकरणम् । अर्घ्यपाद्यदानम् । आसनीपक-
 ल्पनम् । आसने उपवेशनम् । छत्रोपानहदानम् । तिलोपचारकरणम् । नामगोत्रमुदा-
 हृत्य प्रेताय तदनन्तरम् । शीघ्रमावाहयेद्विप्रे दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥ तत्र मन्त्रः ।
 इहलोकम्परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिम् । मनसा वायुरुपेण विप्रे त्वां योजया-
 म्यहम् । एवमावाह्य तं गन्धपुष्पधूपैः समर्चयेत् । ततो वस्त्राभरणदानम् । पक्वान्न-
 दानम् । अष्टादशपदार्थवर्जितं सकलं श्राद्धम् । वासोहिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भानां
 गुणवते ब्राह्मणाय दानम् । ततः स्नानम् । तत एकादशभिर्ब्राह्मणै रुद्रश्राद्धम् । ततः
 स्नानम् । विष्णुपूजनम् । प्रेतोद्देशेन त्रयोदशकुम्भदानम् । त्रयोदशपददानम् ।
 भाजनानि सतिलानि त्रयोदश देयानि । मुद्रिकावस्त्रयुगमच्छत्रोपानहदानम् ।
 अश्वरथगजमहिषीशय्यादानम् । गोभूतिलहिरण्यादिदानम् । ताम्बूलपूगदानम् ।
 एकादशाहादारभ्याब्दं यावत्सान्नघटदानम् । देवालये पापाणे वा उपदानदानम् ।
 ऋणधेनुदानम् । ततो वैश्वदेवः ॥ इति क्रियापद्धतिः ॥ इति नवकण्डिका-
 गदाधरभाष्ये एकोद्दिष्टप्रकरणम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा
 वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
 त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति, ये
 समाना इति द्वाभ्याम् । एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः । अत
 ऊर्द्धुं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायात्रं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः
 स्यात् ॥ * ॥ * ॥ * ॥

कर्कः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत
 चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥
 संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणङ्कर्तव्यम् । पूर्णग्रहणादूर्द्धं नास्त्येव न प्राकर्तव्यम् ।
 आहिताग्निना तु प्रागमावास्यायाः कर्तव्यम् । पिण्डपितृपञ्चाधिकारात् । अधिकारः

स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ त्वन्नो अग्ने० ॐ सत्वन्नो अग्ने० ॐ अयाश्चाग्ने० ॐ ये ते
 शतं० ॐ उदुत्तमम्० ॐ भवतन्न० । ॐ प्रजापतये स्वाहा । संस्रवप्राशनम् । आ०
 पवित्राभ्याम्प्राजर्जन्म् । अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य
 दक्षिणात्वेन दानम् । प्रणीताविमोक्तः । ततोऽश्वत्यपन्नयुक्तकलशे रुद्रभावाद्य गन्ध-
 माल्यादिभिः सम्पूज्य हस्तेन कलशं स्पृशन् रुद्राध्यायं जपेत् । ततः पुरुषसूक्तम् ।
 कुम्पागढीसञ्जिकम् । यद्देवादेवहेडनमिति तिस्रश्चतुः । पङ्क-रुद्रजपो वा । गरुड-
 पुराणवचनात् । ततो वृषवत्सतरीणां लापनम् । अलङ्कारणम् । चक्रत्रिशूलकरणम् ।
 अङ्कनम् । वृषस्य कर्णं जपः । वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृषे
 हितमहं भक्त्या स मा रक्षतु सर्वतः ॥ ततो गृहीतपुष्पाञ्जलिवृषं त्रिः प्रदक्षिणी-
 कृत्य नमस्कुर्यात् । ततो वृषवत्सतरीणां वस्त्रेण संश्लेषः । अयं हि वी मया दत्तः
 सर्वासां पतिरुत्तमः । तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥ ततश्चतुःकृ-
 त्वोऽग्निप्रदक्षिणीकृत्य वत्सतरीणामग्निप्रदक्षिणाश्चतस्रः कारयित्वा पुच्छे पुरु-
 पसूक्तेन प्रेतनाम्ना च तर्पणद्वार्यम् । तत उत्सर्गः । आद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा
 एतं वृषं रुद्रदैवतं यथाशक्त्यलङ्कृतं गन्धाद्यर्चितमेवंविधवत्सतरीसहितममुकगोत्र-
 स्वानुक्रमेत्स्य प्रेतत्वमुक्तयेऽहमुत्सृजामि । एवं युवानं पतिं वो ददामि तेन म्री-
 डन्तीश्चरथ प्रियेण । सा नः साप्तजनुषा सुभगारायस्योपेण समिषा मदेमेति स-
 व्येन पाणिना वृषपुच्छङ्गहीत्वा दक्षिणेन कुशतिलसहिता अप आदाय अमुकगो-
 त्रापामुक्रमेताय एष एवं मया दत्तस्सन्तारयितुं सर्वदा इत्युच्चार्य तिलहिरण्यस-
 हितमुदकभूमौ निक्षिपेत् । ततो वत्सतरीमध्यस्थितस्य वृषस्य मयोभूरभिना वा-
 हिस्वाहेत्यादि स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणामिमन्त्रणम् । ततो दक्षिणस्कं-
 न्धेन वृषप्रेरणम् । यथेष्टपथं पर्यटेति । ततः शक्त्यनुसारेण पायसेन ब्राह्मणाना-
 म्मोजनम् । सहिरण्यस्य रुद्रकुम्भस्य धेनोश्च ह्रीन्ने प्रदानम् ॥ इति वृषोत्सर्गः ।
 ततस्तन्त्रेण चत्वारि श्राद्धानि । आद्यन्नयश्राद्धप्रथमदिनवत् । तदुक्तङ्गरुडपुराणे स्मृ-
 तौ च । प्रथमेऽङ्गि हृतीये वा पञ्चमे सप्तमेपि वा । नवमैकादशे चैव नवश्राद्धानि कार-
 येत् इति । पूर्वदियसमारभ्य न कृतञ्चेदिकाशेङ्गि कुर्यात् । नवश्राद्धानामन्त्यमासि-
 कानामाद्यं स्वतन्त्रमेकोद्विष्टमेवेति तत्र स्वतन्त्रैकोद्विष्टे क्रियमाणे देशकालकर्त्रक्या-
 तन्त्रेणानुष्ठानसिद्धिः । पृथगनुष्ठानपत्ते त्वादी स्वतन्त्रेष्वेकोद्विष्टन्ततो नवश्रा-
 दन्ततो मासिकमिति स्मृत्यधंसारे । तत्रैकादशाहे आद्यमासिकश्राद्धे यकादशश्रा-
 द्धानामामन्त्रणम् । पूर्वयुः स्नात्या विप्रेषु प्रेतनियोजनम् । गतोऽसिदिव्यलोके

परमासे मासि चादिके । श्राद्धानि शोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिरितिदशि-
तानि ॥ तथा, यस्यापि वत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकश्रीदकुम्भश्च
देयन्तस्यापि वत्सरमिति । तत्र सपिण्डीकरणकृत्वा स्वकाले तानि कर्तव्यानीति
प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं शोडशश्राद्धानि कृत्वैव
सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यमिति सोऽयमापत्कल्पः । यदा त्वापत्कालेन
प्राक् स चेत्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्विष्टविधानेन कुर्यात् ।
यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकालेषु तानि करोति तदाऽऽदिकं यो यथा करोति
प्रावणमेकोद्विष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वन्श्राद्धानि
शोडश । एकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा
कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि, इति स्मरणात् ॥
चत्वारि पात्राणि पूरयित्वेति चतुर्ग्रहणात्त्रिभ्यः प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहेभ्य
एव दानम् । न च षड्भ्योऽपि । तत्र च त्रीणि पात्राणि पितृणाम् एकमप्रेतस्य
भवति ॥ प्रेतपात्राण्यपि पात्रेष्वामिसिञ्चति येसमाना इति द्वाभ्याम् ॥ प्रेतस-
म्बन्धि पात्रङ्गृहीत्वा पितृपितामहप्रपितामहपात्रेषु ये समाना इति द्वाभ्याम्मन्वा-
भ्यामामिसिञ्चति प्रत्यासेकम्मन्तौ भवतः । आसेकप्रकारे ब्रह्मपुराणे ॥ चतुर्भ्यश्चा-
र्घपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणैर्द्वय पाणिना शतिलोदकम् ॥
संसृजेच्च तथाऽन्येषु येसमाना इति स्मरन् । प्रेतमप्रेतस्य हस्तेषु चतुर्भागजलं
क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादेस्तु तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् इति । वाजसनेपिभिरु
पूर्वमपिद्वयो देयम् पश्चात्प्रेताय दानम् ॥ एतेनैव पिण्डी व्याख्यातः ॥ यथा
प्रेतार्घपात्रस्य जलं येसमाना इति द्वाभ्याम्मन्वाभ्यामपात्रत्रये स्थापितम् एवमेव
प्रेतपिण्डमपि त्रेधा कृत्वा पिण्डत्रये निदध्यादित्यर्थः । तत्रकारश्च ब्रह्मपु-
राणे ॥ दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गन्ध्यात्वा तच्च सुभास्वरम् । सुवर्णरोम्प्रदर्भैस्तु तस्मि-
न्यण्डन्ततस्तिथा । कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् । तथा, सुवर्तुलोस्त-
तस्तौस्तु पिण्डान्कृत्वा प्रपूजयेत् । अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्माल्यानुलेपनैरिति ॥
एतच्च प्रतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु धातुषु सत्स्वप्ति एकैव
कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् ॥ नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकैव तु
कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति स्मरणात् । मातुः पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः ॥
भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा देयम् । उभयथा वचनदर्शनात् । मातुः सपिण्डीकरणे
विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते । तत्रापि पितामह्यादिभिः सह सपिण्डीक-

प्रेतपितृकांत्वात्, प्रेतभ्यो ददातीति वचनात् । पितृप्रभृति ददातीति वचनात् । सपिण्डीकरणं कार्यं पूर्वमेव । असपिण्डीकृतानां दानाभावाच्च । कथमभाव इति चेत् । सपिण्डीकरणमित्यन्वर्थसञ्ज्ञयैवापमर्याद्व्यगम्यते । तस्मात्त्रागपि वत्सरात्सपिण्डीकरणमस्यैव । तथा चान्यार्थदर्शनम् । अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति । अग्नीदककुम्भविधिपरं वाक्यं अर्वाक् संवत्सरात्सपिण्डीकरणं दर्शयति । तथा च गृह्यकारः । पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति । उक्तन्यायेनानाहिताग्निनाऽपि चाभ्युदयिकं कुर्वता इदं पूर्वमेव कर्तव्यमिति । तत्रैतत् पुत्रवतः स्यात्, पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति वचनात् । अपुत्रस्य प्रेतस्य पितृगणेन सह समानपिण्डतैव नोपपद्यते । तथा च स्मरन्ति । वर्षे वर्षे तु कर्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया । अर्दवम्भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं न्तु निर्वपेत् । इत्यपुत्रस्य प्रेतस्य प्रति-संवत्सरं वान्धवैः कर्तव्यमेकौद्विष्टं स्मरन्ति । अतोऽपि न सपिण्डीकरणमपुत्रस्य, चत्वारि पात्राणि पूरयित्वैति चतुर्यङ्गात् त्रिभ्य एव दानं न पङ्क्त्योऽपि । तत्र च त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य भवति ॥ प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्याम् ॥ येषमाना इति मन्त्रद्वयेन प्रेतपात्रात् पितृपात्रेषु उदकमासिञ्चतीति ॥ एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः ॥ पिण्डेऽयमेव न्याय इति ॥ अत ऊर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायांन्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् ॥ निगदमेतत् ॥३॥

गदाधरः ॥ सपिण्डीकरणमाह ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं त्रिपत्ने द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ॥ संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणङ्कार्यम् । अथवा त्रिपत्ने द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्ते वा कुर्यात् । इति चत्वारः पत्तादशितास्तत्रेयं व्यवस्था । द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणमग्निमता कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञस्यासिद्धिः । साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणमित्युच्यते वचनात् । निरग्निकस्तु त्रिपत्ने वृद्धिप्राप्ते संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणन्तादा षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणङ्कार्यम् उत सपिण्डीकरणञ्चत्वा स्वकाले तानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् । श्राद्धानि षोडशादत्वा न्तु कुर्यात्सपिण्डनम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनमिति ॥ षोडशश्राद्धानि च । द्वादशाहे त्रिपत्ने च

तत्रेदं घेसमाना इतिमन्त्रद्वयम्पठित्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यार्घः अमुकगोत्रस्य
प्रेतस्य पितुरमुकशर्मणोऽर्घ्येण सह संयुज्यताम्, वसुलोकप्राप्तिरस्त्विति वदेत् । एव-
म्पितामहापात्रे प्रपितामहापात्रे च । ततस्तेभ्योऽर्घ्यन्दद्यात् । पार्वण्ये नियमेन विकिरः ।
पिण्डदाने पूर्वम्पार्वण्यसम्बन्धिनः पिण्डान्निरूप्य पश्चात्प्रेतपिण्डन्वेधा विभज्य तत
आद्यम्भागमादाय घेसमाना इति मन्त्रद्वयम्पठित्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य पिण्डः
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य पितुरमुकशर्मणः पिण्डेन सह संयुज्यतामित्युक्त्वा प्रथमं
पिण्डं संयोज्य प्रथमम्पिण्डं वर्तुलं कुर्यात् । ततो वसुलोकप्राप्तिरस्त्विति वदेत् ।
एवमितराभ्याम्पिण्डाभ्यां संयोजनम् । अनन्तरं रुद्रलोकप्राप्तिरस्तु । आदित्य-
लोकप्राप्तिरस्तु । इति यथाक्रमं वदेत् । अत ऊर्ध्वमत्र पितर इति जपादि ।
पूजनानन्तरम्पिण्डानभिमृश्येदं वदेत् । एष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तन्दधामि वः ।
शिवमस्त्विति शेषाणां जायताञ्चिरजीविनाम् । समानीव आकूतिः समानाहृदयानि
वः । समानमस्तुवो मनो यथावः सुसहासती । अत ऊर्ध्वमप्रेतशब्दो नोच्चार्यो
ऽक्षय्यादिपु । श्राद्धं समाप्य मोक्षधेनुसङ्कल्पः ॥ इतिनवकण्डिकागदाधरभाष्ये
सपिण्डीकरणप्रयोगः ॥ * * * *

मूलम् ॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्ने पित्र्यमन्त्रवर्जं
जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थाः सम्पन्नमिति वृषिप्रश्नः
सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दी-
मुखान् पितृनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्
पितृन्वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दी-
मुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमाता-
महा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत
युग्मानाशयेदत्र ॥ * * * *

कर्कः ॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार इति ॥ पुत्रजन्मादायभ्युदये यच्छ्राद्धं
तदाभ्युदयिकमुच्यते । तत्र प्रदक्षिणमुपचारः प्रदक्षिणग्रहणात् यज्ञोपवीतिना
प्राक्संस्थमुदक्त्वं वा प्राङ्मुखेन वा कर्तव्यतादि भवेत् ॥ पूर्वाह्ने ॥ ना पराह्ने ॥
पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः ॥ स चायमश्नत्सु यः पिहमन्त्रजपः स प्रतिपिध्यते ।

र्यां स्मृतमिति । तथा भर्त्राऽपि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकर-
णकृतं व्यमिति ॥ पैठीनसिराह । अपुत्रायाम्मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिण्डी-
कृतम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणमवेदिति । पत्या सह सपि-
ण्डीकरणं यम आह । पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि
हि तैनेकं गता मन्त्राहुतिव्रतैरिति । उशनसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमु-
क्तम् । पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णं संबत्सरे सुतैः ॥ मातुर्मातामहे तद्वदेवा कार्या
सपिण्डीकृतेति । एवं विधेयु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमा-
त्रैव सपिण्डीकुर्यात् । अत्राचारादनुष्ठानम् ॥ अत ऊर्ध्वं मृतायान्नन्दद्याद्यस्मि-
न्नहनि प्रेतः स्यात् ॥ अतः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृतायान्नन्दद्याद्यस्मिन्नहनि
यस्यान्तिथौ प्रेतः स्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रेतायेत्येकवचननिर्देशस्तथाऽपि स्मृत्य-
न्तरास्त्रिभ्यो देयम् । मासश्चात्र चान्द्रो ग्राह्यः । यथा परमेष्ठी । आद्विके पितृकार्ये
च चान्द्रोमासः प्रशस्यते । विवाहादौ स्मृतः सौरौ यज्ञादौ सावनः स्मृत इति ॥

इति नवकण्डिकाभाष्ये पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ द्वादशाहे विधिवत्स्नात्वा विष्णुं सम्पूज्य जनमासिकमेको-
द्विष्टकुर्यात् । ततः स्नानम् प्रेतोद्देशेन साज्ञानां सजलानां द्वादशघटानां दानम् ।
एकावर्द्धनी पक्वान्नजलपूरिता विष्णवे देया । एको धर्मराजाय घटो देयः ।
एकश्चित्रगुप्ताय । ततो मासिकानि चतुर्दशश्राद्धान्येकतन्त्रेण । तत्र क्रमः ।
द्वितीयमासे त्रिपक्षे तृतीयमासे चतुर्थमासे पञ्चममासे षष्ठे जनपष्टे सप्तमे अष्टमे
नवमे दशमे एकादशे द्वादशे जनाब्दे चेति प्रेतैकोद्विष्टवत्कार्याणि । ततः स्नात्वा
सपिण्डीकरणकुर्यात् । तत्र पूर्वं वैश्वदेवश्राद्धम् । देवपादप्रक्षालनम् । ततः पार्वणम्
प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तदर्थं न्लयाणाम्पादप्रक्षालनम् । तत्र सर्वम्पा-
र्वणो पार्वणवत् एकोद्विष्टे एकोद्विष्टवत्, अत्राद्य मासे पक्षे तिथौ अमुकगोत्रस्यामुक-
प्रेतस्य वसुरुद्रादित्यलोकप्राप्त्यर्थं प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं च अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य अमु-
कगोत्रायां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणां वैश्वदेवपूर्वकं सैकोद्विष्ट-
म्पार्वणविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धं युष्मदनुजयाऽहङ्करिव्ये । आसनम् । आवाहनम् ।
विश्वेपाण्डेवानां पितृणां प्रेतस्य चार्घपात्राणि पूरयित्वाऽभ्यर्च्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो-
ऽर्घन्दत्वा ततः प्रेताय जलम्, प्रेतपात्रे जलचतुर्थभागेनार्घन्दत्वाऽवशिष्टमर्घपात्रस्थि-
तञ्जलं पित्रादिपात्रेषु विभज्य तृतीयांशं निनयेत् । तत्र प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु संवेजयि-
ष्यति पृष्टासंवेजयेत्यनुज्ञातोऽर्घं संवेजयेत् । यद्यपिण्डीकृतो जनेऽप्यनुज्ञाप्राथनम् ।

पुत्रजन्मवृषीत्सर्गै वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥ मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्पितृष्वान्तर्दनन्त-
रम् । ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥ वैदिककर्मसु प्रतिप्रयोगं
श्राद्धावृत्तिप्रसक्तावाह कात्यायनः । असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिभिः ।
प्रतिप्रयोगज्ञैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेवचेति ॥ सत्यपि वैदिककर्मत्वेऽष्टकादिषु न श्रा-
द्धङ्कर्तव्यमित्याह । कात्यायनः । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यति । न सोष्यन्ती
जातकर्मप्रोपितागतकर्मसु ॥ पूर्वाह्णे । एतदाभ्युदयिकम्पूर्वाह्णे भवति नापराह्णे ।
पुत्रजन्मादौ तु तत्काल एव ॥ पित्र्यमन्त्रवर्जज्ञपः ॥ अयञ्चाश्रत्सु यो जपः स
नियिष्यते नत्वायन्तु न इत्ययम् । उदीरतामिति त्रयोदशर्चम्पितृमिति पित्र्यम-
न्त्रसंज्ञा तस्यैव श्रवणात् ॥ ऋजवो दर्भाः ॥ अत्र ऋजवो दर्भा भवन्ति न द्विगुणाः ॥
यवैस्तिलार्थाः ॥ अत्र तिलार्थाः सर्वे यवैः कार्यः ॥ तदत्र मन्त्रेऽपि यवोऽसीत्यूहः
कार्यो मुख्यद्रव्याभिधायकत्वात् ॥ सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ तृप्ताः स्येति पृच्छ-
तीत्यत्र तृप्ताः स्येत्यस्य स्थाने सम्पन्नमित्ययमश्रौ भवति । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे ।
सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नत्रिवेदपैत्
इति ॥ सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्देधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ दध्ना बदरी-
फलैरक्षतैश्च मिश्राः पिण्डा अत्र देवाः ॥ नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्यइति
पृच्छति ॥ क्व पितृनावाहयिष्यइत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्यइत्य-
यमश्रौ भवति ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यङ्ग-
यस्थाने ॥ प्रयोगो भवतीति शेषः ॥ नान्दीमुखान्पितृन्वाचयिष्यइति
पृच्छति ॥ पितृन्वाचयिष्यइत्यस्य स्थाने इत्यर्थः ॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातो
नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा
वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ इति द्विजैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दी-
मुखाः पितर इत्यादिप्रीयन्तामित्यन्तम्पठेत् ॥ न स्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ स्वधो-
ञ्चारणञ्च कुर्यादित्यर्थः ॥ युग्मानाशयेदत्र ॥ अत्रास्मिन्नाभ्युदयिके युग्मान्ना-
ह्यणान्मीजयेत् ॥ इति नवकण्डिकागदाघरभाष्ये पट्टी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथ प्रयोगः ॥ तत्र पूर्वन्देशकालौ स्मृत्वा अमुकनिमित्तमाहूः पूजापूर्वकं
वसोद्वारापूर्वकञ्च नान्दीश्राद्धमहङ्करिष्यइति सङ्कल्पः । ततः क्षालितैः शुक्रतरण्डुलैः
पीठस्योपरि गौर्यादिषोडशमातृः स्थापयेत् । तद्यथा ॐ भूर्भुवः स्वः गणपतं स्थापया-
मि एवङ्गौरौ स्थापयामि पद्मान्, शचीम्, मेधाम्, सावित्रीम्, विजयान्, जयाम्,

नत्वापन्तुन इत्ययम् । पित्र्यमन्त्र इति संज्ञाशब्दत्वात् । अस्य च जपाद्वाहनार्थत्वात् ॥ ऋजवो दर्भाः ॥ पित्र्ये द्विगुणाः प्राप्नुवन्ति ते च प्रतिपिध्यन्ते ऋजवः प्रयैतव्याः ॥ यवैस्तिलार्थाः ॥ यस्तिलार्थः स सर्वा यवैः कर्तव्यः । तदत्र द्रव्याभिधायकत्वात् तन्मन्त्रो यवोसीति यथार्थमूहितव्यः ॥ सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ तृप्ताः स्येत्यस्य स्थाने सम्पन्नमित्ययं प्रश्नो भवति ॥ दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ दधिद्वदराक्षतमिश्रेणाग्नेन पिण्डा देयाः ॥ नान्दीमुखान् पितृन्वावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ अक्षय्योदकस्थाने नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रयोगो भवति ॥ नान्दीमुखान् पितृन्वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामिति ब्राह्मणैरनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितर इतीमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ स्वधोदाहरणप्रतिषेधात्, तत्सारूप्यात् नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति तत्स्थाने प्रयोगः कर्तव्यः । तत्र केचित्स्वधोदाहरणप्रतिषेधात् अस्तु स्वधेत्युच्यमान इति चोपदेशात्कुशेष्यपां निषेकं नेच्छन्ति । तदयुक्तम् । मन्त्रनिषेकयोरशेषशेषित्वाभावात् । तस्मात्तस्मिन् काले निषेक इति ॥ शुभमानाशयेदत्र ॥ आभ्युदयिके शुभमानाशयेदिति ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ वृद्धिश्राद्धमाह ॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः ॥ पुत्रजन्मविवाहादी अभ्युदये यच्छ्राहन्तदाभ्युदयिकशब्देनोच्यते । तत्र प्रदक्षिणमुपचारः । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतिना प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा प्राशुखेन वा कार्यमिति लभ्यते ॥ शातातपः, अनिष्टा पितृयज्ञेन वैदिककृत्स्निदाचरेत् । तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् । तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातर इति । मातृगणस्तु भविष्यपुराणे निरूपितः ॥ गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकामातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्म-(नःकुल) देवतया सृष्टेति ॥ विष्णुपुराणे, कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नयवेरमनः । शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखान्पितृनादी तर्पयेत्प्रयत्ने गृहीति ॥ जायालिः । यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठामु मेखलावन्धनोत्तयोः ।

दुष्टदृष्ट्या विशूद्रसम्पर्कदोषाः पाकादीनां पवित्रताऽस्त्विति । देशकालपाकपात्रद्रव्य-
 आहुसम्पदस्तु । अथेत्यादि देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्राणाम्मातृपितामहीप्रपिताम-
 हीनाज्ञान्दीमुखीनान्तथाऽमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानां
 युग्मरूपाणां तथाऽमुकगोत्राणाम् मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीका-
 नां नान्दीमुखानां युग्मरूपाणां पार्वणत्रयविधिना आभ्युदयिकं आहुमहङ्करिष्ये ।
 सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेवान्देवानामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । उपग्रहविष्टः ।
 गोत्राणाम्मातृपितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालन-
 मुपग्रहविष्टः । गोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां नान्दीमुखानामिदमासनम् ।
 हस्तप्रक्षालनमुपग्रहविष्टः । गोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां नान्दी-
 मुखानामित्यादि । सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवानावाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञातो
 “ विश्वेदेवास ” इत्यावाहयेत् । ततो यवैरवकीर्यं “ विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपेत् ॥
 आगच्छन्तु० भवन्तु ते इति पठेत् । गोत्राः मातृपितामहीप्रपितामहीः नान्दीमुखीः
 आवाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञात “ उशन्तस्त्वेत्यनया आवाहयेत् । ततो यवैरवकीर्यं
 “ आयन्तुन इति जपेत् । गोत्रान्पितृपितामहप्रपितामहान् नान्दीमुखानावाहयिष्ये ।
 आवाहयेत्यनुज्ञात “ उशन्तस्त्वेत्यावाहयेत् । यवैरवकीर्यं “ आयन्तुन ” इति जपेत् ।
 गोत्रान्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान्सपत्नीकान् नान्दीमुखानावाहयिष्ये । आवा-
 हयेत्यनुज्ञात आवाहनावकिरणजपाः पूर्ववत् । ततोऽर्घ्यपूरणम् “ शन्नो देवीरित्यनेन ” ।
 ततो यवावपनम् । यवोऽसि सोमदैवत्य इति । इदमत्र चन्दनस्पुष्यञ्च । अर्घ्यं कृत्वा
 “ यादिष्या ” इति मन्त्रेण सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एष वोऽर्घं इति दद्यात् ॥ या दिव्या
 इति पठित्वा अमुकगोत्रा मातृपितामहीप्रपितामह एष वोऽर्घं इति । एवं सर्वत्र ।
 प्रथमे पात्रे संस्त्वान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युद्धम्पात्रङ्करोति । ततो गन्ध-
 पुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम् । सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति दत्त्वा ।
 गोत्राभ्यो मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यो यथादत्तङ्गन्धाद्यर्चनम् ।
 गोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो यथादत्तं गन्धाद्यर्चनम् । गोत्रे-
 भ्यो मातामहप्र०भ्यो नान्दी०भ्यो यथाद० आचमनम् । उद्धृत्य घृताक्तमन्नस्पृच्छत्यग्नी
 करिष्ये इति । कुरुष्वेत्यनुज्ञातस्ततो मेक्षणेनाहुती जुहोति । अग्नये कव्यवाहनाय
 स्वाहां, सोमाय पितृमते स्वाहेति ॥ निरग्निं कस्तु विप्रपाशौ जले वा कुर्यात् ।
 हुतशेषन्दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति “ पृथिवी ते पात्रं स्वाहेति ॥ इदं विष्णुर्वि०
 सुरे इत्यङ्गुष्ठमग्नेऽवगाह्य “ अपहता ” इति यवान्विकीर्यं । एवं सर्वत्र ॥ उप्य० खि-

देवसेनाम्, स्वधाम्, स्वाहाम्, मातृः, लोकमातृः, धृतिम्, पुष्टिम्, तुष्टिम्,
 आत्मनः कुलदेवतां, स्थापयामि । तत आसाम्मनोजूतिरिति प्रतिष्ठापनञ्च । ततः
 पूजा, गणपतिसहितपोडशमातृभ्यो नमः गन्धं समर्पयामि । पुष्पं धूपं नैवेद्यं ताम्बूलं
 दक्षिणाः । गणपतिसहितानां षोडशमातृणां पूजनविधेर्यज्ञ्यूनं यदतिरिक्तन्तत्परि-
 पूर्यमस्तु ॥ इति मातृपूजनम् ॥ अथ वसोर्द्वारापूजनम् ॥ द्रवीभूतङ् घृतङ्गृहीत्वा
 कुड्यादिषु वसोः पवित्रमसीति धाराः पञ्च सप्त वा उदक्त्स्याः कुर्यात् ॥ मनो-
 जूतिरिति प्रतिष्ठापूर्वकं वसोर्द्वारादेवताभ्यो नम इति पञ्चोपचारैः पूजयेत् ॥
 इति वसोर्द्वाराकरणम् ॥ अथ नान्दीश्राद्धम् ॥ तञ्च यथाकुलदेशाचारेण सपिण्डक-
 मपिण्डकं वा कार्यम् । तदुक्तम्भविष्यपुराणे, पिण्डनिर्वपणह्युर्वाङ्ग वा कुर्याद्विचक्षणः ।
 वृद्धिश्राद्धे कुलाचारी देशकालाद्यवेद्य हि ॥ अपिण्डकेऽग्नौकरणादीनामपि निषेधः ।
 तथाहि, अग्नीकरणमर्घञ्चावाहनञ्चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने नि-
 वर्तते ॥ पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु
 न लुप्यते ॥ अन्नप्यदक्षिणा स्वस्ति सोमनस्यं यथास्थितमिति । तञ्च सपिण्डकमाभ्यु-
 दयिकं लिख्यते ॥ आचमनम् प्राणायामः वैश्वदेवार्थं मान्नाद्यर्थं पित्राद्यर्थं सपत्नी-
 कमातामहाद्यर्थं च द्वौ द्वौ विप्रौ युग्माः शक्तितो भोज्याः ॥ अमूला ऋजवो दर्भाः ।
 यज्ञोपवीती प्राञ्जुखो दद्यात् । तिलार्थं यवाः । नान्दीमुखः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा
 एतद्वः पाद्यम्पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् एषोऽर्घः इदमत्र चन्दनम्पुष्पञ्च । अमुक-
 गोत्राः मातृपितामहीप्रपितामह्यः नान्दीमुख्यः एतद्वः पाद्यम् पादावनेजनम्पादप्रक्षाल-
 नम् एष वोऽर्घः इदमत्र चन्दनम्पुष्पम् । अमुकगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहाः
 नान्दीमुखाः युग्मरूपाः एतद्वः पाद्यम्पादावनेजनम् पादप्रक्षालनम् एषवोऽर्घः इदमत्र
 चन्दनम्पुष्पम् । अमुकगोत्राः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः नान्दीमुखां
 युग्मरूपा एतद्वः पाद्यम् पादावनेजनम् पादप्रक्षालनम् एष वोऽर्घः इ० । तत आच-
 मनन्दिग्वन्धनम् । अग्निष्वान्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् । तथा वर्हिपदः
 पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः । ऊर्ध्व-
 तश्त्वयमा रक्षेत्कव्यवाडनलोऽप्यथः ॥ रक्षोभूतपिशाचैभ्यस्तथैवासुरदोपतः । सर्वत-
 र्चाधिपस्तेपां यमो रक्षाङ्करोतु मे ॥ तिला रक्षन्त्वसुरान्दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् ।
 पङ्क्तिः वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः ॥ निहन्मि सर्वं यदमेध्ववदित्यादि सर्वं
 इत्यन्तेन मन्वेण नीवीबन्धनम् । श्राद्धभूमौ गयामित्यारभ्य गयायै नमः इत्यन्तम्यठेत् ।
 ततः कर्मार्यञ्जलाभिमन्त्रणं यद्देवा इति तिसृभिर्ऋग्भिः । ततः पाकप्रोक्षणम् ।

प्राप्नोति । अत्र यद्यपि सर्वकामप्राप्तिरविशेषेण कथिता, तथापि न युगपत्सर्वकाम-
नाप्राप्तिः, अपितु अमावास्यायामनुष्ठितेन श्राद्धेनैकैककामनाप्राप्तिः । स्वममावा-
स्यान्तरानुष्ठितेनान्येन श्राद्धेनान्यः काम इति ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्समाह-
स्यपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते कातीयश्राद्धसूत्रभाष्ये नवमी
कण्डिका ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

॥ भोजनसूत्रम् ॥

मूलम् ॥ वन्दे श्रीदक्षिणामूर्तिं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ सर्वार्था-
नाम्नदातारं शिवादेहार्थधारिणाम् ॥१॥ अथातः श्रुतिस्मृती-
रनुसृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ आचान्तो धृतोत्तरी-
यवस्त्रो धृतश्रीखण्डगन्धपुराद्भो भोजनशालामागत्य गोमयेनो-
पलिप्य शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यम्राङ्मुखो न
दक्षिणामुखो न प्रत्यङ्मुखो न विदिङ्मुखः । श्रीकामश्चेत्प्रत्यङ्मुखः
सत्यकामश्चेदुदङ्मुखो यशस्कामश्चेद्दक्षिणामुखो जीवन्मातृक-
वर्जं हस्तपादास्येषु पञ्चस्वाद्रौ नीवारचूर्णैर्गोमृदा भस्मनोदकेन
वा मण्डलङ्कुर्यात् । चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य
मण्डलाकृति वैश्यस्याभ्युक्षणांशं शूद्रस्य, यथा चक्रायुधो
विष्णुस्त्रैलोक्यं परिरक्षति । स्वम्मण्डलभस्मेतत्सर्वभूतानि
रक्षत्विति तत्र भूमौ निहितपात्रेण्णे परिविष्टे पितुन्नुस्तोपमि-
त्यन्नं स्तुत्वा मानस्तोके नमोवः किरिकेभ्यो नमः शम्भवा-
येत्यभिमन्त्र्य प्रोक्षयेत्, सत्यन्त्वर्त्तेन परिपिञ्चामीति प्रात-
र्हृतन्त्वा सत्येन परिपिञ्चामीति सायम् । तेजोऽसि शुक्रम-
स्यमृतमसीति यजुषाऽन्नमभिमृश्याग्निरस्मीत्यात्मानंमग्नि-
न्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानाम्पतयइति चित्राय
चित्रगुप्ताय सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति दिवा प्रणावादिकैः

वनाः श्राद्धे नियोज्याः । एतेपान्नियोजनेन पितृणामन्नव्यवृष्टिप्रित्यर्थः । मन्त्राध्या-
यिनः संहिताध्यायिनः । पूता आचरणेन पूताः । षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादीनामर्थ-
तो ग्रन्थतरश्च वेत्ता । ज्येष्ठसाम्नः सन्ततगाता ज्येष्ठसामगः । अथ ज्येष्ठसाम हन्तो-
गानां व्रतं साम च तद्योगाज्ज्येष्ठसामगः । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्या-
वसथ्याग्निमान् पञ्चाग्निः । त्रिणाचिकेतः यजुर्वेदभागस्तद्व्रतञ्च तदुभयं योऽधीते यश्च
करोति सोऽपि तद्योगात्रिणाचिकेतः । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः तदधीते तद्व्रतञ्चरति
यः स त्रिमधुः ॥ त्रिसुपर्णां अथर्ववेदभागस्यार्थतो ग्रन्थस्याध्येता । द्रोणपाठको धर्म-
शास्त्रपाठकः । ब्राह्मोढापुत्रो ब्राह्मविवाहपरिणीतापुत्रः । वागीश्वरो विद्वान् ॥ अभा-
वेऽप्येकं वेदविदमप्यङ्घ्रिमूर्द्धनि नियुज्यादासहस्रात्यङ्घ्रिम्पुनातीति वचनात् ॥

इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये अष्टमी कण्डिका ॥ ॥ ६ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ काम्यानि भवन्ति स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि
द्वितीयायां स्त्रीजन्म आस्वतीयायाञ्चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः
पुत्राः पञ्चम्यां द्यूतर्द्धिः षष्ठ्यां कृपिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्ट-
म्यामेकशफं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका एकादश्यां
धनधान्यानि द्वादश्यां कुप्यठं हिरण्यं त्रातिश्रेष्ठ्यञ्च त्रयोद-
श्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्या-
यां सर्वमित्यमावास्यायां सर्वमिति ॥ ॥ ६ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथ काम्यानि भवन्ति स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायां
स्त्रीजन्म आस्वतीयायां चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्यां द्यूतर्द्धिः षष्ठ्यां
कृपिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यान्दशम्याङ्गावः परिचारका
एकादश्यां धनधान्यानि द्वादश्यां कुप्यठं हिरण्यं त्रातिश्रेष्ठ्यं च त्रयोदश्यां
युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायां सर्वममावास्यायां
सर्वमिति ॥ प्रतिपदादपरश्च कृष्णपक्षजाः । स्त्रीजन्म कन्योदयः । क्षुद्रपशव
पक्षादयः । कृपिः कृषिफलम् । वाणिज्यं वाणिज्यफलम् । परिचारका दासादयः ।
कुप्यं सुपर्णरूप्यव्यतिरिक्तन्तामादि । मूनां मृतानां त्रयोदश्यां श्राद्धन्देयम् ।
गम्यहतस्येति जलादिद्वात्रिंशद्गृह्मंरजो न मृतानामुपलक्षणम् । प्रतिपदादितिष्य-
भिहितानि यानि, फलानि तेषु स्वीयमनसोऽभीष्टान्तर्यान्कामानमावास्यायां श्राद्धदः

नतु केवलाः ॥ छागोस्रमेपानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयम्मृतानाहृत्य
पचेत् ॥ छागोःस्रमेपाणाम्मध्येऽन्यतममन्येन हृतं ऋषेण गृहीत्वा अथ लब्धं वा-
ऽऽनीय पितृस्तर्पयेत् नतु स्वयं मृतानामाहरणम् ॥ मासद्वयन्तु मत्स्यैर्मासत्र-
यन्तु हारियोन चतुर औरश्रेण पञ्च शाकुनेन पट् छागेन सप्त कौर्मेणाष्टौ
वाराहेण नव मेपमांसेन दश माहिषेणैकादश पार्षतेन संवत्सरन्तु गव्येन
पयसा पायसेन वा वार्ध्नीणसमांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ पाठीनादयो मत्स्याः
हरिणादयो मृगाः उरस्र आरण्यो मेपः शकुनिः पक्षी सोऽप्यनिपिद्धो ग्राह्यः, मेप-
त्रिचत्रमृगः वार्ध्नीणसो निगमोक्तः । त्रिपिवन्त्रिन्द्रियदीर्घं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्नीणसन्तु तम्प्राहुर्पाञ्जिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ त्रिपिवमित्युदकपानसमये सुखं
कर्णद्वयञ्चोदकमध्ये पततीति त्रिपिवः ॥ इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये
सप्तमी कण्डिका ॥ ॥ ० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

सूलम् ॥ अथान्नय्यदप्तिः खड्गमांसं सङ्कालशाकं लोहच्छागमांसं-
सम्मधु महाशल्को वर्षासु मघाश्राद्धे हस्तिच्छायायाञ्च,
मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी पडङ्गविज्येष्टसामगो
गायत्रीसारमात्रोऽपि पञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधु-
स्त्रिसुपर्णी द्रोणपाठको ब्राह्मोढापुत्रो वागीश्वरो याज्ञिकश्च
नियोज्या अभावेऽप्येकं वेदविदम्पङ्क्तिमूर्धनि नियुञ्ज्यात्,
आसहस्रास्पङ्क्तिमुनातीति वचनात् ॥ ८ ॥

गदाधरः । अथान्नय्यदप्तिः ॥ उच्यते इति शेषः । किमन्नय्यकद्रव्यमित्यत आह ॥
खड्गमांसं कालशाकं लोहच्छागमांसम् ॥ ललाटे शृङ्गवान्पशुः खड्गः ।
रक्तच्छागो लोहच्छागः । मधु । महाशल्कः ॥ मत्स्यविशेषः ॥ वर्षासु
मघाश्राद्धे हस्तिच्छायायां च ॥ श्राद्धन्तृष्टिकरमिति शेषः ॥ मन्त्राध्यायिनः
पूताः शाखाध्यायी पडङ्गविज्येष्टसामगो गायत्रीसारमात्रोऽपि पञ्चाग्निः
स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी द्रोणपाठको ब्राह्मोढापुत्रो वागीश्वरो
याज्ञिकश्च नियोज्याः ॥ एते मन्त्राध्यायीमुख्या याज्ञिकान्तास्ते सर्वे पङ्क्तिपा-

* छागोवर्कः, उरस्रपरः स च शृङ्गहीनगृह्यागादिः, इति श्राद्धाशिकाप्याम् । उरस्रवेतमिति मन्त्र-
व्याख्यानादस्रं "हे उरस्र अनद्वाहो" इति महीधराचार्यः । अनद्वाहो युनत्पुत्रावेतमिति, छागोस्रमेपाः परव-
भिधानादव्यातिङ्गमिति च कातीयश्रीतसूत्रम् । लाहितलिङ्गेनासो गौरित्वाति च तद्वाप्ये ।

ष्टमन्नं दद्याच्छक्त्या वा ॥ ततः पित्र्यमन्त्रवर्जञ्जुपः । अन्नप्रकिरणम् । आचमनम् । सकृत्सकृद्वाह्यणीभ्य उदकदानम् । ततः सप्रणवाङ्गायत्रीं मधुवाता इति त्यूचं च पठेत् । ब्राह्मणाः सम्पन्नमिति दृष्टिप्रश्नः । सुसम्पन्न मिति प्रतिवचनम् । शेषमन्न-
नप्यस्ति । इष्टैः सह भुज्यताम् । अपहृता इत्युच्छिष्टस्तमीपे उल्लेखनम् । उदकोप-
स्पर्शनम् । साग्निक्स्पोलमुकनिधानम् । अवनेजनम् । सकृदाच्छिन्नास्तरणम् । पिण्ड-
दानम् । दधिवदराक्षतमिश्रं यथोक्तम् । अन्नपितर इत्युक्तौदसुख आस्ते, आतम-
नात् । आवृत्त्यामीमदन्तेति जपः । ततोऽवनेजनम् । नीवीविसर्गः । नमोव इतिपड-
ञ्जुलिकरणं घोरशोपवर्जम् । एतद् इति सूत्रदानम् । पिण्डानामभ्यर्चनादिनैवेद्यान्तम् ।
आचमनम् । ततः सुप्रोक्षितादि ऊर्जामित्युदकनिपेकान्तम् । नान्दीमुखाः पितरः
प्रीयन्तामित्युदकदानम् । तत ऊर्जामित्युदकनिपेकान्तं स्वधावाचनवर्जम्
पात्रोत्तानकरणम् । ततो दक्षिणादानादिगृहप्रवेशनान्तम् ॥

इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये आभ्युदयिकश्राद्धप्रयोगः ॥ ६ ॥

मूलम् ॥ अथ दृष्टिर्ग्राम्याभिरौपधीभिर्मांसं दृष्टिस्तदभाव आर-
ण्याभिर्मूलफलैरोपधीभिर्वा सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति छागो-
स्त्रमेपानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयंमृतानाहत्य पचे-
न्मासद्वयन्तु मत्स्यैर्मांसत्रयन्तु हारिणेन चतुरश्रैरभ्रेण पञ्च
शाकुनेन षट् छागेन सप्त कीर्मेणाष्टौ वाराहेण नव मेप-
मांशंसेन दश माहिपेणैकादश पार्षतेन संवत्सरन्तु गव्येन
पयसा पायसेन वा वाघ्रौणसमांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ ७ ॥

कर्कः ॥ अथ दृष्टिर्ग्राम्याभिरित्येवमादि अमावास्यामित्येवमन्तं सूत्रं निगद-
व्याख्यातमिति ॥ इति कर्कोपाध्यायकृतं श्राद्धविधिभाष्यं समाप्तम् ॥

गदाधरः । अथ दृष्टिः ॥ उच्यतेइति शेषः ॥ ग्राम्याभिरौपधीभिर्मांसं दृष्टिः ॥
पितृणामिति शेषः । ताश्च यवत्रीहिमापतिल आद्याः । मनुः । तिलैर्ब्रीहियवैर्मापैरद्विमूलैः
फलैर्न वा । दत्तेन मासस्त्रीयन्ते द्विधिवत्पितरो नृणामिति ॥ तदभावे आरण्याभिः ॥
मासन्तुमिरिति वर्तते । ग्राम्याणामभावे आरण्याभिः श्यामाकनीवाराद्याभिः ॥ मूल-
फलैरोपधीभिर्वा ॥ स्पष्टमेतत् ॥ सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति ॥ उत्तरा अग्रेवक्ष्य-
माणाः पदार्थाः शाखादयः सर्वे अग्नेन मूलफलौपधीभिः सह दत्तास्तर्पयन्तीत्यर्थः ।

नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न राजतसीव-
 र्णशङ्खस्फाटिककौस्यभाजनवर्जं न लोहे न मृन्मये न सन्धि-
 सञ्स्थिते न भुवि न पाणी न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिद्व्यज्यं
 परित्यजेदन्यत्र घृतंपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः, साध्याचा-
 न्तो दक्षिणंपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्त्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
 अङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु
 विश्वभुगिति श्वात्राः पीता इति नाभिमालभेत, अमृता
 इत्यतः प्रांगस्त्यं वेनतेयञ्च शनिञ्च वडवानलम् ॥ आहार-
 परिणामार्थं स्मरेद्वीमञ्च पञ्चममित्युदरमालभ्य “शर्यातिञ्च
 सुकन्याञ्च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य
 चक्षुर्न हीयत” इति स्मृत्वा सुखशुद्धिङ्कुर्यान्नमो भगवते
 वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय
 याज्ञवल्क्याय ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

॥ अथ श्रीयोगीश्वरद्वादशनामानि ॥

वन्देऽहम्मङ्गलात्मानम्भास्वन्तं वेदविग्रहम् ॥
 याज्ञवल्क्यम्मुनिश्रेष्ठञ्जिष्णुं हरिहरप्रभम् ॥ १ ॥
 जितेन्द्रियञ्जितक्रोधं सदा ध्यानपरायणम् ॥
 आनन्दनिलयं वन्दे योगानन्दम्मुनीश्वरम् ॥ २ ॥
 एवं द्वादश नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ॥
 योगीश्वरप्रसादेन विद्यावान्धनवान् भवेत् ॥ ३ ॥

स्वाहानमोर्त्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं बलीन् हरेत्, अन्तश्चरसि
 भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥ त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्का-
 रस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमम्पदम् । अमृतोपस्तरणमसि
 स्वाहेति विष्णुमन्त्रमभिधायन्नाचम्यान्नमृतं ध्यायन् मौनी
 हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्च प्राणाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥
 प्राणाय स्वाहा ऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समा-
 नाय स्वाहोदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञवल्क्योऽमन्यत उदा-
 नाय स्वाहेति शौनकवौधायनौ । याज्ञवल्क्योदितक्रमो वाज-
 सनेयिनाम् । दन्तैर्नोपसृशेत् । जिह्वया पसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनी-
 मध्यमाभिः प्रथमामङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिर्द्वितीयामङ्गुष्ठा-
 नामिकाकनिष्ठिकाभिसृतीयां कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थीं
 सर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीम् । अङ्गुष्ठानामिकाप्रा-
 ह्यान्नेनैता आहुतय इति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरेता
 इति बौधायनः । मौनन्यक्ता प्राग्द्रवरूपमश्नीयान्मध्ये कठि-
 नमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यान्मधुरम्पूर्वं लवणासौ मध्ये कटुति-
 क्तादिकान् पश्चाद्यथासुखंभुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्न
 सृशेन्न पादौ न शिरो न वस्ति न पराभीजनं सृशेदेवं यथा-
 रुचि भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय “मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जते
 पितरोऽन्नमाः । तेषामन्नं मया दत्तमन्नन्नय्यमुपतिष्ठतु, इति
 पितृतीर्थेन दत्त्वाऽमृतापिधानमसि स्वाहेति हस्तगृहीताना-
 मपामर्धं पीत्वाऽर्धम्भूमौ निक्षिपेत् । रौरवे पूयनिलये पद्भार्वु-
 दनिवासिनाम् । अर्थिनां सर्वभूतानामन्नय्यमुपतिष्ठत्विति,
 तस्माद्देशदपसृत्य गण्डूपशलाकादिभिस्तर्जनीवर्जमास्युं शो-
 धयेत् ॥ २ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्न भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न
 मध्याह्ने नार्धरात्रे नायज्ञोपवीती नाऽर्द्रशिरा नार्द्रवासा

नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न राजतसौव-
 र्णाशङ्कुस्फाटिककौस्यभाजनवर्जं न लौहे न मृन्मये न सन्धि-
 संधस्थिते न भुवि न पाणीं न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिद्व्योज्यं
 परित्यजेदन्यत्र घृतंपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः, साध्वाचा-
 न्तो दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्त्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
 अङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु
 विश्वभुगिति श्वात्राः पीता इति नाभिमालभेत, अमृता
 इत्यतः प्रागगस्त्यं वैनतेयञ्च शनिञ्च वडवानलम् ॥ आहार-
 परिणामार्थं स्मरेद्भीमञ्च पञ्चममित्युदरमालभ्य “शर्यातिञ्च
 सुकन्याञ्च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य
 चतुर्न हीयत” इति स्मृत्वा मुखशुद्धिङ्कुर्यान्नमो भगवते
 वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय
 याज्ञवल्क्याय ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

॥ अथ श्रीयोगीश्वरद्वादशनामानि ॥

वन्देऽहम्मङ्गलात्मानम्भास्वन्तं वेदंविग्रहम् ॥
 याज्ञवल्क्यम्मुनिश्रेष्ठञ्जिष्णुं हरिहरप्रभम् ॥ १ ॥
 जितेन्द्रियञ्जितक्रोधं सदा ध्यानपरायणम् ॥
 आनन्दनिलयं वन्दे योगानन्दम्मुनीश्वरम् ॥ २ ॥
 एवं द्वादश नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ॥
 योगीश्वरप्रसादेन विद्यावान्धनवान् भवेत् ॥ ३ ॥

